

T.C.
KASTAMONU ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TEMEL İSLAM BİLİMLERİ ANA BİLİM DALI

KİTÂBÜ'L-AZAME BAĞLAMINDA EBÜ'Ş-ŞEYH EL-İSFAHÂNÎ'NİN HADİSÇİLİĞİ VE ESERİNİN HADİS LİTERATÜRÜNDEKİ YERİ

HÜSEYİN SICAK

DOKTORA TEZİ

DOÇ. DR. ŞEMSEDDİN KIRIŞ

KASIM - 2023

KASTAMONU

TAAHHÜTNAME

Bu tezin tasarımı, hazırlanması, yürütülmesi, araştırmalarının yapılması ve bulgularının analizlerinde bütün bilgilerin etik davranış ve akademik kurallar çerçevesinde elde edilerek sunulduğunu; ayrıca tez yazım kurallarına uygun olarak hazırlanan bu çalışmada bana ait olmayan her türlü ifade ve bilginin kaynağına eksiksiz atıf yapıldığını, bilimsel etiğe uygun olarak kaynak gösterildiğini bildirir ve taahhüt ederim.

Hüseyin SİCAK

ÖZET**DOKTORA TEZİ****KİTÂBÜ'L-AZAME BAĞLAMINDA EBÜ'Ş-ŞEYH EL-İSFAHÂNÎ'NİN
HADİSÇİLİĞİ VE ESERİNİN HADİS LİTERATÜRÜNDEKİ YERİ****HÜSEYİN SICAK****KASTAMONU ÜNİVERSİTESİ SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TEMEL İSLAM BİLİMLERİ ANA BİLİM DALI
DANIŞMAN: DOÇ. DR. ŞEMSEDDİN KIRIŞ**

Hicrî 3. ve 4. asırlar İslâm literatürünün en parlak olduğu dönemlerdir. Bu asırlarda özellikle hadis alanında özgün eserler vücut bulmuştur. Hicrî 3. asırda en güzel örneklerini veren hadis edebiyatı, hicrî 4. asırda da çeşitliliğini artırarak devam etmiştir. Bu dönemin en büyük özelliği kitapların isnad yöntemi ile yazılmasıdır. Hicrî 4. asırda önemli muhaddisler yetişmiştir. Onlardan biri de Ebü'ş-Şeyh el-İsfahânî'dir. Çok yönlü bir âlim olan Ebü'ş-Şeyh akâid, tefsir, hadis, fıkıh ve tarih bilgisiyle öne çıkmaktadır. Eserlerinin tanınması ve hadisçiliğinin anlaşılması önem arz etmektedir. Bu çalışmada Ebü'ş-Şeyh'in Kitâbü'l-Azame bağlamında hadisçiliği üzerinde durulmaktadır. Önce Ebü'ş-Şeyh'in yaşadığı dönem, hayatı, ilmî ve dinî kişiliği ele alınmıştır. Ebü'ş-Şeyh'in hadis ilmi başta olmak üzere İslâmî ilimlerin bir çoğunda bâhir ve mâhir bir alim olduğu görülmektedir. Çalışmanın ikinci bölümünde Kitâbü'l-Azame tanıtılmaktadır. Eserin tespiti, kaynakları, etkisi, tasnif metodu ve muhtevası üzerinde durularak İslam literatüründeki yeri gösterilmiştir. Son bölümde ise Kitâbü'l-Azame'nin hadis ilmindeki yeri araştırılmıştır. Eserin isnad ve metin özellikleri, içindeki rivayetlerin çeşitleri ve sıhhat durumları üzerinde durulmuştur. Ebü'ş-Şeyh kendisine ulaşan rivayetlerle Yüce Allah'ın azamet ve kudretine dair bilgiler sunmaktadır. Kitâbü'l-Azame dönemin rivayet kültürünü, fikrî yapısını ve itikâdî görüşlerini yansıtmaya bakımından önemli olduğu görülmektedir.

ANAHTAR KELİMELER: Ebü'ş-Şeyh, Kitâbü'l-Azame, İtikâd, Hadis, Allah'ın Azameti.

Kasım 2023, 579 Sayfa

ABSTRACT**PH.D THESIS****HADITHISM OF EBÜ'Ş-ŞEYH EL-İSFAHÂNÎ IN THE CONTEXT OF
KITÂBÜ'L-AZAME AND THE PLACE OF HIS WORK IN HADITH
LITERATURE****HÜSEYİN SICAK****KASTAMONU UNIVERSITY INSTITUTE OF SOCIAL SCIENCE****DEPARTMENT OF BASIC ISLAMIC SCIENCES****SUPERVISOR: ASSOC. PROF. DR. ŞEMSEDDİN KIRIŞ**

The 3rd and 4th Hijri centuries are the periods when Islamic literature was at its brightest. In these centuries, original works, especially in the field of hadith, were created. Hadith literature, which gave its best examples in the 3rd century Hijri, continued by increasing its diversity in the 4th century Hijri. The most important feature of this period is that the books were written using the imputation method. Important hadith scholars were educated in the 4th century Hijri. One of them is Abu's-Sheikh el-İsfahânî. Abu's-Sheikh, a versatile scholar, stands out with his knowledge of aqidah, tafsir, hadith, fiqh and history. It is important to recognize his works and understand his hadith tradition. This study focuses on Abu's-Sheikh's hadithism in the context of Kitabu'l-Azame. First, the period in which Abu's-Sheikh lived, his life, scientific and religious personalities were discussed. It is seen that Abu's-Sheikh was an expert and skilled scholar in many Islamic sciences, especially the science of hadith. In the second part of the study, Kitabu'l-Azame is introduced. By focusing on the identification of the work, its sources, impact, classification method and content, its place in Islamic literature is shown. In the last chapter, the place of Kitâbü'l-Azame in the science of hadith is researched. The attribution and text characteristics of the work, the types of narrations in it and their authenticity are emphasized. Abu's-Sheikh provides information about the majesty and power of Almighty Allah through the narrations he received. Kitabu'l-Azame is seen to be important in terms of reflecting the narration culture, intellectual structure and theological views of the period.

KEYWORDS: Abu's-Sheikh, Kitabu'l-Azame, Faith, Hadith, God's Greatness.

November 2023, 579 Page

TEŞEKKÜR

Akademik çalışmalarım sürecinde Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi ile Kastamonu Üniversitesi İlahiyat Fakültesi'nin değerli hocalarından dersler aldım. Kendilerinden ders aldığım, görüş, öneri ve tecrübelerinden yararlandığım tüm hocalarıma teşekkür ederim. Özellikle ilk danışmanım olan ve tez konusunu birlikte tespit ettiğimiz Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi öğretim üyesi Sayın Prof. Dr. Ali DERE hocama; Kastamonu İlahiyat'ta danışmanlığımı üstlenen, tez yazım aşamasında bilgi ve tecrübelerinden yararlandığım kıymetli hocam Doç. Dr. Şemseddin Kırış beyefendiye, Tez İzleme Komitesi üyeleri olan değerli hocalarım Dr. Sinan ERDİM ve Doç. Dr. Ahmet GEDİK beyefendilere; her konuda yardım ve desteklerini gördüğüm Sayın Prof. Dr. Burhan BALTACI beyefendiye ve Temel İslam Bilimleri'nin diğer kıymetli hocalarına teşekkürlerimi arz ederim. Bu tür çalışmalarda ailenin katkı ve desteği bilinen bir durumdur. Değerli eşim Ziynet hanıma, kıymetli oğlum Mehmet Feyzi ve biricik kızım Büşra'ya verdikleri destek ve yardımlarından dolayı ayrı ayrı teşekkür ederim.

HÜSEYİN SICAK

Kastamonu, 2023

İÇİNDEKİLER

	<u>Sayfa</u>
TEZ ONAYI	ii
TAAHHÜTNAME	iii
ÖZET.....	iv
ABSTRACT	v
TEŞEKKÜR	vi
İÇİNDEKİLER	vii
SİMGELER VE KISALTMALAR DİZİNİ	xi
1. GİRİŞ.....	1
1.1 Araştırmanın İsmi ve Konusu.....	3
1.2 Araştırmanın Önemi ve Amacı.....	4
1.3 Araştırmanın Yöntemi	6
1.4 Araştırmanın Kaynakları	7
1.4.1 Müellifin Kendi Kitapları	7
1.4.2 Tarih, Biyografi, Usûl ve Hadis Kitapları.....	7
1.4.3 Ebü's-Şeyh ve Eserleri İle İlgili Çalışmalar	10
2. EBÜ'S-ŞEYH'İN YAŞADIĞI DÖNEM, HAYATI, İLMÎ VE DÎNÎ	
ŞAHSİYETİ	12
2.1 Yaşadığı Dönem	12
2.1.1 Yaşadığı Coğrafya	12
2.1.2 Ebü's-Şeyh'in Yaşadığı Dönem	17
2.1.2.1 Siyasî durum	17
2.1.2.2 İctimaî durum	20
2.1.2.3 İktisadî durum	21
2.1.2.4 Etnik ve dinî yapı	22
2.1.2.5 İlmî ve kültürel hayat	26
2.2 Hayatı	32
2.2.1 İsmi, Nesebi ve Doğumu	32
2.2.2 Ailesi	36
2.2.3 Vefatı	39
2.3 İlmî Şahsiyeti.....	41
2.3.1 Rihleleri	45
2.3.2 Şeyhleri	46
2.3.3 Talebeleri	70
2.3.4 Eserleri	83
2.3.4.1 Yayınlananlar	84
2.3.4.2 Kaynaklarda ismi geçenler	98
2.3.5 Diğer İlimlerdeki Yeri	114
2.3.6 Âlimler Nezdindeki Durumu	122
2.4 Dinî Şahsiyeti	126
2.4.1 İtikadî Mezhebi	127
2.4.2 Amelî Mezhebi	130
2.4.3 Salâhı ve İbâdeti.....	131
3. KİTÂBÜ'L-AZAME'NİN TESPİTİ, KAYNAKLARI, ETKİSİ, TASNİF	
METODU VE MUHTEVASI.....	133

3.1	Tespiti	133
3.1.1	İsmi ve Müellifine Nisbeti	133
3.1.2	Telif Tarihi	134
3.1.3	Telif Amacı	134
3.1.4	Yazma ve Matbu Nüshaları	136
3.1.4.1	Yazma nüshaları	137
3.1.4.2	Matbu nüshaları	137
3.1.5	İslâm Literatüründeki Yeri	142
3.1.5.1	Aynı isimle gelen başka eserler	142
3.1.5.2	Eserin türü ile ilgili değerlendirmeler	146
3.2	Kaynakları	154
3.2.1	Yazılı Kaynakları	155
3.2.2	Kitâbü'l-Azame'deki Şüyühu	166
3.2.3	Musannef Sahibi Hocaları	168
3.3	Etkileri	168
3.3.1	Tefsir ve Kur'ân İlimleri	169
3.3.2	Hadis İlimleri	175
3.3.3	Fıkıh	187
3.3.4	Kelâm ve Akâid	188
3.3.5	Tarih ve Ricâl	193
3.3.6	Mevzûât	195
3.3.7	Tahrîc	197
3.4	Tasnif Metodu	199
3.4.1	Kitâbü'l-Azame'nin Şeklî Yapısı	199
3.4.2	Allah'ın Azametinin Anlam ve Önemi	200
3.4.3	Kitabın Usûlü	205
3.4.4	Kitâbü'l-Azame'nin Bâb ve Bölümlerindeki Usûl	210
3.4.5	Bâblarla Rivayetlerin Uyumu	212
3.4.6	Konuların Açıklanmasında Kullanılan Deliller	214
3.4.6.1	Ayetler	217
3.4.6.2	Merfu hadisler	218
3.4.6.3	Sahâbe akvâli	219
3.4.6.4	Tâbiîn akvâli	226
3.4.6.5	Tebe-i tâbiîn akvâli	232
3.5	Muhtevası	234
3.5.1	Bâblar	235
3.5.2	Rivayetlerin Sayısı ve Bâblara Göre Dağılımı	238
3.5.3	Konuların Genel Dağılımı ve Değerlendirilmesi	238
4.	KİTÂBÜ'L-AZAME'NİN HADİS İLMİNDEKİ YERİ	312
4.1	Hadis Kitapları Arasındaki Yeri	312
4.1.1	Bâbların Kütüb-i Sitte İçindeki Yeri	312
4.1.2	Hadislerin Kütüb-i Sitte İçindeki Yeri	325
4.1.3	Hadislerin İslâmî Kaynaklarındaki Dağılımı	331
4.1.4	İslâmî Eserler İçindeki Yeri: Ebû Ca'fer İbn Ebî Şeybe'nin (ö. 297/910) <i>el-Arş</i> Örneği	337
4.2	İsnâd Özellikleri	340
4.2.1	İsnâd Lafızları	342
4.2.1.1	Fiil olarak gelenler	343
4.2.1.2	Edat olarak gelenler	359

4.2.1.3	Mislehû, nahvehû, ma'nâhu ve bi isnâdihî sîgaları.....	361
4.2.1.4	İsnâd lafzı kullanılmayan rivayetler.....	367
4.2.2	İsnâdlarla İlgili Diğer Hususlar.....	367
4.2.2.1	Farklı isnadların bir arada zikredilmesi.....	367
4.2.2.2	Ricâl bilgilerine yer verilmesi.....	372
4.2.2.3	Rivâyet lafzının atlanması veya fazla yazılması	373
4.2.3	Şek Lafızları.....	374
4.2.4	Müellifin Şeyhleri	377
4.2.5	Ravi Nitelikleri	379
4.2.5.1	Meçhul raviler	379
4.2.5.2	Mübhem raviler.....	379
4.2.5.3	Hadis uydurmakla itham edilen raviler	382
4.2.5.4	Zâhid raviler	383
4.2.5.5	Kadın râviler	385
4.2.6	Akrân Rivayetleri.....	387
4.2.6.1	Sahâbenin birebirinden rivayetleri	388
4.2.6.2	Tâbiînin birbirinden rivayetleri	389
4.2.6.3	Etbâü't-tâbiînin birbirinden rivayetleri	389
4.2.6.4	Ebü's-şeyh'in akrânından rivayetleri	390
4.2.6.5	Oğulun babadan ve dededen rivayetleri	391
4.2.7	Ravi Açıklamaları	395
4.2.8	Ravi Sayısı Bakımından İsnadlar.....	395
4.2.9	Müselsel Hadis.....	399
4.2.10	Rahmet ve Rıza Dualarının Kullanımı.....	400
4.3	Metin Özellikleri	402
4.3.1	Mana İle Rivâyet.....	402
4.3.2	Şiirlere Yer Verilmiştir	404
4.3.3	Metni Verilmeyen Rivâyetler	407
4.3.4	Lafzu Fülân İbaresî	409
4.3.5	Metinlerin Uzunluğu Kısılgısı	411
4.4	Ferd ve Garîb Rivâyetler	411
4.5	İsnâd ve Metin Hataları	419
4.5.1	Musahhaf Rivayetler.....	420
4.5.2	Basım Hataları	421
4.6	Metinde Tasarruflar	422
4.6.1	Metni Eksiltme Yönündeki Tasarruflar	422
4.6.2	Ziyâde	428
4.7	Garîb Kelimelerin Açıklamaları	429
4.8	Kaynağına Göre Hadisler ve Sayıları	432
4.8.1	Merfû Hadisler	433
4.8.1.1	Kavlî merfu	433
4.8.1.2	Fiilî merfu	434
4.8.1.3	Takrîrî merfu	435
4.8.1.4	Hükmen merfu	436
4.8.2	Mevkûf Hadisler	440
4.8.3	Maktû Hadisler	443
4.8.4	Kutsî Hadisler	448
4.9	Metin Tenkidi ve Rivayetlerin Sıhhat Dereceleri.....	450
4.9.1	Metin Tenkidi	450

4.9.2	Rivâyetlerin Sıhhat Dereceleri.....	453
4.9.2.1	Sahîh hadisler	454
4.9.2.2	Hasen hadisler	458
4.9.2.3	Zayıf hadisler	460
4.9.2.3.1	İnkıtâ sebebiyle zayıf olan rivâyetler.....	461
4.9.2.3.2	İnkıtâ dışı sebeplerle zayıf olan rivayetler.....	473
4.9.2.4	Mevzû hadisler	483
4.10	İsrâîlî Rivâyetler	500
4.10.1	İsrâîlî Rivayetlerin İslâm Kültüründeki Yeri	500
4.10.2	İsrâiliyat Çeşitleri.....	504
4.10.2.1	Makbûl isrâiliyat	505
4.10.2.2	Merdûd isrâiliyat.....	506
4.10.2.3	Sükût edilen isrâiliyat.....	508
4.10.3	İsrâîlî Rivayette Bulunanlar	510
4.10.4	Diğer Bazı İsrâiliyat Örnekleri	523
4.10.5	Mitoloji: Uc b. Anak Örneği.....	524
4.11	Eleştiriler	530
5.	SONUÇ	533
KAYNAKLAR		539
EKLER.....		577
EK A	İmâdüddeve, Rüknüddeve ve Muizzüddeve Dönemi Siyasi Haritası ...	578
EK B	Büveyhîler'in Sınırları	579

SİMGELER VE KISALTMALAR DİZİNİ

Kısaltmalar

As	: Aleyhi's-Selâm
B.	: Bin
Bkz.	: Bakınız
Cc	: Celle Celâlüh
Çev.	: Eseri Çeviren, Tercüme Eden
Dzl.	: Düzenleyen
Ed.	: Editör
H. No	: Hadis Numarası
H.	: Hicrî
H.	: Hazreti
İFAV	: İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları
No	: Numara
Nr.	: Numara
Nşr.	: Eseri Neşreden
Ö.	: Ölüm
Ra	: Radıyallahu Anh
Rh	: Rametüllahi aleyh
Sav	: Sallahu Aleyhi ve Sellem
Thk.	: Eseri Tahkik Eden
Tlk.	: Eseri Talik Eden
Ty.	: Tarih Yok
Vd.	: Ve Diğerleri

1. GİRİŞ

İslâm kültür ve medeniyetini oluşturan temel değerler Kur'ân-ı Kerîm ve hadis-i şeriflerdir. Hadis denilince Hz. Peygamber'in (sav) söz, fiil ve takrirleri akla gelmektedir.¹ Sahâbe-i kirâm, hadislerin zaptı için ellerinden geleni yapmışlar, bu emâneti arkadan gelen nesle özenle aktarmışlardır. Hz. Peygamber (sav) ve ashâb-ı kirâm zamanında sistemli bir hadis ilminden söz edilemez. Hicrî 1. asrın sonunda Emevî Halifesi Ömer b. Abdülazîz'in (ö. 101/720) talimatıyla hadis tedvinine resmen başlanmış, birkaç asır içinde hayreti mucip şekilde çeşitli hadis koleksiyonları vücut bulmuştur. Hadis kitaplarının İslâmî literatür içinde diğer alanlara göre daha zengin olduğu bilinmektedir.

Hadis literatürünün oluşumunda dört safha dikkat çekmektedir. Bunlar hıfz, kitâbet, tedvin ve tasnif aşamalarıdır.² Genel tarihi dikkate alındığında başlangıçtan zamanımıza kadar hadis ilminin geçirdiği devrelerin doğuş dönemi, tedvin dönemi, tasnif/telif dönemi, bereketlenme dönemi, olgunlaşma dönemi, duraklama/taklit dönemi, uyanış ve yeni eserlerin telif edildiği dönem şeklinde bir seyir izlediği görülür.³

Hadis ilminin oluşumunda ve tekâmülünde çok sayıda muhaddisin katkısı olmuştur. Muhaddisler, bir taraftan hadis toplamak, öğrenmek ve öğretmekle meşgul olurken diğer taraftan da sosyal hayatın içinde çeşitli görev ve sorumluluklar üstlenmişler ve birbirinden değerli eserler kaleme almışlardır. Bu eserlerden önemli bir kısmı mütekaddimîn dönemi muhaddislerine aittir.⁴ Mübârekpûrî (ö. 1935) mütekaddimîn dönemi muhaddislerine örnek verirken İmam Şâfiî (ö. 204/820), İbn Maîn (ö. 233/848) Ahmed b. Hanbel (ö. 241/855), Buhârî (ö. 256/870), Ebû Dâvûd (ö. 275/888), Ebû

¹ M. Yaşar Kandemir, "hadis", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1997), 15/27.

² İsmail Lütfi Çakan, *Hadis Edebiyatı* (İstanbul: İFAV Yayınları, 15. Basım, 2014), 26-27.

³ Nureddin İtr, *Menhecü'n-nakd fî ulûmi'l-hadis* (Şam: Dâru'l-Fikr, 2. Basım, 1979), 37-70; İsmail Lütfi Çakan, *Ana Hatlarıyla Hadis* (İstanbul: Ensar Yayınları, 14. Basım, 2014), 26-27.

⁴ "Mütekaddimîn ve müteahhirîn kelimeleri, İslâm düşünce ve ilimler tarihinde bazı dönüşümlerin öncesini ve sonrasını belirten bir kavram çifti oluşturmakla beraber bununla kastedilen devirler, ilim dallarına ve kullananlara göre değişiklik arz eder. Mesela tefsir, hadis, fıkıh, kelâm, tasavvuf gibi temel İslâm ilimleri bakımından mütekaddimîn - müteahhirîn ayırımında ağırlıklı olarak bu ilimlerin teşekküllerini tamamladıkları dönemin esas alındığı görülür. Hadis ilminin teşekkülü, sahih hadislerin derlendiği çağ olan 3./9. yüzyılın sonu ve 4./10. yüzyılın başlarında tamamlanmıştır." Bkz. Mürteza Bedir, "Mütekaddimîn ve Müteahhirîn", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2006), 32/186-188.

Hâtîm er-Râzî (ö. 277/890), Ebû Ali en-Nîsâbûrî (ö. 349/960), Dârekutnî (ö. 385/995), Hâkim en-Nîsâbûrî (ö. 405/1014) gibi âlimlerin isimlerini zikretmiştir. Bu liste bize, hadiste müteahhirîn döneminin 4./10. yüzyıl boyunca süren, hatta 5./11. yüzyılın ortalarına kadar varan uzun bir geçiş devrinden sonra başladığını göstermektedir.⁵ Nitekim Azîmâbâdî de (ö. 1911) *el-Müstedrek* müellifi Hâkim en-Nîsâbûrî ve Beyhakî'yi (ö. 458/1066) mütekaddimîn dönemi âlimlerinden saymıştır.⁶ Mütekaddimîn döneminde yaşayan muhaddisler ve bunların yazdığı eserler hiç şüphesiz hadis tarihinin en önemli mevzularını teşkil eder. Zira bu dönemde orijinal hadis mecmualarının genel itibariyle “isnad” yöntemine göre yazıldığı görülmektedir. Mütekaddimîn dönemi eserlerinin bir diğer önemli özelliği de hadislerin rihleler yapılarak büyük emeklerle yazılmış olmalarıdır.

Mütekaddimîn döneminde yaşayan muhaddislerin, İslâm kültür ve medeniyetinin oluşumunda katkıları müsellem bir hakikattir. İslâmiyet'in gelişmesinde ve temsilinde onların önemli katkıları olmuştur. Kıymetli eserler vücuda getirerek hadis literatürünün gelişmesinde rol oynamışlardır. Bu bakımdan söz konusu dönemde yaşayan muhaddislerin tanınması, ilmî yönlerinin araştırılması, yazdıkları eserlerin incelenmesi üzerinde çalışma yapılması gereken konulardandır.

Rivayet döneminde yaşamış olan en önemli İslâm âlimlerinden biri de Ebü's-Şeyh el-İsfahânî'dir (ö. 369/979). İslâm'ın değişik alanlarına dair çok sayıda kitap yazması, büyük bir imam, müfessir ve muhaddis olarak zikredilmesi, rivayetlerinin sonraki dönemlerde yazılan eserlerde sıklıkla geçmesi, İslâm literatüründeki önemini göstermektedir. Ebü's-Şeyh'in bazı eserleri tahkik ve tahrirleri yapılarak Arapça olarak yayımlanmıştır. Ancak hadisçiliği üzerinde kapsamlı bir çalışmanın yapıldığı görülmemektedir.⁷ Danışman hocalarımızla yaptığımız istişareler neticesinde

⁵ Bedir, “Mütekaddimîn ve Müteahhirîn”, 32/186-188.

⁶ Muhammed Eşref b. Emîr b. Ali b. Haydar el-Azîmâbâdî, *Avnû'l-ma'bûd şerhu Süneni Ebî Dâvûd ve maahû Hâşiyetü İbni'l-Kayyım* (Beyrût: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 2. Basım, 1415), 11/396.

⁷ Tespit edebildiğimiz kadarıyla Ebü's-Şeyh ve eserleri ile ilgili yapılan akademik çalışmalar şöyledir: 1. Ali Yardım, “Ebü's-Şeyh”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1994), 10/343-344. 2. Muhammed Akdoğan, “Ebü's-Şeyh'in Hayatı, Hadisçilik Faaliyetleri ve Eserleri”, *Karabük Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 2/7, (Eylül 2017), 581-589. 3. Muhammed Akdoğan, *İsfahan'da Hadisçilik* (İstanbul: Gece Akademi, 2019). 4. Yusuf Ay, *Ebü's-Şeyh el-İsfahani'nin Kitâbü'l-Azame'sindeki Rivayetlerin Değerlendirilmesi* (İstanbul: Kitap Dünyası Yayınları, 2022). 5. Hava Çelik, Ebü's-Şeyh ve Hadis İlmindeki Yeri (Ankara: Yıldırım Beyazıt Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2023). 6. Hüseyin Sıcak, “Ebü's-Şeyh ve Kitâbü'l-Azame Adlı Eseri”, *Türkiye İlahiyat Araştırmaları Dergisi* 6 / 1 (Haziran 2022), 156-189. 7. Hüseyin Sıcak, “Ebü's-Şeyh'in Kitâbü'l-Azame Adlı Eserinin İslâm Literatürüne Etkisi”, *Eskişehir Osmangazi Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi Dergisi* 10/1 (Mart 2023), 228-254. Yukarıda zikri geçen çalışmaların her biri

Kitâbü'l-Azame bağlamında Ebü's-Şeyh'in hadisçiliği üzerinde çalışma fikri öne çıkmıştır.

1.1 Araştırmanın İsmi ve Konusu

Araştırmamızın tam adı *Kitâbü'l-Azame Bağlamında Ebü's-Şeyh el-İsfahânî'nin Hadisçiliği ve Eserinin Hadis Literatüründeki Yeri* şeklindedir. Çalışmamızda *Kitâbü'l-Azame* bağlamında Ebü's-Şeyh'in hadisçiliği üzerinde durulmaktadır. *Kitâbü'l-Azame*, hadis rivayet tekniği üzere yazılmış ağırlıklı olarak itikad konularını ele alan bir eserdir. Allah'ın azamet ve yüceliğini çeşitli örneklerle anlatan kitap, çok sayıda ayet, hadis, selef-i sâlihîn akvâli ve bazı tarihî haberleri içermektedir. Giriş kısmında tefekkür üzerinde durulmuş, tefekkürün nerelerde ve nasıl olacağından söz edilmiştir. Yazılış tarzına bakıldığında daha çok hadis kitabını andıran *Kitâbü'l-Azame*, muhteva yönünden incelendiğinde onun itikada dair bir eser olduğu görülecektir.

Çalışmanın ilk bölümünde Ebü's-Şeyh'in yaşadığı coğrafi bölge ve asır hakkında bilgiler verilmektedir. Ardından Ebü's-Şeyh'in hayatı, ilmî ve dinî şahsiyeti ele alınmıştır. Ebü's-Şeyh'in ailesi, ilmî çalışmalara başlaması, rihleleri, rivayet aldığı hocaları, yetiştirdiği talebeler, yazdığı eserler; itikâdî ve amelî mezhebi, hakkında yapılan değerlendirmeler bu bölümün önemli araştırma konularıdır. Çalışmanın ikinci bölümde *Kitâbü'l-Azame*'yi tanımaya yönelik araştırmalara değiniliyor. Eserin müellifine olan aidiyeti, yazma ve matbu nüshaları, İslâm literatürü içindeki yeri, kaynakları, etkileri, tasnif metodu, bâb başlıkları ve rivayetlerle uyumu ve muhtevası üzerinde durulmuştur. İslâmiyet'in genel ilkeleri ve ilmî ölçüler dikkate alınarak muhtevada geçen konular bu bölümde değerlendirilmiş ve eserdeki rivayetlerden örnekler verilmiştir. Çalışmanın üçüncü bölümünde ise *Kitâbü'l-Azame* bağlamında müellifin hadisçiliği üzerinde araştırma ve değerlendirmeler yapılmıştır. Hadis usûlü terim ve konularının sıklıkla geçtiği bu bölümde Ebü's-Şeyh'in hadis alanındaki yeri tespite çalışılmıştır. *Kitâbü'l-Azame* konu ve rivayetlerinin *Kütüb-i sitte* içindeki

Ebü's-Şeyh'in hadisçiliği yaşadığı dönem, hayatı, hadisçiliği gibi konularda sınırlı bilgiler içermektedir. Yusuf Ay'ın çalışması *Kitâbü'l-Azame*'nin rivayetlerinin değerlendirilmesi ile sınırlandırılmıştır. Bizim çalışmamız dahi Ebü's-Şeyh'in hadisçiliği ele alınırken *Kitâbü'l-Azame* ile sınırlı tutulmuştur. Hava Çelik tarafından *Ebü's-Şeyh ve Hadis İlimindeki Yeri* başlığı altında yapılan çalışmada Ebü's-Şeyh'in yaşadığı dönem, hayatı, ilmî kiliği ve hadis ilmindeki yeri üzerinde durulmuştur.

dağılımının tespiti, İbn Ebî Şeybe'nin (ö. 297/910) *el-Arş* isimli kitabıyla yapılan mukayese çalışması bölümün konuları arasında yer almaktadır. Eserde geçen rivayetlerin isnad ve metin özellikleri, hangi tür hadisleri içerdikleri sayılarla ve örneklerle gösterilmekte ve bunların tenkit örnekleri verilmektedir. Rivayetlerin sıhhat durumları ve özellikle de isrâiliyatla ilgisi bu bölümün ana konularını teşkil etmektedir. Çalışmanın sonuç kısmında ise *Kitâbü'l-Azame* ve müellifi ile ilgili genel bir değerlendirme yapılmakta, çeşitli çalışma alanları belirlenerek ilgililere bir takım tavsiyeler yer almaktadır.

1.2 Araştırmanın Önemi ve Amacı

Muhaddislerin İslâmî değerleri insanlara ulaştırmada önemli katkı sağladıkları bilinen bir durumdur.⁸ Bu itibarla ilmî katkılar sunan, talebeler yetiştiren, değerli eserler bırakan muhaddislerin üzerinde çalışma yapılması hem bir vefa hem de akademik bir zorunluluk olarak önümüzde durmaktadır. Hocaları, talebeleri ve telif ettiği eserleri dikkate alındığında Ebü's-Şeyh'in, hadis tarihinde önemli bir yer teşkil ettiği görülecektir. O, meşhur hocalardan ders almış ve meşhur talebeler yetiştirmiştir. Eserlerinin sayısı ellinin üzerinde olup onlardan bir kısmı yayımlanmış, diğer bir kısmı da üzerlerinde çalışılıp yayımlanmayı beklemektedir. Önemli bir muhaddis olmasına rağmen ülkemizde onunla ilgili yeterli çalışmalar yapıldığı söylenemez. Ebü's-Şeyh'in hadisçiliği ele alınması gereken konuların başında gelmektedir. Dolayısıyla yapacağımız bu çalışma Ebü's-Şeyh'in akademik düzeyde hadisçiliğini ele alma imkânı verecektir. Ayrıca onun hakkında farkındalık oluşturarak ilmî kişiliği ve eserleri hakkında daha fazla çalışmanın önünü açacaktır.

Ebü's-Şeyh'in çok yönlü bir âlim olduğu bilinmektedir. O, büyük bir muhaddis ve hadis hâfızıdır.⁹ Aynı zamanda diğer ilimlerde de râsih, bâhir ve mâhir bir âlimdir. İslâmî ilimlerin değişik alanlarında çalışmaları ve eserleri vardır. Tarihçiliği ile meşhurdur. Ebü's-Şeyh'in daha çok *muhaddis* olarak nitelenmiş olması ağılabiyet itibariyledir. Ebü's-Şeyh'in hadis ilmine katkısı sadece rivayet ilimleriyle sınırlı

⁸ Tefsir, fıkıh, akaid, siyer ve tarih alanlarında eser verenlerin bir çoğunun muhaddis âlimler olduğu görülmektedir. Bunun en güzel örneklerinden birisi Ebü's-Şeyh'dir. O, İslâm lîretürünün birçok alanında eser telif etmiştir.

⁹ Ebü Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Osman b. Kaymaz ez-Zehebi et-Türkmânî, *Siyeru a'lami'n-nübelâ*, thk. Şuayb el-Arnaut-Muhammed Nuaym (Riyâd: Mektebetü'l-Meârif, 1. Basım, 1404), 16/277-278.

değildir. O, usûl-i hadîs ilimlerinde de söz sahibi bir âlimdir. Onun raviler üzerinde değerlendirmeleri vardır. Keza usûl-i hadîsin teşekkülünde bir takım katkıları, içtihatları ve görüşleri bulunmaktadır. Usûl-i hadîs kitaplarında ona atıflarda bulunulmuş ve görüşleri serdedilmiştir.¹⁰ Bu açıdan da Ebü's-Şeyh üzerinde ilmî çalışmaların yapılması önem arz etmektedir. Ebü's-Şeyh ricâl, tabakât ve şehir tarihçiliği açısından da önemli bir âlimdir. Onun *Tabakâti'l-muhaddisîn* adlı eseri hadis literatürü açısından çok değerlidir.

Kitâbü'l-Azame Ebü's-Şeyh'in en önemli eserlerinden biridir. Bâbları daha çok iman konuları arasından seçilmiştir. Genel olarak kitapta Allah'ın azameti ve kudreti vurgulanmaya çalışılmıştır. Konular ayet, hadis ve selef-i sâlihîn akvâli ile açıklamaktadır. Bu bakımdan kitabın *rivâyetü'l-hadîs* ve *dirâyetü'l-hadîs* ilimleri açısından incelenmesi gerekmektedir. Bu konuda yapılacak bir çalışma Ebü's-Şeyh'in hadisçiliği hakkında bir fikir verecek ve *Kitâbü'l-Azame*'nin hadis literatürü içindeki yerini tanıma imkânı sağlayacaktır. *Kitâbü'l-Azame* üzerinden Ebü's-Şeyh'in hadisçiliği hakkında bazı ağır tenkitlerin yapıldığı da görülmektedir.¹¹ Bu tenkit noktalarının neler olduğu ancak eser üzerinde yapılacak ilmî çalışma neticesinde ortaya çıkacaktır.

Kitâbü'l-Azame, bir hadis kitabı olmasının yanında akâid, kelâm ve tefsir açısından da önemli bir yere sahiptir. Zira kitapta Allah'ın azametinden, varlığının delillerinden söz edilmekte, buna dair aklî ve naklî deliller yer almaktadır. Eser Müslümanın imanını kuvvetlenmesine yönelik bir işleve sahiptir. Eserin bir başka özelliği çok sayıda tefsir rivayetlerine yer vermesidir. Rivayet tefsirlerinde ve çeşitli derleme hadis kitaplarında ondan çok sayıda atıfların yapıldığı görülmektedir. Ebü's-Şeyh ismi büyük müfessir ve muhaddislerle birlikte yanyana geçmektedir. Eserlerinde zayıf ve uydurma rivayetlere yer verdiğinden adı mevzûât kitaplarında da sıkça zikredilmektedir. Bu bakımdan Ebü's-Şeyh ve *Kitâbü'l-Azame* üzerinde yapılacak bir çalışma önem arz etmektedir.

¹⁰ Ebû Bekr Ahmed b. Ali b. Sâbit el-Hatîb el-Bağdâdî, *el-Kifâye fî İlmi'r-Rivâye*, tsh. Ebû Abdilla es-Sûrkî (Haydarâbâd: Cemiyetü Dâireti Meârifî'l-Osmâniyye, 1. Basım, 1357), 313; Ebû Amr Takiyyüddîn Osmân b. Abdirrahmân b. Mûsâ eş-Şehrezûrî, *Mukaddimetü İbni's-Salâh fî ulûmi'l-hadîs*, thk. Nureddîn İtr (Dimaşk: Dâru'l-Fikr, 1406), 152.

¹¹ Zehebî, *Siyer*, 16/279.

1.3 Araştırmanın Yöntemi

Çalışma tarihsel bilgiye ve tahlile dayalı bir araştırmadır. Çalışmada, tarihî bir şahsiyet olan Ebü's-Şeyh ve onun *Kitâbü'l-Azame* adlı eseri üzerinden hadisçiliği incelenecektir. Araştırmamız, doğru ve güvenilir kaynaklara dayanarak veri toplama, verilerin analizi ve sonuçlarının açıklanması esaslarına dayanmaktadır. Nitel araştırma türü olan bu çalışmada, literatür tarama yöntemi kullanılmış ve veriler bir araya getirilerek betimsel analizler yapılmış, şekil ve muhteva bakımından incelenmiştir. Araştırmada tarih usûlünün kullandığı tahlil, terkip, aklı istidlâl, tenkit, mukayese, kronoloji gibi metotlar yanında hadis usûlü ve hadis ilimlerinin teknikleri de kullanılmıştır.¹² Genel olarak araştırmada Ebü's-Şeyh'in yaşadığı coğrafya ve dönemle ilgili konularda tarih kitaplarından; hayatı, ilmi kişiliği, hocaları, öğrencileri, eserleri, dinî kişiliği gibi husularda tarih, tabakât, cerh ve ta'dîl kitaplarından; değerlendirmeye dair konularda ise usûle dair eserlerden yararlanılmıştır. Ebü's-Şeyh'in hadisçiliğine dair konuların ele alındığı yerlerde önce usûle dair konu ve terimlerin kısa açıklamaları yapılmış ardından *Kitâbü'l-Azame*'de geçen veriler paylaşılmış ve değerlendirmeler yapılmıştır. Günümüzde modern vasıta ve yöntemlerle, bilgi ve belgelere ulaşma imkânı kolaylaşmış ve hız kazanmıştır. Mevcut kaynaklar yanında *el-Mektebetü's-Şâmile*, *Cevâmiu'l-Kelim* ve benzeri programlardan da yararlanma yoluna gidilmiştir. Arapça ibarelerinin yazılması, raviler hakkında bilgilerin elde edilmesi ve hadisler hakkındaki sıhhat değerlendirmelerin yapılması gibi hususlarda sözü edilen programlardan istifade edilmiştir.

Şahıs ve kitap isimlerinin yazılmasında Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi esas alınmıştır. Şahıs isimleri ilk geçtiği yerlerde mümkün olduğu kadar hicrî ve miladî ölüm tarihleri verilmeye çalışılmıştır. Kitap basım tarihleri yazılırken hicrî veya miladî tarihlerden biri verilmiştir. Çalışmanın bir hususiyeti olarak, Arapça ibarelere ve terimlere sıklıkla yer verildiği olmuştur.

¹² Mehmet Dinçoğlu, "Rivayet Dönemi Hadis Kitaplarının Farklı Metotlarla İncelenmesine Dair Mülâhazalar ve Buna Yönelik Bir Usûl Denemesi", *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi* 8/40 (2015), 840-856.

1.4 Araştırmanın Kaynakları

Araştırmanın kaynakları, müellifin kendi eserleri başta olmak üzere diğer kitap ve makalelerden oluşmaktadır.

1.4.1 Müellifin Kendi Kitapları

Araştırmanın ilk ve temel kaynağı, Ebü's-Şeyh'in *Kitâbü'l-Azame*'si ve diğer eserleri olmuştur. Kitabın yazma ve matbu baskılarından yararlanılmıştır. Eserle ilgili çalışma yapan muhakkiklerin Ebü's-Şeyh ve *Kitâbü'l-Azame* ile ilgili tespit ve değerlendirmeleri çalışmamıza ciddi katkılar sağlamıştır. Özellikle Ebü's-Şeyh'in matbu eserlerinin mukaddimleri, muhakkik ve yayına hazırlayanların değerlendirmeleri ve kitaplar üzerinde yapılan diğer akademik yayınlar çalışmalarımıza yön vermiştir. *Kitâbü'l-Azame* başta olmak üzere *Tabakâtü'l-muhaddisîn*, *Ahlâku'n-nebî*, *Cüz' fîhi ehâdisü Ebî Muhammed Abdillâh b. Muhammed*, *Kitâbü'l-Emsâl fî'l-hadîsi'n-nebevî*, *Kitâbü't-Tevbîh*, *Zikru'l-akrân*, *el-Avâlî*, *el-Cüz'ü fîhi ehâdisü Ebi'z-Zübeyr* gibi eserlerin mukaddimleri ve dipnotları; müellifin ilmî şahsiyetine, rivayetlerin tahrir, tahkik ve değerlendirilmesine dair önemli bilgiler içermektedir.

1.4.2 Tarih, Biyografi, Usûl ve Hadis Kitapları

Bir müellifin yaşadığı dönemi kavramak; müellifin hayatı, hocaları ve talebeleri hakkında bilgilere ulaşmak; rivayetlerinin isnad ve metin değerlendirmelerinin yapılabilmesi, ancak tarih, biyografi, cerh ve ta'dîl ve hadis usûlü gibi temel kaynaklara bakmakla mümkün olabilmektedir. Bu sebeple şahıs ve eser araştırmalarında genel tarih, bölge ve şehir tarihi, ricâl ve terâcim kitapları, hadis usûlü kitapları ve bu konularda yazılmış akademik çalışmalar önem arz etmektedir.

Ebü's-Şeyh'in hayatı, ilmî şahsiyeti, yaşadığı coğrafya ve asra dair bilgi ve belgelerin elde edilmesinde birçok temel eserden yararlanılmıştır. Bu bağlamda; Ya'kûbî'nin (ö. 292/905) *Kitâbü'l-Büldân*, İbn Rüste'nin (ö. 300/913) *el-A'lâku'n-nefise*, İbn Hurdâzbih'in (ö. 300/912) *Kitâbü'l-Mesâlik ve'l-memâlik*, İbnü'l-Fakîh'in (ö. 340/952) *Kitâbü'l-Büldân*, Makdisî'nin (ö. 390/100) *Ahsenü'l-tekâsîm*, Ebû Nuaym'in

(ö. 430/1038) *Târîhu Asbahân ve Hilvetü'l-evliyâ*, Hatîb el-Bağdâdî'nin (ö. 463/1071) *Târîhu Bağdâd*, Mâferrûhî el-İsfahânî'nin (ö. 485/1092) *Kitâbu Mehâsin-i İsfahan*, Ebû Ubeyd el-Endelûsî'nin (ö. 487/1094) *Mu'cemü müsta'ceme*, Sem'ânî'nin (ö. 562/1166) *el-Ensâb*, Ebü'l-Ferec İbnü'l-Cevzî'nin (ö. 597/1201) *Gâyetü'n-nihâye fi tabakâtü'l-kurrâ*, Yâkût el-Hamevî'nin (ö. 626/1229) *Mu'cemü'l-buldân*, İbnü'l-Esîr'in (ö. 630/1233) *el-Kâmil fi't-târih*, İbn Hallikân'ın (ö. 681/1282) *Vefeyâtü'l-a'yân*, Zekerîyyâ el-Kazvînî'nin (ö. 682/1283) *Âsâru'l-bilâd ve ahhâru'l-ibâd*, Himyerî'nin (ö. 727/1327) *er-Ravdü'l-mi'târ fi haberi'l-ahtâr*, İbn Abdilhâdî'nin (ö. 744/1343) *Tabakâtü ulemâi'l-hadîs*, Zehebî'nin (ö. 748/1348) *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, *Târîhu'l-İslâm*, *İber*, *Vefeyâtü'l-meşâhîr ve'l-a'lâm* adlı eserleri, İbn Kesîr'in (ö. 774/1373) *el-Bidâye ve'n-nihâye*, İbn Hacer'in (ö. 852/1449) *el-Mu'cemü'l-müfehres ve et-Telhîsu'l-habîr*, Tağrîberdî'nin (ö. 874/1470) *en-Nucûmu'z-zâhire*, Süyûtî'nin (ö. 911/1505) *Tabakâtü'l-huffâz ve Târîhu'l-hulefâ*, Dâvûdî'nin (ö. 945/1539) *Tabakâtü'l-müfessirîn*, İbnü'l-İmâd'ın (ö. 1089/1679) *Şezerâtü'z-zeheb*, Adam Metz'in (ö. 1335/1917) *el-Hadâratü'l-İslâmiyye*, Bağdadlı İsmail Paşa'nın (ö. 1338/1920) *Hediyyetü'l-ârifîn*, Kettânî'nin (ö. 1346/1927) *er-Risâletü'l-müstetrafe*, Brockelmann'ın (ö. 1956) *Târîhu'l-edebi'l-Arabî*, Ömer Nasuhi Bilmen'nin (ö. 1971) *Büyük Tefsir Tarihi*, Ziriklî'nin (ö. 1396/1976) *el-A'lâm*, Kehhâle'nin (ö. 1407/1987) *Mu'cemü'l-müellifîn*, Fuad Sezgin'nin (ö. 2018) *Târîhu't-türâsi'l-Arabî*, Karabulut kardeşlerin *Mu'cemü't-târîhi't-türâsi'l-islâmî*, Ebü't-Tayyib Mansûrî'nin *Bülûğu'l-emânî* isimli eserlerinden yararlanılmıştır. Ebû Ubeyde Meşhûr b. Hasen b. Selmân ve Ebû Huzeyfe Râid b. Sabrî'nin birlikte hazırladıkları *Mu'cemü'l-musannefâtü'l-vâride fi Fethu'l-bârî* adındaki çalışma, Nurullah Yazar'ın “Selçuklu Kültür ve Medeniyet Havzasında İsfahan” adlı bildirisi ve *Büyük Selçuklular Döneminde İsfahan* isimli tezi, Osman Gazi Özgüdenli'nin “Bir Ortaçağ İran Şehrinin Anatomisi: İsfahan” adlı makalesi istifade edilen akademik kaynaklar arasında yer almıştır.

Kitâbü'l-Azame rivayet dönemi eserlerinden olması hasebiyle bilgiler isnatlarla verilmiştir. Rivayetlerin sened tenkitleri yapılırken çeşitli usûl ve ricâl kaynaklara müracaat edilmiştir. Bu bağlamda; İbn Ebî Hâtim'in (ö. 327/938) *el-Cerh ve't-ta'dîl*, Zehebî'nin *Tezkiretü'l-huffâz*, İbn Hacer'in *Lisânü'l-mîzân*, *Tehzîbü't-tehzîb* ve *Takrîbü't-tehzîb* adlı eserleri, Süyûtî'nin, *Tabakâtü'l-huffâz*, *Târîhu'l-hulefâ* ve *Tedribü'r-râvî* isimli kitaplarından yararlanılmıştır.

Usûl konularına dair eski ve yeni eserlerden yararlanılmıştır. Bu bağlamda; Râmhürmüzî'nin (ö. 360/971) *el-Muhaddisü'l-fâsıl*, Hâkim en-Nisâbü'rî'nin (ö. 405/1014) *Ma'rifetü ulûmi'l-hadîs*, Hatîb el-Bağdâdî'nin *el-Kifâye fî ilmi'r-rivâye* ve diğer eserleri, İbnü's-Salâh'ın (ö. 643/1244) *Mukaddimetü İbni's-Salâh fî ulûmi'l-hadîs*, Nevevî'nin (ö. 676/1277) *et-Takrîb ve't-teysîr fî ma'rifeti süneni'l-beşîri'n-nezîr*, Nureddîn İtr'ın (ö. 2020) *Menhecü'n-nakd fî ulûmi'l-hadîs*, Ebû Şehbe'nin, *el-Vasît fî ulûmi mustalihi'l-hadîs*, Mahmûd Tahrân'ın, *Teysîru mustalihi'l-hadîs*, İsmail Lûtî Çakan'ın *Hadis Edebiyatı ve Hadis Usûlü*, Enbiya Yıldırım'ın *Hadiste Metin Tenkidi*, Mücteba Uğur'un (ö. 2005) *Ansiklopedik Hadis Terimleri Sözlüğü* ve Abdullah Aydın'ın *Hadis İstilahları Sözlüğü* isimli eserlerden faydalanılmıştır.

Kitâbü'l-Azame'de yer alan rivayetlerin tahrir çalışması, kaynakları ve etkileri, hadis literatüründeki yeri ile ilgili çalışmalar esnasında birçok hadis kitabına bakma gereği duyulmuştur. Bu bağlamda; *Kütüb-i sitte* başta olmak üzere, İbnü'l-Mübârek'in (ö. 181/797) *Kitâbü'z-Zühd ve'r-rekâik*, Tayâlisî'nin (ö. 204/819) *el-Müsned*, Abdürrezzâk'ın (ö. 211/826) *el-Musannef*. Ahmed b. Hanbel'in (241/855). *el-Müsned* ve *ez-Zühd* adlı eserleri, İbn Ebi'd-Dünyâ'nın (ö. 281/894) *el-Matar ve'r-ra'd ve'l-berk* ve diğer bazı eserleri, Bezzâr'ın (ö. 292/905) *el-Müsned*, Nesâî'nin (ö. 303/915) *es-Sünenü'l-kübrâ*, İbn Hibbân'ın (ö. 354/965) *es-Sahîh*, Taberânî'nin (ö. 360/971) *Mu'cem*'leri, Hâkim en-Nisâbü'rî'nin *el-Müstedrek*, İbn Abdilber'in (ö. 465/1073) *Câmiu beyâni'l-ilm*, Heysemî'nin (ö. 807/1405) *Mecmau'z-zevâid* ve diğer birçok hadis kaynaklarına bakılmıştır.

Kitâbü'l-Azame bâblarının ekseriyetle itikâdî konulardan seçilmesi onun akâid ve kelâm literatü içinde değerlendirilmesine imkân vermiştir. Onda vârid olan birçok rivayetin, Ehl-i sünnet'i temsil eden eserlerde de geçtiği görülmektedir. Bu bağlamda; Dârimî'nin (ö. 280/894) *er-Red ale'l-cehmiyye*, İbn Ebî Şeybe'nin *el-Arş*, Abdullah b. Ahmed b. Hanbel'in (ö. 290/903) *es-Sünne*, İbn Ebî Âsım'ın (ö. 287/900) *es-Sünne*, İbn Mende'nin (395/1005) *et-Tevhîd* ve *el-Îmân*, Lâlekâî'nin (ö. 418/1027) *Şerhu usûli i'tikâdi ehli's-sünne*, Beyhakî'nin (ö. 458/1066) *el-Esmâ ve's-sıfât*, *el-Câmi li şuabi'l-îmân* ve *Delâilü'n-nübüvve*, Kıvâmü's-Sünne el-İsfahânî'nin (ö. 535/1141) *el-Hucce fî beyâni'l-mehacce*, Zehebî'nin, *el-Arş* ve *el-Ulüvv li'l-Aliyyi'l-Gaffâr* adlı eserlere muracat edilmiştir.

Kitâbü'l-Azame'de ayetlerin tefsirlerine yönelik ve tarihî konulara değinen rivayetlerin çok sayıda bulunması tefsir, siyer ve tarih kitaplarıyla olan alakasını da ortaya koymaktadır. Bu bağlamda; Abdürrezzâk'ın (ö. 211/826) *et-Tefsîr*, Taberî'nin (ö. 310/923) *Câmiu'l-beyân*, İbn Ebî Hatim'in *et-Tefsîr*, Begavî'nin (ö. 516/1122) *Meâlimü't-tenzîl*, Sa'lebî'nin (ö. 427/1035) *Arâisü'l-mecâlis*, İbn Kesîr'in *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm*, Süyûtî'nin *ed-Dürri'l-mensûr* ve *Târîhu'l-hulefâ*, Şevkânî'nin (ö. 1250/1834) *Fethu'l-kadîr* adlı eserlere bakılmıştır.

Kitâbü'l-Azame'de zayıf ve mevzu rivayetlerin yer alması, isminin sıkça mevzûât kitaplarında geçmesine sebep olmuştur. Bu bağlamda; Ukaylî'nin (ö. 322/934) *ed-Duafâ*, İbn Hibbân'ın (ö. 354/965) *es-Sikât*, İbnü'l-Cevzî'nin (ö. 597/1201) *el-Mevzûât* ve *ed-Duafâ ve'l-metrûkîn*, Süyûtî'nin *el-Leâli'l-masnûa*, İbn Arrâk'ın (ö. 963/1556) *Tenzîhü's-şerîa*, Aclûnî'nin (ö. 1162/1749) *Keşfü'l-hafâ* isimli eserlerinden yararlanılmıştır. İsrâilî haberlerle ilgili konularda Seyyit Hüseyin ez-Zehebî'nin *İsrâiliyat fî't-tefsîr ve'l-hadîs*, Remzi Nanâa'nın *el-İsrâiliyyât ve eserühâ fî kütübi't-tefsîr* adlı kitaplar rivayetlerle ilgili değerlendirmemize katkı sağlamıştır.

Çalışmamızın temel kaynaklarından biri de *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedi* makaleleri olmuştur. Özellikle hadis literatürü ve ıstılahları konularında İslâm Ansiklopedisi makalelerinden yararlanılmıştır.

1.4.3 Ebü's-Şeyh ve Eserleri İle İlgili Çalışmalar

Ebü's-Şeyh ve eserleri ile ilgili çeşitli akademik çalışmalar yapılmıştır. Bunların önemli bir kısmı, Ebü's-Şeyh'in eserlerini tahkik ve neşreden muhakkikler tarafından yapılmıştır. Özellikle *Kitâbü'l-Azame* muhakkiki Mübârekfûrî'nin mukaddime ve dip notlarda yaptığı araştırma, açıklama ve değerlendirmeler çalışmamıza ciddi katkılar sağlamıştır. Merhum Ali Yardım'ın (ö. 2006) *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*'indeki “Ebü's-Şeyh” makalesi, Muhammed Akdoğan'ın “Ebü's-Şeyh'in Hayatı, Hadisçilik Faaliyetleri ve Eserleri” makalesi ve *İsfahan'da Hadisçilik* adlı eseri çalışmamıza önemli katkılar sunmuştur. Tez çalışmamız sürecinde tezin muhtevassından belirlediğimiz iki makalemizin de çalışmamıza katkı sağladığını ifade

etmemiz gerekiyor.¹³ Çalışmamızı bitirmeye yaklaştığımız zamanlarda Yusuf Ay tarafından *Ebü's-Şeyh el-İsfahânî'nin Kitâbü'l-Azame'sindeki Rivayetlerin Değerlendirilmesi* adlı akademik çalışmanın bitirilerek yayımlanmış olduğu gördük. Her iki çalışmanın konuları farklı olsa da içerikler/başlıklar yönüyle benzerlikler taşımasının kaçınılmaz bir durum olduğu kabul edilmelidir. İki çalışmanın içerdiği konular ve hazırlanış amacı birbirinden tamamen farklıdır. Ebü's-Şeyh'in yaşadığı dönem, Ebü's-Şeyh'in hayatı, şeyhleri, talebeleri ve eserleri ile ilgili bilgiler çalışmamızda daha geniş yer bulmuştur. Örnek vermek gerekirse Yusuf Ay'ın çalışmasında eser isimleri genel olarak maddeler halinde verilmiştir. Çalışmamızda ise eserlerin muhtevası, matbu olup olmamaları ve içinde yeralan bazı rivayetler hakkında bilgiler verilmiş, eserlerin isimlerinin geçtiği kaynaklar zikredilmiştir. Muhteva yönünden de farklılıklar bulunmaktadır. Yusuf Ay bâb başlıklarını ve onlarda zikredilen bazı rivayetlere değinirken çalışmamızda tüm bâblar zikredilmiş, ayrıca o bâbın konusuyla ilgili giriş bilgilerine yer verilmiş, her bâbdan önemli gördüğümüz rivayetler hem Arapça hem de tercümeleri birlikte verilmiş, bazılarının tahriri yapılmış ve değerlendirmelere gidilmiştir. Muhteva tanıtımına oldukça geniş yer verilmiştir. *Kitâbü'l-Azame*'ye yönelik bazı iddialara cevaplar verilmiş¹⁴ ve eserin özelliklerinden söz edilmiştir. Keza Yusuf Ay'ın çalışmasında Ebü's-Şeyh'in hadisçiliğine - çalışmanın sınırları gereği- ayrıntılı bir şekilde yer verilmemiştir. Çalışmamızda ise hadis ilminin usulüne dair, temel tüm terimleri başlık yapılarak *Kitâbü'l-Azame*'deki rivayetler bu başlıklar altında değerlendirilmiş, örnekleri ve sayıları verilmeye çalışılmıştır. Yusuf Ay'ın çalışmaları daha ziyade kitaptaki bâbların, tekrar konu başlıklar halinde kategorize edilelerek, onların sıhhat açısından değerlendirilmesi şeklinde olmuştur. Yusuf Ay'ın bu değerli çalışmasından yararlandığımızı ve çalışmamıza katkılar sunduğunu belirtmemiz gerekir. Tez savunma aşamasında Hava Çelik tarafından *Ebü's-Şeyh ve Hadis İlmindeki Yeri* başlığı altında bir yüksek lisans tezi hazırlandığını öğrendik. Çalışmada Ebü's-Şeyh'in yaşadığı dönem, hayatı ve ilmî kişiliği, hadis ilmindeki yeri üzerinde durulmuştur.¹⁵

¹³ Hüseyin Sıcak, "Ebü's-Şeyh ve Kitâbü'l-Azame Adlı Eseri", *Türkiye İlahiyat Araştırmaları Dergisi* 6 / 1 (Haziran 2022), 156-189; Hüseyin Sıcak, "Ebü's-Şeyhin Kitâbü'l-Azame Adlı Eserinin İslâm Literatürüne Etkisi", *Eskişehir Osmangazi Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi Dergisi* 10/1 (Mart 2023), 228-254.

¹⁴ Eserin Dânyâl Peygamber'in kitabından alındığı ve sûfi bir kitap olduğunu iddia eden bazı değerlendirmeler olmuştur. Çalışmamızda bu iddialara değinilmiş ve tartışması konu edinilmiştir.

¹⁵ Hava Çelik, *Ebü's-Şeyh ve Hadis İlmindeki Yeri* (Ankara: Yıldırım Beyazıt Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2023).

2. EBÜ'Ş-ŞEYH'İN YAŞADIĞI DÖNEM, HAYATI, İLMÎ VE DÎNÎ ŞAHSİYETİ

2.1 Yaşadığı Dönem

Ebü'ş-Şeyh'in yaşadığı dönem hicrî 4. asra tekabül etmektedir. Şahıslar, yaşadıkları zaman ve mekânlardan ayrı düşünülemez. Fertlerin gelişmesinde ve yetişmesinde çevresel faktörlerin etkili olduğu bilinmektedir.¹⁶ Her insan, içinde yaşayıp büyüdüğü sosyal çevrenin fikir ve marifetlerinden, ahlak ve amellerinden, kurum ve kültürlerinden müsbet veya menfî yönde etkilenir. İslâm âlimlerinin ilmî ve fikrî tekâmüllerinin oluşmasında bu hakikat açık şekilde görülür.¹⁷ Üzerinde çalışma yaptığımız Ebü'ş-Şeyh de çevresel faktörlerden etkilenmiş olmalıdır. Zira o da kendi zamanının çocuğudur; o da mutlaka devrinin fizikî, sosyal, siyasî ve kültürel etkilerinin tesiri altında kalmıştır. Bu nedenle çalışmanın girizgâhında, kısa da olsa Ebü'ş-Şeyh'in yaşadığı şehir olan İsfahan'dan, devrinin siyasî, içtimaî ve ilmî durumlarından bahsedilecektir.

2.1.1 Yaşadığı Coğrafya

Ebü'ş-Şeyh bugünkü İran sınırları içinde kalan İsfahan şehrinde 274/887 tarihinde dünyaya gelmiştir. İsfahan kadim şehirlerden biridir; adının ne manaya geldiği, nereden türediği, kim tarafından inşa edildiği konularında farklı görüşler vardır. İsfahan adı farklı dillerde çeşitli şekillerde söylenegelmiştir. Kelimenin hangi dilden geldiği tartışmalıdır.¹⁸ Tarihî kaynaklarda, İsfahan'ı ifade için farklı zamanlarda kullanılan toplam 40 kadar isim ve sıfat bulunmaktadır.¹⁹ Gâbâ, Gâbe, Gâben,

¹⁶ Murat Özbay, "Okuma Eğitiminde Çevre Faktörü", *Eurasian Journal of Educational Research* 24 (2006), 161-170.

¹⁷ Misal vermek gerekirse Kûfe, Ebû Hanîfe'nin (ö. 150/767); Medine, Mâlik b. Enes'in (ö. 179/795); Medine, Mekke ve Bağdat Şafîi'nin (ö. 204/820) ilmî gelişmelerinde ve fikrî yönelişlerinde önemli rol oynamıştır. İmam Muhammed b. Hasan eş-Şeybânî (ö. 189/805), İmam Şafîi ve İmam Ahmed b. Hanbel'e hocalık yapmakla onların ilmî neş'etinde önemli katkılar sunmuştur. İmam Ahmed'e هذه المسائل الدقاق "Bu dakik meseleleri sen nereden buluyorsun?" diye sorduklarında من كتب محمد بن الحسن "Muhammed b. Hasan'ın kitaplarından" diyerek hocasının üzerindeki bu etki ve katkısını beyan etmiştir. Bkz. Zehebî, *Siyer*, 9/135-136.

¹⁸ Ebû Muhammed Abdullah b. Muhammed b. Ca'fer b. Hayyân el-Ensârî el-İsfahânî, *Tabakâtü'l-muhaddisîn bi Eshbâhân ve'l-vâridine ileyhâ*, thk. Abdulgafûr Abdülhak el-Hüseyn el-Belûşî (Beyrût: Müessesetü'r-Risâle, 1992), 1/22-24; Akdoğan, *İsfahan'da Hadisçilik*, 4.

¹⁹ Kemal Özkurt, *İsfahan'da Büyük Selçuklu ve İlhanlı Dönemi Mimari Eserleri* (Van: Yüzüncü Yıl Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2005), 9.

Gâbeyan; Gey, Ceyy; Aspahân, Esbahan, İspahan, Sibâhân, İsbahân, Sipâhân, İsfahan, Aspadana gibi isimlerle zikredildiği görülmektedir. Yâkût el-Hamevî “İsfahan’ın tesmiyesinde ihtilaf vardır”²⁰ diyerek buna işaret eder. Bu kadar çeşitliliğin, dillerdeki yazım ve telaffuz farklılıklarından kaynaklandığını söylemek mümkündür.²¹

İsfahan adının Hz. Nuh’un soyundan gelen bir şahıs ismi olduğu;²² ordu,²³ asker,²⁴ süvariler ülkesi,²⁵ atlılar,²⁶ Allah’ın askerleri²⁷ gibi manalardan türediği rivayetler arasındadır. “Güzelliği arttı” manasına gelen Farsça bir terkip olduğu da ifade edilmiştir. Böyle bir ismin oraya verilmesi, havasının güzelliğinden, sularının tatlılığından ve meyvelerinin çokluğundan dolayıdır.²⁸ Rivayetlerin çoğunun, *silahlı güce* atıfta bulunması; bölgenin askeri bir üs olduğunu, isminin de buradan gelebileceğini düşündürmektedir.²⁹

Ebü’ş-Şeyh’in Vehb b. Münebbih’ten (ö. 114/732) naklettiği bir rivayet içinde, İsfahan’ın İskender tarafından bina edildiği kaydedilmektedir.³⁰ İsfahan’ın Büyük İskender (M.Ö. 336-323) döneminden önce var olduğunu ancak büyük bir yerleşim yeri olmasından daha çok askeri bir üs olarak kullanıldığını söylemek daha

²⁰ Ebû Abdillâh Şihâbüddîn Yâkût b. Abdillâh el-Hamevî el-Bağdâdî er-Rûmî, *Mu’cemü’l-büldân* (Beyrût: Dâru Sâdır, 1977), 1/206.

²¹ Nurullah Yazar, *Büyük Selçuklular Döneminde İsfahan* (Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2013), 15-16.

²² Ebû Abdillâh Ahmed b. Muhammed b. İshâk el-Hemedânî, *Kitâbü’l-Büldân*, thk. Yûsuf el-Hâdî (Beyrût: Âlemü’l-Kütüb, 1. Basım, 1996), 529; Ebû Ubeyd Abdullah b. Abdulazîz b. Muhammed el-Bekrî el-Endelûsî, *Mu’cemü müsta’ceme min esmâ’l-bilâd ve’l-mevâzi* (Beyrût: Âlemü’l-Kütüb, 1403), 1/163; Ebû Abdillâh Muhammed b. Muhammed b. Abdillâh b. Abdülmün’im es-Sanhâcî el-Himyerî, *er-Ravdu’l-mi’târ fî haberi’l-ahtâr*, thk. İhsan Abbâs (Beyrût: Mektebetü Lübnan, 1984), 43; Yâkût el-Hamevî, *Mu’cemü’l-büldân*, 206.

²³ Ebû Ubeyd el-Endelûsî, *Mu’cemü müsta’ceme*, 1/163; Yazar, *Büyük Selçuklular Döneminde İsfahan*, 17.

²⁴ Ebû Sa’d Abdülkerîm b. Muhammed b. Mansûr es-Sem’ânî, *el-Ensâb* (Haydarâbâd: Meclisü Dâireti’l-Meârifî’l-Osmânî, 1. Basım, 1382), “Asbahânî” 1/284; Ebû’l-Abbâs Şemsüddîn Ahmed b. Muhammed el-İrbilî, *Vefeyâtü’l-a’yân ve ebnâü enbâi’z-zamân*, thk. İhsan Abbâs (Beyrût: Dâru Sâdır, 1949), 1/92; Ebû Abdillâh Muhammed b. Abdullâh Abdilmün’im es-Sanhâcî el-Himyerî, *er-Ravdu’l-mi’târ fî haberi’l-aktâr*, thk. İhsan Abbâs (Beyrût: Müessesetü Nâsir, 2. Basım, 1980); 43; Ebû’l-Abbâs Şihâbüddîn Ahmed b. Ali el-Kalkaşandî, *Subhu’l-a’sâ fî sinâati’l-inşâ* (Kâhire: Dâru’l-Kütübî’l-Hidiviyye, 1914), 4/365; Yâkût el-Hamevî, *Mu’cemü’l-büldân*, 1/207.

²⁵ Ebû Ubeyd el-Endelûsî, *Mu’cemü müsta’ceme*, 1/163; Yazar, *Büyük Selçuklular Döneminde İsfahan*, 17.

²⁶ Himyerî, *er-Ravdu’l-mi’târ*, 43; Yâkût el-Hamevî, *Mu’cemü’l-büldân*, 1/207; Ebû Ubeyd el-Endelûsî, *Mu’cemü müsta’ceme*, 1/163; Osman Gazi Özgüdenli, “İsfahan”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2000), 22/497-502; Yazar, *Büyük Selçuklular Döneminde İsfahan*, 17.

²⁷ Yâkût el-Hamevî, *Mu’cemü’l-Büldân*, 1/206.

²⁸ Ebû’ş-Şeyh, *Tabakât*, 1/20. (المليحة) kelimesinin “bereket ve bolluk” anlamına geldiğini İbnü’l-Esir el-Mecdüddîn’in (ö. 606/1210) izahından anlamaktayız. O, rivayette geçen aynı kökten gelen (الملحة) kelimesini “bereket” olarak açıklamıştır: (الصادقُ يُعْطَى ثَلَاثَ خِصَالٍ: الْمَلْحَةُ وَالْمَحَبَّةُ وَالْمَهَابَةُ الْمَلْحَةُ بِالضَّمِّ الزَّرَكَةُ) “Doğruluğu ile temâyüz etmiş bir kimseye üç özellik bahşedilir: Mülha, muhabbet ve mehâbet. Mülha *bereket* demektir.” Bkz. Mecdüddîn Ebû’s-Seâdât el-Mübârek b. Muhammed el-Cezerî İbnü’l-Esir, *en-Nihâye fî garibi’l-hadîs ve’l-eser*, thk. Mahmûd Muhammed et-Tanâhî (Kâhire: el-Mektebetü’l-İslâmiyye, 1963), 4/354.

²⁹ Yazar, *Büyük Selçuklular Döneminde İsfahan*, 18.

³⁰ (مَلِكُ الْإِسْكَنْدَرِ قَيْصَرٌ فَكَانَ أَرْبَعَ عَشْرَةَ سَنَةً وَفِي سَنَتَيْنِ مِنْ مَلِكِهِ بَنِيَ مَدِينَةً بِأَصْنَبَآنَ وَسَمَّاهَا حَبَا) Bkz. Ebû’ş-Şeyh, *Kitâbü’l-Azame*, 5/1615 (H no: 1064).

uygundur.³¹ Nitekim İsfahan kelimesi “orduların toplanma yeri” anlamına geliyordu. Ayrıca Pers hükümdarları bir savaşa çıkmadan önce askerlerini burada topluyordu.³² Persler dönemindeki adıyla Spahan önemli bir idari merkez idi.³³ Ebü’ş-Şeyh ve Ebû Nuaym’ın naklettiğine göre Vehb b. Münebbih şöyle anlatmıştır: “Nemrut inat edip Yüce Allah’ın kudretini inkâr edince (bu) yöre halkına (bir elçi) gönderip onların Rabbü’l-izzet’le muhârebe yapmaları için toplanmalarını istedi. Onlar da (etrafa) dağıldı. Cibâl bölgesine vardıklarında (dağların ihtişamından etkilenererek) şöyle dediler: “Biz göğün Rabbini; Rabbin kudretini asla inkâr edemeyiz!” Bunun üzerine Allah da İsfahan’ın toprağında zaferan bitirdi, dağlarına bal ilkâ etti. Bu sebepten o beldeye İsfahan adı verildi.³⁴ Rivayete göre Buhtunnasr’dan kaçan ve yerleşecek bir vatan arayan Yahudiler, yanlarında Beytû’l-Makdis’ten toprak ve su getirmişler. Her nerede konakladılarsa ve hangi şehre girdilerse yanlarındaki toprak ve suya benzeyip benzemediğine bakmışlar. En nihayet İsfahan’a gelmişler ve Beytû’l-Makdis’e benzerliğinden oraya yerleşmişler. Yahudiler yerleştikleri bu yeri imar etmişler ve burada çoğalmışlar. İşte onların yerleştiği bu yere Yahûdiye ismi verilmiştir.³⁵

İsfahan coğrafî konum olarak, bugünkü İran sınırları içerisinde “Tahran’ın 340 km güneyinde,³⁶ İran’ı hem kuzey güney, hem de doğu batı ekseninde kesen yolların kavşağında yer almaktadır. İsfahan, Zayenderud Nehri’nin üzerinde yer alan tarihi bir şehrin adı ve merkezidir.”³⁷

İsfahan bol yağmurlu ve bereketli topraklara sahiptir. İsfahan çevresinde mevsimler oldukça düzenlidir.³⁸ O kadar ki suyunun tatlılığı ve havasının güzelliği darbimesel haline gelmiş, bu sebeple şehrin yazar ve şairlerinin bol olduğu ifade edilmiştir. Ebû

³¹ Yazar, *Büyük Selçuklular Döneminde İsfahan*, 3.

³² Sem’ânî, *el-Ensâb*, 1/284.

³³ Tuba Yüksel, *Selçuklu Başkenti İsfahan*, (İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2003, Yüksek Lisans Tezi), 2.

³⁴ İbare şöyledir: (أصبهان أى وأصبه أن نه كه كافر بند). Muhakkik Seyyid Kisrevî Hasan bu ibarenin eksik yazılmış olduğunu, Arapça tam manasının (ان هذا الجند ليس ممن يحارب الله) “Bu ordu, Allah’la muhârebe edenlerden değildir” şeklinde olması gerektiğini ifade etmiştir. Bkz. Ebü’ş-Şeyh, *Tabakât*, 1/148-150; Ebû Nuaym Ahmed b. Abdullah el-İsfahânî, *Târîhi Asbahân*, thk. Seyyid Kisrevî Hasan (Beyrût: Dâru’l-Kütübî’l-İlmiyye, 1. Basım, 1990) 1/65.

³⁵ İbnü’l-Fakih, *Kitâbü’l-Büldân*, 530; Ebû Nuaym’ın naklettiğine göre buraya Yahûdiye adını veren, Halife Mansûr (ö. 158/775) zamanında Eyyûb b. Ziyâd (ö. ?) adlı kişidir. Şehir, daha önce Farslılar’ın idaresinde iken (سَكَّةُ الْيَهُود) yani Yahudi Sokağı anlamına gelen (كُوْ جُهودان) olarak isimlendirilmiştir. Bkz. Ebû Nuaym, *Târîhu İsbahân*, 1/35.

³⁶ Tahran’a 414 veya 420 km uzaklıkta olduğu da ifade edilmiştir. Bkz. Ebü’ş-Şeyh, *Tabakât*, 1/25. Bu farklılığın, zamanla yol çalışmalarından kaynaklandığını ifade edebiliriz.

³⁷ Şehrin 32 derece, 35 dakika kuzey paraleli ile 51 derece 40 dakika doğu meridyeninde yer aldığı, şehrin deniz seviyesinden 1.584 metre yükseklikte olduğu da ifade edilmiştir. Bkz. Akdoğan, *İsfahan’da Hadisçilik*, 19-20.

³⁸ Akdoğan, *İsfahan’da Hadisçilik*, 21.

Nuaym, suyunun tatlılığı, havasının mutedilliği ve toprağının tarıma uygunluğu gibi özelliklerin bir arada olduğu başka bir yerin olmadığını söylemektedir.³⁹ İsfahan, çok sayıda dağlık bölgelerden oluşmaktadır. Dağlarının fazlalığı nedeniyle İsfahan, Fars bölgesinin dağlık kesimi olarak (el-Cibâl) nitelendirilmektedir.⁴⁰ İbn Hurdâzbih İsfahan'ı, "arazisi geniş, oymakları (veya binaları) çok ve havası güzel" bir yer olarak tasvir eder.⁴¹ Şehir, ziraata uygunluğu, suyunun tatlılığı ve havasının temizliği noktasından İran'ın diğer şehirlerinden oldukça üstündür. Bu güzelliğine Zayenderud Nehri de büyük bir katkı sağlamaktadır.⁴² Üzerinden uzun yıllar geçmesine rağmen ilk devir coğrafyacıları ile son dönem İsfahan araştırmacıları hep aynı özellikleri anlatagelmışlerdir.⁴³ Bu özellikler; havasının ve tabiatının güzelliği, çeşitli el sanatlarının mevcudiyeti, ticaret yollarının kavşağında yer alması, suyunun tatlı, kışının mutedil ve eşi benzeri olmayan tarihî eserlere sahip olması gibi hususiyetlerdir.⁴⁴ Elmanın dalında bir sene bozulmağı, buğdayının güvelenmediği ve etinin günlerce kokmadan durabildiği ifade edilmiştir.⁴⁵ Bu özelliklerinden dolayı olmalı ki İsfahan, Farslı ümera ve yöneticileri, diğer Fars şehirlerinden daha fazla etkilediği söylenmiştir.⁴⁶

Şehir, kuruluşundan Müslümanların fethine kadar geçen dönem içerisinde defalarca fiziki değişikliğe uğramıştır; bazı yerleşim yerleri yok olup giderken, yeni bazı yerler şehre eklenmiştir.⁴⁷ İpek yolunun önemli güzergâhları arasında yer alan şehir, 5./11. yüzyılda Selçuklu İmparatorluğu'nun büyük başkentliğini üstlenmiştir. Köklü tarihi, zengin kültürel dokusu ve muhteşem mimarisi ile hayranlık uyandıran İsfahan, süsleme sanatları, bahçeleri ve göz alıcı çarşıları ile anılmaktadır. Geleneksel mimarinin en güzel örneklerini İsfahan'da görmek mümkündür.⁴⁸ İsfahan, Selçukluların başşehri, Harzemşahların, Timurluların ve Safevîlerin gözdesiydi. "Yüz

³⁹ Ebü's-Şeyh, *Tabakât*, 1/26-31.

⁴⁰ Yazar, *Büyük Selçuklular Döneminde İsfahan*, 30.

⁴¹ (وهي واسعة الارض كثيرة العمارات طيبة الهواء) Bkz. Ebü'l-Kâsım Ubeydullah b. Abdillâh b. Hurdâzbih, *Kitâbü'l-Mesâlik ve'l-memâlik* (Beyrût: Dâru Sâdır, 1988), 20.

⁴² Ebü's-Şeyh, *Tabakât*, 1/25.

⁴³ Makdisî, *Ahsenü'l-tekâsîm*, 388-390.

⁴⁴ Zekerîyyâ b. Muhammed b. Mahmûd el-Kazvînî, *Âsâru'l-bilâd ve ahhâru'l-ibâd* (Beyrût: Dâru Sâdır, 1969), 296; Ebü's-Şeyh, *Tabakât*, 1/35-36; Akdoğan, *İsfahan'da Hadisçilik*, 20.

⁴⁵ Kazvînî, *Âsâru'l-bilâd*, 296; Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-büldân*, 1/206; Ebû Ali Ahmed b. Ömer b. Rüste, *el-A'lâku'nefîse*, (Leiden: Brill Matbaası, 1892), 156; Ebü's-Şeyh, *Tabakât*, 1/35-36; Akdoğan, *İsfahan'da Hadisçilik*, 20.

⁴⁶ Ebü's-Şeyh, *Tabakât*, 1725-26.

⁴⁷ Akdoğan, *İsfahan'da Hadisçilik*, 22.

⁴⁸ <https://www.turna.com/blog/isfahan-en-guzel-yerler> (Erişim 31 Temmuz 2021).

Kapılı Şehir”, “Nısf-ı Cihan” ve “Nakş-ı Cihan” olarak anılmıştır. Tarihçiler ve seyyahlar onun zikrinden müstağni olamamışlardır.⁴⁹ UNESCO Dünya Kültür Mirası Listesi’nde bulunan ve dünyanın en büyük meydanlarından biri olarak nitelendirilen Nakş-ı Cihan Meydanı, İsfahan’a gelenlerin en gözde ziyaret noktalarındandır.⁵⁰ İsfahan’da çok sayıda tarihî eser görmek mümkündür. Şpvalye Şordon “Avrupa’da Londra ne ise Asya’da İsfahan odur” demiştir.⁵¹

Tarihî seyrine bakıldığında İsfahan’ın, çeşitli devletlere başkentlik yaptığı görülür. Orada her döneme ait tarihî eserler görmek mümkündür. İsfahan, Müslümanlar tarafından fethedilmesinden itibaren daha da önemli bir merkez olmuştur. Tarih boyunca oranın ticaret, sanat ve ilim merkezi olması; üzerinde eşi benzeri olmayan tarihî eserler barındırması diğer kentleri kışkırtacak bir güzelliğindedir.⁵²

Mülûkü’t-Tevâif⁵³ diye bilinen Partlar’ın (M.Ö. 253-MS. 224) egemen olduğu İsfahan, Sâsânî hükümdarları Erdeşir Bâbekan (224-242) tarafından ele geçirildikten sonra Müslümanlar tarafından fethine kadar bu hanedanın kontrolü altında kalmıştır.⁵⁴ Hz. Peygamber’in (sav) Sâsânî İmparatoru 2. Hüsrev Perviz’i,⁵⁵ hicretin 7. senesinde (628) Abdullah b. Huzâfe es-Sehmî’yi (ö. 35/656) bir mektupla göndererek İslâm’a davet etmiştir.⁵⁶

⁴⁹ <https://yedikita.com.tr/nisf-i-cihan-isfahan/> (Erişim 31 Temmuz 2021).

⁵⁰ Bkz. <https://www.turna.com/blog/isfahan-en-guzel-yerler> (Erişim 31 Temmuz 2021).

⁵¹ Ebû’ş-Şeyh, *Tabakât*, 1/37-38.

⁵² İlber Ortaylı, “Etkileyici Bir Şehir: İsfahan”, *Milliyet Gazetesi* (28 Şubat 2016).

⁵³ *Mülûkü’t-Tavâif* hâkim oldu. Bkz. Ebû’l-Hasen İzzüddîn Ali b. Muhammed b. Muhammed eş-Şeybânî el-Cezerî İbnü’l-Esir, *el-Kâmil fi’t-târîh*, thk. Ömer Abdüsselâm Tedmürî (Beyrût: Dâru’l-Kitâbî’l-Arabî, 1. Basım, 1997), 1/260.

⁵⁴ Ya’kûbî, *Kitâbü’l-Büldân*, 41-42; Yazar, *Büyük Selçuklular Döneminde İsfahan*, 19-20.

⁵⁵ Hz. Peygamber’in gönderdiği mektubu yırtmış, elçiye de hakaretlerde bulunmuştur. Hz. Peygamber (sav) (مُرَقَّ (ملكه) “Onun da mülkü paramparça edilsin” diyerek bedduada bulundu. Bkz. Casim Avcı, “Kisrâ”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2002), 26/71-72.

⁵⁶ Mektupta şunlar yazılıydı: (بسم الله الرحمن الرحيم من محمد رسول الله إلى كسرى عظيم فارس سلام على من اتبع الهدى وأمن بالله) (ورسوله وشهد أن لا إله إلا الله وحده لا شريك له وأن محمدا عبده ورسوله وأدعوك بدعاية الله فإني أنا رسول الله إلى الناس كافة لينذر من كان حيا (ويحق القول على الكافرين فأسلم تسلم فإن أبيت فإن إثم المجوس عليك) “Bismillahirrahmanirrahim! Allah’ın Eçisi Muhammed’den Farslıların büyüğü Kisrâ’ya! Selam, Hidayet’e tabi olan, Allah’a ve Resûlü’ne uyanlara; Allah’tan başka ilah olmadığına, tek olan ve ortağı olmayan Allah’a ve Muhammed’in Allah’ın kulu ve elçisi olduğuna tanıklık edenlere olsun! Ben seni Allah’ın daveti ve emri ile (İslâm’a) çağırıyorum. Ben tüm insanlara görevlendirilmiş, yaşayan (ins ve cin)leri uyarmak, kâfirlerin üzerine (azap) kavli hak olması için Allah’ın bir elçisiyim. Müslüman ol, kurtul! Şayet imtina edersen (kendi günahına ilaveten) Mecûsîlerin günahı da senin boynunadır!” Bkz. Ebû Ca’fer Muhammed b. Cerîr et-Taberî el-Bağdâdî, *Târihu’t-Taberî*, thk. Muhammed Ebû’l-Fadl İbrâhîm (Kâhire: Dâru’l-Meârif, 2. Basım, 1960), 2/654-657.

İslâm kaynaklarının büyük çoğunluğu İsfahan'ın 23/642 yılında fethedildiğini yazar.⁵⁷ İsfahan'da ilk fethedilen yer İsfahan varoşlarında “Rüstâku’ş-Şeyh” denilen yerdi.⁵⁸ 1./7. yüzyılda Araplar tarafından yapılan fetihler sırasında İsfahan'da şehirleşme oranında büyük bir artış yaşandı.⁵⁹ Emeviler ve Abbâsîler döneminde İsfahan Irak genel valisi tarafından tayin edilen valilerce yönetilmiştir.⁶⁰ İsfahan, Abbâsî hilafetinin zayıflaması üzerine İran'da kurulan mahalli hanedanlar arasındaki mücadelelerin merkezlerinden biri haline geldi. Bu dönemde Dülefilër, Saffârîler ve kısa bir süre için Sâmanîler'in hâkimiyetine giren şehir, 4./10. yüzyıl başlarında Ziyârîler'in ve ardından da Büveyhîler'in eline geçti. İsfahan'ı kendisine merkez yapan Rûknüddeve Hasan b. Büveyh (ö. 366/976), 323/935 senesinden itibaren uzun bir süre burada yaşadı ve pek çok imar faaliyetinde bulundu.⁶¹

2.1.2 Ebü’ş-Şeyh’in Yaşadığı Dönem

Önemli şahsiyet ve eserlerin tahlili tek yönlü bir faaliyet olarak görülemez. Şahıs ve eser araştırmalarında müellif ve onun şahsiyetini, yaşadığı dönemin siyasî, idarî ve kültürel yapısını, fikir ve düşünce akımlarını belirleme ile birlikte eseri tanıma, tanımlama ve zatî değerini tespit etme gibi önemli hususlar da söz konusudur.⁶²

2.1.2.1 Siyasî durum

Siyasî gelişmelerin insan hayatına etkisi herkesin bildiği ve tecrübe ettiği bir durumdur. Hicrî 4. asırda gerek İslâm dünyasında gerekse İsfahan'ın bulunduğu İran bölgesinde önemli siyasi gelişmeler olmuştur. 3. asrın sonunda İslâm Devleti'nin sınırları, Maverâünnehir'den Endülüse kadar uzanmış ve bu haliyle hemen hemen tarih boyunca erişmiş olduğu en geniş alana yayılmış bulunuyordu. Doğuda Kaşgar ve Sind; Batıda Endülüs dâhil Atlas Okyanusuna kadar; Kuzeyde Asya cihetinden Türkistan dâhil Sibirya, Aral Gölü, Hazar Denizi ve Kafkasya hattına, Avrupa cihetinden Pirene

⁵⁷ Ya’kûbî, *Kitâbü’l-büldân*, 41-42; *Târihu’l-Ya’kûbî*, 2/49; İbnü’l-Fakîh, *Kitâbü’l-büldân*, 529-530.

⁵⁸ Taberî, *Târihu’t-Taberî*, 4/140; İbnü’l-Esir, *el-Kâmil*, 2/401.

⁵⁹ Yüksel, *Selçuklu Başkenti İsfahan*, 29.

⁶⁰ Özgüdenli, “İsfahan”, 22/497-502.

⁶¹ Özgüdenli, “İsfahan”, 22/497-502.

⁶² Dinçoğlu, “Rivayet Dönemi Hadis Kitaplarının Farklı Metotlarla İncelenmesine Dair Mülâhazalar”, 842.

dağlarına kadar; Güneyde Hint Okyanusu, Basra Körfezi ile Afrika'da Nube ve Büyük Sahra'ya kadar uzanan geniş arazi İslâm coğrafyasını teşkil ediyordu.⁶³

Ebü's-Şeyh, Abbâsî hilafetinin hüküm sürdüğü dönemde yaşamıştır. Yaşadığı yıllar (274-369) dikkate alındığında 11 halifenin görev yaptığı görülmektedir.⁶⁴ Bir ömürde bu sıklıkla halifelerin değişmesi, o dönemdeki siyasî olayların sıkıntılı geçtiğini gösterir. Dönemin siyasî vaziyetine bakıldığında; Abbâsî Devleti'nin idari bakımdan parçalanmış olduğu görülmektedir. Tarihî kaynaklar hilafet merkezinin zayıfladığını, ülkenin daha ziyade emirler ve beyler tarafından yönetildiğini kaydetmektedir.⁶⁵ Abbâsî hilafeti ilk dönemlerinin aksine bu zamanda kuvvetini kaybetmiş ve gücünü oldukça zayıflatmıştır. Zafiyetinin gittikçe artması İslâm Devleti'nin küçük devletçiklere, emirlik ve sultanlıklara ayrılmasına sebep olmuştur.⁶⁶

Hicrî 4. ve 5. asırlarda değişik Şîî güçlerin İslâm dünyasının doğusunda ve batısında, siyasal bir güç elde ettikleri görülmektedir. Bunların en etkinleri de Fâtımîler, Karmatîler ve Büveyhîler'dir. Hazar Denizi'nin güneyinde Deylem bölgesinden çıkan Büveyhîler, Abbâsî Devleti'nin giderek güç kaybetmesinden yararlanarak ilk önce bir kısım İran topraklarına yerleştiler, ardından da daha etkili bir adım atarak 334/946 yılında Sünnî - Abbâsî hilafet ve devlet merkezi olan Bağdat'ı ele geçirdiler.⁶⁷ Büveyhîler'in Sünnî Abbâsî hilafetine biat ettikleri ve büsbütün Abbâsî hilafetini ortadan kaldırmaya teşebbüs etmedikleri görülür.⁶⁸

⁶³ Corci Zeydan, *Târîhu't-tameddüni'l-İslâmî* (Kâhire: Müessesetü'l-Hindâvî li't-Ta'lim ve's-Sekâfe, 2012), 111.

⁶⁴ Ebü's-Şeyh zamanındaki Abbâsî halifelerinin isimleri şöyledir: 15. Mu'temid Alellah 256/870, 16. Mu'tezid Billah 279/892, 17. Muktefi Billah 289/902, 18. Muktedir Billah 295/908, 19. Kâhir Billah 320/932, 20. Râzî Billah 322/934, 21. Müttekî Lillah 329/940, 22. Müstekfî Billah 333/944, 23. Mutî' Lillah 334/946, 24. Tâî Lillah 363/974, 25. Kâdir Billah 381/991. Bkz. Hakkı Dursun Yıldız, "Abbâsîler", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1988), 1/31-48.

⁶⁵ Hakkı Dursun Yıldız, "Emîrü'l-Ümerâ", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1995), 11/158.

⁶⁶ Ebü'l-Fidâ İmâdüddîn İsmâîl b. Şihabiddin Ömer b. Kesîr ed-Dımaşkî, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, thk. Abdullah b. Abdülmuhsin et-Türkî (Kâhire: Dâru Hicr, 1. Basım, 1997), 15/37-41.

⁶⁷ Ahmet Güneri, "Şîî Yüzyılında yahut Büveyhîler Devrinde Bağdat'tan Bazı Yansımalar", *İslâm Medeniyetinde Bağdat*, ed. İsmail Sefa Üstün (İstanbul: Marmara Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 1. Basım, 2011), 152-154.

⁶⁸ Büveyhîler'in Sünnî Abbâsî hilafetine biat etmelerinin çeşitli nedenleri şöyle sıralanmıştır: 1. Halkın ekseriyeti itibarıyla Sünnî olması, Abbâsî hilafetine bağlılıkları ve alışıkları. 2. Şîî hilafetin gelecekte Büveyhîler'in egemenlik ve bekası için tehdit oluşturabilecek bir faktöre dönüşebilmenin mümkün sayılması. 3. Sünnî hanedanların tepkisinden çekinmeleri. 4. Büveyhî ordusundaki Türk askerleri unsurları, onların Abbâsî halifelerine bağlılıkları. İşte bu tür sebepler Büveyhîler'i Şîî hilafet kurma fikrinden bütünüyle uzaklaşarak Sünnî Abbâsî hilafet sistemine entegre olmaya mecbur etmiştir. Bkz. Güneri, "Şîî Yüzyılında yahut Büveyhîler Devrinde Bağdat'tan Bazı Yansımalar", 153-157; Gülistan Ünal, "Büveyhîler Hilafeti Abbâsîlerden Neden Almadılar?", *PESA Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi* 4/3 (Kasım 2018), 405-414.

Irak ve İran bölgesi Büveyhîlerin elinde idi (bkz. Ek A-B). Şîî olan Büveyhîler küçük emirlikler halinde bölgeye hâkim idiler. Emirlikler, kendilerini korumak ve çevresindeki devletçiklerden toprak almak için birbirleri ile sürekli savaşıyorlardı. Bu dönemde İran, taht kavgaların sürdüğü, siyasî istikrarın olmadığı, iç çekişmelerin olduğu bir bölge konumundadır.⁶⁹

Ebü's-Şeyh döneminde cereyan eden siyasi gelişmelerin ağır sonuçlarından bazıları şöyledir:

a. Devlette zafiyet oluşmuştur veya mevcut zafiyet giderek artmıştır. Devletin zayıflamasıyla Müslümanlar da zayıflamıştır.⁷⁰ Devlet içte ve dışta gereği gibi vazife yapamamıştır. Müslümanlar iç ve dış düşmanlara hedef olmuştur.⁷¹

b. Müslümanlar arasında savaflara, kargaşa ve ölümlere sebep olmuştur. Emirler arasındaki hâkimiyet kavgaları birçok kimsenin kanının akmasına, şehirlerin tahribatına ve insanların huzurlarının kaçmasına sebebiyet vermiştir. Fitneler tezahür etmiştir. En büyük fitne de 3. asrın sonlarına doğru patlak veren Karmatîler fitnesidir. Bu zamanda Karmatîler ümmetin kâbusu olmuşlardır.⁷²

c. Sapık eğilimli bazı anlayışların idareyi ele alması geleneksel İslâm anlayışına aykırı kelâmî fırkaların yaygınlaşmasına ve diğer grupların baskı altına alınmasına sebep olmuştur. Büveyhîler dönemi Şîîlerle Sünnîlerin kışkırtıcı eylemler sergilediği ve genellikle Şîîlerin galip çıktığı bir dönem olmuştur. Çünkü Şîî halk Büveyhîler

⁶⁹ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 8/486-487; Ebü'l-Fazl Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr es-Süyûtî, *Târihu'l-hulefâ*, thk. Hamdi ed-Demirtaş (Mekke: Mektebetü Nizâr, 1. Basım, 2004), 406; Ömer Rıza Kehhâle, *Mukaddemât ve mebahis fi hadârâtü'l-Arab ve'l-İslâm* (Dimaşk: 1974), 142.

⁷⁰ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 8/638.

⁷¹ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 8/638; Adam Metz, *el-Hadâratü'l-İslâmiyye fi'l-karni'r-râbi' ev asru'n-nehda fi'l-İslâm*, çev. Muhammed Abdülhâdî Ebû Rîde (Beyrût: Dâru'l-Kütübü'l-Arabî, 5. Basım, 1940), 1/1. Mes'ûdî (ö. 345/956) bu durumu şikâyet ederek şöyle der: "Bu dönemde İslâm zayıfladı, Rumlar Müslümanlara saldırmaya başladı, cihad yapılamaz oldu, yol kesme işi had safhaya ulaştı ve hacılar hacca gidemez hale geldi. Küçük bölgelere hâkim olanlar kendi başlarına hareket ettiler ve İslâm dünyası kabileler devletine döndü." Bkz. Adam Metz, *el-Hadâratü'l-İslâmiyye*, 1/7-8.

⁷² Karmatîler, uzun süre çıkardıkları isyan ve tedhiş hareketleri ile toplumsal huzur ve güveni bozup merkezi Abbâsî yönetimini yıpratın ve zaman zaman Bağdat'ı tehdit eden bir güç olmuşlardır. Etki alanları bazen Suriye, Cezîre/Mezopotamya ve bir kısım Irak'ı kapsamıştır. Karmatîler, zındık ve mülhide olarak görülmüştür. Geleneksel İslâm anlayışına aykırı fikir ve düşünceleri vardır. İnsanları ifsat eden bir harekettir. Bunlar hacca gidenlere engel oluyor, onların can ve mallarına kastediyorlardı. Ebû Tâhir 317/929 senesinde en korkunç ve felaket olanı yapmıştı: Ordusunu Mekke üzerine sürdü, Tevriye günü mukaddes topraklara girerek hacılara korku ve dehşet saldı. Kâbe'ye hürmete riayet etmedi. Hacıların mallarını yağmaladı ve bazılarını Mescid-i Haram'da öldürdü. Hacerülesved'i yerinden aldı, 339/950 yılına kadar yanında alıyordu. Bkz. İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târîh*, 7/189-195 (339 Yılı Olayları); İbn Kesîr, *el-Bidâye*, 15/204.

tarafından desteklenmiş, hatta Sünnîlere karşı kışkırtılmışlardır. Sünnîler de genelde sindirildiklerinden dolayı ses çıkaramamışlardır.⁷³

Kaynaklarda Ebü's-Şeyh'e yönelik herhangi bir siyasî ve fikrî baskıdan açıkça söz edilmemiştir. O, çocukluğundan itibaren ilmî faaliyetlerin içinde olmuş; öğrenmiş, öğretmiş, eserler telif etmiş ve sosyal hizmetlerde bulunmuştur. Ancak onun siyasî gelişmelerden hiç etkilenmediğini söylemek de isabetli olmaz.

2.1.2.2 İçtimaî durum

Bilim adamları sosyal etkiden söz ederler. Sosyal etki karşısında fertler, diğerlerinin davranış, görüş ve inançlarına uymaya başlar. Müslümanların fetih hareketleri, alınan şehirlerde bir takım sosyal değişimleri beraberinde getirmiştir. İsfahan'ın fethedilmesiyle birlikte Arap kabileleri buraya göç etmeye başlamışlardır. Büyük Selçuklu dönemine gelindiğinde İsfahan, çok uluslu, çok dinli, çok mezhepli ve de çok kültürlü yapısıyla son derece kozmopolit bir şehir halini almıştır.⁷⁴ İsfahan'da ikamet edenleri askeri ve idari bürokratlar, tarım ile uğraşan toprak sahipleri, ithalat ve ihracat ile uğraşan tüccar, şehir ekonomisinin önemli bir unsuru olan esnaflar, halk zümresi ve serseriler şeklinde sınıflandırmak mümkündür.⁷⁵ Ayrıca şehrin sahip olduğu ilmî düzey ve kurulan medreselerden hareketle şehirde bir ilmiye sınıfının olduğu söylenebilir.⁷⁶

Siyasî gelişmelere paralel olarak içtimaî hayat da çalkantılarla geçmiştir.⁷⁷ Bağdat'ta toplumsal yaşamda önemli sayılabilecek değişiklikler gözlenmiştir. Sünnî toplum; Eşarî ve Maturidî gibi itikâdî veya Hanefî, Şafîî, Malikî, Hanbelî gibi fıkıh kollarına mensup zümreler halinde şehirde bulunmaktaydı. Hanbelîler şehrin en atak ve hareketli Sünnî kesimini oluşturmakta, adeta Büveyhîler ve Şîîler karşısında sert muhalefeti üzerlerine almışlardı. Büveyhî yöneticileri genellikle topraklarında yaşayan kitlelerin çoğunluğunu Sünnîler'in teşkil ettikleri bilinci içinde bir davranış

⁷³ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 8/549.

⁷⁴ Nurullah Yazar, "Selçuklu Kültür ve Medeniyet Havzasında İsfahan", *Disiplinlerarası ve Tematik İslâm Tarihi Yazıları-I*, ed. Eyüp Baş vd. (Ankara: Grafiker Yayınları, 1. Basım, 2017), 157.

⁷⁵ Müfeddal b. Sa'd b. el-Hüseyn el-Mâferrûhî el-İsfahânî, *Kitâbü Mehâsini İsfahan*, nşr. Seyyid Celâleddin el-Hüseynî et-Tahrânî (Tahrân: Matbaatü Meclis, 1. Basım, 1933), 88.

⁷⁶ Yazar, *Selçuklu Kültür ve Medeniyet Havzasında İsfahan*, 157.

⁷⁷ Ebü's-Şeyh, *Ahlâku'n-nebî*, 1/21.

sergilediler. Bazı mecburiyetler dışında, Sünnîler'in bireysel, sosyal ve dinî hayatlarında ciddi bir sınırlama ve bir baskı ile karşılaştıklarını söyleyecek durumda değiliz. Devletin önderlik ettiği kapsamlı bir Şîî propagandaya maruz kalmadıkları da söylenebilir. Ancak Sünnîler bu dönemde devleti ve devlet gücünü temsil etme imtiyazını kaybetmişlerdir.⁷⁸

2.1.2.3 İktisadî durum

İktisadî durum, bir şehrin veya memleketin büyümesi ve kalkınmasında etken âmillerden biridir. İsfahan'ın sahip olduğu ekonomik potansiyel, kurulduğu dönemden itibaren benzerleri içinde onu müstesna bir yere taşımıştır.⁷⁹ Ticaret yollarının üzerinde bulunması ve coğrafi konumu İsfahan'ı öteden beri önemli bir yerleşim merkezi haline getirmiştir.⁸⁰

Şehrin bir ithalat ve ihracat merkezi olduğu söylenebilir. Bu sebeple farklı coğrafyalardan gelen her türlü ürünü İsfahan'da bulmak mümkün idi. Tacirler sadece kendi mallarını satmak için değil, aynı zamanda vatanlarına uzak bölgelerden İsfahan'a gelen ürünleri almak için de şehre gelmekteydiler. Çin, Bahreyn, Umman, Hindistan gibi bölgelerde üretilen ürünlerin İsfahan pazarlarında yer alması, şehirdeki ticari ilişkilerin boyutunu göstermektedir. Mâferrûhî'nin (ö. 485/1092) uzak diyarlar olarak nitelendirdiği bölgelerden getirilen yelkenli gemiler, kap kacaklar, halılar, mobilyalar, ilaç ve tedavide kullanılan alet ve tohumlar İsfahanlıların beğenisine ve kullanımına sunulmaktaydı.⁸¹ İsfahan halkı sosyal statülerine göre bu geniş ürün yelpazesinden kendine uygun olanlarını kullanmaktaydı.⁸² Bir ürünün arz edilebilmesi için o ürüne talebin olması gerekir. Bu bakımdan İsfahanlıların mali yönden iyi bir yerde oldukları söylenebilir. Müslüman coğrafyacılar İsfahan'ın mükemmel bir iklime sahip olduğunu, toprağından bol ve bereketli ürün alındığını belirtmişlerdir. İsfahan'ın tarım çeşitleri yönünden zengin olduğu ifade edilmiştir. Halıcılık, dokumacılık ve

⁷⁸ Güneri, “Şîî Yüzyılında yahut Büveyhîler Devrinde Bağdat'tan Bazı Yansımalar”, 156-158.

⁷⁹ Yazar, *Selçuklu Kültür ve Medeniyet Havzasında İsfahan*, 180.

⁸⁰ Ebü's-Şeyh, *Tabakât*, 1/161.

⁸¹ Mâferrûhî, *Kitâbu Mehâsin-i İsfahan*, 83-84.

⁸² Yazar, *Selçuklu Kültür ve Medeniyet Havzasında İsfahan*, 180.

ipekçilik yönüyle de gelişmiş bir beldedir. İsfahan'ın üstü bereketli olmakla beraber altında da altın gibi çeşitli madenleri vardır.⁸³

İbn Havkal (ö. 367/978), İsfahan'ın Şehristan ve Yahudiyye olmak üzere iki şehirden oluştuğunu, Cibâl bölgesinde yer alan şehirlerin içinde mal, nüfus, ticaret, hayrât, meyveler bakımından en ileride İsfahan şehri olduğunu ifade etmiştir.⁸⁴ Nâsır-ı Hüsrev de (ö. 465/1073) İsfahan'ın sağlam bir hisar içinde yer aldığını; şehrin birçok pazarı ve bu pazarlarda iki yüz kadar sarrafın bulunduğunu; Kû-Tıraz adındaki bir mahallesinde elli tane tertemiz kervansaray ve buralarda çok sayıda satıcılar olduğunu ifade etmiştir.⁸⁵

Ancak bu bolluk ve genişliğin yanında zaman zaman olumsuz iktisadî durumların yaşandığı da görülmüştür. İbn Kesir 324/936 yılı olaylarından söz ederken “Bağdat'ta büyük bir pahalılık ve yokluk oldu. İnsanlar beş gün ekmek bulamadı, bu sebepten çok kişi öldü. Ölenlerin çoğu da zayıf kimselerdi. İsfahan halkından da iki yüz bin insan öldü” demiştir.⁸⁶

2.1.2.4 Etnik ve dinî yapı

Şahıs çalışmalarında, o şahsın içinde yaşadığı etnik ve dinî yapının bilinmesi önem arz eder. Bu bakımdan Ebü's-Şeyh'in yaşadığı coğrafyanın etnik ve dinî yapısının bilinmesinde fayda vardır. İsfahan'ın etnik ve dinî yapısı, oraya göç eden toplulukların etkisiyle sürekli olarak değişmiştir. İslâm öncesi dönemdeki nüfusunun önemli bir kısmı Ârî-Zerdüşî idi. Bu durum, şehrin Müslüman Arapların eline geçmesiyle birlikte değişmeye başlamıştır. Ya'kûbî, İsfahan halkının çoğunluğunu İranlıların, bir kısmını da Kûfe ve Basra'dan gelen Arapların oluşturduğunu belirtir.⁸⁷ Bununla birlikte İsfahan'ın etnik yapısı sabit kalmamış sürekli değişim göstermiştir. Şehir,

⁸³ Ebü's-Şeyh, *Tabakât*, 1/161; Ebû Nuaym, *Târîhu Asbahân*, 1/54.

⁸⁴ Ebü'l-Kâsım Muhammed b. Ali el-Nasîbi İbn Havkal, *Sûretü'l-ard* (Beyrût. Dâru'l-Mektebeti'l-Hayat, 1996), 309.

⁸⁵ Nâsır-ı Hüsrev, *Sefernâme*, çev. Abdülvahap Tarzi (İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1967), 143-144.

⁸⁶ İbn Kesir, *el-Bidâye*, 15/96.

⁸⁷ Özgüdenli, “İsfahan”, 22/497-502.

kuruluşundan Büyük Selçuklu hâkimiyetine kadar geçen süreçte birçok farklı hanedanın egemenliğine girmiştir.⁸⁸

Büyük Selçuklular dönemine kadar gelindiğinde İsfahan; farklı ırk, dil ve dinlerden insanların ikamet ettikleri kozmopolit bir yapıya bürünmüştür. Bu kozmopolit yapı içerisinde toplumsal birliktelikler din, etnik köken, meslektaşlık, hemşerilik gibi ortak paydalar üzerine kurulmuştur. İsfahan toplumunu oluşturan etnik unsurların Farslar, Araplar, Yahudiler, Deylemliler, Kürtler ve Türkler olduğu ifade edilmiştir.⁸⁹

Yönetimlerin değişmesine paralel olarak tarihî süreç içerisinde İsfahan'ın dinî yapısında da değişiklikler olduğu görülür. İslâm fethinden önce şehirde yaşayan nüfusun önemli bir kısmı Aryaî ve Zerdüşî idi.⁹⁰ Buhtunnasr'ın zulmünden kaçan bazı Yahudiler İsfahan'a gelip yerleşmişlerdi.⁹¹

Fetihten sonra da İsfahan'da farklı dinlere ait mabetlerin bulunduğu ifade edilmiştir. Hicrî. 3. yüzyılda yaşayan Hurdâzbih, Merhbin'de Mecûsîlere ait bir ateş evinin varlığından söz etmiştir.⁹² Ayrıca Hicrî. 5. yüzyılda Zerdüş bayramı olan Ab-rizgan'ın kutlanmakta olduğu ifade edilmiştir.⁹³

Makdisî (ö. 390/1000), İsfahan'daki Müslümanların büyük bir kısmının Sünnî olduğunu ve bu grubun içerisinde de Hanbelî nüfusun diğerlerine oranla daha fazla bulunduğunu zikretmiştir.⁹⁴ Ancak hicrî 4. yüzyılın sonlarına doğru şehirde Şafiîlerin kuvvetlendiğini, hicrî. 5. yüzyıla gelindiğinde ise şehrin çoğunluğunu Hanefî ve Şafiîlerin oluşturduğunu ifade etmiştir.⁹⁵ Buralarda Hanefî mezhebinin yayılmasının en önemli sebebi Ebû Hanife'nin bazı talebelerinin Hârizm, Batı Türkistan, Horasan, Mâverâünnehir gibi beldelelerden olmalarıdır. Bu talebeler ilim tahsili sonrası

⁸⁸ Yazar, *Selçuklu Kültür ve Medeniyet Havzasında İsfahan*, 175-176.

⁸⁹ Ya'kûbî, *Kitâbu'l-Büldân*, 41-42; İbnü'l-Fakîh, *Kitâbü'l-Büldân*, 530; Kazvîni, *Âsârü'l-bilâd*, 296; Himyerî, *er-Ravdû'l-mî'târ*, 43; Ebû'l-Ferec Cemâlüddin Barhebraeus Yuhanna el-Malatî. *Târîhu muhtasari'd-düvel*, thk. Entûn Sâlihânî el-Yesûî (Beyrût: Dâru's-Şark, 1890), 314; Tahsin Yazıcı, "Deylem", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1994), 9/263-265; Yazar, *Selçuklu Kültür ve Medeniyet Havzasında İsfahan*, 175-176.

⁹⁰ Osman Gazi Özgüdenli, "Bir Ortaçağ İran Şehrini Anatomisi: İsfahan (650-1500)", *Nâme-i Aşina* 5/11 (Ankara: 2003), 60-61.

⁹¹ İbnü'l-Fakîh, *Kitâbü'l-Büldân*, 530; Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-büldân*, 1/208-209.

⁹² İbn Hurdâzbih, *Kitâbü'l-Mesâlik ve'l-memâlik*, 34.

⁹³ Özgüdenli, "Bir Ortaçağ İran Şehrini Anatomisi: İsfahan (650-1500)", 60.

⁹⁴ Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed el-Makdisî, *Ahsenü't-tekâsîm fî marifeti'l-ekâlim*, ed. M. D. De Goeje (Leiden: Brill, 1906), 388-389.

⁹⁵ Özgüdenli, "Bir Ortaçağ İran Şehrini Anatomisi: İsfahan (650-1500)", 454.

memleketlerine dönerek oralarda Hanefiliğin gelişmesine imkân sağlamışlardır. Bu konuda İmam Züfer'in önemli katkısı olduğu ifade edilir. Tuğrul Bey de (ö. 455/1063) İsfahan'da Hanefî mezhebinin yayılmasında önemli katkı sağlamıştır.⁹⁶ İlk zamanlar İsfahan'da Hanbelî mezhebinin daha yaygın olduğu görülür. Bunun en önemli nedeni İsfahan kadılığı yapan Ahmed b. Hanbel'in oğlu Sâlih'dir (ö. 266/880).⁹⁷ Bir diğer nedeni de Hanbelî olan İbn Mende ailesidir.⁹⁸ Şafîî mezhebinin İsfahan'da yayılmasında Nizamü'l-Mülk'ün payı büyük olmuştur. Zira o, açtığı Nizamiye Medreseleri'nde Şafîîliğin yayılması için gayret göstermiştir.⁹⁹ Selçuklular dönemine doğru şehirde halkın çoğunluğu Hanefî ve Şafîî mezhebine mensup idiler; Şiîler azınlığı teşkil etmekteydi. Şehrin ileri gelen ailelerinden Hucendîler Şafîîler'in, Saîdîler de Hanefîlerin liderliğini yürütmekteydi. İsfahan bu zamanda adeta bu iki ailenin yönetimi altında kalmıştır. Bu iki aile arasında yaşanan olaylar zaman zaman kargaşalıklara sebep olmuştur.¹⁰⁰

İsfahan ve çevresindeki mezhep çekişmelerinden de söz etmek gerekir. Özellikle Şiîlerin mahalli yönetimleri ellerine geçirmeleri Sünnîler açısından sıkıntılara yol açmıştır. Ayrılıklar ve çatışmalar, itikâdî alanla sınırlı kalmamış zaman zaman ameli mezhepler arasında da kendini göstermiştir. Makdisî'nin ifadelerine göre, İsfahan'da fanatik Hanbelîler yer almaktadır. Bölgede dikkat çeken diğer bir husus da Muaviye taraftarlarının güçlü olmasıdır.¹⁰¹ Makdisî şöyle anlatır: “İsfahan halkında Muâviye hakkında akılları zorlayan bir fanatizm vardı. Bir gün seferde iken bana, İsfahan hakkında zühd, takva ve kulluğuyla nam salmış bir adamdan bahsedildi. Onu bulup görmek amacıyla kâfileden ayrıldım ve sonunda o adamı buldum. Geceyi onun yanında geçirdim. Bu süre zarfında ona çeşitli konularda sorular sormaya başladım; görüşlerine muttali olmak istiyordum. Bahis İbn Abbâd'a kadar geldi. Ona ‘Sâhib b. Abbâd hakkında ne düşünüyorsun’ diye sordum. Birden Sâhib'e lanet yağdırmaya başladı. Sonra da: ‘Sâhib bilmediğimiz duymadığımız bir mezhep, adet getirdi’ dedi. ‘Neymiş o?’ diye sordum. Şöyle dedi: ‘Muâviye peygamber değildir, diyor.’ ‘Pekâlâ,

⁹⁶ Ali Bardakoğlu, “Hanefî Mezhebi”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1997), 16/1-21.

⁹⁷ Ebû Muhammed Abdurrahmân b. Ebî Hâtim Muhammed b. İdris er-Râzî et-Teymî, *el-Cerh ve't-ta'dil* (Beyrût: Dâru İhyâi't-Türâsî'l-Arabî, 1. Basım, 1952), 4/394 (Ricâl no. 1724); Ebü's-Şeyh, *Tabakât*, 3/141.

⁹⁸ Akdoğan, *İsfahanda Hadisçilik*, 28.

⁹⁹ Yüksel, *Selçuklu Başkenti İsfahan*, 151-157; Akdoğan, *İsfahan'da Hadisçilik*, 28.

¹⁰⁰ Yüksel, *Selçuklu Başkenti İsfahan*, 155; Akdoğan, *İsfahan'da Hadisçilik*, 28.

¹⁰¹ Makdisî, *Ahsenü't-tekâsim*, 388-389.

sen ne diyorsun bu konuda?’ deyince de şöyle dedi: ‘Ben Allah’ın buyurduğu gibi düşünüyorum: ‘Allah’ın elçileri arasından hiçbirini ayrıma tâbi tutmayız.’ Ebû Bekr peygamberdi. Ömer de peygamberdi. Osman keza, Ali de öyle. Muâviye de bir peygamberdi.’ Bunun üzerine ben de: ‘Ne akılsız adamsın sen be! İsimlerini saydığın ilk dört kişi halife idi. Muâviye de hükümdar! Nitekim Hz. Peygamber (sav): ‘Benden sonra hilafet otuz yıldır; sonrasında saltanata dönüşecek, buyuruyor’ dedim. Bunun üzerine bana hakaret edip sövüp sayıp dökmeye başladı ve benim için oradakilere: ‘Bu Râfîzî’nin tekidir’ dedi. Vallahi eğer kâfilemendekiler yetişip yardım etmeseydi, adamın etrafındakiler canıma okuyacaklardı. Bunların bu mealde çok hikâyeleri vardır.”¹⁰²

Büveyhîler döneminde, Sünnîler ve Şîîler, temel anlaşmazlık konularını, sosyal hayata etkili yollarla aktarmakta son derece istekli davrandılar. Bu anlaşmazlık konularından biri de sahâbe anlayışı idi. Şîî vâizler, kıssacılar ve şâirler, mescitlerde, çarşı-pazar ve sokaklarda, Hz. Ali ve torunlarının övgüsünü dile getiren şiirleri, kıssa ve menkıbeleri, kendilerinden geçerek vecd içinde terennüm ediyorlardı. Onların bu hareketleri *menâkıbhanlık* diye bir müessesenin ortaya çıkmasına sebep olmuştur. Sünnî şâir ve vâizler de, Hz. Ebû Bekir, Hz. Ömer gibi genellikle Şîîler tarafından sevilmeyen büyük sahâbîlerin üstünlüklerini ortaya koyuyorlar, Şîî şâirleri nakzeden şiirler kaleme alıyorlardı. Bu faaliyetler de *fezâilhanlık* diye bir müesseseyi ortaya çıkarmıştır. Her iki tarafın benimsediği ezan metninde de az da olsa farklılıklar bulunmaktaydı. Şîîler mescitlerine, mahallelerine ve evlerine “Muhammed ve Ali hayru’l-beşer” cümlesini yazıyorlardı. Bir asırdan fazla devam eden Büveyhîler’in idaresindeki Bağdat’ın tarihi, bir açıdan, Sünnî-Şîî çatışmalarının tarihidir denilebilir. Şîîler ile Sünnîler’in karşılıklı olarak nümâyîş ve gösteri biçimindeki bayram ve törenler ile cemiyet hayatında boy göstermeleri, husumeti ve düşmanlığı tahrik etmiş ve çatışmalara önemli ölçüde fırsat vermiş gözükmemektedir. Böylece toplumsal seslilik toplumsal bir kavgaya dönüşmüştür. Bu sebepten gerilimli dönemlerde, bazı yasaklar ve sınırlamalar getirilmiş; çatışmaya sebep olanlar, ister Sünnî ister Şîî olsun cezalandırılmışlardır.¹⁰³

¹⁰² Makdisî, *Ahsenü’l-tekâsîm*, 399.

¹⁰³ Ahmet Güner, “Büveyhîler Dönemi ve Çok Seslilik”, *Dokuz Eylül Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi Dergisi* 5/12 (İzmir 1999), 57-59.

Bu dönemde Râfîzî ve Şîîlerin Mısır, Şam, Hicaz, Garb, Irak, Cezîre ve Acem diyarlarında hâkim oldukları görülür.¹⁰⁴ Büveyhîler'in iktidara gelişleri Şîî-Sünnî düşmanlığını da artırmıştır. Özellikle Bağdat, tüm Büveyhî tarihinde geniş çaplı ve sürekli mezhep çatışmaları içerisinde kaldı. Kaynaklar, çok sayıda insanın hayatını kaybetmesine ve iş yerlerinin tahrip edilmesine kadar varan bu çatışmalar sebebiyle Bağdat'ın içine düştüğü dinî, siyasî, sosyal kriz durumunu bize anlatmaktadırlar.

Ehl-i sünnet dışı grupların Sünnîler'de bir teyakkuz hali oluşturduğu söylenebilir. Zira bu dönemde Ehl-i sünnet'i tarif eden ve diğer fırkalara reddiye olarak yazılan eserlerin yoğunluğu dikkat çekmektedir. Ebü's-Şeyh de *Kitabü's-Sünne* yazarlarından biridir. Bu zamanda İsfahan'ın hala Sünnî ağırlıklı bir yerleşim yeri olduğu görülür. Makdisî, İsfahan'da Ehl-i sünnet'e mensup insanların çoğunlukta olduğunu, camilerin de sürekli olarak cemaatle dolup taşıtığını söylemiştir.¹⁰⁵

Müslümanlarla Gayr-i Müslimlerin ilişkilerine gelince normal düzeyde olduğu görülür. Gayri Müslimlerin sosyal sahada kendilerini ifade etmeleri tanınmıştır. Hatta yönetimlerde onlara yer verildiği görülür. Adüdüdevle bir Hristiyan olan Nasr b. Hârûn'u vezirlik makamına getirmiştir. Kaynaklar, bu vezirin harap olmuş kilise ve manastırları yeniden inşa ettirdiği ve muhtaç Hristiyanlara yardımda bulunduğunu kaydetmektedir.¹⁰⁶ Müslümanlarla Gayr-i Müslimlerin ilişkileri genellikle iyi olduğu söylenebilir. Müslümanlarla başka din mensupları arasında kayda değer bir kavga ve çatışma olduğuna dair herhangi bir bilgi gelmemiştir.¹⁰⁷

2.1.2.5 İlmî ve kültürel hayat

Ebü's-Şeyh'in yaşadığı 4./10. asrı, genel manada “fıtneler, ıstıraplar ve bölünmeler asrı” olarak tanımlamak mümkündür.¹⁰⁸ Bu dönemde siyasî mücadelelere ve toplumsal sıkıntılara rağmen ilmî ve kültürel hayatın canlı olduğu görülür. Siyasî ve idarî açıdan sancılı bir dönem olmuşsa da söz konusu sıkıntılar bu dönemde ilimlerin

¹⁰⁴ Zehebî, *Siyer*, 15/164.

¹⁰⁵ Adam Metz, 4. asırda İslâm medeniyetini incelediği eserine “İslâm Rönesansı” adını vermiştir. Bkz. Adam Metz, *el-Hadâratü'l-İslâmiyye*, 1/60.

¹⁰⁶ Ebû Ali Ahmed b. Muhammed b. Ya'kûb b. Miskeveyh, *Tecâribü'l-ümem ve teâkübü'l-himem*, thk. Seyyid Kısrevî Hasen (Beyrût: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1. Basım, 2016), 2/108.

¹⁰⁷ Güner, “Büveyhîler Dönemi ve Çok Seslilik”, 60.

¹⁰⁸ Ebü's-Şeyh, *Ahlâku'n-nebî*, 1/19-21.

inkişafını engelleyememiştir. 4./10. asır İslâmî ilimler tarihi açısından büyük önem taşımaktadır. Bağdat ve çevresi ilim merkezi konumundadır. Muhtelif kavim ve kabilelerin birbiriyle kaynaşıp tanıştığı muhtelif kültürlerin bulunduğu bir dönemdir. Batınîlik ve Karmatîlik gibi bâtil cereyanlar, Mâturîdîlik ve Eş'arîlik gibi Ehl-i sünnet kelâm mezhepleri ve ardından felsefî cereyanlar hep bu asırlarda ortaya çıkmıştır. Söz konusu dönem bazı ilimler için tekâmül dönemleri olmuştur. Örneğin tasavvuf tarihinde yüzyıllar boyu kendilerine bağlanılan büyük mutasavvıflar bu dönemde yetişmiştir. İlk tasavvufî eserler bu dönemde kaleme alınmış, ilk tasavvuf kavramları da bu dönemde kullanılmıştır.¹⁰⁹

Muhakkik Veneyyân, Ebü's-Şeyh'in yaşadığı dönemdeki ilmî durumu izah ederken şöyle demiştir: “Allah'ın bir lütfu ve ihsanı olacak ki siyasî ve içtimaî olumsuzluklar ilmî yönden etkili olmamış, ilmî gelişmelere sekte vurmamıştır. İlmî faaliyetler devam etmiş, ilim halkaları ve dersler bu ıstıraplardan tesir görmemiştir. Bağdat o dönem de İslâm kültürünün merkezi olmuş ve oradan büyük âlimler çıkarmaya devam etmiştir. Neredeyse yazılmadık çok az hadis kalmıştır. Bu zamanda *hadis hıfzı, rivayeti, cerh ve ta'dîl konularında, ricâl tarihi ve ilelül'l-hadis* alanlarında “muhaddis imamlar” ortaya çıkmıştır. Hicrî 4. asırda da önemli muhaddisler çıkmıştır. İbn Huzeyme, Ebû Avâne, İbn Hibbân el-Büstî ve Dârekutnî onlardan bazılarıdır. 3. asrın sonları ve 4. asrın tamamı ilmî faaliyetlerin iyi olduğu zamanlardır.”¹¹⁰

Hicrî 4. asır, İslâm kültür ve medeniyetinin gelişmesi açısından “altın asır” olarak nitelenmiştir. Bu dönemde Müslümanlar İslâmî ilimler başta olmak üzere tüm ilimlerde bir ilerleme kaydetmiştir. Bu uyanma, kalkınma ve ilerlemenin elbette birçok sebebi olmalıdır. Kitap ve Sünnet'te ilmin önemine yapılan vurgular, toplum tarafından ilmin değerinin anlaşılması, Müslüman âlimlerin cehd ve gayretleri, başta halifeler olmak üzere Müslüman idarecilerin ilmî faaliyetler içinde olmaları, yönetici ve zenginlerin maddî ve manevî olarak ilmî faaliyetleri desteklemeleri, ilmî münazaralar; cami, medrese ve kütüphanelerin artması, tercüme faaliyetleri ve yabancı kültürlerden nakledilen bilgiler; astronomi, tıp ve coğrafya gibi alanlara ilgi duyulması

¹⁰⁹ Hasan Kamil Yılmaz, *Anahatlarıyla Tasavvuf ve Tarikatlar* (İstanbul: Ensar Neşriyat, 2004), 111

¹¹⁰ Ebü's-Şeyh, *Ahlâku'n-nebî*, 1/21-23.

ve bu konularda merkezi ve mahalli yöneticilerin destekleri ilmî hayatı canlı tutan âmiller olarak zikredilebilir.¹¹¹

Mesela bu asırda kütüphaneler ve eğitim kurumları ilmî faaliyetlerin gelişmesinde önemli rol oynamıştır. Tercüme ve yüksek ilmî araştırmaların yapıldığı “beytülhikme” diye adlandırılan merkezler, bir süre sonra yerlerini “dârülilimler”e bırakmıştır. Bir vakıf kuruluşu olarak teşkilâtlandırılan dârülilimler, halka açık tutulmakta ve her sınıftan kimseler buralardan istifade edebilmekteydi. “Dârülkütüb” olarak da bilinen dârülilimlerin ilki, Ebü’ş-Şeyh’in de çağdaşı olan şâir ve fakîh Ebü’l-Kâsım Ca’fer b. Muhammed el-Mevsılî (ö. 323/934) tarafından Musul’da kurulduğu ifade edilmektedir. Fıkıh, kelâm, edebiyat, felsefe ve astronomi kitaplarının bulunduğu kütüphanede ayrıca ihtiyaç sahibi okuyuculara yemek veriliyor ve kâğıt temin ediliyordu. Burada konferanslar tertip edilmekte, dersler okutulmakta ve sohbet toplantıları yapılmaktaydı. Benzer bir kütüphane Ebû Hâtim Muhammed b. Hibbân el-Büstî (ö. 354/965) tarafından Büst’te kurulmuştur. Burada araştırmacıların her türlü ihtiyaçları karşılanıyordu. Kütüphanelerin Bağdat, Kahire ve diğer ilim merkezlerinde de kurulduğu bilinmektedir. İran havzasında etkin olan Büveyhî yöneticilerinin de kütüphanelerin yapılmasında katkı sağladıkları bilinmektedir.¹¹²

Büveyhîler döneminde ilim ve kültürün gelişmesinin bir diğer önemli faktörü Büveyhî emir ve devlet adamlarının farklı fikir ve görüşlere toleranslı tutumlarıdır. Bu zamanda düşünceye veya herhangi bir inancın savunulmasına karşı bir kovuşturma veya belirli kelâmî fikirlerin engellenmesine veya kaleme alınmış bir eserin yasaklanmasına veya yakılmasına işaret eden herhangi bir bilgi elimize ulaşmamıştır. Müslümanlar ile Müslüman olmayanlar arasında hocalık talebelik ilişkileri vardı. Bir diğer önemli gelişme de inşa edilen hastaneler, tıp akademileri, rasathaneler ve darülilimlerdir. Büveyhîler döneminde Sünnî bilginler eğitimlerini eskiden olduğu gibi büyük camilerde, mescitlerde, evlerde ve benzeri yerlerde sürdürdüler. Yönetimin Şîî olması onların bu faaliyetlerini olumsuz etkilemedi. Büveyhîlerin cömertliği bir kısım Sünnî bilginleri de kapsamıştır. Büveyhî iktidarı, Şîîler’in mezheplerini ve dinî düşüncelerini geliştirmeleri için yeni fırsatlar ortaya çıkardı. Bilhassa İmamiyye/İsnâaşeriyye

¹¹¹ Philippe de Tarrâzî, *Asru’l-Arabî’z-zehebî* (Kâhire: Müessesetü Hindâvî, 2013), 12-25.

¹¹² İsmail E. Erünsal, “Dârülilim”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1993), 8/539-541.

Şiasî'nın gerek akîde ve kelâm ve gerekse fıkıh ve muâmelât bakımından kendini inşa edip tanımlaması bu dönemde gerçekleşti. Büveyhîler devri Mu'tezile'nin yeniden canlanmaya başladığı bir dönemdir. Bu devirde Arap dilinde hem nitelik hem de niceliksel olarak önemli bir literatür oluştu ve değerli otoriterler yetişti. Nahiv imamı olarak bilinen Ebû Ali el-Fâsî (ö. 377/987) ve şiir ve şarkı külliyyâtı olan Ebü'l-Ferec el-İsfahânî onlardan bazılarıdır. Felsefede Ebû Süleymân es-Sicistânî el-Mantıkî (ö. 375/985) önemli isimlerdendir. Basra'da 373/983'de İhvân-ı Safa hareketi ortaya çıkmıştır. İslâm tıbbî açısından da çok parlak bir dönem idi. İbn Sînâ (ö. 428/1037) bu dönemde yetişmiştir. Büveyhîler devrinde Bağdat pozitif bilimlerin Astonomi, Matematik ve Geometri dallarına da katkı sağlayan birçok ünlüyü bağrında yetiştirmiştir. Ebü'l-Vefa el-Büzcânî (ö. 388/998), Abdurrahmân es-Sûfî (ö. 376/986) ve Ebû Sehl el-Kûhî (ö. 380/990) modern dönemlere dahi ışık tutan âlimlerdendir.¹¹³

Ebü's-Şeyh'in doğduğu zamanlarda İslâm literatürü altın çağını yaşıyordu. Hadis edebiyatının en güzel örnekleri bu zamanlarda vücut bulmuştur. *Kütüb-i sitte* dâhil birçok eser bu dönemde veya hemen öncesinde yazılmıştır. 4. asırda ilmî faaliyetler hızını kesmemiş, rivayet ve tasnif faaliyetleri zenginleşerek devam etmiştir. Daha önceki çalışmalara ilave olarak tefsir, hadis, akâid, tasavvuf ve usûl alanlarında önemli eserler telif edilmiştir.

Bu dönemde İslâmî literatürün en güzel örneklerinin verildiği görülmektedir. Taberî'nin *Câmiu'l-beyân*'ı, İbnü'l-Münzir en-Nîsâbü'rî'nin (ö. 318/930) *et-Tefsîr*'i, İbn Ebî Hâtim'in *Tefsîru'l-Kur'ânî'l-Azîm*'i, Ebü'l-Leys es-Semerkindî'nin (ö. 373/983) *Tefsîru'l-Kur'ân*'ı, Ebû Mansûr el-Mâturîdî'nin (ö. 333/944) *Te'vilâtü'l-Kur'ân*'ı; Ebû Alî el-Cübbâî (ö. 303/916), Ebü'l-Kâsım el-Ka'bî (ö. 319/931), Ebû Müslim el-İsfahânî (ö. 322/934) ve Ebü'l-Hasen Ali b. Âsâ Rummânî (ö. 384/944), Fûrât el-Kûfî (ö. 310/923), Ayyâşî (ö. 320/932) ve Ali b. İbrâhîm el-Kummî (ö. 329/941) gibi Mutezîlî ve Şîî âlimlerin tefsirleri; Ebû Ca'fer et-Tehâvî (ö. 321/933) ve Ebû Bekr el-Cessâs'ın (ö. 370/980) *Ahkâmü'l-Kur'ân*'ları; Tüsterî'nin, (ö. 283/896) *Tefsîru'l-Kur'ânî'l-Azîm*'i; İbn Kuteybe'nin (ö. 276/889) *Tefsîru garîbî'l-Kur'ân* ve *Te'vilü müşkili'l-Kur'ân*'ları, Zeccâc'ın (ö. 311/923) *Meâni'l-Kur'ân*'ı, Nehhâs'ın (ö.

¹¹³ Güner, "Şîî Yüzylında Yahut Büveyhîler Devrinde Bağdat'tan Bazı Yansımalar", 160-170.

338/950) *İ'râbü'l-Kur'ân*'ı¹¹⁴ devrin en önemli eserlerinden bazılarıdır. Tefsir ilminin büyük gelişim gösterdiği bu asırda rivayet ve dirayet metotları teşekkül etmiştir. Kendisinden önceki tefsir çalışmalarının hemen hemen hepsini içine alan Taberî'nin *Cami'u'l-beyân* isimli eseri bu dönemdeki tefsir faaliyetinin en büyük mahsulüdür.

Hadis alanında da türünün en güzel örneklerinin bu dönemde verildiği görülür. Hadis derleme çalışmalarına da 4./10. yüzyılda yeni türler eklenerek devam edilmiştir. Bu asırda daha önceki yüzyıllarda meydana getirilen hadis kitaplarından derleme ve ihtisârlar yapılmaya başlanmıştır. Ebû Ya'lâ el-Mevsılî'nin (ö. 307/919) *el-Müsned*'i, Taberî'nin *Tehzîbü'l-âsâr*'ı, İbn Huzeyme'nin (ö. 311/924) *es-Sahîh*'i, Ebû Avâne el-İsfereyânî'nin (ö. 316/929) *el-Müsnedü'l-muhrec alâ kitâbi Müslim b. el-Haccâc*'ı, İsmâîlî'nin (ö. 371/982) *el-Müstahrec*'i, Ebû Ca'fer et-Tahâvî'nin (ö. 321/933) *Şerhu meâni'l-âsâr*'ı, İbn Hibbân'ın (ö. 354/965) *el-Müsnedü's-sahîh*'i, Hâkim en-Nisâbü'rî'nin (ö. 405/1014) *el-Müstedrek* ve *Ma'rîfetü ulûmi'l-hadîs*'leri, Taberânî'nin (ö. 360/971) *Mu'cem*'leri, Dârekutnî'nin (ö. 385/995) *es-Sünen*'i; Ebû Hâtim er-Râzî'nin *el-Cerh ve't-ta'dîl*'i, İbn Adî'nin (ö. 365/976) *el-Kâmil fî duafâi'r-ricâl*'i, Hattâbî'nin *Meâlimü's-sünen* ve *A'lâmü's-sünen* adlı eserleri, Ebû Mes'ûd ed-Dımaşkî'nin *Etrâfü's-sahîhayn*'ı hadis alanında yapılan önemli çalışmalardır.¹¹⁵

Fıkıhta Ebû Ca'fer et-Tahâvî'nin *el-Muhtasar*'ı, Hâkim eş-Şehîd'in (ö. 334/945) *el-Kâfî* ve *el-Müntekâ*'ları; kelâmda el-Hayyât'ın (ö. 300/913) *el-İntisâr*'ı, Ebû'l-Hasen el-Eş'arî'nin (ö. 324/935) *el-İbâne*'si, Mâturîdî'nin *Kitâbü't-Tevhîd*'i; tasavvufta et-Tüsterî'nin *er-Risâle fî'l-hikem ve't-tasavvuf*'u, Ebû'l-Hüseyn en-Nûrî'nin (ö. 295/908) *Makâmâtü'l-kulûb*'ü, Hallâc el-Mansûr'un (ö. 309/922) *Kitâbü't-Tavâsîn*'i, Hakîm et-Tirmizî'nin (ö. 320/932) *Hatmü'l-evliyâ'sı*, Ebû Nuaym'ın *Hilyetü'l-evliyâ'sı*, Ebû Tâlib el-Mekkî'nin (ö. 386/996) *Kûtü'l-kulûb*'ü bu dönemin önemli eserleri olarak kaydedilmektedir.

4./9. asırda tüm ilimler en yüksek seviyeye ulaşmıştır, özellikle de hadis ve hadis ilimlerinin telifinde büyük eserler yazılmıştır. Keza İslâm fıkıhı da en üst seviyesine

¹¹⁴ Abdülhamit Birışık, "Tefsir İlminin Ortaya Çıkışı ve Diğer İlimlerle İlişkisi", *Temel İslâm Bilimlerinin Ortaya Çıkışı ve Birbirleriyle İlişkileri*, ed. İlyas Çelebi (İstanbul: Ensar Neşriyat, 2014), 71 -89.

¹¹⁵ M. Yaşar Kandemir, "Hadis", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1997), 15/27-64.

ulaşmıştır. Bu zamanda büyük mezhepler istikrar bulmuş ve prensipleri sabit olmuştur.¹¹⁶

İsfahan tarih boyunca ilmi faaliyetlerinin etkin yürütüldüğü önemli merkezlerden biri olmuştur. İsfahan'ın fethinden sonra Arap kabileleri buraya yerleşmeye başlamışlardır. Birçok sahâbenin uğrak yeri olmuştur. İlk üç asırda İran'da, hadis çalışmaları açısından iki önemli merkez göze çarpar. Bunlardan biri Rey, diğeri de İsfahan'dır. Bu iki şehir, hadis ile ilgilenen herkesin ilk uğrayacağı yerler arasında zikredilir.¹¹⁷ İsfahan'da en yaygın olan ilim hadis ilmidir. Buradan sayılamayacak kadar hadis hâfızı çıkmıştır.¹¹⁸ İsfahan'a *Dâru's-Sünne* tabir olunmuştur. Muhaddisler, hadis talebi için İsfahan'a yolculuk etmişlerdir.¹¹⁹

İsfahan, her alanda âlim yetiştirebilmiş şehir olarak bilinmektedir.¹²⁰ Fakîh, edip, müneccim ve doktor; özellikle şiir üstadı ve divan sahipleri oldukça fazlaydı.¹²¹ Bunlara ilave olarak pek çok muhaddis, âlim, ârif, hakîm ve hatip de bu şehirde yetişmiştir. Muhaddisleri hadis toplamak için rihleler yapmışlar, hadis semâına bol vakit ayırmışlardır. İsfahan hadis hâfızlarıyla ünlüdür.¹²² Bu sebeple şehir özellikle âli isnadı bilen âlimler yetiştirmiştir.¹²³ Sehâvî'nin ilim yönünden İsfahan'ın Bağdat'la yarıştığını söylemesi öneli bir tespittir.¹²⁴ Sem'ânî "İsfahan'da her zaman her ilim dalında âlimlerden bir cemaat ortaya çıkmıştır. İsfahan tarihi hakkında çok sayıda kitap yazılmıştır"¹²⁵ diyerek buranın ilmî zenginliğine işaret eder. Ebü's-Şeyh İsfahan tarihi hakkında bir eser kaleme alarak buradaki ilmî hareketliliği göstermiştir.

Kehhâle'nin şu değerlendirmesi konuyu özetler mahiyettedir: "Büveyhîlerin hâkim olduğu İsfahan ve Güney Fâris'te ilmin çeşitli dallarında büyük bir servetle

¹¹⁶ Ebû Abdillâh Muhammed b. İshâk b. Muhammed el-İsfahânî, *el-İmân*, thk. Ali b. Muhammed b. Nâsır el-Fakîhî (Beyrût: Müessesetü'r-Risâle, 2. Basım, 1986), 1/19.

¹¹⁷ Akdoğan, *İsfahan'da Hadisçilik*, 339.

¹¹⁸ Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-büldân*, 1/209.

¹¹⁹ Ebü's-Şeyh, *Tabakât*, 1/34-41.

¹²⁰ Sem'ânî, *el-Ensâb*, 1/284; Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-büldân*, 1/209.

¹²¹ Kazvînî, *Âsâru'l-bilâd*, 297.

¹²² Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-büldân*, 1/209.

¹²³ Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-büldân*, 1/209.

¹²⁴ Ebü'l-Hayr Şemsüddîn Muhammed b. Abdîrahmân es-Schâvî, *el-İ'lân bi't-tevbîh limen zemme't-târîh* (Beyrût: Dâru'l-Kütübi'l-Arabî, 1983), 285.

¹²⁵ Sem'ânî, *el-Ensâb*, 1/284; Ebü's-Şeyh, *Tabakât*, 1/49.

karşılaşırız. İsfahan'dan çok sayıda muhaddis, fakîh, nahivci, filozof, sûfî ve edip çıkmıştır. Bunlar ilmî hareketlerin canlanmasına büyük katkı yapmışlardır.”¹²⁶

2.2 Hayatı

2.2.1 İsmi, Nesebi ve Doğumu

Çeşitli kaynaklarda zikredildiğine göre Ebü's-Şeyh'in tam adı Abdullah b. Muhammed b. Ca'fer b. Hayyân el-Ensârî el-İsfahânî'dir.¹²⁷ Dedesi Hayyân'a nisbetle el-Hayyânî olarak zikredilmiştir.¹²⁸

Künyesi Ebû Muhammed'dir.

Lakabı Ebü's-Şeyh'tir. İbnü's-Salâh eş-Şehrezûrî (ö. 643/1245) Mukaddime'nin “Marifetü'l-Esmâ ve'l-Künâ” başlığı altında *künyeleri ile lakablanana* örnek olarak çeşitli isimler zikreder. Onlardan birinin de Ebü's-Şeyh olduğunu zikreder.¹²⁹ İnsanlar arasında lakabı ile meşhur olan ve lakabı isminin yerini almış birçok kimse vardır. İnsanlar artık o kimseyi ismi ile değil şöhret olmuş lakabı ile bilirler. Ebü's-Şeyh de kendi adından daha ziyâde lakabı ile ma'rûf ve meşhur olmuştur.¹³⁰ Kaynakların çoğunda kendisinden Ebü's-Şeyh lakabı ile bahsedildiği görülmektedir.¹³¹ Çalışmamızda daha çok Ebü's-Şeyh ismi tercih edilmiştir.

¹²⁶ Kehhâle, *Mukaddemât*, 143.

¹²⁷ Ebû Muhammed Abdullah b. Muhammed b. Ca'fer b. Hayyân el-Ensârî el-İsfahânî, *Kitâbü'l-Azame*, thk. Ridallâh b. Muhammed b. İdrîs el-Mübârekfûrî (Riyâd: Dâru'l-Âsime, 1988), 1/49; Ebû Muhammed Abdullah b. Muhammed b. Ca'fer el-İsfahânî, *Tabakâtü'l-muhaddisîn bi Esbahân ve'l-vâridîne ileyhâ*, thk. Abdulgafûr Abdülhak el-Hüseyn el-Belûşî (Beyrût: Müessesetü'r-Risâle, 1. Basım, 1992), 1/63-64; Ebû Nuaym, *Târihu Asbahân*, 2/51; Sem'ânî, *el-Ensâb*, “Hayyânî”, 4/322; 13/298; Yardım, “Ebü's-Şeyh”, 10/343.

¹²⁸ Hayyânî nisbesiyle zikredilen başka âlimler de bulunmaktadır. “Abdullah b. Muhammed b. Ca'fer b. Hayyân, iki kimsedir. Bunlardan biri 315. Ebü's-Şeyh el-İsfahânî el-Hayyânî. 316. İkincisi Ebû Bekr'dir. İshâk b. Ahmed el-Fâsî'den rivayette bulunmuştur.” Bkz. Herevî, Ebü'l-Fadl Ubeydullah b. Abdullah el-Herevî, *el-Mu'cem fi müstebehi esâmi'l-muhaddisîn*, thk. Nazar Muhammed el-Fâryâbî (Riyâd: Mektebetü'r-Rüşd, 1. Basım, 1990), 180. Ebû Bekr'in tam adının Muhammed b. Hayyân b. Hamdüye Ebû Bekr el-Hayyânî olarak geçmektedir. Bkz. Ebû Bekr Ahmed b. el-Hüseyn el-Beyhakî, *el-Câmi li şuabi'l-îmân*, thk. Muhtâr Ahmed (Riyâd: Mektebetü'r-Rüşd, 1. Basım, 2003), 13/118.

¹²⁹ “Ebü's-Şeyh el-İsfahânî Abdullah b. Muhammed el-Hâfız. Künyesi Ebû Muhammed, Ebü's-Şeyh de lakabdır.” Bkz. Ebû Amr Takiyyüddîn Osmân b. Abdîrrahmân b. Mûsâ eş-Şehrezûrî, *Mukaddimetü İbni's-Salâh fi ulûmi'l-hadis*, thk. Nureddîn İtr (Dimaşk: Dâru'l-Fikr, 1406), 329-332.

¹³⁰ Zeynüddîn Abdurrahîm b. el-Hüseyn. *Şerhu't-Tefsîr ve't-tezkire*, nşr. Abdülletîf el-Humeym vd. (Beyrût: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1. Basım, 2002), 2/205.

¹³¹ İbnü's-Salâh, *Mukaddime*, 332. Ayrıca bkz. Ebû Nuaym, *Târihu Asfahân*, 2/51; Sem'ânî, *el-Ensâb*, 4/322; Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Osman b. Kaymaz et-Türkmânî ez-Zehebî, *Tezkiretü'l-huffâz* (Beyrût: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1. Basım, 1998), 2/219, 3/105; Zehebî, *Siyer*, 16/276; Ebü'l-Hasen İzzüddîn Ali b. Muhammed b. Muhammed eş-Şeybânî el-Cezerî İbnü'l-Esir, *el-Lübâb fi tehzîbi'l-ensâb* (Beyrût: Dâru Sâdir,

Târîhu'l-edebe'l-Arabî'de ismi, İbnü's-Şeyh şeklinde zikredilmiştir ki bu bir hatadır.¹³² Keza benzer hatalar dedesinin ismi yazılırken de vaki olmuştur.¹³³ İsmi hatalı yazarlardan biri de Merâğî'dir (ö. 1371/1952).¹³⁴

Ebü's-Şeyh lakabının kendisine neden verildiği konusunda açık bir bilgi bulunmamaktadır. Muhakkik Abdülgafûr el-Belûşî “Muhtemeldir ki şöhretinden veya yaşlılığından dolayı bu lakabı almıştır” derken Muhakkik Mübârekfûrî “Eğer eş-Şeyh diye lakaplanırsa bu ihtimal olabilir. Ama Ebü's-Şeyh şeklinde lakaplanması bu ihtimali kaldırıyor” diyerek Belûşî'ye itiraz etmiştir.¹³⁵ Ali Yardım “Yaşlı kimse anlamındaki Ebü's-Şeyh lakabı ona, muhtemelen doksan yılı aşan ömrü sebebiyle verilmiştir” demiştir.¹³⁶ Kehhâle ise Ebü's-Şeyh'ten söz ederken ilginç bir şekilde Abdullah eş-Şeyh (274-369/887-979) şeklinde yazmış; eş-Şeyh'in başına Ebû getirmemiştir.¹³⁷

Ebü's-Şeyh lakabının başka âlimlere de verildiği görülüyor.¹³⁸ Bizzat hocalarından birisinin adı Ebü's-Şeyh adıyla ma'rûf olan Ebû Ca'fer Muhammed b. el-Hüseyn el-Ebherî'dir.¹³⁹ Brokelmann Ebü's-Şeyh'ten bahsederken “İbnü's-Şeyh el-Ensârî/el-

1980), 1/404; Ebü'l-Hayr Şemsüddîn Muhammed b. Abdîrahmân es-Schâvî, *Fethu'l-muğîs bi şerhi Elfiyeti'l-Hadis*, thk. Ali Hüseyin Ali (Mısır: Mektebetü's-Sünne, 2003), 4/169; Ebû Bekr Muînüddîn Muhammed b. Abdilgânî el-Bağdâdî, *Tekmiletü'l-ikmâl* thk. Abdülkayyûm b. Abd (Mekke: Câmiatü Ümmi'l-Kurâ, 1. Basım, 1989), 2/199; İsmail Paşa el-Bağdâdî, *Hediyyetü'l-ârifin esmâü'l-müellifin ve âsârü'l-musannifin* (Beyrût: Dâru'l-Fikr), 1/447.

¹³² Carl Brockelmann, *Târîhu'l-edebe'l-Arabî*, çev. Abdulhalim en-Neccâr (Kâhire: Dâru'l-Meârif, 3. Basım, 1959), 3/226.

¹³³ Kâtip Çelebi, *Keşfü'z-zunûn*, 213, 437; Fuad Sezgin, *Târîhu't-türâsi'l-Arabî*, çev. Mahmûd Fehmî Hicâzî vd. (Riyâd: Câmiatü'l-İmâm Muhammed b. Suûd el-İslâmiyye, 1. Basım, 1991), 1/382-383.

Bağdâdî ondan söz ederken “Ebü's-Şeyh İbn Hibbân olarak ma'rûf el-Hâfız Ebû Muhammed el-Vezzân” demiştir. Ömer Nasuhi Bilmen de (ö. 1971) el-Büstî nisbesini kullanmış ve ölüm tarihini 354/965 olarak vermiştir. Hadis ve fıkıh âlimi olan İbn Hibbân el-Büstî ile karıştırıldığı anlaşılmaktadır. Bkz. Bağdâdî, *Hediyyetü'l-ârifin*, 1/447; Ömer Nasuhi Bilmen, *Büyük Tefsir Tarihi* (İstanbul: Bilmen Yayınevi, 1973), 1/387-388.

¹³⁴ Merâğî, *el-Menâr*'ın mukaddimesinde müfessirlerin tabakalarını hulasa ederken “dördüncü tabaka müfessirlerinden beşincisi de 354/965'te vefat eden Ebü's-Şeyh b. Hibbân el-Büstî'dir” demiştir. Bkz. Ahmed b. Mustafa el-Merâğî, *Tefsîru'l-Merâğî* (Mısır: Şirketü Mustafa el-Bâbî, 1946), 1/9. İbn Hibbân el-Büstî'nin tam adı Ebû Hâtîm Muhammed b. Hibbân b. Ahmed el-Büstî'dir. İbn Hibbân'ın Ebü's-Şeyh şeklinde bir lakabı bulunmamaktadır. Burada bir zühûl olduğu anlaşılıyor.

¹³⁵ Ebü's-Şeyh, *Kitâbü'l-Azame*, 1/50.

¹³⁶ Yardım, “Ebü's-Şeyh”, 10/343-344.

¹³⁷ Ömer Rıza Kehhâle şöyle yazmıştır: “Abdullah eş-Şeyh: Abdullah b. Muhammed b. Ca'fer b. Hibbân el-Ensârî el-Esbahânî, Yu'refû bi Ebi's-Şeyh. Ebû Muhammed; muhaddis, hâfız, müfessir, müerrih...” Bkz. Ömer Rıza Kehhâle, *Mu'cemü'l-müellifin* (Beyrût: Dâru lhyâi't-Türâsi'l-Arbî), 6/114.

¹³⁸ Ahmed b. Ali b. Hacer el-Askalânî el-Askalânî, *Tehzîbü't-tehzîb* (Beyrût: Dâru'l-Fikr, 1. Basım, 1404), 12/129; Ahmed b. Ali b. Hacer el-Askalânî, *Lisânü'l-mîzân*, nşr. Abdülfettâh Ebû Gudde (Beyrût: Mektebü'l-Matbûâtü'l-İslâmiyye, 1. Basım, 2002), 2/413; Ebü'l-Fidâ İsmail b. Ömer b. Kesîr ed-Dımaşkî, *Tefsîru'l-Kur'ânî'l-azîm* (İstanbul: Çağrı Yayınları, 1986), 1/510 (Nisâ 47-48).

¹³⁹ “Ebü's-Şeyh el-Ebherî Muhammed b. el-Hüseyn. Kendisinden 286/899 yılında hadis yazdım. Sonra Bağdat'a gitti ve orada 290/903 senesinde vefat etti, Hadis hâfızlarındandı. Ondan şu rivayette bulunmuştur: (حَدَّثَنَا أَبُو جَعْفَرٍ) الْمُعَرُّوفُ بِأَبِي الشَّيْخِ قَالَ: ثَنَا أَبُو بَكْرٍ بْنُ نَافِعٍ قَالَ: ثَنَا أُمَيَّةُ بْنُ خَالِدٍ قَالَ: ثَنَا أَبُو جَارِيَةَ الْعَيْدِيُّ قَالَ: ثَنَا شُعْبَةُ عَنْ أَبِي إِسْحَاقَ عَنْ سَعِيدِ بْنِ جُبَيْرٍ عَنْ ابْنِ عَبَّاسٍ عَنْ أَبِي بَكْرٍ بْنِ كَعْبٍ عَنِ النَّبِيِّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ أَنَّهُ قَالَ: قَرَأَ: قَدْ بَلَغْتَ مِنْ لَدُنِّي عَذْرًا مُنْقَلَةً Hz.

Hacer el-Askalânî ve Kettânî¹⁵² zikretmişlerdir.¹⁵³ Bağdâdî onun hakkında kimsenin söylemediği *el-Vezzân* ismini zikreder.¹⁵⁴

Talebelerinden Ebû Bekr b. Mukrî (ö. 381/991), Ebü's-Şeyh'ten rivayet ederken ismini *Abdullah b. Ca'fer el-Kasîr* şeklinde ifade etmiştir.¹⁵⁵ "Kısa" anlamına gelen el-Kasîr sıfatının ne maksatla kullanıldığı bilinmemektedir. Böyle bir isimle başka rivayetlerde geçtiğini bilmiyoruz.

Biyografi kitaplarında ve rivayet isnadlarında onun adı daha çok *Ebü's-Şeyh*, *Ebü Muhammed b. Hayyân*, *İbn Hayyân* şeklinde geçtiği görülmektedir.¹⁵⁶

Kaynaklar Ebü's-Şeyh'in 274/887 yılında doğduğunu zikretmektedir. Bu konuda ittifak vardır.¹⁵⁷ Muammerîn muhaddislerden olan Ebü's-Şeyh'in doğumundan vefatına kadar olan süreci kronolojik bir bilgi akışıyla anlatmak çok zordur. Kaynaklarda onunla ilgili olarak 274/887 yılında doğduğu, 284/897 yılında ilk hadis semâında bulunduğu, 300/913'de 30 yaşlarına girerken hadis toplamak için başta Bağdat olmak üzere Musul, Vâsıt, el-Ahvâz, Harrân, Hicaz ve Irak merkezlerini dolaştığı,¹⁵⁸ bir keresinde Taberânî ve İbnü'l-Mukrî ile birlikte Hicaz'a gittiği tespit

¹⁵² Muhammed b. Ca'fer el-Kettânî, *er-Risâletü'l-müstetrafe li beyâni meşhûri kütübî's-sünneti'l-müşerrefe* (Beyrût: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 2. Basım, 1400), 38.

¹⁵³ Ebü's-Şeyh, *Kitâbü'l-Azame*, 1/54-55; İbn Hacer, *Tebsîrû'l-müntebih*, 1/290.

¹⁵⁴ Bağdâdî, *Hedîyyetü'l-ârifîn*, 1/447. Vezzân, (وَزْنٌ) "tarttı" fiilinden mübâlağa-i ism-i fâildir. Tartı ile meşgul olan meslek erbâbına denir. Tartıcı, tartmakla görevli olan; ölçen, kantarcı; vezneci, veznedâr gibi anlamlara gelmektedir. Veznedâr, veznede para almak ve vermekle görevli kimse; kasadar, sandık emîni demektir ki bu İslâm kültür ve medeniyetinde bir mesleğe verilen addır. Buradan hareketle Ebü's-Şeyh'in devlet idaresinde bir görev aldığı ihtimali söz konusudur. Ancak bunu ifade edebilmek için başka delillere ihtiyaç vardır.

¹⁵⁵ Şu rivayette bunun örneği görülmektedir: (حدثنا عبد الله بن محمد القصور أنبأني علي بن عبد الغني شيخنا: أنه سمع يوسف بن خليل الحافظ يقول: رأيت في النوم كأنني دخلت مسجد الكوفة فرأيت شيخاً طويلاً لم أر شيخاً أحسن منه فقيل لي: هذا أبو محمد بن حيان فتبعته وقلت له: أنت أبو محمد بن حيان قال: نعم. قلت: أليس قد مت قال: بلى. قلت: فبإله ما فعل الله بك قال: الحمد لله الذي صدقنا وعده وأورثنا الأرض الآية. فقلت: أنا يوسف جئت لأسمع حديثك وأحصل كتابك فقال: سلمك الله وفقك الله ثم صافحته فلم أر شيئاً قط ألين مني حدثنا أبو محمد بن حيان حدثنا عبد الله بن محمد بن العباس حدثنا سلمة) Bkz. Zehebî, *Siyer*, 16/278.

¹⁵⁶ Talebesi Ebû Nuaym Ebü's-Şeyh'ten şöyle nakletmiştir: (حدثنا أبو محمد بن حيان حدثنا عبد الله بن محمد بن العباس حدثنا سلمة) Bkz. Zehebî, *Siyer*, 16/278; Zehebî, *Tezkiretü'l-huffâz*, 3/105; Zehebî, *Siyer*, 16/276; Zirikî, *el-A'lam*, 4/120; Kehhâle, *Mu'cemü'l-müellifîn*, 6/114; Ebü'l-Mehâsin Cemâlüddin Yûsuf b. Tağrîberdî el-Atâbekî, *en-Nücümü'z-zâhire fi mülûki Mısra ve'l-Kâhire* (Kâhire: Vizâretü's-Sekâfe ve'l-İrşâdî'l-Kavmî), 4/136.

¹⁵⁷ Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed ed-Dîmâşkî es-Sâlihî, *Tabakâtü ulemâi'l-hadîs*, thk. Ekrem el-Bûşî (Beyrût: Müessesetü'r-Risâle, 2. Basım, 1996), 3/138-140; Zehebî, *Tezkiretü'l-huffâz*, 3/105; Zehebî, *Siyer*, 16/276; Zirikî, *el-A'lam*, 4/120; Kehhâle, *Mu'cemü'l-müellifîn*, 6/114; Ebü'l-Mehâsin Cemâlüddin Yûsuf b. Tağrîberdî el-Atâbekî, *en-Nücümü'z-zâhire fi mülûki Mısra ve'l-Kâhire* (Kâhire: Vizâretü's-Sekâfe ve'l-İrşâdî'l-Kavmî), 4/136.

¹⁵⁸ Zehebî, *Siyer*, 16/277; Ebü'l-Felâh Abdülhay b. Ahmed el-Akrî el-Hanbelî İbnü'l-İmâd, *Şezerâtü'z-zeheb fi ahhârî men zeheb*, thk. Abdulkadir el-Arnaud vd. (Dîmâşk: Dâru İbn Kesîr, 1. Basım, 1406), 3/69; Ebü's-Şeyh, *Ahlâku'n-nebî*, 30.

edilmiştir.¹⁵⁹ Ebü's-Şeyh, rihleleri ve Hicaz ziyareti dışında ömrünün tamamını İsfahan'da geçirmiştir.

2.2.2 Ailesi

Ebü's-Şeyh'in evliliği ve eşi hakkında bilgi bulunmamaktadır. Babası, kardeşi, dedesi, dayısı, çocukları ve torununa dair kısıtlı bilgiler mevcuttur. Kaynaklar Ebü's-Şeyh'in soylu, ilim ve fazilet sahibi bir aileden geldiği, bu özelliğinden dolayı da iyi bir şekilde yetiştiği; küçük yaşlardan itibaren kendisini ilim ve irfan deryasında bulduğu ifade edilmiştir. Bu durum Allah Teâlâ'nın ona bir lütuf ve inayeti olmalıdır. Süyûtî Ebü's-Şeyh'in, ilim ve rivayette hareketli ve büyük şehirlerinden biri olan İsfahan'da doğduğunu, çevresindekilerden ilim ve marifet aldığını, doğduğunda kendisini sünnet, tefsir ve diğer ilimler deryasında bulduğunu zikreder.¹⁶⁰ Talebesi Ebû Nuaym da "Ebü's-Şeyh, ilim ve marifet sahibi meşhur bir ailede dünyaya gelmiştir" diyerek ailesinin ilim ve fazilet sahibi kimseler olduğuna dikkat çeker.¹⁶¹

Kaynaklarda eşine ve evliliğine dair bir bilgi tespit edilemedi. Babası Muhammed b. Ca'fer (ö. 309/921) İsfahan'ın meşhur muhaddis âlimlerinden olup ilme tutkun bir zat idi. Hadis yazanlardandı. Yanında Hüseyin b. Hafs'ın (ö. 212/828) kitapları, Yûnus b. Habîb'in (ö. 267/881) *el-Müsned*'i bulunurdu.¹⁶² Babası daha çok küçük yaşlarda iken

¹⁵⁹ Zehebî, *Siyer*, 16/400-401; *Tezkiretü'l-huffâz*, 3/974.

¹⁶⁰ Ebü'l-Fazl Abdurrahmân b. Ebî Bekr es-Süyûtî, *Tabakâtü'l-huffâz* (Beyrût: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1. Basım, 1983), 382 (Ricâl no: 864).

¹⁶¹ Ebû Nuaym el-İsfahânî ondan şöyle bahsetmektedir: "Muhammed b. Ca'fer b. Hayyân, Ebû Abdillâh, ed-Darîr, Ebü's-Şeyh'in babası. 309/921 veya 310/922 senesinde vefat etmiştir. Hüseyin b. Hafs, Yûnus b. Habîb, Ahmed b. İsâm, Ahmed b. Yûnus ve İsfahanlıların genelinden rivayette bulunmuştur. Ebû Nuaym dedi: Bize Ebû Muhammed Abdullâh b. Muhammed b. Ca'fer b. Hayyân tahdis etti. O da dedi ki: Bana babam (Muhammed) tahdis etti. Ona Ahmed b. Yûnus ed-Dabbî, ona Muhammed b. Ca'fer el-Medâinî, ona Hamza ez-Zeyyât, o Ebû Süfyân'dan, o da Ebû Nadra'dan, o da Ebû Saîd'den naklettiğine göre Hz. Peygamber (sav) şöyle buyurmuştur: 'İmanın alameti namazdır. Kim ki kalbini namaz için boşaltırsa, ciddi olarak vaktine ve sünnetlerine riayet ederek devam ederse o kimse (kâmil bir) mümindir.'" Bkz. Ebû Nuaym, *Târihu Asbahân*, 2/241 (Ricâl no: 1565).

¹⁶² Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Osman b. Kaymaz et-Türkmânî ez-Zehabî, *Târihu'l-İslâm ve vefeyâtü'l-meşâhîr ve'l-a'lâm*, thk. Beşşâr Avvâd (Beyrût: Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, 2003), 66/418; Zehebî, *Tezkiretü'l-huffâz*, 3/105; Zehebî, *Siyer*, 16/277; Ebû Muhammed Abdullâh b. Muhammed b. Ca'fer b. Hayyân, *et-Tevbîh ve't-tenbîh*, thk. Ebü'l-Eşbâl ez-Züheyli vd. (Cize: Mektebetü'l-Cevhere, 1. Basım, 1048), 10.

onun elinden tutar büyük âlimlerin meclislerine götürürdü.¹⁶³ Ondan hadis rivayet etmiştir.¹⁶⁴

Aile yakınlarından bir diğer önemli isim, annesi tarafından dedesi olan muhaddis ve zâhid kişiliği ile tanınan Ebû Bekr Mahmûd b. el-Ferec el-İsfahânî'dir (ö. 284/897). *Sika* ve *sadûk* şeklinde değerlendirilmiştir. Zâhid olarak bilinen Mahmûd b. el-Ferec *abdâl* velilerden kabul edilir.¹⁶⁵ İbn Ebî Hâtim de onun sika ve zamanının en bâriz ve meşhur muhaddis âlimlerinden olduğunu söylemiştir.¹⁶⁶ Ebû Nuaym, hocası Ebü's-Şeyh'in şöyle dediğini nakleder: "Ceddim Mahmûd b. el-Ferec'den üç hadis imlâ ettim. Diğer kitapları ve musannefâtı konusunda da bana icâzet verdi."¹⁶⁷ Ebü's-Şeyh daha 10 yaşlarında iken dedesinden hadis yazmış ve kitapları konusunda ondan icâzet almıştır.¹⁶⁸ Dedesi ona ihtimam ve itina göstermiştir.¹⁶⁹ Ebü's-Şeyh muhaddis dedelerinden çok sayıda rivayette bulunmuştur.

¹⁶³ "Babam Allah ondan razı olsun Muhammed b. Ca'fer b. Hayyân. Yanında Hüseyin b. Hafs ve Yûnus'un Müsned'i bulunurdu. Ahmed b. Isâm ve tüm İsfahanlılardan rivayet etmiştir. Rebiulevvel ayında 310/923 yılında vefat etmiştir." (أَخْبَرَنِي) (Ebü's-Şeyh, *Tabakât*, 4/212-213; Ebû Nuaym, *Târîhu Asbahân*, 2/272).

¹⁶⁴ Zehebi, *Siyer*, 12/597. Ebü's-Şeyh ondan şu rivayeti nakletmiştir: (حَدَّثَنِي أَبِي رَجَمَهُ اللَّهُ قَالَ: ثَنَا أَحْمَدُ بْنُ يَحْيَى قَالَ: ثَنَا الْحَمِيدِيُّ قَالَ: ثَنَا سُفْيَانُ وَالثَّوْرِيُّ قَالَا: ثَنَا عَمْرُو بْنُ يَحْيَى قَالَ: أَخْبَرَنِي) (Ebü's-Şeyh, *Tabakât*, 3/45, (H no: 359).

¹⁶⁵ Ebû Bekr Ahmed b. Ali el-Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, thk. Beşşâr Avvâd Marûf (Beyrût: Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, 1. Basım, 2001), 13/94 (Ricâl no: 7077); Sem'ânî, *el-Ensâb*, 13/298. Hatîb el-Bağdâdî isnadında onun da bulunduğu şu rivayeti nakleder. قَالَتْ عَائِشَةُ: لَا تَسْبُوا حَسَنًا فَإِنَّهُ قَدْ أَغَانَ نَبِيَّ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ بِلِسَانِهِ وَيَدِهِ قَالُوا لَهَا: يَا أُمَّ الْمُؤْمِنِينَ. إِذَا جَعَفَرٌ قَالُوا: ثَنَا أَبُو يُونُسَ قَالَ: ثَنَا أَبُو دَاوُدَ قَالَ: ثَنَا عَبْدُ اللَّهِ بْنُ عُثْمَانَ عَنْ هِشَامِ بْنِ غُرُورَةَ عَنْ أَبِيهِ عَنْ عَائِشَةَ قَالَتْ: قَالَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ: إِذَا (مَاتَ صَاحِبُكُمْ فَدَعُوهُ) Bkz. Ebü's-Şeyh, *Tabakât*, 3/45, (H no: 359).

¹⁶⁶ İbn Ebî Hâtim er-Râzî onun "sika ve sadûk" olduğunu tespit etmiştir. Bkz. İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, 8/292 (Ricâl no. 1343); Ebü's-Şeyh, *Tabakât*, 217. Ebû Nuaym kendisinden şöyle bahsetmiştir: "Mahmûd b. el-Ferec b. Abdullah b. Bedr Ebû Bekr el-Vezenkâbâzî. Ebû Muhammed b. Hayyân'ın (Ebü's-Şeyh) dedesidir. 284/897 yılında vefat etmiştir. Tarasûs'a üç defa gitmiştir. Ahmed b. Abede, Bişr b. Hilâl, Abdülcebbar, İbn Ebî Ömer, Ebû Hacer er-Râzî, Abdullah b. Imrân, Saîs b. Anbes, İsmâîl b. Tevbe, Ebû Osmân er-Râzî gibi muhaddislerden rivayette bulundu. Ebû Nuaym içinde Muhammed b. el-Ferec'in de bulunduğu bir senedle Abdullah b. Mes'ûd'dan şu rivayeti nakleder. Abdullah b. Mes'ûd sorar: 'Yâ Nebiyyallah! Hangi ameller cennete daha yakındır?' Hz. Peygamber (sav) 'Vakitlerinde kılınan namazdır' buyurdu. Tekrar sordum: 'Yâ Nebiyyallah! Sonra nedir?' 'Ana babaya iyiliktir' buyurdu. Dedim: 'Yâ Nebiyyallah! Sonra nedir?' Azîz ve Celîl olan Allah yolunda cihad etmektir' buyurdu. Keza Mahmûd b. el-Ferec beyaz horoz hadisini de nakletmiştir. Bkz. Ebû Nuaym, *Târîhu Asbahân*, 2/83 (Ricâl no: 1755).

¹⁶⁷ Ebü's-Şeyh, *Tabakât*, 3/406; Zehebi, *Siyer*, 16/276-277.

¹⁶⁸ Ebü's-Şeyh, *Tabakât*, 1/217.

¹⁶⁹ Zehebi, *Siyer*, 16/277; İbn Ebî Hâtim er-Râzî, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, 8/292 (Ricâl no. 1343); Ebû Nuaym, *Târîhu Asbahân*, 2/35-36 (Ricâl no. 1001).

Dayısı Ebû Abdîrrahmân Abdullah b. Mahmûd b. el-Ferec de muhaddis âlimlerden olup Ebû's-Şeyh'in yetişmesinde emeği geçenlerden biridir. Ebû Abdîrrahmân İsfahanlılardan ve diğer memleket muhaddislerinden çok hadis rivayet etmiştir.¹⁷⁰

Ebû Nuaym, Ebû's-Şeyh'in, Abdürrezzâk adında bir çocuğunun olduğundan bahseder. Ebû's-Şeyh ondan rivayette bulunmuştur.¹⁷¹ Mübârekfûrî künyesinden hareketle Muhammed isminde bir oğlunun daha olabileceğine işaret eder ve çocukları ile ilgili olarak şöyle bir değerlendirmede bulunur: "Oğlu Abdürrezzak, daha babası hayatta iken öldüğü anlaşıyor. Ebû's-Şeyh'in Ebû Muhammed diye künyelenmesi de başka bir erkek çocuğunun olduğunu gösterir. Ancak kaynaklarda oğlu Muhammed'e dair bize ulaşan bir bilgi bulunmamaktadır."¹⁷² Ebû's-Şeyh'in Ebû Müslim Abdurrahmân b. Muhammed (ö. 359/970) adında bir de kardeşi bulunmaktadır. O da ilim ve marifet sahibi biri olup ilimle iştigal etmiştir.¹⁷³ Ebû's-Şeyh'le aynı muhaddislerden hadis aldıkları olmuştur.¹⁷⁴

Kaynaklarda Ebû's-Şeyh'in Muhammed b. Abdürrezzâk b. Ebî's-Şeyh (ö. 430/1039) adında *sika* olduğu beyan edilen muhaddis bir torunun olduğu da zikredilmektedir. Torunu kendisinden rivayetlerde bulunmuştur.¹⁷⁵ Ebû Ali el-Haddâd (ö. 515/1121) ondan hadis semâında bulunmuştur.¹⁷⁶

¹⁷⁰ Ebû's-Şeyh, *Tabakât*, 1/66; Zehebi, *Siyer*, 16/276.

¹⁷¹ Ebû Nuaym şöyle neketlemiştir: عبد الرزاق بن أبي محمد أبي الشيخ سمع الكثير من أبي علي الصحاف وطبقته توفي منصرفه من الحج بالنجاج سنة ثيف وخمسين سمعت أبا محمد ابن حيان يقول سمعت أبنى عبد الرزاق يحكى عن أبى عبد الله الكسانى Muhammed Ebî's-Şeyh. Ebî's-Sahhâf ve tabakasından çok hadis dinledi. Hacdân dönerken elli küsür yaşlarında en-Nebbâc'da vefat etti. Oğlu Abdullah'tan nakilde bulunmuştur. Ebû's-Şeyh şöyle dedi: "Oğlum Abdürrezzâk'tan duydum: Abû Abdillâh el-Kisâî'den hikâye etti..." Bkz. Ebû Nuaym, *Târîhu Asbahân*, 2/101 (Ricâl no: 1218).

¹⁷² Ebû's-Şeyh, *Kitâbü'l-Azame*, 1/57.

¹⁷³ Ebû Nuaym şöyle nakleder: "Adı, Abdurrahmân b. Muhammed b. Ca'fer b. Hayyân Ebû Müslim el-Müeddib. Ebû's-Şeyh'in kardeşidir. 359/969 yılında aniden ölmüştür. Muhammed b. Zekerîyyâ, Ahmed b. Ali el-Huzâî, el-Ahrem ve İbrahîm b. Metteveyh'ten rivayette bulunmuştur. Ebû Nuaym Ebû Müslim Abdurrahmân b. Muhammed b. Ca'fer tarikiyla bir rivayette bulunmuştur. Hz. Peygamber (sav) (مَسْكِيًّا وَيَتِيمًا وَأَسِيرًا) ayetiyle ilgili şöyle buyurmuştur: 'Miskîn, fakir; yetim, babası olmayan; esir ise hapse atılmış köle/memlûk demektir.'" Bkz. Ebû Nuaym, *Târîhu Asbahân*, 2/83, (Ricâl no: 1161). En meşhur talebelerinden bazıları Ahmed b. Bûndâr b. İshâk, Abdullah b. Muhammed b. Ca'fer b. Hayyân, Muhammed b. Ahmed el-İsfâhânî (ö. 348/959) ve Abdurrahmân b. Muhammed b. Ca'fer b. Hayyân olarak gösterilmektedir. Bkz. Ebû Nuaym, *Târîhu Asbahân*, 2/83 (Ricâl no: 1161).

¹⁷⁴ Mansûrî, *Bülûğu'l-emânî*, 286.

¹⁷⁵ Zehebi, *Tezkiretü'l-huffâz*, 3/105; Şemsüddîn Muhammed b. Ali b. Ahmed ed-Dâvûdî, *Tabakâtü'l-müfessirîn*, thk. Ali Muhammed Ömer (Beyrût: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1. Basım, 1983), 1/247.

¹⁷⁶ Zehebi, *Siyer*, 19/303.

Ebü'l-Eşkâl yukarıda serdedilen bazı bilgileri naklettikten sonra şu değerlendirmeyi yapmıştır: “Bütün bunlar Ebü's-Şeyh'in ilmî neşetine ve İsfahan'ın büyük imamlarından olmasına yardım etmiştir.”¹⁷⁷

Anlaşıldığı üzere Ebü's-Şeyh, hem anne hem de baba cihetinden soylu ve kıymetli bir aileye mensuptur. Ailenin ilim ehli ve faziletli kimselerden olması, Ebü's-Şeyh'in meşhur bir âlim oluşunun en önemli amillerden biri olmuştur.

2.2.3 Vefatı

Ebü's-Şeyh'in vefat tarihi konusunda ihtilaf edilmemiştir. Kaynaklar onun 369/979 yılında, Muharrem ayının sonlarına doğru vefat ettiği noktasında hemfikirdirler.¹⁷⁸ Ancak kaç yaşlarında vefat ettiği konusu ihtilaflıdır. Ebû Nuaym, Ebü's-Şeyh'in 96 yaşında vefat ettiğini ifade ederken,¹⁷⁹ Zehebî, İbnü'l-Cezerî (ö. 833/1430) ve İbnü'l-İmâd 95 yaşında vefat ettiğini söylemişlerdir.¹⁸⁰

Ebü Mansûr Ma'mer b. Ahmed ez-Zâhid (ö. 418/1027)¹⁸¹ Ebü's-Şeyh'in vefatı dolayısıyla yazdığı beyitlerinde¹⁸² şöyle demiştir:

لقد مات من يرعى الأنام بعلمه وكان له ذكرٌ وصيتٌ فينفع

¹⁷⁷ Ebü's-Şeyh, *et-Tevbîh*, 10.

¹⁷⁸ Ebû Nuaym, *Târîhu Asbahân*, 2/51 (Ricâl no: 1055); Brockelmann, *Târîhu'l-edebl-l-Arabî*, 3/226; Tağrîberdî, *en-Nücümü'z-zâhire*, 4/136; Ebü's-Şeyh, *Kitâbü'l-Azame*, 51.

¹⁷⁹ Ebû Nuaym, *Târîhu Asbahân*, 2/51.

¹⁸⁰ Salâhuddîn Halîl b. Aybek es-Safedî, *el-Vâfi bi'l-vefeyât*, thk. Ahmed el-Arnaud vd. (Beyrût: Dâru İhyâi't-Türâs, 1. Basım, 2000), 5/473; Zehebî, *Siyer*, 16/279; Zehebî, *el-Iber*, 2/351; Ebü'l-Hayr Şemsüddîn Muhammed b. Muhammed el-Cezerî, *Gâyetü'n-nihâye fî tabakâtî'l-kurrâ* (Beyrût: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1. Basım, 2006), 1/400; İbnü'l-İmâd, *Şezerâtü'z-zeheb*, 3/69; Abdülvâsi' Yahyâ Muhammed el-Ma'zibî el-Yümnî, *Ziyâdât ve müfredât Ebi's-Şeyh alâ Kitâbi'l-Azame ala'l-kitâb ve's-sünne*. Ümmü Durmân: Câmiatü Ümmi Durmân el-İslâmiyye, 2011), 24.

¹⁸¹ Ma'mer b. Ahmed b. Muhammed b. Ziyâd el-Esfahânî (ö. 418/1027). *Ehâdisü'l-erbaîn* sahibidir. Hocaları arasında Taberânî ve Ebü's-Şeyh de bulunmaktadır. İbn Teymiyye (ö. 728/1328) ondan şu nakilde bulunmuştur: وَقَالَ السَّيِّحُ الْعَارِفُ مَعْمَرُ بْنُ أَحْمَدَ سَمِعْتُ الصُّوفِيَّ فِي هَذَا الْعَصْرِ: أَخْبَيْتُ أَنْ أَوْصِيَ أَصْحَابِي بِوَصِيَّةٍ مِنَ السُّنَّةِ وَأَجْمَعَ مَا كَانَ عَلَيْهِ أَهْلُ الْحَدِيثِ وَأَهْلُ الْمَعْرِفَةِ وَالنَّصُوفِ مِنَ الْمُتَقَدِّمِينَ وَالْمُتَأَخِّرِينَ. فَذَكَرَ أَشْيَاءَ مِنَ الْوَصِيَّةِ إِلَى أَنْ قَالَ فِيهَا: وَإِنْ اللَّهُ اسْتَوَى عَلَى عَرْشِهِ بِلا كَيْفٍ وَلَا تَمْثِيلٍ وَلَا تَأْوِيلٍ وَالِاسْتِواءُ مَعْلُومٌ وَالْكَيفُ مَجْهُولٌ وَإِنَّهُ مُسْتَوٍ عَلَى عَرْشِهِ بَانٍ مِنْ خَلْقِهِ وَالْخَلْقُ بَانُونَ مِنْهُ؛ بِلا خُلُولٍ وَلَا مُمَارَاجَةٍ وَلَا مُلَاصَقَةٍ وَإِنَّهُ -عزَّ وَجَلَّ- سَمِيعٌ بَصِيرٌ عَلِيمٌ خَبِيرٌ يَتَكَلَّمُ وَيَرْضَى وَيَسْخَطُ وَيَضْحَكُ وَيَعْجَبُ وَيَتَجَلَّى لِعِبَادِهِ يَوْمَ الْقِيَامَةِ ضَاحِكًا وَيَنْزِلُ كُلَّ لَيْلَةٍ إِلَى سَمَاءِ الدُّنْيَا كَيْفَ شَاءَ بِلا كَيْفٍ وَلَا تَمْثِيلٍ وَلَا تَأْوِيلٍ وَمَنْ أَنْكَرَ النَّزُولَ أَوْ تَأْوِيلَ، فَهُوَ مُبْتَدِعٌ ضَالٌّ Bkz. Ebü'l-Abbâs Ahmed b. Abdilhalîm el-Harrânî, *el-Kâidetü'l-merrâküşîyye*, thk. Nâsir b. Sa'd er-Reşid (Mekketü'l-Mükerrreme: Matâbiu's-Safâ, 1. Basım, 1401), 76.

¹⁸² Şiirde övülen dört âlim şunlardır: 1. Ebû Ahmed el-Kâdî: Muhammed b. Ahmed el-Assâl el-Kâdî el-Esbahânî (ö. 349/960). 2. Ebû İshâk: İbrahim b. Muhammed b. Hamza el-Esbahânî el-Hâfız (ö. 353/964). 3. Ebü'l-Kâsım el-Lahmî: Süleymân b. Ahmed b. Eyyüb et-Taberânî el-Hâfız (ö. 360/970). 4. İbn Hayyân: Ebü's-Şeyh el-Hâfız (ö. 369/979).

وقد مات حُفَاطُ الْحَدِيثِ وَأَهْلُهُ وَمِمَّنْ رَأَيْنَا وَهُوَ فِي النَّاسِ مَقْنَعٌ

أَبُو أَحْمَدَ الْقَاضِي وَقَدْ كَانَ حَافِظًا وَلَمْ يَكُ مِنْ أَهْلِ الضَّلَالَةِ يَتَّبِعُ

وَكَانَ أَبُو إِسْحَاقَ مِمَّنْ شَهِرَتْهُ يُدْرَسُ أَخْبَارَ الرَّسُولِ ص وَيُوسِعُ

تَأَلَّفَتْهُمْ قُطْبُ الزَّمَانِ وَعَصْرُهُ أَبُو الْقَاسِمِ اللَّحْمِيُّ قَدْ كَانَ يَبْدَعُ

وَرَأَيْتُهُمْ كَانَ ابْنُ حَيَّانَ آخِرًا مَاتَ فَكَيْفَ الْآنَ بِالْعِلْمِ يُطْمَعُ

İnsanları ilmi ile himaye eden (Ebü's-Şeyh) öldü! Onun fayda veren şan ve itibarı vardı!

Hadis hâfızları, hadis ehli ve gördüğümüz (fazilet erbâbından) bazıları öldü! O, insanlar arasında inandırıcı idi!

(Ölenlerden ilki) Hâfız Ebû Ahmed el-Kâdî idi; dalâlet ehli değildi, ittibâ edilen biriydi!

(İkincisi) Ebû İshâk; şöhret sahibi kimselerden idi! Hz. Peygamber'in (sav) hadislerini öğretir ve bunu çok/kapsamlı yapardı.

Üçüncüsü zamanın ve asrının kutbu Ebû'l-Kâsım el-Lahmîdir. O da hârika eserler yazardı!

Ve dördüncüsü, en son olarak ölen İbn Hayyân idi! (Büyükler gitti) şimdi ilim nasıl ve kimden öğrenilecek ki!¹⁸³

¹⁸³ Zehebi, *Siyer*, 16/12-13; Ebü's-Şeyh, *Tabakât*, 1/94-95; Ebü's-Şeyh, *et-Tevbih*, 16.

2.3 İlmî Şahsiyeti

Şahsiyet; kişiyi tanımlayan, hem doğuştan hem de sonradan kazanılan özellikleri ihtiva eden bir terimdir.¹⁸⁴ Bir şahsın kültürel, ilmî ve manevî hususiyetlerinin tümü *şahsiyet* olarak tanımlanabilir. Araştırmamızda Ebü's-Şeyh'in ilmî ve dinî kişiliğinin tespit edilmesi önemli ve öncelikli mevzular arasında yer almaktadır.

Ebü's-Şeyh, çok yönlü âlimlerden biridir. Yetiştirdiği talebelerden ve yazdığı eserlerin çeşitliliğinden anlaşılmaktadır ki o, kendi zamanının ilimlerine vâkıf biriydi. Büyük müfessirler ve muhaddisler arasında zikredilir. Kendisinden *büyük hâfız* ve *İsfahan muhaddisi* olarak bahsedilir. İslâmî literatürün farklı alanlarında çok sayıda müellefâtı vardır.¹⁸⁵ Böyle şahsiyetlerin yetişmesinde Allah'ın tevfik ve inayeti yanında bazı maddi âmillerin de önemli olduğu bilinen bir gerçektir. Ebü's-Şeyh'in ilmî ve dinî şahsiyetinin teşekkülünde de bazı âmiller vardır. Onlardan bazıları şöyledir:

İslâmî literatürün teşekkül ettiği bir dönemde yaşaması

Ebü's-Şeyh, İslâmî literatürün altın çağı diyebileceğimiz bir zamanda yaşamıştır. Hadis ilminin teşekkülü, sahih hadislerin derlendiği çağ olan 3./9. yüzyılın sonu ve 4./10. yüzyılın başlarında tamamlanmıştır.¹⁸⁶ Kendinden önce cami, musannef, muvatta, müsned, sünen gibi birçok edebî türün örnekleri vücut bulmuştu. Hadis semâi için rihleler devam ediyor, rivayetler toplanıyordu. Tasnîfât daha zengin bir içerikle devam ediyordu. Hadis ilminin çeşitli konularına dair yeni eserler yazılıyordu. İlmî bir atmosfer vardı. Ebü's-Şeyh, önünde hazır bulduğu bu müktesâbâtan gereği gibi yararlanmıştı.

Köklü bir ilim merkezi olan İsfahan'da yaşaması

Ebü's-Şeyh'in yaşadığı İran bölgesi İslâm ülkelerinin merkezinde bulunmaktadır. İkamet ettiği İsfahan, o dönemde en önemli ilim merkezlerden biri olup Bağdat ile

¹⁸⁴ Hayati Hökelekli, “şahsiyet”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2010), 38/397-298.

¹⁸⁵ Sem'ânî, *el-Ensâb*, 4/322; Zehebî, *Siyer*, 16/276.

¹⁸⁶ Murteza Demir, “mütekaddimîn ve müteahhirîn”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2006), 32/186-188.

yarışacak seviyede idi.¹⁸⁷ İsfahan, fethinden bu yana ilmî faaliyetler yönünden hep canlı olmuştur. *Ahlâkun'n-nebî* muhakkiki Veneyyân “İsfahan, Ebü’s-Şeyh’in yaşadığı zamanda ilim ve marifet merkezlerinden idi. Fitne ve siyasî çalkantılardan uzaktı. İçtimaî cihetten de diğer beldelerden daha iyi ve güzel idi” demiştir.¹⁸⁸ Bu güzel iklimden olacak ki insanlar ilim almak için oraya akın ederlerdi. Nitekim bilginler ve eimme-i kibâr farklı bölgelerden İsfahan’a gelmişler ve orada ikamet etmişlerdir. İbn Ebî Âsım, Taberânî, İbn Ebî Dâvûd, Ebû Bekr el-Bezzâr, Ebû Ahmed el-Assâl, İbn Mende onlardan sadece bir kaçıdır.¹⁸⁹ Ebü’s-Şeyh’in *Tabakâtü'l-muhaddisîn* adlı çalışması o dönemdeki İsfahan’ın önemini ortaya koyacak örneklerle doludur. İsfahan’ın maddî ve manevî zenginliklerinden istifade eden Ebü’s-Şeyh bu eseri yazmakla adeta bir vefa göstermiş gibidir.¹⁹⁰

İlim ve marifet sahibi bir aileden gelmesi

Çocuğun şahsiyeti şekillenirken ona etkide bulunan en önemli âmil şüphesiz ailedir. Aile içindeki diğer fertlerin; özellikle de anne ve babanın çocukla olan etkileşimi çocuğun üzerinde önemli etkiler bırakır. Bir anlamda aile, çocuk açısından ilk sosyal deneyimlerin kazanıldığı yerdir.¹⁹¹ Ebü’s-Şeyh’in ilmî ve dinî şahsiyetinin teşekkülünde ailesinin önemli bir yeri vardır. Kaynakların zikrettiğine göre Ebü’s-Şeyh, ilimle iştigal eden bir aile içinde doğmuş ve yaşamını sürdürmüştür. Babası, anne tarafından dedesi ve dayısı âlim kimseler olup Ebü’s-Şeyh’in inkişaf ve gelişiminde iz bırakmışlardır.¹⁹² Ebü’s-Şeyh’in ailesinde çok sayıda muhaddis olduğunu görmekteyiz. Kendisinin ilim yolunda yetişmesinde özellikle babasının ve anne tarafından dedesinin rolü olmuştur.¹⁹³

¹⁸⁷ Zehebi şöyle demiştir: “Bağdat, hadis ilmi konusunda Ahmed b. Hanbel ve ashâbının zamanına kadar mamur olagelmıştır. Moğollar’ın istilasına kadar Bağdat, âlî isnad ve hadis hıfzının yurdu ve hilafet ve ilmin menzili olmuştur.” “İsfahan, âlî isnad ve hadis ve eser rivayetini çok yapma konularında Bağdat ile yarışyordu.” Bkz. Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Osman b. Kaymaz et-Türkmânî ez-Zehebi, *el-Emsâr zevâtü'l-âsâr*, thk. Abdulkâdir el-Arnaut vd. (Beyrût: Dâru İbn Kesîr, 1. Basım, 1985), 34-35, 115.

¹⁸⁸ Ebü’s-Şeyh, *Ahlâku'n-nebî*, 1/28.

¹⁸⁹ Ebü’s-Şeyh, *Kitâbü'l-Azame*, 1/62-63.

¹⁹⁰ Bazı muhaddislerin İsfahan’a hicret etmeleriyle birlikte adeta orası hicret yurduna dönmüştür. “Ebû Dâvûd et-Tayâlisî (ö. 204/819) İsfahan’a hicret etti ve orayı da hicret yurduna çevirdi” denmiştir. Bkz. Ebü’s-Şeyh, *Tabakât*, 1/68.

¹⁹¹ Ali Rıza Aydın, “Çocuğun Dinî Şahsiyet Kazanmasında Ailenin Önemi”, *Ondokuz Mayıs Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 8/8 (Eylül 1996): 211-220.

¹⁹² Ebü’s-Şeyh, *Ahlâku'n-nebî*, 1/28.

¹⁹³ Ebü’s-Şeyh, Hasan b. Muhammed b. Bûba’dan (ö. 312/925) hadis rivayet ederken وَكَانَ صَدِيقَ وَالِدِي وَكُنَّا نَخْتَلِفُ إِلَيْهِ “Hasan babamın arkadaşıydı; Biz ilim almak için ona sık sık gidip gelirdik” demiştir. Keza muhaddis

İlmî faaliyetlere erken yaşlarda başlaması ve uzun bir ömür sürmesi

İlmî şahsiyetin teşekkülünde en önemli faktörlerden biri de vakittir. İlim tahsili tadrîcî olarak elde edilir. Hz. Peygamber (sav): *إِنَّمَا الْعِلْمُ بِالنَّعْمِ* “İlim ancak teallümlerdir” buyurarak bu gerçeğe işaret eder.¹⁹⁴ Daha önceden de ifade edildiği gibi Ebü’s-Şeyh çok erken yaşlarda muhaddislerin meclislerinde bulunmaya başlamıştır. Zehebî, onun için *طَلَبَ الْحَدِيثَ مِنَ الصِّغَرِ* “Küçük yaşta ilim tahsiline başladı” demiştir.¹⁹⁵ Ebü’s-Şeyh daha on yaşına gelmeden İshâk b. İsmâîl er-Remlî’den (ö. 288/900) hadis semâında bulunmuştur.¹⁹⁶ On yaşına geldiğinde dedesi Mahmûd b. el-Ferec el-İsfahânî ona kitapları ve musannefâtı konusunda icâzet vermiştir.¹⁹⁷ Ebü’s-Şeyh *muammerûn* muhaddislerdendir.¹⁹⁸ Yüz yıla yakın bir ömür, Ebü’s-Şeyh’in ilmî kariyerine önemli katkı sağlamış olmalıdır.

İlme olan aşırı hırsı ve yatkınlığı

Doğuştan gelen kabiliyet ve yetiler, bireyin neş’etinde ve gelişmesinde önemli rol oynadığı bilinmektedir. Ebü’s-Şeyh ilme yatkın biri idi.¹⁹⁹ İlme rağbet duyar, ilim ve marifet tahsiline kaynaklarından öğrenmek için hırs ederdi. Daha küçük yaşta

Muhammed b. Yûsuf es-Sekafî es-Sûfî’den (ö. 286/899) söz ederken de: *رُزْتُهِ مَعَ الْوَالِدِي مَرَارًا كَثِيرَةً وَلَمْ أَكْتُبْ عَنْهُ وَكَانَ يُقَالُ: “Babamla onun çok kere ziyaret ettim. Ancak ondan hadis yazmadım. Onun hakkında duası müstecab biridir, denilmektedir. Tasavvuf ilminde baş idi; bu alanda güzel kitaplar tasnif etmiştir”* demiştir. Ebü’s-Şeyh babasından hadis rivayet etmiştir. Bu anekdotlar Muhammed b. Cafer’in, oğlu Ebü’s-Şeyh’le çok küçük yaşlarda ilgilendiğini ve muhaddis olması yönünde bir irade gösterdiğini beyan etmektedir. Ebü’s-Şeyh’in yetişmesinde önemli katkısı olan bir diğer kimse de annesi cihetinden muhaddis âlimlerden olan Mahmûd b. el-Ferec’dir ez-Zâhid’dir (ö. 284/897). Zehebî’nin beyanına göre Ebü’s-Şeyh dedesi Mahmûd b. el-Ferec’den hadis dinlemiş ve dedesi onunla ilgilenmiştir. Ebü’s-Şeyh daha 10 yaşlarında iken dedesinden hadis yazmış ve kitapları konusunda ondan icâzet almıştır. Dayısı muhaddis Ebû Abdîrrahmân Abdullah b. Mahmûd b. el-Ferec de onun yetişmesinde emeği geçenlerdendir. Ebû Abdîrrahmân İsfahanlılardan ve diğer memleket muhaddislerinden çok hadis rivayet eden biri idi. Kardeşi Ebû Müslim Abdurrahmân b. Muhammed el-İsfahânî de (ö. 359/970) muhaddis âlimlerdendir. Aynı muhaddislerden hadis aldıkları olmuştur. Bkz. Ebü’s-Şeyh, *Tabakât*, 1/66, 3/45, 4/153, 212-213; Zehebî, *Siyer*, 12/597.

¹⁹⁴ Ebü’l-Kâsım Süleyman b. Ahmed et-Taberânî, *el-Mu’cemü’l-evsat*, thk. Târik b. İvedullah-Abdülmuhsin b. İbrâhîm (Kâhire: Dâru’l-Harameyn, 1995), 3/118 (H no: 2663).

¹⁹⁵ Zehebî, *Siyer*, 16/277; Zehebî, *Tezkiretü’l-huffâz*, 3/105; Zehebî, *el-İber*, 2/351; Tağrîberdî, *en-Nücümü’z-zâhire*, 4/136; İbnü’l-İmâd, *Şezerâtü’z-zeheb*, 3/69.

¹⁹⁶ Ebü’s-Şeyh, *Tabakât*, 1/66.

¹⁹⁷ Ebü’s-Şeyh, *Tabakât*, 3/392.

¹⁹⁸ Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Osman b. Kaymaz et-Türkmânî ez-Zehebî, *Esmâü men âşe semânîne sene*, thk. Avvâd el-Halef (Beyrût: Müessesetü’r-Reyyân, 1. Basım, 1997), 48. Muammerûn sözlükte “ömrü uzun olan kimse” manasında olup hadis istilâhında “uzun süre yaşayan muhaddisler” için kullanılır. 80 yaşını aşmış kimseler muammerûn sayılmışsa da daha çok bu terim 100-120 sene yaşayanları ifade eder. Bkz. İbrahim Hatipoğlu, “muammerûn”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2020), 30/323.

¹⁹⁹ Ebü’s-Şeyh, *Tabakât*, 1/81; Ebü’s-Şeyh, *Ahlâku’n-nebî*, 1/28.

babasıyla ilim meclislerine gitmesi bunun delilidir. 284/897 yılında on yaşında iken İbrahîm b. Sa'dân ve İbn Ebî Âsım'dan ilk defa hadis dinlediği nakledilir.²⁰⁰

Dönemindeki idarecilerin ilme ve ilim adamlarına destek vermeleri

Rağbet edilen, izzet ve ikbal gören, teşvik edilen şeyler her zaman gelişme gösterir. Ebü's-Şeyh'in yaşadığı devirde siyâsî dağınıklık olmakla beraber ilmî ve kültürel alanlarda güzel gelişmeler olmuştur. İslâm medeniyetinin altın çağı olarak nitelenen devir (8-14. yüzyıllar arası) bu zamanı da içermektedir. İslâm medeniyetinin gelişmesinde birden çok amil vardır. Kanaatimizce bunların en önemlisi yöneticilerin ilimle ilgili gelişmeleri takip ve teşvik etmeleri, ilmî faaliyetlerde bulunanlara maddî ve manevî destekleridir.²⁰¹ İsfahan'ın reisi/valisi Muhammed b. Abdullah el-Hasan el-Hemedânî (ö. 285/898)²⁰² bizzat kendisi hadis ehliydendi; hadis ilimlerine teşvik eder ve hadis rivayeti için meclisler kurardı.²⁰³ Diğer bir husus da vali yardımcılarının ve vezirlerinin ilim ehli ve muhaddis kökenli kimseler olmasıdır. Dönemin özelliğini

²⁰⁰ Zehebî, *Tezkiretü'l-huffâz*, 3/105; Zehebî, *Esmâü men âşe semânîne sene*, 48; İbnü'l-İmâd, *Şezerâtü'z-zeheb*, 3/69.

²⁰¹ Tarrâzî, *Asru'l-Arabi'z-zehebî*, 15-16.

²⁰² Tam adı Ebû Abdillâh Muhammed b. Abdillâh ez-Zekvânî el-Hemedânî'dir. Zehebî'nin beyanına göre İsfahan'ın eşraf ve ekâbirinden biridir. İsfahan kadılığı kendisine teklif edilmiş, bir müddet bu görevden kaçmıştır. Bir ara İsfahan'da kendisine taassup gösterdiler ve Hz. Ali'ye (ra) dil uzattığı iftirasında bulundular. Assâl, Ebû Şeyh ve daha birçok kimse ondan rivayette bulunmuştur. 85 yaşlarında vefat etmiştir. Bkz. Zehebî, *Târihu'l-İslâm*, 6/808.

²⁰³ Ebü's-Şeyh, *Tabakât*, 1/67; Ebü's-Şeyh, *Kitâbü'l-Azame*, 1/63-64. O rivayetlerden biri şöyledir: (حَدَّثَنَا مُحَمَّدُ بْنُ عَبْدِ اللَّهِ قَالَ ثنا مُحَمَّدُ بْنُ بُكَيْرٍ قَالَ ثنا سَعِيدُ بْنُ إِسْحَاقَ عَنْ هِشَامِ بْنِ عُرْوَةَ عَنْ أَبِيهِ عَنْ ابْنِ عُمرَ قَالَ قَالَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ إِذَا بَدَأَ حَاجِبُ الشَّمْسِ فَأَجْرُوا الصَّلَاةَ حَتَّى تَبْزُرَ وَإِذَا غَابَ حَاجِبُ الشَّمْسِ فَأَجْرُوا الصَّلَاةَ حَتَّى تَغِيبَ) Bkz. Ebü's-Şeyh, *Tabakât*, 3/305 (H no: 503). Ebû Ali Ahmed b. Muhammed b. Rüstem el-Esbahânî de (ö. 321/933) bu değerli valilerden biridir. Bu zat muhaddisleri sever, onlara ikramda bulunurdu. Mesela Taberânî 310/922 yılında İsfahan'a geldiğinde ona izzet ve tazimlerde bulunmuştur; ayağa kalkmış, öpmüş ve bağrına basmıştır. Onun İsfahan'da kalması ve hadis ilmine hizmet etmesi için önemli miktarlarda ihsanlarda bulunmuş, vefatına kadar da maaşa bağlamıştır. Bkz. Ebü's-Şeyh, *Tabakât*, 1/68.

yansıtması bakımından iki örnek verebiliriz. Bunlardan biri Sâhib b. Abbâd (ö. 385/995),²⁰⁴ diğeri de Nizâmülmülk'tür (ö. 485/1092).²⁰⁵

Ebü's-Şeyh'in ilim almak için çeşitli memleketlere rihleler yapması da ilmî şahsiyetinin gelişmesinde önemli katkı sağlamıştır.

2.3.1 Rihleleri

Hadis öğrenmek için çıkılan seyahate *rihle* ya da *rihletü'l-hadîs* tabir edilmiştir. Daha geniş ifade ile rihle, “muhaddislerle görüşmek, mevcut rivayetleri derlemek ve hadislerle ilgili bilgilere ulaşmak amacıyla yapılan yolculuk” demektir. Rihlenin meşruiyeti Kur'an'a²⁰⁶ ve Hz. Peygamber (sav) ve sahâbe zamanındaki seyahatlere dayanır.²⁰⁷ Rihlenin daha çok rivayet almak veya rivayeti teyit etmek amacıyla yapılması tâbiîn

²⁰⁴ Tam adı Ebü'l-Kâsım İsmâil b. Abbâd et-Tâlekânî'dir (ö. 385/995). Büveyhî veziri, âlim, edip ve şâirdir. Mu'tezile taraftarı olup *Ahkâmü'l-Kur'an* adlı bir de eseri bulunmaktadır. Muhaddislerdendir. İbn Abbâd hadis rivayet edeceği zaman önce *beytü't-tevbe* adını verdiği evinde tevbe eder, sonra rivayette bulunurdu. Hadis toplamayı ve yazmayı teşvik eder ve “Hadis yazmayan kimse İslâm'ın tadını bulamaz” derdi. Sâhib b. Abbâd, Kâdî Abdülcebâr'ı kadî tayin ederken *Allah'tan korkması, Allah'ın kitabını rehber ve Peygamber'in sünnetini kaynak edinmesi, Müslümanların icmâına uymasının yanında kıyas ve ictihaddan geri kalmaması, yetimlerin malını gözetmesi, zorda olanlara yardım etmesi, vakıfları koruması ve şüpheli durumlarda hadleri uygulamaması* konularında öğütler vermiştir. Kendisi, döneminde mevcut olan farklı mezheplere mensup ilim adamlarını ve şâirleri saraya davet ederek münazaralar yaptırır, şiirler ukutur ve bizzat ilmî tartışmalara katılırdı. Şiirleri ile şöhrat bulmuştur. Bazıları onu Halil b. Ahmed ve Sibeveyh gibi önemli dilciler arasında saymıştır. 400 deve ile taşınabilecek bir kütüphaneye sahip olduğuna dair rivayetler onun siyasetten çok ilme düşkünlüğünü gösterir. Sahip olduğu imkânlarla rağmen nefesine düşkün olmamış ve büyüklük taslamamıştır. Sohbet arkadaşlarına: نحن بالنهاي سلطان وبالليل إخوان “Biz gündüzleri sultan, geceleri ihvanız” derdi. Kelam, tarih ve dil alanlarında eserleri vardır. Bkz. İlyas Çelebi, “Sâhib b. Abbâd”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2008), 35/512-515; Safedî, *el-Vâfi bi'l-vefeyât*, 9/79.

²⁰⁵ Tam adı Ebü Ali Kıvâmüddin Hasen b. Ali b. İshâk et-Tûsî'dir (ö. 485/1092). Büyük Selçuklu veziri olan Nizâmülmülk, ortaçağ İslâm dünyasının en başarılı devlet adamlarından biridir. Ebü Abdullah b. Muhammed et-Tûsî, Ebü Bekr Muhammed B. Yahyâ el-Müzekkî, Abdülkerim el-Kuşeyrî'den hadis rivayet etti. Çeşitli şehirlerde hadis yazdırmak için toplantılar düzenlemiştir. Rivayet ettiği bazı hadisler günümüze gelebilmiştir. *Siyasetnâme* adlı eseriyle tanınır. Bkz. Abdülkerim Özeydin, “Nizâmülmülk”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2007), 33/194-196.

²⁰⁶ Kehf, 18/60-82.

²⁰⁷ Hz. Peygamber'i (sav) tanımak, ona soru sormak niyetiyle insanlar Medine'ye gelmişlerdir. Sahâbe döneminde Medine'den Şam ve Mısır'a hadislerle ilgili bir meseleyi öğrenmek için seyahat edenler olmuştur. Ebü Eyyüb el-Ensârî (ö. 49/669) onlardan biridir. Atâ b. Ebî Rebâh'ın (ö. 114/712) anlattığına göre Ebü Eyyüb el-Ensârî, Mısır'da bulunan Ukbe b. Âmir'in (ö. 58/678) yanına Hz. Peygamber'den (sav) duyduğu bir hadisi sormak için yola çıkmıştır. Mısır Emiri Mesleme b. Muhalled el-Ensârî'nin (ö. 62/682) evine geldi. Durumu anlattı. Derken Ukbe'nin yanına vardı, birbirine sarıldılar. Ukbe Mısır'a niçin geldiğini sorunca şöyle dedi: “Resûlullah (sav)’den duyduğum müminin ayıbını örtme hadisi için geldim. O hadisi senden ve benden başka bilen kalmadı.” Ukbe “Evet, dedi, ben Resûlullah (sav)’i şöyle derken duydum: (مَنْ سَتَرَ مُؤْمِنًا فِي الدُّنْيَا عَلَى خُرْبَةٍ سَتَرَهُ اللَّهُ يَوْمَ الْقِيَامَةِ) “Kim dünyada bir müminin günah (olan ayıp ve noksan)ını örterse Allah da kıyamet günü onun ayıp ve kusurlarını örter.” Ebü Eyyüb el-Ensârî ona “Doğru söyledin” dedi. Ardından Medine'ye dönmek üzere yola çıktı. Bkz. Ebü Bekr Ahmed b. Ali el-Bağdâdî, *er-Rihle fi talebi'l-hadîs*, thk. Nureddin İtr (Bayrût: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1. Basım, 1975), 118-120.

dönemine rastlar.²⁰⁸ Zamanla rihle, bir ilim usûlü olarak kabul edilmiş ve bu nedenle çeşitli ilim merkezlerine seyahatlerde bulunma ihtiyacı duyulmuştur.²⁰⁹

Ebü's-Şeyh de rihle geleneğine uymuştur. Beldesinin âlimlerinden yararlandıktan ve ilimlerinden istifade ettikten sonra rihleye başlamıştır. 26 yaşında hadis öğrenmek için yollara düşen Ebü's-Şeyh Musul, Harrân, Hicaz ve Irak merkezlerini dolaşmıştır.²¹⁰ Çünkü bu beldeler âlimleriyle meşhur olmuş yerlerdir. Sonra Sürremenreâ,²¹¹ doğuda Ser ve Rey beldelerine rihle yapmıştır.²¹² Ebü's-Şeyh bu beldelerin hadis rivayetlerini İsfahan'a taşımış ve hadis ilminin orada ilerlemesine ve gelişmesine hizmet etmiştir.²¹³ Seyahatlerinde önemli âlimlerle birlikte olmuş ve onlardan yararlanmıştır. Zehebî'nin beyanına göre Medine'ye giderken Taberânî ve Ebû Bekr b. el-Mukrî ile arkadaşlık yapmıştır.²¹⁴ Bağdat, Vâsıt ve el-Ahvâz da ilim için seyahat ettiği beldeler arasındadır. Ebü's-Şeyh rihleleri esnasında çok sayıda âlimden istifade etmiştir. Hadis aldığı kimselerden Bağdâdî, Ahvâzî, Vâsîtî diye zikreder.²¹⁵ O seyahatlerinde ilim alırken bir taraftan da ilim vermiştir. Kendisinden bazı âlimler istifade etmişlerdir. İsteyene İsfahan hadis ricâli hakkında bilgiler vermiştir.²¹⁶

2.3.2 Şeyhleri

Rivayet ilimleri nakle dayandığı için hoca talebe ilişkisinin varlığı zarurî bir durumdur. İslâmiyet'in temel kaynağı Kitap ve Sünnet'tir; bunlar Hz. Peygamber'den (sav) semâ

²⁰⁸ İbrahim Hatipoğlu, “rihle”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2008), 35/106-108.

²⁰⁹ İbnü's-Salâh (وإذا فرغ من سماع العوالي والمهمات التي ببلده فليرحل إلى غيره) “Muhaddis, memleketindeki avâlî ve mühimmâtı semâ ve tahsil ettikten sonra başka yerlere rihle etsin!” diyerek rihlenin önemine ve gereğine işaret eder. Yahyâ b. Maîn (ö. 233/848) şöyle demiştir: “Dört sınıf kimse vardır ki onlardan olgunluk beklenmez: Dağ bekçisi, kâdînin münâdîsî, muhaddisin çocuğu ve kendi beldesinin hadislerini yazıp da hadis talebi için başka beldelere rihle yapmayan kimse.” Yahyâ vefat ederken son arzusu sorulduğunda (بَيْتٌ خَالِي وَإِسْنَادٌ غَالِي) “Boş bir ev ve âli bir isnad” cevabını vermiştir. Rihlenin birçok yapılsı amacı vardır. Hadis ilminde derinleşmek, âli isnad elde etmek ve raviler hakkında malumat sahibi olmak onlardan bazılarıdır. Bkz. İbnü's-Salâh, *Mukaddime*, 246;

²¹⁰ Zehebî, *el-İber*, 2/351; İbnü'l-İmâd, *Şezerâtü'z-zeheb*, 3/69; Ebü's-Şeyh, *Ahlâku'n-nebî*, 30.

²¹¹ Muhakkik Vaneyyân (سُرَّ مَنْ رَأَى) şeklinde tespit etmiştir. Dipnotunda da (أو سافراء مدينة بين بغداد وتكريت) diyerek Semerra olabileceğini söylemiştir. *Mu'cemü'l-büldân*'da bu şekilde kaydedilmiştir. Ebü's-Şeyh, *Ahlâku'n-nebî ve Âdâbühü*, 30.

²¹² Ebü's-Şeyh, *Ahlâku'n-nebî*, 30.

²¹³ Akdoğan, *Ebü's-Şeyh'in Hayatı, Hadisçilik Faaliyetleri ve Eserleri*, 584.

²¹⁴ İbnü'l-Mukrî şöyle anlatmıştır: “Ben, Taberânî ve Ebü's-Şeyh birlikte Medine'deyiz. Yolda sıkıntı yaşadık. Akşam olunca Ravza-i Mutahhare'ye vardık. Dedim ‘Yâ Resûlallah! Açlık (belimizi büktü)!’ Taberânî bana ‘Otur! Ya rızık peyda olur (bizi bulur) ya da ölüm!’ dedi. Ben ve Ebü's-Şeyh kalktık. O an kapıda bir alevî belirdi. Kapıyı ona açtım. Birde ne göreyim, yanında iki hizmetli, ellerinde yiyecek dolu iki sepet! Alevî şöyle dedi: ‘Beni Hz. Peygamber’e (sav) şikâyet etmişsiniz! Rüyamda gördüm; size bir şeyler getirmem için bana emir buyurdular, (buyurun alın)!’” Bkz. Zehebî, *Siyer*, 16/400-401.

²¹⁵ Zehebî, *Siyer*, 16/277.

²¹⁶ Ebü's-Şeyh, *Ahlâku'n-nebî*, 1/30-31.

yoluyla alınmış, sonraki nesillere tabaka tabaka rivayet edilmiştir. Burada hoca talebe ilişkisi devreye girmektedir. Müellif çalışmalarında hoca ve talebelerin bilinmesi önem arz eder. Bu bakımdan Ebü's-Şeyh'in ilmî şahsiyetinin teşekkülünde emeği geçen ve etkisi olan hocalarının bilinmesi gerekir.

Ebü's-Şeyh'in hocaları hayli çoktur. Takdir edilmelidir ki böyle büyük muhaddislerin hocalarının adedini tespit etmek pek güçtür. Ebü's-Şeyh, hocalarından söz eden eserler bırakmıştır. Onlar için özel bir mu'cem telif etmiştir ancak eser bize ulaşamamıştır.²¹⁷ Ebü's-Şeyh *Tabakâtü'l-muhaddisîn* adlı eserinde on ve on birinci tabakaya ait 250 den fazla şeyhinin adını zikretmiştir. Abdülgafûr el-Belûşî de *Tabakât*'da ismi geçmeyen 40 civarında hocasının ismini ayrıca zikreder.²¹⁸ Ebü's-Şeyh'in hocaları hakkında Mansûrî tarafından yapılan çalışmanın geniş ve tafsilatlı olduğu görülmektedir.²¹⁹ Mansûrî çalışmasında Ebü's-Şeyh'in hocalarının adlarını alfabetik bir sıra ile vererek her birinin biyografisi üzerinde durmuş, cerh ve ta'dîl değerlendirmelerine yer vermiştir. Mansûrî'nin listelediği şeyhlerin sayısı 502 kadardır.²²⁰ *Mevsûatü'l-Hadîs* adlı internet sitesinde Ebü's-Şeyh'in hocalarının sayısı 781 olarak görülmektedir.²²¹

Ebü's-Şeyh'in ilmî şahsiyetinin teşekkülünde rol oynayan hocalarından bazıları şöyledir:²²²

Mahmûd b. el-Ferec el-İsfahânî (ö. 284/897).

Tam adı Ebû Bekr Mahmûd b. el-Ferec b. Abdillâh b. Bedr ez-Zâhid eş-Şa'rânî el-İsfahânî el-Vezenkâbâzî'dir.²²³ Ana tarafından dedesidir.²²⁴ Kendisinden de torunu Ebü's-Şeyh,²²⁵ oğlu Ebû Abdîrrahmân Abdullâh b. Mahmûd b. el-Ferec rivayette bulunmuşlardır.²²⁶ Mahmûd b. el-Ferec *sika* ve *sadûk* bir ravi olup²²⁷ *abdâl* velilerden

²¹⁷ Ebü's-Şeyh, *Tabakât*, 1/81.

²¹⁸ Ebü's-Şeyh, *Tabakât*, 82-85.

²¹⁹ Ebü's-Şeyh'in hocalarına dair Ebü't-Tayyib Nâyif b. Salâh b. Ali el-Mansûrî tarafından *Bülûğu'l-emânî bi terâcimi şüyûhi Ebi's-Şeyh el-İsfahânî* adında güzel bir çalışma yapılmıştır. Bkz. Ebü't-Tayyib Nâyif b. Salâh b. Ali el-Mansûrî, *Bülûğu'l-emânî bi terâcimi şüyûhi Ebi's-Şeyh el-İsfahânî* (Riyâd: Dâru'l-Âsime, 1. Basım, 2012).

²²⁰ Mansûrî, *Bülûğu'l-emânî*, 55-1139.

²²¹ *Ma'lûmâtün anî'r-Râvî* başlığı altında, ravi ismi عبد الله بن محمد بن جعفر بن حيان şeklinde verilmiş, *Esâtizetü'r-Râvî* alt başlığı altında da 781 üstad ismi kaydedilmiştir.

²²² İsimler vefat tarihine göre verilmeye çalışılmıştır.

²²³ Zezenkâbâz İsfahan köylerinden biridir.

²²⁴ Mansûrî, *Bülûğu'l-emânî*, 1063-1064.

²²⁵ 31, 32, 33, 255, 276, 282, 283, 285, 406, 482, 572, 626, 757, 979, 1060 nolu rivayetleri dedesinden nakletmiştir.

²²⁶ Mansûrî, *Bülûğu'l-emânî*, 1064.

²²⁷ İbn Ebî Hâtim er-Râzî, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, 8/292 (Ricâl no. 1243).

kabul edilir. Duası müstecap biridir. Cihad ve ribat ona müyesser kılınmıştır.²²⁸ Tarsûs civarında vefat etmiştir.²²⁹ *Kitâbü'l-Azame*'deki bir rivayeti şöyle gelmiştir:

276 - ذَكَرَ جَدِّي حَدَّثَنَا أَبُو يَعْقُوبَ الْمُرُوزِيُّ حَدَّثَنَا رَوْحُ بْنُ عُبَادَةَ حَدَّثَنَا الْعَوَّامُ بْنُ حَوْشَبٍ عَنْ مُجَاهِدٍ رَحِمَهُ اللَّهُ قَالَ: بَيْنَ الْمَلَائِكَةِ وَبَيْنَ الْعَرْشِ سَبْعُونَ أَلْفَ حِجَابٍ مِنْ نُورٍ

Mücâhid şöyle demiştir: “Meleklerle arş arasında nurdan 70 bin perde vardır.”²³⁰

Muhammed b. el-Hasen el-İsfahânî (ö. 286/899).

Tam adı Ebû Ca'fer Muhammed b. el-Hüseyn b. İbrahim b. Ziyâd b. Aclân el-İsfahânî el-Ebherî'dir. Ebü's-Şeyh²³¹ veya Ebû Şeyh el-İsfahânî olarak da lakablanmıştır.²³² Ebü's-Şeyh, Taberânî, Assâl, Ebû Bekr Muhammed b. Abdillâh b. İbrahim eş-Şâfîî ondan rivayette bulunmuşlardır.²³³ Ebü's-Şeyh “Kendisinden 286/899 yılında hadis yazdım. Hâfızlardan idi” demiştir.²³⁴ Hatîb el-Bağdâdî de “Bağdat'ta ikamet etti ve orada tahdisde bulundu. Sika idi” der.²³⁵

Kâsım b. Muhammed en-Nahvî (ö. 286/899).

Tam adı Kâsım b. Muhammed b. es-Sabbâh en-Nahvî el-İsfahânî'dir. Ebü's-Şeyh, Abdullâh b. Muhammed Ali b. Ziyâd, Velîd b. Ebân b. Bûne ondan rivayette bulunmuştur.²³⁶ Ebü's-Şeyh “Nahiv ehlinde ve Arap dilcisi idi. Sehl b. Osman, Abdullâh b. Imrân ve diğerlerinden tahdisde bulunmuştur. Ben de ilim meclisinde bulundum ve ondan semâ ettim” demiştir.²³⁷ Mansûrî onun hakkında “Sika, nahiv ve Arap dilinde baş idi” demiştir.²³⁸

²²⁸ Ebû Nuaym, *Hilyetü'l-evliyâ*, 10/401.

²²⁹ Ebü's-Şeyh, *Tabakât*, 3/392; İbn Ebî Hâtim er-Râzî, *el-Cerh ve't-ta'dil*, 8/292; Ebû Nuaym, *Hilyetü'l-evliyâ*, 10/401; Hatîb el-Bağdâdî, *Târihu Bağdâd*, 13/93; Sem'ânî, *el-Ensâb*, 12/235; Zehebî, *Târihu'l-İslâm*, 21/305; Mansûrî, *Bülûğu'l-emânî*, 1065.

²³⁰ Ebü's-Şeyh, *Kitâbü'l-Azame*, 2/685 (H no: 276).

²³¹ Mansûrî, *Bülûğu'l-emânî*, 900.

²³² Hatîb el-Bağdâdî, *Târihu Bağdâd*, 3/11; Zehebî, *Siyer*, 15/265 (Ricâl no. 188).

²³³ Hatîb el-Bağdâdî, *Târihu Bağdâd*, 3/11; Mansûrî, *Bülûğu'l-emânî*, 900.

²³⁴ Ebü's-Şeyh, *Tabakât*, 3/296 (Ricâl no: 366).

²³⁵ Hatîb el-Bağdâdî, *Târihu Bağdâd*, 3/11-12; Zehebî, *Târihu'l-İslâm*, 21/256; Mansûrî, *Bülûğu'l-emânî*, 900.

²³⁶ Mansûrî, *Bülûğu'l-emânî*, 791.

²³⁷ Ebü's-Şeyh, *Tabakât*, 3/222.

²³⁸ Mansûrî, *Bülûğu'l-emânî*, 792.

İbn Ebî Âsım (ö. 287/900).

Tam adı Ebû Bekr Ahmed b. Amr eş-Şeybânî'dir. *Hâfız-ı kebîr, imâm, bâri', fakîh, zâhirî, kâdî, çok eser yazan biri* olarak zikredilmiştir. Ebü's-Şeyh, onun cenazesine iki yüz bin kadar kimsenin katıldığını söylemiştir. Eserleri çok olan muhaddislerdendir. Ebü's-Şeyh'in şeyhleri arasında yer alır.²³⁹ Kitaplarından iktibaslar yapılmıştır.²⁴⁰ Üçü mevkûf olmak üzere ondan on sekiz rivayet nakledilmiştir.²⁴¹

1226 - أَخْبَرَنَا ابْنُ أَبِي عَاصِمٍ حَدَّثَنَا الْمُسَيْبُ بْنُ وَاصِحٍ حَدَّثَنَا حَجَّاجُ بْنُ مُحَمَّدٍ حَدَّثَنَا شُعْبَةُ عَنْ قَتَادَةَ عَنْ زُرَّارَةَ بْنِ أَوْفَى عَنْ عَبْدِ اللَّهِ بْنِ عَمْرٍو بْنِ الْعَاصِ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُمَا قَالَ: قَالَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ: لَا تَقْتُلُوا الضَّفَادِعَ فَإِنَّ نَفِيقَهُنَّ تَسْبِيحُ

Abdullah b. Amr b. el-Âs (ra) şöyle nakletmiştir: “Resûlullah (sav) ‘Kurbağaları öldürmeyin. Çünkü onların bağırtıları tesbîhdır’ buyurdu.”²⁴²

İshâk b. İsmâîl el-Mezhacî er-Remlî (ö. 288/900).

Tam adı Ebû Ya’kûb İshâk b. İsmâîl b. Abdillâh b. Zekerîyyâ el-Mezhacî en-Nehhâs eş-Şa’rânî er-Remlî'dir. Ebü's-Şeyh, Ahmed b. Bündâr, Assâl ve başkaları ondan rivayette bulunmuştur.²⁴³ Ebü's-Şeyh ondan söz ederken “İsfahan’a geldi. Bakırcı esnafından olup Kassârîn mahallesinde ikamet etti. Âdem b. Ebî İyâs’dan tahdis ederdi. Uzun boylu bir şeyh idi, kırmızı ile boyanırdı” demiştir.²⁴⁴ İsfahan’da vefat etmiştir.²⁴⁵

İbn Kûsâ (ö. 291/904).

Tam adı Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed b. Saîd el-Bezzâr el-Vâsıtî'dir. İbn Kûsâ diye meşhurdur. Ebü's-Şeyh, Ebû Bekr el-İsmâîlî, Ebû Muhammed er-Râmhürmüzî,

²³⁹ Zehebî, *Siyer*, 13/431; Raşit Küçük, “İbn Ebû Âsım”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1999), 19/442-443.

²⁴⁰ 149, 343, 396, 499, 500, 502, 509, 512, 614, 665, 791, 871, 1226, 1089 ve 1106 nolu rivayetler İbn Ebî Âsım tarikiyle gelmiştir.

²⁴¹ Ebü's-Şeyh, *Kitâbü'l-Azame*, 1/150.

²⁴² Ebü's-Şeyh, *Kitâbü'l-Azame*, 5/1744 (H no: 1226).

²⁴³ Mansûrî, *Bülûğu'l-emânî*, 286.

²⁴⁴ Ebü's-Şeyh, *Tabakât*, 3/434.

²⁴⁵ Mansûrî, *Bülûğu'l-emânî*, 287.

Taberânî, İbnü's-Sakkâ, Ukaylî ve diğer muhaddisler ondan rivayette bulunmuştur.²⁴⁶ Mansûrî onun için “Sikadır. Kalabalık bir cemaat ondan rivayette bulunmuştur. Bu durum çok hadis rivayet ettiğine işaret etmektedir. Şayet cerh edilmiş olunsaydı mutlaka muhaddisler bunu zikrederlerdi” demiştir.²⁴⁷

İbrahîm b. Nâile (ö. 291/904).

Tam adı Ebû İshâk İbrahîm b. Muhammed en-Nâilî el-Hilâlî el-İsbahânî el-Medîni'dir. Ebrece olarak da bilinmektedir.²⁴⁸ Ebü's-Şeyh,²⁴⁹ Ahmed b. Bündâr, Bezzâr, Taberânî, Assâl gibi çok sayıda muhaddis ondan rivayette bulunmuşlardır.²⁵⁰ Ebü's-Şeyh “Yanında Muhammed b. el-Muğîre'den (naklettiği) en-Nu'mân'ın kitapları var idi. Basralılara, İsfahanlılara ve daha çok belde halkına tahdisde bulunmuştur. Ondan, hiç kimseden yazmadığım (el-garâib) garîb rivayetler yazdım” demiştir.²⁵¹ Sem'ânî “Sika muhaddislerden biridir” demiştir.²⁵² *Kitâbü'l-Azame*'deki bir rivayeti şöyledir:

111 - حَدَّثَنَا إِبْرَاهِيمُ بْنُ مُحَمَّدٍ بْنِ الْحَارِثِ حَدَّثَنَا هُدْبَةُ حَدَّثَنَا حَمَادُ بْنُ سَلَمَةَ عَنْ الزُّبَيْرِ أَبِي عَبْدِ السَّلَامِ عَنْ أَيُّوبَ بْنِ عَبْدِ اللَّهِ بْنِ مُكْرَزٍ عَنْ ابْنِ مَسْعُودٍ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُ قَالَ: إِنَّ رَبَّكُمْ تَبَارَكَ وَتَعَالَى لَيْسَ عِنْدَهُ لَيْلٌ وَلَا نَهَارٌ نُورُ السَّمَاوَاتِ مِنْ نُورِ وَجْهِهِ

İbn Mes'ûd (ra) şöyle demiştir: “Yüce Rabbinizin katında gece ya da gündüz yoktur; göklerin nuru, yüzünün nurundandır.”²⁵³

Ebû Bekr el-Bezzâr (ö. 292/905).

Tam adı Ebû Bekr Ahmed b. Amr el-Bezzâr el-Basrî'dir. Taberânî, İbn Kâni', Ebü's-Şeyh gibi muhaddisler ondan rivayette bulundular. *Sika* olarak kabul edilir. *el-Müsned*

²⁴⁶ Mansûrî, *Bülûğu'l-emânî*, 844.

²⁴⁷ Mansûrî, *Bülûğu'l-emânî*, 845.

²⁴⁸ Mansûrî, *Bülûğu'l-emânî*, 76.

²⁴⁹ 59, 111, 147, 361, 548, 601, 1003, 1021 nolu rivayetler ondan nakledilmiştir.

²⁵⁰ Mansûrî, *Bülûğu'l-emânî*, 77.

²⁵¹ Ebü's-Şeyh, *Tabakât*, 2/222; Mansûrî, *Bülûğu'l-emânî*, 77.

²⁵² Mansûrî, *Bülûğu'l-emânî*, 78.

²⁵³ Ebü's-Şeyh, *Kitâbü'l-Azame*, 1/405 (H no: 111).

ve *Kitâbü's-Salât ale'n-nebî* adında iki eseri bulunmaktadır.²⁵⁴ *Kitâbü'l-Azame*'de rivayetleri vardır.²⁵⁵

1190 - حَدَّثَنَا الْبَرَّاءُ حَدَّثَنَا بُنْدَارٌ حَدَّثَنَا أَبُو أَحْمَدَ حَدَّثَنَا إِسْرَائِيلُ عَنْ مَنْصُورٍ عَنْ إِبْرَاهِيمَ عَنْ عَلْقَمَةَ عَنْ عَبْدِ اللَّهِ رَضِيَ اللَّهُ تَعَالَى عَنْهُ قَالَ: كُنَّا نَسْمَعُ تَسْبِيحَ الطَّعَامِ وَهُوَ يُؤْكَلُ

Abdullah b. Mes'ûd'dan (ra) nakledildiğine göre o şöyle demiştir: “Bizler, yemek yenilirken yemeğin tesbîhini duyardık.”²⁵⁶

Muhammed b. Ebân b. Abdillâh (ö. 293/906).

Tam adı Ebû Müslim Muhammed b. Ebân b. Abdillâh el-İsfahânî el-Medînî'dir. Ebü's-Şeyh, Taberânî, Assâl ve başkaları ondan rivayette bulunmuştur.²⁵⁷ Ebü's-Şeyh onunla ilgili olarak “Ebû Müslim Muhammed b. Ebân fakîhtir. Medine ehlinde olup sika bir şeyhtir. Hadisi çoktur” demiştir.²⁵⁸

Ebû Abdillâh el-Assâl (ö. 293/906).

Tam adı Ebû Abdillâh Muhammed b. İbrâhîm b. Şabîb el-Assâl el-Asfahanî'dir. Ebü's-Şeyh, Ahmed b. İshâk b. Bündâr, Taberânî, Ukaylî, Ebû Ahmed el-Assâl ondan rivayette bulunmuştur.²⁵⁹ Muhaddisler onun sika bir şeyh olduğunu ifade etmişlerdir.²⁶⁰

Abdullah b. Bündâr ed-Dabbî (ö. 294/907).

Tam adı Ebû Muhammed Abdullah b. Bündâr b. İbrâhîm ed-Dabbî el-Hilâlî el-İsfahânî el-Bâtarkânî'dir. Ebü's-Şeyh, Ahmed b. İshâk, Ebû Amr el-Medînî, Taberânî, Ebû Müslim es-Saydelânî, Ebû Bekr İbnü'l-Mukrî, Assâl ve başkaları ondan rivayette bulunmuştur.²⁶¹ İbn Merdûye sika olduğuna hükmetmiş, Ebü's-Şeyh, Ebû Nuaym ve

²⁵⁴ M. Yaşar Kandemir, “Bezzâr”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1992), 6/113.

²⁵⁵ 174, 344, 560, 583, 602, 653, 654, 655, 656, 657, 683, 1105 nolu rivayet ondan nakledilmiştir.

²⁵⁶ Ebü's-Şeyh, *Kitâbü'l-Azame*, 5/1725 (H no: 1190).

²⁵⁷ Zehebî, *Tarihu'l-İslâm*, 14/235; Mansûrî, *Bülûğu'l-emânî*, 95-797.

²⁵⁸ Ebü's-Şeyh, *Tabakât*, 4/54 (Ricâl no: 544).

²⁵⁹ Mansûrî, *Bülûğu'l-emânî*, 800-802.

²⁶⁰ Ebü's-Şeyh, *Tabakât*, 3/402; Mansûrî, *Bülûğu'l-emânî*, 801.

²⁶¹ Mansûrî, *Bülûğu'l-emânî*, 575.

Zehebî de “Allah’ın sâlih kullarından, zâhid ve İsfahan âbidlerinden idi” demişlerdir.²⁶² 294/907 senesinde vefat etmiştir.²⁶³

Hüseyn b. Ömer Ebü’l-Ahvas (ö. 300/913).

Tam adı Ebû Abdillâh Hüseyn b. Ömer b. Ebi’l-Ahvas İbrahîm b. Ömer b. Afîf b. Mevlâ Urve İbn Mes’ûd es-Sekafî el-Kûfî el-Bağdâdî’dir. Kendisinden Ebü’s-Şeyh, Ebû Bekr ez-Za’ferânî, Taberânî, Abdullah b. İbrahîm ez-Zebîbî, Ebû Hafs el-Hallâl ve daha birçok kimse rivayette bulundu.²⁶⁴ Sika olduğunu ifade edilmiştir.²⁶⁵ Bağdat’ta vefat etti, cenazesi Kûfe’ye götürüldü.²⁶⁶

Ali b. Saîd el-Askerî (ö. 300/913).

Tam adı Ebü’l-Hasen Ali b. Saîd b. Abdillâh b. el-Hasen el-Askerî es-Sâmirî el-Bağdâdî Şukayr’dır. Ebü’s-Şeyh,²⁶⁷ Sehmî, Ebû Bekr el-İsmâîlî, Ahmed el-Vilâdî, İshâk el-Keysânî, Şermekânî, İbn Hibbân ve başkaları ondan rivayette bulunmuştur.²⁶⁸ İbn Merdûye “Askerî, sika muhaddislerdendi; ezberler ve tasnîf ederdi” demiştir. *Mu’cemü’s-sahâbe*, *Serâir*, *Sevâbü’l-Kur’ân* ve *el-Emsâl* adında eserleri olduğu ifade edilmiştir.²⁶⁹ Rey’de vefat etmiştir.²⁷⁰ *Kitâbü’l-Azame*’deki rivayetlerinden biri şöyledir:

374 - حَدَّثَنِي عَلِيُّ بْنُ سَعِيدٍ الْعَسْكَرِيُّ حَدَّثَنَا مُحَمَّدُ بْنُ سُلَيْمَانَ الْبَصْرِيُّ حَدَّثَنَا مُعَاذُ بْنُ هَانِئٍ الْيَشْكُرِيُّ حَدَّثَنَا حَمَّادُ بْنُ سَلَمَةَ عَنْ دَاوُدَ بْنِ أَبِي هِنْدٍ عَنْ إِسْحَاقَ الْهَاشِمِيِّ عَنْ ابْنِ عَبَّاسٍ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُمَا: عَنْ النَّبِيِّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ أَنَّهُ قَالَ: الرُّوحُ الْأَمِينُ جَبْرِيلُ عَلَيْهِ السَّلَامُ لَهُ سِتْمَانَةُ جَنَاحٍ مِنْ لَوْلُؤٍ قَدْ نَشَرَهَا مِثْلُ رِيشِ الطَّوَائِبِ

²⁶² Ebü’s-Şeyh, *Tabakât*, 3/376 (Ricâl no: 418); Zehebî, *Târihu’l-İslâm*, 22/177.

²⁶³ Ebü’s-Şeyh, *Tabakât*, 3/376; Zehebî, *Târihu’l-İslâm*, 22/177. Ebü’s-Şeyh ondan şu rivayetleri nakletmiştir: إِذَا كَلَّكَ اللَّهُ مِنْ سَيِّئَةٍ بَرَأْتَ مِنْهُ دِمَّةَ اللَّهِ “Köle efendisinden kaçarsa (ahdi bozulduğundan) Allah’ın zimmeti (garantisisi) ondan kalkar.” ve الرُّجُلُ فِي جَمَاعَةٍ تَزِيدُ عَلَى صَلَاتِهِ وَخُدَّةِ خُمُسَةٍ وَعِشْرِينَ صَلَاةً “Kişinin cemaatle kıldığı namaz, tek başına kıldığı namazdan yirmi beş kat fazla ecir kazandırır.” Bkz. Ebü’s-Şeyh, *Tabakât*, 3/376 (H no: 546-547).

²⁶⁴ Mansûrî, *Bülûğu’l-emânî*, 396-398.

²⁶⁵ Hatîb el-Bağdâdî, *Târihu Bağdâd*, 8/638 (Ricâl no: 4120).

²⁶⁶ Mansûrî, *Bülûğu’l-emânî*, 398.

²⁶⁷ 374, 1072, 1292 ve 1303 nolu rivayetler ondan nakledilmiştir.

²⁶⁸ Mansûrî, *Bülûğu’l-emânî*, 714-715.

²⁶⁹ Zehebî, *Siyer*, 14/463; Mansûrî, *Bülûğu’l-emânî*, 717.

²⁷⁰ Zehebî, *Siyer*, 14/463; Mansûrî, *Bülûğu’l-emânî*, 717.

İbn Abbâs'dan (ra) nakledildiğine göre Hz. Peygamber (sav) şöyle demiştir: “er-Rûhu'l-Emîn, Cibrîl'dir (as); onun inciden 600 kanadı vardır. Tavus kuşu gibi kanatlarını yayar.”²⁷¹

İbn Mettûveyh (ö. 300/913).

Tam adı İbrahîm b. Muhammed b. el-Hasen b. Nasr el-İsfahânî'dir. Kendisinden Ebü's-Şeyh, Ahmed b. Bündâr, Taberânî, İbnü'l-Mukrî, Assâl, Ukaylî, Mûsâ b. Merdeveh b. Fûrek rivayette bulunmuştur.²⁷² Ebü's-Şeyh “Ebû İshâk memleketimizde fetvaya bakardı. Faziletli ve ehl-i hayır idi. Dehr orucu tutar, mesâille ilgilenirdi. Vefatına kadar Câmi Mescidi'nde imamlık yaptı. İbn Mettûveyh sıdk madenlerinden idi” demiştir.²⁷³ İbn Mettûveyh *sika, hâfız, kudve, vera ehli, âbid, imam, me'mûn, seyyid, huccet, sâdik, sadûk, fâzıl, nâkîd, dirâyet sahibi ve rihleyi çok yapan, fakih* şeklinde tarif edilmiştir.²⁷⁴

İbn Mende Ebû Abdillâh Muhammed b. Yahyâ el-Abdî (ö. 301/914).

İbn Mende, birçok müellefâtı bulunan meşhur İbn Mende Ebû Abdillâh Muhammed b. İshâk'ın dedesidir. *Büyük imam, hâfız ve mücevvid* ²⁷⁵ olarak bilinir. Musanniflerdendir. Kendisinden Ebü's-Şeyh, Taberânî, Ebû Ahmed el-Assâl, Ebû İshâk b. Hamza, oğlu İshâk b. Muhammed ve çok sayıda kimse rivayette bulunmuştur. Ebü's-Şeyh onun hakkında ‘O, şeyhlerimizin hocası ve imamı idi’ demiştir.²⁷⁶ Şu rivayet ondan nakledilmiştir:

حَدَّثَنَا مُحَمَّدُ بْنُ يَحْيَى قَالَ: ثنا عَبْدُ اللَّهِ بْنُ دَاوُدَ قَالَ: ثنا إِبرَاهِيمُ بْنُ أَيُّوبَ عَنْ أَبِي مُسْلِمٍ عَنْ مَالِكِ بْنِ مَعْمُورٍ وَالْأَعْمَشِ عَنْ عَطِيَّةَ عَنْ أَبِي سَعِيدٍ قَالَ: قَالَ النَّبِيُّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ: إِنَّ لِلَّهِ عِبَادًا عَلَى مَنَابِرَ مِنْ نُورٍ يَغْطِيهِمُ الشُّهَدَاءُ قِيلَ: مَنْ هُمْ قَالَ: الْمُتَحَابُّونَ فِي اللَّهِ

²⁷¹ Ebü's-Şeyh, *Kitâbü'l-Azame*, 2/801 (H no: 374).

²⁷² Ebü's-Şeyh, *Tabakât*, 3/450; Mansûrî, *Bülûğu'l-emânî*, 82.

²⁷³ Ebü's-Şeyh, *Tabakât*, 3/450.

²⁷⁴ Ebü's-Şeyh, *Tabakât*, 3/450; Zehebî, *Siyer*, 14/142-143; Mansûrî, *Bülûğu'l-emânî*, 79-83.

²⁷⁵ Mücevvid/mücevved; الراوي الذي يجيد المعرفة بعلم الحديث رواية ودراية “Rivayet ve dirayet yönüyle hadis ilmine vakıf olan ravi” demektir. Bkz. Komisyon, *Mu'cemü mustalahâtî'l-ulûmi's-şer'iyye* (Riyâd: Medînetü'l-Melik Abdilazîz li'l-Ulûm ve't-Tekniyye, 2. Basım, 2017), 3/1441.

²⁷⁶ Ebü's-Şeyh, *Tabakât*, 3/442; Zehebî, *Siyer*, 18/440.

Ebû Saîd el-Hudrî (ra) naklediyor. Hz. Peygamber (sav) şöyle buyurdu: “(Kıyamet günü) şehitlerin (bile) imreneceği nurdan minberler üzerinde Allah'ın (bahtiyar) kulları vardır.” “Onlar kimlerdir” diye soruldu. Hz. Peygamber (sav) “Allah için birbirlerini sevenlerdir” buyurdu.²⁷⁷

Hasen b. İbrahîm b. Beşşâr el-Kureşî (ö. 301/913).

Tam adı Ebû Ali el-Hasen b. İbrahîm b. Beşşâr el-Kureşî el-İsfahânî el-Fâbizânî'dir.²⁷⁸ Kendisinden Ebû's-Şeyh, Ahmed b. İshâk b. Bündâr, Ebû Müslim el-Müzekkir, Assâl ve diğer İsfahanlılar rivayette bulunmuşlardır.²⁷⁹ Mansûrî onu *mechûlû'l-hâl* olarak değerlendirmiştir.²⁸⁰

Ca'fer b. Muhammed el-Firyâbî (ö. 301/914).

Tam adı Ebû Bekr Ca'fer b. Muhammed el-Hasen el-Müstefâz el-Horasânî et-Türkî el-Firyâbî'dir. el-Firyâbî es-Sağîr de denmiştir.²⁸¹ Ebû's-Şeyh, Ebû Bekr el-İsmâîlî, Ebû Bekr el-Katîl, Taberânî, Ebû Avâne el-İsferâyînî ve daha çok sayıda muhaddis ondan rivayette bulunmuştur.²⁸² Bağdat'a geleceği duyulunca halk onu şehrin kapısında karşılamıştır. 30 bin kimsenin hadis meclisine geldiği ifade edilmiştir.²⁸³ *Sika, emîn, hüccet, allâme, vaktin şeyhi, musannif, sebt, vâiz, hüccet, nâkıd, hâfız, meşhur, vera sahibi* bir muhaddistir.²⁸⁴ Eserlerinden bazıları şunlardır: *Ahkâmü'l-îdeyn, Delâilü'n-nübüvve, Sıfatü'n-nifâk ve zemmü'l-münâfikîn, Kitâbü's-Sıyâm, Fevâid, Kitâbü'l-Kader, Fezâilü'l-Kur'ân, Mâ esnede hû Süfyân es-Sevrî*.²⁸⁵ 94 yaşında vefat etti.²⁸⁶ *Kitâbü'l-Azame*'de ondan şu rivayet nakledilmiştir:

718 - حَدَّثَنَا أَبُو بَكْرِ الْفَرَّيَّابِيُّ حَدَّثَنَا أَبُو الْأَصْبَغِ عَبْدُ الْعَزِيزِ بْنُ يَحْيَى الْحَرَّابِيُّ حَدَّثَنَا مُحَمَّدُ بْنُ سَلَمَةَ عَنْ مُحَمَّدِ بْنِ إِسْحَاقَ عَنْ مُحَمَّدِ بْنِ يَحْيَى بْنِ حَبَّانَ عَنْ الْأَعْرَجِ عَنْ حُمَيْدِ بْنِ عَبْدِ الرَّحْمَنِ عَنِ الْغَفَّارِيِّ قَالَ: وَحَدَّثَنِيهِ عَبْدُ

²⁷⁷ Ebû's-Şeyh, *Tabakât*, 3/444.

²⁷⁸ Zehebî, *Târihu'l-İslâm*, 23/62.

²⁷⁹ Mansûrî, *Bülûğu'l-emânî*, 355-356.

²⁸⁰ Mansûrî, *Bülûğu'l-emânî*, 356.

²⁸¹ Mansûrî, *Bülûğu'l-emânî*, 326-331.

²⁸² Mansûrî, *Bülûğu'l-emânî*, 331-336.

²⁸³ Mansûrî, *Bülûğu'l-emânî*, 336-338.

²⁸⁴ Mansûrî, *Bülûğu'l-emânî*, 336-340.

²⁸⁵ Mehmet Ali Sönmez, “Firyâbî, Ca'fer b. Muhammed”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1996), 13/145-146.

²⁸⁶ Mansûrî, *Bülûğu'l-emânî*, 340.

الوَاحِدُ بْنُ أَبِي عَوْنٍ عَنْ سَعْدِ بْنِ إِبْرَاهِيمَ قَالَ: سَمِعْتُ الْغِفَارِيَّ قَالَ: سَمِعْتُ رَسُولَ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ يَقُولُ: يُنْشِئُ اللَّهُ عَزَّ وَجَلَّ السَّحَابَ فَيَنْطِقُ أَحْسَنَ النَّطْقِ وَتَضَحُّكَ أَحْسَنَ الضَّحِكِ

Ebû Zer el-Gıfârî (ra) Resûlullah'ı (sav) şöyle derken duymuştur: “Yüce Allah bulutları yaratıyor; onlar sözün en güzelini söylüyorlar ve gülmenin en güzelini gülüyorlar.”²⁸⁷

İbrahim b. Şerik el-Kûfî (ö. 302/915).

Tam adı Ebû İshâk İbrahim b. Şerîk b. el-Fadl b. Hâlid b. Huleyd el-Esedî el-Kûfî'dir. Ebû Bekr İbn Ebî Şeybe, Ukbe b. Mükrim, Osman b. Ebî Şeybe el-Kûfî gibi muhaddislerden rivayette bulunmuştur.²⁸⁸ Ebü's-Şeyh,²⁸⁹ İsmâîlî, Hutullî, Taberânî ondan hadis almışlardır.²⁹⁰ İbn Şerîk sika, imam, muhaddis, rivayeti sahih bir kimse olarak bilinmektedir.²⁹¹ İbn Ukde (ö. 332/944) “Yanınıza İbrahim b. Şerîk el-Esedî'den daha sika bir muhaddis girmemiştir” demiştir.²⁹² *Kitâbü'l-Azame*'deki bir rivayeti şöyledir:

97 - حَدَّثَنَا إِبْرَاهِيمُ بْنُ شَرِيكَ حَدَّثَنَا شِهَابُ بْنُ عَبَّادٍ حَدَّثَنَا يَزِيدُ بْنُ زُرَيْعٍ عَنْ سَعِيدٍ عَنْ قَتَادَةَ عَنِ الْحَسَنِ رَجَمَهُ اللَّهُ قَالَ: الصَّمَدُ الْبَاقِي بَعْدَ خَلْقِهِ

Hasan el-Basrî (rh): “Samed, *mahlûkatı fâni olduktan sonra bakî kalandır*” demiştir.²⁹³ Aynı söz Katâde tarafından da söylendiği ifade edilmiştir.²⁹⁴

Ebû Halîfe el-Cumahî (ö. 304/917).

Tam adı Ebû Halîfe el-Fadl b. el-Hubâb b. Muhammed b. Şuayb b. Sahr b. Abdirrahmân el-Kâdî el-Cumahî el-Basrî'dir. Ebü's-Şeyh, Ebû İshâk el-İstirâbâzî, İbrahim b. Ahmed el-Meymezi, Ebû Bekr el-İsmâîlî, Taberânî, Abdullah el-Cevâlîkî

²⁸⁷ Ebü's-Şeyh, *Kitâbü'l-Azame*, 4/1243 (H no: 718).

²⁸⁸ Mansûrî, *Bülûğu'l-emânî*, 64.

²⁸⁹ 97, 98, 99 nolu rivayetler ondan nakledilmiştir.

²⁹⁰ Mansûrî, *Bülûğu'l-emânî*, 64-65.

²⁹¹ Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, 6/102; Zehebî, *Siyer*, 14/120; Mansûrî, *Bülûğu'l-emânî*, 64-66.

²⁹² Ebü'l-Kâsım Hamza b. Yûsuf es-Sehmî, *Süâlatü Hamza b. Yûsuf es-Sehmî*, thk. Muvaffak b. Abdullah Abdülkâdir (Riyâd: Mektebetü'l-Meârif, 1. Basım, 1984), 166.

²⁹³ Ebü's-Şeyh, *Kitâbü'l-Azame*, 1/384 (H no: 97).

²⁹⁴ Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr et-Taberî el-Bağdâdî, *Câmiu'l-beyân an te'vîli âyi'l-Kur'ân*, thk. Abdullah b. Abdilmuhsin et-Türki (Kâhire: Dâru Hicr, 2001), 30/451 (İhlâs, 112/2).

ve daha yüzlerce kişi ondan rivayette bulunmuştur.²⁹⁵ İbn Hibbân onu *sika* raviler arasında zikretmiştir.²⁹⁶ “Kur’ân mahlûktur” dediği, Şîi olduğu iddia edilmişse de bunlar doğru değildir.²⁹⁷ Basra’da vefat etmiştir. Bir asır ömür sürmüştür.²⁹⁸

Ebû Bekr el-Kâsım el-Mutarrız (ö. 305/917).

Tam adı Ebû Bekr el-Kâsım b. Zekerıyyâ b. Yahyâ el-Mukrî el-Mutarrız el-Bağdâdî’dir.²⁹⁹ Ebü’s-Şeyh, Ebû Bekr İsmâîlî, Ebü’l-Fadl es-Sindî el-Verrâk, Eslem b. Sehl Bahşel, Ebû Kuteybe el-Âdemî, Taberânî ve daha birçok muhaddis ondan rivayette bulunmuştur.³⁰⁰ Zehebî onun için “İmam, allâme, mukrî, muhaddis ve sika bir kimsedir. Müsned ve konu başlıklı hadis kitapları tasnif etti. Me’mûn ve sikadır. Dârekutnî ve diğer âlimler onu sena etmişlerdir. İsnadı sahihtir” demiştir.³⁰¹ *el-Fevâid, Ahâdîsü Ebî Saîd, Müsnedü Ebî Hüreyre, Müsnedü’l-kabâil, Cüz’, Müsnedü Enes b. Mâlik* eserlerinden bazılarıdır.³⁰²

İbrahim b. Ali el-Umerî (ö. 306/919).

Tam adı Ebû İshâk İbrahim b. Ali b. İbrahim b. Muhammed b. Abdilazîz b. Abdillâh b. Ömer b. el-Hattâb el-Umerî el-Mevsılî’dir.³⁰³ Ebü’s-Şeyh kendisinden rivayette bulunmuşlardır.³⁰⁴ Dârekutnî, Hatîb el-Bağdâdî, İbnü’l-Cevzî ve Elbânî onun hakkında *sika* hükmünü vermişlerdir.³⁰⁵ *Kitâbü’l-Azame*’deki bir rivayeti şöyledir:

800 - حَدَّثَنَا إِبْرَاهِيمُ بْنُ عَلِيٍّ الْغَمَرِيُّ حَدَّثَنَا مُعَلَّى بْنُ مَهْدِيٍّ حَدَّثَنَا عُبَيْدُ بْنُ مَيْمُونٍ قَالَ: حَدَّثَنِي أَبُو الْمُهَرَّمِ عَنْ أَبِي هُرَيْرَةَ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُ قَالَ: سَمِعْتُ رَسُولَ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ يَقُولُ: الرِّيحُ الْجَنُوبُ مِنَ الْجَنَّةِ وَهِيَ مِنَ الرِّيحِ اللَّوَّاحِ وَهِيَ الَّتِي ذَكَرَ اللَّهُ عَزَّ وَجَلَّ فِي كِتَابِهِ وَفِيهَا مَنَافِعٌ لِلنَّاسِ وَالشَّمَالُ مِنَ النَّارِ تَخْرُجُ فَنَمْرُجُ بِالْجَنَّةِ فَيَصْبِيهَا نَفْحَةً مِنَ الْجَنَّةِ فَيَبْرُدُهَا مِنْ ذَلِكَ

²⁹⁵ Mansûrî, *Bülûğu’l-emânî*, 758-762.

²⁹⁶ İbn Hibbân, *es-Sikât*, 9/8.

²⁹⁷ Mansûrî, *Bülûğu’l-emânî*, 766-770.

²⁹⁸ Zehebî, *Siyer*, 14/7-8; Mansûrî, *Bülûğu’l-emânî*, 770.

²⁹⁹ Zehebî, *Siyer*, 14/149; Mansûrî, *Bülûğu’l-emânî*, 787.

³⁰⁰ Mansûrî, *Bülûğu’l-emânî*, 777-783.

³⁰¹ Zehebî, *Siyer*, 14/149.

³⁰² Mansûrî, *Bülûğu’l-emânî*, 787.

³⁰³ Mansûrî, *Bülûğu’l-emânî*, 71.

³⁰⁴ 437, 629 ve 800 nolu rivayetler ondan nakledilmiştir.

³⁰⁵ Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, 6/132; Zehebî, *Siyer*, 14/229; İbnü’l-Cevzî, *el-Muntazam*, 13/184; Mansûrî, *Bülûğu’l-emânî*, 73.

Ebû Hureyre'den (ra) nakledildiğine göre Hz. Peygamber (sav) şöyle demiştir: “Güney rüzgârı cennettendir, aşıl原因 rüzgârlardandır. İşte Yüce Allah'ın kitabında sözünü ettiği *aşıl原因 rüzgârlar* bunlardır.³⁰⁶ Bu rüzgârlarda insanlar için menfaatler vardır. Kuzey rüzgârı ise cehennemdendir, çıktığı zaman cennete uğrar ve ondan bir esinti isabet eder. İşte onun serinliği bu yüzdendir.”³⁰⁷

Ahmed b. el-Hasen es-Sûfî (ö. 306/918).

Tam adı Ebû Abdillâh Ahmed b. el-Hasen b. Abdilcebbâr b. Râşid es-Sûfî'l-Kebîr el-Bağdâdî'dir.³⁰⁸ Ebü's-Şeyh, İsmâîlî, Mâlinî, Taberânî, Sükkerî, Müstemlî, Âcürri, Enmâtî gibi muhaddisler kendisinden hadis rivayetinde bulunmuşlardır.³⁰⁹ Âlimler onu *sika* olarak değerlendirmişlerdir. *Şeyh, muhaddis, hadis ve itkân sahibi, muammer, müksir, mutkîn, muhaddis* şeklinde niteleyen âlimler olmuştur.³¹⁰ *Kitâbü'l-Azame*'de rivayeti bulunmaktadır.

991 - أَخْبَرَنَا أَحْمَدُ بْنُ الْحَسَنِ الصُّوفِيُّ حَدَّثَنَا عَلِيُّ بْنُ الْجَعْدِ أَخْبَرَنَا زُهَيْرٌ عَنْ أَبِي إِسْحَاقَ عَنْ تَوْفٍ قَالَ: وَحَدَّثَنَا عَبْدُ اللَّهِ بْنُ سَعِيدٍ بْنُ الْوَلِيدِ حَدَّثَنَا عَبْدُ الرَّحْمَنِ بْنُ مُحَمَّدٍ بْنِ سَلَامٍ قَالَ: حَدَّثَنَا أَبُو التَّضَرِّ عَنْ أَبِي خَيْثَمَةَ حَدَّثَنَا أَبُو إِسْحَاقَ الْهَمْدَانِيُّ عَنْ تَوْفٍ رَجَمَهُ اللَّهُ تَعَالَى قَالَ: إِنَّ عَوْجَ الَّذِي قَتَلَهُ مُوسَى عَلَيْهِ السَّلَامُ كَانَ طُولَ سَرِيرِهِ ثَمَانِيَةَ ذِرَاعٍ وَعَرْضُهُ أَرْبَعِيْنَ ذِرَاعٍ وَكَانَ مُوسَى عَلَيْهِ السَّلَامُ عَشْرَةَ أَذْرُعٍ وَعَصَاهُ عَشْرَةَ أَذْرُعٍ وَوُثْبَتُهُ جِيبٌ يَتَبَّ عَشْرَةَ أَذْرُعٍ فَأَصَابَ عَقِبَهُ فَخَرَّ عَلَى نِيلٍ مِصْرَ عِبْرَةَ لِلنَّاسِ فَحَسَرَهُ لِلنَّاسِ عَامًا يَمْزُونَ عَلَى صَلْبِهِ وَأَضْلَاعِهِ

Nevf el-Bikâlî (rh) şöyle demiştir: “Mûsâ (as) tarafından öldürülen Üc'un yatağının uzunluğu sekiz yüz arşın, eni de dört yüz arşındı. Mûsâ'nın (as) boyu on arşın, asâsı da on arşın idi. Mûsâ (as) Üc'u öldürmek için yerden on arşın sıçradı. Asası topuğuna değdi. İnsanlara bir ders olarak Mısır'ın Nil Nehri üzerine doğru düşüp öldü; İnsanlar sırtı ve kaburgaları üzerinden geçsin diye bir yıl (cesedini) nehir üstünde bıraktı.”³¹¹

³⁰⁶ Hicr, 15/23.

³⁰⁷ Ebü's-Şeyh, *Kitâbü'l-Azame*, 4/1305 (H no: 800).

³⁰⁸ Mansûrî, *Bülûğu'l-emânî*, 103.

³⁰⁹ Mansûrî, *Bülûğu'l-emânî*, 105-107.

³¹⁰ Ebû Abdillâh Muhammed b. Abdillâh el-Hâkim en-Nisâbü'rî, *Süâlâtü Mes'ûd b. Ali eş-Şiczi*, thk, Muvaffak b. Abdillâh Abdülkâdir (Beyrût: Dâru'l-Garbi'l-İslâmi, 1. Basım, 1988), 134; Halîlî, *el-İrşâd*, 2/609-610 (Ricâl no: 329); Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, 4/82; Zehebî, *Siyer*, 14/152; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, 13/182; İbnü'l-İmâd, *Şezerâtü'z-Zeheb*, 4/29; Mansûrî, *Bülûğu'l-emânî*, 107-110.

³¹¹ Ebü's-Şeyh, *Kitâbü'l-Azame*, 5/1521 (H no: 991).

Abdân el-Ahvâzî (ö. 306/919).

Tam adı Ebû Muhammed Abdullah b. Ahmed b. Mûsâ b. Ziyâd el-Cevâlîkî el-Ahvâzî el-Askerî el-Kâdî'dir. Abdân diye bilinmektedir.³¹² Ebü's-Şeyh,³¹³ Ebû Bekr el-İsmâîlî, Ebû Bekr el-Ahvâzî, İsmâîl es-Saffâr, Kâdî el-Mehâmîlî, Taberânî, İbn Hibbân, Ebû Ya'kûb el-İsferâyînî gibi pek çok sayıda muhaddis ondan rivayette bulunmuştur.³¹⁴ İbn Adî "Abdân yüce bir muhaddistir" der.³¹⁵ 90 yaşlarında vefat etmiştir.³¹⁶ *Kitâbü'l-Azame*'deki rivayetlerinden biri şöyledir:

1209 - حَدَّثَنَا عَبْدُ اللَّهِ بْنُ أَحْمَدَ حَدَّثَنَا مُحَمَّدُ بْنُ عُثْمَانَ الْوَاسِطِيُّ حَدَّثَنَا مُحَمَّدُ بْنُ عُمَرَ حَدَّثَنَا عَبْدُ الْحَمِيدِ بْنُ جَعْفَرٍ
عَنِ الْوَضِيِّ بْنِ عَطَاءٍ عَنْ يَزِيدَ بْنِ مَرْثَدٍ عَنْ أَبِي الدَّرْدَاءِ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُ عَنِ النَّبِيِّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ قَالَ: مَا
أَجْدَ طَائِرٌ وَلَا حُوتٌ إِلَّا بِتَضْيِيعِ النَّسْبِ

Ebü'd-Derdâ'dan (ra) nakledildiğine göre Resûlullah (sav) şöyle demiştir: "Yakalanan/avlanan her bir kuş ve balık ancak tesbîhi bırakmaları sebebiyle yakalanmışlardır."³¹⁷

Abdurrahmân b. Zeyd (ö. ?).

Tam adı Ebû Bekr Abdurrahmân b. Muhammed b. Zeyd b. Seleme el-İsfahânî Mendûle'dir. Kendisinden Ebü's-Şeyh, Ahmed b. Ubeydullah b. Mahmûd rivayette bulunmuştur.³¹⁸ Ebü's-Şeyh ve Ebû Nuaym *sika bir şeyh* olduğunu söylemişlerdir.³¹⁹

Abdurrahmân b. Muhammed b. Hammâd (ö. ?).

Tam adı Eü'l-Abbâs Abdurrahmân b. Muhammed b. Hammâd er-Râzî'dir. Ebü's-Şeyh,³²⁰ İbn Hibbân ve başkaları ondan rivayette bulunmuştur.³²¹ Ebû Ya'lâ el-Halîlî

³¹² Mansûrî, *Bülûğu'l-emânî*, 570.

³¹³ 109, 833, 1077 ve 1209 nolu rivayetler ondan nakledilmiştir.

³¹⁴ Mansûrî, *Bülûğu'l-emânî*, 563-564.

³¹⁵ Mansûrî, *Bülûğu'l-emânî*, 564-570.

³¹⁶ Mansûrî, *Bülûğu'l-emânî*, 570.

³¹⁷ Ebü's-Şeyh, *Kitâbü'l-Azame*, 5/1735 (H no: 1209).

³¹⁸ Mansûrî, *Bülûğu'l-emânî*, 540.

³¹⁹ Ebü's-Şeyh, *Tabakât*, 4/168-169 (H no: 934-936).

³²⁰ 45, 263, 574, 589, 598, 600, 974, 1044 nolu rivayetler ondan nakledilmiştir.

³²¹ Mansûrî, *Bülûğu'l-emânî*, 537-539.

onun *sika* olduğunu söyler.³²² *Kitâbü'l-Azame*'deki rivayetlerinden biri şöyle gelmiştir:

263 - حَدَّثَنَا مُحَمَّدُ بْنُ الْعَبَّاسِ بْنِ أَيُّوبَ وَعَبْدُ الرَّحْمَنِ بْنُ مُحَمَّدٍ بْنِ حَمَّادٍ قَالَا: حَدَّثَنَا يَحْيَى بْنُ حَكِيمٍ الْمُقَوِّمُ حَدَّثَنَا مَكِّيُّ بْنُ إِبْرَاهِيمَ حَدَّثَنَا مُوسَى بْنُ عُبَيْدَةَ عَنْ عُمَرَ بْنِ الْحَكَمِ عَنْ عَبْدِ اللَّهِ بْنِ عَمْرٍو بْنِ الْعَاصِ وَعَنْ أَبِي حَازِمٍ عَنْ سَهْلِ بْنِ سَعْدٍ قَالَا: قَالَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ: دُونَ اللَّهِ تَبَارَكَ وَتَعَالَى سَبْعُونَ أَلْفَ جَنَابٍ مِنْ نُورٍ وَظُلْمَةٍ وَمَا تَسْمَعُ نَفْسٌ شَيْئًا مِنْ حِسِّ تِلْكَ الْحُجُبِ إِلَّا زَهَقَتْ نَفْسُهُ

Abdullah b. Amr b. el-Âs ve Ebû Hâzim'in Sehl b. Sa'd'dan (ra) naklettiklerine göre Resûlullah (sav) şöyle buyurmuştur: “Yüce Allah ile varlıklar arasında nur ve zulmetten 70 bin perde bulunur. Bir kimse bu perdelerden bir his/ses duysa derhal ölürdü.”³²³

Vekî' (ö. 306/918).

Tam adı Ebû Bekr Muhammed b. Halef b. Hayyân b. Sadaka b. Ziyâd el-Kâdî ed-Dabbî el-Bağdâdî'dir. Vekî' lakablıdır.³²⁴ Ebü's-Şeyh, Ahmed b. İshâk b. Bündâr, Taberânî, *Kitâbü'l-Eğânî* müellifi Ebü'l-Ferec Ali b. el-Hasen el-Ümevî, Ebû Tâlib b. Behlûl ve daha birçok muhaddis ondan rivayette bulunmuştur.³²⁵ Âlimler onu “Zamanında ilim ve fehim bakımından onun gibisi yoktu. Edebiyatı güzeldi, çok sayıda hadis tahdis etmiştir. Ahvâz beldelerinde kadılık yaptı. Âlim, imam, muhaddis, fazıl, nebîl, fasîh; Kur'ân, fıkıh, nahiv ve siyer ehli; ahhârî, allâme bir kimsedir; çok sayıda kitabı vardır. Sadûk, meşhur, ârif, fakîh, kâri, nahvî, sika, celîl biridir” şeklinde anlatırlar.³²⁶ *Ahhâru'l-kudât*, *Kitâbü Adedi âyil'l-Kur'ân ve'l-ihtilâf fih*, *Kitâbü't-Tarîk*, *Kitâbü's-Şerîf* eserlerinden bazılarıdır.³²⁷

³²² Halîlî, *el-İrşâd*, 2/674 (Ricâl no: 437).

³²³ Ebü's-Şeyh, *Kitâbü'l-Azame*, 2/667 (H no: 268).

³²⁴ Şükrü Özen, “Vekî'”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2013), 43/6-8.

³²⁵ Mansûrî, *Bülûğu'l-emânî*, 911-920.

³²⁶ Zehebi, *Siyer*, 14/237; Mansûrî, *Bülûğu'l-emânî*, 920-921.

³²⁷ Zehebi, *Siyer*, 14/237; Özen, “Vekî'”, 43/ 6-8; Mansûrî, *Bülûğu'l-emânî*, 921.

Ahmed b. Saîd ed-Dımaşkî (ö. 306/918).

Tam adı Ebü'l-Hasen Ahmed b. Saîd b. Abdillâh el-Müeddib ed-Dımaşkî'dir.³²⁸ Ebü's-Şeyh ondan rivayette bulunmuştur.³²⁹ Halîfe Abdullâh b. el-Mu'tez Billah'ın müeddibi idi ve ondan ayrılmazdı. Hatîb el-Bağdâdî onun Bağdat'da ikamet ettiğini ve orada hadis tahdisinde bulunduğunu ve *sadûk* olduğunu ifade etmiştir.³³⁰ Cemâleddin el-Kıfî (ö. 624/1226) "Nahvî, ahhârî, fakîh, allâme" diye tavsif etmiştir.³³¹ Şu beyitler Ahmed b. Saîd'e aittir:³³²

أَنْسُتُ بِوَحْدَتِي وَرَضِيْتُ نَفْسِي لِنَفْسِي مِنْ أَخْلَائِي جَلِيْسًا

وَعَيْنِي شَاغِلٌ عَنْ غَيْبِ غَيْرِي وَحَسْبِي خَالِقِي وَكَفَى أُنَيْسًا

Yalnızlığım ile ülfet ettim; dostlarımdan vazgeçerek kendim için kendimi arkadaş seçmeye razı oldum/Kendi kusurum, başkalarının kusurları ile ilgilenmekten beni alıkoyuyor. Yaradanım bana kâfidir, O, dost olarak bana yeter!

Ahmed b. Ali b. el-Müsennâ (ö. 307/919).

Tam adı Ebü Ya'lâ Ahmed b. Ali b. el-Müsennâ b. Yahyâ b. İsâ b. Hilâl b. Dînâr et-Temî mî el-Mevsılî'dir.³³³ Kendisinden Ebü's-Şeyh,³³⁴ Ebü Mes'ûd el-Kindî, İsmâîlî, Taberânî, Ebü Bekr İbnü'l-Mukrî gibi çok sayıda muhaddis rivayette bulunmuştur.³³⁵ Âlimler kendisini *sika, me'mûn, mevsûk, rivayetlerinde mutkîn, din ve taata sürekli riayet eden, hâfız, sebt, şeyhu'l-İslâm, adl, zâbıt* olarak tanımlamışlardır.³³⁶ *el-Müsned, el-Mu'cem, el-Mefârid* eserlerinden bazılarıdır.³³⁷ *el-Müsned*'i muhaddisler nazarında çok değerlidir. Hâfız Abdülğânî el-Ezdî "Ebü Ya'lâ sikadır, Ebü Hanîfe

³²⁸ Mansûrî, *Bülûğu'l-emânî*, 130.

³²⁹ Mansûrî, *Bülûğu'l-emânî*, 130.

³³⁰ Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, 4/171.

³³¹ Vezîr Ebü'l-Hasen Cemâleddin Ali b. Yûsuf el-Kıfî, *İnbâhu'r-ruvât alâ enbâhi'n-nuhât*, thk. Muhammed Ebü'l-Fadl İbrahim (Kâhire: Dâru'l-Fikr, 1. Basım, 1986), 1/79-80 (Ricâl no: 26).

³³² Cemâleddin Ebü Hâmid Muhammed b. Ali el-Mahmûdî, *Tekmilâtü ikmâli-l-ikmâl fi'l-ensâb ve'l-esmâ ve'l-elkâb*, thk. Mustafa Cevâd (Bağdât: Matbaatü'l-Mecma'i'l-İlmi'l-Irakî, 1957), 45.

³³³ Mansûrî, *Bülûğu'l-emânî*, 163.

³³⁴ Ebü Ya'lâ'dan 48 adet rivayet nakletmiştir.

³³⁵ Mansûrî, *Bülûğu'l-emânî*, 158-159.

³³⁶ Mansûrî, *Bülûğu'l-emânî*, 159-162.

³³⁷ Mücteba Uğur, "Ebü Ya'lâ el-Mevsılî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1994), 10/258-259.

mezhebi görüşleri üzere idi” demiştir. Hâkim de onun *sika* ve *me'mûn* olduğunu söyler.³³⁸ 97 yaşında vefat etmiştir.³³⁹ *Kitâbü'l-Azame*'de rivayetleri bulunmaktadır.

70 - أَخْبَرَنَا أَبُو بَعْلَى حَدَّثَنَا الْعَبَّاسُ النَّزَّاسِيُّ حَدَّثَنَا يَزِيدُ عَنْ سَعِيدٍ عَنْ قَتَادَةَ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُ قُلْ هَلْ يَسْتَوِي الْأَعْمَى وَالْبَصِيرُ أَفَلَا تَتَفَكَّرُونَ وَالْأَعْمَى الْكَافِرُ الَّذِي عَمِيَ عَنْ حَقِّ اللَّهِ عَزَّ وَجَلَّ وَأَمْرِهِ وَنِعَمِهِ عَلَيْهِ. وَالْبَصِيرُ الْعَبْدُ الْمُؤْمِنُ الَّذِي أَبْصَرَ بَصَرًا نَافِعًا وَوَحَّدَهُ وَعَمِلَ بِطَاعَةِ رَبِّهِ عَزَّ وَجَلَّ وَانْتَفَعَ بِمَا أَتَاهُ مِنَ اللَّهِ عَزَّ وَجَلَّ

Katâde (ra) “Kör ile gören hiç bir olur mu? Hiç düşünmez misiniz?”³⁴⁰ meâlindeki ayetin tefsiri ile ilgili olarak şöyle demiştir: “Kör, Yüce Allah’ın üzerindeki hak ve emrinden ve üzerindeki nimetlere karşı körlük eden kâfir demektir. Gören ise ibret gözü ile bakan, tevhid edip Yüce Allah’ı razı edecek ameller yapan ve Allah’ın kendisine verdiklerinden faydalanan mümin bir kul demektir.”³⁴¹

Ahmed b. Muhammed el-Mâferrûhî (ö. ?).

Tam adı Ebü'l-Abbâs Ahmed b. Muhammed el-Mâferrûhî el-Müktenî el-İsfahânî, el-Cervâânî'dir.³⁴² Ebü's-Şeyh ondan rivayet etmiştir. Mansûrî onun hakkında *mestûr* değerlendirmesinde bulunmuştur.³⁴³

Ahmed ed-Dabbî (ö. ?).

Tam adı Ebû Ca'fer Ahmed b. el-Müsâvir b. Sehl b. el-Müsâvir b. Mûsâ b. el-Müsâvir ed-Dabbî el-İsfahânî'dir. Kendisinden Ebü's-Şeyh, Assâl ve çok sayıda muhaddis rivayetlerde bulunmuştur.³⁴⁴ *Sika* olduğu beyan edilmiştir.³⁴⁵ 301 ila 310 yılları arasında vefat ettiği nakledilmiştir.³⁴⁶

³³⁸ Zehebî, *Siyer*, 14/177-179.

³³⁹ Mansûrî, *Bülûğu'l-emânî*, 163.

³⁴⁰ En'âm, 6/50.

³⁴¹ Ebü's-Şeyh, *Kitâbü'l-Azame*, 1/331 (H no: 70).

³⁴² Ebû Nuaym, *Târihu Asbahân*, 1/170 (Ricâl no. 165).

³⁴³ Mansûrî, *Bülûğu'l-emânî*, 234.

³⁴⁴ Mansûrî, *Bülûğu'l-emânî*, 260.

³⁴⁵ Ebû Nuaym, *Târihu Asbahân*, 1/113; Zehebî, *Târihu'l-İslâm*, 23/299.

³⁴⁶ Zehebî, *Târihu'l-İslâm*, 23/299; Mansûrî, *Bülûğu'l-emânî*, 260.

Ahmed el-Birtî (ö. ?).

Tam adı Ahmed b. Mükrim b. Hâlid el-Birtî el-Bağdâdî'dir.³⁴⁷ Ali b. el-Medînî, Ebü's-Şeyh, Muhammed b. el-Muzaffer, Muhammed b. el-Verrâk ondan rivayette bulunmuşlardır.³⁴⁸

Hâmid b. Şuayb el-Belhî (ö. 309/921).

Tam adı Ebü'l-Abbâs Hâmid b. Muhammed b. Şuayb b. Züheyr el-Müeddib el-Belhî el-Bağdâdî el-Kantarî'dir.³⁴⁹ Kendisinden Ebü's-Şeyh,³⁵⁰ Ebû Bekr el-İsmâîlî, Ebû Bekr el-Katî, İbnü's-Sünnî, Hallâl, Ebû Bekr İbnü'l-Mukrî, İbn Hibbân, Âcurrî, Ukaylî ve daha birçok muhaddis rivayette bulunmuştur.³⁵¹ Onun için *sika, sadûk, imam, muhaddis, sebt* gibi değerlendirmeler yapılmıştır. 93 yaşında vefat etmiştir.³⁵² *Kitâbü'l-Azame*'deki rivayetlerinden biri şöyledir:

341 - حَدَّثَنَا حَامِدُ بْنُ شُعَيْبٍ حَدَّثَنَا سُرَيْجُ بْنُ يُونُسَ حَدَّثَنَا هُثَيْمٌ عَنِ الْهَيْثَمِ بْنِ جَمَازٍ عَنْ ثَابِتٍ عَنْ أَنَسٍ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُ: قَالَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ قَالَ: وَحَدَّثَنَا حَامِدٌ حَدَّثَنَا سُرَيْجُ بْنُ يُونُسَ وَأَخْبَرَنَا ابْنُ أَبِي عَاصِمٍ حَدَّثَنَا عُمَرُ بْنُ الْخَطَّابِ حَدَّثَنَا آدَمُ حَدَّثَنَا إِسْرَائِيلُ عَنْ أَبِي إِسْحَاقَ عَنْ عَبْدِ الرَّحْمَنِ بْنِ يَزِيدَ عَنْ عَبْدِ اللَّهِ بْنِ مَسْعُودٍ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُ قَالَ: رَأَى رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ جِبْرِيلَ فِي خَلَّةٍ خَضِرَاءَ قَدْ مَلَأَ مَا بَيْنَ السَّمَاءِ وَالْأَرْضِ

Abdullah b. Mes'ûd (ra) şöyle demiştir: “Resûlullah (sav) Cibrîl'i yeşil bir hülle içinde gökle yer arasını kaplamış vaziyette görmüştür.”³⁵³

İshâk b. Ahmed el-Fârisî (ö. 309/921).

Tam adı Ebû Ya'kûb İshâk b. Ahmed b. Zeyrek el-Fârisî el-Yezdî'dir. İçlerinde Buhârî dâhil çok kimseden hadis almıştır.³⁵⁴ Kendisinden de Ebü's-Şeyh,³⁵⁵ Ebû Bekr İbnü'l-Mukrî gibi muhaddisler rivayette bulunmuşlardır.³⁵⁶ Abdülkerîm er-Râfî (ö.

³⁴⁷ Ebü's-Şeyh, *Tabakât*, 1/82; Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, 23/299.

³⁴⁸ Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, 23/299.

³⁴⁹ Zehebî, *Siyer*, 14/291; Mansûrî, *Bülûğu'l-emânî*, 253.

³⁵⁰ 341 ve 1292 nolu rivayetler ondan nakledilmiştir.

³⁵¹ Mansûrî, *Bülûğu'l-emânî*, 351-352.

³⁵² Zehebî, *Siyer*, 14/291; Mansûrî, *Bülûğu'l-emânî*, 253.

³⁵³ Ebü's-Şeyh, *Kitâbü'l-Azame*, 2/765 (H no: 341).

³⁵⁴ Mansûrî, *Bülûğu'l-emânî*, 282-283.

³⁵⁵ 64, 305, 496, 508, 609, 618, 651, 765, 1103, 1285 nolu rivayetler ondan nakledilmiştir.

³⁵⁶ Mansûrî, *Bülûğu'l-emânî*, 284.

623/1226) “Hâfız Ebü’ş-Şeyh kendisinden çok rivayette bulunmuştur” der.³⁵⁷ Mansûrî onun hakkında *sika* ve *musannif* değerlendirmesinde bulunur.³⁵⁸ *Kitâbü’l-Azame*’deki rivayetlerinden biri şöyledir:

1103 - أَخْبَرَنَا إِسْحَاقُ بْنُ أَحْمَدَ الْفَارِسِيُّ حَدَّثَنَا مُحَمَّدُ بْنُ غِيلَانَ حَدَّثَنَا أَبُو عَامِرٍ الْعَقَدِيُّ قَالَ: حَدَّثَنَا سُلَيْمَانُ بْنُ بِلَالٍ عَنْ سُهَيْلِ بْنِ أَبِي صَالِحٍ عَنْ أَبِيهِ عَنْ أَبِي هُرَيْرَةَ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُ أَنَّ رَسُولَ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ جَعَلَ الرَّوْثَ وَالرِّمَّةَ زَادَ الْجَنِّ

Ebü Huereyre’den (ra) nakledildiğine göre “Resûlullah (sav) hayvan tezeğini ve kemiğini cinlerin yemeği kılmıştır.”³⁵⁹

Muhammed b. Ca’fer b. Hayyân (ö. 310/923).

Tam adı Ebû Abdillâh Muhammed b. Cafer b. Hayyân ed-Darîr el-İsbahânî’dir. Ebü’ş-Şeyh’in babasıdır. *Sika* bir muhaddistir.³⁶⁰ Oğlu Ebü’ş-Şeyh, ondan rivayette bulunmuştur.³⁶¹ Rivayetlerden biri şöyledir:

83 - حَدَّثَنِي أَبِي رَحِمَهُ اللَّهُ تَعَالَى وَالْوَلِيدُ قَالَا: حَدَّثَنَا يُونُسُ حَدَّثَنَا أَبُو دَاوُدَ قَالَ: حَدَّثَنَا حَمَّادُ بْنُ سَلَمَةَ عَنْ يَعْلَى بْنِ عَطَاءٍ عَنْ وَكَيْعِ بْنِ خُذَيْسٍ عَنْ أَبِي رَزِينٍ قَالَ: قُلْتُ: يَا رَسُولَ اللَّهِ أَئِنَّ كَانَ رَبُّنَا تَبَارَكَ وَتَعَالَى قَبْلَ أَنْ يَخْلُقَ الْعَرْشَ؟ قَالَ: كَانَ فِي عَمَاءٍ مَا فَوْقَهُ هَوَاءٌ وَلَا تَحْتَهُ هَوَاءٌ ثُمَّ خَلَقَ الْعَرْشَ عَلَى الْمَاءِ

Ebü Rezîn’den (ra) nakledildiğine göre o şöyle demiştir: “Hz. Peygamber’e (sav) sordum: ‘Yâ Resûlellah! Rabbimiz mahlûkatı yaratmadan önce nerede idi?’ O da: ‘Rabbimiz, ne altında ne de üstünde hava bulunmayan bir amâ’da/bulutta idi. Sonra arşı su üzerinde yarattı’ buyurdu.”³⁶² Rivayet lafız farklılıklarıyla beraber Ahmed b. Hanbel, Tirmizî, İbn Mâce, İbn Hibbân ve başkaları tarafından nakledilmiştir. Tirmizî “hasen sahih” değerlendirmesinde bulunmuştur.³⁶³

³⁵⁷ Abdülkerîm b. Muhammed er-Râfî el-Kazvînî, *et-Tedvîn fî ahbâri Kazvîn*, nşr. Azîzullah Attâridî (Beyrût: Dâru’l-Kütübi’l-İlmiyye, 1987), 2/326.

³⁵⁸ Mansûrî, *Bülûğu’l-emânî*, 285.

³⁵⁹ Ebü’ş-Şeyh, *Kitâbü’l-Azame*, 5/1663 (H no: 1103).

³⁶⁰ Mansûrî, *Bülûğu’l-emânî*, 886-887. Mübârekfûrî vefat tarihini 313/926 olarak vermiştir. Ebü’ş-Şeyh, *Kitâbü’l-Azame*, 1/363.

³⁶¹ 83, 954, 983, 984, 1052 nolu rivayetleri babasından tahdis etmiştir.

³⁶² Ebü’ş-Şeyh, *Kitâbü’l-Azame*, 1/363-366 (H no: 83).

³⁶³ Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, thk. Şuayb el-Arnaût vd. (Kâhire: Müessesetü’r-Risâle, 1. Basım, 2001), 26/108 (H no: 16188); Tirmizî, “Tefsîr”, Hüd 12 (H no: 3109); Ebü Abdillâh Muhammed b. Yezîd el-Kazvînî, *es-Sünen*,

Velîd b. Ebân b. Bûne el-İsfahânî (ö. 310/922).

Tam adı Ebü'l-Abbâs el-Velîd b. Ebân b. Bûne³⁶⁴ el-İsfahânî'dir.³⁶⁵ Kendisinden Ebü's-Şeyh,³⁶⁶ Taberânî ve başkaları rivayette bulunmuşlardır.³⁶⁷ Tefsir, müsned ve şüyûh üzerine tasnifte bulundu. *Sika*, çok rihle yapan, musannif, basîr şeklinde nitelendirilmiştir.³⁶⁸ *Kitâbü'l-Azame*'deki şu rivayet ondan alınmıştır:

735 - حَدَّثَنَا الْوَلِيدُ حَدَّثَنَا أَبُو حَاتِمٍ حَدَّثَنَا سَلَمَةُ بْنُ دَاوُدَ الْغُرَضِيُّ حَدَّثَنَا أَبُو الْمَلِيحِ عَنْ مَيْمُونِ بْنِ مِهْرَانَ رَجَمَهُ اللَّهُ تَعَالَى قَالَ: الْبَرَكَاتُ فِي الْقُرْآنِ الْمَطَرُ وَنَزَلْنَا مِنَ السَّمَاءِ مَاءً مُبَارَكًا

Meymûn b. Mihrân (rh) şöyle demiştir: “Kur’ân’da bereket kelimesi yağmur anlamında kullanılır. ‘Gökten bereketli su indirdik’³⁶⁹ meâlindeki ayette geçen *bereket* kelimesi de bu manadadır.”³⁷⁰

Ebû Bekr Abdullah b. Ebû Dâvûd e-Sicistânî (ö. 310/923).

Tam adı Ebû Bekr Abdullah b. Süleymân b. el-Eş’as es-Sicistânî'dir. *Kütüb-i sitte* müelliflerinden Ebû Dâvûd’un oğludur. *Kitâbü'l-Azame*'de ondan rivayetler bulunmaktadır.³⁷¹

632 - حَدَّثَنَا أَبُو بَكْرِ بْنُ أَبِي دَاوُدَ قَالَ: مُحَمَّدُ بْنُ خَالِدٍ: حَدَّثَنَا الْوَلِيدُ بْنُ مُسْلِمٍ عَنِ الْأَوْزَاعِيِّ عَنْ حَسَّانَ بْنِ عَطِيَّةٍ رَجَمَهُ اللَّهُ تَعَالَى قَالَ: الشَّمْسُ وَالْقَمَرُ وَالنُّجُومُ فِي فَلَكٍ بَيْنَ السَّمَاءِ وَالْأَرْضِ تَدُورُ

Hassân b. Atiyye (ö. 130/748) şöyle demiştir: “Güneş, ay ve (diğer) yıldızlar(ın hepsi) gök ve yer ayasında bir yörüngede deverân etmektedirler.”³⁷²

thk. Beşşâr Avvâd Ma'rûf (Beyrût: Dâru'l-Cîl, 1. Basım, 1998), “Mukaddime”, 13 (H no: 182); Ebû Hâtim Muhammed b. Hibbân b. Ahmed et-Temîmî el-Büstî, *Sahîhu İbn Hibbân*, thk. Muhammed Ali Sönmez vd. (Beyrût: Dâru İbn Hazm, 1. Basım, 2017), 5/454 (H no: 4735).

³⁶⁴ Bûne ismi, (الْبُونَةُ - الْبُونِي) el-Buvne - el-Buvnî şeklinde de okunmuştur. Bkz. Mansûrî, *Bülûğu'l-emânî*, 1104.

³⁶⁵ Mansûrî, *Bülûğu'l-emânî*, 870-871.

³⁶⁶ Ebü's-Şeyh'in el-Velîd'den 161 rivayeti bulunmaktadır.

³⁶⁷ Mansûrî, *Bülûğu'l-emânî*, 1105.

³⁶⁸ Mansûrî, *Bülûğu'l-emânî*, 1105-1107.

³⁶⁹ Kâf, 50/9.

³⁷⁰ Ebü's-Şeyh, *Kitâbü'l-Azame*, 4/1257 (H no: 735).

³⁷¹ 479, 481, 632, 664, 894, 932, 947, 1087 rivayetler İbn Ebî Dâvûd'dan nakledilmiştir.

³⁷² Ebü's-Şeyh, *Kitâbü'l-Azame*, 4/1151 (H no: 632).

Ebû Ca'fer İbn Cerîr et-Taberî (ö. 310/923).

Tam Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr b. Yezîd b. Kesîr b. Gâlib el-Müfessir et-Taberî el-Âmülî'dir.³⁷³ Ebü's-Şeyh, Ahmed b. Kâmil el-Kâdî, Taberânî, Ebû Şuayb el-Harrânî, İbn Hibbân, Muhammed b. el-Muzaffer el-Bezzâr ve daha çok sayıda kimse ondan rivayette bulunmuştur.³⁷⁴ Tefsir, fıkıh, tarih ve kırâat dallarında zamanının en birincisi idi.³⁷⁵ *Câmiu'l-beyân, Târîhu'l-ümem, Tehzîbü'l-âsâr, Zeylû'l-müzeyyel, Tebsîru üli'n-nühâ, Sarîhu's-sünne, İhtilâfü'l-fukahâ, el-Câmi' fi'l-kırâât* müellefâtından bazılarıdır.³⁷⁶

Ahmed b. Yahyâ b. Züheyr (ö. 310/922).

Tam adı Ebû Ca'fer Ahmed b. Muhammed b. Yahyâ b. Züheyr et-Tüsterî'dir. Kendisinden Ebü's-Şeyh, Ebû Bekr es-Sünnî, İbnü'l-Mukrî ve daha birçok muhaddis rivayetlerde bulunmuştur.³⁷⁷ İbn Hibbân *Sahîh*'inin çok yerinde onu *hâfız* ve *serrâd* diye tavsif etmiştir. İbnü'l-Mukrî de *Mu'cem*'inde “şeyh, sâlih, hâfız, muhaddislerin tacı” diye niteler.³⁷⁸ Zehebî tarîkında Ahmed et-Tüsterî'nin de içinde bulunduğu şu rivayeti nakleder: “Kim ölümünden önce Allah'ın rızasını murad ederek bir gün oruç tutsa cennete girer.”³⁷⁹ 80 yaşlarında vefat etmiştir.³⁸⁰ *Kitâbü'l-Azame*'de şöyle bir rivayeti bulunmaktadır:

856 - حَدَّثَنَا أَحْمَدُ بْنُ يَحْيَى بْنُ زُهَيْرٍ حَدَّثَنَا عُمَرُ بْنُ شَبَّهٍ حَدَّثَنَا أَبُو أَحْمَدَ حَدَّثَنَا سُفْيَانُ عَنْ مَسْعُودِ بْنِ مَالِكٍ عَنْ سَعِيدِ بْنِ جُبَيْرٍ عَنْ ابْنِ عَبَّاسٍ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُمَا قَالَ: قَالَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ: نُصِرْتُ بِالصَّبَا وَأُهْلِكْتُ عَادٌ بِالدَّبُورِ

³⁷³ Musatafa Fayda, “Taberî, Muhammed b. Cerîr”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2010), 39/314-318.

³⁷⁴ Mansûrî, *Bülûğu'l-emânî*, 883-884.

³⁷⁵ Mansûrî, *Bülûğu'l-emânî*, 885.

³⁷⁶ Fayda, “Taberî, Muhammed b. Cerîr”, 39/314.

³⁷⁷ Mansûrî, *Bülûğu'l-emânî*, 249-253.

³⁷⁸ Mansûrî, *Bülûğu'l-emânî*, 253.

³⁷⁹ Zehebî, *Siyer*, 14/364. Benzer bir rivayeti Ahmed b. Hanbel rivayet etmiştir: (مَنْ قَالَ لَا إِلَهَ إِلَّا اللَّهُ حُتِمَ لَهُ بِهَا دَخَلُ الْجَنَّةِ) “Kim Allah'tan başka ilah yoktur derse ve bu minval üzere devam ederse cennete girer. Her kim Allah'ın rızasını murad ederek bir gün oruç tutar ve bu minval üzere vefat ederse cennete girer. Her kim Allah'ın rızasını murad ederek bir sadaka verse ve bu minval ömrü hıtama erse cennete girer.” Bkz. Muhammed Nâsiruddîn el-Elbânî, *Sahîhu't-Terğîb ve't-terhib* (Riyâd: Mektebetü'l-Meârif, 1. Basım, 2000), “Kitâbü's-Siyâm”, 1/579 (H no: 985).

³⁸⁰ Zehebî, *Siyer*, 14/363 (Ricâl no: 213); Mansûrî, *Bülûğu'l-emânî*, 255.

İbn Abbâs'dan (ra) nakledildiğine göre Resûlullah (sav) şöyle buyurmuştur: “Ben sabâ rüzgârı ile yardım edildim. Âd kavmi ise debûr ile helak edilmiştir.”³⁸¹

İshâk b. Hakîm (ö. 312/925).

Tam adı Ebü'l-Hasen İshâk b. Muhammed b. İbrahîm b. Hakîm b. Üseyd el-İsfahânî el-Medînî. Benî Hişâm'ın mevlasıdır ve ابن مَمَّك “İbn Memmek” olarak bilinmektedir. Ebü's-Şeyh, Ebû Bekr İbnü'l-Mukrî, Ebû Ahmed el-Assâl ve daha çok kişi ondan rivayette bulunmuştur.³⁸² Ebü's-Şeyh “Şeyh, sebt, sadûk, hadiste ârif ve edîb bir kimsedir. Sadece kitabından tahdis ederdi. Şam, Hicâz ve Irak'da hadis yazmıştır. Şüyûh konusunda kitap yazdı” demiştir.³⁸³

İbn Ebî Hâtım er-Râzî (ö. 327/938).

Tam adı Ebû Muhammed Abdurrahmân b. Muhammed b. İdrîs b. el-Münzir b. Dâvûd b. Mihrân, İbn Ebî Hâtım, et-Temîmî el-Hanzalî er-Râzî'dir. *el-Cerh ve't-ta'dîl* kitabı ile tanınan hadis hâfızı, müfessir ve fakihdir.³⁸⁴ Kendisinden Ebü's-Şeyh³⁸⁵ rivayette bulunmuştur.³⁸⁶ Küçüklüğünden beri ibadete yönelmiştir; geceleri ayık olur, zikirle geçirir, sürekli abdestli bulunurdu. Zâhid idi ve *abdâl* evliyadan addedilirdi. Sika, kadri yüce, şanı büyük idi. Horasan imamlarındandı.³⁸⁷ İmam, âbid, mütkın, zâhid, musannif, büyük hâfızlardan idi.³⁸⁸ Rey'de 90 yaşlarında vefat etmiştir.³⁸⁹ *Kitâbü'l-Azame*'de ondan şöyle bir rivayet nakledilmiştir:

190 - حَدَّثَنَا عَبْدُ الرَّحْمَنِ بْنُ أَبِي حَاتِمٍ الرَّازِيُّ قَالَ: قُرِئَ عَلَى بَحْرِ بْنِ نَصْرِ قَالَ: وَحَدَّثَنَا عَبْدُ اللَّهِ بْنُ مُحَمَّدٍ بْنُ عَبْدِ الْكَرِيمِ الرَّازِيُّ حَدَّثَنَا بَحْرُ بْنُ نَصْرِ حَدَّثَنَا أَسَدُ بْنُ مُوسَى حَدَّثَنَا يُونُسُ بْنُ زِيَادٍ عَنْ أَبِي إِلْيَاسَ ابْنِ بَنْتٍ وَهَبِ بْنِ مُنْبِهِ عَنْ وَهَبِ بْنِ مُنْبِهِ رَجَمَهُ اللَّهُ تَعَالَى قَالَ: إِنَّ اللَّهَ تَبَارَكَ وَتَعَالَى خَلَقَ الْعَرْشَ مِنْ نُورِهِ وَالْكَرْسِيُّ بِالْعَرْشِ مُلْتَصِقٌ وَالْمَاءُ كُلُّهُ فِي جَوْفِ الْكَرْسِيِّ وَالْمَاءُ عَلَى الرِّيحِ وَمَنَاقِبُ الْمَلَائِكَةِ الَّذِينَ يَحْمِلُونَ الْعَرْشَ نَاشِبَةٌ بِالْعَرْشِ

³⁸¹ Ebü's-Şeyh, *Kitâbü'l-Azame*, 4/1343 (H no: 856).

³⁸² Mansûrî, *Bülûğu'l-emânî*, 293.

³⁸³ Ebü's-Şeyh, *Tabakât*, 1/263-264.

³⁸⁴ Raşit Küçük, “İbn Ebû Hâtım”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1999), 19/432-434.

³⁸⁵ 25, 75, 113, 138, 162, 163, 168, 190, 277, 292, 401, 411, 509, 510, 539, 541, 545, 624, 625, 630, 631, 634, 708, 812, 862, 877 ve 919 nolu rivayetler İbn Ebî Hâtım tarikiyle gelmiştir.

³⁸⁶ Küçük, “İbn Ebû Hâtım”, 19/432-434; Mansûrî, *Bülûğu'l-emânî*, 513-517.

³⁸⁷ Ebû Ya'lâ el-Halîl b. Abdillâh el-Halîlî el-Kazvînî, *el-İrşâd fî marifeti ulemâi'l-hadîs*, thk. Muhammed Saîd b. Ömer (Riyâd: Mektebetü'r-Rüşd, 1. Basım, 1989), 2/683-684 (Ricâl no: 445).

³⁸⁸ Mansûrî, *Bülûğu'l-emânî*, 536.

³⁸⁹ Mansûrî, *Bülûğu'l-emânî*, 501-537.

وَحَوْلَ الْعَرْشِ أَرْبَعَةُ أَنْهَارٍ: نَهْرٌ مِنْ نُورٍ يَتَلَأَلُ وَنَهْرٌ مِنْ نَارٍ تَلْظَى وَنَهْرٌ مِنْ تَلْجٍ أَبْيَضَ تَلْتَمِعُ مِنْهُ الْأَبْصَارُ وَنَهْرٌ مِنْ مَاءٍ وَالْمَلَائِكَةُ قِيَامٌ فِي تِلْكَ الْأَنْهَارِ يُسَبِّحُونَ اللَّهَ تَعَالَى وَلِلْعَرْشِ السَّنَةُ بَعْدَ السَّنَةِ الْخَلْقُ كُلُّهُمْ بِأَضْعَافٍ فَهُوَ يُسَبِّحُ اللَّهَ تَعَالَى وَيَذْكُرُهُ بِتِلْكَ الْأَلْسِنَةِ

Vehb b. Münebbih şöyle demiştir: “Yüce Allah arşı nurundan yaratmıştır. Kürsü arşa bitişiktir. Suyun tamamı kürsünün içindedir. Su da rüzgâr üzerindedir. Arşı taşıyan meleklerin omuzları, arşa ilişik vaziyettedir. Arşın etrafında dört nehir vardır. Bunlar; parlayan nurdan bir nehir, tutuşmuş ateşten bir nehir, gözleri kamaştıran beyaz kardan bir nehir ve sudan bir nehirdir. Melekler bu nehirlerde tesbih ederek kıyamdadırlar. Mahlûkatın dili kadar arşın dili vardır ki, o dillerle Cenâb-ı Hakk'ı tesbih ve zikrederler.”³⁹⁰

İbn Şenebûz (ö. 328/939).

Tam adı Ebü'l-Hasen Muhammed b. Ahmed b. Eyyûb b. es-Salt el-Mukrî eş-Şenebûdî el-Bağdâdî'dir. Zehebî onu İbn Şenebûz başlığı altında zikreder.³⁹¹ Ebü's-Şeyh, İbnü'l-Mukrî, Muhammed b. İshâk el-Katî gibi çok sayıda muhaddis ondan rivayette bulunmuştur.³⁹² Ebü's-Şeyh “Mukrî, kesîru'l-hadisdir, tasnifte bulunmuştur” demiştir.³⁹³ Hakkında “meşhur kurrâ imamlarından biri, Şam ve Mısır'da semâda bulunmuştur. Irak'da kırâat okutanların şeyhi, büyük üstaz, sika, salâh ve ilim ehli, sika, veralı, kırâatta baş, kırâatta görüş sahibi; imam, sadûk, emîn, mutesavvin, kadri büyük” değerlendirmeleri yapılmıştır.³⁹⁴ Mahpus iken vefat etmiştir.³⁹⁵

Muhammed b. Ahmed el-Esvârî (ö. 342/954).

Tam adı Ebü'l-Hüseyn Muhammed b. Ahmed b. Muhammed b. Ali b. Sâbûr el-İsfahânî el-Esvârî'dir. Ebü's-Şeyh, Ebû Bekr İbnü'l-Mukrî, Ali b. Meyle ve diğer İsfahanlılar kendisinden rivayette bulunmuşlardır.³⁹⁶

³⁹⁰ Ebü's-Şeyh, *Kitâbü'l-Azame*, 2/543 (H no: 190).

³⁹¹ Zehebî, *Siyer*, 16/264.

³⁹² Mansûrî, *Bülûğu'l-emânî*, 828-830.

³⁹³ Ebü's-Şeyh, *Tabakât*, 4/159.

³⁹⁴ Mansûrî, *Bülûğu'l-emânî*, 830-835.

³⁹⁵ 325/937 ve 327/939 senesinde vefat ettiğini söyleyenler de olmuştur. Bkz. Mansûrî, *Bülûğu'l-emânî*, 835.

³⁹⁶ Zehebî, *Siyer*, 15/477-478; Mansûrî, *Bülûğu'l-emânî*, 851.

Ebû Ahmed el-Kâdî el-Assâl (ö. 349/960).

Tam adı Ebû Ahmed Muhammed b. Ahmed b. İbrahîm b. Süleymân b. Muhammed b. Süleymân b. Abdillâh el-Kâdî el-Anberî el-Assâl el-İsfahânî'dir. Ebû's-Şeyh, İbnü'l-Assâl, Ebû Nuaym, Ebû Bekr İbnü'l-Mukrî ve daha çok sayıda muhaddis ondan rivayette bulunmuştur.³⁹⁷ Âlimler onun için "İmam, mutkîn, İsfahan kadısı, kâdî, sika, me'mûn, asrının imamı, vaktinin hâfızı, meşhûr, sebt" demişlerdir.³⁹⁸ İbn Mende "Dünyayı iki kere dolaştım Assâl gibisini görmedim" der.³⁹⁹ *Tefsîru'l-Kur'ân, Târîh, Târîhu'n-nisâ, Mu'cem, es-Sünne, Emsâl, er-Ru'ye, Kitâbü'l-Azame, Cizye, Rekâik, Müsnedü'l-ebvâb, el-Ebvâb alâ garîbi'l-hadîs, Hurûfü'l-kırâat, el-Âyât ve kerâmâtü'l-evliyâ, Ehâdisü Mâlik, Fevâid* kitaplarından bazılarıdır.⁴⁰⁰ 80 yaşında vefat etmiştir.⁴⁰¹

İbnü'l-Mukrî (ö. 381/991).

Tam adı Ebû Bekr Muhammed b. İbrahîm b. Ali b. Âsım b. Zâdân ez-Zâdânî el-Âsımî, el-Hâzin el-İsfahânî'dir.⁴⁰² Kırâat âlimi ve hadis hâfızıdır. Ebû's-Şeyh ve birçok kimse ondan hadis rivayetinde bulunmuştur.⁴⁰³ Ebû Nuaym onun için "Büyük muhaddis, sika, emîn, müsned ve usûl sahibi, Irak, Şam ve Mısır'da hadis semâ etti. Uzun yaşayan muhaddislerdendir; 96 yaşında vefat etti" demiştir. İbn Merdûye de *Târîh*'inde benzer değerlendirmelerde bulunmuştur.⁴⁰⁴ Sâhib İsmâîl b. Abbâd'a derler ki: "Sen Mu'tezilîsin. İbnü'l-Mukrî ise muhaddis (Sünnî) bir âlimdir. Böyle iken sen onu seviyor ve ondan hoşlanıyorsun!" O da şöyle cevap verdi: "İbnü'l-Mukrî babamın arkadaşıdır. مَوَدَّةُ الْأَبَاءِ قَرَابَةُ الْأَبْنَاءِ denilmiştir.⁴⁰⁵ Bir keresinde ben uyuyordum, Hz. Peygamber'i (sav) rüyamda gördüm. Bana buyurdular ki: 'Sen uyuyorsun. (Şu an) Allah'ın evliyasından bir veli senin kapıda bekliyor!' Hemen uyandım ve kapıya

³⁹⁷ Mansûrî, *Bülûğu'l-emânî*, 819-820.

³⁹⁸ Mansûrî, *Bülûğu'l-emânî*, 820-824.

³⁹⁹ Zehebî, *Siyer*, 16/10.

⁴⁰⁰ Zehebî, *Siyer*, 16/11; Mansûrî, *Bülûğu'l-emânî*, 824.

⁴⁰¹ Zehebî, *Siyer*, 16/13.

⁴⁰² Ali Osman Koçkuzu, "İbnü'l-Mukrî el-İsfahânî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2000), 21/137-138.

⁴⁰³ Mansûrî, *Bülûğu'l-emânî*, 802-806.

⁴⁰⁴ Zehebî, *Siyer*, 16/398-402. Ayrıca bkz. İbnü'l-Hâdî, *Şezerât*, 4/428; Zehebî, *Siyer*, 16/398-399; Mansûrî, *Bülûğu'l-emânî*, 810.

⁴⁰⁵ Özdeyişin aslı şöyledir: مَوَدَّةُ الْأَبَاءِ قَرَابَةُ الْأَبْنَاءِ "Baba sevgisi, çocuklar arasında bir akrabalıktır." Bu sebepten olmalıdır ki الحب يتوارث واليغض يتوارث "Sevgi de düşmanlık da nesiller arasında tevarüs eder" denmiştir. Bkz. Ebû Hâmid Abdülhamîd b. Hibetüllâh ed-Medâinî, *Şerhu Nehci'l-belâğa*, thk. Muhammed Ebû'l-Fadl İbrahîm (Kâhire: Dâru İhyâi'l-Kütübi'l-Arabiyye, 1. Basım, 1962), 19/214.

fırladım. ‘Kapıdaki kim?’ diye seslendim. Kapıdaki adam ‘Ebû Bekr İbnü’l-Mukrî!’ diye seslendi.⁴⁰⁶ 96 yaşında vefat etmiştir.⁴⁰⁷

İbn Mende Ebû Abdillâh el-İsfahânî (ö. 395/1005).

Tam adı Muhammed b. İshâk b. Muhammed b. Yahyâ b. İbrahîm b. el-Velîd b. Sende b. Butta b. İstendâr’dır. Birçok kimseden rivayette bulundu.⁴⁰⁸ Kendisinden de hem hocası ve hem de talebesi olan Ebû’ş-Şeyh rivayette bulunmuştur. 1700 kadar hocadan hadis yazdığı söylenen İbn Mende’nin yazdıklarının kırk yük kitabı bulunduğu belirtilmektedir.⁴⁰⁹ Talebelerin sayısı hocalarının sayısından daha ziyadedir.⁴¹⁰ Muhaddis ve kırâat âlimidir.⁴¹¹ Ebû Ali Velî b. Abdillâh şöyle anlatmıştır: “Rüyamda Hz. Peygamber’i (sav) gördüm; kendisine ‘Bu zamanın imamı kimdir?’ diye sordum. Üç kez ‘Ebû Abdillâh İbn Mende’dir’ buyurdular.”⁴¹² *el-İmân, et-Tevhîd, es-Sıfât, et-Târîh, Marîfetü’s-sahâbe, el-Künâ, er-Redd ale’l-Lafzıyye, en-Nefs ve’r-rûh* kitaplarından bazılarıdır.⁴¹³ İsfahan’da bir Cuma gecesi vefat etmiştir.⁴¹⁴ *Kitâbü’l-Azame*’de rivayeti bulunmamaktadır. Hatîb el-Bağdâdî, Ebû’ş-Şeyh’in icâzetle İbn Mende’den aldığı şu rivayeti nakletmiştir:

أخبرنا أبو بكر أحمد بن علي أخبرنا عبد الله بن محمد بن حيان الأصبهاني إجازة حدثني محمد بن إسحاق الجوال حدثنا أحمد بن إسحاق الصبغي حدثنا يعقوب القزويني حدثنا سعيد بن يحيى الأصبهاني حدثنا سعيد بن الحسن عن أبي إسحاق عن أبي الأحوص عن عبد الله قال: من أحب أن يلقي الله غداً مسلماً فليحافظ على هؤلاء الصلوات حيث يُنادى بهنَّ

Abdullah b. Mes’ûd (ra) şöyle demiştir: “Her kim yarın (kıyamet günü) Allah’a bir Müslüman olarak kavuşmak istiyorsa çağrıldıklarında şu (beş vakit) namazlara müdâvim olsun.”⁴¹⁵

⁴⁰⁶ Zehebî, *Siyer*, 16/401.

⁴⁰⁷ Zehebî, *Siyer*, 16/402.

⁴⁰⁸ M. Yaşar Kandemir, “Ebû Abdillâh İbn Mende”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1999), 20/177-179.

⁴⁰⁹ Kandemir, “Ebû Abdillâh İbn Mende”, 20/177-179.

⁴¹⁰ Mansûrî, *Bülûğu’l-emânî*, 861.

⁴¹¹ Mansûrî, *Bülûğu’l-emânî*, 858-859.

⁴¹² Mansûrî, *Bülûğu’l-emânî*, 864, 867.

⁴¹³ Mansûrî, *Bülûğu’l-emânî*, 864, 872.

⁴¹⁴ Mansûrî, *Bülûğu’l-emânî*, 1104-1105.

⁴¹⁵ Zehebî, *Siyer*, 17/17-40.

Ebü's-Şeyh'in yararlandığı hocalarının isimlerini bu kadar zikretmekle iktifa ediyoruz. Adını verdiğimiz ve kısmen de ilmî yönlerinden bahsettiğimiz bu hocaların İslâmî ilimlerin yanında edebiyat, tarih ve diğer alanlarda da derin bilgi sahibi oldukları görülmektedir. Hocalarının değişik alanlarda yetişmiş âlimler olması Ebü's-Şeyh'in ilmî neşetinde etkili olmuştur. Her birisi ilimde derya olan bu kadar hocadan ilim, marifet, ahlak ve adap alan Ebü's-Şeyh, kendisi de ilim deryası olmuş ve tıpkı şeyhleri gibi meşhur muhaddis ve âlimler arasında yerini almış; onlar gibi talebeler yetiştirmiş ve önemli eserler tasnif edebilmiştir. Hocalarının sayısının hayli çok olması Ebü's-Şeyh'in ilmine ve erken yaşlarda ilimle meşguliyetine delalet etmektedir.⁴¹⁶

2.3.3 Talebeleri

Talebeler, hocaların en güzel eserleridir. Devrinin büyük âlimlerinden olan Ebü's-Şeyh'in çok sayıda talebesi olabilmıştır. Belûşî, Ebü's-Şeyh'den ilim alanların ve ondan rivayette bulunanların sayısını 37 olarak tespit etmiştir.⁴¹⁷ Bunlar ileri düzeydeki âlim talebeleri olmalıdır. *Mevsûatü'l-Hadîs* adlı internet sitesinde Ebü's-Şeyh'in talebelerinin sayısı 69 olarak görülmektedir.⁴¹⁸ Talebelerinin memleketlerine bakıldığında içlerinde Ahvâzî, Endelüsî, Herevî, Şîrâzî, Bağdâdî olanlar vardır. Öğrencilerinin kendi memleketinden ve başka memleketlerden olması, Ebü's-Şeyh'in hadis hâfızlığındaki şöhretinin yaygınlığını ve âlî isnad sahibi olduğunu gösterir. Ebü's-Şeyh'in talebeleri arasında muhaddis, müfessir, kurrâ ve tarihçilerin olması onun çok yönlü talebeler yetiştirdiğini gösterir. Talebeleri arasında ünlü olanlar vardır. Mübârekfûrî'nin beyanına göre Ebü's-Şeyh'in ilmini ve kitaplarını nakleden en meşhur talebeleri Ebû Nuaym ve Kâtib Ebû Tâhir el-İsfahânî (ö. 445/1054) olmuştur. Ebû Nuaym'ın eserleri Ebü's-Şeyh'in rivayetleri ile doludur.⁴¹⁹

Ebü's-Şeyh'in talebelerinden bazıları şöyledir:⁴²⁰

⁴¹⁶ Abdülvâsi, *Ziyâdât*, 17.

⁴¹⁷ Ebü's-Şeyh, *Tabakât*, 87-92.

⁴¹⁸ "Ma'lûmâtün anî'r-Râvî" başlığı altında 69 talebe ismi tespit edilmiştir.

⁴¹⁹ Ebü's-Şeyh, *Kitâbü'l-Azame*, 1/71. Ayrıca bkz. Zehebî, *Siyer*, 16/278; Ebü's-Şeyh, *Tabakât*, 1/90.

⁴²⁰ İsimler vefat tarihine göre verilmeye çalışılmıştır.

Abdürrezzâk b. Abdillâh (ö. 350/961).

Ebü's-Şeyh'in oğludur. Ebü's-Sahhâf ve tabakasından çok sayıda hadis dinlemiştir. Hacdândan dönerken Nebbâc'da vefat etmiştir. Ebü's-Şeyh'in oğlundan rivayetleri vardır.⁴²¹

*Ebü Bekr Muhammed b. Abdîrrahmân et-Temîmî (ö. 360/971).*⁴²²

Ebü'l-Esbağ Abdilazîz b. Abdîlmelik b. Nasr el-Endelüsî (ö. 365/956).

Esbağ, Kurtuba şehrinde dünyaya gelmiştir. İlim ehli ve fazilet sahibi bir muhaddisdir. Mağrib ve meşrik beldelerinde semâda bulundu. 342/954 senesinde İsfahan'da Ebü's-Şeyh'den hadis dinlemiştir. Rihle yaparken en son Buhârâ'ya geldi ve orayı vatan edindi. Receb ayında Buhârâ'da vefat etti.⁴²³

Muhammed b. Müfferih (ö. 380/990).

Tam adı Ebu Abdillâh Muhammed b. Ahmed b. Muhammed b. Yahyâ b. Müfferih el-Kurtubî el-Kâdî'dir. Hıfz ve zaptı yönünden övülmüştür.⁴²⁴

İbnü'l-Mukrî (ö. 381/991).

Ebü Bekr Muhammed b. İbrahîm el-İsfahânî'dir. 285/898-381/991 seneleri arasında yaşayan İbnü'l-Mukrî, Ebü's-Şeyh'in hocası, talebesi ve yol arkadaşısıdır.⁴²⁵

⁴²¹ Ebü Nuaym el-İsfahânî şöyle nakletmiştir: (عبد الرزاق بن أبي محمد أبي الشيخ سمع الكثير من أبي علي الصحاف وطبقته توفي) منصرفه من الحج بالنجاج سنة نيف وخمسين سمعت أبا محمد ابن حيان يقول سمعت أبا عبد الله الرزاق يحكي عن أبي عبد الله الكسائي قال رأيت ابن أبي عاصم فيما يرى النائم كأنه جالس في المسجد الجامع عند الباب وهو يصلي من قعود فدنوت منه فسلمت عليه فرد علي فقلت أنت أحمد بن عمرو (قال نعم قلت ما فعل الله بك قال يؤنسني ربي قلت يؤنسك ربك قال نعم فشبهت شبهة وانتبهت ذكره لنا في تاريخه Muhammed Ebi's-Şeyh. Ebi's-Sahhâf ve tabakasından çok hadis dinledi. Hacdândan dönerken elli küsur yaşlarda en-Nebbâc'da vefat etti. Ebü's-Şeyh oğlu Abdullâh'tan bir nakilde bulunur. Der ki: 'Oğlum Abdurrezzâk'tan duydum: Abû Abdillâh el-Kisâî'den hikâye etti...' Bkz. Ebü Nuaym, *Târîhu Asbahân*, 2/101.

⁴²² <http://hadith.İslâm-db.com/narrators/58265> (Erişim 17 Temmuz 2023).

⁴²³ Sem'ânî, *el-Ensâb*, 1/365-366; Dursun Sarı, "En Uzun Hadis Yolculuğu (Rihle): Ebü'l-Esbağ Abdülazîz b. Abdülmelik b. Nasr el-Endelüsî", *Uluaslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi* 13/69 (Mart 2020), 1438-1442.

⁴²⁴ İbn Hacer, *Lisânü'l-mîzân*, 5/387-388 (Ricâl no: 1260).

⁴²⁵ Zehebî, *Siyer*, 16/402.

Ebû Bekr Muhammed b. Ahmed b. Abdillâh b. İshâk el-Mukrî el-Beyzâvî (ö. 393/1003).

Fâris kurrâ âlimlerinden biridir. Ebü's-Şeyh, Ebû Bekr el-Ciâbî ve Abdullâh el-Kattât gibi muhaddislerden semâda bulundu. *Sika* bir âlimdir.⁴²⁶

İbn Mende (ö. 395/1005).

Hicrî 310-395 yılları arasında yaşayan İbn Mende Ebü's-Şeyh'in hocası ve talebesi olarak bilinmektedir.⁴²⁷

*Ahmed b. Muhammed b. Yezde el-Milencî el-Mukrî (ö. 395/1005).*⁴²⁸

Esmâ bt. Ahmed b. Muhammed Meşâze el-İsfahâniyye (ö. ?).

Esmâ bt. Ahmed erkek kardeşi ile beraber Ebü's-Şeyh'ten şu rivayette bulunmuştur:

أَخْبَرَنَا أَبُو الْحُسَيْنِ مُحَمَّدُ بْنُ أَحْمَدَ بْنِ مُحَمَّدِ بْنِ مِشَاذَةَ الْمُؤَدِّبِ , بِأَصْبَهَانَ وَأَخُوهُ أُمَّ سَلَمَةَ أَسْمَاءُ قَالَا: حَدَّثَنَا أَبُو مُحَمَّدٍ عَبْدُ اللَّهِ بْنُ مُحَمَّدِ بْنِ جَعْفَرِ بْنِ حَيَّانَ إِمْلَاءً قَالَ: حَدَّثَنَا أَبُو يَحْيَى عَبْدُ الرَّحْمَنِ بْنُ سَلَمٍ الرَّازِيُّ قَالَ: حَدَّثَنَا مُحَمَّدُ بْنُ عِيْلَانَ قَالَ: حَدَّثَنَا أَحْمَدُ بْنُ صَالِحٍ الْمِصْرِيُّ عَنْ إِبْرَاهِيمَ بْنِ الْحَجَّاجِ عَنْ عَبْدِ الرَّزَّاقِ عَنْ مَعْمَرٍ عَنْ ابْنِ أَبِي نَجِيحٍ عَنْ مُجَاهِدٍ عَنْ ابْنِ عَبَّاسٍ قَالَ: لَمَّا رَوَّجَ النَّبِيُّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ فَاطِمَةَ مِنْ عَلِيٍّ قَالَتْ فَاطِمَةُ: يَا رَسُولَ اللَّهِ رَوَّجْتَنِي مِنْ رَجُلٍ فَقِيرٍ لَيْسَ لَهُ شَيْءٌ فَقَالَ النَّبِيُّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ: أَمَا تَرْضَيْنَ أَنَّ اللَّهَ اخْتَارَ مِنْ أَهْلِ الْأَرْضِ رَجُلَيْنِ أَحَدُهُمَا أَبُوكَ وَالْآخَرُ رَوْجُكَ

İbn Abbâs (ra) şöyle anlatmıştır: Hz. Peygamber (sav) Fâtıma'yı Hz. Ali ile evlendirince Fâtıma babasına: “Yâ Resûlellah! Beni hiçbir şeyi olmayan fakir bir adamla evlendirdin” dedi. Hz. Peygamber de (sav) “Allah yeryüzü halkından iki adam seçti: Baban ve kocan. Buna razı gelmez misin?” buyurdu.⁴²⁹

⁴²⁶ Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-büldân*, 1/529; Ebü's-Şeyh, *Tabakât*, 1/90; Ebü's-Şeyh, *Ahlâku'n-nebî*, 1/34.

⁴²⁷ Kandemir, “Ebû Abdillâh İbn Mende”, 20/177-179.

⁴²⁸ Zehebi, *Siyer*, 16/278; 17/593.

⁴²⁹ Hatîb el-Bağdâdî, *Târihu Bağdâd*, 5/319.

*Ebü'l-Hüseyn Muhammed b. Ahmed Meşâze el-Müeddib (ö. ?).*⁴³⁰

*Ebü Bekr Ahmed b. Muhammed eş-Şürûtî (ö. ?).*⁴³¹

Ebü Bekr es-Sâlihânî (ö. 404/1013).

Tam adı Ebû Bekr Muhammed b. Abdillâh b. el-Hüseyn b. Mihrân b. Şâzân b. Yezîd el-Fâmî es-Sâlihânî el-Bakkâl'dır. Ebû Bekr es-Sâlihânî, Ebü's-Şeyh ve Ebû Bekr el-Mukrî'den hadis semâında bulundu. İsfahan'da vefat etmiştir.⁴³² Begavî, naklettiği bir rivayet tarikiinde, Ebû Bekr es-Sâlihânî'nin Ebü's-Şeyh'ten şu hadisi tahdis ettiğini belirtir:

حدثنا المطهر بن علي الفارسي أنبأنا محمد بن إبراهيم الصالحاني أنبأنا عبد الله بن محمد بن جعفر أبو الشيخ الحافظ أنبأنا ابن أبي عاصم أنبأنا أبو بكر بن أبي شيبة أنبأنا معاوية بن هشام عن علي بن صالح عن يزيد بن زياد عن إبراهيم عن علقمة عن عبد الله قال: قال رسول الله صلى الله عليه وسلم: إِنَّا أَهْلُ بَيْتِ اخْتَارَ اللَّهُ لَنَا الْآخِرَةَ عَلَى الدُّنْيَا

Begavî “Muhakkak ki ahiret, senin için dünyadan daha hayırlıdır”⁴³³ meâlindeki ayetin tefsiri sadedinde Resûlullah'ın (sav) şöyle dediğini nakleder: “Biz ehl-i beytiz; Allah bizim için dünyaya karşılık ahireti tercih etmiştir.”⁴³⁴

Ebü Bekr İbn Merdûye (ö. 410/ 1020).

Tam adı Ebû Bekr Ahmed b. Mûsâ b. Merdûye b. Fûrek b. Mûsâ b. Ca'fer el-İsfahânî'dir.⁴³⁵ Hadis hâfızı, tefsir, tarih ve coğrafya âlimidir. Aynı adla bilinen torunuyla karıştırılmaması için kendisine İbn Merdûye (Merdeveyh) el-Kebîr denmiştir.⁴³⁶ Hocaları arasında Ebû Sehl b. Ziyâd el-Kattân, Meymûn b. İshâk el-Horasânî, Ebû Ahmed el-Assâl, Ebü's-Şeyh gibi âlimler vardır. Hâfız, sebt,

⁴³⁰ <http://hadith.İslâm-db.com/narrators/61152/> (Erişim 17 Temmuz 2023).

⁴³¹ <https://ketabonline.com/ar/books/16143/read?part=1&page=1&index=2474357> (Erişim 17 Temmuz 2023).

⁴³² Sem'ânî, *el-Ensâb*, 3/510; Zehebî, *Siyer*, 16/277.

⁴³³ Duhân, 44/4.

⁴³⁴ Ebû Muhammed el-Hüseyn b. Mes'ûd el-Begavî, *Meâlimü't-tenzîl*, thk. Muhammed Abdullah en-Nemir vd. (Riyâd: Dâru Taybe, 1991), 8/454.

⁴³⁵ Zehebî, *Siyer*, 17/308-311.

⁴³⁶ Abdülkadir Şenel, “İbn Merdûye”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1999), 20/184-185.

allâmedir.⁴³⁷ *Emâlî, Muhtârât mine'l-Emâlî, Mu'cemü'l-büldân, Cüz', el-Müstahrec alâ Sahîhi'l-Buhârî, Kitâbü't-Tefsîr, Târihu İsfahan* eserlerinden bazılarıdır. İbn Merdûye; Ebü's-Şeyh ile Taberânî'nin *Ehâdis* adlı eserlerinden seçtiği hadislerle *el-Ed'îye* adlı bir dua mecmuası kaleme almıştır.⁴³⁸ *el-Müsned, el-Ebvâb, eş-Şüyûh, el-Müstahrec alâ Müslim, el-Emsâl, Evlâdü'l-muhaddisîn, el-İlm, Menâkıbü Ali* eserlerinden bazılarıdır.⁴³⁹

Ebü'l-Kâsım el-İsfahânî el-Esvârî (ö. ?).

Tam adı Abdülvâhid b. Ahmed b. Muhammed b. Yahyâ el-Esvârî Ebü'l-Kâsım el-İsfahânî'dir.⁴⁴⁰ Sem'ânî tam adının Abdurrahmân b. Muhammed b. Ahmed b. Yahyâ el-Esvârî Ebü'l-Kâsım el-İsfahânî şeklinde olduğunu kaydeder.⁴⁴¹ Belûşî Hamevî'nin tespitini dikkate almıştır.⁴⁴² İbn Mende'nin nakline göre Hâfız Ebü's-Şeyh'ten hadis rivayet etmiştir. Ondan da Kuteybe b. Saîd el-Mi'dânî rivayette bulunmuştur.⁴⁴³

*Fadl b. Ahmed el-Kassâr (ö. ?).*⁴⁴⁴

Ebü Bekir el-A'var (ö. 410/1020).

Tam adı Ebü Bekir Ahmed b. Ali b. Yezdâd b. Yezdâdfenâ el-Kârî el-Bağdâdî'dir. İsfahan'da Ebü Bekr el-Kattât ve Ebü's-Şeyh'den hadis dinlemiştir. Sika, fâzıl, deyyin, hurûfu'l-Kur'ân konusunda âlim bir zat idi. Kur'ân'ı güzel ve seri tilavet ederdi.⁴⁴⁵

⁴³⁷ Zehebî, *Siyer*, 17/308-3011; Zehebî, *Tezkiretü'l-huffâz*, 3/169; Şenel, “İbn Merdûye”, 20/184-185.

⁴³⁸ Abdülkadir Şenel, “İbn Merdûye”, 20/184-185.

⁴³⁹ Zehebî, *Siyer*, 17/308-311; Şenel, “İbn Merdûye”, 20/184-185.

⁴⁴⁰ Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-büldân*, 1/190.

⁴⁴¹ Sem'ânî, *el-Ensâb*, 1/249.

⁴⁴² Ebü's-Şeyh, *Tabakât*, 1/89.

⁴⁴³ Sem'ânî, *el-Ensâb*, 1/249.

⁴⁴⁴ Zehebî, *Siyer*, 16/278; Ebü's-Şeyh, *Tabakât*, 1/90; Ebü's-Şeyh, *Ahlâku'n-nebî*, 1/34.

⁴⁴⁵ Hatîb el-Bağdâdî, *Târihu Bağdâd*, 5/524-525; Ebü's-Şeyh, *Tabakât*, 1/88.

*Muhammed b. Ali b. Yehrûzmerd (ö. ?).*⁴⁴⁶

*Ebû Ahmed Muhammed b. Ali es-Sîbeveyh el-Müeddib (ö. ?).*⁴⁴⁷

*Ebû Ca'fer b. Zebrek el-Bizzî (ö. ?).*⁴⁴⁸

*Ebü'l-Hüseyn Muhammed b. Ahmed el-Kinânî (ö. ?).*⁴⁴⁹

*Ebü'l-Hasen Muhammed b. Ahmed b. Muhammed el-İsfahânî (ö. ?).*⁴⁵⁰

*Muhammed b. Ali b. Semûye (ö. ?).*⁴⁵¹

Ebü Bekr Ahmed b. Abdurrahmân eş-Şîrâzî (ö. 411/1021).

Tam adı Ebû Bekr Ahmed b. Abdurrahmân b. Ahmed b. Mûsâ eş-Şîrâzî'dir. Taberânî, İsmâîlî, Ebü's-Şeyh, Serrâc en-Neysâbûrî gibi büyük muhaddislerden semâda bulunmuştur. Hâfız el-Şîreveyh (ö. 564/1169) onun için *sika, sâdık, sadûk, hâfız ve rihleyi çok yapan* şeklinde tanımlamıştır.⁴⁵² Şîraz'da vefat etmiştir.⁴⁵³

*Ebü Sa'd el-Mâlînî (ö. 412/1022).*⁴⁵⁴

Tam adı Ebû Sa'd Ahmed b. Muhammed b. Ahmed b. Abdillâh b. Hafs b. el-Halîl el-Ensârî el-Herevî el-Mâlînî es-Sûfî'dir. Tâvûsü'l-Fukarâ olarak lakablanmıştır. Hadis hâfızı ve sûfidir. İsfahan'a birçok kez rihle yapmıştır. Ebü's-Şeyh, hocaları arasında yer alır. Âlimler onu *marifet ve fehmi, sâdık, vera ve utkân sahibi; imam, muhaddis, sâdık, zâhid, cevval* şeklinde nitelemişlerdir. Her bir hadisi muteber bir sûfiden alınan *Kitâbü'l-Erbâin fî şüyûhi's-sûfiyye* adlı kırk hadisinden başka *el-Mü'telif ve'l-*

⁴⁴⁶ Zehebî, *Siyer*, 16/277.

⁴⁴⁷ Zehebî, *Siyer*, 16/278; Ebü's-Şeyh, *Ahlâku'n-nebî*, 1/34; Ebü's-Şeyh, *Zikru'l-akrân*, 6.

⁴⁴⁸ Ebü's-Şeyh, *Ahlâku'n-nebî*, 1/34.

⁴⁴⁹ Ebü's-Şeyh, *Tabakât*, 1/90; Ebü's-Şeyh, *Ahlâku'n-nebî*, 1/34.

⁴⁵⁰ Ebü's-Şeyh, *Ahlâku'n-nebî*, 1/34.

⁴⁵¹ Zehebî, *Siyer*, 16/277. Sem'ânî tam adını Ebû Ahmed Muhammed b. Ali b. Semûye el-Mekfûf şeklinde zikretmiştir. Bkz. Ebû Sa'd Abdülkerîm b. Muhammed b. Mansûr es-Sem'ânî, *et-Tahbîr*, thk. Münîre Nâcî Sâlim. Bağdâd: Rîâsetü Dîvânî'l-Evkâf, 1. Basım, 1975), 1/254.

⁴⁵² Zehebî, *Siyer*, 17/242-243; Zehebî, *Târihu'l-İslâm*, 28/154.

⁴⁵³ Zehebî, *Tezkiretü'l-huffâz*, 3/178-179; Ebü's-Şeyh, *Ahlâku'n-nebî*, 1/33.

⁴⁵⁴ Zehebî, *Siyer*, 17/301-303.

muhtelif, Ehâdîsü İmâm Mâlik b. Enes, el-Fütüvve, Müsnedü's-sûfiyye, el-Esbâb ve'l-ensâb adlı eserleri vardır.⁴⁵⁵

İbn Ebi'l-Fâris (ö. 412/1022).

Tam adı Ebü'l-Feth Muhammed b. Ahmed b. Muhammed b. Fâris b. Sehl el-Bağdadî'dir. Sika ve hâfızdır. Hıfz, emânet ve marifet sahibi olup, salâhı yönüyle meşhur biridir.⁴⁵⁶

Ebû Saîd en-Nakkâş (ö. 414/1023).

Tam adı Ebû Saîd Muhammed b. Ali b. Amr b. Mehdî el-İsfahânî el-Hanbelî, en-Nakkâş'dır. Ebû Ahmed el-Assâl, Ebü's-Şeyh, Taberânî, Ebû Bekr el-İsmâîlî, Ebû Bekr İbnü's-Sünnî gibi âlimlerden tahdis etti; telif ve tasnifatta bulundu. *Tabakâtü's-sûfiyye, Emâlî, Kitâbü'l-Kudât* eserlerinden bazılarıdır.⁴⁵⁷ Âlimler onu *hâfız, imam, bâri', sebt* şeklinde nitelemişlerdir. 80 küsur yaşlarında vefat etmiştir.⁴⁵⁸

Ebû Mansûr el-İsfahanî (ö. 418/1027).

Tam adı Ebû Mansûr Ma'mer b. Ahmed el-İsfahanî'dir. Ebû İshâk İbrahim el-İsfahanî, Taberânî gibi âlimlerden hadis okudu. Ebü's-Şeyh ve Ebû Abdillâh İbn Mende'nin derslerine devam etti. Tasavvufa yönelişinde Ebü's-Şeyh'in etkili olduğu ifade edilmiştir. *Nehcü'l-hâs, Edebü'l-mülûk, el-Meâilü'l-muhdese fî asrinâ, Zikrû meâni't-tasvvuf, Şerhu erbeine hadisen fî't-tesavvuf, el-İhtiyârât, Hakâiku'l-âdâb* eserlerinden bazılarıdır.⁴⁵⁹ *el-Cüz'ü fîhi ehâdîsü'l-erbein* adlı eserinde⁴⁶⁰ Ebü's-Şeyh'den rivayetleri vardır. Eserin iki nolu rivayeti şöyledir:

⁴⁵⁵ Zehebî, *Siyer*, 17/301-303; Abdülkadir Şenel, "Mâlinî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2003), 27/535.

⁴⁵⁶ Süyûtî, *Tabakâtü'l-huffâz*, 413 (Ricâl no: 932).

⁴⁵⁷ Zehebî, *Tezkiretü'l-huffâz*, 3/174-175; *Siyer*, 17/307-308.

⁴⁵⁸ Zehebî, *İber*, 2/228; Süyûtî, *Tabakâtü'l-huffâz*, 414-415; Ebü's-Şeyh, *Ahlâku'n-nebî*, 1/33-35.

⁴⁵⁹ Rıza Kurtuluş, "İsfahanî, Ebû Mansûr", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2000), 22/508.

⁴⁶⁰ Eser yazma/mahtût olarak *Câmiu'l-Kütübi'l-İslâmiyye* adlı internet sitesinde yayımlanmıştır. İçinde 45 rivayet bulunmaktadır.

2 - حدثنا أبو محمد عبد الله بن محمد بن جعفر بن حيان ثنا أبو يعلى الموصلي قال: أمية بن بسطام ثنا يزيد بن زريع ثنا روح بن القاسم عن إسماعيل بن أمية عن يحيى بن عبد الله بن صيفي عن أبي معبد عن ابن عباس أن النبي صلى الله عليه وسلم بعث معاذًا إلى اليمن فقال: إنك تقدم على قوم من أهل الكتاب فليكن أول ما تدعوهم إليه عبادة الله فإذا عرفوا الله عز وجل فأخبرهم أن الله عز وجل قد فرض عليهم خمس صلوات فإذا فعلوا فأخبرهم أن الله عز وجل فرض عليهم زكاة تؤخذ من أغنيائهم ترد على فقرائهم فإذا أطاعوا بها فخذ منهم وتوق كرام أموالهم

İbn Abbâs'ın (ra) naklettiğine göre Hz. Peygamber (sav) Muâz'ı (ra) Yemen'e gönderirken şöyle tavsiyede bulunur: “Sen Ehl-i kitap olan bir kavme gidiyorsun. Onları davet edeceğin ilk şey Allah'a kulluk olsun (ve kelime-i şahâdeti ikrar etsinler). Yüce Allah'ı bildiklerinde onlara hergün beş vakit namazın Yüce Allah tarafından farz kılındığını bildir. Bunu da (kabul edip) yaparlarsa, zenginlerden alınıp fakirlere verilecek zekâtın Yüce Allah tarafından kendilerine farz kılındığını bildirirsin. Bu konuda da itaat ederlerse onlardan zekâtı al, ancak mallarının en kıymetlilerinden almaktan sakın.”⁴⁶¹

Ebü'l-Abbâs Ahmed b. Ali es-Sâmânî es-Sahhâf (ö. 423/1032).

Yâkût el-Hamevî “Sâmân” maddesini ele alırken Sâmân'a nisbet edilen âlimlerden olarak ilk önce Ebü'l-Abbâs es-Sâmânî'yi zikreder ve şöyle der: “Sâmân'a nisbet edilen âlimlerden biri Sahhâf Ebü'l-Abbâs Ahmed b. Ali es-Sâmânî'dir. Hâfız Ebü's-Şeyh ve diğer muhaddislerden hadis rivayetinde bulunmuştur. Sâmân, Semerkand nahiyelerinden bir karyedir.”⁴⁶²

Ebü'n-Nasr el-Cessâs (423/1032).

Tam adı Ebû Nasr el-Cessâs Ahmed b. Ali b. Abdûs b. Muhammed b. el-Hasen b. el-Hüseyn b. Hârûn b. Mihrân el-Muaddil el-Ehvâzî'dir. Duvar işleri ile meşguliyetinden Cessâs denmiştir. Taberânî, Ebü's-Şeyh, Abdullah b. Muâviye et-Talhî, Ahmed b. Muhammed b. el-Abbâs el-Basrî, Ebû Selmân Muhammed b. el-Hüseyn el-

⁴⁶¹ <https://ketabonline.com/ar/books/16143/read?part=1&page=1&index=2474357> (Erişim 17 Temmuz 2023).

⁴⁶² Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-büldân*, Sâmân, 3/172; Ebü's-Şeyh, *Ahlâku'n-nebî*, 1/33.

Harrânî'den ilim almıştır. *Sika* ve *sebt* olarak zikredilen Cessâs Ahvâz'da vefat etmiştir.⁴⁶³

Ebû Abdillâh el-İclî (ö. 423/1032).⁴⁶⁴

Tam adı Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed b. Muhammed b. Yahyâ b. Hamdân el-Hânî el-İclî'dir. Hânülcân'da ikamet etmiştir. Aynı tabakada yer alan Taberânî ve Ebü's-Şeyh'ten hadis tahsilinde bulunmuştur.⁴⁶⁵

Süfyân b. Hasenkûveyh (ö. 424/1033).

Tam adı Ebû Abdillâh Süfyân b. Muhammed b. Hasenkûveyh el-İsfahânî'dir.⁴⁶⁶ Ebü's-Şeyh'ten rivayette bulundu.⁴⁶⁷

Ebû Bekr el-Yezdî (ö. 429/1038).

Tam adı Ebû Bekr Ahmed b. Muhammed b. Ahmed b. Ca'fer b. Mihriyâr el-Yezdî'dir. İsfahan'da yaşadı. Ahmed b. Muhammed el-Mâlîni, Abdullah b. Adî el-Cürcânî, Ebü's-Şeyh, Ebû Bekr el-Kabbâb, Muhammed b. İshâk İbn Mende, Ömer b. Ali el-Mihribânî'den rivayette bulundu.⁴⁶⁸ Hâfız, rehâl, musannif-i kebîr, Ebû Bekr İbn Mencûye'nin dayısıdır.⁴⁶⁹ *Sika* olarak bilinmektedir.⁴⁷⁰

Muhammed b. Abdirrezzâk (ö. 430/1039).

Tam adı Ebü'l-Feth Muhammed b. Abdirrezzâk b. Abdillâh b. Muhammed b. Ca'fer b. Hayyân el-İsfahânî'dir. Ebü's-Şeyh'in Torunudur. Hasen b. Süfyân eş-Şeybânî ve

⁴⁶³ Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, 5/527; Ebü's-Şeyh, *Ahlâku'n-nebî*, 1/33.

⁴⁶⁴ Ebü's-Şeyh, *Tabakât*, 1/91; Ebü's-Şeyh, *Ahlâku'n-nebî*, 1/35.

⁴⁶⁵ Hânülcân, "İsfahan'da bir yerdir; sokak ve imarat sahibi güzel bir şehirdir. İsfahan'a iki günlük mesafede olup oraya nisbet edilenler hânî diye zikredilirler. Oradan âlimlerden bir grup kimseler çıkmıştır. Onlardan biri el-İclî diye maruf olan Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed b. Muhammed b. Yahyâ b. Hamdân el-Hânî'dir. Bkz. Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-büldân*, 2/341.

⁴⁶⁶ Muhakkik Sâlih b. Muhammed el-Veneyyân bu ismi (سليمان بن حسنويه) şeklinde tespit etmiştir. Bkz. Ebü's-Şeyh, *Ahlâku'n-nebî*, 1/34. Zehebî (سفيان بن حسنويه) şeklinde zikretmiştir. Bkz. Zehebî, *Siyer*, 16/277.

⁴⁶⁷ Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, 9/398; Zehebî, *Siyer*, 16/277.

⁴⁶⁸ Sem'ânî, *el-Ensâb*, 13/494.

⁴⁶⁹ Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, 9/457.

⁴⁷⁰ Ebû Nasr Ali b. Hibetüllâh b. Ali el-İclî, *İkmâlü'l-Kemâl*, nşr. Abdurrahmân b. Yahyâ el-Muallimî (Haydarâbât: 1962), 1/456; Ebü's-Şeyh, *Ahlâku'n-nebî*, 1/34; Zehebî, *Siyer*, 16/278; Şehâvî, *Fethu'l-muğis*, 3/102.

dedesi Ebü's-Şeyh'ten hadis rivayet etmiştir. Kendisinden de Hâkim en-Nîsâbü'rî (ö. 405/1014) ve Abdurrahmân b. Mende el-Abdî (ö. 470/1078) rivayette bulunmuştur.⁴⁷¹

*Ebü'l-Hüseyn Muhammed b. Ahmed el-Kisâî (ö. 430/1039).*⁴⁷²

İbnü'l-Hâris (ö. 430/1039).

Tam adı Ebû Bekr Ahmed b. Muhammed b. Abdullah b. el-Hâris et-Temîmî el-İsfahânî'dir. Zehebî onu İbnü'l-Hâris başlığı altında zikretmiştir. *Ahlâku'n-nebî* kitabının ravisidir. Ebü's-Şeyh, Ebû Bekr Abdullah b. Muhammed el-Kabbâb, Ebü'l-Hasen ed-Dârekutnî gibi âlimlerden hadis dinlemiştir. Sünen-i Dârekutnî'nin ravilerindendir. Beyhakî, hocası İbnü'l-Hâris kanalıyla Ebü's-Şeyh'ten çok sayıda rivayette bulunmuştur. Âlimler onu “muhaddis, imam, mukrî, edîb, nahivci, fakih, zâhid, deyn, veri, sika; usûlünde, ilim ve verasında asrının biricîği; hadis ilminde ârif, semâî çok, usûlü sahih idi; onun gibisi gelmedi” şeklinde tavsif ederler.⁴⁷³

Ebü Nuaym el-İsfahânî (ö. 430/1038).

Tam adı Ahmed b. Abdillâh b. Ahmed b. İshâk b. Mûsâ b. Mihrân el-Mihrânî el-İsfahânî es-Sûfî'dir. Zâhid Muhammed b. Yûsuf el-Bennâh'ın torunudur. *Hilyatü'l-Evliyâ* müellifi, hadis, kelâm, tasavvuf âlimi ve tarihçidir. Babası Ebû Muhammed Abdullah (ö. 365/976) da hadis hâfızıdır.⁴⁷⁴ Ebû Nuaym sekiz yaşından itibaren Ebü's-Şeyh ve İbnü'l-Mukrî el-İsfahânî gibi hadis âlimlerinden ders almaya başladı. Dönemin önemli ilim merkezlerine ilim talebi için seyahatler yaptı. Assâl, Ebû Bekr el-Ciâbî, Taberânî ve Ebû Bekr el-Katîî gibi muhaddislerden rivayette bulundu. Hocalarına dair *Mu'cemü's-şüyûh* adlı bir eser kaleme almıştır.⁴⁷⁵ Âlî isnad sahibi olması sebebiyle muhaddisler ondan hadis almak için İsfahan'a akın etmişlerdir. *Hilyetü'l-evliyâ, Delâilü'n-nübüvve, Zikrû ahhâri Asbahân, Ma'rifetü's-sahâbe,*

⁴⁷¹ Zehebî, *el-Müştebih fî esmâi'r-ricâl*, 129; Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, 9/180.

⁴⁷² Zehebî, *Siyer*, 16/277.

⁴⁷³ Zehebî, *Siyer*, 17/538-539 (Ricâl no. 358); Abdülğâfir b. İsmâîl b. Abdilğâfir b. Muhammed el-Fârisî, *el-Müntehab mine's-siyâk li Târîhi Nîsâbü'r*, thk. Muhammed Ahmed Abdülazîz (Beyrût: Dâru'l-Kütbi'l-İlmiyye, 1. Basım, 1989), 89.

⁴⁷⁴ Zehebî, *Tezkiretü'l-huffâz*, 3/195-198.

⁴⁷⁵ Zehebî, *Siyer*, 17/454-458.

Kitâbü 'd-Duafâ, Sıfatü 'l-cenne, Fazîletü 'l-âdilîn, el-Müsnedü 'l-müstahrec alâ Sahîhi Müslim, Kitâbü Tıbbi 'n-nebî eserlerinden bazılarıdır.⁴⁷⁶ İsfahan'da vefat etmiştir.⁴⁷⁷

Ebü 'l-Kâsım el-Attâr el-İsfahânî (ö. 436/1044).

Tam adı Ebü 'l-Kâsım Abdullah b. Muhammed b. Ahmed el-Attâr el-Mukrî'dir. Ebü 'ş-Şeyh ve çok kimseden hadis semâ etmiştir.⁴⁷⁸ Şemsüddîn İbnü 'l-Cezerî de (ö. 833/1430) "İsfahan şeyhi olup sadûk ve zâbit bir âlimdir" dedikten sonra kırâat aldığı ve okuttuğu talebelerinin adını saymıştır.⁴⁷⁹

Ebü Bekr es-Saffâr (ö. 437/1046).

Tam adı Ebü Bekr Muhammed b. Ahmed b. Abdirrahmân b. Muhammed b. Mûsâ el-İsfahânî es-Saffâr'dır. Ebü 'ş-Şeyh'ten semâda bulundu. Kendisinden de Ali el-Vahşî, Mes'ûd b. Nâsır es-Siczî, Ebü Ali el-Haddâd ve başkaları rivayet etti.⁴⁸⁰

Ebü Abdillâh Ahmed b. Muhammed b. el-Hüseyn el-Mukrî el-Bezde (ö. 437/1046).⁴⁸¹

Fadl b. Muhammed el-Kâşânî el-İsfahânî (ö. 438/1047).

Tam adı Ebü Nasr el-Fadl b. Muhammed b. Saîd el-Kâşânî el-İsfahânî'dir. Fadl b. Muhammed el-İsfahânî ismiyle şöhret bulmuştur. Ebü 'ş-Şeyh'ten hadis rivayet etti. Kendisinden de Hasen b. Ahmed b. el-Hasen, Ebü Ali el-Haddâd, Gânim el-Burcî ve başkaları rivayette bulunmuştur.⁴⁸²

⁴⁷⁶ Osman Türer, "Ebü Nuaym el-İsfahânî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1994), 10/201-204.

⁴⁷⁷ Ebü 'ş-Şeyh, *Ehâdisü Ebi 'z-Zübeyr*, 25-26; Türer, "Ebü Nuaym el-İsfahânî", 10/201-204.

⁴⁷⁸ Zehebî, *Târihu 'l-İslâm*, 9/554; Zehebî, *Siyer*, 16/278.

⁴⁷⁹ İbnü 'l-Cezerî, *Gâyetü 'n-nihâye*, 1/399 (Ricâl no: 1862).

⁴⁸⁰ Zehebî, *Târihu 'l-İslâm*, 9/567; Ebü 'ş-Şeyh, *Ahlâku 'n-nebî*, 1/34.

⁴⁸¹ Ebü 'ş-Şeyh, *Ahlâku 'n-nebî*, 1/33.

⁴⁸² Zehebî, *Târihu 'l-İslâm*, 9/576; Zehebî, *Târihu 'l-İslâm*, 9/576; Ebü 'ş-Şeyh, *Ahlâku 'n-nebî*, 1/34.

Ebû Bekr Muhammed b. Abdillâh et-Tebbân el-İsfahânî (ö. 438/1047).⁴⁸³

Ebü's-Şeyh'den hadis semâ etmiştir. Ondan da Kuteybe b. Saîd el-Müteahhir rivayette bulunmuştur.⁴⁸⁴

Ebû Tâhir Hasenâbâzî (ö. ?).

Tam adı Ebû Tâhir Abdülkerîm b. Abdilvâhid el-Hasenâbâzî es-Sûfî el-Mekşûfî'dir.⁴⁸⁵ Başlı açık olduğundan *el-Mekşûfî* olarak tanınmıştır. Ebü's-Şeyh ve çok kimseden hadis dinlemiştir. Kendisinden de oğlu Ebû Muhammed Abdülazîz b. Muhammed en-Nahşebî (ö. 457/1065) semâda bulunmuştur.⁴⁸⁶ Hasenâbâzî, Ebü's-Şeyh'ten şöyle nakletmiştir:

أَخْبَرَنَا أَبُو طَاهِرٍ عَبْدُ الْكَرِيمِ بْنُ عَبْدِ الْوَاحِدِ بْنِ مُحَمَّدٍ الْحَسَنَابَازِيِّ شَيْخُ الصُّوفِيَّةِ بِأَصْفَهَانَ بِقَرَأَتِي عَلَيْهِ قَالَ: حَدَّثَنَا أَبُو مُحَمَّدٍ عَبْدُ اللَّهِ بْنُ مُحَمَّدٍ بْنِ جَعْفَرِ بْنِ حَبَّانٍ إِمْلَاءً قَالَ: حَدَّثَنَا عَبْدُ الرَّحْمَنِ بْنُ الْحَسَنِ قَالَ: حَدَّثَنَا مُحَمَّدُ بْنُ إِسْمَاعِيلَ قَالَ: حَدَّثَنَا أَحْمَدُ بْنُ صَبِيحٍ الْأَسَدِيُّ قَالَ: حَدَّثَنَا حُسَيْنُ بْنُ عَلْوَانَ عَنْ أَبِيهِ عَنْ أَنَسٍ قَالَ: قَالَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَآلِهِ وَسَلَّمَ: مَنْ صَامَ ثَلَاثَةَ أَيَّامٍ مِنْ رَجَبٍ غُلِقَتْ عَنْهُ سَبْعَةُ أَبْوَابِ النَّارِ وَمَنْ صَامَ ثَمَانِيَةَ أَيَّامٍ مِنْ رَجَبٍ فَتَحَتْ ثَمَانِيَةَ أَبْوَابِ الْجَنَّةِ وَمَنْ صَامَ خَمْسَةَ عَشَرَ يَوْمًا مِنْ رَجَبٍ حَاسَبَهُ اللَّهُ جَسَابًا يَسِيرًا وَمَنْ صَامَ رَجَبًا كُلَّهُ كَتَبَ اللَّهُ عَزَّ وَجَلَّ لَهُ رِضْوَانَهُ وَمَنْ كَتَبَ اللَّهُ عَزَّ وَجَلَّ لَهُ رِضْوَانَهُ لَمْ يُعَذِّبْهُ

Hiz. Enes'den (ra) nakledildiğine göre Resûlüllah (sav) şöyle demiştir: “Recep ayından üç gün oruç tutana cehennem kapılarından yedisi kapatılır. Recep ayından sekiz gün oruç tutana cennet kapılarından sekizi açılır. Recep ayından on beş gün oruç tutanı Allah kolay bir hesaplara hesaba çeker. Recep ayının tamamında oruç tutana ise Allah rızasını yazar/takdir eder. Yüce Allah kime rızasını yazarsa artık ona azap etmez.”⁴⁸⁷

⁴⁸³ Zehebî, *Siyer*, 16/278; Ebü's-Şeyh, *Tabakât*, 1/9; Ebü's-Şeyh, *Ahlâku'n-nebî*, 1/34.

⁴⁸⁴ İbn Nâsiruddîn, Şemseddîn Muhammed b. Abdillâh b. Muhammed el-Kaysî, *Tavzihu'l-müştebih fî zabtu esmâi'r-ruvât ve ensâbihim ve elkâbihim ve künâhüm*, thk. Muhammed Naîm el-Araksûsî (Beyrût: Müessesetü'r-Risâle, 1993), 2/11.

⁴⁸⁵ Zehebî, *Siyer*, 16/278; Ebü's-Şeyh, *Kitâbü'l-Azame*, 1/71.

⁴⁸⁶ Sem'ânî, *el-Ensâb*, 12/416; Zehebî, *Siyer*, 18/267.

⁴⁸⁷ Şecerî, *el-Emâlî*, 2/135 (H no: 1865).

Ebü'l-Alâ el-İsfahânî (ö. 439/1047).

Tam adı Ebü'l-Alâ Muhammed b. Ahmed b. el-Alâ b. Şâh el-Mehrecânî el-Sa'dî el-İsfahânî'dir.⁴⁸⁸ Ebü's-Şeyh'ten rivayette bulunmuştur.⁴⁸⁹ Hatîbdir. *el-Emâlî'l-hümeysiyye* adlı eserinde Ebü's-Şeyh'ten şu rivayeti nakletmiştir:

قال أخبرنا أبو العلاء محمد بن أحمد بن العلاء بن الشاه الصعدي خطيب المهرجان قال حدثنا أبو محمد عبد الله بن محمد بن جعفر بن حيان قال حدثنا عبد الله بن سعيد بن الوليد قال حدثنا أبو معاوية المستملي قال حدثنا محمد بن سليمان المروزي قال: دخل قوم على مجوسي يعودونه فقالوا: كيف تجدك يا مجوسي قال: ما ظنكم بمن يسكن قبراً موحشاً ويخلد فيه بغير مؤنس ويريد سفرأ بعيداً بغير زاد ويقدم على ملك عظيم بغير حجة

Muhammed b. Süleymân el-Mervezî (ö. ?) şöyle anlatmıştır: “Bir cemaat, ziyaret için bir Mecusi'nin huzuruna girdi. Dediler ki “Ey Mecûsî! Ne hissediyorsun, duyguların nedir?” O da şöyle cevap verdi: “İssız bir kabirde, arkadaş olmadan sonsuza dek kalan, azıksız uzak bir sefere çıkmak isteyen ve (suçunu affettirecek) hiçbir hücceti/mazereti olmadan büyük bir melikin huzuruna çıkan kimse hakkında ne düşünüyorsunuz? İşte benim durumum da bu kimse gibidir!”⁴⁹⁰

Ebü Zer es-Sâlihânî (ö. 440/1049).

Tam adı Ebü Zer Muhammed b. İbrahîm b. Ali b. İbrahîm es-Sâlihânî'dir.⁴⁹¹ Ebü's-Şeyh, Abdullah b. Muhammed b. Fûrek gibi büyük muhaddislerden tahdisde bulunmuştur. Sem'ânî “Ebü Zer, İsfahan rüstaklarında vaizlik yapardı” demiştir.⁴⁹²

Ebü Mansûr İbn Zencûye (ö. ?).

Tam adı Ebü Mansûr Abdurrahmân b. Muhammed b. Ahmed b. Muhammed b. Mûsâ b. Zencûye el-Ebherî el-Edîb'dir. Ebü's-Şeyh'ten hadis rivayet etti. Kendisinden de

⁴⁸⁸ Zehebî, *Siyer*, 16/278; Ebü's-Şeyh, *Zikru'l-akrân ve rivâyâtühüm an ba'dihim ba'dan*, thk. Mes'ad Abdülhumeyd Muhammed es-Sa'dânî (Beyrût: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1. Basım, 1996), Akran, 7.

⁴⁸⁹ Zehebî, *Siyer*, 16/278.

⁴⁹⁰ Yahyâ b. el-Hüseyn b. İsmâil el-Hasenî eş-Şecerî el-Cürcânî, *el-Emâlî (el-Emâlî'l-hümeysiyye)*, thk. Muhammed Hasen Muhammed Hasen İsmâil (Beyrût: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1. Basım, 2001), 1/326 (H no: 1149).

⁴⁹¹ Sem'ânî, *el-Ensâb*, 8/255; Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, 13/35.

⁴⁹² Sem'ânî, *el-Ensâb*, 3/510.

Muhammed b. Ahmed b. Hâlid el-Habbâz, Muhammed b. İbrahim el-Attâr gibi muhaddisler rivayette bulunmuştur.⁴⁹³

Ebû Tâhir Muhammed el-İsfahânî (ö. 445/1054).

Tam adı Ebû Tâhir Muhammed b. Ahmed b. Muhammed b. Abdürrahîm el-İsfahânî'dir. Ebü's-Şeyh'in kitaplarının ravisidir.⁴⁹⁴ Ebü's-Şeyh, Ebû Bekr el-Kabbâb, Ebû Bekr İbnü'l-Mukrî, Ubeydullah b. Abdirrahmân ez-Zührî, Ömer b. Şâhîn ve başkaları ondan rivayette bulunmuştur.⁴⁹⁵ Zehebî Ebû Tâhir'in *imam, muhaddis, sika, bakıyytü'l-müsnidîn, İsfahan'da kâtib* olduğunu zikreder. 90 yaşlarında vefat etmiştir.⁴⁹⁶

Ebü's-Şeyh'in talebeleri bu isimlerle sınırlı değildir. Talebeleri arasında İbn Mende, Ebû Nuaym, İbn Merdûye, Ebû Mansûr Ma'mer b. Ahmed el-İsfahânî gibi musannef sahibi âlimler bulunmaktadır. Ebû Nuaym'ın eserleri Ebü's-Şeyh'den naklettiği rivayetlerle doludur. Öğrencileri İsfahanlılarla sınırlı kalmamıştır. Ebü's-Şeyh yazdığı eserler kadar yetiştirdiği talebelerle de temâyüz etmiştir.

2.3.4 Eserleri

Kitap; müellifin bilgi, düşünce ve duygularını yansıtan en güzel eserdir. Ebü's-Şeyh eser yazarak insanlığa önemli katkılar sunmuştur. Başta hadis ilmi olmak üzere İslâm literatürün çeşitli alanlarında birçok eser vermiştir. Eserlerinin sayısı ellinin üzerindedir.⁴⁹⁷ Üzülerek belirtelim ki eserlerinin çoğu bize kadar ulaşamamıştır. Mefkûd/kayıp olarak bildiğimiz eserlerinden bazılarının, 8./14. yüzyıla kadar ulaştığı anlaşılmaktadır. Zehebî "Ebü's-Şeyh'in kitaplarından çoğuna eriştik" demiştir.⁴⁹⁸ Eserleri hacim bakımından farklılık göstermektedir. Bazı eserleri geniş tutulmuşken çoğu eseri cüz ya da risâle boyutundadır. Ebü's-Şeyh'in eserlerini tanımak, ilmî ve

⁴⁹³ Yakût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-büldân*, 1/84; Ebü's-Şeyh, *Tabakât*, 1/89; Ebü's-Şeyh, *Ahlâku'n-nebi*, 1/33.

⁴⁹⁴ Zehebî, *Siyer*, 16/278; Ebü's-Şeyh, *Tabakât*, 1/90.

⁴⁹⁵ Sem'ânî, *el-Ensâb*, 4/322; Zehebî, *İber*, 2/288; Ebü's-Şeyh, *Ahlâku'n-nebi*, 1/34.

⁴⁹⁶ Zehebî, *Siyer*, 17/639; Ebü's-Şeyh, *Ahlâku'n-nebi*, 1/34.

⁴⁹⁷ Ebü's-Şeyh, *Tabakât*, 1/95-105; Ebü's-Şeyh, *Kitâbü'l-Azame*, 1/100; Ebü's-Şeyh, *Ahlâku'n-nebi*, 1/ 37-43; Abdülvâsi, *Ziyâdât*, 21-21.

⁴⁹⁸ Ebü's-Şeyh, *Tabakât*, 1/95-105; Zehebî, *Tezkiretü'l-huffâz*, 3/105.

kültürel düzeyini anlamak bakımından önemlidir. Eserler, yayımlananlar ve kaynaklarda ismi geçenler şeklinde iki kategoride ele alınmıştır.⁴⁹⁹

2.3.4.1 Yayımlananlar

*Tabakâtü'l-muhaddisîn*⁵⁰⁰

Kitabın tam adı *Tabakâtü esmâi'l-muhaddisîn mim men kadime Asbahâne mine's-sahâbeti ve't-tâbiîn ve men kâne bihâ min vakti fethiha ilâ zamâninâ hâzâ* şeklindedir.⁵⁰¹ Kaynaklarda kitabın adı *Tabakâtü'l-muhaddisîne bi Asbahâne* ve'l-vâridine aleyhâ⁵⁰², *Tabakâtü'l-muhaddisîn*⁵⁰³, *Tabakâtü'l-muhaddisîn bi Asbahân*⁵⁰⁴, *Târîh*,⁵⁰⁵ *Tabakâtü'l-Asbahâniyyîn*,⁵⁰⁶ *Tabakâtü Asbahân*, *Kitâbü Asbahân*, *Tabakât*,⁵⁰⁷ *Târîhu İsfahan*⁵⁰⁸ gibi adlarla geçmektedir.⁵⁰⁹ Belûşî'nin tashih ve tahkikini yaptığı meşhur nüshadaki adı *Tabakâtü'l-muhaddisîn bi Asbahâne* ve'l-vâridine aleyhâ şeklindedir.

Tabakâtü'l-muhaddisîn'de genel olarak İsfahanlı muhaddislerden söz edilmektedir. Sahâbe ve tâbiînden itibaren İsfahan'a gelen ve orada ikamet eden muhaddislerin adları zikredilmekte, nesep ve ölüm tarihleri verilerek kendilerinden gelen tarikle rivayetler nakledilmektedir. Ekrem Ziyâ Umerî eseri *mahallî ricâl tarihiyle ilgili yazılan eserler* arasında zikretmiştir.⁵¹⁰ Umerî “Eser, muhaddislerin tarih ve vefat bilgileri ile alakalıdır” der.⁵¹¹ Ebü's-Şeyh ele aldığı muhaddisleri 11 gruba/tabakaya ayırmıştır. Bahis mevzu ettiği toplam şahıs sayısı 690 kadardır. Bu gruplardan ilk üç

⁴⁹⁹ Ebü's-Şeyh'in eserleri tespit edilirken kaynaklarda geçtiği şekliyle yazılmaya çalışılmıştır.

⁵⁰⁰ Kettânî, *Tabakâtü'l-muhaddisîn*'i tabakât kitapları arasında zikretmiştir: Bkz. Kettânî, *er-Risâletü'l-müstetrafe*, 138-142.

⁵⁰¹ (طبقات أسماء المحييين ممن قدم أصبهان من الصحابة والتابعين ومن كان بها من وقت فتحها إلى زماننا هذا) Başlık “Sahabe ve tâbiînden İsfahan'a gelen muhaddislerin isimlerinin tabakaları ve fethinden bu zamana kadar orada ikamet edenler” manasına gelmektedir.

⁵⁰² Zirikî, *el-A'lam*, 4/120.

⁵⁰³ Ebü's-Şeyh, *Tabakât*, 1/107.

⁵⁰⁴ Kehhâle, *Mu'cemü'l-müellifîn*, 6/114; Sezgin, *Târîhu't-turâsi'l-Arabi*, 1/405; “Ebü's-Şeyh”, 1/404-406.

⁵⁰⁵ Ebü'l-Fadl Şahâbüddîn Ahmed b. Ali el-Askalânî, *el-Mu'cemü'l-müfrehes*, thk. Muhammed Şekûr Mahmûd el-Hâcî Emir el-Meyâdinî (Beyrût: Müessesetü'r-Risâle, 1. Basım, 1998), 177; Tağrıberdî, *en-Nücümü'z-zâhire*, 4/136.

⁵⁰⁶ Kettânî, *er-Risâletü'l-müstetrafe*, 140.

⁵⁰⁷ Ebü Nuaym, *Târîhu Asbahân*, 1/107.

⁵⁰⁸ Bağdâdî, *Hedîyyetü'l-ârifîn*, 1/447.

⁵⁰⁹ Ebü's-Şeyh, *Tabakât*, 1/107-108.

⁵¹⁰ Ekrem Ziyâ el-Umerî, *Buhûs fî târihi's-sünneti'l-müşerrefe* (el-Medinetü'l-Münevvere: Mektebetü'l-Ulûm ve'l-Hikem, 1985), 82.

⁵¹¹ Ekrem Ziyâ el-Umerî, *Mevâridü'l-Hatib el-Bağdâdî* (Riyâd: Dâru Taybe, 2. Basım, 1985), 190.

tabakayı sahâbe, tâbiîn ve tebeu't-tâbiîn olarak; diğer tabakaları da 30 seneyi bir tabaka kabul ederek sekiz farklı tabakaya ayırmıştır. Eserde zikredilen tüm hadisler senedli olarak rivayet edilmiştir.⁵¹² İsfahan'a gelen sahâbeler birinci tabakada anlatılıyor. İlk sırada Hasen b. Ali b. Ebî Tâlib (ra) hazretlerine yer verilmiş, on birinci tabakada ise son kişi olarak Mûsâ b. İbrahîm el-A'rec es-Sûfî zikredilmiştir. Kitabın ilk ve son rivayetleri şöyledir:

الطَّبَقَةُ الْأُولَى ذَكَرُ أَهْلِ الصَّحَابَةِ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُمْ الَّذِينَ قَدِمُوا أَصْبَهَانَ الْحَسَنُ بْنُ عَلِيٍّ بْنِ أَبِي طَالِبٍ فَمِمَّنْ دَخَلَهُ فِيمَا ثَنَا أَبُو بَشِيرٍ عَنْ بَعْضِ مَشَايِخِهِ أَنَّ الْحَسَنَ بْنَ عَلِيٍّ بْنِ أَبِي طَالِبٍ , وَابْنُ الزُّبَيْرِ قَدِمَا غَزِيَّةً إِلَى جُرْجَانَ , وَبُكَتَى الْحَسَنُ بْنُ عَلِيٍّ أَبَا مُحَمَّدٍ وَلِدَ فِي النَّصَفِ مِنْ شَهْرِ رَمَضَانَ سَنَةَ ثَلَاثٍ مِنَ الْهَجْرَةِ وَتُوفِيَ سَنَةَ تِسْعٍ وَأَرْبَعِينَ وَدُفِنَ بِالْبَقِيعِ وَصَلَّى عَلَيْهِ سَعِيدُ بْنُ الْعَاصِ قَالَ أَبُو نَعِيمٍ: مَاتَ الْحَسَنُ سَنَةَ ثَمَانٍ وَخَمْسِينَ وَحَدَّثَنَا مُحَمَّدُ بْنُ إِبْرَاهِيمَ بْنِ عَامِرٍ قَالَ: ثَنَا أَبِي قَالَ: ثَنَا أَبُو غَالِبٍ النَّضَرُ بْنُ عَبْدِ اللَّهِ الْأَزْدِيُّ كُوفِي قَدِمَ أَصْبَهَانَ قَالَ: ثَنَا مُحَمَّدُ بْنُ عَبْدِ الْوَهَّابِ عَنْ الْحَسَنِ بْنِ عَلِيٍّ بْنِ أَبِي طَالِبٍ قَالَ: قَالَ النَّبِيُّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ: دَعَا مَا يَرِيكَ إِلَى مَا لَا يَرِيكَ

Hz. Hasan b. Ali'nin (ra) naklettiğine göre Hz. Peygamber (sav) şöyle buyurmuştur: "Sana şüphe veren şeyi bırak, şüphe vermeyene bak!"⁵¹³

690 - مُوسَى بْنُ إِبْرَاهِيمَ الْأَعْرَجِ الصُّوفِيِّ كَانَ مِمَّنْ يَلْزَمُ مَسْجِدَ الْجَامِعِ وَيَجْتَمِعُ إِلَيْهِ النَّاسُ وَيَعِظُهُمْ حَدَّثَنَا مُوسَى بْنُ إِبْرَاهِيمَ قَالَ: ثَنَا عَلِيُّ بْنُ الْحَسَنِ بْنِ عَامِرٍ بِمَكَّةَ قَالَ: سَأَلْتُ شَيْبَانَ بْنَ فَرْوَحَ بِالْأَيْلَةِ قُلْتُ: يَا أَبَا مُحَمَّدٍ مَا تَقُولُ فِي هَؤُلَاءِ الْفَسَقَةِ الَّذِينَ يَقُولُونَ: الْقُرْآنُ مَخْلُوقٌ فَقَالَ: دَعْنَا مِنْ هَؤُلَاءِ الْفَسَقَةِ الْقُرْآنَ كَلَامُ اللَّهِ غَيْرُ مَخْلُوقٍ وَهُوَ كَلَامُهُ مِنْهُ خَرَجَ وَإِلَيْهِ يَعُودُ مَنْ رَعَمَ أَنَّ مِنَ اللَّهِ شَيْئًا مَخْلُوقًا أَوْ بَائِنًا مِنْهُ فَهُوَ كَافِرٌ

Mûsâ b. İbrahîm el-A'rec es-Sûfî. Bu zat Câmi Mescidi'ne devam eder; insanlar onun için orada toplanırlar, o da onlara vaaz ederdi. Ali b. el-Hasen b. Âmir şöyle anlatır: "Ben Eyülle'de Şeybân b. Ferrûh'a (ö. 236/851) 'Ey Ebû Muhammed! Kur'ân mahlûktur diyen şu fâsıklar için ne dersin?' diye sordum. O da 'Bizden ayrılan şu fâsıkları bırak! Kur'ân, Allah kelâmıdır, mahlûk değildir. O, Allah'ın kelâmıdır; O'ndan çıkmıştır ve O'na dönecektir. Her kim Allah'tan olan bir şeyin mahlûk olduğuna veya O'ndan ayrı olduğunu iddia ederse kâfir olur.'"⁵¹⁴

⁵¹² Ebü's-Şeyh, *Tabakât*, 1/117.

⁵¹³ Ebü's-Şeyh, *Tabakât*, 1/191-194

⁵¹⁴ Ebü's-Şeyh, *Tabakât*, 4/307-308.

Tabakât'ın baş ve sonunda zikredilen bu iki bilgiden anlaşılmaktadır ki Ebü's-Şeyh İsfahan'a gelen ve orali olan muhaddis ve âlimlerden söz etmektedir. *Tabakâtü'l-muhaddisîn* birçok bakımdan önemli olduğu muhakkaktır. Yöresel tarihî bilgiler içermesi, İslâm kültür ve medeniyetinin belli bir dönemine ışık tutması, her biri alem olan değerli muhaddis ve âlimlerin biyografilerini vermesi, başka yerlerde olmayan rivayetler içermesi, hadis usûlü ile ilgili değerlendirmelerin olması önemli özellikleridir. Eserin hadis çevrelerince *sika* olarak tavsif edilen itibarlı bir muhaddis tarafından yazılması da kitabın önemini ortaya koymaktadır.⁵¹⁵ *Tabakâtü'l-muhaddisîn* Abdülgafûr el-Belûşî tarafından dört cilt halinde değişik zamanlarda (Beyrût 1987-1992) neşredilmiştir. Ayrıca eser Abdülgaffâr Süleymân el-Bündârî ve Seyyid Kisrevî tarafından da yayımlanmıştır.⁵¹⁶

Ahlâku'n-nebî ve âdâbüh

Ebü's-Şeyh'in günümüze ulaşabilen en ömli eserlerinden biri de *Ahlâku'n-nebî ve âdâbüh* adlı eseridir.⁵¹⁷ Sem'ânî kitap adını *Ahlâku'n-nebî ve şemâilühü* şeklinde vermiştir.⁵¹⁸ Eser siyer, şemâil-i nebi, ahlak gibi konulara ışık tutan harika bir kitaptır. Hz. Peygamber'in (sav) fiziki ve ahlaki özelliklerini delillerle anlatmakta ve bu bilgileri rivayet tekniği ile bize sunmaktadır. Rivayetlerin çokluğu bakımından bu mevzuda yazılmış eserlerden üstünlük arz etmektedir. Kitapta Hz. Peygamber'in her bir özelliğini öne çıkaran 110 civarında başlık kullanılmıştır. Sâlih b. Muhammed el-Veneyyân'ın tahkikini yaptığı baskıda yazma nüshada geçtiği şekliyle Tirmizî'nin *Şemâil*'inden alınma yedi rivayet kitabın aslına ilave edilmiştir. Kitapta yaklaşık 895 rivayet vardır.⁵¹⁹ Gümüşhânevî'nin (ö. 1893) *Râmûzü'l-ehâdis*'in kaynakları arasında *Ahlâku'n-nebî* de yer almaktadır.⁵²⁰

⁵¹⁵ Ebü's-Şeyh, *Tabakât*, 1/111-114.

⁵¹⁶ Ali Yardım, "Ebü's-Şeyh", 10/343-344.

⁵¹⁷ Kettânî, *er-Risâletü'l-müstetrafe*, 51; Ebû Ubeyde Meşhûr b. Hasen b. Selmân-Ebû Huzeyfe Râid b. Sabrî, *Mu'cemü'l-musannefâti'l-vârîde fî fethi'l-bârî* (Riyâd: 1412/1991), 49.

⁵¹⁸ Sem'ânî, *et-Tahbîr*, 1/351.

⁵¹⁹ 899 nolu son hadis şöyledir: حدثنا محمد نا هناد نا عبدة عن عبد الملك بن أبي سليمان عن أبي الزبير عن جابر قال نهى النبي صلى الله عليه وسلم أن يؤكل بالشمال "Hz. Peygamber (sav) sol elle yemekten nehyetti." Bkz. Ebü's-Şeyh, *Ahlâku'n-nebî ve âdâbüh*, thk. Sâlih b. Muhammed el-Veneyyân (Riyâd: Dâru'l-Müslim, 1. Basım, 1998), 4/270.

⁵²⁰ Osman Bilgen, "Ahmed Züyâeddîn Gümüşhanevî'nin *Râmûzü'l-ehâdis* İsimli Eserinin Kaynakları (101-200. adisler)", *I. Uluslararası Ahmed Ziyâeddîn Gümüşhanevî Sempozyumu Bildirler Kitabı*, ed. İhsan Günaydın vd. (Gümüşhane: Gümüşhane Üniversitesi Yayınları 2013), 508.

Eser Ebü'l-Fazl Abdullah Muhammed Sıddık el-Gumârî (Kâhire, 1958), Ahmed Muhammed Mürsî (Kâhire, 1972), Seyyid el-Cümeylî (Beyrût 1986)⁵²¹, Usâmeddîn Seyyid ez-Zabbâtî ve Sâlih b. Muhammed el-Veneyyân (Riyâd, 1998) tahkikiyle basılmıştır. En hacimli ve etraflı olanı, Sâlih b. Muhammed el-Veneyyân tarafından yapılan çalışmadır. Eser, *H. Peygamber'in Edeb ve Ahlakı* başlığı ile Naim Erdoğan tarafından Tükçeye çevrilmiştir.⁵²² *Ahlâku 'n-nebî*'nin ilk ve son rivayetleri şöyledir:

1 - أَخْبَرَنَا ابْنُ أَبِي عَاصِمٍ قَالَ: حَدَّثَنَا جَعْفَرُ بْنُ مِهْرَانَ قَالَ: حَدَّثَنَا عَبْدُ الْوَارِثِ عَنْ أَبِي التَّيَّاحِ عَنْ الصَّادِقِ قَالَ: كَانَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ أَحْسَنَ النَّاسِ خُلُقًا

Ebü't-Teyâh'ın (ö. 128/746) *es-Sâdık*'tan naklettiğine göre o şöyle demiştir: “Resûlullah (sav) ahlakça insanların en güzeli idi.”⁵²³

894 - حَدَّثَنَا ابْنُ الطَّهْرَانِيِّ نَا مُحَمَّدُ بْنُ عُمَرَ بْنِ الْوَلِيدِ الْكِنْدِيُّ نَا يَحْيَى بْنُ آدَمَ عَنْ شَرِيكَ عَنْ عَبْدِ اللَّهِ عَنْ نَافِعٍ عَنْ ابْنِ عُمَرَ قَالَ: كَانَ شَيْبُ رَسُولِ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ تَحَوَّا مِنْ عِشْرِينَ شَعْرَةً

İbn Ömer (ra) şöyle demiştir: “Resûlullah'ın (sav) saç ve sakalındaki beyazlıklar yaklaşık 20 kıl kadardı.”⁵²⁴

Cüz' fîhi ehâdisi Ebî Muhammed Abdillâh b. Muhammed b. Ca'fer b. Hayyân

Eser, İbn Merdûye es-Sağir (ö. 410/1020)⁵²⁵ tarafından Ebü's-Şeyh'in rivayetlerinden seçilerek derlenmiştir.⁵²⁶ *Cüz*'deki rivayetler belli başlıklar altında verilmemiştir. Rivayetleri Ebü's-Şeyh'in âlî hadislerinden kabul edilir. Nitekim Nâsiruddîn Elbânî de durumun böyle olduğu kanatindedir.⁵²⁷ Bu durumda eserin daha da önemli olacağı

⁵²¹ Ali Yardım, “Ebü's-Şeyh”, 10/343-344.

⁵²² Ebü's-Şeyh, *Ahlâku 'n-nebî*, 1/19-61, 71-74; Ebü's-Şeyh, *Ehâdisü Ebî'z-Zübeyr an gayri Câbir*, thk. Bedr b. Abdullah el-Bedr (Riyâd: Mektebetü'r-Rüşd, 1. Basım, 1996), 6; Ali Osman Koçkuzu, “Ahlâku 'n-nebî”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1989), 2/19; Ebü's-Şeyh, *H. Peygamber'in Edeb ve Ahlakı*, çev. Naim Erdoğan (İstanbul: İz Yayıncılık, 2014).

⁵²³ Ebü's-Şeyh, *Ahlâku 'n-nebî*, 1/71 (H no: 1).

⁵²⁴ Ebü's-Şeyh, *Ahlâku 'n-nebî*, 4/260 (H no: 894). Son rivayet (895) sadece isnadı verildiğinden 894 nolu rivayetin verilmesi uygun görülmüştür.

⁵²⁵ Zehebî ondan şöyle söz eder: “Şeyh, imam, muhaddis, âlim Ebü Bekr Ahmed b. Muhammed b. Ebî Bekr Ahmed b. Mûsâ b. b. Merduye b. Fûrek b. Mûsâ el-İsfahânî. 409/1019 da doğdu. Sika ve celil'dir. İsfahan'ın bir köyü olan Süzercân'da 498/1105 yılında 89 yaşında vefat etmiştir.” Bkz. Zehebî, *Siyer*, 7/208; 19/20.

⁵²⁶ Ebü Muhammed Abdillâh b. Muhammed b. Ca'fer b. Hayyân el-Ensârî el-İsfahânî Ebü's-Şeyh, *Cüz' fîhi ehâdisi Ebî Muhammed Abdillâh b. Muhammed b. Ca'fer b. Hayyân*, thk. Bedr b. Muhammed el-Bedr (Riyâd: Mektebetü'r-Rüşd, 1. Basım, 1993/1414), 3.

⁵²⁷ Ebü's-Şeyh, *Cüz' fîhi ehâdisi Ebî Muhammed Abdillâh b. Muhammed b. Ca'fer b. Hayyân*, 3-4.

açıktır. Zira hadis usûlünde seneddeki ravi sayısı azaldıkça hadisin kuvveti artmaktadır. Nitekim ilk dönem âlimleri de âlî isnadla hadis rivayet etmeyi çok önemsemişlerdir. Hatta bunun için pek çok muhaddis uzun yolculuklara katlanmıştır. *Cüz*’, Bedr Abdullah el-Bedr tarafından tahkik edilerek 1993 yılında yayımlanmıştır. Bedr, hadisleri numaralandırmış, tahrir ve tahkiklerini yapmıştır. İsnad zincirinde meydana gelen proplemler açıklanmış ve mütâbi ile şâhidlendirilerek durumun anlaşılmasına katkı sağlanmıştır. 300 küsur sayfayı tutan eserde toplam 140 rivayet bulunmaktadır. Kitabın ilk ve son rivayetleri şöyledir:

1 - حدثنا محمد بن أسد بن يزيد حدثنا أبو داود الطيالسي حدثنا شعبة أخبرني الأعمش عن ذكوان عن أبي هريرة رضي الله عنه أن رسول الله صلى الله عليه وسلم قال: إِذَا اسْتَيْقَظَ أَحَدُكُمْ مِنْ مَنَامِهِ فَلَا يَغْمِسْ يَدَهُ فِي الْإِنَاءِ حَتَّى يَصُبَّ عَلَيْهَا صَبَّةً أَوْ صَبَّتَيْنِ فَإِنَّهُ لَا يَدْرِي أَيْنَ بَاتَتْ يَدُهُ

Ebû Hureyre’den (ra) nakledildiğine göre Resûlullah (sav) şöyle buyurmuştur: “Sizden biri uykusundan uyandığında bir veya iki kez (kabı eğip) eline su dökmeden hemen elini kaba daldırmasın. Çünkü o, elinin nerede gecelediğini bilmez.”⁵²⁸

140 - حدثنا محمد بن يحيى المروزي حدثنا أبو عبيد القاسم بن سلام حدثنا حجاج بن محمد عن شعبة عن عمر بن أبي وهب عن موسى بن ثروان عن طلحة بن عبيد الله الخزاعي عن عائشة رضي الله عنها قالت: كان رسول الله صلى الله عليه وسلم إذا تَوَضَّأَ خَلَلَ لَحِيَّتَهُ

Hiz. Âişe’den (ra) nakledildiğine göre o şöyle demiştir: “Resûlullah (sav) abdest aldığı zaman sakalını hilallerdi.”⁵²⁹

⁵²⁸ Ebû’ş-Şeyh, *Cüz’ fîhi ehâdisi Ebî Muhammed Abdullah b. Muhammed b. Ca’fer b. Hayyân*, 1 (H no: 1). Rivayet için bkz. Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâil el-Buhârî, *el-Câmius-sahîh* (Dimaşk: Dâru İbn Kesîr, 1. Basım, 2002), “Vüdü”, 26 (H no: 162); Ebû’l-Hüseyn Müslim b. el-Haccâc el-Kuşeyrî, *Sahîhu Müslim*, thk. Muhammed Fuâd Abdülbâkî (Beyrût: Dâru’l-Kütübi’l-İlmiyye, 1. Basım, 1991), “Tahâret”, 26 (87-88) 278; Tirmizî, “Tahâret”, 19 (H no: 24); Ebû Abdirrahmân Ahmed b. Şuayb en-Nesâî, *Sünenü’n-Nesâî* (Kâhire: el-Mektebetü’t-Ticâriyye, 1. Basım, 1930), “Tahâret”, 1 (H no: 1).

⁵²⁹ Ebû’ş-Şeyh, *Cüz’ fîhi ehâdisi Ebî Muhammed Abdullah b. Muhammed b. Ca’fer b. Hayyân*, 268 (H no: 140). Rivayet Ahmed b. Hanbel tarafından da nakledilmiştir. Bkz. Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 43/119 (H no: 25970).

*Kitâbü'l-Azame*⁵³⁰

Kitâbü'l-Emsâl

Tam adı *Kitâbü'l-Emsâl fî'l-hadîsi'n-nebevî* şeklindedir.⁵³¹ Ebü's-Şeyh'in hadislerde geçen meselleri⁵³² topladığı bir eseridir. Genelde Hz. Peygamber'den (sav) rivayet edilen meselleri kapsamaktadır. Kitabın sonunda ise bazı hukemânın sözleri yer almıştır. Rivayetlerin şerh ve te'viline gidilmemiştir. Hz. Peygamber'e (sav) isnad edilen *emsâller* dışında Hakîm Eksem b. Sayfî'ye nispet edilen *emsâller* de eserin sonuna eklenmiştir.⁵³³ Eksem b. Sayfî Cahiliyye dönemi şâir ve hatiplerindendir. Şiir, hitabet, hikmetli söz ve nasihatleriyle tanınmıştır.⁵³⁴ Anlaşıldığı kadarıyla Eksem, Arap dil ve edebiyatı açısından yetkin bir kimsedir. Ebü's-Şeyh'in *el-Emsâl*'i bu özelliklerinden dolayı diğerlerinden farklılık arz etmekte, sadece hadis ilmi için değil Arap dil ve edebiyatı açısından da ayrı bir önem taşımaktadır. Giriş kısmında muhakkik Abdülalî Abdulhamîd Hâmid'in eserle ilgili çalışma ve değerlendirmelerine yer verilmiştir. Eserde 373 rivayet bulunmaktadır. Rivayetlerde geçen konulara paralel olarak müellif tarafından başlıklar verilmiştir.⁵³⁵

Kitâbü'l-Emsâl Abdülalî Abdulhamîd Hâmid tahkikiyle ed-Dâru'l-Selefiyye tarafından Bombay'da 1408/1987 yılında yayımlanmıştır. Çalışmanın iki cüz halinde hazırlandığı görülmektedir.⁵³⁶ Bazı meseller defalarca farklı senedlerle tekrar edilmiştir. Eserde yer alan rivayetlerden bazıları şöyledir:

⁵³⁰ Kitap hakkında geniş bilgi *Kitâbü'l-Azame'nin tespiti, kaynakları, etkisi, tasnif metodu ve muhtevası* bölümünde verilecektir.

⁵³¹ Ebû Ubeyde Meşhûr b. Hasen b. Selmân ve Ebû Huzeyfe Râid b. Sabrî, Mu'cemü'l-musannefâtî'l-vâride fî Fethi'l-bârî 81. *Kitâbü'l-Emsâl*'i olan musannifler: Ebû Ubeyd (ö. 224), Abdullah el-Askerî (ö. 313), Ebû Arûbe (ö. 318), Râmhürmüzî (ö. 360), Ebü's-Şeyh, Askerî (ö. 382), Ebû Hilâl (ö. 395), Ebû Ahmed el-Askerî (ö. 382/992), Meydânî (ö. 517). Bkz. Kettânî, *er-Risâletü'l-müstetrafe*, 54-55.

⁵³² *Emsâl*, *mesel* kelimesinin çoğuludur. Mesel, sözlükte *benzetmek*, *benzeri olmak* manasına gelmektedir. Ayrıca *sıfat*, *vasıf*, *söz*, *ibret* ve *kıssa* manalarına da gelir. Râgıb el-İsfahânî, *açıklamak amacıyla benzeri hakkında söylenen söz* şeklinde tanımlamıştır. Mesel, *madribi mevrîdine benzeyen yaygın söz* olarak da tarif edilmiştir. Mesel *atalardan gelen kalıplaşmış söz* ve *özdeyişler* için de kullanılır. Genellikle mesel, *hikmet* (*vecize*, *kelâm-ı kibâr*), *deyim*, *özdeyiş*, *özlü söz* demektir. Mesellerin türlerinden söz edilmiştir. Ayet-i kerîme ve hadis-i şeriflerde mesellere yer verilmiştir. Ayet-i kerîme ve hadis-i şeriflerde geçen meselleri toplayan kitaplar yazılmıştır. Hz. Peygamber'e (sav) ait olan meselleri bir araya getiren edebî türe *emsâlü'l-hadis* denmiştir. Bkz. İsmail Durmuş, "mesel", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2004), 29/293-297.

⁵³³ Ebü's-Şeyh, *Kitâbü'l-Emsâl*, 264-282.

⁵³⁴ Asri Çubukçu, "Eksem b. Sayfî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1994), 10/550-551.

⁵³⁵ Ebü's-Şeyh, *Kitâbü'l-Emsâl*, 21-24 (H no: 1-4).

⁵³⁶ Yardım, "Ebü's-Şeyh", 343.

Kitâbü't-Tevbîh adlı eserini telif ederek terğîb ve terhîb edebiyatının öncülerinden biri olduğu anlaşılmaktadır.⁵⁴⁸

Kitâbü't-Tevbîh, Müslüman bir kişinin hayatında ihtiyaç duyduğu irşad (rehberlik-kılavuzluk) ve mevâiz (vaaz-öğüt) konularında faydalı bilgiler içermektedir. Kitabın başında geçen (هذا كتاب التوبيخ والتنبيه الذي يلزم المرء المسلم استعمله والمواظبة عليه) ifadelerinden yazılış amacının Müslümanların sürekli yapması gereken görevleri konusunda, *kusurlarının zemmi ve uyarılması* olduğu anlaşılmaktadır. Kitap, Ebü'l-Eşbâl Hasan b. Emîn b. Mendûh (Kâhire 1987) ve Mecdî Seyyid İbrahim (Bulak 1988) tarafından neşredilmiştir.⁵⁴⁹ Ebü'l-Eşbâl tarafından tahkiki yapılan kitabın mukaddimesinde bazı ön bilgiler verilmiştir.⁵⁵⁰ Eser konu başlıklarına ayrılmış ve bu başlıklara uygun rivayetler getirilerek izah edilmeye çalışılmıştır. Muhakkik Ebü'l-Eşbâh tarafından bâb başlıkları konulmuş ve rivayetlere sıra numaraları verilmiştir. Eserde toplam 29 bâb, 246 rivayet bulunmaktadır. Müslümanların birbirine nasihatleri; Müslümanda olması gereken vasıflar; bozuşma, haset, gıybet ve çekişmenin bırakılması, Müslümanın eksiklerinin araştırılmaması, hüsn-ü zannın emredilmesi, gıybetin vasfı, gıybet yapanın cezası, Müslümanı tekfirin ve lanetin yasaklanması ve buna benzer diğer ahlaki konular kitabın ele aldığı mevzulardır.⁵⁵¹ Ebü'l-Eşbâl şu değerlendirmeyi yapmıştır: “Ebü's-Şeyh hadis alanındaki imam oluşu ve ilmî kariyerinin yüksek mevkiine rağmen tıpkı diğer eserlerinde olduğu gibi *et-Tevbîh ve't-tenbîh* kitabında da zayıf rivayetlere yer vermiştir. Anlaşılan Ebü's-Şeyh zayıf rivayetleri fezâil ve mevâiz konularında almada bir beis görmemektedir. Ebü's-Şeyhin zayıf, mevzu ve vâhiyât türü rivayetleri kitabına almasının cevabı şu kâidede yatmaktadır: مَنْ أَسْنَدَ لَكَ فَقَدْ أَحَالَكَ ‘Bir muhaddis senedi ile sana rivayet etti mi artık onun değerlendirmesini sana bırakmış demektir.’⁵⁵² Yani hadisi senedi ile rivayet etti mi o sorumlu olmaktan kurtulmuştur. Artık onun araştırması; sahîh veya zayıf olduğunun bilinmesi okuyucuya bırakılmıştır.”⁵⁵³ *Kitâbü't-Tevbîh*'in ilk ve son rivayetleri şöyle gelmiştir:

⁵⁴⁸ Kettânî, *er-Risâletü'l-müstetrafe*, 51.

⁵⁴⁹ Ali Yardım, “Ebü's-Şeyh”, 10/343-344.

⁵⁵⁰ Ebü's-Şeyh, *et-Tevbîh*, 4-10.

⁵⁵¹ Ebü's-Şeyh, *et-Tevbîh*, 27-260.

⁵⁵² Hadis usûlünde aynı manaya gelen bu kâide (من أسند لك فقد أحالك), (من أسند فقد برئت ذمته), (من أسند فقد أحال), (من أسند فقد أحال) cümleleriyle ifade edilmiştir. Bkz. İbn Abdilber, *Temhîd*, 1/3; <https://al-maktaba.org/book/31615/12994#p1> (Erişim 19 Ağustos 2022).

⁵⁵³ Ebü's-Şeyh, *et-Tevbîh*, 11.

1 - حَدَّثَنَا إِبْرَاهِيمُ بْنُ مُحَمَّدٍ بْنِ الْحَارِثِ ثَنَا شَيْبَانُ بْنُ قُرُوحٍ ثَنَا عِكْرَمَةُ بْنُ إِبْرَاهِيمَ ثَنَا عَاصِمٌ عَنْ شَقِيقٍ عَنْ جَرِيرِ بْنِ عَبْدِ اللَّهِ قَالَ: رَأَيْتُ رَسُولَ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ فَبَايَعَنِي وَقَالَ: تَعْبُدُ اللَّهَ وَلَا تُشْرِكُ بِهِ شَيْئًا وَتُقِيمُ الصَّلَاةَ وَتُؤْتِي الزَّكَاةَ وَتَنْصَحُ الْمُسْلِمِينَ وَتُقَارِقُ الْمُشْرِكَ

Cerîr b. Abdullah'dan (ra) nakledildiğine göre o şöyle demiştir: “Ben Resûlullah’ı (sav) gördüm. Benimle biatlaştı ve şöyle dedi: Allah'a kulluk edeceksin; O'na hiçbir şeyi ortak koşmayacaksın, namazı kılacaksın, zekâtı vereceksin; Müslümanlara nasihat edecek ve müşrik(ler)i bırakacaksın.”⁵⁵⁴

109 - أَخْبَرَنَا أَبُو يَعْلَى ثَنَا شَيْبَانُ بْنُ الْمُبَارَكِ بْنُ فَضَالَةَ قَالَ: سَمِعْتُ الْحَسَنَ يَقُولُ: الْإِيمَانُ أَنْ تَعْلَمَ أَنَّ مَا قَالَهُ اللَّهُ عَزَّ وَجَلَّ كَمَا قَالَ

Hasan-ı Basrî (rh) şöyle demiştir: “İman, Yüce Allah’ın söylediğinin O'nun dediği gibi olduğunu bilmendir.”⁵⁵⁵

*Zikru'l-akrân ve rivâyâtühüm an ba'dihim ba'dan*⁵⁵⁶

Zikru'l-akrân, Ebü's-Şeyh'in hadis ricâli ve hadis usûlüne dair bir eseridir. Çağdaş iki raviden birinin diğerinden rivayette bulunmasına “rivayetü'l-akrân” denilmiştir.⁵⁵⁷ Mesela Evzâî (ö. 157/774) Yûnus b. Yezîd'den (ö. 159/776), Yûnus b. Yezîd de Evzâî'den rivayette bulunmuştur. Bu muhaddislerin ortak özelliği akrân olmaları; aynı tabakada yaşamaları ve birbirinden rivayette bulunmalarındır. Bu konu hadis istilahında “müdebbeç” olarak isimlendirilmiştir.⁵⁵⁸ *Zikru'l-akrân* Mis'ad Abdülhamîd Muhammed es-Su'dânî tarafından tahkik edilerek 1996 yılında neşredilmiştir. Muhakkik kitabın başında, kitap ve Ebü's-Şeyh'le ilgili bilgiler verdikten sonra çalışmasında takip ettiği metoddan söz etmiş ve kitabın metnini yayınlamıştır.⁵⁵⁹ Kitap 123 sayfa olup toplam 462 rivayet içermektedir. Ebü's-Şeyh'in *el-Avâlî* isimli eseriyle birlikte yayımlanmıştır. Rivayetü'l-akrân konusunda ilk eser veren Ebü's-Şeyh ve İbnü'l-Ahrem olmuştur. Hadis usûlüne dair literatüre kaynaklık

⁵⁵⁴ Ebü's-Şeyh, *et-Tevbîh*, 17.

⁵⁵⁵ Ebü's-Şeyh, *et-Tevbîh*, 109.

⁵⁵⁶ İbn Hacer, *el-Mu'cemü'l-müfreh*, 155; Sahavî, *el-İ'lânü bi't-tevbîh*, 91.

⁵⁵⁷ Mahmûd Tahrân, *Yeni Hadis Usulü*, çev. Cemal Ağırman (İstanbul: Rağbet Yayınları, 2010), 218.

⁵⁵⁸ Tahrân, *Yeni Hadis Usulü*, 218-219.

⁵⁵⁹ Ebü's-Şeyh, *Zikru'l-akrân*, 3.

etmesi ve türünün ilk örneği olması bakımından *Zikru 'l-akrân* önemli görünmektedir. *Kitâbü 't-Tevbîh*'in ilk ve son rivayetleri şöyle gelmiştir:

1 - حدثنا محمد بن محمد الواسطي قال أخبرنا القاسم بن عيسى الواسطي قال: أخبرنا محمد بن الحسن عن معاوية عن الزهري قال: فحدثني أبو الزبير عن جابر أن رسول الله صلى الله عليه وسلم إنما قام للجنابة ثلاثاً كانت جنازة يهودي فقام من نتن ريحها

Câbir'den (ra) nakledildiğine göre “Resûlullah (sav) cenaze için sadece üç defa ayağa kalkmıştır. Bir keresinde bir yahudi cenazesi (için kalkmış idi); o da pis kokusundan dolayı ayağa kalkmıştır.”⁵⁶⁰

462 - حدثنا أبو عمرو بن حكيم حدثنا العباس بن السندي حدثنا عبد الله بن صالح حدثني الليث حدثني مالك بن أنس عن ابن شهاب عن الأعرج عن أبي هريرة عن رسول الله صلى الله عليه وسلم أنه قال إذا استأذن أحدكم جازؤه أن يغرز خشبة في جداره فلا يمنع

Ebü Hureyre (ra) Resûlullah'ın (sav) şöyle buyrdüğünü nakletmiştir: “Sizden birinizden (eğer) komşusu, duvarına kalas dikmek için izin isterse, ona engel olmasın.”⁵⁶¹

el-Avâlî

Eser, *Avâlî*, *Avâlî hadîsi Ebi 'ş-Şeyh*,⁵⁶² *Avâlî li Ebi 'ş-Şeyh*,⁵⁶³ *Avâlî Ebi 'ş-Şeyh*⁵⁶⁴ adlarıyla da bilinmektedir. *Avâlî*, âlî isnadla rivayet edilen hadisleri toplayan kitap türüdür.⁵⁶⁵ Ebü 'ş-Şeyh İslâmî literatürün *avâlî* türünde de eser vererek alanında uzmanlığını göstermiştir. Bu alanda eser yazması gayet tabî bir durumdur. Zira âlî isnad için rihleler yapmıştır. Eser Mis'ad es-Su'dânî tarafından tahkik edilmiş ve

⁵⁶⁰ Ebü 'ş-Şeyh, *Zikru 'l-akrân*, 15 (H no: 1).

⁵⁶¹ Ebü 'ş-Şeyh, *Zikru 'l-akrân*, 123 (H no: 462).

⁵⁶² Ali Yardım, “Ebü 'ş-Şeyh”, 10/343-344.

⁵⁶³ <https://shamela.ws/author/265> (Erişim 13 Eylül 2021).

⁵⁶⁴ Ebü Muhammed Abdullah b. Muhammed b. Ca'fer b. Hayyân el-Ensâri el-İsfahânî Ebü 'ş-Şeyh, *el-Avâlî*, thk. Mis'ad Abdülhamîd Muhammed es-Su'dânî (Beyrût: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1. Basım, 1996), 141.

⁵⁶⁵ *Avâlî*, *âliye* kelimesinin çoğulu olup *bir şeyin üst tarafı, mızrağın yarından yukarı kısmı* anlamına gelmektedir. *Âlî* isnada sahip olma arzusu daha sahabe döneminde başlamıştır. *Avâlî* kitapları erken devirlerde telif edilmeye başlanmıştır. Hişâm b. Urve'nin (ö. 146/763) kaleme aldığı *el-Avâlî min hadîsi Hişâm b. Ömer* bilindiği kadarıyla bu nevin ilk mahsulüdür. Sülâsiyyât, rubâiyyât şeklinde yazılan eserler de âlî isnadlı hadisleri toplamak maksadıyla kaleme alınmıştır. Bkz. Ahmet Yücel, “*Avâlî*”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1991), 4/105.

Zikru'l-akrân ile birlikte *el-Avâlî* adıyla 1996 yılında yayımlanmıştır.⁵⁶⁶ Kitap “besmele” ile başlamaktadır. Rivayetler arasında veya kitabın herhangi bir yerinde başlık bulunmamaktadır. Eser, mukaddimesi hariç 21 sayfa kadar olup toplam 48 rivayetten meydana gelmektedir. *Avâlî*’nin ilk ve son rivayetleri şöyledir:

1 - حدثنا عبد الله بن محمد بن زكريا حدثنا محرز بن سلمة وحدثنا محمد بن زكريا القصبيني قال حدثنا المنكر بن محمد بن المنكر عن أبيه عن جابر قال: قال رسول الله صلى الله عليه وسلم كل معروف صدقة وإن من المعروف أن تلقى أخاك بوجه طلق وأن تفرغ من دلوك في إناء أخيك

Câbir’den (ra) nakledildiğine göre Resûlullah (sav) şöyle buyurmuştur: “Her iyilik sadakadır; kardeşini güler yüzle karşılayan ve kendi kabından kardeşinin kabına su boşaltman da iyilik çeşitlerindendir.”⁵⁶⁷

48 - حدثنا عباس بن حمدان الحنفي حدثنا أبو سعيد الأشج سمعت أبا أسامة يقول إني لأغار على الحديث الجيد كما أغار على الجارية الحسنة

Ebü Saîd el-Eşec (ö. 257/871), Ebû Üsâme’nin (ö. 201/817) şöyle dediğini duymuştur: “Güzel bir cariyeyi kıskandığım gibi güzel konuşmayı da kıskanırım.”⁵⁶⁸

el-Fevâid

Kitap, *Fevâidü'l-İsbahâniyyîn* ve *Fevâidü Asbahân* ismiyle de anılmaktadır.⁵⁶⁹ Fevâid, hadis edebiyatının önemli bir türüdür.⁵⁷⁰ Ebü’ş-Şeyh *fevâid* alanında da eser yazarak İslâmî ilimlerdeki mahâret ve rusûhiyetini göstermiştir. Eser Ali b. Hasan b.

⁵⁶⁶ el-Avâlî’nin ilk rivayeti: (حدثنا عبد الله بن محمد بن زكريا حدثنا محرز بن سلمة وحدثنا محمد بن زكريا القصبيني قال حدثنا المنكر بن محمد بن المنكر عن أبيه عن جابر قال: قال رسول الله صلى الله عليه وسلم كل معروف صدقة وإن من المعروف أن تلقى أخاك بوجه طلق وأن تفرغ (من دلوك في إناء أخيك)

⁵⁶⁷ Ebü’ş-Şeyh, *Avâlî*, 151 (H no: 1).

⁵⁶⁸ Ebü’ş-Şeyh, *Avâlî*, 173 (H no: 48).

⁵⁶⁹ Sem’ânî, *et-Tahbîr*, 1/161; Ebû Ubeyde Meşhûr b. Hasen b. Selmân-Ebü Huzeyfe Râid b. Sabrî, *Mu’cemü'l-musannefâti'l-vâride fi fethi'l-bârî*, 318; İbn Hacer, *el-Mu’cemü'l-müfrehes*, 227; Yardım, “Ebü’ş-Şeyh”, 10/343-344.

⁵⁷⁰ “Öğrenilen bilgi ve kazanılan mal” anlamındaki “fâide”nin çoğulu olan “fevâid” kelimesi “bir konuya dair faydalı bilgileri toplayan kitap” mânasında hemen her ilimde kullanılmakla beraber özellikle hadis ilminde bir âlimin veya çeşitli âlimlerin daha çok ferd ve garîb rivayetlerini toplayan eserlere ad olmuştur. Bir hadis birçok sağlam senedle nakledilse bile onun bir başka zayıf tarikle rivayet edilmesi bazı muhaddislerin ilgisini çekmiş ve bu tür rivayetler çoğu küçük hacimli olan fevâidlerde bir araya getirilmiştir. Hicrî 3. ve 4. asırlarda Buhârî dâhil birçok ünlü hadis âlimi *fevâid* başlığı altında eser kaleme almıştır. Belli bir bölgeye mensup muhaddislerin rivayetlerinden derlenen fevâidler için hadis hâfızı Ebü’ş-Şeyh’in *Fevâ'idü'l-İsbahâniyyîn* adlı eseri örnek olarak verilebilir. Bkz. M. Yaşar Kandemir, “fevâid”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1995), 12/500-501.

Ali b. Abdülhamîd el-Halebî el-Eserî tarafından tahrir ve tahkiki yapılarak 1992 yılında yayımlanmıştır.⁵⁷¹ Bu çalışma, mukaddime ve *Fevâid* metninden meydana gelmektedir. Mukaddime ve fihristler çıkarıldığında kitabın metni 36 sayfa civarındadır. Rivayetler senedle verilmiştir. Hadisler numaralanmış olup toplam 28 rivayet içermektedir. İbn Hacer, *Fevâid*'in 12 cilt/cüz olduğunu zikretmiştir.⁵⁷² *Fevâid*'in ilk ve son rivayeti şöyle gelmiştir:

1 - حَدَّثَنَا عَبْدُ الرَّحْمَنِ بْنُ مُحَمَّدٍ بْنُ حَمَادٍ حَدَّثَنَا مُحَمَّدُ بْنُ الْوَلِيدِ الْبُسْرِيُّ حَدَّثَنَا مُحَمَّدُ بْنُ جَعْفَرٍ حَدَّثَنَا شُعْبَةُ حَدَّثَنَا قَتَادَةُ يُحَدِّثُ عَنْ أَنَسٍ أَنَّ رَسُولَ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ قَالَ: قَالَ رَبُّكُمْ تَبَارَكَ وَتَعَالَى: إِذَا تَقَرَّبَ الْعَبْدُ مِنِّي شِبْرًا تَقَرَّبْتُ مِنْهُ ذِرَاعًا وَإِذَا تَقَرَّبَ مِنِّي ذِرَاعًا تَقَرَّبْتُ إِلَيْهِ بَاعًا وَإِذَا أَتَانِي يَمْشِي أَتَيْتُهُ هَرْوَلَةً

Enes'den (ra) nakledildiğine göre Resûlullah (sav) şöyle buyurmuştur: “Yüce Rabbiniz şöyle buyurmaktadır: ‘Kulum bana bir karış yaklaşırsa ben ona bir arşın yaklaşıyorum. O bana bir arşın yaklaşırsa ben ona bir kulaç yaklaşıyorum. O bana yürüyerek gelirse ben de ona koşarak gelirim.’”⁵⁷³

28 - حَدَّثَنَا أَبُو بَعْلَى الْمُوصِلِيُّ وَإِبْرَاهِيمُ بْنُ أَسْبَاطٍ قَالَا: حَدَّثَنَا مُحَمَّدُ بْنُ عَبْدِ الرَّحْمَنِ بْنِ سَهْمٍ الْأَنْطَاقِيُّ حَدَّثَنَا أَبُو إِسْحَاقَ الْفَرَارِيُّ عَنْ شُعْبَةَ عَنْ يَعْلَى بْنِ عَطَاءٍ عَنْ أَبِيهِ عَنْ عَبْدِ اللَّهِ بْنِ عَمْرٍو قَالَ قَالَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ رَضَا اللَّهُ فِي رِضَا الْوَالِدِ وَسَخَطُ اللَّهِ فِي سَخَطِ الْوَالِدِ

Abdullah b. Amr (ra) Resûlullah'ın (sav) şöyle buyurduğunu rivayet etmiştir: “Allah'ın rızası babanın rızasındadır. Allah'ın gazabı babanın gazabındadır.”⁵⁷⁴

Hikâyât an Ebi's-Şeyh el-İsfahânî

Hikâyât, Ebü's-Şeyh'in bir hadis cüzüdür. Eser üzerinde tahrir ve tahkik çalışması bilebildiğimiz kadarıyla henüz yapılmamıştır. Ancak eser yazma nüshasından yararlanılarak *el-Mektebetü's-Şâmile* tarafından yazıya geçirilmiş ve yayımlanmıştır.⁵⁷⁵ Sekiz sayfa hacminde olan eserde toplam 7 rivayet yer almıştır.⁵⁷⁶

⁵⁷¹ Ebü Muhammed Abdullah b. Muhammed b. Ca'fer b. Hayyân el-Ensârî el-İsfahânî Ebü's-Şeyh, *el-Fevâid*, thk. Ali b. Hasan b. Ali b. Abdülhamîd el-Halebî el-Eserî (Riyâd: Dâru's-Sumay'i, 1. Basım, 1992).

⁵⁷² Ebü Nuaym, *Târîhu Asbahân*, 1/6; Ebü's-Şeyh, *Ehâdisü Ebi'z-Zübeyr*, 7.

⁵⁷³ Ebü's-Şeyh, *el-Fevâid*, 31 (H no: 1).

⁵⁷⁴ Ebü's-Şeyh, *el-Fevâid*, 63 (H no: 28).

⁵⁷⁵ Eser bir çok sitede yayımlanmıştır. Bkz. <https://archive.org/download/3871Word> (Erişim 21 Kasım 2023).

⁵⁷⁶ Bkz. <https://shamela.ws/book/29724/8#p1>; <https://lib.efatwa.ir/43041/1/2> (Erişim 13 Eylül 2021).

Baş tarafında *Hikâyât*'ı bizlere rivayet edenlerin isimleri, besmele ve hamdele bulunmaktadır. Rivayetlerin uzunluğu ve ilginç olayları konu edinmesi dikkat çekmektedir. *Hikâyât*'ın ikinci rivayeti şöyledir:

2 - حَدَّثَنَا إِبْرَاهِيمُ بْنُ مُحَمَّدٍ بْنِ الْحَسَنِ ثَنَا يَحْيَى بْنُ عُثْمَانَ الْجَمِصِيُّ ثَنَا نَجِيعُ بْنُ مَرْيَدٍ عَنْ سَعِيدِ بْنِ أَبِي رَاشِدٍ عَنِ الْحَسَنِ قَالَ: أَرْبَعَةُ أَشْيَاءَ هِيَ أَفْضَلُ زَادِ الْآخِرَةِ: الصَّوْمُ جُنَّةٌ النَّفْسِ وَالصَّدَقَةُ سِتْرٌ مِنَ الْجَنَّةِ وَالنَّارِ وَالصَّلَاةُ تَضْرُغُ الْعَبْدَ إِلَى رَبِّهِ عَزَّ وَجَلَّ وَالِدُمُوعُ تَمْحُو الْخَطِيئَةَ

Hasan-ı Basrî (rh) şöyle demiştir: “Dört amel vardır ki bunlar ahiret azığının en faziletlisidir. (Bunlar; Oruç, sadaka, namaz ve gözyaşı gibi amellerdir). Oruç, kişiye kalkandır. Sadaka, cennet(e vesile) ve cehenneme perdedir. Namaz, kulun Yüce Allah’a tazarru ve niyazıdır. Gözyaşı da günahı siler.”⁵⁷⁷

Cüz' fihi ehâdisü Ebi'z-Zübeyr an gayri Câbir

Eserin adı *Cüz' mâ ravâhü 'z-Zübeyr an gayri Câbir*⁵⁷⁸ veya daha kısa haliyle *Ehâdisü Ebi'z-Zübeyr* şeklinde geçmektedir.⁵⁷⁹ Yazılış amacı açıkça müellifi tarafından belirtilmemiştir. Ravileri esas alan kitap türlerine örnek görünmektedir. Eser, Ebü'z-Zübeyr'in meşâyihinden bir kısmını toplu olarak görebilme imkânı vermektedir. Ebü's-Şeyh'in bir araya getirdiği, Ebü'z-Zübeyr Muhammed b. Müslim b. Tedrus el-Kureşî el-Esedî'nin (ö. 126/743)⁵⁸⁰ sahâbî Câbir b. Abdillâh b. Harâm el-Ensârî (ö. 78/697) haricinde kalan ravilerden gelen rivayetleri ihtiva etmektedir. Bedr b. Abdullâh el-Bedr tarafından tahkik ve tahriri yapılan eser, Mektebetü'Rüşd tarafından 1996 yılında Riyâd yayımlanmıştır.⁵⁸¹ İlk rivayet Ebü'z-Zübeyr'in faziletine dair gelmiştir. Eserde 56 başlık ve 145 rivayet bulunmaktadır. Muhakkik el-Bedr Ebû Dâvû et-Tayâlisî, Ebû Ya'lâ Ahmed b. Ali b. el-Müsennâ ve Ebû Bekr Ahmed b. Amr b. Ebî Âsım gibi âlimleri eserin kaynakları arasında zikreder. Eserden Ebû Nuaym, Vâhidî

⁵⁷⁷ Ebü's-Şeyh, *Hikâyât an Ebi's-Şeyh el-İsfahânî* (Cevâmiu'l-Kelim, 1. Basım, 2004), 3 (H no: 2).

⁵⁷⁸ Bkz. <https://shamela.ws/book/13108> (Erişim 17 Ağustos 2022).

⁵⁷⁹ Mehmet Ali Sönmez, “Ebü'z-Zübeyr”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1994), 10/355.

⁵⁸⁰ Ebü'z-Zübeyr hâdis hâfızı olup tâbiîn neslindendir. 80/700'de doğduğu tahmin edilmektedir. Ashaptan Hakîm b. Hizâm'ın (ö. 54/674) azatlısıdır. Çoğu Câbir b. Abdillâh (ö. 78/697) olmak üzere çok kimseden rivayette bulunmuştur. Rivayetlerinden yirmi biri Müslim'de olmak üzere diğerleri *Kütüb-i Sitte*'de bulunmaktadır. Ebü's-Şeyh el-İsfahânî Ebü'z-Zübeyr'in bazı hadislerini *Ehâdisü Ebi'z-Zübeyr* adıyla bir araya getirmiştir. Bkz. Sönmez, “Ebü'z-Zübeyr”, 10/354-355.

⁵⁸¹ Ebü Muhammed Abdullâh b. Muhammed b. Ca'fer b. Hayyân el-Ensârî el-İsfahânî, *Cüz' fihi ehâdisü Ebi'z-Zübeyr an gayri Câbir*, thk. Bedr b. Abdullâh el-Bedr (Riyâd: Mektebetü'Rüşd, 1. Basım, 1996), 5-38.

(ö. 468/1076), Alâî (ö. 761/1359), Müzzî (ö. 742/1341), Zehebî ve İbn Hacer gibi âlimler iktibaslarda bulunmuşlardır.⁵⁸² *Cüz* 'ün bir rivayeti şöyledir:

3 - حَدَّثَنَا مُحَمَّدُ بْنُ بَحْيٍ بْنِ مَنَّةَ وَإِسْحَاقُ بْنُ أَحْمَدَ قَالَا: حَدَّثَنَا أَبُو كُرَيْبٍ حَدَّثَنَا مُعَاوِيَةُ بْنُ هِشَامٍ حَدَّثَنَا: سُفْيَانُ الثَّوْرِيُّ عَنْ أَبِي الزُّبَيْرِ عَنِ ابْنِ عُمَرَ قَالَ: قَالَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ: الْمُؤْمِنُ يَأْكُلُ فِي مَعَى وَاحِدٍ وَالْكَافِرُ يَأْكُلُ فِي سَبْعَةِ أَمْعَاءٍ

İbn Ömer'den (ra) nakledildiğine göre Resûlullah (sav) şöyle demiştir: “Mümin kimse (iktisat gereği) bir barsağı dolacak şekilde yer. Kâfir ise (obur ve açgözlülüğünden) yedi barsağı dolacak şekilde yer.”⁵⁸³

Meclis min hadîsi Ebi'ş-Şeyh b. Hayyân el-İsfahânî ve gayruh

Meclis, “oturdu” anlamına gelen *celese* kelimesinden ism-i mekândır. Terim olarak “bir muhaddisin talebelerine hadis yazdırmak için yaptığı toplantı ve bu toplantıda yazılan hadislerden meydana gelen eser” demektir. *İmlâ* kelimesi de bu manada kullanılmaktadır. Hadis meclislerinde yazılan rivayetlerin derlenmesiyle birçok eser meydana getirilmiştir. Bunlar genellikle *imlâ*, *emâlî*, *meclis*, *mücâlesât* veya *ta'lik* olarak anılmıştır. Bu alanda eser verenlerden biri de Ebü'ş-Şeyh el-İsfahânî'dir. *Meclis* adında bir hadis cüz'ü bulunmaktadır. Eser üzerinde tahrir ve tahkikine yönelik henüz ilmî bir çalışma yapılmamıştır. 8 varaktan ibarettir. Eserin başında kitabı rivayet edenlerin isimleri bulunmaktadır. Besmele ve havkalale ile başlayan eser 34 civarında rivayeti kapsamaktadır. Rivayetler hadis tekniği ile senedle verilmiş ve başlarına sıra numaraları konmuştur. Bazen esere kısa dipnotlar düşülmüştür. Ara başlıkları bulunmayan eserin *zemm-i kelâm* ve diğer bazı dinî konuları kapsadığı görülmektedir. Bazı yerleri okunamamıştır. *Meclis*'in ilk rivayeti şöyledir:

1 - أَنبَأَ أَبُو الْقَاسِمِ عَبْدِ اللَّهِ بْنُ مُحَمَّدِ بْنِ عَبْدِ الْعَزِيزِ الْبَغَوِيُّ ثَنَا عَبْدُ الْوَاحِدِ بْنُ غِيَاثٍ ثَنَا الْحَارِثُ بْنُ نَبْهَانَ. وَأَخْبَرَنَا أَبُو بَكْرِ أَحْمَدُ بْنُ عَمْرٍو بْنُ أَبِي عَاصِمٍ ثَنَا مُحَمَّدُ بْنُ الْمُثَنَّى ثَنَا مُسْلِمٌ ثَنَا الْحَارِثُ بْنُ نَبْهَانَ عَنْ عَاصِمٍ عَنْ مُصَنَّبِ بْنِ سَعْدٍ عَنْ أَبِيهِ قَالَ: قَالَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ: خِبَارُكُمْ مَنْ تَعَلَّمَ الْقُرْآنَ وَعَلَّمَهُ

⁵⁸² Ebü'ş-Şeyh, *Cüz' fihi ehâdisü Ebi'z-Zübeyr*, 33-34.

⁵⁸³ Ebü'ş-Şeyh, *Hikâyât*, 42 (H no: 3).

Mus'ab'ın (ö. 103/722) babası Sa'd b. Ebî Vakkâs'dan (ra) naklettiğine göre Resûlüllah (sav) şöyle buyurmuştur: “Sizin hayırlınız, Kur'ân'ı öğrenen ve öğretenlerdir.”⁵⁸⁴

2.3.4.2 Kaynaklarda ismi geçenler

Kitâbü't-Tefsîr

Ebü's-Şeyh'in en önemli eserlerinden biri olduğu söylenebilir.⁵⁸⁵ Talebesi Ebû Ahmed el-Mekfûf (ö. ?) tarafından rivayet etmiştir.⁵⁸⁶ Kettânî eseri, rivayet tefsirleri arasında saymıştır.⁵⁸⁷ Kehhâle Ebü's-Şeyh'in kitaplarını zikrederken ilk önce tefsirini sayar.⁵⁸⁸ İbn Kesîr, Süyûtî ve Şevkânî ondan nakillerde bulunmuştur.⁵⁸⁹ Bir nüshasının Türkiye'de olduğu ifade edilmişse de biz yerini tespit edemedik.⁵⁹⁰ Belûşî eserin bize ulaşamadığını söylemiştir.⁵⁹¹

Kitâbü'Fezâilî'l-Kur'ân

İbn Hacer *Telhîs*'inde ondan söz etmiştir. Kayıp eserlerdendir.⁵⁹² İbn Hacer'in beyanına göre şu rivayet *Kitâbü'Fezâilî'l-Kur'ân*'da geçmektedir:

عَنْ أَبِي الدَّرْدَاءِ وَأَبِي ذَرٍّ قَالَا قَالَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ مَا مِنْ مَيِّتٍ يَمُوتُ فَيُفْرَأُ عِنْدَهُ يَسُ إِلَّا هُوَ اللَّهُ عَلَيْهِ

⁵⁸⁴ Ebü's-Şeyh, *Meclis min hadîsi Ebi's-Şeyh b. Hayyân el-İsfahânî ve gayruh* (Câmiu'l-Kütübi'l-İslâmiyye) (H no: 1). Bkz. <https://ketabonline.com/ar/books/54836/read?part=1&page=3&index=4088348> (Erişim 14 Temmuz 2023).

⁵⁸⁵ Zehebî, *Siyer*, 16/278-279; Dâvûdî, *Tabakâtü'l-müfessirîn*, 1/240; İbn Hacer, *el-Mu'cemü'l-müfessres*, 114; Kettânî, *er-Risâletü'l-müstetrafe*, 57; Bilmen, *Büyük Tefsir Tarihi*, 1/387-388; İbnü'l-İmâd, *Şezerâtü'z-zeheb*, 3/69; Kehhâle, *Mu'cemü'l-müellifîn*, 6/114; Ebû Ubeyde Meşhûr b. Hasen b. Selmân - Ebû Huzeyfe Râid b. Sabrî, *Mu'cemü'l-musannefâtî'l-vâride fî Fethu'l-bârî*, 123.

⁵⁸⁶ Sem'ânî, *et-Tahbîr*, 1/512.

⁵⁸⁷ Kettânî, *er-Risâletü'l-müstetrafe*, 76-80.

⁵⁸⁸ Kehhâle, *Mu'cemü'l-müellifîn*, 6/114.

⁵⁸⁹ Örneklerden bazıları için bkz. İbn Kesîr, *Tefsîru'l-Kur'ânî'l-azîm*, 1/218 (Bakara, 2/186); Ebü'l-Fazl Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr es-Süyûtî, *ed-Dürrü'l-mensûr fî't-tefsîri'l-me'sûr* (Beyrût: Dâru'l-Fikr, 2011), 3/203 (Mâide 97); Ebû Abdillâh Muhammed b. Ali b. Muhammed el-Yemenî eş-Şevkânî, *Fethu'l-kadîr*, 2/255-256 (Hûd, 11/17).

⁵⁹⁰ يوجد نسخة منه بتركيا. Bkz. <https://vb.tafsir.net/forum> (Erişim 25 Nisan 2022).

⁵⁹¹ Ebü's-Şeyh, *Tabakât*, 1/98.

⁵⁹² Ebü's-Şeyh, *Tabakât*, 1/103; Ebü's-Şeyh, *Ahlâku'n-nebî*, 1/42. Bu konuda “Fadâilü'l-Kur'ân” başlığı altında İbnü'd-Dureys (ö. 294) ve Ebû Ubeyd (ö. 224) eserleri vardır. Bkz. Ebû Ubeyde Meşhûr b. Hasen b. Selmân - Ebû Huzeyfe Râid b. Sabrî, *Mu'cemü'l-musannefâtî'l-vâride fî Fethu'l-bârî*, 309-310.

Ebü'd-Derdâ ve Ebû Zer'den (ra) nakledildiğine göre Resûlullah (sav) şöyle buyurmuştur: “Ölürken huzurunda Yâsîn okunan hiçbir ölü yoktur ki, Allah ona (ölümü) kolaylaştırmış olmasın.”⁵⁹³

Kitâbü's-Sünne

Ebü's-Şeyh'in akâid konularına dair önemli bir eseridir.⁵⁹⁴ Sem'ânî ve Zehebî eserin bir cilt olduğunu söylemişlerdir.⁵⁹⁵ Eserin adından Sem'ânî *Kitâbü's-Sünneti's-sağîre*,⁵⁹⁶ İbn Hacer de *es-Sünnetü'l-vâdiha* şeklinde bahsederler.⁵⁹⁷ *Kitâbü's-Sünne* günümüze kadar ulaşamamıştır.⁵⁹⁸ Zehebî'nin zikrettiği *es-Sünnetü'l-kebîr* adlı eser bu olabilir.⁵⁹⁹ Sehâvî (ö. 902/1497) “*Kitâbü's-Sünne*'sinde mukalled imamlar⁶⁰⁰ hakkında ona ait kelâm vardır” demiştir.⁶⁰¹

Delâilü'n-nübüvve

Delâilü'n-nübüvve Hz. Peygamber'in, peygamberliğinin delillerini anlatan bir edebî türdür. Özellikle Ebü's-Şeyh'in yaşadığı dönemlerde bu başlık altında çok eser yazıldığı görülmektedir. Daha çok Selefiyye'ye bağlı muhaddislerce kaleme alınan bu tür eserlerin en tanınmışları Beyhakî ve Ebû Nuaym'ın *Delâilü'n-nübüvve*'leridir.⁶⁰² Kitap bize ulaşamamıştır.⁶⁰³

⁵⁹³ Ebü'l-Fadl Şahâbüddîn Ahmed b. Ali el-Askalânî, *et-Telhisü't-habîr fî tahrîci ehâdis'r-Râfî'l-kebîr*, nşr. Ebû Âsım Hasen b. Abbâs b. Kutub (Mısır: Müessesetü Kurtuba, 1. Basım, 1995), 2/213 (H no: 735).

⁵⁹⁴ Ebü's-Şeyh, *Tabakât*, 1/100; Sem'ânî, *et-Tahbîr*, 1/161; Zehebî, *Siyer*, 16/278; Zehebî, *Muhtasarü'l-Ulûv li'l-aliyyi'l-ğaffâr*, 248; İbn Hacer, *el-Mu'cemü'l-müfrehes*, 54; Tağrîberdî, *en-Nücümü'z-zâhire*, 4/136-137; Kettânî, *er-Risâletü'l-müstetrafe*, 29; Ziriklî, *el-A'lâm*, 4/264. Kettânî *es-Sünne* adıyla gelen eserleri şöyle tanımlamıştır: “Bunlar öyle kitaplardır ki sünnete ittibaya ve onlarla amel etmeye, birinci asırdan sonra ortaya çıkan bid'at ve hevaları terketmeye teşvik eder.” Kettânî, *er-Risâletü'l-müstetrafe*, 37.

⁵⁹⁵ Sem'ânî, *et-Tahbîr*, 1/161; Zehebî, *Siyer*, 16/278.

⁵⁹⁶ Sem'ânî, *et-Tahbîr*, 1/161, 351.

⁵⁹⁷ İbn Hacer, *el-Mu'cemü'l-müfrehes*, 54.

⁵⁹⁸ Ebü's-Şeyh, *Tabakât*, 1/100.

⁵⁹⁹ Zehebî, *Muhtasarü'l-Ulûv*, 247-248.

⁶⁰⁰ “Mukalled imam”dan maksat itikatta ya da mezhepte tâbi olunan meşhur imamlar olmalıdır.

⁶⁰¹ Sehâvî, *el-İ'lânü bi't-tevbih*, 117.

⁶⁰² Hz. Peygamber'in (sav) nübüvvetini ispat maksadıyla kaleme alınan bu eserler *İşbâtü'n-nübüvve* (İmam Şâfî), *Emârâtü'n-nübüvve* (Ebû İshak el-Cûzcânî), *A'lâmü'n-nübüvve* (Ebû Hâtim er-Râzî, Dâvûd ez-Zâhirî), *Tesbîtü delâ'ili'n-nübüvve* (Kâdî Abdülcebbâr), *Delâilü'n-nübüvve* (Ebû Dâvûd es-Sicistânî, İbn Ebü'd-Dünyâ, Ebü'l-Hasan el-Eş'arî, Ca'fer b. Muhammed el-Firyâbî, İbn Hibbân, Taberânî, Ebû Zer el-Herevî) başlıkları altında telif edilmişlerdir. Bkz. Yusuf Şevki Yavuz, “Delâilü'n-Nübüvve”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1994), 9/115-116.

⁶⁰³ Belûşî, eserin isminin Sehâvî'nin *İ'lân*'ında ve Beyhakî'nin *Delâilü'n-nübüvve* mukaddemesinde geçtiğini söylemiştir. Bkz. Ebü's-Şeyh, *Tabakât*, 1/99.

Kitâbü'l-Fiten

Kitâbü'l-Fiten hem câmi türü hadis kitaplarının bir üst konu başlığı, hem de müstakil hadis edebiyatının bir türüdür. Birçok muhaddis gibi Ebü's-Şeyh de *Kitâbü'l-Fiten* yazmıştır.⁶⁰⁴ Ancak kitap, kayıp eserlerdendir.⁶⁰⁵

Kitâbü'l-Edeb

Güzel ahlaka dair bir eserdir. Eserde, kavli ve fiili güzel ameller konu edilmiştir. Ancak eser bize ulaşamamıştır.⁶⁰⁶

Sevâbü'l-a'mâl

Sevâbü'l-a'mâl Ebü's-Şeyh'in önemli eserlerinden biridir.⁶⁰⁷ *es-Sevâb* ve *Sevâbü'l-a'mâlî'z-zekiyye* olarak da bilinmektedir. Beş cilt olduğu ifade edilmiştir. Zehebî'nin naklettiğine göre Ebü's-Şeyh bu eseri yazdıktan sonra Taberânî'ye arzemiş o da kitabı güzel bulmuştur. Ebü's-Şeyh *Sevâbü'l-a'mâl*'e aldığı her bir hadisle amel ettiğini, hiçbir hadisi amel etmeden kitabına almadığını ifade eder.⁶⁰⁸ *Müsnedü'l-firdevs*'in temel kaynakları arasında *Sevâbü'l-a'mâl* de sayılmıştır.⁶⁰⁹ Münzirî de *et-Tergîb ve't-terhîb* kitabını yazarken ondan istifade etmiştir. Zeynüddîn Irâkî'nin (ö. 806/1404) *Fedâlü'l-a'mâl* adıyla zikrettiği eser *Sevâbü'l-a'mâl* olmalıdır.⁶¹⁰ Irâkî ve Süyûtî ondan nakillerde bulunmuştur.⁶¹¹ *el-Mektebetü's-Şâmile*'de *es-Sevâb li Ebi's-Şeyh* ismiyle Ebû Yûsuf el-Filistînî tarafından 56 sayfalık bir derleme çalışmaya yer

⁶⁰⁴ Buhârî'nin *el-Câmiu's-Sahîh*'inin 92. kitabı, "kitâbü'l-fiten" başlığını taşımaktadır. 28 bâb altında 88 rivayete yer verilmiştir. 7048-7136 nolu rivayetler bu kısımda bulunmaktadır. Bu ve benzer manada başlık altında yazılan *el-Fiten* eserleri mevcuttur. Kettânî bunları şöyle özetlemiştir: *el-Melâhim* (Ebû Dâvûd), *el-Fiten* (Ebü's-Şeyh), *el-Fiten ve'l-Melâhim* (Nuaym b. Hammâd), *Kitâbü'l-Mehdî* (Ebû Nuaym), *Eşrâtü's-sâa* (Makdisî), *Ba's ve'n-nüşûr* (Ebû Bekr b. Ebî Dâvûd) ve diğerleri. Bkz. Kettânî, *er-Risâletü'l-müstetrafe*, 49.

⁶⁰⁵ Ebü's-Şeyh, *Tabakât*, 1/103.

⁶⁰⁶ Kettânî, *er-Risâletü'l-müstetrafe*, 36; Ebü's-Şeyh, *Tabakât*, 1/97.

⁶⁰⁷ Sem'ânî, *et-Tahbîr*, 1/161; Ebü's-Şeyh, *Tabakât*, 1/97-98; Zehebî, *Siyer*, 16/278; Zehebî, *Muhtasarü'l-Ulûv*, 247-248; Bağdâdî, *Hediyyetü'l-Ârifîn*, 1/447; Ebû Ubeyde Meşhûr b. Hasen b. Selmân - Ebû Huzeyfe Râid b. Sabrî, *Mu'cemü'l-musannefâtî'l-vâride fi Fethu'l-bârî*, 123; Yardım, "Ebü's-Şeyh", 10/344.

⁶⁰⁸ Zehebî, *Siyer*, 16/278.

⁶⁰⁹ Ebü'l-Fadl Şahâbüddîn Ahmed b. Ali el-Askalânî, *Zehru'l-firdevs* (Dubai: Cemiyetü Dâri'l-Birr, 1. Basım, 1918), 1/180.

⁶¹⁰ Zehebî, *Muhtasarü'l-Ulûv*, 247-248. *Fedâilü'l-a'mâl*'den bir rivayet: (وَرَوَى أَبُو الشَّيْخِ ابْنُ جَبَّانٍ فِي فَصَائِلِ الْأَعْمَالِ عَنْ) أَبِي بَكْرٍ قَالَ خَبَّرَنِي رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ أَنَّهُ مَنْ اعْتَكَفَتْ يَوْمًا وَلَيْلَةً يُرِيدُ بِذَلِكَ وَجْهَ اللَّهِ عَزَّ وَجَلَّ خَرَجَ مِنْ ذُنُوبِهِ كَيَوْمٍ وَلَدَتْهُ أُمُّهُ أَيْضًا وَهُوَ (صَنِيعٌ) Bkz. Ebü'l-Fadl Zeynüddîn Abdürrahîm b. el-Hüseyn el-İrâkî, *Tarhu't-tesrib fi şerhi't-Takrîb* (Beyrût: Dâru'l-Fikri'l-Arabî), 4/167.

⁶¹¹ Ebü'l-Fadl Zeynüddîn Abdürrahîm b. el-Hüseyn el-İrâkî, *el-Muğnî an hamli'l-esfâr fi'l-esfâr* (Beyrût: Dâru İbn Hazm, 1. Basım, 2005), "Kitâbü âfâtî'l-lisân", 1046 (Ho. 2); Süyûtî, *ed-Dürerü'l-müntesire fi'l-ehâdisi'l-müştehire*, Muhammed b. Lütfî es-Sabbâğ (Riyâd: İmâdetü Şüûni'l-Mektebât, 1. Basım, 1983), 155.

verilmiştir. Bu çalışmada 71 kadar sahabînin adı başlık olarak yazılmış, altına o sahabîden gelen rivayetler konulmuştur.⁶¹² *Sevâbü'l-A'mâl*'de geçen iki rivayet şöyledir:

عن عطاء قال: إِذَا أَرَدْتَ حَاجَةً فَأَقْرَأْ فَاتِحَةَ الْكِتَابِ حَتَّى تَخْتِمَهَا تُقْضَىٰ إِنْ شَاءَ اللَّهُ تَعَالَىٰ

Atâ (rh) şöyle demiştir: “Bir hacetin olmasını istediğinde Fâtiha suresini sonuna kadar oku, inşaallah (hacetin) kabul edilir.”⁶¹³

حَدِيث: مَنْ خَافَ اللَّهَ خَوَّفَ مِنْهُ كُلَّ شَيْءٍ الْحَدِيثُ أَبُو الشَّيْخِ فِي الثَّوَابِ

Sehâvî, Hz. Peygamber'e (sav) nisbet edilen şu hadisi Ebü's-Şeyh'in *es-Sevâb* adlı eserinden nakletmiştir: “Kim Yüce Allah'tan korkarsa, Allah da her şeyi ondan korkutur.”⁶¹⁴

Kitâbü't-Terhîb

İbn Hacer “Ebü's-Şeyh'in *Kitâbü't-Terhîb*'i vardır” demiştir.⁶¹⁵ Eser bize ulaşamamıştır.⁶¹⁶ İbn Hacer, Ebü's-Şeyh'in farklı bir tarikle *Kitâbü't-Terhîb*'inde şu rivayeti naklettiğini söyler:

سبعة لا ينظر الله إليهم يوم القيامة ولا يجمعهم مع العالمين ويدخلهم النار أول الداخلين إلا أن يتوبوا: إلا أن يتوبوا: الناكح يده والفاعل والمفعول به والمدمن الخمر والضارب والديه حتى يستغيثا والمؤذي جيرانه حتى يلعنوه والناكح حليته جاره

Enes b. Mâlik'den (ra) nakledildiğine göre Hz. Peygamber (sav) şöyle demiştir: “Yedi sınıf insan vardır ki kıyamet gününde Yüce Allah onlara (rahmetle) bakmaz, âlimler (gibi sâlih kimseler arasına) katmaz ve onları ilk girenlerle beraber cehenneme sokar.

⁶¹² Ebü's-Şeyh, *Sevâbü'l-a'mâl*, 7-58. Bkz. <https://shamela.org/pdf/e1684e591be16246a0ef899b53ee2057> (Erişim 15 Eylül 2021).

⁶¹³ Süyûtî, *ed-Dürerü'l-müntesire*, 155.

⁶¹⁴ Ebü'l-Hayr Şemsüddîn Muhammed b. Abdîrahmân es-Sehâvî, *el-Mekâsidü'l-hasene*, thk. Muhammed Osmân el-Huşt (Beyrût: Dâru'l-Küttâbi'l-Arabî, 1. Basım, 1985), 545.

⁶¹⁵ İbn Hacer, *et-Telhisü't-Habîr*, 3/381 (H no: 1666). Burada 1666 nolu rivayet şöyle geçmektedir: (حديث: ملعون من نكح يده. الأزدي في الضعفاء وابن الجوزي من طريق الحسن بن عرفة في جزئه المشهور من حديث أنس بلفظ: سبعة لا ينظر الله إليهم - فذكر منهم - الناكح يده. وإسناده ضعيف ولأبي الشيخ في كتاب الترهيب من طريق أبي عبد الرحمن الحبلي وكذلك رواه جعفر الفريابي من حديث عبد الله (بن عمرو وفيه ابن لهيعة وهو ضعيف).

⁶¹⁶ Ebü's-Şeyh, *Tabakât*, 1/98.

Ancak ölmeden tevbe ederlerse durum başka, ölmeden tevbe ederlerse durum başka! Bunlar; eliyle nikâhlanan, fâil ve mef'ûl, sürekli şarap içen, yardım isteyecek kadar vâlideynini döven, lanet edecek kadar komşusuna eziyet eden ve komşusunun hanımıyla zina eden kimselerdir.”⁶¹⁷

Kitâbü Mekârimi 'l-ahlâk

Aynı isimle yazılan ilk eserler arasında geçmesi önemli görünmektedir.⁶¹⁸ Çeşitli kaynaklarda adı geçen eserin yazmalarını tespit edemedik.⁶¹⁹ Aclûnî bu eserden şöyle bir nakilde bulunmuştur:

مَنْ بَلَغَهُ عَنِ اللَّهِ شَيْءٌ فِيهِ فَضِيلَةٌ فَأَخَذَ بِهِ إِيمَانًا بِهِ وَرَجَاءً تَوَابِهِ أَعْطَاهُ اللَّهُ ذَلِكَ وَإِنْ لَمْ يَكُنْ كَذَلِكَ

Câbir'den (ra) nekledildiğine göre Hz. Peygamber (sav) şöyle buyurmuştur: “Kime Allah'ın (dini) hakkında yapılması fazilet olduğunu beyan eden bir bilgi gelir; o da iman ederek ve sevabını Allah'tan umarak o bilgiyi alıp onunla amel ederse (o bilgi) öyle olmasa bile Allah (yine de) bu (va'dedilen sevabı) ona verir.”⁶²⁰

وَرَوَى أَبُو الشَّيْخِ فِي مَكَارِمِ الْأَخْلَاقِ عَنْ أَبِي هُرَيْرَةَ مَرْفُوعًا: مَنْ حَتَّى عَلَى مُسْلِمٍ احْتِسَابًا كَتَبَ اللَّهُ لَهُ بِكُلِّ نَرَاةٍ حَسَنَةً

Ebü's-Şeyh *Mekârimü 'l-ahlâk*'ında Ebû Hureyre'den (ra) merfu olarak şöyle nakletmiştir: “Kim bir Müslümanı sevabını Allah'tan umarak (bir hayra) teşvik ederse Allah her adımına bir iyilik yazar.”⁶²¹

⁶¹⁷ İbn Hacer, *et-Telhîsü 'l-habîr*, 3/381 (H no: 1666). Rivayetin isnadı zayıftır, sahih olmayan hadisler kategorisinde zikredilmiştir. Bkz. <https://dorar.net/fake-hadith/266> (Erişim 14 Temmuz 2023).

⁶¹⁸ Bu adla yirmiden fazla eserin yazıldığı bilinmektedir. Abdülmelik b. Habîb eEndelüsî (ö. 239/854), İbn Ebi'd-Dünyâ, Harâitî (ö. 327/939), Taberânî, Ebü's-Şeyh, Ahmed b. Ebî Abdullah Muhammed b. Hâlid el-Berkî (ö. 376/987), Ebû Bekr Ahmed b. Ali Lâl el-Hemedânî (ö. 398/1008) bu adla yazan ilk müellifler arasında görünmektedir. Bkz. Ebü'l-Kâsım Süleymân b. Ahmed et-Taberânî, *Mekârimü 'l-ahlâk*, thk. Ebî Bistâm Muhammed b. Mustafa (Beyrût: Dâru'l-Beşâiri'l-İslâmiyye, 1. Basım, 2013), 67-75.

⁶¹⁹ İbn Hacer, *et-Telhîsü 'l-habîr*, 2/264; Kettânî, *er-Risâletü 'l-müstetrafe*, 53.

⁶²⁰ İsmail b. Muhammed el-Cerrâhî el-Aclûnî, *Keşfü 'l-hafâ ve müzîlû 'l-ilbâs*, thk. Husâmeddîn el-Kudsî (Kâhire: Maktebetü'l-Kudsî, 1351), 2/236. İbn Arafe'nin Cüz'ünde rivayet az farkla şöyle gelmiştir: مَنْ بَلَغَهُ عَنِ اللَّهِ عَزَّ وَجَلَّ شَيْءٌ فِيهِ فَضِيلَةٌ فَأَخَذَهُ إِيمَانًا بِهِ وَرَجَاءً تَوَابِهِ أَعْطَاهُ اللَّهُ عَزَّ وَجَلَّ ذَلِكَ وَإِنْ لَمْ يَكُنْ كَذَلِكَ Bkz. Ebû Abdullah Muhammed b. Yahyâ b. Ebî Ömer el-Adenî el-Derâverdî, *Cüz'ü el-Hasan b. Arafe*, thk. Abdurrahmân b. Abdülcebbâr el-Fireyvâî (Küveyt: Dâru'l-Aksâ, 1. Basım, 1985), 78 (H no: 63).

⁶²¹ Aclûnî, *Keşfü 'l-hafâ*, 2/236.

Kitâbü'l-Birr ve's-sıla

Akrabaya iyilik ve onların haklarına riayeti ifade eden *el-bir ve's-sıla* câmi türü eserlerin içinde konu başlığı olarak yer almaktadır.⁶²² Bu başlıkla özel olarak eser yazarlar da olmuştur.⁶²³ Sem'ânî, Ebü's-Şeyh'in böyle bir eserinin varlığından söz etmiştir. Ancak eserin günümüze kadar gelemediği anlaşılmaktadır.⁶²⁴

Kitâbü Birri'l-vâlideyn

Ana-babaya iyilik hakkında ahlaka dair bir eserdir. Eseri Ebü's-Şeyh'ten Ebû Zer es-Sâlihânî rivayet etmiştir.⁶²⁵ Ancak mefkûd eserlerdendir.

Kitâbü's-Sünen

Ebü's-Şeyh'in en önemli ve hacimli eserlerinden biri olmalıdır.⁶²⁶ Sünenler ahkâm konularını içeren eserlerdir.⁶²⁷ Zehebî'nin beyanına göre Ebü's-Şeyh'in *Kitâbü's-Sünen*'i birkaç ciltten meydana gelmektedir.⁶²⁸ Bağdatlı İsmail Paşa bu kitaptan *Kitâbü's-süneni'l-muazzame ve'l-ahlâkı'n-nübüvve* şeklinde söz etmiş,⁶²⁹ Belûşî de "Allahü a'lem bu kitap *es-Sünen*'den ayrı bir kitap olmalıdır" diyerek Ebü's-Şeyh'in müstakil bir eseri olduğunu ifade etmiştir.⁶³⁰

Kitâbü't-Tahâre

Temizlik konularına dair bir eserdir. Sem'ânî, Ebü's-Şeyh'in böyle bir eserinin varlığından söz etmiştir.⁶³¹ Kayıp eserlerdendir.

⁶²² Örnek vermek gerekirse Müslim'in *el-Câmiu's-sahîh*'inde "Kitâbü'l-Bir ve's-Sıla ve'l-Âdâb" başlığını taşıyan ana bir bölüm bulunmaktadır.

⁶²³ Abdullah b. el-Mübârek, el-Hüseyn b. el-Hasen el-Mervezî (ö. 246/861) ve İbnü'l-Cevzî'nin bu isimde kitapları vardır ve yayımlanmışlardır.

⁶²⁴ Sem'ânî, *et-Tahbîr*, 1/351; Kettânî, *er-Risâletü'l-müstetrafe*, 36; Ebü's-Şeyh, *Tabakât*, 1/97.

⁶²⁵ Sem'ânî, *et-Tahbîr*, 1/456; Ebü's-Şeyh, *Tabakât*, 1/97.

⁶²⁶ Kettânî, *er-Risâletü'l-müstetrafe*, 32-37; Bağdâdî, *Hediyyetü'l-ârifîn*, 1/447; Ebü's-Şeyh, *Tabakât*, 1/100.

⁶²⁷ *Kitâbü's-Sünen*'ler için bkz. Kettânî, *er-Risâletü'l-müstetrafe*, 32-37.

⁶²⁸ Zehebî, *Siyer*, 16/278.

⁶²⁹ Bağdâdî, *Hediyyetü'l-ârifîn*, 1/447.

⁶³⁰ Ebü's-Şeyh, *Tabakât*, 1/100.

⁶³¹ Sem'ânî, *et-Tahbîr*, 2/186; Ebü's-Şeyh, *Tabakât*, 1/100.

Kitâbü's-Sivâk

Sivâk, *misvak aleti* veya *dişleri temizlemek* manasına gelen bir kelimedir. Misvak kullanmak önemli sünnetlerdendir.⁶³² Kayıp eserlerindendir.⁶³³

Kitâbü'l-Ezân

Ezan, İslâm'ın şîârı ve Müslümanların varlık sembollerinden biridir. Ezan, hadis ve fıkıh kitaplarında ayrı bir bölümde ele alınmakla beraber bu konuda müstakil eserler de yazanlar olmuştur. Onlardan biri de Ebü's-Şeyh'dir.⁶³⁴ Belûşî “*Kitâbü's-sünen*”den bir cüz olabilir” demiştir.⁶³⁵

Kitâbü's-Salât ale'n-nebî

Hiz. Peygamber'e (sav) *salâtselâm* getirmek dinî vecibelerden olup sevabı yüksek bir ameldir.⁶³⁶ Bu konuya dair müstakil eserler yazılmıştır. Araştırmacı Ebû Ubeyde Meşhûr b. hasan Âli Selmân bu konuya dair yazılan eserler arasında Ebü's-Şeyh'in *es-Salâtü ale'n-nebî* adında bir eserinin olduğunu zikretmiştir.⁶³⁷ İbnü'l-Kayyim el-Cevziyye ve Makrîzî eserin adını ve isnadını vererek şu rivayeti nakletmişlerdir:

مَنْ صَلَّى عَلَى عِنْدَ قَبْرِ رَسُولِ اللَّهِ صَلَّى مِنْ بَعِيدٍ أَعْلَمَتْهُ

⁶³² Misvakla ilgili bazı rivayetler için bkz. Buhârî, “Cum’a”, 8 (H no: 887-889). Dört Sünnî mezhep ile Ca’feriyye ve Zeydiyye’ye göre misvakla dişleri temizlemek sünnet kabul edilir. Bkz. Ahmet Özel, “misvâk”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2020), 30/191-192.

⁶³³ Ebü's-Şeyh, *Tabakât*, 1/100. Dört Sünnî mezheple Ca’feriyye ve Zeydiyye’ye göre dişleri misvakla temizlemek sünnettir.

⁶³⁴ İbn Hacer, *el-Mu’cemü'l-müfrehes*, 60; Kettânî, *er-Risâletü'l-müstetrafe*, 57. Ebü's-Şeyh, Abbâd b. Serhan el-Meâfirî, Kâdî İyâz, Emir San’ânî ve başkaları ezan konusunda müstakil eser yazmışlardır. Bkz. Abdurrahman Çetin, “ezân”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1995), 12/36-38.

⁶³⁵ Ebü's-Şeyh, *Tabakât*, 1/97; Zehebî, *Siyer*, 16/278.

⁶³⁶ Ahzâb, 33/56. Hiz. Peygamber (sav) şöyle demiştir: أَوَّلَى النَّاسِ بِي يَوْمَ الْقِيَامَةِ أَكْثَرُهُمْ صَلَّى صَلَاةً “Kıyamet gününde insanların bana en yakın olanları, bana en çok salâtselâm getirenlerdir.” Bkz. Tirmizî, *Vitr*, 21 (H no: 484).

⁶³⁷ Ebû Abdillâh Muhammed b. Ebî Bekr ed-Dımaşkî el-Hanbelî İbn Kayyim el-Cevziyye, *Celâü'l-efhâm fî fadli's-salâtü ve's-selâm alâ Muhammedin hayri'l-enâm*, thk. Ebû Ubeyde Meşhûr b. Hasan Âli Selmân (Riyâd: Dâru İbni'l-Cevzî, 1. Basım, 1987), 21.

Ebû Hureyre (ra) Hz. Peygamber'in (sav) şöyle dediğini nakletmiştir: “Kim kabrimin yanında bana salat okursa ben onu duyuyum. Kim uzaktan bana salat okursa o bana bildirilir.”⁶³⁸

Kitâbü'l-Mevâkîr

Namaz vakitlerine dair bir eser olduğu anlaşılmaktadır. Çeşitli kaynaklarda eserden söz edilmiştir.⁶³⁹

Kitâbü'l-İdeyn

Müslümanların iki bayramından söz etmektedir. Sem'ânî eserin varlığından söz etmiştir.⁶⁴⁰

Kitâbü'd-Dâhâyâ ve'l-akîka

Kurban ve çeşitlerini ele alan bir eserdir.⁶⁴¹ Irâkî bu eserden şöyle rivayette bulunmuştur:

حَدِيثُ عَائِشَةَ قَالَتْ قَالَ النَّبِيُّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ يُعَقُّ عَنِ الْعُلَامِ شَاتَانِ وَعَنِ الْجَارِيَةِ شَاةٌ وَقَالَ ادْبَحُوا عَلَى اسْمِهِ وَقُولُوا اللَّهُمَّ لَكَ وَإِلَيْكَ هَذِهِ عَقِيقَةُ فُلَانٍ قَالَتْ وَعَقَّ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ عَنِ الْحَسَنِ وَالْحُسَيْنِ شَاتَانِ عَنْ كُلِّ وَاحِدٍ وَقَالَ ادْبَحُوا عَلَى اسْمِهِ

Hz. Âişe'den (ra) nakledildiğine göre Resûlüllah (sav) şöyle buyurmuştur: “Erkek çocuk için iki koyun, kız çocuk için de bir koyun akika kurbanı kesilir.” Şöyle buyurdu: “Çocuğun adı üzerine kurban kesin ve şöyle deyin: ‘Allahım! Sana teslim oldum ve sana yöneldim; bu falan (çocuğun) akikasıdır.’” Hz. Âişe (ra) şöyle demiştir:

⁶³⁸ İbn Kayyim el-Cevziyye, *Celâü'l-efhâm*, 109 (H no: 33); Ebû Muhammed Ahmed b. Ali el-Makrîzî, *İmtâu'l-esmâ bimâ li'n-nebiyyi mine'l-ahvâl, ve'l-emvâl ve'l-hafedetü ve'l-Metâ'*, thk. Muhammed Abdülhamîd En-Nümeysî (Beyrût: Dâru'l-Kürûbi'l-İlmiyye, 1. Basım, 1999), 11/59.

⁶³⁹ İbn Hacer, *el-Mu'cemü'l-müfehres*, 60; Kettânî, *er-Risâletü'l-müstetrafe*, 57; Ebü's-Şeyh, *Tabakât*, 1/104; Ebû Ubeyde Meşhûr b. Hasen b. Selman - Ebû Huzeyfe Râid b. Sabrî, *Mu'cemü'l-Musannefâti'l-vâride fî Fethu'l-Bârî*, 419.

⁶⁴⁰ Sem'ânî, *et-Tahbîr*, 2/82.

⁶⁴¹ Sem'ânî, *et-Tahbîr*, 1/161; İbn Hacer, *el-Mu'cemü'l-müfehres*, 81; Kettânî, *er-Risâletü'l-müstetrafe*, 48; Ebû Ubeyde Meşhûr b. Hasen b. Selman - Ebû Huzeyfe Râid b. Sabrî, *Mu'cemü'l-musannefâti'l-vâride fî Fethu'l-Bârî*, 123; Sem'ânî, *et-Tahbîr*, 1/286; Ebü's-Şeyh, *Tabakât*, 1/100.

“Resûlullah (sav) her biri için iki koyun olmak üzere Hasan ve Hüseyin için *akika* kurbanı kesti ve şöyle buyurdu: ‘(Çocuğun) adı üzerine kurban kesiniz.’”⁶⁴²

Zikru’l-müskir

Sarhoş eden şeylerden bahsettiği anlaşılmaktadır. Eser bize ulaşamamıştır.⁶⁴³

Kitâbü’s-Sebk ve’r-remy

Eser için yarış ve atış kitabı da diyebiliriz. Mefkud eserlerdendir.⁶⁴⁴ Belûşî, eserin *Kitâbü’s-Sünen*’in içinde bir konu olarak yer alabileceği ihtimalinden söz etmiştir.⁶⁴⁵

Kitâbü’l-Itk ve’l-müdebber ve’l-mükâteb

Köle hukukuna dair bir eser olduğu anlaşılmaktadır. Mefkûd eserlerdendir.⁶⁴⁶

Kitâbü’l-Kat’ ve’s-sirka

Ceza hukukuna dair bir eser olduğu anlaşılmaktadır. Eser, çeşitli kaynaklarda müellife nisbet edilmiştir.⁶⁴⁷ İbn Hacer eserin adını *Haddü’s-sirka* şeklinde zikretmiştir.⁶⁴⁸ Kayıp eserlerdendir.

⁶⁴² Irâkî, *Tarhu’t-tesrîb*, 5/212.

⁶⁴³ Sem’ânî, *et-Tahbîr*, 1/190; Ebü’s-Şeyh, *Tabakât*, 1/99.

⁶⁴⁴ Sem’ânî, *et-Tahbîr*, 1/190; İbn Hacer, *el-Mu’cemü’l-müfehres*, 81; Kettânî, *er-Risâletü’l-müstetrafe*, 48.

⁶⁴⁵ Ebü’s-Şeyh, *Tabakât*, 1/99.

⁶⁴⁶ Sem’ânî, *et-Tahbîr*, 1/71; 2/186; Ebü’s-Şeyh, *Tabakât*, 1/101.

⁶⁴⁷ Sem’ânî, *et-Tahbîr*, 1/161; Kettânî, *er-Risâletü’l-müstetrafe*, 49; Ebü’s-Şeyh, *Tabakât*, 1/104; Ebû Ubeyde Meşhûr b. Hasen b. Selâm - Ebû Huzeyfe Râid b. Sabrî, *Mu’cemü’l-musannefâtî’l-vâride fî Fethu’l-bârî*, 213. *es-Sirka* şeklinde geçmektedir. Başka bir yerde *Haddü’s-sirka* şeklinde geçmektedir. Sem’ânî ve Kettânî bu eseri *el-Kat’ ve’s-sirka* şeklinde isimlendirmiştir. Bkz. Ebû Ubeyde Meşhûr b. Hasen b. Selâm - Ebû Huzeyfe Râid b. Sabrî, *Mu’cemü’l-musannefâtî’l-vâride fî Fethu’l-bârî*, 182.

⁶⁴⁸ İbn Hacer, *Fethu’l-bârî*, 12/101 (H no: 6407).

Kitâbü'n-Nikâh

Ahkâma dair bir eser olduğu anlaşılmaktadır.⁶⁴⁹ İbn Hacer onun 9 cüz olduğunu, bazılarını semâ, bazılarını da icâzet yoluyla rivayet ettiğini söylemiştir.⁶⁵⁰

Kitâbü'l-Ferâiz

İslâm miras hukuna dair bir eserdir. Çeşitli kaynaklarda ismi geçmektedir.⁶⁵¹ İbn Hacer kitabın adını *Kitâbü'l-Ferâiz* ve *'l-vasâyâ* şeklinde zikretmiştir.⁶⁵² Kayıp eserlerdendir.⁶⁵³ Süyûtî ondan şu rivayeti nakletmiştir:

عن البراء سألت رسول الله صلى الله عليه وسلم عن الكَلَالَةِ فقال: ما عدا الوَلَدَ والوَالِدَ

Berâ (ra) şöyle anlatmıştır: “Ben Resûlullah’a (sav) kelâle’nin miras durumunu sordum. O da ‘(Kelâle) ölen kişiden geriye, çocuk veya babanın kalmamasıdır’ buyurdu.”⁶⁵⁴

Kitâbü'l-Emvâl

Kamu maliyesi; vergi ve arazi hukuku, az da olsa idare ve devletler hukukuna dair konulardan söz eden “kitâbü'l-emvâl” İslâm literatürün önemli bir türüdür. Bu isimde eser yazanlar olmuştur.⁶⁵⁵ Ebü’s-Şeyh’in bu eseri bize ulaşamamıştır.⁶⁵⁶

⁶⁴⁹ İbn Hacer, *el-Mu’cemü'l-müfehres*, 72; Kettânî, *er-Risâletü'l-müstetrafe*, 48; Ebü’s-Şeyh, *Tabakât*, 1/105; Ebû Ubeyde Meşhûr b. Hasen b. Selmân - Ebû Huzeyfe Râid b. Sabrî, *Mu’cemü'l-musannefâti'l-vâride fî Fethu'l-bârî*, 430; Ebû Mûsâ Îsâ b. Süleymân el-Endülisî er-Ruaynî el-Mâlikî, *el-Câmi limâ fî'l-musannefâti'l-cevâmi min ashâbi's-sahâbeti'l-a'lâm üli'l-fadl ve'l-ahlâm*, thk. Mustafa Bâhû (Kâhire: el-Mektebetü'l-İslâmiyye, 1. Basım, 2009), 6/452.

⁶⁵⁰ İbn Hacer, *el-Mu’cemü'l-müfehres*, 72.

⁶⁵¹ Zehebî, *Siyer*, 16/278; Kettânî, *er-Risâletü'l-müstetrafe*, 49; Ebü’s-Şeyh, *Tabakât*, 1/103.

⁶⁵² İbn Hacer, *el-Mu’cemü'l-müfehres*, 71.

⁶⁵³ Ebü’s-Şeyh, *Tabakât*, 1/103; Ebü’s-Şeyh, *Ahlâku'n-nebî*, 1/40.

⁶⁵⁴ Ebü'l-Fazl Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr es-Süyûtî, *el-İtkân fî ulûmi'l-Kur’ân*, thk. Muhammed Ebü'l-Fadl İbrahim (Mısır: el-Hey’etü'l-Misriyyetü'l-Âmme, 1974), 4/252; Süyûtî, *ed-Dürrü'l-mensûr*, 2/756 (Nisâ, 4/176).

⁶⁵⁵ Kettânî, *er-Risâletü'l-müstetrafe*, 47. Ebû Ubeyd Kâsım b. Sellâm (ö. 224/838) ve talebesi İbn Zencûye (ö. 251/865) tarafından telif edilen *Kitâbü'l-Emvâl*’ler türünün ilk olması bakımından önemlidir. Bkz. Cengiz Kallek, “Kitâbü'l-Emvâl”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2002), 26/98-100.

⁶⁵⁶ Ebü’s-Şeyh, *Tabakât*, 1/98.

Şurûtü 'z-zimme

Zimmet, insanın hak ve borçlarının varlık zemini anlamına gelen ve büyük ölçüde modern hukuktaki *kişilik* kavramına tekabül eden bir terimdir.⁶⁵⁷ Ebü's-Şeyh'in fıkıhın değişik dallarına dair böyle eserler yazması fıkıh alanındaki derinliğini göstermektedir. Eserin valığını Sem'ânî haber vermiştir.⁶⁵⁸ Eser bize ulaşamamıştır.

Kitâbü 's-Sîret

Siyer ve megâzî konularıyla da örtüşen siyer, Hz. Peygamber'in (sav) hayatını ve kişiliğini, tebliğ faaliyetlerini, askerî ve siyasî mücadelelerini ele alan bir edebiyat türüdür. Tarih yönüyle yetkin olan Ebü's-Şeyh, Hz. Peygamber'in (sav) hayatına dair kitap yazması önemlidir. Ancak eser mefkûd kitaplardandır.⁶⁵⁹

Hutabü 'n-nebî

Hz. Peygamber'in mev'ize türünden konuşmalarını içeren bir eser olduğu anlaşılmaktadır.⁶⁶⁰ Eser bize ulaşamamıştır.⁶⁶¹

el-Mu'cem

Mu'cem, ravilerin adları zikredilerek çeşitli rivayetleri barındıran eserlerdir. Genelde muhaddisler kendi şeyhlerini konu edinen mu'cemler yazmışlardır. Ebü's-Şeyh de bu geleneğe uymuştur.⁶⁶² Belûşî "Bu kitap, Ebü's-Şeyh'in şeyhlerinin mu'cemidir" demiştir.⁶⁶³ Ancak eser bize ulaşamamıştır.

⁶⁵⁷ Hasan Hacak, "zimmet", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2013), 44/424.

⁶⁵⁸ Sem'ânî, *et-Tahbîr*, 1/161.

⁶⁵⁹ Sahavî, *el-İ'lânübi 't-tevbîh*, 89.

⁶⁶⁰ Bu başlık altında Ali b. Muhammed el-Medâinî (ö. 224/839), Ebû Ahmed el-Assâl (ö. 349/960), Ebü's-Şeyh, Ebû Nuaym (ö. 430/1039), Ca'fer b. Muhammed el-Müstağfirî (ö. 432/1041) ve daha bir çok kimse kitap telif etmişlerdir. Bkz. Nüreddin Ali b. Sultân el-Kârî el-Herevî el-Kârî, *Kitâbü mevizati 'l-habîb ve tuhfeti 'l-hatîb*, thk. Abdülhakîm el-Enîs (Dubâi: Dâiretü's-Şüûni'l-İslâmiyye, 1. Basım, 2009), 27.

⁶⁶¹ Ebü's-Şeyh, *Tabakât*, 1/99.

⁶⁶² Ebû Nuaym, *Târihu Asbahân*, 1/280, 335; 2/255; Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü 'l-büldân*, 1/547; Sahavî, *el-İ'lân bi 't-tevbîh*, 119.

⁶⁶³ Ebü's-Şeyh, *Tabakât*, 1/104.

Fevâidü 'l-Irâkıyyîn

Sem'ânî, Ebü's-Şeyh'in *Fevâidü 'l-Irâkıyyîn* adlı bir eseri olduğundan söz etmiştir.⁶⁶⁴ Eser günümüze gelememiştir.

Kitâbü 'l-Emsâr

Şehir tarihine dair bir eserdir. *Târîhu Dimaşk*'ın kaynakları arasında zikredilmiştir.⁶⁶⁵ Deylemî (ö. 509/1115) onu *Kitâbü 'l-Büldân* şeklinde isimlendirmiş,⁶⁶⁶ Belûşî de "Bana zâhir olan o ki *Kitâbü 'l-Büldân* bu eser olmalıdır. Allahü a'lem" demiştir.⁶⁶⁷ Eser bize ulaşamamıştır.

Kitâbü 't-Târîh ale's-sinîn

Ebü's-Şeyh'e nibet edilen bu eserin⁶⁶⁸ yıllara göre tarihî olayları ele aldığı anlaşılmaktadır. Bazıları bu eserden *et-Târîh* diye söz etmiştir.⁶⁶⁹ Mefkûd eserlerdendir.

el-Müsnedü 'l-müntehab ala 'l-ebvâbi 'l-müstahrec min Kitâbi Müslim b. el-Haccâc

Müslim'in (ö. 261/875) *Sahîh*'i üzerine yapılmış bir çalışma olduğu anlaşılmaktadır. Müslim'in *Sahîh*'i üzerine yapılan çalışmaların ilk örneklerinden olması bakımından önemli olduğu ifade edilebilir.⁶⁷⁰ Çeşitli eserlerde ondan söz edilmiştir.⁶⁷¹

⁶⁶⁴ Sem'ânî, *et-Tahbîr*, 1/116, 190; Ebü's-Şeyh, *Tabakât*, 1/104; Ebü Ubeyde Meşhûr b. Hasen b. Selmân - Ebü Huzeyfe Râid b. Sabrî, *Mu'cemü 'l-musannefâti 'l-vâride fî Fethu 'l-bârî*, 321.

⁶⁶⁵ Talâl b. Süüd b. Muhammed ed-Da'cânî, *Mevâridü İbn Asâkir fî târîhi Dimaşk* (el-Medinetü'l-Münevvere: el-Câmiatü'l-İslâmiyye, 1. Basım, 2004), 2/1084 (Ricâl no: 391).

⁶⁶⁶ İbn Hacer, *Zehru 'l-firdevs*, 3/413.

⁶⁶⁷ Zehebî, *Siyer*, 16/278; Ebü's-Şeyh, *Tabakât*, 1/97.

⁶⁶⁸ Tağrıberdî, *en-Nücümü 'z-zâhire*, 4/136; Bağdâdî, *Hediyyetü 'l-ârifîn*, 1/447; Ziriklî, *el-A'lâm*, 4/120; Kehhâle, *Mu'cemü 'l-müellifîn*, 6/114.

⁶⁶⁹ Ebü's-Şeyh, *Tabakât*, 1/97.

⁶⁷⁰ Ebü's-Şeyh'in bu kitabına İslâm Ansiklopedisi'nde değinilmemiştir. Bkz. M. Yaşar Kandemir, "el-Câmiu's-Sahîh", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1993), 7/124-128.

⁶⁷¹ Sem'ânî, *et-Tahbîr*, 2/141; Ebü's-Şeyh, *Tabakât*, 1/104.

Kitâbü'n-Nâsih ve'l-mensûh mine'l-hadîs

İslâm'ın ilk yıllarından itibaren ayet ve hadislerde nesihin varlığı kabul edilir. Birçok âlim tarafından Kur'ân ve hadise dair nâsih ve mensûr adında eserler yazılmıştır. *Kitâbü'n-Nâsih ve'l-mensûh*, Ebü's-Şeyh'in en önemli eserlerinden biri olduğu anlaşılmaktadır. Kettânî, "Hadisle ilgili olarak Ebü's-Şeyh'in *Kitâbü'n-Nâsih ve'l-mensûh*'u vardır" demiştir.⁶⁷² Ancak eser bize ulaşamamıştır.

Kitâbü'n-Nevâdir ve'n-nüfet

Eserle ilgili olarak Fuat Sezgin "Bu eser sahâbe ve tâbiîn akvâlini içermektedir" der.⁶⁷³ İbn Hacer "Ebü'l-Fadl İbnü'l-Hasen ve Ebü'l-Hüseyn b. Ebî Bekr el-Heysemî'ye bu kitaptan bir cüz okudum" demiştir. Bir musavver nüshası Mağrib'te Hassa Kütüphanesi'nde bulunmaktadır. 51 varaktan ibarettir.⁶⁷⁴ Eserin son rivayeti Tâvûs'un (ö. 106/725) şu sözüdür: خَيْرُ الْعِبَادَةِ أَحْمَرُهَا "İbadetin en hayırlısı en meşakkatli olanıdır."⁶⁷⁵

Dürerü'l-Eser

Zehebî *el-Arş* isimli kitabında bu eserden söz etmiştir.⁶⁷⁶ İçeriği hakkında bir bilgiye ulaşamadı.

⁶⁷² Kettânî, *er-Risâletü'l-müstetrafe*, 80; Ebü's-Şeyh, *Tabakât*, 1/105.

⁶⁷³ Sem'ânî, *et-Tahbîr*, 1/161; Sezgin, *Târîhu't-turâsi'l-Arabî*, 1/405; Ekrem Ziyâ el-Umerî, *Mevâridü'l-Hatîb el-Bağdâdî*, 190.

⁶⁷⁴ Ebü's-Şeyh, *Tabakât*, 1/105.

⁶⁷⁵ İbn Hacer, *el-Mecmeu'l-müesses*, 2/203. Ayrıca lafız farkıyla şu rivayet de zikredilmiştir: خَيْرُ الْعِبَادَةِ أَحْفَظُهَا "İbadetin en hayırlısı en devamlı yapılanıdır." Bkz. İbn Hacer, *el-Mu'cemü'l-müfehres*, 119.

⁶⁷⁶ Ebü Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Osman b. Kaymaz et-Türkmânî ez-Zehebî, *el-Arş*, thk. Muhammed b. Halîfe et-Temimî (Riyâd: Mektebetü Edvâi's-Selef, 1. Basım, 1999), 308.

İcâze

Ebü’ş-Şeyh’in hadis usûlüne dair önemli bir eseri olmalıdır.⁶⁷⁷ Onun bu konudaki görüşleri dikkate alınmıştır.⁶⁷⁸ Ancak bize ulaşamamıştır.⁶⁷⁹

Garîbü Ebi ’ş-Şeyh

İbn Hacer eserin ilk rivayetinin *كُلُّ مَعْرُوفٍ صَدَقَةٌ* “Her iyilik bir nevi sadakadır” hadisi olduğunu söylemiştir.⁶⁸⁰

Hadîsü’s-Silefî an Cemâatin min Şüyûhihi, minhüm Lâmis bt. Saîd b. Muhammed

Risâlenin varlığından İbn Hacer söz etmiştir.⁶⁸¹

Hadîsü Eyyûb es-Sahtiyânî

Eyyûb es-Sahtiyânî’den (ö. 131/749)⁶⁸² gelen bazı rivayetler Ebü’ş-Şeyh tarafından cem edilmiştir.⁶⁸³

⁶⁷⁷ Sem’ânî, *et-Tahbîr*, 1/512.

⁶⁷⁸ İlk muhaddisler, hadis öğrenimini kolaylaştırmak ve hadis kültürünün yayılmasına hizmet etmek amacıyla icâzet verme ve alma yolunu benimseyip bilgilerini zenginleştirmeye gayret etmişlerdir. Şu’be b. Haccâc, İbrâhim el-Harbî, Ebû Nasr es-Siczî ve Ebü’ş-Şeyh gibi muhaddisler, Kâdî Hüseyin b. Ahmed, Mâverdî, Ebû Bekir Muhammed b. Sâbit el-Hucendî, Ebû Tâhir ed-Debbâs ve İbn Hazm gibi fakihler icâzetle hadis rivayetine karşı çıkmışlarsa da âlimlerin büyük çoğunluğu muhtelif icâzet türlerini câiz görüp uygulamışlardır. Bkz. Cemil Akpınar, “icâzet”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2000), 21/393-400. Ayrıca bkz. Hatîb el-Bağdâdî, *el-Kifâye fî İlmi’r-Rivâye*, 313; İbnü’s-Salâh, *Mukaddime*, 152; Irakî, *Şerhu’t-Tebîr ve’t-tezkire*, 2/60.

⁶⁷⁹ Ebü’ş-Şeyh, *Tabakât*, 1/96.

⁶⁸⁰ İbn Hacer, *el-Mu’cemü’l-müfrehes*, 308. Rivayet Buhârî ve Tirmizî tarafından nakledilmiştir. Bkz. Buhârî, “Edeb”, 33 (H no: 6021); Tirmizî, “Bir”, 45 (H no: 1970).

⁶⁸¹ İbn Hacer, *el-Mecmeu’l-müesses*, 2/21, 415.

⁶⁸² Tam adı Ebû Bekr Eyyûb b. Ebî Temîme Keysân es-Sahtiyânî’dir. Tâbiinden olup fıkıh ve hadis âlimidir. 68/687 senesinde Basra’da doğmuştur. Hasan-ı Basrî’nin derslerine dört yıl devam etmiştir. Birçok önemli zattan ders alan Sahtiyânî Eyyûb, “Basra gençlerinin efendisi, fakihlerin efendisi, Basra ehlinin hücceti” gibi övgülere mazhar olmuştur. Bkz. Ahmet Akgündüz, “Eyyûb es-Sahtiyânî”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1995), 12/19.

⁶⁸³ Sem’ânî, *et-Tahbîr*, 2/14; İbn Hacer, *el-Mecmeu’l-müesses*, 1/470; Ebü’ş-Şeyh, *Tabakât*, 1/99.

Ehâdisü Talha b. Musarrîf⁶⁸⁴ ve Zübeyd el-İyâmî⁶⁸⁵

Talha b. Musarrîf (ö. 112/730) tâbiîn neslinden tanınmış hadis ve kırâat âlimidir. Zübeyd el-İyâmî de (ö. 122/742) hadis hâfızlarındandır. Hadis cüz'üdür.⁶⁸⁶ Eserin mezkûr iki muhaddisin rivayetlerini ihtiva ettiği anlaşılmaktadır.

Ehâdisü Ebî Amr Bekr b. Bekkâr

Belûşî ve Mübârekfûrî her ikisi de cüz'ün adını Ebî Umeyr ve Bekr b. Bekkâr şeklinde vermişlerdir.⁶⁸⁷ Yazmaları Zâhiriyye Kütüphanesi'nde bulunmaktadır.⁶⁸⁸ İbn Hacer'in, *Cüz'ü Bekr b. Bekkâr* ismiyle zikrettiği eser bu olmalıdır.⁶⁸⁹ Ebû Amr Bekr b. Bekkâr el-Kaysî Basra ehliendendir; 206/822 senesinde İsfahan'a gelerek hadis tahdisinde bulunmuştur. Meşhur bir cüz'ü vardır.⁶⁹⁰

Avâlî'ler

Ebü's-Şeyh'in, aynı adı taşıyan ancak farklı içeriklere sahip âlî isnadlı hadisleri toplayan risaleleridir. Bunlar: 1. *Avâlî Ebi's-Şeyh*. Diğerlerinden ayrı bir cüzdür. İlk hadis Ebû Hüreyre'den gelen "Haksız olarak yoldan alan kimsenin zemmi" hakkındaki rivayettir.⁶⁹¹ 2. *Avâlî Ebi's-Şeyh*. Başka bir cüz'dür. Son rivayeti (الْجَارِيَةُ الْحَسَنَاءُ) rivayetidir.⁶⁹² 3. *Avâlî Ebi's-Şeyh*. Belûşî "Birinci ve ikinci cüz'ü Zâhiriyye Kütüphanesi'nde mevcuttur" demiştir.⁶⁹³

⁶⁸⁴ Ebû Muhammed Talha b. Musarrîf el-Yâmî el-Hemednî el-Kûfî (ö. 112/730) tâbiîn neslinden tanınmış hadis ve kırâat âlimidir. Bazı nüshalarda el-İyâmî şeklinde gelmiştir. Kûfe ehlini okutmuştur. *Kurrâların seyyidi* olarak isimlendirilmiştir. Kırâati el-A'meş'ten (ö. 148/765) almıştır. İmam, hâfız, murî, mücevvîd ve şeyhu'l-İslâm'dır. Enes b. Mâlik'ten (ö. 93/711) hadis nakletmiştir. Bkz. Sem'ânî, *et-Tahbîr*, 1/161; Zehebî, *Siyer*, 5/498.

⁶⁸⁵ Zübeyd b. el-Hâris el-Yâmî el-Kûfî (ö. 122/742) hadis hafızıdır. Mescidinin müezzinliğini yapmıştır. Çocukları namaza davet eder "Haydi namaz kılın, size benden bir ceviz" derdi. Yağmurlu gecelerde mahallenin yaşlılarını dolaşır "Pazardan bir ihtiyacınız var mı" diye sorardı. "Bir kelime duydum; Allah o kelime sebebiyle otuz yıl bana fayda verdi" demiştir. Bkz. Zehebî, *Siyer*, 5/297.

⁶⁸⁶ Sem'ânî, *et-Tahbîr*, 1/161; Ebü's-Şeyh, *Tabakât*, 1/96.

⁶⁸⁷ Ebü's-Şeyh, *Tabakât*, 1/96; Ebü's-Şeyh, *Ahlâku'n-nebî*, 1/37.

⁶⁸⁸ Ebü's-Şeyh, *Tabakât*, 1/96.

⁶⁸⁹ İbn Hacer, *el-Mecmeu'l-müesses*, 1/489-490.

⁶⁹⁰ Ebü's-Şeyh, *Tabakât*, 2/51; Zehebî, *Siyer*, 9/583.

⁶⁹¹ İbn Hacer, *el-Mu'cemü'l-müfreh*, 308; İbn Hacer, *el-Mecmeu'l-müesses*, 2/84, 415. Taberânî konu ile ilgili şöyle rivayet etmiştir: من أخذ من طريق المسلمين شيئا جاء به يوم القيامة يحمله من سبع أرضين "Kim Müslümanların yolundan (haksız yere) bir karış alıp (gasp edip kendine mal ederse), onu kıyamet günü yedi kat yerin dibine kadar taşıyarak getirir." Bkz. Ebü'l-Kâsım Süleymân b. Ahmed et-Taberânî, *el-Mu'cemü'l-kebîr*, thk. Hamdî Abdülmecîd es-Selefi (Kâhire: Mektebetü İbn Teymiyye, 1994), 3/215 (H no: 3172).

⁶⁹² İbn Hacer, *el-Mu'cemü'l-müfreh*, 308.

⁶⁹³ Ebü's-Şeyh, *Tabakât*, 1/102.

Hadîsü Ebi'ş-Şeyh'ler

Bu isimde iki farklı hadis cüz'ü bulunmaktadır. 1. *Hadîsü Ebi'ş-Şeyh*. İbn Hacer'in zikrettiği hadis risalesidir.⁶⁹⁴ İlk hadisi, Ebû Hüreyre'den nakledilen مَنْ أَخَذَ شَيْئًا مِنْ الطَّرِيقِ بِغَيْرِ حَقِّهِ hadisidir. 2. *Hadîsü Ebi'ş-Şeyh*. Yine İbn Hacer'in zikrettiği diğer bir hadis risalesidir. İlk rivayeti كَمَا أَغَارَ عَلَيَّ الْجَارِيَّةُ كل معروف صدقة hadisi, sonuncusu da الرِّيَاءُ rivayetidir.⁶⁹⁵

Ehâdîs'ler

Bu başlık altında iki hadis cüz'ü bulunmaktadır. 1. *Ehâdîs*. Çeşitli kaynaklarda adı geçmektedir.⁶⁹⁶ Bir hadiz cüz'üdür. Öğrencisi Ebû Bekr Ahmed b. Mûsâ b. Merdûye'nin (ö. 410/1020) Ebü'ş-Şeyh'in hadislerinden seçerek derlediği bir eserdir. Yazmaları Zâhiriyye Kütüphanesi'nde bulunmaktadır.⁶⁹⁷ 2. *Ehâdîs*. Eser Zahirîyye Kütüphanesi'nde bulunmaktadır. Muhakkik Belûşî, bu eserin Ebü'ş-Şeyh'in *Kitâbü'l-Âvâlî*'sinden bir cüz olabileceğini söylemiştir.⁶⁹⁸

Cüz'ler

Küçük hadis risalelerine *cüz'* tabir edilir. Ebü'ş-Şeyh'den cüz' adıyla çeşitli eserler nakledilmiştir. 1. *Cüz'ü Âdem b. Ebî İyâs el-Askalânî*.⁶⁹⁹ Bir hadis cüz'üdür.⁷⁰⁰ 2. *Cüz'ü Ebü'ş-Şeyh*. Emâlî'nden 22 meclis bulunmaktadır.⁷⁰¹ 3. *Cüz'ün fîhi isnâni ve ısrîne meclisen min Ebi'ş-Şeyh*.⁷⁰²

Meclis'ler

Muhaddislerin hadis meclisleri meşhurdur. Bazen on binleri aşan hadis öğrencileri ve meraklıları hadis hocasından dinlediklerini bu meclislerde *imlâ* ederler. Ebü'ş-Şeyh'in

⁶⁹⁴ İbn Hacer, *el-Mecmeu'l-müesses*, 2/26, 458.

⁶⁹⁵ İbn Hacer, *el-Mecmeu'l-müesses*, 2/26, 458.

⁶⁹⁶ Sem'ânî, *et-Tahbîr*, 1/164; Ebü'ş-Şeyh, *Tabakât*, 1/96.

⁶⁹⁷ Ebü'ş-Şeyh, *Tabakât*, 1/96.

⁶⁹⁸ Ebü'ş-Şeyh, *Tabakât*, 1/96.

⁶⁹⁹ Tam adı Ebü'l-Hasan Âdem b. Ebî İyâs el-Horasânî'dir. 220/835 yılında vefat etmiştir. Tefsir ve hadis âlimidir. İmam, hâfiz, kudve ve şeyhu'ş-Şâm olarak nitelenmiştir. Bkz. Zehebî, *Siyer*, 10/335.

⁷⁰⁰ İbn Hacer, *el-Mecmeu'l-müesses*, 1/530, 605.

⁷⁰¹ Zehebî, *Siyer*, 16/278.

⁷⁰² Sem'ânî, *et-Tahbîr*, 2/14; Ebü'ş-Şeyh, *Tabakât*, 1/99.

meclis veya benzer isimde nakledilen hadis risaleleri bulunmaktadır. 1. *Meclisâni min Emâlî Ebi 'ş-Şeyh*. İbn Hacer bu eserden bahsetmiştir.⁷⁰³ 2. *Meclisü Ebi 'ş-Şeyh*. Eserin adını İbn Hacer zikretmiştir.⁷⁰⁴ 3. *Meclisân min Emâlî Ebi 'ş-Şeyh*.⁷⁰⁵ 4. *Meclisen min Emâlî Ebi 'ş-Şeyh*.⁷⁰⁶ 5. *Meclisün min Emâlî Ebi 'ş-Şeyh*. İbn Hacer ekserisi “livâtanın zemmi hakkındadır” demiştir.⁷⁰⁷ 6. *Meclisün âhar Hadîsü Ebi 'ş-Şeyh*.⁷⁰⁸ 7. *Meclisün âhar min hadîsihi*. İbn Hacer “Çoğu livâtanın zemmi ile ilgili rivayetlerdir” demiştir.⁷⁰⁹

Ebü's-Şeyh'in eserlerinin sayısının -aynı isimle gelenler ayrı ayrı sayıldığında- yetmişin üzerinde olduğu görülmektedir.⁷¹⁰ Eserlerinden bir kısmının bize ulaşması, yayınlanması ve bazılarının üzerinde çalışmalar yapılması İslâm literatürü açısından önemli bir kazanımdır. Ancak *et-Tefsîr*, *es-Sünen*, *es-Sünne*, *el-Mu'cem*, *et-Târih ale's-sinîn* gibi eserlerin bize kadar gelememesi önemli kayıptır. Burada Ebü's-Şeyh adına derlenen eserlerden/çalışmalardan da söz etmeliyiz. Bazı araştırmacıların çeşitli kaynakları tarayarak Ebü's-Şeyh'in tefsir rivayetlerini, sure sure bir araya getirilerek *الشيخ الأصفهاني في التفسير* adıyla 4 cilt halinde yayınladıkları bilinmektedir.⁷¹¹ İslâmî ilimlerin neredeyse her alanında eser telif eden Ebü's-Şeyh, ilmî kariyerinin ne denli yüksek olduğunu eserleriyle bize göstermektedir.

2.3.5 Diğer İlimlerdeki Yeri

Ebü's-Şeyh'in çocukluğundan itibaren ilim yolunda gösterdiği çaba ve gayretler güzel sonuçlar vermiştir: İlim ve marifet alanlarında kendisini geliştirmiş, yetkin bir âlim olabilmıştır. Kehhâle'nin de haklı olarak dediği gibi o artık muhaddis, hâfız, müfessir ve bir tarihçi olmuştur.⁷¹² İlmî gelişiminde zekâ ve hıfzının yardımcı olduğunu ifade etmek yanlış olmaz. Baba ve dedesinin ona özel ilgi göstermesi, alanında yetişmiş

⁷⁰³ İbn Hacer, *el-Mu'cemü'l-müfrehes*, 308; Ebü's-Şeyh, *Tabakât*, 1/104.

⁷⁰⁴ İbn Hacer, *el-Mecmeu'l-müesses*, 2/172.

⁷⁰⁵ İbn Hacer, *el-Mu'cemü'l-müfrehes*, 308.

⁷⁰⁶ İbn Hacer, *el-Mecmeu'l-müesses*, 2/415.

⁷⁰⁷ İbn Hacer, *el-Mecmeu'l-müesses*, 2/415.

⁷⁰⁸ İbn Hacer, *el-Mu'cemü'l-müfrehes*, 308.

⁷⁰⁹ İbn Hacer, *el-Mu'cemü'l-müfrehes*, 308.

⁷¹⁰ Ebü's-Şeyh adına kayıtlı, konusu Matematik olan *eş-Şemsiyye fi'l-hisâb* adlı bir eserin Diyarbakır İl Halk Kütüphanesi'nde bulunduğu resmi evraklarda yer almıştır. Ancak yazmalar üzerinde eserin Ebü's-Şeyh'e nisbetini teyit edecek herhangi bir bilgiye rastlanılamamıştır. Bkz. <http://yazmalar.gov.tr/eser/es-semisiye-f%C3%AEl-hisab/18979> (Erişim 22 Mart 2022).

⁷¹¹ Bkz. <http://search.mandumah.com/Record/793377> (Erişim 15 Temmuz 2023).

⁷¹² Kehhâle, *Mu'cemü'l-müellifin*, 6/114.

meşhur ilim adamlarıyla mülaki olması yetişmesinde etkili olmuştur. Ebü's-Şeyh'in ilim ve marifette geniş birikimleri olan ansiklopedik bir âlim olduğu ifade edilebilir. Onu sadece bir muhaddis olarak görmek doğru değildir. Ortaya koyduğu eserler onun tefsir, hadis, fıkıh, tarih başta olmak üzere birçok ilim dalında derin bir âlim olduğunu göstermektedir.

Tefsir ve Kırâat

Ebü's-Şeyh'in en önemli çalışma alanlarından biri şüphesiz Kur'ân ilimleri olmuştur. Ebü's-Şeyh adının rivayet tefsirlerinde sıkça yer alması, onun büyük bir müfessir olduğunu göstermektedir.⁷¹³ Kaynaklarda müfessir olduğu özellikle vurgulanmıştır.⁷¹⁴ Dâvûdî ve Kehhâle onu müfessir âlimler arasında zikretmiştir.⁷¹⁵ Ebü's-Şeyh'in tefsir ilmindeki mahâretine, üzerinde çalışma yaptığımız *Kitâbü'l-Azame* de tanıklık etmektedir. Onun Allah'ın azametini dair konuları izah ederken ayetlerden örnekler vermesi ve bu ayetlerin tefsirlerini rivayetlerle açıklaması, bazen de kendi değerlendirmelerine yer vermesi tefsir ilmindeki rusûhiyetini göstermektedir. Süyûtî *ed-Dürrü'l-mensûr*, Şevkânî *Fethu'l-kadîr* ve Âlûsî (ö. 1270/1854) *Rûhu'l-meânî* tefsirlerinde ondan çok sayıda nakiller yapmışlardır. İbn Teymiyye onu İbn Cerîr et-Taberî, Abdurrahmân b. İbrâhîm Duhaym ed-Dımaşkî (ö. 245/859), İbn Ebî Hâtim, İbnü'l-Münzir, Ebû Bekr İbn Merdûye gibi tanınmış müfessirler arasında zikretmiştir.⁷¹⁶ İbn Teymiyye'nin bu tespiti son derece önemlidir. Ancak Ebü's-Şeyh'in *et-Tefsir*'i kayıp eserler arasında zikredilmektedir.⁷¹⁷ Ebü's-Şeyh'in hocaları ve talebeleri arasında İbn Cerîr et-Taberî, Ebn Ebî Hâtim, İbnü'l-Mükrî gibi zatların olduğu hatırlanırsa tefsir alanındaki yeri daha iyi anlaşılmış olur. Süyûtî çeşitli eserlerinde esbâb-ı nüzûl'e dair Ebü's-Şeyh'ten rivayetlerde bulunmuştur.⁷¹⁸

⁷¹³ Ebü's-Şeyh, *Tabakât*, 63-64.

⁷¹⁴ Sem'ânî, *el-Ensâb*, 4/322; Zehebî, *Siyer*, 16/277; Zehebî, *Tezkiretü'l-huffâz*, 3/105; Zehebî, *Lübâb*, 1/404; Şemsüddîn Muhammed b. Ali b. Ahmed ed-Dâvûdî, *Tabakâtü'l-müfessirîn* (Beyrût: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1983), 1/240; Süyûtî, *Tabakâtü'l-huffâz*, 382; İbnü'l-İmâd, *Şezerâtü'z-zeheb*, 4/374.

⁷¹⁵ Dâvûdî, *Tabakâtü'l-müfessirîn*, 1/246-248; Kehhâle, *Mu'cemü'l-müellifîn*, 6/114.

⁷¹⁶ Ebü'l-Abbâs Ahmed b. Abdilhalim el-Harrânî İbn Teymiyye, *Der'u teâruzi'l-akli ve'n-nakl*, thk. Muhammed Reşâd Sâlim (Riyâd: Câmîatü'l-İmâm Suûd b. Muhammed el-İslâmiyye, 2. Basım, 1991), 2/21-22.

⁷¹⁷ İstanbul Üniversitesi Kütüphanesi 1910 numaralı kayıtlı bir tefsir olduğu ifade edilmişse de bu doğru değildir.

⁷¹⁸ Ebü'l-Fazl Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr es-Süyûtî, *Lübâbü'n-nukûl fî esbâbi'n-nüzûl*, thk. Ahmed Abdü's-Şâmî (Beyrût: Müessesetü'l-Kütübî's-Sekâfiyye, 1. Basım, 2002), 250 (Rahmân, 55/46).

Ebü's-Şeyh kırâat ve tecvid ilminde de önemli bir yere sahiptir. O kırâat ilmine de itina göstermiş ve kırâatle meşgul olmuştur. Ebü's-Şeyh, Ebû Hâmid Ahmed b. Muhammed el-Huzâî'den öğrendiği kırâat ilmini muhaddis Ebû Tâhir Muhammed b. Ahmed b. Muhammed el-İsfahânî'ye öğretmiştir.⁷¹⁹ Ebü's-Şeyh kırâatte âlim ve ravi idi. İbnü'l-Cezerî (ö. 833/1429) onu, tefsir ve kırâat dallarındaki ilminin derinliğinden dolayı kurrâ âlimleri arasında zikretmiştir.⁷²⁰ Belûşî onun büyük kırâat âlimlerinden olduğunu, İsfahan el-Mescidü'l-Câmii'nde⁷²¹ imamlik yaptığını ve güzel sesle Kur'ân-ı Kerîm okuduğunu ifade etmiştir.⁷²² Ebü's-Şeyh'in kırâat ilminde yetişmesi ve bu alanda temâyüz etmesi, çevresinde kırâat ilmiyle ilgilenen önemli âlimlerin varlığı ile açıklanabilir. İbn Ebî Âsım,⁷²³ Assâl,⁷²⁴ İbn Eşte (ö. 360/971)⁷²⁵ onlardan bazılarıdır. Kendisinden kırâat okuduğu zatlardan biri de Ebû Bekr el-İsfahânî'dir (ö. 296/908).⁷²⁶

Hadis İlimleri

Ebü's-Şeyh'in en bâriz yönü hiç şüphesiz muhaddis âlimlerden oluşudur. Zehebî Ebü's-Şeyh'i Taberânî ve Assâl tabakasından saymıştır.⁷²⁷ Ebü's-Şeyh Ebû Bekr b. Ebî Âsım (ö. 287/900), Muhammed b. Yahyâ, el-Mervezî (ö. 298/911), Velîd b. Ebân (ö. 310/923), Ebû Ömer el-Kattât (ö. 300/913) gibi büyük muhaddislerden hadis semâında bulunmuştur.⁷²⁸ Belûşî Ebü's-Şeyh'in hadis alanında daha fazla üstünlük gösterdiğini zikreder ve buna da hadis alanında yazmış olduğu çok sayıdaki eserleri delil gösterir. Onun hadis alanındaki en büyük eserlerinden biri *es-Sünen* adlı birkaç ciltlik kitabıdır. Yine beş ciltlik *Sevâbü'l-a'mâl*, *Hutabü'n-nebî* ve *Ahlâku'n-nebî*

⁷¹⁹ İbnü'l-Cezerî, *Gâyetü'n-nihâye*, 1/447; Ali Yardım, "Ebü's-Şeyh", 10/343-344.

⁷²⁰ İbn'ül-Cezerî, *Gâyetü'n-nihâye*, 1/447.

⁷²¹ el-Mescidü'l-Câmi, *İsfahan Ulu Câmii* ya da *İsfahan Cuma Câmii* olarak da isimlendirilmiştir.

⁷²² Ebü's-Şeyh, *Tabakât*, 3/218.

⁷²³ Raşit Küçük, "İbn Ebî Âsım", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1999), 19/422-423.

⁷²⁴ Selman Başaran, "Assâl", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1991), 3/503.

⁷²⁵ Tayyar Altıkulaç, "İbn Eşte", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1999), 19/477.

⁷²⁶ Tam adı Muhammed b. Abdürrahîm b. İbrahim b. Şebîb'dir (ö. 296/908). Zamanının kâriplerinin şeyhidir. Verş ve diğer bazı imamların kırâatlarını tahsil etmiştir. Kırâati, Verş'in (ö. 197/812) arkadaşı/öğrencisi Yunus b. Abdî'l-A'lâ es-Sadeî'den (ö. 264/878) semâ etmiştir. Bu zat İmam Şâfiî'nin (ö. 204/820) talebesi, fıkıh, hadis ve kırâat âlimidir. Bir hocası onun için "Mısır'da ondan daha akıllı birini görmedim" demiştir. Kendisinden İbn Huzeyme ve İbn Cerîr et-Taberî kırâat almışlardır. Müslim b. Haccâc, Nesâî, İbn Mâce, Ebû Hâtim er-Râzî, Ebû Ca'fer et-Tahâvî gibi muhaddisler ondan hadis almışlardır. Bkz. Bilal Aybakan, "Sadeî, Yunus b. Abdî'l-A'lâ", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2008), 35/393-394.

⁷²⁷ Zehebî, *el-Arş*, 308.

⁷²⁸ Zehebî, *el-Arş*, 308.

hadisle ilgili önemli eserlerinden bazılarıdır.⁷²⁹ Hadis cüzleri ile alakalı eserleri de onun bu alandaki yüksek yerini ve önemini teyit etmektedir. Ebü's-Şeyh'in hadis alanındaki temâyüzü, yaşadığı asırdaki hadis ilminin ileri seviyede oluşuyla alakalıdır. Onun asrı, hadis alanında en parlak eserlerin vücut bulduğu “altın asır”dır. Bu zamana “telif ve cem asrı” da denilebilir. 4./10. yüzyılda önceki asırlarda olduğu gibi hadis kitaplarının tedvinine devam edilmiştir. Buna ilaveten hadis edebiyatının yeni türleri de ortaya çıkmaya başlamıştır. Ebü's-Şeyh'in eserleri incelendiğinde hadis literatürüne hayli katkı sağladığı görülecektir. Hatîb el-Bağdâdî Ebü's-Şeyh'in *hâfız* olduğunu ifade etmiş, Sem'ânî ve İbnü'l-Esîr ise onu *hâfız-ı kebîr* diye nitelemişlerdir.⁷³⁰ “Zamanının müsnidi”, “İsfahan muhaddisi” gibi nitelemeler onun hem büyük bir muhaddis olduğunu hem de yaşadığı asırda saygı ve itibar gördüğünü göstermektedir.

Ebü's-Şeyh sadece rivayet işleriyle iştigal etmemiştir. Şüphesiz bu alandaki gayretleri her türlü takdirin üzerinde olmuştur. Talebelerinin eserlerinde onun rivayetlerine sıkça rastlanmaktadır. Ebü's-Şeyh'in en önemli katkılarından biri İslâm literatürüne eserler kazandırmasıdır. Kendisi hadislerin tarik ve senedlerini, ilel ve ahkâmını çok iyi bilen bir uzman idi. Bu uzmanlığını, *Tabakâtü'l-muhaddisîn* isimli eserinde göstermiştir. Gerektiğinde rivayet ettiği hadisler ve bu hadislerin senedleri hakkında değerlendirmelerde bulunmuştur.⁷³¹ Bu sebepten olacak ki Zehebî onu kibâr-i ulemâdan olan İbn Hibbân (ö. 354/965), Taberânî, İbn Adî, Âcurrî (ö. 360/970) gibi muhaddisler arasında zikretmiş⁷³² ve şöyle demiştir: “Ebü's-Şeyh hadiste imam idi. O, Taberânî ile birlikte İsfahan'ın muhaddisidir.”⁷³³

Ebü's-Şeyh, hadis usûlünde de bilgisi tam biri idi. Hadis usûlü ile alakalı olarak belli görüşleri vardı ve bu görüşlerine de itimat edilirdi. Onun usûlle ilgili görüşleri bazı kitaplarda yer almıştır. Mesela *icâzetle rivayet* meselesinde Hatîb el-Bağdâdî, İbü's-

⁷²⁹ Ebü's-Şeyh, *Kitâbü'l-Azame*, 1/74. Ebü's-Şeyh, *Tabakât*, 1/65-66, 94.

⁷³⁰ Sem'ânî, *el-Ensâb*, 4/322; Zehebî, *Siyer*, 16/277; Zehebî, *Tezkiretü'l-huffâz*, 3/105; Zehebî, *Lübâb*, 1/404; Dâvûdî, *Tabakâtü'l-müfessirîn*, 1/240; Süyûtî, *Tabakâtü'l-huffâz*, 382; İbnü'l-İmâd, *Şezerâtü'z-zeheb*, 3/69.

⁷³¹ Ebü's-Şeyh, *Kitâbü'l-Azame*, 1/75.

⁷³² Zehebî, *Siyer*, 16/122. Ebü Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Osman b. Kaymaz et-Türkmânî ez-Zehabî, *el-Muîn fî tabakâti'l-muhaddisîn*, thk. Ebü Hâcer Muhammed es-Saîd b. Besyûnî Zağlûl (Beyrût: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1. Basım, 1998), 117 (Ricâl no: 1696).

⁷³³ Zehebî, *Muhtasaru'l-Ulüvv*, 247-248.

Salâh ve Zeynüddîn el-İrakî gibi âlimler Ebü's-Şeyh'in *icâzetin iptalini söyleyen âlimlerden* olduğunu zikretmişlerdir.⁷³⁴

Ebü's-Şeyh'in hadis usûlüne dair eserleri vardır. *Zikru'l-akrân*, *el-Avâlî*, *en-Nâsih ve'l-mensûh mine'l-hadîs*, *el-İcâze* adlı eserleri hadis usûlüyle alakalıdır.⁷³⁵ Münâvî (ö. 1031/1622) *akrân rivâyeti* konusunu ele alırken şöyle demiştir: “Bu konuda Ebü's-Şeyh bir eser yazmıştır ve bu konuyu bu şekilde adlandıran ve bu terimi ilk defa ortaya koyan da odur.”⁷³⁶ Bu örnek Ebü's-Şeyh'in hadis usûlünde de bir imam ve öncü olduğunu, hadis kâidelerinin gelişmesinde rol aldığını gösteriyor.⁷³⁷ Ebü's-Şeyh kendi dedesi Mahmûd b. el-Ferec'in biyografisinden söz ederken “Bana üç hadis yazdırdı; bize kitapları ve musannefâtı konusunda icâzet verdi” demiştir.⁷³⁸ *Kitâbü'l-Azame*'de dedesinden (قَالَ) ve (ذَكَرَ) lafızlarıyla rivayetlerde bulunmuştur.⁷³⁹

Muhaddislerin önemsedikleri ve çaba gösterdikleri konulardan biri de âli isnadla hadis rivayetinde bulunmaktır. Sırf bir hadisin âli isnadını elde etmek için rihle yapan muhaddisler olmuştur.⁷⁴⁰ Ebü's-Şeyh de âli isnada önem verenlerden idi. O, Âli isnad elde etmek için rihle yapmış ve bu uğurda çeşitli meşakatlere katlanmıştır. *Tabakât*'ında rubâiyyâta yer vermesi,⁷⁴¹ *Avâlî Ebi's-Şeyh* isimli kitabı onun âli isnada değer verdiğini göstermektedir.⁷⁴² Kaynaklarda “Ebü's-Şeyh, el-Avâlî ve en-Nâzil” konularına dair eserler yazdı ve büyük zatlarla bir araya geldi” denilmiştir.⁷⁴³ Zehebî “O, rafîu'l-isnâd idi” der.⁷⁴⁴ Belûşî de “Ebü's-Şeyh'in âli isnada önem verdiğini tekid eden göstergelerden biri bu alanda kitaplar yazarak herkese tekaddüm ve sebkât etmesidir” değerlendirmesinde bulunmuştur.⁷⁴⁵

⁷³⁴ Hatîb el-Bağdâdî, *el-Kifâye fî İlmi'r-Rivâye*, 313; İbnü's-Salâh, *Mukaddime*, 152; Irakî, *Şerhu't-Tefsîr ve't-tezkire*, 2/60.

⁷³⁵ Ebü's-Şeyh, *Tabakât*, 1/67, 74; Ebü's-Şeyh, *Kitâbü'l-Azame*, 1/76.

⁷³⁶ Hatîb el-Bağdâdî, *el-Kifâye*, 313; Ebü's-Şeyh, *Kitâbü'l-Azame*, 1/76; Zeynüddîn Muhammed Abdür-raûf b. Tâcülârifin el-Münâvî, *el-Yevâkitü ve'l-cevâhir şerhu Şerhi Nühbeti'l-Fiker*, thk. Ebü Abdillâh Rebî b. Muhammed es-Suûdî (Riyâd: Mektebetü'r-Rüşd, 1999), 2/589-590.

⁷³⁷ Ebü's-Şeyh, *Kitâbü'l-Azame*, 1/76.

⁷³⁸ Ebü's-Şeyh, *Tabakât*, 1/217; Ebü's-Şeyh, *Kitâbü'l-Azame*, 1/76.

⁷³⁹ Ebü's-Şeyh, *Kitâbü'l-Azame*, 77. Bkz. 31, 33, 255, 276, 282, 286, 572 nolu rivayetler.

⁷⁴⁰ Hatipoğlu, “Rihle”, 35/106-107.

⁷⁴¹ İbn Abdilhâdî, *Tabakâtü ulemâi'l-hadîs*, 3/138-140; Zehebî, *Tezkiretü'l-huffâz*, 3/105.

⁷⁴² Ebü's-Şeyh, *Kitâbü'l-Azame*, 1/77.

⁷⁴³ İbn Abdilhâdî, *Tabakâtü ulemâi'l-hadîs*, 3/138-140; Zehebî, *Tezkiretü'l-huffâz*, 3/105; Dâvûdî, *Tabakâtü'l-müfessirîn*, 1/40.

⁷⁴⁴ Zehebî, *Muhtasarü'l-Ulûv*, 247.

⁷⁴⁵ Ebü's-Şeyh, *Tabakât*, 1/70-73.

Ebü's-Şeyh, nakd-i ricâl, marifet-i ilâle ve turuku'l-hadîs konularında tam bir yeterliliğe sahipti. Ehli bilir ki bu sayılan konularda herkes söz sahibi değildir. Söz sahibi olabilmek için kuvvetli bir zekâ, tam bir hıfz ve ricâl ahvaliyle birlikte hadislerin sened ve tarikleri hakkında bir maharetin olması gerekir. İşte bu sayılan vasıflar Ebü's-Şeyh'de toplanmıştı. O, bu sahada imam idi. Onun hadisler hakkındaki değerlendirmelerine ve ricâl tenkidine itimat edilirdi.⁷⁴⁶ Ebü's-Şeyh, nakkâdlardan biridir; nakd-i ricâl eserlerinde onun sözleri yaygın bir şekilde geçmektedir. *Tabakâtü'l-muhaddisîn* adlı eseri ise hadis ricâline özel olarak yazılmış bir kitaptır.⁷⁴⁷ Zehebî cerh ve ta'dîlde sözüne itimat edilenleri anlattığı eserinde dokuzuncu tabaka muhaddisleri arasında Taberânî, İbn Adî, Ebü'l-Feth el-Ezdî (ö. 374/985),⁷⁴⁸ Ebû Ahmed el-Hâkim (ö. 378/988) gibi âlimlerle birlikte (Ebü's-Şeyh) İbn Hayyân'ı da saymıştır.⁷⁴⁹ Sehâvî de onu büyük hadis âlimleri ile birlikte *el-Mütekellimûne fi'r-ricâl* (ricâl hakkında konuşan âlimler) ve cerh ve ta'dîl imamları arasında zikretmiştir.⁷⁵⁰ Ziriklî "O hadis hâfızlarından ve ricâl âlimlerindendir" diyerek bu alandaki yeri ve önemini beyan etmiştir.⁷⁵¹ *Tabakâtü'l-muhaddisîn*'de ricâl isimleri vermenin yanında onların künyelerinden, vazifelerinden, hoca ve talebelerinden söz etmesi, cerh ve ta'dîl değerlendirmeleri yapması Ebü's-Şeyh'in *üstâz-ı küll*⁷⁵² olduğunu göstermektedir. Ebü's-Şeyh raviler hakkında "daîf, münkeru'l-hadîs, leyse bi kavî, lehû menâkir, ani'sikât, metrûkü'l-hadîs" gibi değerlendirmelerde bulunmuştur. Mesela Abbâs b. Hamdân el-Hanefî (ö. 294/907)⁷⁵³ için "Sebt, mütkın ve sadûk idi" demiştir.⁷⁵⁴ Ebü's-Şeyh'in ahvâl-i ricâl ile ilgili mertebesinin büyüklüğüne bir delil de zamanındaki hadis âlimlerinin ricâlle alakalı olarak kendisinden bilgi almak için çaba içine girmeleri ve

⁷⁴⁶ Ebü's-Şeyh, *Kitâbü'l-Azame*, 1/78.

⁷⁴⁷ Ebü's-Şeyh, *Kitâbü'l-Azame*, 1/78.

⁷⁴⁸ Tam adı Ebü'l-Feth Muhammed b. Hüseyin b. Ahmed el-Ezdî el-Mevsîlî'dir. Musul'da doğup Bağdat'ta yaşadı. Yetişme çağında Ebü Ya'lâ el-Mevsîlî, İbn Ceriri et-Taberî, Ebü Arûbe el-Harrânî, İbnü'l-Beğandî, Ebü'l-Kâsım el-Begavî ve daha birçok hocadan hadis aldı. Kendisinden de Ebü Nuaym el-İsfahânî ve Ebü İshâk İbrahim b. Ömer el-Bermekî gibi hadisçiler rivayette bulundular. Çeşitli eserleri bulunmaktadır. Bkz. İsmail Lütfi Çakan, "Ebü'l-Feth el-Ezdî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1994), 10/319-320.

⁷⁴⁹ Ebü Abdullah Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Osman b. Kaymaz et-Türkmânî ez-Zehebî, *Zikru men yutemedü kavlehu fi'l-cerh ve't-ta'dîl*, thk. Ebü Gudde (Beyrût: Mektebetü'l-Matbûâtî'l-İslâmiyye, 5. Basım, 1990), 195.

⁷⁵⁰ Sehâvî, *el-İ'lânü bi't-tevbîh*, 714; Ebü'l-Hayr Şemsüddîn Muhammed b. Abdurrahmân es-Sehâvî, *el-Mütekellimûn fi'r-ricâl*, thk. Ebü Gudde (Mektebetü'l-Matbûâtî'l-İslâmiyye, 5. Basım, 1990), 104; 338-346.

⁷⁵¹ Ziriklî, *el-A'lâm*, 4/264.

⁷⁵² Bütün ilimlerin üstâdı, her ilimde bâhir ve mâhir olan hoca, âlim.

⁷⁵³ Tam adı Ebü'l-Fadl Abbâs b. Hamdân el-Hanefî'dir. Kendisinden Taberânî ve Ebü's-Şeyh rivayette bulunmuştur. *el-Müsned* adında bir eser tasnif etmiştir. Namaz ve tilavetten hali değildi. Allah'ın sâlih kullarındandı. Sebt, mütkın ve sadûk idi. 294/907 senesinde vefat etmiştir." Bkz. Muhyiddîn Ebü Muhammed Abdülkâdir b. Muhammed el-Kureşî el-Hanefî, *el-Cevâhiru'l-müdiyye fi tabakâti'l-hanefiyye*, thk. Abdülfettâh Muhammed el-Hulvî (Cize: Dâru Hicr, 2. Basım, 1993), 2/288-289 (Ricâl no: 681).

⁷⁵⁴ Ebü's-Şeyh, *Tabakât*, 3/245.

onunla buluşmak istemeleri idi. Muasırı olan muhaddisler bu konuda kendisine itimat ediyorlar, onun raviler hakkındaki tevsîk ve tecrîhine güveniyorlardı. Mesela Heysem ed-Dûrî (ö. 307/919), Ebû Bekr el-Berdîcî (ö. 301/914), Kâsım el-Mutarrız (ö. 305/915) gibi muhaddisler, Ebü's-Şeyh Bağdat'a geldiğinde, İbnü'l-Ahrem (ö. 344/955) hakkında soru sormuşlardır.⁷⁵⁵

Tarih

Ebü's-Şeyh sadece muhaddis ve müfessir değildi. Onun tarih ilminden de nasibi çok olmuştur. O, tarihî vakaları ve ahvâl-i ricâli tahsil ederek önemli eserler yazmıştır. Tahsil, tedvin ve tasnif çalışmaları da uzun süre devam etmiştir. Talebesi Ebû Nuaym "Ebü's-Şeyh 96 yıl yaşadı. Şuyûhla ilgili olarak 60 yıl tasnifle ilgilendi" demiştir.⁷⁵⁶ İbnü'l-Medînî (ö. 234/848) şöyle demiştir: "Ebü's-Şeyh'in ibadetlerindeki faziletinden bahsedilmekle beraber, o, her gün bir demek kâğıtlık yazı yazardı. Zira o, kitap istinsah eder ve yazardı."⁷⁵⁷

Ebü's-Şeyh, şuyûh ve ricâl ahvâli konularında büyük bir gayret ve üstünlük göstermiştir. *Tabakâtü'l-muhaddisîn* adlı çalışması bu alanda yazılmış en önemli eseridir. Eserde İsfahan tarihi ve coğrafi yapısıyla birlikte orada ikamet eden ve bir şekilde oraya uğrayan muhaddislerin hakkında önemli bilgiler verilmektedir. Eser tabakât, ricâl tarihi, usûl-i hadîs, şehir ve yerel tarihçilik bakımından önemlidir.⁷⁵⁸ Ebü's-Şeyh'in kendi hocalarına dair *el-Mu'cem* adlı bir eserinden söz edilmektedir.⁷⁵⁹ Ebü's-Şeyh yerel ve genel tarihle de ilgilenmiştir. Kaynaklarda zikredildiğine göre onun *Kitâbü't-Târîh ale's-sinîn, et-Târîh, Kitâbü'l-Emsâr, Kitâbü'l-Büldân* adında eserleri bulunmaktadır.⁷⁶⁰ Sehâvî Ebü's-Şeyh'i mahallî (belde) tarihçiler arasında zikreder.⁷⁶¹ Kehhâle onun için *tarihçi* derken⁷⁶² Belûşî *uzman bir tarihçi* şeklinde

⁷⁵⁵ Ebü's-Şeyh, *Kitâbü'l-Azame*, 79.

⁷⁵⁶ Ebû Nuaym, *Târîhu Asbahân*, 2/90.

⁷⁵⁷ Zehebi, *Siyer*, 16/278.

⁷⁵⁸ Ebü's-Şeyh, *Tabakât*, 1/81.

⁷⁵⁹ Ebû Nuaym, *Târîhu Asbahân*, 1/280, 335; 2/255; Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-büldân*, 1/547; Sahavî, *el-İ'lân bi't-tevbîh*, 119.

⁷⁶⁰ Tağrıberdî, *en-Nücümü'z-zâhire*, 4/136; Bağdâdî, *Hediyyetü'l-ârifîn*, 1/447; Ziriklî, *el-A'lâm*, 4/120; Kehhâle, *Mu'cemü'l-müellifîn*, 6/114; Ebü's-Şeyh, *Tabakât*, 1/97-98.

⁷⁶¹ Sehâvî, *el-İ'lân bi't-tevbîh*, 245-249, 315-317, 528, 534, 617, 685, 714.

⁷⁶² Kehhâle, *Mu'cemü'l-müellifîn*, 6/114.

niteler.⁷⁶³ Bu verilen bilgilerden hareketle Ebü's-Şeyh'in tarih konusunda da önemli bir yere sahip olduğu anlaşılmaktadır.

Fıkıh

Ebü's-Şeyh ahkâmı bilen âlim bir zat idi. Onun ahkâma dair eserleri bulunmaktadır. İbn Merdûye “Ebü's-Şeyh ahkâm sahasında çok kitap yazdı” demiştir.⁷⁶⁴ *el-Emvâl, es-Sebk ve'r-remy, ed-Dahâyâ ve'l-akîka, el-Ferâiz ve'l-vesâyâ, el-Kat' ve's-sirka, es-Sivâk, en-Nikâh* fıkha dair eserlerinden bazılarıdır. Talebesi Ebû Nuaym “Ebü's-Şeyh, ahkâm, tefsir ve şüyûha dair eserler tasnif etmiştir” demektedir.⁷⁶⁵ *Kitâbü's-Sünen* adlı eseri de ahkâm konularında yazılmış önemli bir kitaptır.⁷⁶⁶

Arap Dil ve Edebiyatı

4./10. yüzyılda İsfahan ve çevresi, Arap Dili ve Edebiyatı yönünden zengin olduğu görülmektedir. Kazvî'nin naklettiğine göre İsfahan edipleri, şâirleri ve divan sahipleri ile meşhur olmuştur.⁷⁶⁷ Ebü's-Şeyh'in çevresindeki edebiyatçılardan etkilenmemesi düşünülemez. O, hem bu kültürel zenginlikten yararlanmış hem de katkı sağlamıştır. Çeşitli dallarda yazmış olduğu harika eserler onun edebî yönünün derinliğine delalet etmektedir. *Kitâbü'l-Emsâl, en-Nevâdir ve'n-nütef* Arap dili ve edebiyatı alanında yazılmış önemli eserleridir.⁷⁶⁸

Tıp ve Matematik

Ebü's-Şeyh tıp ilminde de bilgi sahibidir. Bu alanda herhangi bir eserinin olduğunu bilmiyoruz. Ancak üzerinde çalıştığımız *Kitâbü'l-Azame*'de, tıp ilmine dair bazı bilgiler verdiği ve değerlendirmeler yaptığı görülmektedir. Ebü's-Şeyh *Allah'ın azameti ve vahdâniyeti üzerine tefekkür* başlığı altında insan bedeni hakkında derin tıp bilgisi isteyen izahlarda bulunmuştur.⁷⁶⁹ Hicrî 4./10. yüzyılda İsfahan fıkıh, edebiyat

⁷⁶³ Ebü's-Şeyh, *Tabakât*, 1/81.

⁷⁶⁴ İbn Abdilhâdî, *Tabakâtü ulemâi'l-hadîs*, 3/138-140; Zehebî, *Siyer*, 16/278.

⁷⁶⁵ Ebû Nuaym, *Târihu Asbahân*, 2/90.

⁷⁶⁶ Ebü's-Şeyh'in herhangi bir mezhebe aidîyetinin olmaması, Kitap ve Sünnet'ten istinbat ederek amel etmesi ve çevresindekileri aydınlatması da onun fıkıh alanında müçtehit gibi hareket ettiğini göstermektedir.

⁷⁶⁷ Kazvî'nî, *Âsâru'l-bilâd*, 297.

⁷⁶⁸ Sezgin, *Târihu't-türâsi'l-Arabî*, 1/404-405.

⁷⁶⁹ Ebü's-Şeyh, *Kitâbü'l-Azame*, 1/271-281.

ve tıp alanlarında önde gelen bir belde idi.⁷⁷⁰ Ebü's-Şeyh'in tıp alanında belde âlimlerinden yararlandığı anlaşılmaktadır.⁷⁷¹ Türkiye yazma eserleri arasında Ebü's-Şeyh'e nisbet edilen eş-Şemsiyye fi'l-hisâb adlı bir eser görülmektedir. İsmen eser Ebü's-Şeyh'e nisbet edilse de yazma üzerinde ona aidiyetini gösteren her hangi bir ibareye rastlayamadığımızı ifade edelim.⁷⁷²

2.3.6 Âlimler Nezdindeki Durumu

İslâm geleneğinde tenkidin önemli bir yeri vardır. Özellikle tabakât/ricâl kitaplarında sözü edilen kimseler ilmî yönden değerlendirilirler; haklarında olumlu/olumsuz tenkide tabi tutulurlar. Şayet bu kimse hadis rivayeti faaliyetlerinde bulunmuş ise onun hakkında ilmî, dinî ve kültürel yönlerini açıklayan değerlendirmelere yer verilir; hakkında cerh ve ta'dîl ifadeleri kullanılır. Bu tür değerlendirmeler, Ebü's-Şeyh için de yapılmıştır. Ebü's-Şeyh, *sika* bir muhaddistir. Onun *sika* olduğu konusunda âlimlerin ittifakı vardır. Sika, adâlet ve zapt sahibi vasıflara sahip râviler hakkında kullanılan ta'dîl lafızlarından biridir. Sika olarak nitelenen kimseler, akıl, takva ve mürüvvet sahibi kimselerdir. Sadece *sika* ravilerin rivayeti makbul sayılmıştır.⁷⁷³ Muhaddislerin “*sika/güvenilir*” olarak değerlendirmeleri Ebü's-Şeyh için büyük bir paye olsa gerektir.

İslâm âlimleri Ebü's-Şeyh hakkında şu açıklamaları yapmışlardır:

İbn Merdûye: “Ebü's-Şeyh *sika* ve *me'mûn* idi. Tefsir, ahkâm ve başka birçok konuda kitaplar telif etti.”⁷⁷⁴

Ebû Nuaym: “Ebü's-Şeyh *sika* ve alemlerden biridir. Ahkâm, tefsir ve şüyûh hakkında tasnifte bulundu. Şüyûh hakkında açıklamaları vardır. Şüyûhla ilgili 60 yıl tasnifte bulunmuştur.”⁷⁷⁵

⁷⁷⁰ Kazvînî, *Âsâru'l-bilâd*, 297.

⁷⁷¹ Ebü's-Şeyh, *Kitâbü'l-Azame*, 1/82.

⁷⁷² Bkz. <http://yazmalar.gov.tr/eser/es-semisiye-f%C3%AE1-hisab/18979> (Erişim 22 Mart 2022). Ancak eserin Ebü's-Şeyh'e aidiyeti yazma üzerinden tespit edilemedi.

⁷⁷³ Ahmet Yücel, “*sika*”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2009), 37/175-176.

⁷⁷⁴ Zehebi, *Siyer*, 16/278.

⁷⁷⁵ Ebû Nuaym, *Târîhu Asbahân*, 2/91.

Hatîb el-Bağdâdî: “Ebü’ş-Şeyh *hâfız, hâfız-ı kebîr, sebt ve mütkın* idi.”⁷⁷⁶

Sûzercânî (ö. 496/1103): *هُوَ أَحَدُ عِبَادِ اللَّهِ الصَّالِحِينَ* “O, Allah’ın sâlih kullarından biridir, sika ve me’mûn’dur.”⁷⁷⁷

Ebû Mûsâ el-Medînî (ö. 581/1185):⁷⁷⁸ “Ebü’ş-Şeyh ibadetlerini aksatmadan her gün bir deste kâğıt yazı yazardı. Kitap çoğaltır ve tasnif ederdi. *Sevâbü’l-a’mâl* adlı eserini yazdıktan sonra çağdaşı ve hemşerisi ünlü âlim Ebü’l-Kâsım et-Taberânî’ye arzetmiş o da bu eseri beğenmiştir.”⁷⁷⁹

İbn Asâkir: “Ebü’ş-Şeyh, *sıdk* madenlerinden idi.”⁷⁸⁰

Sem’ânî: “Hâfız-ı kebîr, sika idi. Çok kitap tasnif etmiştir.”⁷⁸¹

İbn Abdilhâdî: “Ebü’ş-Şeyh, İsfahan hafızıdır. Zamanının müsnidi, imâm ve sahibü’l-musannefât idi. Âlî ve nâzil senedli hadisler yazdı. Geniş ilim sahibi, sadûk ve Allah’a itaatkâr biri idi.”⁷⁸²

Zehebî: “İmam, hâfız, sâdik; muhaddisü Asbahân, sâhibü’t-tesânîf ve ulemâ-i âmilînden idi. Sâhibü’s-sünnet ve’l-ittibâ’ idi; âlî ve nâzil hadisler yazdı. Büyüklerle mülâki oldu. Geniş ilmi ve bereketli hıfzı ile birlikte sika, sadûk; sâlih, hayyir, âbid, kânit ve kadri yüce biri idi.”⁷⁸³ Hâfız Ebü’ş-Şeyh, İsfahan muhaddisidir. Onun *el-Azame, es-Sünne, Fedâilü’l-a’mâl* ve *es-Sünnetü’l-kebîr* adında kitapları vardır. İbn Hayyân hadis alanında imâm ve refû’l-isnâd idi. Ebû Bekr b. Ebî Âsım ve

⁷⁷⁶ Zehebî, *Siyer*, 16/278. Mübârekfûrî bu nitelemelerin ta’dîl ve tevsîk mertebelerinin en yükseği olduğunu söylemiştir. Bkz. Ebü’ş-Şeyh, *Kitâbü’l-Azame*, 1/95.

⁷⁷⁷ Zehebî, *Siyer*, 16/278.

⁷⁷⁸ Tam adı Ebû Mûsâ Muhammed b. Ebî Bekr Ömer el-Medînî el-İsfahânî’dir. Kitapları vardır. Kendisi “imam, allâme, hâfız-ı kebîr, şeyhu’l-muhaddisîn, sika, isnâd ve hıfz yönüyle zamanının şeyhi, doğunun hâfızı, kenz-i mahfî” olarak nitelenmiştir. Bkz. Zehebî, *Siyer*, 21/152.

⁷⁷⁹ Zehebî, *Siyer*, 16/278.

⁷⁸⁰ Süyûtî, *Tabakâtü’l-huffâz*, 329; Dâvûdî, *Tabakâtü’l-müfessirîn*, 1/240; İbnü’l-İmâd, *Şezerâtüz-zeheb*, 3/69; Zirikli, *el-A’lâm*, 4/264; Ebü’ş-Şeyh, *Kitâbü’l-Azame*, 1/95.

⁷⁸¹ Sem’ânî, *el-Ensâb*, 4/322.

⁷⁸² İbn Abdilhâdî, *Tabakâtü ulemâi’l-hadîs*, 3/138-140 (Ricâl no: 866).

⁷⁸³ Zehebî, *Siyer*, 16/279; *Tezkiretü’l-huffâz*, 3/105; *el-İber*, 2/352.

tabakasından hadis semâ etmiştir. Kûfe’de Ebû Bekr el-Kattât ve Basra’da Ebû Halîfe ile buluşmuştur.”⁷⁸⁴

İbn Nukta (ö. 629/1231): “Ebü’ş-Şeyh, sika ve müksirîn’den idi.”⁷⁸⁵

Safedî (ö. 764/1363): “Hâfız, ricâl ve konulu kitaplar yazmada ârif biri idi. Beldesinin tarihini tasnif etti.”⁷⁸⁶

Süyûtî: “Hâfız-ı Asbahân, zamanının müsnidi, imâm, eserler sahibidir. Büyük muhaddislerle mülaki oldu. İlmi geniş, hıfzı kuvvetlidir. Alem, sâlih, hayyır, kânit, sadûk, me’mûn, sika, mutkîn bir kimsedir. Tefsir ve başka eserler tasnif etmiştir.”⁷⁸⁷

Dâvûdî: “İmâm, hâfız, zamanının müsnidi, musannefât sahibi, sika bir kimsedir. Ahkâm ve tefsire dair kitaplar yazmıştır.”⁷⁸⁸

İbn Abdilhâdî: “Geniş ilim sahibi, sadûk ve Allah’a itaatkâr biri idi.”⁷⁸⁹

İbnü’l-İmâd: “İmâm, hâfız, sebt, sika, tasnifât sahibi.”⁷⁹⁰

Ziriklî: “O hadis hâfızlarından ve ricâl âlimlerindendir.”⁷⁹¹

Mübârekfûrî: “Ebü’ş-Şeyh derecesi ihâta edilemeyen ve adâlet ve sıdkına erişilemeyen bir âlimdir.”⁷⁹²

Abdülvâsi: “Allâme Ebü’ş-Şeyh dindar, vera sahibi ve âbid biri idi.”⁷⁹³ *Kitâbü’l-Azame* Ebü’ş-Şeyh’in ilim ve takvadaki rûsûhuyetini göstermektedir. Onun (إِنَّمَا يَخْشَى)

⁷⁸⁴ Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Osman b. Kaymaz et-Türkmânî ez-Zehebî, *el-Ulûvv li’l-Aliyyi’l-Gaffâr*, nşr. Ebû Muhammed Eşref b. Abdilmaksûd (Riyâd: Mektebetü Advâi’s-Selef, 1. Basım, 1995), 229.

⁷⁸⁵ İbn Nukta, *Tekmiletü’l-İkmâl*, 2/199.

⁷⁸⁶ Safedî, *el-Vâfi bi’l-vefeyât*, 17/262-263.

⁷⁸⁷ Süyûtî, *Tabakâtü’l-huffâz*, 382.

⁷⁸⁸ Dâvûdî, *Tabakâtü’l-müfessirîn*, 1/246-248.

⁷⁸⁹ İbn Abdilhâdî, *Tabakâtü ulemâi’l-hadis*, 3/138-140 (Ricâl no: 866).

⁷⁹⁰ İbnü’l-İmâd, *Şezerâtü’z-zeheb*, 3/69.

⁷⁹¹ Ziriklî, *el-A’lâm*, 4/264.

⁷⁹² Ebü’ş-Şeyh, *Kitâbü’l-Azame*, 1/98.

⁷⁹³ Abdülvâsi, *Ziyâdât*, 13.

(اللّٰهُ مِنْ عِبَادِهِ الْعُلَمَاءُ) “Allah’tan ancak kulları içinde âlimler korkar”⁷⁹⁴ ayetinde övülen âlimlerden olduğunu söylemek uygun olacaktır.”⁷⁹⁵

Bütün bu değerlendirmelerden ortaya çıkan netice şu ki Ebü’s-Şeyh, adâlet ve sıdk sahibi, ilim ve marifette yüksek bir dereceye sahip bir âlim ve muhaddistir. Bu haliyle o, âlimlerin şerefli övgülerine; cerh ve ta’dil imamlarının değerli ta’diline mazhar olabilmıştır. Ebü’s-Şeyh çağdaşı âlimlerin katında büyük bir mevkiye sahip olacak ki ondan yararlanmak için ilim talipleri değişik memleketlerden ona yönelmişler ve rihle yapmışlardır.

Ancak Zâhid el-Kevserî (ö. 1952), Ebü’s-Şeyh hakkında bazı tenkitlerde bulunmuştur. Kevserî Beyhakî’nin *el-Esmâ ve-Sıfât* adlı eserini talik ederken Ebü’s-Şeyh için bir yerde *mütekellemtün fih* yani hakkında tenkit bulunan biridir derken,⁷⁹⁶ başka bir yerde de “Assâl onu zayıf kabul eder” ifadesinde bulunmuştur.⁷⁹⁷ Başka bir yerde de “Ebü’s-Şeyh’in *el-Azame* ve *es-Sünne* eserleri vardır ve her iki kitapta da çok sayıda merdûd rivayetler bulunmaktadır. Hemşerisi Hâfız el-Assâl onu zayıf bir ravi olarak kabul etmiştir” şeklinde açıklamalarda bulunur.⁷⁹⁸

Muhakkik Mübârefürî, Kevserî’nin bu değerlendirmelerine katılmaz, iddialarını şiddetle reddeder ve şöyle der: “Bu tarz sözler ancak kalbinde kin tutan bir kimseden sadır olabilir.” İtiraz gerekçelerini de şöyle sıralar:

a. Kevserî cerh nedenini açıklamamıştır. Cerh ve ta’dil konularını biraz bilen bir kimse iyi bilir ki *cerh-i müphem* makbul değildir. Özellikle de tenkit edilen kimse hakkında tevsîk ve ta’dil ifadeleri var ise bu tenkit hiç itibara alınmaz.

b. Kevserî, Ebü’s-Şeyh’in zayıf bir ravi olduğuna dair bilginin kaynağını belirtmemiştir.

⁷⁹⁴ Fâtır, 35/28.

⁷⁹⁵ Abdülvâsi, *Ziyâdât*, 43.

⁷⁹⁶ Ebû Bekr Ahmed b. el-Hüseyn el-Beyhakî, *el-Esmâ ve-sıfât*, tlk. Muhammed Zâhid b. el-Hasan el-Kevserî (Kâhire: el-Mektebetü’l-Ezher li’Türâs, 1999), 333.

⁷⁹⁷ Beyhakî, *el-Esmâ ve-Sıfât*, 236.

⁷⁹⁸ Beyhakî, *el-Esmâ ve-Sıfât*, 396.

c. Kevserî ‘*el-Azame* ve *es-Sünne* eserleri vardır ve her iki kitapta da çok sayıda merdûd rivayetler bulunmaktadır’ diyor. Acaba bu tür bir ifade, bir âlimin adâlet ve sıdkına hâlel getirmesi için kabul edilebilir bir durum mudur? Doğrusu, rivayetlerin merdûd olarak gelmesi Ebü’ş-Şeyh’in sikalığına bir hâlel getirmemesidir. Bu durum, kitabın telifinde yazarın takip ettiği yöntemle alakalı bir husustur. Ebü’ş-Şeyh uhdesinde olan rivayetleri senedle naklederek bir nevi sorumluluktan kendisini kurtarmış ve o rivayetin değerlendirmesini ilim ehline bırakmıştır.

d. Assâl’in Ebü’ş-Şeyh’i *zayıf* kabul etmesine gelince, bu da, cerh ve ta’dîl ilminde bilinen usûllere aykırı bir tenkit şeklidir. Zira muasır bir âlimin çağdaşını cerh etmesi makbul değildir; özellikle de talebelerinden birçoğunun Ebü’ş-Şeyh’i *sika* olarak kabul etmişken.⁷⁹⁹

Zehebî Ebü’ş-Şeyh’in ta’dîline işaret eden değerlendirmeleri zikreder. Ancak onu metodik yönden şu cümle ile eleştirir. “لَوْلَا مَا يَمْلَأُ تَصَانِيفَهُ بِالْوَاهِيَّاتِ “Keşke kitaplarına vâhiyât (zayıf boş, manasız, faydasız, ehemmiyetsiz, uydurma rivayeteri) doldurmasaydı”⁸⁰⁰ Zehebî’nin eleştirileri Ebü’ş-Şeyh’in uydurma rivayetleri kitaplarına almasından dolayıdır. Bu yöntem biraz da yaşadığı dönemin gelenekleri ile alakalı bir durumdur. Mübârekfûrî şöyle der: “Ebü’ş-Şeyh derecesi ihata edilemeyen ve adâlet ve sıdkına erişilemeyen bir âlimdir. Kitabında rivayet ettiklerini hep senedle nakletmiştir. O elindeki bilgileri sahiplerine nispet ederek aktarmıştır. Rivayet ettiği o sözlerin mesuliyeti, o sözleri ilk diyenlere aittir.”⁸⁰¹

2.4 Dinî Şahsiyeti

Dinin inanç esaslarını veya amelî hükümlerini anlama ve yorumlama konusunda kendine özgü yaklaşımlara ve bu yaklaşımlar etrafında meydana gelen her bir ekole *mezhep* tabir edilmiştir. Mezhepler genel manada itikâdî ve amelî olmak üzere iki kategoride ele alınmıştır. Temel ihtilaf alanları bakımından da itikâdî, amelî ve siyasî olmak üzere üç grupta mütalaa edilmiştir. Ehl-i sünnet mezhepleri⁸⁰² Selefiyye,

⁷⁹⁹ Ebü’ş-Şeyh, *Kitâbü’l-Azame*, 1/97.

⁸⁰⁰ Zehebî, *Siyer*, 16/279.

⁸⁰¹ Ebü’ş-Şeyh, *Kitâbü’l-Azame*, 1/98.

⁸⁰² Ehl-i sünnet için “Ehl-i sünne ve’l-cemâat, Ehlü’l-cemâat, el-Cemâat, es-Selefü’sâlih, Ehlü’l-eser, Ehlü’l-hadîs, el-Fırkatü’n-nâciye, et-Tâifetü’l-mansûra, Ehlü’l-ittibâ” isimleri verilmiştir. Ehl-i sünnet, Ehl-i sünnet hasımları tarafından da “Müşebbihe, Mücbire, Noksâniyye, Muhâlîfe, Şekkâk, Nâsibe, Âmme, Cumhûr,

Eş'ariyye ve Mâtürîdiyye olmak üzere üç grup halinde ele alınır. Ehl-i bid'at mezhepleri ise müelliflere göre değişmekle birlikte genellikle Revâfız (Şîa), Havâric, Mu'tezile, Mürctie, Neccâriyye, Dırâriyye, Kerrâmiyye ve Müşebbihe gibi alt kollar halinde sıralanmaktadır.⁸⁰³ Hâricîlik ve bir kolu olan İbâziyye, Şîa ve kolları olan Keysâniyye, Zeydiyye, İsmâiliyye, İmâmiyye ve Gâliyye siyasî mezheplerdendir. Ebü'l-Hasan el-Eş'arî itikâdî mezhepleri Havâric, Şîa, Mürctie, Mu'tezile, Cehmiyye, Dırâriyye, Hüseyniyye, Bekriyye, Âmme, Ashâbü'l-hadîs ve Küllâbiyye şeklinde zikrederken⁸⁰⁴ Abdülkâdir el-Bağdâdî (ö. 429/1037) Kaderiyye, Neccâriyye ve Müşebbihe mezheplerini bunlara ilave etmiştir.⁸⁰⁵ Sözünü ettiğimiz itikâdî ve amelî mezheplerin hemen hemen hepsi Ebü's-Şeyh'in yaşadığı dönemden önce ortaya çıkmıştı. Eş'arîlik ve Mâtürîdîlik Ebü's-Şeyh'in yaşadığı dönemde teşekkül etmiştir.

2.4.1 İtikâdî Mezhebi

Ebü's-Şeyh'in ne eserlerinde ne de ondan söz eden kitaplarda itikâdî mezhebinin nisbesine dair *açık bir bilgi* bulunmamaktadır.⁸⁰⁶ Bu durum onun mezhebî bir fikrinin ya da aidiyatının olmadığını göstermez. Ebü's-Şeyh'in kendi eserleri, biyografi kaynakları ve çeşitli eserler incelendiğinde onun itikâdî mezhebinin genel manada Ehl-i hadîs kategorisinde yer aldığı görülür. Onun itikâdî görüşleri Selefîyye ve Ehl-i hadîs üzere idi.⁸⁰⁷ Selef, bir terim olarak “ilim ve fazilet açısından Müslümanların önderleri sayılan ashap ve tâbiîn” için kullanılır.⁸⁰⁸ Ehl-i hadîs (sâhibü'l-hadîs, ashâbü'l-hadîs)

Haşeviyye, Nâbite, Gusâ/Guserâ” şeklinde isimlendirilmiştir. Bu isimlerden bazıları hakaret için kullanıldığı anlaşılmaktadır. Bkz. Muhammed b. İbrâhîm b. Ahmed el-Hamd, *Resâilü's-şeyh Muhammed b. İbrâhîm el-Hamd fi'l-akide*, 7/3; Muhammed Bâ Kerîm Muhammed Bâ Abdullah, *Vesetiyetü Ehli'sünne beyne'l-fırak* (Riyâd: Dâru'r-Râye, 1. Basım, 1994), 126-152.

⁸⁰³ İlyas Üzümlü, “mezhep”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2004), 29/526-532.

⁸⁰⁴ Ebü'l-Hasan el-Eş'arî kendi zamanına kadar ortaya çıkan fırkaları şöyle özetlemiştir: “Ana fırkalar: Müslümanlar on sınıf olarak ihtilaf etmişlerdir. Bunlar; Şîa, Hâriciler, Mürctie, Mu'tezile, Cehmiyye, Dırâriyye, Hüseyniyye, Bekriyye, büyük kitleyi oluşturan Ashâbü'l-hadîs, Abdullah b. Küllâb el-Kattân'ın ashâbı olan Küllâbiyye'dir.” Bkz. Ebü'l-Hasan Ali b. İsmâil el-Eş'arî, *Makâlâtü'l-İslâmiyyîn ve ihtilâfî'l-müsallîn*, thk. Muhammed Muhyiddin Abdülhamîd (Beyrût: el-Mektebetü'l-Asriyye, 1990), 65.

⁸⁰⁵ Ebü Mansûr Abdülkâhîr b. Tâhîr b. Muhammed et-Temîmî el-Bağdâdî, *el-Fark beyne'l-fırak ve beyânü'l-fırakati'n-Nâciyeti minhüm*, thk. Muhammed Osmân el-Huşî (Kâhîre: Mektebetü İbn Sînâ), 40-198. Ayrıca bkz. Üzümlü, “mezhep”, 29/526-532.

⁸⁰⁶ Nisbe, kabile, yer, mezhep, meşrep veya mesleğe mensubiyeti veya ilişkiyi ifade eden bir isimdir. Neseb (çoğulu ensâb kökünden gelir. Meşhur olan zatların din, mezhep, tarikat gibi yönleri nisbelerle gösterilmiştir. Bazı şahısların nisbeleri isimlerin yerine geçtiği de olmuştur. Bkz. Casim Avcı, “nisbe”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2007), 33/142-144.

⁸⁰⁷ M. Sait Özervarlı, “Selefîyye”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2009), 36/399-402.

⁸⁰⁸ Selef bir terim olarak, ilim ve fazilet açısından Müslümanların önderleri sayılan ashap ve tâbiîn için kullanılır. Selefin üstünlüğü Hz. Peygamber'den (sav) rivayet edilen “hayrunnâs” hadisine dayanır. Bu ekolün mensupları kendilerini *Ehli's-sünne, Ehli'l-hadîs ve's-sünne, Ehli'l-Hakk* gibi terkiplerle anarlar. Bkz. M. Sait Özervarlı, “Selefîyye”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2009), 36/399-402.

de, “hadisleri mümkün olduğu kadar yoruma tâbi tutmadan ve kıyâsa başvurmada uygulayan, aklî - edebî ilimlerden ziyade naklî ilimlerle ilgilenen kimseleri” ifade etmektedir.⁸⁰⁹

Ebü’s-Şeyh itikad yönüyle Selefî ve Ehl-i hadîs arasında zikredilmiştir. Mübâkfûrî akîdesi ile alakalı olarak şöyle demiştir: “Ebü’s-Şeyh inançta Selef yolunu tutmuştur. O Cehmiyye, Müevvile ve Müşebbihe taifesinden olmadığı gibi Eş’arî, Mâturîdî, Mu’tezilî ve Küllâbî⁸¹⁰ de değildi; kendisinin de ifade ettiği gibi akait yönüyle Ehl-i sünnet ve’l-cemaat, diğer bir ifadeyle ümmetin selefinin tuttuğu yol üzerine idi. Selef’in genel inancı isim ve sıfatların tevhidî şeklidir. Onlar Allah’ın isim ve sıfatlarını, Kitap ve Sünnet’te nasıl gelmişse öylece tespit ediyorlar; ta’tîl, te’vîl, teşbîh, tekyîf ve tahrîf yönüne gitmiyorlardı. Allah’ın isim ve sıfatlarını tespit konusunda Ebü’s-Şeyh Selef gibi düşünüyordu.”⁸¹¹ Belûşî “*Tabakâtü’l-muhaddisîn* ve diğer eserlerinden bana zahir olan onun akîdesinin Selef akîdesi olduğu yönündedir” demiştir.⁸¹²

Ebü’s-Şeyh’in Selef akâidi üzere olduğunu gösteren bazı karîneler bulunmaktadır. Bunlardan biri Selef akâidini işleyen; temsil ve müdafaa eden eserlerinin olmasıdır. *Kitâbü’l-Azame* Selefî ve Ehl-i hadîs anlayışı üzere yazılmıştır. *Kitâbü’l-Azame*’de arş ve kürsî konularının anlatıldığı yerlerde, hadislere ve âsâra yer verilmiş, ancak bunların te’vîl ve teşbihine gidilmemiştir.⁸¹³ Hâlbuki söz konusu rivayetlerde geçen kelimeler üzerinde çok tartışmalar yapılmıştır.⁸¹⁴ Kimi arş ve kürsiyi inkâr ederken kimi de te’vile gitmiştir. Mesela istivâ’ya *kudret, milk, istilâ, ilim* gibi manalar

⁸⁰⁹ Ehl-i hadîs’in meydana getirdiği zengin bir literatür vardır. Akâidle ilgili hadisleri topladıkları kitaplar, Ehl-i hadîs’in bu konudaki kanaatini ortaya koymaktadır. İbn Kuteybe’nin (ö. 276/889) *Te’vîlî muhtelifi’l-hadîs*’i, Hatîb el-Bağdâdî’nin *Şerefü ashâbi’l-hadîs*’i, Beyhakî’nin *el-İ’tikâd ve’l-hidâye*’si, İsmâîl b. Abdurrahmân es-Sâbûnî’nin (ö. 449/1057) *Akîdetü’s-selef ve ashâbi’l-hadîs*’i örnek olarak verilebilir. Bkz. Abdullah Aydın, “Ehl-i hadîs”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1994), 10/507-508.

⁸¹⁰ Ehl-i Sünnet ve’l-cemât fırkalarından İslâmî bir fırkadır. İbn Küllâb’a nisbetle bu ismi almıştır. İbn Küllâb’ın tam adı Ebû Muhammed Abdullah b. Saîd b. Küllâb el-Kattân el-Basrî’dir. 240/854 yılında vefat etmiştir. Sünnî kelam hareketinin doğuşuna zemin hazırlayan bir âlim olarak bilinmektedir. İbn Küllâb, “halku’l-Kur’ân” tartışmalarının yapıldığı dönemde yaşadı ve Mu’tezile âlimlerine karşı Kur’ân’ın kadîm olduğunu ilk defa o söyledi. Kaynaklarda İbn Küllâb’ın *Kitâbü’s-Sifât ve halku’l-ef’âl* adlı eserleri olduğundan söz edilir. Bkz. Yusuf Şevki Yavuz, “İbn Küllâb”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1999), 20/75-76.

⁸¹¹ Ebü’s-Şeyh, *Kitâbü’l-Azame*, 1/85.

⁸¹² Ebü’s-Şeyh, *Tabakât*, 1/92.

⁸¹³ Ebü’s-Şeyh, *Kitâbü’l-Azame*, 1/543-653.

⁸¹⁴ Kamil Çakın, “Ebû Saîd ed-Dârimî’nin Allah’ın Sıfatları ile İlgili Bazı Görüşleri”, *Dini Araştırmalar* 3/8, (Eylül-Aralık 2000), 49-50; Veysel Kasar, “Kur’ân-ı Kerîm’de Müteşabihattan İstiva Kavramı”, *Harran Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi Dergisi* 3 (Haziran 1997), 201-227.

vermişlerdir.⁸¹⁵ Ebü's-Şeyh, Selef'in yaptığı gibi rivayetleri aktarmakla yetinmiş, isim ve sıfatlar konusunda yorumlara gitmemiştir. O sadece -Allah'ın celâline layık bir veçhile- iman etmiştir. Keza "Rabbimizin perdelerinin zikri" konusuna bakıldığında da onun Selef akîdesine temessük ettiği görülür.⁸¹⁶

Ebü's-Şeyh'in *Kitâbü'l-Azame*'de ele aldığı konuları ayet, hadis, sahâbe ve tâbiîn sözleri ile izaha kalkışması da Selef akâidi üzere olduğunu gösteren bir başka göstergedir. İshâk b. Râhûye'nin *nüzûl hadisi* ile ilgili (النُّزُولُ بِأَيِّ كَيْفٍ) "Nüzûl bilâkeyf" şeklindeki açıklamasını aynen vermesi onun meseleleri Selef gibi açıkladığını göstermektedir.⁸¹⁷ Ebü's-Şeyh asrının meşhur tartışmalarından biri de şüphesiz Kur'an'ın mahlûk olup olmadığı meselesidir. O Kur'an'ın mahlûk olmadığı inancındadır. Ve bu görüşünü desteklemek için sahâbe ve tâbiîn âlimlerinin sözlerini rivayet etmiştir.⁸¹⁸ Ebü's-Şeyh'in *Kitâbü'l-Azame*'de itikâdî meseleleri izah ederken Kur'an üslûbuna; peygamberlerin ve selefi sâlihînin anlatış metoduna uygun bir yol izlediği görülür.⁸¹⁹ Ebü's-Şeyh'in *Kitâbü's-Sünne* adlı eseri de Selefi ve Ehl-i hadîs anlayışı üzere olduğunu gösteren başka bir karînedir. O dönemde Selefi inancı tarif eden *es-Sünne* ya da benzer isimlerle eserler yazılmıştır.⁸²⁰

Ebü's-Şeyh'in akîdesinin Selefi olduğunu gösteren önemli bir delil de Ebü'l-Kâsım et-Teymî el-İsfahânî'nin (ö. 535/1141) bize naklettikleridir. Teymî *el-Hucce fî beyâni'l-mehacce*'sinde "Allah'ın doksan dokuz ismi vardır. Kim onları sayarsa cennete girer" hadisini zikrettikten sonra Ebü's-Şeyh'in şu sözünü nakleder: "İşte bunlar Yüce Allah'ın kitabında kendisini isimlendirdiği ve Resûlü'nün (Allah ismi olarak) isimlendirdiği isimlerdir. Artık her kim Allah'ın kendisini isimlendirdiği veya Resûlü'nün isimlendirdiği dışında bir isimle Allah'ı isimlendirirse veya Allah'ın kendisini isimlendirmediyi veya Resûlü'nün (isimlendirmediyi) bir sıfat eklerse o kişi

⁸¹⁵ Ebü's-Şeyh, *Kitâbü'l-Azame*, 1/85.

⁸¹⁶ Ebü's-Şeyh, *Kitâbü'l-Azame*, 1/667-719.

⁸¹⁷ Ebü's-Şeyh, *Kitâbü'l-Azame*, 1/86.

⁸¹⁸ Ebü's-Şeyh, *Kitâbü'l-Azame*, 1/89.

⁸¹⁹ İşte Ebü's-Şeyh bu selametli yöntem ve metodu eserinde kullanmıştır. Daha önceden de belirttiğimiz gibi bu yöntemi kullanan sadece o değildir. Ahmed b. Hanbel, Ebû Dâvûd, Taberânî, İbn Ebî Âsım ve başkaları bu Selefi metot üzere eserlerini yazmışlardır. İşte Ebü's-Şeyh de Selef gibi eslem bir yol ve yöntem seçerek Allah'ın azamet ve yüceliğini göstermeye çalışmıştır. Bkz. Ebü's-Şeyh, *Kitâbü'l-Azame*, 1/91-92.

⁸²⁰ Aydın, "Ehl-i hadîs", 10/507-508.

bid'atçıdır ve sapıktır.”⁸²¹ Bu açıklamalar tereddüde mahal bırakmayacak şekilde Ebü's-Şeyh'in Selef akîdesi üzerinde olduğunu gösterir.⁸²²

Akâid konularına dair yazılan bazı eserlerde Ebü's-Şeyh'in rivayet ve düşüncelerinden onun Selef gibi düşündüğünü görmekteyiz. Beyhakî *el-Esmâ ve's-sıfât*'ında Ebü's-Şeyh'ten gelen rivayetlerin birinde şunları zikreder: “Rivayette geçen bu tarz hadisler bize göre haktır. Onları sika raviler birbirinden alarak nakletmişlerdir. Ancak bunların tefsiri bize sorulacak olunursa biz tefsir etmeyiz. Bunları (Ehl-i hadîs'ten veya selef-i sâlihînden) tefsir eden birine de rastlamadık.”⁸²³ Zehebî ve İbnü'l-Kayyım el-Cevziyye (ö. 751/1350) her ikisinin de Ebü's-Şeyh'i “Rabbin Arşa ulûv ve istivâ ettiğine inananlar” arasında saymış olması onun itikâdî mevzulara Selef gibi baktığını göstermektedir.⁸²⁴ Ebü's-Şeyh'in inanç yaklaşımı ile ilgili en net ifadeyi Zehebî'nin *Siyer*'inde görmekteyiz. O şöyle demiştir: “Benim düşüncem şudur: Ebü's-Şeyh ulemâ-i âmilînden, sünnet ve ittibâ sâhibi bir kimse idi.”⁸²⁵ Ebü's-Şeyh hakkında *imam* nitelemesi yapılması da onun Ehl-i sünnet büyüklerinden olduğunu gösterir. Onun kendi itikâdî görüşlerini içeren bir de risalesi bulunmaktadır.⁸²⁶

2.4.2 Amelî Mezhebi

Ebü's-Şeyh'in amelde muayyen ve maruf bir mezhebe bağlı olduğuna dair herhangi bilgi bulunmamaktadır. Ondan söz eden ricâl kitaplarında ve kendi eserlerinde bir mezhebe nisbeti zikredilmiyor. Şayet o, bir mezhebe bağlı olsaydı mutlaka söz edilmesi gerekirdi. Amelî mezhebi ile ilgili kendinden ve talebelerinden bir açıklama bilinmemektedir.

⁸²¹ Kivâmü's-Sünne Ebü'l-Kâsım İsmâil b. Muhammed b. el-Fadl et-Teymî el-İsfahânî, *el-Hucce fî beyâni'l-mehacce ve şerhu akîdeti ehli's-sünne*, thk. Muhammed b. Rebî' Hâdî Umeyr el-Medhalî (Riyâd: Dâru'r-Râye, 1. Basım, 1990), 1/145-147 (H no: 42).

⁸²² Ebü's-Şeyh, *Kitâbü'l-Azame*, 1/85.

⁸²³ Ebü Bekr Ahmed b. el-Hüseyn b. Ali el-Beyhakî, *el-Esmâ ve's-sıfât*, tkd. Mukbil b. Hâdî el-Vâdî (Cidde: Mektebetü's-Sevâdî, 1. Basım, 1993), 2/196 (H no: 760).

⁸²⁴ Zehebî, *el-Arş*, 2/403; Ebü Abdillâh Muhammed b. Ebî Bekr ed-Dımaşkî el-Hanbelî İbn Kayyım el-Cevziyye, *İctimâu'l-Cüyûşi'l-İslâmiyye alâ hizbi'l-muattile ve'l-cehmiyye*, thk. Zâid b. Ahmed en-Neşîrî (Mekketü'l-Mükerrreme: Dâru Âlemi'l-Fevâid, 1. Basım, 1431), 3743 384, 400-414; Ebü's-Şeyh, *Kitâbü'l-Azame*, 1/86.

⁸²⁵ İfadesi aynen şöyledir: (قُلْتُ: فَذَكَرَ أَبُو السَّيِّحِ مِنَ الْعُلَمَاءِ الْعَامِلِينَ صَاحِبَ سُنَّةٍ وَاتِّبَاعٍ) Bkz. *Zehebî Siyer*, 17/279. (إِتِّبَاعٍ) Kelimesi şöyle açıklanmıştır: (سَعَى إِلَى اتِّبَاعِ خُطَوَاتِهِ: إِتِّفَاءً أَثَرَهُ السَّيْرِ عَلَى نَهْجِهِ) Bu ibareden Ebü's-Şeyh'in kendinden önceki Sünnî âlimleri izlediği ve onların metodu üzere hareket ettiği anlaşılmaktadır.

⁸²⁶ Abdülvâsi, *Ziyâdât*, 35.

a'mâl kitabıma amel etmediğim hiç bir hadisi almadım”⁸³⁶ beyanı, onun ilmi ile âmil olduğunu gösterir. Talebelerinden biri “Ne zaman Ebü’ş-Şeyh’in yanına varsam onu hep namaz kılarken bulmuştumdur” demiştir.⁸³⁷

Ebû Bekr b. el-Mükrî (ö. 381/991) Ebü’ş-Şeyh ile ilgili olarak şöyle bir hadise anlatır: “Bize Abdullah b. Muhammed el-Kasîr tahdis etti. O da dedi ki: Bana şeyhimiz Ali b. Abdilğani haber verdi. O, Hâfız Yûsuf b. Halîl’i (ö. 648/1250) şöyle anlatırken duymuş: Rüyamda sanki Kûfe Mescidi’ne girdiğimi gördüm. Daha önce hiç görmediğim güzellikte uzun bir şeyh gördüm. Bana bu zatın Ebû Muhammed b. Hayyân olduğu söylendi. Hemen peşine düştüm; ‘Sen Ebû Muhammed b. Hayyân mısın?’ dedim. O da ‘Evet’ dedi. ‘Sen ölmemiş miydin’ dedim. ‘Evet, öldüm’ dedi. ‘Peki, Allah sana ne ile muamele etti’ dedim. Bana *الْحَمْدُ لِلَّهِ الَّذِي صَدَقْنَا وَعَدَهُ وَأَوْرَثَنَا الْأَرْضَ* ayetini okudu.⁸³⁸ ‘Ben Yûsuf’um. Senden hadis dinlemek ve kitaplarını almak için geldim’ dedim. ‘Allah sana selamet versin! Allah seni muvaffak kılsın!’ diyerek dua etti. Sonra musâfaha ettim; avucunun içinden daha yumuşak bir şey görmedim! Hemen ellerini öptüm ve gözüme koydum!”⁸³⁹

⁸³⁶ Zehebî, *Siyer*, 16/278.

⁸³⁷ İbn Abdilhâdi, *Tabakâtü ulemâi'l-hadîs*, 3/138-140; Zehebî, *Siyer*, 16/278.

⁸³⁸ “Hamd, bize olan vadini gerçekleştiren ve bizi dilediğimiz yere konmak üzere bu yurda varis kılan Allah’a mahsustur.” Zümer, 39/74. Ebü’ş-Şeyh, bu ayeti okuyarak ayette belirtilen müjdelere ulaştığını söylemek istiyor ve Allah’a şükrediyor.

⁸³⁹ Zehebî, *Siyer*, 16/279.

3. KİTÂBÜ'L-AZAME'NİN TESPİTİ, KAYNAKLARI, ETKİSİ, TASNİF METODU VE MUHTEVASI

3.1 Tespiti

Literatür çalışmalarında eserlerin niteliksel özelliklerinin bilinmesi zaruri bir durumdur. Bu bakımdan eser adı, nispeti, telif tarihi, yazılış amacı, mevcut yazma ve matbu nüshaları, literatür içindeki türü, eserin kaynak ve etkileri, tasnif metodu, muhteviyatı gibi konuların üzerinde durulması gerekli olmaktadır. Bu sebepten çalışmanın bu bölümünde zikredilen konular bağlamında *Kitâbü'l-Azame* tanıtılacaktır.

3.1.1 İsmi ve Müellifine Nisbeti

İslâmî literatürde bir eserin değişik isimlerde zikredildiği sıkça rastlanan bir durumdur. *Kitâbü'l-Azame*'nin de kaynaklarda değişik şekillerde ismi zikredildiği görülür. Tespit edebildiğimiz kadarıyla kitabın adı şu şekillerde geçmektedir:

a. *el-Azame*.⁸⁴⁰

b. *Kitâbü'l-Azame*.⁸⁴¹

c. *Kitâbü Azametillahi ve mahlûkâtih*⁸⁴²

d. *Kitâbü'n fî Azametillahi ve mahlûkâtih*.⁸⁴³

Eserin yaygın adı *Kitâbü'l-Azame* şeklindedir. Diğer isimler ya daha kısaltılmışı ya da uzunca yazılış şeklidir. İsminin uzunca yazılması kitabın muhteviyatını açıklamaya yönelik tefsirî ifadeler olmalıdır. Kitap, Allah'ın azametinden ve bunun mahlûkat

⁸⁴⁰ Süyûtî, *ed-Dürrü'l-mensûr*, 3/360; Zirikli, *el-A'lâm*, 4/120; Sezgin, *Târîhu't-turâsi'l-Arabî*, 1/404.

⁸⁴¹ Zehebî, *Siyer*, 16/278; İbn Hacer; *el-Mu'cemü'l-müfreh*; İbn Tagrıberdî, *en-Nücümü'z-zâhire*, 4/136; Kettânî, *er-Risâletü'l-müstedrafe*, 75; Bağdâdî, *Hedîyyetü'l-ârifîn*, 1/447; Sezgin, *Târîhu't-turâsi'l-Arabî*, 1/404.

⁸⁴² Umerî, *Mevâridü'l-Hatîb el-Bağdâdî*, 190; Kehhâle, *Mu'cemü'l-müellifîn*, 6/114; Sezgin, *Târîhu't-turâsi'l-Arabî*, 1/404-405.

⁸⁴³ Brockelmann, *Târîhu't-edebi'l-Arabî*, 4/43.

içindeki bazı örneklerinden söz etmektedir. Çalışmamızda *Kitâbü'l-Azame* isminin kullanımı tercih edilmiştir.

Kitâbü'l-Azame'nin Ebü's-Şeyh'e nisbeti konusunda herhangi bir tereddüt bulunmamaktadır. Zira ilim insanlarının yakından tanıdığı bir eserdir. *Kitâbü'l-Azame*'nin Ebü's-Şeyh'e nisbetinin en önemli delili kitap içindeki her bir cüz başında kitap ravilerinin isimlerinin zikredilerek müellifine nisbet edilmesidir.⁸⁴⁴ Sem'ânî “Ebû Bekr es-Sâlhânî'nin (ö. 530/1136) yanında Ebü's-Şeyh'e ait *Kitâbü'l-Azame* cüzleri vardı” diyerek eserin Ebü's-Şeyh'e aidiyetini tevsik etmiştir.⁸⁴⁵ Zehebî “Ebü's-Şeyh'in bir ciltlik *Kitâbü'l-Azame*'si vardır” demiştir.⁸⁴⁶ Çok sayıda müellifin *Kitâbü'l-Azame* adını vererek Ebü's-Şeyh'ten iktibas yaptığı görülmektedir.⁸⁴⁷

3.1.2 Telif Tarihi

Kitâbü'l-Azame'nin yazılış tarihi ile ilgili açık bir bilgi bulunmamaktadır.

3.1.3 Telif Amacı

Eserler bir amaca matuf olarak vücut bulurlar. Müellifler, eserlerinin adından ve yazılış amaçlarından söz etmeyi gelenek haline getirmişlerdir.⁸⁴⁸ Ancak rivayet dönemi eserleri incelendiğinde kitapların giriş kısımlarında yazılış amaçlarından söz edildiği pek nadirdir. Kitaplarında çoğu kez eserle ilgili açıklayıcı bilgilere rastlanılmaz. *Kitâbü'l-Azame*'nin giriş kısmında ya da başka herhangi bir yerinde yazılış amacına dair bir açıklama kısmı bulunmamaktadır. Ebü's-Şeyh'in özel

⁸⁴⁴ *Kitâbü'l-Azame* sekiz cüzden meydana gelmektedir. Cüzlerin bâb ve sayfa numaraları şöyledir: 1. Bâb, 209; 10. Bâb, 667; 17. Bâb 890; 21. Bâb, 1139; 27. Bâb 1304; 31. Bâb 1419; 42. Bâb 1524; 46. Bâb 1619. İlk bâbda bu nisbet şöyle geçmektedir: أَخْبَرَنَا أَبُو الْقَاسِمِ عَبْدُ اللَّهِ بْنُ أَحْمَدَ بْنِ مُحَمَّدٍ الْحَدَّادُ قَالَ: أَخْبَرَنَا أَبُو الرَّجَاءِ إِسْمَاعِيلُ بْنُ أَحْمَدَ بْنِ مُحَمَّدٍ الْهَمْدَانِيُّ قَالَ: أَخْبَرَنَا أَبُو مُحَمَّدٍ عَبْدُ اللَّهِ بْنُ مُحَمَّدٍ بْنُ جَعْفَرِ بْنِ حَيَّانَ الْعَزِيزِ بْنُ أَحْمَدَ بْنِ عَبْدِ اللَّهِ بْنِ أَحْمَدَ بْنِ مُحَمَّدٍ بْنِ فَانَوَيْهِ الْأَصْبَهَانِيِّ قَالَ: أَخْبَرَنَا أَبُو مُحَمَّدٍ عَبْدُ اللَّهِ بْنُ مُحَمَّدٍ بْنِ جَعْفَرِ بْنِ حَيَّانَ

⁸⁴⁵ Sem'ânî, *el-Ensâb*, 8/255.

⁸⁴⁶ Zehebî, *Siyer*, 16/279. Ayrıca bkz. İbn Hacer, *el-Mu'cemü'l-müfrehes*, 1/55; Kâtip Çelebi, *Keşfü'z-zünûn*, 2/1407; İbn Tagrıberdî, *en-Nücûmü'z-zâhire*, 4/136; Bağdâdî, *Hediyyetü'l-ârifîn*, 1/447; Kettânî, *el-Risâletü'l-Müstedrafe*, 53; Ziriklî, *el-A'lâm*, 4/120; Brokelmann, *Târihu'l-edebi'l-Arabî*, 4/43; Kehhâle, *Mu'cemü'l-müellifîn*, 6/114; Fuad Sezgin, *Târihu't-turâsi'l-Arabî*, 1/404.

⁸⁴⁷ İktibas örnekleri için bkz. Sıcak, “Ebü's-Şeyh'in *Kitâbü'l-Azame* Adlı Eserinin İslâm Literatürüne Etkisi”, 228-254.

⁸⁴⁸ Klasik kaynaklarda mukaddimenin önsöz ve giriş şeklinde iki kısma ayrıldığı görülmektedir. Önsözde eserin adı, yazılış sebebi, konusu, amacı, önemi, başlıca bölümleri ve muhtevası tanıtılır, kime ithaf edildiği belirtilir, telifinde izlenen yöntemden ve güçlüklerden söz edilir. Mukaddime Arap edebiyarında 3./9. yüzyılın ortalarına doğru şekillenmeye başlamış ve 4./10. yüzyılda olgunlaşarak bağımsız edebî bir tür haline gelmiştir.” Bkz. İsmail Durmuş, “mukaddime”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2006), 31/115-117.

hayatında da *Kitâbü'l-Azame*'nin amacına dair bir bilgi bize ulaşmış değildir.⁸⁴⁹ Eserin yazılış amacından açıkça bahsedilmese de bunu muhteviyattan çıkarmak mümkün görünmektedir.

Mübârekfûrî *Kitâbü'l-Azame*'nin metodundan söz ederken yazılış amacına da değinir ve şöyle der: “Yüce Allah’ın zâtına gelince O’nun zâtı bir insanın tefekkür etmesinden çok âlî ve yüksektir. Şayet kişi Allah’ın zâtı üzerinde tefekkür etmiş olsa azgınlık ve dalâlet labirentlerinde afallar, hak ve hakikat yollarını şaşırır. Binaenaleyh Allah’ın zâtı üzerinde tefekkür edilmesi men edilmiştir. Çünkü Allah’ın zâtı üzerinde tefekkür etmek şeytana kapı aralar. Şeytan da oradan Allah’ın kullarını saptırabilir ve azgınlığa atabilir. Böyle durumlarda Hz. Peygamber (sav) vesveseyi kesmeyi emretmiştir. ‘Şeytan birinize gelir ve der ki: Şunu kim yarattı? Şunu kim yarattı? Nihayet ona: Peki Rabbini kim yaratı? der. Kendisine bu vesvese ulaşınca, Allah’a sığınsın ve bu vesveseyi bırakıp terketsin!’⁸⁵⁰ İşte tam da bu sebepten Ebü’s-Şeyh, *Kitâbü'l-Azame*'nin başına tefekkür bâbını akdetmiştir. Bu bâb aslında okuyuculara şu işareti vermektedir: Yüce Allah’ın azametini kavrayan, ancak ve ancak O’nun nimetleri, ayetleri ve mahlûkâtı üzerinde tefekkür eden bir kimse olabilir. Bundan dolayı o, bu bâbda tefsirleriyle birlikte çeşitli ayet, hadis ve âsârı örnek olarak verdi; Allah’ın zâtı üzerinde tefekkür etmekten de men etmeye çalıştı. Ebü’s-Şeyh tefekkürü açıkladıktan, tefekkür çeşitlerinden ve faziletinden söz ettikten sonra *Kitâbü'l-Azame*’yi telifindeki aslî sebebi açıklamaya başladı. Böylece dördüncü bâbı düzenledi. Bu bâbda Ebü’s-Şeyh, sıfatların Yüce Allah’ı ihâta edemeyeceği, düş ve hayallerin O’nu idrakten aciz kaldığı hakikatini açıklamaktadır.”⁸⁵¹

Kitâbü'l-Azame'de Allah’ın azamet ve yüceliğine dair deliller getirilmiştir. İnsanların Allah’ı marifet/bilmek gibi bir sorumluluğu bulunmaktadır.⁸⁵² Ancak konunun ele

⁸⁴⁹ Buhârî’nin yazmış olduğu *el-Câmiu’s-sahîh*, *el-Edebü'l-müfred*, *Ef’âlü halkı ibâdillah* kitaplarının giriş kısımlarına bakıldığında besmele’nin dışında hiç bir şey yazılmadığı görülür. *Kitâbü'l-Azame*’de de aynı usûl benimsenmiştir.

⁸⁵⁰ Buhârî, “Bed’ü’l-Halk”, 11 (H no: 3276).

⁸⁵¹ Ebü’s-Şeyh, *Kitâbü'l-Azame*, 1/116-119.

⁸⁵² (وَمَا خَلَقْتُ الْجِنَّ وَالْإِنْسَ إِلَّا لِيَعْبُدُونِ) “Ben ins ve cini bena kulluk etsinler (beni tanısinlar) diye yarattım.” Tûr, 52/56. Mücâhid (ö. 103/721) ve İbn Cüreyc (ö. 150/767) ayette geçen “kulluk” lekimesini “marifet” olarak açıklamışlardır. Bkz. Begavî, *Meâlimü't-tenzîl*, 7/380; İbn Kesîr, *Tefsîru'l-Kur’âni'l-Azîm*, 4/238 (Zâriyât, 51/56). İbnü’l-Kayyim el-Cevziyye marifetle ilgili şunları söyler: “Marifetullah iki çeşittir: 1. İkrâr marifeti. Bu marifette iyi, kötü, itaatkâr, isyankâr herkes eşittir. 2. Muhabbet ve haşyet marifeti. Hayâ, muhabbet, haşyet gibi faziletleri içinde barındıran gerçek marifettir ki bunda insanlar birbirinden farklıdır, eşit değildirler. Marifetin iki kapısı vardır. 1. Kur’ân ayetlerini tefekkür etmek ve anlamak. 2. Allah’ın görünen ve hissedilebilen/kevnî ayetlerini tefekkür etmek; hikmet, kutret, lütuf, ihsan, adalet konularında teemmül etmek; esmâü’l-hüsna’nın anlamlarını kavramak, esmâ ve

alınış tarzı ve açıklamalar, dönemin itikâdî tartışmalarının bir yansıması olarak görünmektedir. O dönemde itikâdî meseleler çokça tartışılan mevzular arasında idi. Kelâmî meseleleri ele almada yeni metotların dillendirilmesi, Kur’ân’la ilgili tartışmalar, Allah’ın sıfat ve isimlerinde ta’tîl, tahrîf ve teşbîhe gidilmesi; özellikle de Şîi-Bâtınî hareketlerin iktidarlara hâkim olması çoğunlukta olan Sünnî halkı tedirgin ediyordu. Bu durum, itikad imamlarını veya Ehl-i hadîs ulemasını Selefî bir anlayışı müdafaa etmeğe mecbur etmiştir. Bu amaçla Sünnî düşünceleri açıklayan *Kitâbü’s-Sünne*’ler (veya bu içerikte çeşitli eserler) yazılmaya başlandı. Ehl-i heva’ya reddiye olarak yazılan eserler de aynı amaca yönelik olduğu bilinmektedir. İtikâdî konular başlangıçta hadis kitaplarının bir konusu olarak yer alıyordu. Daha sonraları bu konuda müstakil eserler yazılmaya başlandı. Bu tür eserleri yazarların başında genelde hadisçiler geliyordu.⁸⁵³

Ebü’s-Şeyh de eserlerini Ehl-i hadîs anlayışı üzerine yazmıştır. *Kitâbü’l-Azame*’nin muhtevası akâid konularıyla ilgilidir. Eserde Allah’ın zâtının tefekkür edilemeyeceği, mahlûkat üzerinde tefekkürün olması gerektiği üzerinde durulmuştur. Allah’ın zât, sıfat ve isimlerinin Kitap ve Sünnet’te nasıl geldiyse öylece kabul edilmesi gerektiği vurgulanmıştır. Ebü’s-Şeyh’in itikâdî kabullerinin *Kitâbü’l-Azame* üzerindeki etkisi açıkça görülür. Ebü’s-Şeyh hadis ve itikad alanlarında “imâm” olarak bilinir. O, Ehl-i hadîs ve Selefî çizgiyi temsil etmektedir. Bu sebepten eserlerinde Ehl-i hadîs ve Ehl-i sünnet düşüncesi belirgin bir şekilde kendisini göstermiş ve bunun savunusu yapılmıştır. Bu sebepten olmalıdır ki *Kitâbü’l-Azame* Ehl-i sünnet literatürü arasında zikredilmiştir.⁸⁵⁴

3.1.4 Yazma ve Matbu Nüshaları

Kitâbü’l-Azame, Ebü’s-Şeyh’in günümüze kadar gelebilen en önemli eserlerinden biridir. Yazmalarını dünyanın çeşitli kütüphanelerinde bulmak ve onlara erişmek

sıfatlardan bilgisi olmak, Allah’ın emir ve nehiylerini öğrenmek.” Bkz. Ebû Abdillâh Muhammed b. Ebî Bekr İbnü’l-Kayyım el-Cevziyye, *el-Fevâid*, thk. Muhammed Azîz Şems (Mekketü’l-Mükerreme: Dâru Âlimi’l-Fevâid, 1. Basım, 1429), 248.

⁸⁵³ İlyas Çelebi, “Kitâbü’s-Sünne”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2002), 26/115-116.

⁸⁵⁴ Zehebi, Ehl-i sünnet imamları arasında Ebü’s-Şeyh’i de saymıştır. Bkz. Zehebi, *el-Arş*, 1/409; 2/402.

mümkündür. Ondan çok sayıda iktibasların yapılması öteden beri mütedâvil bir eser olduğunu; okunduğunu ve okutulduğunu göstermektedir.

3.1.4.1 Yazma nüshaları

Kitâbü'l-Azame'nin çok sayıda yazma nüshası bulunmaktadır. Bu yazmalardan önemli bir kısmının Türkiye kütüphanelerinde olması öteden beri bu coğrafyalarda Ebü's-Şeyh'in tanındığını göstermektedir. Brokelmann *Kitâbü'l-Azame*'nin yedi nüshasından söz etmiştir. Bu nüshalar Berlin (6159),⁸⁵⁵ Vatikan Fayda (1480 rakam 2), Paris (4605), Köprülü (2/138), Tunus Zeytûne Üniversitesi (3/243 rakam 711), Kâhire (Evvel 6/178), İskenderiye (Mevâiz 31) kütüphanelerinde bulunmaktadır.⁸⁵⁶ Fuad Sezgin bunlara üç nüsha daha ilave etmiş; onların nüsha tarihlerini ve bazı niteliklerini zikretmiştir.⁸⁵⁷ Karabulut kardeşlerin tespitleri de önemli görünmektedir.⁸⁵⁸ Eserin çeşitli nüshalarını Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı katalog listelerinden de görmek mümkündür.⁸⁵⁹

3.1.4.2 Matbu nüshaları

Kitâbü'l-Azame araştırmacıların ilgisinden geri kalmamıştır. Yazma eserlerinin çokluğu, nüshalarının okumaya elverişli olması, alanında önemli ve orijinal bir eser oluşu, araştırmacıların dikkatini çekmiş ve işlerini de kolaylaştırmış olmalıdır. Eser

⁸⁵⁵ Brokelmann, *Târîhu'l-edebe'l-Arabî*, 4/43; Ebü's-Şeyh, *Kitâbü'l-Azame*, 1/170-171.

⁸⁵⁶ Brokelmann, *Târîhu'l-edebe'l-Arabî*, 4/43; Ebü's-Şeyh, *Kitâbü'l-Azame*, 1/169.

⁸⁵⁷ Fuad Sezgin ise eserin nüshalarını şöyle tespit eder: 1. Berlin (6159). 37 varak olup nüsha tarihi 1149/1736'dır. 2. İskenderiye Belediyesi (2054). 62 varak olup hicrî 11. asırda istinsah edilmiştir (Bunun için el-Mahtûtâtü'l-Arabiyye enstitü (1/182) fihristine bakınız). 3. Kâhire (Sânin 1/332), tasavvuf 917. 4. Vatikan, Feydâ (1480). Evrak 36-85. Hicrî 972 yılında istinsah edilmiştir. 5. Paris (4605). 35 varaktır; hicrî 1052 yılında istinsah edilmiştir. 6. Köprülü (2: 2/138) 4-118 varaktır. Hicrî 9. asırda istinsah edilmiştir. 7. Tunus Zeytûne (3/243, rakam no: 1711). Hicrî 1255 yılında istinsah edilmiştir. 8. Topkapı Sarayı (329). 255 varak olup hicrî 1148 yılında istinsah edilmiştir (Bunun için el-Mahtûtâtü'l-Arabiyye enstitü (1/135) fihristine bakınız). 9. Çorum (251). 1-162 varak olup 1152 yılında istinsah edilmiştir. 10. Zâhiriyye, Mecmû: 42 (On birinci ve on ikinci kısım, 1a-31b. Üzerinde hicrî 426 senesinde semâ edildiği yazılmıştır). Bkz. Fuad Sezgin, *Târîhu't-turâsi'l-Arabî*, 1/404-405. Ayrıca bkz. Ebü's-Şeyh, *Kitâbü'l-Azame*, 1/119.

⁸⁵⁸ Karabulut kardeşler nüshalarla ilgili bilgileri özetle şöyle vermişlerdir: Ahmed Sâlis Medine 329 varak 255; Çorum 251 162 varak; Cârullah Efendi rakam 400; Ahmetpaşa rakam 2/138; Zâhiriyye 3779 Mecmû' 42; Berlin 6159; Belediye el-İskenderiyye 2054 varak 62; Tunus Câmiu'z-Zeytûne 1711; Dâru'l-Kütübi'l-Mısıriyye 917; Vatikan Fayda 1480; Tunus Dâru'l-Kütübi'l-Vataniyye/5105. Bkz. Ali Rıza Karabulut-Ahmed Turan Karabulut, *Mu'cemû't-târîhi't-turâsi'l-islâmî fî mektebâtî'l-âlem* (Kayseri: Mektebe, 1995), 1434.

⁸⁵⁹ Tespitlerimize göre beş kütüphanede *Kitâbü'l-Azame*'nin nüshası bulunmaktadır: Manisa İl Halk Kütüphanesi (Demirbaş No: 45 Hk 3693); Çorum Hasan Paşa İl Halk Kütüphanesi (Demirbaş No: 19 Hk 251/1), Diyarbakır İl Halk Kütüphanesi (Demirbaş No: 21 Hk 1845/5; 21 Hk 1869/1), Köprülü Yazma Eser Kütüphanesi (Demirbaş No: 34 Ha 138/2). Milli Kütüphane-Ankara (Demirbaş No: 06 Mil Yz A 4764/2). Bkz. <http://yazmalar.gov.tr/basit-arama?q=Azame> (Erişim 23 Ağustos 2022).

üzerinde matbuat çalışmaların yanında çeşitli yönlerden akademik araştırmalar da yapılmıştır.

a. Mektebetü'l-Kur'ân Baskısı

Mustafa Âşûr ve Mecdî es-Seyyid İbrahim tarafından yapılan bir araştırma ve tahkik çalışmasıdır. 1991 senesinde Mektebetü'l-Kur'ân tarafından Kahire'de yayımlanmıştır. 624 sayfa kadardır.⁸⁶⁰

b. Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye Baskısı

Kitâbü'l-Azame'nin ikinci baskısıdır. Eser, Muhammed Hüseyin Mustafa'nın takdimi ile 1994 yılında Beyrut'ta yayımlanmıştır. Tahkîk ve ta'lîki Muhammed Fâris tarafından yapılan eser 533 sayfa hacmindedir.

c. Dâru'l-Âsime Baskısı

Dr. Ali b. Nâsır el-Fakîhî danışmanlığında el-Câmiatü'l-İslâmiyye, Akîde Bölümü'nde yapılmış akademik bir çalışmadır. Rıdâullah b. Muhammed İdrîs el-Mübârekfûrî tarafından tahkik edilen *Kitâbü'l-Azame*, beş cilt halinde 1988 yılında Riyâd'da yayımlanmıştır.⁸⁶¹ *Kitâbü'l-Azame* üzerine yapılan en kapsamlı ve hacimli çalışmadır.

Kitâbü'l-Azame Üzerinde Yapılan Çalışmalar:

Kitâbü'l-Azame üzerinde yapılan çalışmaların önemli bir kısmı araştırma, tahkik ve tahrir çalışmalarıdır.⁸⁶² *Kitâbü'l-Azame* üzerinde yapılan çalışmalar şöyle hulasa edilebilir:

⁸⁶⁰ Bkz. <https://alkindi.ideo-cairo.org/manifestation/3735> (Erişim 22 Ağustos 2022).

⁸⁶¹ Ebü's-Şeyh, *Kitâbü'l-Azame*, 1/49-196.

⁸⁶² Çalışmalardan biri Dr. Allâme Şeyh Abdullah b. Cibrîn tarafından yapılmıştır. Çalışmaları *Şerhu Kitâbi'l-Azame* adı altında ders halkaları şeklinde YouTube yüklenilmiştir.

a. Mübârekfûrî'nin Çalışmaları

Kitâbü'l-Azame üzerine yapılan en geniş ve en kapsamlı akademik çalışma olduğu görülüyor. Çalışma Medine-i Münevvere'de bulunan el-Câmiatü'l-İslâmiyye, Akîde Bölümü'nde Dr. Ali b. Nâsır el-Fakîhî danışmanlığında Rıdâullah b. Muhammed İdrîs el-Mübârekfûrî tarafından macestir/yüksek lisans seviyesi olarak yapılmıştır.⁸⁶³ Çalışma iki temel kısımdan oluşmaktadır: Birinci kısımda *Kitâbü'l-Azame* ve müellifi Ebü's-Şeyh ile ilgili araştırmalara yer verilmiştir. Mübârekfûrî kitabın hemen başında çalışmanın seyrinden, plan ve zorluklarından söz etmiştir. Daha sonra Ebü's-Şeyh'in asrını ele almış; dönemin siyasî, içtimaî ve ilmî gelişmelerinin kısaca özetini vermiştir. Birinci kısmı da iki bâba ayırmıştır: Birinci bâbda *Kitâbü'l-Azame* müellifi Ebü's-Şeyh'in terceme-i halinden bahis açılmış, şahsî ve ilmî durumu incelenmiştir. İkinci bâbda ise *Kitâbü'l-Azame* üzerinde yapılan araştırmalar yer almıştır. İkinci kısımda ise *Kitâbü'l-Azame*'nin metni üzerinde durulmaktadır. Kitabın metninin tespiti, okunması, tashihi, farklı nüshaların karşılaştırılması, ravi ve metin ile ilgili açıklamalar, rivayetler ile ilgili değerlendirmeler, çeşitli fihristler bu kısımda yer alıyor.

Mübârekfûrî bu çalışmada:

Kitâbü'l-Azame'nin çeşitli nüshalarının tespitini yapmış, nüshaların farklı özelliklerini ve yönlerini tespit etmiştir. Çeşitli nüshalardan yararlanarak kitabın ana metnini çıkarmıştır.⁸⁶⁴ Kelimeler için kamuslara, ricâl için terâcim kaynaklarına, rivayetler için de hadis kitaplarına bakılmıştır. Rivayetlerin hadis kitaplarındaki yerleri gösterilmiş ve ondan ıktibas yapan eserler tespit edilmiştir. Nüshalar arasında ihtilaf olduğunda en doğru metin alınmaya çalışılmıştır. Ancak bazı noktalarda zann-i galibe göre tercih edilmiştir. Hata veya nüsha farklılıkları -eğer mana değişecek şekilde ise- dipnotta gösterilmiştir. *Kitâbü'l-Azame* üzerinde çeşitli işaretler konmuştur. Ayetler *parantez*, ziyadeler de *köşeli parantez* içine alınmıştır. Bâblara ve rivayetlere sıra numarası verilmiştir. Ayetlerin yerleri gösterilmiştir. Metin ve senedin sıhhati üzerine

⁸⁶³ Ali b. Muhammed b. Ali el-Uteybî, *Fehresü'r-resâilü'l-ilmîyye (macestir-doktora) el-müsecccele fî kısmi'l-akîde min âm 1397-ilâ nihâyeti Âm 1443*, s. 64 (Macestir no. 382).

⁸⁶⁴ Tahkik çalışmalarında Topkapı Sarayı, Köprülû, Çorum, Dâru'l-Kütübi'z-Zâhiriyye ve Dâru'l-Kütübi'l-Misriyye nüshalarından yararlanmıştır. Bkz. Ebü's-Şeyh, *Kitâbü'l-Azame*, 1/183.

değerlendirmeler yapılmıştır. Ravilerin terceme-i hallerinden söz edilmiştir. Özellikle ravi tanınmış bir kimse ise tam ismi, şeyhlerinden ve talebelerinden bazılarının adları verilmeye gayret edilmiştir. Keza ravilerin cerh ve ta'dîl mertebesi ve vefat tarihleri beyan edilmiştir. Meşhur sahabîlerin tercüme-i halleri biraz daha uzun tutulmuştur. Ebü's-Şeyh'in hocaları üzerinde durulmuştur. Mübârekfûrî bunu Ebü's-Şeyh'in ilmî derecesinin yüksekliğini göstermek için yapmıştır. Muteber lugatlardan yararlanarak "garîb" kelimeler açıklanmış ve bazı terim ve konulara açıklık getirilmiştir. Rivayetlerde geçen belde ve mekânlarla ilgili açıklamalar yapılmıştır. Her bâb arkasından o bâbla ilgili genel bir değerlendirme yapılmıştır. Fihristler hazırlanmıştır.⁸⁶⁵

b. Abdülvâsi'nin Çalışmaları

Tam adı *Ziyâdât ve Müfredât fî Kitabi'l-Azame ala'l-Kütübi's-sitte cem'an ve tahîcen ve dirâseten* olan bu çalışma, bir doktora tezidir. Sudan'da Ümmü'd-Dürmân Üniversitesi Yüksek Eğitim Fakültesi, Usûl'd-Dîn Sünnet ve Ulûmü'l-Hadîs Bölümü'nde danışman Dr. Muhammed Mûsâ Hammâd gözetiminde Dr. Abdülvâsi Yahyâ Muhammed el-Ma'zibî el-Yemenî tarafından yapılmıştır.

Ziyâdât ve müfredât çalışmaları hadis literatürü içinde önemli bir yer teşkil eder. *Kitâbü'l-Azame*'de infirâd eden çok sayıda hadis mevcuttur. Bu bakımdan Abdülvâsi'nin *Kitâbü'l-Azame* üzerine yaptığı ziyâdât ve müfredât çalışması önem arz etmektedir. *Ziyâdât*, bir mukaddime, dört bâb ve bir hâtimedden oluşmaktadır. Mukaddimede çalışmanın şeklinden ve izlenilen usûl ve teknikten söz edilmiştir. Birinci bâbda Ebü's-Şeyh'in şahsiyeti ile ilgili bilgilere yer verilmiştir.

Abdülvâsi'nin çalışmasında:

Giriş kısmında *Kitâbü'l-Azame* ve müellifi hakkında kısa bilgilere değinilmiştir. Ziyâdât ve müfredât kavramları açıklanmıştır. İsnad çalışmaları yapılmıştır. Rivayet metni hakkında hüküm ve değerlendirmelere gidilmiştir. Rivayetlerin mütâbeât ve şâhidleri bir araya getirilmiştir. Bazı hadislerde geçen garîb lafızlar açıklanmış ve

⁸⁶⁵ Ebü's-Şeyh, *Kitâbü'l-Azame*, 1/183-196.

hadisin şerhi yapılmıştır. Ayetler kavisler içine kalın puntolarla yazılmış, sure ve numaraları tespit edilmiştir.

d. Yusuf Ay'ın Çalışmaları

Ülkemizde *Kitâbü'l-Azame* üzerinde yapılan bir doktora çalışmasıdır. Araştırmacı eserde geçen rivayetlerin sıhhat durumlarını ele almıştır. Kitap olarak da yayımlanan çalışma, üç bölümden oluşmaktadır. Birinci bölümde Ebü's-Şeyh'in hayatı, ilmî konumu ve eserleri; ikinci bölümde eserin şekli, isnadları, bâb başlıkları ve içeriği; üçüncü bölümde de rivayetlerin sened ve metin yönünden değerlendirmeleri üzerinde durulmuştur. Ancak rivayetlerin tamamı tek tek incelenmemiştir. Belirlenen katagoriler altında misal rivayetler verilmiş ve bunlar üzerinde genel bir değerlendirme yapılmıştır. İsnadı sahih, hasen ve zayıf rivayetlerin sayıları tespiti çalışılmış, mevzu, isrâilî rivayetlere örnekler verilmiştir. Çalışmamızın giriş kısmında *Kitâbü'l-Azame* ile ilgili diğer bazı çalışmalardan söz edilmiştir.

e. Hava Çelik'in Çalışmaları

Hava Çelik tarafından *Ebü's-Şeyh ve Hadis İlmindeki Yeri* başlığı altında yapılan bir yüksek lisans tez çalışmasıdır. Çalışmada Ebü's-Şeyh'in yaşadığı dönem, hayatı ve ilmî kişiliği, hadis ilmindeki yeri üzerinde durulmuştur.

3.1.5 İslâm Literatüründeki Yeri

3.1.5.1 Aynı isimle gelen başka eserler

Kitâbü'l-Azame “ale'l-ebvâb” üzere tasnif edilmiş eserlerdendir. Bilindiği üzere câmi, muvatta, musannef ve sünen içinde geçen bazı konular özel kitaplar şeklinde yazılmaya başlanmıştır. İman ve imanın alt konularına dair çeşitli eserlerin yazıldığı

görülmür.⁸⁶⁹ Onlardan biri de *Kitâbü'l-Azame* başlığı altında yazılan eserlerdir.⁸⁷⁰ Ebü's-Şeyh'in hocaları ve arkadaşları arasında bu adla eser yazanlar vardır. Muhtemelen Ebü's-Şeyh de onlar gibi bir eser yazarak bu alanda hayırlı bir yarışın içine girmiş olmalıdır.

Kitâbü'l-Azame Adıyla Eser Telif Edenler:

*Muhâsibî (ö. 243/857).*⁸⁷¹

Fuad Seyyid, Muhâsibî'nin *Kitâbü'l-Azame* isminde bir kitabının olduğunu zikrederek üç nüshasına işaret etmiştir.⁸⁷² Mübârekfûrî bu kitabın bir nüshasını gördüğünü, sûfi bir lisanda yazıldığını ve kitabı ancak büyük sûfi âlimlerin anlayabileceğini ifade etmiştir.⁸⁷³

*İbn Ebi'd-Dünyâ (ö. 281/89).*⁸⁷⁴

Brokelmann İbn Ebi'd-Dünyâ'nın ilm, zühd ve rekâik konularında çeşitli eserler tasnif ettiğini belirttikten sonra altıncı sırada *Kitâbü'l-Azame*'sini zikrederek çeşitli kütüphanelerdeki nüshalarının yerini göstermiştir. Bir nüshasının Cârullah (400) nolu yazma olduğunu belirtmiştir.⁸⁷⁵ Ziriklî ve Karabulut da (Cârullah Efendi nr. 400; Feyzullah Efendi nr. 2149) *Kitâbü'l-Azame*'yi İbn Ebi'd-Dünyâ'nın eserleri arasında

⁸⁶⁹ Sünnî akaidde zemin hazırlayan tasnif faaliyetleri hicrî 1. yüzyılda başlamıştır. Ancak bu ilk dönem eserleri akaid konularının tamamını ihtiva eden müstakil telifler olmaktan çok bid'at fırkalarının reddini hedef alan çalışmalar mahiyetinde olup hadis ve fıkıh âlimleriyle mutasavvıfların itikadî görüşlerini aksettiren risâleler halindedir. Bu risâleler genellikle, "*Akide*", "*Risâletü't-tevhid*", "*el-Fıkhü'l-ekber*", "*Kitâbü'l-asl*", "*Kitâbü'l-îmân*" gibi adlar almışlardır. Akaidi oluşturan esaslar ancak 4. yüzyılda İmam Eş'arî ve İmam Mâtürîdî ile kurulan Sünnî kelâm içinde sistemleştirilmiştir. Ebû Hanîfe ve Şâfiî'den başka Ahmed b. Hanbel, Taberî ve Tahâvî gibi âlimler, başta Buhârî olmak üzere Dârimî, Ebû Dâvûd, İbn Mende gibi muhaddisler akaid konularıyla da ilgilenmiş, bid'at ehlini reddeden ve "sünnet akidesi"ni ortaya koyan risâleler yazmışlardır. Bkz. Ahmet Saim Kılavuz, "*akide*", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1989), 2/212-216.

⁸⁷⁰ *Kitâbü'l-Azame* adı altında yazılan eserlerin hepsi aynı metot ve içerikte olmamışlardır.

⁸⁷¹ Tam adı Ebû Abdullah el-Hâris b. Esed el-Muhâsibî'dir.

⁸⁷² Ali Rıza Karabulut-Ahmed Turan Karabulut, *Mu'cemü't-târîhi't-türâsi'l-İslâmî fî mektebeti'i-âlem*, 2/786. Fuad Seyyid, *Fihrisü'l-mahtûtâtî'l-musavvere bi ma'hedi'l-mahtûtâtî'l-Arabiyye* (Kâhire: 1954-1964), 1/182; Ebü's-Şeyh, *Kitâbü'l-Azame*, 1/113.

⁸⁷³ Kitap, Cârullah Efendi (nr. 4/1101), 15-28 varak; Kitap Dârü'l-Küttübi'l-Mısriyye (nr. 390) 6 varak; Câmîattü Füâd (nr. 391) 6 varak olarak bulunmaktadır. Bkz. Zafer Erginli, "*Muhâsibî*", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2006), 31/18; Ali Rıza Karabulut-Ahmed Turan Karabulut, *Mu'cemü't-târîhi't-türâsi'l-İslâmî fî mektebâtî'l-âlem*, 786.

⁸⁷⁴ Tam adı Ebû Bekr Abdullah b. Muhammed b. Ubeyd el-Kureşî el-Bağdâdî'dir. Muhaddis, mutasavvıf, eğitimci ve Hanbelî fakihî olarak bilinmektedir. Çok sayıda irili ufaklı eseri mevcuttur.

⁸⁷⁵ "*Kitâbü'l-Azame*: Bu kitap gök, yer ve denizdeki; cennet ve cehennemdeki mahlûkâtın acaipliklerinden bahsetmektedir." Bkz. Brokelmann, *Târîhu'l-edebi'l-Arabî*, 3/129-130.

zikretmiştir.⁸⁷⁶ İbrahim Hatipoğlu *Kitâbü'l-Azame*'yi İbn Ebi'd-Dünyâ'nın zühd ve tasavvuf eserleri başlığı altında zikreder.⁸⁷⁷ Cârullah Efendi'de olan nüsha 50 varak kadardır.⁸⁷⁸

*Ebü'l-Abbâs el-Kımmî (ö. 310/923).*⁸⁷⁹

İsmail Paşa el-Bağdâdî, el-Kımmî Ebü'l-Abbâs'ın *Kitâbü'l-Azame* adında bir kitabının olduğunu zikretmiştir.⁸⁸⁰ Ancak kitabın içeriğinden söz edilmemiştir. Onun için kitabın muhtevası hakkında bir bilgiye sahip değiliz.

*İbnü'l-Münzir en-Nisâbü'rî (ö. 318/930).*⁸⁸¹

Süyûtî İbnü'l-Münzir'in *Kitâbü'l-Azame* isminde bir kitabının olduğunu zikretmiştir.⁸⁸²

İbn Ebî Hâtim er-Râzî (ö. 327/938).

Sıfâtü rabbi'l-âlemîn adlı eserin başında, İbn Ebî Hâtim er-Râzî'nin *Kitâbü'l-Azame* adında bir eserinin olduğu ve kayıp kitaplar arasında yer aldığı ifade edilmiştir.⁸⁸³

⁸⁷⁶ Ziriklî, *A'lâm*, 4/118; Karabulut kardeşler İbn Ebi'd-Dünyâ'nın 41. eseri olarak *Kitâbü'l-Azame*'yi saymışlardır. Kitabın nüshaları Süleymaniye (Cârullah Efendi, nr. 400) ve Millet (Fezullah Efendi, nr. 2149) kütüphanelerinde mevcuttur. Bkz. Ali Rıza Karabulut-Ahmed Turan Karabulut, *Mu'cemü't-târîhi't-türâsi'l-İslâmî fî mektebâti'l-âlem*, 2/1439.

⁸⁷⁷ İbrahim Hatipoğlu, "İbn Ebi'd-Dünyâ", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1999), 19/457-462.

⁸⁷⁸ Ebü's-Şeyh, *Kitâbü'l-Azame*, 1/111.

⁸⁷⁹ Tam adı Ebü'l-Abbâs Abdullah b. Ca'fer b. el-Hasen b. Mâlik b. Câmi el-Himyerî el-Kımmî eş-Şîi'dir. Bkz. Ebü'l-Abbâs Abdullah b. Ca'fer el-Himyerî el-Kımmî, *Kurbü'l-isnâd*, thk. Müessesetü Âli'l-Beyt li İhyâi't-Türâs (Beyrut: Müessesetü Âli'l-Beyt li İhyâi't-Türâs, 1. Basım, 1993), 11.

⁸⁸⁰ "el-Kımmî Ebü'l-Abbâs: Abdullah b. Ca'fer b. el-Hasen b. Câmi el-Himyerî el-Kımmî eş-Şîi. 292/905 senesinde Bağdat'a geldi. Tasnifleri: *Kurbü'l-isnâd*, *Fadlû'l-Arab*, *Kitâbü'l-İmâme*, *Kitabü't-Tevhîd ve'l-marîfe*, *Kitabü'd-Delâil*, *Kitabü't-Tıbb*, *Kitâbü'l-Azame*, *Kitâbü'l-Gaybet ve'l-hayret*, *Mesâilü'r-ricâl ve mükâtebâtühüm* (*Kitâbü'n-Necâşî* den). Bkz. Bağdâdî, *Hediyyetü'l-ârifîn*, 1/449.

⁸⁸¹ Tam adı Ebü Bekr Muhammed b. İbrahim b. el-Münzir en-Nisâbü'rî'dir. Görüşleri etrafında Münzirîyye adıyla bir mezhep oluşmuştur. Müctehid bir âlimdir. Çok sayıda eseri mevcuttur.

⁸⁸² Süyûtî, *ed-Dürü'l-mensûr*, 6/409-410.

⁸⁸³ Şemsüddîn Muhammed b. Abdullah İbnü'l-Muhibb es-Sâmit, *Sıfâtü rabbi'l-âlemîn*, thk. Sakar b. Hasen el-Gâmidî (Mekketü'l-Mükerrema: Câmiatü Ümmü'l-Kurâ), 1/128.

*Ebû Saîd İbnü'l-A'râbî (ö. 341/952).*⁸⁸⁴

Ebû Saîd İbnü'l-A'râbî ilk sûfî müelliflerdendir. Muhaddis bir âlimdir. 4./10. asrın Ehl-i sünnet âlimlerinden ve Sünnî tasavvufun âlemlerinden sayılmıştır.⁸⁸⁵ Rivayet ettiği hadislerin bir kısmı Sülemî'nin *Tabakât*'ı ile Ebû Nuaym'ın *Hilyetü'l-evliyâ* adlı eserinde yer almaktadır. Tasavvufu, "Fuzûlî işleri terketmektir" şeklinde tarif eden İbnü'l-A'râbî, tasavvufa uzak bir âlim kadar hadisle ilgili yeterli bilgileri elde edememiş olan sûfînin de doğru yolu bulamayacağı kanaatindedir. Hayatının son yıllarını Mekke'de geçiren ve "şeyhü'l-harem" ünvanıyla tanınan İbnü'l-A'râbî burada vefat etmiştir.⁸⁸⁶ *Sıfâtü Rabbi'l-âlemîn* adlı eserin başında İbnü'l-A'râbî'nin *Kitâbü'l-Azame* adında bir eseri olduğu ve kayıp kitaplar arasında yer aldığı ifade edilmiştir.⁸⁸⁷

*Ebû Ahmed el-Assâl (ö. 349/960).*⁸⁸⁸

Muhaddis, müfessir, tarihçi, fakîh ve kırâat âlimi olarak bilinmektedir. Sem'ânî, İbn Abdilhâdî, Zehebî, İsmail Paşa el-Bağdâdî Ebû Ahmed el-Assâl'in kitapları arasında *Kitâbü'l-Azame*'yi de zikretmişlerdir.⁸⁸⁹ Ancak kitap mefkûd eserlerdendir. Kimse ondan ıktibasta bulunmamıştır.⁸⁹⁰ Ebû Ahmed el-Assâl, Ebü's-Şeyh'in çağdaşı, hemşehrîsi ve aynı zamanda hocasıdır. Selefî bir âlimdir. Eserinin içeriği hakkında bir şey söyleme imkânına sahip değiliz.

⁸⁸⁴ Tam adı Ebû Saîd Ahmed b. Muhammed b. Ziyâd el-Basrî'dir.

⁸⁸⁵ Ebû Abdîrrahmân Muhammed b. el-Hüseyn b. Muhammed es-Sülemî, *Tabakâtü's-süfiyye*, thk. Nureddîn Şureybe (Kâhire: Mektebetü'l-Hancî, 3. Basım, 1986), 427-430.

⁸⁸⁶ Ethem Cebecioğlu, "İbnü'l-A'râbî, Ebû Saîd", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1999), 20/493.

⁸⁸⁷ İbnü'l-Muhîbb es-Sâmit, *Sıfâtü rabbi'l-âlemîn*, 1/128.

⁸⁸⁸ Tam adı Ebû Ahmed Muhammed b. Ahmed b. İbrahim el-İsfahânî'dir.

⁸⁸⁹ Sem'ânî, *et-Tahbîr*, 2/382; İbn Abdilhâdî, *Tabakâtü ulemâi'l-hadis*, 3/80; Zehebî, *Siyer*, 16/11; Bağdâdî, *Hedîyyetü'l-ârifîn*, 2/43.

⁸⁹⁰ Ebü's-Şeyh, *Kitâbü'l-Azame*, 1/111.

İbn Merdûye (ö. 410/1020).⁸⁹¹

Süyûtî, İbn Merdûye'in *Kitâbü'l-Azame* isminde bir eserin olduğunu zikretmiş ve ondan alıntılar yapmıştır.⁸⁹² Ancak eserin şekli ve muhtevası hakkında bir bilgiye sahip değiliz.

Muhyiddîn İbnü'l-Arabî (ö. 638/1240).⁸⁹³

Hacı Halîfe⁸⁹⁴ ve Brokelmann İbnü'l-Arabî'nin eserleri arasında *Kitâbü'l-Azame* isminde bir kitabının varlığından söz etmişlerdir. Kitabın çeşitli kütüphanelerde nüshaları bulunmaktadır. Nüshalardan biri Cârullah nüshasıdır. Mübârekfûrî eserin "tasavvuf" veya "vahdet-i vücûd" gibi konuları ihtiva edebileceğini söylemiştir.⁸⁹⁵

Âiz Abdullah el-Karnî

Çağdaş âlimlerden Dr. Âiz el-Karnî, Allah'ın azamet ve kudretine dair *el-Azame* isminde bir eser telif etmiştir. 291 sayfa hacmindeki bu eser Ebû Suheyb Bâhis b. Ahmed el-Hazrecî el-Ensârî tarafından tahkik edilmiştir.⁸⁹⁶

Kitâbü'l-Azame adını taşıyan eserler burada tespit edilmeye çalışıldı.⁸⁹⁷ Aynı içeriğe sahip başka isimde telif edilen eserlerin olduğu muhakkaktır.

3.1.5.2 Eserin türü ile ilgili değerlendirmeler

Genel İslâmî edebiyat içinde hadis külliyyâtının önemli bir yer teşkil ettiği bilinen bir durumdur. Tedvin ve tasnif faaliyetlerinin başlamasıyla birlikte hadis alanında değişik türlerde eserler verilmeye başlanmıştır. Eserler tasnîfâta tabi tutulurken çeşitli açılar

⁸⁹¹ Tam adı Ebû Bekr Ahmed b. Mûsâ b. Merdûye b. Fûrek el-İsfahânî'dir. Hadis hâfızı, tefsir, tarih ve coğrafya âlimi olarak bilinmektedir. *et-Tefsîr*'i başta olmak üzere çok sayıda eseri bulunmaktadır.

⁸⁹² Süyûtî, *ed-Dürrü'l-mensûr*, 4/95.

⁸⁹³ Tam adı Muhyiddîn Muhammed b. Ali b. Muhammed el-Arabî et-Tâî el-Hâtimî'dir. Tasavvuf ve İslâm düşünce tarihinde büyük etkileri bulunan sûfî müelliftir. Çok sayıda eseri bulunmaktadır.

⁸⁹⁴ Kâtip Çelebi, *Keşfü'z-zünûn*, 1439.

⁸⁹⁵ Ebû's-Şeyh, *Kitâbü'l-Azame*, 1/113.

⁸⁹⁶ Âiz el-Karnî, *el-Azame*, thk. Ebû Suheyb Bâhis b. Ahmed el-Hazrecî el-Ensârî (Riyâd: Mektebetü'l-Abîkân, 2. Basım, 2004).

⁸⁹⁷ Yüce Allah'ın azametüne dair eser yazan çağdaş yazarlar: 1. Dr. Muhammed Mûsâ eş-Şerîf, *Azametüllahi Teâlâ Azze ve Celle* (Beyrût: Dâru İbn Kesîr, 2009). 2. Dr. Ömer Süleymân el-Aşkar, *el-Akîde fillah* (Ürdün: Dâru'n-Nefâis, 12. Basım, 1999).

göz önünde tutulmuştur. *Kitâbü'l-Azame* İslâmî edebiyat içinde nerede durmaktadır veya *Kitâbü'l-Azame* nasıl bir eser olarak nitelendirilebilir? Bu soruya doğru cevap verebilmek için önce kitabın özelliklerine bakmak gerekir. Tetkikler neticesinde *Kitâbü'l-Azame*'nin şu özelliklerinin öne çıktığı görülmektedir:

a. Bilgiler hadis isnad tekniği ile aktarılmıştır

Bâblarda serdedilen bilgiler hadis edâ ve tahammül teknikleri uygulanarak sunulmuştur. Rivayet metinleri isnatlarıyla birlikte zikredilmişlerdir. Bu bakımdan *Kitâbü'l-Azame* müsned, musannef, muvatta, câmi, cüz ve fevâid türünde yazılmış herhangi bir hadis kitabından farkı yoktur. Ebü's-Şeyh muhaddis âlimlerdendir. Metinlerin aidiyeti ve isnad tekniğinin kullanılması dikkate alındığında eserin bir hadis kitabı olduğu söylenebilir.

b. Belli bir konuda yazılmıştır

Konuların genelden özele doğru akışı söz konusudur. *Kitâbü'l-Azame* konu itibarıyla kelâm ve akâid kitapları kategorisinde görünmektedir. Ancak kitapta kelâm ve akâid meseleleri tamamen ele alınmış değildir. Allah'ın azametini dair meseleler üzerinde durulmuş ve konuya dair çeşitli rivayetler delil olarak getirilmiştir.⁸⁹⁸ Bu bakımdan eser, belli bir konuda yazılan kitaplara örneklik teşkil etmektedir.

c. Ehl-i sünnet düşüncesini temsil etmektedir

Ebü's-Şeyh zamanında Cehmîler'in sıfât ve esmâ konusuna yaklaşımları; felsefe ve kelâmcıların dinî olmayan kavramlarla ve Yunan felsefesinden alınma deliller ve örneklerle söz konusu mevzuları ele alışları Ehl-i hadîs diyebileceğimiz çevreleri hayli rahatsız etmiştir. Bu sebepten bazı muhaddisler, Müslümanların inançlarını korumaya yönelik çaba içerisine girmişlerdir.⁸⁹⁹ Bu sebeple *Kitâbü's-Sünne* (veya iman konularını çağrıştıran) akâid kitapları kaleme almışlardır. Bu sahada eser yazanlardan

⁸⁹⁸ Ehl-i hadîs olarak bilinen birçok âlim “usûl ve sünnet sâhibi” şeklinde nitelenmişlerdir. Ahmed b. Hanbel'in akâidle ilgili eserinin tam adı (أصول السنة) şeklindedir. Ebû Mansûr el-İsfahânî, Ebü's-Şeyh'ten (صاحب سنة و اصول) şeklinde söz etmiştir. Bkz. Kıvâmü's-Sünne el-İsfahânî, *el-Hucce fî beyâni'l-mahacce*, 231-244.

⁸⁹⁹ Yusuf Şevki Yavuz, “Arş”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1991), 3/406-409.

birisi de Ebü's-Şeyh'tir. O bu amaçla, *Kitâbü's-Sünne* ve *Kitâbü'l-Azame*'yi tasnif etmiştir. *Kitâbü'l-Azame*'de geçen *arş* gibi konuların Ehl-i sünnet anlayışı içinde ele alınması ve özel bir başlık altında işlenmesi bu mezuda bir literatürün gelişmesine de imkân tanımıştır. *Kitâbü'l-Azame*, Zehebî'nin *Kitâbü'l-Arş* adlı eserinin temel kaynakları arasında gösterilir.⁹⁰⁰ Dolayısıyla *Kitâbü'l-Azame*'yi Ehl-i sünnet'in önemli kaynakları arasında saymak gerekmektedir.⁹⁰¹

d. Muhteva çok yönlüdür

Kitâbü'l-Azame konu itibariyle akâid literatürü içinde değerlendirilse de onun muhtevası ve ondan istifade çok yönlü olmuştur. Muhaddislerin usûlü ile yazıldığından ve hadis kitaplarındaki konulara değindiğinden dolayı eser tamamen bir hadis kitabı özelliği taşımaktadır. Sonradan yazılma hadis kitaplarında ondan çok sayıda rivayet aktarılmıştır. İçinde üç yüzden fazla ayete ve bu ayetlerin tefsirine yer verilmiştir. Bundan dolayı *Kitâbü'l-Azame*, rivayet tefsirlerinin temel kaynaklarından biri olmuştur.⁹⁰² İtikad konusunda Ehl-i sünnet kitaplarının önde gelenlerindendir.⁹⁰³ Özellikle meleklerle dair geniş bilgilere yer verilmiş, onda içeriği hiçbir yerde olmayan rivayetler nakledilmiştir. Müstakil bâblarda tarihî olaylara ve şahıslara dair nakiller bulunmaktadır. Zülkarneyn kıssası, İrem, Süleymân b. Dâvûd, Nemrûd, Allah'ın Arz-ı Mukaddes'e girmelerini yasakladığı Ashâb-ı Mûsâ, Âc b. Âk kıssası, Amâlika ve Cebâbire halkı, İlyâs, Mâide, Hz. Âdem ve Havvâ'nın (as) yaratılışları gibi tarihî şahsiyetler Allah'ın azameti ve kudretine örnek olarak gösterilmişlerdir. Kitapta zâhid

⁹⁰⁰ Muhammed b. Halîfe et-Temîmî Zehebî'ye ait *Kitâbü'l-Arş*'in kaynakları arasında *Azame*'yi de sayılmıştır. Yine aynı kaynaktan Zehebî Ebü's-Şeyh'i bu alanda eser yazan, kavli olan âlimler arasında zikretmiştir. Bkz. Zehebî, *el-Arş*, 1/409; 2/402.

⁹⁰¹ Zehebî Ulüvv'ünde istivâ, ulüv gibi konulara dair ayet ve hadisleri zikrettikten sonra Cehmiyye'nin zuhuru ve sözleri ortaya çıktıktan sonra "ulüvv meselesinde" tâbiinden itibaren söz söyleyen imamların isimlerinden söz eder ve bu imamlar arasına Ebü's-Şeyh'i de zikreder. Bkz. Zehebî, *el-Ulûvv li'l-Âliyyi'l-Gaffâr*, 229.

⁹⁰² Süyûtî *ed-Dürrü'l-mensûr*'unda *Kitâbü'l-Azame*'den çok sayıda iktibasta bulunmuştur.

⁹⁰³ Ehl-i sünnet kitaplarının önde gelenlerini şöyle özetleyebiliriz: *el-Haydetü ve'l-i'izâr fi'r-reddi alâ men kâle bi halkı'l-Kur'ân*, Ebü'l-Hasan Abdülazîz b. Yahyâ el-Kinânî (ö. 240); *es-Sünne*, Ahmed b. Hanbel (ö. 241); *İslâhu'l-mantık*, İbni's-Sikkît (ö. 244); *Şerhü's-Sünne*, İsmail b. Yahyâ el-Müzenî (ö. 264); *er-Red alâ Bişr el-Merîsî ve er-Red ale'l-Cehmiyye*, Osmân b. Saîd ed-Dârimî (ö. 280); *eş-Şükr*, İbn Ebî'd-Dünyâ (ö. 281); *es-Sünne*, İbn Ebî Âsım (ö. 287); *el-Arş ve mâ verede fih*, Ebû Cafer Muhammed b. Osmân b. Ebî Şeybe (ö. 297); *Sarihü's-sünne*, Taberî (ö. 310); *es-Sünne*, Hallâl (ö. 311); *Tevhîd*, İbn Huzeyme (ö. 311); *Akîdetü't-Tahâvî*, Tahâvî (ö. 321); *İbâne*, *el-Umde fi'r-rü'ye ve Makâlât*, Eş'arî, (ö.324); *er-Red ale'l-Cehmiyye*, Ebu Muhammed Abdurrahmân b. Ebî Hâtim er-Râzî (ö. 327); *Marife*, Assâl (ö. 349); *es-Sünne*, Taberânî (ö. 365); *Kitâbü'l-Azame*, Ebü's-Şeyh (ö. 369); *Akîdetü eimmeti'l-hadis*, İsmailî (ö. 371); *Ru'yâ ve es-Sifât*, Dârekutnî (ö. 385); *İbâne*, Akberî (ö. 387); *Tevhîd ve es-Sifât*, İbn Mende (ö. 395); *İbâne*, Bâkîllânî (ö.403); *İbâne*, Siczî (ö. 444); *Akîdetü's-selef ve ashâbi'l-hadis*, Sâbûnî (ö. 449); *el-Esmâ ve's-sıfat ve İtikâd alâ mezhebi's-selef Ehli's-sünneti ve'l-cemâat*, Beyhakî (ö. 458); *İbtâlû't-tevilât*, Ferrâ (ö. 458); *es-Sifât*, el-Herevî (ö. 481); *İsbâtü sıfati'l-ulüvv*, Makdisî (ö. 620); *Akîdetü ashâbi'l-hadis*, Kerçî (ö. 532). Bkz. Zehebî, *el-Arş*, 1/409, 2/402.

ve sâlih olarak nitelenen sûfî meşrepli birçok kimseden güzel sözler nakladılmıştır. Ayrıca kitabın çeşitli yerlerinde şiirlere de yer verilmiştir. Şiirlerin edebiyat açısından önemli olduğu muhakkaktır. Bu anlatılan her bir özellikten dolayı eserin akâid, tefsir, hadis, tarih ve tasavvuf kitabı olabileceği iddia edilmiştir.⁹⁰⁴

Sûfî Bir Kitap Olduğu İddiası

Sûfî kitap “tasavvufî düşünce ve duyguları ele alan, zühd hayatını teşvik eden eser” şeklinde tanımlanabilir.⁹⁰⁵ *Kitâbü'l-Azame* için “sûfî bir kitap” nitelemesini yapanlar olmuştur. Onlardan biri merhum Fuad Sezgin’dir. O şöyle bir ifade kullanmıştır: كتاب العظمة وهو كتاب صوفي (Ebü’s-Şeyh’in eserlerinden biri) *Kitâbü'l-Azame*’dir. Bu, sûfî bir kitaptır.”⁹⁰⁶ Ekrem Ziyâ el-Umerî de Sezgin’in bu ifadelerini aynen tekrarlamıştır.⁹⁰⁷ Eserin bazı kütüphane kataloglarında *sûfî eserler* kategorisinde zikredildiği de olmuştur. İçinde zâhidlere ait sözler var diye sûfî bir kitap olduğunu iddia etmek oldukça güç görünmektedir. Çünkü kitabın şekil ve muhtevasına bakıldığında bu iddiayı destekleyecek güçlü deliller bulunmamaktadır.⁹⁰⁸

Kitâbü'l-Azame itikad alanında yazılmış; müminlerin Hz. Peygamber’den, sahâbeden, tâbiînden doğru gelen sahih inançlarını muhafazaya ve etrafta kol gezen bâtil inaçlardan korumaya yönelik bir çalışmadır. İtikadda ortaya çıkabilecek yanlışlar, kişinin dünya ve ahiretini mahvedebilir. Bundan dolayı imanla ilgili değerleri

⁹⁰⁴ Ebü’s-Şeyh, *Kitâbü'l-Azame*, 1/108.

⁹⁰⁵ Sûfî insana nisbet edildiğinde “tasavvuf yolunda nefis mücadelesini tamamlayıp kemâle eren kimse” manasına gelir. Zühd hayatını tercih edenlere çoğunlukla *sûfî* denmiştir. Abdülkerim el-Kuşeyrî’ye göre “dinin hükümlerine büyük bir dikkatle riayet edenlere *âbid* ve *zâhid* tabir edilmiştir. Tasavvufun bine yakın tanımı yapılmıştır. Kâşânî (ö. 736/1335) tasavvufu “zâhirde ve bâtında şeriâtın edeblerini yerine getirmek” şeklinde tarif eder. Ebü Tûrâb en-Nahşebî (ö. 245/859) sûfîyi “hiçbir şeyin kendisini bulandırmadığı, her şeyin kendisiyle duru ve saf hale geldiği kişi” şeklinde tanımlamış Ebü Bekr eş-Şiblî (ö. 334/946) ise “halktan ayrılan ve Hakk’a eren kimse” şeklinde tarif etmiştir. Bkz. Reşat Öngören, “sûfî”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2009), 37/471-472; Reşat Öngören, “Tasavvuf”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2011), 40/119-126.

⁹⁰⁶ Sezgin, *Târîhu't-turâsî'l-Arabî*, 1/404.

⁹⁰⁷ Ekrem Ziyâ el-Ömerî, *Mevâridü'l-Hatib el-Bağdâdî fî Târîhi Bağdâd* (Riyâd: Dâru Taybe, 2. Basım, 1985), 190.

⁹⁰⁸ Bir kitabı, belli bir edebiyat türüne dâhil edebilmek için o türün genel özelliklerini taşıması gerekir. Tasavvuf kitaplarında şeyh-mürîd, zikir-evrâd, âdâb-erkân, dünya-ahiret, zâhir-bâtın, ihlas-riya, aşk-muhabbet gibi tasavvufî terimler yer alır, işâri yorumlara gidilir. Bu bakımdan *Kitâbü'l-Azame*’yi sûfî edebiyat içinde değerlendirmek zor görünmektedir. Kitapta zühde dair ayet, hadis, eser, hakîm sözü, hikâyeler bulunması onu sûfî bir eser yapmaz. Fuad Sezgin’in *Kitâbü'l-Azame* için “O, sûfî bir kitaptır; Berlin 6159 nolu nüshada denildiği gibi...” demesi aslında bu değerlendirmenin katalog üzerinden yapıldığı düşüncesini akla getirmektedir. *Kitâbü'l-Azame*’nin Mısır’daki bazı yazma kataloglarında tasavvuf konuları arasında zikredilmesi de sûfî bir kitap olduğu izlenimini vermektedir. Bir diğer ihtimal İbnü'l-Arabî’nin *Kitâbü'l-Azame* adlı eseri ile benzerlik kurulmasıdır. Ancak incelendiğinde iki kitap arasında muhteva ve şekil yönüyle farklılıklar olduğu görülecektir. Bkz. Kâtip Çelebi, *Keşfü’z-zünûn*, 1439; Sezgin, *Târîhu't-turâsî'l-Arabî*, 1/404-405; Ebü’s-Şeyh, *Kitâbü'l-Azame*, 1/113.

korumaya yönelik çalışmalar, her türlü takdirin üzerindedir. İstikamet üzere olmak ya da istikametli bir yola irşad etmek en büyük keramet olarak karşımıza çıkmaktadır.⁹⁰⁹ Ebü's-Şeyh *Kitâbü'l-Azame* ile itikad alanında insanlara yol göstererek keramete eren bir İslâm âlimi olduğu ifade edilmelidir. Nitekim İmam Ebû Hanîfe ve İmam Şâfiî, istikamet üzere olan âlimlerin büyük veliler olduğunu ifade etmişlerdir: *إن لم يكن العلماء هم أولياء الله فليس لله ولي* “Eğer âlimler, Allah’ın veli kulları değilse Allah’ın hiçbir veli kulu yok demektir.”⁹¹⁰

Bilgilerin Dânyâl Kitabı’ndan Alındığı İddiası

Dânyâl, Ehl-i kitâb ve Müslümanların kendisini *sâlih* ve *peygamber* olarak kabul ettikleri tarihî bir şahsiyettir. Eski Ahit’te Dânyâl ve ona nisbet edilen bir bölümden söz edilir.⁹¹¹ Olağanüstü işleriyle bilinen, bilge ve hikmet sahibi meşhur bir kimsedir. M.Ö. 6. yüzyılda, Bâbil kralı 2. Nabukadnezar’ın (Buhtunnasr) giriştiği harp zamanında doğmuş, esir alınan soydaşları ile beraber köle olarak Bâbil’e götürülmüştür. Dânyâl, zekâsı ve kültürü sebebiyle Bâbil kralının sarayında çalıştı.⁹¹² Onunla ilgili en önemli ayrıntı saray duvarında beliren sırlı bir yazıyı okuması ve kralın gördüğü rüyaları yorumlamasıdır.⁹¹³ Mezarının farklı yerlerde olduğu söylenmektedir.⁹¹⁴ Özellikle Ahvâz’daki türbe ile ilgili tuhaf hikâyeler anlatılır.⁹¹⁵

⁹⁰⁹ Hz. Peygamber’in (sav) *فوالله لأن يهدي الله بك رجلاً واحداً خيرٌ لك من أن يكون لك حُمْرُ النَّعَمِ* (Ey Ali!) Allah'a yemin ederim ki, Allah'ın senin aracılığıyla bir tek kişiye yol göstermesi, senin için kırmızı develere sahip olmaktan daha hayırlıdır.” Bkz. Buhârî, “Megâzî”, 38 (H no: 4210).

⁹¹⁰ İmam Ebû Hanîfe (ان لم يكن أولياء الله في الدنيا والآخرة الفقهاء والعلماء فليس لله ولي) “Eğer fakih ve âlimler dünya ve ahirette Allah’ın velileri olmadıysa Allah için (başka) bir veli kimse yok demektir”; İmam eş-Şâfiî de (ان لم يكن الفقهاء أولياء الله في الآخرة فما لله ولي) “Şayet fakihler ahirette Allah’ın veli kulları olamayacaklarsa Allah için veli bir kul yok demektir” demiştir. Bkz. Ebû Bekr Ahmed b. Ali b. Sâbit el-Hatîb el-Bağdâdî, *el-Fakih ve'l-mütefekkih*, thk. Ebû Abdîrrahmân Âdil b. Yûsuf el-Azâzî (Riyâd: Dâru İbni'l-Cevzî, 1. Basım, 1996), 1/150.

⁹¹¹ Dânyâl, İbranice’de “Tanrı hükmetti” veya “Benim savunucum Tanrı’dır”manasına geldiği söylenmiştir. Yahudi peygamberlerindendir; İsrailoğulları’nın Yahuda kabilesinden ve kral soyundandır. Bkz. Ömer Faruk Harman, “Dânyâl”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1993), 8/480-481.

⁹¹² Ebrahim Alkhaffaf, *Dalyan’ın Melhamesi: Tenkitli Metin, Giriş ve Yorum* (İstanbul: Fatih Sultan Mehmet Vakıf Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2017), 10-11.

⁹¹³ Alkhaffaf, *Dalyan’ın Melhamesi*, 23.

⁹¹⁴ Dânyâl’a nisbet edilen çok sayıda türbe bulunmaktadır. Bu türbelerin İskenderiye, Tarsus, Semerkant, Bâbil, Kerkük, Mikdâdiye, Musul, Ahvâz gibi yerlerde olduğu söylenir. Bkz. Alkhaffaf, *Dalyan’ın Melhamesi*, 14-15.

⁹¹⁵ Türbe Dicle’nin kollarından biri olan Ulay Nehri’nin yakınlarında bulunur. Kasabanın bir tarafında Yahudiler oturur. Onlar zengin kimselerdir. Diğer tarafında ise fakirler ikamet etmektedirler. Fakirler bunu Yahudilerin tarafında bulunan Dânyâl kabrinin bereketine bağlarlar. İki taraf arasında tartışmalar olur. Neticede Dânyâl’ın kabrinin her yıl sıra ile şehrin bir kısmında kalmasına karar verirler. Melik Şah buraya uğradığında yöre halkının Dânyâl Peygamber’in lahdini bir köprüden geçirerek değişik tokuş ettiklerini, Yahudi ve Müslümanlardan kalabalık bir kitlenin ardında yürüdüklerini görür. Onlara bunun yanlış bir şey olduğunu söyleyerek nehrin iki tarafı eşit arşınlanarak na’sın bir cam lahit içine konmasını, lahdi de demirden zincirlerle köprüünün ortasına asılmasını emreder. Lahdinin yakınına da ibadethaneler yaptırır. Timur oraya girdiğinde lahdi asılı vaziyette görmüştür. Bkz. Alkhaffaf, *Dalyan’ın Melhamesi*, 15-16.

Kur'ân-ı Kerîm'de Dânyâl'a dair herhangi bir bilgi bulunmamaktadır. Ancak bazı rivayetlerde ondan söz edilmiştir. Müslümanlar onu bir “peygamber” olarak kabul eder. Dânyâl; tevhîdî eğilimlere sahip bir kimsedir. Bazı araştırmacılar, Müslümanların *melhame* ilmine önem vermesinin Dânyâl'a nisbet edilen kitapların yayılmasıyla başladığını kabul ederler. Dânyâl adından söz eden ve ona nisbet edilen birçok Arapça metin vardır. Bunların çoğu miladi 8. yüzyıldan sonra İslâmî dönemde yazılmıştır.⁹¹⁶ Taberî'nin ifadesine göre Mısır'da hicrî 61 yılında Dânyâl'ın kitapları okunuyordu.⁹¹⁷ Bazı İslâmî kaynaklarda, Dânyâl cesedinin Hz. Ömer zamanında Ebû Mûsâ el-Eş'arî tarafından Sûs şehrinde kralın hazine dairesindeki bir odada bulunduğu ve cenaze namazı kılınarak defnedildiği şeklinde mevsuk olmayan rivayetler nakledilmiştir.⁹¹⁸ Ebû'l-Âliye (ö. 90/709) şöyle demiştir: “Biz Tüster'i fethedince Hurmüzân'ın beyt-i mâlinde, içinde bir ölü olan ve başucunda bir kitap bulunan bir serîr bulduk. Kitabı alıp Hz. Ömer'e gönderdik. O da Ka'b'e verdi. Ka'b, Arapça'ya çevirdi...”⁹¹⁹ “Kitabı Ömer'e yolladık. Ben onu ilk okuyan Arabım. Ömer kitabı Ka'b'e gönderdi. O da Arapça olarak istinsah etti. Onda olagelen şeyler, yani fitneler vardı.”⁹²⁰

Naklettigine göre Buhtunnasr onu bir kuyuya atmış ve üzerine iki aslan salmış, ancak aslanlar ona dokunmamışlar. Şam'da ikamet eden Ermiyâ Peygamber (as) onun bu durumuna vahiyle muttali olur ve yemek getirir.⁹²¹

Dânyâl'ın mezarı bulununca parmağında, üzerinde iki aslanın yaladığı insan motifli bir yüzük bulurlar. Sebebi şöyle açıklanır: Dânyâl hayatta iken krala müneccimler gelir “Şöyle bir çocuk doğacak; senin saltanatını da giderecek ve bozacak” derler. Bunun üzerine kral “Vallahi bu gece doğan her çocuğu öldüreceğim” der. Bu arada Dânyâl'ı yakalarlar ve aslanların olduğu bir yere bırakırlar; erkek ve dişi iki aslan onu yalarlar

⁹¹⁶ Alkhaffaf, *Dalyan'ın Melhamesi*, 13.

⁹¹⁷ Taberî, *Târîhu't-Taberî*, 5/475-476.

⁹¹⁸ Harman, “Dânyâl”, 480-481. Dalyan'ın zikredildiği kaynaklardan bazıları: Muhammed b. İshâk el-Medenî, *Siretü İbn İshâk*, thk. Süheyl Zekkâr (Beyrût: Dâru'l-Fikr, 1. Basım, 1978), 66-67; Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, 1/361-362; İbn Asâkir, *Târîhu Dimaşk*, 8/32; İbn Hurdâzebe, *el-Mesâlik ve'l-memâlik*, 92; Ebû'l-Hasen Ali b. Muhammed el-Mâverîdî, *A'lâmü'n-nübüvve* (Beyrût: Dâru'l-Hilâl, 1. Basım, 1409), 155-156.

⁹¹⁹ Ebû Bekr Ahmed b. el-Hüseyn el-Beyhakî, *Delâilü'n-nübüvve*, thk. Abdülmü'tî Kal'acî (Beyrût: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2008), 1/381.

⁹²⁰ Nuaym b. Hammâd el-Mervezî, *Kitâbü'l-Fiten* (Beyrût: Dâru'l-Fikr, 1993), 18-19.

⁹²¹ İbn Ebi'd-Dünyâ, Abdullah b. Hüzeyl'den nakletmiştir. Bkz. Ebû Bekr Abdullah b. Muhammed el-Kureşî el-Bağdâdî, *Kitâbü'l-Ferec ba'de's-şidde*, thk. Ebû Hüzeyfe Ubeydullah b. Âliye (Mısır: Dâru'r-Reyyân, 1988), 75 (H no: 78).

ve zarar vermezler. Annesi onu bu vaziyette kurtulduğunu görür. Âlimler, yüzüğün bu olayı tasvir ettiğini; Dânyâl'ın Allah'ın bu nimetini unutmamak için yüzüğüne nakış yaptığını söylemişlerdir.⁹²² Hz. Ömer'in, Ebû Mûsâ el-Eş'arî'ye yazdıkları arasında şunlar da bulunmaktadır: *إِنَّ هَذَا نَبِيٍّ مِنَ الْأَنْبِيَاءِ وَالنَّارُ لَا تَأْكُلُ الْأَنْبِيَاءَ وَالْأَرْضُ لَا تَأْكُلُ الْأَنْبِيَاءَ* “Muhakkak ki bu zat, nebilerden biridir. Bilesin ki ateş ve toprak peygamberler(in cesedini) yemez (bir zarar vermez).”⁹²³ Bu hadise nedeniyle benzer bir sözü Ebû Âliye şöyle der: *“Peygamberlerin etlerini toprak eskitemez, yırtıcı hayvanlar da (hürmeten onların bedenlerini) yemezler.”*⁹²⁴ Hz. Peygamber (sav) şöyle demiştir: *إِنَّ دَانِيَالَ دَعَا رَبَّهُ عَزَّ وَجَلَّ أَنْ يَدْفِنَهُ أُمَّةٌ مُحَمَّدٍ* “Dânyâl, kendisini Muhammed ümmetinin defnetmesi için Rabbine dua etmiştir”; *من دَلَّ عَلَى* “Dânyâl, Ebû Mûsâ el-Eş'arî Tüsteri fethettiği zaman bir tabutta Dânyâl'ın na'sını bulmuş ve durumu Hz. Ömer'e (ra) bildirmiştir. Hz. Ömer de na'sı defnetmelerini ve fitneye düşmemeleri için kabrini insanlardan gizlemelerini emreder.⁹²⁶ Na'sının yanında bir kitap bulunur, Hz. Ömer'e gönderilir. Ömer kitabı Ka'b'e verir. Ka'b de “Onda siretiniz, işleriniz, dininiz, sözlerinizdeki hatalar ve henüz gerçekleşmemiş şeyler var” demiştir.⁹²⁷ Müslümanlar onu kefenleyip defnettiler. Kaynakların çoğunda na'sıyla yağmur duası yapıldığı nakledilmiştir.⁹²⁸ Sa'lebî'nin (ö. 1035) *Arâisü'l-mecâlis* adlı eserinde “Dânyâl'ın (as) kıssası” ve “Dânyâl'ın (as) vefat haberi” başlıkları altında ondan söz edilmiştir.⁹²⁹ İbn Teymiyye Dânyâl Peygamber'in Hz. İsmâ ve Hz. Muhammed'i müjdelediğini söylemiştir.⁹³⁰ Dânyâl'ın türbesi çağımız Müslümanları tarafından hala

⁹²² İbn Kesir, *el-Bidâye*, 2/50. Dânyâl (as) beladan kurtulunca şu lafızlarla şükretmiştir: *الْحَمْدُ لِلَّهِ الَّذِي لَا يَنْسَى مَنْ ذَكَرَهُ وَالْحَمْدُ لِلَّهِ الَّذِي لَا يَخِيبُ مَنْ دَعَاهُ وَالْحَمْدُ لِلَّهِ الَّذِي مَنْ وَثِقَ بِهِ لَمْ يَكِلْهُ إِلَى غَيْرِهِ وَالْحَمْدُ لِلَّهِ الَّذِي يَجْزِي بِالْإِحْسَانِ الْإِحْسَانَ وَالْحَمْدُ لِلَّهِ الَّذِي يَجْزِي بِالصَّبْرِ نَجَاةً وَالْحَمْدُ لِلَّهِ الَّذِي هُوَ يَكْثِفُ ضَرْبًا بَعْدَ كَرْبِنَا وَالْحَمْدُ لِلَّهِ الَّذِي هُوَ يَقْتُلُ جَيْنَ يَسُوءُ ظَنُّنَا بِأَعْمَالِنَا وَالْحَمْدُ لِلَّهِ الَّذِي هُوَ رَجَاؤُنَا جَيْنَ تَنْقَطِعُ الْجِيلُ عَنَّا* “Hamdolsun kendisini zikreden unutmayan Allah'a! Hamdolsun kendisine dua edeni hüsrana uğratmayan Allah'a! Hamdolsun kendisine güvenen ve başkasına emânet etmeyen Allah'a! Hamdolsun iyiliği iyilikle mükâfatlandıran Allah'a! Hamdolsun sabırla kurtuluşu mükâfatlandıran Allah'a! Hamdolsun sıkıntımızın ardından zararımızı gideren Allah'a! Hamdolsun amellerimiz hakkında kötü düşündüğümüzde sığınağımız olan Allah'a! Hamdolsun tüm imkânlarımız kesildiğinde umudumuz olan Allah'a!” Bkz. İbn Ebi'd-Dünyâ, *Kitâbü'l-Ferc*, 75 (H no: 75).

⁹²³ Ebû Bekr Abdullah b. Muhammed b. Ebî Şeybe el-Absî, *el-Musannef fi'l-ehâdis ve'l-âsar*, thk. Kemâl Yûsuf el-Hût (Riyâd: Mektebetü'r-Rüşd, 1. basım, 1989), 7/4.

⁹²⁴ Beyhakî, *Delâilü'n-nübüvve*, 1/382.

⁹²⁵ İbn Kesir, *el-Bidâye*, 2/377.

⁹²⁶ Muhammed b. Osmân b. Ebî Şeybe, *el-Musannef*, 7/4; İbn Kesir, *el-Bidâye*, 2/378.

⁹²⁷ Beyhakî, *Delâilü'n-nübüvve*, 1/381-382.

⁹²⁸ Beyhakî, *Delâilü'n-nübüvve*, 1/381; Alkhaffaf, *Dalyan'ın Melhamesi*, 20.

⁹²⁹ Ebû İshâk Ahmed b. Muhammed es-Sa'lebî, *Arâisü'l-mecâlis*. (Kâhire, Mekteberü'l-Cumhûriyyeti'l-Arabiyye, 1954), 376-382.

⁹³⁰ Dânyâl, Hz. Peygamber'in (sav) ismini de zikrederek şöyle demiştir: *سَتَنْزِعُ فِي قَسْبِكَ إِغْرَافًا وَتَرْتَوِي السِّهَامَ بِأَمْرِكَ يَا مُحَمَّدُ* “Yayındaki suyu çekeceksin ve emrinle oklar söndürülecek ey Muhammed!” Bkz. Ahmed b. Abdülhalim el-Harrânî, *el-Cevâbü's-sahih limen beddele dîne'l-Mesih*, thk. Ali b. Hasan (Riyâd: Dâru'l-Âsime, 199), 5/275.

ziyaret edilmektedir.⁹³¹ Bütün bu veriler, Dânyâl'ın insanlar üzerindeki etkisinin devam ettiğini gösterir.

Brokolmann, *Kitâbü'l-Azame*'yi Abdullah b. Selâm ve Serendîb (Seylân) arşivlerinde bulunan Dânyâl kitaplarına dayandığını iddia etmiştir.⁹³² Fuad Sezgin de *Kitâbü'l-Azame*'yi vassfederken “Bu tasavvufî bir kitaptır; Dânyâl peygamberin kitaplarının kendisine ulaştığı zannıyla sahâbî Abdullah b. Selâm'a dayanmaktadır” demiştir.⁹³³ Mübârekfûrî bu iddialara şiddetle karşı çıkar ve her ikisinin de *Kitâbü'l-Azame*'nin nüshalarına bakmadan karar verdiklerini ve fehrese kitaplarına bakmakla yetindiklerini ifade eder.⁹³⁴ *Kitâbü'l-Azame*'de Abdullah b. Selâm'dan (ra) nakledilen rivayet sayısı dört kadardır.⁹³⁵ Dânyâl Peygamber'in adı da sadece iki rivayette geçmektedir.⁹³⁶ 1303 rivayete göre 6 rivayet mukayese edilemeyecek kadar azdır. Dolayısıyla koskoca kitabın Abdullah b. Selâm'a, onun da Dânyâl kitaplarına dayandırılması kabul edilebilecek bir değerlendirme olamaz. Kaldı ki Ebü's-Şeyh zikrettiğimiz 6 rivayeti muhaddislerin isnad yöntemiyle nakletmiştir. Diğer bir husus da Dânyâl kitabındaki bilgilerle *Kitâbü'l-Azame*'deki konuların muhteva olarak aynı olmadıklarıdır.⁹³⁷ *Kitâbü'l-Azame*'de Dânyâl Peygamberin adı Hizkîl (as) ile birlikte geçer. Vehb b. Münebbih'in naklettiğine göre Hizkîl (as), Dânyâl Peygamber'le birlikte Buhtunnasr'ın Beyti'l-Makdis'te esir ettiği kimseler arasında imiş. Hizkîl (as) Fırat'ın kenarında uyku halinde iken kendisine bir melek gelir, onun başından tuttuğu gibi Beyti'l-Makdis'in hazinesine taşır. Gökler arşa doğru yarılarak kendisine açılır ve o açılan yerden arşı ve etrafındakileri görmeye başlar.⁹³⁸ Dânyâl isminin geçtiği ikinci rivayet Muhammed b. Ca'fer el-Hüzelî'ye (ö. 193/809) nisbet edilerek nakledilmiştir. Muhammed b. Ca'fer, Hz. Âdem'den (as) itibaren Hz. Muhammed'e (sav) kadar dönem içinde gelen peygamber ve hükümdarlardan söz ediyor. Başta Hz. Âdem'e verilen buğdaydan, buğdayın ekim, dikim, un yapılması, yemek yapılması gibi şeylerden söz edilmiştir. Hz. Âdem'in (as) torunu Üc b. Unuk'tan bahsedilmiştir.

⁹³¹ Alkhaffaf, *Dalyan'ın Melhamesi*, 35.

⁹³² Brockelmann, *Târihu'l-edebi'l-Arabî*, 4/43-44.

⁹³³ Ebü's-Şeyh, *Tabakât*, 1/101; Ebü's-Şeyh, *Kitâbü'l-Azame*, 1/106-107.

⁹³⁴ Ebü's-Şeyh, *Kitâbü'l-Azame*, 1/107.

⁹³⁵ 21 (tefekür), 561 (yaratılış), 882 (yaratılış), 885 (yaratılış) nolu rivayetler Abdullah b. Selâm'dan nakledilmiş ya da onun sözlerini içermektedir.

⁹³⁶ 231 ve 1064 nolu rivayetler.

⁹³⁷ *Dalyan'ın Melhamesi* adlı çalışmada kitabın mukayeseli nüshaları gösterilmiştir. Bkz. Alkhaffaf, *Dalyan'ın Melhamesi*, 70-164.

⁹³⁸ Ebü's-Şeyh, *Kitâbü'l-Azame*, 2/603 (H no: 231).

Yahyâ b. Zekeriyâ'dan (as) sonra Yüce Allah risalet için Hz. Dânyâl'ı seçmiştir. O vakit melik Yezdecir b. Sâbûr bulunmaktadır.⁹³⁹ Dânyâl'dan anlatım sadece bu kadardır. Görüldüğü gibi *Kitâbü'l-Azame*'nin Dânyâl kitabıyla bir alakası yoktur.

3.2 Kaynakları

Hz. Peygamber'e (sav) nisbet edilen söz ve haberlerin ilk kaynağına dayandırılması önemli olduğundan Müslümanlar, daha sahâbe devrinden itibaren Hz. Peygamber'in (sav) manevi otoritesinin istismarını önlemek, dini en doğru şekilde gelecek nesillere aktarmak için büyük gayretler sarfetmişler ve isnad sistemini icat edip geliştirmişlerdir.⁹⁴⁰ Rivayet dönemi eserlerinin tipik özelliği bilgilerin isnad yöntemi ile verilmesidir. Yani müellifler hocalarından almış oldukları bilgileri isnad lafızlarıyla nakletmişlerdir. İsnad lafızları müellifin hocasından şifahî olarak aldığı rivayetleri gösterdiği gibi bazen önceki kitap kaynaklarından aldığı rivayetlere de delalet eder.

Hadis rivayetlerinin büyük çoğunluğu bilindiği üzere *tahammülü'l-hadîs* olarak bilinen sekiz ana metot üzerinden gerçekleşmiştir.⁹⁴¹ Bunlar arasında sadece semâ ve kırâat metotları ilk bakışta şifâhî rivayete delalet eder gibi görünürler.⁹⁴² Ancak bu lafızlar da kulaktan kulağa yayılan bir duyum değil de kitaplardan okumak suretiyle gerçekleştiği için aslında yazılı kaynaklara delalet eder.⁹⁴³ Sezgin'e göre yazılı kaynaklar baştan beri vardı, hadisler yetkili ravilerden bu metotlardan biri vasıtasıyla alınırdı. İsnadlarda yer alan ortak isimler, kitap sahibi kaynağın rivayet hakkını uhdesinde bulunduran hadisçilerdir. O dönemde yazılan kitapların dipnotlarında kaynak eser yerine doğrudan o kitabın sahibinin ismi yazılırdı. Buna göre bir hadisin isnadında yer alan ravilerin her biri, yazılı kaynağa işaret eden birer dipnot hükmündedir. Modern etütlerde ortak raviler, Sezgin'e göre müellifin kaynaklarıdır.⁹⁴⁴

⁹³⁹ Mübârekfûrî "Batıl bir haberdır, isnadında machul raviler vardır, Muhammed b. Ca'fer de mütekellem fih'dir" değerlendirmesinde bulunmuştur. Bkz. Ebû's-Şeyh, *Kitâbü'l-Azame*, 5/1598-1615 (H no: 1064).

⁹⁴⁰ Nebi Bozkurt, "Kitâbiyat", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2002), 26/89-90.

⁹⁴¹ Fuat Sezgin, *Buhârî'nin Kaynakları*, 37.

⁹⁴² Sezgin, *Buhârî'nin Kaynakları*, 28, 44.

⁹⁴³ Sezgin, *Buhârî'nin Kaynakları*, 44, 96.

⁹⁴⁴ Hüseyin Hansu, "Fuad Sezgin'in Modern Dönem Hadis Tartışmalarına Katkısı: Yazılı Rivayet Teorisi ve Etkileri", *Hadis ve Siyer Araştırmaları* 5/1 (2019), 76.

Ebü's-Şeyh'in *Kitâbü'l-Azame*'deki rivayetlerinin kaynaklarını yazılı olan ve yazılı olmayan şeklinde iki başlık altında değerlendirmek mümkündür.

3.2.1 Yazılı Kaynakları

Ebü's-Şeyh, eserlerini yazarken kendinden önce telif edilen muhaddislerin kitaplarından yararlanmış olmalıdır. Bunun en önemli kanıtlarından biri, kaynaklarda onunla ilgili olarak (عنده كتب فلان) “Yanında filan âlimlerin kitapları vardı” şeklinde bir gözlemin nakledilmesidir.⁹⁴⁵ Diğer taraftan kendi müktesâbâtı; hocalarından dinlediği ve yazdığı rivayetler oldukça zengindi. Verraklık yapması da onun birçok eseri görme imkânı bulduğunu gösterir. Ayrıca Ebü's-Şeyh, çeşitli eserler vücuda getirebilecek bilgi ve donanıma sahipti. Ebü's-Şeyh'e atfedilen şu söz de onun önceki yazılı kaynaklardan yararlandığına işaret eder: “Ceddim Mahmûd b. el-Ferec'den üç hadis imlâ ettim. Diğer kitapları ve musannefâtı konusunda da bana icâzet verdi.”⁹⁴⁶ Ebü's-Şeyh dedesinden üçten fazla rivayette bulunmuştur. Anlaşıldığına göre rivayetlerin bir kısmını kitaplardan nakletmiştir. *Kitâbü'l-Azame*'de yazılı kaynaklardan yararlanıldığına dair birçok örnek göstermek mümkündür. Kitaplarından yararlandığı âlimlerden bazıları şöyledir:

İbrahîm b. Tahmân (ö. 163/780).

Tam adı Ebû Saîd İbrahîm b. Tahmân b. Şu'be el-Herevî el-Horasânî'dir. Muhaddis, fakih ve kelâm âlimidir. Tâbiînden olup hakkında *sika*, *hasenü'l-hadis*, *sadûk* gibi değerlendirmeler yapılmıştır. Günümüze kadar ulaşan tek eseri *Meşyehatü İbrahîm b. Tahmân*'dır.⁹⁴⁷ İbrahîm b. Tahmân Herat'ta doğdu, bir müddet Nişabur'da ikamet etti. Daha sonra Bağdat'a geldi, ardından Mekke'ye gidip vefatına kadar orada kaldı. Ebü's-Şeyh onun *Kitâbü'l-Meşyeha*'sından istifade etmiştir.⁹⁴⁸ 476 nolu rivayet ondan alınmıştır.

⁹⁴⁵ Ebü's-Şeyh, *Tabakât*, 1/210.

⁹⁴⁶ Ebü's-Şeyh, *Tabakât*, 3/406; Zehebî, *Siyer*, 16/276-277.

⁹⁴⁷ M. Yaşar Kandemir, “İbrahîm b. Tahmân”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2000), 21/353.

⁹⁴⁸ 410, 476, 595, 596, 1075 ve 1115 nolu rivayetlerde İbrahîm b. Tahmân'ın adı geçmektedir.

476 - حَدَّثَنَا ابْنُ زُهَيْرٍ النَّيْسَابُورِيُّ وَعَبْدُ اللَّهِ بْنُ الْعَبَّاسِ الطَّيَالِسِيُّ قَالَا: حَدَّثَنَا أَحْمَدُ بْنُ حَفْصٍ قَالَ: حَدَّثَنِي أَبِي قَالَ: حَدَّثَنِي إِبرَاهِيمُ بْنُ طَهْمَانَ عَنْ مُوسَى بْنِ عُقْبَةَ عَنْ مُحَمَّدِ بْنِ الْمُنْكَدِرِ عَنْ جَابِرٍ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُ أَنَّ النَّبِيَّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ قَالَ: أَذِنَ لِي أَنْ أُحَدِّثَ عَنْ مَلَكٍ مِنْ مَلَائِكَةِ اللَّهِ عَزَّ وَجَلَّ مِنْ حَمَلَةِ الْعَرْشِ مَا بَيْنَ شَحْمَةِ أُذُنِهِ إِلَى عَاتِقِهِ مَسِيرَةً خَمْسِمِائَةِ عَامٍ أَوْ قَالَ: خَمْسِينَ عَامًا

Câbir b. Abdullah'tan (ra) rivayet edildiğine göre Hz. Peygamber (sav) şöyle buyurmuştur: “Size arşı taşıyan meleklerden biri hakkında anlatmam konusunda bana izin verildi: Onlardan her birisinin kulak memesi ile boynu arası beş yüz yıllık veya elli yıllık bir yürüme mesafesi uzunluğundadır.”⁹⁴⁹

Abdullah b. el-Mübârek (ö. 181/797).

Tam adı Abdullah b. el-Mübârek el-Mervezî'dir. *Sika, sebt, fakih, âlim, cevvd, mücâhid* olarak değerlendirilir. İyilik namına ne varsa bütün hasletlerin onda cem olduğu söylenir.⁹⁵⁰ Ebü's-Şeyh onun *Kitâbü 'z-Zühd'*ünden istifade etmiştir.⁹⁵¹ İbnü'l-Mübârek'ten muallak olarak yaptığı rivayet/ler *Kitâbü 'z-Zühd* ve *el-Müsned*'inden iktibas edildiği anlaşılmaktadır.⁹⁵² 34 ve 35 nolu rivayetler ondan alınmıştır.

34 - حَدَّثَنَا عَلِيُّ بْنُ إِسْحَاقَ حَدَّثَنَا حُسَيْنُ الْمَرْزُوقِيُّ عَنْ ابْنِ الْمُبَارَكِ حَدَّثَنَا إِسْمَاعِيلُ بْنُ مُسْلِمٍ عَنْ أَبِي الْمُتَوَكِّلِ النَّاجِيِّ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُ أَنَّ نَبِيَّ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ قَامَ ذَاتَ لَيْلَةٍ بِأَيَّةٍ مِنَ الْقُرْآنِ يُكْرَرُهَا عَلَى نَفْسِهِ

Ebü'l-Mütevekkil en-Nâcî'den (ra)⁹⁵³ nakledildiğine göre Hz. “Peygamber (sav) Kur'an'dan bir ayeti kendi kendine tekrar ederek tam bir geceyi ihya etmiştir.”⁹⁵⁴

⁹⁴⁹ Ebü's-Şeyh, *Kitâbü 'l-Azame*, 948 (H no: 476). Aynı rivayet *Meşyeha*'de şöyle geçmektedir: (عَنْ مُوسَى بْنِ عُقْبَةَ) عَنْ مُحَمَّدِ بْنِ الْمُنْكَدِرِ عَنْ جَابِرِ بْنِ عَبْدِ اللَّهِ قَالَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ: أَذِنَ لِي رَبِّي أُحَدِّثُ عَنْ مَلَكٍ مِنَ الْمَلَائِكَةِ مِنْ حَمَلَةِ الْعَرْشِ مَا بَيْنَ شَحْمَةِ أُذُنِهِ إِلَى عَاتِقِهِ مَسِيرَةً سَبْعِمِائَةِ عَامٍ (أَذْنُهُ إِلَى عَاتِقِهِ مَسِيرَةً سَبْعِمِائَةِ عَامٍ) Bkz. Ebü Saîd İbrâhîm b. Tahmân b. Şu'be el-Horasânî el-Herevî, *Meşyehatü İbrâhîm b. Tahmân*, thk. Muhammed Tâhir Mâlik (Dimaşk: Mecmeu'l-Lügati'l-Arabiyye, 1983), 72 (H no: 21).

⁹⁵⁰ Ebü'l-Fadl Şahâbüddîn Ahmed b. Ali el-Askalânî, *Takrîbü 'l-Tehzîb*, thk. Beşşâr Avvâd (Beyrût: Müessesetü'r-Risâle, 1991), 187.

⁹⁵¹ 34, 35, 39, 142, 184, 254, 303, 308, 311, 383, 419, 438, 460, 519, 520, 752, 923, 960, 992 ve 1238 nolu rivayetler Abdullah b. el-Mübârek tarihiyle gelmektedir.

⁹⁵² Ebü's-Şeyh, *Kitâbü 'l-Azame*, 1/150-151.

⁹⁵³ Tam adı Ali b. Dâvûd en-Nâcî el-Basrî'dir (ö. 108/727). Künyesi ile meşhur, sika bir ravidir. Bkz. Zehebî, *Siyer*, 5/9.

⁹⁵⁴ Ebü's-Şeyh, *Kitâbü 'l-Azame*, 1/256 (H no: 34). Aynı rivayet *ez-Zühd*'de şöyle geçmektedir: (أَخْبَرَنَا أَيُّضًا: يَعْنِي (إِسْمَاعِيلَ عَنْ أَبِي الْمُتَوَكِّلِ النَّاجِيِّ أَنَّ نَبِيَّ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ قَامَ ذَاتَ لَيْلَةٍ بِأَيَّةٍ مِنَ الْقُرْآنِ يُكْرَرُهَا عَلَى نَفْسِهِ) Bkz. Ebü Abdîrrahmân Abdullah b. el-Mübârek et-Türkî el-Mervezî, *ez-Zühd ve'r-rekâik*, thk. Habîbürrahmân el-A'zamî (Beyrût: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1419), 74 (H no: 104).

35 - حَدَّثَنَا عَلِيُّ حَدَّثَنَا حُسَيْنٌ حَدَّثَنَا ابْنُ الْمُبَارَكِ أَخْبَرَنَا عَبْدُ اللَّهِ بْنُ عَبْدِ الرَّحْمَنِ بْنِ مَوْهَبٍ قَالَ: سَمِعْتُ مُحَمَّدَ بْنَ كَعْبٍ الْقُرْظِيَّ يَقُولُ: لَأَنْ أَقْرَأَ فِي لَيْلَتِي حَتَّى أَصْبِحَ بِإِذَا زُلْزِلَتْ وَالْقَارِعَةُ لَا أَزِيدُ عَلَيْهِمَا وَأَتَرَدُّ فِيهِمَا وَأَتَفَكَّرُ أَحَبُّ إِلَيَّ مِنْ أَنْ أَهْدِيَ الْقُرْآنَ لَيْلَتِي أَوْ قَالَ أَنْتَرُهُ نَتْرًا

Muhammed b. Ka'b el-Kurazî (ö. 108/726) şöyle demiştir: “Gece, sabah oluncaya kadar başka sure eklemeyen Zilzâl ve Kâria sûrelerini tekrar ede ede okumam ve üzerlerinde tefekkür etmem Kur’ân’ı hızlı hızlı veya nesir halinde bir gecede okumamdan daha sevimlidir.”⁹⁵⁵

Ebû Dâvûd et-Tayâlisî (ö. 204/819).

Tam adı Ebû Dâvûd Süleymân b. Dâvûd b. el-Cârûd et-Tayâlisî’dir. Hâfız-ı kebîr olarak bilinmektedir. İbnü’l-Medînî (ö. 234/848) “Ebû Dâvûd et-Tayâlisî’den daha hâfız birisini görmedim” der. *Sika, me’mûn, sadûk, hadisi bol* olarak nitelenmiştir.⁹⁵⁶ Ebû’s-Şeyh onun *el-Müsned*’inden istifade etmiştir.⁹⁵⁷ 83 nolu hadis ondan alınmıştır.

83 - حَدَّثَنِي أَبِي رَحِمَهُ اللَّهُ تَعَالَى وَالْوَلِيدُ قَالَا: حَدَّثَنَا يُونُسُ حَدَّثَنَا أَبُو دَاوُدَ قَالَ: حَدَّثَنَا حَمَّادُ بْنُ سَلَمَةَ عَنْ يَعْلَى بْنِ عَطَاءٍ عَنْ وَكَيْعِ بْنِ خُدْسٍ عَنْ أَبِي رَزِينٍ قَالَ: قُلْتُ: يَا رَسُولَ اللَّهِ أَيْنَ كَانَ رَبُّنَا تَبَارَكَ وَتَعَالَى قَبْلَ أَنْ يَخْلُقَ الْعَرْشَ قَالَ: كَانَ فِي عَمَاءٍ مَا فَوْقَهُ هَوَاءٌ وَلَا تَحْتَهُ هَوَاءٌ ثُمَّ خَلَقَ الْعَرْشَ عَلَى الْمَاءِ

Ebû Rezîn’den (ö. ?) nakledildiğine göre o şöyle demiştir: Hz. Peygamber’e (sav) “Yâ Resûlellah! Yüce Rabbimiz arşı yaratmazdan evvel nerede idi” diye sordum. O da “Altında ve üstünde hava olmayan bir bulutta idi. Sonra suyun üzerinde arşı yarattı” buyurdu.⁹⁵⁸

⁹⁵⁵ Ebû’s-Şeyh, *Kitâbü’l-Azame*, 1/258 (H no: 35). Aynı rivayet *ez-Zühed*’de şöyle geçmektedir: (أَخْبَرَنَا عَبْدُ اللَّهِ بْنُ عَبْدِ الرَّحْمَنِ بْنِ مَوْهَبٍ قَالَ: سَمِعْتُ مُحَمَّدَ بْنَ كَعْبٍ الْقُرْظِيَّ يَقُولُ: لَأَنْ أَقْرَأَ فِي لَيْلَتِي حَتَّى أَصْبِحَ بِإِذَا زُلْزِلَتْ وَالْقَارِعَةُ لَا أَزِيدُ عَلَيْهِمَا وَأَتَرَدُّ فِيهِمَا وَأَتَفَكَّرُ أَحَبُّ إِلَيَّ مِنْ أَنْ أَهْدِيَ الْقُرْآنَ لَيْلَتِي أَوْ قَالَ: أَنْتَرُهُ نَتْرًا) Bkz. Abdullah b. el-Mübârek, *ez-Zühed ve’r-rekâik*, 97 (H no: 287).

⁹⁵⁶ Zehebî, *Siyer*, 9/379.

⁹⁵⁷ 83, 89 563, 699, 1074 ve 1168 nolu rivayetler Ebû Dâvûd et-Tayâlisî tarihiyle gelmiştir.

⁹⁵⁸ Ebû’s-Şeyh, *Kitâbü’l-Azame*, 1/258 (H no: 35). Aynı rivayet *Müsned*’de şöyle geçmektedir: (حَدَّثَنَا حَمَّادُ بْنُ سَلَمَةَ عَنْ يَعْلَى بْنِ عَطَاءٍ عَنْ وَكَيْعِ بْنِ خُدْسٍ عَنْ أَبِي رَزِينٍ قَالَ: كَانَ النَّبِيُّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ يَكْرَهُ أَنْ يُسْأَلَ فَإِذَا سَأَلَهُ أَبُو رَزِينٍ أَعْجَبَهُ قَالَ: قُلْتُ: يَا رَسُولَ اللَّهِ أَيْنَ كَانَ رَبُّنَا عَزَّ وَجَلَّ قَبْلَ أَنْ يَخْلُقَ السَّمَوَاتِ وَالْأَرْضَ قَالَ: كَانَ فِي عَمَاءٍ مَا فَوْقَهُ هَوَاءٌ وَمَا تَحْتَهُ هَوَاءٌ ثُمَّ خَلَقَ الْعَرْشَ عَلَى (الماء) Bkz. Ebû Dâvûd Süleymân b. Dâvûd b. el-Cârûd et-Tayâlisî, *el-Müsned*, thk. Muhammed Muhsin et-Türkî (Cîze: Dâru Hicr, 1. Basım, 1999), 2/418 (H no: 1189).

Abdürrezzâk es-San'ânî (ö. 211/826).

Tam adı Ebû Bekr Abdürrezzâk b. Hemmâm b. Nâfi' es-San'ânî el-Himyerî'dir. Kaynaklarda ondan *hâfiz-ı kebîr, allâme, şeyhu'l-İslâm, muhaddisü'l-vakt, sika* şeklinde söz edilmiştir.⁹⁵⁹ Ebü's-Şeyh Abdürrezzâk'ın *et-Tefsir* ve *el-Musannef*'inden istifade etmiştir.⁹⁶⁰ Aşağıdaki rivayetler ondan alınmıştır.

289 - حَدَّثَنَا الْوَلِيدُ حَدَّثَنَا أَحْمَدُ بْنُ الْقَاسِمِ حَدَّثَنَا إِبْرَاهِيمُ بْنُ مُوسَى أَخْبَرَنَا عَبْدُ الرَّزَّاقِ عَنْ مَعْمَرٍ عَنْ ابْنِ أَبِي نَجِيحٍ قَالَ: أَخْبَرَنِي ابْنُ مُنْبِهِ رَجَمَهُ اللَّهُ تَعَالَى: فِي يَوْمٍ كَانَ مَقْدَارُهُ خَمْسِينَ أَلْفَ سَنَةٍ قَالَ: هِيَ مَا بَيْنَ الْأَرْضِ إِلَى الْعَرْشِ

İbn Münebbih (rh) “Melekler ve Cebrâîl, (bu makamların) her birine, mikdarı elli bin yıl olan bir günde çıkarlar”⁹⁶¹ meâlindeki ayetin tefsiri olarak şöyle demiştir: “O yerin en altı ile arşa kadar olan (mesafe)dir.”⁹⁶²

1296 - حَدَّثَنَا إِبْرَاهِيمُ بْنُ مُحَمَّدٍ بْنِ مَالِكٍ قَالَ: حَدَّثَنَا الْحُسَيْنُ بْنُ الْمَهْدِيِّ حَدَّثَنَا عَبْدُ الرَّزَّاقِ عَنْ مَعْمَرٍ عَنْ قَتَادَةَ عَنْ سَعِيدِ بْنِ أَبِي الْحَسَنِ قَالَ: إِنَّ اللَّهَ عَزَّ وَجَلَّ خَلَقَ آدَمَ عَلَيْهِ السَّلَامُ فَبَقِيَ مِنْ طِينَتِهِ فِي يَدِهِ شَيْءٌ فَخَلَقَ مِنْهَا الْجَرَادَ فَهُوَ جُنْدٌ مِنْ جُنُودِ اللَّهِ عَزَّ وَجَلَّ لَيْسَ جُنْدٌ أَكْثَرَ وَأَعْظَمَ مِنْهُمْ

Saîd b. Ebi'l-Hasan (ö. 100/719) şöyle demiştir: “Yüce Allah Âdem'i (as) yarattı; onun toprağından elinde biraz şey kaldı. Ondan da çekirgeyi yarattı. Çekirge, Azîz ve Celîl olan Allah'ın ordularından bir ordudur. Onlardan daha çok ve azîm bir ordu yoktur.”⁹⁶³

Yahyâ b. Naîm (ö. 233/848).

Tam adı Ebû Zekeriyâ Yahyâ b. Naîm b. Avn el-Mürrî el-Bağdâdî'dir. *İmâm, hâfiz, şeyhu'l-muhaddisîn, sika, me'mûn* olarak nitelenmiştir. Ebû Sâlih b. Muhammed'e (ö.

⁹⁵⁹ Zehebi, *Siyer*, 9/564.

⁹⁶⁰ 68, 289, 307, 367, 375, 409, 453, 628, 847, 850, 867, 868, 869, 883, 1296 ve 1297 nolu rivayetler Abdürrezzâk es-San'ânî tarihiyle gelmiştir.

⁹⁶¹ Meâric, 70/4.

⁹⁶² Ebü's-Şeyh, *Kitâbü'l-Azame*, 698 (H no: 289). Aynı rivayet *et-Tefsîr*'de şöyle geçmektedir: (عَنْ ابْنِ أَبِي نَجِيحٍ عَنْ وَهْبِ بْنِ مُنْبِهِ فِي قَوْلِهِ تَعَالَى: فِي يَوْمٍ كَانَ مَقْدَارُهُ خَمْسِينَ أَلْفَ سَنَةٍ قَالَ: هُوَ مَا بَيْنَ الْأَرْضِ إِلَى الْعَرْشِ) Bkz. Ebû Bekr Abdürrezzâk b. Hemmâm b. Nâfi' es-San'ânî el-Himyerî, *Tefsîru Abdürrezzâk*, thk. Mahmûd Muhammed Abdüh (Beyrût: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1. Basım, 1419), 3/342 (H no: 3315).

⁹⁶³ Ebü's-Şeyh, *Kitâbü'l-Azame*, 1790 (H no: 1296). Aynı rivayet *el-Musannef*'de şöyle geçmektedir: (عَنْ عَبْدِ الرَّزَّاقِ عَنْ مَعْمَرٍ عَنْ قَتَادَةَ عَنْ سَعِيدِ بْنِ أَبِي الْحَسَنِ أَجَى الْحَسَنِ قَالَ: إِنَّ اللَّهَ تَبَارَكَ وَتَعَالَى خَلَقَ آدَمَ فَبَقِيَ مِنْ طِينَتِهِ فِي يَدِهِ شَيْءٌ فَخَلَقَ مِنْهُ الْجَرَادَ فَهُوَ جُنْدٌ مِنْ جُنُودِ اللَّهِ لَيْسَ جُنْدٌ أَكْثَرَ مِنْ جُنُودِ اللَّهِ لَيْسَ جُنْدٌ أَكْثَرَ مِنْهُمْ) Bkz. Ebû Bekr Abdürrezzâk b. Hemmâm b. Nâfi' es-San'ânî el-Himyerî, *el-Musannef*, thk. Habiburrahmân el-A'zamî (Beyrût: el-Mektebetü'l-İslâmî, 2. Basım, 1983), 4/531 (H no: 8755).

293/906) “Ahmed b. Hanbel mi yoksa Yahyâ b. Naîm mi hadisi daha iyi bilir?” diye sorulmuş o da “Ahmed fikhî ve ihtilâfî, Yahyâ ise ricâl ve künyeleri daha iyi bilir” cevabını vermiştir.⁹⁶⁴ Ebü’ş-Şeyh onun *el-Fevâid*’inden istifade etmiştir.⁹⁶⁵ Şu rivayet ondan nakledilmiştir.

134 - وَرَوَاهُ سُفْيَانُ عَنْ عَمَّارِ الدُّهْنِيِّ عَنْ مُسْلِمِ الْبَطِينِ عَنْ سَعِيدِ بْنِ جُبَيْرٍ عَنْ ابْنِ عَبَّاسٍ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُمَا فِي قَوْلِ اللَّهِ عَزَّ وَجَلَّ: وَالْأَرْضُ جَمِيعًا قَبْضَتُهُ يَوْمَ الْقِيَامَةِ وَالسَّمَوَاتُ مَطْوِيَّاتٌ بِيَمِينِهِ قَالَ: السَّمَوَاتُ وَالْأَرْضُ قَبْضَةٌ وَاحِدَةٌ

İbn Abbâs (ra) “Hâlbuki bütün yer kıyamet günü O’nun avucundadır. Gökler de O’nun sağ eliyle dürülmüştür”⁹⁶⁶ meâlindeki ayetle ilgili olarak şöyle demiştir: “Gökler ve yer tek bir tutuştur.”⁹⁶⁷

İbn Ebî Ömer (ö. 243/858).

Tam adı Ebû Abdillâh Muhammed b. Yahyâ b. Ebî Ömer el-Adenî el-Derâverdî’dir. *Hadis hafızı, imâm, muhaddis, şeyhu’l-Harem, sâlih* olarak nitelenmiştir. Yetmiş yedi kere hac yaptığı söylenmektedir. Doksan yaşlarında vefat etmiştir. *Kitâbü’l-Îmân* adlı eseri günümüze kadar ulaşabilmiştir.⁹⁶⁸ Ebü’ş-Şeyh onun bu eserinden istifade etmiştir.⁹⁶⁹ 78 nolu hadis ondan alınmıştır.

78 - حَدَّثَنَا عَبْدُ اللَّهِ بْنُ مُحَمَّدٍ بْنُ عِمْرَانَ حَدَّثَنَا ابْنُ أَبِي عُمَرَ الْعَدَنِيُّ حَدَّثَنَا مَرْوَانُ بْنُ عَبْدِ الْوَاحِدِ وَحَدَّثَنَا الْوَلِيدُ ابْنُ مُحَمَّدٍ ابْنُ أَيُّوبَ ابْنَانَا عَبْدُ الْأَعْلَى بْنُ حَمَّادٍ ابْنَانَا مَرْوَانَ ابْنُ عَبْدِ الْوَاحِدِ قَالَا: حَدَّثَنَا مُوسَى بْنُ أَبِي ذَرٍّ عَنْ وَهْبِ بْنِ مُنْبِيهِ قَالَ: بَلَغَ ابْنُ عَبَّاسٍ عَنْ مَجْلِسٍ كَانَ فِي الْمَسْجِدِ الْحَرَامِ يَجْلِسُ فِيهِ نَاسٌ مِنْ قُرَيْشٍ فَيَخْتَصِمُونَ فَتَرْتَفِعُ أَصْوَاتُهُمْ فَقَالَ ابْنُ عَبَّاسٍ: انْطَلِقُوا بِنَا إِلَيْهِمْ فَانْطَلَقْنَا حَتَّى وَقَفْنَا عَلَيْهِمْ فَقَالَ ابْنُ عَبَّاسٍ: أَخْبِرْهُمْ عَنِ الْكَلَامِ الَّذِي كَلَّمَ بِهِ الْفَتَى أَيُّوبَ وَهُوَ فِي بَلَايِهِ. قُلْتُ: قَالَ الْفَتَى: يَا أَيُّوبُ أَمَا كَانَ فِي عِظَمَةِ اللَّهِ وَذِكْرِ الْمَوْتِ مَا يَكُلُّ لِسَانَكَ وَيَقْطَعُ قَلْبَكَ وَيَكْسِرُ حُجَّتَكَ يَا أَيُّوبُ أَمَا عَلِمْتَ أَنَّ لِلَّهِ عِبَادًا أَسْكَنْتَهُمْ خَشْيَةَ اللَّهِ مِنْ غَيْرِ عِيٍّ وَلَا بُكْمٍ وَإِنَّهُمْ لَهُمُ النَّبَلَاءُ الْفُصَّحَاءُ الطُّلُقَاءُ الْأَلْبَاءُ الْعَالِمُونَ بِاللَّهِ وَأَيَاتِهِ إِذَا ذَكَرُوا عِظَمَةَ اللَّهِ تَعَالَى تَقَطَّعَتْ قُلُوبُهُمْ وَكَلَّتْ أَلْسِنَتُهُمْ وَطَاشَتْ عُقُولُهُمْ

⁹⁶⁴ Zehebî, *Siyer*, 9/379.

⁹⁶⁵ 133, 716, 950 ve 1141 nolu rivayetler Yahyâ b. Naîm tarihiyle gelmiştir.

⁹⁶⁶ Zümer, 39/67.

⁹⁶⁷ Ebü’ş-Şeyh, *Kitâbü’l-Azame*, 443 (H no: 134). Aynı rivayet *el-Fevâid*’de şöyle geçmektedir: (حَدَّثَنَا وَكِيعٌ عَنْ سُفْيَانَ) عَنْ عَمَّارِ بْنِ مُسْلِمٍ الْبَطِينِ عَنْ سَعِيدِ بْنِ جُبَيْرٍ عَنْ ابْنِ عَبَّاسٍ وَالْأَرْضُ جَمِيعًا قَبْضَتُهُ يَوْمَ الْقِيَامَةِ وَالسَّمَوَاتُ مَطْوِيَّاتٌ بِيَمِينِهِ قَالَ: السَّمَوَاتُ وَالْأَرْضُ قَبْضَةٌ وَاحِدَةٌ Bkz. Ebü Zekeriyâ Yahyâ b. Naîm b. Avn el-Mürri el-Bağdâdî, *el-Cüz’ü’s-sânî min hadisi Yahyâ b. Naîm*, thk. Hâlid b. Abdillâh es-Sübeyt (Riyad: Mektebetü’r-Rüşd, 1. Basım, 1998), 149 (H no: 67).

⁹⁶⁸ Zehebî, *Siyer*, 12/97; Emin Aşıkutlu, “İbn Ebü Ömer”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1999), 19/438.

⁹⁶⁹ 78, 727, 733, 747, 804, 805, 845, 854, 879, 1176 ve 1205 nolu rivayetlerde İbn Ebî Ömer’in adı geçmektedir.

وَأَخْلَامُهُمْ فَرَقًا مِنَ اللَّهِ وَهَيْبَةً لَهُ فَإِذَا اسْتَفَافُوا مِنْ ذَلِكَ اسْتَبَقُوا إِلَى اللَّهِ تَبَارَكَ وَتَعَالَى بِالْأَعْمَالِ الزَّاهِيَةِ لَا يَسْتَكْبِرُونَ لَهُ الْكَثِيرَ وَلَا يَرْضَوْنَ لَهُ بِالْقَلِيلِ يَعُدُّونَ أَنْفُسَهُمْ مَعَ الظَّالِمِينَ وَالْخَاطِئِينَ وَإِنَّهُمْ لَأَنْزَاهُ أَبْرَارٌ مَعَ الْمُضْطَّعِينَ وَالْمُفْرَطِينَ وَإِنَّهُمْ لَأَكْبَاسُ أَقْوِيَاءَ نَاجِلُونَ ذَائِبُونَ ذَابِلُونَ يَرَاهُمُ الْجَاهِلُ فَيَقُولُ: مَرَضَى وَلَيْسُوا بِمَرْضَى وَقَدْ خُولُوا وَقَدْ خَالَطَ الْقَوْمَ أَمْرٌ عَظِيمٌ وَكَتَبَ إِلَيَّ رَجُلٌ أَنَّهُ بَلَغَهُ أَنَّ ابْنَ عَبَّاسٍ قَالَ: عَلَى ابْنِ قَوْلٍ وَهَبٍ: وَكَفَى بِكَ ظَالِمًا أَنْ لَا تَزَالَ مُخَاصِمًا وَكَفَى بِكَ إِثْمًا أَنْ لَا تَزَالَ مُمَارِيًا وَكَفَى بِكَ كَاذِبًا أَنْ لَا تَزَالَ مُحَدِّثًا فِي غَيْرِ ذِكْرِ اللَّهِ

Vehb b. Münebbih (rh) şöyle demiştir: “Abdullah b. Abbâs’a (ra), Mescid-i Haram’da Sehmoğulları Kapısı tarafında bir toplantı olduğu ve bu toplantıda Kureyşli bir grup insanın bir araya gelerek sesli olarak tartıştıkları bilgisi geldi. İbn Abbâs gelen adama ‘Hemen bizi onlara götür’ dedi. Yanlarına vardık ve başlarında durduk. İbn Abbâs bana ‘Onlara, sınavındayken Hz. Eyyûb’la (as) konuşan gencin söylediklerini haber ver’ dedi.⁹⁷⁰ Ben de anlattım: Genç şöyle demişti: ‘Ey Eyyûb! Allah’ın azametinde ve ölümün zikrinde dilini kemiren, kalbini yaran, tartışmanı bozan bir şey yok muydu? Ey Eyyûb! Allah’ın kulları olduğunu bilmedin mi ki, Allah korkusu kendilerini bilinçsizce ve dilsizce susturdu. Onlar için şerefli, belagat sahibi, hür, Allah’ı ve ayetlerini bilen kimseler vardır. Onlar Yüce Allah’ın azametini andıklarında Allah korkusundan ve heybetinden kalpleri paramparça olur, dilleri yorulur, akılları ve hayalleri kırılır. Bu halden uyandıkları zaman, salih amellerle Allah’ın rızasını kazanmak için yarışa girerler; O’nun için yaptıkları çok amel gözlerinde fazla gelmez; Allah için az bir amele razı gelmezler. Kendilerini de *zâlimler* ve *günahkârlar* sınıfında sayarlar. Onlar kaybeden ve kusurlular yanında akıllı ve iyi kimselerdir. Onlar akıllı, kavi, arık, eriyen ve soluk gibidirler; onları gören cahil içinden ‘bunlar hasta galiba’ der, hâlbuki onlar hasta değildirler. (Allah’ın azametini tefekkürden) onların kafaları karışmış (hayretler içinde kalmış)tır. Nitekim (Allah’ın azametini tefekkür gibi) büyük bir hal insanların kafalarını (hep) karıştırır.’”⁹⁷¹ (Ravi der ki) “Bir adam bana, Vehb’in bu sözlerinin ardından İbn Abbâs’ın şöyle dediğini yazmıştır: ‘Düşmanlıkta ısrar etmen zâlimlik olarak sana yeter. Tartışmayı sürdürmen günah olarak sana yeter. Allah’ı zikir dışında çok konuşman yalancılık olarak sana yeter!’”⁹⁷²

⁹⁷⁰ *el-Cüz*’de (وَهُوَ فِي مَلَأِهِ) “cemaati arasındayken”, *Târîhu Dimaşk*’da ise وهو في حاله “o kendi halindeyken” şeklinde gelmiştir. Bkz. İbn Arafe, *Cüz’ü el-Hasan b. Arafe*, 46 (H no: 9); İbn Asâkir, *Târîhu Dimaşk*, 10/79.

⁹⁷¹ Rivayet için ayrıca bkz. Abdullah b. el-Mübârek, *ez-Zühûd*, 526; Ebû Yûsuf Ya’kûb b. Süfyân el-Fesevî, *el-Ma’rîfe ve t-târîh*, thk. Ekrem Ziyâ el-Umerî (Bağdat: Mektebetü İrşâd, 1974), 1/506.

⁹⁷² Ebû’ş-Şeyh, *Kitâbü l-Azame*, 346 (H no: 78); İbn Ebî Ömer, *Cüz*, 71 (H no: 5).

İbn Arafе (ö. 257/870).

Tam adı el-Hasen b. Arafе b. Yezîd Ebû Ali el-Abdî'dir. *İmâm, muhaddis, sika, sadûk* olarak nitelenmiştir. 110 yıl yaşamıştır. Tirmizî, İbn Mâce, İbn Ebi'd-Dünyâ, Abdullah b. Ahmed, Ebû Ya'lâ gibi muhaddisler ondan hadis dinlemişlerdir.⁹⁷³ Ebû's-Şeyh onun *Cüz*'ünden istifade etmiştir. 132 nolu hadis ondan alınmıştır.

132 - حَدَّثَنَا مُحَمَّدُ بْنُ الْعَبَّاسِ حَدَّثَنَا الْحَسَنُ بْنُ عَرَفَةَ حَدَّثَنَا مُحَمَّدُ بْنُ صَالِحٍ الْوَاسِطِيُّ عَنْ سُلَيْمَانَ بْنِ مُحَمَّدٍ الْعُمَرِيِّ عَنْ عُمَرَ بْنِ نَافِعٍ عَنْ أَبِيهِ عَنِ ابْنِ عُمَرَ قَالَ: رَأَيْتُ رَسُولَ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ قَائِمًا عَلَى هَذَا الْمِنْبَرِ يَغْنِي مَنبَرُ النَّبِيِّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ وَهُوَ يَحْكِي عَنْ رَبِّهِ وَقَالَ: إِنَّ اللَّهَ إِذَا كَانَ يَوْمَ الْقِيَامَةِ جَمَعَ السَّمَاوَاتِ السَّبْعَ وَالْأَرْضِينَ السَّبْعَ فِي قَبْضَتِهِ ثُمَّ يَقُولُ: أَنَا اللَّهُ الرَّحْمَنُ أَنَا الْمَلِكُ أَنَا الْقُدُّوسُ أَنَا الْمُؤْمِنُ أَنَا الْمُهِيمُنُ أَنَا الْعَزِيزُ الْجَبَّارُ أَنَا الْمُتَكَبِّرُ أَنَا الَّذِي بَدَأْتُ الدُّنْيَا وَلَمْ تَكُ شَيْئًا أَنَا الَّذِي أُعِيدُهَا أَتَيْنَ الْمُلُوكَ أَتَيْنَ الْجَبَابِرَةَ

Abdullah b. Ömer (ra) şöyle demiştir: “Ben Resûlullah'ı (sav) Rabbinden hikâye ederken ayakta şu minber üzerinde yani Hz. Peygamber'in (sav) minberinde gördüm. Şöyle buyurdu: ‘Muhakkak ki Allah, kıyamet günü olduğunda yedi göğü ve yedi yeri avucunda toplar ve şöyle nida eder: Ben, Allah Rahmân olan (Rabbiniz)im! Melik benim! Kuddûs benim! Mü'min benim! Müheymin benim! Azîz ve Cebbâr olan benim! Mütekebbir benim! Hiçbir şey iken ken dünyayı ben yarattım! Onu yine tekrar başa ben döndüreceğim! Hani krallar nerede? Zorbalar nerede?’”⁹⁷⁴

İbn Ebi'd-Dünyâ (ö. 281/894).

İbn Ebi'd-Dünyâ *hâfız, sadûk, birçok eser sahibi ve halife çocuklarının müeddibi* olarak bilinir.⁹⁷⁵ İlminin ve rivayetlerinin genişliğinden bir kimse ile oturduğunda dilerse aynı anda güldürür ve ağlatabilirdi. Çok sayıda farklı başlıklar altında kitaplar yazmıştır.⁹⁷⁶ *Kitâbü'l-Azame*'de yer alan hadislerin tahricine bakıldığında *eş-Şükr, el-Ehvâl, el-İhlâs ve'n-niyye, et-Tevbe, el-Ukûbât, el-Ömer ve's-şeyb, Sıfatü'l-cenne, el-Matar, Mekâidü's-şeytân, el-Havâtif, el-Mütemennîn, er-Rikka ve'l-bükâ, el-Akl, el-*

⁹⁷³ Zehebi, *Siyer*, 11/548.

⁹⁷⁴ Ebû's-Şeyh, *Kitâbü'l-Azame*, 440 (H no: 132). Aynı rivayet *Cüz'ü İbn Arafе*'de şöyle geçmektedir: (حَدَّثَنِي مُحَمَّدُ بْنُ عَبْدِ اللَّهِ بْنِ صَالِحٍ الْوَاسِطِيُّ عَنْ سُلَيْمَانَ بْنِ مُحَمَّدٍ عَنْ عُمَرَ بْنِ نَافِعٍ عَنْ أَبِيهِ قَالَ: قَالَ عَبْدُ اللَّهِ بْنُ عُمَرَ: رَأَيْتُ رَسُولَ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ قَائِمًا عَلَى هَذَا الْمِنْبَرِ يَغْنِي مَنبَرُ رَسُولِ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ وَهُوَ يَحْكِي رَبَّهُ عَزَّ وَجَلَّ قَالَ: إِنَّ اللَّهَ عَزَّ وَجَلَّ إِذَا كَانَ يَوْمَ الْقِيَامَةِ جَمَعَ السَّمَاوَاتِ السَّبْعَ وَالْأَرْضِينَ السَّبْعَ فِي قَبْضَتِهِ ثُمَّ يَسْطُهَا ثُمَّ يَقُولُ: أَنَا اللَّهُ أَنَا الرَّحْمَنُ أَنَا الْمَلِكُ أَنَا الْقُدُّوسُ أَنَا السَّلَامُ أَنَا الْمُؤْمِنُ أَنَا الْمُهِيمُنُ أَنَا الْعَزِيزُ أَنَا الْجَبَّارُ أَنَا الْمُتَكَبِّرُ (أَنَا الَّذِي بَدَأْتُ الدُّنْيَا وَلَمْ تَكُ شَيْئًا أَنَا الَّذِي أُعِيدُهَا أَتَيْنَ الْمُلُوكَ أَتَيْنَ الْجَبَابِرَةَ

⁹⁷⁵ İbn Hacer, *Takrîbü't-tehziib*, 188.

⁹⁷⁶ Zehebi, *Siyer*, 11/548.

Mevt, et-Tefekkür ve 'l-i'tibâr gibi eserlerinden istifade edildiği anlaşılmaktadır.⁹⁷⁷ İbn Ebi'd-Dünyâ'dan çokça alıntı yapmasının sebebi kitaplarının yanında bulunmasıdır.⁹⁷⁸ Ondan yapılan rivayetlerden bazıları şöyledir:

12 - حَدَّثَنَا أَحْمَدُ بْنُ عَمَرَ قَالَ: أَنَا عَبْدُ اللَّهِ بْنُ مُحَمَّدٍ بْنِ عُبَيْدٍ قَالَ: أَنَا عَبْدُ الْأَعْلَى بْنُ وَاصِلٍ قَالَ: حَدَّثَنِي أَحْمَدُ بْنُ عَاصِمٍ الْعَبَّادَانِيُّ أَنَا حَفْصُ بْنُ عَمَرَ بْنِ مَيْمُونٍ عَنْ عُبَيْدِ الرَّحْمَنِ الْكُوفِيِّ عَنْ زَيْدِ بْنِ أَسْلَمَ عَنْ عَطَاءِ بْنِ يَسَارٍ عَنْ أَبِي سَعِيدٍ الْخُدْرِيِّ قَالَ: قَالَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ: أَعْطُوا أَعْيُنَكُمْ حَظَّهَا مِنَ الْعِبَادَةِ قِيلَ: يَا رَسُولَ اللَّهِ مَا حَظُّهَا مِنَ الْعِبَادَةِ قَالَ: النَّظَرُ فِي الْمُصْحَفِ وَالتَّفَكُّرُ فِيهِ وَالْإِعْتِبَارُ عِنْدَ عَجَائِبِهِ

Ebû Saîd el-Hudrî (ö. 74/693) şöyle demiştir: “Resûlullah (sav) şöyle buyurdular: ‘Gözlerinize ibadetten hazzını veriniz!’ Sordular: ‘Yâ Rasûlellah! Gözlerin ibadetten hazzı nedir?’ Hz. Peygamber ‘Mushafa bakmak, içindekileri tefekkür etmek ve acâib anlatılarından ibret almaktır’ buyurdu.”⁹⁷⁹

722 - حَدَّثَنَا أَحْمَدُ بْنُ عَمَرَ حَدَّثَنَا عَبْدُ اللَّهِ بْنُ عُبَيْدٍ حَدَّثَنَا مُحَمَّدُ بْنُ يَحْيَى الْأَزْدِيُّ حَدَّثَنَا مُحَمَّدُ بْنُ عَمَرَ حَدَّثَنَا عَبْدُ الْحَكِيمِ بْنُ عَبْدِ اللَّهِ بْنِ أَبِي قُرُوءَةَ قَالَ: سَمِعْتُ عَوْفَ بْنَ الْحَارِثِ يَقُولُ: سَمِعْتُ عَائِشَةَ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهَا تَقُولُ: سَمِعْتُ رَسُولَ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ: إِذَا نَشَأَتِ السَّمَاءُ بَحْرِيَّةً ثُمَّ تَنَاءَمَتْ فَبَلَكَ عَيْنٌ أَوْ عَامٌ غُدِيقَةً يَغْنِي: مَطَرًا كَثِيرًا

Hiz. Âişe (ra) Hiz. Peygamber'den (sav) şöyle duyduğunu söylemiştir: “Bulut deniz tarafından zuhur eder, sonra da Şam (veya kuzey) cihetine doğru yönelirse işte bu, suyu fişkırان yani bol suyu olan bir kaynaktır (yani sağanak yağmurun alametidir).”⁹⁸⁰

⁹⁷⁷ Ay, *Ebüş-Şeyh el-İsfahânî'nin Kitâbü'l-Azame'sindeki Rivayetlerin Değerlendirilmesi*, 85.

⁹⁷⁸ Ebü's-Şeyh, *Tabakât*, 315.

⁹⁷⁹ Ebü's-Şeyh, *Kitâbü'l-Azame*, 1/151, 225 (H no: 12).

⁹⁸⁰ Ebü's-Şeyh, *Kitâbü'l-Azame*, 1/1247 (H no: 722). Rivayet *el-Matar*'da şöyle gelmiştir: (حَدَّثَنَا مُحَمَّدُ بْنُ يَحْيَى بْنُ أَبِي قُرُوءَةَ قَالَ: سَمِعْتُ عَوْفَ بْنَ الْحَارِثِ يَقُولُ: سَمِعْتُ عَائِشَةَ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهَا تَقُولُ: سَمِعْتُ رَسُولَ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ يَقُولُ: إِذَا نَشَأَتِ السَّمَاءُ بَحْرِيَّةً ثُمَّ تَنَاءَمَتْ فَبَلَكَ عَيْنٌ أَوْ قَالَ: عَامٌ غُدِيقَةً يَغْنِي: مَطَرًا كَثِيرًا) Bkz. Ebü Bekr Abdullah b. Muhammed el-Kureşî el-Bağdâdî, *el-Matar ve'r-ra'd ve'l-berk*, thk. Târik Muhammed es-Saklû' el-Amûdî (Demmâm: Dâru İbni'l-Cevzî, 1. Basım, 1997), 81 (H no: 42).

İbn Ebî Âsım (ö. 287).

İbn Ebî Âsım *hâfız-ı kebîr, imâm, fakîh, kâdî, çok eser yazan biri* olarak nitelenmiştir. Ebü's-Şeyh'in hocalarındandır.⁹⁸¹ Ebü's-Şeyh, onun kitaplarından yararlanmışır.⁹⁸² Üçü mevkûf olmak üzere on sekiz kadar rivayet ondan nakledilmiştir.⁹⁸³

149 - حَدَّثَنَا أَبُو أَبِي عاصِمٍ وَعَلِيُّ بْنُ إِسْحَاقَ قَالَا: حَدَّثَنَا إِبْرَاهِيمُ بْنُ مُحَمَّدٍ بْنِ يُوسُفَ الْفَرِيَّابِيِّ حَدَّثَنَا عَمْرُو بْنُ بَكْرٍ حَدَّثَنَا الْحَارِثُ بْنُ عُيَيْدَةَ بْنِ رَبَاحٍ الْعَسَانِيُّ عَنْ أَبِيهِ عُيَيْدَةَ بْنِ رَبَاحٍ عَنْ مُنِيبِ بْنِ عَبْدِ اللَّهِ الْأَزْدِيِّ عَنْ عَبْدِ اللَّهِ بْنِ مُنِيبٍ قَالَ: تَلَا رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ هَذِهِ الْآيَةَ: كُلَّ يَوْمٍ هُوَ فِي شَأْنٍ قُلْنَا: يَا رَسُولَ اللَّهِ وَمَا ذَاكَ الشَّيْءُ قَالَ: يَغْفِرُ دُنْبًا وَيُفَرِّجُ كَرْبًا وَيَرْفَعُ قَوْمًا وَيَضَعُ آخَرِينَ

Abdullah b. Münîb (ö. ?) şöyle anlatmıştır: Allah Resûlü (sav) “O, her an bir şandır”⁹⁸⁴ meâlindeki ayeti okudular. Biz “Yâ Resûlellah! Bu şan nedir?” diye sorduk. Hz. Peygamber (sav) “Bir günahı bağışlar, bir sıkıntıyı giderir, bir kavmi yükseltir, diğerlerini alçaltır” buyurdular.⁹⁸⁵

Ebü Bekr el-Bezzâr (ö. 292/905).

Basra ehliindendir. Ömrünün sonlarına doğru ilim neşretmek için İsfahan ve Şam'a gitmiştir. Hatîb el-Bağdâdî onun *sika* ve *hâfız* olduğunu söyler. Remle'de vefat etmiştir. Ebü's-Şeyh onun *el-Müsned*'inden istifade etmiştir.⁹⁸⁶

560 - حَدَّثَنَا أَبُو بَكْرِ الْبَزَّارُ حَدَّثَنَا مُحَمَّدُ بْنُ الْحُسَيْنِ الْقَيْسِيُّ حَدَّثَنَا يُونُسُ بْنُ أَرْقَمٍ حَدَّثَنَا إِبْرَاهِيمُ بْنُ عَبْدِ اللَّهِ بْنِ حَسَنِ عَنْ زَيْدِ بْنِ عَلِيٍّ بْنِ الْحُسَيْنِ عَنْ أَبِيهِ عَنْ جَدِّهِ عَنْ عَلِيٍّ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُ قَالَ: صَلَّى بِنَا رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ صَلَاةَ الصُّبْحِ فَلَمَّا قَضَى صَلَاتَهُ رَفَعَ رَأْسَهُ إِلَى السَّمَاءِ فَقَالَ: تَبَارَكَ رَافِعُهَا وَمُدَبِّرُهَا ثُمَّ رَمَى بَبَصَرِهِ إِلَى الْأَرْضِ فَقَالَ: تَبَارَكَ دَاجِيهَا وَخَالِقُهَا

⁹⁸¹ Zehebi, *Siyer*, 13/431.

⁹⁸² 149, 343, 396, 499, 500, 502, 509, 512, 614, 665, 791, 871, 1226, 1089 ve 1106 nolu rivayetler İbn Ebî Âsım tarikiyle gelmiştir.

⁹⁸³ Ebü's-Şeyh, *Kitâbü'l-Azame*, 1/150.

⁹⁸⁴ Rahmân, 55/29.

⁹⁸⁵ Ebü's-Şeyh, *Kitâbü'l-Azame*, 1/479 (H no: 148). Rivayet *Kitâbü's-Sünne*'de şöyle gelmiştir: (ثَنَا هِشَامُ بْنُ عَمَّارٍ ثَنَا الْوَزِيرُ بْنُ صَبِيحٍ ثَنَا يُونُسُ بْنُ مَيْسَرَةَ بْنِ حَلْبَسٍ عَنْ أُمِّ الدَّرْدَاءِ عَنْ أَبِي الدَّرْدَاءِ قَالَ: قَالَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ فِي قَوْلِهِ تَعَالَى: كُلَّ يَوْمٍ هُوَ فِي شَأْنٍ قَالَ: فِي شَأْنِهِ أَنْ يَغْفِرَ دُنْبًا وَيُكْشِفَ كَرْبًا وَيُجِيبَ دَاعِيًا وَيَرْفَعُ قَوْمًا وَيَضَعُ آخَرِينَ) Bkz. Ebü Bekr Ahmed b. Amr eş-Şeybânî, *Kitâbü's-Sünne*, thk. Muhammed Nâsiruddîn el-Elbânî (Beyrût: el-Mektebetü'l-İslâmî, 1. Basım, 1400), 1/129 (H no: 148).

⁹⁸⁶ 174, 344, 560, 583, 602, 653, 654, 655, 656, 657, 683, 1105 nolu rivayet ondan nakledilmiştir. Ebü's-Şeyh, *Kitâbü'l-Azame*, 1/150.

Hız. Ali (ra) şöyle anlatmıştır: “Resûlullah (sav) bize sabah namazını kıldırđı. Namaz bitince başını göye doğru kaldırdı ve ‘Onu yükseltip düzenleyen ne yücedir’ buyurdu. Daha sonra yere doğru baktı ve ‘Onu yayan ve yaratan pek yücedir’ dedi.”⁹⁸⁷

Ebû Ya’lâ (ö. 307/919).

Ebû Ya’lâ *Musul muhaddisi, müsned ve mu’cem sahibi; sıdk, sika, me’mûn; emânet, din ve hilm ehli* bir kimse olarak bilinir.⁹⁸⁸ Ebû’ş-Şeyh onun *el-Müsned*’inden istifade etmiştir. Ebû Ya’lâ’dan 48 adet rivayet nakletmiştir. Ondan alınan rivayetlerden bazıları şunlardır:

513 - أَخْبَرَنَا أَبُو يَعْلَى حَدَّثَنَا أَبُو حَنِيمَةَ حَدَّثَنَا وَكِيعٌ عَنْ سُفْيَانَ عَنْ عَبْدِ اللَّهِ بْنِ السَّائِبِ عَنْ زَادَانَ عَنْ عَبْدِ اللَّهِ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُ قَالَ: قَالَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ: إِنَّ لِلَّهِ تَبَارَكَ وَتَعَالَى مَلَائِكَةً سَيَّاحِينَ فِي الْأَرْضِ يُبَلِّغُونِي عَنْ أُمَّتِي السَّلَامَ

Abdullah’dan (ra) nakledildiğine göre Resûlullah (sav) şöyle buyurmuştur: “Yüce Allah’ın yeryüzünde seyyâh melekleri vardır. Bunlar ümmetimden bana selem getirirler.”⁹⁸⁹

605 - أَخْبَرَنَا أَبُو يَعْلَى حَدَّثَنَا هُدْبَةُ حَدَّثَنَا حَمَّادُ بْنُ سَلَمَةَ قَالَ: وَحَدَّثَنَا أَبُو حَنِيمَةَ حَدَّثَنَا ابْنُ مَهْدِيٍّ حَدَّثَنَا حَمَّادٌ عَنْ ثَابِتٍ عَنْ أَبِي رَافِعٍ عَنْ أَبِي هُرَيْرَةَ رَضِيَ اللَّهُ تَعَالَى عَنْهُ قَالَ: قَالَ النَّبِيُّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ: مَنْ يَدْخُلُ الْجَنَّةَ يَتَعَمَّ لَا يَبُوسُ لَا تَبْلَى ثِيَابُهُ وَلَا يَفْنَى شَبَابُهُ فِي الْجَنَّةِ مَا لَا عَيْنٌ رَأَتْ وَلَا أُذُنٌ سَمِعَتْ وَلَا خَطَرَ عَلَى قَلْبٍ بَشَرٍ

Ebû Hureyre’den (ra) rivayet edildiğine göre Hız. Peygamber (sav) şöyle buyurmuştur: “Cennete girenler hep nimet içinde olacaktır; fakir ve muhtaç olmayacaklar, elbiseleri

⁹⁸⁷ Az farklı lafızlarla *Müsned*’de nakledilmiştir. Bkz. Ebû Bekr Ahmed b. Amr el-Bezzâr, *el-Müsned*, thk. Âdil b. Sa’d vd. (Medîne: Mektebetü’l-Ülûm ve’l-Hikem, 1. Basım, 2009), 2/145 (H no: 507); Ebû’ş-Şeyh, *Kitâbü’l-Azame*, 3/1042 (H no: 560). Rivayet *el-Müsned*’de şöyle gelmiştir: (عَنْ وَكِيعٍ عَنْ سُفْيَانَ عَنْ عَبْدِ اللَّهِ بْنِ السَّائِبِ عَنْ زَادَانَ عَنْ عَبْدِ اللَّهِ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُ قَالَ: قَالَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ: إِنَّ لِلَّهِ مَلَائِكَةً سَيَّاحِينَ فِي الْأَرْضِ يُبَلِّغُونِي عَنْ أُمَّتِي السَّلَامَ) Bkz. Ebû Ya’lâ Ahmed b. Ali b. el-Müsennâ et-Temîmî el-Mevsilî, *Müsnedü Ebî Ya’lâ*, thk. Hüseyin Selîm Esed (Dimaşk: Dâru’l-Me’mûn, 1. Basım, 1984), 9/137 (H no: 5213).

⁹⁸⁸ Zehebî, *Siyer*, 14/177-179.

⁹⁸⁹ Ebû’ş-Şeyh, *Kitâbü’l-Azame*, 3/990 (H no: 513). Rivayet *el-Müsned*’de şöyle gelmiştir: (عَنْ وَكِيعٍ عَنْ سُفْيَانَ عَنْ عَبْدِ اللَّهِ بْنِ السَّائِبِ عَنْ زَادَانَ عَنْ عَبْدِ اللَّهِ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُ قَالَ: قَالَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ: إِنَّ لِلَّهِ مَلَائِكَةً سَيَّاحِينَ فِي الْأَرْضِ يُبَلِّغُونِي عَنْ أُمَّتِي السَّلَامَ) Bkz. Ebû Ya’lâ el-Mevsilî, *Müsnedü Ebî Ya’lâ*, 9/137 (H no: 5213).

eskimeyecek, gençliği solmayacaktır. Cennette hiçbir gözün görmediği, kulağın duymadığı ve hiçbir beşerin kalbine gelmeyen şeyler vardır.”⁹⁹⁰

İbn Ebî Hâtim (ö. 327/938).

İbn Ebî Hâtim *imâm* ve *hâfız* olarak bilinmektedir. Tefsir, hadis, fıkıh, usûl, kelâm, menâkıb, zühd, cerh ve ta’dîl alanlarında eserler vermiştir. Zehebî onun İslâmî ilimlerde otorite olduğunu, hadis ilimlerinde en üstün mertebe sayılan *şeyhülislâmlık* mevkiinde bulunduğunu, mütehasıs bir tenkitçi kabul edildiğini söylemektedir.⁹⁹¹ İbn Ebî Hâtim itikadda Ehl-i hadis yolunu ve Ehl-i sünnet görüşünü benimsemiştir. İsfahan’a ilmî seyahatler yapmıştır. Ebü’ş-Şeyh talebeleri arasındadır.⁹⁹² *Kitabül-Azame*’de ondan rivayetleri bulunmaktadır.⁹⁹³

75 - حَدَّثَنَا الْوَلِيدُ حَدَّثَنَا أَبُو حَاتِمٍ حَدَّثَنَا أَبُو صَالِحٍ حَدَّثَنَا مُعَاوِيَةُ عَنْ عَلِيِّ بْنِ أَبِي طَلْحَةَ عَنْ ابْنِ عَبَّاسٍ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُمَا ذُو الْجَلَالِ وَالْإِكْرَامِ قَالَ: ذُو الْعِظْمَةِ وَالْكِبْرِيَاءِ

İbn Abbâs (ra) “Celâl ve ikrâm sahibi”⁹⁹⁴ meâlindeki ayeti “Azamet ve kibriyâ sahibi” şeklinde tefsir etmiştir.⁹⁹⁵

İbn Cerîr et-Taberî (ö. 310/923).

Taberistan’ın merkezi Amül’de doğdu.⁹⁹⁶ Tefsir, fıkıh, tarih ve kırâat dallarında zamanının en iyisi idi. Ebü’ş-Şeyh, ondan rivayette bulunmuştur.⁹⁹⁷

878 - حَدَّثَنَا إِبْرَاهِيمُ بْنُ مُحَمَّدٍ بْنِ الْحَسَنِ حَدَّثَنَا هَنَادُ بْنُ السَّرِيِّ حَدَّثَنَا أَبُو بَكْرِ بْنُ عَيَّاشٍ حَدَّثَنَا أَبُو سَعْدٍ عَنْ عِزْمَةَ عَنِ ابْنِ عَبَّاسٍ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُمَا قَالَ أَبُو السَّرِيِّ قَرَأْتُ عَلَيْهِ مِنْ هَذَا الْمَوْضِعِ: أَنَّ الْيَهُودَ أَتَوْا النَّبِيَّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ

⁹⁹⁰ Ebü’ş-Şeyh, *Kitâbü’l-Azame*, 1112 (H no: 605). Rivayet *el-Müsned*’de şöyle gelmiştir: (وَبِإِسْنَادِهِ عَنْ أَبِي هُرَيْرَةَ أَحْسَبُهُ) عَنْ النَّبِيِّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ قَالَ: مَنْ يَدْخُلُ الْجَنَّةَ يَنْعَمُ لَا يَبْأَسُ لَا تَبْلَى ثِيَابُهُ وَلَا يَفْنَى شَبَابُهُ فِي الْجَنَّةِ مَا لَا غَيْنَ رَأَتْ وَلَا أَذُنٌ سَمِعَتْ وَلَا خَطَرٌ عَلَى (قَلْبٍ بَشَرٍ) Bkz. Ebü Ya’lâ el-Mevsilî, *Müsnedü Ebî Ya’lâ*, 11/313 (H no: 6428).

⁹⁹¹ Zehebî, *Siyer*, 13/264.

⁹⁹² Zehebî, *Siyer*, 13/264; Küçük, “İbn Ebû Hâtim”, 19/432-434.

⁹⁹³ 25, 75, 113, 138, 162, 163, 168, 190, 277, 292, 401, 411, 509, 510, 539, 541, 545, 624, 625, 630, 631, 634, 708, 812, 862, 877 ve 919 nolu rivayetler İbn Ebî Hâtim tarikiyle gelmiştir. Bunlardan bir kısmı *et-Tefsîr*’inden alınmadır. Bkz. Ay, *Ebü’ş-Şeyh el-İsfahânî’nin Kitâbü’l-Azame*’sindeki Rivayetlerin Değerlendirilmesi, 89.

⁹⁹⁴ Rahmân, 55/27.

⁹⁹⁵ Ebü’ş-Şeyh, *Kitâbü’l-Azame*, 342 (H no: 75). Süyûtî, rivayeti *ed-Dürrü’l-mensûr*’da (6/143) nakletmiş ve kaynak olarak İbnü’l-Münzir, İbn Ebî Hâtim, Ebü’ş-Şeyh ve Beyhakî gibi âlimleri göstermiştir. Bkz. Ebü’ş-Şeyh, *Kitâbü’l-Azame*, 342.

⁹⁹⁶ Fayda, “Taberî, Muhammed b. Cerîr”, 39/314-318.

⁹⁹⁷ Mansûrî, *Bülûğu’l-emânî*, 883-885.

وَسَلَّمَ فَسَأَلْنَاهُ عَنْ خَلْقِ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ فَقَالَ: خَلَقَ اللَّهُ الْأَرْضَ يَوْمَ الْأَحَدِ وَالْإِثْنَيْنِ وَخَلَقَ الْجِبَالَ يَوْمَ الثَّلَاثَاءِ وَمَا فِيهِنَّ مِنْ مَنَافِعِ النَّاسِ وَخَلَقَ يَوْمَ الْأَرْبَعَاءِ الشَّجَرَ وَالْمَاءَ وَالْمَذَائِنَ وَالْعُمُرَانَ وَالْخَرَابَ هَذِهِ أَرْبَعَةٌ...

İbn Abbâs (ra) şöyle anlatmıştır: “Yahudiler Hz. Peygamber’e (sav) geldiler ve ona göklerin ve yerin yaratılmasından sordular. Hz. Peygamber şöyle cevap verdi: ‘Allah, Pazar ve Pazartesi günü arzı, Salı günü dağları ve dağlardaki insanlara faydalı olan şeyleri, Çarşamba günü bitkileri, suyu, medineleri, mamur araziye ve harap araziye yarattı...’⁹⁹⁸

Yukarıda *Kitâbü'l-Azame*'nin yazılı kaynağı olarak zikrettiğimiz muhaddisler, İslâmî ilimlerin çeşitli konularında önemli eserleri olan kimselerdir. Örneklerden de anlaşıldığı üzere Ebü's-Şeyh onlardan yararlanmıştır. Ancak yararlandığı kaynakların sayısı bununla sınırlı olmadığı açıktır. Ebü's-Şeyh'in hadis alanında büyük bir muhaddis olduğunu hatırlamak gerekir. Onun *Kitâbü'l-Azame*'de infirad ettiği çok sayıda hadisi vardır. Diğer müelliflerin zikretmediği birçok rivayeti kendi tarikiyle nakletmiştir. Bu bakımdan eserdeki rivayetlerin çoğunun müellif tarafından hadis meclislerinde bizzat şeyhlerinden tahsil edilerek aktarıldığı anlaşılmaktadır.

3.2.2 Kitâbü'l-Azame'deki Şüyûhu

Şeyh tabiri İslâm devletleri ve toplumlarında saygınlık ifadesi olarak birçok anlamda kullanılmıştır. Hadis literatüründe “kendisinden hadis rivayet edilen hoca” manasına gelir. Bazen “önde gelen muhaddis, hadisleri iyi bilen âlim” anlamında da zikredilmiştir.⁹⁹⁹ Rivayet ilimlerinde şeyhin/hocanın apayrı bir önemi vardır. Tabakât ve biyografi kaynaklarında ele alınan şahsın kimden ilim aldığı, en önemli hocalarının kimler olduğu mutlaka zikredilir. Alanında meşhur olmuş bazı İslâm âlimlerinin kendi hocalarına dair kaleme aldığı eserler vücuda getirilmiştir.¹⁰⁰⁰ Bunlara *mu'cem*, *mu'cemü's-şüyûh* ya da *meşyeha* adı verilmiştir. Meşâyîha dair yazılan eserlerin birçok faydası vardır. Onlardan biri ve belki de en önemlisi ilmin kaynaklarının tespit edilmesidir.¹⁰⁰¹ Bu bakımdan *Kitâbü'l-Azame*'deki şeyhlerinin bilinmesi önem arz

⁹⁹⁸ İbn Cerîr, *Câmiu'l-beyân*, 24/94 (Kâf, 50/38-39); Ebü's-Şeyh, *Kitâbü'l-Azame*, 1362 (H no: 878).

⁹⁹⁹ Casim Avcı, “şeyh”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2010), 39/50.

¹⁰⁰⁰ Bazen bu tür eserler başkaları tarafından kaleme alınmıştır.

¹⁰⁰¹ Mu'cemü's-Şüyûh literatürünün önemi hakkında şunlar söylenebilir: 1. Bizatitihi hadis kaynaklarından biridir. Sünnetin aslı kaynakları arasında yer alır. Bu tür mu'cemler hadis, eser ve bir takım rivayet metinleri ihtiva ederler. 2. Bir nevi tahrir ve zevâid kitaplarıdır. Taberânî'nin *el-Mu'cemü'l-kebir*'i *Kütüb-i sitte*'nin bir çeşit zevâidi gibidir.

etmektedir. Ebü's-Şeyh'in kitapları arasında *el-Mu'cem* adında bir eser bulunmaktadır. Belûşî "Bu kitap Ebü's-Şeyh'in hocalarının mu'cemidir" demiştir.¹⁰⁰² Ancak kitap, kayıp eserlerdendir. Mansûrî tarafından Ebü's-Şeyh'in tüm hocaları hakkında yapılan çalışmanın çok değerli olduğu izahtan varestedir. Mansûrî çalışmasında, Ebü's-Şeyh'in 502 kadar şeyhinin biyografisine yer vermiştir.¹⁰⁰³ Daha önceden de zikredildiği gibi semâ'da bulunduğu şeyhlerinin toplam sayısı 800 civarındadır. Ebü's-Şeyh'in *Kitâbü'l-Azame*'de kendisinden rivayet ettiği şeyhlerin sayısı 160 civarındadır. Şeyhlerinin çoğu büyük ün yapmış ve hadis alanında yüksek bir yere sahip olup kıymetli eserleri olan kimselerdir. Bunlar aynı zamanda *adâlet* ve *sıdk* cihetinden de derece almış çoğu *sika* muhaddislerdir. İçlerinde İbn Ebî Âsım, Ebû Bekr el-Bezzâr, Ebû Ya'lâ, İbn Ebî Hâtım er-Râzî, İbn Ebî Dâvûd (ö. 316/929) gibi hadis ilminde meşhur olmuş imamlar, *sıdk* ve *emânet* yönüyle maruf büyük muhaddisler bulunmaktadır.¹⁰⁰⁴ Meşayihî içinde adâlet ve emâneti hakkında ileri geri konuşulan pek az hocası vardır ki bunların sayısı da üçü dördü geçmemektedir.¹⁰⁰⁵ Hocalarından aldığı rivayet sayıları faklılık arz eder. Kendisinden en fazla rivayet aldığı şeyhi Velîd b. Ebân'dır.

On ve üzerinde rivayetini aldığı şeyhlerinin isimleri ve rivayet sayıları şöyledir: Velîd b. Ebân (165), İbrahîm b. Muhammed b. el-Hasen İbn Mettûye (151), Ca'fer b. Ahmed b. Fâris (75), Ahmed b. Ali b. el-Müsennâ Ebû Ya'lâ el-Mevsılî (49), Ahmed b. Muhammed b. Ömer el-Lünbânî (48), Muhammed b. el-Abbâs b. Eyyûb Ebû Ca'fer el-İsfahânî İbnü'l-Ahrem (47), İshâk b. Ahmed el-Fârisî (32), Ahmed b. Muhammed b. Şüreyh (29), Ahmed b. Muhammed b. İbrahîm el-Müsâhifî (26), Ahmed b. Rûh b. Ziyâd Ebü't-Tayyib eş-Şa'rânî (25), Muhammed b. Yahyâ el-Mervezî (23), Muhammed b. Ahmed b. Süleymân Ebü'l-Abbâs el-Herevî (20), Abdurrahmân b. Muhammed b. Selem Ebû Yahyâ er-Râzî (20), Ahmed b. Amr b. Ebî Âsım en-Nebîl (18), Abdullah b. Muhammed b. Zekeriyâ (18), Abdullah b. Muhammed b. Abdülkerîm er-Râzî (17), Ahmed b. Muhammed b. Ca'fer b. Nasr el-Hammâl (15),

3. Âlî hadisleri içerir. 4. Hadis semânının belgeleridir. Kim kimden hadis ve icazet almışsa bunlar zikredilir. 5. Kitabın yazıldığı döneme dair tarihi ve kültürel belgeler içerir. 6. İnsanlığa örnek olabilecek sâlih, zâhid, ârif ve âlim kimseler zikredilir. 7. Öğrencilerin hocalarına bir vefa örneğidir. 8. Müellifin eser ve rivayetlerinin kaynakları zikredilir.

¹⁰⁰² Ebü's-Şeyh, *Tabakât*, 1/104.

¹⁰⁰³ Ebü't-Tayyib Nâyif b. Salâh b. Ali el-Mansûrî, *Bülûğu'l-emânî bi terâcimi şüyûhi Ebi's-Şeyh el-İsfahânî* (Riyâd: Dâru'l-Âsime, 1. Basım, 2012).

¹⁰⁰⁴ Ebü's-Şeyh, *Kitâbü'l-Azame*, 1/152-153.

¹⁰⁰⁵ Ebü's-Şeyh, *Kitâbü'l-Azame*, 1/153.

Muhammed b. Zekeriyyâ el-Kureşî el-İsfahânî (15), Ali b. Rûtem et-Tahrânî (14), Muhammed b. Ahmed b. Râşid Ebû Bekr İbn Ma'dân (14), Mahmûd b. el-Ferec Ebû Bekr (14), Ahmed b. Amr b. Abdülhâlik Ebû Bekr el-Bezzâr (13), Muhammed b. Abdullah b. Rüste (13), Abdurrahmân b. Muhammed b. İdrîs İbn Ebî Hâtim (13), Muhammed b. Yahyâ b. Metek Ebû Abdillâh el-İsfahânî (12), İbrâhîm b. Muhammed b. el-Hâris İbn Metteveyh İbn Nâile (12), Abdullah b. Ebî Dâvûd (11), Abdullah b. Muhammed b. Imrân (10), Abdullah b. Muhammed b. Selem (10), Abdurrahmân b. Muhammed b. Hammâd et-Tahrânî (10), Ahmed b. Hârûn el-Berzaî (10).

3.2.3 Musannef Sahibi Hocaları

Abdân el-Askerî (ö. 306/919), Abdullah b. Muhammed b. Zekeriyyâ (ö. ?), Abdurrahmân b. el-Hasen (ö. ?), Ahmed b. el-Hasen b. Abdülcebbar es-Sûfî (ö. 306/919), Ahmed b. İshâk el-Cevherî/Hammûye (ö. 300/913), Ahmed b. Muhammed b. Ömer Ebû Bekr b. Ebi'd-Dünyâ, Ahmed b. Revh, Ali b. Rüstem (ö. 303/916), Ali b. Saîd (ö. 298/911), Ca'fer b. Abdullah b. es-Sabbâh, Cafer b. Ahmed b. Fâris (ö. 289/902), Ebû Bekr b. Ma'dân (ö. 309/922), Ebû Ya'lâ, Ebû Yahyâ er-Râzî Abdurrahmân b. Muhammed b. Selim, Ebü'l-Abbâs el-Herevî Muhammed b. Ahmed b. Süleymân (ö. 286/899), İbn Ebî Hâtim, Muhammed b. el-Abbâs b. Eyyûb/İbnü'l-Ahrem (ö. ?), Muhammed b. Yahya b. İbn Mende, Yûsuf b. Ya'kûb (ö. 321/933).

3.3 Etkileri

Bir âlimin ilmî derinliğini görmek için etkilerine bakmak yeterlidir. Ebü's-Şeyh kendi zamanında ve sonraki dönemlerde bilgisine başvurulmuş ve ilminden yararlanan âlimlerdendir. Müteahhirîn âlimleri *Kitâbü'l-Azame*'den çok sayıda iktibaslar yapmışlardır. İktibasların bir kısmı kitap adı belirtilmeden قال أبو الشيخ "Ebü's-Şeyh şöyle dedi" denilerek yapılmıştır. Çoğu zaman da روى أبو الشيخ في كتاب العظمة - روى أبو الشيخ في العظمة "Ebü's-Şeyh *Kitâbü'l-Azame* veya *el-Azame*'de şöyle rivayet etti"

şeklinde olmuştur.¹⁰⁰⁶ *Kitâbü'l-Azame*'nin etkileri tefsir ve hadis ilmi ile sınırlı kalmamıştır. İslâm literatürün birçok alanında ondan alıntılar yapıldığı görülür.

3.3.1 Tefsir ve Kur'ân İlimleri

Ebü's-Şeyh Taberî, İbnü'l-Münzir gibi büyük müfessirler arasında kabul edilmiştir.¹⁰⁰⁷ Nakledildiğine göre onun bir tefsir kitabı bulunmaktadır. Mefkûd olan bu tefsirinden nakiller yapılmıştır. Süyûtî'nin أخرج أبو الشيخ في تفسيره “Ebü's-Şeyh *et-Tefsir*'inde tahrir etmiştir” şeklindeki beyanları bu tefsire ulaştığını göstermektedir.¹⁰⁰⁸ *Kitâbü'l-Azame*'de çok sayıda tefsir rivayetlerinin bulunması onu tefsir ilmi açısından önemli kılmaktadır. Bu bakımdan Tefsir ve Kur'ân ilimlerine dair eserlerde ondan iktibaslar yapılmıştır. İktibas yapan eserlerden bazıları şöyledir:

ed-Dürrü'l-mensûr fî't-tefsîri'l-me'sûr

أخرج أبو الشيخ في العظمة عن الحسن أنه سُئِلَ الْمَطَرُ مِنَ السَّمَاءِ أَمْ مِنَ السَّحَابِ قَالَ: مِنَ السَّمَاءِ إِنَّمَا السَّحَابُ
علم ينزل عَلَيْهِ الْمَاءُ مِنَ السَّمَاءِ

Ebü's-Şeyh *Azame* adlı kitabında tahrir ettiğine göre Hasan el-Basrî'ye “Yağmur, gökten mi yoksa buluttan mı iner” diye sorulmuş, o da “Gökten gelir, çünkü bulutlar gökten üzerlerine yağmurun indiği işaretlerdir” şeklinde cevap vermiştir.¹⁰⁰⁹ Süyûtî *ed-Dürrü'l-Mensûr*'da ondan çok sayıda rivayette bulunmuştur.¹⁰¹⁰

¹⁰⁰⁶ Örnekler için bkz. Süyûtî, *ed-Dürrü'l-mensûr*, 1/85 (Bakara, 2/21); Ebü'l-Fazl Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr es-Süyûtî, *Lübâbü'n-nükûl, fî esbâbi'n-nüzûl*, thk. Ahmed Abdü's-Şâfi (Beyrût: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1998), 219-220.

¹⁰⁰⁷ İbn Teymiyye, *Der'u teâruzi'l-akli ve'n-nakl*, 2/21.

¹⁰⁰⁸ (وأخرج أبو الشيخ في تفسيره من طريق علي بن زيد عن يوسف المكي عن ابن عباس قال: آخر آية نزلت: لقد جاءكم رسول من أنفسكم) İbn Abbâs (ra) şöyle demiştir: “İndirilen son ayet, ‘Andolsun ki içinizden size bir elçi gelmiştir...’ (Tevbe, 9/200) ayetidir.” Bkz. Süyûtî, *el-İtkân*, 1/103.

¹⁰⁰⁹ Süyûtî, *ed-Dürrü'l-mensûr*, 1/182, (Bakara, 2/22); Ebü's-Şeyh, *Kitâbü'l-Azame*, 4/1272 (H no: 758).

¹⁰¹⁰ Tepitlerimize göre *Kitâbü'l-Azame*'den iktibas edilen 300 civarında rivayet *ed-Dürrü'l-mensûr*'da tahrir edilmiştir.

Lübâbü'n-nükûl fî esbâbi'n-nüzûl

أخرج أبو الشيخ في كتاب العظمة من طريق أبان عن أنس قال أتت يهود خيبر إلى النبي صلى الله عليه وسلم فقالوا يا أبا القاسم خلق الله الملائكة من نور الحجاب وآدم من حمأ مسنون وإبليس من لهب النار والسماء من دخان والأرض من زبد الماء فأخبرنا عن ربك فلم يجبههم فأتاه جبريل بهذه السورة قل هو الله أحد

Ebü's-Şeyh, *Kitâbü'l-Azame*'de Ebân yoluyla Enes'den (ö. 93/711) tahrir etmiştir. Hz. Enes (ra) şöyle anlatır: “Hayber Yahûdileri Hz. Peygamber’e (sav) gelerek ‘Ey Ebü'l-Kâsım! Allah melekleri hicâb nûrundan, Âdem’i pişmiş kuru çamurdan, İblîs’i ateş alevinden, göğü dumandan, yeri de suyun köpüğünden halketmiştir. Bize Rabbin hakkında bilgi ver?’ dediler. Hz. Peygamber (sav) onlara hemen cevap vermedi. Bir müddet sonra Cibrîl Hz. Peygamber’e “De ki O Allah birdir”¹⁰¹¹ (ayeti ile başlayan) İhlâs suresini getirdi. (Ve böylece Hz. Peygamber İhlas suresi ile Yüce Allah’ı onlara tanıtmış oldu).¹⁰¹²

واخرج أبو الشيخ في كتاب العظمة عن قتادة قال قال المشركون إنما هذا كلام يوشك أن ينفذ فنزل ولو أن ما في الأرض الآية

Ebü's-Şeyh *Kitâbü'l-Azame*'de tahrir ettiğine göre Katâde (rh) şöyle demiştir: “Müşrikler (Kur’ân için) ‘Bu kelâmın bitmesi yakındır’ dediler. Sonra ‘Yeryüzündeki bütün ağaçlar kalem olsaydı...’¹⁰¹³ meâlindeki ayet nâzil oldu.”¹⁰¹⁴

el-İklîl fî istinbâti't-tenzîl

إن الله لو أغفل شيئاً لأغفل الذرة والخردلة والبعوضة

Ebü Hureyre'nin (ö. 58/678) anlattığına göre Resûlüllah (sav) şöyle buyurmuştur: “Şayet Allah bir şeyden gafîl olsaydı karınca, hardal ve örümcekten gafîl olması

¹⁰¹¹ İhlâs, 112/1.

¹⁰¹² Ebü'l-Fazl Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr es-Süyûtî, *Lübâbü'n-nükûl fî esbâbi'n-nüzûl*, nşr. Ahmed Abdüşşâfi (Beyrût: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2008), 219-220; Ebü's-Şeyh, *Kitâbü'l-Azame*, 370 (H no: 86). Diğer bazı rivayetler için bkz. Süyûtî, *Lübâbü'n-Nükûl*, 203, 219-220.

¹⁰¹³ Lokmân, 31/27.

¹⁰¹⁴ Süyûtî, *Lübâbü'n-nükûl*, 154; Ebü's-Şeyh, *Kitâbü'l-Azame*, 504 (H no: 166).

gerekirdi.”¹⁰¹⁵ Ancak Yüce Allah bu varlıklardan kelâm-ı kadiminde söz etmektedir.¹⁰¹⁶

Rûhu'l-meânî

عَنْ كَعْبِ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُ فِي قَوْلِهِ: حَتَّى تَوَارَتْ بِالْحِجَابِ قَالَ حِجَابٌ مِنْ يَأْفُوتِ أَخْضَرَ مُحِيطٌ بِالْخَلَائِقِ فَمِنْهُ
أَخْضَرَتِ السَّمَاءَ الَّتِي يُقَالُ لَهَا السَّمَاءُ الْخَضِرَاءُ وَأَخْضَرَ الْبَحْرُ مِنَ السَّمَاءِ فَمِنْ ثَمَّ يُقَالُ: الْبَحْرُ الْأَخْضَرُ

Ka’bü’l-Ahbâr (ö. 32/652) “Nihayet o perdenin arkasına girince”¹⁰¹⁷ meâlindeki ayeti şöyle tefsir etmiştir: “Ayette kastedilen perde, varlıkları kuşatan mavi yakuttan bir perdedir. Bu perde sebebiyle gökyüzü mavidir, ona *mavi gökyüzü* denmiştir. Denizler gökyüzü sebebiyle mavi olmuştur ve bundan dolayı da denizlere *mavi deniz* denilmiştir.”¹⁰¹⁸

Tefsîru'l-menâr

أَنَّ الْيَهُودَ أَتَتْ النَّبِيَّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ فَسَأَلَتْهُ عَنْ خَلْقِ السَّمَوَاتِ وَالْأَرْضِ فَقَالَ خَلَقَ اللَّهُ الْأَرْضَ فِي يَوْمَيْنِ
الْأَحَدِ وَالْآثْنَيْنِ

İbn Abbâs (ra) şöyle demiştir: “Yahûdiler Hz. Peygamber’e (sav) gelip ona göklerin ve yerin yaratılışı hakkında sordular. Hz. Peygamber (sav) şöyle buyurdu: “Allah Teâlâ arzı Pazar ve Pazartesi günü yaratmıştır...”¹⁰¹⁹

Edvâü'l-beyân fî izâhi'l-Kur'ân bi'l-Kur'ân

وَأَخْرَجَ أَبُو الشَّيْخِ فِي الْعِظَمَةِ عَنْ قَتَادَةَ فِي قَوْلِهِ: لَا يَأْتِ لِلْمُتَوَسِّمِينَ: قَالَ لِلْمُعْتَبِرِينَ

¹⁰¹⁵ Ebü'l-Fazl Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr es-Süyûtî, *el-İklîl fî istinbâti't-tenzil*, thk. Seyfeddîn Abdülkâdir el-Kâtib (Beyrût: Dâru'l-Küttübi'l-İlmiyye, 1981), 11-12; Ebü's-Şeyh, *Kitâbü'l-Azame*, 533 (H no: 187).

¹⁰¹⁶ Neml, 27/19; Lokmân, 31/16; Bakara, 2/26.

¹⁰¹⁷ Sâd, 38/32.

¹⁰¹⁸ Şehâbeddîn Mahmûd b. Abdullah el-Hüseynî el-Âlûsî, *Rûhu'l-meânî fî tefsîri'l-Kur'âni'l-Azîm ve's-seb'i'l-mesânî*, thk. Ali Abdülbârî Atiyye (Beyrût: Dâru'l-Küttübi'l-İlmiyye, 1. Basım, 1410), 12/184; Ebü's-Şeyh, *Kitâbü'l-Azame*, 1394 (H no: 911).

¹⁰¹⁹ Muhammed Reşîd Rızâ, *Tefsîru'l-menâr* (Kâhire: el-Hey'etü'l-Misriyyetü'l-Âmme, 1990), 8/328; Ebü's-Şeyh, *Kitâbü'l-Azame*, 1362 (H no: 878).

Ve Ebü's-Şeyh Azame adlı eserinde tahrir ettiğine göre Katâde (ö. 117/735) “İşte bunda görebilenler için ibretler vardır”¹⁰²⁰ meâlindeki ayetin tefsiri ile ilgili olarak şöyle demiştir: “İbret alanlar için.”¹⁰²¹

et-Tefsîru'l-Mazharî

وابو الشيخ في كتاب العظمة عن ابي هريرة حديثا طويلا مرفوعا وفيه فينفخ فيه اى في الصور ثلث نفحات الاولى نفخة الفرع والثانية النفخة الصعق والثالثة النفخة القيام الى رب العالمين

Ebü's-Şeyh *Kitâbü'l-Azame*'de Ebû Hureyre'den uzunca merfu bir hadis tahrir etmiştir. Bu rivayette şöyle geçmektedir: “Ona yani sûra üç defa üflenecektir: Birincisi *feza nefhası*, *Âlemlerin Rabbine kıyam*, üçüncüsü de *saik nefhası* ikincisi *nefhası*’dır.”¹⁰²³

et-Tefsîru'l-münîr

أخرج أبو الشيخ ابن حبان في كتاب العظمة عن عطاء: أن أبا بكر الصديق ذكر ذات يوم القيامة والموازين والجنة والنار فقال: وددت أني كنت خضراء من هذه الخضرة تأتي علي بهيمة تأكلني وأني لم أخلق فنزلت: وَلِمَنْ خَافَ مَقَامَ رَبِّهِ جَنَّاتٌ

Ebü's-Şeyh İbn Hayyân'ın *Kitâbü'l-Azame*'de tahrir ettiğine göre Atâ (ö. 114/732) şöyle anlatmıştır: “Ebû Bekr (ra) bir gün kıyamet gününü, terâzileri, cennet ve cehennemi hatırladı ve şöyle dedi: ‘Arzu ederdim ki ben şu yeşilliklerden biri olsaydım da bir hayvan gelip beni yeseydi ve ben (mükellef: yaptığından hesaba çekilecek bir

¹⁰²⁰ Hicr, 15/75.

¹⁰²¹ Muhammed el-Emîn b. Muhammed el-Muhtâr eş-Şinkîti, *Edvâü'l-beyân fî izâhi'l-Kur'ân bi'l-Kur'ân* (Beyrût: Dâru'l-Fikr, 1995), 2/287; Ebü's-Şeyh, *Kitâbü'l-Azame*, 306 (H no: 49).

¹⁰²² Aşkar'ın beyanına göre İbû'l-Arabî, İbn Teymiyye, İbn Kesîr, Seffârî'nî gibi âlimler bazı ayet ve rivayetleri delil göstererek *nefhatü'l-feza*, *nefhatü's-sa'k* ve *nefhatü'l-ba's* olmak üzere üç çeşit nefhanın olacağına kail olmuşlardır. Taberî'nin şu rivayetti (Neml, 27/87 tefsirinde) bu görüşe örnek teşkil etmektedir *فَيُنْفَخُ فِيهِ ثَلَاثُ نَفَحَاتٍ* *فَيُنْفَخُ فِيهِ ثَلَاثُ نَفَحَاتٍ* Bkz. Ömer Süleymân el-Aşkar, *el-Akide fî dâvi'l-kitâb ve's-sünne 5: el-yevmü'l-âhir* (Ammân: Dâru'n-Nefâis, 6. Basım, 1995), 409-410.

¹⁰²³ Kâdî Muhammed Senâullah el-Panipatî, *et-Tefsîru'l-mazharî*, thk. Gulâm Nebî et-Tûnisî (Pakistan: Mektebetü'r-Rüşdiyye, 1412), 6/241; Ebü's-Şeyh, *Kitâbü'l-Azame*, 821 (H no: 386). Ayrıca bir başka iktibas için bkz. Muhammed Senâullah, *et-Tefsîru'l-mazharî*, 10/369; Ebü's-Şeyh, *Kitâbü'l-Azame*, 370 (H no: 86).

kul olarak) yaratılmış olmasaydım!” Ardından “Rabbinin makamından korkanlar için iki cennet vardır”¹⁰²⁴ meâlindeki ayet nazil oldu.¹⁰²⁵

el-Esâs fî t-tefsîr

وأخرج أبو الشيخ في كتاب العظمة عن أبي هريرة رضي الله تعالى عنه قال: قال رسول الله صلى الله عليه وسلم: إن الله سبحانه وتعالى لو أغفل شيئاً لأغفل الذرة والخردلة والبعوضة

Ebü’ş-Şeyh *Kitâbü’l-Azame*’de Ebû Hureyre’den (ra) naklettiğine göre Resûlüllah (sav) şöyle buyurmuştur: “Şayet Allah bir şeyden gafil olsaydı karınca, hardal ve örümcekten gafil olması gerekirdi.”¹⁰²⁶

Fethu’l-beyân fî mekâsıdı’l-Kur’ân

وأخرج أبو الشيخ في العظمة وابن مردويه عن ابن عباس قال: الزرع يسبح وأجره لصاحبه والثوب يسبح ويقول الوسخ إن كنت مؤمناً فاغسلني إذن

Ebü’ş-Şeyh (*Kitâbü’l-Azame*’de) ve İbn Merdûye tahrir ettiklerine göre İbn Abbâs (ra) şöyle demiştir: “Ekin tesbîh eder, ecir sahibine verilir. Elbise tesbîh eder. Kirli elbise (sahibine) eğer (kâmil bir) mümin isen o halde beni yıka der.”¹⁰²⁷

Hâşiyetü’s-Süyûtî alâ Tefsîri’l-Beyzâvî

وأخرج أبو الشيخ ابن حيان في كتاب العظمة عن وهب بن منبه قال: خلق الله الموت كبشاً أملح مستترا بسواد وبياض له أربعة أجنحة جناح تحت العرش وجناح في الثرى وجناح في المشرق وجناح في المغرب

Ebü’ş-Şeyh İbn Hayyân *Kitâbü’l-Azame*’de tahrir ettiğine göre Vehb b. Münebbih şöyle demiştir: “Allah Teâlâ ölümü siyah ve beyaza bürünmüş güzel bir koç şeklinde

¹⁰²⁴ Rahmân, 55/46.

¹⁰²⁵ Vehbe Zühaylî, *et-Tefsîru’l-münîr* (Beyrût: Dâru’l-Fikr, 1. Basım, 1991), 27/223; Ebü’ş-Şeyh, *Kitâbü’l-Azame*, 307 (H no: 51).

¹⁰²⁶ Saîd Havvâ, *el-Esâs fî t-tefsîr* (Kâhire: Dâru’s-Selâm, 2003), 3/525-526; Ebü’ş-Şeyh, *Kitâbü’l-Azame*, 533 (H no: 187).

¹⁰²⁷ Ebü’t-Tayyib Muhammed Sıddîk Bahadır b. Hasan el-Kannevcî el-Hindî, *Fethu’l-beyân fî mekâsıdı’l-Kur’ân*, tkd. Abdullah b. İbrahîm el-Ensârî (Beyrût: el-Mektebetü’l-Asriyye, 1992), 7/399. *Kitâbü’l-Azame*’de rivayet şöyle geçmektedir: عَنْ ابْنِ عَبَّاسٍ رَضِيَ اللَّهُ تَعَالَى عَنْهُمَا فِي قَوْلِهِ وَإِنْ مِنْ شَيْءٍ إِلَّا يُسَبِّحُ بِحَمْدِهِ قَالَ: الزَّرْعُ يُسَبِّحُ وَالثَّوبُ يُسَبِّحُ وَيَقُولُ الْوَسَخُ: (إِنْ) عَنْ ابْنِ عَبَّاسٍ رَضِيَ اللَّهُ تَعَالَى عَنْهُمَا فِي قَوْلِهِ وَإِنْ مِنْ شَيْءٍ إِلَّا يُسَبِّحُ بِحَمْدِهِ قَالَ: الزَّرْعُ يُسَبِّحُ وَالثَّوبُ يُسَبِّحُ وَيَقُولُ الْوَسَخُ: (إِنْ) Bkz. Ebü’ş-Şeyh, *Kitâbü’l-Azame*, 5/1727-1728 (H no: 11194, 1195). Başka bir rivayetler için bkz. Kannevcî, *Fethu’l-beyân*, 2/93-94; 7/449; 12/68, 229.

yaratmıştır. Bir kanadı arşın altında, bir kanadı yerde, bir kanadı maşrıktı, bir kanadı da mağripde olmak üzere onun dört tane kanadı vardır.”¹⁰²⁸

el-Mevsûatü 'l-Kur'âniyye

أخرج أبو الشيخ عن وهب: أنَّ اسمه عزرائيل

Ebü's-Şeyh'in tahririne göre Vehb b. Münebbih (ö. 114/712) şöyle demiştir: 'Ölüm meleğinin adı Azrâîl'dir.'¹⁰²⁹

Mevsûatü fedâili süver ve âyâtü 'l-Kur'ân

قال أبو الشيخ: حدثنا الوليد ثنا إسحاق بن إبراهيم ثنا شعبة عن الأعمش عن عبد الله بن يسار عن عبد الرحمن بن أبي ليلى عن أبي أيوب قال: كان لي تمر في سهوة لي فجعلت أراه ينقص فذكرت ذلك للنبي صلى الله عليه وسلم فقال: إنك ستجد فيه غدا هرة فقل أجيبني رسول الله فذكر الحديث

Ebü's-Şeyh şöyle nakletmiştir: Ebû Eyyûb (el-Ensârî) şöyle anlatmıştır: "Benim bir hurma depom vardı. İçindeki hurmaların zamanla eksildiğini gördüm. Bu durumu Hz. Peygamber'e (sav) anlattım. Hz. Peygamber (sav) 'Yarın orada bir kedi göreceksin, ona Resûlullah'a icabet et, dersin' diye bana tenbih etti..."¹⁰³⁰

Tefsîru'n-nebevî

عن أبي هريرة رضي الله عنه قال: قلت: يا رسول الله؛ من استثنى الله حين يقول: فَفَرَّغَ مَنْ فِي السَّمَاوَاتِ وَمَنْ فِي الْأَرْضِ إِلَّا مَنْ شَاءَ اللَّهُ فقال: أولئك الشهداء وهم أحياء عند ربهم وانما يصل الفزع إلى الأحياء فوقاهم الله فزع ذلك اليوم وأمنهم منه وهو عذاب الله يبعثه على شرار خلفه

Ebü Hureyre (ra) şöyle demiştir: Ben Hz. Peygamber'e (sav) "Ya Resûlellah! 'Sûrun üflendiği gün, Allah'ın diledikleri dışında, göklerde ve yerde bulunanlar dehşete

¹⁰²⁸ Ebü'l-Fazl Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr es-Süyûtî, *Nevâhidü'l-ebkâr ve şevâhidü'l-efkâr hâşiyetü's-Süyûtî alâ Tefsîri'l-Beyzâvî* (Mekke: Câmiatü Ümmü'l-Kurâ, 2005), 1/440; Ebü's-Şeyh, *Kitâbü'l-Azame*, 898 (H no: 439).

¹⁰²⁹ Ca'fer Şerefüddîn, *el-Mevsûatü 'l-kur'âniyye: hasâisü's-süver*, thk. Abdülazîz b. Osman et-Tüveycîzî (Beyrût: Dâru't-Takrîb, 1. Basım, 1420), 7/65; Ebü's-Şeyh, *Kitâbü'l-Azame*, 889 (H no: 439).

¹⁰³⁰ Muhammed b. Rızk b. Tarhûnî, *Mevsûatü fedâili süver ve âyâtü 'l-Kur'ân* (Riyâd: Dâru İbni'l-Kayyim, 1409), 1/160-161; Ebü's-Şeyh, *Kitâbü'l-Azame*, 1651 (H no: 1093).

kapılırlar”¹⁰³¹ meâlindeki ayette Allah’ın korkudan istisna kıldığı kimseler kimlerdir?” diye sordum. Şöyle cevap verdi: “Onlar şehitlerdir; onlar Rableri katında diridirler. Sûra üflenince hâsıl olan korku bütün canlılara ulaşır, ancak Allah, onları bu günün korkusundan korur ve emin kılar. Feza/korku, Allah’ın en şerli mahlûkatına gönderdiği bir tür azaptır.” Bu rivayeti İbn Ebi’-d-Dünyâ ve Ebü’ş-Şeyh *Kitâbü’l-Azame*’sinde tahrir etmiştir.¹⁰³²

Fethu’l-kadîr

وَأَخْرَجَ أَبُو الشَّيْخِ فِي الْعِظَمَةِ عَنِ الْمُطَّلِبِ بْنِ حَنْطَبٍ أَنَّ النَّبِيَّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ قَالَ: مَا مِنْ سَاعَةٍ مِنْ لَيْلٍ وَلَا نَهَارٍ إِلَّا وَالسَّمَاءُ تُمَطَّرُ فِيهَا يُصَرِّفُهُ اللَّهُ حَيْثُ يَشَاءُ

Ebü’ş-Şeyh *el-Azame*’de el-Muttalib b. Hantab’dan (ra) tahrir ettiğine göre Hz. Peygamber (sav) şöyle demiştir: “Gece ve gündüz hiçbir an yoktur ki bulutlardan yağmur yağmasın. Allah yağmuru dilediği yere yönlendirir.”¹⁰³³

Bu örnekler göstermektedir ki Tefsir ve Kur’ân ilimlerine dair eserlerde *Kitâbü’l-Azame* önemli bir kaynak olarak görülmüştür. Özellikle rivayet tefsirlerinde onun adı sıklıkla geçmektedir.

3.3.2 Hadis İlimleri

Ebü’ş-Şeyh *İsfahan muhaddisi* olarak nitelendirilmiştir. Tasnif ettiği eserleri ile hadis ilmine önemli katkıları olmuştur. Konularının zengin oluşu ve hadis tekniği ile yazılmasından dolayı hadis kitaplarında *Kitâbü’l-Azame*’den çok sayıda rivayet nakledilmiştir.

¹⁰³¹ Neml, 27/87.

¹⁰³² Hâlid b. Abdülaziz el-Bâtî, *Tefsîru’n-nebevî* (Riyâd: Dâru’l-Künûz, 1. Basım, 2011), 2/610-614; Ebü’ş-Şeyh, *Kitâbü’l-Azame*, 821 (H no: 386).

¹⁰³³ Şevkânî, *Fethu’l-kadîr*, 1/61; Ebü’ş-Şeyh, *Kitâbü’l-Azame*, 4/1264 (H no: 748).

el-İmtâ' bi'l-erbaîn

عَنْ أَبِي سَعِيدٍ الْخُدْرِيِّ أَنَّ النَّبِيَّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ حِينَ عَرَجَ بِهِ قَالَ إِنَّ فِي السَّمَاءِ لَمَلَكًا يُقَالُ لَهُ إِسْمَاعِيلُ عَلَى سَبْعِينَ أَلْفَ مَلِكٍ كُلِّ مَلِكٍ مِنْهُمْ عَلَى سَبْعِينَ أَلْفَ مَلِكٍ ضَعِيفٍ

Ebû Saîd el-Hudrî'den (ra) rivayet edildiğine göre Hz. Peygamber (sav) mi'racdan dönünce şöyle demiştir: “Gökyüzünde, kendisine İsmâîl denilen bir melek vardır. Onun altında yetmiş bin melek ve bu yetmiş bin meleğin her birisinin altında da yetmiş bin melek bulunmaktadır.” Rivayet çok zayıftır.¹⁰³⁴

İrşâdü's-sârî

وفي كتاب العظمة لأبي الشيخ عن وهيب بن الورد قال: بلغني أن أقرب الخلق من الله تعالى إسرافيل إسرافيل العرش على كاهله فإذا نزل الوحي دلي لوح من تحت العرش فيقرع جبهة إسرافيل فينظر فيه فيدعو جبريل فيرسله فإذا كان يوم القيامة أتى به ترعد فرائضه فيقال: ما صنعت فيما أدى إليك اللوح فيقول: بلغت جبريل فيدعى جبريل ترعد فرائضه فيقال: ما صنعت فيما بلغك إسرافيل فيقول: بلغت الرسل الأثر الخ

Ebü's-Şeyh *Kitâbü'l-Azame*'de, Vüheyb b. el-Verd'in (ö. 153/770) şöyle dediğini nakletmiştir: dediğini rivayet etmiştir: “Bana gelen bilgilere göre mahlûkat içinde Allah Teâlâ'ya en yakın olan İsrâfîl'dir. Arş onun omuzundadır. Her ne zaman bir vahiy inse arşın altından bir levha sarkıtılır. İsrâfîl'in alnına değince ona bakar ve Cebrâil'i çağırır ve onu (vahyin indiği peygambere) gönderir. İsrâfîl kıyamet günü olunca titreyerek huzura getirilir. Ona ‘Sana verilen levhayı ne yaptın?’ diye sorulur. O da ‘Tebliğ ettim’ der. Bu sefer titrer vaziyette huzura Cebrâil çağrılır. Ona da ‘İsrâfîl'in sana tebliğ ettiğini ne yaptın’ diye sorulur. O da Peygamberlere tebliğ ettim’ der...”¹⁰³⁵

¹⁰³⁴ Ebû'l-Fadl Şahâbüddîn Ahmed b. Ali el-Askalânî, *el-İmtâ' bi'l-erbaîn el-mütebâyeti's-semâ*, thk. Ebû Abdillâh Muhammed b. Hasen Muhammed Hasen İsmâîl eş-Şâfi (Beyrût: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1. Basım, 1997), 105-107; Ebû's-Şeyh, *Kitâbü'l-Azame*, 861 (H no: 402).

¹⁰³⁵ Şehâbeddîn Ahmed b. Muhammed b. Ebî Bekr el-Kastalânî, *İrşâdü's-sârî li şerhi Sahîhi'l-Buhârî* (Bulak: el-Matbaatü'l-Kübrâ'l-Emîriyye, 7. Basım, 1323), 58-59; Ebû's-Şeyh, *Kitâbü'l-Azame*, 845 (H no: 393).

Kitâbü sıfâtı rabbi'l-âlemîn

عن ابن عباس في قوله تعالى: وَسِعَ كُرْسِيُّهُ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضَ قَالَ: الكرسي موضع القدمين ولا يُقَدَّرُ قدر عرشه وهو في العظمة لأبي الشيخ

İbn Abbâs (ra) “O’nun kürsüsü gökleri ve yeri içine almıştır”¹⁰³⁶ meâlindeki ayetle ilgili olarak şöyle demiştir: “Kürsî, Yüce Allah’ın iki kademini koyduğu yerdir. Arşın büyüklüğünü ise hiç kimse takdir edemez.” Bu rivayet Ebü’s-Şeyh’in *Azame*’sinde bulunmaktadır.¹⁰³⁷

el-Mecâlisü'l-va'ziyye

عن عبد العزيز بن عمير قال: اسم جبريل في الملائكة خادم ربه

Abdülazîz b. Umeyr (ö. ?) şöyle demiştir: “Cebrâîl’in melekler arasındaki adı, hâdimü rabbih’dır.”¹⁰³⁸ “Rabbî hizmetçisi” demektir.

Fethu'l-bâri

وَقَدْ اشْتَمَلَ كِتَابُ الْعِظَمَةِ لِأَبِي الشَّيْخِ مِنْ ذِكْرِ الْمَلَائِكَةِ عَلَى أَحَادِيثَ وَأَثَارٍ كَثِيرَةٍ فَلْيَطْلُبْهَا مِنْهُ مَنْ أَرَادَ الْوُقُوفَ عَلَى ذَلِكَ وَفِيهِ عَنْ عَلِيٍّ

Ebü’s-Şeyh’in *Kitâbü'l-Azame*’si birçok hadis ve eserden nakillerle melekler bahsini ihtiva etmektedir. Kim meleklerle ilgili bilgi sahibi olmak isterse oradan öğrensin! Onda Hz. Ali’den gelen bir rivayet vardır...”¹⁰³⁹

¹⁰³⁶ Bakara, 2/255.

¹⁰³⁷ İbnü'l-Muhibb es-Sâmit, *Sıfâtı rabbi'l-âlemîn*, 1/367-369; Ebü’s-Şeyh, *Kitâbü'l-Azame*, 582 (H no: 216).

¹⁰³⁸ Şemsüddîn Muhammed b. Ömer b. Ahmed es-Sefîrî, *el-Mecâlisü'l-va'ziyye fî şerhi ehâdisi hayri'l-beriyye min Sahîhi'l-İmâmi'l-Buhârî*, thk. Ahmed Fethî Abdurrahmân (Beyrût: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1. Basım, 2004), 1/177-178; Ebü’s-Şeyh, *Kitâbü'l-Azame*, 776 (H no: 351).

¹⁰³⁹ Ebü'l-Fadl Şahâbüddîn Ahmed b. Ali el-Askalânî, *Fethu'l-bâri bi Şerhi Sahîhi'l-Buhârî*, thk. Fuad Abdülbâkî (Beyrût: Dâru'l-Marife, 1379), 6/308.

Şerhu'z-Zürkânî

وفي كتاب العظمة لأبي الشيخ بن حبان من طريق وهب بن منبّه من قوله: قَالَ: خلق الصُّور من لؤلؤة بيضاء في صفاء الزجاج ثم قَالَ للعرش: خذ الصُّور فتعلق به ثم قَالَ: كن فَكَانَ إِسْرَافِيلَ عَلَيْهِ السَّلَامُ فَأَمَرَهُ أَنْ يَأْخُذَ الصُّورَ فَأَخَذَهُ وَبِهِ ثَقَبٌ يَبْعَدُ كُلَّ رُوحٍ مَخْلُوقَةٍ وَنَفْسٍ مَنْفُوسَةٍ فَذَكَرَ الْحَدِيثَ

Ebüş-Şeyh b. Hibbân/Hayyân *Kitâbü'l-Azame*'de Vehb b. Münebbih'in şöyle dediğini nakletmiştir: “Allah sûru cam gibi berrak olan beyaz bir inciden yarattı ve sonra arşa ‘Sûru al’ buyurdu. Sûr arşa asıldı. Ardından Yüce Allah ‘Ol’ buyurdu, İsrâfîl oldu. Allah İsrâfîl’e sûru alması için emretti, o da onu aldı. Sûrda, rûh ve nefes sahibi mahlûkat adedince delik vardır...”¹⁰⁴⁰

Umdetü'l-kârî

وقد أخرج أبو الشيخ في كتاب العظمة من طريق وهب بن منبه من قوله قال خَلَقَ اللَّهُ الصُّورَ مِنْ لَوْلُؤَةٍ بَيْضَاءَ فِي صَفَاءِ الزُّجَاجَةِ فَذَكَرَ الْحَدِيثَ

Ebüş-Şeyh'in *Kitâbü'l-Azame*'de Vehb b. Münebbih'den tahricde bulunduğu göre Vehb şöyle demiştir: “Allah sûru cam gibi berrak olan beyaz bir inciden yarattı...”¹⁰⁴¹

Câmiu'l-ehâdîs

إن لله ديكا برائته في الأرض السفلى وعنقه مثنى تحت العرش وجناحه في الهواء يخفق بهما سحر كل ليلة سبحوا القدوس ربنا الرحمن لا إله غيره أبو الشيخ في العظمة عن ثوبان

Ebüş-Şeyh'in *Azame*'de Sevbân'dan (ö. 54/674) naklettiğine göre Hz. Peygamber (sav) şöyle buyurmuştur: “Allah Teâlâ'nın bir horozu vardır ki onun pençeleri yerin en alt katında; ibikli boynu arşın altında, kanatları da havadadır. Her gece seher vakti

¹⁰⁴⁰ Ebû Abdillâh Muhammed b. Abdü'l-Bâkî ez-Zürkânî, *Şerhu'z-Zürkânî ale'l-Mevâhibi'l-Ledünniyye bi'l-minehi'l-Muhammediyye* (Beyrût: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1. Basım, 1996), 12/276-278; Ebü's-Şeyh, *Kitâbü'l-Azame*, 840-841 (H no: 389).

¹⁰⁴¹ Bedruddîn Ebû Muhammed Mahmûd b. Mûsâ el-Hanefî el-Aynî, *Umdetü'l-kârî şerhu Sahîhi'l-Buhârî* (Beyrût: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, 1982), 23/99; Ebü's-Şeyh, *Kitâbü'l-Azame*, 840-841 (H no: 389).

‘Kuddûs, Rahmân ve kendisinden başka ilah olmayan Rabbimizi tesbîh edin’ diyerek kanatlarını çırpır.”¹⁰⁴²

Cem’u’l-cevâmi’

تَفَكَّرُوا فِي كُلِّ شَيْءٍ وَلَا تَفَكَّرُوا فِي دَاتِ اللَّهِ؛ فَإِنَّ بَيْنَ السَّمَاءِ السَّابِعَةِ إِلَى كُرْسِيِّهِ سَبْعَةُ آلَافِ نُورٍ وَهُوَ فَوْقَ ذَلِكَ
أَبُو الشَّيْخِ فِي الْعِظَمَةِ

İbn Abbâs (ra) şöyle demiştir: “Her şeyde tefekkür edin ama Allah Teâlâ’nın zâtı hakkında tefekkür etmeyin. Yedinci semâ ile kürsüsü arasında yedi bin nûr vardır. O da bunların fevkindedir.”¹⁰⁴³

el-Hasâisu’l-kübrâ

عَنْ أَنَسٍ أَنَّ النَّبِيَّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ كَانَ سَاجِدًا بِمَكَّةَ فَجَاءَ ابْلِيسَ فَأَرَادَ أَنْ يَطَّأَ عُنُقَهُ فَنَفَحَهُ جِبْرِئِيلُ نَفْحَةً فَمَا اسْتَفْقَرَتْ قَدَمَاهُ حَتَّى بَلَغَ الْأُزْدُنَ

Enes (ra) şöyle anlatmıştır: “Hz. Peygamber (sav) Mekke’de (namazda) secdede iken İblîs yanına geldi. Omuzuna basmak isteyince Cebrâîl ona öyle bir vurdu ki ayakları yerden kesildi. Tâ Ürdün’e ulaşınca ayakları yere deyebildi.”¹⁰⁴⁴

Mirkâtü’s-suûd

رَوَى أَبُو الشَّيْخِ فِي الْعِظَمَةِ عَنْ كَعْبٍ قَالَ: إِذَا أَرَادَ اللَّهُ أَنْ يَطْلُعَ الشَّمْسُ مِنْ مَغْرِبِهَا أَدَارَهَا بِالْقُطْبِ فَجَعَلَ مَشْرِقَهَا
مَغْرِبَهَا وَمَغْرِبَهَا مَشْرِقَهَا

Ebü’ş-Şeyh *el-Azame*’de rivayet ettiğine göre Ka’bü’l-Ahbâr (ra) şöyle demiştir: “Allah Teâlâ güneşi batıdan doğdurmak istediği zaman kutupla onu döndürecektir.

¹⁰⁴² Ebü’l-Fazl Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr es-Süyûtî, *Câmiu’l-ehâdis*, dzl. Abbâs Ahmed Sakar vd. (Beyrût: Dâru’l-Fikr, 1994), 3/137 (H no: 7755); Ebü’ş-Şeyh, *Kitâbü’l-Azame*, 1005 (H no: 525).

¹⁰⁴³ Ebü’l-Fazl Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr es-Süyûtî, *Cem’u’l-cevâmi’*, thk. Muhtar İbrahim el-Hâic (Mısır: Dâru’s-Seade, 2. Basım, 2005), 4/408 (H no: 398/12835); Ebü’ş-Şeyh, *Kitâbü’l-Azame*, 212 (H no: 2). Süyûtî *el-Câmiu’l-kebîr*’inde çok sayıda *Kitâbü’l-Azame*’den rivayette bulunmuştur.

¹⁰⁴⁴ Ebü’l-Fazl Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr es-Süyûtî, *el-Hasâisu’l-kübrâ* (Beyrût: Dâru’l-Kütübî’l-İlmiyye, 1985), 1/187; Ebü’ş-Şeyh, *Kitâbü’l-Azame*, 1675 (H no: 1116). *el-Hasâisu’l-kübrâ*’da çok sayıda *Kitâbü’l-Azame*’den rivayet vardır.

Buna göre Allah Teâlâ güneşin doğduğu mahalli, battığı yerde; battığı mahalli de doğduğu yerde kılacaktır.”¹⁰⁴⁵

el-Mevâhibü'l-ledünniye

روى الترمذی من حدیث أبی سعید مرفوعاً: وزیرای من أهل السماء: جبریل ومیکائیل الحدیث وفي کتاب العظمة لأبی الشیخ ابن حیّان من ذلك العجب العجائب وعندی منه الجزء الثانی

İmam Tirmizî Ebû Saîd'den (ra) merfu olarak rivayet ettiğine göre Hz. Peygamber (sav) şöyle buyurmuştur: “Benim semâ ehlinden iki vezirim vardır. Onlar Cebrâîl ve Mîkâîl'dir.”¹⁰⁴⁶ Ebü's-Şeyh İbn Hayyân'ın *Kitâbü'l-Azame*'de, bu tarz bilgilerden harika ve acayip olanları vardır. *Azame*'nin ikinci cüzü yanımda bulunmaktadır.¹⁰⁴⁷

es-Savâiku'l-muhrika

أخرج أبو الشَّيْخ في العظمة بِسَنَدِهِ إِلَى قيس بن الحَجَّاج عَمَّن حَدَّثَهُ قَالَ لما فتحت مصر أتى أهلها عمرو بن العاص حين دخل يوم من أشهر العجم فَقَالُوا أيها الأمير إن لنيلنا هذا سنة لا يجري إلَّا بها قَالَ وَمَا ذَاكَ قَالُوا إِذَا كَانَ أَحَد عشر لَيْلَةً تَخْلُو من هَذَا الشَّهْرِ عمدنا إِلَى جَارِيَةٍ بكر بين أَبَوَيْهَا فأرضينا أَبَوَيْهَا وَجَعَلْنَا عَلَيْهَا من الثَّيَّاب والحلي افضل مَا يكون ثُمَّ أَلْقيناها فِي هَذَا النَّيْلِ فَقَالَ لَهُمْ عمرو إن هَذَا لَا يكون فِي إِسْلَام أبدا وَإِن الإِسْلَام يهدم مَا كَانَ قبله فأقاموا والنيل لَا يجري قَلِيلًا وَلَا كثيرًا حَتَّى هموا بالجلَاء فَلَمَّا رَأَى ذَلِكَ عمرو كتب إِلَى عمر بن الخطاب بذلك فَكَتَبَ لَهُ أَن قد أصبت بِالَّذِي فعلت وَإِن الإِسْلَام يهدم مَا كَانَ قبله وَبَعثَ بِطَاقَةٍ فِي دَاحِل كِتَابِهِ وَكَتَبَ إِلَى عمرو إِنِّي قد بعثت إِلَيْكَ بِطَاقَةٍ فِي دَاحِل كِتَابِي فَأَلْقِهَا فِي النَّيْلِ فَلَمَّا قدم كتاب عمر إِلَى عمرو بن العاص أخذ البطاقة فَفَتَحَهَا فَإِذَا فِيهَا من عبد الله عمر أمير الْمُؤْمِنِينَ إِلَى نيل مصر أما بعد فَإِن كنت تجرِي من قبلك فَلَا تجر وإن كَانَ الله يجريك فأسأل الله الْوَاحِد الْقَهَّار أَن يجريك فَأَلْقَى البطاقة عمرو فِي النَّيْلِ قبل الصَّلَيب بيوم فَأَصْبَحُوا وقد أجراه الله سِتَّة عشر ذِرَاعًا فِي لَيْلَةٍ وَاحِدَةٍ فَقَطَعَ الله تِلْكَ السَّنَةَ عَنْ أهل مصر إِلَى الْيَوْم

Ebü's-Şeyh *Kitâbü'l-Azame*'de kendi isnadıyla Kays b. el-Haccâc'dan (ö. 129/747) şöyle nakletmiştir: “Mısır fethedilince oranın yerli halkı acem aylarından (âdet

¹⁰⁴⁵ Ebü'l-Fazl Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr es-Süyûtî, *Mirkâtü's-suûd ilâ Süneni Ebî Dâvûd*, nşr. Muhammed Şâib Şerîf (Beyrût: Dâru İbn Hazm, 1. Basım, 2016), 3/1082.

¹⁰⁴⁶ Rivayetin tamamı şöyledir: مَا مِنْ نَبِيٍّ إِلَّا لَهُ وَزِيرَانِ مِنْ أَهْلِ السَّمَاءِ وَوَزِيرَانِ مِنْ أَهْلِ الْأَرْضِ فَأَمَّا وَزِيرَايَ مِنْ أَهْلِ السَّمَاءِ فَجِبْرِيلُ وَمِيكَائِيلُ وَأَمَّا وَزِيرَايَ مِنْ أَهْلِ الْأَرْضِ فَأَبُو بَكْرٍ وَعُمَرُ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُمَا. Benim gökten iki vezirim Cibrîl ve Mîkâîl, yer ehlinden vezirlerim ise Ebû Bekr ve Ömer'dir (ra).” Bkz. Ebû İsmâ Muhammed b. İsmâ Sevre et-Tirmizî, *el-Câmiu's-Sahih*, thk. Beşşâr Avvâd Ma'rûf (Beyrût: Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, 1. Basım, 1996), “Menâkıb”, 16 (H no: 3680).

¹⁰⁴⁷ Şehâbeddîn Ahmed b. Muhammed b. Ebî Bekr el-Kastalânî, *el-Mevâhibü'l-ledünniye bi'l-minahi'l-Muhammediyye* (Kâhire: el-Mektebetü't-Tevfikîyye), 2/478.

saydıkları) gün gelip çatınca Amr b. el-Âs'a (ra) başvurarak 'Ey Emîr! Şu Nil'imizin bir âdeti vardır, bu âdeti yaparsak ancak o zaman kabararak akar!' dediler. Amr b. el-Âs 'Nedir bu âdet' diye sordu. Onlar 'Bu ayın on birinci gecesi geldiğinde, bâkire bir kızın ebeveynine gider, rızalarını alarak onlardan kızlarını isteriz. Sonra kıza en güzel takılar takar, en güzel giysiler giydirerek bu Nil'e bırakırız.' Amr b. el-Âs 'İslâm'da asla böyle kötü âdetler yoktur. İslâm, kendinden önceki kötü âdetleri yıkıp atmıştır' dedi. Mısır halkı (Haziran, Temmuz ve Ağustos ayları süresince) kaldılar; Nil ne az akıyordu ne de çok. Halk göç etmek istedi. Amr b. el-Âs durumu Hz. Ömer'e (ra) bir mektupla bildirdi. Hz. Ömer de (ra) cevaben bir mektup yazdı ve Amr'a 'Yaptığında isabet etmişsin. Gerçekten İslâm kendinden öncekileri yıkar. Şimdi sana bir pusula gönderiyorum. Aldığında onu nehre atarsın' dedi. Mektup Amr b. el-Âs'a ulaşınca içindeki pusulayı aldı, açtı. Pusulada şöyle yazıyordu: 'Müminlerin emîri ve Allah'ın kulu olan Ömer'den, Mısır halkının Nil'ine! Emmâ ba'd! Ey Nil! Eğer kendiliğinden kabarıp akıyor idiyse bırak akma! Yok, eğer seni Allah Teâlâ akıtıyorsa Bir ve Kahhâr olan Allah'tan seni (kabararak) akıtmasını istiyorum!' Amr b. el-Âs, Salîb gününden bir gün önce pusulayı Nil'e bıraktı. O günün sabahında Mısırlılar Allah Teâlâ'nın, Nil Nehri'ni bir gecede tam on altı zira yükseklikte akıttığını gördüler. Ve böylece o günden bu güne Allah Teâlâ bu kötü âdeti Mısırlılardan kaldırmış oldu."¹⁰⁴⁸

Tuhfetü'l-habîb

وَأَخْرَجَ أَبُو الشَّيْخِ ابْنُ حَبَّانَ فِي كِتَابِ الْعِظْمَةِ قَالَ سُلَيْمَانُ لِأَصْحَابِهِ: أَتَدْرُونَ مَا يَقُولُ هَذَا الْحَمَامُ لِأُنْثَاهُ قَالُوا لَا يَا نَبِيَّ اللَّهِ قَالَ: يَقُولُ لِأُنْثَاهُ: تَابِعِينِي عَلَى مَا أُرِيدُ مِنْكَ فَإِنَّ اللَّهَ لَمُتَابِعَتِكَ أَحَبُّ إِلَيَّ مِنْ مُلْكِ سُلَيْمَانَ

Ebü's-Şeyh *Kitâbü'l-Azame*'de tahrir ettiğine göre Süleymân (as) ashâbına sormuş: "Şu güvercinin eşine ne dediğini biliyor musunuz?" Onlar "Hayır, bilmiyoruz Ey Allah'ın Peygamberi!" dediler. Süleymân güvercin eşine şöyle diyor: "Senden istediğim şeyde bana tâbi ol! Allah'a yemin olsun ki senin bana uyman, benim için, Süleymân mülkünden daha iyidir."¹⁰⁴⁹

¹⁰⁴⁸ Ahmed b. Muhammed b. Ali el-Ensârî el-Heytemî, *es-Savâiku'l-muhrika alâ ehli'r-rafd ve'd-dalâl ve'z-zindika*, thk. Abdurrahmân b. Abdullah et-Türkî vd. (Beyrût: Müessesetü'r-Risâle, 1. Basım, 1997), 1/295; Ebü's-Şeyh, *Kitâbü'l-Azame*, 1424 (H no: 937).

¹⁰⁴⁹ Süleymân b. Muhammed b. Ömer el-Büceyrimî el-Misrî, *Tuhfetü'l-Habîb alâ Şerhi'l-Hatîb* (Medine: Dâru'l-Fikr, 1995), 4/320; Ebü's-Şeyh, *Kitâbü'l-Azame*, 1739 (H no: 1216).

Kenzü'l-ummâl

خزائن الله الكلام فإذا أراد شيئاً أن يقول له كن فيكون أبو الشيخ في العظمة عن أبي هريرة

H. Peygamber (sav) şöyle buyurmuştur: “Allah’ın hazineleri kelâmdır. O, bir şey istediği zaman ona ‘Ol’ der, o da olur.” Ebü’s-Şeyh *Kitâbü’l-Azame*’de Ebû Hüreyre’den nakletmiştir.¹⁰⁵⁰

İrvâü'l-galîl

عن أبي هريرة قال: سمعت رسول الله صلى الله عليه وسلم يقول: خرج نبي الأنبياء يستسقي فإذا هو بنملة رافعة بعض قوائمها إلى السماء فقال: ارجعوا فقد استجيب لكم من أجل شأن هذه النملة وقال الحاكم: صحيح الإسناد ووافقه الذهبي وقد ذكره من رواية الحاكم وأبي الشيخ في العظمة والخطيب وابن عساكر عن أبي هريرة

Ebû Hüreyre’den nakledildiğine göre o şöyle demiştir: “Ben Resûlullah’ı (sav) şöyle anlatırken duydum: ‘Peygamberlerden biri (arkadaşlarıyla) yağmur duası için çıkmıştı. Bir de ne görsün karıncanın biri, ayaklarından birkaçını semâya doğru dikmiş (sırt üstü vaziyette Allah’a dua ediyor)! Peygamber yanındakilere ‘Dönün geri! Zira şu karıncanın durumundan dolayı (onun zikri sebebiyle) Allah istediğinize icabet etmiştir (yağmur yağacak)!’ buyurdu.” Hâkim “Bu rivayetin isnadı sahihtir” demiştir. Zehebî, Hâkim’in değerlendirmesine katılır ve hadisin Hâkim, Ebü’s-Şeyh (*Azame*), Hatib el-Bağdâdî ve İbn Asâkir tarafından Ebû Hüreyre’den rivayet edildiğini zikreder.¹⁰⁵¹

Silsiletü'l-ehâdîsi's-sahîha

بت الليلة أقرأ على الجن رفقاء بالحجون أخرجه ابن حبان والطبري في التفسير وأحمد وأبو يعلى وأبو الشيخ في العظمة من طريقين

¹⁰⁵⁰ Alâeddîn Ali el-Muttekî b. Husâmeddîn el-Hindî, *Kenzü'l-ummâl fî süneni'l-akvâl ve'l-ef'âl*, thk. Bekrî Hayyânî (Beyrût: Müessesetü'r-Risâle, 5. Basım, 1985), 10/363 (H no: 29828).

¹⁰⁵¹ Muhammed Nâsiruddîn el-Elbânî, *İrvâü'l-galîl fî tahrîci ehâdîsi Menâri's-sebîl* (Beyrût: el-Mektebetü'l-İslâmî, 2. Basım, 1985), 2/325; Ebü’s-Şeyh, *Kitâbü'l-Azame*, 5/1683 (H no: 1134).

Haz. Peygamber (sav) şöyle buyurmuştur: “Dün gece Hacûn’da cemâat oldukları halde cinlere Kur’ân okudum.” Hadisi İbn Hibbân, Taberî (tefsirinde), Ahmed b. Hanbel, Ebû Ya’lâ ve Ebûş-Şeyh (Azame) iki tarikten tahrir etmişlerdir.¹⁰⁵²

er-Ravdu’l-bessâm

عن أنس بن مالك قال: قال رسول الله صلى الله عليه وسلم: سترُ ما بين أعين الجنِّ وعورات بني آدم أن يقولوا: (بسم الله) وقد أخرجه أبو الشيخ في العظمة من طريق الثوري

Enes b. Mâlik’den (ra) nakledildiğine göre Resûlullah (sav) şöyle buyurmuştur: “Cinlerin gözleri ile Âdemoğullarının avret yerleri arasındaki perde, (tuvalete girdikleri zaman) *bismillah* demeleridir.” Hadisi Ebûş-Şeyh *Kitâbü’l-Azame*’de İmam-ı Sevri tarikiyle tahrir etmiştir.¹⁰⁵³

Enîsü’s-sârî tahrîcü ehâdisi Fethi’l-Bârî

كيف أنعم وصاحب الصور قد التقم القرن واستمع الإذن متى يؤمر بالنفخ أخرجه أبو الشيخ في العظمة

Haz. Peygamber (sav) şöyle buyurmuştur: “Sûru üflemekle görevli (İsrâfil) boruyu ağzına koymuş, ne zaman üflemekle emrolunursa hemen üfleyeceği anın iznini bekleyip durmakta iken ben nasıl dünya nimetleriyle nimetlenebilirim ki!” Bu rivayeti Ebûş-Şeyh *Azame*’de tahrir etmiştir.¹⁰⁵⁴

el-Câmiu’l-kâmil fi’l-hadîsi’s-sahîh

تفكّروا في كلّ شيء ولا تفكّروا في الله فإنّ بين السّماء السّابعة إلى كرسيّه سبعة آلاف سنة نور وهو فوق ذلك تبارك وتعالى رواه أبو الشيخ في العظمة

¹⁰⁵² Muhammed Nâsiruddîn el-Elbânî, *Silsiletü’l-ehâdisi’s-sahîha ve şey’ün min fıkhihâ ve fevâidihâ* (Riyâd: Mektebetü’l-Meârif, 1. Basım, 2002), 7/635 (H no: 3209); Ebûş-Şeyh, *Kitâbü’l-Azame*, 1664 (H no: 1104).

¹⁰⁵³ Ebû Süleymân Câsim b. Süleymân el-Füveyd ed-Düserî, *er-Ravdu’l-bessâm bi tertibi ve tahrîci fevâidi Temmâm* (Beyrût: Dâru’l-Beşâiri’l-İslâmiyye, 1. Basım, 1987), 4/437; Ebûş-Şeyh, *Kitâbü’l-Azame*, 1667 (H no: 1107).

¹⁰⁵⁴ Ebû Huzeyfe Nebîl b. Mansûr el-Kuveytî, *Enîsü’s-sârî fî tahrîci ve tahkiki’l-ehâdisi’l-letî zekeraha’l-hâfiz İbn Hacer el-Askalânî fî Fethi’l-Bârî* (Beyrût: Müessesetü’r-Reyyân, 1. Basım, 2005), 6/4075-4076 (No: 2839); Ebûş-Şeyh, *Kitâbü’l-Azame*, 851 (H no: 396).

İbn Abbâs'dan (ra) mevkûf olarak nakledilmiştir: “Her şeyde tefekkür edin ama Allah'ın zâtını tefekkür etmeyin...” Rivayeti Ebûş-Şeyh *Azame*’de nakletmiştir.¹⁰⁵⁵

عن أنس قال: أنت يهود خير إلى النبي صلى الله عليه وسلم فقالوا: يا أبا القاسم خلق الله عز وجل الملائكة من نور الحجاب... رواه أبو الشيخ في العظمة عن أبي سعيد الثقفي

H. Enes (ra) şöyle anlatmıştır: “Yahudiler H. Peygamber’e (sav) geldiler ve dediler ki: ‘Ey Ebû’l-Kâsım! Yüce Allah melekleri hicâb nurundan yarattı...’” Bu rivayeti Ebûş-Şeyh *Azame*’de Ebû Saîd es-Sekafî’den nakletmiştir.¹⁰⁵⁶

Nüzhetü’l-elbâb fî kavli’t-Tirmizî

عن عائشة رضي الله عنها زوج النبي صلى الله عليه وسلم قال ما رأيْتُ رَسُولَ اللَّهِ صلى الله عليه وسلم قطُّ مُسْتَجْمِعًا ضَاحِكًا حَتَّى أَرَى مِنْهُ لَهَوَاتِهِ إِنَّمَا كَانَ يَتَبَسَّمُ قَالَتْ: وَكَانَ إِذَا رَأَى غَيْمًا أَوْ رِيحًا عُرِفَ فِي وَجْهِهِ فَقُلْتُ يَا رَسُولَ اللَّهِ النَّاسُ إِذَا رَأَوْا الْغَيْمَ فَرَحُوا رَجَاءً أَنْ يَكُونَ فِيهِ الْمَطَرُ وَأَرَاكَ إِذَا رَأَيْتَهُ عُرِفَتْ فِي وَجْهِكَ الْكَرَاهِيَةُ فَقَالَ يَا عَائِشَةُ مَا يُؤْمِنُنِي أَنْ يَكُونَ فِيهِ عَذَابٌ قَدْ عَذَّبَ قَوْمٌ بِالرَّيْحِ وَقَدْ رَأَى قَوْمٌ الْعَذَابَ فَقَالُوا هَذَا عَارِضٌ مُمِطِرٌ

H. Peygamber’in (sav) eşi Âişe (ra) şöyle demiştir: “Ben Resûlullah’ı (sav) küçük dilini görecek kadar gülerken hiç görmedim. O sadece tebessüm ederdi. Bulutları veya rüzgârı gördüğünde yüzünde korku belirtisi gösterirdi. Ona sordum: ‘Yâ Resûlellah! İnsanlar bulutu gördüklerinde bulutta yağmur olacağını umarak sevinirler. Ama sana bakıyorum yüzünde bir hoşnutsuzluk görüyorum!’ H. Peygamber şöyle cevap verdi: ‘Ey Âişe! Bu (beliren bulut)ta azap bulunmadığı konusunda bana kim teminat verebilir ki! Nitekim geçmişte bir kavim, rüzgâr yüzünden azaba çarptırılmıştır. O kavim azabı gördükleri vakit: *Bu bize yağmur yağdıran bir buluttur*”¹⁰⁵⁷ demişlerdi!”¹⁰⁵⁸

¹⁰⁵⁵ Ebû Ahmed Ziyâurrahmân Muhammed Abdullah el-A’zamî, *el-Câmiu’l-kâmil fî’l-hadîsi’s-sahîh eş-şâmil el-müteretteb alâ ebvâbi’l-fikh* (Riyâd: Dâru’s-Selâm, 1. Basım, 2016), 1/393; Ebûş-Şeyh, *Kitâbü’l-Azame*, 210 (H no: 1).

¹⁰⁵⁶ A’zamî, *el-Câmiu’l-kâmil*, 1/345; Ebûş-Şeyh, *Kitâbü’l-Azame*, 370 (H no: 86).

¹⁰⁵⁷ Ahkâf, 46/24.

¹⁰⁵⁸ Hasen b. Muhammed el-Vâilî, *Nüzhetü’l-elbâb fî kavli’t-Tirmizî* (Suûdi Arabistan: Dâru İbnî’l-Cevzî, 1. Basım, 1426), Fiten, 5/3121; Ebûş-Şeyh, *Kitâbü’l-Azame*, 1317 (H no: 816).

es-Sirâcü 'l-münîr

تفكروا في كل شيء (استدللاً واعتباراً) ولا تفكروا في ذات الله فإن بين السماء السابعة إلى كرسيه سبعة آلاف نور وهو فوق ذلك (أي مستول عليه) أبو الشيخ الأصبهاني في كتاب العظمة عن ابن عباس

İbn Abbâs (ra) şöyle demiştir: “(Delil getirmek ve ibret almak için) her şeyde tefekkür edin, ancak Allah’ın zatı hakkında tefekkür etmeyin. Yedinci kat semâ ile kürsüsü arasında yedi bin nûr vardır. Hak Teâlâ da bunun üstündedir (yani ona hâkim olmuştur).” Ebü’s-Şeyh bu rivayeti, *Kitâbü 'l-Azame*’de İbn Abbâs’dan nakletmiştir.¹⁰⁵⁹

Hâşiyetü 's-Sindî

أُرْسِلَ مَلَكُ الْمَوْتِ إِلَيْهِ لَمْ يَرِدْ تَسْمِيَّتُهُ فِي حَدِيثِ مَرْفُوعٍ وَوَرَدَ عَنْ وَهْبِ بْنِ مُنَبِّهٍ أَنَّ اسْمَهُ عِزْرَائِيلُ رَوَاهُ أَبُو الشَّيْخِ فِي الْعِظْمَةِ

“Ölüm Meleği Mûsâ’ya (as) gönderildi...” Ölüm Meleği, merfu hadiste (Azrâîl olarak) isimlendirildiği vârid olmamıştır. Vehb b. Münebbih’ten vârid olduğuna göre Ölüm Meleği’nin ismi Azrâîl’dir. Bunu Ebü’s-Şeyh *Azame*’de nakletmiştir.¹⁰⁶⁰

et-Tenvîr şerhu 'l-Câmii 's-Sağîr

أحد أبوي بلقيس كان جنياً أبو الشيخ في العظمة عن أبي هريرة

H. Peygamber (sav) şöyle buyurmuştur: “Belkıs’ın ebeveyninden biri cinnî idi.” Ebü’s-Şeyh *Azame*’de Ebû Hureyre’den (ra) nakletmiştir.¹⁰⁶¹

¹⁰⁵⁹ Ali b. Ahmed b. Nüreddîn el-Azîzî el-Bülâkî, *es-Sirâcü 'l-münîr şerhu 'l-Câmii 's-Sağîr fî Hadîsi 'l-Beşîri 'n-Nezîr*, hzl. Ferîk Râbita (Kâhire: el-Matbaatü 'l-Meymeniyye, 1894), 3/36; Ebü’s-Şeyh, *Kitâbü 'l-Azame*, 212 (H no: 2).

¹⁰⁶⁰ Muhammed b. Abdülhâdî es-Sindî, *Hâşiyetü 's-Sindî alâ süneni 'n-Nesâî* (Haleb: Mektebetü 'l-Matbûâtî 'l-İslâmiyye, 2. Basım, 1986), 4/117-118 (H no: 2089); Ebü’s-Şeyh, *Kitâbü 'l-Azame*, 889 (H no: 439).

¹⁰⁶¹ Muhammed b. İsmâîl el-Emîr es-San’ânî, *et-Tenvîr şerhu 'l-Câmii 's-Sağîr*, thk. Muhammed İsmâîl Muhammed İshâk (Riyâd: Dâru’s-Selâm, 1. Basım, 2011), 1/415 (H no: 241); Ebü’s-Şeyh, *Kitâbü 'l-Azame*, 1653 (H no: 11096).

Feyzü'l-kadîr şerhu'l-Câmii's-Sağîr

(ريح الجنوب من الجنة) وهي الريح اليمانية... وأبو الشيخ ابن حيان في كتاب العظمة عن أبي هريرة.

H. Peygamber (sav) şöyle buyurmuştur: “Güney rüzgârı cennettendir.” Bu Yemen tarafından esen rüzgârdır... Ebü's-Şeyh *Kitâbü'l-Azame*'de Ebû Hureyre'den (ra) nakletmiştir¹⁰⁶²

Âkâmü'l-mercân fî ahkâmi'l-cân

عَنْ عَبْدِ اللَّهِ بْنِ الْحَارِثِ قَالَ الْجَنُّ يَمُوتُونَ وَلَكِنَّ الشَّيْطَانَ يَكُرُّ الْبَكْرَيْنِ لَا يَمُوتُ قَالَ قَتَادَةُ أَبُوهُ بَكَرٌ وَأُمُّهُ بَكَرٌ وَهُوَ بَكْرُهُمَا وَأُورِدَهُ أَبُو الشَّيْخِ فِي كِتَابِ الْعِظْمَةِ

Abdullah b. el-Hâris (ö. 84/703) şöyle demiştir: “Cinler ölürler, fakat şeytan bikru bikreyn'dir, o ölmez.” Kata'de “Babası *bikr*, anası *bikr*, o da ikisinin *bikr*'idir” demiştir.¹⁰⁶³ Bunu Ebü's-Şeyh *Kitâbü'l-Azame*'de nakletmiştir.¹⁰⁶⁴

el-Beyân ve't-tarîf fî esbâbi vürûdi'l-hadîsi's-şerîf

العينان دليلان والأذنان قمعان واللِّسان ترجمان واليَدَانِ جَنَاحَانِ والكبد رَحْمَةٌ وَالطَّحَالُ ضَحْكٌ والرئة نفس والكلبتان مكر وَالْقَلْبُ مَلِكٌ فَإِذَا صَلَحَ الْمَلِكُ صَلَحَتْ رَعِيَّتُهُ وَإِذَا فَسَدَ الْمَلِكُ فَسَدَتْ رَعِيَّتُهُ أَخْرَجَهُ أَبُو الشَّيْخِ فِي كِتَابِ الْعِظْمَةِ عَنْ أَبِي سَعِيدٍ الْخُدْرِيِّ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُ

H. Peygamber (sav) şöyle buyurmuştur: “Gözler yol gösterirler, kulaklar haber alma kanallarıdır, dil tercümandır, eller kanattır, dalak gülmedir, ciğer nefestir, böbrek kurnazlıktır, kalp sultandır. Sultan iyi olunca onun tebâsı da iyi olur. Sultan bozuk

¹⁰⁶² Zeynüddîn Muhammed Abdür-raûf b. Tâcülârifin el-Münâvî, *Feyzü'l-kadîr şerhu'l-Câmii's-Sağîr* (Mısır: el-Mektebetü't-Ticâreti'l-Kübrâ, 1. Basım, 1356), 4/41 (H no: 4487). *Kitâbü'l-Azame*'deki iki rivayet lafzı şöyle gelmiştir: (الْجَنُوبُ مِنَ رِيحِ الْجَنَّةِ) (النَّارُ تَخْرُجُ فَنَمُرُ بِالْجَنَّةِ فَيَصْبِيهَا نَفْحَةٌ مِنَ الْجَنَّةِ فَبَرْدُهَا مِنْ ذَلِكَ) Bkz. Ebü's-Şeyh, *Kitâbü'l-Azame*, 1305 (H no: 799, 800).

¹⁰⁶³ وقالوا: (يَكُرُّ الْبَكْرَيْنِ شَيْطَانٌ) والبكر: أول ولد الرجل أو المرأة فإذا كان أول ولد الزوجين معاً فهو بكر البكرين والعرب تتشامم بالبكر إذا كان ذكرًا فإذا كان بكر البكرين كان نهاية في الشؤم عندهم. يقول أحد الشعراء في غلام كان بكر بكرين: يا بكر بكرين وبكر جلب الكبد أصبحت مني كنزاع Bkz. Ebû Mansûr Abdülmelik b. Muhammed b. İsmâîl es-Seâlibî, *Simâru'l-kulûb fî'l-mudâf ve'l-mensûb*, Kâhire: Dâru'l-Meârif, 1. Basım, 1985), 666.

¹⁰⁶⁴ Bedrüddîn Muhammed b. Abdullah eş-Şiblî el-Hanefî, *Âkâmü'l-mercân fî ahkâmi'l-cân* (Kâhire: Mektebetü'l-Kur'ân), 207-209; Ebü's-Şeyh, *Kitâbü'l-Azame*, 1686 (H no: 1138).

olunca tebâsı da bozuk olur.” Bu rivayeti Ebü’s-Şeyh *Kitâbü’l-Azame*’de Ebû Saîd el-Hudrî’den tahrir etmiştir.¹⁰⁶⁵

Cevâhir min akvâli’r-resûl

عَنْ جَابِرِ بْنِ عَبْدِ اللَّهِ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُ عَنِ النَّبِيِّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ أَنَّهُ سُئِلَ عَنْ أَرْضِ الْجَنَّةِ فَقَالَ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ: خُبْرَةٌ بَيْضَاءَ رَوَاهُ أَبُو الشَّيْخِ فِي كِتَابِ الْعِظْمَةِ

Câbir b. Abdullah’dan (ra) rivayet edildiğine göre Hz. Peygamber’e (sav) cennet toprağı hakkında soruldu. Hz. Peygamber de (sav) “Beyaz ekmek/un (gibi güzel ve yumuşak)tır” buyurdular.¹⁰⁶⁶

Hadis ilimlerine dair onradan derlenmiş bir çok eserde *Kitâbü’l-Azame*’ye sıklıkla atıf yapıldığı görülmektedir.

3.3.3 Fıkıh

Ebü’s-Şeyh amelde hiçbir mezhebe bağlı olmamıştır. O Kitap ve Sünnet’ten kendisi istinbatta bulunuyordu. Onun *Kitabü’s-Sünen*’inden başka fıkıh bâblarına göre telif ettiği çok sayıda kitabı mevcuttur. Fıkıh kitaplarına geçen rivayetlerden bazıları şöyledir:

el-Hâvî li’l-fetâvâ

أَتَى أَبُو بَكْرٍ الصِّدِّيقُ بِغُرَابٍ وَافِرِ الْجَنَاحَيْنِ فَقَالَ: سَمِعْتُ رَسُولَ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ يَقُولُ: مَا صِيدَ صَيْدٌ وَلَا عُصِدَتْ عَصَاهُ وَلَا قُطِعَتْ وَشِجَّةٌ إِلَّا بِقَلَّةِ النَّسِيحِ وَأَخْرَجَهُ أَبُو الشَّيْخِ فِي كِتَابِ الْعِظْمَةِ مِنْ طَرِيقِ ابْنِ عَوْنِ بْنِ مِهْرَانَ عَنْ أَبِي بَكْرٍ مَوْفُوقًا

H. Ebû Bekr’e (ra) kanatları gür bir karga getirildi. Ardından şöyle dedi: “Ben Resûlüllah’ın (sav) şöyle buyurduğunu duydum: ‘Avlanan bir av hayvanı, kesilen bir çalılık, koparılan bir kök ancak az tesbîh etmeleri sebebiyle (hayatları son

¹⁰⁶⁵ Burhânüddin İbrahim b. Muhammed b. Kemâleddin el-Hüseynî, *el-Beyân ve’t-tarîf fi esbâbi vürûdi’l-hadîsi’s-şerîf*, thk. Seyfeddîn el-Kâtib (Beyrût: Dâru’l-Kitâbi’l-Arabî), 2/116 (H no: 1230); Ebü’s-Şeyh, *Kitâbü’l-Azame*, 1630 (H no: 1073).

¹⁰⁶⁶ Yâsir b. Ahmed - Küveyyis el-Hamadânî, *Cevâhir min akvâli’r-resûl* (Mısır: Dâru’l-Haremeyn, 2008), 1786-1487; Ebü’s-Şeyh, *Kitâbü’l-Azame*, 1099 (H no: 597).

bulmuştur).” Ebü’s-Şeyh bu rivayeti *Kitâbü’l-Azame*’de İbn Avn b. Mihrân (ö. 151/768) tarikiyle Hz. Ebû Bekir’den (ra) mevkûf olarak tahrir etmiştir.¹⁰⁶⁷

el-Fethu’r-Rabbânî min fetâve’l-İmâm eş-Şevkânî

عن ابن عباس أيضًا موقوفًا قال: إن أول شيء خلقه الله القلم فقال له: اكتب قال: يا رب وما أكتب قال: اكتب القدر فجرى من ذلك اليوم بما هو كائن إلى أن تقوم الساعة ثم طوى الكتاب ورفع القلم أخرجه عبد الرزاق والفريابي وسعيد بن منصور وعبد بن حميد وابن جرير وابن المنذر وابن أبي حاتم وأبو الشيخ في العظمة

İbn Abbâs’dan (ra) mevkuf olarak rivayet edilmiştir. İbn Abbâs şöyle anlatmıştır: “Allah Teâlâ’nin yarattığı ilk şey Kalem’dir. Allah Kalem’e ‘Yaz!’ buyurdu. Kalem de ‘Ya Rabb! Ne yazayım!’ dedi. Allah ‘Kaderi yaz’ buyurdu. İşte o günden itibaren kıyametin kopmasına kadar olacak şeyler cereyan etti. Sonra Kitap düdüldü ve Kalem kaldırıldı.” Bu rivayeti Abdurrezzak, Firyâbî, Saîd b. Mansûr, Abd b. Humeyd, İbnü’l-Münzir, İbn Ebî Hâtîm ve Ebü’s-Şeyh tahrir etmişlerdir.¹⁰⁶⁸

3.3.4 Kelâm ve Akâid

Ebü’s-Şeyh Ehl-i sünnet imamlarından biri sayılmaktadır. Bu itibarla eserlerini Ehl-i sünnet itikadı ve Ehl-i hadîs geleneği usûlünce yazmıştır. *Kitâbü’l-Azame* imânî konulara dair önemli bilgiler vermektedir. Bundan dolayı akâid ve kelâm kitaplarında ondan nakiller yapılmıştır. Bu kitaplardan bazıları şunlardır:

el-Buhûru’z-zâhire fî ûlûmi’l-âhire

وأخرج أبو الشيخ في كتاب العظمة عن وهب بن منبه قال: خلق الله الموت كبشًا أملحًا مستترًا بسواد وبياض؛ له أربعة أجنحة جناح تحت العرش وجناح في الثرى وجناح في المشرق وجناح في المغرب... وبهذه الآثار عُرف أن الموت جسم خلق في صورة كبش لا عرض

Ebü’s-Şeyh *Kitâbü’l-Azame* adlı kitabında Vehb b. Münebbih’in şöyle dediğini nakletmiştir: “Allah Teâlâ ölümü siyah ve beyaza bürünmüş güzel bir koç şeklinde

¹⁰⁶⁷ Ebü’l-Fazl Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr es-Süyûtî, *el-Hâvî li’l-fetâvâ* (Beyrût: Dâru’l-Fikr, 2004), 1/464; Ebü’s-Şeyh, *Kitâbü’l-Azame*, 1737 (H no: 1212).

¹⁰⁶⁸ Ebû Abdillâh Muhammed b. Ali es-San’ânî el-Yemenî Şevkânî, *el-Fethu’r-rabbânî min fetâve’l-imâm eş-Şevkânî*, thk. Muhammed Subhî (San’a: Mektebetü’l-Cîlî’l-Cedîd), 12/6197; Ebü’s-Şeyh, *Kitâbü’l-Azame*, 1380 (H no: 897).

yaratmıştır. Bir kanadı arşın altında, bir kanadı yerde, bir kanadı maşrıktı, bir kanadı da mağrip te olmak üzere onun dört tane kanadı vardır.” İşte bu âsâr ile bilindi ki ölüm, koç şeklinde mahlûk bir cisimdir, araz değildir.¹⁰⁶⁹

el-Ulûvv

قَالَ مُحدث أَصْبَهَانَ مَعَ الطَّبْرَانِيِّ أَبُو مُحَمَّدَ بْنَ حَيَّانَ رَحِمَهُ اللَّهُ فِي كِتَابِ الْعِظْمَةِ لَهُ ذَكَرَ عَرْشَ الرَّبِّ تَبَارَكَ وَتَعَالَى وَكَرْسِيَهُ وَعَظَمَ خَلْقَهُمَا وَعَلَوَ الرَّبِّ فَوْقَ عَرْشِهِ ثُمَّ سَأَلَ جَمْلَةً مِنَ الْأَحَادِيثِ فِي ذَلِكَ

Taberânî ile birlikte İsfahan Muhaddisi olan Ebû Muhammed b. Hayyân (rh) *Kitâbü 'l-Azame*'sinde “Allah Teâlâ'nın arşının, kürsüsünün ve her ikisinin azametinin, Allah'ın arş üzerine ulüvvünün zikri” (şeklinde bir başlık atmış) ve bu konuda birçok hadis serdetmiştir.¹⁰⁷⁰

İctimâu 'l-cüyûşi 'l-İslâmiyye

قال في كتاب العظمة: ذكر عرش الرب تبارك وتعالى وكرسيه وعظم خلقهما وعلو الرب جل جلاله فوق عرشه ثم سأل كثيراً من أحاديث هذا الباب بإسناده

Ebû Muhammed b. Hayyân (rh) *Kitâbü 'l-Azame*'sinde şöyle demiştir: “Allah Teâlâ'nın arşının, kürsüsünün ve her ikisinin azametinin, Allah'ın arş üzerine ulüvvünün zikri” (şeklinde bir başlık atmış) ve bu konuda isnadlarıyla birlikte çok sayıda hadis serdetmiştir.”¹⁰⁷¹

el-Arş

143- وقال أبو الشيخ في كتاب العظمة حدثنا الوليد ابن أبان حدثنا أبو حاتم حدثنا نعيم بن حماد حدثنا ابن المبارك حدثنا سفيان عن إسماعيل بن أبي خالد عن أبي عيسى رحمه الله قال: إن ملكاً لما استوى الرب على كرسيه سجد فلم يرفع رأسه ولا يرفعه حتى تقوم الساعة فيقول يوم القيامة: لم أعبدك حق عبادتك

¹⁰⁶⁹ Muhammed b. Ahmed b. Sâlim es-Seffârîni, *el-Buhûru 'z-zâhire fî ulûmi 'l-âhire*, thk. Abdulazîz Ahmed b. Muhammed (Riyâd: Dâru 'l-Âsime, 1. Basım, 2009), 1/65; Ebü's-Şeyh, *Kitâbü 'l-Azame*, 899 (H no: 439).

¹⁰⁷⁰ Zehebî, *el-Ulûvv li 'l-Aliyyi 'l-Gaffâr*, 229; Ebü's-Şeyh, *Kitâbü 'l-Azame*, 543.

¹⁰⁷¹ İbnü'l-Kayyim el-Cevziyye, *İctimâu 'l-cüyûşi 'l-İslâmiyye*, 374, 384, 400, 402, 404, 406, 414; Ebü's-Şeyh, *Kitâbü 'l-Azame*, 543.

Ebü's-Şeyh *Kitâbü'l-Azame*'de şöyle demiştir: “Ebû Îsâ (ö. ?)¹⁰⁷² şöyle demiştir: ‘Rabb Teâlâ kürsüye istivâ edince bir melek secdeye kapandı. Bu melek kıyamet kopuncaya kadar da başını secdeden kaldırmayacaktır. Kıyamet günü şöyle diyecektir: ‘Rabbim! Sana hakkıyla ibadet edemedim!’”¹⁰⁷³

Usûlü'l-îmân

عن أبي سعيد الخدري رضي الله تعالى عنه قال: قال رسول الله صلى الله عليه وسلم: كيف أنعم وصاحب القرن قد التقم القرن وحنى جبهته وأصغى سمعه ينتظر متى يؤمر فينفخ. قالوا: فما نقول يا رسول الله قال: قولوا: حسبنا الله ونعم الوكيل على الله توكلنا... ورواه أبو الشيخ في العظمة من طريق عمار الدهني عن عطية به

Ebü Saîd'den (ra) rivayet edildiğine göre Resûlullah (sav) şöyle buyurmuştur: “Boru sahibi (İsrâfîl), boruyu ağzına almış, alnını bükmüş, kulağını açmış, ne zaman üfleyeceği emrini beklerken (şimdi) ben nasıl dünya nimetleriyle nimetlenebilirim ki!” Ashap “Ne diyelim Yâ Resûlellah!” dediler. Hz. Peygamber (sav) “Allah bize yeter, O, ne güzel Vekîl'dir, biz Allah'a tevekkül ettik, deyiniz” buyurdu.¹⁰⁷⁴

Hüsnü't-tenebbüh limâ verede fi't-teşebbüh

أن ديكاً صرّح عند رسول الله صلى الله عليه وسلم فسبّه رجل ولعنه فقال رسول الله صلى الله عليه وسلم: لا تلعنّه ولا تسبّه؛ فَإِنَّهُ يَدْعُو إِلَى الصَّلَاةِ

Ebü's-Şeyh *Kitâbü'l-Azame*'de İbn Abbâs'dan (ra) şöyle rivayet etmiştir: “Resûlullah'ın (sav) yanında bir horoz ötmüştü. Bir adam horoza sövdü ve lanet okudu. Bunun üzerine Resûlullah (sav) “Ona lanet okuma ve sövme! Zira o, namaza çağırır” buyurdular.”¹⁰⁷⁵

¹⁰⁷² Tam adı Ebû Îsâ Yahyâ b. Râfî' es-Sekafî'dir. Hz. Osman ve Ebû Hüreyre'den rivayette bulunmuştur.

¹⁰⁷³ Zehebî, *el-Arş*, 2/209-210; Ebü's-Şeyh, *Kitâbü'l-Azame*, 995 (H no: 516).

¹⁰⁷⁴ Muhammed b. Abdülvehhâb b. Süleymân en-Necidî, *Usûlü'l-îmân*, thk. Bâsım Faysal el-Câvâbire (Suûdî Arabistan: Vezâretü's-Şüûni'l-İslâmiyye, 5. Basım, 1420), 99; Ebü's-Şeyh, *Kitâbü'l-Azame*, 851 (H no: 396).

¹⁰⁷⁵ Necmeddîn Muhammed b. Muhammed el-Âmirî el-Gazzî, *Hüsnü't-tenebbüh limâ vere fi't-teşebbüh* (Süriye: Dâru'n-Nevâdir, 1. Basım, 2011), 6/162-166; Ebü's-Şeyh, *Kitâbü'l-Azame*, 1760 (H no: 1257).

Muhtesaru'l-Ulûvv li'l-Aliyyi'l-Azîm

قَالَ عَبْدُ اللَّهِ بْنُ عُمَرَ: خَلَقَ اللَّهُ أَرْبَعَةَ أَشْيَاءَ بِيَدِهِ: الْعَرْشَ وَالْقَلَمَ وَآدَمَ وَجَنَّةَ عَدْنٍ ثُمَّ قَالَ لِسَائِرِ الْخَلْقِ كُنْ فَكَانَ إِسْنَادُهُ جَيِّدٌ أَخْرَجَهُ الدَّارِمِيُّ وَأَبُو الشَّيْخِ فِي الْعِظْمَةِ وَاللَّالِكَايِي بِسَنَدٍ صَحِيحٍ عَلَى شَرْطِ مُسْلِمٍ

Abdullah b. Ömer (ö. 73/693) şöyle demiştir: “Allah Teâlâ şu dört şeyi eliyle yaratmıştır: Arş, Kalem, Âdem ve Adn cenneti. Allah diğer mahlûkat için ‘Ol’ demiştir, onlar da oluvermiştir.” Bu rivayetin isnadı ceyyid’dir. Rivayeti Dârimî, Ebü’s-Şeyh (Azame) ve Lâlekâî Müslim’in şartı üzere *sahih* bir isnadla tahrir etmişlerdir.¹⁰⁷⁶

Esrâru'l-kevn

إِنَّ اللَّهَ تَعَالَى خَلَقَ الْعَرْشَ وَالْكُرْسِيَّ مِنْ نُورِهِ؛ فَالْعَرْشُ مُلْتَصِقٌ بِالْكُرْسِيِّ وَالْمَاءُ فِي جَوْفِ الْكُرْسِيِّ وَحَوْلَ الْعَرْشِ أَرْبَعَةُ أَنْهَارٍ: نَهْرٌ مِنْ نُورٍ يَتَلَأَلُّ وَنَهْرٌ مِنْ نَارٍ تَتَلَطَّى وَنَهْرٌ مِنْ ثَلَجٍ أَبْيَضٌ تَلْتَمِعُ مِنْهُ الْأَبْصَارُ وَنَهْرٌ مِنْ مَاءٍ وَالْمَلَائِكَةُ قِيَامٌ فِي تِلْكَ الْأَنْهَارِ يُسَبِّحُونَ اللَّهَ تَعَالَى وَلِلْعَرْشِ أَلْسَنَةٌ بَعْدَ أَلْسَنَةِ الْخَلْقِ كُلِّهِمْ فَهُوَ يَسْبِيحُ اللَّهَ تَعَالَى وَيَذْكُرُهُ بِتِلْكَ الْأَلْسَنَةِ

Ebü’s-Şeyh *Kitâbü'l-Azame*’de Vehb b. Münebbih’den naklettiğine göre Vehb şöyle demiştir: “Muhakkak ki Yüce Allah arş ve kürsüyü kendi nûrundan yaratmıştır. Arş, kürsüye yapışık vaziyettedir. Su, kürsünün içindedir. Arşın etrafında dört nehir vardır. Bunlar; parlayan nurdan bir nehir; tutuşan ateşten bir nehir; beyaz kardan gözlere parlaklık saçan bir nehir ve sudan bir nehir şeklindedir. Melekler bu nehirlerle görevlidirler. Allah’ı tesbîh ederler. Tüm mahlûkatın dilleri sayısınca arşın dilleri vardır.”¹⁰⁷⁷

¹⁰⁷⁶ Ebû Abdullah Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Osman b. Kaymaz et-Türkmânî ez-Zehebî, *Muhtesaru'l-Ulûvv li'l-Aliyyi'l-Azîm*, thk. Nâsîru'd-Dîn el-Elbânî (Beyrut: el-Mektebetü'l-İslâmî, 1. Basım, 1981), 105; Ebü’s-Şeyh, *Kitâbü'l-Azame*, 1739 (H no: 1216).

¹⁰⁷⁷ Ebü'l-Fazl Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr es-Süyûtî, *Esrâru'l-kevn* (Beyrût: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1. Basım, Beyrût, 2006), 15-17; Ebü’s-Şeyh, *Kitâbü'l-Azame*, 7623 (H no: 242).

el-Habâik fî aḥbâri 'l-melâik

أخرج أبو الشيخ في العظمة عن ابن سابط قال: يدبر أمر الدنيا أربعة: جبريل وميكائيل وملك الموت وإسرافيل فأما جبريل فموكل بالرياح والجنود وأما ميكائيل فموكل بالقطر والنبات وأما ملك الموت فموكل بقبض الأرواح وأما إسرافيل: فهو ينزل بالأمر عليهم.

Ebüş-Şeyh *Kitâbü'l-Azame*'de İbn Sâbit'in (ö. 118/736)¹⁰⁷⁸ şöyle dediğini tahrir etmiştir: “Dünya işlerini tedbîr eden dört (büyük) melek vardır: Bunlar Cibrîl, Mîkâîl, Ölüm Meleği ve İsrâfîl'dir. Cibrîl, rüzgârlardan ve orduları hazırlamaktan sorumludur. Mîkâîl, yağmur ve bitkilerden sorumludur. Ölüm Meleği, ruhları kabzetmekten sorumludur. İsrâfîl de Allah katından bunlara emirler getirir.”¹⁰⁷⁹

Şerhu's-sudûr bi şerhi hâli 'l-mevtâ ve 'l-kubûr

أخرج أبو الشيخ كتاب العظمة عن الفضيل بن عياض أنه قيل له ما بال الميت تنزع نفسه وهو ساكت وابن آدم يضطرب من القرصة قال: إن الملائكة توثقه

Ebüş-Şeyh *Kitâbü'l-Azame*'de Fudayl b. İyâz'dan tahrir etmiştir. Fudayl b. İyâz'a soruldu: “Ruhu alınırken suskun olarak ölen bir meyyitin durumu nedir? Hâlbuki Âdemoğlu bir pire ısırmasından izdirap duyar!” Fudayl b. İyâz ‘Melekler onu bağlarlar da ondan’ dedi.”¹⁰⁸⁰

آجال البهائم وخشاش الأرض كلها في التسبيح فإذا انقضى تسبيحها قبض الله أرواحها ولئیس إلى ملك الموت من ذلك شيء

Enes (ra) Resûlüllah'ın (sav) şöyle buyurduğunu söylemiştir: “Tüm hayvan ve yer böceklerinin ecelleri tesbihlerine bağlıdır. Tesbihleri sona erdiğinde Allah onların ruhlarını kabzeder. Bunda ölüm meleğine bir şey yoktur.”¹⁰⁸¹

¹⁰⁷⁸ Tam adı Abdurrahmân b. Sâbit el-Cumahî el-Mekkî'dir. Sahâbeden nakilleri ve mürsel rivayetleri vardır. *Sika* ve *fakih* olarak bilinir. Bkz. İbn Hibbân, *es-Sikât*, 5/92; İbn Hacer, *Tehzîbü't-tehzîb*, 2/509.

¹⁰⁷⁹ Ebü'l-Fazl Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr es-Süyûtî, *el-Habâik fî aḥbâri 'l-melâik*, thk. Ebû Hâcer Muhammed es-Saîd b. Besyûnî Zağlûl (Beyrût: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1. Basım, 1985), 16 (H no: 29); Ebü's-Şeyh, *Kitâbü'l-Azame*, 808 (H no: 376).

¹⁰⁸⁰ Ebü'l-Fazl Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr es-Süyûtî, *Şerhu's-sudûr bi şerhi hâli 'l-mevtâ ve 'l-kubûr*, thk. Abdülmecîd Yu'metü Halebî (Lübnân: Dâru'l-Marife, 1. Basım, 1996), 57 (H no: 30); Ebü's-Şeyh, *Kitâbü'l-Azame*, 896 (H no: 436).

¹⁰⁸¹ Şüyûtî, *Şerhu's-Sudûr*, 39 (H no: 50); Ebü's-Şeyh, *Kitâbü'l-Azame*, 1735 (H no: 1210).

ed-Dürerü 'l-müntekât mine 'l-kelimâti 'l-mülkât

الْكُرْسِيُّ مَوْضِعُ الْقَدَمَيْنِ وَالْعَرْشُ لَا يُقَدَّرُ أَحَدٌ قَدْرَهُ

İbn Abbâs (ra) şöyle demiştir: “Kürsî, Yüce Allah’ın iki kademini koyduğu yerdir. Arşın büyüklüğünü ise hiç kimse takdir edemez.”¹⁰⁸²

el-Kavlü 'l-bedî fi 's-salât ale 'l-habîbi 'ş-şefî

والملائكة لا يحصي عددها إلا الله عز وجل لأن منهم الملائكة المقربين وحملة العرش وسكان سبع سموات أو خزانة الحنة والنار ... وأكثر ذلك موجود في كتاب العظمة لأبي الشيخ بن حيان الحافظ

“Meleklerin sayısını Allah Teâlâ’dan başkası sayamaz. Onlar içinde mukarreb melekler, hamele-i arş, yedi kat göklerde ikamet edenler, cennet ve cehennem bekçileri vardır.” Bu rivayetlerin daha fazlası Hafîz Ebü’ş-Şeyh b. Hayyân’ın *Kitâbü 'l-Azame*’sinde vâridir.¹⁰⁸³

3.3.5 Tarih ve Ricâl

Ebü’ş-Şeyh’in genel tarih ve ricâle dair eserleri vardır. *Kitâbü 'l-Azame*’de geçen bazı rivayetler daha sonra telif edilen tarih ve ricâl kitaplarında zikredilmiştir.

el-İsâbe

أبو جحش الليثي: أخرج حديثه أبو الشيخ في كتاب العظمة والحاكم في المستدرک من طريق عبد الملك بن قدامة عن عبد الرحمن بن عبد الله بن دينار عن أبيه عن ابن عمر قال: جاء عمر والصلاة قائمة وثلاثة نفر جلوس أحدهم أبو جحش الليثي فقال: قوموا فصلوا مع رسول الله صلى الله عليه وسلم فقام اثنان. وأما أبو جحش فقال: لا أقوم حتى يأتيني أقوى مني ذراعين فيصرعني حتى يدمي وجهي في التراب. ففعل به عمر

Ebü Cahş el-Leysî: Ebü’ş-Şeyh *Kitâbü 'l-Azame*’de ve Hâkim *Müstedrek*’de, Abdülmelik b. Kudâme - Abdurrahmân b. Abdullah b. Dınâr - o da babası İbn Ömer

¹⁰⁸² Emîn b. Abdullah eş-Şekâvî, *ed-Dürerü 'l-müntekât mine 'l-kelimâti 'l-mülkât* (Riyâd: Mektebetü'l-Melik Fahd el-Vataniyye, 1. Basım, 2018), 11/186; Ebü’ş-Şeyh, *Kitâbü 'l-Azame*, 704 (H no: 216).

¹⁰⁸³ Ebü'l-Hayr Şemsüddîn Muhammed b. Abdurrahmân es-Sehâvî, *el-Kavlü 'l-bedî fi 's-salât ale 'l-habîbi 'ş-şefî*, thk. Muhammed Avvâme (el-Medînetü'l-Münevvere: Müessesetü'r-Reyyân, 1. Basım, 2002), 40.

tarikiyle şu hadisini tahrir etmişlerdir: İbn Ömer şöyle anlatmıştır: “Namaz ikame edilirken (babam) Ömer çıkageldi. Üç kişi de (arkada) oturuyorlardı. Bunlardan birisi Ebû Cahş el-Leysî idi. Hz. Ömer ‘Haydi kalkın da Resûlullah (sav) ile beraber namaz kılın’ dedi. Onlardan ikisi hemen kalktılar (ve namaza uydular). Ebû Cahş ‘Bilekleri benden daha güçlü olan biri gelip de beni güreşte yenip yüzümü toprağa belemedikçe ben namaza kalkmayacağım’ dedi. Bunu Ömer yaptı (yani onunla güreşti ve yendi).”¹⁰⁸⁴

Târîhu'l-hulefâ

وقال أبو الشيخ في كتاب العظمة حدثنا أبو الطيب حدثنا علي بن داود حدثنا عبد الفتاح بن صالح حدثنا عبد الله بن صالح حدثنا ابن لهيعة عن قيس بن الحجاج عن مَنْ حدثه قال: لما فتحت مصر أتى أهلها عمرو بن العاص حين دخل يوم من أشهر العجم فقالوا: يا أيها الأمير إن لنيلنا هذا سنة لا يجري إلا بها...

Ebü’ş-Şeyh *Kitâbü'l-Azame*’de şu rivayeti tahrir etmiştir... “Mısır fethedilince oranın yerli halkı kendilerince önemli kabul ettikleri bir günde Amr b. el-Âs’a (ra) geldiler. ‘Ey emir! Bizim şu Nil’in bir âdeti vardır. O âdetini uygulamadıkça coşkun bir şekilde akmaz!...”¹⁰⁸⁵

Sübülü'l-hüdâ ve'r-reşâd

وروى أبو الشيخ في كتاب العظمة بسند جيد قوي عن عائشة رضي الله تعالى عنها قالت: سمعت رسول الله صلى الله عليه وسلم يقول: إن لله عز وجل ديكا رجلاه تحت سبع أرضين ورأسه قد جاوز سبع سموات يسمع في أوان الصلوات فلا يبقى ديك من ديكة الأرض إلا أجابه

Ebü’ş-Şeyh *Kitâbü'l-Azame*’de *ceyyid* ve *kavî* bir isnadla Hz. Âişe’den (ra) şu rivayeti tahrir etmiştir. Hz. Âişe (ra) Resûlullah’ı (sav) şöyle derken duymuştur: “Cenâb-ı Hakk’ın bir horozu vardır; onun ayakları yedi kat yerin altında, başı da yedi kat semayı

¹⁰⁸⁴ Ebü'l-Fadl Şahâbüddîn Ahmed b. Ali el-Askalânî, *el-İsâbe fî temyîzi's-sahâbe*, thk. Âdil Ahmed Abdülmevcüd vd. (Beyrût: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1415), 7/51; Ebü’ş-Şeyh, *Kitâbü'l-Azame*, 1014 (H no: 534).

¹⁰⁸⁵ Süyûtî, *Târîhu'l-hulefâ*, 102; Ebü’ş-Şeyh, *Kitâbü'l-Azame*, 1424 (H no: 937).

aşmıştır. O, namaz vakitlerinde işitir/tesbih eder,¹⁰⁸⁶ yeryüzünün horozlarından herbiri ona icabet eder.”¹⁰⁸⁷

3.3.6 Mevzûât

Mevzûât kitaplarında *Kitâbü'l-Azame*'den iktibaslar yapılmasının en önemli sebebi ondaki bazı rivayetlerin zayıf ya da uydurma olarak değerlendirilmesidir. O kadar ki *Kitâbü'l-Azame* mevzûât kitaplarının temel kaynaklarından biri olmuştur.

Keşfü'l-hafâ

وقيل: المراد بالذكر الخفي التفكير ففي حديث أبي الشيخ في العظمة: فِكْرَةُ سَاعَةٍ خَيْرٌ مِنْ عِبَادَةِ سِتِّينَ سَنَةً

Hafî zikirden muradın tefekkür olduğu ifade edilmiştir. Bu durum Ebü's-Şeyh'in *el-Azame*'deki şu hadisinde geçmektedir: “Bir saat tefekkür atmış senelik ibadetten hayırlıdır.”¹⁰⁸⁸

el-Fevâidü'l-mecmûa

الْحَسَدُ عَشْرَةُ أَجْزَاءٍ تِسْعَةُ أَجْزَاءٍ فِي الْعَرَبِ وَوَاحِدٌ فِي النَّاسِ رَوَاهُ الدَّارِقُطْنِيُّ عَنْ أَنَسٍ مَرْفُوعًا وَلَهُ طَرِيقٌ أُخْرَى
عند أبي الشيخ في العظمة

“Hased on cüzdür. Onlardan dokuzu Araplarda biri de diğer milletlerdedir...” Bu rivayeti Dârekutnî (ö. 385/995) Enes'den *merfu* olarak nakletmiştir. *Kitâbü'l-Azame*'de Ebü's-Şeyh'in farklı tariki vardır.¹⁰⁸⁹

¹⁰⁸⁶ *Kitâbü'l-Azame*'de ibare بِسْمِ اللَّهِ فِي إِبَانِ الصَّلَاةِ şeklinde gelmiştir. İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, 8/159, 203.

¹⁰⁸⁷ Ebû Abdillâh Muhammed b. Yûsuf b. Ali eş-Şâmî, *Sübülü'l-hüdâ ve'r-reşâd fî sîreti hayri'l-ibâd*, thk. Ali Hasan Mahmûd Habîbe (Kâhire: Mısır Cumhuriyeti Evkâf Bakanlığı, 1997); 7/669; Ebü's-Şeyh, *Kitâbü'l-Azame*, 1002-1003 (H no: 523).

¹⁰⁸⁸ Aclûnî, *Keşfü'l-hafâ*, 1/393-394; Ebü's-Şeyh, *Kitâbü'l-Azame*, 299 (H no: 43).

¹⁰⁸⁹ Ebû Abdillâh Muhammed b. Ali es-San'ânî el-Yemenî Şevkânî, *el-Fevâidü'l-mecmûa fî'l-ehâdisi'l-mevdûa* (Beyrût: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1998), 490-491 (H no: 61). *Azame*'deki rivayetin tam metni şöyledir: حَدَّثَنَا مُحَمَّدُ بْنُ عُمَرَ بْنِ حَفْصٍ حَدَّثَنَا إِسْحَاقُ بْنُ الْقَيْصِ حَدَّثَنَا أَحْمَدُ بْنُ جَمِيلٍ الْمَرْوَزِيُّ حَدَّثَنَا السُّكْنُ بْنُ إِسْمَاعِيلَ الْأَنْصَارِيُّ عَنْ مَرْوَانَ بْنِ سَالِمٍ عَنْ خَالِدِ بْنِ مَعْدَانَ رَفَعَ الْحَبِيثَ إِلَى النَّبِيِّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ فَقَالَ: قُسِمَ الْحَيَاءُ عَشْرَةَ أَجْزَاءٍ تِسْعَةٌ فِي الْعَرَبِ وَوَاحِدٌ فِي سَائِرِ الْخَلْقِ وَالْكِبَرُ عَشْرَةَ أَجْزَاءٍ تِسْعَةٌ فِي الرُّومِ وَجُزءٌ فِي سَائِرِ الْخَلْقِ وَالسَّرْفَةُ عَشْرَةَ أَجْزَاءٍ تِسْعَةٌ فِي الْفَيْطِ وَجُزءٌ فِي سَائِرِ الْخَلْقِ وَالْبُخْلُ عَشْرَةَ أَجْزَاءٍ تِسْعَةٌ فِي فَارِسَ وَجُزءٌ فِي سَائِرِ الْخَلْقِ وَالزُّنَا عَشْرَةَ أَجْزَاءٍ تِسْعَةٌ فِي السَّبَدِ وَجُزءٌ فِي سَائِرِ الْخَلْقِ وَالرُّزْقُ عَشْرَةَ أَجْزَاءٍ تِسْعَةٌ فِي التَّجَارَةِ وَجُزءٌ فِي سَائِرِ الْخَلْقِ وَالْفَقْرُ عَشْرَةَ أَجْزَاءٍ تِسْعَةٌ فِي الْحَبَشِ وَجُزءٌ فِي سَائِرِ الْخَلْقِ وَالشَّهْوَةُ عَشْرَةَ أَجْزَاءٍ تِسْعَةٌ فِي النِّسَاءِ وَجُزءٌ فِي الرِّجَالِ وَالْجَفْظُ عَشْرَةَ أَجْزَاءٍ تِسْعَةٌ فِي التَّرَكُّ وَجُزءٌ فِي سَائِرِ الْخَلْقِ وَالْجِدَّةُ وَجُزءٌ فِي سَائِرِ الْخَلْقِ وَالشَّهْوَةُ عَشْرَةَ أَجْزَاءٍ تِسْعَةٌ فِي الْبَرْبَرِ وَجُزءٌ فِي سَائِرِ الْخَلْقِ Hâlid b. Ma'dân'dan merfu olarak geleb bir rivayette Hz. Peygamber (sav) şöyle buyurmuştur: “Hayâ, on kısma ayrılmıştır; onun dokuz cüzü Araplarda, bir cüzü diğer halktadır. Kibir, on

el-Esrâru'l-merfûa

قَ جَبَلٌ مِّنْ زُمْرٍ مُحِيطٌ بِالدُّنْيَا عَلَيْهِ

Kâf ayeti hakkında Abdullah b. Büreyde (ö. 115/707) şöyle demiştir: “*Kâf*, dünyayı kuşatan zümrütten bir dağdır...”¹⁰⁹⁰

el-Leâli'l-masnûa

قَالَ أَبُو الشَّيْخِ فِي الْعِظْمَةِ ذَكَرَ حُجْبَ رَبَّنَا تَبَارَكَ وَتَعَالَى عَنْ أَنَسٍ قَالَ قَالَ رَسُولُ اللَّهِ لِجَبْرِيلَ: هَلْ تَرَى رَبَّكَ عَزَّ وَجَلَّ قَالَ: إِنَّ بَيْنِي وَبَيْنَهُ لَسَبْعِينَ حَبَابًا مِنْ نَّارٍ أَوْ ثَوْرٍ لَوْ رَأَيْتُ أَذْنَاهَا لَاحْتَرَفْتُ

Ebü’ş-Şeyh Azame’de “Yüce Allah’ın perdelenmesinin zikri” başlığı altında şöyle bir rivayet zikretmiştir: Enes’den (ra) nakledildiğine göre Resûlullah (sav) Cibrîl’e sorar: “Yüce Allah’ı gördün mü?” Cibrîl şöyle cevap verir: “Benimle Yüce Allah arasında nurdan yetmiş perde vardır. Şayet en düşüğünü görsem (bana, onlardan en yakın perde açılrsa) kesinlikle yanardım!”¹⁰⁹¹

Tenzîhü’s-şerîa

أَنْ تَفَكَّرَ سَاعَةً خَيْرٌ مِنْ عَمَلِ دَهْرٍ مِنَ الدَّهْرِ

“Bir saat tefekkür etmek bir dehir amelden daha hayırlıdır.”¹⁰⁹²

kısımdır; onun dokuz cüzü Rumlarda, bir cüzü diğer halktadır. Hırsızlık, on kısımdır; onun dokuz cüzü Kıptilerde, bir cüzü diğer halktadır. Cimrilik, on kısımdır; onun dokuz cüzü İranlılarda, bir cüzü diğer halktadır. Zina, on kısımdır; onun dokuz cüzü Çinlilerde, bir cüzü diğer halktadır. Rızık, on kısımdır; onun dokuz cüzü ticaret(le iştilgal edenler)de, bir cüzü diğer halktadır. Fakirlik, on kısımdır; onun dokuz cüzü Habeşistanlılarda, bir cüzü diğer halktadır. Şehvet, on kısımdır; onun dokuz cüzü kadınlarda, bir cüzü erkeklerdedir. Muhafazakârlık, on kısımdır; onun dokuz cüzü Türklerde, bir cüzü diğer halktadır. Hiddet, on kısımdır, onun dokuz cüzü Berberilerde, bir cüzü diğer halktadır.” Ancak rivayet mürsel ve zayıftır. Bkz. Ebü’ş-Şeyh, *Kitâbü'l-Azame*, 1636 (H no: 1080).

¹⁰⁹⁰ Nüreddin Ali b. Sultân el-Kârî el-Herevî el-Kârî, *el-Esrâru'l-merfûa fi'l-ahbâri'l-mevdûa*, thk. Muhammed Lütfî es-Sabbâğ (Beyrût: el-Mektebetü'l-İslâmî, 1. Basım, 1986), 429-430; Ebü’ş-Şeyh, *Kitâbü'l-Azame*, 1489 (H no: 981).

¹⁰⁹¹ Ebü'l-Fazl Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr es-Süyûtî, *el-Leâli'l-masnûa fi'l-ehâdisi'l-mevdûa* (Beyrût: Dâru'l-Küttübi'l-İlmiyye, 1. Basım, 1996), 1/21-22; Ebü’ş-Şeyh, *Kitâbü'l-Azame*, 669 (H no: 264).

¹⁰⁹² Ebü'l-Hasen Nüreddîn Ali b. Muhammed el-Kinânî İbn Arrâk, *Tenzîhü's-şerîati'l-merfûa ani'l-ahbâri's-şeniâti'l-mevdûa*, thk. Abdülvehhâb Abdülletîf Abdullah Muhammed es-Siddîk el-Gumârî (Beyrût: Dâru'l-Küttübi'l-İlmiyye, 1. Basım, 1399), 2/305; Ebü’ş-Şeyh, *Kitâbü'l-Azame*, 305 (H no: 48).

3.3.7 Tahrîc

Tahrîc eserleri hadislerin aslî kaynaklarını ve isnadlarını belirlemede önemli role sahiptirler. Tahrîc çalışmalarında *Kitâbü'l-Azame* isminin sıklıkla geçtiği görülmektedir.

el-Muğnî an hamli'l-esfâr fi'l-esfâr

حَدِيثُ إِنْ اللَّهَ يَقُولُ لِلْمَلَائِكَةِ إِنْ هَذَا لَمْ يَرِدْنِي بِعَمَلِهِ فَاجْعَلُوهُ فِي سِجِّينَ أَخْرَجَهُ ابْنُ الْمُبَارَكِ فِي الرَّهْدِ وَمِنْ طَرِيقِهِ ابْنُ أَبِي الدُّنْيَا فِي الْإِخْلَاصِ وَأَبُو الشَّيْخِ فِي كِتَابِ الْعِظْمَةِ مِنْ رِوَايَةِ حَمَزَةَ بْنِ حَبِيبٍ مُرْسَلًا وَرَوَاهُ ابْنُ الْجَوَزِيِّ فِي الْمَوْضُوعَاتِ

Hadis: “Allah meleklerine şöyle der: ‘Bu kul, ameli ile beni murad etmemiştir. Ameli boş hükmünde olacağından onu siccîne koyunuz!’ Bunu Abdullah b. el-Mübârek *Zühed*’de, İbn Ebi’d-Dünyâ *İhlâs*’da Ebü’ş-Şeyh de *Kitâbü'l-Azame*’de Hamza b. Habîb (ö. 156/773) rivayeti ile *mürsel* olarak nakletmiştir. İbnü'l-Cevzî de (ö. 656/1258) *Mevdûât*’ında rivayet etmiştir.¹⁰⁹³

وقال العراقي: أخرج أبو الشيخ بن حبان في كتاب العظمة من حديث أبي هريرة بين الله وبين الملائكة الذين حول العرش سبعون حجاباً من نور وإسناده ضعيف وفيه أيضاً من حديث أنس قال رسول الله صلى الله عليه وسلم لجبريل هل ترى ربك قال إن بيني وبينه لسبعين حجاباً من نور

İrâkî şöyle demiştir: Ebû Şeyh İbn Hayyân *Kitâbü'l-Azame*’de Ebû Hureyre’den şu hadisi tahrîc etmiştir: “Allah ile arşın etrafındaki melekler arasında nurdan yetmiş perde vardır.” Bu hadisin isnadı zayıftır. Yine aynı eserde Enes’in şu hadisi vardır: “Resûlüllah (sav) Cebrâîl’e ‘Rabbini görüyormusun’ diye sordu. Cebrâîl de ‘Benimle Rabbim arasında nurdan yetmiş perde vardır’ dedi.”¹⁰⁹⁴

¹⁰⁹³ İrâkî, *el-Muğnî an hamli'l-esfâr fi'l-esfâr*, “Kitâbü Zemmi'l-Câh ve'r-Riyâ”, 1203 (H no: 3).

¹⁰⁹⁴ İrâkî, *el-Muğnî an hamli'l-esfâr fi'l-esfâr*, “Kitâbü kavâidi'l-akâid” 119 (H no: 2); Ebü’ş-Şeyh, *Kitâbü'l-Azame*, 2/669 (H no: 264); 2/711 (H no: 298).

Kitâbü Tahrîci ehâdis ve âsâri Hayâtî'l-Hayevân

الخلق أربعة: فخلق في الجنة كلهم؛ وخلق في النار كلهم؛ وخلق في الجنة والنار فأما الذين في الجنة كلهم فالملائكة وأما الذين في النار كلهم فالشياطين وأما الذين في الجنة والنار فالجن والإنس لهم الثواب وعليهم العقاب

İbn Abbâs (ra) şöyle demiştir: “Mahlûkat dört çeşittir: Hepsi cennette olan halk vardır, hepsi cehennemde olan halk vardır. Hem cennette hem de cehennemde olan halk vardır. Hepsi cennette olan halk meleklerdir. Hepsi cehennemde olan halk şeytanlardır. Cennet ve cehennemde olan halk cinler ve insanlardır; onlar için hem sevap, hem de azap vardır.”¹⁰⁹⁵

Kitâbü'l-mevsûati'l-hadisiyye

عن بُرَيْدَةَ بن الحَصِيب أن قوما دخلوا على رسول الله صلى الله عليه وسلم فجعل يبشرهم ويقولون: أعطنا فخرجوا من عنده ودخل عليه قوم آخرون فقالوا أتيناك نتفق في الدين ونسأل عن بدو هذا الأمر قال فاقبلوا البشرى إذ لم يقبلها أولئك قال كان الله سبحانه لا شيء غيره وكان عرشه على الماء وكتب في الذكر كل شيء أخرجه الطحاوي في شرح مشكل الآثار والحاكم في المستدرک وأبو الشيخ في العظمة زاد أبي الشيخ في العظمة وخلق سبع سموات

Büreyde b. el-Hasîb (ö. 63/683) naklediyor: “Bir grup insan Resûlullah’ın (sav) huzuruna girdiler. Hz. Peygamber (sav) onları müjdelemeye başladı. Onlar ‘Bize (dünya malı) verin’ diyorlardı. Hz. Peygamber’in (sav) huzurundan bir grup çıkıyor, başka bir grup giriyordu. (Yemenli grup müjdeyi kabul etti ve) “Biz, dini anlamak ve bu işin (âlemin nasıl) zuhur ettiğini sormak için geldik” dediler. Hz. Peygamber (sav) ‘Müjdeyi sizler kabul ediniz. Onlar (Temîmoğulları) onu kabul etmediler” buyurdu. Ve devamında şöyle dediler: ‘(Ezelde) yalnız Allah Teâlâ vardı; O’ndan başka hiçbir şey yoktu. Arşı su üzerinde idi ve her şeyi zikre (kitaba) yazdı.’” Bu rivayeti Tahâvî *Şerhu müşkili'l-âsâr*, Hâkim *Müstedrek*, Ebü’s-Şeyh de *Azame*’de tahrir etmişlerdir. Ebü’s-Şeyh *Azame*’de “Yedi kat semayı yarattı” ilavesiyle nakletmiştir.¹⁰⁹⁶

¹⁰⁹⁵ İbrahim b. Muhammed ed-Müdeyhiş, *Kitâbü tahrîci ehâdis ve âsâri Hayâtî'l-Hayevân li'd-Demîri* (Riyâd: Câmiatü'l-İmâm Muhammed b. Süüd el-İslâmiyye, 1431), 1/895; Süyûtî, *ed-Dürri'l-mensûr*, 3/360 (En’âm 132); Ebü’s-Şeyh, *Kitâbü'l-Azame*, 1695 (H no: 1149).

¹⁰⁹⁶ Abdullatif el-Hemîm, *Kitâbü'l-mevsûati'l-hadisiyye* (Bağdat: Dîvânü'l-Vakfi's-Sünnî, 1. Baskı, 2015), 28/375-376 (H no: 3518); Ebü’s-Şeyh, *Kitâbü'l-Azame*, 2/576-579 (H no: 210-213). Rivayet Buhârî’de şöyle geçmektedir: عَنْ عُمَرَ بْنِ حُصَيْنٍ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُمَا قَالَ: دَخَلْتُ عَلَى النَّبِيِّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ وَعَقَلْتُ نَاقَتِي بِالْبَابِ فَأَتَاهُ نَاسٌ مِنْ بَنِي تَمِيمٍ فَقَالَ: اقْبَلُوا الْبَشْرَى يَا بَنِي تَمِيمٍ قَالُوا: قَدْ بَشَرْتَنَا فَأَعْطِنَا مَرَّتَيْنِ ثُمَّ دَخَلَ عَلَيْهِ نَاسٌ مِنْ أَهْلِ الْيَمَنِ فَقَالَ: اقْبَلُوا الْبَشْرَى يَا أَهْلَ الْيَمَنِ إِذْ لَمْ يَقْبَلْهَا بَنُو تَمِيمٍ قَالُوا: قَدْ قَبِلْنَا يَا رَسُولَ اللَّهِ قَالُوا: جِئْنَاكَ نَسْأَلُكَ عَنْ هَذَا الْأَمْرِ قَالَ: كَانَ اللَّهُ وَلَمْ يَكُنْ شَيْءٌ غَيْرُهُ وَكَانَ عَرْشُهُ عَلَى الْمَاءِ وَكَتَبَ فِي الذِّكْرِ كُلِّ شَيْءٍ وَخَلَقَ السَّمَوَاتِ

Kitabü'l-Azame'nin akaid ve hadis ilimleri yanında İslam literatürünün birçok alanında kaynak olarak verildiği görülmektedir. Bunun sebebi içindeki rivayetlerin muhteva zenginliği olmalıdır. Tefsir, hadis ve akaid eserlerinde daha fazla iktibaslar yapıldığı tespit edilmiştir.

3.4 Tasnif Metodu

İslâmî bilgilerin günümüze ulaşmasını sağlayan kaynakların genel içeriğini, tasnif metodunu ve içindeki rivayetlerin güvenilirlik derecelerini bilmek önemlidir. Bir eserden yararlanabilmek ve hakkında doğru değerlendirmelerde bulunabilmek için müellifini tanımanın yanında söz konusu eserin telif edilme amacını ve metodunu da iyi bilmek gerekir. Müellifin kitabını yazma amacı, onunla gerçekleştirmek istediği işlevsel etki, hedef aldığı kitle ve rivayetlerin muhtevası, rivayete yüklediği işlevsel değerler eserin anlaşılmasında ve değerlendirilmesinde önemli unsurlardır. Tasnif metodu başlığı altında *Kitâbü'l-Azame*'nin şekli yapısı, Allah'ın azameti konusunun anlam ve önemi ve konuları açıklama şekli üzerinde durulacaktır.

3.4.1 Kitâbü'l-Azame'nin Şekli Yapısı

Hadis tasnifinde ihtiyaçlara göre çeşitli metotların kullanıldığı bilinmektedir. Her bir metodun kendine göre birtakım hususiyetleri bulunmaktadır. Bilindiği üzere hadis kitapları *ale'r-ricâl* ve *ale'l-ebvâb* olmak üzere iki temel şekil üzere tasnife tâbi tutulmuşlardır. Ale'l-ebvâb sistemi konu merkezlidir. Sistemin temelinde yatan asıl amaç rivayetleri delil oldukları konularda zikretmek ve onlar için birer bâb/alt başlık tahsis etmektir.¹⁰⁹⁷ Musannifler bir taraftan musannef, câmi, sünen gibi birden çok mevzuyu içeren hadis kitapları telif ederken eş zamanlı olarak belli mevzularda da

İmrân b. Husayn (ra) وَالْأَرْضَ فَتَادَى مُنَادٍ: ذَهَبَتْ نَاقَتُكَ يَا ابْنَ الْخُسَيْنِ فَأَنْطَلَقْتُ فَإِذَا هِيَ يَنْقُطُ دُونَهَا السَّرَابُ فَوَاللَّهِ لَوَدِدْتُ أَنِّي كُنْتُ تَرَكَتُهَا şöyle anlatmıştır: “Ben devemi bağladım ve Hz. Peygamber’in (sav) huzuruna girdim. Bu sırada Hz. Peygamber’in (sav) yanına Temimoğulları’ndan bazı kimseler geldi. Hz. Peygamber (sav) onlara ‘Ey Temimoğulları! Müjdeyi kabul edin (ve buna sevinin)’ buyurdu. Onlar iki defa ‘Evet bize müjdeyi verdin, ancak sen bize (dünyalık bir şeyler) ver’ dediler. Sonra huzuruna Yemenlilerden bir grup kimseler girdi. Onlara ‘Ey Yemenliler! Müjdeyi sizler kabul ediniz. Temimoğulları onu kabul etmediler’ buyurdu. Yemenliler ‘Kabul ettik yâ Resûlellah’ dediler. Ve ilave ettiler: ‘Ancak biz sana bu (âlemin) durumunu sormak için gelmiştik’ dediler. Hz. Peygamber (sav) şöyle buyurdu: ‘(Ezelde) Allah Teâlâ vardı ve Allah’tan başka da bir şey yoktu. Allah’ın arşı su üzerinde idi. Allah her şeyi zikre (levh-i mahfuza) yazdı. Gökleri ve yeri yarattı.’ Tam bu sırada birisi ‘Ey Husayn oğlu! Deven (boşanıp) gitti’ diye seslendi. Ben de hemen devemin ardından gittim. Bir de ne göreyim devemin berisindeki serap aramızı kesiyor (onu görmeme engel oluyordu). ‘Vallahi, keşke deveyi terk etseydim (de Hz. Peygamber’in (sav) sohbetinden ayrılmaya idim)’ diye temenni ettim.” Bkz. Buhârî, “Bed’ü’l-Halk”, 1 (H no: 3191, 3192).

¹⁰⁹⁷ İsmail lütfi Çakan, *Hadis Edebiyatı* (İstanbul: 1996), 26; Cemal Ağırman, “Hadis Kaynaklarını Okuma Yöntemi ve Musanniflerin Dili”, *Cumhuriyet Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi Dergisi* 10/2 (Aralık 2006); 55-106.

eserler yazmışlardır. Buhârî'nin *el-Edebü'l-müfred*'i de böyledir. Müstakil konulara dair en çok eser yazanlardan biri hiç şüphesiz ki İbn Ebi'd-Dünyâ'dır. O, İslâmî ilimlerin -neredeyse-her alanında eser yazmıştır. Eserlerinin sayısı 300 civarındadır.¹⁰⁹⁸ Ebü's-Şeyh de müstakil konularda çok sayıda eser telif etmiştir. *Kitâbü'l-Azame* onlardan biridir.

3.4.2 Allah'ın Azametinin Anlam ve Önemi

Allah'ın azametini idrâk, olgun müminlerin eriştiği önemli bir derecedir. Allah'ın azametini idrâk edenler Allah'ın varlığını ve birliğini, kudret ve azametini delilleriyle kavrayan; imanında bilinç sahibi kimselerdir. Onlardan gaflet hali zail olmuştur. Azamet, Allah'ın sıfatlarından bir sıfattır. Allah'ın yücelik ve ululuğunu ifade eden çeşitli isim ve sıfatları bulunmaktadır. Esmâ-i husnâ, Allah'ın büyüklüğünü gösteren ifadelerdir. Esmânın teaddüd etmesi de müsemmânın azametine delildir. *el-Melik, el-Azîz, el-Cebbâr, el-Mütekebbir, el-Azîm, el-Aliyy, el-Kebîr, el-Celîl, el-Vâsi', el-Kaviyy, el-Metîn, el-Mecîd, el-Mâcid, es-Samed, el-Kâdir, el-Muktedir, el-Vâlî, el-Müteâlî, el-Müntekim, Mâlikü'l-Mülk, el-Câmi', el-Ganiyy, el-Bedî' ve Zü'l-Celâl ve'l-İkrâm* gibi isimler Allah'ın azametine açık olarak delalet eden isimlerdir. Allah'ın *Zü'l-Celâl ve'l-İkrâm* ismi üzerinde durmak gerekir. “*celâl ve İkrâm Sahibi*” anlamına gelen bu isim Yüce Allah'ın cemâl ve celâl yönüne işaret etmektedir. Celâl “azamet ve yüce olmak”; ikrâm ise “cömert ve merhametli, asil ve şerefli olmak” manalarına gelir. *Zü'l-Celâl ve'l-İkrâm, el-Aliyy, el-Celîl, el-Mâcid, el-Mecîd, el-Muğnî, el-Muiz, el-Müteâlî* isimleriyle anlam yakınlığı bulunur.¹⁰⁹⁹ *Kitâbü'l-Azame*'de gelen şu rivayet *Zü'l-Celâl* ism-i şerifinin tefsiri açısından önemlidir.

75 - حَدَّثَنَا الْوَلِيدُ حَدَّثَنَا أَبُو حَاتِمٍ حَدَّثَنَا أَبُو صَالِحٍ حَدَّثَنِي مُعَاوِيَةُ عَنْ عَلِيِّ بْنِ أَبِي طَلْحَةَ عَنْ ابْنِ عَبَّاسٍ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُمَا ذُو الْجَلَالِ وَالْإِكْرَامِ قَالَ: ذُو الْعِظَمَةِ وَالْكِبَرِيَاءِ

¹⁰⁹⁸ Hatipoğlu, “İbn Ebi'd-Dünyâ”, 19/457-462.

¹⁰⁹⁹ Bekir Topaloğlu, “Zü'l-Celâl ve'l-İkrâm”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2013), 44/515.

İbn Abbâs (ra) “Celâl ve ikrâm sahibi”¹¹⁰⁰ meâlindeki ayette geçen “Zü’l-Celâl” kelimesini “azamet ve kibriyâ sahibi” şeklinde tefsir etmiştir.¹¹⁰¹

(الْعَظَمَةُ) “Allah Teâlâ’nın yücelik ve ululuğunu” ifade eder. el-Azîm ism-i celîli ile aynı kökten gelir.¹¹⁰² Azamet, “ulu olma durumu; ihtişam ve büyüklük; haşmet, görkem, heybetli olma” gibi manaları içermektedir.¹¹⁰³ İsm-i mübalağa olan (عَظِيمٌ) kelimesi, “büyük, yüce, ulu, celîl, külliyetli, mükemmel, şöhretli, yeğin” gibi manalara gelir. (العظيم) Allah’ın isimleri arasında geçmektedir.¹¹⁰⁴ Taberî tefsirinde (العظيم) ismine “azamet sahibi, her şeyin O’nun altında yer aldığı, kendisinden daha büyük olmayan, büyüklüğünde kâmil olan; mahlûkatın ta’zimde bulunduğu kimse, muazzam” gibi manalar verilmiştir.¹¹⁰⁵ İbnü’l-Esîr “el-Azîm; kadri akıl sınırlarını aşan, gözlerin ve akılların idrak edemediği, kühü ve hakikati tam olarak tasavvur olunamayan Allah (cc) manasınadır” demiştir.¹¹⁰⁶ Bu bakımdan Allah’ın azametinin nasıllığı bilinemez; Allah’a hudud konulamaz, bir şeye benzetilemez. Kullara düşen sadece bilâ keyf ve lâ tahdîd Allah’ın *el-Azîm* olduğunu bilmeleridir.¹¹⁰⁷

Râgıb el-İsfahânî şöyle der: “Azamet, Allah’ın sıfatlarından biridir, hiçbir kimsede bu sıfat tam olarak bulunmaz. Yüce Allah insanlar arasında azameti yaratmıştır; bununla birbirlerini tazim ederler. İnsanlar içinde mal, fazilet, ilim, saltanat ve makam sahibi olmaları sebebiyle tazim edilenler vardır. Her insan bir yönüyle tazim edilir. Ancak yüce Allah, bütün hallerde tazim edilir.”¹¹⁰⁸ Allah Teâlâ, zât ve sıfat bakımından en büyüktür. Mutlak ve ekmel büyüklük Allah’a mahsustur. Akıl, tam olarak O’nun büyüklüğünü idrakten acizdir. O, bütün büyüklüklerin sahibidir; zatının ve sıfatlarının mahiyeti anlaşılamayacak kadar ulvi ve yücedir. *el-Azim* “kadri aşkın ve aklın

¹¹⁰⁰ Rahmân, 55/27.

¹¹⁰¹ Ebü’ş-Şeyh, *Kitâbü’l-Azame*, 342 (H no: 75).

¹¹⁰² Sa’dî, “el-Azîm” ism-i şerifini şöyle açıklamıştır: (والعظيم: الجامع لجميع صفات العظمة والكبرياء والمجد والبهاء الذي تحبه) “el-Azîm; azamet, kibriyâ, mecd ve behâ gibi bütün sıfatları toplayan, kalplerin sevdiği ve ruhların yücelttiği Allah manasınadır.” Bkz. Ebû Abdillâh Abdurrahmân b. Nâsır es-Sa’dî, *Tefsîru esmâillahi’l-husnâ* (el-Medinetü’l-Münevvere: el-Câmiatü’l-İslâmiyye, 1421), 1/216.

¹¹⁰³ <https://www.almaany.com/tr/dict/ar-tr> (Erişim 24 Ağustos 2023).

¹¹⁰⁴ وَهُوَ الْعَظِيمُ “O, yücedir, büyüktür.” Bakara, 2/255. Diğer ayetler için bkz. Şûrâ, 42/4; Vâkıa, 56/74, 96; Hâkka, 69/52. العظيم ism-i şerifi esma-i hüsnânın zikredildiği çeşitli rivayetlerde de geçmektedir: Bkz. Tirmizî, “Deavât”, 39 (H no: 3435-3436); İbn Mâce, “Dua”, 10 (H no: 3844).

¹¹⁰⁵ Taberî, *Câmiu’l-beyân*, 4/545 (Bakara, 2/155).

¹¹⁰⁶ İbnü’l-Esîr, *en-Nihâye fî garîbi’l-hadîs ve’l-eser*, 3/259-260.

¹¹⁰⁷ Ebü’l-Fadl Cemâlüddîn Muhammed b. Mükîm el-İfrîkî el-Mısırî, *Lisânü’l-Arab* (Beyrût: Dâru Sâdır, 3. Basım, 1993), 12/409; Ebû Mansûr Muhammed b. Ahmed b. Ezher el-Herevî, *Tehzîbü’l-lûga* (Beyrût: Dâru’l-Kütübî’l-İlmiyye, 2004), “azume”, 2/303-304.

¹¹⁰⁸ Ebü’l-Kâsım Hüseyin b. Muhammed er-Râgıb el-İsfahânî, *el-Müfredât fî garîbi’l-Kur’ân*, thk. Safvân Adnân ed-Dâvûdî (Beyrût: Dâru’l-Kalem, 1. Basım, 1412), “azume”, 573.

hudutlarını aşan, tasavvur edilemeyen, künhü ve hakikati ihata edilemeyen Allah (cc)” anlamındadır.

Şu halde Allah Teâlâ, her şeyde yüce ve uludur. Bu yüzden ayet ve hadislerde Allah’ın büyüklüğüne dikkat çekilmiştir. Yüce Allah Kur’ân-ı Kerîm’de arş, kürsî, yedi kat gök ve yıldızlardan; dağ ve denizlerden, insanın parmak uçlarından; bitki ve hayvanlardan hatta sivrisinekten söz eder. İbretlik hadiseler ve ders alınacak kıssalar anlatılır. Allah’ın azametini gösteren çok sayıda ayet ve hadisler mevcuttur. *Kitâbü’l-Azame*’de “Allah’ın azameti” terkibi sıkça kullanılmıştır.¹¹⁰⁹ Allah’ın azametini ifade eden çok sayıda ayet ve hadisin olduğu bilinmektedir:

وَسِعَ كُرْسِيُّهُ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضَ

“O’nun kürsüsü, yerleri ve gökleri kaplamıştır.”¹¹¹⁰

الرَّحْمَنُ عَلَى الْعَرْشِ اسْتَوَى

“O Rahmân, arş üzerine istivâ etmiştir.”¹¹¹¹

اللَّهُ خَالِقُ كُلِّ شَيْءٍ وَهُوَ عَلَى كُلِّ شَيْءٍ وَكِيلٌ لَهُ مَقَالِيدُ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ وَالَّذِينَ كَفَرُوا بِآيَاتِ اللَّهِ أُولَئِكَ هُمُ الْخَاسِرُونَ

“Allah, her şeyin yaratıcısıdır. O, her şeye vekildir (her şey O’nun tasarrufunda ve muhafazasındadır). Bütün göklerin ve yerin kilitleri/hazinelere O’na aittir. Allah’ın ayetlerini inkâr edenler, işte onlar kendilerine yazık edenlerdir.”¹¹¹²

إِنَّ اللَّهَ لَهُ مُلْكُ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ يُحْيِي وَيُمِيتُ

¹¹⁰⁹ “Azametüllah” tabirinin *Kitâbü’l-Azame*’de geçtiği bazı yerler: 1/236, 251, 255, 271, 341, 346; 2/550, 697, 711; 3/821, 955, 957; 4/1139, 1484, 1488.

¹¹¹⁰ Bakara, 2/255.

¹¹¹¹ Tâhâ, 20/5.

¹¹¹² Zümer, 39/62-63.

“Hiç şüphesiz göklerin ve yerin mutlak mülkiyet ve hâkimiyeti Allah’ındır; O, diriltir ve öldürür...”¹¹¹³

عَالَمُ الْغَيْبِ وَالشَّهَادَةِ الْكَبِيرُ الْمُتَعَالِ

“O, gaybı da, âşikârı da hakkıyla bilendir. O, en büyük ve en yücedir.”¹¹¹⁴

لَهُ مَا فِي السَّمَوَاتِ وَمَا فِي الْأَرْضِ وَهُوَ الْعَلِيُّ الْعَظِيمُ

“Göklerdekilere ve yerdekilere sadece Allah’ındır. O, pek yüce ve pek uludur.”¹¹¹⁵

وَمَا قَدَرُوا اللَّهَ حَقَّ قَدْرِهِ وَالْأَرْضُ جَمِيعاً قَبْضَتُهُ يَوْمَ الْقِيَمَةِ وَالسَّمَوَاتُ مَطْوِيَّاتٌ بِيَمِينِهِ

“Onlar Allah’ı hakkıyla tanıyıp bilemediler. Kıyamet günü yer tamamen O’nun avucundadır ve gökler sağ elinde dürülmüştür...”¹¹¹⁶

يَا أَبَا دَرٍّ مَا السَّمَوَاتُ السَّبْعُ فِي الْكُرْسِيِّ إِلَّا كَحَلَقَةٍ مُلْقَاةٍ فِي أَرْضٍ فَلَاةٍ وَفَضْلُ الْعَرْشِ عَلَى الْكُرْسِيِّ كَفَضْلِ الْفَلَاةِ عَلَى تِلْكَ الْحَلَقَةِ

Hız. Peygamber (sav) şöyle buyurmuştur: “Ey Ebû Zer! Yedi kat göklerin kürsî yanında büyüklükleri ancak çöl bir yere atılan halka gibidir. Arşın kürsî üzerine büyüklüğü de çölün bu halkaya üstünlüğü gibidir.”¹¹¹⁷

إِنَّ الْكُرْسِيَّ الَّذِي وَسِعَ السَّمَوَاتِ وَالْأَرْضَ لِمَوْضِعِ الْقَدَمَيْنِ وَمَا يَقْدَرُ قَدْرُ الْعَرْشِ إِلَّا الَّذِي خَلَقَهُ وَإِنَّ السَّمَوَاتِ فِي خَلْقِ الرَّحْمَنِ تَبَارَكَ وَتَعَالَى مِثْلُ قُبَّةٍ فِي صَحْرَاءَ

“Gökleri ve yeri ihâta eden kürsî, iki ayak yeri kadardır. Arşın kadrini ancak onu yaratan takdir edebilir. Muhakkak ki gökler, Rahmân’ın yaratmasında sahradaki bir çadır gibidir.”¹¹¹⁸

¹¹¹³ Tevbe, 9/116.

¹¹¹⁴ Ra’d, 13/9.

¹¹¹⁵ Şûrâ, 42/4.

¹¹¹⁶ Zümer, 39/67.

¹¹¹⁷ Ebû’s-Şeyh, *Kitâbü’l-Azame*, 2/569 (H no: 206).

¹¹¹⁸ Ebû’s-Şeyh, *Kitâbü’l-Azame*, 2/52 (H no: 206).

Kullar Allah'ı tazim etmekle emredilmişlerdir. Yüce Allah وَكَبِّرْهُ تَكْبِيرًا “O’nu gereği gibi büyükle” buyurmaktadır.¹¹¹⁹ Müfessirler bu ayeti عَظَّمَهُ “O’nu tazim et” şeklinde açıklamışlardır.¹¹²⁰ Allah'ı tazim çeşitli şekillerde olur. Allah'ı tazim *Yüce Allah'ı marifet, sıfât ve esmâsını bilmek, O’nu sena etmek, esmâ-i hüsnâsı ile zikretmek, sadece O’na kulluk etmek, hiçbir şeyi O’na ortak koşturmak, Yüce Allah’ın şan ve şerefine layık olmayan düşünce ve sözlerden uzak durmak* demektir.¹¹²¹ Keza Allah’ın tazim ettiği şeylere tazim etmek de Allah’ı tazim demektir. وَمَنْ يُعَظِّمْ شَعَائِرَ اللَّهِ فَإِنَّهَا مِنْ تَقْوَى الْقُلُوبِ “Kim Allah’ın şeaîrine (emirlerine)¹¹²² tazim ederse kesinlikle bu davranışı kalplerin takvasındandır.”¹¹²³ Şu halde Allah’ın ismi, gönderdiği kutsal kitaplar, peygamberler, mübârek kıldığı yer ve zamanlar, emir ve yasakları, ibadetler tazim edilmesi gereken değerler cümlesindendir.¹¹²⁴ Bazı kirli mahallerde Kur’ân okunmaması ve açıktan zikir yapılmaması Allah’ı tazime yönelik adaplardan görülmüştür.¹¹²⁵ Dinî emirler iki esas üzerinde toplanmıştır. Bunlar; *et-tazîm li emrillah* ve *eş-şefkat alâ halkillah* şeklinde hulasa edilmiştir.¹¹²⁶ Allah’ın emrine tazim, emirlerini büyük bir saygı (huşu, hudu, ihtiram, vekar, temcîd, tekrîm, iclâl) ile yerine getirmektir.¹¹²⁷ Azamet “kibir ve kibriyâ” anlamındadır. Azamet gerçekte sadece Allah’a mahsus bir niteliktir.¹¹²⁸ Kulların azamet sıfatı ile tavsif edilmesi edebe uygun değildir. Kibir (ihtiyâl, tekebbür, tecebbür, huyelâ, azamet, ucb, gurur, kibriyâ) kullarda asla olmaması gereken bir hal ve ahlaktır. Yüce Allah kibirli olanları sevmez.¹¹²⁹ Yüce Allah kulunun kibirlenmesini istememektedir. Buna yönelik birçok uyarılar yapmıştır:

وَلَهُ الْكِبْرِيَاءُ فِي السَّمَوَاتِ وَالْأَرْضِ وَهُوَ الْعَزِيزُ الْحَكِيمُ

¹¹¹⁹ İsrâ, 17/111.

¹¹²⁰ Begavî, *Meâlimü't-tenzîl*, 6/139 (İsrâ, 17/111).

¹¹²¹ Ebû Abdillâh Abdurrahmân b. Nâsır es-Sa’dî, *Teysîru'l-kerîmi'r-rahmân fî tefsîri kelâmi'l-mennân*, thk. Abdurrahmân b. Muallâ (Riyâd: Dâru's-Selâm, 2. Basım, 2002), 545 (İsrâ, 17/111).

¹¹²² İbn Kesîr, *Tefsîru'l-Kur'ânî'l-Azîm*, 3/219 (Hac, 22/32).

¹¹²³ Hac, 22/32.

¹¹²⁴ Muhammed Tâhir b. Âşûr, *et-Tahrîr ve't-tenvîr* (Tunus: ed-Dâru'l-Tunusiyye, 1984), 6/81-82 (Mâide, 5/2).

¹¹²⁵ İbnü'l-Münzir, “Tuvalet gibi yerlerde zikrin nehi” başlığı altında çeşitli görüşler zikrettikten sonra “Bu yerlerde Allah’a tazim sebebiyle (cehren) zikri durdurmak bana daha iyi görünmektedir. Zira buna delil olacak rivayetler vardır” demiştir. Bkz. Ebû Bekr Muhammed b. İbrâhîm b. el-Münzir en-Nisâbüri, *el-Evsat fi'sünen ve'icmâ ve'l-ihtilâf*, thk. Ebû Hammâd Sağîr Ahmed b. Muhammed Hanîf (Riyâd: Dâru Taybe, 1. Basım, 1985), 1/40.

¹¹²⁶ Ebû Abdillâh Fahrüddîn Muhammed b. Ömer er-Râzî, *et-Tefsîru'l-kebîr* (Beyrût: Dâru İhyâi't-Türâsîl-Arabî, 3. Basım, 1990), 20/185 (İsrâ, 17/23).

¹¹²⁷ Bakara, 2/238.

¹¹²⁸ İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, “azume”, 12/409.

¹¹²⁹ Nisâ, 4/36; Nahl, 16/23; Lokmân, 31/18; Hadîd, 57/23.

“Göklerde ve yerde kibriyâ (azamet ve büyüklük) sadece O’nundur. O, Azîz’dir, Hakîm’dir.”¹¹³⁰

قَالَ اللَّهُ عَزَّ وَجَلَّ: الْكِبْرِيَاءُ رِدَائِي وَالْعِظْمَةُ إِزَارِي فَمَنْ نَازَعَنِي وَاحِدًا مِنْهُمَا قَذَفْتُهُ فِي النَّارِ

Azîz ve Celîl olan Allah şöyle buyurdu: “Büyüklük ridam, azamet de izarımdır. Kim bu iki şeyden birinde benimle niza ederse onu ateşe atarım.”¹¹³¹

لَا يَدْخُلُ الْجَنَّةَ مَنْ كَانَ فِي قَلْبِهِ مِثْقَالُ ذَرَّةٍ مِنْ كِبَرٍ

“Kalbinde zerre kadar kibir bulunan kimse cennete giremez”¹¹³²

مَنْ تَعَظَّمَ فِي نَفْسِهِ أَوْ اخْتَالَ فِي مِشْيَتِهِ لَقِيَ اللَّهَ تَبَارَكَ وَتَعَالَى وَهُوَ عَلَيْهِ غَضَبَانُ

“Her kim kendisini büyük görür veya yürüyüşünde böbürlenirse, ilâhî huzura vardığında, Yüce Allah’ı kendisine kızgın vaziyette bulur.”¹¹³³

Şu halde bir kul azamet sıfatı ile nitelenirse bunun anlamı kibir, gurur ve övünmek olur. Böyle bir hal haram kılınmıştır. Kulun azamet izhar etmesi konumuna layık değildir.

3.4.3 Kitabın Usûlü

Bilindiği üzere Ebü’ş-Şeyh muhaddis âlimlerdendir. Onun yaşadığı 4./10. asır ve öncelerinde kitaplar muhaddislerin kullandığı isnad usûlü ile telif ediliyordu. Bir mesele izah edilirken ayet, hadis ve âsâr delil olarak kullanılıyordu. Ebü’ş-Şeyh de kitap telif ederken devrindeki usûl ve teknikleri kullanmaktan geri kalmamıştır.

Daha önce de ifade edildiği gibi Ebü’ş-Şeyh büyük bir müfessir ve tarihçidir. O, bu alanlardaki mahâretini *Kitâbü’l-Azame*’de ortaya koymuştur. Eserde çok sayıda

¹¹³⁰ Câsiye, 45/37.

¹¹³¹ Ebû Dâvûd Süleymân b. el-Eş’as es-Sicistânî, *es-Sünen*, thk. Şuayb el-Arnâvut (Beyrût: Dâru’r-Risâleti’l-Âlemiyye, 1430), “Libâs”, 29 (H no: 4090).

¹¹³² Müslim, “İmân”, 39 (H no: 91/149).

¹¹³³ Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâîl el-Buhârî, *el-Edebü’l-müfred*, thk. Semîr b. Emîn ez-Züheyrî (Riyâd: Mektebetü’l-Meârif, 1. Basım, 1998), 283 (H no: 549).

ayetin, hadis ve âsâr ile tefsirleri yer almıştır. Yine Allah'ın azametine örnek olarak çok sayıda tarihî hâdis ve acaip varlıklardan söz edilmiştir. Zülkarneyn, Nemrûd, Amâlîka, İrem gibi tarihî şahsiyet ve toplumlar yeri geldiğinde müstakil başlıklar altında zikredilmiştir.

Kitâbü'l-Azame'nin konusu Allah Teâlâ'nın azamet ve kibriyâsını açıklamak olunca müellif ilk olarak “tefekür” konusundan başlamıştır. Zira Allah'ın azametini idrâk ancak tefekkürle mümkündür. Allah'ın azamet ve kudretini ancak O'nun ayetlerinin farkına varabilen, nimetlerini gereği gibi tefekkür edenler idrak edebilirler. Tefekkür ilâhî bir emirdir.¹¹³⁴ Ebü's-Şeyh'in eserini kaleme almasının en önemli âmili تَفَكَّرُوا فِي الخَلْق “Mahlûkat üzerinde tefekkür ediniz”¹¹³⁵ buyruğu olmalıdır. İlk bâblarda tefekküre dair rivayetlere ve açıklamalara yer verilmiştir. Müellif tefekkürün önemi, şekli ve alanı üzerinde özellikle durma gereği duymuştur. Tefekkürün önemini vurgulayan çok sayıda, ayet, hadis ve âsâr bulunmaktadır.

إِنَّ فِي خَلْقِ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ وَاخْتِلَافِ اللَّيْلِ وَالنَّهَارِ لَآيَاتٍ لِّأُولِي الْأَلْبَابِ الَّذِينَ يَذْكُرُونَ اللَّهَ قِيَامًا وَفُجُودًا وَعَلَى جُنُوبِهِمْ وَيَتَفَكَّرُونَ فِي خَلْقِ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ رَبَّنَا مَا خَلَقْتَ هَذَا بَاطِلًا سُبْحَانَكَ فَقِنَا عَذَابَ النَّارِ

“Şüphesiz göklerin ve yerin yaratılışında, gece ve gündüzün peşpeşe gelişinde, akıl sahipleri için deliller vardır. Onlar ayakta dururken, otururken, yanları üzere yatarken Allah'ı zikrederler; göklerin ve yerin yaratılışı hakkında tefekkür ederler (ve neticede dillerinden şu itiraf dökülür:) ‘Rabbimiz! Sen bunları boşuna yaratmadın. Seni tesbîh ederiz. Bizi cehennem azabından koru!’”¹¹³⁶

يُنْبِتُ لَكُمْ بِهِ الزَّرْعَ وَالزَّيْتُونَ وَالنَّخِيلَ وَالْأَعْنَابَ وَمِنْ كُلِّ الثَّمَرَاتِ إِنَّ فِي ذَلِكَ لَآيَةً لِّقَوْمٍ يَتَفَكَّرُونَ

“Allah su sayesinde sizin için ekinler, zeytinler, hurmalar, üzümler ve diğer meyvelerin hepsinden bitirir. İşte bunlarda tefekkür eden bir toplum için büyük bir ibret vardır.”¹¹³⁷

¹¹³⁴ Bakara, 2/73, 164; Âl-i İmrân, 3/190-191; A'râf, 7/185; Hac, 22/46; Fussilet 41/53; Haşr 59/2; Gâşiye, 88/17.

¹¹³⁵ Ebü's-Şeyh, *Kitâbü'l-Azame*, 1/216 (H no: 5).

¹¹³⁶ Âl-i İmrân, 190-191.

¹¹³⁷ Nahl, 16/11.

Yaratılmışların sonsuza dek muttali olamayacağı Yüce Allah'ın zât-ı akdesi ve sıfatları gibi gaybî haller vardır. Hiçbir mahlûk ihâtalı bir şekilde Allah'ın zâtını ve sıfatlarını kavrayamaz. Onun için Allah'ın zâtı ve sıfatları, ihâta noktasında ebedî olarak bize gaybî olacaktır. İşte bu ve benzer sebeplerden dolayı Müslümanlar, Allah'ın zâtı ve sıfatları üzerinde tefekkürden men edilmişlerdir. Bu yasağı ifade eden ayet, hadis ve sahâbe sözleri vardır:

لَا تُدْرِكُهُ الْأَبْصَارُ وَهُوَ يُدْرِكُ الْأَبْصَارَ وَهُوَ اللَّطِيفُ الْخَبِيرُ

“Gözler O’nu idrâk edemez ama O, gözleri idrâk eder. O, en gizli şeyleri bilendir, her şeyden hakkıyla haberdar olandır.”¹¹³⁸

تَفَكَّرُوا فِي الْخَلْقِ وَلَا تَفَكَّرُوا فِي الْخَالِقِ فَإِنَّكُمْ لَا تَقْدُرُونَ قَدْرَهُ

“Mahlûkât üzerinde tefekkür ediniz; Hâlik olan Allah Teâlâ’nın zâtı üzerinde tefekkür etmeyiniz. Çünkü onun hakkını veremezsiniz!”¹¹³⁹

يَأْتِي الشَّيْطَانُ أَحَدَكُمْ فَيَقُولُ مَنْ خَلَقَ كَذَا وَكَذَا حَتَّى يَقُولَ لَهُ مَنْ خَلَقَ رَبَّكَ فَإِذَا بَلَغَ ذَلِكَ فَلَيْسَتْ عِذُّ بِاللَّهِ وَلَيْسَتْ

“Şeytan birinize gelir ve der ki: ‘Şunu kim yarattı? Şunu kim yarattı?’ Nihayet ‘Peki Rabbini kim yaratı?’ der. Kendisine bu vesvese ulaşınca, Allah’a sığınsın ve bu vesveseyi bırakıp terketsin!”¹¹⁴⁰

Ziya Paşa’nın şu beyiti meseleyi güzel özetler:

İdrâk-i meâli bu küçük akla gerekmez / Zira bu terazi bu kadar sikleti çekmez!¹¹⁴¹

İşte bu sebeplerden dolayıdır ki Ebü’ş-Şeyh tefekkür, tefekkürün çeşitleri ve sınırları ile ilgili ayet ve hadislerden örnekler vermiştir. Bunu yaparken de Ehl-i hadîs’in Allah’ın zât, sıfât ve esmâsı konularının anlaşılmasında nasıl bir yol izlediğini göstermiş oluyor. Bu metodun, Kur’ân ve peygamberlerin bir metodu olduğunu,

¹¹³⁸ En’âm, 6/103.

¹¹³⁹ Ebü’ş-Şeyh, *Kitâbü’l-Azame*, 1/216 (H no: 5).

¹¹⁴⁰ Buhârî, “Bed’ü’l-Halk”, 11 (H no: 3276); Müslim, “İman”, 60 (H no: 134/213).

¹¹⁴¹ Komisyon, *Yeni Türk Edebiyatı Antolojisi* (İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, 1974), “Ziya Paşa”, 2/17; Ziya Paşa, *Külliyâtı Ziya Paşa* (İstanbul: 1924), “Terkib-i Bend”, 134.

tefekkür edecekleri zaman insanların bu yaklaşımı dikkate almalarını; dolayısıyla Ehl-i hadîs âlimlerinin yaklaşımlarının dışına çıkılmaması gerektiğini öğüt vermiş oluyor.

İlk üç bâb tefekkürle ilgili konulara ayrılmış, tefekkür ve mütefekkirin faziletine işaret edilmiştir. Burada bir önemli husus da tefekkürle ilgili rivayetlerin farklı tarikleriyle birlikte verilmesidir. Ebü's-Şeyh hadisin tek tarikiyle yetinmemiştir. Kendisine ulaşan farklı sened ve farklı metinleri gösterilerek şâhid ve mütâbaatlarını getirmiştir. Bir rivayetin farklı tariklerini toplamanın sayısız faydaları vardır. Bu çaba, hadisin metnini anlamada katkı sağlar ve sıhhati hakkında hüküm verme imkânı verir.¹¹⁴²

Ebü's-Şeyh Allah'ın azametine dair verdiği konuları ayet, hadis, selef-i sâlihînin sözleri ile açıklamaya çalışmıştır. Bazen de konuları rivayetlere dayandırmadan kendi indinde olan bilgilerle açıklamaya çalışmıştır. Bunu aşağıdaki başlık altında görmekteyiz.

ذِكْرُ نَوْعٍ مِنَ التَّفَكُّرِ فِي عَظَمَةِ اللَّهِ وَوَحْدَانِيَّتِهِ وَحُكْمِهِ وَتَدْبِيرِهِ وَسُلْطَانِهِ

Allah'ın azameti, vahdâniyyeti, hükmü, tedbîri ve saltanatına dair bir tefekkür çeşidi. Ebü's-Şeyh burada ibret ve tefekkür için sağlam ve sahih bir yol ve metot takip etmiştir. Bu usûl aslında tüm peygamberlerin izlediği usûldür. O böyle bir yolu takip etmekle aslında insanlara bir örneklik sunmaktadır. Ebü's-Şeyh bir anlamda felsefe, kelâm ve bazı sûfilerin metotlarına karşı çıkmış oluyor.

Ebü's-Şeyh kitabında Allah'ın azametine şu delilleri getirmiştir:

¹¹⁴² Tahâvî, Dârekutnî ve Beyhâkî'nin eserleri, farklı tariklerleri bir araya toplama işleminin pratik örneklerini içerir. Mesela Tahâvî *Şerhu'l-meânî* adlı eserinde bazen bir hadisin on beş veya yirmi rivayetini toplamıştır. Taberânî'nin (مَنْ كَذَبَ عَلَى مُتَعَمِّدًا) hadisini 60 sahâbiden, 80 rivayet tarikiyle araştırdığı bilinmektedir. Bkz. Mehmet Emin Özafşar, *Hadisi Yeniden Düşünmek* (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2000), 209; Ebû Ca'fer Ahmed b. Muhammed et-Tahâvî, *Şerhu maânî'l-âsâr*, thk. Muhammed Zührî en-Neccâr (Beyrût: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1399), 3/126-127; Ebü'l-Kâsım Süleymân b. Ahmed et-Taberânî, *Turuku hadisi men kezebe aleyye müteammiden*, thk. Ali Hasen Ali Abdülhamîd vd. (Ummân: el-Mektebetü'l-İslâmiyye, 1. Basım, 1410).

Fiilî Ayetler

Bunlara kevnî, tekvinî veya ilmî ayetler de denilmiştir.¹¹⁴³ Fiilî ayetler ulvî ve süflî olmak üzere iki kısma ayrılır. Fiilî ayetler Allah'ın rubûbiyyet ve siyâdetinin tevhidine delalet etmektedir.¹¹⁴⁴ Kâinattaki sayısız çeşitlilik ve farklılıkları bir düzen ve kanuna bağlayan Yaratıcı'nın varlığını, birliğinin ve yüce sıfatlarını gösteren ve yaratıkların özelliklerinden çıkarılan delillerin tamamı bu tür ayetleri oluşturur.¹¹⁴⁵ Ebü's-Şeyh, fiilî ayetlerden söz ederken kevnî, tekvinî veya ilmî ayetler tabirlerini kullanmaz. Bu tabirler kâinattaki ayetleri betimlemek için sonradan bulunmuş sözcüklerdir. Onun *Kitâbü'l-Azame*'de takip ettiği üslup Kur'an'ın üslubudur. Naklettiği rivayetlerin ekseriyeti kâinata yer alan mahlûkat hakkındadır. Kendisi de insanın içindeki ve dışındaki kevnî ayetlerden söz etmiştir.

Kavlî Ayetler

Kavlî Ayetler, Kitab ve Sünnet'tir. Bunlar esmâ ve sıfâtın tevhîdine delalet etmektedir.¹¹⁴⁶ Kavlî ayetlere teşrîî, tenzîlî veya vahyî ayetler de denilmiştir. Peygamberlere indirilen ilahi kitapların hepsi bu türden ayetlerdir. Bunlar fiilî ayetlere işaret eder ve insanlar tarafından kolaylıkla anlaşılmaları için gerekli açıklamaları ihtiva eder.¹¹⁴⁷ Ebü's-Şeyh'in Allah'ın azametinde dair getirdiği delillerden biri de geçmiş zamanlarda yaşayan bazı şahıs ve ümmetler olmuştur. Bunlar tarihin de şahadetiyle güç ve kuvvet sahibi kimselerdi. Kimisi Yüce Allah'a kafa tutmuştu!¹¹⁴⁸ Ancak bunlar Allah'ın azamet ve kibriyâsı karşısında aciz kaldılar ve perişan vaziyette ölüp gittiler. Ebü's-Şeyh'in Allah'ın azametinde getirdiği delillerden biri de "imam" mertebesinde olan âlimlerin sözleri olmuştur. Her ne kadar akîde mesâilinde bu sözler hüccet olmasa da naslara taaruz etmedikçe alınmasında bir beis görülmemiştir. Âlim, ârif, zâhid, sâlih şeklinde nitelenen zatların hikmetli sözleri, ayet ve hadislerin anlaşılmasında önemli katkı sağladığı bilinmektedir.

¹¹⁴³ Yusuf Şevki Yavuz, "ayet", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1991), 4/242-244.

¹¹⁴⁴ Ebü's-Şeyh, *Kitâbü'l-Azame*, 1/127.

¹¹⁴⁵ Yavuz, "ayet", 4/242-244.

¹¹⁴⁶ Ebü's-Şeyh, *Kitâbü'l-Azame*, 1/127.

¹¹⁴⁷ Yavuz, "ayet", 4/242-244.

¹¹⁴⁸ Bakara, 2/258.

Ancak Ebü's-Şeyh, rivayetlerde tesâhül göstermiştir; vaz' ve zafiyetle hükmedilen çok sayıda rivayete yer vermiştir. Keza isrâiliyat rivayet etmesiyle meşhur olan Ka'b b. Ahbâr ve Vehb b. Münebbih gibi kimselerden rivayetlerde bulunmuştur. Aslında Ebü's-Şeyh'in bu tür itikâdî mevzularda isrâiliyat türü rivayetlerden kaçınması gerekirdi. İtikad alanında serdedilen bilgilerin kitap ve sahih sünnete dayanması icap ederdi. Sahâbe ve tâbiîn sözleri akâid meselelerinde hüccet olamaz; ancak Kitap ve Sünnet'in anlaşılması maksadıyla nakledilmesinde bir sakınca yoktur.¹¹⁴⁹

3.4.4 Kitâbü'l-Azame'nin Bâb ve Bölümlerindeki Usûl

Kitâbü'l-Azame 51 bâb üzere tertip edilmiştir. Kitabın başında “besmele” ve “salvele”ye yer verilmiş, arkasından bâb başlığı verilerek kitabın ravi zinciri zikredilmiştir. Ravi zinciri ile birlikte ilk hadisin sened ve metin kısmına geçilmiştir. Bundan sonraki rivayetlerde Ebü's-Şeyh tahdis lafzını kullanarak naklettiği şeyh ve âlimin ismini vermiştir. İsnad şekli diğer hadis kitapların metodundan pek farklı değildir. Kitabın 8 cüz şeklinde rivayet edildiği anlaşılmaktadır. Kitabın ravi zinciri 8 yerde tekrarlanmıştır.¹¹⁵⁰ Cüzler için *birinci cüz*, *ikinci cüz* şeklinde herhangi bir numaralanma yapılmamıştır. Eserin orijinal metninde bâb numaraları bulunmamaktadır. Numaralandırma daha sonra matbu nüshalarında düzenlenmiştir.¹¹⁵¹

Kitâbü'l-Azame'nin ilk ve son rivayeti şöyledir:

1 - حَدَّثَنَا مُحَمَّدُ بْنُ يَحْيَى الْمَرْزُوقِيُّ أَنَا بِشْرُ بْنُ الْوَلِيدِ الْكِنْدِيُّ أَنَا عَلِيُّ بْنُ ثَابِتٍ الْجَزَرِيُّ عَنِ الْوَازِعِ بْنِ نَافِعٍ عَنْ سَالِمِ بْنِ عَبْدِ اللَّهِ بْنِ عُمَرَ عَنْ أَبِيهِ قَالَ: قَالَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ: تَفَكَّرُوا فِي آلَاءِ اللَّهِ وَلَا تَفَكَّرُوا فِي اللَّهِ

Ebü's-Şeyh şöyle demiştir: Bu rivayeti bize Muhammed b. Yahyâ el-Mervezî tahdis etti. (O da dedi ki:) Bu rivayeti bize Bişr b. el-Velîd el-Kindî haber verdi. (O da dedi ki:) Bu rivayeti bize Ali b. Sâbit el-Cezerî haber verdi. Cezerî rivayeti Vâzi' b.

¹¹⁴⁹ Ebü's-Şeyh, *Kitâbü'l-Azame*, 1/127.

¹¹⁵⁰ 1. Bâb; 10. Bâb, 667; 17. Bâb 890; 21. Bâb, 1139; 27. Bâb 1304; 31. Bâb 1419; 42. Bâb 1524; 46. Bâb 1619.

¹¹⁵¹ İsnad metodunu şeklen görmek bakımından kitabın başında yer alan giriş bilgileri, kitabın rivayet zinciri, sened ve metni ile birlikte ilk rivayet şöyle gelmiştir: (بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ. اللَّهُمَّ صَلِّ عَلَى أَشْرَفِ الْخَلْقِ سَيِّدِنَا مُحَمَّدٍ وَعَلَى آلِهِ وَصَحْبِهِ) أُنْخِرَكَ الشَّيْخُ الرَّكِيُّ أَبُو الرَّجَاءِ وَسَلَمَ. بَابُ الْأَمْرِ بِالتَّفَكُّرِ فِي آيَاتِ اللَّهِ عَزَّ وَجَلَّ وَفُنُرِيهِ وَمُلْكِهِ وَسُلْطَانِهِ وَعَظَمَتِهِ وَوَحْدَانِيَّتِهِ. قُلْتُ رَضِيَ اللَّهُ عَنْكَ: أَخْبَرَكُمُ الشَّيْخُ الرَّكِيُّ أَبُو الرَّجَاءِ إِسْمَاعِيلُ بْنُ أَحْمَدَ بْنِ مُحَمَّدٍ الْحَدَّادُ قَالَ: أَخْبَرَنَا أَبُو الْقَاسِمِ عَبْدُ الْعَزِيزِ بْنُ أَحْمَدَ بْنِ عَبْدِ اللَّهِ بْنِ أَحْمَدَ بْنِ مُحَمَّدِ بْنِ فَادُوَيْهِ الْأَصْبَهَانِيُّ قَالَ: أَخْبَرَنَا أَبُو مُحَمَّدٍ (عَبْدُ اللَّهِ بْنُ مُحَمَّدِ بْنِ جَعْفَرِ بْنِ حَيَّانَ) Bkz. Ebü's-Şeyh, *Kitâbü'l-Azame*, 1/210 (H no: 1).

Nâfi'den; o, Sâlim b. Abdillâh b. Ömer'den; o da babası (Abdullah b. Ömer)'den nakletmiştir. Abdullah şöyle demiştir: “Resûlullah (sav) şöyle buyurdular: ‘Allah’ın nimetleri üzerinde tefekkür ediniz; Allah’ın zâtı üzerinde tefekkür etmeyiniz!’”¹¹⁵²

1303 - حَدَّثَنَا عَلِيُّ بْنُ سَعِيدٍ حَدَّثَنَا أَبُو قِلَابَةَ الرَّقَاشِيُّ حَدَّثَنَا أَبُو عُمَرَ النَّمَرِيُّ حَدَّثَنَا النَّضْرُ بْنُ عَاصِمٍ أَبُو عَبَّادٍ عَنْ قَتَادَةَ عَنْ مُحَمَّدِ بْنِ سِيرِينَ عَنْ أَبِي هُرَيْرَةَ رَضِيَ اللَّهُ تَعَالَى عَنْهُ قَالَ: سِئِلَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ عَنِ الْجَرَادِ فَقَالَ: إِنَّ مَرْيَمَ سَأَلَتْ رَبَّهَا تَبَارَكَ وَتَعَالَى أَنْ يُطْعِمَهَا لَحْمًا لَيْسَ فِيهِ دَمٌ فَأَطْعَمَهَا الْجَرَادَ

Ebü’ş-Şeyh şöyle demiştir: Bu rivayeti bize Ali b. Saîd tahdis etti. (O da dedi ki:) Bu rivayeti bize Ebû Kılâbe er-Rekkâşî tahdis etti. (O da dedi ki:) Bu rivayeti bize Ebû Ömer en-Nemerî tahdis etti. (O da dedi ki:) Bu rivayeti bize Nadr b. Âsım Ebû Abbâd tahdis etti. O da Katâde, Muhammed b. Sîrîn, Ebû Hureyre tarikiyle rivayeti almıştır. Ebû Hureyre şöyle demiştir: “Resûlullah’a (sav) çekirgeden soruldu, şöyle buyurdular: ‘Meryem, Yüce Allah’tan içinde kan olmayan (türden) bir et yedirmesini istedi. Allah da ona çekirge eti yedirdi.’”¹¹⁵³

Görüldüğü gibi kitabın ilk bâbı tefekkür konusu ile başlamıştır. İlk bâbda tefekkür konusu üzerinde durulmuş, tefekkürün faziletinden, çeşitlerinden ve sınırlarından bahsedilmiştir. İlk üç bâbda tefekkür konusu işlenmiştir.

Arkasından gelen yedi bâbda Allah’ın ihâta edilemeyeceği, Allah’ı tazim, Allah’ın varlığının alametleri, Allah’ın şe’ni ve emri, Allah’ın af ve merhameti, arş ve kürsü, Allah’ın perdelenmesi gibi Yüce Allah’ın sıfat ve esmâsına dair konular yer almıştır. İlk on bâbda konuların Ehl-i sünnet ya da Ehl-i hadîs düşüncesine göre anlatıldığı görülür. Ardından gelen bâblarda ise Allah’ın büyüklüğünü gösteren varlıklara ayrılmıştır. Allah’ın yarattığı melekler, cinler, gökler, yıldızlar, yeryüzündeki bazı varlıklar, tarihi olay ve şahsiyetlerden söz edilmiştir. Bazen samanyolu gibi makro âlemler bazen de çekirge gibi cüsse bakımından küçük varlıklar örnek gösterilmiştir. Örneklerle Allah’ın azamet ve yüceliği anlatılmaya çalışılmıştır. Örneklerin bazı varlıklarla sınırlı kaldığı muhakkaktır.¹¹⁵⁴

¹¹⁵² Ebü’ş-Şeyh, *Kitâbü'l-Azame*, 1/210 (H no: 1).

¹¹⁵³ Ebü’ş-Şeyh, *Kitâbü'l-Azame*, 5/1794 (H no: 1303).

¹¹⁵⁴ Mesela Kur’ân-ı Kerîm’de karınca, arı, deve gibi birçok hayvandan söz edildiği gibi çeşitli meyve ve yiyeceklerden, tabiat harikalarından ve tarihi hadiselerden de bahsedilmiştir. Birer alt başlık altında ayet ve sahih

3.4.5 Bâblarla Rivayetlerin Uyumu

Başlıklar yargı ifade eden terkip ve cümlelerden oluşur. Başlık altında zikredilenler, başlıkta verilen önermeği teyit eden, açıklayan ve delil teşkil eden bilgilerdir; bir veya birkaç kelimedenden meydana gelebilir. Başlıklar muhteva ile ilgilidir; başlığa bakıldığında muhteva hakkında tahmin yapılabilir. İyi bir başlık metinle mutabık olmalı, metinde anlatılanları yansıtmalı; eksik veya fazla kelimelere yer verilmemelidir. Özellikle hadis kitaplarında, bâblarla bâbların altında zikredilen rivayetlerin uyumu konusu, araştırmalarda ele alınan konulardan biridir. Buhârî'nin *el-Câmiu's-sahîh*'indeki bâb başlıklarının konu edinildiği birçok kitabın yazıldığı ve akademik araştırmaların yapıldığı bilinmektedir.¹¹⁵⁵ Bâblarla altında zikredilen rivayetlerin uyumu müellifin tasnifindeki titizliğini ve ilmî vukûfiyetini gösterir.

Hadis literatüründe ana başlıklar, *kitâb* kelimesiyle birlikte zikredilir. Alt başlıklar ise konunun başına *bâb* kelimesi getirilerek tanzim edilir. Kimi eserlerde¹¹⁵⁶ *bâb* yerine *zîkr*, *nev'*, *sıfat* sözcüklerinin kullanıldığı görülür.¹¹⁵⁷ *Kitâbü'l-Azame*'de konu başlıklarının değişik adlarla zikredildiği görülmektedir. Başlıkların ilk sözcükleri باب şeklinde ifade edildiği gibi ذِكْرُ - صِفَةُ - خَلْقُ - قِصَّةُ - حَدِيثُ - مِلَاحَظَةُ şekillerinde de ifade edilmiştir.¹¹⁵⁸ Dosdoğru konu başlığı şeklinde olanlar da vardır. Bu durumun *Kitâbü'l-Azame* için bir sorun teşkil etmediği açıktır, ancak alt başlıklarda şekli bir uyumsuzluğa mahal verildiği açıktır.

Kitâbü'l-Azame sekiz cüzden meydana gelmiştir. Bu cüzlerin başlangıçlarında konu başlıkları verilmiş ve ardından kitabın rivayet zincirine geçilmiştir. Her cüzün başında

rivayetlerden söz konusu konulara atıflar yapılabilirdi. Ebû's-Şeyh, acâib ve garip diyebileceğimiz rivayet ve konulardan seçimler yaparak farklı bir edebî tür ortaya koymak istemiş olabilir. Zira benzer çalışmalar Arap edebiyatının önemli örnekleri arasında sayılmaktadır. Bkz. Kemâl Ebû Deyb, *el-Edebü'l-acâibî ve'l-âlemü'l-garâibî fî Kitâbi'l-Azame ve fenni's-serdi'l-Arabî* (Beyrût: Daru's-Sâkî, 1. Basım, 2007), 7-65.

¹¹⁵⁵ Ayşegül Eroğlu, "Buhârî'nin *el-Câmiu's-sahîh*'indeki Bab Başlıkları Üzerine Yapılan Çalışmalar ve İbnü'l-Müneyyir'in el-Mütevârî'si", *Hadis Tetkikleri Dergisi* 17/1 (Haziran 2019), 101-113.

¹¹⁵⁶ Örneğin Taberî'nin *Tehzîbü'l-âsâr*'ında *zîkr*, İbn Hibbân'ın *et-Tekâsîm* ve *l-envâ*'sında *nev'* ve *zîkr*, Buhârî'nin *el-Câmiu's-sahîh*'inde *sıfat* kelimesinin başlıklar kısmında kullanıldıkları görülmektedir.

¹¹⁵⁷ Terimleşen bu kelimelerin Kitap ve Sünnet'ten esinlenmiş olabileceğini ifade etmek gerekir. Kur'an'da "üzür", "üzürü" kelimeleri defalarca kullanılır. Bazı ayetlerde "kitâb" ile birlikte zikredilir. "Vezkur fi'l-kitâbi ..." terkihi (Meryem, 19/16, 41, 51, 54, 56) sıkça tekrarlanmıştır. Keza bâb kelimesi Hz. Peygamber'in (sav) sözleri arasında geçmektedir: "لَا تَغْدُو فَتَعْلَمَ بَابًا مِنَ الْخَيْرِ خَيْرٌ مِنْ أَنْ تَصْلِيَ مِائَةَ رَكْعَةٍ" "Sabah erken kalkıp ilimden bir bâb/konu öğrenmen için (okula-hocaya) gitmen, senin için yüz rekât (nafile) namaz kılmaktan daha iyidir." Bkz. İbn Mâce, *Mukaddime*, 15 (H no: 219); İbn Abdî'l-Berr, *Câmiu beyâni'l-ilm*, 1/62.

¹¹⁵⁸ Konu başlıkları bâb 2, Zîkr 31, sıfat 12, halk 1, hadis 1, kıssa 3, mülâza 1 şeklinde bir dağılım göstermektedir. Bâb olarak zikrettiğimiz alt başlıklar bazan nev', zikir şeklinde de zikredildiği olmuştur.

“besmele” ve “salvele” zikirlerine yer verilmiştir. Ancak “hamdele” bulunmamaktadır. Ebü’s-Şeyh, besmele ve salveleyi hamd içinde değerlendirmiş olmalıdır.¹¹⁵⁹ Kitabın yazılış amacı dikkate alındığında yeterli miktarda başlığın tespit edildiği anlaşılmaktadır. Bâb başlıkları ile konu için getirilen rivayetlerin içeriklerinin uyum içinde olduğu söylenebilir. Her bâbın altına o baba uygun düşen ve tanıklık eden rivayetlere yer verilmiştir. Ebü’s-Şeyh’in bâbları düzenlemesi bedî¹¹⁶⁰ olduğu söylenebilir. Konuların öncelik sırası harika tasarlamıştır.

Müellif önce “Allah’ın ayetleri hakkında tefekkür” bâbı ile başlamış, sonra bu manayı destekleyen deliller getirmiştir. Bu tarz konu seçimi onun hüsn-ü ihtiyarını, konu seçimindeki dakiklığını göstermektedir. Tefekkür, marifet ve tazim konularından sonra “Allah’ın çeşitli sıfat ve özellikleri” zikredilmektedir. Sonra “arş” gibi mahlûkatın en yücesinden en düşüğüne doğru konular tertip edilmiştir. “Yüce Rabbin hicapları, melekler, hamele-i arş ve arş, göklerin sıfatı, cennetler, yıldızlar, bulutlar, yıldırım ve şimşek, mecerre” gibi konulardan söz edilmiştir. Öyle anlaşılmaktadır ki bu tertip *Kitâbü’l-Azame*’yi diğer kitaplardan ayıran bir hususiyet olarak durmaktadır. Bâb başlıklarının başarılı bir şekilde tanzim edilmiş olduğu ifade edilebilir.¹¹⁶¹ Ancak *Kitâbü’l-Azame*’nin bâbları konusunda eleştiriye medar olabilecek eksik ve kusurların olduğu da bir gerçektir. Konuların sıralamasında ve aynı konuların farklı isimlerle verilmesinde titizlik gösterilmediği anlaşılmaktadır. Melekler konusunun genelden özele doğru ele alınması yerinde bir düzenleme olmuştur. Ancak büyük meleklerin sıralanmasında Cibrîl (as) başa alınabilirdi. “Afdaliyyet” kanunu melekler arasında da caridir; meleklerin bazısı bazısından üstündür. Sözü edilen melekler mukarrab meleklerdir. Mukarreb meleklerin de en faziletlisi Cibrîl’dir (as).¹¹⁶² Kırk altıncı bâbda “Yüce Allah’ın sanat ve hikmetinin latifliği; tedbîrinin güzelliği” konu olarak

¹¹⁵⁹ Buhârî *el Câmiu’s-sahîh*’inin başında sadece “besmele” yazmakla yetinmiştir.

¹¹⁶⁰ *Güzellik ölçülerine uygun, gözü gönlü okşayan, beğenilen; yeni tarz; örneksiz ve modelsiz yazılan, eşsiz eser* manasına geldiği anlaşılmaktadır.

¹¹⁶¹ Abdülvâsi, *Ziyâdât*, 40.

¹¹⁶² Şu ayetler buna delildir: 1. *وَيُشْرَىٰ لِلْمُؤْمِنِينَ* “De ki Cibrîl’e kim düşmansa iyi bilsin ki o, Allah’ın izniyle Kur’an’ı senin kalbine bir hidayet rehberi, önce gelen kitapları doğrulayıcı ve müminler için de müjdeleyici olarak o indirmiştir.” Bakara, 2/97. 2. *إِنَّهُ لَقَوْلُ رَسُولٍ كَرِيمٍ ذِي قُوَّةٍ* “Şüphesiz ki Kur’an çok şerefli, pek kuvvetli, itibarlı ve arşın sahibi yanında itibarlı bir elçinin getirdiği sözdür. Orada sözü dinlenir ve kendisine son derece güvenilir.” Tekvîr, 81/19-21. 3. *مَنْ كَانَ عَدُوًّا* “Kim Allah’a, meleklerine, peygamberlerine; Cibrîl’e ve Mikâil’e düşmansa bilinmelidir ki Allah da o kâfirlerin düşmanıdır.” Bakara, 2/98. Bu ayette Cibrîl (as) önde zikredilmektedir. Cibrîl’e *melekelerin efendisi* denmiştir. Ancak bazı rivayetlerde diğer meleklerin Allah’a daha yakın oldukları da ifade edilmiştir. İslâm âlimlerinin çoğunluğuna göre Cebrâil bütün meleklerden, peygamberler de diğer insanlardan daha üstündür. Bkz. Yusuf Şevki Yavuz, “Cebrail”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1993), 7/202-204.

seçilmiştir. Benzer bir başlık dördüncü başlıkta yer almaktadır. Bu başlığın tekrar burada verilmesi ve gerilere bırakılması kitabın genel düzenine aykırı düşmüştür. Diğer taraftan otuzuncu bâb başlığının, aynı kelimelerle tekrar yazıldığı görülmektedir. Ancak sehven yazıldığı düşünülen ve isabetli bir şekilde bâb sıra numarası verilmeyen bu ikinci tekrar başlığın tashih edilerek kaldırılması mümkünken bu yapılmamıştır.¹¹⁶³

Konuların en ilginç, otuz altıncı bâbdan kırk üçüncü bâba kadar olan bölümde zikredilenler olmalıdır. Bu aralıkta, tarihî ve mitolojik anlatımlardan örnekler verilmiştir. Acâib-i mahlûkât olarak zikredilen örnekler daha ziyade bu kısımda yer almıştır. Zülkarneyn, Kâfdağı, İrem, Süleymân b. Dâvûd'un (as) kürsüsü, Nemrûd, Ashâb-ı Mûsâ, Âc b. Âk, Amâlika ve Cebâbire halkı bu kısmın ilginç konularıdır. Burada zikredilen örnekler Allah'ın azametini göstermesi bakımından elbette değerli bilgilerdir. Ancak verilen örneklerin çoğunun isrâiliyata dayanması, kimisinin uydurma (mitolojik ve efsanevî) varlıklar oluşu, *Kitâbü'l-Azame*'nin ağır bir şekilde eleştirilmesine sebep olmuştur. Tarihî örnekler Kur'an'dan ve sahih rivayetlerden seçilebilirdi. Allah'ın azametini gösteren sayısız örnekler varken Ebü's-Şeyh neden hurafelere dayanan konuları seçti? Üstelik konu akâid iken! Bu başlıkların altında nakledilenlerin yeri, böyle güzide bir kitap olmamalıydı. Konu başlıkları ayetlerde ve sahih rivayetlerde geçen konular seçilebilirdi. Ebü's-Şeyh'in bu tür rivayetleri anlatmakta bir beis görmediği anlaşılıyor. O aslında çağdaşı olan kimi muhaddislerin yaptığını yapmıştır. Verdiği bilgilerin kaynağını vermiş ve değerlendirmesi ehline bırakmıştır. Ancak Zehebî'nin "Keşke kitaplarına uydurmaları doldurmasaydı" tenkidinin yerinde bir değerlendirme olduğu ifade edilmelidir.

3.4.6 Konuların Açıklanmasında Kullanılan Deliller

İslâmî ilimlerde *delâlet* dil, edebiyat, mantık, kelâm ve fıkıh usûlü alanlarında kullanılmıştır. Delil kelimesi "yol göstermek, irşat etmek" anlamındaki *delâlet* kökünden mübalağa ifade eden bir sıfat olup "yol gösteren, doğru yola ve doğru sonuca götüren" manasına gelir. Ayrıca kelime "işaret, kanıt, emare, alamet, rehber, kılavuz" gibi anlamlara da gelmektedir. Delil kelimesinin kelâm ve fıkıh âlimlerince değişik

¹¹⁶³ Ebü's-Şeyh, *Kitâbü'l-Azame*, 4/1393-1399.

tanımları yapılmıştır.¹¹⁶⁴ Kelâmda delillendirme, delil üzerinden yapılır. Bu nedenle ilk ve son dönem kelâmcıları delil kavramı üzerinde durmuşlar ve onu çeşitli şekillerde tarif etmişlerdir.¹¹⁶⁵ Ebü's-Şeyh Allah'ın azametini çeşitli deliller ileri sürerek açıklamaya çalışmıştır. Onun istidlâl metodu Selef metodudur. O selefleri ve kendi zamanındaki Ehl-i hadîs gibi hareket etmiştir. Selef-i sâlihîn olarak bilinen sahâbe ve tâbiîn nesli delil getirme konusunda Hz. Peygamber'in (sav) izinden gitmişler ve onun metodunu takip etmişlerdir.

Akâid meselelerinde istidlâlin kullanımı ile alakalı olarak Eh-i sünnet'in yaklaşımı şöyle hulasa edilebilir:

a. Kitap ve Sünnet'in dediklerine imtisal etmek bir mümin için yeterlidir. Dinî metinler her şeye kâfidir; şer'î naslar nasıl kemal bulduysa deliller de kemal bulmuştur.¹¹⁶⁶ Kitap ve Sünnet içinde yeterli delil bulunmaktadır.¹¹⁶⁷ Naslara kesin olarak itikad etmek gerekir. Şayet naslar ile akıl teâruz eder (gibi görünür)se bu durumda nassı akla takdim etmek gerekir. Aslında akılla nakil zıt olmaz.

b. Kitap ve Sünnet'e karşı edepli olunmalıdır. Akâide konularında naslarda geçen lafız ve anlatımlar tercih edilmelidir. Kelâm ve felsefeye dalarak başka yerlerden alınma lafız ve terimlerle, metot ve yöntemlerle meseleler izah edilmemelidir.

c. Kitap ve Sünnet'te geçen akâidle yetinmek gerekir. Akâidde Sünnet'i hüccet bellemek gerekir.

*d. Haber-i vâhid huccet olarak kabul edilmelidir.*¹¹⁶⁸ Selef bu noktada heva ve bid'at ehlinden ayrılmışlardır. Sünnet üzere itikad etmek Selef'in en büyük özelliklerinden

¹¹⁶⁴ Yusuf Şevki Yavuz, "delil", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1994), 9/136-138.

¹¹⁶⁵ Hüseyin Şahin, "Kelamcılara Göre Delil ve Delil Türleri", *Kelam Araştırmaları* 13/1 (2015), 454-455.

¹¹⁶⁶ Mâide, 5/3.

¹¹⁶⁷ Enes b. Mâlik, *el-Muvatta*, (H no: 1534); Dârekutnî, *es-Sünen* (H no: 149); Ebû Abdillâh Muhammed b. Abdillâh el-Hâkim en-Nisâbûrî, *el-Müstedrek ale's-Sahîhayn*, thk, Mustafa Abdülkadir Atâ (Beyrût: Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1. Basım, 1990; 1/171-172 (H no: 318).

¹¹⁶⁸ "el-Haberü'l-vâhid" haber ve vâhid kelimelerinden meydana gelen bir sıfat tamlamasıdır. "Bir kişinin diğer bir kişiden naklettiği haber" demektir. Haber-i vâhid, haberü'l-âhâd, ahbârü'l-âhâd, haber-i infirâd şeklinde de ifade edilmiştir. Hz. Peygamber'den rivayet edilen hadisler, sahâbe ve tâbiînden nakledilen haberler için kullanılmaktadır. İlk zamanlar "bir veya birkaç kişinin haberi" anlamına gelirken daha sonra "mütevâtir seviyesine ulaşmayan haber" manasında kullanılmıştır. Bkz. Yusuf Şevki Yavuz, "Haber-i Vâhid", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1996), 14/349-352, 352-355.

biridir. Onlar şayet rivayet sahih ise ve üzerinde icmâ da varsa haber-i vâhid de olsa onu huccet olarak kabul etmişlerdir.

e. İtikadda sahâbe ve tâbiîn fehmine itimat edilmelidir. Sahâbe nesli sahip oldukları çeşitli meziyetleri sebebiyle dinde önemli yere sahiptirler. Sahâbe nesli fert olarak elbette masum ve günahsız kimseler olarak görülemez. Ancak onların ekseriyeti Hz. Peygamber'in (sav) yanında büyük sınav vermişler ve sonradan gelen ümmete örnek gösterilmişlerdir. Hz. Peygamber (sav) sahâbe çizgisini, getirdiği dinin ve kurduğu sistemin devamı olarak göstermiştir.¹¹⁶⁹

f. İtikadî konularda gelen bir nassı diğer naslarla birlikte değerlendirmek gerekir. Belli bir konuda gelen nasları cem ederek toplam üzerinden bir hükme varmak gerekir. İçlerinden bir rivayeti alarak itikadı onun üzerine bina etmek fikir ayrılıklarına sebep olabilmektedir, nitekim öyle de olmuştur.¹¹⁷⁰ Bütüncül bir bakış açısıyla nasları ele almak ihtilafları aza indirecek ve isabetli yaklaşımların ortaya konmasını sağlayacaktır.¹¹⁷¹

Ebü's-Şeyh *Kitâbü'l-Azame*'sinde bâb başlıklarında zikrettiği konulara ayet, hadis, sahâbe ve tâbiîn sözlerinden deliller getirmiştir. Bâb başlıklarından bir kısmı ayet-i kerîmelerde ve rivayetlerde geçen kelime veya konulardan iktibas edilmiştir. Bu usûl ale'l-ebvâb üzere yazılmış eserlerde hep uygulanagelmıştır. Örneğin Buhârî *el-Câmiu's-sahîh*'inde, Begavî *Şerhu's-sünne*'sinde, Nevevî de *Riyâzü's-sâlihîn*'de bu yöntemi yaygın olarak kullanmıştır.¹¹⁷² Ebü's-Şeyh de *Kitâbü'l-Azame*'sinde söz konusu yöntemi tatbik etmiştir.

¹¹⁶⁹ Mehmet Efendioğlu, "sahâbe", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2008), 35/491-500.

¹¹⁷⁰ Mesela Hâriciler'e göre kebîre işleyen bir kimse dinden çıkar ve kâfir olur. Dolayısıyla Hâriciler büyük günah işleyenleri tekfir ederler. Ehl-i sünnet ise büyük günah işleyenleri günahkâr mümin olarak kabul eder. Hâricilerin bu sert tutumu belli bir nassı referans almalarından kaynaklanmaktadır.

¹¹⁷¹ Ebû Bekr Ahmed b. Ali el-Hatîb el-Bağdâdî, *el-Câmi' li ahlâki'r-râvî*, thk. Mahmûd et-Tahhân (Riyâd: Mektebetü'l-Meârif, 1444), 2/212.

¹¹⁷² Saffet Sancaklı, "Ayat Hadis Bütünlüğü Açısından Buhârî'nin *el-Câmiu's-sahîh*'inin Bab Başlıklarının Analizi", *Gaziosmanpaşa Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi Dergisi* 7/2 (Aralık 2019), 24.

3.4.6.1 Ayetler

Kur'ân-ı Kerîm, bütün dinî hükümlerin çıkarıldığı asıldır. O'nun itikad belirlemede tartışmasız bir kaynak olduğu ve hiçbir mütekellim tarafından en küçük bir tartışmaya konu edilmediği görülmüştür. Sübûtu ve manaya delâleti kat'î olan Kur'ân ayetleri itikadın en temel konularını belirlemektedir.¹¹⁷³ Ebü's-Şeyh bâblarının çoğuna Kur'ân ayetlerinden deliller getirerek konuları açıklama yoluna gitmiştir. Ebü's-Şeyh konuları Kur'ân ayetleriyle delillendirmiş, bu ayetlerin manalarını da hadise, sahâbe ve tâbiîn büyüklerinin sözlerine dayandırmıştır. Ancak daha önce de belirtildiği gibi bu isnadların bazıısı zayıftır. *Kitâbü'l-Azame*'de çok sayıda ayetin zikredildiği görülmektedir.¹¹⁷⁴ 360 civarında ayet, konulara örnek olarak getirilmiştir. Bu ayetlerden bazıları mükerrer olarak gelmiştir.¹¹⁷⁵ Tekrar ayetlerin sayısı 161 kadardır. Toplam rivayet sayıları ile ayet sayıları mukayese edildiğinde ayetlerin geçtiği rivayetler, toplam rivayetlerin yaklaşık 1/3'üne tekabül ettiği görülmektedir.

¹¹⁷³ Yücedoğdu, *İtikâdî İlkelerin Tespiti*, 51, 69.

¹¹⁷⁴ Sürelere göre *Kitâbü'l-Azame*'de geçen ayetlerin listesi şöyledir:

Fâtiha (1); Bakara (19, 25, 28, 29, 30, 31, 37, 40, 138, 163, 164, 171, 186, 210, 219, 243, 255, 258, 259, 260, 274); Âl-i İmrân (56, 117); Mâide (78, 113, 114, 116, 118); En'âm (50, 59, 60, 61, 75, 76, 93, 96, 103, 101, 102, 103, 158); Arâf (6, 7, 12, 13, 14, 15, 16, 17, 27, 37, 54, 55, 56, 57, 146, 159, 179, 185); Enfâl (60); Tevbe (49, 72, 110); Yûnus (3, 25); Hûd (7, 17); Ra'd (2, 6, 12, 13); İbrâhîm (17, 33, 46, 48); Hicr (19, 21, 22, 34, 35, 75); Nahl (2, 8, 15, 16, 32, 48); İsrâ (49, 51, 59, 72, 85, 110, 111); Kehf (50, 76, 90, 93, 94, 95, 99, 107, 108); Meryem (1, 22, 23, 24, 25, 26, 27, 28, 29, 30, 31, 32, 33, 34, 35, 52, 90); Tâhâ (5, 7, 115); Enbiyâ (20, 30, 32, 33, 37, 56, 79, 87, 99, 104); Hac (1, 2); Mûminûn (1, 2, 3, 4, 5, 17, 57); Nûr (35, 41, 45); Furkân (59, 77); Şuarâ (193); Neml (8, 22, 25, 87); Ankebût (53, 54); Rûm (24, 27, 46, 48); Lokmân (10, 16, 19, 27, 28, 34); Secde (4, 10, 11, 17); Ahzâb (9, 56); Sebe (10, 20, 41); Fâtır (16, 17, 34, 41); Yâsîn (29, 33, 38, 39, 40, 55, 56, 59, 60, 78, 79, 83); Sâffât (1, 2, 3, 11, 164, 165, 166); Sâd (15, 32, 36, 76); Zümer (20, 21, 32, 67, 68); Ğâfir (3, 11, 16, 17, 19, 51, 60); Fussilet (9, 10, 11, 12, 16); Şûrâ (5); Zuhruf (4, 11, 69, 70, 71); Duhân (29, 51, 55); Câsiye (13); Ahkâf (24, 25); Muhammed (15); Kâf (1, 7, 9, 10, 11, 15, 38, 39, 44); Zâriyât (2, 4, 7, 20, 21, 22, 41, 46, 56); Tûr (9, 10, 11, 19, 30); Necm (7, 8, 9, 10, 11, 12, 13, 14, 15, 16, 17, 18, 42, 43, 48, 49, 53); Kamer (8, 50); Rahmân (5, 6, 12, 17, 27, 29, 33, 37, 46, 50, 52, 56, 58, 62, 74); Vâkıa (3, 34, 60, 88, 89, 90, 91, 92, 93, 94); Hadîd (1); Mücadele (1); Haşr (23); Cuma (1); Tegâbün (1); Talâk (12); Mülk (3); Nûn (1); Hâkka (6, 7, 11, 27); Meâric (1, 2, 3, 4, 40); Nûh (13, 16, 23); Cin (6, 26, 27); Müddessir (32); Kıyâme (9); İnsân (2); Murselât (27); Bebe (7, 13, 38, 40); Nâziât (1, 2, 5, 6, 7, 8, 27, 28, 29); Tekvîr (1, 6, 15, 16, 22, 23); Mutaffîfîn (7); İnşikâk (18); Burûc (14); Tânk (1, 11, 12); A'lâ (18); Fecr (8); Beled (4); Şems (2); Duhâ (1, 2, 3); Alak (3); İhlâs (1, 2, 3, 4); Felak (3).

¹¹⁷⁵ Bakara 30 (2); 210 (3); 255 (3); Mâide 114 (2); En'âm 61 (6); 96 (2); 158 (4); A'râf 12 (3); 45-56 (2); 57 (3); 146 (3); Hûd 7 (3); Hicr 21 (2); 22 (5); Nahl 2 (3); 8 (2); İsrâ 44 (4); 72 (4); 85 (6); Kehf 50 (6); 86 (3); Meryem 25 (2); 90 (2); Tâhâ 7 (3); Enbiyâ 20 (3); 30 (5); 33 (3); Neml 8 (2); Rûm 48 (3); Lokmân 27 (3); Secde 11 (3); 17 (2); Ahzâb 9 (2); Yâsîn 38 (4); Sâffât 164-166 (2); Zümer 42 (2); 67 (9); Fussilet 9-10 (4); 10-12 (4); 16 (2); Şûrâ (5 (2); Ahkâf 24 (3); Kâf 9-11 (4); 38-39 (2); Zâriyât (2); 7 (5); 20-21 (3); 22 (3); Necm 13 (5); 18 (2); 53 (3); Rahmân 6 (2); 17 (4); 29 (7); 33 (2); 62 (2); Vâkıa 3 (2); 34 (2); Hadîd 3 (2); Hâkka 6 (5); 7 (2); 11 (3); 27 (3); Meâric 1-3 (2); 40 (4); Nûh 16 (5); Kıyâme 9 (2); Nebe 38 (10); Nâziât 1-2 (2); Şems 2 (2); İhlâs 1-4 (3); Felak 3 (2).

3.4.6.2 Merfu hadisler

Ebü’ş-Şeyh’in konulara getirdiği delillerden biri de merfu hadisler olmuştur. Konular için önce ayet/ler delil olarak getirilmiş, ardından da Hz. Peygamber’in (sav) hadislerine yer verilmiştir. Kitapta geçen merfu rivayetlerin sayısı tespitlerimize göre 390 civarındadır.¹¹⁷⁶ Bu sayı toplam rivayetlerin yaklaşık 1/3 civarındadır. Konu başlıkları dikkate alındığında merfu rivayet sayılarının bu seviyeden fazla olması müellif için başarı addedilmelidir.¹¹⁷⁷ Merfu rivayetler şu özellikleri taşımaktadır: 1. Rivayetler isnatlarıyla birlikte verilmiştir. 2. Bazen aynı rivayet birden çok yerde tekrarlanmıştır. 3. Rivayetlerin birden çok konuya delil gösterildiği olmuştur.¹¹⁷⁸ 4. Bazen bir rivayetin farklı sened ve metinleri cem edilmiştir. 5. Rivayetlerin sıhhat dereceleri farklılık arz etmektedir. 6. Bazı rivayetlerin isnadında metrûk, vaddâ’ ve yalancılıkla itham edilen raviler bulunmaktadır.

Merfu rivayette bulunan sahâbî isimleri ve rivayet sayıları:

Ebü Hureyre (ö. 57/676) (60),¹¹⁷⁹ Abdullah b. Abbâs (ö. 68/687) (49),¹¹⁸⁰ Enes b. Mâlik (32),¹¹⁸¹ Âişe bt. Ebî Bekr (ö. 58/677) (22),¹¹⁸² Abdullah b. Mes’ûd (ö. 32/652) (22),¹¹⁸³ Ebû Saîd el-Hudrî (ö. 74/693) (20),¹¹⁸⁴ Ebû Zer el-Gıfârî (ö. 31/651) (19),¹¹⁸⁵ Abdullah b. Ömer (ö. 73/692) (19),¹¹⁸⁶ Câbir b. Abdullah (14),¹¹⁸⁷ Ebû Mûsâ el-Eşârî (ö. 42/662-63) (11),¹¹⁸⁸ Ömer b. el-Hattâb (ö. 23/643) (9),¹¹⁸⁹ İbn Ebî Evfâ (ö. 86/705)

¹¹⁷⁶ Tespitlerimize göre merfu rivayetlerin sayısı 388 kadardır.

¹¹⁷⁷ Konulara dair merfu rivayetlerin az olduğu her ne kadar bir tenkit noktası olsa da, seçilen mevzulara dair *sahih merfu* rivayetin sınırlı sayıda olduğu da dikkate alınmalıdır.

¹¹⁷⁸ İmam Buhârî de *el-Câmiu’s-sahih*’inde bir hadisi birden çok bâbda delil olarak getirmiştir.

¹¹⁷⁹ 43, 142, 155, 187, 201, 202, 246, 298, 312, 386, 387, 388, 391, 504, 512, 517, 524, 538, 575, 578, 579, 580, 587, 591, 594, 595, 596, 605, 607, 609, 692, 693, 696, 698, 710, 724, 800, 801, 811, 812, 855, 858, 875, 876, 885, 886, 933, 935, 951, 1015, 1034, 1035, 1049, 1096, 1103, 1187, 1246, 1248, 1256, 1303.

¹¹⁸⁰ 3, 5, 138, 143, 160, 192, 267, 288, 291, 327, 374, 375, 392, 398, 403, 410, 477, 528, 539, 568, 643, 701, 728, 765, 802, 806, 807, 813, 832, 848, 849, 856, 859, 860, 861, 864, 866, 870, 871, 878, 888, 982, 1046, 1050, 1052, 1075, 1085, 1134, 1257.

¹¹⁸¹ 86, 102, 157, 161, 264, 266, 302, 341, 360, 384, 503, 518, 567, 582, 610, 639, 640, 799, 831, 872, 998, 1021, 1028, 1107, 1117, 1163, 1164, 1166, 1172, 1192, 1210, 1253.

¹¹⁸² 189, 290, 306, 307, 308, 343, 346, 385, 495, 508, 523, 677, 722, 749, 814, 815, 816, 819, 820, 869, 1065, 1066.

¹¹⁸³ 225, 305, 342, 345, 347, 348, 349, 354, 355, 358, 362, 364, 499, 500, 501, 502, 513, 584, 1072, 1077, 1102, 1104.

¹¹⁸⁴ 12, 72, 272, 317, 377, 396, 397, 402, 583, 585, 586, 590, 593, 787, 1073, 1108, 1184, 1219, 1274, 1275.

¹¹⁸⁵ 4, 199, 200, 206, 220, 252, 259, 507, 652, 653, 654, 655, 656, 657, 658, 659, 845, 1016, 1281.

¹¹⁸⁶ 1, 130, 131, 132, 137, 139, 140, 141, 222, 527, 604, 697, 781, 782, 892, 900, 1140, 1251, 1254.

¹¹⁸⁷ 275, 313, 352, 381, 476, 581, 597, 913, 1045, 1084, 1106, 1115, 1116, 1222.

¹¹⁸⁸ 117, 118, 124, 125, 126, 127, 128, 129, 606, 1002, 1003

¹¹⁸⁹ 193, 261, 534, 938, 1099, 1185, 1220, 1221, 1285.

(8),¹¹⁹⁰ Übey b. Ka'b (ö. 33/654) (6),¹¹⁹¹ Ali b. Abî Tâlib (ö. 40/660) (6),¹¹⁹² Ebû'd-Derdâ (ö. 32/652) (4),¹¹⁹³ Üsâme b. Zeyd (ö. 54/673) (3),¹¹⁹⁴ Sehl b. Sa'd (ö. 91/710) (3),¹¹⁹⁵ Ebû Abdillâh Arîb (ö. ?) (3),¹¹⁹⁶ Câbir b. Semure (ö. 74/694) (3),¹¹⁹⁷ Ebû Ümâme el-Bâhilî (ö. 86/705) (3),¹¹⁹⁸ Büreyde b. el-Husayb el-Eslemî (ö. 63/682) (3),¹¹⁹⁹ Selmân el-Fârisî (ö. 36/656) (2),¹²⁰⁰ Muâz b. Cebel (ö. 18/639) (2),¹²⁰¹ Ebû Rezîn Lakîb b. Âmir el-Ukaylî (ö. ?) (2),¹²⁰² Muâviye b. Hayde (ö. ?) (2),¹²⁰³ Abbâs b. Abdilmüttalib (ö. 32/653) (2),¹²⁰⁴ İmrân b. Husayn (ö. 52/672) (2),¹²⁰⁵ Nevvâs b. Sem'ân (ö. ?) (2),¹²⁰⁶ Abdullah b. Amr b. el-Âs (ö. 63/682), (2),¹²⁰⁷ Abdullah b. Selâm (ö. 43/663) (1),¹²⁰⁸ Ebû Mâlik el-Eş'arî (ö. 18/639) (1).¹²⁰⁹ Bu listeye bakıldığında 336 kadar rivayetin ashap tarafından nakledildiği görülmektedir. Hükmen merfu, mürsel ve maktu rivayetler dikkate alındığında *merfu* rivayetlerin sayısı 400'ü aşmaktadır. Ashaptan en fazla rivayet edenlerin Ebû Hureyre (60), Abdullah b. Abbâs (49), Enes b. Mâlik (32), Hz. Âişe (22), Abdullah b. Mes'ûd (21), Ebû Saîd el-Hudrî (20), Ebû Zer el-Gıfârî (19), Abdullah b. Ömer (19), Câbir b. Abdullah (14) olduğu görülmektedir. Ve bunların da en başında Ebû Hureyre (ra) yer almıştır.

3.4.6.3 Sahâbe akvâli

Sahâbî “iman etmiş olarak, örfen arkadaş denebilecek ölçüde Hz. Peygamber’le (sav) birlikte bulunmuş kimseye” denir. Sözünün (kavl) hüccet olup olmadığı tartışılan sahabîler daha çok fıkıh ve istinbat yönüyle tanınmış olanlardır. Sahâbenin icmâa

¹¹⁹⁰ 603, 1286, 1287, 1288, 1289, 1290, 1291, 1292.

¹¹⁹¹ 88, 810, 1019, 1022, 1023, 1092.

¹¹⁹² 258, 560, 588, 1090, 1109, 1167.

¹¹⁹³ 148, 833, 1081, 1209.

¹¹⁹⁴ 108, 601, 602.

¹¹⁹⁵ 263, 592, 1160.

¹¹⁹⁶ 1089, 1283, 1284.

¹¹⁹⁷ 1168, 1169, 1170.

¹¹⁹⁸ 228, 635, 739.

¹¹⁹⁹ 91, 208, 211.

¹²⁰⁰ 1294, 1295.

¹²⁰¹ 791, 796.

¹²⁰² 83, 84.

¹²⁰³ 188, 577.

¹²⁰⁴ 204, 568.

¹²⁰⁵ 207, 208.

¹²⁰⁶ 162, 163.

¹²⁰⁷ 1226, 1227.

¹²⁰⁸ 21.

¹²⁰⁹ 79.

dönüşmüş sözlerinin hüccet olduğunda tartışma yoktur.¹²¹⁰ Ashap, mallarını ve canlarını ortaya koyarak Hz. Peygamber'e (sav) bağlanmaları ve bazı faziletlere hâiz olmaları sebebiyle ayet ve hadislerde övülmüşlerdir.¹²¹¹ Onlar hakkında كُنْتُمْ خَيْرَ أُمَّةٍ أُصْحَابِي¹²¹²; “Siz, insanlar için ortaya çıkarılmış en hayırlı ümmetsiniz...”¹²¹²; أَصْحَابِي كَالنُّجُومِ بِأَيُّهُمْ أَقْتَدَيْتُمْ أَهْتَدَيْتُمْ¹²¹³ “Ashâbım yıldızlar gibidir; hangisine uyarsanız hidayet bulursunuz”¹²¹³ buyrulmuştur. Her sahâbînin hidayette imam olduğu, farklı özellik ve hizmetleri olduğu muhakkaktır. Ancak ashâbın içinde ilim yönüyle meşhur olanları ve olmayanları vardır. Lâlekâî Hz. Peygamber'den (sav) sünnette imam olan ve itikâdî konularda hüccet olabilecek otuz beş sahâbînin adını zikretmiştir.¹²¹⁴ Onlardan on dokuz kadar sahâbînin rivayeti *Kitâbü'l-Azame*'de yer almıştır.¹²¹⁵

Ancak ashaptan bazılarının yahudi asıllı olup sonradan Müslüman olan kimselerden bilgiler nakletmeleri isrâiliyat probleminin doğmasına sebep olmuştur. Örnek vermek gerekirse sahâbeden çok kişi Ka'bû'l-Ahbâr'a mülâki olarak ondan semâda bulunmuştur. Böylece Ka'b'ın akvâli sahâbe ve tâbiîn arasında yayılmıştır. Bazı raviler Ka'b'ın sözlerini merfu hadis şeklinde aktarmışlardır.¹²¹⁶

Ka'bû'l-Ahbâr'dan nakleden bazı sahâbîler:

Ömer b. el-Hattâb

Aşere-i mübeşşere'den olan Hz. Ömer (ra) vahiy kâtiplerindendir. Resûlullah'a (sav) en yakın sahâbîlerinden idi. Sünnî âlimler, Hz. Ebû Bekir'den sonra Müslümanların en faziletlisi olarak Hz. Ömer'i (ra) görürler. Hz. Peygamber (sav) onun için إِنَّ اللَّهَ جَعَلَ الْحَقَّ عَلَى لِسَانِ عُمَرَ وَقَلْبِهِ¹²¹⁷ “Yüce Allah hakkı, Ömer'in dilinde ve kalbinde kılmıştır” buyurmuştur.¹²¹⁷ *Kütüb-i sitte*'de ondan 539 hadis rivayet edilmiştir; bunların çoğu

¹²¹⁰ H. Yunus Apaydın, “sahâbe kavli”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2008), 35/500-504.

¹²¹¹ Apaydın, “sahâbe kavli”, 35/500-504.

¹²¹² Âl-i İmrân, 3/110.

¹²¹³ İbn Abdî'l-Berr, *Câmiu beyâni'l-ilm*, 2/925 (H no: 895); Ebû Muhammed Ali b. Ahmed b. Saîd b. Hazm, *el-İhkâm fî usûli'l-ahkâm*, thk. Ahmed Muhammed Şâkir (Beyrût: Dâru'l-Âfâki'l-Cedide, 1. Basım, 1983), 6/82. Ali b. Muhammed el-Âmidî, *el-İhkâm fî usûli'l-ahkâm*, thk. Abdürrezzâk Afîfî (Beyrût: el-Mektebetü'l-İslâmî, 2. Basım, 1402), 4/150-152.

¹²¹⁴ Lâlekâî, *Şerhu Usûl-i i'tikâdi ehli's-sünne ve'l-cemâa*, 1/29-32.

¹²¹⁵ Hz. Ebû Bekr es-Siddîk, Hz. Ömer, Hz. Ali, Ebû Hureyre, Abdullah b. Abbâs, Enes b. Mâlik, Âişe bt. Ebî Bekr, Abdullah b. Mes'ûd, Ebû Saîd el-Hudrî, Abdullah b. Ömer, Câbir b. Abdullah, Ebû Mûsâ el-Eşarî, Übey b. Ka'b, Ebû'd-Derdâ, Ebû Ümâme el-Bâhilî, Selâm el-Fârisî, Muâz b. Cebel, İmrân b. Husayn, Abdullah b. Amr b. el-Âs.

¹²¹⁶ Abdülvâsî, *Ziyâdât*, 43.

¹²¹⁷ Tirmizî, “Menâkıb”, 17 (H no: 3682).

fıkıha dair rivayetlerdir.¹²¹⁸ Ka'bü'l-Ahbâr'dan rivayette bulunan birkaç sahâbîden biri de Hz. Ömer'dir.¹²¹⁹ *Kitâbü'l-Azame*'de Ka'bü'l-Ahbâr'dan rivayetleri vardır.

784 - حَدَّثَنَا الْوَلِيدُ حَدَّثَنَا يَحْيَى بْنُ عَبْدِكَ فِيمَا قَرَأْتُ عَلَيْهِ قُلْتُ: حَدَّثَكُمُ الْمُقْرِئُ حَدَّثَنَا مُحَمَّدُ بْنُ رَاشِدٍ عَنْ سُلَيْمَانَ بْنِ عَلِيٍّ عَنْ أَبِيهِ عَنْ جَدِّهِ ابْنِ عَبَّاسٍ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُمَا قَالَ: كُنَّا مَعَ عُمَرَ بْنِ الْخَطَّابِ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُ فِي سَفَرٍ فَأَصَابَنَا رَعْدٌ وَبَرَقَ فَقَالَ لَنَا كَعْبٌ رَحِمَهُ اللَّهُ تَعَالَى: مَنْ قَالَ حِينَ يَسْمَعُ الرَّعْدَ: سُبْحَانَ مَنْ يُسَيِّحُ الرَّعْدُ بِحَمْدِهِ وَالْمَلَائِكَةُ مِنْ خِيفَتِهِ ثَلَاثًا غُوفِيَ مِمَّا يَكُونُ فِي ذَلِكَ الرَّعْدِ فَقُلْنَا فَعُوفِينَا ثُمَّ لَقِيتُ عُمَرَ بْنَ الْخَطَّابِ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُ فِي بَعْضِ الطَّرِيقِ إِذَا بُرْدَةٌ قَدْ أَصَابَتْ أَنْفَهُ فَأَنْتَرْتُ فَقُلْتُ: يَا أَمِيرَ الْمُؤْمِنِينَ مَا هَذَا قَالَ: بُرْدَةٌ أَصَابَتْ أَنْفِي فَأَنْتَرْتُ بِهَا. فَقُلْتُ: إِنَّ كَعْبًا رَحِمَهُ اللَّهُ تَعَالَى قَالَ لَنَا: مَنْ سَمِعَ الرَّعْدَ فَقَالَ حِينَ يَسْمَعُ: سُبْحَانَ مَنْ يُسَيِّحُ الرَّعْدُ بِحَمْدِهِ وَالْمَلَائِكَةُ مِنْ خِيفَتِهِ ثَلَاثًا غُوفِيَ مِمَّا يَكُونُ فِي ذَلِكَ الرَّعْدِ فَقُلْنَا: فَعُوفِينَا قَالَ: فَهَلَّا أَعْلَمْتُمُونَا حَتَّى نَقُولَهُ

İbn Abbâs şöyle nakletmiştir: “Biz Ömer b. el-Hattâb ile bir seferde idik. Gök gürültüsü ve şimşeğe maruz kaldık. Ka'b şöyle dedi: ‘Her kim gök gürültüsünü işittiği zaman üç defa *gök gürültüsünün hamd ile ve meleklerin de korkuyla tesbih ettiği (Allah'ı) ben de tesbih ederim* derse gök gürültüsünün vereceği zarardan kurtulur.’ Hakikaten biz bu (tesbihi) söyledik ve kurtulduk. Sonra ben Ömer b. el-Hattâb’a (ra) yolda rastladım. Bir de ne göreyim, (Ömer’in) burnuna dolu isabet edip yaralamış. Dedim, ‘Ey müminlerin emiri! Bu hal nedir?’ Ömer ‘Burnuma dolu isabet etti, burnumu yaraladı’ dedi. Ben de ‘Ka'b bize: ‘Her kim gök gürültüsünü işittiği zaman üç defa *gök gürültüsünün hamd ile ve meleklerin de korkuyla tesbih ettiği (Allah'ı) ben de tesbih ederim* derse gök gürültüsünün vereceği zarardan kurtulur’ demişti. Biz de (bu tesbihi) söyledik ve kurtulduk, dedim. Hz. Ömer ‘Keşke bize de öğretseydiniz ya, biz de bu zikri okurduk’ dedi.¹²²⁰

Abdullah b. Ömer

Ashâbın önde gelenlerindendir. Hz. Peygamber’in (sav) kayınbiraderi olması, ona Resûl-i Ekrem’in yakın çevresinde bulunma imtiyazı sağlamıştır. Bu sebeple Hz. Peygamber’in, birçok sahâbînin görüp duyma imkânı bulamadığı davranış ve

¹²¹⁸ Mustafa Fayda, “Ömer”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2007), 34/44-51.

¹²¹⁹ Ebû Nu‘aym, *Hilyetü'l-evliyâ*, 5/46; İbn Hacer, *İsâbe*, 5/482. Hz. Ömer’den başka Hz. Âişe, Ebû Hureyre, Suheyb b. Sinân (ö. 38/658), Amr b. el-Âs (ö. 61/680), Abdullah b. Abbâs, Ebû Saîd el-Hudrî gibi sahâbîler de Ka'bü'l-Ahbâr'dan rivayette bulunmuşlardır. Bkz. İsa Akalın, “Yahudilik Kültürü Aktarıcısı Ka'bü'l-Ahbâr ve İsrâiliyât”, *Hadis Tedkikleri Dergisi* 17/2 (2019), 15; M. Yaşar Kandemir, “Ka'bü'l-Ahbâr”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2002), 24/2.

¹²²⁰ Ebû Şeyh, *Kitâbü'l-Azame*, 4/1291 (H no:784).

sözlerinin Müslümanlara intikal etmesine yardım etti. 2630 hadis rivayet ederek Ebû Hureyre'den sonra en çok hadis rivayet edenler arasına girmiştir. Abdullah, en çok fetva veren yedi sahâbîden biridir.¹²²¹ Abdullah b. Ömer Ka'bü'l-Ahbâr'dan rivayette bulunmuştur.¹²²²

300 - حَدَّثَنَا الْوَلِيدُ حَدَّثَنَا مُحَمَّدُ بْنُ عَمَارٍ حَدَّثَنَا عَبْدُ اللَّهِ بْنُ الْحُسَيْنِ الْهَسْنَجَانِيُّ حَدَّثَنَا ابْنُ أَبِي فُدَيْكٍ عَنْ عَبْدِ اللَّهِ بْنِ نَافِعٍ عَنْ أَبِيهِ عَنْ ابْنِ عُمَرَ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُمَا أَنَّ كَعْبًا رَجَمَهُ اللَّهُ تَعَالَى حَدَّثَهُ: أَنَّ مَا بَيْنَ السَّمَاءِ وَالْأَرْضِ مَسِيرَةُ خَمْسِمِائَةِ عَامٍ وَمَا بَيْنَ السَّمَاوَاتِ السَّبْعِ مَسِيرَةُ خَمْسِمِائَةِ سَنَةٍ وَمَا بَيْنَ السَّمَاءِ السَّابِعَةِ وَبَيْنَ عَرْشِ رَبِّنَا تَبَارَكَ وَتَعَالَى مَسِيرَةُ خَمْسِمِائَةِ سَنَةٍ

Ka'b, İbn Ömer'e şöyle tahdiste bulunmuştur: “Gökle yer arası beş yüz yıl mesafesindedir. Her yedi kat sema arası beş yüz yıl mesafedir. Yedinci kat sema ile Yüce Allah’ın arşı arasında da beş yüz yıllık bir mesafe vardır.”¹²²³

Hiz. Âişe

Hiz. Peygamber’in (sav) eşi, Hiz. Ebû Bekir’in (ra) kızıdır.¹²²⁴ Hiz. Peygamber onu çok sevdiği için Ayşe, Uveyş ve Âiş diye hitap ederdi. Mesrûk (ö. 63/683) Hiz. Âişe’den rivayet ettiği hadislerin senedinde “Allah’ın sevgilisinin sevgilisi, semadan inen ayetle temize çıkan” ifadesini kullanmıştır. Hiz. Âişe zekâsı, anlayışı, kuvvetli hafızası, güzel konuşması, Kur’ân-ı Kerîm’i ve Hiz. Peygamber’i (sav) iyi şekilde anlamaya çalışması gibi vasıfları sayesinde Hiz. Peygamber’in (sav) yanında müstesna bir mevki kazandı. Geceleri namaz kılar, gündüzleri oruç tutardı. Hiz. Peygamber’in (sav) sünnetini en iyi bilen, anlayan ve muhafaza eden sahâbîlerin başında yer alır. Hiz. Peygamber’in (sav) ashâbı arasında çok sayıda fetva vermesiyle meşhur olan yedi kişiden biri de Hiz. Âişe idi. Rivayet ettiği hadislerin sayısı 2210 kadardır. Hiz. Âişe’nin varlığı sayesinde “Peygamber şehri Medine’ ilim merkezi olmaya devam etti. İfk Hadisesi, îlâ ve tahyîr

¹²²¹ M. Yaşar Kandemir, “Abdullah b. Ömer”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1988), 1/126-128.

¹²²² İsa Akalın, “Yahudilik Kültürü Aktarıcısı Ka'bü'l-Ahbâr”, 15; Kandemir, “Ka'bü'l-Ahbâr”, 24/2.

¹²²³ Ebû's-Seyh, *Kitâbü'l-Azame*, 2/713 (H no: 300).

¹²²⁴ Hiz. Âişe’nin odasına geçti ve mübârek başı onun kucagında olduğu halde vefat etti ve onun odasına defnedildi. On sekiz yaşında dul kalan Hiz. Âişe, Peygamber hanımlarının başkalarıyla evlenmelerini yasaklayan Kur’ân hükmüne uyarak bir daha evlenmedi. Bkz. Mustafa Fayda, “Âişe”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1989), 2/201-205.

olayları dolayısıyla kendisi hakkında Kur’ân ayetleri nâzil olmuştur.¹²²⁵ Hz. Âişe de Ka’bü’l-Ahbâr’dan rivayette bulunmuştur.¹²²⁶

286 - حَدَّثَنَا عَبْدُ الرَّحْمَنِ بْنُ مُحَمَّدٍ بْنُ سَلَمٍ حَدَّثَنَا نُوحُ بْنُ حَبِيبٍ حَدَّثَنَا مَوْلَى حَدَّثَنَا حَمَادُ بْنُ سَلَمَةَ عَنْ عَلِيِّ بْنِ رَيْدٍ عَنْ عَبْدِ اللَّهِ بْنِ الْحَارِثِ قَالَ: كُنْتُ عِنْدَ عَائِشَةَ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهَا وَعِنْدَهَا كَعْبٌ رَجَمَهُ اللَّهُ تَعَالَى فَقَالَتْ: حَدَّثَنَا يَا كَعْبُ عَنْ إِسْرَافِيلَ فَقَالَ: عِنْدَكُمْ الْقَلَمُ قَالَتْ: أَجَلٌ وَلَكِنْ حَدَّثَنَا قَالَ: هُوَ مَلَكُ اللَّهِ تَبَارَكَ وَتَعَالَى لَيْسَ دُونَهُ شَيْءٌ جَنَاحُ لَهُ بِالْمَشْرِقِ وَجَنَاحُ لَهُ بِالْمَغْرِبِ وَجَنَاحُ عَلَى كَاهِلِهِ وَالْعَرْشُ عَلَى كَاهِلِهِ فَقَالَتْ عَائِشَةُ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهَا: هَكَذَا سَمِعْتُ النَّبِيَّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ يَقُولُ قَالَ كَعْبٌ رَجَمَهُ اللَّهُ: وَاللَّوْحُ عَلَى جَبْهَتِهِ فَإِذَا أَرَادَ اللَّهُ أَمْرًا أَتَيْنَتْهُ فِي اللَّوْحِ

Abdullah b. el-Hâris (ö. 84/703) anlatıyor: “Ben Aişe’nin yanında idim, Ka’b da onunla beraberdi. Aişe dedi ki: ‘Ey Ka’b, bize İsrâfil’den bahset.’ O da ‘Yanında kalem var mı?’ dedi. Aişe ‘Evet, sen bize anlat’ dedi. Bunun üzerine Ka’b şöyle anlattı: ‘O, Yüce Allah’ın bir meleğidir, onun dûnunda hiç bir şey yoktur. Onun bir kanadı doğuda, bir kanadı batıda, bir kanadı da omuzundadır, arş da onun omuzundadır.’ Hz. Aişe ‘Ben de Hz. Peygamber’den (sav) böyle duymuştum’ dedi. Ka’b ‘Levh onun alınındadır. Allah bir emir murat ettiğinde onu levhde ispat eder’ dedi.”¹²²⁷ Bu doğrulatmalar, rivayetin sorunlu olduğunun delili olarak görülebilir.

Abdullah b. Abbâs

Hicretten üç yıl önce Mekke’de doğdu. Doğduğu zaman babası tarafından Hz. Peygamber’e (sav) götürüldü ve duasına mazhar oldu. Hz. Peygamber’in fiil ve hareketlerini öğrenmek için yanında kalmaya çalışır, bazı geceler Hz. Peygamber (sav) onu evinde konuk ederdi. Hz. Peygamber’in (sav) اللَّهُمَّ فَقِّهْهُ فِي الدِّينِ وَعَلِّمْهُ التَّأْوِيلَ “Allahım! Onu dinde fakih kıl ve ona tevili öğret”¹²²⁸ duasına mazhar olmuştur. Kaynaklar, mümtaz bir kişiliğe sahip olan Abdullah b. Abbâs’ın siyasî ve sosyal olaylar karşısında ilmî otoritesini ve siyasî itidalini daima muhafaza ettiğini zikreder. Yetmiş yaşlarında iken Taif’te vefat etmiştir. 1660 kadar rivayeti bulunmaktadır. Ehl-i kitap’tan olup Müslümanlığı kabul etmiş bazı kişilerden rivayette bulunmuştur. Ancak bunların bazıları İslâmî görüş ve tezlerin izah ve teyidi maksadıyla alınmıştır. Bunda bir

¹²²⁵ Fayda, “Âişe”, 2/201-205.

¹²²⁶ Akalın, “Yahudilik Kültürü Aktarıcısı Ka’bü’l-Ahbâr”, 15; Kandemir, “Ka’bü’l-Ahbâr”, 24/2.

¹²²⁷ Ebü’ş-Şeyh, *Kitâbü’l-Azame*, 2/694 (H no: 286).

¹²²⁸ Buhârî, “İlim”, 17 (No: 75); “Vudû”, 10 (H no: 143).

sakıncanın da olmadığı bizzat Hz. Peygamber'in (sav) izni ile sabittir.¹²²⁹ Tefsir ilmindeki mahâreti sebebiyle “hibrû'l-ümme, Tercümânü'l-Kur'ân” ünvanıyla anılmıştır. Hz. Ömer onu ilim meclislerinde bulundurur ve fikirlerine değer verirdi. Dört Abdullah'tan (abâdile) biri sıfatıyla Mekke'nin fıkıh otoritesi kabul edilmiştir. Saîd b. Müseyyeb, İkrime, Mücâhid, Atâ, Tâvûs, Saîd b. Cübeyr önemli talebelerinden bazılarıdır.¹²³⁰ Abdullah b. Abbâs da Ka'bü'l-Ahbâr'dan rivayette bulunmuştur.¹²³¹

928 - حَدَّثَنَا مُحَمَّدُ بْنُ الْحَسَنِ بْنِ عَلِيٍّ بْنِ بَحْرِ حَدَّثَنَا أَبُو حَفْصٍ عَمْرُو بْنُ عَلِيٍّ حَدَّثَنَا يَحْيَى حَدَّثَنَا عُثْمَانُ بْنُ غِيَاثٍ حَدَّثَنَا عِكْرَمَةُ عَنْ ابْنِ عَبَّاسٍ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُمَا عَنْ كَعْبٍ رَحِمَهُ اللَّهُ تَعَالَى: وَالْبَحْرُ الْمَسْجُورُ قَالَ: بَحْرٌ يُسْجَرُ فَيَصِيرُ جَهَنَّمَ

İbn Abbâs'dan (ra) nakledildiğine göre Ka'b (rh) “Kaynatılmış denize andolsun ki”¹²³² meâlindeki ayetin tefsiri ile ilgili olarak şöyle demiştir: “Denizler kaynatılacak ve sonunda cehenneme dönüşecektir.”¹²³³

713 - حَدَّثَنَا الْوَلِيدُ بْنُ أَبَانَ حَدَّثَنَا أَبُو حَاتِمٍ حَدَّثَنَا يَحْيَى بْنُ صَالِحٍ الْوُحَاظِيُّ حَدَّثَنَا سُلَيْمَانُ بْنُ بِلَالٍ حَدَّثَنَا أُسَامَةُ بْنُ زَيْدٍ عَنْ مُعَاذِ بْنِ عَبْدِ اللَّهِ بْنِ خُبَيْبٍ الْجُهَنِيِّ قَالَ: رَأَيْتُ ابْنَ عَبَّاسٍ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُمَا مَرَّ عَلَى بَغْلَةٍ وَأَنَا فِي بَنِي سَلَمَةَ فَمَرَّ بِهِ نُبَيْعُ ابْنِ امْرَأَةٍ كَعْبٍ فَسَلَّمَ عَلَى ابْنِ عَبَّاسٍ فَقَالَ لَهُ ابْنُ عَبَّاسٍ: هَلْ سَمِعْتَ كَعْبًا يَقُولُ فِي السَّحَابِ شَيْئًا قَالَ: نَعَمْ. كَانَ يَقُولُ: السَّحَابُ غُرْبَالُ الْمَطَرِ وَلَوْ لَا السَّحَابُ حِينَ يَنْزِلُ الْمَاءُ مِنَ السَّمَاءِ لَأَفْسَدَ مَا يَقَعُ عَلَيْهِ مِنَ الْأَرْضِ

Muâz b. Abdullah b. Hubeyb el-Cühenî (ö. 118/736) şöyle anlatmıştır: “Ben Selemeoğulları arasında bulunduğum bir sırada İbn Abbâs'ın (ra) dişi bir katır üzerinde yanımdan geçtiğini gördüm. Yanından Ka'b'ın hanımının oğlu Tübey' geçti. İbn Abbâs (ra) ona selam verdi ve ‘Ka'b'ın bulut hakkında herhangi bir şey dediğini duydun mu’ diye sordu. O da ‘Evet, bulut yağmurun eleğidir, semadan su indiğinde eğer bulut olmazsa o su yerde neyin üzerine düşerse bozardı, diye söyledim’ dedi.”¹²³⁴

¹²²⁹ Buhârî, “Ehâdisü'l-Enbiyâ”, 50 (H no: 3461).

¹²³⁰ Muhammed Eroğlu - İ. Lütfi Çakan, “Abdullah b. Abbâs”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1988), 1/76-79.

¹²³¹ Akalın, “Yahudilik Kültürü Aktarıcısı Ka'bü'l-Ahbâr”, 15; Kandemir, “Ka'bü'l-Ahbâr”, 24/2.

¹²³² Tûr, 52/6.

¹²³³ Ebü's-Şeyh, *Kitâbü'l-Azame*, 4/1409 (H no: 928).

¹²³⁴ Ebü's-Şeyh, *Kitâbü'l-Azame*, 4/1238 (H no: 713).

Kabû'l-Ahbâr'dan Abdullah b. Zübeyr (ö. 73/692), Muâviye b. Ebî Süfyân (ö. 60/680) gibi sahâbilerin de rivayette bulundukları belirtilmiştir.¹²³⁵ Muhaddisler, isrâîliyata dair çokça haber rivayet etmesine rağmen Ka'b'ı güvenilir ravi olarak görmüşlerdir. İmam Mâlik, onun bazı rivayetlerini kitabına almış; Dârimî, Ebû Dâvûd, Tirmizî ve Nesâî onun rivayetlerini güvenilir kabul etmişlerdir. Klasik dönem ricâl kitaplarında, hakkında olumsuz bir şey söylenmemiştir. Aksine bilgisinin çokluğundan, zühd ve takvasından söz edilmiştir.¹²³⁶ Buna karşın çağımızda, Ka'b hakkında yapılan değerlendirmeler genellikle olumsuzdur.

Kitâbü'l-Azame'de mevkuf rivayetlerin, merfu ve maktu rivayetlere göre daha az olduğu görülmektedir.¹²³⁷ Abdullah b. Abbâs (134),¹²³⁸ Abdullah b. Amr b. el-Âs (ö. 63/682), (19),¹²³⁹ Ali b. Abî Tâlib (ö. 40/660) (17),¹²⁴⁰ Abdullah b. Mes'ûd (15),¹²⁴¹ Abdullah b. Ömer (ö. 73/692) (4),¹²⁴² Abdullah b. Selâm (ö. 43/663) (4),¹²⁴³ Enes b. Mâlik (ö. 93/711) (4),¹²⁴⁴ Ömer b. el-Hattâb (4),¹²⁴⁵ Âişe bt. Ebî Bekr (3),¹²⁴⁶ Selmân el-Fârisî (ö. 36/656) (3),¹²⁴⁷ Ebû Bekr es-Sıddîk (ö. 13/634) (2),¹²⁴⁸ Osmân b. Affân (ö. 35/656) (2),¹²⁴⁹ Ebû Mâlik el-Eş'arî (ö. 18/639) (2).¹²⁵⁰ Ebû'd-Derdâ (2),¹²⁵¹ Ümmü'd-Derdâ (ö. 81/701) (2),¹²⁵² Ebû Mûsâ el-Eşarî (2),¹²⁵³ Ebû Hureyre (2),¹²⁵⁴ Büreyde b. el-Husayb el-Eslemî (ö. 63/682) (2),¹²⁵⁵ Sa'd b. Ubâde (ö. 14/635) (1),¹²⁵⁶

¹²³⁵ Kandemir, "Ka'bû'l-Ahbâr", 24/2.

¹²³⁶ İbn Sa'd, *et-Tabakâtü'l-kebir*, 7/310; Ebû Hâtim Muhammed b. Hibbân et-Temîmî el-Büstî, *es-Sikât*, thk. Muhammed Abdülmuîd Hân (Haydarâbâd: Dâiretü'l-Meârifî'l-Osmâniyye, 1. Basım, 1973), 5/333-334.

¹²³⁷ 388 merfu, 236 mevkuf ve 679 maktu rivayet bulunmaktadır.

¹²³⁸ 2, 25, 26, 42, 44, 69, 73, 75, 82, 92, 96, 134, 135, 158, 167, 170, 186, 196, 210, 212, 216, 217, 219, 221, 223, 226, 227, 235, 236, 239, 241, 256, 363, 404, 409, 411, 432, 442, 457, 460, 497, 511, 526, 545, 550, 554, 559, 574, 599, 614, 619, 622, 630, 641, 650, 668, 674, 680, 682, 683, 685, 687, 703, 709, 713, 721, 732, 743, 746, 750, 757, 759, 760, 762, 769, 771, 774, 776, 778, 792, 794, 825, 834, 838, 842, 843, 847, 850, 853, 862, 867, 868, 877, 879, 881, 884, 889, 890, 897, 898, 910, 912, 925, 928, 930, 978, 980, 990, 1004, 1008, 1009, 1010, 1012, 1027, 1036, 1047, 1048, 1079, 1098, 1118, 1119, 1131, 1132, 1139, 1146, 1149, 1159, 1195, 1206, 1234, 1240, 1271, 1277, 1280.

¹²³⁹ 197, 265, 270, 273, 274, 284, 309, 315, 316, 478, 568, 615, 628, 642, 798, 829, 926, 942, 108.

¹²⁴⁰ 255, 408, 548, 564, 638, 689, 698, 707, 711, 767, 768, 790, 795, 902, 927, 961, 962.

¹²⁴¹ 111, 144, 147, 203, 279, 565, 598, 600, 633, 637, 661, 1006, 1118, 1189, 1190.

¹²⁴² 213, 268, 837, 1018.

¹²⁴³ 299, 561, 882, 885.

¹²⁴⁴ 471, 613, 896, 1230.

¹²⁴⁵ 27, 784, 937, 1217.

¹²⁴⁶ 286, 344, 1276.

¹²⁴⁷ 647, 908, 999.

¹²⁴⁸ 51, 1212.

¹²⁴⁹ 1100, 1278.

¹²⁵⁰ 195, 651.

¹²⁵¹ 1173, 1198.

¹²⁵² 45, 46.

¹²⁵³ 119, 245.

¹²⁵⁴ 695, 1188.

¹²⁵⁵ 91, 211.

¹²⁵⁶ 1113.

Muâz b. Cebel (ö. 18/639) (1),¹²⁵⁷ Ebû Zer el-Gıfârî (1),¹²⁵⁸ Zeyd b. Sâbit (ö. 45/665) (1),¹²⁵⁹ Abdullah b. ez-Zübeyr (ö. 73/692) (1),¹²⁶⁰ Câbir b. Abdullah (1),¹²⁶¹ Amr b. Abese es-Sülemî (ö. ?) (1).¹²⁶² Listeye bakıldığında mevkuf rivayetlerin en fazla Abdullah b. Abbâs (133),¹²⁶³ Abdullah b. Amr b. el-Âs (19),¹²⁶⁴ Ali b. Abî Tâlib (17)¹²⁶⁵ ve Abdullah b. Mes'ûd (15)¹²⁶⁶ gibi önde gelen sahâbîlere ait olduğu görülüyor. Abdullah b. Abbâs'ın mevkuf rivayetlerinin çokluğu dikkat çekmektedir. Merfu ve mevkuf rivayetler bir araya getirildiğinde ona ait rivayet sayısı 182 kadardır. Bu da yaklaşık toplam rivayetin 1/7 kısmına tekabül etmektedir.

3.4.6.4 Tâbiîn akvâli

Hadis tarihinde sahâbe, tâbiîn ve tebe-i tâbiîn şeklinde ifade edilen üç neslin önemi büyüktür. Selef-i sâlihîn olarak da bilinen bu müslümanlar ayet ve hadislerde övülmüştür. وَالسَّابِقُونَ الْأَوَّلُونَ مِنَ الْمُهَاجِرِينَ وَالْأَنْصَارِ وَالَّذِينَ اتَّبَعُوهُمْ بِإِحْسَانٍ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُمْ وَرَضُوا عَنْهُمْ. Muhâcir ve ensâr ın ilkleri ile onlara güzelce tâbi olanlar var ya, işte Allah onlardan, onlar da Allah'tan razı olmuşlardır ve onlar için, içinde ebedi kalıcı olmak üzere altlarından ırmaklar akan cennetler hazırlamıştır. İşte en büyük kurtuluş ve seadet budur.”¹²⁶⁷ خَيْرُ النَّاسِ قَرْنِي ثُمَّ الَّذِينَ طُوبَى لِمَنْ رَأَى وَأَمَّنْ بِي وَمَنْ رَأَى مِنْ رَأَى مِنْ رَأَى مِنْ رَأَى “Beni görüp iman edene, beni göreni görene ve beni göreni, göreni görene ne mutlu!”¹²⁶⁹ Tâbi “sahâbeyi müslüman olarak gören, sohbetlerinde bulunan kimse” demektir. Tâbiîn, konum olarak dinde sahâbeden sonra

¹²⁵⁷ 472.

¹²⁵⁸ 1282.

¹²⁵⁹ 1114.

¹²⁶⁰ 783.

¹²⁶¹ 1040.

¹²⁶² 1258.

¹²⁶³ 2, 25, 26, 42, 44, 69, 73, 75, 82, 92, 96, 134, 135, 158, 167, 170, 186, 196, 210, 212, 216, 217, 219, 221, 223, 226, 227, 235, 236, 239, 241, 256, 363, 404, 409, 411, 432, 442, 457, 460, 497, 511, 526, 545, 550, 554, 559, 574, 599, 614, 619, 622, 630, 641, 650, 668, 674, 680, 682, 683, 685, 687, 703, 709, 713, 721, 732, 743, 746, 750, 757, 759, 760, 762, 769, 771, 774, 776, 778, 792, 794, 825, 834, 838, 842, 843, 847, 850, 853, 862, 867, 868, 877, 879, 881, 884, 889, 890, 897, 898, 910, 912, 925, 928, 930, 978, 980, 990, 1004, 1008, 1009, 1010, 1012, 1027, 1036, 1047, 1048, 1079, 1098, 1118, 1119, 1131, 1132, 1139, 1146, 1149, 1159, 1195, 1206, 1234, 1240, 1271, 1277, 1280.

¹²⁶⁴ 197, 265, 270, 273, 274, 284, 309, 315, 316, 478, 568, 615, 628, 642, 798, 829, 926, 942, 108.

¹²⁶⁵ 255, 408, 548, 564, 638, 689, 698, 707, 711, 767, 768, 790, 795, 902, 927, 961, 962.

¹²⁶⁶ 111, 144, 147, 203, 279, 565, 598, 600, 633, 637, 661, 1006, 1118, 1189, 1190.

¹²⁶⁷ Tevbe, 9/100.

¹²⁶⁸ Buhârî, “Şehâdet”, 9 (H no: 2652); Müslim, “Fedâilü's-Sahâbe” 52 (H no: 2535/212).

¹²⁶⁹ Münâvî, *Feyzü'l-Kadîr*, 4/369 (H no: 5303).

ikinci sırada yer almaktadırlar. Tâbiîne atfedilen rivayetlerin hadis türleri içinde yer alması onlara verilen değeri gösterir. Ancak sahâbeyi her görenin aynı derecede oldukları da söylenemez. Daha ziyade ilmî derinlikleri, ahlâkî üstünlükleri ve olgun kişilikleri ile tanınan; İslâm'ı anlatma, yayma ve müdafaada ismi öne çıkan kimselerin tâbiî olarak anıldığı bilinmektedir. Tâbiîlerin kendi aralarında dereceleri vardır. İbn Sa'd (ö. 230/845) tâbiîni dört, Müslim (ö. 261/875), Hâkim (ö. 405/1014) ise on beş tabakaya ayırmıştır. Örnek vermek gerekirse Müslim tâbiîni kibâr-i tâbiîn, mütevâsıt-ı tâbiîn ve sıgâr-i tâbiîn şeklinde üç tabakada değerlendirmiştir.¹²⁷⁰ Sayıları hakkında tam bir bilgi bulunmamaktadır. Biyografi eserlerinde yüzlerce tâbiîden söz edilmiştir. 10/632 - 181/797 tarih aralığı tâbiîn dönemi olarak değerlendirilebilecekse de genelinin yaşadığı zaman dilimi göz önüne alındığında bu sürenin yetmiş yıl olduğu söylenmiştir.¹²⁷¹ Hadislerin öğrenilmesinde ve daha sonraki nesillere rivayet edilmesinde tâbiîlerin büyük hizmetleri ve katkıları olmuştur. Tedvin faaliyetleri bu dönemde başlamıştır. Cerh ve ta'dil ilmine dair birçok kavram bu dönemde ortaya çıkmıştır. Hadis ilmi ile bağlantı ve iştigalleri olan mezhep imamları da bu dönemde yaşamışlardır.

Tâbiîn nesli sahâbenin yoluna sülûk etmişler ve onların yolundan yürümüşlerdir. Usûl ve fûru konularında onların izlerini takip etmişlerdir. Tâbiînin Ehl-i sünnet akâidini tesis etmede ve bidat fırkaları ile mücadelede önemli hizmetleri vardır. İtikâdî meselelerden herhangi bir konuda tâbiînin icması varsa bu şer'î bir hüccet kabul edilir. Yüce Allah'ın esmâ ve sıfatlarına yaklaşımda tâbiîlerin izlediği usûl, sahâbenin usûl ve metodu olmuştur. Onlar da tıpkı sahâbe gibi Allah'ın isim ve sıfatlarını tahrif ve tatil'den sakınmışlar, tekyif ve temsil etmeden anlamaya çalışmışlardır. Kendi görüş ve akıllarıyla izaha kalkışmamışlardır. Kendi zamanlarında ortaya çıkan bid'at ehli kimselerle mücadele etmişlerdir.¹²⁷²

Tâbiînin akvâlinin itikâdî konularda hüccet kabul edilmesi ihtilaflı bir mevzudur. Ancak Ehl-i hadîs'in genelde sahâbe, tâbiîn ve tebe-i tâbiînin görüşlerine değer

¹²⁷⁰ Subhi b. İbrahîm es-Salih el-Lübnânî, *Ulûmu'l-Hadis ve Mustalahuh*, çev. M. Yaşar Kandemir, Hadis İlimleri ve Hadis İstılahları (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 1973), 167-168.

¹²⁷¹ Subhi Salih, *Ulûmu'l-Hadis*, 301.

¹²⁷² Seyit Avcı, "Tâbîn Neslinin Hadis İlmindeki Yeri", *Necmettin Erbakan Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi Dergisi* 20/20 (Eylül 2005), 156-157.

¹²⁷² Abdülaziz b. Abdullah el-Mübeddel, *Akvâlü't-tâbiîn fî mesâilî't-tevhîd ve'l-îmân* (Riyâd: Dâru't-Tevhîd, 1424), 2/249-250.

verdikleri ve sözlerini hüccet olarak kabul ettikleri bilinmektedir. İtikadî bir mevzuda serdettikleri sözleri kitaplarına almışlar; bu sözü bazen bir delil olarak, bazen de ileri sürdükleri görüşü desteklemek ve teyid etmek için kullanmışlardır. Ahmed b. Hanbel'in şu açıklaması Ehl-i hadîs'in genel yaklaşımını göstermesi bakımından önemlidir: فإذا لم أجد عن رسول الله صلى الله عليه وسلم فعن الخلفاء الأربعة الراشدين المهديين فإذا لم أجد عن الخلفاء فعن أصحاب رسول الله صلى الله عليه وسلم الأكابر فالأكابر وإذا لم أجد فعن التابعين وعن تابعي التابعين “Bir meselede cevap verirken eğer Resûlullah’dan (sav) gelen bir hadis bulamazsam hülefâ-i râşidînin akvâline bakarım, onunla cevap veririm. Hülefâ-i râşidînden gelen rivayetler arasında cevabını bulamazsam, büyük sahâbîlerin akvâline bakarım. Orada da bulamazsam sırası ile tâbiîninden ve tebe-i tâbiînden gelen bilgilere bakarım, onlarla cevap veririm...”¹²⁷³

Kadı Şüreyh (ö. 80/699), İbn Ebî Leylâ (ö. 83/702), Saîd b. el-Müseyyeb (ö. 94/712), Urve b. Zübeyr (ö. 94/713), İbrâhîm en-Nehaî (95/714), Hafsa bnt. Sîrîn (100/718), Şehr b. Havşeb (ö. 100/710), Ömer b. Abdilazîz (ö. 101/719), Hemmâm b. Münebbih (ö. 101/719), Şa’bî (ö. 103/722), Mücâhid b. Cebr (ö. 103/721), Tâvûs b. Keysân (ö. 106/728), Amre bnt. Abdirrahmân (ö. 106/724), İkrime el-Berberî (ö. 105/723), Kâsım b. Muhammed (ö. 107/725), İbn Sîrîn (ö. 110/728), Hasan el-Basrî (ö. 110/728), Mekhûl (ö. 112/730), Muhammed el-Bâkır (ö. 114/733), Atâ b. Ebî Rebâh (ö. 115/733), Katâde (ö. 117/735), Nâfi’ (ö. 117/735), Zeyd b. Ali (ö. 122/740), İbn Şihâb ez-Zührî (ö. 124/742), Ebü’z-Zinâd (ö. 131/749), Eyyûb es-Sahtiyânî (ö. 131/748), Rebîa b. Abdirrahmân (ö. 136/753), İbn Avn (ö. 141/758), İbn Şübrûme (ö. 144/761), A’miş (ö. 148/765), Ca’fer es-Sâdık (ö. 148/765), Ebû Hanîfe (ö. 150/767) meşhur tâbiînden bazılarıdır.

Tâbiîn içinde bir grup: Muhadramlar

Cahiliyye zamanında ve İslâm devrinde yaşamış olmakla beraber Hz. Peygamber’i (sav) Müslüman olarak göremeyen kimselere *muhadram* tabir edilmiştir. Hadis ravisi olarak muhadramûn tâbiîn neslinin büyükleri arasında sayılmıştır.¹²⁷⁴ *Kütüb-i tis’a*

¹²⁷³ Mansûr b. Yûnus, *Kitâbü'l-Minahî's-şâfiyât fi Şerhi'l-Müfredât*, Thk. Ahmed b. Muhammed el-Mutlak (Riyâd: Dâru Küñûzi İşbilyâ, 1. Basım, 2006), 1/24-25.

¹²⁷⁴ Mehmet Efendioğlu, “muhadramûn”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2020), 30/393-394.

üzerinde yapılan bir araştırmada 43 muhadram ravinin toplam 4541 rivayetinin bulunduğu tespit edilmiş, bunların içinde de en çok hadis nakledenlerin Ka'bü'l-Ahbâr, Ebû Vâil Şekîk b. Seleme, Mesrûk b. Ecda', Alkame b. Kays, Ebû Osmân en-Nehdî olduğu belirtilmiştir.¹²⁷⁵ İbn Hacer *el-İsâbe*'sinde erkek ve kadın 1400 kadar muhadram biyografisine yer vermiştir.¹²⁷⁶ *Kitâbü'l-Azame* ravileri içinde muhadram olanlar bulunmaktadır. Tespitlerimize göre bunların sayıları on bir olup toplam rivayetleri de 36 kadardır.¹²⁷⁷ Örnek olarak üç tanesini zikrelelim:

Ka'bü'l-Ahbâr

Tam adı Ebû İshâk Ka'b b. Mâti' b. Heynû' el-Himyerî'dir (ö. 32/652). Hz. Ebû Bekr'in (ra) hilafeti zamanında müslüman olmuştur. Hz. Ömer (ra) zamanında da Medine'ye gelmiştir. İsrâiliyat türü rivayetlerin İslâm kültürüne kazandırılmasında önemli bir paya sahiptir. Sahâbe ondan rivayette bulunmuştur. 104 sene yaşayan Ka'b, Hıms'da vefat etmiştir.¹²⁷⁸ İsrâiliyat kitaplarından tahdis ederdi. Sünnet'e dair bilgileri ashaptan almıştır. İslâm'ı güzel yaşamış ve dinde metin olmuştur. Nebil ulemadan idi.¹²⁷⁹ *Kitâbü'l-Azame*'de Ka'b'den 31 kadar rivayet bulunmaktadır.¹²⁸⁰

537 - حَدَّثَنَا أَحْمَدُ بْنُ إِبْرَاهِيمَ الْمَصَافِي حَدَّثَنَا عَبْدُ اللَّهِ بْنُ مُحَمَّدٍ بْنُ عُبَيْدٍ قَالَ: حَدَّثَنِي مُحَمَّدُ بْنُ الْحُسَيْنِ قَالَ: حَدَّثَنِي قُتَيْبَةُ حَدَّثَنَا لَيْثٌ عَنْ خَالِدِ بْنِ يَزِيدَ عَنْ سَعِيدِ بْنِ أَبِي هِلَالٍ عَنْ نُبَيْهِ بْنِ وَهْبٍ أَنَّ كَعْبَ الْأَحْبَارِ رَحِمَهُ اللَّهُ تَعَالَى قَالَ: مَا مِنْ فَجْرٍ يَطْلُعُ إِلَّا نَزَلَ سَبْعُونَ أَلْفَ مَلَكٍ مِنَ الْمَلَائِكَةِ حَتَّى يَحْفُوا بِالْقَبْرِ يَضْرِبُونَ بِأَجْنِحَتِهِمْ وَيُصَلُّونَ عَلَى النَّبِيِّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ حَتَّى إِذَا أَمْسَوْا عَرَجُوا وَهَبَطَ مِثْلُهُمْ فَصَنَعُوا مِثْلَ ذَلِكَ حَتَّى إِذَا انْشَقَّتِ الْأَرْضُ خَرَجَ فِي سَبْعِينَ أَلْفًا مِنَ الْمَلَائِكَةِ يُوقِزُونَهُ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ تَسْلِيمًا كَثِيرًا

Ka'b Hz. Âişe'nin (ra) huzuruna girdi. O arada Hz. Peygamber'den (sav) söz ettiler. Ka'b şöyle dedi: “Her sabah fecir tulu ettiğinde yetmiş bin melek yeryüzüne iner ve

¹²⁷⁵ Osman Bilgen, *Muhadramların Hadis İlmindeki Yeri* (Sakarya: Sakarya Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 1998), 155-156.

¹²⁷⁶ Seyit Avcı İbnü's-Salâh, İbn Hacer, Süyûtî gibi âlimleri referans göstererek 47 kadar muhadramın biyografik bilgilerini vermiştir. Bkz. Seyit Avcı, “Hadisçilere Göre Muhadramlar”, *İslâmî Araştırmalar Dergisi*, 18/2 (2005); 159-167.

¹²⁷⁷ *Kitâbü'l-Azame*'de isimleri geçen muhadramlar ve rivayet sayıları şöyledir: Abdullah b. Halife el-Anberî (ö. 67/686) (3), Ahnaf b. Kays (ö. 67/686) (4), Cübeyr b. Nüfeyr (ö. 80/700) (3), Ebû Fâlic el-Enmârî (ö. ?) (1), Ebû Müslim Abdullah b. Süveb el-Havlânî ed-Dârânî (ö. 62/681-82) (3), Ebû Osmân en-Nehdî (ö. 100/718) (2), Ebû Vâil Şakîk b. Seleme el-Esedî (ö. 82/701) (6), Ebû'l-Âliye Rufey' b. Mihrân er-Riyâhî el-Basrî (ö. 90/709) (5), Mesrûk b. el-Ecda' (ö. 62/682) (7), Tübey' (el-Himyerî) (1), Zâzân (ö. 82/702) (1).

¹²⁷⁸ Ziriklî, *el-A'lâm*, 5/228.

¹²⁷⁹ Zehebî, *Siyer*, 3/490.

¹²⁸⁰ 54, 87, 234, 243, 244, 300, 320, 325, 328, 335, 475, 494, 537, 543, 612, 624, 634, 730, 741, 777, 817, 893, 901, 911, 924, 944, 984, 1181, 1183, 1299, 1300 nolu rivayetler ondan nakledilmiştir.

kanatlarını çırparak Hz. Peygamber'in (sav) kabrini kuşatırlar ve ona salât-ü selâm getirirler. Akşam olunca göğe yükselirler. (Yetmiş bin melek gece - gündüz) inerek aynı şekilde bu zikre devam ederler. Mahşer günü yer yarılnca, Hz. Peygamber (sav) yetmiş bin melek arasında, melekler kendisine tazim ettikleri ve çokça selam getirdikleri halde mezarından çıkar.”¹²⁸¹

Ebû Vâil

Tam adı Ebû Vâil Şakîk b. Seleme el-Esedî (ö. 82/701) olup önemli muhadramlardandır.¹²⁸² *Kitâbü'l-Azame*'de biri mürsel-merfu olmak üzere toplam 6 rivayeti bulunmaktadır. Bu rivayetlerin ortak özelliği Abdullah b. Mes'ûd'dan gelmiş olmasıdır.¹²⁸³

89 - حَدَّثَنَا مُحَمَّدُ بْنُ يَحْيَى بْنُ مَرْزُوقٍ حَدَّثَنَا أَبُو دَاوُدَ عَنْ قَيْسٍ عَنْ عَاصِمٍ عَنْ أَبِي وَائِلٍ قَالَ: قَالَتْ قُرَيْشٌ لِلنَّبِيِّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ: انْسُبْ لَنَا رَبَّكَ فَأَنْزَلَ اللَّهُ عَزَّ وَجَلَّ: قُلْ هُوَ اللَّهُ أَحَدٌ اللَّهُ الصَّمَدُ لَمْ يَلِدْ وَلَمْ يُولَدْ وَلَمْ يَكُنْ لَهُ كُفُوًا أَحَدٌ يَا مُحَمَّدُ انْسُبْنِي إِلَى هَذَا

Ebû Vâil (rh) şöyle demiştir: “Kureyşliler Hz. Peygamber’e (sav) geldiler ve ‘Ey Muhammed! Bize Rabbini tanıtarif et’ dediler. Bunun üzerine Yüce Allah ‘De ki: O, Allah birdir. Allah Samed’dir. O, doğmamış ve doğurmamıştır. O’nun hiçbir dengi yoktur’ ayetlerini indirdi. (Yüce Allah şöyle burdu:) ‘Ey Muhammed! İşte beni bu sıfatlarla tarif ve tavsif et!’”¹²⁸⁴

Mesrûk

Tam adı Ebû Âişe Mesrûk b. el-Ecdâ' el-Hamdânî el-Kûfî'dir (ö. 62/682). Aslen Yemenli olup büyük tâbiînden ve muhadramûndandır.¹²⁸⁵ *Kitâbü'l-Azame*'de biri

¹²⁸¹ Ebû's-Şeyh, *Kitâbü'l-Azame*, 3/1023 (H no: 537).

¹²⁸² Ebû Vâil, 50 civarında sahâbiden rivayette bulunmuştur. Onun Kûfe'de Abdullah b. Mes'ûd'dun hadislerini en iyi bilen kişi olduğu belirtilir. *Büyük imam ve Kûfe'nin muhaddisi* şeklinde adı geçen Ebû Vâil, hadisçiler tarafından *sika* ve *kesirî* 'l-hadîs şeklinde nitelenmiştir. Bkz. Erdinç Ahatlı, “Şekik b. Seleme”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2010), 38/306.

¹²⁸³ 89, 225, 349, 354 502, 565 nolu rivayetler ondan nakledilmiştir.

¹²⁸⁴ Ebû's-Şeyh, *Kitâbü'l-Azame*, 1/371 (H no: 89).

¹²⁸⁵ İslâm fetihleri sırasında Kûfe'ye yerleşenlerdendir. Birçok sahâbiden rivayette bulunmuştur. İslâm fetihleri sırasında Kûfe'ye yerleşmiştir. Abdullah b. Mes'ûd'un halka kırâati ve sünneti öğreten önde gelen talebeleri arasında sayılmıştır. Bu sebeple rivayetlerinin önemli bir kısmı İbn Mes'ûd'dandır. Rivayetleri *Kütüb-i sitte*'de yer alan Mesrûk, kurrâdan olduğu için de Kûfe tefsir ekolü müfessirleri arasında zikredilmiştir. Bkz. Bünyamin Erul, “Mesrûk b. el-Ecdâ”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2004), 29/336-337.

mürsel-merfu olmak üzere toplam 7 rivayeti bulunmaktadır.¹²⁸⁶ Rivayetleri Hz. Âişe ve Abdullah b. Mes'ûd'dan gelmektedir. Bir de kendisine ait tefsir değerlendirmesi bulunmaktadır.

491 - حَدَّثَنَا إِسْحَاقُ بْنُ أَحْمَدَ حَدَّثَنَا عَبْدُ اللَّهِ بْنُ عِمْرَانَ حَدَّثَنَا أَبُو مُعَاوِيَةَ حَدَّثَنَا الْأَعْمَشُ عَنْ مُسْلِمٍ عَنْ مَسْرُوقٍ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُ: وَالتَّارِيعَاتِ عَرَفًا قَالَ: الْمَلَائِكَةُ

Mesrûk'dan (ra) nakledildiğine göre o, “Yemin olsun, (kâfirlerin ruhlarını) şiddetle çekip alanlara”¹²⁸⁷ meâlindeki ayette zikredilenlerin “melekler” olduğunu söylemiştir.¹²⁸⁸

Abdullah b. Halîfe

Tam adı Abdullah b. Halîfe el-Anberî el-Hemedânî'dir (ö. 67/686). Tâbiî ve muhadramdır. Hz. Ömer'den (ra) rivayette bulunmuştur. İbn Mâce ondan istiva ayeti hakkında nakilde bulunmuştur.¹²⁸⁹ *Kitâbü'l-Azame*'de toplam 3 rivayeti bulunmaktadır.¹²⁹⁰ Rivayetleri Hz. Ömer'den (ra) aktarmıştır.

260 - حَدَّثَنَا الْوَلِيدُ قَالَ: حَدَّثَنِي حُسَيْنُ بْنُ مَعْدَانَ حَدَّثَنَا عَبْدُ اللَّهِ بْنُ رَجَاءٍ قَالَ: حَدَّثَنَا إِسْرَائِيلُ عَنْ أَبِي إِسْحَاقَ عَنْ عَبْدِ اللَّهِ بْنِ خَلِيفَةَ قَالَ: أَتَيْتِ امْرَأَةً إِلَى النَّبِيِّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ فَقَالَتْ: ادْعُ اللَّهَ أَنْ يُدْخِلَنِي الْجَنَّةَ فَعَظَّمَ الرَّبُّ عِزَّ وَجَلَّ وَقَالَ: إِنَّ كُرْسِيَّهُ وَسِعَ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضَ...

Abdullah b. Halîfe'nin naklettiğine göre bir kadın Hz. Peygamber'e (sav) geldi ve “(Yâ Resûlellah!) Beni cennete koymasına için Allah'a dua ediver” dedi. Bunun üzerine Hz. Peygamber (sav) Yüce Allah'ı tazim etti ve şöyle buyurdu: “Allah'ın kürsüsü gökleri ve yeri kaplamıştır...”¹²⁹¹

¹²⁸⁶ 144, 343, 344, 491, 495, 508, 661 nolu rivayetler Mesrûk'dan nakledilmiştir.

¹²⁸⁷ Nâziât, 79/1.

¹²⁸⁸ Ebü's-Şeyh, *Kitâbü'l-Azame*, 3/966 (H no: 491).

¹²⁸⁹ Zehebî, *Mizânü'l-i'tidâl*, 2/414.

¹²⁹⁰ 193, 260, 261 nolu rivayetler ondan nakledilmiştir.

¹²⁹¹ Ebü's-Şeyh, *Kitâbü'l-Azame*, 2/650 (H no: 260).

3.4.6.5 Tebe-i tâbiînin akvâli

Tebeü't-tâbiîn sahâbe ve tâbiînden sonra gelen üçüncü nesil olarak bilinir. Terim manası *tâbiîni müslüman olarak gören ve bu hal üzere vefat edenler* demektir. Tebe-i tâbiîn dendiğinde daha çok Hz. Peygamber'in (sav) sünnetinin korunmasına, nakledilmesine ve anlatılmasına katkıda bulunan kimseler anlaşılmaktadır. Bu dönemin başlangıç ve bitiş tarihini kesin sınırlarla belirlemek oldukça zordur. Bazı âlimler 170/787- 220/835 tarihleri arasını tebe-i tâbiîn devri olarak kabul ederler.¹²⁹² Tebe-i tâbiîn neslinin, İslâm dininin gelecek nesillere aktarılmasında hizmetleri büyük olmuştur. Özellikle bu devirde hadis tahammülü esaslarının en mükemmel şeklini aldığı görülür. Hadislerin sistemli şekilde tasnife tabi tutulması bu dönemde ortaya çıkmıştır.¹²⁹³ İslâm hukuku da bu dönemde büyük gelişme göstermiştir. Hz. Peygamber'in (sav) övgüsüne mazhar olmuşlardır.¹²⁹⁴ Tebe-i tâbiînin görüşleri; söz ve serdettikleri bilgiler diğer alanlarda olduğu gibi itikâdî konularda da referans olmuştur.¹²⁹⁵

Evvâî, Süfyân es-Sevrî (ö. 161/778), Leys b. Sa'd (ö. 175/791), Mâlik b. Enes (179/795), Abdullah b. el-Mübârek (ö. 181/797), Ebû Yûsuf (ö. 182/798), Fudayl b. İyâz (ö. 187/803), Muhammed b. eş-Şeybânî (ö. 189/805), Süfyân b. Uyeyne (ö. 198/814), Şâfiî (ö. 204/820) tebe-i tâbiîn ileri gelenlerinden bazılarıdır.

Kitâbü'l-Azame'de konulara istidlal olarak en fazla tebe-i tâbiîn rivayetlerine yer verilmiştir. Onlar içinde zâhid, âbid ve sâlih olarak tanınan birçok muhaddis bulunmaktadır. Bu durum eserin sûfî literatür içinde değerlendirilmesine de imkân vermiştir.

¹²⁹² Ebû'l-Hasen Ali b. Sultan Molla el-Hervî el-Kârî, *Mirkâtü'l-meîâtîh şerhu Mişkâti'l-Mesâbih* (Beyrût: Dâru'l-Fîkr, 1. Basım, 2002), 9/3878 (H no: 6010).

¹²⁹³ Ebû Muhammed el-Hasen b. Abdurrahmân er-Râmehürmüzî, *el-Muhaddisü'l-fâsıl beyne'r-râvî ve'l-vâî*, thk. Muhammed Muhibbuddîn Ebû Zeyd (Beyrût: Dâru'z-Zehâir, 1. Basım, 2016) , 550.

¹²⁹⁴ Münâvî, *Feyzü'l-Kadîr*, 4/280 (H no: 5303).

¹²⁹⁵ Behûtî, *Kitâbü'l-Minahî's-şâfiyât*, 1/24-25.

Bazı zâhid âlimler ve rivayetleri:

Utbe el-Gulâm (ö. 170/787).

Tam adı Utbe b. Ebân el-Basrîdir. Hüznü yönü ile Hasan el-Basrî'ye benzetilmiştir. Zâhid, hâşi' ve hâif olarak nitelenmiştir. Basra'nın âbidlerinden idi, savm-i dehr tutardı. Ağladığını görenlere “Ben kusurlarıma ağlıyorum” derdi. Bizanslılarla yapılan bir savaşta şehit olmuştur.¹²⁹⁶ *Kitâbü'l-Azame*'de iki rivayeti vardır.

24 - حَدَّثَنَا أَحْمَدُ بْنُ الْحُسَيْنِ الْحَدَّاءُ قَالَ: حَدَّثَنَا أَحْمَدُ الدَّوْرَقِيُّ حَدَّثَنَا عَبْدُ اللَّهِ بْنُ عِيسَى الطُّفَاوِيُّ أَخْبَرَنِي أَبُو عَبْدِ اللَّهِ الشَّحَّامُ قَالَ: قُلْتُ لَهُ: مَا كَانَتْ عِبَادَتُهُ يَغْنِي عَنْهُ الْعِلَامُ قَالَ: كَانَ يَسْتَقْبِلُ الْقِبْلَةَ فَلَا يَزَالُ فِي فِكْرَةٍ وَبُكَاءٍ حَتَّى يُصْبِحَ

Ebû Abdillâh eş-Şahhâm'a Utbetü'l-Gulâm'ın ibadetinin nasıl olduğu sorulmuş, o da şöyle anlatmıştır: “Utbe kibleye döner, sabaha kadar tefekkür eder ve ağlardı.”¹²⁹⁷

Fudayl b. İyâz

İclî ondan söz ederken “Kûfeli, sika, âbid, sâlih biridir, Mekke'de ikamet etmiştir” demiştir. Kaynaklarda zühd ve takvası hakkında geniş bilgilere yer verilmiştir. Korku, hüzn ve ağlama haline sahipti. Gülerken görülmediği kaydedilmiştir.¹²⁹⁸ *Kitâbü'l-Azame*'de 7 kadar rivayetin isnadında adı geçmektedir.

156 - حَدَّثَنَا عَبْدُ اللَّهِ بْنُ مُحَمَّدٍ الْقَيْسِيُّ حَدَّثَنَا مُحَمَّدُ بْنُ إِسْحَاقَ حَدَّثَنَا أَحْمَدُ بْنُ أَبِي الْخَوَارِجِيِّ حَدَّثَنَا أَبُو مُوسَى عَنْ فَيْضِ الرَّقِيِّ قَالَ: قَالَ فَضِيلُ بْنُ عِيَاضٍ رَحِمَهُ اللَّهُ تَعَالَى: مَا قَالَ اللَّهُ تَبَارَكَ وَتَعَالَى لِشَيْءٍ قَطُّ: كُنْ مَرَّتَيْنِ

Fudayl b. İyâz (rh) şöyle demiştir: “Yüce Allah hiçbir şey için asla ‘Ol, ol’ diye iki kere dememiştir.”¹²⁹⁹

¹²⁹⁶ Zehebî, *Siyer*, 7/62.

¹²⁹⁷ Ebü's-Şeyh, *Kitâbü'l-Azame*, 1/232 (H no: 24).

¹²⁹⁸ Zehebî, *Siyer*, 8/422; Osnam Türer, “Fudayl b. İyâz”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1996), 13/208-209.

¹²⁹⁹ Ebü's-Şeyh, *Kitâbü'l-Azame*, 2/490 (H no: 156).

Ahmed b. Ebi'l-Havârî (ö. 246/861).

Şam'ın zâhid ve muhaddislerindendir. Cüneyd-i Bağdadî (ö. 297/909) ondan “Şam'ın gül kokulu çiçeği” diye bahsederdi. *Kitâbü'l-Azame*'de 21 kadar rivayetin isnadında adı geçmektedir.

70 - عَنْ أَحْمَدَ بْنِ أَبِي الْخَوَارِيزِيِّ رَجَمَهُ اللَّهُ قَالَ: التَّقَى حَكِيمَانِ مِنَ الْحُكَمَاءِ فَقَالَ أَحَدُهُمَا لِصَاحِبِهِ: بِمِ عَرَفْتُ رَبَّكَ قَالَ: بَفَسْخِ الْعَزْمِ وَمَنْعِ الْهَمِّ لَمَّا عَزَمْتُ فَأَزَالَ نِيَّ الْقَدَرُ وَهَمَمْتُ فَحَالَ بَيْنِي وَبَيْنَ هَمِّي فَعَلِمْتُ أَنَّ الْمُسْتَوَلِيَّ عَلَى قَلْبِي غَيْرِي...

Ahmed b. Ebi'l-Havârî'den (rh) nakledildiğine göre o şöyle anlatmıştır: “İki bilge karşılaşmışlar. İçlerinden biri arkadaşına ‘Rabbini ne ile bilebildin?’ diye sormuş. O da şöyle cevap vermiş: ‘Ne zaman bir şeyi yapmaya karar versem ve istesem, kader beni bundan uzaklaştırıyor, benimle arzum arasına giriyor! Burdan anladım ki kalbime hâkim olan ben değilim (Allah Teâlâ) imiş...”¹³⁰⁰

3.5 Muhtevası

Hadis kaynaklarında kitâb ve bâb şeklinde başlıkların kullanılması, hicrî 2. yüzyıla kadar dayanmaktadır. Râmhürmüzî'nin beyanına göre ilk tasnif ve tebvîb çalışmasını yapanlar Basra'da er-Rebî' b. Sabîh (ö. 160/776)¹³⁰¹ ve Saîd b. Arûbe (ö. 156/773)¹³⁰² olmuşlardır.¹³⁰³ *Kütüb-i sitte* müellifleri de eserlerini kitâb ve bâb başlıkları altında konuları zikretmişlerdir. Kitâb kelimesi ile aynı konudaki hadislerin ana başlığına, bâb kelimesiyle de bunların alt başlıklarına işaret edilmiştir. *Kütüb-i sitte* yaklaşık 35 ila 97 arasında kitâb ve binlerce bâb ihtiva etmektedir. İlgilenenler bu başlıklar sayesinde fikhî, ahlâkî ve itikâdî hadisleri kolaylıkla bulabilmektedirler. Kitâb başlıklarının başka işlevleri de bulunmaktadır. Müellifler bâblarla itikâdî ve fikhî düşüncelerini

¹³⁰⁰ Ebü's-Şeyh, *Kitâbü'l-Azame*, 1/230-232 (H no: 70).

¹³⁰¹ Tam adı Ebû Bekr er-Rebî' b. Sabîh es-Sa'dî'dir. Âbid ve vera sahibi biri idi. Deniz yolu ile Hindistan tarafına gazaya çıkmış ve 160 yılında bu gazada vefat etmiştir. Ebû Nuaym, *Hilyetü'l-evliyâ*, 6/304.

¹³⁰² Tam adı Ebü'n-Nadr Saîd b. Arûbe el-Adevî el-Basrî'dir. Hadiste imam ve hâfızdır. Hasan-ı Basrî'den semâda bulunmuştur. Basra'da ilk bâbları tasnif eden o olmuştur. İbn Sa'd onun sika ve çok hadis rivayet eden biri olduğunu söylemiştir. Bkz. İbn Sa'd, *Kitâbü't-Tabakâti'l-kebir*, 9/273.

¹³⁰³ Râmhürmüzî, *el-Muhaddisü'l-fâsıl*, 611.

yansıtırlar. Bu açıdan bakıldığında Ebü’ş-Şeyh’in itikâdî düşüncelerini ve konulara yaklaşım tarzını *Kitâbü’l-Azame* başlıklarından görmek mümkündür.

3.5.1 Bâblar

1. Allah’ın ayetleri, kudreti, mülkü, saltanatı, azamet ve vahdâniyeti üzerinde tefekkür yapılması
2. Allah’ın azameti, vahdâniyeti, hükmü, tedbîri ve saltanatına dair bir tefekkür çeşidi
3. Allah’ın azamet ve vahdâniyetini tefekkür edenin fazileti
4. Yüce Allah’ın vahdâniyetini; kudret ve saltanatının büyüklüğünü; hikmet ve tedbîrinin letâfetini; sun’unun acâipliklerini marifet; vasıfların O’nu ihâta edemeyeceği ve düş ve hayallerin O’nu idrâk edemeyeceği
5. Yüce Allah’ı tazim etmek; O’nun tam olarak idrâk edilemeyeceği, tavsif yapılamayacağı ve ihâta edilemeyeceği
6. Yüce Allah’ın ayetleri, azameti, efendiliği, şerefi ve nesebi
7. Yüce Rabbimizin şe’ni, emri ve kazâsı
8. Yüce Rabbimizin affı, kudretinin büyüklüğü; merhamet, lütuf, af, cömertlik ve kereminin çokluğu
9. Yüce Rabbin arşı, kürsüsü ve her ikisinin yaratılışı; Rabbin arşının fevkında ulüvvü
10. Yüce Rabbimizin zâtını perdelemesi
11. Meleklerin yaratılması ve sayılarının çokluğu
12. Yerler ve göklerde görevli melekler
13. Mikâil; yaratılışının büyüklüğü ve görevleri

14. İsrâfîl'in sıfatı ve görevleri
15. İsmâîl (adlı meleğin) yaratılışı
16. Rûh'un sıfatı
17. Ölüm Meleği'nin sıfatı, yaratılışının ve kuvvetinin büyüklüğü
18. Arşı taşıyan melekler ve yaratılışlarının büyüklüğü
19. Rûhu'l-Emîn olan Cibrîl'in yaratılışı
20. Göklerin sıfatı
21. Allah'ın azameti; lütfunun acâibi; güneş ve aydaki hikmeti
22. Yıldızlar
23. Bulut ve sıfatı
24. Yağmur ve yağması
25. Gök gürültüsü ve şimşek
26. Galaksi/samanyolu
27. Rüzgârlar
28. Mahlûkâtın başlangıcı
29. Yerlerin sıfatı; Allah'ın yeryüzündeki mahlûkatı
30. Deniz ve balığın sıfatı; yaratılışlarının büyüklüğü ve onlardaki acayiplikler
31. Nil'in sıfatı ve bittiği yer

32. Yerin genişliği
33. Yarattığından bu yana Yüce Allah'ın mahlûkatını gözetmesi
34. Arz'da Allah'ın kullarının çokluğu ve onlara mahsus nimetler
35. Zülkarneyn kıssası ve mülkünün genişliği, Allah'ın onu yeryüzüne muktedir kılması ve saltanatı
36. Kâfdağı
37. İrem
38. Süleymân b. Dâvûd'un (as) kürsüsü
39. Nemrûd; saltanatının büyüklüğü, azması ve en zayıf bir varlığın ona musallat kılınması
40. Allah'ın Arz-ı Mukaddes'e girmelerini yasakladığı Ashâb-ı Mûsâ
41. Âc b. Âk kıssası
42. Amâlîka ve Cebâbire halkı; ceset ve meyvelerinin büyüklüğü
43. İlyâs'ın sıfatı ve yaratılışının büyüklüğü
44. Mâide ve sıfatı
45. Âdem ve Havvâ'nın (as) yaratılışı
46. Yüce Allah'ın sanat ve hikmetinin latifliği, tedbîrinin güzelliği
47. Cinler ve yaratılışları
48. Dağ, ağaç, hayvan, kuş ve yırtıcı hayvanlar gibi mahlûkatın tesbîhatı

49. Gündüz ve gece saatleri; mahlûkâtın her bir saatte yaptığı ibadetler

50. Atın yaratılışı

51. Çekirgenin yaratılışı

Kitâbü'l-Azame'nin konu başlıklarına bakıldığında adına uygun bir içeriğin tasarlanmış olduğu görülmektedir.

3.5.2 Rivayetlerin Sayısı ve Bâblara Göre Dağılımı

Rivayet dönemi eserlerinde genel itibariyle bâbların ve rivayetlerin sıra numaraları verilmemiştir. Hatta bazı hadis kitaplarında bâblar dahi yazılmamıştır. Mesela *Sahîh-i Müslim*'in bâb başlıkları daha sonra İmam Nevevî tarafından konmuş ve böylece konular birbirinden kesin hatlarla ayrılmıştır.¹³⁰⁴ Numaralandırma çalışmaları araştırmacıların değerlendirmelerine göre çeşitlilik arz edebilmektedir. *Kitâbü'l-Azame*'nin bâb ve rivayetlerinin numaralandırılması muhakkikleri tarafından yapılmıştır. Mübârekfûrî'nin tespitine göre kitapta 51 bâb, 1303 rivayet yer alırken, Muhammed Fâris rivayetlerin sayısını 1320 olarak belirlemiştir.

3.5.3 Konuların Genel Dağılımı ve Değerlendirilmesi

Bir eser hakkında değerlendirmelerde bulunabilmek için muhtevasının incelenmesi gerekir. Konuların genel dağılımının nasıl olduğu, başlıkların altında serdedilen bilgiler, bu bilgilerin başlık ile alakası, bilgilerin başlık altında gerekliliği veya gereksizliği, İslâm'ın genel değerlerine uyup uymadığı gibi hususların araştırılıp değerlendirilmesi eser incelemelerinde olması gereken çalışmalardır.

¹³⁰⁴ M. Yaşar Kandemir, "el-Câmiu's-sahîh", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1993), 7/129.

Birinci bâb: Allah'ın ayetleri, kudreti, mülkü, saltanatı, azamet ve vahdâniyyeti üzerinde tefekkür yapılması

Ebü's-Şeyh Allah'ın azametini anlattığı kitabına ilk konu olarak tefekkürle başlamıştır. Çünkü Allah'ın azametinin idrâk etmek ancak tefekkürle mümkün olabilmektedir. Allah'ın azamet ve kudretini anlatan ayet ve rivayetlerde tefekküre atıflar yapılmaktadır. Burada tefekkürün özellikle seçilmesi Hz. Peygamber'den (sav) gelen ve Ebü's-Şeyh'in de naklettiği çeşitli rivayetlerde geçen ifadeler olmalıdır. Yirminci rivayette bu açıkça görülmektedir.

20 - حَدَّثَنَا الْوَلِيدُ بْنُ أَبَانَ قَالَ: حَدَّثَنِي مُحَمَّدُ بْنُ عَمَارٍ حَدَّثَنَا إِسْحَاقُ بْنُ سُلَيْمَانَ حَدَّثَنَا مُعَاوِيَةُ بْنُ يَحْيَى عَنْ يُونُسَ بْنِ مَيْسَرَةَ قَالَ: خَرَجَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ عَلَى أَصْحَابِهِ وَهُمْ يَذْكُرُونَ عَظَمَةَ اللَّهِ فَقَالَ: مَا كُنْتُمْ تَذْكُرُونَ قَالُوا: كُنَّا نَتَفَكَّرُ فِي عَظَمَةِ اللَّهِ فَقَالَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ: أَلَا حَقٌّ فِي اللَّهِ فَلَا تَفَكَّرُوا ثَلَاثًا أَلَا فَتَفَكَّرُوا فِي عَظَمِ مَا خَلَقَ ثَلَاثًا

Yûnus b. Meysere (ö. 132/750) şöyle anlatmıştır: “Ashâb-ı kirâm Allah'ın azametinden bahsederlerken Resûlullah (sav) onların yanına çıkageldi ve ‘Ne konuşuyorsunuz?’ buyurdu. Onlar da ‘Allah'ın azameti konusunda tefekkür ediyoruz’ dediler. Bunun üzerine Resûlullah (sav) üçer kez tekrar ederek şöyle buyurdu: ‘Dikkat edin! Doğru olan şu ki Allah'ın zâtı üzerinde tefekkür etmeyiniz! Dikkat edin! Allah'ın yarattığı şeyler üzerinde tefekkür ediniz!’”¹³⁰⁵

Bu ve benzer rivayetlere bakıldığında عَظَمَةُ اللَّهِ “Allah'ın azameti” terkibi ile “tefekkür” birlikte geçmektedir. Rivayetlerde geçen عَظَمَةُ اللَّهِ terkibi, kitabın adının kaynağı olarak karşımıza çıkmaktadır. Burada Hz. Peygamber (sav) tefekkürün hem öneminden hem de sınırlarından söz etmiştir. Tefekkür etmek İslâm dininde önemli bir emirdir. Ayet ve hadislerde sıklıkla tefekkür edilmesinin önemine vurgu yapılır. فکر kökünden gelen تَفَكَّرَ kelimesi “aklı ve düşünceyi çalıştırma, zihnî düşünüş” gibi manalara gelir. Terim olarak “bir işin akıbeti üzerinde düşünmek, ibret alarak bir şey üzerinde derinleşmek” demektir.¹³⁰⁶ Tefekkür düşünme biçimlerinden biridir. Arapçada düşünmeyi ifade eden kelimelerin başında *nazar*, *tefekkür*, *tedebbür*, *i'tibâr*,

¹³⁰⁵ Ebü's-Şeyh, *Kitâbü'l-Azame*, 1/236.

¹³⁰⁶ Râğib el-İsfahânî, *el-Müfredât fî garîbi'l-Kur'ân*, “fekera”, 543; Şaban Peker, *Tefekkür Kavramı ve Kur'ân Ayetlerindeki Yansımaları* (Şırnak: Şırnak Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2015), 8.

teakkul, teemmül, re'y kelimeleri gelmektedir.¹³⁰⁷ “Tezekkür, ebsâr, akıl, ülü’l-elbâb, kalp, ilim, fıkıh, şuur, hıcr, ülü’n-nühâ” kelimeleri ve türevleri de düşünme ile ilgili kavramlar arasındadır.¹³⁰⁸

Tefekkürün Kur’ân’da apayrı bir önemi vardır. Tefekküre dair 700 civarında ayet bulunmaktadır.¹³⁰⁹ Ayetlerden bazıları şöyledir: “كَذَٰلِكَ يُبَيِّنُ اللَّهُ لَكُمُ الْآيَاتِ لَعَلَّكُمْ تَتَفَكَّرُونَ” Allah etraflıca düşünesiniz diye size ayetleri böylece açıklıyor.”¹³¹⁰ “فَاقْصُصِ الْقَصَصَ لَعَلَّهُمْ يَتَفَكَّرُونَ”¹³¹¹ “Şimdi sen onlara bu kıssaları anlat ki tefekkür etsinler!”¹³¹¹ “يُنْبِتُ لَكُمْ بِهِ الزَّرْعَ وَالزَّيْتُونَ”¹³¹¹ “O su ile sizin için ekinler, zeytinlikleri hurma ağaçları, üzüm bağları ve her türden daha nice ürünler yetiştirir. Şüphesiz ki bunda tefekkür edenler için bir delil vardır.”¹³¹² “وَتِلْكَ الْأَمْثَالُ لَضَرِبُهَا لِلنَّاسِ لَعَلَّهُمْ يَتَفَكَّرُونَ”¹³¹² “Biz bu misalleri insanlara tefekkür etsinler diye veriyoruz.”¹³¹³ “إِنَّمَا أُعْطِكُمْ بِوَاحِدَةٍ”¹³¹³ “(Ey Habîbim! Sana deli gözüyle bakanlara) söyle: Size bir öğüdüm var: (Heva ve asabiyet göstermeden) ikişer ikişer ve(ya) birer birer (nasıl isterseniz) Allah için kalkın sonra da bir tefekkür edin! Bileceksiniz ki arkadaşınızda (yani bende) hiç bir delilik yoktur. O sadece sizi, şiddetli bir azabın öncesinde uyarmakla görevli bir peygamberdir.”¹³¹⁴ “أَفَلَا يَنْظُرُونَ إِلَى الْإِبِلِ كَيْفَ خُلِقَتْ وَإِلَى السَّمَاءِ كَيْفَ رُفِعَتْ وَإِلَى الْجِبَالِ كَيْفَ نُصِبَتْ وَإِلَى الْأَرْضِ كَيْفَ سُطِحَتْ فَذَكِّرْ إِنَّمَا أَنْتَ مُذَكِّرٌ” (İnsanlar) devenin nasıl yaratıldığına, göğün nasıl yükseltildiğine, dağların nasıl dikildiğine, yerin nasıl serildiğine bir bakmazlar mı? İnsanlara sen öğüt ver. Çünkü sen ancak bir öğüt vericisin.”¹³¹⁵

Hadislerde ve selef-i sâlihînin akvâlinde de tefekkürün önemi vurgulanmıştır. *Kitâbü'l-Azame* 'nin ilk üç bâbında ve diğer bâblarda geçen onlarca rivayet tefekkürün önemine vurgu yapmak için serdedilmiştir.

¹³⁰⁷ İlhan Kutluer, “düşünme”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1994), 10/53-57.

¹³⁰⁸ Kutluer, “düşünme”, 10/53-57; Peker, *Tefekkür Kavramı*, 12-19.

¹³⁰⁹ Peker, *Tefekkür Kavramı*, 10.

¹³¹⁰ Bakara, 2/219.

¹³¹¹ A'râf, 7/176.

¹³¹² Nahl, 16/11.

¹³¹³ Haşr, 59/21.

¹³¹⁴ Sebe, 34/46.

¹³¹⁵ Gâşiye, 88/17-21.

İslâm'ın düşünceye verdiği önemin yanı sıra düşünmenin biçimi, hareket noktaları ve gayesi de önemli olmalıdır.¹³¹⁶ Tefekkür ancak zihinde tasavvur edilebilecek şeyler hakkında mümkündür. Onun için Allah'ın yarattığı varlıklar hakkında tefekkür mümkündür.¹³¹⁷ Fakat Allah'ın zât-ı akdesi hakkında tefekkür mümkün değildir. Çünkü Allah hiçbir şekilde sûret olarak vasıflandırılmaz ve şekil olarak hayal edilemez.¹³¹⁸ Allah'ın isim ve sıfatları anlama ve ifade etme noktasında, İslâm düşünce tarihinde çeşitli anlayışlar ortaya çıkmış, bu konuda ifrat ve tefrite kayanlar olmuştur. Ebü's-Şeyh *Kitâbü'l-Azame*'sinde tefekkürün sınırlarını bize göstermektedir. Ona göre Allah'ın zâtı hakkında kesinlikle tefekkür edilmemelidir; Allah'ın isim ve sıfatları rivayetlerde nasıl gelmişse öylece -ilave ve eksik yapmadan- kabul edilmeli isim ve sıfatları konusunda ta'til, tahrîf, teşbîh, tecsîm ve tekyîfe gidilmemelidir. Tefekkür ancak mahlûkat ve Allah'ın nimetleri gibi alanlarda olmalıdır.

Ebü's-Şeyh *Kitâbü'l-Azame*'sinde tefekküre dair üç bâb açmıştır. Bunlardan biri tefekkürün fazileti ve emredilmesi ile ilgilidir. Burada toplam kırk bir rivayet nakledilmiştir. 7 merfu, 6 mevkuf, 28 de maktu türündendir. Aralarında Ebü's-Şeyh'in infirad ettiği rivayetler vardır ki bunlar rivayet kaynağı açısından çok değerlidir. İkinci bâb tefekküre dair örnek bir sunumdur. Burada rivayet nakledilmemiştir. Ebü's-Şeyh "Ve kendinizde (de Allah'ın azametine delalet eden kanıtlar vardır). Hiç görmüyor musunuz?"¹³¹⁹ meâlindeki ayeti zikrederek kendi yorumundan nasıl tefekkür edileceğine dair güzel bir örnek vermektedir. Üçüncü bâbda ise tefekkür edenin faziletli oluşuna dair rivayetlere yer vermiştir. Burada biri merfu, beşi mevkuf, on dördü de maktu olmak üzere toplam 20 kadar rivayet vardır. Rivayetlerden biri şöyledir:

6 - حَدَّثَنَا عَبْدُ اللَّهِ بْنُ سُلَيْمَانَ بْنِ الْأَشْعَثِ أَنَا مُوسَى بْنُ جَرَامٍ عَنْ عَبْدِ الْعَزِيزِ بْنِ خَالِدٍ عَنْ سُفْيَانَ فِي قَوْلِهِ وَأَنَّ إِلَى رَبِّكَ الْمُنْتَهَى قَالَ: لَا فِكْرَةَ فِي الرَّبِّ

¹³¹⁶ Kutluer, "düşünme", 10/53-57.

¹³¹⁷ *Riyazü's-sâlihîn*'de şöyle bir başlık atmıştır: باب التفكير في عظيم مخلوقات الله تعالى وفناء الدنيا وأحوال الآخرة وسائر أمورهما. "Yüce Allah'ın yarattıklarının büyüklüğünü, dünyanın bir sonu olduğunu, ahiretin dehşetli durumlarını, dünya ve ahiretin öteki hallerini, nefsin kusurlu oluşunu, onu arındırmayı ve doğruluğa yönlendirmeyi düşünmek"

¹³¹⁸ Râğib el-İsfahânî, *el-Müfredât fî garibi'l-Kur'ân*, "fekera", 543.

¹³¹⁹ Zâriyât, 51/21.

Süfyân es-Sevrî (rh) “En sonunda yalnız Rabbine varılacaktır”¹³²⁰ meâlindeki ayetin tefsiri sadedinde şöyle demiştir: “Rabb(in zâtı) hakkında fikir yoktur (Onun zâtı hakkında tefekkür etmeyiniz).”¹³²¹

İkinci bâb: Allah’ın azameti, vahdâniyeti, hükmü, tedbîri ve saltanatına dair bir tefekkür çeşidi

Bu bâb bir önceki bâba bağlıdır. Önceki bâbda Allah’ın ayetleri hakkında tefekkür emir ve teşvik edilirken bu bâbda tefekkür üslubundan söz ediyor. Tefekkürün nasıl olacağına dair bir örnek sunum yapılıyor. Yüce Allah, düşünmemiz gereken alanları zaman zaman zikrederek insanı düşünmeye teşvik etmektedir. *وَفِي الْأَرْضِ آيَاتٌ لِلْمُوقِنِينَ* “Kesin olarak müminler için yeryüzünde ve içinde (Allah’ın birliğini, kudret ve hükümlerliğini gösteren) deliller vardır. Görmüyor musunuz? Gökte de hem rızkınız hem de size vaad olunan şeyler vardır.”¹³²²

Ebü’s-Şeyh *وَفِي أَنْفُسِكُمْ أَفَلَا تُبْصِرُونَ* ayetinden örnek vererek tefekkürün en yakından olması gerektiğini göstermiş oluyor. *الترقي من الأقرب إلى الأبعد* “Terakki, en yakından en uzağa doğru olur” düsturunca önce kendi varlığımızı bilmek insanı daha fazla Allah’ı tanıma imkânı verir.¹³²³ *مَنْ عَرَفَ نَفْسَهُ فَقَدْ عَرَفَ رَبَّهُ* “Kim nefsinin tanırsa Rabbini tanır” denmiştir.¹³²⁴ Şu halde ilk önce insanın kendinden tefekküre başlaması gerekiyor. Zira insanda sayılamayacak kadar Allah’ın tedbîr, azamet ve kudretine dair deliller bulunmaktadır. İnsan kendi varlığına baktığında ziyade ve eksiksiz bir şekilde yaratıldığını görecektir. Bu da Allah’ın varlığının bir delilidir.

Ebü’s-Şeyh bu bâbda insandaki çok sayıdaki azanın vazifelerinden, ince terkip ve tedbîrinden söz etmiştir. Burada her şeyi tesadüfe bağlayanlara muazzam cevaplar verilmiştir. İnsan bünyesindeki acayiplikler gösterilerek bunların Allah’tan başkası

¹³²⁰ Necm, 53/42.

¹³²¹ Ebü’s-Şeyh, *Kitâbü’l-Azame*, 1/217-218.

¹³²² Zâriyât, 51/21-22.

¹³²³ İsmail Hakkı Bursevî, Hz. Mûsâ’nın Hz. İbrahim’den önce zikredilmesini şöyle açıklamıştır: *هو من باب الترقي من الأقرب إلى الأبعد* “En yakın olanın daha çok tanınması sebebiyle bu ayet, en yakından en uzağa doğru bir yükseliş bâbında peygamberleri sıraya dizmiştir.” İsmail Hakkı Bursevî, *Rûhu’l-beyân* (İstanbul, 1330), 9/246.

¹³²⁴ Süyûtî, *el-Hâvî*, 2/226-229; Süyûtî, *ed-Dürerü’l-müntesire*, 185 (H no: 393).

tarafından yapılamayacağı ifade edilmiştir. Yapmak bir tarafa bunları tam bilmek bile mümkün değildir.

Ebü's-Şeyh ikinci bâb başlığı altında şöyle demiştir:

Yüce Allah şöyle buyurmuştur: *وَفِي أَنْفُسِكُمْ أَفَلَا تُبْصِرُونَ* “Ve kendinizde (de Allah’ın azametine delalet eden kanıtlar vardır). Hiç görmüyor musunuz?”¹³²⁵ Kul kendindeki kanıtları tefekkür ettiği zaman rubûbiyyet ayetleri kendisine aydınlanır, yakîn nurları parlar, şek ve şüphe musibetlerinden ve tereddüt karanlığından kurtulur. Mesela kişi kendi varlığına baktığında onu; birleşik/entekre, örtülü/saklanmış, toplanmış, birleşmiş/entekrasyon-sentezz-bileşim, ahenkli-uyumlu, desenli-/figürlü-dekoratif, mürekkeb/birbiri ile karışmış-birleşmiş, bileşik olduğunu görür. Bu gözlemden sonra bilir ki bedeni kendiliğinden düzenlenmiş olamaz; illa onu düzenleyen bir zât vardır. Kendiliğinden olmuş olamaz; ila onu yapan biri vardır. Sen o bünyede bir düzenleyenin tedbîrini bulursun, müdebbiri gösterdiğine tanıklık edersin. Bu gözlem tıpkı bir binanın duvarlarını ve bölümlerini gözlemen gibidir. Mesela binanın tavanına bakarsın hurma dallarıyla onun üstüne tavan yapıldığını, açılarını, üstünün çamurlarla sıvandığını, bir kapısının olduğunu ve kapısının kapatılıp kilitlendiğini, ihtiyaç halinde açılması için anahtar konulduğunu görürsün. İşte bütün bunlar o binanın bir bânisinin olduğuna delildir. İnsan cismi de böyledir. Sen ona baktığında ve üzerinde tefekkür ettiğinde cesedin üzerinde müdebbirin varlığına şahitlik eden tedbîrin izlerini bulursun. İnsanların hepsi çok iyi bilirler ki kendileri daha önce hiçbir şey idiler; yeryüzünde onlara dair ne bir iz, ne de bir zikir ve yâdları vardı.¹³²⁶ Derken kendilerinin farkına bile varmadan bilinir, sûretli ve bünye sahibi kimseler oldular. Bünyelerinde kendilerine ihtiyaç duyacakları miktar organ ve uzuvlar meydana geldi. Ahenkli, muntazam etler, kan damarlarıyla çevrili kemikler, sağlam bir deri ile sarıp sarmalanmış, eti ve kanı tamamlanmış bir bünye olarak var edilmiş! Bize ulaşan bilgiye göre bünyeye 248 kemik çatılmış ve 360 damar ile bağlanmış; bunlarla insan bir yere ulaşıyor veya bir yerden ayrılıyor, bir nesneyi kabzediyor veya salıveriyor, bir nesneyi uzatıyor veya çekiyor (ve sayısız işler yapıyor). Allah insan bünyesinde ihtiyaçlarını gidermesi için dokuz kapı kılmıştır. Onlardan biri duyması için delik

¹³²⁵ Zâriyât, 51/21.

¹³²⁶ Dehr, 76/1.

vaziyette iki kulaktır. Bir canlı kulağa girip ardından dimağa nüfuz etmesin diye kulak içindeki su acı kılınmıştır. Bu su, bir canlı için öldürücü bir zehirdir. O kapılardan bir diğeri görmek için kurgulanmış iki gözdür...”¹³²⁷

Ebü’ş-Şeyh sözünü ettiğimiz bâbda insan cisminin terkinin keyfiyetini çok ince bir şekilde tafsilatlı olarak anlatmıştır. Organ ve uzuvlar konusunda uzman bir ârifin konuşması gibi konuşmuştur. Her bir uzvun sırlarından ve faydalarından söz etmiştir. Azaların vazifelerini izah etmiştir. Buradan çıkan sonuç şudur: Ebü’ş-Şeyh tıp ilminde de malumat sahibi bir kimsedir.¹³²⁸ Ebü’ş-Şeyh insan cismindeki bu muhkem terkihi anlatırken yaratılışa tesadüfün varlığı fikrinin de geçersizliğine deliller ileri sürmüştür. O şöyle der: “Kendilerine benzer bir şeyi yaratmaları şöyle dursun varlıklarını bile bilmekten aciz olan bu acâib ve harikulade şeyler kendi kendilerine olamazlar ve onları var etmeye de kimsenin gücü yetmez. Ancak onları Hakîm ve Kadîr olan bir zât inşa edebilir. O da Allah’tan başkası değildir.”¹³²⁹

Ebü’ş-Şeyh Allah’ın azamet ve kudretine dair delilleri insan cisminden verdikten sonra âfâkî delillere yöneliyor, dış dünyadan örnekler veriyor. İnsanın her an istifade ettiği yer, gök, güneş, ay, yağmur, gece, gündüz, hayvanlar ve diğer varlıkları zikrediyor. Bunların Hakîm, Alîm, Semî ve Basîr olan bir Zât-ı Akdes’in yaratabileceğini söylüyor.

Bahsin sonunda ise “öldükten sonra dirilmek” konusuna değiniyor. Diriliş inancı, iman esaslarının temelini oluşturur. Kur’ân-ı Kerîm’de kâfirlerin bu konudaki tereddütlerini ortadan kaldıracak deliller getirilmiştir.¹³³⁰ Ebü’ş-şeyh diriliş inancının olacağına dair ölü olan habbeyi misal getirmiştir. “Habbe” ilk yere atıldığında ve toprağa gömüldüğünde yaprak, dal ve budak, meyve, renk ve hareket gibi canlılık alameti taşıyan hiçbir belirti taşımamaktadır. Toprakta kalıyor ve Allah onu ihya ediyor ve neticede gömüldüğü yerden dallı budaklı, yapraklı, meyveli, renkli, kokulu, tatlı ve kımıldayarak çıkıyor. İşte insanın öldükten sonra dirilmesi de böyledir; ölüp

¹³²⁷ Ebü’ş-Şeyh, *Kitâbü’l-Azame*, 1/271-287.

¹³²⁸ Ebü’ş-Şeyh, *Kitâbü’l-Azame*, 1/117.

¹³²⁹ Ebü’ş-Şeyh, *Kitâbü’l-Azame*, 1/117-118.

¹³³⁰ Bakara, 2/73, 259, 260; A’râf, 7/57.

hareketsiz, cansız, duymaz ve işitmez vaziyette, ölü bir habbe gibi o da toprağa konur sonra da canlı, hareket eder ve duyar bir vaziyette topraktan çıkacaktır.¹³³¹

Ebü's-Şeyh'in kitabında takip ettiği bu üslup Kur'an'ın üslubudur. Çok sayıda ayet-i kerîme öldükten sonra dirilmeyi bu üslupla ispat etmiş ve delil getirmiştir. Bu ayetlerden bazıları şöyledir:

وَهُوَ الَّذِي يُرْسِلُ الرِّيَّاحَ بُشْرًا بَيْنَ يَدَيْ رَحْمَتِهِ حَتَّىٰ إِذَا أَقْلَّتْ سَحَابًا ثِقَالًا سُقْنَاهُ لِبَلَدٍ مَّيِّتٍ فَأَنْزَلْنَا بِهِ الْمَاءَ فَأَخْرَجْنَا بِهِ مِنْ كُلِّ الثَّمَرَاتِ كَذَٰلِكَ نُخْرِجُ الْمَوْتَىٰ لَعَلَّكُمْ تَذَكَّرُونَ

“Rüzgarları rahmetin/yağmurun önünde gönderen O’dur. Nihayet o rüzgârlar ağır bir bulut yüklenince onu ölü bir memlekete sevkederiz. Orada suyu indirir ve onunla türlü türlü meyveler çıkarırız. İşte ölüleri de böyle çıkarırız. Herhalde bundan ibret alırsınız.”¹³³²

Üçüncü bâb: Allah'ın azamet ve vahdâniyetini tefekkür edenin fazileti

Üçüncü bâbda tefekkürün fazileti ve mütefekkirin alacağı sevaplar üzerinde durulmuştur. Ayetlerde tefekkür edenler övülmüş, tefekkür etmeyenler ise yerilmiştir.¹³³³ Tefekkür etmeyenler kalplerine kilit vurulmuş kimseler gibidirler. أَفَلَا وَكَأَيِّنْ مِنْ آيَةٍ فِي السَّمَوَاتِ وَالْأَرْضِ يَمُرُّونَ عَلَيْهَا وَهُمْ عَنْهَا مُعْرِضُونَ¹³³⁴ “Kur'an'ı okuyup tefekkür etmezler mi? Yoksa kalpler üzerinde kilitleri mi var?”¹³³⁵ “Göklerde ve yerde nice deliller vardır ki onlar bu delillerden yüz çevirip geçer giderler (düşünüp ibret almazlar).”¹³³⁵ Allah'ın ayetleri hakkında tefekkür etmemek; şuursuzluk, basiretsizlik ve gaflet hali olduğu anlaşılmaktadır. Ebü's-Şeyh'in tefekkürün önemini vurgulayan şu rivayeti değerlidir:

10 - حَدَّثَنَا عَبْدُ الرَّحْمَنِ بْنُ الْحَسَنِ أَنَا رَجَاءُ بْنُ الْجَارُودِ الْبَغْدَادِيُّ عَنْ زَكَرِيَّا بْنِ عَدِيِّ عَنْ عَمْرِو الْعَنْقَرِيِّ عَنْ أَسْبَاطِ بْنِ نَصْرِ عَنْ السُّدِّيِّ سَأَصْرِفُ عَنْ آيَاتِي الَّذِينَ يَتَكَبَّرُونَ فِي الْأَرْضِ بِغَيْرِ الْحَقِّ عَنْ أَنْ يَتَفَكَّرُوا فِيهَا

¹³³¹ Ebü's-Şeyh, *Kitâbü'l-Azame*, 1/118.

¹³³² A'râf, 7/57.

¹³³³ Ayetlerden bazıları: Bakara, 2/219, 266; Âl-i İmrân, 3/191; Nisâ, 4/82; En'âm, 6/50; A'râf, 7/176, 184; Ra'd, 13/3; Nahl, 16/44, 69; Sâd, 38/29.

¹³³⁴ Muhammed, 47/24.

¹³³⁵ Yûsuf, 12/105.

Süddî (ö. 127/745) “Yeryüzünde haksız yere böbürleneni ayetlerimden mahrum edeceğim”¹³³⁶ meâlindeki ayetin tefsiri olarak şöyle demiştir: “Yani (kibirlenenleri) ayetlerimizi tefekkür etmekten (mahrum edeceğiz).”¹³³⁷

İslâm felsefe geleneğinde “düşünen canlı” olarak tanımlanan insan, akıl sahibi olmakla öteki canlılardan ayrılmaktadır.¹³³⁸ Tefekkür insana has bir özelliktir. İnsan tefekkür özelliği ile diğer varlıklardan ayrılır ve üstün olur.¹³³⁹ Kâdî Abdülcebâr (ö. 415/1025) düşünmeyi “yanlışları eleyip kesin bilgiyi doğuran entelektüel faaliyet” olarak görmekte ve bunu bilgi için vazgeçilmez bir yöntem kabul etmektedir.¹³⁴⁰ Eş’ariyye’ye göre düşünme fiili sağlıklı şekilde gerçekleştiğinde bilginin zorunlu olarak doğmasına sebebiyet verir. Düşünmenin bilgi doğurabilmesi için sağlıklı (tutarlı ve çelişkiden uzak) olması gerekir.¹³⁴¹ Kelâm ve felsefedeki teorik araştırmalardan ziyade derûnî müşâhedeye ağırlık veren *tasavvuf* tedebbür, teemmül, tefekkür ve i’tibâr gibi terimlerle ifade edilen düşünme tarzlarını “rûhî arınmanın bir yolu” olarak görür. Marifete dayalı tasavvufî gelenekte nesnel gerçekliği gözleme (müşâhede), nesnelerin gerçekliğini görme (ru’yet), bunların ardında gerçeği bulma (keşf), bu entelektüel (aklî veya kalbî) faaliyetin marifete ulaşma yolundaki aşamalarını oluşturur. İbnü’l-Arabî’ye (ö. 638/1240) göre *müşâhede* belli bir bilgi ve itikad ışığındaki gözlemdir. Müşâhede bilgiye götüren yol, mükâşefe ise bu yolun sonudur.¹³⁴²

Tefekkür eden aklını kullanır, aklını kullanan kevnî delillerden öğüt alır ve Allah’ı daha iyi tanıma fırsatı bulur. Bütün başarıların, buluşların, bilimsel teknik ve teknolojik gelişmelerin temelinde tefekkür vardır. Bu sebepten İslâm dini, tefekkürü ibadetler arasında saymıştır.¹³⁴³ Mahlûkat hakkında tefekkür, ibadetlerin en faziletlisidir.¹³⁴⁴ Ayetlere bakıldığında tefekkürün önemli bir kulluk görevi ve bir

¹³³⁶ A’râf, 7/146.

¹³³⁷ Ebü’ş-Şeyh, *Kitâbü’l-Azame*, 1/222 (H no: 10).

¹³³⁸ Kutluer, “düşünme”, 10/53-57.

¹³³⁹ Râğib el-İsfahânî, *el-Müfredât fî garîbi’l-Kur’ân*, “fekera”, 543.

¹³⁴⁰ Kâdî Abdülcebâr, *el-Muğnî*, 12/533.

¹³⁴¹ Kutluer, “düşünme”, 10/53-57.

¹³⁴² Kutluer, “düşünme”, 10/53-57.

¹³⁴³ Peker, *Tefekkür Kavramı*, 8.

¹³⁴⁴ Faysal b. Abdilazîz en-Necdî, *Tatrîzü Riyâdî’s-Sâlihîn*, thk. Abdülazîz b. Abdillâh (Riyâd: Dâru’l-Âsime, 1. Basım, 2002), 1/81.

ibadet olduğu sonucuna varılabilir.¹³⁴⁵ Tefekkürün çok sayıda faydası söz konusudur.¹³⁴⁶ Üçüncü bâbda 1 merfu, 5 mevkuf ve 14 maktu rivayet bulunmaktadır.

43 - حَدَّثَنَا عَبْدُ اللَّهِ بْنُ مُحَمَّدٍ بْنُ زَكَرِيَّا حَدَّثَنَا عَثْمَانُ بْنُ عَبْدِ اللَّهِ الْفَرَسِيُّ حَدَّثَنَا إِسْحَاقُ بْنُ نَجِيحٍ الْمَلْطِيُّ حَدَّثَنَا عَطَاءُ الْخُرَاسَانِيُّ عَنْ أَبِي هُرَيْرَةَ قَالَ: قَالَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ: فِكْرُهُ سَاعَةٌ خَيْرٌ مِنْ عِبَادَةٍ سِتِّينَ سَنَةً

Ebû Hüreyre (ra), Hz. Peygamber'in (sav) şöyle buyurduğunu söylemiştir: “Bir saat tefekkürde bulunmak altmış yıl ibadet etmekten daha hayırlıdır.”¹³⁴⁷

42 - حَدَّثَنَا جَعْفَرُ بْنُ عَبْدِ اللَّهِ بْنِ الصَّبَّاحِ حَدَّثَنَا مُحَمَّدُ بْنُ حَاتِمٍ الْمُؤَدِّبُ حَدَّثَنَا عَمَّارُ بْنُ مُحَمَّدٍ عَنْ لَيْثٍ عَنْ سَعِيدِ بْنِ جُبَيْرٍ عَنْ ابْنِ عَبَّاسٍ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُمَا قَالَ: تَفَكَّرُ سَاعَةً خَيْرٌ مِنْ قِيَامٍ لَيْلَةٍ

İbn Abbâs (ra) şöyle demiştir: “Bir saat tefekkürde bulunmak bir gece ibadet etmekten daha hayırlıdır.”¹³⁴⁸

54 - حَدَّثَنَا إِبْرَاهِيمُ بْنُ مُحَمَّدٍ بْنِ الْحَسَنِ حَدَّثَنَا أَحْمَدُ بْنُ سَعِيدٍ حَدَّثَنَا ابْنُ وَهْبٍ أَخْبَرَنِي عَبْدُ اللَّهِ بْنُ عَيَّاشٍ عَنْ يَزِيدَ بْنِ قُوَيْرٍ عَنْ كَعْبٍ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُ قَالَ: مَنْ أَرَادَ أَنْ يَتَلَعَّ شَرَفَ الْآخِرَةِ فَلْيَكْثِرِ التَّفَكُّرَ يَكُنْ عَالِمًا

Vehb b. Münebbih (ra) şöyle demiştir: “Ahiret şerefine ulaşmak isteyen tefekkürü çok yapsın! (Böyle yaparsa sonunda) âlim olur.”¹³⁴⁹

Dördüncü bâb: Yüce Allah'ın vahdâniyetini; kudret ve saltanatının büyüklüğünü; hikmet ve tedbîrinin letâfetini; sun'unun acaipliklerini marifet; vasıfların O'nu ihata edemeyeceği ve düş ve hayallerin O'nu idrak edemeyeceği

Bu bâbda tefekkürün semeresi olan *marifet* üzerinde durulmuştur. Marifet, “Allah ve O'nun sıfatları, fiilleri, isimleri ve tecellileri hakkında manevi tecrübeyle elde edilen

¹³⁴⁵ Kutluer, “düşünme”, 10/53-57.

¹³⁴⁶ Tefekkürün faydaları şöyle hulasa edilebilir: 1. İmanı yeniler ve kemalini ziyade eder 2. Allah'ın kudret ve azametini bilir 3. Allah'ın büyüklüğü karşısında tevazuu artar 4. Allah hakkında güzel zannı gelişir 5. İlim ve hikmet kapılarını açar 6. Fikir, yeni fikirleri doğurur 7. Muhabbetullah hâsıl olur. Marifetin aslı tefekkür, tefekkürün meyvesi de muhabbetir. Muhabbet, her müminin en yüksek gayesidir. 8. Murakabe şuuru gelişir. İhsan mertebesi hâsıl olur. Allah'la beraber olma şuuru ve ihsan mertebesi, mümini günah işlemekten uzak tutar. 9. Allah'ın sıfat ve efâlini tanır 10. Havf ve haşyeti artar 11. Kalbinin yakini ve diriliği artar 12. Sâlih amel işlemeye yönelir. Bkz. Ebû Abdillâh Muhammed b. Ebî Bekr ed-Dımaşkî el-Hanbelî, *el-Bedâi' fî ulûmi'l-Kur'ân* thk. Muhammed Yesrî Seyyid (Beyrût: Dâru'l-Ma'rife, 2006), 235-240.

¹³⁴⁷ Ebü's-Şeyh, *Kitâbü'l-Azame*, 1/299.

¹³⁴⁸ Ebü's-Şeyh, *Kitâbü'l-Azame*, 1/297.

¹³⁴⁹ Ebü's-Şeyh, *Kitâbü'l-Azame*, 1/311.

Ebû Avâne (ö. 176/792) şöyle anlatmıştır: “Bir adam bir adama ‘Bana, Allah’ın en şaşılacak (enteresan) bir işini söyler misin?’ dedi. O da şöyle söyledi: ‘Allah’ın hangi işi daha acayip değil ki sana en acayibini haber vereyim!’”¹³⁶⁰

Beşinci bâb: Yüce Allah’ı tazim etmek; O’nun tam olarak idrak edilemeyeceği, tavsif yapılamayacağı ve ihata edilemeyeceği

Bu bâbın bir önceki bâbla konuları paralellik arz etmektedir. Önceki bâbda ibare “Yüce Allah’ı bilmek” şeklinde gelirken burada “Yüce Allah’ı tazim etmek” denilmiş, başlığın sonunda “Yüce Allah’ın zâtının idrâk edilemeyeceği, zâtının (naslarda gelen isim ve sıfatların dışında herhangi bir şekilde) vasfedilemeyeceği ve Allah’ın ihâta edilemeyeceği” ifade edilmiştir.

Yüce Allah’ı hiçbir bilgi ihâta edemez. Allah’ın zâtı hakkında “O’nu bildim, tanıdım, idrâk ettim” şeklinde konuşmak hatalı ifadelerdir. “Allah, gerçek manada ihâta ve idrâk edilemez” denildiği zaman belki isabetli bir söz olur. O’nun zâtının bilinemeyeceğini bilmek O’nu bilmek manasına gelir.¹³⁶¹ Hz. Ebû Bekir’e “Rabbini ne ile bildin?” diye sorulduğunda “Rabbimi Rabbimle bildim” demiş. “Onu nasıl tanıdın?” diye sorulunca da “Hakikati idrakten aczini bilmek, Allah’ı bilmeye yeterlidir” şeklinde cevap vermiştir.¹³⁶² “Allah vardır, birdir ve haktır” diyebiliriz. Bu beyan, Allah’ın mahiyeti hakkında fikir yürütmek değil, varlığı hakkında fikir yürütmektir. O’nun varlığını ve birliğini bilmek ayrı, zâtını bilmek ve tanımak ayrı bir şeydir. O’nun zâtını idrâk, kulların idrâk sınırlarının üstünde bir durumdur. Ebû Nuaym, hocası Ebû’ş-Şeyh’ten şu rivayeti nakletmiştir: قَالَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ: لَوْ عَرَفْتُمْ اللَّهَ حَقَّ مَعْرِفَتِهِ لَعَلِمْتُمْ الْعِلْمَ الَّذِي لَيْسَ مَعَهُ بِهِ جَهْلٌ وَلَوْ عَرَفْتُمْ اللَّهَ حَقَّ مَعْرِفَتِهِ لَرَأَيْتَ الْجِبَالَ بِدُعَائِكُمْ وَمَا أُوتِيَ أَحَدٌ مِنَ الْبَقِيَّةِ شَيْئًا إِلَّا مَا لَمْ يُؤْتِ مِنْهُ أَكْثَرُ مِمَّا أُوتِيَ فَقَالَ مُعَاذُ بْنُ جَبَلٍ وَلَا أَنْتَ يَا رَسُولَ اللَّهِ فَقَالَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ: وَلَا أَنَا قَالَ مُعَاذٌ: فَقَدْ بَلَّغْنَا أَنَّ عِيسَى ابْنَ مَرْيَمَ عَلَيْهِ السَّلَامُ كَانَ يَمْشِي عَلَى الْمَاءِ فَقَالَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ: وَلَوْ ارْتَدَادَ يَقِينًا لَمْ تَشَى عَلَى الْهَوَاءِ Resûlullah (sav) şöyle buyurdular: “Eğer sizler gerçekten Allah’ı hakkıyla bilseydiniz, beraberinde cehâlet olmayan bir ilmi

¹³⁶⁰ Ebû’ş-Şeyh, *Kütübü’l-Azame*, 326 (H no: 64).

¹³⁶¹ العَجْزُ عَنْ دَرَكِ الْإِدْرَاكِ وَالْبَحْثُ عَنْ سِرِّ دَاتِ اللَّهِ إِشْرَاكَ “Yüce Allah’ın nasıllığının anlaşılamayacağını anlamak, O’nu anlamaktır. O’nun zâtının sırrını araştırmak ise şirktir.” Bkz. Naîm Zerzûr, *Divânü İmam Ali* (Beyrut: Dâru’l-Kütübü’l-İlmiyye, 1985), 142.

¹³⁶² Abdülkerim el-Hatîb, *Allah zâten ve mevdûan* (Beyrût: Dâru’l-Marife, 1975), 465. Allah’ın zâtının kavranamayacağı tartışmaları için bkz. Mevlüt Özler, “Allah’ın Zâtının Mahiyeti ve Aklen Bilinmeyeceği Meselesi”, *Atatürk Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi Dergisi* 0/13 (Erzurum 1997), 91-106.

bilmiş olurdunuz. (Evet) eğer sizler Allah'ı hakkıyla tanısaydınız, dualarınızla koca dağlar yerinden oynardı. Bir kimseye yakinden bir şey verilmiş ise ona verileden daha fazlası verilmez.” Muâz b. Cebel “Sende mi ey Allah'ın elçisi” dedi. Allah Resûlü “Evet, ben de” buyurdular. Muâz tekrar “Bize gelen habere göre Îsâ b. Meryem (as) su üzerinde yürüyormuş” dedi. Resûlullah (sav) “Eğer yakini artsa havada yürüyebilirdi” buyurdu.”¹³⁶³ Yine bu minvalde şöyle dualar edilmiştir: سُبْحَانَكَ مَا عَرَفْنَاكَ “Allahım! Seni noksanlıklardan tenzih ederim! Seni hakkıyla tanıyamadık!”¹³⁶⁴ اللَّهُمَّ أَرِنَا الْحَقَائِقَ كَمَا هِيَ “Allahım! Hakikatleri bana mahiyeti gibi göster!”¹³⁶⁵ Tasavvuf çevrelerinde de benzer beyanları görmektediriz. Zünnûn el-Mısri'ye (ö. 245/859) göre, esasen tam olarak Allah'ı tanımak ve bilmek mümkün değildir. Bu sebeple Allah'ın zâtı hakkında tefekküre dalmak cehâlettir. Marifetin hakikati hayretten ibarettir. Ebû Saîd el-A'râbî (ö. 341/957) Allah hakkındaki marifetin insanın bu konudaki bilgisizliğini itiraf etmesinden ibaret olduğunu söylemiş, Sehl et-Tüsterî de (ö. 283/896) “Marifet insanın Hak konusunda cahilliğini bilmesidir” demiştir.¹³⁶⁶ Beşinci bâbda 2 merfu, 2 mevkuf, 6 maktu olmak üzere toplam 10 rivayet bulunmaktadır. Bu bâbda geçen rivayetlerden biri şöyledir:

74 - حَدَّثَنَا الْوَلِيدُ حَدَّثَنَا أَبُو حَاتِمٍ حَدَّثَنَا رَجَاءُ بْنُ السَّيْدِيِّ حَدَّثَنَا أَبُو خَالِدٍ عَنْ جُوَيْرٍ عَنِ الضَّحَّاكِ رَحِمَهُ اللَّهُ قَوْلُهُ تَعَالَى تَكَادُ السَّمَوَاتُ يَتَّقَطُّرْنَ مِنْهُ قَال: يَتَشَقَّقْنَ مِنْ عَظَمَةِ اللَّهِ عِزُّهُ وَجَلُّهُ

Dahhâk (rh) “Bundan dolayı neredeyse gökler çatlayacaktı”¹³⁶⁷ meâlindeki ayetin tefsiri olarak şöyle demiştir: “Azîz ve Celîl olan Allah'ın azametinden gökler pare pare parçalanıp yarılacaktı.”¹³⁶⁸

Altıncı bâb: Yüce Allah'ın ayetleri, azameti, efendiliği, şerefi ve nesebi

Altıncı bâbda da Allah'ın azametini ve O'nun üstünlüğünü ifade eden bazı bilgilere yer verilmiştir. Allah'ın azametini anlamak ve kavramak takat üstü bir durumdur.¹³⁶⁹

¹³⁶³ Ebû Nuaym, *Hilye*, 8/143 (H no: 11956).

¹³⁶⁴ Şemsüddîn Muhammed b. Ali el-Hacerî İbn Ebî Cumhûr, *el-Avâli'l-leâli'l-azîziyye fi'l-ehâdîsi'd-dîniyye*, thk. Müctebâ el-İrâkî (Kum: 1985), 4/132.

¹³⁶⁵ Râzî, *et-Tefsîru'l-kebir*, 22/46 (Tâhâ, 20/25); Ebû Muhammed Sadruddîn Rûzbahân b. Ebî Nasr el-Baklî, *Arâisü'l-beyân fi hakâiki'l-Kur'ân*, thk. Ahmed Ferîd el-Mezîdî (Beyrût: Dâru'l-Kütübi'l-İlmîyye, 2008), 2/396.

¹³⁶⁶ Uludağ, “marifet”, 28/54-56.

¹³⁶⁷ Meryem, 19/90.

¹³⁶⁸ Ebû's-Şeyh, *Kütübü'l-Azame*, 1/341 (H no: 74).

¹³⁶⁹ Kehf, 18/109; Lukmân, 27; Zümer, 39/67.

Yahudiler Yüce Allah'ın sıfatı hakkında bilmedikleri ve anlamadıkları şekilde konuşmuşlardı. Allah da **وَمَا قَدَرُوا اللَّهَ حَقَّ قَدْرِهِ** "Onlar Allah'ı hakkıyla takdir edemediler" ayetini indirdi. Ve bu ayetle insanlara kendi azametini beyan etmiş oldu.¹³⁷⁰

Ebü's-Şeyh, İbn Abbâs ve Ebû Rezîn el-Ukaylî'nin (كان الله ولا يزال) rivayetleri ile Allah'ın ezeliyyetine delil getirmiştir. Sonra Allah'ın özelliklerine İhlas süresinden deliller getirdi ve özellikle de "es-Samed" ismi üzerinde selef âlimlerin tefsirlerini serdetti. İhlas suresi, bütünüyle Allah'ın vasfından bahseden tek sure olmuştur. Başlıkta geçen (عظمة - سُودَد - شَرَف - نَسَب) kelimelerinin bâb altında zikredilen rivayetlerden alınmadır. Bâbda 9 merfu, 6 mevkuf, 21 maktu olmak üzere toplamda 36 rivayet yer almıştır. Bâbda geçen bir rivayet şöyledir:

91 - حَدَّثَنَا مُحَمَّدُ بْنُ مُحَمَّدٍ الْوَاسِطِيُّ حَدَّثَنَا زَكَرِيَّا بْنُ يَحْيَى حَدَّثَنَا سَوَّارُ بْنُ يَغْنِيٍّ ابْنُ مُصْعَبٍ عَنِ الْقَاسِمِ يَعْنِي ابْنَ الْوَلِيدِ قَالَ: قُلْتُ لِقَتَادَةَ: أَخْبِرْنِي عَنِ الصَّمَدِ قَالَ: الْبَاقِي بَعْدَ خَلْقِهِ الَّذِي قَدْ انْتَهَى سُودَدُهُ

Katâde (rh) "es-Samed" kelimesini şöyle tefsir etmiştir: "Yarattıklarından sonra bâkî kalan ve efendiliğin (onur ve şeref, büyüklüğün) kendisinde son bulunduğu zât."¹³⁷¹

96 - حَدَّثَنَا أَحْمَدُ بْنُ مُحَمَّدٍ بْنِ يَعْقُوبَ حَدَّثَنَا أَحْمَدُ بْنُ مَنْصُورٍ حَدَّثَنَا أَبُو صَالِحٍ حَدَّثَنِي مُعَاوِيَةُ بْنُ صَالِحٍ عَنْ عَلِيِّ بْنِ أَبِي طَلْحَةَ عَنْ ابْنِ عَبَّاسٍ قَوْلُهُ: الصَّمَدُ يَقُولُ السَّيِّدُ الَّذِي قَدْ كَمَلَ فِي سُودَدِهِ وَالشَّرِيفُ الَّذِي قَدْ كَمَلَ فِي شَرَفِهِ وَالْعَظِيمُ الَّذِي قَدْ كَمَلَ فِي عَظَمَتِهِ وَالْحَلِيمُ الَّذِي قَدْ كَمَلَ فِي حِلْمِهِ وَالْعَنِيُّ الَّذِي قَدْ كَمَلَ فِي غِنَاهُ وَالْجَبَّارُ الَّذِي قَدْ كَمَلَ فِي جَبَرُوتِهِ وَالْعَالِمُ الَّذِي قَدْ كَمَلَ فِي عِلْمِهِ وَالْحَكِيمُ الَّذِي قَدْ كَمَلَ فِي حِكْمَتِهِ وَهُوَ الَّذِي قَدْ كَمَلَ فِي أَنْوَاعِ الشَّرَفِ وَالسُّودَدِ وَهُوَ اللَّهُ سُبْحَانَهُ هَذِهِ صِفَةٌ لَا تَنْبَغِي إِلَّا لَهُ لَيْسَ لَهُ كُفُوٌ لَيْسَ كَمِثْلِهِ شَيْءٌ فَسُبْحَانَ اللَّهِ الْوَاحِدِ الْقَهَّارِ

İbn Abbâs (ra) "es-Samed" kelimesini şöyle tefsir etmiştir: es-Samed; lütfunda mükemmel olan bir Seyyid; şerefinde en üstün olan Şerîf; azameti en yüce olan Azîm; hilmi en mükemmel olan Halîm; zenginliğinde en mükemmel olan Ganî; heybet ve ululukta en mükemmel olan Cebbâr; ilmi en mükemmel olan Alîm; hikmeti kemale

¹³⁷⁰ Buhârî zikredilen ayetle ilgili olarak şöyle bir rivayette bulunmuştur: جَاءَ خَيْرٌ إِلَى النَّبِيِّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ فَقَالَ: يَا مُحَمَّدُ: أَوْ يَا أَبَا الْقَاسِمِ إِنَّ اللَّهَ تَعَالَى يُمَسِّكُ السَّمَوَاتِ يَوْمَ الْقِيَامَةِ عَلَى إصْبَعٍ وَالْأَرْضِينَ عَلَى إصْبَعٍ وَالْجِبَالَ وَالشَّجَرَ عَلَى إصْبَعٍ وَالنَّارَ عَلَى إصْبَعٍ وَسَائِرَ الْخَلْقِ عَلَى إصْبَعٍ ثُمَّ يَهْرُ هُنَّ يَقُولْنَ: أَنَا الْمَلِكُ أَنَا الْمَلِكُ فَصَنَعَكَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ تَعْجِبًا مِمَّا قَالَ الْخَيْرُ تَصَدِّيقًا لَهُ ثُمَّ قَرَأَ: وَمَا قَدَرُوا اللَّهَ حَقَّ قَدْرِهِ وَالْأَرْضُ جَمِيعًا قَبْضَتُهُ يَوْمَ الْقِيَامَةِ وَالسَّمَوَاتُ مَطْوِيَّاتٌ بِيَمِينِهِ سُبْحَانَ اللَّهِ عَمَّا يُشْرِكُونَ Bir yahudi âlim Resûlullah'a (sav) gelip "Ey Ebû'l-Kâsım! Şüphesiz Yüce Allah kıyamet gününde gökleri bir parmak, yerleri bir parmak, dağları ve ağaçları bir parmak; suyu, toprağı bir parmak ve diğer yaratılanları bir parmak üzerinde tutacak, 'Ben melikim' buyuracak" dedi. Hz. Peygamber bu âlimin dediklerine taaccüp ederek ve dediklerini tasdik ederek güldü. Sonra da "Onlar Allah'ı gereği gibi takdir edemediler. Hâlbuki kıyamet gününde arz bütünü ile O'nun kabzasındadır" (Zümer, 39/67) yetini okudu. Bkz. Buhârî, "Tevîd", 26 (H no: 7451).

¹³⁷¹ Ebü's-Şeyh, *Kitâbü'l-Azame*, 1/377 (H no: 90).

ermiş olan Hakîm'dir. O, hertürlü şeref ve yücelikte mükemmelin ta kendisidir. O, Allah'tır tenzih ederiz. O'nun sıfatları bunlardır. O'ndan başkası için bu sıfatlar kullanılmaz. O'nun dengi yoktur. O'nun gibi hiçbir şey yoktur. Vâhid, Kakhâr olan Allah'ı tesbih ederiz.”¹³⁷²

Yedinci bâb: Yüce Rabbimizin şe'nî, emri ve kazâsı

Bâb başlığında şe'n, emir ve kazâ kelimeleri öne çıkarılmıştır. Her üç kelime de Yüce Allah'ın sıfat ve fiilleri bağlamında ayet ve hadislerde geçmektedir. Şüûnât-ı ilâhîyye tabiri sık kullanılmaktadır. “İşler, haller, durumlar, hadiseler, vakalar” anlamlarına gelen bu kelime *şe'n* kelimesinin çoğuludur. Şüûnât “isimlerin zât-ı ilâhîyyeye nisbet ve mertebesine” denir. Yüce Allah'ın sıfatlarının mahiyetlerinde bulunan ve onları tecelliye sevk eden zâtına ait mukaddes özellikler olarak da ifade edilmiştir.¹³⁷³ Allah'ın emri ve kâzası akâid kitaplarında sıkça geçmektedir.¹³⁷⁴ *يَسْأَلُهُ مَنْ فِي السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ كُلَّ يَوْمٍ هُوَ فِي شَأْنٍ* “Yerde ve gökte kim varsa (ihtiyaçlarını) O'ndan ister. O, her gün bir iştedir.”¹³⁷⁵ Yüce Allah her an bir şandadır; tecellileri sürekli sevam eder. Hz. Peygamber (sav) bu ayeti okuyunca yanındakiler “Bu şe'n nedir?” diye sormuşlar. Hz. Peygamber de *يَغْفِرُ ذَنْبًا وَيُفْرِجُ كَرْبًا وَيَرْفَعُ أَقْوَامًا وَيَضَعُ آخَرِينَ* “Bir günah bağışlar, bir sıkıntıyı giderir, kavimleri yükseltir, başka kavimleri alçaltır” şeklinde cevap verir.¹³⁷⁶ Bu fiiller şüûnât-ı ilâhîyye olmuş oluyor. Allah'ın emri terkiibini şu ayette görmekteyiz: *قَالُوا أَتَعْجَبِينَ مِنْ أَمْرِ اللَّهِ رَحِمَتُ اللَّهِ وَبَرَكَاتُهُ عَلَيْكُمْ أَهْلَ الْبَيْتِ إِنَّهُ حَمِيدٌ مَجِيدٌ* (Melekler İbrâhîm'in hanımına şöyle) dediler: Sen Allah'ın işine mi şaşıryorsun! Ey ev halkı! Allah'ın rahmet ve bereketi sizin üzerinizdedir. Şüphe yok ki O, Hamîd'dir, Mecîd'dir.”¹³⁷⁷ Buradaki *أمر الله* kelimesi *أي من قضائه وقدره* “Yani Allah'ın hükmü ve takdirine” şeklinde tefsir edilmiştir.¹³⁷⁸ Bu kelimeler, eş anlamlı olarak da geçtiği anlaşılmaktadır. *بَدِيعُ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ وَإِذَا قَضَىٰ أَمْرًا فَإِنَّمَا يَقُولُ لَهُ كُنْ فَيَكُونُ* “O, göklerin ve yerin yaratıcısıdır. Bir

¹³⁷² Ebü's-Şeyh, *Kitâbü'l-Azame*, 1/383 (H no: 96). Ayrıca bkz. İbn Cerîr, *Câmiu'l-beyân*, 30/346; Beyhakî, *el-Esmâ ve's-sifât*, 78-79.

¹³⁷³ <https://www.luggat.com/%C5%9F%C3%BCunat/1/1> (Erişim 23 Ağustos 2023).

¹³⁷⁴ Ebû Hanîfe Nu'mân b. Sâbit el-Kûfî, *el-Fıkhü'l-ekber* (Haydarâbât: Dâiretü'l-Meârifî'n-Nizâmîyye, 1342/1923), 8.

¹³⁷⁵ Rahmân, 55/29.

¹³⁷⁶ Ebü's-Şeyh, *Kitâbü'l-Azame*, 2/481 (H no: 149); Taberî, *Câmiu'l-beyân*, 22/213 (Rahmân, 55/29).

¹³⁷⁷ Hûd, 11/73.

¹³⁷⁸ Kurtubî, *el-Câmiu li ahkâmi'l-Kur'ân*, 9/64 (Hûd, 11/73).

şey hükmetti mi ona ol der, o da oluverir.”¹³⁷⁹ Yedinci bâbda 26 merfu, 7 mevkuf ve 17 maktu olmak üzere toplam 50 rivayet bulunmaktadır. Bazı rivayetler şöyledir:

151- حَدَّثَنَا إِبْرَاهِيمُ بْنُ مُحَمَّدٍ بْنِ الْحَسَنِ حَدَّثَنَا الْوَلِيدُ بْنُ شُجَاعٍ حَدَّثَنَا ضَمْرَةُ عَنْ ابْنِ شَوَّابٍ عَنْ مَطَرٍ فِي قَوْلِهِ: كُلَّ يَوْمٍ هُوَ فِي شَأْنٍ قَالَ: يُخَيِّ مَيِّتًا وَيُمِيتُ حَيًّا وَيُرَبِّي صَغِيرًا وَيُجِيبُ دَاعِيًا وَيَشْفِي سَقِيمًا وَمُنْتَهَى شَكْوَى الصَّالِحِينَ وَيَعْرِضُ حَاجَاتِ الْمُؤْمِنِينَ

Matar b. Tahmân el-Verrâk (ö. 129/747) “O, her gün bir iştedir” meâlindeki ayeti şöyle açıklamıştır: “Allah, bir ölüyü diriltir, bir canlıyı öldürür, küçük (bir yavruyu) yetiştirir, dua edene icabet eder, bir hastayı iyi eder, salih zatların isteklerinin arkasındadır, müminlerin ihtiyaçlarını giderir.”¹³⁸⁰

165 - حَدَّثَنَا الْوَلِيدُ حَدَّثَنَا يَعْقُوبُ بْنُ سُفْيَانَ حَدَّثَنَا الْعَبَّاسُ عَنْ يَزِيدَ عَنْ سَعِيدٍ عَنْ قَتَادَةَ تَعَالَى قَوْلُهُ تَعَالَى: وَلَوْ أَنَّ مَا فِي الْأَرْضِ مِنْ شَجَرَةٍ أَقْلَامٌ الْآيَةَ قَالَ الْمُشْرِكُونَ: إِنَّمَا هَذَا كَلَامٌ أَوْشَكَ أَنْ يَنْفَدَ فَأَنْزَلَ اللَّهُ مَا تَسْمَعُونَ يَقُولُ: لَوْ كَانَ شَجَرُ الْأَرْضِ أَقْلَامًا وَمَاءُ الْبَحْرِ سَبْعَةً أَبْحُرٍ لَنَكَسَرَتِ الْأَقْلَامُ وَنَفِدَ مَاءُ الْبَحْرِ قَبْلَ أَنْ تَنْفَدَ عَجَائِبُ رَبِّي تَعَالَى وَحُكْمُهُ وَخَلْقُهُ وَعِلْمُهُ

Katâde (ra) “Eğer yeryüzündeki bütün ağaçlar kalem olsa...”¹³⁸¹ meâlindeki ayet hakkında şöyle tefsirde bulunmuştur: Müşrikler “Bu kelâmın (Allah’ın kelâmı, vahyi) bitmesine çok az kaldı” demişlerdi. Bunun üzerine duymuş olduğunuz ayeti indirdi. Burada Yüce Allah şöyle demek istiyor: “Eğer yeryüzünün ağaçları kalem, yedi okyanus olan denizler de (mürekkep olsalar) Rabbimin acâiplikleri, hikmeti, yaratması ve ilmi bitmeden önceki kalemler kırılır denizler biterdi.”¹³⁸²

Sekizinci bâb: Yüce Rabbimizin affı, kudretinin büyüklüğü; merhamet, lütuf, af, cömertlik ve kereminin çokluğu

Af, merhamet, lütuf, cömertlik, kerem gibi güzel vasıflar Yüce Allah’ın cemâl tecellileridir. Allah Teâlâ kendisini bu vasıflarla isimlendirmiştir. Yüce Allah’ın “el-Afüv” ism-i şerifi vardır. “Günahkâr kullarının günahlarını silen ve bu günahlarından

¹³⁷⁹ Bakara, 2/117.

¹³⁸⁰ Ebü’ş-Şeyh, *Kitâbü’l-Azame*, 2/484 (H no: 151).

¹³⁸¹ Lokmân, 31/27.

¹³⁸² Ebü’ş-Şeyh, *Kitâbü’l-Azame*, 2/504 (H no: 165).

dolayı onlara ceza vermeyen” Allah demektir.¹³⁸³ Keza Yüce Allah’ın “el-Azîm, el-Kadîr, er-Rahmân, el-Latîf, el-Kerîm, Zü’l-Celâl ve’l-İkrâm” gibi daha birçok esmâ-i hüsnâsı Ebü’s-Şeyh’in başlıkta zikrettiği Allah’ın sıfatlarına delalet eder. Bu sıfatların zikredildiği çok sayıda ayet vardır: “Göklerde ve yerde ne varsa hepsi O’nundur. O, Yüce ve Büyük olandır.”¹³⁸⁴ “O, şüphesiz ki her şeye kadirdir.”¹³⁸⁵ “Allah, en iyi koruyandır. O, merhemetlilerin en merhametlisidir.”¹³⁸⁶ “Allah kullarına çok lütfkardır. Dilediğine rızık verir. O, çok kuvvetli, çok güçlüdür,”¹³⁸⁷ “Oku! Rabbin büyük kerem sahibidir.”¹³⁸⁸ Sekizinci bâbda 3 merfu, 3 mevkuf ve 17 maktu rivayet bulunmaktadır. Onlardan bazıları şöyledir:

167 - حَدَّثَنَا أَبُو يَحْيَى الرَّازِيُّ حَدَّثَنَا أَبُو كَرِيبٍ حَدَّثَنَا مُحَمَّدُ بْنُ يَعْلَى عَنْ عُمَرَ بْنِ صُبْحٍ عَنْ مُقَاتِلِ بْنِ حَيَّانَ عَنْ عِكْرَمَةَ عَنْ ابْنِ عَبَّاسٍ فِي قَوْلِهِ: ادْعُونِي أَسْتَجِبْ لَكُمْ قَالَ: وَحَدَّثُونِي بِالرُّبُوبِيَّةِ أَغْفِرْ لَكُمْ

İbn Abbâs (ra) “Bana dua edin ki ben de size icabet edeyim” meâlindeki ayetin tefsiri olarak şöyle demiştir: “Rabliğimi birleyin ki ben de sizin günahlarınızı bağışlayayım.”¹³⁸⁹

Dokuzuncu bâb: Yüce Rabbin arşı, kürsüsü ve her ikisinin yaratılışı; Rabbin arşının fevkında ulüvvü

Dokuzuncu bâb kitabın en önemli konularından birisini ihtiva etmektedir. Ebü’s-Şeyh bu başlık altında arş, kürsî ve Rabbin arşa ulüvvü olmak üzere üç akâid bilgisine yer vermiştir. Bu konular, İslâm düşünce tarihinde Müslümanların erken dönemden beri tartıştığı ve fikir ayrılıklarına düştüğü meselelerdir. Bu bâb müellifin Selef akâidine temessük ettiğinin bir delilidir. Bâb içinde âsardan örnekler vermesi de gösteriyor ki

¹³⁸³ Ebü’l-Alâ Muhammed b. Abdürrahmân el-Mübârekfûrî, *Tuhfetü’l-ahfezî bi şerhi Câmi’t-Tirmizî* (Beyrût: Dâru’l-Kütübi’l-İlmiyye), 1/440.

¹³⁸⁴ Şûrâ, 42/4.

¹³⁸⁵ Ahkâf, 46/33.

¹³⁸⁶ Yûsuf, 12/64.

¹³⁸⁷ Şûrâ, 42/19.

¹³⁸⁸ Alak, 96/3.

¹³⁸⁹ Ebü’s-Şeyh, *Kitâbü’l-Azame*, 2/515 (H no: 167).

Ebü’ş-Şeyh selefleri gibidir; onlar gibi arş ve kürsiye inanmakta ve bu kelimeleri mülk, kudret veya başka şekillerde te’vile yönelmemektedir.

Arş

Arş sözlükte “yükseklik, yüksek yer ve yüksek şey; tavan, ev, çadır” gibi manalara gelmektedir. Ayrıca mecâzî olarak “hükümrânlık, şan, şeref ve taht” anlamlarına da gelir. Kur’ân’da on yediden fazla ayette arş geçmektedir. Hadis literatüründe arşın nurdan veya kırmızı, yeşil, sarı ve beyaz renkli nurdan veya nur suyundan yahut kırmızı veya yeşil yakuttan yaratılmış büyük bir nûrânî cisim olduğunu belirtenler olduğu gibi onun Allah’ın nurundan yaratıldığını ifade edenler de vardır.¹³⁹⁰ Bazı âlimler arş ile kürsünün aynı şeyler olduğunu söylemişlerse de bu görüş çoğunluk tarafından kabul edilmemiştir. İlk asırlarda Ehl-i sünnet’in kaynaklarında arşa iman konusuna önemle yer verilmiş, müstakil fasıllar açılmıştır. Akâid ve kelâm kitaplarında arş; manası, mahiyeti, yaratılmışlığı ve Allah’la ilişkisi bakımından tartışma konusu olmuştur. Cehmiyye’nin arşa verdiği “mülk” yani “yerleri ve gökleriyle birlikte bütün âlem” manası Mu’tezile kelâmcıları tarafından da benimsenerek savunulmuştur. Selefiyye’ye mensup âlimler ise Kur’ân’da ve özellikle hadislerde yer alan bilgilere dayanarak arşı “âlemden ayrı bir nesne” olarak kabul etmişlerdir. Onlara göre âlemin tamamı şeklinde mana vermek imkânsızdır. İslâm âlimlerinin çoğunluğuna göre arş, Allah’ın yarattığı ilk varlıktır. “Allah hiçbir şey yaratmadan önce arşı su üzerinde idi”¹³⁹¹ Mâtürîdî’ye göre Allah-arş ilişkisi naslarda belirtildiği şekilde isbat edilmeli, ancak teşbih de nefyedilerek gerçek manasının bilinemeyeceğine inanılmalıdır. Arşa mecâzî mana vermek de naslara aykırı düşmektedir.¹³⁹²

Kürsî

Terim olarak “naslarda Allah’a atfedilen ve ilâhî hükümrânlığı ifade eden manevi yahut nesnel varlık” olarak tanımlanmıştır. Akâid ilmine medar olan kürsî Ku’an’da

¹³⁹⁰ Yavuz, “arş”, 3/406-409.

¹³⁹¹ Ebû Saîd Osmân b. Saîd ed-Dârimî, *er-Redd ale’l-cehmiyye*, thk. Züheyr eş-Şâviş (Beyrût: el-Mektebetü’l-İslâmî, 4. Basım, 1982), 12.

¹³⁹² Yusuf Şevki Yavuz, “kürsî”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2002), 26/572-573.

bir yerde geçmektedir. *وَسِعَ كُرْسِيُّهُ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضَ* “O’nun kürsüsü gökleri ve yerleri içine almıştır.”¹³⁹³ Bu ibarenin bulunduğu ayete *Ayete’l-Kürsî* denmiştir. Kürsînin ne anlama geldiğine dair çeşitli görüşler ileri sürülmüştür.¹³⁹⁴

Rabbin arşa ulüvvü

Sözlükte ulüvv (عَلَى) “yükselmek, yukarı çıkmak, bir şeyin üstünde bulunmak; şan, şeref, yücelik ve kudret sahibi olmak” manalarına gelir. Aynı kökten gelen kelimeler dikkata alındığında Kur’ân’da 27 yerde çeşitli türevleri geçmektedir. Zehebî “fevkiyye” (fevka’l-arş) diye bilinen tartışmaların 2./8. yüzyılın ilk çeyreğinde başladığını kaydetmektedir.¹³⁹⁵ Cehm b. Safvân ve ona tabi olanlara göre ulüv, Allah’ın zâtıyla arşta bulunduğu anlamına gelmez. Arş, bütün varlıkları kuşattığından ulüv O’nun evrenin tamamına hükümran olduğunu belirten bir sıfattır. Bütün varlık alanına hükümran olması aynı zamanda Allah’ın her yerde bulunduğunu ifade eder.¹³⁹⁶ Müşebbihe bir tarafa bütün İslâm âlimleri cenab-ı Hakkın zaman ve mekândan münezze olduğu konusunda fikir birliği içindedir. Dolayısıyla Allah’ın uzayda yer kaplayan cisim gibi bir mekânda fiilen varlığı mümkün değildir. Bu ulûhiyyet makamıyla bağdaşmaz. Bununla birlikte naslarda yer alan ve zâhirî manalarıyla mekâna işaret eden bazı beyanlar mevcuttur. Tevili kabul etmeyen âlimler söz konusu nasları zâhirî - beşerî manalarına almaksızın (bilâkeyf) “zât-ı ilâhiyyeye has bir ulüv” tabiriyle hali üzere bırakmış, bazıları da akâidin temel prensiplerini dikkate alarak te’vile çalışmışlardır. Burada iki grup karşımıza çıkmaktadır:

Selef âlimleri. Selef âlimlerine göre ulüvle ilgili ayetler¹³⁹⁷ müteşâbihittir. Bunlara açıklama ve ilaveler yapmadan inanmak gerekir. Sadece *Allah’ın arşa istiva ettiği, arşa yükseldiği veya arşta bulunduğu* söylenebilir. Bunun niteliğini ancak Allah bilir.

¹³⁹³ Bakara, 2/255. Kur’ân’da kürsî kavramı taht anlamında Hz. Süleymân kıssasında geçmektedir. Bu kürsînin bu konu ile ilgisi kelime benzerliğinden ibarettir. *وَلَقَدْ فَتَنَّا سُلَيْمَانَ عَلَى كُرْسِيِّهِ جَسَدًا ثُمَّ أَنَابَ* “Andolsun ki biz Süleymân’ı da imtihan ettik. Tahtının üstüne bir ceset bırakıverdik. Sonra tahtına dönuverdi.” Bkz. Sâd, 38/34.

¹³⁹⁴ Bu görüşler şöyledir: 1. Arş (Hasan-ı Basrî). 2. İlâhî ilim (İbn Abbâs, Taberî, İbnü’l-Cevzî). 3. Sekizinci felek (İslâm filozofları). 4. İlâhî saltanatı, hâkimiyet ve büyüklüğü tasvir eden bir kavram olup maddi bir varlığa tekabül etmez (Zamahşerî). 5. Arşın altında ve yedi kat göğün üzerinde nesnel bir varlık (Fahrüddîn er-Râzî, Elmalî). 6. Gayb âlemine ait bir kavram olup gerçek manası bilinmez. Bu sebepten varlığına inanmalı, mahiyeti Allah’a havale edilmelidir (Âlûsî, Reşid Rızâ). 7. Bütün fiili sıfatların tecellisinden ibaret olup ilâhî emirlerin ortaya çıktığı yer (İbnü’l-Arabî, Şa’rânî). Bkz. Yavuz, “kürsi”, 26/572-573; Ebü’s-Şeyh, *Kitâbü’l-Azame*, 2/657-658.

¹³⁹⁵ Zehebî, *el-Ulûvv*, 50.

¹³⁹⁶ Zehebî, *el-Ulûvv*, 107, 143.

¹³⁹⁷ A’râf, 7/54; Yûnus, 10/3; Ra’d, 13/2; Mü’min, 40/15.

Ashap ve tâbiîn neslinden olan Selef âlimleri bu görüştedir. Allah'ın arşa yükselmesi mecaz değil hakikat anlamındadır. Fakat bunun niteliği insanlarca bilinemez.

Kelâm âlimleri. Ulüvv, Allah'ın zâtıyla arşın üstünde yer alması değil hükümlerlik, azamet ve rütbe itibarıyla en yüksek derecede bulunduğunu ifade eden bir celâl sıfatıdır. Buna göre ulüvv yücelik belirten mecâzî bir muhtevaya sahiptir. Kelâmcıların büyük çoğunluğu ile Selefî'lerin bir kısmı ve sûfiler bu görüştedir. Ulüvv, Allah'ın zâtı ve sıfatlarının insan idrâki tarafından kuşatılamaması, ayrıca dengi ve benzeri bulunmaktan münezzeh olması demektir. Âriflerin bilgisi, düşünürlerin nitelemeleri Allah'ın zâtının ve sıfatlarının mahiyetini asla kavrayamaz.¹³⁹⁸

Ebü's-Şeyh bu bâbda 26 merfu, 20 mevkuf, 27 maktu olmak üzere toplam 73 rivayet nakletmiştir. Bulardan sahih olanı, zayıf olanı ve sıhhati konusunda ihtilaflı olanları vardır. Vehb b. Münebbih ve diğer imamlardan yaklaşık 30 kadar rivayet vardır ki çoğu zayıf ve isrâiliyyat türündendir. Ravilerinden bir kısmı kizb ve hadis vaz' etmekle itham edilmişlerdir.¹³⁹⁹ Ebü's-Şeyh'in bu rivayetleri getirmesindeki amacı sıfatların isbâtıdır. Hem başlık hem de başlık altında getirilen rivayetler Ebü's-Şeyh'in Selef akidesini benimsediğini göstermektedir.¹⁴⁰⁰

186 - حَدَّثَنَا أَبُو يَحْيَى الرَّازِيُّ حَدَّثَنَا مُحَمَّدُ بْنُ عَلِيٍّ الشَّيْقِيُّ قَالَ: سَمِعْتُ أَبِي قَالَ: أَخْبَرَنَا الْحُسَيْنُ بْنُ وَاقِدٍ عَنِ الْكَلْبِيِّ عَنْ أَبِي صَالِحٍ عَنْ ابْنِ عَبَّاسٍ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُمَا فِي قَوْلِهِ: كَافِيًا هَادِيًا عَالِمًا صَادِقًا كَافِيًا لَخَلْقِهِ هَادِيًا لِعِبَادِهِ عَالِمًا بِبَرِّيَّتِهِ صَادِقًا بِوَعْدِهِ

İbn Abbâs (ra) “Kâf-hâ-yâ-ayn-sâd”¹⁴⁰¹ ayetinin tefsiri hakkında şöyle demiştir: “(Allah); kâfi, hâdî; âlim ve sâdık’tır; Allah mahlûkatına kâfi, kullarına hâdî, berâetinde âlim ve va’dinde sâdık (olandır).”¹⁴⁰²

¹³⁹⁸ Yusuf Şevki Yavuz, “ulüv”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2012), 42/136-138.

¹³⁹⁹ Ebü's-Şeyh, *Kitâbü'l-Azame*, 2/515 (H no: 167).

¹⁴⁰⁰ Ebü's-Şeyh, *Kitâbü'l-Azame*, 2/665-666.

¹⁴⁰¹ Meryem, 19/1.

¹⁴⁰² Ebü's-Şeyh, *Kitâbü'l-Azame*, 2/532 (H no: 186).

Onuncu bâb: Yüce Rabbimizin zâtını perdelemesi

Hicâb sözlükte “perde, iki nesne arasına konan engel, örtü” manalarına gelir. Kur’ân’da eş anlamlarıyla birlikte (gışâve, sitr, zülle) çok sayıda kullanıldığı görülür. Ayetlerden anlaşıldığına göre, hicâb “Allah ile insanlar arasında perde” anlamına geldiği yerlerde, Allah’a değil insnlara nisbet edilmiş, perdelenmeye ve mahrûmiyete insanların maruz kaldığı belirtilmiştir.¹⁴⁰³ Bazı rivayetlerde hicab kelimesi Allah’a nisbet edilmekte ve O’nun bir vasfı şeklinde kullanılmaktadır. Ebû Mûsâ el-Eş’arî’den gelen bir rivayette “Allah’ın hicâbı nurdur, eğer onu kaldırmış olsaydı bütün varlıklar yanardı” denmiştir.¹⁴⁰⁴ Allah’ın yetmiş, yedi yüz ve yetmiş bin perdesinin olduğunu gösteren rivayetler bulunmaktadır.¹⁴⁰⁵ Hicâb konusu rû’yetullah konusuyula da alakalıdır.¹⁴⁰⁶ Allah’ın görülmesi meselesi Mu’tezile ile Sünnî âlimler arasında tartışma konusudur.¹⁴⁰⁷

Sûfiler, Hak ile sâlik arasında nelerin perde olduğuna dair görüşler ileri sürmüşlerdir. Nefis ve benlik perdedir. “Allah’ın nurdan ve zulmetten yetmiş bin perdesi vardır.”¹⁴⁰⁸

¹⁴⁰³ Mutaffîfîn, 83/15.

¹⁴⁰⁴ İbn Mâce, “Muḳaddime”, 13 (H no: 195-196).

¹⁴⁰⁵ Muhammed Murtezâ ez-Zebîdî, *İthâfû’s-sâdeti’l-müttekîn bi şerhi esrâri İhyâi Ulûmi’d-Dîn* (Beyrût: Müessesetü’t-Târîhi’l-Arabî, 1994), 72-73.

İذَا دَخَلَ أَهْلُ الْجَنَّةِ الْجَنَّةَ قَالَ: يَقُولُ اللَّهُ تَبَارَكَ وَتَعَالَى: تُرِيدُونَ شَيْئًا أَزِيدُكُمْ فَيَقُولُونَ: أَلَمْ تُبَيِّضْ وُجُوهَنَا أَلَمْ تُدْخِلْنَا الْجَنَّةَ وَتُنَجِّنَا مِنَ النَّارِ قَالَ: فَيَكْثِفُ الْجَبَابَ فَمَا أُعْطُوا شَيْئًا أَحَبَّ إِلَيْهِمْ مِنَ النَّظَرِ إِلَى رَبِّهِمْ عَزَّ وَجَلَّ “Cennet ehli cennete girince Allah Teâlâ onlara: ‘Size ziyade olarak bir şey vermemi istiyor musunuz?’ diye sorar. Onlar da: ‘Sen bizim yüzlerimizi ağartmadın mı, bizi cennete koyup ateşten kurtarmadın mı (daha ne isteyelim)!’ derler. Bunun üzerine Allah Teâlâ hicâbını kaldırır (ve cemâlini onlara gösterir). Onlara Rablerine bakmaktan daha sevimli hiçbir şey verilmemiştir.” Bkz. Müslim, “İmân”, 80 (H no: 181/297).

¹⁴⁰⁶ Yûnus ve Mutaffîfîn sûrelerinde yer alan ayetler rû’yetullah ve hicâb konuları bağlamında değerlendirmelere tâbi tutulmuştur. لِلَّذِينَ أَحْسَنُوا الْحُسْنَىٰ وَزِيَادَةٌ “Hasenât yapanlara hüsnâ ve fazlası vardır” ayetinde geçen “ziyâde” kelimesini “Allahın veçhine nazar etmek” şeklinde tefsir edilmiştir. Begavî şöyle demiştir: للذين أحسنوا العمل في الدنيا الحسنى وهي الجنة وزيادة وهي النظر إلى وجه الله الكريم هذا قول جماعة من الصحابة منهم أبو بكر الصديق رضي الله عنه وحذيفة وأبو موسى وعبد بن الصامت رضي الله عنهم وهو قول الحسن وعكرمة وعطاء ومقاتل والضحاك والسدي “Bu dünyada ameli güzel yapanlar için hüsnâ vardır. Hüsnâ, cennettir. Ziyâde ise, Yüce Allah’ın kerîm veçhine nazar etmektir. Bu sahâbeden Hz. Ebû Bekr es-Sıddîk (ra), Huzeyfe, Ebû Mûsâ, Ubâde b. es-Sâmit ve tâbiinden Hasan, İkrime, Atâ, Dahhâk, Süddî gibi müfessirlerin görüşüdür.” Bkz. Beğavî, *Meâlimü’l-tenzîl*, 4/130 (Yûnus, 10/26); “Hayır! O gün bunlar Rablerinden perdelenmişlerdir.” Ayette geçen “perdelenmişlerdir” kelimesi “inkârcıların Rablerini göremeyecekleri” şeklinde anlaşılmıştır. وقال أكثر المفسرين عن رؤيته قال الحسن: لو علم الزاهدون العابدون أنهم لا يرون ربهم في “Müfessirlerin çoğu “O’nun rüyetinden” şeklinde görüş ileri sürmüşlerdir. Hasan-ı Basrî “Zühd ehli, kıyamette Rablerini göremeyeceklerini bilselerdi, bu dünyada helak olurlardı” demiştir. Bkz. Beğavî, *Meâlimü’l-tenzîl*, 8/365-366 (Mutaffîfîn, 83/15).

¹⁴⁰⁷ İlyas Çelebi, “hicâb”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1998), 17/429-430.

¹⁴⁰⁸ Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed el-Gazzâlî et-Tûsî, *Mişkâtü’l-envâr*, thk. Ebû’l-Alâ el-Afîfî (Kahire: el-Mektebetü’l-Arabiyye, 1. Basım, 1963), 84.

Hicâb-ı izzet denilen bir perde ile örtülü olduğundan Hakk'ın zâtı bilinemez ve künhü idrâk edilemez; bu perde keşifle açılmaz. Burada sadece hayret söz konusudur.¹⁴⁰⁹

Ebü's-Şeyh bu bâbda, Allah'ın azameti ile kudret ve saltanatının büyüklüğünü açıklamaktadır. Cenab-ı Hak; kudret ve azamette, celâlet ve hükümranlığında, kemâl ve celâl sıfatlarında nihayetsiz ve sınırsız yücelikte olunca, onlara *rıfk* ve *merhamet* göstermek için kendi mahlûkatından perdelenmiştir. Çünkü insanların kuvvetleri mahduddur. Bu dünyada insanların kuvvetleri sınırlı olduğundan Allah'ı görmeye muktedir değillerdir.¹⁴¹⁰ İbn Hacer bunu “Allah Teâlâ dünyada görülemiyor, çünkü O bâkidir. Bâkî olan fâni olan tarafından görülmez. Kıyamet günü olunca ve insanlar bâkî gözlerle rızıklanınca bâkî kılınan Bâkî olanı görecekler” şeklinde açıklamıştır.¹⁴¹¹ Ehl-i sünnet âlimleri akâid kitaplarında bu mevzuya özel itina göstermişlerdir.¹⁴¹² Cehmiyye Allah'ın hicâbını aşırı tenzih tutumundan dolayı inkâr etmiştir.¹⁴¹³ Onun için Ebü's-Şeyh bu konuya özel bir başlık açmıştır.¹⁴¹⁴ Bu bâbda 14 merfu, 9 mevkuf, 20 maktu olmak üzere toplam 43 rivayet bulunmaktadır. İsnadlarının çoğu zayıf gelmiştir.

265 - حَدَّثَنَا إِبْرَاهِيمُ بْنُ مُحَمَّدٍ بْنِ الْحَسَنِ حَدَّثَنَا أَبُو حَفْصٍ عَمْرُو بْنُ عَلِيٍّ حَدَّثَنَا الْفَضْلُ بْنُ سُلَيْمَانَ حَدَّثَنَا أَبُو حَازِمٍ عَنْ عَمْرِو بْنِ الْحَكَمِ عَنْ عَبْدِ اللَّهِ بْنِ عَمْرٍو قَالَ: وَالَّذِي نَفْسِي بِيَدِهِ إِنَّ دُونَ اللَّهِ يَوْمَ الْقِيَامَةِ سَبْعِينَ أَلْفَ حِجَابٍ مِنْهَا حِجَابٌ مِنْ نَارٍ وَحِجَابٌ مِنْ نُورٍ وَحِجَابٌ مِنْ ظُلْمَةٍ

Abdullah b. Amr (ö. 65/684) şöyle demiştir: “Canımı elinde tutan Allah'a andolsun ki kıyamet gününde Allah'ın yetmiş bin hicâbı olacaktır. Onlardan bir kısmı ateşten, bir kısmı nurdan, bir kısmı da zulmetten olacaktır.”¹⁴¹⁵

¹⁴⁰⁹ Süleyman Uludağ, “hicâb”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1998), 17/430-431.

¹⁴¹⁰ Ebü's-Şeyh, *Kitâbü'l-Azame*, 2/721.

¹⁴¹¹ İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, 8/608.

¹⁴¹² Ebû Saîd ed-Dârimî, *er-Redd ale'l-cehmiyye*, 36; İbn Ebî Zemîn, Ebû Abdillâh Muhammed b. Abdullah el-Endelûsî, *Usûlü's-sünne*, thk. Abdullah b. Muhammed (el-Medinetü'l-Münevvere: Mektebetü'l-Gurabâi'l-Eseriyye, 1414), 106-109; Ebü'l-Abbâs Ahmed b. Abdilhalîm el-Harrânî İbn Teymiyye, *Beyânü telbisi'l-cehmiyye*, thk. Râşid b. Hamd et-Tayyâr (el-Medinetü'l-Münevvere: 1. Basım, 1426), 8/76-163.

¹⁴¹³ Ebü's-Şeyh, *Kitâbü'l-Azame*, 2/724.

¹⁴¹⁴ Ebü's-Şeyh, *Kitâbü'l-Azame*, 2/722.

¹⁴¹⁵ Ebü's-Şeyh, *Kitâbü'l-Azame*, 2/671 (H no: 265).

269 - وَرَوَى هُشَيْمٌ عَنْ أَبِي بَشِيرٍ عَنْ مُجَاهِدٍ قَالَ: بَيَّنَّ الْعَرْشُ وَبَيَّنَّ الْمَلَائِكَةُ سَبْعُونَ حِجَابًا حِجَابٌ مِنْ نَارٍ، وَحِجَابٌ مِنْ ظُلْمَةٍ، وَحِجَابٌ مِنْ نُورٍ، وَحِجَابٌ مِنْ ظُلْمَةٍ

Mücâhid (rh) şöyle demiştir: “Arşla melekler arasında yetmiş perde vardır; ateşten bir perde, zulmetten bir perde, nurdan¹⁴¹⁶ bir perde, zulmetten bir perde.”¹⁴¹⁷

On birinci bâb: Meleklerin yaratılması ve sayılarının çokluğu

Ebü’ş-Şeyh, on birinci bâbda meleklerin yaratılması ve sayılarının çokluğunu Allah’ın azametine delil olarak getirmiştir. Şayet bir varlık büyükse bu, onu var edenin de büyük olduğunu gösterir. Meleklerle iman, iman esaslarının temellerindendir.¹⁴¹⁸ Tüm dinî bilgilerin temelinde meleklerle iman vardır. Zira vahyi peygamberlere getiren melektir. “Farklı suretlere girebilen ve duyularla algılanamayan nûrânî varlıklar” şeklinde tarif edilen melekler,¹⁴¹⁹ ayetlerde ve hadislerde sıkça zikredilmişlerdir. Naslarda meleklerin özellikleri, yetenekleri ve görevleri hakkında bilgiler verilmiştir.¹⁴²⁰ Sayılarının ne kadar olduğunu ancak Allah bilir.¹⁴²¹ Yaratılışlarında çeşitli hikmetlerin olduğu anlaşılmaktadır. Günah işlemedikleri ve masum oldukları,¹⁴²² bazen temessül ettikleri ifade edilmiştir.¹⁴²³ Dört büyük meleğin dışında mukarreb melekler,¹⁴²⁴ arşı taşıyan melekler,¹⁴²⁵ yazıcı melekler,¹⁴²⁶ muakkibât,¹⁴²⁷ rakîbün atîd,¹⁴²⁸ hafaza melekleri,¹⁴²⁹ mâlik¹⁴³⁰ gibi meleklerden söz edilmiştir. Melekler güçlü, kuvvetli ve görkemli varlıklardır. Yüce Allah Cebrâîl (as) için عَلَّمُهُ

¹⁴¹⁶ 269 numaralı rivayette حِجَابٌ مِنْ نَارٍ şeklinde gelmiştir. Aynı ibare 281 numaralı rivayette حِجَابٌ مِنْ نُورٍ şeklinde gelmiştir.

¹⁴¹⁷ Ebü’ş-Şeyh, *Kitâbü’l-Azame*, 2/676 (H no: 269).

¹⁴¹⁸ Bakara, 98, 177, 285; Âl-i İmrân, 3/18; Nisâ, 4/136; Müslim, “İman”, 1 (H no: 8).

¹⁴¹⁹ Ehl-i kelâm “Melekler, latif cisimlerdir. Onlara muhtelif şekillere girebilme kuvveti verilmiştir. Mekânları da göklerdir” demişlerdir. Bkz. İbn Hacer, *Fethu’l-bârî*, 6/348.

¹⁴²⁰ Hüd, 11/69-70; Zâriyât, 51/24-28; Necm, 53/5; Tahrîm, 66/6; Tekvîr, 81/20; En’âm, 6/93; Fâtır, 35/1; A’râf, 7/206; Ra’d, 13/13; Enbiyâ, 21/20; Nahl, 16/49-50; Tahrîm, 66/6; Ahzâb, 33/56; Mü’min, 40/7-9; Şûrâ, 42/5.

¹⁴²¹ Müddessir, 74/31.

¹⁴²² لَا يَغْصُونَ اللَّهَ مَا أَمَرَهُمْ وَيَفْعَلُونَ مَا يُؤْمَرُونَ “Allah’ın kendilerine buyurduğuna karşı gelmeyen ve kendilerine emredileni yerine getiren melekler vardır.” Tahrîm, 66/6.

¹⁴²³ Hüd, 11/69-70; Meryem, 19/17-19.

¹⁴²⁴ Nisâ, 4/172.

¹⁴²⁵ Zümer, 39/75; Mü’min, 40/7; Hâkka, 69/17.

¹⁴²⁶ Zuhurf, 43/80; Kâf, 50/17-18; İnfitâr, 82/11.

¹⁴²⁷ Ra’d, 13/10-11.

¹⁴²⁸ Kâf, 50/18.

¹⁴²⁹ En’âm, 6/61.

¹⁴³⁰ Zuhurf, 43/77.

“Ona, bunu çok güçlü akıl sahibi olan Cebrâîl öğretmiştir”¹⁴³¹ nitelemesinde bulunmuştur.

Felsefeciler ve bazı kelâmcılar Kitap ve Sünnet'te evsafi zikredilen meleklerin varlığını inkâr etmişlerdir. Onlar melekleri “beşerî akıllar” veya “cesetlerinden ayrılan hayırlı canlar” veya “yıldızlar” olduğunu söylemişlerdir. Yani onlara göre melekler dış âlemde inip çıkan, gidip gelen, peygamberle konuşan özelliklerde bir varlık değillerdir; onlar aklî işlerdir, şeklen varlıkları yoktur.¹⁴³² Ehl-i sünnet melekleri naslarda tavsif edilen şekliyle kabul eder. Bu bâbda 8 merfu, 5 mevkuf, 20 maktu olmak üzere toplam 33 rivayet bulunmaktadır.

306 - أَخْبَرَنَا أَحْمَدُ بْنُ عَمْرٍو بْنِ أَبِي عَاصِمٍ وَإِبْرَاهِيمُ بْنُ مُحَمَّدٍ بْنِ الْحَسَنِ قَالَا: حَدَّثَنَا أَبُو عَمِيرَةَ الْفَرِيَّابِيُّ عَنْ سُفْيَانَ عَنْ مَعْمَرٍ عَنِ الزُّهْرِيِّ عَنْ عُرْوَةَ عَنْ عَائِشَةَ عَنِ النَّبِيِّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ قَالَ: خُلِقَتِ الْمَلَائِكَةُ مِنْ نُورٍ وَخُلِقَ الْجَانُّ مِنْ مَارِجٍ مِنْ نَارٍ وَخُلِقَ آدَمُ مِمَّا قَدْ عَرَفْتُمْ

H. Âişe'den (ra) nakledildiğine göre H. Peygamber (sav) şöyle buyurmuştur: “Melekler nurdan, cinler dumansız yalın bir ateşten,¹⁴³³ Âdem de bildiğiniz şeyden (toprakten) yaratılmıştır.”¹⁴³⁴

308 - حَدَّثَنَا جَعْفَرُ بْنُ عَبْدِ اللَّهِ بْنِ الصَّبَّاحِ حَدَّثَنَا إِسْحَاقُ بْنُ أَبِي إِسْرَائِيلَ حَدَّثَنَا أَبُو خَالِدٍ سُلَيْمَانُ بْنُ حَيَّانَ عَنْ هِشَامِ بْنِ عُرْوَةَ عَنْ أَبِيهِ عَنْ عَبْدِ اللَّهِ بْنِ عَمْرٍو قَالَ: خَلَقَ اللَّهُ الْمَلَائِكَةَ مِنْ نُورٍ

Abdullah b. Amr (ra) şöyle demiştir: “Allah melekleri nurdan yaratmıştır.”¹⁴³⁵

319 - حَدَّثَنَا مُحَمَّدُ بْنُ أَحْمَدَ بْنِ الْوَلِيدِ الثَّقَفِيُّ حَدَّثَنَا يَمَانُ بْنُ سَعِيدٍ الْمَصْبِغِيُّ حَدَّثَنَا إِبْرَاهِيمُ بْنُ عَبْدِ السَّلَامِ الْمَكِّيُّ حَدَّثَنَا أَبُو الْأَشْهَبِ عَنِ الْحَسَنِ: قَوْلُهُ: يُسَبِّحُونَ اللَّيْلَ وَالنَّهَارَ لَا يَفْتُرُونَ قَالَ: جُعِلَتْ أَنْفُسُهُمْ لَهُمْ تَسْبِيحًا

¹⁴³¹ Necm, 53/6.

¹⁴³² Ebü's-Şeyh, *Kitâbü'l-Azame*, 2/760; Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed el-Gazzâlî et-Tûsî, *Tehâfütü'l-felâsefe*, thk. Süleymân Dünyâ (Kahire: Dâru'l-Meârif, 6. Basım, 1972), 223-224; Ebü'l-Abbâs Ahmed b. Abdilhalîm el-Harrânî. İbn Teymiyye, *Mecmû'u'l-fetâvâ*, 9/104-105; İbn Ebi'l-İzz, Ali b. Ali b. Muhammed ed-Dımaşkî, *Şerhu'l-Akîdeti't-Tahâviyye*, thk. Abdullah b. Abdülmuhsin et-Türkî vd. (Beyrût: Müessesetü'r-Risâle, 1987), 401-404.

¹⁴³³ Bu ifade ayette şöyle geçmektedir: “وَلَقَدْ خَلَقْنَا الْإِنْسَانَ مِنْ مَّرْجٍ مِنْ نَارٍ” “Cinleri de dumanı olmayan halis bir ateşten yarattı.” Rahmân, 55/15.

¹⁴³⁴ Ebü's-Şeyh, *Kitâbü'l-Azame*, 2/725 (H no: 306).

¹⁴³⁵ Ebü's-Şeyh, *Kitâbü'l-Azame*, 2/727 (H no: 308).

Hasan el-Basrî “Gece gündüz ara vermeden tesbih ederler”¹⁴³⁶ meâlindeki ayet hakkında şöyle demiştir: “Onların nefesleri tesbih kılınmıştır.”¹⁴³⁷

On ikinci bâb: Göklerdeki ve yerlerdeki görevli melekler

Bâb başlığına bakıldığında muhtevanın göklerde ve yerlerde görevli melekler hakkında olduğu izlenimi vermektedir. Ancak Ebü’s-Şeyh bu bâb başlığı altında Cebrâîl’i (as) anlatmıştır. Cebrâîl’in (as) kuvveti, yaratılışının büyüklüğü ve güzelliği Allah’ın azametini delil olarak gösterilmiştir.

İslâm dininde Cebrâîl (as) dört büyük melekten biri kabul edilir. İlahi emirleri meleklerle ve peygamberlere ulaştırmakla görevlendirilmiştir. Cebrâîl, “Allah’ın kulu” veya “ceberûtüllah” anlamından geldiği ileri sürülmüştür. Kur’ân’da *Cibrîl*, *Rûhu’l-Kudüs*, *Rûhu’l-Emîm*, *Rûh* ve *Resûl* şeklinde beş değişik isimle ifade edilmiştir. Ayetlerden anlaşıldığına göre Cebrâîl, müthiş bir güce, üstün bir akla ve kesin bilgilere sahiptir, arşın sâhibi nezdinde çok itibarlı ve meleklerin kendisine mutlaka itaat ettiği bir elçidir.¹⁴³⁸ Hz. Peygamber (sav) Cebrâîl’i “açık uçta” ve “sidretü’l-müntehâ” olmak üzere iki kere aslî şekliyle görmüştür. Hadislerde Hz. Peygamber’e (sav) vahiy getiren, Kur’ân’ı öğreten ve değişik konularda hükümler bildiren, bazen insan şeklinde görülen bir melek olarak zikredilmiştir. Hz. Peygamber (sav), Cebrail’in Allah nezdindeki üstün mertebesini dikkate alarak “Cibrîl’in Rabbi” ifadesini kullanmış ve bir anlamda onunla tevessülde bulunmuştur.¹⁴³⁹ Cebrail, arşı taşıyan ve “mukarrabîn” adı verilen meleklerdendir. İslâmî literatürde Cibrîl hakkında özel kitaplar yazılmıştır. İslâm âlimleri arasında Cebrail konusundaki tartışmalar daha ziyade onun mahiyeti, temessülünün keyfiyeti, tafdili ve reel varlığının bulunup bulunmadığı noktasında görünmektedir.¹⁴⁴⁰

Ebü’s-Şeyh bu bâbda Cebrail konusu ile ilgisiz rivayetlere yer vermiştir.¹⁴⁴¹ Cebrail rivayetlerinin bir önemli tarafı da “Hz. Peygamber (sav) miraçda Allah’ı mı yoksa

¹⁴³⁶ Enbiyâ, 21/20.

¹⁴³⁷ Ebü’s-Şeyh, *Kitâbü’l-Azame*, 2/737 (H no: 319).

¹⁴³⁸ Necm, 53/5-6; Tekvîr, 81/19-21.

¹⁴³⁹ Müslim, “Salâtü’l-Müsâfirîn”, 26 (H no: 770/200).

¹⁴⁴⁰ Yavuz, “Cebrâîl”, 7/202-204.

¹⁴⁴¹ 513 nolu hadisin Cebrail ile ilgisi bulunmamaktadır. Hz. Peygamber’e (sav) salât-ü selâm ulaştırmakla görevli meleklerdir.

Cebrail'i mi gördü" meselesine dair rivayetlerin serdedilmesidir. وَلَقَدْ رَأَاهُ نَزْلَةً أُخْرَى عَلَّمَهُ شَدِيدُ الْقُوَى ذُو مِرَّةٍ¹⁴⁴² "Yemin olsun ki Peygamber onu bir başka inişinde de gördü." "Çünkü onu güçlü kuvvetli ve üstün yaratılışlı biri (Cebrail) öğretti. Sonra en yüksek ufukta iken asıl şekliyle doğruldu."¹⁴⁴³ Bâbda, Hz. Âişe'den (ra) gelen rivayetlere ağırlık verildiği görülmektedir. On ikinci bâbda 18 merfu, 2 mevkuf, 17 maktu olmak üzere toplam 37 rivayet bulunmaktadır.

343 - أَخْبَرَنَا ابْنُ أَبِي عَاصِمٍ حَدَّثَنَا هُدْبَةُ حَدَّثَنَا حَمَادُ بْنُ سَلَمَةَ عَنْ عَطَاءِ بْنِ السَّائِبِ عَنِ الشَّعْبِيِّ عَنْ مَسْرُوقٍ عَنْ عَائِشَةَ أَنَّ رَسُولَ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ قَالَ: رَأَيْتُ جِبْرِيلَ عَلَيْهِ السَّلَامُ مُهْبِطًا قَدْ مَلَأَ مَا بَيْنَ الْخَافِقَيْنِ عَلَيْهِ ثِيَابُ سُنْدُسٍ مَعْلُوقٌ بِهَا اللُّؤْلُؤُ وَالْيَاقُوتُ

Hz. Âişe'den (ra) nakledildiğine göre Resûlullah (sav) şöyle buyurmuştur: "Cebrail'i inerken gördüğümde, doğu ile batı arasını kapladığını gördüm. Üzerinde yakut ve incilerle süslenmiş ipek bir elbise vardı."¹⁴⁴⁴

350 - حَدَّثَنَا الْوَلِيدُ بْنُ أَبَانَ حَدَّثَنَا أَبُو الْعَبَّاسِ الْحُسَيْنُ بْنُ عَلِيٍّ قَالَ: قَرَأَ عَلَيَّ عَامِرُ بْنُ الْفُرَاتِ عَنْ أُسْبَاطٍ عَنِ السُّدِّيِّ: نَزَلَ بِهِ الرُّوحُ الْأَمِينُ قَالَ: جِبْرِيلُ عَلَيْهِ السَّلَامُ

Süddî (ö. 127/945) "O (Kur'an)ı, Rûh-ül-Emîn getirdi"¹⁴⁴⁵ meâlindeki ayet ile ilgili olarak şöyle demiştir: "Rûh-ül-Emîn Cibrîl'dir (as)."¹⁴⁴⁶

355 - حَدَّثَنَا إِبْرَاهِيمُ حَدَّثَنَا الْمُقَدَّمِيُّ حَدَّثَنَا عَبْدُ الْوَاحِدِ بْنُ زِيَادٍ حَدَّثَنَا الشَّيْبَانِيُّ عَنْ زَيْدٍ عَنْ عَبْدِ اللَّهِ: وَلَقَدْ رَأَاهُ نَزْلَةً أُخْرَى قَالَ: رَأَى رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ جِبْرِيلَ فِي صُورَتِهِ لَهُ سِتُّمِائَةِ جَنَاحٍ

Abdullah b. Mes'ûd (ra) "Yemin olsun ki Peygamber onu bir başka inişinde de gördü"¹⁴⁴⁷ meâlindeki ayet hakkında şöyle demiştir: "Resûlullah (sav) Cibrîl'i (as) aslî suretinde gördü; altı yüz kanadı vardı."¹⁴⁴⁸

¹⁴⁴² Necm, 53/13.

¹⁴⁴³ Necm, 53/5-7.

¹⁴⁴⁴ Ebü's-Şeyh, *Kitâbü'l-Azame*, 2/765 (H no: 343).

¹⁴⁴⁵ Şuarâ, 26/193.

¹⁴⁴⁶ Ebü's-Şeyh, *Kitâbü'l-Azame*, 2/775 (H no: 350).

¹⁴⁴⁷ Necm, 53/13.

¹⁴⁴⁸ Ebü's-Şeyh, *Kitâbü'l-Azame*, 2/779 (H no: 355).

On üçüncü bâb: Mikâil (as); tayerânı, yaratılışının büyüklüğü ve görevleri

Ebü's-Şeyh bir önceki bâbda meleklerden genel olarak söz etmişti. Bu bâbda ise melekleri özel olarak ele aldığı görülüyor. İlk olarak Mikâil, İsrâfil, Azrâil ve Cebrâil olmak üzere meleklerin büyüklerinden ve üstün olanlarından anlatıma başlamıştır.

Mikâil adı ayet ve hadislerde geçmektedir. مَنْ كَانَ عَدُوًّا لِلَّهِ وَمَلَائِكَتِهِ وَرُسُلِهِ وَجِبْرِيلَ وَمِيكَالَ فَإِنَّ اللَّهَ عَدُوٌّ لِلْكَافِرِينَ “Her kim Allah’a, meleklerine, peygamberlerine, Cibrîl ve Mikail’e düşman ise bilsin ki Allah da kâfirlerin düşmanıdır.”¹⁴⁴⁹ Bu ayette meleklerden sonra özel olarak Cebrail ve Mikail’den söz edilmesi onların melekler içindeki faziletini ortaya koymaktadır. اللَّهُ يَصْطَفِي مِنَ الْمَلَائِكَةِ رُسُلًا وَمِنَ النَّاسِ “Allah, meleklerden ve insanlardan elçiler seçer”¹⁴⁵⁰ ayetinde geçen melek resullerin Cebrail ve Mikail olduğu ifade edilmiştir.¹⁴⁵¹ Canlıların rızıkları, yağmurların yağması ve bitkilerin gelişmesi gibi işlerle görevlendirilen melek Mikail’dir.¹⁴⁵² Tasavvuf ehli Mikail’i, bütün bitki nefislerine feyiz veren ve mahlûkatın rızıklarını dağıtan melek olarak kabul eder.¹⁴⁵³ Ebü's-Şeyh bu başlık altında Mikail’le birlikte diğer meleklerden de söz eden rivayetlere yer vermiştir. Bâbda 4 merfu, 1 mevkuf, 4 adet maktu olmak üzere toplam 9 rivayet yer almıştır. Rivayetlerden bazıları zayıf görülmektedir.

376 - حَدَّثَنَا إِبْرَاهِيمُ بْنُ مُحَمَّدٍ بْنِ الْحَسَنِ حَدَّثَنَا عَبْدُ الْجَبَّارِ بْنُ الْعَلَاءِ حَدَّثَنَا سُفْيَانُ بْنُ عُيَيْنَةَ عَنْ عُلْقَمَةَ بْنِ مَرْثَدٍ عَنْ ابْنِ سَابِطٍ قَالَ: يُدَبِّرُ الْأُمُورَ أَرْبَعَةٌ: جِبْرِيلُ وَمِيكَائِيلُ وَإِسْرَافِيلُ وَمَلَكُ الْمَوْتِ صَلَّى اللَّهُ عَلَى نَبِيِّنَا وَعَلَيْهِمْ وَسَلَّمَ فَجِبْرِيلُ عَلَى الرِّيحِ وَالْجُنُودِ وَمِيكَائِيلُ عَلَى الْقَطْرِ وَالنَّبَاتِ وَمَلَكُ الْمَوْتِ يَقْبِضُ الْأَرْوَاحَ وَإِسْرَافِيلُ يُبْلِغُهُمْ مَا يُؤْمَرُونَ بِهِ

İbn Sâbit (rh) şöyle demiştir: “İşleri; Cibrîl, Mikail, İsrâfil ve Ölüm Meleği olmak üzere dört melek döndürür. Cibrîl ordulara ve rüzgâra bakar. Mikail yağmur ve bitkileri idare eder. Ölüm Meleği ruhları kabzeder. İsrâfil de onlara yapmakla emredildikleri şeyleri tabliğ eder.”¹⁴⁵⁴

¹⁴⁴⁹ Bakara, 2/98.

¹⁴⁵⁰ Hac, 22/75.

¹⁴⁵¹ Taberî, *Câmiu'l-beyân*, 16/638 (Hac, 22/75); Lütfullah Cebeci, “Mikâil”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2020), 30/45-46.

¹⁴⁵² Ebü's-Şeyh, *Kitâbü'l-Azame*, 3/811.

¹⁴⁵³ Âlûsî, *Rûhu'l-meânî*, 2/333.

¹⁴⁵⁴ Ebü's-Şeyh, *Kitâbü'l-Azame*, 3/808 (H no: 376).

377 - حَدَّثَنَا مُحَمَّدُ بْنُ أَبِي يَعْقُوبَ حَدَّثَنَا عَلِيُّ بْنُ عَمْرٍو بْنِ أَبِي هُبَيْرَةَ الْأَنْصَارِيُّ حَدَّثَنَا يَحْيَى بْنُ سَعِيدٍ الْفَرَشِيُّ عَنِ الْأَعْمَشِ عَنْ سَعْدِ الطَّائِي عَنِ عَطِيَّةَ عَنْ أَبِي سَعِيدٍ قَالَ: قَالَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ: جِبْرِيلُ عَنْ يَمِينِهِ وَمِيكَائِيلُ عَنْ الْأُخْرَى

Resûlullah (sav) şöyle buyurmuştur: “Onun (İsrafil’in) sağında Cibrîl, solunda ise Mikail vardır.”¹⁴⁵⁵

379 - حَدَّثَنَا الْوَلِيدُ بْنُ أَبَانَ حَدَّثَنَا مُحَمَّدُ بْنُ إِدْرِيسَ حَدَّثَنَا أَبُو صَالِحٍ قَالَ: حَدَّثَنِي مُعَاوِيَةُ بْنُ صَالِحٍ أَنَّ عَبْدَ الْقَاهِرِ حَدَّثَهُ عَنْ خَالِدِ بْنِ أَبِي عُمَرَ أَنَّهُ قَالَ: جِبْرِيلُ أَمِينُ اللَّهِ إِلَى رَسُولِهِ وَمِيكَائِيلُ يَتْلُو الْكُتُبَ الَّتِي تُرْفَعُ مِنْ أَعْمَالِ النَّاسِ وَإِسْرَافِيلُ بِمَنْزِلَةِ الْحَاجِبِ

Hâlid b. Ebî İmrân (ö. 125/743) şöyle anlatmıştır: “Cebraîl, peygamberlere (gönderilen) Allah’ın emînidir. Mikail, insanların amellerinden yükseltilen kitapları karşılar. İsrafil de mübâşir makamında gibidir.”¹⁴⁵⁶

On dördüncü bâb: İsrâfîl’in (as) sıfatı ve görevleri

Ebü’ş-Şeyh bu bâbda İsrafil meleşini konu olarak seçmiştir. İsrafil’in (as) konu edilmesi Allah’ın azametine dair deliller sunmak içindir. Zira İsrafil kemâl ve cemâl sıfatlara sahip azamet, kudret ve hükümlanlığı olan bir yüce melektir. Yaratılmışların azameti Yaradan’ın azametine delalet eder. İşte bu muazzam mahlûkattan biri de İsrafil’dir (as). İsrafil mukarreb meleklerdendir. En büyük iki özelliği, hamele-i arş meleklerinden biri olması ve sûr üflemekle görevlendirilmesidir. *Sûr* mahiyeti bizce tam olarak bilinmeyen devasa bir varlık olmalıdır. İşte İsrafil bunu ağzına almış üflemek için her an beklemektedir.¹⁴⁵⁷ İkinci defa sûra üflemek için görev yapacağından ilk olarak dirilen o olacaktır.¹⁴⁵⁸ Kur’ân’da “sûr” ve “nâkûr” kelimelerinin geçtiği ayetlerde zımnî bunları üflemekle görevli olan İsrafil’den söz edildiği anlaşılır. Hadislerde açıkça isminden veya görevi ile ilgili terkeb isimlerinden söz edilir. “Sâhibü’s-Sûr” olduğunda ümmetin icması bulunmaktadır.¹⁴⁵⁹ Bu bâbın bir özelliği de İsrafil konusu ile ilintili sûr konusunun da ele alınmasıdır. Sûr bazı

¹⁴⁵⁵ Ebü’ş-Şeyh, *Kitâbü’l-Azame*, 3/809 (H no: 377); Süyûtî, *ed-Dürri’l-mensûr/Hadislerle Kur’ân-ı Kerîm Tefsiri*, çev. Zekerîyya Yıldız (İstanbul: Ocak Yayıncılık, 1. Basım, 2012), 7776.

¹⁴⁵⁶ Ebü’ş-Şeyh, *Kitâbü’l-Azame*, 3/810 (H no: 379).

¹⁴⁵⁷ Ebü’ş-Şeyh, *Kitâbü’l-Azame*, 3/854 (H no: 397).

¹⁴⁵⁸ İbn Kesîr, *Tefsîru’l-Kur’âni’l-Azîm*, 4/63 (Zümer, 39/68).

¹⁴⁵⁹ Kurtubî, *et-Tezkire*, 1/225.

rivayetlerde “el-Karn” şeklinde tabir edilmiştir. Bedevînin biri Hz. Peygamber’e (sav) “Yâ Resûlellah! Sûr nedir?” diye sormuş. Hz. Peygamber de (sav) “Üflenilecek olan karn’dır” buyurmuştur.¹⁴⁶⁰ İsrâfîl görevini yaparken sağında Cebrail solunda ise Mikail olacaktır.¹⁴⁶¹ Bâbda 9 merfu, 8 adet maktu olmak üzere 17 rivayet yer almıştır. Rivayetlerden bir kısmı zayıf ve israiliyat içermektedir.¹⁴⁶²

385 - حَدَّثَنَا ابْنُ رُسْتَةَ حَدَّثَنَا أَبُو أَيُّوبَ حَدَّثَنَا خَالِدُ الْوَاسِطِيُّ حَدَّثَنَا خَالِدُ الْخَزَاعِيُّ عَنِ الْوَلِيدِ أَبِي بَشِيرٍ عَنْ عَبْدِ اللَّهِ بْنِ رَبَاحٍ عَنْ عَائِشَةَ أَنَّ كَعْبًا قَالَ لَهَا: هَلْ سَمِعْتَ رَسُولَ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ يَقُولُ فِي إِسْرَافِيلَ شَيْئًا قَالَتْ: نَعَمْ سَمِعْتُ رَسُولَ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ يَقُولُ: لَهُ أَرْبَعَةُ أَجْنَحَةٍ مِنْهَا جَنَاحَانِ أَحَدُهُمَا بِالْمَشْرِقِ وَالْآخَرُ بِالْمَغْرِبِ وَاللَّوْحُ بَيْنَ عَيْنَيْهِ فَإِذَا أَرَادَ اللَّهُ أَنْ يَكْتُبَ الْوَحْيَ يَنْقُرُ بَيْنَ جَبْهَتِهِ

Ka’bü’l-Ahbâr (rh) Hz. Âişe’ye (ra) “Resûlüllah’ı (sav) İsrâfîl hakkında bir şey derken duydun mu” diye sordu. Hz. Âişe: “Evet, ben Resûlüllah’ı şöyle buyurken duydum: İsrâfîlin dört kanadı vardır. İki kanadından biri doğuda diğeri de batıdadır. Levha iki gözü arasındadır. Allah vahiy yazmak istediğinde alnına dokunur.”¹⁴⁶³

400 - حَدَّثَنَا مُحَمَّدُ بْنُ إِسْحَاقَ بْنِ الْوَلِيدِ حَدَّثَنَا سَلَمَةُ قَالَ: سَمِعْتُ رَوَادَ بْنَ الْجَرَّاحِ يَقُولُ: سَمِعْتُ الْأَوْزَاعِيَّ يَقُولُ: لَيْسَ أَحَدٌ مِنْ خَلْقِ اللَّهِ أَحْسَنَ صَوْتًا مِنْ إِسْرَافِيلَ فَإِذَا أَخَذَ فِي التَّسْبِيحِ قَطَعَ عَلَى أَهْلِ سَبْعِ سَمَاوَاتٍ صَلَاتَهُمْ وَتَسْبِيحَهُمْ

Evzâî şöyle demiştir: “Mahlûkat içinde sesi İsrâfîl’den daha güzel hiçbir kimse yoktur. İsrâfîl tesbihe başladığı zaman yedi kat sema ehli dua ve tesbihlerini keserler.”¹⁴⁶⁴

On beşinci bâb: İsmâîl (adlı meleğin) yaratılması

Ebü’s-Şeyh bu bâbda İsmâîl adında bir melekten söz etmektedir. Bâbda tek merfu rivayete yer verilmiştir. İsmâîl’in yaratılmasını Allah’ın azametine delil getirdiği anlaşılmaktadır. Ebü’s-Şeyh İsmâîl’i genel olarak melekler arasında zikredebilirdi. Rivayetin isnadı zayıf gelmiştir. Bâbda tek rivayet yer almıştır:

¹⁴⁶⁰ Tirmizî, “Tefsîr”, Zümer 40 (H no: 3244).

¹⁴⁶¹ Ebû Dâvûd, “Hurûf”, 1 (H no: 3999); Ebü’s-Şeyh, *Kitâbü’l-Azame*, 3/858-860. Lütfullah Cebeci, “İsrâfîl”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2001), 23/180-181.

¹⁴⁶² Ebü’s-Şeyh, *Kitâbü’l-Azame*, 3/858-860.

¹⁴⁶³ Ebü’s-Şeyh, *Kitâbü’l-Azame*, 3/820 (H no: 385).

¹⁴⁶⁴ Ebü’s-Şeyh, *Kitâbü’l-Azame*, 3/856 (H no: 400).

402 - حَدَّثَنَا مُحَمَّدُ بْنُ أَحْمَدَ بْنِ مَعْدَانَ حَدَّثَنَا عَبَّاسُ بْنُ الْوَلِيدِ الْبَيْرُوتِيُّ حَدَّثَنِي أَبِي قَالَ: حَدَّثَنِي ابْنُ شَوَدِّبٍ قَالَ: حَدَّثَنِي أَبُو هَارُونَ عَنْ أَبِي سَعِيدٍ أَنَّ النَّبِيَّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ حِينَ عُرِجَ بِهِ قَالَ: إِنَّ فِي السَّمَاءِ لَمَلَكًا يُقَالُ لَهُ إِسْمَاعِيلُ عَلَى سَبْعِينَ أَلْفَ مَلَكٍ كُلِّ مَلَكٍ مِنْهُمْ عَلَى سَبْعِينَ أَلْفَ مَلَكٍ

Ebü Saîd'den (ra) nakledildiğine göre Hz. Peygamber (sav) Mirac gecesinde gördükleri ile ilgili olarak şöyle demiştir: “Semada, kendisine İsmâîl denilen bir melek vardır. Yetmiş bin melekten sorumludur. Onlardan her bir melek de aynı şekilde yetmiş bin melekten sorumludur.”¹⁴⁶⁵ Rivayeti İbn Hacer tahric etmiştir.¹⁴⁶⁶

On altıncı bâb: Rûhun sıfatı

Ebü's-Şeyh Rûh hakkında özel bir bâb akdetmiştir. Rûh'un ne olduğu konusunda çeşitli görüşler bulunmaktadır. Rûh, Kur'an'da 21 yerde geçmektedir. İbnü'l-Cevzî Kur'an'da geçen rûh'un 8 manaya geldiğini ifade eder.¹⁴⁶⁷ Kelâm ekollerinin çıkışından sonra ruhun varlığı ve mahiyeti konusunda çeşitli görüşler ortaya atılmıştır. Ruh beden ayrımını reddeden yaklaşımlar ortaya çıkmıştır. Bazı Şîî âlimlerin dışında genelde ruhun yaratılmış olduğunda ittifak vardır.¹⁴⁶⁸ Bu bâb başlığında ruhun hangi manada kullanıldığı açık olarak belirtilmemiştir. Rivayetlerden daha ziyade Cebrail ya da meleklerden büyük biri olduğu anlaşılmaktadır. Önceki rivayetlerde Cebrail konusunun geçmesi ruhun başka varlıklara delalet ettiği anlaşılmaktadır. Bâbda 2 merfu, 4 mevkuf, 21 maktu olmak üzere toplam 27 rivayet bulunmaktadır. Rivayetlerin çoğu âsâra dayandığı görülmektedir.

¹⁴⁶⁵ Ebü's-Şeyh, *Kitâbü'l-Azame*, 3/861 (H no: 402). İsmâîl adlı meleklerle ilgili çeşitli kaynaklarda rivayetler bulunmaktadır. Bkz. Taberânî, *el-Câmiu's-sağîr*, 2/70; Süyûtî, *el-Habâi fî ahbâri'l-melâik*, thk. (Beyrût: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1405), 76 (H no: 268).

¹⁴⁶⁶ İbn Hacer, *el-İmtâ' bi'l-erbaîn*, 105-107.

¹⁴⁶⁷ Bunlar: 1. *Canlıların ruhları*. رَبِّ أَمْرًا رُبِّ وَيَسْئَلُونَكَ عَنِ الرُّوحِ قُلِ الرُّوحُ مِنْ أَمْرِ رَبِّي لَا تَخْلُفُ فِيهِ مِنْكَ رُبُّهُ. “Sana ruhtan soruyorlar. De ki rûh Rabbimin emrindendir.” Kehf, 18/85. 2. *Cibrîl*. قُلْ نَزَّلَهُ رُوحُ الْقُدُسِ مِنْ رَبِّكَ بِالْحَقِّ. “De ki onu Rabbinden Rûhu'l-Kuds hak olarak indirdi.” Nahl, 16/102. 3. *Meleklerden azîm bir melek*. يَوْمَ يَقُومُ الرُّوحُ وَالْمَلَائِكَةُ صَفًّا. “O gün Rûh ve melekler saf halinde ayakta duracaklar.” Nebe', 78/38. 4. *Vahiy*. وَكَذَلِكَ أَوْحَيْنَا إِلَيْكَ رُوحًا مِنْ أَمْرِنَا. “İşte sana böylece emrimizden bir rûh vahyettik.” Şûrâ, 42/52. 5. *Rahmet*. وَأَيُّهُمْ بِرُوحٍ مِنْهُ. “Ve katından bir rûh ile onları desteklemiştir.” Mücâdele, 58/22. 6. *Emir*. إِنَّمَا الْمَسِيحُ عِيسَى ابْنُ مَرْيَمَ رَسُولُ اللَّهِ وَكَلِمَتُهُ أَلْفَاها إِلَى مَرْيَمَ وَرُوحٌ مِنْهُ. “Meryem oğlu İsa Mesîh Allah'ın elçisi, Meryem'e ilkâ ettiği kelimesi ve O'ndan bir ruhtur.” Nisâ, 4/171. 7. *Rahme üflemeye olan rih*. وَمَرْيَمُ ابْنَتْ عِمْرَانَ الَّتِي أَحْصَيْنَتْ فَرْجَهَا. “Rahme üflemeye olan rih. İşte biz bundan dolayı ona ruhumuzdan üfledik.” Tahrîm, 66/12. 8. *Hayat*. فَرُوحٌ وَرِيحَانٌ وَجَنَّتْ نَعِيمٌ. “Ona rahatlık, güzel rızık ve nimetlerle donanmış cennet vardır.” Vâkıa, 56/89. Bkz. Ebü'l-Ferc Abdurrahmân b. Ali b. Muhammed İbnü'l-Kayyim el-Cevzî, *Nüzhetü'l-uyûn en-nevâzir fî ilmi'l-vücûh ve'n-nezâir*, thk. Muhammed Abdülkerîm Kâzım er-Râdî (Beyrût: Müessesetü'r-Risâle, 1. Basım, 1984), 311-324.

¹⁴⁶⁸ Yusuf Şevki Yavuz, “rûh”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2018), 35/187-188.

410 - حَدَّثَنَا أَحْمَدُ بْنُ الْحَسَنِ بْنِ الْجُنَيْدِ حَدَّثَنَا أَحْمَدُ بْنُ حَفْصٍ حَدَّثَنَا أَبِي حَدَّثَنَا إِبْرَاهِيمُ عَنْ مُسْلِمٍ عَنْ مُجَاهِدٍ عَنِ ابْنِ عَبَّاسٍ قَالَ: أَتَى نَقَرَ مِنْ يَهُودَ النَّبِيِّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ فَقَالُوا: أَخْبِرْنَا عَنِ الرُّوحِ مَا هُوَ قَالَ: جُنْدٌ مِنْ جُنُودِ اللَّهِ لَيْسُوا بِمَلَائِكَةِ اللَّهِ لَهُمْ رُءُوسٌ وَأَيْدٍ وَأَرْجُلٌ يَأْكُلُونَ الطَّعَامَ ثُمَّ قَرَأَ: يَوْمَ يَقُومُ الرُّوحُ وَالْمَلَائِكَةُ صَفًّا قَالَ: هَؤُلَاءِ جُنْدٌ وَهَؤُلَاءِ جُنْدٌ

İbn Abbâs (ra) şöyle anlatmıştır: “Yahudilerden bir grup Hz. Peygamber’e (sav) geldiler ve ‘Bize ruhtan bilgi ver, nedir o?’ dediler. Hz. Peygamber de (sav) onlara: ‘Rûh, Allah’ın ordularından bir ordudur; Allah’ın meleklerinden değildirler. Onların (insanlar gibi) elleri ve ayakları vardır; yemek yerler’ buyurdu ve ‘O gün Rûh ve melekler saf halinde ayakta duracaklar’¹⁴⁶⁹ meâlindeki ayeti okudu. Ardından ‘Bunlar bir ordu, bunlar da (başka) bir ordu’ şeklinde bir açıklama yaptı.”¹⁴⁷⁰

411 - حَدَّثَنَا الْوَلِيدُ قَالَ: أَخْبَرَنِي أَبُو حَاتِمٍ حَدَّثَنَا أَبُو صَالِحٍ حَدَّثَنِي مُعَاوِيَةُ عَنْ عَلِيٍّ عَنِ ابْنِ عَبَّاسٍ: يَوْمَ يَقُومُ الرُّوحُ قَالَ: هُوَ مَلَكٌ مِنْ أَعْظَمِ الْمَلَائِكَةِ خَلْقًا

İbn Abbâs (ra) “O gün Rûh ve melekler saf halinde ayakta duracaklar”¹⁴⁷¹ meâlindeki ayette geçen Rûh kelimesini şöyle tefsir etmiştir: “O, yaratılış bakımından meleklerin en büyüğülerinden bir melektir.”¹⁴⁷²

414 - حَدَّثَنَا إِسْحَاقُ بْنُ أَحْمَدَ حَدَّثَنَا عَبْدُ اللَّهِ بْنُ عُمَرَ حَدَّثَنَا إِسْحَاقُ بْنُ سُلَيْمَانَ حَدَّثَنَا أَبُو سِنَانٍ عَنْ ثَابِتٍ عَنِ الضَّحَّاكِ: يَوْمَ يَقُومُ الرُّوحُ قَالَ: الرُّوحُ: جَبْرِيلُ عَلَيْهِ السَّلَامُ

Dahhâk (ö. 105/723) “O gün Rûh ve melekler saf halinde ayakta duracaklar”¹⁴⁷³ meâlindeki ayette geçen Rûh kelimesi hakkında şöyle demiştir: “Rûh, Cerâîl’dir (as).”¹⁴⁷⁴

On yedinci bâb: Ölüm Meleği’nin (as) sıfatı, yaratılışının ve kuvvetinin büyüklüğü

Ebü’ş-Şeyh büyük melekleri zikrederken Azrâîl’i (as) ayrı bir başlık altında zikretmiştir. Azrail Allah’ın azametini gösteren en büyük ayetlerden biridir. Bu bâbda

¹⁴⁶⁹ Nebe’, 78/38.

¹⁴⁷⁰ Ebü’ş-Şeyh, *Kitâbü’l-Azame*, 3/870 (H no: 410).

¹⁴⁷¹ Nebe’, 78/38.

¹⁴⁷² Ebü’ş-Şeyh, *Kitâbü’l-Azame*, 3/871 (H no: 411).

¹⁴⁷³ Nebe’, 78/38.

¹⁴⁷⁴ Ebü’ş-Şeyh, *Kitâbü’l-Azame*, 3/873 (H no: 414).

onun kuvvetine ve diğer melekler arasındaki üstünlüğüne vurgu yapılmaktadır. Azrail, ayet ve hadislerde “Melekü'l-Mevt” Ölüm Meleği olarak zikredilmiştir. *قُلْ يَتَوَفَّاكُم مَّلَكٌ* (Ey Muhammed!) Onlara de ki: Sizin canınızı almaya vekil kılınan Ölüm Meleği (Azrail) canınızı alacak sonra da Rabbinize döndürüleceksiniz.”¹⁴⁷⁵ Azrail ismi muhtemelen İbranice'den Arapça'ya geçmiştir. Ka'bü'l-Ahbâr ve Vehb b. Münebbih gibi şahıslardan nakledilen rivayetlerin etkisiyle Azrail ismi kullanılmaya başlanmıştır.¹⁴⁷⁶ Azrail ruhları kabzetmekle görevlendirilmiştir.¹⁴⁷⁷ Ruhları kabzedenden başka meleklerden de söz edilmiştir.¹⁴⁷⁸ Bu ayetlerden Azrail'in, ruhları kabzetmekle görevli diğer meleklerin başı olduğu anlaşılmaktadır.¹⁴⁷⁹ Ebü's-Şeyh bu bâbda 6 mevkuf, 40 maktu olmak üzere toplam 46 rivayete yer vermiştir. Rivayetler arasında zayıf ve isrâiliyat dikkat çekmektedir.

434 - حَدَّثَنَا أَبُو يَحْيَى الرَّازِيُّ حَدَّثَنَا هَنَادٌ حَدَّثَنَا قَبِيصَةُ حَدَّثَنَا سُفْيَانُ عَنْ رَجُلٍ عَنْ مُجَاهِدٍ قَالَ: جُعِلَتِ الْأَرْضُ لِمَلَكِ الْمَوْتِ عَلَيْهِ السَّلَامُ بَرُّهَا وَبَحْرُهَا وَجَبَلُهَا وَسَهْلُهَا كَالطَّسْتِ يَأْخُذُ مِنْهَا حَيْثُ يَشَاءُ

Mücâhid şöyle demiştir: “Karasıyla deniziyle, dağıyla ovasıyla bütün yeryüzü Ölüm Meleği için tas gibi kılınmıştır. Dilediği gibi ondan (ecelleri gelenlerin ruhlarını) alır.”¹⁴⁸⁰

454 - حَدَّثَنَا مُحَمَّدُ بْنُ زَكَرِيَّا حَدَّثَنَا أَبُو حُدَيْفَةَ حَدَّثَنَا سُفْيَانُ عَنْ مَنْصُورٍ عَنْ إِبْرَاهِيمَ قَالَ: أَعْوَانُ مَلَكِ الْمَوْتِ ثُمَّ يَقْبِضُهَا مَلَكُ الْمَوْتِ مِنْهُمْ بَعْدُ

İbrâhîm en-Nehaî (ö. 96/714) şöyle demiştir: “Ölüm Meleği'nin yardımcıları vardır. Onlar (ölüm esnasında gerekli vazifeleri icra ettik)ten sonra Ölüm Meleği ruhu kabzeder.”¹⁴⁸¹

473 - حَدَّثَنَا مُحَمَّدُ بْنُ سَهْلٍ حَدَّثَنَا سَلَمَةُ حَدَّثَنَا حَفْصُ بْنُ عَبْدِ الرَّحْمَنِ الْهَلَالِيُّ حَدَّثَنَا عَمْرُو بْنُ شِمْرٍ عَنْ جَعْفَرِ بْنِ مُحَمَّدٍ عَنْ عَلِيِّ بْنِ أَبِيهِ وَرَضِيَ اللَّهُ عَنْهُ قَالَ: دَخَلَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ عَلَى رَجُلٍ يَغُودُهُ مِنَ الْأَنْصَارِ فَإِذَا مَلَكُ الْمَوْتِ عَلَيْهِ السَّلَامُ عِنْدَ رَأْسِهِ فَقَالَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ: يَا مَلَكُ الْمَوْتِ ارْفُقْ بِصَاحِبِي فَإِنَّهُ

¹⁴⁷⁵ Secde, 32/11.

¹⁴⁷⁶ Ahmet Saim Kılavuz, “Azrail”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1991), 4/350-351.

¹⁴⁷⁷ Secde, 32/11.

¹⁴⁷⁸ Nisâ, 4/97; En'âm, 6/61; A'râf, 7/37; Enfâl, 8/50; Nahl, 16/32-33; Muhammed, 47/27; Nâziât, 79/1-2.

¹⁴⁷⁹ Kılavuz, “Azrail”, 4/350-351.

¹⁴⁸⁰ Ebü's-Şeyh, *Kitâbü'l-Azame*, 3/895 (H no: 434).

¹⁴⁸¹ Ebü's-Şeyh, *Kitâbü'l-Azame*, 3/921 (H no: 454).

مُؤْمِنٌ فَقَالَ: أَتُبَشِّرُ يَا مُحَمَّدُ فَإِنِّي بِكُلِّ مُؤْمِنٍ رَفِيقٌ فَاعْلَمَنَّ يَا مُحَمَّدُ إِنِّي لَا أَقْبِضُ رُوحَ ابْنِ آدَمَ فَيَصْنُرُ أَهْلَهُ فَأَقُومُ فِي جَانِبِ مِنَ الدَّارِ فَأَقُولُ: وَاللَّهِ مَا لِي مِنْ ذَنْبٍ وَإِنَّ لِي عَوْدَةً وَعَوْدَةً الْحَذَرَ الْحَذَرَ وَمَا خَلَقَ اللَّهُ مِنْ أَهْلِ بَيْتٍ مَدْرٍ وَلَا شَعْرٍ وَلَا وَبَرٍ فِي بَرٍّ وَلَا بَحْرٍ إِلَّا وَأَنَا أَتَصَفَّحُهُمْ فِيهِ فِي كُلِّ يَوْمٍ وَلَيْلَةٍ خَمْسَ مَرَّاتٍ حَتَّى إِنِّي لَا أَعْرِفُ بِصَغِيرِهِمْ وَكَبِيرِهِمْ مِنْهُمْ بِأَنْفُسِهِمْ وَاللَّهِ يَا مُحَمَّدُ إِنِّي لَا أَقْدِرُ أَنْ أَقْبِضَ رُوحَ بَعُوضَةٍ حَتَّى يَكُونَ اللَّهُ تَبَارَكَ وَتَعَالَى الَّذِي يَأْمُرُ بِقَبْضِهِ

Resûlüllah (sav) ziyaret etmek maksadıyla ensardan bir adamın yanına girdi. Bir de ne görsün Ölüm Meleği onun başında bekliyor. Resûlüllah (sav) “Ey Ölüm Meleği! Sahâbîme yumuşak davran! Şüphesiz o bir mümindir” buyurdu. Bunun üzerine Ölüm Meleği söyle dedi: “Ey Muhammed! Gönlünü hoş tut, sevin! Muhakkak ben, her bir müminin (rıfkla muamele eden) arkadaşıyım! Şunu kesinlikle iyi bil ki ben Âdemoğlunun ruhunu alınca onun ailesinden biri feryad ederse evin bir tarafında durur ve şöyle derim: ‘Vallahi benim bir günahım suçum yok. Öleceklere sık sık uğrarım. Aman günah olabilecek söz ve davranışlardan sakının! Kara ve denizde Allah’ın yarattığı köylü şehirli bedevi her kim varsa gece gündüz her gün beş kere onları gözden geçiririm. Hatta ben onların büyüyunü küçüğünü hepsini onlardan daha iyi tanırım. Vallahi ey Muhammed! Yüce Allah emretmedikçe ben bir sineğin canını bile almaya muktedir olamam!’”¹⁴⁸²

On sekizinci bâb: Arşı taşıyan melekler ve yaratılışlarının büyüklüğü

“Hamele-i arş” Allah’ın arşı taşımakla görevlendirdiği büyük meleklerdir. Arş, yaratılanlar arasında muhteşem olunca onu taşıyan meleklerin de kuvvetli ve muhteşem olmaları gerekiyor. Bu bakımdan Ebü’s-Şeyh azametinin büyüklüğüne hamele-i arşı örnek olarak göstermiştir. Bâbın “arş ve Rahmân olan Allah’ın arşa istivası” gibi konularla ilgisi bulunmaktadır. Daha önceden de geçtiği gibi arş ve istiva konusu akâid ve kelâmı tartışmalı konulardandır. Bazıları arşı “Allah’ın kudreti, meşiet, iradesi” şeklinde yorumlamışlardır. Ebü’s-Şeyh hamele-i arş konusuna dair rivayetleri getirerek Ehl-i sünnet düşüncesini ispat ve bu konuyu ta’tıl, teşbih ve tecsim edenlere bir cevap vermiş oluyor. Selef’e göre arş, büyük bir cisimdir. Allah onu âlemin üstünde yaratmıştır. Hamele-i arşın varlığı Kitap ve Sünnet’le sabittir. الَّذِينَ أَلْزَمُوا الْعَرْشَ وَمَنْ حَوْلَهُ يُسَبِّحُونَ بِحَمْدِ رَبِّهِمْ وَيُؤْمِنُونَ بِهِ وَيَسْتَغْفِرُونَ لِلَّذِينَ آمَنُوا “Arşı taşıyan ve onun

¹⁴⁸² Ebü’s-Şeyh, *Kitâbü’l-Azame*, 3/937 (H no: 473).

etrafında bulunanlar, Rablarını hamd ile tesbih ederler, O'na iman ederler ve müminler için istiğfarda bulunurlar...”¹⁴⁸³ “O gün Rabbinin arşını, üstlerinde (boyunlarında) sekiz melek taşır.”¹⁴⁸⁴ Ebü's-Şeyh bu bâbda 3 merfu, 1 mevkuf, 15 maktu olmak üzere toplam 19 rivayet nakletmiştir. Bâbda başlıkla alakası olmayan tefsir rivayetleri bulunmaktadır.¹⁴⁸⁵

478 - حَدَّثَنَا مُحَمَّدُ بْنُ الْعَبَّاسِ بْنِ أَيُّوبَ حَدَّثَنَا أَحْمَدُ بْنُ مُحَمَّدٍ بْنُ سَعِيدٍ حَدَّثَنَا زَيْدُ بْنُ الْحُبَابِ قَالَ: حَدَّثَنِي أَبُو السَّمْحِ قَالَ: حَدَّثَنِي أَبُو قَبِيلٍ أَنَّهُ سَمِعَ عَبْدَ اللَّهِ يَقُولُ: حَمَلَةُ الْعَرْشِ مَا بَيْنَ مُوقٍ أَحَدِهِمْ إِلَى مُوَحَّرٍ عَيْنِيهِ مَسِيرَةُ خَمْسِمِائَةٍ عَامٍ

Ebü Kabil'in (ö. 128/746)¹⁴⁸⁶ naklettiğine Abdullah b. Amr (ra) şöyle demiştir: “Hamele-i arş meleklerinden birisinin çizmeleri ile gözlerinin arkası (ensesi arası), beş yüz senelik bir mesafedir.”¹⁴⁸⁷

468 - حَدَّثَنَا قُتَيْبَةُ حَدَّثَنَا بَكْرُ بْنُ مُضَرَ عَنْ صَخْرٍ بْنِ عَبْدِ اللَّهِ عَنْ زِيَادِ بْنِ أَبِي حَبِيبٍ قَالَ: سَمِعْتُهُ يَقُولُ: إِنَّ فِي السَّمَاءِ مَلَكًا خُلِقَ مِنْ تَلْجٍ وَنَارٍ فَمِنْ دُعَاءِ ذَلِكَ الْمَلِكِ أَنْ يَقُولَ: اللَّهُمَّ كَمَا أَلْفَتَ هَذَا بَيْنَ التَّلْجِ وَالنَّارِ فَالِفْ بَيْنَ عِبَادِكَ الْمُؤْمِنِينَ

Ziyâd b. Habîb'in (ö. 128/746)¹⁴⁸⁸ şöyle dediği nakledilmiştir: “Allah'ın gökte, buz ve ateşten yarattığı bir meleği vardır. Bu meleğin dualarından biri şudur: “Allahım! Sen nasıl buz ile ateşi bir araya getirdiysen mümin kullarının arasını da öyle birleştir!”¹⁴⁸⁹

On dokuzuncu bâb: Rûhu'l-Emîn olan Cibrîl'in (as) yaratılması

Cebrail, ilâhî emirleri peygamberlere ve meleklerle ulaştıran dört büyük meleklerden biridir. Son derece güçlü ve süratlidir. Hz. Peygamber'e (sav) aslî şekilde görünmüştür. Dihye b. Halîfe (ö. 50/670) veya bir “a'râbî” suretinde Hz. Peygamber'e

¹⁴⁸³ Ğâfir, 7.

¹⁴⁸⁴ Hâkka, 69/17.

¹⁴⁸⁵ Ebü's-Şeyh, *Kitâbü'l-Azame*, 3/971.

¹⁴⁸⁶ Tam adı Hayy b. Hânî b. Nâdır el-Müâfirî'dir. Muhaddistir. Ukbe b. Âmir ve Abdullah b. Amr'dan rivayette bulunmuştur. İmam Ahmed onun *sika* olduğunu beyan etmiştir. Bkz. Zehebî, *Siyer*, 5/214.

¹⁴⁸⁷ Ebü's-Şeyh, *Kitâbü'l-Azame*, 3/950 (H no: 478).

¹⁴⁸⁸ Yezîd b. Ebî Habîb el-Mısırî. İmam ve hüccet'tir. Mısır diyarının müftüsü olarak bilinir. Tâbiînin küçüklerindendir. Ulema-i âmilinden olup takvası ile meşhur olmuştur. *Halîm*, *âkil* ve *sika* olarak bilinmektedir. Bkz. Zehebî, *Siyer*, 6/32.

¹⁴⁸⁹ Ebü's-Şeyh, *Kitâbü'l-Azame*, 3/962 (H no: 486).

(sav) vahyi inzal etmiştir.¹⁴⁹⁰ Hz. Peygamber (sav) خَلِيلِي جَبْرَيْلُ “Dostum Cebrail’dır” diyerek ona olan ayrı bir muhabbetini izhar etmiştir.¹⁴⁹¹ Yüce Allah’ın azametinin en güzel tecellilerinden biri olduğundan Ebü’s-Şeyh onu Allah’ın azamet ve kudretinin simgesi olarak göstermekte ve onun büyüklüğünü anlatan rivayetlere yer vermektedir.

Ebü’s-Şeyh’in meleklerle dair zikrettiği bâbların sonuncusudur. Ondokuzuncu bâbda Cerail’e (as) özel bir başlık açılmıştır. Cebrail ile ilgili 12. Bâbda çeşitli rivayetlere yer verilmişti. Burada tekrar olarak ondan söz edilmektedir. Bu bâbda Cebrail’in dışında başka meleklerle dair rivayetlere de yer verilmiştir.¹⁴⁹² Ebü’s-Şeyh rivayetlerde geçen birçok melekten söz etmemiştir. Belli meleklerle sınırlı tutmuştur. Bâbda 24 merfu, 3 mevkuf, 16 maktu olmak üzere toplam 43 rivayet bulunmaktadır. Zayıf ve isrâiliyat olanları vardır.

495 - حَدَّثَنَا مُحَمَّدُ بْنُ يَحْيَى الْمَرْوَزِيُّ حَدَّثَنَا سَعِيدُ بْنُ سُلَيْمَانَ الْوَاسِطِيُّ عَنْ عَبَّادٍ عَنْ دَاوُدَ بْنِ أَبِي هِنْدٍ عَنِ الشَّعْبِيِّ عَنْ مَسْرُوقٍ عَنْ عَائِشَةَ رَضِيَ اللَّهُ تَعَالَى عَنْهَا قَالَتْ: قَالَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ: رَأَيْتُ جَبْرَيْلَ عَلَيْهِ السَّلَامُ مُهْبِطًا مِنَ السَّمَاءِ سَادًّا عِظَمُ خَلْقِهِ مَا بَيْنَ السَّمَاءِ وَالْأَرْضِ

Hz. Âişe’nin (ra) neklettğine göre Resûlullah (sav) şöyle buyurmuştur: “Ben Cebrail’i (as) gökten inerken ve yaratılışının büyüklüğünden gökle sema arasını kaplamış vaziyette gördüm.”¹⁴⁹³

522 - حَدَّثَنَا إِسْحَاقُ بْنُ أَحْمَدَ حَدَّثَنَا عَبْدُ الرَّحْمَنِ بْنُ يُونُسَ حَدَّثَنَا أَبُو إِسْحَاقَ الْفَرَارِيُّ عَنْ حَجَّاجِ بْنِ دِينَارٍ قَالَ: قُلْتُ لِأَبِي مَعْشَرٍ: الرَّجُلُ يَذْكُرُ اللَّهَ فِي نَفْسِهِ كَيْفَ تَكْنُبُهُ الْمَلَائِكَةُ قَالَ: يَجِدُونَ الرِّيحَ

Haccâc b. Dînâr şöyle anlatmıştır: “Ben Ebû Ma’ser’e (ö. 170/787): ‘Bir kimse içinden sessizce Allah’ı zikrediyor, onun bu amelini melekler nasıl yazıyorlar?’ diye sordum. O da ‘Melekler amelin kokusunu alırlar’ dedi.”¹⁴⁹⁴

¹⁴⁹⁰ Yavuz, “Cebrâîl”, 7/202-204.

¹⁴⁹¹ Hâkim, *el-Müstedrek*, 2/278 (H no: 7637).

¹⁴⁹² Ebü’s-Şeyh, *Kitâbü'l-Azame*, 3/1020.

¹⁴⁹³ Ebü’s-Şeyh, *Kitâbü'l-Azame*, 3/972 (H no: 495).

¹⁴⁹⁴ Tam adı Ebû Ma’ser Necîh b. Abdurrahmân es-Sindî el-Medenî’dir. İmam, muhaddis ve sâhib-i megazi’dir. Ahmed b. Hanbel *sadûk* olarak zikretmiştir.

Yirminci bâb: Göklerin sıfatı

Ebü's-Şeyh melekler gibi ulvî varlıklardan sonra gökler ve yerler gibi diğer varlıkları Allah'ın azametine örnekler getirmeye başladı. Semâvât, "semâ" kelimesinin çoğuludur. Sözlükte "yükseklik" anlamında bir isim olup *sümûv* kökünden türemiştir. "Gök, bulut, yağmur, evin tavanı" gibi manalara gelir. Sema kürsî ve arş gibi varlıkların altında zikredilir. Kur'ân'da tekil olarak fizik ve fizik ötesi boyutlarıyla 120, çoğul olarak da 190 yerde geçmektedir. Yaratılışına ve şekline dair ayet ve hadisler vardır.¹⁴⁹⁵ Semâvât Allah'ın varlık ve birliğine, kuvvet ve azametini delil olan en önemli örneklerdendir. Hz. Peygamber (sav) göklere ve yeyüzündeki varlıklara bakıp da tefekkür etmeyen kimseler için وَيْلٌ "yazıklar olsun" demiştir.¹⁴⁹⁶ Cennetin semanın fevkinde olduğuna dair rivayetler ve cennetin şu an yaratılmış olduğu konusu akâid ve kelâm ilminde tartışılan konulardandır. Dolayısıyla serdedilen rivayetlerin Ehl-i sünnet açısından bir değeri bulunmaktadır. Bâbda 38 merfu, 13 mevkuf, 24 maktu olmak üzere toplam 75 rivayet bulunmaktadır.

598 - أَخْبَرَنَا عَبْدُ الرَّحْمَنِ بْنُ مُحَمَّدٍ بْنُ حَمَّادٍ حَدَّثَنَا عَلِيُّ بْنُ الْمُنْذِرِ حَدَّثَنَا عُبَيْدُ اللَّهِ عَنْ إِسْرَائِيلَ عَنْ أَبِي إِسْحَاقَ عَنْ عَمْرِو بْنِ مَيْمُونٍ عَنْ عَبْدِ اللَّهِ فِي قَوْلِهِ تَعَالَى: يَوْمَ تُبَدَّلُ الْأَرْضُ غَيْرَ الْأَرْضِ قَالَ: أَرْضٌ بَيَاضٌ كَأَنَّهَا فِصَّةٌ لَمْ يُعْصَ اللَّهُ تَعَالَى عَلَيْهَا وَلَمْ يُسْفَكْ عَلَيْهَا دَمٌ حَرَامٌ

Abdullah b. Mes'ûd (ra) "O gün yer, başka bir yere tebdil edilir"¹⁴⁹⁷ meâlindeki ayetin tefsiri ile ilgili olarak şöyle demiştir: "O gün yer bembeyaz gümüş gibi olacaktır. Orada Yüce Allah'a isyan edilmeyecek ve haram kılınan kan dökülmeyecektir."¹⁴⁹⁸

540 - حَدَّثَنَا إِبْرَاهِيمُ بْنُ مُحَمَّدٍ بْنِ الْحَسَنِ حَدَّثَنَا عُبَيْدُ بْنُ آدَمَ حَدَّثَنَا أَبِي حَدَّثَنَا حَمَّادُ بْنُ سَلَمَةَ عَنْ إِبْرَاهِيمَ بْنِ مُعَاوِيَةَ قَالَ: وَالسَّمَاءُ مُقَبَّبَةٌ عَلَى الْأَرْضِ مِثْلَ الْقُبَّةِ

¹⁴⁹⁵ Erdoğan Baş, "sema", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2009), 36/453-455.

¹⁴⁹⁶ "Ey Aişe!) Ben şükreden bir kul olmayayım mı? Bu gece bana bir ayet indi. Onu okuyup da o ayet (ve ayetin bahsettiği şeyler hakkında) tefekkür etmeye veyl olsun! (Sonra şu ayetleri okudu): "Muhakkak ki göklerin ve yerin yaratılışında..." Âl-i İmrân, 3/190-191. Bkz. İbn Hibbân, *Sahîhu İbn Hibbân*, 7/722 (H no: 7297).

¹⁴⁹⁷ İbrâhîm, 14/48.

¹⁴⁹⁸ Ebü's-Şeyh, *Kitâbü'l-Azame*, 3/1099 (H no: 598).

İyâs b. Muâviye (ö. 122/740) şöyle demiştir: “Semâ, kubbe gibi yeryüzünü kuşatmaktadır.”¹⁴⁹⁹

Yirmi birinci bâb: Güneş ve aydaki Allah’ın azameti, lütfunun ve hikmetinin acâiplikleri

Ebü’ş-Şeyh gökleri zikrettikten sonra gökler içinde yer alan ve insanlar için son derece yararlı olan güneş ve ayı Allah’ın azametini delil göstermiştir. Güneş ve ayda Allah’ın azametini, kudret ve tedbîrini gösteren çok sayıda belgeler vardır. Hz. Peygamber (sav): “Güneş ve ay, Allah’ın (sayısız) ayetlerinden iki ayettir” demiştir.¹⁵⁰⁰ Hz. İbrâhîm (as) Allah’ın varlığına delil olarak güneş ve ayı misal getirmiştir.¹⁵⁰¹ Güneş ve ayla ilgili olarak rivayetlerde “Güneşin Rabbisine secde etmesi” gibi ilginç rivayetler bulunmaktadır. Bunların nasıl anlaşılacağı konusunda Ehl-i sünnet ile diğer bazı gruplar arasında farklı görüşler bulunmaktadır. Bâbda 13 merfu, 18 mevkuf, 36 maktu olmak üzere toplamda 67 rivayet bulunmaktadır. Ancak rivayetler ile başlık uyumuna titizlik gösterilmemiştir.

613 - حَدَّثَنَا الْعَبَّاسُ بْنُ عَلِيٍّ قَالَ: وَحَدَّثَنَا عَبْدُ اللَّهِ بْنُ أَحْمَدَ الْجَصَّاصُ بِبَعْدَادَ قَالَا: حَدَّثَنَا يَزِيدُ بْنُ عَمْرٍو بْنِ الْبَرَاءِ الْغَنَوِيُّ حَدَّثَنَا مَعْقُلُ بْنُ مَالِكٍ حَدَّثَنَا عَبْدُ الرَّحْمَنِ بْنُ سُلَيْمَانَ عَنْ عُبيدِ اللَّهِ بْنِ أَنَسٍ قَالَ: سَأَلْتُ أَنَسَ بْنَ مَالِكٍ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُ عَنْ ثَلَاثِ خِصَالٍ: عَنْ الشَّمْسِ وَالْقَمَرِ وَالنُّجُومِ فَقَالَ: حَدَّثَنِي رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ: أَنَّ هُنَّ خُلِقْنَ مِنْ نُورِ الْعَرْشِ

Ubeydullah b. Enes şöyle demiştir: “Ben Enes b. Mâlik’e (ra) güneş, ay ve yıldız (gibi) üç şeyden sordum. O da şöyle dedi: ‘Bana Resûlullah (sav) anlattı: Güneş, ay ve yıldızlar arşın nurundan yaratılmışlardır.’”¹⁵⁰²

674 - حَدَّثَنَا إِبْرَاهِيمُ حَدَّثَنَا سَعِيدٌ حَدَّثَنَا الْوَزْيَابِيُّ عَنْ إِسْرَائِيلَ عَنْ سِمَاكِ عَنْ عِكْرَمَةَ عَنْ ابْنِ عَبَّاسٍ وَسَخَّرَ لَكُمْ مَا فِي السَّمَوَاتِ وَمَا فِي الْأَرْضِ جَمِيعًا مِنْهُ قَالَ: مِنْهُ الشَّمْسُ وَالْقَمَرُ

¹⁴⁹⁹ Ebü’ş-Şeyh, *Kitâbü’l-Azame*, 3/1024 (H no: 540).

¹⁵⁰⁰ Buhârî, “Küsûf”, 1 (H.no: 1040).

¹⁵⁰¹ En’âm, 6/76-78.

¹⁵⁰² Ebü’ş-Şeyh, *Kitâbü’l-Azame*, 4/1139 (H no: 613).

İbn Abbâs (ra) “O, göklerde ve yerde ne varsa hepsini kendi katından size müsahhar kılmıştır...”¹⁵⁰³ meâlindeki ayet hakkında şöyle demiştir: “Güneş ve ay da Allah’ın size müsahhar kıldıklarındandır.”¹⁵⁰⁴

Yirmi ikinci bâb: Yıldızlar

Ebü’ş-Şeyh güneş ve ayı zikrettikten sonra genel olarak yıldızları Allah’ın azametine delil getirmiştir. Kur’ân’da yıldız manasında “necm” (ç. nücûm),¹⁵⁰⁵ “kevkeb” (ç. kevâkib) “misbâh” (ç. mesâbîh), “şihâb” (ç. şühüb), “burûc” geçmekte ve bazı özellikleri zikredilmektedir.¹⁵⁰⁶ “Târik” gibi başka isimlerle de geçmektedir.¹⁵⁰⁷ Yıldızların insanlık kültür ve tarihinde önemli olduğu bilinmektedir. Her kültürde dinî ve mitolojik anlamda önemli yeri vardır. Eski uygarlıklarda gökyüzü tenrisal bir bölge olarak nitelenmiş ve gökyüzündeki işleyiş tanrıların faaliyetleri olarak görülmüştür. Eski Mısırlılar gök cisimlerini tanrı kabul ederlerdi.¹⁵⁰⁸ İslâm kaynaklarında gökler ve içindeki yıldızların çeşitli işlevlerinden söz edilmiş, insanların emrine musahhar kılındığı açıklanmış ve Allah’ın vahdâniyetine, kudret ve azametine örnek olarak verilmiştir.¹⁵⁰⁹ Bâbda 6 merfu, 10 mevkuf, 12 maktu olmak üzere toplam 28 rivayet bulunmaktadır.¹⁵¹⁰

689 - حَدَّثَنَا إِسْحَاقُ بْنُ أَحْمَدَ حَدَّثَنَا عَبْدُ اللَّهِ بْنُ عُمَرَ حَدَّثَنَا إِسْحَاقُ بْنُ سُلَيْمَانَ عَنْ عُمَرَ بْنِ قَيْسٍ عَنْ يَحْيَى بْنِ عَبْدِ اللَّهِ عَنْ أَبِي الطُّفَيْلِ قَالَ: قَالَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ: لَعَنَ اللَّهُ سَهْيًا كَانَ عَشَارًا يَعْتَشُرُ فِي الْأَرْضِ بِالظُّلُمِ فَمَسَحَهُ اللَّهُ شِهَابًا

¹⁵⁰³ Câsiye, 45/13.

¹⁵⁰⁴ Ebü’ş-Şeyh, *Kitâbü’l-Azame*, 4/1201 (H no: 674).

¹⁵⁰⁵ Kur’ân’da 13 yerde geçmektedir.

¹⁵⁰⁶ Yıldızlar: 1. Süs olarak konulmuşlardır: إِنْ رَأَيْتَ السَّمَاءَ الدُّنْيَا بِزِينَةِ الْكَوَاكِبِ “Muhakak ki biz yere en yakın göğü muhteşem güzelliklerle, parlak birer inci demeti gibi ışıldayan yıldızlarla süsledik.” Sâffât, 6. 2. Şeytana taş atarlar: وَجَعَلْنَاهَا رُجُومًا لِلشَّيَاطِينِ “Biz onları şeytanlar için taşlamalar yaptık.” Mülk, 67/5. 3. Sâliklere yol göstericidirler: وَهُوَ الَّذِي جَعَلَ لَكُمُ النُّجُومَ لِتَهْتَدُوا بِهَا فِي ظُلُمَاتِ اللَّيْلِ وَالْبَحْرِ “O, karanın ve denizin karanlıklarında gideceğiniz yolu bulasınız diyeyıldızları sizin için var edendir...” En’âm, 6/97. 4. Vakitleri gösterirler: وَمِنَ اللَّيْلِ فَسَبِّحْهُ وَإِدْبَارَ النُّجُومِ “Gecenin bir kısmında da, yıldızların batmaya yüz tuttuğu zaman da O’nu tesbih et.” Tûr, 52/49.

¹⁵⁰⁷ Târik, 86/1; Tekvîr, 81/15-16; Necm, 53/49.

¹⁵⁰⁸ Yavuz Unat, “yıldız”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2013), 43/534-538.

¹⁵⁰⁹ Örnek için bkz. Bakara, 2/22; Mâide, 5/120; A’râf, 7/54; Lokmân, 31/20; Saffât, 37/6; Mülk, 67/5.

¹⁵¹⁰ Ebü’ş-Şeyh, *Kitâbü’l-Azame*, 4/1211-1230 (H no: 680-707).

Ebü't-Tufeyl'den (ö. 110/729)¹⁵¹¹ nakledildiğine göre Resûlullah'ın (sav) şöyle buyurmuştur: “Allah Süheyl'e lanet etmiştir. Süheyl, yeryüzünde zulümle vergi toplayan bir tahsildardı. Allah onu şihâba çevirdi.”¹⁵¹²

695 - حَدَّثَنَا مُحَمَّدُ بْنُ يَحْيَى حَدَّثَنَا أَحْمَدُ بْنُ ثَابِتٍ حَدَّثَنَا عَبْدُ الْوَهَّابِ النَّفَّيُّ عَنْ عَسَلِ بْنِ سُفْيَانَ عَنْ عَطَاءٍ عَنْ أَبِي هُرَيْرَةَ قَالَ: مَا طَلَعَ النَّجْمُ ذَاتَ غَدَاةٍ قَطُّ إِلَّا رُفِعَتْ كُلُّ آفَةٍ وَعَاهَةٍ أَوْ خَفَّتْ

Ebü Hüreyre (ra) şöyle demiştir: “Günün evvelinde yıldızlar görüldüğünde her türlü afet, dert ve musibet ya yok olur ya da hafifler.”¹⁵¹³

705 - حَدَّثَنَا إِبْرَاهِيمُ بْنُ مُحَمَّدٍ بْنِ الْحَسَنِ حَدَّثَنَا أَحْمَدُ بْنُ سَعِيدٍ حَدَّثَنَا ابْنُ وَهْبٍ حَدَّثَنَا ابْنُ لَهْيَعَةَ عَنْ أَبِي صَخْرٍ عَنْ الْقُرْظِيِّ قَالَ: ذُكِرَ عِنْدَهُ عِلْمُ النُّجُومِ فَقَالَ: وَاللَّهِ مَا فِي النُّجُومِ مَوْتُ أَحَدٍ وَلَا حَيَاتُهُ إِنَّمَا جَعَلَ اللَّهُ النُّجُومَ زِينَةً وَرُجُومًا لِلشَّيَاطِينِ

Muhammed b. Ka'b el-Kurazî (ö. 108/727) şöyle demiştir: “Vallahi, yıldız(lar)ın hiçbir kimsenin ölümü ve hayatı üzerinde etkisi yoktur. Allah yıldızları, ziynet ve şeytanlara atış taneleri yapmıştır.”¹⁵¹⁴

Yirmi üçüncü bâb: Bulut ve sıfatı

Ebü's-Şeyh semayı zikrettikten sonra sema ile birlikte sıkça zikredilen bulutları Allah'ın varlığına, kudret ve azametini delil getirdi. Kur'ân'da 9 yerde “sehâb” kelimesi geçmektedir. Bulutun yağmur-rahmetle ilgisinden dolayı canlılara yönelik sayısız faydaları bulunmaktadır. Bulutların/yağmurun varlığı, Allah'ın yaratmasıyla olmaktadır.¹⁵¹⁵ Bulutlara dair batıl inançların olması ve yağmurun yağmasının Allah'tan başka varlıklara bağlanması Ehl-i sünnet inancına ters düşmektedir.¹⁵¹⁶ Dolayısıyla bulutlar inanç konularıyla da bağlantılı görünmektedir. Ebü's-Şeyh naklettiği rivayetlerle bulutlarla ilgili Ehl-i hadîs'in düşüncesini ortaya koymaktadır.

¹⁵¹¹ Tam adı Âmir b. Vâsile b. Abdullah el-Leysi'dir. Ömer diye isimlendirilmiştir. Sahâbîdir. Uhud savaşının olduğu yıl doğdu. Ashaptan en son vefat eden kimsedir. Bkz. İbn Hacer, *el-İsâbe*, 113.

¹⁵¹² Ebü's-Şeyh, *Kitâbü'l-Azame*, 4/1216 (H no: 690).

¹⁵¹³ Ebü's-Şeyh, *Kitâbü'l-Azame*, 4/1219 (H no: 695).

¹⁵¹⁴ Ebü's-Şeyh, *Kitâbü'l-Azame*, 4/1229 (H no: 705). Rivayet metni şu ayetten mülhemdir: وَلَقَدْ زَيَّنَّا السَّمَاءَ الدُّنْيَا بِمَصَابِيحَ وَجَعَلْنَاهَا رُجُومًا لِلشَّيَاطِينِ وَأَعْتَدْنَا لَهُمْ عَذَابَ السَّعِيرِ “Yemin olsun ki biz, göğü kandillerle donattık ve bunları şeytanlara atış taneleri yaptık ve onlara alevli ateş azabını hazırladık.” Mülk, 67/5.

¹⁵¹⁵ Nûr, 24/43.

¹⁵¹⁶ “... وَأَمَّا مَنْ قَالَ مُطِرْنَا بِنُوءِ كَذَا وَكَذَا فَذَلِكَ كَافِرٌ بِي مُؤْمِنٌ بِالْكَوْكَبِ” Filan, falan yıldızın batıp doğması sebebiyle yağmura kavuştuk diyenler ise beni inkâr etmiş, yıldızlara iman etmiştir.” Bkz. Buhârî, “Ezân”, 156 (H no: 846).

Bulutların yağmur taşımaları yanında Allah'ın azabı olarak tecelli ettikleri de ayet ve rivayetlerde geçmektedir.¹⁵¹⁷ Yağmur, bütün din ve inanışlarda bereket simgesi ve Tanrı'nın lütfunun bir göstergesi sayıldığı gibi kuraklık da bir cezalandırması olarak görülür. Bu sebepten yağmur yağdırma (istiska) amaçlı ritüeller, oldukça eskilere ve geniş bir coğrafyaya uzanır.¹⁵¹⁸ Bu bâbda 7 merfu, 5 maktu, 8 maktu olmak üzere toplam 20 rivayet bulunmaktadır.

718 - حَدَّثَنَا أَبُو بَكْرِ الْفَرَّايُّ حَدَّثَنَا أَبُو الْأَصْبَغِ عَبْدُ الْعَزِيزِ بْنُ يَحْيَى الْحَرَانِيُّ حَدَّثَنَا مُحَمَّدُ بْنُ سَلَمَةَ عَنْ مُحَمَّدِ بْنِ إِسْحَاقَ عَنْ مُحَمَّدِ بْنِ يَحْيَى بْنِ حَبَّانَ عَنْ الْأَعْرَجِ عَنْ حُمَيْدِ بْنِ عَبْدِ الرَّحْمَنِ عَنِ الْغَفَارِيِّ قَالَ: وَحَدَّثَنِيهِ عَبْدُ الْوَاحِدِ بْنُ أَبِي عَوْنٍ عَنْ سَعْدِ بْنِ إِبْرَاهِيمَ قَالَ: سَمِعْتُ الْغَفَارِيَّ قَالَ: سَمِعْتُ رَسُولَ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ يَقُولُ: يُنْشِئُ اللَّهُ السَّحَابَ فَيَنْطَلِقُ أَحْسَنَ النَّطْقِ وَتَضْحَكُ أَحْسَنَ الضَّحِكِ

Resûlüllah'ın (sav) şöyle buyruduğu rivayet olunmuştur: “Şüphesiz ki Allah bulutları meydana getiriyor; onlar en güzel şekilde konuşur ve en güzel şekilde gülerler.”¹⁵¹⁹

719 - حَدَّثَنَا أَحْمَدُ بْنُ عَمَرَ حَدَّثَنَا عَبْدُ اللَّهِ بْنُ مُحَمَّدٍ عَنْ سُلَيْمَانَ بْنِ دَاوُدَ الْهَاشِمِيِّ قَالَ: سَأَلْنَا إِبْرَاهِيمَ بْنَ سَعْدٍ عَنْ هَذَا فَقَالَ: الْمَنْطِقُ الرَّعْدُ وَالضَّحْكُ الْبَرْقُ

Süleymân b. Dâvûd el-Hâşimî'den (ö. 219/834) rivayet edildiğine göre o şöyle demiştir: “Biz İbrâhîm b. Sa'd'e (ö. 183/799) bu hadisi sorduk. O şöyle dedi: ‘Konuşmasından murat yıldırım, gülmesinden maksat da şimşektir.’”¹⁵²⁰

721 - حَدَّثَنَا أَحْمَدُ بْنُ عَمَرَ حَدَّثَنَا عَبْدُ اللَّهِ بْنُ عُبَيْدٍ حَدَّثَنِي أَبُو بَكْرٍ بْنُ جَعْفَرٍ حَدَّثَنَا كَثِيرُ بْنُ هِشَامٍ حَدَّثَنِي عِيسَى بْنُ إِبْرَاهِيمَ عَنْ عَبْدِ الرَّحْمَنِ بْنِ جَابِرٍ عَنْ عُمَيْرِ بْنِ هَانِيٍّ عَنِ ابْنِ عَبَّاسٍ قَالَ: السَّحَابُ الْأَسْوَدُ فِيهِ الْمَطَرُ وَالْأَبْيَضُ فِيهِ النَّدى وَهُوَ الَّذِي يُنْضِجُ الثَّمَارَ

İbn Abbâs (ra) şöyle demiştir: “Siyah bulutta yağmur vardır. Beyazda ise nem bulunur. Nem, meyveleri olgunlaştırır.”¹⁵²¹

¹⁵¹⁷ نِهَآيَتُهُ أَنَّهُ رَأَوْهُ عَارِضًا مُسْتَقْبِلَ أَوْدِيَّتِهِمْ قَالُوا هَذَا عَارِضٌ مُمَطَّرٌ نَأْتِيهِ هُوَ مَا اسْتَعْجَلْتُمْ بِهِ رِيحٌ فِيهَا عَذَابٌ أَلِيمٌ “Nihayet onu, vadilerine doğru yayılan bir bulut şeklinde görünce: Bu bize yağmur yağdıracak yaygın bir buluttur, dediler. Hayır! O, sizin acele gelmesini arzu ettiğini şeydir. İçinde acı azap bulunan bir rüzgârdır.” Ahkâf, 46/24.

¹⁵¹⁸ Mustafa Baktır, “istiska”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2001), 23/381-383.

¹⁵¹⁹ Ebü's-Şeyh, *Kitâbü'l-Azame*, 4/1244 (H no: 718).

¹⁵²⁰ Ebü's-Şeyh, *Kitâbü'l-Azame*, 4/1245 (H no: 719).

¹⁵²¹ Ebü's-Şeyh, *Kitâbü'l-Azame*, 4/1246 (H no: 721).

Yirmi dördüncü bâb: Yağmur ve yağışı

Yağmur ve yağış şekli Yüce Allah'ın kudret ve azametini gösteren kevnî ayetlerdendir. Kur'an'da yağmur ve yağışına dair çok sayıda ayet bulunmaktadır. Yağmur Yüce Allah'ın rahmetinin tecelli ettiği harika bir varlıktır. Yüce Allah yağmuru رَحْمَتُهُ “rahmetini” diyerek kendine izafe etmiştir.¹⁵²² Ondandır مَاءٌ مُبَارَكٌ “mübâk bir su” diye bahseder.¹⁵²³ Allah bulutu varlığına delil olarak göstermiştir: أَفَرَأَيْتُمُ الْمَاءَ الَّذِي تَشْرَبُونَ أَأَنْتُمْ أَنْزَلْتُمُوهُ مِنَ الْمُزْنِ أَمْ نَحْنُ الْمُنْزِلُونَ لَوْ نَشَاءُ جَعَلْنَاهُ أُجَاجًا فَلَوْلَا تَشْكُرُونَ “İçtiğiniz suyu hiç düşünmez misiniz? Onu bulutlardan siz mi indiriyorsunuz yoksa onu indiren biz miyiz? Dileseydik onu içilmesi mümkün olmayan tuzlu/acı su yapardık. Öyleyse şükretmez misiniz?”¹⁵²⁴ Nerede, nasıl ve ne zaman yağacağı mugayyebât-ı hamse'den sayılmıştır.¹⁵²⁵ Rızık, tatlı su ve temizleyici olarak nitelendirilmiştir.¹⁵²⁶ Yağmur yağma anı duanın kabul vakti sayılmıştır.¹⁵²⁷ Yağmaması kimi zaman ukûbet olarak addedilmiştir.¹⁵²⁸ Bu bâbda 4 merfu, 8 mevkuf, 25 maktu olmak üzere toplam 37 rivayet bulunmaktadır.

733 - حَدَّثَنَا عَبْدُ اللَّهِ بْنُ مُحَمَّدٍ بْنُ عِمْرَانَ حَدَّثَنَا ابْنُ أَبِي عِمْرَانَ حَدَّثَنَا سُفْيَانُ عَنْ عَبْدِ الْكَرِيمِ بْنِ أَبِي الْمُخَارِقِ عَنْ الْحَسَنِ رَحِمَهُ اللَّهُ تَعَالَى أَنَّهُ كَانَ إِذَا نَظَرَ إِلَى السَّحَابِ قَالَ: فِيهِ وَاللَّهِ رِزْقُكُمْ وَلِكِنِّكُمْ تُحَرِّمُونَهُ بِخَطَايَاكُمْ وَأَعْمَالِكُمْ

Hasan-ı Basrî (rh) buluta bakar ve şöyle derdi: “Vallahi bu bulutta sizin rızığınız vardır, ancak işlediğiniz günahlar ve (kötü) amelleriniz sebebiyle ondan mahrum bırakılıyorsunuz.”¹⁵²⁹

740 - حَدَّثَنَا إِبْرَاهِيمُ بْنُ مُحَمَّدٍ بْنِ الْحَسَنِ حَدَّثَنَا عِمْرَانُ بْنُ بَكَّارٍ حَدَّثَنَا يَحْيَى بْنُ صَالِحٍ الْوُحَاظِيُّ حَدَّثَنَا جُمَيْعُ بْنُ ثَوْبٍ حَدَّثَنَا أَبُو رَاشِدٍ النَّتَوَجِيُّ قَالَ: سَمِعْتُ أَبَا أَمَامَةَ يَقُولُ: قَالَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ: مَا مُطِرَ قَوْمٌ إِلَّا بِرَحْمَةٍ وَلَا قَحْطُوا إِلَّا بِسَخَطَةٍ

¹⁵²² Şûrâ, 42/28. Ayrıca bkz. A'râf, 7/57; Rûm, 30/46.

¹⁵²³ A'râf, 7/69; Kâf, 50/9.

¹⁵²⁴ Vâkıa, 56/68-70.

¹⁵²⁵ Lokmân, 31/34.

¹⁵²⁶ İbrâhîm, 14/32; Mürselât, 77/27; Enfâl, 8/11.

¹⁵²⁷ “İki an vardır ki dua yapıldığında geri çevrilmez: Ezan zamanında ve yağmur altında.” Bkz. Taberânî, *el-Mu'cemü'l-kebir*, 6/135; Ebû Bekr b. Ebî Âsım, *el-Cihâd*, thk. Musâid b. Süleymân (el-Medinetü'l-Münevvere: Mektebetü'l-Ulûm ve'l-Hikem, 1. Basım, 1409), 1/138 (H no: 18-19).

¹⁵²⁸ İbn Mâce, “Zühed”, 22 (H no: 4018-4019).

¹⁵²⁹ Ebü's-Şeyh, *Kitâbü'l-Azame*, 4/1256 (H no: 733).

Resûlullah (sav) şöyle buyurmuştur: “Bir kavme yağmur yağarsa bu onlara Allah’ın rahmeti gereğidir. Bir kavim de kıtlık çekiyorsa bu da Allah’ın onlara kızgınlığından ileri gelir.”¹⁵³⁰

744 - حَدَّثَنَا مُحَمَّدُ بْنُ زَكَرِيَّا حَدَّثَنَا أَبُو حُدَيْفَةَ حَدَّثَنَا شَيْبُلٌ عَنْ ابْنِ أَبِي نَجِيحٍ عَنْ مُجَاهِدٍ قَالَ: الصَّبَبُ: الْمَطَرُ

Mücâhid (rh): “(Ayette geçen) sayyib,¹⁵³¹ yağmur manasınadır” demiştir.¹⁵³²

Yirmi beşinci bâb: Ra’d ve berk

Gök gürültüsü ve şimşek Allah’ın kudret ve azametinin belgelerindendir. İbnü’l-Cevzî “ra’d” ve “berk” hakkında farklı görüşler olduğunu ifade etmiştir.¹⁵³³ Ebü’s-Şeyh çok güçlü bir hâdisе olan gök gürültüsü ve şimşekle ilgili rivayetleri getirerek Allah’ın azametini göstermek istemiştir. Bâbda 4 merfu, 8 mevkuf, 13 maktu olmak üzere toplam 25 rivayet bulunmaktadır.

767 - حَدَّثَنَا إِبْرَاهِيمُ حَدَّثَنَا الْأَشْجُ حَدَّثَنَا أَبُو نُعَيْمٍ حَدَّثَنَا سُفْيَانُ عَنْ سَلَمَةَ بْنِ كَهَيْلٍ عَنْ ابْنِ أَشْوَعٍ عَنْ رَبِيعَةَ بْنِ الْأَبْيَضِ عَنْ عَلِيٍّ قَالَ: الْبَرْقُ مَخَارِيقُ الْمَلَائِكَةِ

H. Ali (ra) “Şimşek, meleklerin (bulutları sevkettiği) kamçılardır” demiştir.¹⁵³⁴

782 - حَدَّثَنَا زَكَرِيَّا السَّاجِي حَدَّثَنَا الْفَضِيلُ بْنُ الْحُسَيْنِ حَدَّثَنَا أَبُو النَّضْرِ يَحْيَى بْنُ كَثِيرٍ صَاحِبُ الْبَصْرِيِّ حَدَّثَنَا عَبْدُ الْكَرِيمِ حَدَّثَنَا عَطَاءٌ عَنْ ابْنِ عَبَّاسٍ قَالَ: قَالَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ: إِذَا سَمِعْتُمُ الرِّعْدَ فَادْكُرُوا اللَّهَ فَإِنَّهَا لَا تُصِيبُ ذَاكِرًا

Resûlullah (sav) şöyle buyurmuştur: “Gök gürültüsü duyduğunuzda Allah’ı zikrediniz. Zira zikredene (musibet/yıldırım) değmez.”¹⁵³⁵

¹⁵³⁰ Ebü’s-Şeyh, *Kitâbü’l-Azame*, 4/1259 (H no: 744).

¹⁵³¹ Bakara, 2/19.

¹⁵³² Ebü’s-Şeyh, *Kitâbü’l-Azame*, 4/1262 (H no: 743).

¹⁵³³ Gök gürültüsü: 1. Bir meleğin sesidir ki bulutları sürer. 2. Yerle gök arasında sıkışan bir rüzgârdır. 3. Bulut parçalarının çarpışmasıdır. Şimşek için de üç kavil vardır: 1. Kamçılardır ki bulut meleğini onunla sevkeder. 2. Su. 3. Bulut parçalarının bulutu harekete geçirmek için çarpışmasından dolayı çıkan bir çakma hali. Bkz. Ebü’l-Ferec Cemâlüddîn Abdurrahmân b. Ali el-Bağdâdî İbnü’l-Cevzî, *Zâdü’l-mesîr fi ilmi’t-tefsîr*, thk. Abdürrezzâk el-Mehdî (Beyrût: Dâru’l-Kütübi’l-Arabî, 1. Basım, 1422), 1/39-40.

¹⁵³⁴ Ebü’s-Şeyh, *Kitâbü’l-Azame*, 4/1281 (H no: 767).

¹⁵³⁵ Ebü’s-Şeyh, *Kitâbü’l-Azame*, 4/1290 (H no: 782).

787 - حَدَّثَنَا إِبْرَاهِيمُ حَدَّثَنَا إِبْرَاهِيمُ بْنُ سَعِيدٍ حَدَّثَنَا عَمْرُو بْنُ حَمَّادٍ عَنْ أُسْبَاطٍ عَنِ السُّدِّيِّ قَالَ: الصَّوَاعِقُ نَارٌ

Süddî şöyle demiştir: “Yıldırımlar, ateştir.”¹⁵³⁶

Yirmi altıncı bâb: Mecerre/Samanyolu

Samanyolu (keşân), dünyadan çok uzakta ve merkezden dışa doğru sayıca azalan, disk şeklinde, bulutsuz gecelerde açıkça görülebilen yıldızlar kümesine verilen bir addır. Farsçada “kâhenkân”, Arapçada “mecerre” ve “hakbâ”, Latince “sütyolu” adlarıyla ifadede edilmiştir. Türk efsanelerinde kehkeşân daima yön tayiniyle ilgili olarak yer alır.¹⁵³⁷ Samanyolu Yüce Allah’ın azametinin delillerinden biridir. Bâbda 2 merfu, 4 mevkuf, 1 maktu olmak üzere toplam 7 rivayet yer almıştır.

791 - أَخْبَرَنَا ابْنُ أَبِي عَاصِمٍ حَدَّثَنَا هِشَامُ بْنُ عَمَّارٍ حَدَّثَنَا عَبْدُ اللَّهِ بْنُ يَزِيدَ الْبَكْرِيُّ حَدَّثَنَا شُعَيْبُ بْنُ أَبِي حَمْرَةَ عَنْ عَبْدِ الْأَعْلَى بْنِ أَبِي عَمْرَةَ عَنْ عُבَادَةَ بْنِ نُسَيْبٍ عَنْ عَبْدِ الرَّحْمَنِ بْنِ غَنْمٍ عَنْ مُعَاذِ بْنِ جَبَلٍ عَنِ النَّبِيِّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ قَالَ: الْمَجْرَةُ الَّتِي فِي السَّمَاءِ مِنْ عِرْقِ الْأَفْعَى الَّتِي تَحْتَ الْعَرْشِ

H. Peygamber (sav) şöyle buyurmuştur: “Gökteki Samanyolu, arşın altında bulunan yılan ırkındandır.”¹⁵³⁸

792 - حَدَّثَنَا الْوَلِيدُ حَدَّثَنَا عَلِيُّ التَّقْفِيُّ وَمُوسَى قَالَ: حَدَّثَنَا مِنْجَابُ حَدَّثَنَا ابْنُ مُسْهَرٍ عَنِ الْأَعْمَشِ عَنْ جَعْفَرِ بْنِ إِبْرَاهِيمَ عَنْ سَعِيدِ بْنِ جُبَيْرٍ قَالَ: كَتَبَ مُعَاوِيَةُ إِلَى ابْنِ عَبَّاسٍ يَسْأَلُهُ عَنِ الْمَجْرَةِ فَكَتَبَ إِلَيْهِ ابْنُ عَبَّاسٍ: وَأَمَّا الْمَجْرَةُ فَأَيْهَا بَابُ السَّمَاءِ الَّذِي تَنْشَقُّ مِنْهُ

Saîd b. Cübeyr’in (ö. 94/713) naklettiğine göre H. Muâviye İbn Abbâs’a Samanyolu ile ilgili bir mektup yazar. İbn Abbâs şöyle cevap verir: “Samanyoluna gelince o, semanın kapısıdır ki (yeryüzü) ondan yarılıp çıkmadır.”¹⁵³⁹

¹⁵³⁶ Ebü’ş-Şeyh, *Kitâbü’l-Azame*, 4/1293 (H no: 787).

¹⁵³⁷ Nazım Polat, “kehkeşân”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2022), 25/190-191.

¹⁵³⁸ Ebü’ş-Şeyh, *Kitâbü’l-Azame*, 4/1298 (H no: 791).

¹⁵³⁹ Ebü’ş-Şeyh, *Kitâbü’l-Azame*, 4/1299 (H no: 792).

Yirmi yedinci bâb: Rüzgârlar

Rüzgârlar, Allah'ın kudret ve azametine delalet eden kevnî ayetlerdendir. Birçok çeşidinden söz edilmiştir. Kur'ân'da "rîh" ve "riyâh" olarak geçmektedir.¹⁵⁴⁰ Rüzgârların yeryüzünde sayısız yararları vardır. Rüzgârlar yeryüzünün hararetini muhafaza eder. "Biz rüzgarları aşılayıcı olarak gönderiyoruz"¹⁵⁴¹ meâlindeki ayette beyan edildiği gibi bitkilerin döllenmelerini (ilkâh) sağlar. Yağmurun yağmasında rol oynar. Gemilerin denizde seyrinde ondan yararlanılır.¹⁵⁴² Günümüzün yenilenebilir enerji kaynaklarından. Rüzgârlar bazen kavimlerin helakine sebep olmuşlardır. "Âd kavminde de (ibretler vardır). Onlara kasıp kavuran rüzgârları göndermiştik."¹⁵⁴³ Hz. Peygamber (sav) rüzgâr estiğinde "اللَّهُمَّ إِنِّي أَسْأَلُكَ مِنْ خَيْرِ مَا أُرْسِلَتْ بِهِ وَأَعُوذُ بِكَ مِنْ شَرِّ مَا أُرْسِلَتْ بِهِ" Senden bu rüzgârın getirdiği (ve taşıdığı) şeylerin hayrını isterim! Getirdiği (ve taşıdığı) şeylerin şerrinden sana sığınırım!"¹⁵⁴⁴ şeklinde dua ederlerdi. Dolayısıyla rüzgâr birçok yönden Allah'ın azametini göstermektedir. Bâbda 35 merfu, 14 mevkuf, 29 maktu olmak üzere toplam 78 rivayet bulunmaktadır.

799 - أَخْبَرَنَا أَبُو عَبْدِ اللَّهِ مُحَمَّدُ الْوَاسِطِيُّ حَدَّثَنَا مُحَمَّدُ بْنُ أَبَانَ حَدَّثَنَا أَبُو عَوَانَةَ عَنْ قَتَادَةَ عَنْ أَنَسٍ قَالَ: قَالَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ: الْجَنُوبُ مِنْ رِيحِ الْجَنَّةِ

Resûlüllah (sav) şöyle buyurmuştur: "Güney rüzgârı (lodos), cennet yelindendir."¹⁵⁴⁵

828 - حَدَّثَنَا الْعَبَّاسُ بْنُ حَمْدَانَ حَدَّثَنَا مُحَمَّدُ بْنُ مَعْمَرٍ حَدَّثَنَا رَوْحٌ عَنْ سَعِيدٍ عَنْ قَتَادَةَ قَالَ: إِنَّ مِنَ الرِّيحِ عَقِيمًا وَعَذَابًا حِينَ تُرْسَلُ لَا تُلْقِحُ شَيْئًا وَمِنَ الرِّيحِ رَحْمَةٌ تَنْشُرُ السَّحَابَ وَيَنْزِلُ بِهَا الْغَيْثُ

¹⁵⁴⁰ Âl-i İmrân, 3/117; Yûnus, 10/22; Bakara, 2/164.

¹⁵⁴¹ Hicr, 15/22.

¹⁵⁴² Şu ayette rüzgârın çeşitli faydalarından söz edilir: وَلْيَذِيقْكُمْ مِنْ رَحْمَتِهِ وَلِيَجْزِيَ الْفُلْكَ بِأَمْرِهِ "Rüzgârları müjdeciler olarak göndermesi, size rahmetini tattırması, buyruğu ile gemilerin yürütmesi, lütfundan rızık istemeniz O'nun varlığının belgelerindendir. Umulur ki şükredersiniz!" Rûm, 30/46.

¹⁵⁴³ Zâriyât, 51/41.

¹⁵⁴⁴ Buhârî, *el-Edebü'l-müfred*, 378 (H no: 717); Ebü's-Şeyh, *Kitâbü'l-Azame*, 4/1316 (H no: 814).

¹⁵⁴⁵ Ebü's-Şeyh, *Kitâbü'l-Azame*, 4/1305 (H no: 799).

Katâde (rh) şöyle demiştir: “Rüzgârlardan akîm (kısır) ve azap olanları vardır; estiği zaman hiçbir şeye aşı yapmazlar. Rüzgârlardan bir kısmı da rahmettir; bulutları yayarlar ve yağmur yağdırırlar.”¹⁵⁴⁶

Yirmi sekizinci bâb: Mahlûkâtın başlangıcının sıfatı

Ebü’s-Şeyh bu bâbda ulvî ve süflî olsun tüm mahlûkatın yaratılması konusunda genel olarak varlıklardan söz eden bir başlık atmıştır. Kur’ân’da yaratılışın başlangıcına dair çeşitli ayetler bulunmaktadır.¹⁵⁴⁷ Yerlerin ve göklerin altı günde yaratıldığına dair bilgiler verilmiştir. “Muhakka ki Rabbiniz İNَّ رَبَّكُمْ اللَّهُ الَّذِي خَلَقَ السَّمَوَاتِ وَالْأَرْضَ فِي سِتَّةِ أَيَّامٍ وَلَقَدْ خَلَقْنَا السَّمَوَاتِ وَالْأَرْضَ وَمَا بَيْنَهُمَا فِي سِتَّةِ أَيَّامٍ”¹⁵⁴⁸ “Biz gökleri, yeri ve her ikisi arasındakileri altı günde yarattık. Bize en küçük bir yorgunluk bile dokunmadı.”¹⁵⁴⁹ Gökler ve yerin ve içindeki sayısız varlıkların yaratılması ve onlara hayat verilmesi Allah’ın sonsuz kudret ve azametini delalet etmektedir. Bu bakımdan Ebü’s-Şeyh konu ile ilgili ulaşabildiği rivayetleri Allah’ın azametini delil olsun diye buraya almıştır. Kitabın tertibi açısından bu konunun “göklerin sıfatı” konusundan önce olması daha uygun olabilirdi. Bâbda 8 merfu, 7 mevkuf, 4 maktu olmak üzere toplam 19 rivayet yer almıştır.

892 - حَدَّثَنَا إِبْرَاهِيمُ بْنُ مُحَمَّدٍ بْنِ الْحَسَنِ حَدَّثَنَا يَحْيَى بْنُ حُمَيْدٍ بْنُ أَبِي حُمَيْدٍ حَدَّثَنَا عُثْمَانُ بْنُ عَبْدِ اللَّهِ الْفَرَشِيُّ حَدَّثَنَا بَقِيَّةُ حَدَّثَنَا أَرْطَاةُ بْنُ الْمُنْذِرِ الْكَلَاعِيُّ قَالَ: سَمِعْتُ مُجَاهِدًا يُحَدِّثُ عَنْ ابْنِ عُمَرَ عَنْ رَسُولِ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ: إِنَّ اللَّهَ تَبَارَكَ وَتَعَالَى فَرَعَ مِنْ خَلْقِهِ فِي سِتَّةِ أَيَّامٍ: أَوَّلُهُنَّ يَوْمَ الْأَحَدِ وَالْإِثْنَيْنِ وَالثَّلَاثَةِ وَالْأَرْبَعَاءِ وَالْخَمِيسِ وَالْجُمُعَةِ خَلَقَ يَوْمَ الْأَحَدِ السَّمَوَاتِ وَخَلَقَ يَوْمَ الْإِثْنَيْنِ الشَّمْسَ وَالْقَمَرَ وَالنُّجُومَ وَخَلَقَ يَوْمَ الثَّلَاثَةِ دَوَابَّ الْبَحْرِ وَفَجَّرَ الْأَنْهَارَ وَقَوَّتِ الْأَقْوَاتِ وَخَلَقَ الْأَشْجَارَ يَوْمَ الْأَرْبَعَاءِ وَخَلَقَ يَوْمَ الْخَمِيسِ الْجَنَّةَ وَالنَّارَ وَخَلَقَ آدَمَ عَلَيْهِ السَّلَامُ يَوْمَ الْجُمُعَةِ ثُمَّ أَقْبَلَ عَلَى الْأَمْرِ يَوْمَ السَّبْتِ

Resûlüllah (sav) şöyle buyurmuştur: “Yüce Allah, her şeyi altı günde yarattı. Bu altı gün; ilki Pazar günü olmak üzere Pazartesi, Salı, Çarşamba, Perşembe ve Cuma günleridir. Allah, (toplam) altı günde mahlûkatının yaratılmasını tamamlamıştır. Allah, Pazar günü gökleri yarattı; Pazartesi güneş, ay ve yıldızları yarattı; Salı günü kara ve deniz hayvanlarını yarattı, nehirleri fışkırttı, vakitleri takdir etti; Çarşamba

¹⁵⁴⁶ Ebü’s-Şeyh, *Kitâbü'l-Azame*, 4/1328 (H no: 828).

¹⁵⁴⁷ Fussilet, 41/9-12.

¹⁵⁴⁸ A'râf, 7/54.

¹⁵⁴⁹ Kâf, 50/38.

günü ağaç (ve bitkileri) yarattı; Cuma günü de cennet, cehennem ve Âdem'i (as) yarattı. Daha sonra da Cumartesi günü (bunların) işine yöneldi.”¹⁵⁵⁰

Yirmi dokuzuncu bâb: Yerlerin sıfatı; Allah'ın yeryüzündeki mahlûkatı

Yeryüzü Allah'ın varlığını, kudret ve azametini gösteren delillerle doludur. İnsanlar yerdeki varlıkları görebilmekte ve hissedebilmektedir. Bundan dolayı Ebü's-Şeyh Allah'ın azametini göstermek için yeryüzünü, göklerden sonra konu olarak seçmiştir. “Yerde kesin inanalar için deliller bulunmaktadır”¹⁵⁵¹ Yeryüzü insanların yaşamına uygun olarak yaratılmıştır. الَّذِي جَعَلَ لَكُمُ الْأَرْضَ مَهْدًا وَسَلَّكَ لَكُمْ فِيهَا سُبُلًا “Yeryüzünü size döşek yapan, orada sizin için yollar ve geçitler açan, gökten yağmur yağdırıp su indiren O'dur. İşte biz o suyla türlü türlü bitkilerden çift çift bitiririz.”¹⁵⁵² Yerde nice hayır ve bereketler vardır. Dahası yeryüzü sonsuz cennetin kazanıldığı bir yerdir. بِالْدُّنْيَا تُحْرَرُ الْآخِرَةُ “Ahiret, dünya ile kazanılır” denmiştir.¹⁵⁵³ Bu bakımdan yeryüzü ve üzerindeki hayat önemli görünmektedir. Bu bâbda 1 merfu, 5 mevkuf, 9 maktu olmak üzere toplam 15 rivayet bulunmaktadır.

896 - حَدَّثَنَا جَعْفَرُ بْنُ أَحْمَدَ بْنِ فَارِسٍ حَدَّثَنَا بُدَّارٌ حَدَّثَنَا يَزِيدُ بْنُ هَارُونَ عَنْ الْعَوَامِ بْنِ حَوْشَبٍ قَالَ: وَحَدَّثَنَا مُحَمَّدُ بْنُ أَحْمَدَ بْنِ مَعْدَانَ حَدَّثَنَا إِسْحَاقُ بْنُ شَاهِينَ حَدَّثَنَا هُشَيْمٌ عَنْ الْعَوَامِ عَنْ سُلَيْمَانَ بْنِ أَبِي سُلَيْمَانَ عَنْ أَنَسِ بْنِ مَالِكٍ قَالَ: قَالَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ: لَمَّا خَلَقَ اللَّهُ الْأَرْضَ جَعَلَتْ تَمِيدٌ فَخَلَقَ عَلَيْهَا الْجِبَالَ فَارْسَاهَا فَتَعَجَّبَتِ الْمَلَائِكَةُ فَقَالَتْ: يَا رَبِّ هَلْ مِنْ خَلْقِكَ شَيْءٌ أَشَدُّ مِنَ الْجِبَالِ قَالَ: نَعَمْ الْحَدِيدُ يُكْسَرُ بِهَا الْجِبَالُ. قَالَتْ: يَا رَبِّ هَلْ مِنْ خَلْقِكَ شَيْءٌ أَشَدُّ مِنَ الْحَدِيدِ قَالَ: نَعَمْ النَّارُ يُلَيِّنُ بِهَا الْحَدِيدَ. قَالَتْ: يَا رَبِّ هَلْ مِنْ خَلْقِكَ شَيْءٌ أَشَدُّ مِنَ النَّارِ قَالَ: نَعَمْ الْمَاءُ. قَالَتْ: فَهَلْ مِنْ خَلْقِكَ شَيْءٌ أَشَدُّ مِنَ الْمَاءِ قَالَ: نَعَمْ الرِّيحُ. قَالَتْ: يَا رَبِّ هَلْ مِنْ خَلْقِكَ شَيْءٌ أَشَدُّ مِنَ الرِّيحِ قَالَ: نَعَمْ الْإِنْسَانُ يَتَصَدَّقُ بِيَمِينِهِ يَكَادُ أَنْ يُخْفِيَهَا مِنْ يَسَارِهِ

Resûlüllah (sav) şöyle buyurmuştur: Allah yeryüzünü yaratınca onu yaydı. Üzerinde dağları yarattı ve onları perçinledi. Melekler teaccüp ettiler ve şöyle dediler: “Yâ Rabbi! Yarattıkların içinde dağlardan daha çetini var mıdır?” Yüce Allah: “Evet, demir vardır; onunla dağlar kırılır” buyurdu. Melekler: “Yâ Rabbi! Yarattıkların içinde demirden daha çetini var mıdır?” dediler. Yüce Allah: “Evet, ateş vardır; onunla demir

¹⁵⁵⁰ Ebü's-Şeyh, *Kitâbü'l-Azame*, 4/1374 (H no: 892).

¹⁵⁵¹ Zâriyât, 51/20.

¹⁵⁵² Tâhâ, 20/53.

¹⁵⁵³ Muhammed Reyşehrî, *Mizânü'l-hikme* (Dâru'l-Hadis, 1. Basım, 1371), 2/890.

yumuşatılır” buyurdu. Melekler: “Yâ Rabbi! Yarattıkların içinde ateşten daha çetini var mıdır?” dediler. Yüce Allah: “Evet, su vardır” buyurdu. Melekler: “Yâ Rabbi! Yarattıkların içinde sudan daha çetini var mıdır?” dediler. Yüce Allah: “Evet, rüzgâr vardır” buyurdu. Melekler: “Yâ Rabbi! Yarattıkların içinde rüzgârdan daha çetini var mıdır?” dediler. Yüce Allah: “Evet, insan vardır; sağ eliyle tasadduk eder, neredeyse sol elinden onu gizler” buyurdu.¹⁵⁵⁴

Otuzuncu bâb: Deniz ve balığın sıfatı; her ikisinin yaratılışının büyüklüğü ve onlardaki acâiplikler

Deniz ve deniz ürünleri insanlara sunululan muhteşem nimetlerdir. Kur’ân’da denizlere,¹⁵⁵⁵ deniz içinde yaşayan canlılara¹⁵⁵⁶ ve deniz üzerinde yürütülen gemilere dair¹⁵⁵⁷ çok sayıda ayet bulunmaktadır.¹⁵⁵⁸ وَهُوَ الَّذِي سَخَّرَ الْبَحْرَ لِتَأْكُلُوا مِنْهُ لَحْمًا طَرِيًّا وَتَسْتَخْرِجُوا مِنْهُ جَلِيَّةً تَلْبَسُونَهَا وَتَرَى الْفُلْكَ مَوَاجِرَ فِيهِ وَلِتَبْتَغُوا مِنْ فَضْلِهِ وَلَعَلَّكُمْ تَشْكُرُونَ “İçinden taze et (balık) yemeniz ve takacağınız bir süs eşyasını çıkararsınız diye denizi emrinize veren Allah’tır. Gemilerin denizde suyu yarararak gittiklerini görüyorsun. Lütfundan rızık aramanız ve şükretmeniz için Allah böyle yapmıştır.”¹⁵⁵⁹ وَمِنْ آيَاتِهِ الْجَوَارِ فِي الْبَحْرِ كَالْأَعْلَامِ “Denizlerde dağlar gibi yüzen gemiler, O’nun varlığının delillerindendir.”¹⁵⁶⁰ Ebü’ş-Şeyh yeryüzünden söz ettikten sonra konu olarak deniz ve balık gibi varlıklara yer vermiştir. Deniz ve balıklara dair rivayetlerde dikkat çeken açıklamalar bulunmaktadır. Denizin özellikleri, dünyanın balık üzerinde olduğu, denizin renginin nasıl meydana geldiği, Hz. Yûnus’u yutan balık, med cezir gibi konular bu bâb altında nakledilmiştir. Bâbda 2 merfu, 7 mevkuf, 17 maktu olmak üzere toplam 26 rivayete yer verilmiştir.

916 - حَدَّثَنَا أَحْمَدُ بْنُ مُحَمَّدٍ بْنُ شَرِيحٍ حَدَّثَنَا مُحَمَّدُ بْنُ رَافِعٍ حَدَّثَنَا إِسْمَاعِيلُ بْنُ عَبْدِ الْكَرِيمِ حَدَّثَنِي عَبْدُ الصَّمَدِ قَالَ: سَمِعْتُ وَهْبًا وَسُئِلَ عَنِ الْأَرْضِينَ كَيْفَ هِيَ قَالَ: سَبْعُ أَرْضِينَ مُمَهَّدَةٌ جَزَائِرُ بَيْنَ كُلِّ أَرْضَيْنِ بَحْرٌ وَالْبَحْرُ الْأَخْضَرُ مُحِيطٌ بِذَلِكَ كُلِّهِ وَالْهَيْكَلُ مِنْ وَرَاءِ الْبَحْرِ

¹⁵⁵⁴ Ebü’ş-Şeyh, *Kitâbü'l-Azame*, 4/1379 (H no: 896).

¹⁵⁵⁵ Kur’ân’da 43 yerde “bahr” kelimesi geçmektedir.

¹⁵⁵⁶ Kehf, 18/63; Kalem, 68/48; Fatır, 12.

¹⁵⁵⁷ İbrâhîm, 14/32; Hûd, 11/37-38; Kamer, 54/13; Şûrâ, 42/32.

¹⁵⁵⁸ Bakara, 2/164; A’râf, 7/64; Yûnus, 10/22; Nahl, 16/14-18; Fâtır, 35/12; Furkân, 25/53.

¹⁵⁵⁹ Nahl, 16/14.

¹⁵⁶⁰ Şûrâ, 42/132.

Vehb b. Münebbih'e (rh), kara parçalarının nasıl olduğundan soruldu. Şöyle cevap verdi: "Kara parçaları yedi düz adadır ve her iki karanın arasında bir deniz vardır. Yeşil deniz, bunların hepsini ihâta etmektedir. Heykel/tavan, denizin arkasındadır."¹⁵⁶¹

933 - حَدَّثَنَا أَحْمَدُ بْنُ الْحَسَنِ بْنُ عَبْدِ الْمَلِكِ حَدَّثَنَا مُحَمَّدُ بْنُ عَبْدِ اللَّهِ بْنِ سَابُورٍ حَدَّثَنَا عَبْدُ الرَّحْمَنِ بْنُ عَبْدِ اللَّهِ الْعُمَرِيُّ عَنْ سُهَيْلٍ عَنْ أَبِيهِ عَنْ أَبِي هُرَيْرَةَ قَالَ: قَالَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ: كَلَّمَ اللَّهُ الْبَحْرَ الشَّامِيَّ فَقَالَ: يَا بَحْرُ أَلَمْ أَخْلُقْكَ فَأَحْسَنْتُ خَلْقَكَ وَأَكْثَرْتُ فِيكَ مِنَ الْمَاءِ قَالَ: بَلَى يَا رَبُّ. قَالَ: كَيْفَ تَصْنَعُ إِذَا حَمَلْتُ عَلَيْكَ عِبَادًا لِي يُسَبِّحُونِي وَيَحْمَدُونِي وَيُهَلِّلُونِي وَيُكَبِّرُونِي قَالَ: أَغْرِقُهُمْ. قَالَ: فَإِنِّي جَاعِلٌ بِأَسْكَ فِي نَوَاجِيكَ وَجَاعِلُهُمْ عَلَى يَدَي. قَالَ: ثُمَّ كَلَّمَ الْبَحْرَ الْهِنْدِيَّ فَقَالَ: يَا بَحْرُ أَلَمْ أَخْلُقْكَ وَأَحْسَنْتُ خَلْقَكَ وَأَكْثَرْتُ فِيكَ مِنَ الْمَاءِ قَالَ: بَلَى يَا رَبُّ. قَالَ: فَكَيْفَ تَصْنَعُ إِذَا حَمَلْتُ عَلَيْكَ عِبَادًا لِي يُسَبِّحُونِي وَيَحْمَدُونِي وَيُهَلِّلُونِي وَيُكَبِّرُونِي قَالَ: أَسْبِخُكَ مَعَهُمْ وَأَحْمَدُكَ مَعَهُمْ وَأَهْلِكَ مَعَهُمْ وَأَكْبِرُكَ مَعَهُمْ وَأَحْمِلُهُمْ بَيْنَ ظَهْرِي وَبَطْنِي. قَالَ: فَاتَاهُ اللَّهُ الْخَلِيَّ وَالصَّيْدَ وَالطَّيِّبَ

Resûlullah (sav) şöyle buyurmuştur: "Yüce Allah Şam Denizi ile konuştu ve şöyle dedi ki: 'Ey deniz! Seni ben yararatıp güzel yapıp bol su vermedim mi?' 'Evet, yâ Rabbi' dedi. Yüce Allah: 'Beni tesbih eden, bana hamdeden, beni tehlil eden ve beni tazim eden kullarımı sende taşırsam nasıl olursun?' dedi. Şam Denizi: 'Onları boğarım!' dedi. Yüce Allah: 'İzdırabını etrafında kılacağım, bahsettiğim kullarımı da elimde tutacağım' dedi. Sonra Yüce Allah Hint Denizi ile konuştu ve şöyle dedi: 'Ey deniz! Seni ben yararatıp güzel yapıp bol su vermedim mi?' 'Evet, yâ Rabbi' dedi. Yüce Allah: 'Beni tesbih eden, bana hamdeden, beni tehlil eden ve beni tazim eden kullarımı sende taşırsam nasıl olursun?' dedi. Hint Denizi: 'Onlarla beraber tesbih, hamd eder, tehlil ve tekbir getiririm. Onları sırtımda ve içimde taşıyım!' dedi. Bu güzel sözler karşısında Yüce Allah Hint Denizi'ne mücevherler, avcılık ve güzel kokular verdi!"¹⁵⁶²

Otuz birinci bâb: Nil Nehri'nin sıfatı ve nihayete erdiği yer

Dünyada meşhur nehirler vardır. Onlardan en önemlilerinden biri şüphesiz ki Nil Nehri'dir.¹⁵⁶³ Boyu hayli uzun olan bu nehrin sağladığı faydalar çoktur. Ebü's-Şeyh

¹⁵⁶¹ Ebü's-Şeyh, *Kitâbü'l-Azame*, 4/1399 (H no: 916). Ayrıca bkz. Abdullah b. Ahmed b. Hanbel, *es-Sünne*, thk. Ebû Hâcer Muhammed es-Saîd b. Besyûnî Zağlûl (Beyrût: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 4. Basım, 2003), 182-183 (H no: 931); Zehebî, *el-Ulüvv li'l-Âliyyi'l-Gaffâr*, 130 (H no: 358).

¹⁵⁶² Ebü's-Şeyh, *Kitâbü'l-Azame*, 4/1412 (H no: 933).

¹⁵⁶³ Afrika'nın kuzeydoğusunda yer alan, 6648 km. uzunluğunda olan ve dokuz ülkeden geçen Nil Nehri tarih boyunca özellikle Mısır'ın dinî, kültürel, siyasî, ekonomik ve sosyal hayatında büyük rol oynamıştır. Kur'an'da ismi geçmemekle beraber bazı müfessirler "yemm" kelimesini (Tâhâ, 20/39; Kasas, 28/7) Nil şeklinde anlamışlardır. "Bahr" olarak da zikredilen Nil'in İslâm kaynaklarında önemli bir yer tuttuğu görülmektedir. Tarih

Nil Nehri’ni Allah’ın azametini gösteren deliller arasında zikretmiştir. İbn Kesîr “Bu ırmaklar cennet ırmaklarına benzetilmiştir” demiştir.¹⁵⁶⁴ Bu tür rivayetler itikâdî konularla da ilgilidir ve gaybî konulara girmektedir. Bu bâbda 1 merfu, 1 mevkuf, 1 maktu olmak üzere toplam 3 rivayete yer vermiştir.

935 - حَدَّثَنَا أَحْمَدُ بْنُ هَارُونَ بْنُ رَوْحٍ أَبُو بَكْرٍ حَدَّثَنَا عَلِيُّ بْنُ الْوَلِيدِ بْنُ مُحَمَّدٍ بْنِ الْجَرَّاحِ ابْنِ أَجِي وَكَيْعٍ ثَقَّةٌ حَدَّثَنَا يُونُسُ بْنُ بُكَيْرٍ قَالَ: حَدَّثَنِي مُحَمَّدُ بْنُ إِسْحَاقَ حَدَّثَنِي سَعِيدُ بْنُ يَزِيدَ أَحْسِبُ أَنَّهُ أَبُو شُجَاعٍ الْمِصْرِيُّ عَنْ عَبْدِ اللَّهِ بْنِ مُغِيثٍ مَوْلَى الرَّبِيعِ عَنْ أَبِي هُرَيْرَةَ قَالَ: سَمِعْتُ النَّبِيَّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ يَقُولُ: إِنَّ النَّيْلَ يَخْرُجُ مِنَ الْجَنَّةِ وَلَوْ التَّمَسُّمُ فِيهِ حِينَ يَمُحُّ لَوَجَدْتُمْ فِيهِ مِنْ وَرَقِهَا

Resûlüllah (sav) şöyle buyurmuştur: “Nil cennetten çıkar. Eğer çıktığı vakit isteyip arasaydınız yapraklarından bulurdunuz.”¹⁵⁶⁵

Otuz ikinci bâb: Mahlûkâtın sonuncusundan bir sıfat ve yerin genişliği

Ebü’ş-Şeyh bu bâbda en son yaratılanların özellikleri ve yeryüzünün genişliği üzerinde durmuştur. Yeryüzü ve içindeki varlıkların yaratılışı zaman olarak daha sonralara tekabül etmektedir. Bu bâbda; yeryüzündeki çeşitli ümmetler, iklimler, yeryüzünün şekilleri, insan ve cin gibi varlıklar, çeşitli milletlerin özellikleri gibi konulara değinilmiştir. Kur’ân’da çeşitli varlıklardan söz edilir, ardından لَا تَعْلَمُونَ “Ve (Allah) sizin bilmediğiniz daha nice şeyler yaramaktadır”,¹⁵⁶⁶ وَمِمَّا لَا يَعْلَمُونَ “Ve daha bilmedikleri nice şeylerden”¹⁵⁶⁷ denilerek sayısız varlıklara işaret edilir. Bu bâbda 1 merfu, 1 mevkuf, 8 maktu olmak üzere toplam 10 rivayet bulunmaktadır.

938 - حَدَّثَنَا أَبُو الْعَبَّاسِ الْهَرَوِيُّ حَدَّثَنَا عَبْدُ اللَّهِ بْنُ يُوسُفَ الْجُبَيْرِيُّ وَيَحْيَى بْنُ حَكِيمٍ قَالَا: حَدَّثَنَا أَبُو عَبَّادٍ غُبَيْدُ بْنُ وَاقِدٍ قَالَ: حَدَّثَنِي مُحَمَّدُ بْنُ عِيْسَى بْنُ كَيْسَانَ الْهُذَلِيُّ حَدَّثَنَا مُحَمَّدُ بْنُ الْمُكَدِّرِ عَنْ جَابِرٍ عَنْ عُمَرَ قَالَ: سَمِعْتُ رَسُولَ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ يَقُولُ: خَلَقَ اللَّهُ أَلْفَ أُمَّةٍ مِنْهَا سِتُّمِائَةٍ فِي الْبَحْرِ وَأَرْبَعِمِائَةٍ فِي الْبَرِّ

boyunca Nil Mısırlılar’ın sosyal hayatıyla özdeşleşmiş, bu nehirle ilgili bayramlar ve törenler düzenlenmiştir. Bunlardan biri “Nil gelini töreni”, diğeri de “suya gömülme gecesi” törenidir. Nehrin yüksekliğinin 16 zirâa ulaştığı günlerde kutlanan “Nil’in taşması bayramı” da önemli törenler arasındadır. Bkz. Eymen Fuâd Seyyid, “Nil”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2007), 33/122-123.

¹⁵⁶⁴ Ebü’ş-Şeyh, *Kitâbü’l-Azame*, 4/1426.

¹⁵⁶⁵ Ebü’ş-Şeyh, *Kitâbü’l-Azame*, 4/1419 (H no: 935). Ancak rivayetin tarihçiler tarafından uydurulan hurafelerden olduğu ifade edilmiştir. Bkz. İbn Kesîr, *el-Bidâye*, 1/59.

¹⁵⁶⁶ Nahl, 16/8.

¹⁵⁶⁷ Yâsîn, 36/36.

H. Ömer (ra) Resûlullah'ın (sav) şöyle buyurduğunu duymuştur: “Allah bin ümmet yaratmıştır. Bunlardan altı yüz kadarı denizde, dört yüz kadarı da karada bulunmaktadır.”¹⁵⁶⁸

940 - حَدَّثَنَا الْهَرَوِيُّ قَالَ: أَخْبَرَنَا الْعَبَّاسُ بْنُ الْوَلِيدِ أَخْبَرَنِي أَبِي حَدَّثَنَا عَبْدُ الرَّحْمَنِ بْنُ يَزِيدَ بْنِ جَابِرٍ عَنْ عَبْدِ اللَّهِ بْنِ أَبِي لُبَابَةَ أَنَّهُ حَدَّثَهُ: أَنَّ الدُّنْيَا سَبْعَةُ أَقَالِيمَ فَيَأْجُوجُ وَمَأْجُوجُ فِي سِتَّةِ أَقَالِيمَ وَسَائِرُ النَّاسِ فِي إِقْلِيمٍ وَاحِدٍ

Abde b. Ebî Lübâbe (ö. 127/945) şöyle demiştir: “Dünya yedi iklim/bölgeden ibarettir. Ye’cûc ve Me’cûc altı iklimde, diğer insanlarda bir iklimdedirler.”¹⁵⁶⁹

Otuz üçüncü bâb: Yüce Allah'ın (altı günde) yaratmayı bitirdikten sonra mahlûkatını mülâhaza etmesi (gözetmesi ve takip etmesi)

Ebü's-Şeyh bu bâbda isrâiliyat bilgilerine itimad ederek Yüce Allah'ın yaratma işinden sonra mahlûkatını gözetmesini konu edinmiştir. Ayette gökler ve yerin altı günde yaratıldığından söz edilir.¹⁵⁷⁰ Bazı rivayetlerde de bu altı günde nelerin yaratıldığı ifade edilmişti. Cumartesi olunca da Allah kullarının işlerine ikbal ettiği zikredilmişti. Bâbda Vehb b. Münebbih'ten iki rivayete yer verilmiştir. Rivayetlerin Yahudiler'in Cumartesi gününe bakış açılarının verilmesi, neden Yahudiler'in bu günde çalışmadıkları ayrıntılı bir şekilde anlatılması önemli bir bilgi olarak karşımıza çıkmaktadır. Muhakkak ki Allah'ın sayısız eşsiz varlıkları vardır. Bunların her biri de O'nun azamet ve kudretine delildirler. Ancak Ebü's-Şeyh'in burada verdiği deliller isnad cihetiyle zayıf delillerdir. Zayıf rivayetler yerine sahih olanlar seçilebilirdi. Bu bâbda Vehb b. Münebbih'ten 2 rivayet bulunmaktadır.

948 - حَدَّثَنَا أَحْمَدُ بْنُ مُحَمَّدٍ الْمَصَافِيُّ حَدَّثَنَا ابْنُ الْبَرَاءِ قَالَ: حَدَّثَنَا عَبْدُ الْمُنْعِمِ عَنْ أَبِيهِ عَنْ وَهْبٍ قَالَ: إِنَّ اللَّهَ لَمَّا فَرَغَ مِنْ خَلْقِهِ نَظَرَ إِلَيْهِمْ عَلَى وَجْهِ الْأَرْضِ كَالذَّرِّ فَقَالَ: إِنِّي أَنَا اللَّهُ لَا إِلَهَ إِلَّا أَنَا خَلَقْتُكَ بِقُوَّتِي وَأَتَقَنَّاكَ بِحُكْمَتِي حَتَّى يَأْتِيَنَّكَ قَضَائِي وَتَفَادِ أَمْرِي أَعِيدُكَ كَمَا خَلَقْتُكَ بِقُوَّتِي وَأُبْعَثُكَ جِئْنَا أَبْقَى وَحْدِي فَإِنَّ الْمُلْكَ وَالْخُلُودَ لَا يَجُودُ إِلَّا لِي أَدْعُو خَلْقِي لِحَزَائِي وَأَجْمَعُهُمْ لِفَضَائِي يَوْمَئِذٍ يُحْشَرُ أَعْدَائِي وَيَأْتِي وَعْدِي وَتَجُلُّ الْقُلُوبُ مِنْ خَوْفِي وَتَخْفُ الْأَقْدَامُ مِنْ هَيْبَتِي وَتَبْرَأُ إِلَهُةٌ مِمَّنْ عَبَدَهَا دُونِي

¹⁵⁶⁸ Ebü's-Şeyh, *Kitâbü'l-Azame*, 4/1428 (H no: 938).

¹⁵⁶⁹ Ebü's-Şeyh, *Kitâbü'l-Azame*, 4/1429 (H no: 940).

¹⁵⁷⁰ A'râf, 7/54; Yûnus, 10/3; Hûd, 11/7; Furkân, 25/59; Secd, 4; Kâf, 50/38, Hadid, 57/4.

Vehb b. Münebbih (rh) anlatmıştır: Yüce Allah (altı günde) yaratacaklarını bitirdikten sonra yer üstünde olanlara baktı, zerre gibiydiler. Şöyle buyurdu: “Muhakkak ki Ben Allahım! Benden başka ilah yoktur. Seni kuvvetimle yarattım, hikmetimle sağlam yaptım. Bu durum sana hükmüm ve emrimin bitmesine kadar geçerlidir. Kuvvetimle seni yarattığım gibi seni eski haline döndüreceğim ve tek kaldığımda seni tekrar dirilteceğim. Çünkü hükümlanlık ve ebedilik sadece bana layık olan bir durumdur. Yaptıklarının karşılığını vermem için halkı çağıracağım ve hükmüm için onları cem edeceğim. O gün düşmanlarım haşr edilirler. Vadim gelir, benden korkusundan kalpler korkar, heybetimden ayaklar güç kaybeder. (Sahte) ilahlar Ben’i bırakıp da kendilerine tapanlardan beri olurlar.”¹⁵⁷¹

949 - وَذَكَرَ وَهْبٌ: أَنَّ اللَّهَ لَمَّا فَرَعَ مِنْ خَلْقِهِ يَوْمَ الْجُمُعَةِ أَقْبَلَ عَلَى الْكَلَامِ يَوْمَ السَّبْتِ فَمَدَحَ نَفْسَهُ بِمَا هُوَ أَهْلُهُ فَمَدَحَهَا وَذَكَرَ عَظَمَتَهُ وَجَبَرُوتَهُ وَكِبْرِيَاءَهُ وَجَلَالَهُ وَسُلْطَانَهُ وَقُدْرَتَهُ وَمُلْكَهُ وَرُبُوبِيَّتَهُ فَأَنْصَتَ لَهُ كُلُّ شَيْءٍ وَأَطْرَقَ كُلُّ شَيْءٍ مِنْ خَوْفِهِ وَمِنْ أَجْلِ ذَلِكَ جَعَلَ يَوْمَ السَّبْتِ عِيدًا لِأَهْلِ النَّوَرَةِ يَذْكُرُونَهُ وَيُسَبِّحُونَهُ وَيُعْظِمُونَهُ وَيُصَلُّونَ لَهُ وَمِنْ أَجْلِ ذَلِكَ أَمَرَهُمْ أَنْ يَتَّقَرَّ عُوا لَهُ وَيُقَرَّ عُوا لَهُ أَهْلُهُمْ وَلَا يَكُونُ لَهُمْ فِي ذَلِكَ الْيَوْمِ عَمَلٌ إِلَّا ذِكْرُهُ وَصَلَاتُهُ وَتَسْبِيحُهُ فَلَمْ يَكُنْ فِي ذَلِكَ الزَّمَانِ يَوْمٌ مِنْ أَيَّامِ الدُّنْيَا أَعْظَمَ عِنْدَ اللَّهِ حُرْمَةً مِنْ يَوْمِ السَّبْتِ لِأَنَّهُ فَرَعَ فِيهِ مِنْ جَمِيعِ خَلْقِهِ حَتَّى جَاءَ اللَّهُ بِالْإِسْلَامِ فَأَلْزَمَ بِهِ أَهْلَهُ فَاخْتَارَ لَهُمُ الْجُمُعَةَ فَلَيْسَ أُمَّةٌ مِنَ الْأُمَمِ أَعْظَمَ عِنْدَ اللَّهِ فَضْلًا مِنْ هَذِهِ الْأُمَّةِ

Vehb b. Münebbih (rh) anlatmıştır: “Yüce Allah Cuma günü (yaratacağı kadar) mahlûkatı yaratmasını bitirince Cumartesi günü kulları ile konuşmayı murat etti. Önce layıkı ile kendisini medhu sena etti. Azamet, ceberût, kibriyâ, celâl, hükümlanlık, kudret, mülk ve rubûbiyetini zikretti; her şey O’nu dinledi. Korkusundan her şey boyun eydi. Bu sebepten Tevrat ehli için Cumartesi gününü kendisini zikretmeleri; tesbih, tazim ve dua etmeleri için bayram kıldı. Bu sebepten Yüce Allah sırf kendisi için onlardan bu günü boşaltmalarını, ailelerinin de kendileri için vakitlerini ayırmasını; bu günde zikir, dua ve tesbihin dışında kendileri için (dünyevi) hiçbir amel yapmamalarını onlara emretti. Bu zamandan önce dünya günlerinden hiç bir gün, saygı bakımından, Allah katında Cumartesi gününden daha büyük bir gün olmamıştır. Çünkü bu günde Yüce Allah, bütün mahlûkatının (yaratacağı kadar) yaratmasını bitirmiştir. Bu durum Allah’ın İslâm’ı getirmesine kadar böyleydi. Allah İslâm ehline gerekli kıldı;

¹⁵⁷¹ Ebü’s-Şeyh, *Kitâbü’l-Azame*, 4/1435 (H no: 948).

Müslümanlar için Cuma gününü seçti. Ümmetlerden hiçbir ümmet Allah katında (Muhammet ümmeti gibi) faziletce daha büyük değildir.”¹⁵⁷²

Otuz dördüncü bâb: Allah'ın yeryüzündeki kulları ve onlara tahsis ettiği nimetler

Ebü's-Şeyh bu bâbda Yüce Allah'ın çeşitli kullarından ve onlara tahsis ettiği nimetlerden söz etmektedir. Normal insanlardan biraz farklılık gösteren bu kulları Allah'ın azametini delil getirmiştir. Bâbda 3 merfu ve 1 maktu toplam 4 rivayet bulunmaktadır. Rivayetlerin isnadları zayıftır.¹⁵⁷³

950 - حَدَّثَنَا أَبُو بَكْرِ أَحْمَدُ بْنُ مُحَمَّدٍ بْنُ يَعْقُوبَ حَدَّثَنَا عَبَّاسُ الدُّورِيِّ حَدَّثَنَا يَحْيَى بْنُ مَعِينٍ حَدَّثَنَا عَلِيُّ بْنُ ثَابِتٍ حَدَّثَنَا الْقَاسِمُ بْنُ سُلَيْمَانَ قَالَ: سَمِعْتُ الشَّعْبِيَّ يَقُولُ: إِنَّ لِلَّهِ عِبَادًا مِنْ وَرَاءِ الْأَنْدَلُسِ كَمَا بَيْنَنَا وَبَيْنَ الْأَنْدَلُسِ مَا يَرَوْنَ أَنَّ اللَّهَ تَعَالَى عَصَاهُ مَخْلُوقٌ رَضْرَاضُهُمُ الدُّرُّ وَالْيَاقُوتُ جِبَالُهُمُ الذَّهَبُ وَالْفِضَّةُ لَا يَحْرُثُونَ وَلَا يَزْرَعُونَ وَلَا يَعْمَلُونَ عَمَلًا لَهُمْ شَجَرٌ عَلَى أَبْوَابِهِمْ لَهَا ثَمَرٌ هِيَ طَعَامُهُمْ وَشَجَرٌ لَهَا أَوْرَاقٌ عِرَاضٌ هِيَ لِبَاسُهُمْ

Şa'bî (ö. 104/722) şöyle anlatmıştır: “Bizimle Endülüs arasında olduğu gibi Endülüs'ün ötesinde de Allah'ın kulları vardır. Onlar Allah'a ait olan hiçbir mahlûkun bulunmadığı görüşündedir. Onların çakıl taşları inci ve yakuttandır. Dağları altın ve gümüştedir. Onlar toprağı kazmaz, bir şey ekmez ve hiçbir iş yapmazlar. Kapılarında meyveleri olan ağaçları vardır. Bu meyveler onların yiyecekleridir. Yine geniş yapraklı ağaçları vardır. O yapraklar da onların giysileridir.”¹⁵⁷⁴

Otuz beşinci bâb: Zülkarneyn kıssası; hâkimiyetinin genişliği, Allah'ın onu yeryüzüne muktedir kılması ve saltanatı

Ebü's-Şeyh bu bâbdan itibaren Allah'ın azamet ve kudretine dair tarihi şahsiyetlerden örnekler vermeye başlamıştır. Allah'ın peygamber ve salih kulları vardır ve onlara mucizeler vermiştir. Onların ellerinden çıkan bu harikulade hadisler Allah'ın varlığının delillerindendir. Zülkarneyn, Kur'ân'da kendisine büyük bir güç ve imkân verilen zat olarak anlatılır. Kehf suresinde 83-98. ayetlerde kendisinden söz edilmektedir. Doğuya ve Batıya seferler yapan büyük bir cihangir olduğu, insanları

¹⁵⁷² Ebü's-Şeyh, *Kitâbü'l-Azame*, 4/1435 (H no: 949).

¹⁵⁷³ Ebü's-Şeyh, *Kitâbü'l-Azame*, 4/1442.

¹⁵⁷⁴ Ebü's-Şeyh, *Kitâbü'l-Azame*, 4/1439 (H no: 950).

tevhide davet ettiği belirtilmiştir. Neden Zülkarneyn ismini aldığı konusunda farklı rivayetler bulunmaktadır. Bu isim “cihangir, cihan hükümdarı” manasına da gelmektedir. Doğu ve Batı dışında üçüncü bir sefer düzenlemiş, bu seferde Ye’cûc ve Me’cûc diye anılan fesatçı kimselere karşı kendisinden yardım isyeten bir halka yardımcı olmuştur. Zülkarneyn’in peygamber veya salih bir kul olduğu söylenmiştir. Zayıf bir rivayete göre bir melek veya cin olduğu söylenmişse de buna itiraz edilmiştir. Onun adâlet ve hikmet sahibi bir hükümdar olduğunu söylemek daha isabetli olacaktır.¹⁵⁷⁵ Bâbda 3 merfu, 2 mevkuf, 19 maktu olmak üzere toplam 24 rivayet vardır.

955 - حَدَّثَنَا أَحْمَدُ بْنُ مُحَمَّدٍ بْنُ شَرِيحٍ حَدَّثَنَا مُحَمَّدُ بْنُ رَافِعٍ حَدَّثَنَا إِسْمَاعِيلُ قَالَ: حَدَّثَنِي عَبْدُ الصَّمَدِ عَنْ وَهْبِ بْنِ مُنَيِّهِ قَالَ: كَانَ ذُو الْقَرْنَيْنِ مَلِكًا قِيلَ: لِمَ سُمِّيَ ذَا الْقَرْنَيْنِ قَالَ: اخْتَلَفَ فِيهِ أَهْلُ الْكِتَابِ فَقَالَ بَعْضُهُمْ: مَلِكُ الرُّومِ وَفَارِسَ وَقَالَ: بَعْضُهُمْ: كَانَ فِي رَأْسِهِ شِبْهُ الْقَرْنَيْنِ

Vehb b. Münebbih (rh) şöyle demiştir: “Zülkarneyn bir kral idi.” Ona “Niçin kendisine Zülkarneyn denildi?” diye soruldu. O da şöyle cevap verdi: “Ehl-i kitap, bu konuda ihtilaf etmiştir. Onlardan kimi Rûm ve İran kralı olduğu için Zülkarneyn ismini aldığını söylerken kimi de başında iki boynuz benzer bir miğfer taşıdığından dolayı bu ismi aldığı görüşündedir.”¹⁵⁷⁶

Otuz altıncı bâb: Yeryüzünü kuşatan Kâfdağı

Dinî kültürlerde dağların önemli bir yeri olduğu görülmektedir. “Kutsal dağ” kültüne hemen hemen bütün kavimlerde rastlamak mümkündür. Hz. Mûsâ’nın Tûr Dağı ile olan münasebetine dair ayetlerde önemli bilgiler geçmektedir.¹⁵⁷⁷ Kur’ân’da dağlardan çeşitli yönleri ile bahseden ayetler olduğu görülür.¹⁵⁷⁸ “وَالْجِبَالُ أَوْتَادًا” “Biz dağları da

¹⁵⁷⁵ Mustafa Öztürk, “Zülkarneyn”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2013), 44/564-567.

¹⁵⁷⁶ Ebü’ş-Şeyh, *Kitâbü’l-Azame*, 4/1444 (H no: 955).

¹⁵⁷⁷ Bakara, 2/63; A’râf, 7/145-155; Meryem, 19/52; Tâhâ, 20/80; Kasas, 28/29; Müminün, 23/20; Tûr, 52/1; Tîn, 95/2.

¹⁵⁷⁸ Kur’ân-ı Kerim’de dağların, yeryüzünün kazıkları olarak (Nebe’, 78/7) sapasağlam çakılıp (Nâziât, 79/32) dikildikleri (Gâşiye, 88/19), Allah’ın insanlar için dağlarda oturulacak barınaklar yaptığı (Nahl, 16/81), Semûd kavminin dağlarda evler yonttuğu (A’râf, 7/74; Hicr, 15/82; Şuarâ, 26/149), ilâhî emânetin dağlara verildiği, ancak dağların bunu kabul etmediği (Ahzâb, 33/72), dağların Allah’ı tesbih ettikleri (Hac, 22/18) ve Hz. Dâvûd’un Allah’ı tesbihine katıldıkları (Enbiyâ, 21/79; Sebe’, 34/10; Sâd, 38/18), kıyamet gününde dağların yürütüleceği (Kehf, 18/47; Tûr, 52/10; Vâkıa, 56/5; Hâkka, 69/14; Meâric, 70/9; Müzzemmil, 73/14; Mürselât, 77/10; Nebe’, 78/20; Tekvîr, 81/3; Kâria, 101/5) ve ufalanıp savrulacağı (Tâhâ, 20/105) bildirilmektedir.

kazıklar yapmadık mı?”¹⁵⁷⁹ وَجَعَلْنَا فِيهَا رَوَاسِيَ شَامِخَاتٍ “Yeryüzünde sarsılmaz yüce dağlar yaratmadık mı?”¹⁵⁸⁰ ayetleri örnek olarak verilebilir. İslâm kültüründe Kâfdağı motifi vardır. Kur’ân’da açık bilgi bulunmamasına rağmen tefsir, tarih ve edebiyat literatüründe bu konu genişçe işlenmiştir. Kâfdağı’nın mahiyeti tartışmalıdır. Bazı rivayetlerde somut gerçekliğinden söz edilirken, bazılarında ise mistik bir sembol olarak kabul edilmektedir. Ancak genel eğilim “dağın coğrafi olarak mevcut olduğu ve dünyayı kuşattığı” şeklindedir. Kur’ân’da Kâf suresindeki kozmolojik ayetten ve İbn Abbâs’a (ra) dayandırılan “Yüce Allah, arzın peşinden onu kuşatan bir deniz, onun ardından da bir dağ yaratmıştır ki ona Kâf denir. Gökyüzü onun üzerine sarkmaktadır”¹⁵⁸¹ şeklindeki rivayetten hareketle bu sureyi Kâfdağı ile ilişkilendirenler olmuşsa da müfessirlerin çoğu buna katılmamıştır. Kâfdağı motifi İbn Abbâs (ra) ve Vehb b. Münebbih’ten gelen rivayetlere dayandırılmıştır.¹⁵⁸² Kitap ve Sünnet’te böyle bir dağ sabit değildir. Bazı Selef âlimler tarafından nakledilen rivayetlerde bu tarz bilgilere rastlanmaktadır. İbn Kesîr Kâfdağı ile ilgili nakledilenleri İsrailoğullarının hurafeleri olduğunu ifade ederek kabul etmez.¹⁵⁸³ Kur’ân’daki “Kâf” ayeti bir hecâ harfidir. Ebü’s-Şeyh’in sahâbe ve tâbiînden gelen rivayetlere bağlılığı nedeniyle bu tür rivayetleri aldığı anlaşılmaktadır. Ancak Allah’ın azametini dair bu tür zayıf veya uydurma rivayetleri almaması daha iyi olurdu.¹⁵⁸⁴ Bâbda 1 merfu, 2 mevkuf, 2 maktu olmak üzere toplam 5 rivayet vardır.

981 - حَدَّثَنَا أَبُو يَعْلَى حَدَّثَنَا عَبْدُ اللَّهِ بْنُ عُمرَ بْنِ أَبَانَ حَدَّثَنَا أَبُو أُسَامَةَ عَنْ صَالِحِ بْنِ حَيَّانَ عَنْ عَبْدِ اللَّهِ بْنِ بُرَيْدَةَ قَالَ: قَ جَبَلٌ مُجِيطٌ بِالأَرْضِ مِنْ رُمْدَةٍ عَلَيْهَا كَنَفَا السَّمَاءِ

Abdullah b. Büreyde (ö. 115/707) şöyle demiştir: “Kâf, dünyayı kuşatan zümrütten bir dağdır; semanın etekleri onun üzerindedir.”¹⁵⁸⁵

¹⁵⁷⁹ Nebe’, 78/7.

¹⁵⁸⁰ Mürselât, 77/27.

¹⁵⁸¹ İbn Kesîr, *Tefsîru’l-Kur’âni’l-Azîm*, 4/221.

¹⁵⁸² Kürşat Demirci, “Kâfdağı”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2001), 24/144-145.

¹⁵⁸³ İbn Kesîr, *Tefsîru’l-Kur’âni’l-Azîm*, 4/221.

¹⁵⁸⁴ Ebü’s-Şeyh, *Kitâbü’l-Azame*, 4/1492.

¹⁵⁸⁵ Ebü’s-Şeyh, *Kitâbü’l-Azame*, 4/1489 (H no: 981).

Otuz yedinci bâb: Sütunlar Sahibi İrem bahsi

İrem Kur'an'da sözü edilen bir kabile veya yerleşim yerinin adıdır. İrem'in ne olduğuna dair çeşitli görüşler bulunmaktadır.¹⁵⁸⁶ Kelimenin İbranice "Aram" olduğu ve "yüksek memleket" anlamına geldiği belirtilmektedir. Tevrat'a göre Aram, Suriye diye adlandırılan bölgenin adı veya bu bölgede yaşayan Ârâmîler'in atası olan kişinin adıdır. Tevrat'a göre Aram, Hz. Nûh'un (as) üç oğlundan biri olan Sâm'ın beşinci oğludur. İslâm tarihçilerine göre Arap yarımadasındaki kavimlerin çoğu İrem'in soyundan gelmektedir. İrem'in bir kabile adı olduğunu söyleyenlere göre bu kabile Âd kavminin bir kolu olup adını kavmin atası olan İrem'den almıştır. İbn Haldun da (ö. 808/1406) İrem'in bir kabile adı olduğunu, böyle bir adla şehir bulunmadığını ifade etmektedir.¹⁵⁸⁷ Şark-İslâm edebiyatında İrem daha ziyade (Bâğ-ı İrem) şekliyle mutluluk verici, mamur ve gösterişli binaları, evleri vb. yerleri için bir manzum olarak kullanılır. Tasavvuf edebiyatında da "insanın gönlü, Tanrı'nın tecelligahı" anlamında bir remiz olarak görülür.¹⁵⁸⁸

Kur'an'da İrem ile ilgili şu ayetler bulunmaktadır: *الَّذِينَ كَفَرُوا فَعَلْنَا لَهُمْ دَارًا فِي الْأَرْضِ وَمِثْلًا لِمَا كَانُوا يَعْمَلُونَ* "Görmedin mi Rabbin ne yaptı Âd kavmine; şehirler içinde benzerleri kurulmamış olan, sütunlarla dolu İrem'e."¹⁵⁸⁹ *وَأَنَّهُ أَهْلَكَ عَادًا الْأُولَى* "Eski Âd kavmini helak eden de O'dur."¹⁵⁹⁰ Bu bâbda 1 maktu rivayet yer almıştır.

983 - حَدَّثَنِي أَبِي حَدَّثَنَا أَحْمَدُ بْنُ مَهْدِيٍّ حَدَّثَنَا عَبْدُ اللَّهِ بْنُ صَالِحٍ قَالَ: حَدَّثَنِي عَبْدُ اللَّهِ بْنُ لَهْيَعَةَ عَنْ خَالِدِ بْنِ أَبِي عِمْرَانَ عَنْ وَهْبِ بْنِ مُنَبِّهٍ عَنْ عَبْدِ اللَّهِ بْنِ قِلَابَةَ أَنَّهُ خَرَجَ فِي طَلَبِ إِبِلٍ لَهُ نَشَرَتْ فَبَيْنَمَا هُوَ فِي صَحَارِي عَدَنَ أُبَيْنَ وَالشَّجَرُ تَطْلُهُ فِي تِلْكَ الْفَلَوَاتِ إِذْ وَقَعَ عَلَى مَدِينَةٍ فِي تِلْكَ الْفَلَوَاتِ عَلَيْهَا حِصْنٌ حَوْلَ ذَلِكَ الْحِصْنِ قُصُورٌ كَثِيرَةٌ وَأَعْلَامٌ طَوَالٌ فَلَمَّا دَنَا مِنْهَا ظَنَّ أَنَّ فِيهَا أَحَدًا يَسْأَلُهُ عَنْ إِبِلِهِ فَإِذَا لَا خَارِجَ يَخْرُجُ مِنْ بَابٍ حِصْنِهَا وَلَا دَاخِلٌ يَدْخُلُ مِنْهُ فَلَمَّا رَأَى ذَلِكَ نَزَلَ عَنْ نَاقَتِهِ وَعَقَلَهَا ثُمَّ اسْتَلَّ سَيْفَهُ وَدَخَلَ مِنْ بَابٍ الْحِصْنِ فَلَمَّا خَلَفَ الْحِصْنَ إِذَا هُوَ بِبَابَيْنِ عَظِيمَيْنِ لَمْ يَرَ فِي الدُّنْيَا شَيْءً أَعْظَمَ مِنْهُمَا وَلَا أَطْوَلَ وَإِذَا خَشْبُهُمَا مُحْمِرٌ...

¹⁵⁸⁶ İbnü'l-Cevzî İrem'le ilgili dört görüşten söz etmiştir: 1. Belde adıdır. Dimaşk, İskenderiye, Şeddâd'ın yaptığı bir şehir. 2. Ümmetlerden birisinin adıdır. "Eski" manasında bir kelimedir. 3. Âd kavminden bir kabilenin adıdır. 4. Âd'ın dedesinin adıdır. Âd b. Avas b. İrem b. Sâm b. Nûh. Bkz. İbnü'l-Cevzî, *Zâdü'l-mesîr*, 4/440 (Fecr, 89/7).

¹⁵⁸⁷ Zehebî, *el-Iber*, 2/19.

¹⁵⁸⁸ Ömer Faruk Harman, "İrem", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2000), 22/443.

¹⁵⁸⁹ Fecr, 89/6-8.

¹⁵⁹⁰ Necm, 53/50.

Vehb b. Münebbih, Abdullah b. Kılâbe'den (ö. 104/723) nakletmiştir: “Abdullah b. Kılâba Muâviye zamanında kaybolan develerini aramak üzere gitmiş. Aden-i Ebyen sahralarında idi ve kendisini bu çöllerde ağaçlar gölgeliyordu. Çöllerde böyle ilerlerken birden büyük bir şehirle karşılaştı. Şehirde bir kale ve kalenin etrafında da yüksek ve uzun birçok saraylar vardı. Devesini sorabileceği bir kimse vardır zannıyla oraya yaklaştı. Ancak kalenin kapısından ne çıkan ne de giren bir kimse göremedi. Bu durumu görünce devesinden indi ve onu bir yere bağladı. Sonra kılıcını kuşanarak bu kapıdan kaleye girdi. Bir de ne görsün içerde iki büyük kapı daha var! Dünyada böyle büyüklükte ve uzunlukta bir kapı görülmuş değil. Onun ahşabı kızmızımsı...”¹⁵⁹¹

Otuz sekizinci bâb: Hz. Dâvûd'un Oğlu Hz. Süleymân'ın (as) kürsüsü

Kur'ân'da Hz. Süleymân'a (as) dair kıssalar bulunmaktadır.¹⁵⁹² Sâd suresinde onun kürsüsünden söz edilmiştir. وَلَقَدْ فَتَنَّا سُلَيْمَانَ وَأَلْقَيْنَا عَلَى كُرْسِيِّهِ جَسَدًا ثُمَّ أَنَابَ “Andolsun ki biz Süleymân'ı imtihan ettik; Tahtının üzerine bir ceset bıraktık. Sonra tevbe edip bize yöneldi.”¹⁵⁹³ Ebü's-Şeyh bu bâbda Kab'ül-Ahbâr'dan nakledilen Hz. Süleymân'a (as) ait bir kürsünün özelliklerine dair bir rivayet aktarmaktadır. Bu bâbda sadece 1 maktu rivayet yer almıştır.

984 - حَدَّثَنِي أَبِي حَدَّثَنَا أَحْمَدُ بْنُ مَهْدِيٍّ حَدَّثَنَا عَبْدُ اللَّهِ بْنُ صَالِحٍ قَالَ: حَدَّثَنِي أَبُو إِسْحَاقَ الْمِصْرِيُّ قَالَ: رَعَمُوا أَنَّ كَعْبَ الْأَحْبَارِ لَمَّا فَرَعَ مِنْ حَدِيثِ إِرَمَ ذَاتِ الْعِمَادِ قَالَ لَهُ مُعَاوِيَةُ: أَخْبِرْنِي عَنْ كُرْسِيِّ سُلَيْمَانَ بْنِ دَاوُدَ عَلَيْهِ السَّلَامُ وَمَا كَانَ عَلَيْهِ وَمِنْ أَيِّ شَيْءٍ هُوَ قَالَ: كَانَ كُرْسِيُّ سُلَيْمَانَ بْنِ دَاوُدَ صَلَّى اللَّهُ عَلَى نَبِيِّنَا وَعَلَيْهِ وَسَلَّمَ مِنْ أَنْيَابِ الْفَيْلَةِ...

Ka'bü'l-Ahbâr “Sütunlar sahibi İrem” anlatısı bitince Muâviye ona surular sormaya başladı ve şöyle dedi: “Bana Süleymân b. Dâvûd'un (as) kürsüsünden; kürsünün üzerinde ne olduğundan ve hangi şeyden yapılmış olduğundan haber ver” dedi. O da şöyle dedi: “Süleymân b. Dâvûd'un (as) kürsüsü fil dişlerinden (süslü) idi...”¹⁵⁹⁴

¹⁵⁹¹ Ebü's-Şeyh, *Kitâbü'l-Azame*, 4/1493 (H no: 983).

¹⁵⁹² Bakara, 2/102; Enbiyâ, 21/79-81; Neml, 27/16-44; Sâd, 38/30-34.

¹⁵⁹³ Sâd, 38/34.

¹⁵⁹⁴ Ebü's-Şeyh, *Kitâbü'l-Azame*, 4/1503 (H no: 984).

Otuz dokuzuncu bâb: Nemrûd; Nemrûd'un azması ve serkeşliği, onu aşağı görmek ve namını hafife almak için zayıf bir varlığı (sineği) ona musallat kılınması (ve acizlik içinde Nemrûd'u helak etmesi)

Nemrûd ismi İbranice'den gelmiştir. “isyan edeceğiz” manasına geldiği ifade edilmiştir. Hz. Nûh'un (as) torunlarından. Karanlık bir figür ve dünyanın ilk ve en büyük emperyalistlerindendir. Talmut metinlerinde Nemrud'un Hz. İbrâhîm'i ateşe atan ve bütün insanları Tanrı'ya isyana teşvik eden kötü yönetici olduğu üzerinde durulur.¹⁵⁹⁵ Kur'an'da ismi geçmemekle birlikte müfessirler, Bakara suresinde İbrâhîm'le tartışan kimsenin Nemrûd olduğu konusunda aynı görüştedirler.¹⁵⁹⁶ Nemrûd'a atıfta bulunan başka ayetler de bulunmaktadır.¹⁵⁹⁷ Nemrûd ve İbrâhîm arasındaki tartışmalar hem Yahudi hem de İslâm kaynaklarında yer almıştır. Nemrûd'un krallığının 400 yıl kadar sürdüğü söylenir.¹⁵⁹⁸ Mücâhid, dünyaya hükmeden dört büyük melikten birisinin Nemrûd olduğunu söylemiştir.¹⁵⁹⁹ Nemrûd'un ulûhiyet iddia ettiği ve zâlim bir kimse olduğu Kur'an'ın beyanıdır.¹⁶⁰⁰ Bu bâbda 2 maktu rivayet yer almıştır.

985 - حَدَّثَنَا مُحَمَّدُ بْنُ هَارُونَ حَدَّثَنَا الرَّبِيعُ بْنُ سُلَيْمَانَ حَدَّثَنَا عَبْدُ اللَّهِ بْنُ وَهْبٍ حَدَّثَنَا ابْنُ زَيْدٍ بْنُ أَسْلَمَ فِي قَوْلِهِ تَبَارَكَ وَتَعَالَى: أَلَمْ تَرَ إِلَى الَّذِي حَاجَّ إِبْرَاهِيمَ فِي رَبِّهِ قَالَ: هُوَ نَمْرُودُ بْنُ كَنْعَانَ وَكَانَ بِالْمَوْصِلِ وَالنَّاسُ يَأْتُونَهُ فَإِذَا دَخَلُوا عَلَيْهِ قَالَ: مَنْ رَبُّكُمْ فَيَقُولُونَ: أَنْتَ...

(Abdurrahmân) b. Zeyd b. Eslem (ö. 182/798) “Kendisine Allah'ın saltanat verdiği kişinin, İbrâhîm'le çekişmeye başladığını görmedin mi?” meâlindeki ayet hakkında şöyle demiştir: ‘Bu şahıs Nemrûd b. Kenân’dır. Musul’da idi. Kendisine gelen ve

¹⁵⁹⁵ Cengiz Batuk, “Nemrut”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2006), 32/554-555.

¹⁵⁹⁶ Bakara, 2/258.

¹⁵⁹⁷ Enbiyâ, 21/21-68; Ankebût, 29/24; Sâffât, 37/98.

¹⁵⁹⁸ Taberî, *Câmiu'l-beyân*, 4/573.

¹⁵⁹⁹ Taberî rivayeti şöyle nakletmiştir: *مَلِكُ الْأَرْضِ مَشْرِقَهَا وَمَغْرِبَهَا أَرْبَعَةُ نَفَرٍ؛ مُؤْمِنَانِ وَكَافِرَانِ. فَأَلْمُؤْمِنَانِ: سُلَيْمَانُ بْنُ دَاوُدَ وَذُو الْقُرَيْنَيْنِ. فَالْكَافِرَانِ: نُحُشٌ وَنَمْرُودُ بْنُ كَنْعَانَ. لَمْ يَمْلِكْهَا غَيْرُهُمْ* b. Kenân'dır. Dünyaya onlar gibisi malik olmamıştır.” Bkz. Taberî, *Câmiu'l-beyân*, 4/571-572.

¹⁶⁰⁰ *أَلَمْ تَرَ إِلَى الَّذِي حَاجَّ إِبْرَاهِيمَ فِي رَبِّهِ أَنْ آتَاهُ اللَّهُ الْمُلْكَ إِذْ قَالَ إِبْرَاهِيمُ رَبِّيَ الَّذِي يُخَيِّئُ وَيُمِيتُ قَالَ أَنَا أُخَيِّئُ وَأُمِيتُ قَالَ إِبْرَاهِيمُ فَإِنَّ اللَّهَ يَأْتِي بِالشَّمْسِ مِنَ الْمَشْرِقِ فَأْتِ بِهَا مِنَ الْمَغْرِبِ فَبُهِتَ الَّذِي كَفَرَ وَاللَّهُ لَا يَهْدِي الْقَوْمَ الظَّالِمِينَ* “Kendisine Allah'ın saltanat verdiği kişinin, İbrâhîm'le çekişmeye başladığını görmedin mi? O zaman İbrâhîm, benim Rabbim diriltir ve öldürür, demişti. O, ben de diriltir ve öldürürüm, dedi. İbrâhîm dedi ki: Şüphesiz yok ki Allah, güneşi doğudan çıkarmada, sen de batıdan doğdur. İnanmayan (Nemrûd) bu söze şaşır kaldı. Allah zalim kavmi doğru yola iletmez.” Bakara, 2/258.

huzuruna girenlere ‘Rabbiniz kim?’ diye sorardı. Onlar da (korkularından) “Sensin” derlerdi...”¹⁶⁰¹

Kırkinci bâb: Allah’ın Arz-ı Mukaddes’e girmelerini yasakladığı Ashâb-ı Mûsâ’nın (as) kıssası

Ashâb-ı Mûsâ “Mûsâ’nın arkadaşları, adamları” manasındadır. Hz. Mûsâ (as) zamanında ona iman eden İsrailoğulları için kullanılan bir terkiptir. Bu terkip Kur’ân’da geçmektedir. “فَلَمَّا تَرَأَى الْجَمْعَانِ قَالَ أَصْحَابُ مُوسَى إِنَّا لَمُدْرِكُونَ” “İki topluluk birbirini görünce, Mûsâ’nın arkadaşları ‘İşte yakalandık!’ dediler.”¹⁶⁰² Bu hadise, Kızıl Denizi’ni geçerken olmuştur.¹⁶⁰³ Ancak Ebü’s-Şeyh *Kitâbü’l-Azame*’de İsrailoğullarının başına gelen ibretlik bir olaydan söz etmektedir. Hz. Musa (as) ashâbına Mukaddes Topraklar’a girmelerini ve oradakilerle savaşmalarını emredince onlar bunu yapmaktan imtina ettiler ve neticede 40 yıl kadar çölde şuursuzca dolaştılar.¹⁶⁰⁴ Ebü’s-Şeyh bu tarihî hadiseyi ve İsrailoğullarına verilen diğer bazı nimetleri zikrederek Allah’ın azamet ve kudretine örnek göstermiştir. Bu bâbda 2 maktu rivayet yer almıştır.

987 - حَدَّثَنَا إِبْرَاهِيمُ بْنُ مُحَمَّدٍ بْنُ الْحَسَنِ حَدَّثَنَا مُحَمَّدُ بْنُ إِسْمَاعِيلَ بْنِ عُثَيْبَةَ حَدَّثَنَا يَزِيدُ بْنُ هَارُونَ أَخْبَرَنَا فَضِيلُ بْنُ مَرْزُوقٍ عَنْ عَطِيَّةِ الْعَوْفِيِّ قَالَ: تَاهُوا فِي اثْنَيْ عَشَرَ فَرَسًا أَرْبَعِينَ عَامًا وَجُعِلَ لَهُمْ حَجَرٌ مِثْلُ رَأْسِ النَّوْرِ يُحْمَلُ عَلَى ثَوْرٍ فَإِذَا نَزَلُوا مَنَزَلًا وَضَعُوهُ فَضَرَبَهُ مُوسَى صَلَّى اللَّهُ عَلَى نَبِيِّنَا وَعَلَيْهِ وَسَلَّمَ بِعَصَاهُ فَانْفَجَرَتْ مِنْهُ اثْنَتَا عَشْرَةَ عَيْنًا فَإِذَا سَارُوا حَمَلُوهُ عَلَى ثَوْرٍ وَاسْتَمْسَكَ الْمَاءُ

Atiyye el-Avfî (ö. 111/729) şöyle demiştir: “On iki fersah alanda tam kırk yıl yollarını şaşırarak afal afal gezdiler. Onlar için öküz başı gibi bir taş yaratılmıştı. Bu taş öküzün üzerinde taşınıyordu. Bir yere konakladıklarında onu yere koyuyorlar, Mûsâ da (as) asasıyla ona vuruyor, ondan 12 göz/pınar fışkırıyordu. Tekrar hareket ettiklerinde onu bu sığırın üzerinde taşıyorlardı ve suyu duruyordu.”¹⁶⁰⁵

¹⁶⁰¹ Ebü’s-Şeyh, *Kitâbü’l-Azame*, 4/1509 (H no: 985).

¹⁶⁰² Şûrâ, 42/62.

¹⁶⁰³ Mûsâ (as) denize asasını vurdu. Neticede deniz yarılarak İsrailoğulları selametle karşıya geçerler. Bkz. Şûrâ, 42/51-66.

¹⁶⁰⁴ Mâide, 5/20-26.

¹⁶⁰⁵ Ebü’s-Şeyh, *Kitâbü’l-Azame*, 4/1515 (H no: 987).

Kırk birinci bâb: Âc kıssası; yaratılışının büyüklüğü ve şanının beyanı

İslâmî kaynaklarda Âc (Âc) b. Âk (Anak/Anâk) şeklinde geçmektedir.¹⁶⁰⁶ İlk müfessirlerden Mukâtil b. Süleymân (ö. 150/767) onun adını Âc b. Anâk b. Âdem olarak vermektedir. Âc, annesini öldürmek isteyen şeytana engel olmuş, bunu gören annesi de uzun ömürlü ve güçlü olması için ona dua etmiş ve bu dua kabul olmuştur. Âc'un 3300 veya 23.333 arşın boyunda olduğu ve 3000 yıl yaşadığı nakledilmektedir.¹⁶⁰⁷ Hz. Mûsâ (as) ile Âc kıssasının anlatıldığı bir yerde İbn Kesîr "Bunların hepsi isrâiliyattır ve bunların hepsi İsrailoğulları'nın cahillerinin uydurmalarıdır" demiştir.¹⁶⁰⁸ Başka bir yerde de "Âc b. Anâk'la ilgili bu haberin peygamberlerin düşmanları olan zındık ve fâcirlerden birilerinin uydurma ve yalanı olduğunu düşünüyorum" demiştir.¹⁶⁰⁹ Âc hakkındaki rivayetlerin isrâiliyat kaynaklı olduğunda şüphe yoktur. Talmut ve Midraşlar'da Âc'a benzer Og tasvirleri yer almaktadır. İsrailoğulları'nın gözlerinde büyüttükleri düşmanlarının zamanla dev masallarına dönüştüğü ve İslâm kaynaklarının da bunları eleştirmekle birlikte kaydettiği anlaşılmaktadır.¹⁶¹⁰ İbn Kayyim el-Cevziyye ve Ali el-Kârî gibi âlimler bu tür haberlerin tefsir, hadis ve siyer kitaplarında yer almasının şaşırtıcı olduğunu, bunların zındıklar tarafından uydurulduğunu söylemişlerdir.¹⁶¹¹ Bu bâbda 1 mevkuf ve 2 maktu rivayet yer almıştır.

990 - حَدَّثَنَا إِسْحَاقُ بْنُ جَمِيلٍ حَدَّثَنَا أَبُو هِشَامٍ الرَّفَاعِيُّ حَدَّثَنَا أَبُو بَكْرِ بْنُ عَيَّاشٍ حَدَّثَنَا الْكَلْبِيُّ عَنْ أَبِي صَالِحٍ عَنْ ابْنِ عَبَّاسٍ قَالَ: كَانَ أَقْصَرُ قَوْمٍ عَادِ سَبْعِينَ ذِرَاعًا وَأَطْوَلُهُمْ مِائَةُ ذِرَاعٍ وَكَانَ طُولُ مُوسَى عَلَيْهِ السَّلَامُ سَبْعَ أَذْرُعٍ وَطُولُ عَصَاهُ سَبْعَ أَذْرُعٍ وَوُتِبَ فِي السَّمَاءِ سَبْعَ أَذْرُعٍ فَأَصَابَ كَعْبٌ عُوجَ فَقَتَلَهُ

İbn Abbâs (ra) şöyle demiştir: "Âd kavminin en küçük bireyi yetmiş, en uzun bireyi de yüz zira idi. Mûsâ (as) ve asasının boyu yedi zira kadardı. Havaya sıçradı. Âc'un topuğuna erişerek onu öldürdü."¹⁶¹²

¹⁶⁰⁶ Nebi Bozkurt, "Âc b. Unuk", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2012), 43/34-35.

¹⁶⁰⁷ Bozkurt, "Âc b. Unuk", 43/34-35.

¹⁶⁰⁸ İbn Kesîr, *el-Bidâye*, 2/126.

¹⁶⁰⁹ İbn Kesîr, *el-Bidâye*, 1/267.

¹⁶¹⁰ Bozkurt, "Âc b. Unuk", 43/34-35.

¹⁶¹¹ Ebû Abdillâh Muhammed b. Ebî Bekr Eyyûb İbn Kayyim el-Cevziyye, *el-Menâru'l-münîfi's-sahîh ve'd-Daîf*, thk. Abdülfettâh Ebû Gudde (Halep: Mektebetü'l-Matbûâtîl'İslâmiyye, 1970), 76-77; Ali el-Kârî, *el-Esrâru'l-merfûa*, 447-448.

¹⁶¹² Ebû's-Şeyh, *Kitâbü'l-Azame*, 5/1520 (H no: 990).

Kırk ikinci bâb: Amâlika ve Cebâbire halkı; ceset ve ürünlerinin büyüklüğü

Amâlika isim olarak Kur'an'da yer almaz. İslâmî kaynaklarda isrâiliyat rivayetleri arasında geçmektedir. İbnü'l-Esîr Âd kavmi bakıyyesinden Şam'da yaşayan Cebâbire olduğunu söylemiştir.¹⁶¹³ Müfessirler bu kavmin Mâide suresinde zikredilen “kavmen cebbârîn” olduğunu zikretmişlerdir. قَالَ يَا مُوسَى إِنَّ فِيهَا قَوْمًا جَبَّارِينَ وَإِنَّا لَنُذْخِلُهَا حَتَّى يَخْرُجُوا “Onlar şöyle dediler: Ey Mûsâ! Orada zorba bir millet vardır, onlar oradan çıkmadıkça biz oraya girmeyeceğiz. Eğer çıkarlarsa biz de gireriz.”¹⁶¹⁴ Anlatıldığına göre bu zorba kavim çok güçlü kimselerdi. Üc b. Unuk da onlar arasında bunmaktaydı. Ebü's-Şeyh bir önceki konunun devamı niteliğinde olan bu kavimden söz ederek onları Allah'ın azametini ve kudretine örnek olarak nakletmiştir. Ancak burada anlatılan rivayetler sahih değildir. İçlerinde akla ve nakle aykırı anlatımlar bulunmaktadır.¹⁶¹⁵ Bu bâbda 1 merfu, 5 maktu rivayet olmak üzere toplam 6 rivayet bulunmaktadır.

994 - حَدَّثَنَا أَبُو عَلِيٍّ بْنُ إِبْرَاهِيمَ حَدَّثَنَا أَبُو مُسْلِمٍ إِبْرَاهِيمُ بْنُ عَبْدِ اللَّهِ حَدَّثَنَا مَعْمَرُ بْنُ عَبْدِ اللَّهِ حَدَّثَنَا هُرَيْمُ بْنُ حَمْرَةَ قَالَ: سَأَلَ النَّبِيُّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ رَبَّهُ أَنْ يُرِيَهُ رَجُلًا مِنْ قَوْمِ عَادٍ قَالَ: فَكَشَفَ اللَّهُ تَعَالَى لَهُ عَنِ الْعِطَاءِ فَإِذَا رَأْسُهُ بِالْمَدِينَةِ وَرَجُلَاهُ بِذِي الْحُلَيْفَةِ أَرْبَعَةُ أَمْيَالٍ طُولُهُ

Hüreyim b. Hamza (ö. ?) şöyle anlatmıştır: “Resûlüllah (sav) Rabbinden Âd kavminden bir adamın kendisine gösterilmesini istedi. Yüce Allah onun için (gayb) perdesini açtı. Hz. Peygamber başı Medine’de, ayakları da Zülhuleyfe’de olan, boyu dört mil uzunluğunda bir adam gördü.”¹⁶¹⁶

Kırk üçüncü bâb: İlyâs'ın (as) sıfatı ve yaratılışının büyüklüğü

İlyâs (as) Kur'an'da ismi geçen peygamberlerdendir.¹⁶¹⁷ وَزَكَرِيَّا وَيَحْيَىٰ وَعِيسَىٰ وَإِلْيَاسَ كُلٌّ مِنَ الصَّالِحِينَ “Zekerîyyâ, Yahyâ, Îsâ ve İlyâs'ı da (hidayete erdirdik). Hepsi sâlihlerden idi.”¹⁶¹⁸ “İlyâs'a SÂLَامٌ عَلَىٰ إِيْلَ يَاسِينَ”¹⁶¹⁹ “Muhakk ki İlyâs resûllerdendir.”

¹⁶¹³ İbnü'l-Esîr, *en-Nihâye*, 3/301.

¹⁶¹⁴ Mâide, 22.

¹⁶¹⁵ Ebü's-Şeyh, *Kitâbü'l-Azame*, 5/1529.

¹⁶¹⁶ Ebü's-Şeyh, *Kitâbü'l-Azame*, 5/1526 (H no: 994).

¹⁶¹⁷ En'am, 6/85; Sâffât, 37/123, 130.

¹⁶¹⁸ En'am, 6/85.

¹⁶¹⁹ Sâffât, 123.

selâm olsun!”¹⁶²⁰ Kur’ân’da İlyâs (as) hakkında başka bilgi bulunmazken tarih, tefsir ve siyer kitaplarında çeşitli rivayetler yer almaktadır. Soyu Hz. Hârûn’a (as) dayanmaktadır. İlyâs’ın (as) adı, Kitab-ı Mukaddes’te İlyâ şeklinde geçmektedir. Ahd-i Atîk’te ismi geçen büyük peygamberlerdendir.¹⁶²¹ İlyâs peygamber hakkında Kur’ân ve hadis dışındaki İslâmî kaynaklarda Yahudilikten geçme rivayetler yer almıştır. Onun hayatta olduğuna dair rivayetler nakledilmiştir. Ka’bü’l-Ahbâr’dan nakledilen bir rivayete göre dört peygamber halen sağdır. Bunlardan İlyâs ve Hızır yerde, İdrîs ve İsâ göktedir. İlyâs karalarda, Hızır ise denizlerde Muhammed ümmetinden darda kalanların imdadına yetişmekle mükelleftir. İbnü’l-Cevzî, Hızır ve İlyâs’ın hayatta olduğunu açıklayan rivayetlerin uydurma olduğunu belirtir.¹⁶²² Rivayet sahih rivayetlere aykırılık göstermektedir. İbn Kesîr bu rivayetlerin mevzu olduğunu ifade etmiştir.¹⁶²³ Bu bâbda 1 merfu rivayet yer almıştır.

998 - حَدَّثَنَا مُحَمَّدُ بْنُ إِبْرَاهِيمَ بْنِ دَاوُدَ حَدَّثَنَا أَحْمَدُ بْنُ هَاشِمٍ حَدَّثَنَا يَزِيدُ أَبُو خَالِدٍ الْبَلَوِيُّ حَدَّثَنَا أَبُو إِسْحَاقَ الْخُرَيْثِيُّ حَدَّثَنَا الْأَوْزَاعِيُّ عَنْ مَكْحُولٍ عَنْ أَنَسِ بْنِ مَالِكٍ قَالَ: غَزَوْنَا مَعَ رَسُولِ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ حَتَّى إِذَا كُنَّا عِنْدَ الْحَجَرِ إِذَا نَحْنُ بِصَوْتٍ يَقُولُ: اللَّهُمَّ اجْعَلْنِي مِنْ أُمَّةٍ مُحَمَّدٍ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ الْمَرْخُومَةِ الْمَغْفُورِ لَهَا الْمُسْتَجَابِ لَهَا قَالَ النَّبِيُّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ: يَا أَنَسُ انْظُرْ مَا هَذَا الصَّوْتُ فَدَخَلْتُ الْجَبَلَ فَإِذَا رَجُلٌ عَلَيْهِ ثِيَابٌ بَيَاضٌ أَبْيَضُ الرَّأْسِ وَالْحَيَةِ طَوْلُهُ أَكْثَرُ مِنْ ثَلَاثِمِائَةِ ذِرَاعٍ فَلَمَّا رَأَيْتُ قَالَ: أَنْتَ رَسُولُ النَّبِيِّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ قُلْتُ: نَعَمْ قَالَ: ارْجِعْ إِلَيْهِ فَأَقْرِئَهُ السَّلَامَ وَقُلْ لَهُ: هَذَا أَخُوكَ الْيَاسُ يُرِيدُ أَنْ يَلْقَاكَ قَالَ: فَرَجَعْتُ إِلَى رَسُولِ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ فَأَخْبَرْتُهُ فَجَاءَ يَمْشِي وَأَنَا مَعَهُ حَتَّى إِذَا كُنَّا قَرِيبًا مِنْهُ تَقَدَّمَ النَّبِيُّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ وَتَأَخَّرْتُ أَنَا قَالَ: فَتَحَدَّثْنَا طَوِيلًا فَفَزَلَ عَلَيْهِمَا مِنَ السَّمَاءِ شَيْءٌ شَبِهَ السُّفْرَةَ وَدَعَانِي فَأَكَلْتُ مَعَهُمَا فَإِذَا فِيهَا كَمَاءٌ وَرُمَانٌ وَخُوتٌ وَتَمْرٌ وَكَرْفَسٌ فَلَمَّا أَكَلْتُ قُمْتُ فَتَنَحَّيْتُ ثُمَّ جَاءَتْ سَحَابَةٌ فَحَمَلَتْهُ وَأَنَا أَنْظُرُ إِلَى بَيَاضِ ثِيَابِهِ فِيهَا تَهْوِي بِهِ قَبْلَ الشَّامِ قُلْتُ: يَا بَإِي أَنْتَ وَأُمِّي يَا رَسُولَ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ هَذَا الطَّعَامُ الَّذِي أَكَلْنَا مِنَ السَّمَاءِ نَزَلَ عَلَيْهِ فَقَالَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ: سَأَلْتُهُ عَنْهُ فَقَالَ: يَا بُنَيَّ بِهٖ جَبْرَيْلُ عَلَيْهِ السَّلَامُ فِي كُلِّ أَرْبَعِينَ يَوْمًا أَكْلَةً وَفِي كُلِّ حَوْلٍ شَرْبَةً مِنْ مَاءٍ زَمَرَمَ وَرُبَّمَا رَأَيْتُهُ عَلَى الْجَبِّ يَشْرَبُ وَرُبَّمَا سَقَانِي

Enes b. Mâlik (ra) anlatıyor: Biz Resûlullah (sav) ile birlikte bir gazada idik. Biz bir vadinin yanına geldiğimizde bir ses işittik. Şöyle diyordu: “Allahım! Beni merhamete ve mağfirete mazhar, duası makbul olan ümmeti Muhammed’den (sav) kıl!” Hz. Peygamber (sav) “Ey Enes! Bu ses de nedir, bir bak!” buyurdu. Dağa girdim, bir de ne

¹⁶²⁰ Saffât, 130.

¹⁶²¹ Ömer Faruk Harman, “İlyâs”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2000), 22/160-122.

¹⁶²² İbnü’l-Cevzî, *el-Mevdûât*, 1/199; Harman, “İlyâs”, 22/160-122.

¹⁶²³ Ebü’s-Şeyh, *Kitâbü’l-Azame*, 5/1532.

göreyim orada üzerinde beyaz elbise olan, saç sakalı beyazlamış, boyu üç yüz ziradan daha uzun bir adam durmakta! Beni görünce: “Sen Hz. Peygamber’in (sav) ulaşı mısın?” dedi. Ben de “Evet” dedim. Bana “Peygamber’e dön, selâmımı söyle. Ona kardeşi İlyâs olduğumu ve görüşmek istediğimi söyle” dedi. Hemen Resûlullah’a (sav) döndüm ve durumu kendisine haber verdim. Ben ve Hz. Peygamber (sav) birlikte (İlyâs’ın bulunduğu tarafa) yürüdük. Ona yaklaşıncı Hz. Peygamber (sav) öne doğru ilerledi, ben de biraz geride kaldım. İki uzun uzun konuştular. O ikisine gökten sofraya benzer bir şey indi. Hz. Peygamber beni de çağırdı, onlarla birlikte sofradan yedik. Sofrada mantar, nar, balık, hurma ve kereviz vardı. Ben yedikten sonra kalktım bir tarafa çekildim. Sonra bir bulut geldi, onu taşıdı. Ben de onu Şam’a doğru götürürken elbisesinin beyazlığına bakıyordum. “Anam babam sana feda olsun yâ Resûlellah (sav)! Gökten inen yediğimiz bu yemek ona mı indi?” dedim. Resûlullah (sav) şöyle dedi: “Onu Ben İlyâs’a sordum. Dedi ki: Cebrail (as) onu, her kırk günde bir yemek olarak ve senede bir zemzem suyundan içeyim diye getirir. Çok kere onu (Zemzem) kuyusunda (su) içerken görmüşümdür. Bazen de bana su içirmiştir.”¹⁶²⁴

Enes b. Mâlik (ra) şöyle anlatmıştır: “Resûlullah (sav) ile gazaya çıkmıştık. Bir kayalığın yanına gelince ‘Allahım! Duaları müstecap, merhum ve mağfur olan Muhammed ümmetinden kıl’ diye bir ses işittik. Hz. Peygamber (sav) ‘Ey Enes! Bir bak bu ses nedir?’ buyurdu. Ben kayalığa girdim. Bir de ne göreyim: Orada beyaz elbiseli, saç baş ağarmış, boyu üç yüz ziradan daha uzun bir adam! Beni görünce ‘Sen Hz. Peygamber’in (sav) elçisi misin?’ dedi. ‘Evet!’ dedim. Bana ‘Dön, ona selam söyle, de ki İlyâs kardeşin seninle buluşmak istiyor.’ Resûlullah’a (sav) döndüm, durumu bildirdim. Hz. Peygamber yürüyerek geldi, ben de onunla beraberdim. İlyâs’a (as) yaklaşıncı Hz. Peygamber (sav) ileri geçti, ben de biraz geride kaldım. İki uzunca konuştular. Sofra gibi bir şey semadan indi. Hz. Peygamber (sav) beni de yanlarına çağırdı, birlikte yemek yedik. Sofrada mantar, nar, balık ve kereviz vardı. Ben yemeği yiyince bir kenara çekildim. Sonra bir bulut geldi, İlyâs’ı taşıdı. Ben de onu Şam’a doğru götürürken elbisesinin beyazlığına bakıyordum. Dedim ‘Anam babam sana fedâ olsun ey Allah’ın Elçisi! Gökten inen bu yemeği (nasıl) yedik! Resûlullah ‘Bunu ben de ona sordum. Şöyle dedi: Cebrail (as) onu bana kırk günde bir

¹⁶²⁴ Ebü’ş-Şeyh, *Kitâbü’l-Azame*, 5/1530, (H no. 998). Rivayet; Hâkim, İbn Ebi’d-Dünyâ (*el-Hevâtıf*) ve Beyhakî (*Delâilü’n-nübüvve*) tarafından nakledilmiştir. Hâkim “sahîhu’l-isnâd” derken Zehebî bu değerlendirmeye şiddetle karşı çıkmış, “bilakis mevzudur” demiştir. Bkz. Ebü’ş-Şeyh, *Kitâbü’l-Azame*, 5/1532.

getirir, ben de yerim. Her yıl zezem suyundan bir içimlik su getirir. Bazen onu kuyunun başında içerken görürdüm. Bazen de bana su içirmişti.”¹⁶²⁵ Rivayeti Hâkîm ve Beyhakî tahrir etmişlerdir.¹⁶²⁶ Hâkîm rivayete *sahih* derken Zehebî buna şiddetle karşı çıkmış ve “Bilakis *mevzu*’ bir rivayettir. Allah bunu uyduranları takbih etsin!” demiştir.¹⁶²⁷

Kırk dördüncü bâb: Mâide ve sıfatı

Mâide kelimesi Kur’ân’da aynı kıssa içinde Hz. Îsâ’ya (as) verilen bir mucize bağlamında iki kez geçmektedir.¹⁶²⁸ Mâide “sofra” manasına gelmektedir. Havariler Hz. Îsâ’dan (as) gökten yiyeceklerle donatılmış bir sofrayı indirmesini isterler. İslâm bilginlerinin çoğunluğuna göre Hz. Îsâ’nın duası üzerine gökten bir sofrayı indirilmiştir. Tefsir kitaplarında bu sofranın içeriğine dair ayrıntılı açıklamalar yapılmışsa da bu bilgileri destekleyen *sahih* rivayetler bulunmamaktadır. Taberî neler indiğine dair belirleme cihetine gitmeksizin üzerinde yiyecekler bulunan bir sofrayı indirildiğinden söz eder.¹⁶²⁹ İnciller’de Hz. Îsâ’nın (as) az miktardaki yiyecekleri bereketlendirip çok sayıda kimseyi doyurduğuna dair bilgiler bulunmaktadır.¹⁶³⁰ Müfessirler Mâide’nin gökten inip inmediği konusunda ihtilaf etmişlerdir. Hasan-ı Basrî ve Mücâhid “sofrayı inmemiştir” demişlerdir. İnanmadıkları takdirde azap olunacakları kendilerine söylenince korkularından sofranın inmesinden kaçınmışlardır. Sofranın inmediğini düşünenlerin bir delili de İncil’de böyle bir mucizeden söz edilmemiş olmasıdır. Olsaydı bu haber mütevarir olarak nakledilirdi. Cumhur müfessirîn ise sofranın indiğine kail olmuşlardır. Zira ayette “Ben onu size indireceğim” ibaresi bulunmaktadır. Taberî de bu görüştedir.¹⁶³¹ Bu bâbda 1 merfu, 1 mevkuf ve 1 de maktu olmak üzere toplam 3 rivayet vardır.

¹⁶²⁵ Ebü’ş-Şeyh, *Kitâbü’l-Azame*, 5/1530, (H no. 998). Rivayet; Hâkîm, İbn Ebi’-d-Dünyâ (*el-Hevâtıf*) ve Beyhakî (*Delâilü’n-nübüvve*) tarafından nakledilmiştir. Hâkîm “*sahîhu’l-isnâd*” derken Zehebî bu değerlendirmeye şiddetle karşı çıkmış, “bilakis *mevzudur*” demiştir. Bkz. Ebü’ş-Şeyh, *Kitâbü’l-Azame*, 5/1532.

¹⁶²⁶ Hâkîm, *el-Müstedrek*, 2/617; Beyhakî, *Delâilü’n-nübüvve*, 5/421.

¹⁶²⁷ Zehebî, *Mizânü’l-i’tidâl*, 4/441.

¹⁶²⁸ Mâide, 4/112-114.

¹⁶²⁹ Taberî, *Câmiu’l-beyân*, 9/117-132.

¹⁶³⁰ Komisyon, *Kur’ân Yolu Türkçe Meal ve Tefsir* (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2007), 2/363-365 (Mâide, 5/112-115).

¹⁶³¹ Taberî, *Câmiu’l-beyân*, 9/125-132; Ebü’ş-Şeyh, *Kitâbü’l-Azame*, 5/1543.

1000 - حَدَّثَنَا زَكَرِيَّا بْنُ يَحْيَى السَّاجِي حَدَّثَنَا الْحَسَنُ بْنُ قَرَعَةَ حَدَّثَنَا سُفْيَانُ بْنُ حَبِيبٍ عَنْ سَعِيدٍ عَنْ قَتَادَةَ عَنْ خَلَّاسٍ عَنْ عَمَّارِ بْنِ يَاسِرٍ قَالَ: قَالَ النَّبِيُّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ: نَزَلَتِ الْمَائِدَةُ خُبْزٌ وَلَحْمٌ قَالَ: فَأَمُرُوا أَنْ لَا يَخُونُوا وَلَا يَذْخَرُوا وَلَا يَرْفَعُوا لِعَدٍ فَادَّخَرُوا وَخَانُوا فَمَسَحُوا قِرْدَةً وَخَنَازِيرَ

Ammâr b. Yâsir'den (ö. 37/657) nakledildiğine göre Hz. Peygamber (sav) şöyle buyurmuştur: “Sofra ile birlikte ekmek ve et inmiştir.” (Râvi şöyle) demiştir: “İhânet etmemeleri, stok yapmamaları ve ertesi gün için yiyecekleri kaldırıp bir tarafa koymamaları onlara emredildi. Ancak onlar stok yapıp ihânet etmişlerdir. Bu sebepten de domuz ve hınzırlara dönüştürüldüler.”¹⁶³²

Kırk beşinci bâb: Âdem ve Havvâ'nın (as) yaratılışı

Hiz. Âdem'e insanların atası olması hasebiyle “Ebü'l-Beşer” denmiştir. Kur'an'da Allah'ın seçkin kıldığı kişiler arasında sayılmış ve “safıyyüllah” ünvanıyla anılmıştır.¹⁶³³ Havvâ da (as) Hiz. Âdem'in eşi olup ilk kadın olarak insanlığın ilk annesi olmuştur. Hiz. Âdem ve eşi Hiz. Havvâ'nın yaratılışları mucizevî olmuştur. Kur'an'da onların yaratılışına dair ayrıntılı bilgiler verilmiştir. Hiz. Âdem'in halîfe olması, meleklerin kendisine secde etmeleri, cennete alınmaları ve oradan çıkarılmaları, yeryüzünde birbirlerine eş olup çoluk çocuk sahibi olmaları önemli hususlar olarak karşımıza çıkmaktadır. Hiz. Âdem ilk insan ve aynı zamanda ilk peygamberdir. Ebü's-Şeyh onların yaratılışlarını Allah'ın azamet ve kudretlerini gösteren belgeler olarak zikretmiştir. Böyle bir mevzunun seçilmesi çok yerinde bir seçim olmakla birlikte Zülkarneyn konusundan önce zikredilmesi konuların sıralaması açısından daha iyi olacaktı. Âdem ve Havvâ'nın yaratılışına dair 17 merfu, 13 mevkuf, 33 maktu olmak üzere toplam 63 rivayet nakledilmiştir.

1002 - حَدَّثَنَا جَعْفَرُ بْنُ أَحْمَدَ بْنِ فَارِسٍ حَدَّثَنَا بُنْدَارُ بْنُ بَشَّارٍ حَدَّثَنَا يَحْيَى بْنُ سَعِيدٍ وَابْنُ أَبِي عَدِيٍّ وَغُنْدَرٌ وَعَبْدُ الْوَهَّابِ النَّقَّيُّ قَالُوا: حَدَّثَنَا عَوْفُ بْنُ أَبِي جَمِيلَةَ عَنْ قَسَامَةَ بْنِ زُهَيْرٍ عَنْ أَبِي مُوسَى الْأَشْعَرِيِّ قَالَ: قَالَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ وَقَالَ النَّقَّيُّ: سَمِعْتُ رَسُولَ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ يَقُولُ: إِنَّ اللَّهَ خَلَقَ آدَمَ مِنْ قَبْضَةٍ قَبْضَتِهَا مِنْ جَمِيعِ الْأَرْضِ فَجَاءَ بَنُو آدَمَ عَلَى قَدْرِ الْأَرْضِ فَجَاءَ مِنْهُمْ الْأَحْمَرُ وَالْأَبْيَضُ وَالْأَسْوَدُ وَبَيْنَ ذَلِكَ وَالسَّهْلُ وَالْحَرُّ وَالْخَبِيثُ وَالطَّيِّبُ

¹⁶³² Ebü's-Şeyh, *Kitâbü'l-Azame*, 5/1541 (H no: 1000).

¹⁶³³ Âl-i İmrân, 3/33.

Ebü Musâ el-Eş'arî'nin (ra) naklettiğine göre Resûlullah (sav) şöyle buyurmuştur: “Muhakkak ki Allah Âdem'i yeryüzünün her tarafından avuçladığı bir avuç topraktan yaratmıştır. Bunun için Âdemoğulları kendilerinde bulunan bu toprağın miktar (ve özelliklerine) göre; kimi kırmızı, kimi beyaz, kimi siyah, kimi bunların arasında (bir renkte); kimi yumuşak, bazıları kötü, bazıları da iyi (bir karakter) olarak geldiler.”¹⁶³⁴

Kırk altıncı bâb: Yüce Allah'ın sanat ve hikmetinin latifliği; tedbîrinin güzelliği, fiilinin harikuladeliği ve yaratmasındaki terkinin güzelliği

Ebü's-Şeyh bu bâbda genel olarak insanın yaratılışından söz etmektedir. İnsanın nutfeden yaratılması, anne rahmindeki oluşumu, doğumu, gelişmesi, fiziken ve psikolojik olarak olgunluk seviyelerine gelmesi, ihtiyarlık evrelerine geçişi Allah'ın azamet, kudret ve hikmetinin latifliğine birer belgelerdir. Kur'ân-ı Kerîm'de insanın bu evrelerine değinen çok sayıda ayet bulunmaktadır.¹⁶³⁵ Bâbda 7 merfu, 1 mevkuf ve 8 maktu olmak üzere toplam 16 rivayete yer verilmiştir.

1065 - أَخْبَرَنَا أَبُو يَعْلَى حَدَّثَنَا هُدْبَةُ حَدَّثَنَا أَبَانُ الْعَطَّارُ حَدَّثَنَا يَحْيَى بْنُ أَبِي كَثِيرٍ أَنَّ زَيْدًا حَدَّثَهُ أَنَّ أَبَا سَلَامٍ حَدَّثَهُ أَنَّ عَبْدَ اللَّهِ بْنَ قُرُوحٍ حَدَّثَهُ أَنَّ عَائِشَةَ رَضِيَ اللَّهُ تَعَالَى عَنْهَا حَدَّثَتْهُ قَالَتْ: سَمِعْتُ رَسُولَ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ يَقُولُ: خَلَقَ اللَّهُ ابْنَ آدَمَ عَلَى ثَلَاثِمِائَةِ وَسِتِّينَ مَفْصِلًا

H. Aişe'nin (ra) neklettiğine göre H. Peygamber (sav) şöyle buyurmuştur: “Yüce Allah Âdem'i üç yüz altmış mafsallık/eklem üzerine yaratmıştır.”¹⁶³⁶

1078 - حَدَّثَنَا عَبْدُ الرَّحْمَنِ بْنُ الْحَسَنِ حَدَّثَنَا أَبُو سَيَّارٍ حَدَّثَنَا أَبُو بَكْرِ بْنُ أَبِي الْأَسْوَدِ حَدَّثَنَا عُمَرُ بْنُ عَلِيٍّ عَنْ إِسْمَاعِيلَ عَنْ يَحْيَى بْنِ رَافِعٍ فِي قَوْلِهِ تَعَالَى وَقَدْ خَلَقَكُمْ أَطْوَارًا قَالَ: نُطْفَةٌ ثُمَّ عَلَقَةٌ ثُمَّ مُضْغَةٌ

Yahyâ b. Râfi' (rh) “Halbu ki O sizi, türlü türlü tavırlar (haller)le yaratmıştır”¹⁶³⁷ meâlindeki ayet hakkında şöyle demiştir: “Bu haller önce nutfe, sonra alaka, sonra da mudgadır.”¹⁶³⁸

¹⁶³⁴ Ebü's-Şeyh, *Kitâbü'l-Azame*, 5/1544 (H no: 1002). Ebü Dâvûd, “Sünnet”, 17 (H no. 4693); Tirmizî, “Tefsir”, Bakara 2 (H no: 2955).

¹⁶³⁵ Hac, 22/5; Mü'minûn, 23/12-14; İnşikâk, 84/19.

¹⁶³⁶ Ebü's-Şeyh, *Kitâbü'l-Azame*, 5/1619 (H no: 1065).

¹⁶³⁷ Nûh, 71/14.

¹⁶³⁸ Ebü's-Şeyh, *Kitâbü'l-Azame*, 5/1635 (H no: 1078).

Kırk yedinci bâb: Cinler ve yatılışları

Yüce Allah'ın beyanına göre insanlar gibi cinler de Allah'a kulluk etmeleri için yaratılmışlardır.¹⁶³⁹ Yaratılışları insanlardan öncedir. Cinler her şeye nüfuz edici ateşten (nâr-ı semûm, mâric) yaratılmışlardır.¹⁶⁴⁰ İman edenleri ve kâfir olanları vardır. İnsanlara nisbetle daha üstün güce sahiptirler. Evlenip çoğalırlar,¹⁶⁴¹ yerler içerler.¹⁶⁴² İblîs de cinlerdendir. “Cin şeytanları” ibaresinden içlerinde kötülerinin var olduğu anlaşılmaktadır.¹⁶⁴³ Cinlerin varlığı ve mahiyeti konusunda çeşitli yaklaşımlar vardır. Cahiliyye Arapları cinleri “yıldızların ruhları” olduğuna inanmışlardır. Felsefecilerden bazıları da melekleri “iyilik duyguları”, cinleri de “insan nefsindeki kötü duygular ve habis güçler” şeklinde izah etmişlerdir. Bazıları da cinlerle meleklerin aynı varlıklar olduklarını ileri sürmüşlerdir.¹⁶⁴⁴ İbn Teymiyye cinlerin varlığını, peygamberlerin verdiği haberlerle “tevâtür” dercesine vardığını açıklamıştır.¹⁶⁴⁵ Cinlerin sadece adını kabul edip dış dünyadaki varlığını inkâr edenler olmuştur. Kelâm âlimlerine göre cinlerin varlığı sadece vahiy yoluyla bilinip ispat edilebilir, akıl da bunu imkânsız görmez. Mevcudiyeti Kur’ân’la sabit olduğundan cinleri inkâr edenlerin küfrüne hükmedenler olmuştur. Ancak İslâm âlimleri cinlerin mahiyeti konusunda farklı görüşler benimsemişlerdir.¹⁶⁴⁶ Yüce Allah cinlere insan ve hayvan şekillerine girme güç ve imkânı vermiştir. İnsan bu halde bir cini görebilir ve onunla konuşabilir. Nitekim Ebü’s-Şeyh bunun mümkün olacağına dair bu bâbda rivayetler nakletmiştir.¹⁶⁴⁷ Keza Ehl-i sünnet imamlarının ittifakı ile cinlerin insan bedenine girmeleri caizdir.¹⁶⁴⁸ Ebü’s-Şeyh cinlerin yaratılışını Allah’ın kudret ve azametine

¹⁶³⁹ Zâriyât, 51/56.

¹⁶⁴⁰ وَالْجَانَّ خَلَقْنَاهُ مِنْ نَارِ السَّمُومِ “Cinlere gelince, biz onları dumansız ateşten yarattık.” Hicr, 15/27. وَخَلَقَ الْجَانَّ مِنْ نَارِ مَارِجٍ مِنْ نَارٍ “Cinleri de yalın ateşten yarattık.” Rahmân, 55/15.

¹⁶⁴¹ Kehf, 18/50; Ebü’s-Şeyh, *Kitâbü’l-Azame*, 5/1683-1686 (H no: 1134,1137-1138).

¹⁶⁴² Ebü’s-Şeyh, *Kitâbü’l-Azame*, 5/1696 (H no. 1150).

¹⁶⁴³ En’âm, 6/112.

¹⁶⁴⁴ Ebü’s-Şeyh, *Kitâbü’l-Azame*, 5/1698.

¹⁶⁴⁵ İbn Teymiyye, *Mecmûu’l-fetâvâ*, 19/10, 32.

¹⁶⁴⁶ Gazzâlî’ye göre cinler gayr-i maddi cevherden oluşurlar. Eş’ariler’in çoğunluğu ise cinlerin maddi cevherden oluştuğu görüşündedirler. Bkz. Ahmet Saim Yavuz, “cin”, *Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1993), 8/8-10.

¹⁶⁴⁷ Ebü’s-Şeyh, *Kitâbü’l-Azame*, 5/1687.

¹⁶⁴⁸ الَّذِينَ يَأْكُلُونَ الرِّبَا لَا يَتُومُونَ إِلَّا كَمَا يَتُومُ الَّذِي يَتَخَبَّطُهُ الشَّيْطَانُ مِنَ الْمَسِّ “Faiz yiyenler (kabirlerinden), şeytan çarpmış kimselerin cinnet nöbetinden kalktığı gibi kalkarlar...” Bkz. İbn Teymiyye, *Mecmûu’l-fetâvâ*, 24/276. إِنَّ الشَّيْطَانَ يَجْرِي مِنْ ابْنِ آدَمَ مَجْرَى الدَّمِ “Şüphesiz şeytan Âdemoğlunun içinde kanın aktığı gibi dolaşır.” Bkz. Buhârî, *el-Edebü’l-Müfred*, 727 (H no: 1288); Ebü’s-Şeyh, *Kitâbü’l-Azame*, 5/1700.

delil getirmiştir. Bu bâbda 24 merfu, 14 mevkuf, 36 maktu olmak üzere toplam 74 rivayet bulunmaktadır.

1081 - حَدَّثَنَا عَبْدُ اللَّهِ بْنُ مُحَمَّدٍ بْنُ زَكْرِيَّا قَالَ: حَدَّثَنَا مُوسَى بْنُ عَبْدِ الرَّحْمَنِ بْنِ مَهْدِيٍّ قَالَ: وَحَدَّثَنَا أَبُو جَعْفَرٍ مُحَمَّدُ بْنُ الْعَبَّاسِ حَدَّثَنَا الْحُسَيْنُ بْنُ عَلِيٍّ بْنِ الْأَسْوَدِ قَالَا: حَدَّثَنَا أَبُو أُسَامَةَ قَالَ: حَدَّثَنِي يَزِيدُ بْنُ سِنَانٍ الرَّهَافِيُّ قَالَ: حَدَّثَنِي أَبُو الْمُنِيبِ الْجَمَصِيُّ عَنْ يَحْيَى بْنِ أَبِي كَثِيرٍ عَنْ أَبِي سَلَمَةَ عَنْ أَبِي الدَّرْدَاءِ رَضِيَ اللَّهُ تَعَالَى عَنْهُ قَالَ: قَالَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ: خَلَقَ اللَّهُ تَعَالَى عَزَّ وَجَلَّ الْجِنَّ ثَلَاثَةَ أَصْنَافٍ صِنْفٌ حَيَاتٌ وَعَقَارُبٌ وَخَشَاشُ الْأَرْضِ وَصِنْفٌ كَالرَّيْحِ فِي الْهَوَاءِ وَصِنْفٌ عَلَيْهِمُ الْجَسَابُ وَالْعِقَابُ وَخَلَقَ اللَّهُ عَزَّ وَجَلَّ الْإِنْسَ ثَلَاثَةَ أَصْنَافٍ صِنْفٌ كَالْبَهَائِمِ قَالَ اللَّهُ تَعَالَى لَهُمْ قُلُوبٌ لَا يَفْقَهُونَ بِهَا وَلَهُمْ أَعْيُنٌ لَا يُبْصِرُونَ بِهَا وَلَهُمْ أَذَانٌ لَا يَسْمَعُونَ بِهَا أُولَئِكَ كَالْإِنْعَامِ بَلْ هُمْ أَضَلُّ وَصِنْفٌ أَجْسَادُهُمْ أَجْسَادُ بَنِي آدَمَ وَأَرْوَاحُهُمْ أَرْوَاحُ الشَّيَاطِينِ وَصِنْفٌ فِي ظِلِّ اللَّهِ عَزَّ وَجَلَّ يَوْمَ لَا ظِلَّ إِلَّا ظِلُّهُ

Ebü'd-Derdâ'nın (ra) naklettiğine göre Resûlullah (sav) şöyle buyurmuştur: “Yüce Allah cinleri üç sınıf halinde yaratmıştır. Bir sınıf; yılan, akrep ve yer böcekleri (şeklinde görünürler). Bir sınıf; havadaki rüzgâr gibidir. Diğer bir sınıf da kendilerine hesap ve azap olanlardır. Allah insanı da üç sınıf yaratmıştır. Bir sınıf; hayvanlar gibidir. Onlar hakkında Yüce Allah şöyle buyurmuştur: ‘Onların kalpleri vardır, onlarla kavramazlar; gözleri vardır, onlarla görmezler; kulakları vardır, onlarla duymazlar. Onlar hayvanlar gibidirler, hatta daha da şaşkındırlar.¹⁶⁴⁹ Bir sınıf vardır, bunların bedenleri Âdemoğlunun bedenleri, ruhları ise şeytanların ruhları gibidir. Bir sınıf daha vardır ki onlar hiçbir gölgenin olmadığı kıyamet gününde Alah'ın gölgesindedirler.¹⁶⁵⁰

1118 - حَدَّثَنَا الْوَلِيدُ حَدَّثَنَا إِبْرَاهِيمُ بْنُ عَبْدِ اللَّهِ حَدَّثَنَا يَعْلى حَدَّثَنَا أَبُو بَسْطَامٍ عَنِ الضَّحَّاكِ قَالَ: اخْتَلَفَ ابْنُ عَبَّاسٍ وَابْنُ مَسْعُودٍ فِي إِبْلِيسَ لَعْنَهُ اللَّهُ تَعَالَى فَقَالَ أَحَدُهُمَا: كَانَ سِبْطًا مِنَ الْمَلَائِكَةِ يُقَالُ لَهُمُ الْجِنُّ

Dahhâk (rh) şöyle demiştir: “İbn Abbâs (ra) ve İbn Mes'ûd (ra) iblis (Allah ona lanet etsin) hakkında ihtilaf etmişlerdir. Biri şöyle demiştir: İblîs, meleklerden bir boy idi, kendilerine cin denilirdi.”¹⁶⁵¹

¹⁶⁴⁹ A'râf, 7/179.

¹⁶⁵⁰ Ebü's-Şeyh, *Kitâbü'l-Azame*, 5/1700.

¹⁶⁵⁰ Ebü's-Şeyh, *Kitâbü'l-Azame*, 5/1639 (H no: 1081).

¹⁶⁵¹ Ebü's-Şeyh, *Kitâbü'l-Azame*, 5/1676 (H no: 11118).

1120 - رَوَى إِسْمَاعِيلُ بْنُ أَبِي خَالِدٍ عَنِ السُّدِّيِّ قَالَ: إِنَّمَا سُمِّيَ إِبْلِيسَ لِأَنَّ اللَّهَ أَبْلَسَهُ وَغَيَّرَهُ

Süddî (rh) şöyle demiştir: “(Şeytan) iblis olarak isimlendirilmiştir. Böyle isimlendirilmesinin nedeni onu me’yûs kılması ve (durumunu) değiştirmesinden dolayıdır.”¹⁶⁵²

Kırk sekizinci bâb: Dağ, ağaç, hayvan, kuş, yırtıcı hayvanlar gibi mahlûkâtın tesbihatı ve Yüce Allah’ın “O’nu övgü ile tesbih etmeyen hiçbir şey yoktur” ayeti

Ebü’s-Şeyh bu başlık altında yeryüzündeki tüm mahlûkâtın Yüce Allah’ı tesbih ettiğini ifade eden rivayetlere yer vermiştir. Daha önce bu kanuya dair rivayetlere yer verilmişse de burada özel bir başlık konularak çeşitli rivayetler nakledilmiştir. *Sebh* kökünden türeyen *tesbîh* terim olarak “Yüce Allah’ı ulûhiyetle bağdaşmayan her türlü eksiklik ve noksanlıktan tenzih etmeyi” ifade eder. “Sebh” kavramı Kur’ân’da 89 yerde geçmektedir. Birçok ayette evrenin ve ondaki her şeyin; meleklerin, dağların, taşların, kuşların, yıldızların, hayvanların, gök gürültüsünün Allah’ı tesbih ettiği, ancak insanların bunu tam anlayamadıkları ifade edilir.¹⁶⁵³ ثَسْبِيحُ لَهُ السَّمَاوَاتُ السَّبْعُ وَالْأَرْضُ “Yedi gök ve yer ve bunlar içinde bulunanlar O’nu tesbih ederler. Her şey O’nu hamdiyle tesbih etmektedir, ancak siz tesbihlerini anlayamazsınız.”¹⁶⁵⁴ Tesbihin hakikat mi mecaz mı olduğu konusu tartışmalıdır. Taberî, İbn Kesîr, İsmail Hakkı Bursevî gibi müfessirler bunu hakikat manasına almışlar, “insanların diline benzemeyen bir şekilde bütün hayvan, bitki ve cansızlar tesbih ederler” şeklinde anlamışlardır. Kimi İslâm âlimleri de bu tesbihi “delalet ve hâl tesbihi” olduğunu ifade etmişlerdir. Onlara göre her varlık Allah’ın varlığına delildir; O’nun hikmetini ve noksanlıklardan uzak olduğunu gösterir. Zamahşerî (ö. 538/1144) ve Râzî (ö. 606/1210) bu görüştedir. Semerkandî (ö. 373/983) Selef’ten gelen izahlara uygun olmadığı gerekçesiyle mecaz anlayışını reddeder.¹⁶⁵⁵ Naklettiği rivayetlerden anlaşıldığına göre Ebü’s-Şeyh de mahlûkâtın tesbihini hakikat manasına aldığı anlaşılıyor. Böyle bir konuyu seçmesi onun Selefî ekolünün bir

¹⁶⁵² Ebü’s-Şeyh, *Kitâbü’l-Azame*, 5/1677 (H no: 1120).

¹⁶⁵³ Metin Yurdagür, “tesbih”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2011), 40/527-528.

¹⁶⁵⁴ İsrâ, 17/44. Diğer bazı ayetler: Ra’d, 13/13; Hac, 22/18; Nûr, 24/41; Rahmân, 55/6; Haşr, 59/24.

¹⁶⁵⁵ Geniş bilgi için bkz. Nazife Vildan Güloğlu, “Tefsir Geleneğinin Gök ve Yer İtaati ve Tesbihi Yorumu Üzerine Bir Değerlendirme”, *Tefsir Araştırmaları Dergisi* 5/2 (Ekim 2021), 941-964.

temsilcisi olduğunu göstermektedir. Bu bâbda 10 merfu, 2 mevkuf, 8 maktu olmak üzere toplam 20 rivayet bulunmaktadır.

1160 - حَدَّثَنَا الْمَرْوَزِيُّ حَدَّثَنَا عَاصِمُ بْنُ عَلِيٍّ حَدَّثَنَا إِسْمَاعِيلُ بْنُ عَيَّاشٍ عَنْ عُمَارَةَ بْنِ غَزِيَّةَ عَنْ سَهْلِ بْنِ سَعْدٍ عَنِ النَّبِيِّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ قَالَ: مَا مِنْ مُلَبٍّ إِلَّا لَبَّى مَا عَنْ يَمِينِهِ وَعَنْ يَسَارِهِ مِنْ حَجَرٍ أَوْ شَجَرٍ حَتَّى تَنْقَطِعَ الْأَرْضُ مِنْ هَاهُنَا وَهَاهُنَا

Sehl b. Sa'd es-Sâidî'den (ö. 91/710) nakledildiğine göre Hz. Peygamber (sav) şöyle buyurmuştur: “Bir telbiye edici, telbiye getirdiği zaman buradan şuraya yeryüzü bitinceye kadar o kimsenin sağında ve solunda bulunan taş ve ağaç mutlaka telbiye getirir.”¹⁶⁵⁶

1174 - حَدَّثَنَا عَلِيُّ بْنُ رُسْتَمٍ حَدَّثَنَا عَبْدُ اللَّهِ بْنُ عُمَرَ حَدَّثَنَا عُبَيْدُ اللَّهِ بْنُ عَبْدِ الْمَجِيدِ الْحَنْفِيُّ حَدَّثَنَا إِسْرَائِيلُ بْنُ يُونُسَ عَنْ أَبِي يَحْيَى عَنْ مُجَاهِدٍ فِي هَذِهِ الْآيَةِ فَمَا بَكَتْ عَلَيْهِمُ السَّمَاءُ وَالْأَرْضُ قَالَ: مَا مَاتَ مُؤْمِنٌ إِلَّا بَكَتْ عَلَيْهِ السَّمَاءُ وَالْأَرْضُ أَرْبَعِينَ صَبَاحًا قَالَ: قُلْتُ: أَتَبْكِي قَالَ: تَعْجَبُ وَمَا لِلْأَرْضِ لَا تَبْكِي عَلَى مَنْ كَانَ يَعْمُرُهَا بِالرُّكُوعِ وَالسُّجُودِ وَمَا لِلسَّمَاءِ لَا تَبْكِي عَلَى عَبْدٍ كَانَ لِسَبِيحِهِ وَتَكْبِيرِهِ دَوْيٌ كَدَوْيِ النَّحْلِ

Ebü Yahyâ (ö. ?) şöyle anlatmıştır: Mücâhid “Gökler ve yer onlar için ağlamadı”¹⁶⁵⁷ meâlindeki ayet hakkında şöyle demiştir: “Bir mümin ölünce kırk sabah gök ve yer ona ağlar.” Mücâhid’e sordum: “Hakikaten ağlar mı?” Dedi ki: “Şaşıırıyorsun (değil mi?) Ruku ve secde ile kendisini imar eden bir kimseye *yeryüzü* niçin ağlamasın ki! Arı vızıltısı gibi tesbih ve tekbir çeken bir kula *gökyüzü* neden ağlamasın ki!”¹⁶⁵⁸

Kırk dokuzuncu bâb: Gündüz ve gece saatleri; kulların bu saatlerden her birindeki ibadeti

Bu bâb bir önceki bâbın devamı gibidir. Mahlûkatın yaratılış amaçlarından, görev sorumluluklarında söz edilmektedir. En fazla rivayet içeren bâblardan biridir. Bu bâbda 26 merfu, 16 mevkuf, 62 maktu olmak toplam 104 rivayete yer vermiştir.

¹⁶⁵⁶ Ebü's-Şeyh, *Kitâbü'l-Azame*, 5/1705 (H no: 1160).

¹⁶⁵⁷ Duhân, 44/29.

¹⁶⁵⁸ Ebü's-Şeyh, *Kitâbü'l-Azame*, 5/1714 (H no: 1174).

1177 - حَدَّثَنَا مُحَمَّدُ بْنُ عَبْدِ اللَّهِ بْنِ مُصْعَبٍ حَدَّثَنَا ابْنُ أَبِي عُمَرَ حَدَّثَنَا سُفْيَانُ عَنْ مِسْعَرٍ عَنْ عَوْنِ بْنِ عَبْدِ اللَّهِ قَالَ: إِنَّ الْجَبَلَ لَيُنَادِي الْجَبَلَ بِاسْمِهِ يَا فُلَانُ هَلْ مَرَّ بِكَ الْيَوْمَ لِلَّهِ ذَاكِرٌ فَإِنْ قَالَ: نَعَمْ اسْتَنْبَشَرْتُ ثُمَّ قَرَأْتُ تَكَادُ السَّمَوَاتُ يَنْفَطِرْنَ مِنْهُ لَتَسْمَعَنَّ الرُّؤُوسَ وَلَتَسْمَعَنَّ غَيْرَ ذَلِكَ قَالَ ابْنُ أَبِي عُمَرَ: بَلْ هُوَ لِلْخَيْرِ أَسْمَعُ

Avn b. Abdillâh (ö. 110/728) şöyle demiştir: Sabah olduğunda bir dağ (komşusu olan) diğer dağa ismiyle seslenir: “Ey fûlan dağ! Bu gün Allah’ı zikreden birisi sana uğradı mı?” der. Eğer “Evet, uğradı” derse sevinir ve onu müjdelir, tebrik eder. Sonra Avn şu ayeti okudu: “(Rahmân olan Allah çocuk edindi demelerinden dolayı) neredeyse gökler paramparça olayazdı...”¹⁶⁵⁹ Göklerin paramparça olacak noktaya gelmeleri, onların Allah hakkındaki yalan sözü duymalarından ve bundan başka (gayretüllah’a dokunan sözleri) işitmelerinden dolayıdır. İbn Ebî Ömer (ö. 243/858) “Gökler, hayırlı sözü daha iyi duyar” demiştir.¹⁶⁶⁰

1182 - حَدَّثَنَا جَعْفَرُ بْنُ أَحْمَدَ حَدَّثَنَا الْعَبَّاسُ حَدَّثَنَا أَبُو عَامِرٍ عَنْ زُهَيْرٍ عَنْ عَبْدِ اللَّهِ بْنِ مُحَمَّدٍ بْنِ عَقِيلٍ عَنْ عَبْدِ الرَّحْمَنِ بْنِ يَزِيدَ الْأَنْصَارِيِّ عَنْ أَبِي لُبَابَةَ بْنِ عَبْدِ الْمُنْذِرِ أَنَّ رَسُولَ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ قَالَ: مَا مِنْ سَمَاءٍ وَلَا أَرْضٍ وَلَا رِيَّاحٍ وَلَا جِبَالٍ وَلَا بَحْرٍ إِلَّا وَهْنٌ يُسْفِقُنَ مِنْ يَوْمِ الْجُمُعَةِ

Ebü Lûbâbe b. Abdilmünzir’in (ö. ?) naklettiğine göre Resûlullah (sav) şöyle buyurmuştur: “Hiçbir sema, yer, rûzgâr, dağ, deniz yoktur ki onlar, kıyamet gününden korkuyor olmasınlar.”¹⁶⁶¹

1185 - حَدَّثَنَا جَعْفَرُ بْنُ أَحْمَدَ وَأَبُو الْعَبَّاسِ الْهَرَوِيُّ حَدَّثَنَا زَيْدُ بْنُ أَحْزَمَ الطَّائِيُّ حَدَّثَنَا كَثِيرُ بْنُ هِشَامٍ قَالَ: حَدَّثَنِي الْفَرَاتُ بْنُ سُلَيْمَانَ عَنْ فَصِيحِ الشَّامِيِّ قَالَ: قَالَ عُمَرُ رَضِيَ اللَّهُ تَعَالَى عَنْهُ: لَا تَلْطُمُوا وُجُوهَ الدَّوَابِّ فَإِنَّ كُلَّ شَيْءٍ يُسَبِّحُ بِحَمْدِهِ

H. Ömer (ra) şöyle demiştir: “Hayvanların yüzlerine vurmayın! Zira her şey Allah’ı hamdiyle tesbih etmektedir.”¹⁶⁶²

¹⁶⁵⁹ Meryem, 19/90.

¹⁶⁶⁰ Ebü’ş-Şeyh, *Kitâbü’l-Azame*, 5/1717 (H no: 1176).

¹⁶⁶¹ Ebü’ş-Şeyh, *Kitâbü’l-Azame*, 5/1721 (H no: 1182).

¹⁶⁶² Ebü’ş-Şeyh, *Kitâbü’l-Azame*, 5/1723 (H no: 1185).

Ellinci bâb: Atın yaratılışı

Atın medeniyet tarihinde önemli bir yeri olduğu bilinmektedir. İslâmî fetihlerde at büyük rol oynamıştır. *Kitâbü'l-Hayl* türü eserlerden öğrenildiğine göre Araplar arasında ata sahip olmak bir üstünlük ve zenginlik alametiydi.¹⁶⁶³ Aida Arghavani at metaforu ile ilgili açtığı bir resim sergisinde şöyle demiştir: “Yunan ve Türk kültüründe ve çeşitli efsanelerde metafor (mecaz) olarak at imgesi kullanılmıştır. İnsanlığın yaratılışından bu yana at insan hayatında yer almıştır. Efsanelerde at iyilik, güç ve büyüklük anlamıyla özdeşleştirilir. Atlar ruhları diğer dünyaya götürebilen hayvanlar olarak da tanımlanır. Eski Türk kültüründe atın rüzgârdan var olduğuna inanılır. Böylece rüzgârın gücü ve hızı ata geçer. Evler yapılırken en büyük direğe veya çadırın orta direğine at kanı veya sütü sürülür. Dağ, orman ve ateş ruhlarına dua edilirken kırmızı at yelesi kullanılır. Atı olan eve şeytan girmeyeceğine, nefesinin cinleri kovduğuna inanılır. Türklere göre atlar güneşten yeryüzüne inmiş varlıklardır. At insanın tarihinde önemli bir rol oynar. İnsanın duygu, düşünce ve inanç dünyasında da büyük bir yer tutarak bir imge, bir metafora dönüşür.¹⁶⁶⁴ *Atın yaratılışı* ile ilgili bâbda Vehb b. Münebbih ve İbn Abbâs’a isnad edilen iki rivayette “atın Allah tarafından rüzgârdan yaratıldığı”na dair bilgiler bulunmaktadır. Bu bilgiler eski Türk kültüründe atın rüzgârdan var olduğu inancıyla örtüşmektedir.¹⁶⁶⁵ Bu bilgilerin isrâiliyat kaynaklı olduğu açıktır. Ancak ayet ve hadislerde atın önemine atıflar bulunduğu bir geçektir.¹⁶⁶⁶ İslâmiyet’te ata verilen önem Kur’ân’da yer alan atla ilgili ayetlerden anlaşılmaktadır.¹⁶⁶⁷ “وَالْعَادِيَاتِ ضَبْحًا” “Andolsun soluyarak koşanlara (gazilerin atlarına)!”,¹⁶⁶⁸ “وَأَعِزُّوا لَهُمْ مَا اسْتَطَعْتُمْ مِنْ قُوَّةٍ وَمِنْ رِبَاطِ الْخَيْلِ” “Onlara karşı gücünüz yettiği kadar kuvvet ve savaş atları hazırlayın”¹⁶⁶⁹ Atla ilgili çok sayıda rivayet bulunmaktadır.¹⁶⁷⁰ “كَيِّامَةِ كَادَرِ اَتْلَارِنِ اَلْنِدَا هَايِرْ وَارْدِرْ” “Kıyamete kadar atların alnında hayır vardır.”¹⁶⁷⁰ Hz. Ömer zamanında 4000 atın yer aldığı at ahırlarının kurulduğu söylenmektedir.

¹⁶⁶³ Yusuf Halaçoğlu, “at”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1991) 4/28-31.

¹⁶⁶⁴ <https://anayurtgazetesi.com/haber/10565480/metafor-olarak-at-imgesi> (Erişim 15 Kasım 2023).

¹⁶⁶⁵ قال وهب بن منبه رحمه الله تعالى: بلغني أن الله تعالى لما أراد أن يخلق الفرس قال للريح الجنوب إني خالق منك خلقاً أجعله عزا لأوليائي، (عن ابن عباس رضي الله عنهما قال: لما أراد الله عز وجل أن يخلق الخيل قال) (وجملاً لأهل طاعتي، فقبض من الريح قبضة، فخلق منها فرسا للريح الجنوب: إني خالق منك خلقاً أجعله عزا لأوليائي، ومثلة لأعدائي، وجملاً لأهل طاعتي، قالت: اخلق، فقبض منها فرسا، فقال: سميتك فرسا). Bkz. Ebü’s-Şeyh, *Kitâbü'l-Azame*, 5/1777-1778 (H no: 1279-1280).

¹⁶⁶⁶ Âl-i İmrân, 3/14; Enfâl, 8/60; Haşr, 59/6; Sâd, 38/31; Âdiyat, 100/1-5. Buhârî, “Cihâd” 43 (H no: 2849-2851); Nesâî, “Hayl” 11 (H no: 3582).

¹⁶⁶⁷ Âl-i İmrân, 3/14; Nahl, 16/78; Âdiyat, 100/1-6; Enfâl, 8/60; Haşr, 59/6.

¹⁶⁶⁸ Âdiyat, 100/1.

¹⁶⁶⁹ Enfâl, 8/60.

¹⁶⁷⁰ Buhârî, “Menâkıb”, 28 (H no: 3644).

Atlara her zaman önem verilmiştir. Atlarla ilgili literatürün oluşması İslâm kültür ve medeniyetinde ata verilen önemi göstermektedir.¹⁶⁷¹ Atın her zaman değerli bir hayvan olmasından, sivil ve askeri hizmetlerde değerlendirilmesinden kaynaklı olarak etinin haram kılınma ihtimali söz konusudur.¹⁶⁷² Ebü's-Şeyh, insalık için böyle değerli bir nimeti Allah'ın azamet ve kudretine delil getirmiştir. Bu bâbda 3 merfu, 2 mevkuf, 1 maktu olmak üzere toplam 6 rivayet bulunmaktadır.

1283 - حَدَّثَنَا عَبْدُ اللَّهِ بْنُ مُحَمَّدٍ بْنُ زَكَرِيَّا حَدَّثَنَا عَلِيُّ بْنُ يَسْرِ حَدَّثَنَا سُلَيْمَانُ حَدَّثَنَا مُحَمَّدُ بْنُ شُعَيْبٍ بْنُ شَابُورَ عَنْ سَعِيدِ بْنِ سِنَانٍ عَنْ يَزِيدَ بْنِ عَبْدِ اللَّهِ بْنِ عَرِيبٍ الْجُهَنِيِّ عَنْ أَبِيهِ عَنْ جَدِّهِ قَالَ: قَالَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ: الْجَنُّ لَا تَخْبِلُ أَحَدًا فِي بَيْتِهِ عَتِيقٌ مِنَ الْخَيْلِ فَقَالَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ: الْمُنْفِقُ عَلَى الْخَيْلِ كَبَاسِطٍ يَدُهُ بِالصَّدَقَةِ لَا يَقْبِضُهَا وَأَرْوَائُهَا وَأَبْوَالُهَا عِنْدَ اللَّهِ يَوْمَ الْقِيَامَةِ كَرِيحِ الْمِسْكِ وَسُئِلَ النَّبِيُّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ عَنْ قَوْلِهِ: الَّذِينَ يُنْفِقُونَ أَمْوَالَهُمْ بِاللَّيْلِ وَالنَّهَارِ سِرًّا وَعَلَانِيَةً قَالَ: هُمْ أَصْحَابُ الْخَيْلِ

Resûlüllah (sav) şöyle buyurmuştur: “Cinler, içinde yaşlı bir atın bulunduğu evde kimseye musallat olmaz.” Yine Resûlüllah (sav) şöyle buyurmuştur: “Ata harcama yapan kimse, elini sadaka vermek için açan hiç yummayan kimse gibidir. Atın dışkıları ve bevilleri kıyamet gününde Allah katında misk kokusu gibidir.” Hz. Peygamber’e (sav) “Mallarını gece gündüz, gizli açık harcayanlar...”¹⁶⁷³ ayetinde bahsedilenlerin kimler olduğu soruldu. Hz. Peygamber de (sav): “Onlar (cihad için) atı olanlardır” buyurdu.¹⁶⁷⁴

Elli birinci bâb: Çekirgenin yaratılışı

Çekirge, sıçrayıcı bir özelliğe sahip, genellikle sıcak bölgelerde yaşayan, tarım ürünlerine zarar verdiği gözlenen eklem bacaklı bir hayvandır. Çeşitli türleri olup büyüklükleri 2-20 cm arasında olup ortalama dört ay kadar yaşamaktadır. Çekirge görünüşte zayıf ve küçük bir hayvandır, ancak diğer mahlûkat gibi Yüce Allah'ın azamet, kudret ve hikmetini göstermesi bakımından harika bir canlıdır. Rivayetlerde “cündüllah” olarak nitelenmiştir. Kur’ân’da çekirge iki yerde geçmektedir.¹⁶⁷⁵ فَارْسَلْنَا “Biz de عَلَيْهِمُ الطُّوفَانَ وَالْجَرَادَ وَالْقُمَّلَ وَالضَّفَادِعَ وَالْدَّمَ آيَاتٍ مُفَصَّلَاتٍ فَاسْتَكَبَرُوا وَكَانُوا قَوْمًا مُجْرِمِينَ

¹⁶⁷¹ Yusuf Halaçoğlu, “at”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1991) 4/28-31.

¹⁶⁷² Din İşleri Yüksek Kurulu, 12. 07. 2017 tarihli açıklama. Bkz. <https://kurul.diyaret.gov.tr/Cevap-Ara/986/at-eti-helal-midir> (Erişim 09 Eylül 2023).

¹⁶⁷³ Bakara, 2/274.

¹⁶⁷⁴ Ebü's-Şeyh, *Kitâbü'l-Azame*, 5/1781 (H no: 1283).

¹⁶⁷⁵ A'râf, 7/133; Kamer, 54/7.

kudretimizin ayrı ayrı ayetleri/alametleri olmak üzere başlarına tufan, çekirge, haşereler, kurbağalar ve kan gönderdik. Yine inat edip direndiler ve mücrim bir kavim oldular.”¹⁶⁷⁶ İbn Abbâs, Dahhâk, İkrime, Katâde, Mücâhid ve Atâ gibi büyük müfessirler Hz. Mûsâ’ya verilen dokuz mucize¹⁶⁷⁷ arasında çekirgeyi de saymıştır.¹⁶⁷⁸ Çekirge Fıravun ve hanedanına bir ceza ve ibret olarak gönderilmiştir. Ebü’s-Şeyh cüsse olarak küçük olan çekirgeği Allah’ın azametinin bir belgesi olarak zikretmiştir. Ebü’s-Şeyh çekirge örneği ile aslında mahlûkat içinde her türlü varlığın Allah’ın azametinin bir nişanesi olduğunu göstermiş oluyor. Bâbda 12 merfu, 7 maktu olmak üzere toplam 19 rivayet yer almıştır.

1293 - حَدَّثَنَا عَبْدُ الْعَفَّارِ الْجَمَّصِيُّ حَدَّثَنَا أَبُو النَّقِيِّ حَدَّثَنَا بَقِيَّةُ حَدَّثَنَا إِسْمَاعِيلُ بْنُ عَيَّاشٍ قَالَ: وَحَدَّثَنَا عَلِيُّ بْنُ سَعِيدٍ حَدَّثَنَا جَعْفَرُ بْنُ مُحَمَّدٍ الرَّاسِبِيُّ حَدَّثَنَا الْعَبَّاسُ بْنُ الْهَيْثَمِ الْأَنْطَاكِيُّ حَدَّثَنَا إِسْمَاعِيلُ بْنُ عَيَّاشٍ عَنْ ضَمُضَمَ بْنِ زُرْعَةَ عَنْ شُرَيْحِ بْنِ عُبَيْدٍ عَنْ أَبِي زُهَيْرٍ النَّمِيرِيِّ قَالَ: قَالَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ: لَا تَقْتُلُوا الْجَرَادَ فَإِنَّهُ مِنْ جُنْدِ اللَّهِ الْأَعْظَمِ

Ebû Züheyr (Yahyâ b. Nüfeyr Hımsî) en-Nümeyrî’nin (ö. ?) naklettiğine göre Resûlullah (sav) şöyle buyurmuştur: “Çekirgeği öldürmeyiniz. Çünkü o, Allah’ın en büyük ordusudur.”¹⁶⁷⁹

1298 - حَدَّثَنَا أَبُو يَحْيَى الرَّازِيُّ حَدَّثَنَا سَهْلٌ حَدَّثَنَا مَحْبُوبٌ عَنْ طَلْحَةَ حَدَّثَنَا عَطَاءٌ قَالَ: بَلَغَنِي أَنَّ الْجَرَادَ لَمَّا سَلِطَ عَلَى بَنِي إِسْرَائِيلَ أَكَلَ أَبْوَابَهُمْ حَتَّى أَكَلَ مَسَامِيرَهُمْ

Atâ (rh) şöyle demiştir: “Bana ulaşan habere göre, çekirgeler İsrailoğullarına musallat edilince çivilerine varıncaya kadar kapılarını bile yemişler.”¹⁶⁸⁰

1303 - حَدَّثَنَا عَلِيُّ بْنُ سَعِيدٍ حَدَّثَنَا أَبُو فَلَابَةَ الرَّقَاشِيُّ حَدَّثَنَا أَبُو عُمَرَ النَّمَرِيُّ حَدَّثَنَا النَّضْرُ بْنُ عَاصِمٍ أَبُو عَبَادٍ عَنْ قَتَادَةَ عَنْ مُحَمَّدِ بْنِ سِيرِينَ عَنْ أَبِي هُرَيْرَةَ رَضِيَ اللَّهُ تَعَالَى عَنْهُ قَالَ: سِئِلَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ عَنِ الْجَرَادِ فَقَالَ: إِنَّ مَرِيَمَ سَأَلَتْ رَبَّهَا تَبَارَكَ وَتَعَالَى أَنْ يُطْعِمَهَا لَحْمًا لَيْسَ فِيهِ دَمٌ فَأَطْعَمَهَا الْجَرَادَ

¹⁶⁷⁶ A’râf, 7/133.

¹⁶⁷⁷ İsrâ, 17/101.

¹⁶⁷⁸ Begavî, *Meâlimü’t-tenzil*, 5/133 (İsrâ, 17/101).

¹⁶⁷⁹ Ebü’s-Şeyh, *Kitâbü’l-Azame*, 5/1788 (H no. 1293).

¹⁶⁸⁰ Ebü’s-Şeyh, *Kitâbü’l-Azame*, 5/1791 (H no: 1298).

Ebû Hüreyre (ra) şöyle demiştir: “Resûlullah’a (sav) çekirgelerden soruldu. O da şöyle cevap verdi: ‘Meryem, Yüce Allah’tan için de kan olmayan bir et yedirmesini istedi. Allah da ona çekirge yedirdi.’”¹⁶⁸¹

¹⁶⁸¹ Ebü’ş-Şeyh, *Kitâbü’l-Azame*, 5/1788 (H no: 1293).

4. KİTÂBÜ'L-AZAME'NİN HADİS İLMİNDEKİ YERİ

4.1 Hadis Kitapları Arasındaki Yeri

Kütüb-i sitte, ümmetin methine mazhar olmuş hadis mecmualarıdır. Âlimler, *Kütüb-i sitte*'de geçen rivayetleri ele aldıkları dini mevzulara delil olarak gösterirler. Hadis kitapları incelemelerinde genelde *Kütüb-i sitte* konu ve rivayetlerine bakılır ve rivayetler karşılaştırılır. *Kitâbü'l-Azame*'de yer alan konu ve rivayetlerin *Kütüb-i sitte* içindeki yerinin tespit edilmesi, benzer kitaplarla mukayese edilmesi Ebü's-Şeyh'in hadisçiliği üzerinde yapılacak değerlendirmelere katkı sağlayacağı açıktır.

4.1.1 Bâbların Kütüb-i Sitte İçindeki Yeri

Kütüb-i sitte; tefsir, akâid, fıkıh olmak üzere birçok alanda kaynak olarak gösterilmiştir. Bu itibarla *Kitâbü'l-Azame*'deki bâbların *Kütüb-i sitte* içindeki dağılımının tespiti önem arz etmektedir. Burada bir hususu hatırlamak gerekiyor: Musannifler bâb başlıklarını tanzim ederken farklı metotlar uygulamışlardır. Bazen bir rivayeti farklı bâb başlıkları altında zikredenler olmuştur.¹⁶⁸² *Kitâbü'l-Azame*'de geçen bir başlığın aynısını *Kütüb-i sitte* içinde aramak istenilen neticeyi vermeyecektir. Bu itibarla benzer başlıkları eşleştirmekle birlikte rivâyetin geçtiği başlıkları tespit etmek daha yerinde olacaktır. *Kitâbü'l-Azame*'deki 28 bâbda yer alan rivâyetlerin, *Kütüb-i sitte* içinde farklı kitâb ve bâb başlıkları altında yer aldığı görülmektedir. Bu durum müelliflerin hadisleri birçok konuya örnek vermesinden kaynaklanmaktadır. Dolayısıyla *Kütüb-i sitte*'deki kitâb ve bâb başlıklarının *Kitâbü'l-Azame*'deki bâb başlıkları ile örtüştüğü noktalar olduğu gibi bazen alakasız gibi de görülebilir.

Kitâbü'l-Azame'deki rivâyetlerin *Kütüb-i sitte* konuları içindeki dağılımı şöyledir:

Bed'ül'l-halk (13), Büyû' (2), Cihâd (5), Cuma (2), Deavât (3), Dua (2), Ebvâbü's-salât (1), Edeb (5), el-Bir ve's-sıla (2), el-Cenne ve sıfatü naîmihâ ve ehlihâ (3), Enbiyâ (6), en-Nehy an sebbi'r-rîh (1), Et'ime (7), ez-Zebâih ve's-sayd (4), Fadâilü'l-Kur'ân (1),

¹⁶⁸² Buhârî, "Üç şey vardır ki bunlar kimde bulunursa imanın tadını alır..." hadis metnini dört farklı yerde zikretmiştir. Bkz. Buhârî, "imân", 9 (H no: 16). Diğer hadis numaraları: 21, 6041, 6941.

Fiten (2), Hac (5), Halk (1), Hars (1), Hurûf (2), İnkâmetü's-salâti ve's-sünneti fihâ (2), İman (17), İstiskâ (11), İ'tisâm (4), Kader (2), Menâkıb (3), Menâsik (2), Mesâcid (1), Mevâkıt (1), Mukaddime (14), Radâ' (1), Salât (3), Salâtü'l-istiskâ (14), Sayd (5), Sehv (1), Selâm (1), Sıfatü'l-cenne (10), Sıfatü'l-kıyâme (4), Sıfatü'l-münâfikîn (4), Sünne (5), Tahârat (2), Talâk (1), Tefsîr (32), Tevbe (2), Tevhîd (10), Tıb (1), Zekât (3), Zikir (2), Zühd (8).

Kitâbü'l-Azame rivâyetlerin *Kütüb-i sitte* konularındaki dağılım oranları % 48 ile iman konuları olduğu görülmektedir. Bu netice, *Kitâbü'l-Azame*'deki rivâyetlerin yarısının imanla ilgili/gaybî konular olduğunu göstermektedir. Bunu %28 ile fıkıh, %14 ile tefsir ve %10 ile de zühd ve ahlâkî konular takip etmektedir. Buradan hareketle *Kitâbü'l-Azame*'nin itikad ağırlıklı bir eser olduğu ifade edilebilir. *Kitâbü'l-Azame* rivâyetlerinin tamamının *Kütüb-i sitte* ile örtüşen dağılımlarını göstermek hayli yer tutacağından bazı örnekler vermekle yetinilecektir:

Birinci örnek:

118 - حَدَّثَنَا مُحَمَّدُ بْنُ الْعَبَّاسِ حَدَّثَنَا أَبُو كُرَيْبٍ وَأَحْمَدُ بْنُ إِبْرَاهِيمَ الدَّوْرَقِيُّ قَالَا: حَدَّثَنَا أَبُو مُعَاوِيَةَ قَالَ: حَدَّثَنَا الْأَعْمَشُ عَنْ عَمْرِو بْنِ مَرْثَةَ عَنْ أَبِي عُبَيْدَةَ عَنْ أَبِي مُوسَى رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُ قَالَ: قَامَ فِينَا رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ بِخَمْسِ كَلِمَاتٍ: إِنَّ اللَّهَ عَزَّ وَجَلَّ لَا يَنَامُ وَلَا يَنْبَغِي لَهُ أَنْ يَنَامَ يَخْفِضُ الْقِسْطَ وَيَرْفَعُهُ يُرْفَعُ إِلَيْهِ عَمَلُ اللَّيْلِ قَبْلَ عَمَلِ النَّهَارِ وَعَمَلُ النَّهَارِ قَبْلَ عَمَلِ اللَّيْلِ جَابَهُ النُّورُ لَوْ كَشَفَهَا لَأُخْرِقَتْ سُبُحَاتُ وَجْهِهِ مَا انْتَهَى إِلَيْهِ بَصَرُهُ مِنْ خَلْقِهِ

Ebü Mûsâ el-Eş'arî (ra) o şöyle anlatmıştır: “Resûlullah (sav) aramızdan kalkıp beş hususu dile getirdi ve şöyle buyurdu: ‘Yüce Allah uyumaz ve uyuması da gerekmez. O, adâlet terazisini alçaltır ve yükseltir. O’na gecenin ameli gündüzün amelinden önce, gündüzün ameli de gecenin amelinden önce ref’ edilir. O’nun hicâbı nurdur; eğer onu bir açacak olsa yüzünün nurunun parıltıları basar’ının değdiği bütün mahlûkatını yakardı.”¹⁶⁸³ Ebü’s-Şeyh bu rivayeti Yüce “Rabbimizin şe’ni, emri ve kazâsı” bâbında tahrir etmiştir. Rivayeti Müslim “Yüce Allah uyumaz ve O’nun hicâbı nurdur; eğer onu bir açacak olsa yüzünün nurunun parıltıları basar’ının değdiği bütün mahlûkatını yakardı” bâblarında, İbn Mâce de “Cehmiyye’nin inkâr ettiği hususlar” bâbında

¹⁶⁸³ Ebü’s-Şeyh, *Kitâbü'l-Azame*, 2/423 (H no: 118).

nakledilmişlerdir.¹⁶⁸⁴ Her üç kitaptaki başlıktan rivayetin iman/akâid konularına dair olduğu anlaşılmaktadır. İbn Mâce, rivayeti Cehmiyye'ye reddiye olarak getirmiştir. Ebü's-Şeyh'in bu rivayete yer vermesi Ehl-i sünnet'in görüş ve düşüncelerini açıklama amacını taşıdığı anlaşılmaktadır.

İkinci örnek:

131 - حَدَّثَنَا أَحْمَدُ بْنُ مُحَمَّدٍ بْنُ الْجَعْدِ حَدَّثَنَا أَبُو إِبْرَاهِيمَ التَّرْجُمَانِيُّ حَدَّثَنَا عَبْدُ الْعَزِيزِ بْنُ أَبِي حَازِمٍ عَنْ أَبِيهِ عَنْ عُبَيْدِ اللَّهِ بْنِ مِقْسَمٍ قَالَ: قَالَ عَبْدُ اللَّهِ بْنُ عُمَرَ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُمَا سَمِعْتُ رَسُولَ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ يَقُولُ وَهُوَ عَلَى الْمِنْبَرِ: يَأْخُذُ الْجَبَّارُ سَمَواتِهِ وَأَرْضِيهِ بِيَدِهِ وَقَبْضَ يَدِهِ وَجَعَلَ يَقْبِضُهَا وَيَبْسُطُهَا وَيَقُولُ: أَنَا الْجَبَّارُ أَنَا الْمَلِكُ أَيْنَ الْجَبَّارُونَ أَيْنَ الْمُتَكَبِّرُونَ وَيَتَمَيَّلُ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ عَنْ يَمِينِهِ وَعَنْ شِمَالِهِ حَتَّى تَنَظَّرْتُ إِلَى الْمِنْبَرِ يَتَحَرَّكُ مِنْ أَسْفَلٍ مِنْهُ حَتَّى إِنِّي لَأَقُولُ: هُوَ سَاقِطٌ بِرَسُولِ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ

Abdullah b. Ömer (ra) Resûlullah'ın (sav) minberde iken şöyle dediğini duymuştur: “Cabbâr olan Yüce Allah (kıyamet gününde) gökleri ve yeri eliyle alır ve onları elinde tutar; elini yummaya ve açmaya başlar ve şöyle nida eder: ‘Hakikatte Cebbâr olan benim, Melik olan benim! (Dünyada) cebbarlık edenler nerede? Kibirlik taslayanlar nerede?’ Resûlullah (sav) bunu söylerken sağa ve sola meylediyordu. Minbere baktım o da aşağıdan doğru hareket ediyordu. İçimden ‘Galiba minber Resûlullah'ı (sav) düşürecek’ dedim.¹⁶⁸⁵ Ebü's-Şeyh bu rivayeti de “Yüce Rabbimizin şe'ni, emri ve kazâsı” bâbında tahrir etmiştir. Buhârî, rivayeti değişik lafızlarla “Tevhîd” kitâbında; Müslim, “Kıyametin sıfatı” bâbında; Ebû Dâvûd, “Cehmiyye'ye reddiyye” bâbında; İbn Mâce de “Cehmiyye'nin inkâr ettiği hususlar” bâbında nakletmişlerdir.¹⁶⁸⁶ Rivayet, Ehl-i hadîs'in görüş ve düşüncelerini yansıtmakta, Cehmiyye gibi fırkalara cevap niteliği taşımaktadır.

Üçüncü örnek:

189 - حَدَّثَنَا عَبْدُ اللَّهِ بْنُ مُحَمَّدٍ بْنُ يَعْقُوبَ قَالَ: حَدَّثَنَا سَعِيدُ بْنُ نَصْرِ حَدَّثَنَا أَبُو مُعَاوِيَةَ عَنِ الْأَعْمَشِ عَنْ تَمِيمِ بْنِ سَلَمَةَ عَنْ عُرْوَةَ عَنْ عَائِشَةَ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهَا قَالَتْ: الْحَمْدُ لِلَّهِ الَّذِي وَسِعَ سَمْعُهُ الْأَصْوَاتَ لَقَدْ جَاءَتِ الْمُجَادِلَةُ تُشْكُو

¹⁶⁸⁴ Müslim, “Îmân”, 79 (H no: 179/295); İbn Mâce, “Mukaddime”, 13 (H no: 195-196).

¹⁶⁸⁵ Ebü's-Şeyh, *Kitâbü'l-Azame*, 2/437-438 (H no: 131).

¹⁶⁸⁶ Buhârî, “Tevhîd” 19 (Ho. 7412-7415); Müslim, “Sıfatü'l-Kıyâme”, (H no: 2788/24); Ebû Dâvûd, “Sünne”, 39 (H no: 4732); İbn Mâce, “Mukaddime”, 13 (H no: 198).

إِلَى رَسُولِ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ وَأَنَا فِي نَاحِيَةِ الْبَيْتِ مَا أَسْمَعُ مَا تَقُولُ فَأَنْزَلَ اللَّهُ عَزَّ وَجَلَّ: قَدْ سَمِعَ اللَّهُ قَوْلَ الَّتِي تُجَادِلُكَ فِي زَوْجِهَا

Hız. Âişe (ra) şöyle demiştir: “İşitmesi sesleri kuşatan Allah'a hamdolsun. Münakaşaya giren bir kadın Resûlullah'a (sav) şikâyetinde bulunmak için geldi, ben evin bir tarafında onun dediklerini duyuyordum. Kadının bu şikâyeti üzerine ‘Kocası hakkında seninle tartışan bayanın sözünü Allah işitmiştir’¹⁶⁸⁷ meâlindeki ayet nâzil olmuştur.”¹⁶⁸⁸ Ebü’s-Şeyh bu rivayeti “Yüce Rabbimizin affı, kudretinin büyüklüğü; merhamet, lütuf, af, cömertlik ve kereminin çokluğu” bâbında tahrir etmiştir. Rivayet farklı lafızlarla Buhârî, Nesâî ve İbn Mâce tarafından nakledilmiştir.¹⁶⁸⁹ Rivayetin iman konularını içerdiği görülmektedir.

Dördüncü örnek:

198 - حَدَّثَنَا مُحَمَّدُ بْنُ الْعَبَّاسِ حَدَّثَنَا مُحَمَّدُ بْنُ الْمُثَنَّى حَدَّثَنَا وَهْبُ بْنُ جَرِيرٍ بْنِ حَازِمٍ حَدَّثَنَا أَبِي قَالَ: سَمِعْتُ مُحَمَّدَ بْنَ إِسْحَاقَ عَنْ يَغْفُوبَ بْنِ عُثْبَةَ بْنِ الْمُغِيرَةِ وَجُبَيْرِ بْنِ مُحَمَّدٍ بْنِ جُبَيْرِ بْنِ مُطْعِمٍ عَنْ أَبِيهِ عَنْ جَدِّهِ جُبَيْرِ بْنِ مُطْعِمٍ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُمْ قَالَ: أَتَى النَّبِيَّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ أَعْرَابِيٌّ فَقَالَ: يَا رَسُولَ اللَّهِ جَهَدْتَ الْإِنْفُسَ وَضَاعَ الْعِيَالُ وَهَلَكْتَ الْأَمْوَالُ فَاسْتَسْقَى اللَّهَ أَنَا فَإِنَّا نَسْتَسْقِ بِكَ عَلَى اللَّهِ عَزَّ وَجَلَّ وَنَسْتَسْقِ بِاللَّهِ عَلَيْكَ فَسَبَّحَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ فَمَا زَالَ يُسَبِّحُ حَتَّى عُرِفَ ذَلِكَ فِي أَصْحَابِهِ ثُمَّ قَالَ: وَيَحْكَ تَدْرِي مَا اللَّهُ إِنَّ عَرْشَهُ عَلَى سَمَاوَاتِهِ وَأَرْضِيهِ هَكَذَا مِثْلُ الْقُبَّةِ وَإِنَّهُ يُنْطَبُ بِهِ أَطِيطُ الرَّحْلِ بِالرَّاكِبِ

Cubeyr b. Mut'im (ra) şöyle anlatmıştır: “Bir bedevî Resûlullah'a (sav) geldi ve: ‘Yâ Resûlullah! Canlar zor durumda kaldı, aileler mahvoldu, mallar telef olup gitti. Bizim için Allah'tan yağmur iste! Zira biz seni vesile kılarak Allah'tan yardım istiyoruz. Seninle Allah'dan şefaati diliyoruz’ dedi. Bu rica üzerine Resûlullah (sav) tesbihde bulundu; ashap tarafından (durumun ciddiyeti) bilininceye kadar tesbihe devam etti. (Bu önemli bir duruma işaret ediyordu). Sonra şöyle dedi: ‘Yazık sana, Allah'ı bilmiyor musun? Allah'ın arşı, göklerin ve yerin üzerinde şöyle kubbe gibidir. Arş, yükten dolayı bineğin semerinden çıkan ses gibi ses çıkarır.’”¹⁶⁹⁰ Ebü’s-Şeyh bu rivayeti “Yüce Rabbin arşı, kürsüsü ve her ikisinin yaratılışını büyüklüğü; Rabb

¹⁶⁸⁷ Mücadele, 58/1.

¹⁶⁸⁸ Ebü’s-Şeyh, *Kitâbü'l-Azame*, 2/536-537 (H no: 189).

¹⁶⁸⁹ Buhârî, rivayeti değişik lafızlarla “Tevhîd” kitabında muallak olarak; Nesâî, “Talâk” kitabının “Zihâr” bâbında, İbn Mâce de “Cehmiyye’nin inkâr ettiği hususlar” bâbı altında nakletmişlerdir. Bkz. Buhârî, “Tevhîd” 9; Nesâî, “Talâk”, 33 (H no: 3460); İbn Mâce, “Mukaddime”, 13 (H no: 188).

¹⁶⁹⁰ Ebü’s-Şeyh, *Kitâbü'l-Azame*, 2/554-557 (H no: 198).

teâlâ'nın arşının fevkına ulüvvü" bâbında tahric etmiştir. Ebû Dâvûd "Cehmiyye'ye reddiyye" bâbında nakletmiştir.¹⁶⁹¹ Ehl-i sünnet'in görüş ve düşüncelerini göstermek ve Cehmiye gibi mezheplere cevap niteliğini taşımaktadır.

Beşinci örnek:

207 - حَدَّثَنَا مُحَمَّدُ بْنُ الْعَبَّاسِ حَدَّثَنَا أَبُو كُرَيْبٍ حَدَّثَنَا مُحَمَّدُ بْنُ خَازِمٍ قَالَ: حَدَّثَنَا الْأَعْمَشُ عَنْ جَامِعِ بْنِ شَدَّادٍ عَنْ صَفْوَانَ بْنِ مُحَرَّرٍ عَنْ عُمَرَ بْنِ حُصَيْنٍ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُ قَالَ: قَالَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ: اقْبُلُوا الْبَشْرَى يَا بَنِي تَمِيمٍ قَالُوا: قَدْ بَشَرْتَنَا فَأَعْطِنَا قَالَ: اقْبُلُوا الْبَشْرَى يَا أَهْلَ الْيَمَنِ قَالُوا: قَدْ بَشَرْتَنَا فَأَقْضِ لَنَا عَلَى هَذَا الْأَمْرِ كَيْفَ كَانَ فَقَالَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ: كَانَ اللَّهُ عَزَّ وَجَلَّ عَلَى الْعَرْشِ وَكَانَ قَبْلَ كُلِّ شَيْءٍ وَكَتَبَ فِي اللُّوحِ كُلِّ شَيْءٍ يَكُونُ

İmrân b. Husayn (ra) naklettiğine göre Resûlullah (sav) şöyle demiştir: “Ey Temimoğulları! Müjdeyi kabul edin!” Onlar da “Bizi müjdeledin, sen bize mal ver” dediler. Hz. Peygamber (sav) “Ey Yemen halkı! Müjdeyi kabul edin” buyurdu. Onlar da “Bizi müjdeledin, sen bize bu konuyu haber ver (bize dini konuları açıkla)” dediler. Bunun üzerine Resûlullah (sav) şöyle buyurdu: “Allah arşın üstündedir, her şeyden önce O vardı. Olacak her şeyi de levh-i mahfuz’a yazmıştır.”¹⁶⁹² Ebü’ş-Şeyh bu rivayeti “Yüce Rabbin arşı, kürsüsü ve her ikisinin yaratılışını büyüklüğü; Rabb teâlâ'nın arşının fevkına ulüvvü” bâbında tahric etmiştir. Buhârî “Tevhîd”, Tirmizî de “Menâkıb” kitaplarında nakletmişlerdir.¹⁶⁹³ Rivayet Ehl-i sünnet'in görüş ve düşüncelerini göstermek bakımından önemli olduğu anlaşılmaktadır.

Altıncı örnek:

272 - حَدَّثَنَا إِبْرَاهِيمُ بْنُ عَبْدِ اللَّهِ بْنِ مَعْدَانَ حَدَّثَنَا أَبُو عُيَيْدٍ اللَّهُ ابْنُ أَخِي ابْنِ وَهْبٍ حَدَّثَنَا عَمِّي حَدَّثَنِي عَمْرُو بْنُ الْحَارِثِ أَنَّ دَرَجًا حَدَّثَهُ عَنْ أَبِي الْهَيْثَمِ عَنْ أَبِي سَعِيدٍ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُ عَنْ النَّبِيِّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ: وَفُرُشُ مَرْفُوعَةٍ قَالَ: وَالَّذِي نَفْسِي بِيَدِهِ إِنَّ ارْتِفَاعَهَا لَكَمَا بَيْنَ السَّمَاءِ وَالْأَرْضِ وَإِنَّ مَا بَيْنَ السَّمَاءِ وَالْأَرْضِ لَمَسِيرَةٌ خَمْسِمِائَةِ عَامٍ

¹⁶⁹¹ Ebû Dâvûd, “Sünne”, 19 (H no: 4726).

¹⁶⁹² Ebü’ş-Şeyh, *Kitâbü'l-Azame*, 2/571-572 (H no: 207).

¹⁶⁹³ Buhârî, “Bed’ül-halk”, 1 (H no: 3190-3191); “Tevhîd”, 22 (H no: 7418); Tirmizî, “Menâkıb”, 73 (H no: 3951).

Ebû Saîd el-Hudrî (ra) “Yükseltilmiş döşekler”¹⁶⁹⁴ meâlindeki ayet ile ilgili olarak Hz. Peygamber’in (sav) şöyle dediğini nakletmiştir: “Canımı elinde tutan Allah’a yemin olsun ki o döşeklerin yüksekliği yer ve gök arası kadardır. Gökle yer arasındaki mesafe de yürüyüş olarak beş yüz yıldır.”¹⁶⁹⁵ Ebü’ş-Şeyh bu rivayeti “Yüce Rabbin perdeleri” bâbında tahrir etmiştir. Tirmizî de hadisi “Cennet ehlinin elbisesi” ve “Vâkıa süresinin tefsiri” bâblarında nakletmiştir.¹⁶⁹⁶ Rivayet Ehl-i sünnet’in görüş ve düşüncelerine delil teşkil etmektedir.

Yedinci örnek:

344 - حَدَّثَنَا أَبُو بَكْرِ الْبَزَّازُ حَدَّثَنَا إِبْرَاهِيمُ بْنُ سَعِيدٍ حَدَّثَنَا أَبُو أُسَامَةَ حَدَّثَنَا زَكَرِيَّا بْنُ أَبِي زَائِدَةَ عَنْ ابْنِ أَشْوَعٍ عَنِ الشَّعْبِيِّ عَنْ مَسْرُوقٍ عَنْ عَائِشَةَ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهَا قَالَ: قُلْتُ: أَرَأَيْتَ قَوْلَهُ عَزَّ وَجَلَّ: ثُمَّ دَنَا فَتَدَلَّى قَالَ: جَبْرِيلُ عَلَيْهِ السَّلَامُ كَانَ يَأْتِيهِ فِي صُورَةِ الرَّجُلِ وَإِنَّهُ أَتَاهُ هَذِهِ الْمَرَّةَ فِي صُورَتِهِ الَّتِي هِيَ صُورَتُهُ

Tâbiînden Mesrûk (rh), Hz. Âişe’ye (ra) “Sonra yaklaştı, sarktı”¹⁶⁹⁷ meâlindeki ayeti sordu. O da şöyle cevap verdi: “Bu ayet Cibrîl hakkındadır; O, Hz. Peygamber’e (sav) insan şeklinde gelirdi, bu sefer ona kendi aslî suretinde geldi.”¹⁶⁹⁸ Ebü’ş-Şeyh bu rivayeti “Göklerdeki ve yerlerdeki görevli melekler” bâbında tahrir etmiştir. Buhârî “Sizden biri âmin dediği zaman ve melekler gökte âmin derse ve o iki âmin biri diğerine muvafakat ederse geçmiş günahları bağışlanır” bâbında, Müslim de “İman” bölümünde nakletmiştir.¹⁶⁹⁹ Rivayet, Ehl-i sünnet’in görüş ve düşüncelerini yansıtmaktadır.

Sekizinci örnek:

396 - أَخْبَرَنَا ابْنُ أَبِي عَاصِمٍ حَدَّثَنَا أَبُو طَالِبٍ الْجُرْجَانِيُّ حَدَّثَنَا مُوسَى بْنُ أُعَيْنٍ عَنِ الْأَعْمَشِ عَنْ أَبِي صَالِحٍ عَنْ أَبِي هُرَيْرَةَ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُ وَعَنْ عِمْرَانَ عَنْ عَطِيَّةَ عَنْ أَبِي سَعِيدٍ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُ قَالَ: قَالَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ: كَيْفَ أَنْعَمَ وَصَاحِبُ الصُّورِ قَدْ التَّقَمَ الصُّورَ وَأَصْغَى سَمْعَهُ وَحَنَى جَبْهَتَهُ يَنْتَظِرُ مَتَى يُؤْمَرُ بِالنَّفْخِ قَالُوا: يَا رَسُولَ اللَّهِ كَيْفَ نَقُولُ قَالَ: قُولُوا: حَسْبُنَا اللَّهُ وَنِعْمَ الْوَكِيلُ عَلَى اللَّهِ تَوَكَّلْنَا

¹⁶⁹⁴ Vâkıa, 56/34.

¹⁶⁹⁵ Ebü’ş-Şeyh, *Kitâbü’l-Azame*, 2/678-679 (H no: 272).

¹⁶⁹⁶ Tirmizî, “Sıfatü’l-Cenne”, 9 (H no: 2540); “Tefsîr”, Vâkıa 56 (H no: 3294).

¹⁶⁹⁷ Necm, 53/8.

¹⁶⁹⁸ Ebü’ş-Şeyh, *Kitâbü’l-Azame*, 2/769 (H no: 344).

¹⁶⁹⁹ Buhârî, “Bed’ül-Halk”, 1 (H no: 3234); Müslim, “İman”, 77 (H no: 177/290).

Ebû Saîd el-Hudrî (ra) Resûlüllah'ın (sav) şöyle buyurduğunu nakletmiştir: “Sûrun sahibi, sûru üflemek üzere ağzına almış, kulağını gelecek haberde ve alnını eymiş sûra ne zaman üfleyeceği emrini beklerken ben nasıl hayattan zevk alabilirim!” Ashap “O zaman ne diyeceğiz ey Allah'ın elçisi?” dediler. Hz. Peygamber de (sav) “Allah bize yeter, O ne güzel vekildir, Allah'a tevekkül ettik, deyiniz” buyurdu.¹⁷⁰⁰ Ebü's-Şeyh bu rivayeti “İsrâfil'in (as) sıfatı ve görevleri” bâbında tahrir etmiştir. Tirmizî “Sûrun durumu” ve “Zümer suresinin tefsiri” bâbında nakletmiştir.¹⁷⁰¹ Rivayet, meleklerle imana dairdir.

Dokuzuncu örnek:

507 - حَدَّثَنَا مُحَمَّدُ بْنُ الْعَبَّاسِ حَدَّثَنَا زُهَيْرُ بْنُ مُحَمَّدٍ حَدَّثَنَا عَبْدُ اللَّهِ بْنُ عَبْدِ الْمَجِيدِ حَدَّثَنَا إِسْرَائِيلُ عَنْ إِبْرَاهِيمَ بْنِ مُهَاجِرٍ عَنْ مُجَاهِدٍ عَنْ مُوَرِّقِ أَبِي ذَرٍّ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُ قَالَ: قَالَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ: إِنِّي لَأَرَى مَا لَا تَرَوْنَ وَأَسْمَعُ مَا لَا تَسْمَعُونَ إِنَّ السَّمَاءَ أَطْتُ وَحَقَّ لَهَا أَنْ تَبْطَأَ مَا مِنْهَا مَوْضِعُ أَرْبَعِ أَصَابِعَ إِلَّا وَعَلَيْهِ مَلَكٌ وَاضِعٌ جَبْهَتَهُ سَاجِدًا لِلَّهِ وَاللَّهُ لَوْ تَعْلَمُونَ مَا أَعْلَمَ لَصَحَّحْتُمْ قَلِيلًا وَلَبَكَيْتُمْ كَثِيرًا وَلَخَرَجْتُمْ إِلَى الصُّغَدَاتِ تَجَارُونَ إِلَى اللَّهِ عِزَّ وَجَلَّ وَلَوَدِدْتُ أَنِّي كُنْتُ شَجَرَةً تُعْضَدُ

Ebû Zer (ra) Resûlüllah'ın (sav) şöyle buyurduğunu nakletmiştir: “Ben sizin görmediklerinizi görüyor, duymadıklarınızı duyuyorum. Muhakkak ki gök inler ve o inlemesinde de haklıdır. Gökte dört parmaklık bir mesafe yoktur ki onun içinde yüzünü Allah'a secde etmek için koyan bir melek bulunmasın. Vallahi, siz benim bildiklerimi birseydiniz az güler çok ağlardınız. Yollara dökülür Allah'tan yardım isterdiniz. Ben kesilip yok olan bir ağaç olmak isterdim!”¹⁷⁰² Ebü's-Şeyh bu rivayeti “Rûhu'l-Emîn olan Cibrîl'in (as) yaratılması” bâbında tahrir etmiştir. Tirmizî “Benim bildiklerimi bilseydiniz az gülerdiniz” bâbında, İbn Mâce de “Hüzün ve ağlama” bâbında nakletmiştir.¹⁷⁰³

¹⁷⁰⁰ Ebü's-Şeyh, *Kitâbü'l-Azame*, 3/851-853 (H no: 396).

¹⁷⁰¹ Tirmizî, “Sıfatü'l-Kıyame”, 8 (H no: 2431); “Tefsîr”, Zümer 39 (H no: 3243).

¹⁷⁰² Ebü's-Şeyh, *Kitâbü'l-Azame*, 3/982-983 (H no: 507).

¹⁷⁰³ Tirmizî, “Zühhd”, 9 (H no: 2312); İbn Mâce, “Zühhd”, 19 (H no: 4190).

Onuncu örnek:

538 - حَدَّثَنَا مُحَمَّدُ بْنُ عَبْدِ اللَّهِ بْنِ رُسْتَةَ حَدَّثَنَا عُثْمَانُ بْنُ سَعِيدٍ الْأَنْمَاطِيُّ حَدَّثَنَا عَبْدُ الرَّحْمَنِ الدَّشْتُكِيُّ حَدَّثَنَا أَبُو جَعْفَرٍ الرَّازِيُّ عَنْ قَتَادَةَ عَنِ الْحَسَنِ عَنْ أَبِي هُرَيْرَةَ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُ قَالَ: قَالَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ: هَلْ تَذَرُونَ مَا فَوْقَ ذَلِكَ قَالُوا: اللَّهُ وَرَسُولُهُ أَعْلَمُ. قَالَ: فَإِنَّ ذَلِكَ مَوْجٌ مَكْفُوفٌ وَسَفْفٌ مَحْفُوظٌ

Ebû Hureyre'den (ra) nakledildiğine göre Resûlullah (sav) ashâbına sordu: “Bu (semâ)nın üzerinde ne var, biliyor musunuz?” Onlar “Allah ve Resûlü en iyi bilendir” dediler. Hz. Peygamber (sav) “Şüphesiz ki o, dürülmüş bir dalga ve korunmuş bir tavandır” buyurdu.¹⁷⁰⁴ Ebü’ş-Şeyh bu rivayeti “Göklerin sıfatı”, Tirmizî de “Hadîd suresinin tefsiri” bâbında nakletmiştir.¹⁷⁰⁵

On birinci örnek:

539 - حَدَّثَنَا عَبْدُ الرَّحْمَنِ بْنُ أَبِي حَاتِمٍ حَدَّثَنَا أَحْمَدُ بْنُ الْقَاسِمِ حَدَّثَنَا أَحْمَدُ بْنُ عَبْدِ الرَّحْمَنِ بْنِ عَبْدِ اللَّهِ بْنِ سَعْدٍ قَالَ: حَدَّثَنِي أَبِي عَنْ أَبِيهِ عَنِ الْأَشْعَثِ عَنْ جَعْفَرِ بْنِ أَبِي الْمُغِيرَةِ عَنْ سَعِيدِ بْنِ جُبَيْرٍ عَنِ ابْنِ عَبَّاسٍ قَالَ: قَالَ رَسُولُ اللَّهِ مَا هَذِهِ السَّمَاءُ قَالَ: هَذَا مَوْجٌ مَكْفُوفٌ

İbn Abbâs'ın (ra) naklettiğine göre “Bir kimse ‘Ey Allah’ın Resûlü! Bu semâ nedir?’ diye sormuş. Hz. Peygamber de (sav) ‘Gök, korunan bir dalgadır’ buyurdu.”¹⁷⁰⁶

On ikinci örnek:

567 - حَدَّثَنَا إِبْرَاهِيمُ بْنُ مُحَمَّدٍ حَدَّثَنَا مُحَمَّدُ بْنُ عَوْفٍ حَدَّثَنَا مَرْوَانُ بْنُ مُحَمَّدٍ عَنْ سَعِيدِ بْنِ عَبْدِ الْعَزِيزِ عَنْ يَزِيدَ بْنِ أَبِي مَالِكٍ عَنْ أَنَسٍ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُ عَنِ النَّبِيِّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ قَالَ: أُتِيتُ بِدَائِجٍ فَرَكِبْتُهَا وَمَعِيَ جَبْرِيلُ ثُمَّ صَعِدْتُ إِلَى السَّمَاءِ الدُّنْيَا فَإِذَا فِيهَا آدَمُ عَلَيْهِ السَّلَامُ ثُمَّ الثَّانِيَةِ فَإِذَا فِيهَا ابْنَا خَالَةَ يَحْيَى وَعِيسَى ثُمَّ الثَّلَاثَةِ فَوَجَدْتُ فِيهَا يُوسُفَ ثُمَّ الرَّابِعَةِ فَوَجَدْتُ فِيهَا هَارُونَ ثُمَّ الْخَامِسَةَ فَوَجَدْتُ فِيهَا إِدْرِيسَ ثُمَّ السَّادِسَةَ فَوَجَدْتُ فِيهَا مُوسَى ثُمَّ السَّابِعَةَ فَوَجَدْتُ فِيهَا إِبْرَاهِيمَ عَلَيْهِ وَعَلَى نَبِينَا وَعَلَيْهِمُ الصَّلَاةُ وَالسَّلَامُ

Enes'den (ra) nakledildiğine göre Hz. Peygamber (sav) şöyle anlatmıştır: “Bana (miraç gecesi) bir binek hayvan getirildi. Cebrail ile ona bindim. Sonra dünya semasına

¹⁷⁰⁴ Ebü’ş-Şeyh, *Kitâbü'l-Azame*, 3/1023 (H no: 538).

¹⁷⁰⁵ Tirmizî, “Tefsîr”, Hadîd 57 (H no: 3298).

¹⁷⁰⁶ Ebü’ş-Şeyh, *Kitâbü'l-Azame*, 3/1023 (H no: 539). *Risâle-i Nur*'da şöyle geçer: “Hareket eden yıldızlar ise, balıklar gibi semâ içinde gezerler ve tesbih ederler. Hadiste مَوْجُ السَّمَاءِ denilmiş. Yani, ‘Semâ, emvâc-ı karardâde olmuş bir denizdir.’” Bediüzzamân Saîd Nursî, *Lemalar*, 127.

çıktım, orada Âdem (as) vardı. Sonra ikinci semaya çıktım. Orada iki teyze oğlu Yahyâ ve Îsâ vardı. Sonra üçüncü semaya çıktım, orada Yûsuf'u buldum. Sonra dördüncü semaya çıktım, orada Hârûn'u buldum. Sonra beşinci semaya çıktım, orada İdrîs'i buldum. Sonra altıncı semaya çıktım, orada Mûsâ'yı buldum. Sonra yedinci semaya çıktım, orada da İbrahîm'i buldum.” Allah İbrahîm'e ve bizim peygamberimize ve zikri geçen tüm peygamberlere salât ve selâm etsin!¹⁷⁰⁷ Ebü's-Şeyh bu rivayeti “Göklerin sıfatı” bâbında tahrir etmiştir. Buhârî, “Nisa suresi 164 nolu ayetin tefsiri” bâbında, Müslim, “Allah Resûlünün semâlara gece yürüyüşü” ve “Namazın farziyeti” bâblarında, Nesâî de “Namazın farziyeti” bâbında nakletmişlerdir.¹⁷⁰⁸

On üçüncü örnek:

578 - حَدَّثَنَا عَبْدُ اللَّهِ بْنُ مُحَمَّدٍ بْنُ حَيَّانَ بْنِ مُقَيَّرٍ حَدَّثَنَا مُحَمَّدُ بْنُ غِيلَانَ حَدَّثَنَا النَّضْرُ بْنُ شَمِيلٍ حَدَّثَنَا عَوْفٌ عَنْ خَلَّاسٍ وَمُحَمَّدٍ عَنْ أَبِي هُرَيْرَةَ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُ أَنَّ رَسُولَ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ قَالَ: إِنَّ فِي الْجَنَّةِ شَجَرَةً يَسِيرُ الرَّاكِبُ فِي ظِلِّهَا مِائَةَ عَامٍ لَا يَقْطَعُهَا

Ebü Hureyre'den (ra) nakledildiğine göre Resûlullah (sav) şöyle demiştir: “Cennette öyle bir ağaç vardır ki, bir binici gölgesinde yüz yıl boyunca gider de onun gölgesini aşamaz.”¹⁷⁰⁹ Ebü's-Şeyh bu rivayeti “Göklerin sıfatı” bâbında tahrir etmiştir. Buhârî, “Cennetin özellikleri ve onun yaratılmış olduğu” ve “Vâkıa suresi 30. âyetin tefsiri” bâblarında; Müslim, “Cennette bir ağacın olduğu ve yürüyen kimsenin onun gölgesinde kesintisiz yüz sene yürüyeceği” bâbında; İbn Mâce de “Cennetin özelliği” bâbında nakletmiştir.¹⁷¹⁰

On dördüncü örnek:

701 - حَدَّثَنَا أَحْمَدُ بْنُ الْحُسَيْنِ الْحَذَّاءُ حَدَّثَنَا عَلِيُّ بْنُ الْمَدِينِيِّ حَدَّثَنَا يَحْيَى بْنُ سَعِيدٍ حَدَّثَنَا عَبْدُ اللَّهِ بْنُ الْأَخْنَسِ حَدَّثَنَا الْوَلِيدُ بْنُ عَبْدِ اللَّهِ بْنِ أَبِي مُغَيْثٍ عَنْ يُوسُفَ بْنِ مَاهَكَ عَنْ ابْنِ عَبَّاسٍ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُمَا قَالَ: قَالَ النَّبِيُّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ: مَنْ تَعَلَّمَ عِلْمًا مِنَ النُّجُومِ تَعَلَّمَ شُعْبَةً مِنَ السِّحْرِ فَمَا زَادَ زَادَ

¹⁷⁰⁷ Ebü's-Şeyh, *Kitâbü'l-Azame*, 3/1048-1049 (H no: 567).

¹⁷⁰⁸ Buhârî, “Tevhîd”, 37 (H no: 7517); Müslim, “İman”, 74 (H no: 162/259); Nesâî, “Salât”, 1 (H no: 450).

¹⁷⁰⁹ Ebü's-Şeyh, *Kitâbü'l-Azame*, 3/1075 (H no: 578).

¹⁷¹⁰ Buhârî, “Bed'ü'l-Halk”, 8 (H no: 3252); “Tefsîr”, Sure 56, 2 (H no: 4881); Müslim, “Cennet”, 1 (H no: 2826/6); Tirmizî, “Sıfatü'l-Cenne”, 1 (H no: 2523); “Tefsîr”, 30 (H no: 3292); İbn Mâce, “Zühd”, 39 (H no: 4158).

İbn Abbâs (ra) Resûlullah'ın (sav) şöyle dediğini nakletmiştir: “Kim yıldızlarla ilgili bir ilim öğrenmişse, sihirden bir şu'be öğrenmiş demektir. (Nücûmdan öğrenimi) ne kadar artarsa (sihirden öğrenimi de) o kadar artmış olur.”¹⁷¹¹ Ebü's-Şeyh bu rivayeti “Yıldızlar” bâbında tahrir etmiştir. Ebû Dâvûd da “Yıldızlar” bâbında zikretmiştir.¹⁷¹²

On beşinci örnek:

781 - أَخْبَرَنَا أَبُو يَعْلَى حَدَّثَنَا نُعَيْمُ بْنُ الْهَيْصَمِ حَدَّثَنَا عَبْدُ الْوَاحِدِ بْنُ زِيَادٍ عَنِ الْحَجَّاجِ بْنِ أَرْطَاةَ قَالَ: حَدَّثَنِي أَبُو مَطَرٍ أَنَّهُ سَمِعَ سَالِمَ بْنَ عَبْدِ اللَّهِ يُحَدِّثُ عَنْ أَبِيهِ قَالَ: كَانَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ إِذَا سَمِعَ الرَّعْدَ وَالصَّوَاعِقَ قَالَ: اللَّهُمَّ لَا تَقْتُلْنَا بِغَضَبِكَ وَلَا تُهْلِكْنَا بِعَذَابِكَ وَعَافِنَا قَبْلَ ذَلِكَ

İbn Ömer (ra) naklediyor: “Resûlullah (sav) gök gürültüsü işittiğinde ‘Allah'ım! Bizi gazabınla öldürme, azabınla bizi helak etme ve ondan önce bize afiyet ver derdi.’”¹⁷¹³ Ebü's-Şeyh bu rivayeti “Gök gürültüsü ve şimşegin sıfatı” bâbında tahrir etmiştir. Tirmizî “Kişi gök gürlemesi işittiği zaman okuyacağı dua” bâbında nakletmiştir.¹⁷¹⁴

On altıncı örnek:

875 - حَدَّثَنَا أَبُو يَعْلَى حَدَّثَنَا سُرَيْجُ بْنُ يُونُسَ حَدَّثَنَا حَجَّاجُ بْنُ مُحَمَّدٍ عَنِ ابْنِ جُرَيْجٍ قَالَ: أَخْبَرَنِي إِسْمَاعِيلُ بْنُ أُمَيَّةَ عَنْ أَيُّوبَ بْنِ خَالِدٍ عَنْ عَبْدِ اللَّهِ بْنِ رَافِعٍ مَوْلَى أُمِّ سَلَمَةَ عَنْ أَبِي هُرَيْرَةَ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُ قَالَ: أَخَذَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ بِيَدِي فَقَالَ: خَلَقَ اللَّهُ عَزَّ وَجَلَّ الثُّرَيَّةَ يَوْمَ السَّبْتِ وَخَلَقَ فِيهَا الْجِبَالَ يَوْمَ الْأَحَدِ وَخَلَقَ الشَّجَرَ يَوْمَ الْاِثْنَيْنِ وَخَلَقَ الْمَكْرُوهَ يَوْمَ الثَّلَاثَاءِ وَخَلَقَ النُّورَ يَوْمَ الْأَرْبَعَاءِ وَبَتَّ فِيهَا الدَّوَابَّ يَوْمَ الْخَمِيسِ وَخَلَقَ آدَمَ عَلَيْهِ السَّلَامُ بَعْدَ الْعَصْرِ يَوْمَ الْجُمُعَةِ آخِرُ الْخَلْقِ فِي آخِرِ سَاعَةٍ مِنْ سَاعَاتِ الْجُمُعَةِ فِيمَا بَيْنَ الْعَصْرِ إِلَى اللَّيْلِ

Ebû Hureyre (ra) şöyle anlatır: “Resûlullah (sav) elimden tuttu ve dedi ki: ‘Allah Cumartesi günü toprağı yarattı. Yeryüzündeki dağları Pazar günü yarattı. Bitki ve ağaçları Pazartesi günü yarattı. Salı günü mekruhları yarattı. Çarşamba günü nuru yarattı. Perşembe günü orada hayvanları üretilip yaydı. Cuma günü ikindi sonrası yaratılanların sonuncusu olarak Âdem'i (as) yarattı. Cuma saatlerinin son saati, ikindi ile gece arasındadır.’”¹⁷¹⁵ Ebü's-Şeyh bu rivayeti “Mahlûkâtın başlangıcı” bâbında

¹⁷¹¹ Ebü's-Şeyh, *Kitâbü'l-Azame*, 4/1225-1226 (H no: 701).

¹⁷¹² Ebû Dâvûd, “Tıb”, 22 (H no: 3905).

¹⁷¹³ Ebü's-Şeyh, *Kitâbü'l-Azame*, 4/1289 (H no: 781).

¹⁷¹⁴ Tirmizî, “Deavât”, 49 (H no: 3450).

¹⁷¹⁵ Ebü's-Şeyh, *Kitâbü'l-Azame*, 4/1358 (H no: 875).

tahric etmiştir. Müslim ise “Mahlûkâtın başlangıcı” ve “Hz. Âdem’in yaratılışı” bâbında rivayet etmiştir.¹⁷¹⁶

On yedinci örnek:

896 - حَدَّثَنَا جَعْفَرُ بْنُ أَحْمَدَ بْنِ فَارِسٍ حَدَّثَنَا بُنْدَارٌ حَدَّثَنَا يَزِيدُ بْنُ هَارُونَ عَنْ الْعَوَامِ بْنِ حَوْشَبٍ قَالَ: وَحَدَّثَنَا مُحَمَّدُ بْنُ أَحْمَدَ بْنِ مَعْدَانَ حَدَّثَنَا إِسْحَاقُ بْنُ شَاهِينَ حَدَّثَنَا هُشَيْمٌ عَنْ الْعَوَامِ عَنْ سُلَيْمَانَ بْنِ أَبِي سُلَيْمَانَ عَنْ أَنَسِ بْنِ مَالِكٍ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُ قَالَ: قَالَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ: لَمَّا خَلَقَ اللَّهُ الْأَرْضَ جَعَلَتْ تَمِيدُ فَخَلَقَ عَلَيْهَا الْجِبَالَ فَأَرْسَاهَا فَتَعَجَّبَتِ الْمَلَائِكَةُ فَقَالَتْ: يَا رَبِّ هَلْ مِنْ خَلْقِكَ شَيْءٍ أَشَدُّ مِنَ الْجِبَالِ قَالَ: نَعَمْ الْحَدِيدُ يُكْسَرُ بِهَا الْجِبَالُ. قَالَتْ: يَا رَبِّ هَلْ مِنْ خَلْقِكَ شَيْءٍ أَشَدُّ مِنَ الْحَدِيدِ قَالَ: نَعَمْ النَّارُ يُلَيِّنُ بِهَا الْحَدِيدَ. قَالَتْ: يَا رَبِّ هَلْ مِنْ خَلْقِكَ شَيْءٍ أَشَدُّ مِنَ النَّارِ قَالَ: نَعَمْ الْمَاءُ. قَالَتْ: فَهَلْ مِنْ خَلْقِكَ شَيْءٍ أَشَدُّ مِنَ الْمَاءِ قَالَ: نَعَمْ الرِّيحُ. قَالَتْ: يَا رَبِّ هَلْ مِنْ خَلْقِكَ شَيْءٍ أَشَدُّ مِنَ الرِّيحِ قَالَ: نَعَمْ الْإِنْسَانُ يَنْصَدِّقُ بِيَمِينِهِ يَكَادُ أَنْ يُخْفِيَهَا مِنْ يَسَارِهِ

Enes b. Mâlik’den (ra) nakledildiğine göre Resûlullah (sav) şöyle buyurmuştur: “Yüce Allah yeryüzünü yarattığında yer sallanmaya başladı. Bunun üzerine dağları yaratıp onun üzerine kondurdu ve yeryüzü durgunlaştı. Melekler dağların yaratılışından teaccüp ettiler ve ‘Yâ Rabbi! Mahlûkâtın arasında dağlardan daha kuvvetli bir şey var mı’ diye sordular. Yüce Allah: ‘Evet, demir vardır; onunla dağlar kırılır’ buyurdu. Melekler: ‘Peki, mahlûkâtın arasında demirden daha güçlüsü var mı’ diye sordular. Yüce Allah: ‘Evet, ateş vardır; demire onunla şekil verilir’ buyurdu. Melekler: ‘Peki, mahlûkâtın arasında ateşten daha güçlü olanı var mı’ diye sordular. Yüce Allah: ‘Evet, su’ buyurdu. Melekler: ‘Peki, mahlûkâtın arasında sudan daha güçlü olanı var mı’ dediler. Yüce Allah: ‘Evet, rüzgâr’ buyurdu. Melekler: ‘Peki, mahlûkâtın arasında rüzgârdan daha güçlü olanı var mı’ dediler. Yüce Allah: ‘Evet, insanoğlu vardır; (onlar içinde kâmil olanları) sağ eliyle sadaka verir de neredeyse sol elinin haberi olmaz’ buyurdu.”¹⁷¹⁷ Ebü’ş-Şeyh bu rivayeti “Yerlerin ve yeryüzündeki her şey-Ebü’ş¹⁷¹⁷ yapan Allah’ın yarattıklarının sıfatı” bâbında tahric etmiştir.¹⁷¹⁸ Tirmizî, “Tefsîr” kitabında nakletmiştir.¹⁷¹⁹

¹⁷¹⁶ Müslim, “Sıfatü’l-Kıyâme”, 1 (H no: 2789/27).

¹⁷¹⁷ Ebü’ş-Şeyh, *Kitâbü’l-Azame*, 4/1379 (H no: 896).

¹⁷¹⁸ Ebü’ş-Şeyh, *Kitâbü’l-Azame*, 4/1379-1380 (H no: 896).

¹⁷¹⁹ Tirmizî, “Tefsîr”, 95 (H no: 3369).

On sekizinci örnek:

913 - حَدَّثَنَا إِسْحَاقُ بْنُ أَحْمَدَ وَالْحَسَنُ بْنُ مُحَمَّدٍ قَالَا: حَدَّثَنَا مُحَمَّدُ بْنُ إِسْمَاعِيلَ الْبُخَارِيُّ حَدَّثَنَا إِسْمَاعِيلُ بْنُ أَبِي أُوَيْسٍ عَنْ أَخِيهِ عَنْ سُلَيْمَانَ عَنْ عَبْدِ اللَّهِ بْنِ عُمَرَ عَنْ أَبِي الزُّبَيْرِ عَنْ جَابِرٍ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُ قَالَ: بَعَثَنَا رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ فِي سَرِيَّةٍ لَيْسَ مَعَنَا زَادٌ فَجِئْنَا سَاحِلَ الْبَحْرِ فَإِذَا الْبَحْرُ قَدْ رَمَى بِدَابَّةٍ مِثْلِ الطَّرَبِ فَوَقَفْنَا وَتَوَاطَرْنَا فَقَالَ أَبُو عُبَيْدَةَ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُ: هَذَا رِزْقُ رَزَقَكُمُوهُ اللَّهُ عَزَّ وَجَلَّ فَكُلُوهُ فَأَكَلْنَا مِنْهُ حَتَّى نَمْنَأَ وَلَقَدْ رَأَيْتُ أَبَا عُبَيْدَةَ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُ أَمَرَ بِضَلْعٍ مِنْ أَضْلَاعِ تِلْكَ الدَّابَّةِ فَجِئْتُ ثُمَّ أَمَرَ بِجَمَلٍ فَرَجَلِ ثُمَّ رَكِبَ عَلَيْهِ فَمَرَّ مِنْ تَحْتِ ذَلِكَ الضِّلْعِ وَرَاكِبُهُ عَلَيْهِ وَلَقَدْ رَأَيْتُنَا نَنْزِعُ مِنْ حَاجِجٍ عَلَيْهِ بِالْقِلَالِ مِنَ الْوَدَكِ ثُمَّ قَدِمْنَا عَلَى رَسُولِ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ فَذَكَّرْنَا ذَلِكَ لَهُ فَقَالَ: هُوَ رِزْقُ رَزَقَكُمُوهُ اللَّهُ عَزَّ وَجَلَّ

Câbir (ra) şöyle anlatır: “Resûlüllah (sav) bizi bir müfrezeyle gönderdi, yanımızda azık yoktu. Bir deniz kıyısına geldik, bir de baktık ki deniz dağ gibi bir hayvanı/balığı sahile atmış. Durduk ve istişare ettik. Ebû Ubeyde (ra): ‘Bu, Cenab-ı Hakk’ın size rızık olarak verdiği bir rızıktır, haydi ondan yiyiniz’ dedi. Biz de ondan yedik ve ardından uyuduk. Ebû Ubeyde’yi gördüm: O hayvanın kaburga kemiklerinden birinin getirilmesini emretti ve getirildi. Sonra bir deve ve bir adamın gelmesini emretti. Sonra bu adam deveye bindi. Deve ve üstündeki adam bu kaburga kemiğin altından geçti. Kendimizi de o hayvanın gözünün üstündeki kemiği ahşap direklerle çekerken gördüm. Sonra Resûlüllah’a (sav) geldik, başımızdan geçenleri ona anlattık. Hz. Peygamber (sav) ‘Bu, Yüce Allah’ın size rızık olarak verdiği bir rızıktır’ buyurdu.”¹⁷²⁰ Ebü’ş-Şeyh bu rivayeti “Deniz ve balığın sıfatı; her ikisinin yaratılışının büyüklüğü ve onlardaki acâiplikler” bâbında tahrir etmiştir. Buhârî “Yemek konusunda ortaklık” bâbında; Müslim, “Deniz ölümlerinin mübahlığı” bâbında; Ebû Dâvûd, “Deniz canlıları” bâbında; Nesâî de “Denizin ölüsü” bâbında nakletmişlerdir.¹⁷²¹

On dokuzuncu örnek:

1002 - حَدَّثَنَا جَعْفَرُ بْنُ أَحْمَدَ بْنِ فَارِسٍ حَدَّثَنَا بُنْدَارُ بْنُ بَشَّارٍ حَدَّثَنَا يَحْيَى بْنُ سَعِيدٍ وَابْنُ أَبِي عَدِيٍّ وَغُنْدَرٌ وَعَبْدُ الْوَهَّابِ النَّقَّيُّ قَالُوا: حَدَّثَنَا عَوْفُ بْنُ أَبِي جَمِيلَةَ عَنْ قَسَامَةَ بْنِ زُهَيْرٍ عَنْ أَبِي مُوسَى الْأَشْعَرِيِّ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُ قَالَ: قَالَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ وَقَالَ النَّقَّيُّ: سَمِعْتُ رَسُولَ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ يَقُولُ: إِنَّ اللَّهَ عَزَّ وَجَلَّ

¹⁷²⁰ Ebü’ş-Şeyh, *Kitâbü’l-Azame*, 4/1396-1397 (H no: 913).

¹⁷²¹ Buhârî, “Şerike”, 1 (H no: 2483); “Megâzi”, 67 (H no: 4360); Müslim, “Sayd”, 4 (H no: 1935/17); Ebû Dâvûd, “Et’ime”, 47 (H no: 4354); Nesâî, “Sayd”, 35 (H no: 4354).

خَلَقَ آدَمَ مِنْ قَبْضَةٍ قَبْضَتِهَا مِنْ جَمِيعِ الْأَرْضِ فَجَاءَ بَنُو آدَمَ عَلَى قَدَرِ الْأَرْضِ فَجَاءَ مِنْهُمْ الْأَحْمَرُ وَالْأَبْيَضُ وَالْأَسْوَدُ
وَبَيْنَ ذَلِكَ وَالسَّهْلُ وَالْحَزَنُ وَالْخَبِيثُ وَالطَّيِّبُ

Ebü Mûsâ el-Eş'arî (ra) Resûlullah'ın (sav) şöyle dediğini nakletmiştir: “Yüce Allah Âdem'i (as) yeryüzünün tamamından aldığı bir avuç topraktan yarattı. Böylece Âdemoğlu arzın ölçüsüne göre (dünyaya) geldi. Bu sebeple insanlar içinde kırmızı, beyaz ve bunlar arasında çeşitli tenlerde olanlar; uyumlu, hüzünlü, pis ve temiz olanlar vardır.”¹⁷²² Ebü's-Şeyh bu rivayeti “Âdem ve Havvâ'nın (as) yaratılışı” bâbında tahrir etmiştir. Ebû Dâvûd “Kader bahsi” bâbında; Tirmizî de “Bakara suresinin tefsiri” bâbında nakletmişlerdir.¹⁷²³

Yirmi birinci örnek:

1168 - حَدَّثَنَا حَسَنُ بْنُ هَارُونَ بْنُ سُلَيْمَانَ حَدَّثَنَا أَحْمَدُ الدَّوْرَقِيُّ حَدَّثَنَا أَبُو دَاوُدَ حَدَّثَنَا سُلَيْمَانُ بْنُ مُعَاذٍ الضَّبِّيُّ عَنْ سِمَاكِ عَنْ جَابِرِ بْنِ سَمُرَةَ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُ قَالَ: قَالَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ: إِنِّي لَأَعْرِفُ بِمَكَّةَ حَجْرًا كُنْتُ أَسْلَمُ عَلَيْهِ لِيَالِي بُعِثْتُ فَيَرُدُّ عَلَيَّ السَّلَامَ إِنِّي لَأَعْرِفُهُ إِذَا مَرَرْتُ بِهِ

Câbir b. Semure (ra) Resûlullah'ın (sav) şöyle dediğini nakletmektedir: “Ben Mekke'de bir taş biliyorum. Peygamber olarak gönderildiğim günlerde ona selam verirdim, o da selamımı alırdı. Şimdi bile yanından geçsem onu bilirim.”¹⁷²⁴ Ebü's-Şeyh bu rivayeti “Dağ, ağaç, hayvan, kuş, yırtıcı hayvanlar gibi mahlûkâtın tesbihatı ve yüce Allah'ın O'nu övgü ile tesbih etmeyen hiçbir şey yoktur” bâbında tahrir etmiştir. Müslim “Hz. Peygamber'in (sav) nesebinin fazileti ve nübüvvetten önce taşın selam vermesi” bâbında, Tirmizî de “Hz. Peygamber'in nübüvvetinin delilleri ve Allah'ın ona has kıldığı şeyler” bâbında nakletmişlerdir.¹⁷²⁵

Yukarıda zikredilen örneklerden anlaşılmaktadır ki Ebü's-Şeyh, *Kütüb-i sitte* müelliflerinin usûlünce bâb başlıkları düzenlemiştir. Bâb başlıklarının bir amaca yönelik olarak kullanıldığı, bunun da daha ziyade Ehl-i sünnet akâidi esaslarını belirleme ve Ehl-i sünnet dışında kalan Cehmiye gibi fırkalara cevap şeklinde tanzim edildiği anlaşılmaktadır. Ancak ana tema Allah'ın azameti ve kudreti konusu

¹⁷²² Ebü's-Şeyh, *Kitâbü'l-Azame*, 5/1544 (H no: 1002).

¹⁷²³ Ebû Dâvûd, “Sünne”, 17 (H no: 4693); Tirmizî, “Tefsîr”, Bakara 2 (H no: 2955).

¹⁷²⁴ Ebü's-Şeyh, *Kitâbü'l-Azame*, 5/1710 (H no: 1168).

¹⁷²⁵ Müslim, “Fedâil”, 1 (H no: 2277/2); Tirmizî, “Menâkıb”, 5 (H no: 3624).

olduğundan *Kütüb-i sitte* müellifleri gibi “Cehmiyye’ye reddiye” gibi başlıklar kullanılmamıştır. Böyle yapılmakla *Kitâbü’l-Azame*’nin genel muhtevası korunmuş olmaktadır. Bu yöntem Ebü’s-Şeyh’in tasnifindeki dirayet ve maharetini göstermektedir. Tespitlerimize göre 29 konuda *Kütüb-i sitte* hadisleri mevcuttur. 22 konuda ise *Kütüb-i sitte* içinde geçen herhangi bir rivâyet tespit edilememiştir.¹⁷²⁶

4.1.2 Hadislerin *Kütüb-i Sitte* İçindeki Yeri

Kütüb-i sitte, Sünnet malzemesini kendinde toplayan ve diğer hadis kitaplarına nisbetle en sahih hadisleri cem eden altı meşhur ve makbul hadis kitabının genel adıdır. Tespitlerimize göre eserdeki 221 merfu rivâyetin *Kütüb-i sitte* içinde yer aldığı görülmüştür. Bu tespit, merfu rivâyetlerden yaklaşık olarak %35-40’ının *Kütüb-i sitte* içinde yer aldığını göstermektedir. Bunlardan 51 rivâyet Buhârî’nin *el-Câmiu’s-sahîh*’inde, 63 kadarı Müslim’in *el-Câmiu’s-sahîh*’inde, 33 kadarı İbn Mâce’nin *es-Sünen*’inde, 15 kadarı Ebû Dâvûd’un *es-Sünen*’inde, 51 kadarı Tirmizî’nin *es-Sünen*’inde, 8 kadarı da Nesâî’nin *es-Sünen*’inde yer almıştır. *Kitâbü’l-Azame*’de geçen 221 kadar farklı rivâyet *Kütüb-i sitte*’de geçmektedir. Ayrıca bu rivâyetlerin arasında toplam 45 rivâyetin farklı bâblarda birbirine yakın lafızlarla hem Buhârî’de hem de Müslim’de geçtiği tespit edilmiştir.¹⁷²⁷ Buhârî ve Müslim’de geçen müttefekun aleyh rivayetlerden biri şöyledir:

1188 - حَدَّثَنَا مُحَمَّدُ بْنُ الْعَبَّاسِ حَدَّثَنَا الْحَسَنُ بْنُ عَرَفَةَ حَدَّثَنَا ابْنُ عَلِيَّةَ عَنْ سَلَمَةَ بْنِ عَلْقَمَةَ وَحَبِيبِ بْنِ الشَّهِيدِ عَنْ ابْنِ سِيرِينَ عَنْ أَبِي هُرَيْرَةَ رَضِيَ اللَّهُ تَعَالَى عَنْهُ قَالَ: نَزَلَ نَبِيٌّ مِنَ الْأَنْبِيَاءِ تَحْتَ شَجَرَةٍ فَلَسَعَتْهُ نَمْلَةٌ فَأَمَرَ بِرَحْلِهِ فَحَوَّلَ ثُمَّ أَحْرَقَ الشَّجَرَةَ بِمَا فِيهَا فَأَوْحَى اللَّهُ عَزَّ وَجَلَّ أَلَا نَمْلَةٌ وَاجِدَةٌ فَإِنَّهُنَّ جَمِيعًا يُسَيِّحْنَ

Ebû Hureyre (ra) şöyle demiştir: “Peygamberlerden biri bir ağacın altında konakladı. Bu sırada bir karınca onu ısırıldı. Bu yüzden oradan ayrılmasını ve yer değiştirilmesini emretti. Müteakiben ağacı ve içindekileri yaktı. Bunun üzerine Cenab-ı Hak şöyle vahyetti: ‘Seni bir karınca ısırması (ama sen hepsini yakmaya kalkıştın)! Bilmiş ol ki karıncaların hepsi Allah’ı tesbîh ederler.’”¹⁷²⁸

¹⁷²⁶ Ay, Ebü’s-Şeyh el-İsfahani’nin *Kitâbü’l-Azame*’sindeki Rivâyetlerin Değerlendirilmesi, 98.

¹⁷²⁷ Ay, Ebü’s-Şeyh el-İsfahani’nin *Kitâbü’l-Azame*’sindeki Rivâyetlerin Değerlendirilmesi, 98.

¹⁷²⁸ Buhârî, “Cihâd”, 153 (H no: 3019); “Bed’ü’l-Halk, 16 (H no:3319; Müslim, “Selâm”, 41 (H no: 2241/148). Rivayet başka eserlerde de mevcuttur. Bkz. Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 13/480 (H no: 8130), 15/497 (H no:

670 maktu rivâyetten 4 tanesi *Kütüb-i sitte*'de bulunmaktadır. Bunlardan ikisi Buhârî'de diğer ikisi de Tirmizî'de yer almıştır. Dolayısıyla 1303 rivâyetin toplam 123 tanesi *Kütüb-i sitte*'de tespit edilmiştir. Ancak bu rivâyetlerin bazıları lafzen aynı olsa da çoğunluğu yakın lafızlarla nakledilmiştir. *Kütüb-i sitte* içinde yer alan rivâyetlerin oranı toplam rivâyetlerin %10'unun üzerinde bir orana tekabül etmektedir. Merfu rivâyetlerin içinde bu oran daha fazla iken, mevkuf ve maktu rivâyetlerde daha azdır.¹⁷²⁹ Şimdi onlardan bazılarını burada zikrederim:

Birinci örnek:

أَخْبَرَنَا ابْنُ عُمَرَ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُمَا قَالَ قَالَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ: يَطْوِي اللَّهُ السَّمَاوَاتِ يَوْمَ الْقِيَامَةِ ثُمَّ يَأْخُذُهَا بِيَدِهِ ثُمَّ يَقُولُ أَنَا الْمَلِكُ أَيْنَ الْجَبَّارُونَ أَيْنَ الْمُتَكَبِّرُونَ ثُمَّ يَطْوِي اللَّهُ الْأَرْضِينَ ثُمَّ يَأْخُذُهَا ثُمَّ يَقُولُ: أَنَا الْمَلِكُ أَنَا الْجَبَّارُ أَيْنَ الْمُتَكَبِّرُونَ

İbn Ömer'in (ra) haber verdiğine göre Resûlullah (sav) şöyle buyurmuştur: “Yüce Allah kıyamet günü gökleri dürer. Sonra onları (sağ) eliyle tutar. Sonra şöyle nida eder: ‘Melik benim! Cabbârlar (zorbalı) nerede? Mütekebbirler (büyüklenenler) nerede?’ Sonra Yüce Allah yerleri dürer. Sonra onları tutar, şöyle nida eder: ‘Melik benim! Cabbâr benim! Mütekebbirler (büyüklenenler) nerede?’”¹⁷³⁰ Ebü’s-Şeyh bu rivâyeti “Yüce Rabbimizin şe’ni, emri ve kazâsı” başlığı altında zikretmiştir. Rivâyeti Buhârî *muallak* olarak; Müslim, Ebû Dâvûd ve İbn Mâce de *merfu* şekilde farklı lafızlarla nakletmişlerdir.¹⁷³¹

İkinci örnek:

عَنْ أَبِي الْمُتَوَكِّلِ التَّاجِيِّ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُ أَنَّ نَبِيَّ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ قَامَ ذَاتَ لَيْلَةٍ بِآيَةٍ مِنَ الْقُرْآنِ يُكْرِرها عَلَى نَفْسِهِ

9801); Ebû Dâvûd, “Sünne, 176 (H no: 5266); İbn Mâce, “Sayd”, 11 (H no: 3225); Ebû Abdîrrahmân Ahmed b. Şuayb en-Nesâî, *es-Sünenü'l-kübrâ*, thk. Hasan Abdülmün'im (Beyrût: Müessesetü'r-Risâle, 1. Basım, 2001), 4/493 (H no: 4851); İbn Hibbân, *Sahîhu İbn Hibbân*, 4/92 (H no: 3102); Abdülvehhâb b. Muhammed b. İshâk el-İsfahânî İbn Mende, *el-Fevâid*, thk. Hallâf Mahmûd Abdüssemi' (Beyrût: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1. Basım, 2002), 2/67 (H no: 1356; Ebü's-Şeyh, *Kitâbü'l-Azame*, 5/1724 (H no: 1188).

¹⁷²⁹ Ay, Ebü's-Şeyh el-İsfahânî'nin *Kitâbü'l-Azame*'indeki Rivâyetlerin Değerlendirilmesi, 99.

¹⁷³⁰ Ebü's-Şeyh, *Kitâbü'l-Azame*, 2/456 (H no: 139).

¹⁷³¹ Buhârî, “Tevhîd”, 19 (H no: 7412); Müslim, “Sıfatü'l-Kıyame” (H no: 2788/24); Ebû Dâvûd, “Sünne”, 21 (H no: 4732); İbn Mâce, “Mukaddime”, 12 (H no: 192).

Ebü'l-Mütevekkil en-Nâcî'den (rh) nakledildiğine göre “Hz. Peygamber (sav) bir ayeti sürekli tekrar ederek bir geceyi ihyâ etmiştir.”¹⁷³² Ebü's-Şeyh bu rivâyeti “Allah'ın ayetleri, kudreti, mülkü, saltanatı, azamet ve vahdâniyyeti üzerinde tefekkür yapılmasının emredilmesi” başlığı altında zikretmiştir. Rivâyeti İbn Mâce, Tirmizî ve Nesâî Ebû Zer'den (ra) *mevsul* ve *merfu* olarak farklı lafızlarla nakletmişlerdir.¹⁷³³

Üçüncü örnek:

عَنْ عَائِشَةَ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهَا قَالَتْ: الْحَمْدُ لِلَّهِ الَّذِي وَسِعَ سَمْعُهُ الْأَصْوَاتَ لَقَدْ جَاءَتِ الْمُجَادِلَةُ تَشْكُو إِلَى رَسُولِ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ وَأَنَا فِي نَاحِيَةِ الْبَيْتِ مَا أَسْمَعُ مَا تَقُولُ فَأَنْزَلَ اللَّهُ عَزَّ وَجَلَّ: قَدْ سَمِعَ اللَّهُ قَوْلَ الَّتِي تُجَادِلُكَ فِي زَوْجِهَا

Hiz. Âişe'nin (ra) şöyle dediği nakledilmiştir: “İşitmesi bütün sesleri kapsayan Allah'a hamd olsun! Mücadeleci bir kadın şikâyet bâbında Resûlullah'a (sav) geldi. Ben evin bir köşesinde idim fakat kadının ne dediğini duyamadım. Kadının şikâyeti üzerine ‘Allah, kocası hakkında seninle tartışan ve Allah'a şikâyetinde bulunan kadının sözünü işitmiştir...’¹⁷³⁴ meâlindeki ayet nâzil oldu.”¹⁷³⁵ Ebü's-Şeyh bu rivâyeti “Yüce Rabbimizin affı, kudretinin büyüklüğü; merhamet, lütuf, af, cömertlik ve keremini çokluğu” başlığı altında yer vermiştir. Rivâyeti Buhârî *muallak* olarak, İbn Mâce ve Nesâî de *mevsûlen* Hiz. Âişe'den (ra) farklı lafızlarla nakletmiştir.¹⁷³⁶

Dördüncü örnek:

عَنْ جَابِرٍ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُ أَنَّ النَّبِيَّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ قَالَ: أُذِنَ لِي أَنْ أُحَدِّثَ عَنْ مَلَكٍ مِنْ مَلَائِكَةِ اللَّهِ عَزَّ وَجَلَّ مِنْ حَمَلَةِ الْعَرْشِ مَا بَيْنَ شَحْمَةِ أُذُنِهِ إِلَى عَاتِقِهِ مَسِيرَةُ خَمْسِمِائَةِ عَامٍ أَوْ قَالَ خَمْسِينَ عَامًا

Câbir'den (ra) nakledildiğine göre Hiz. Peygamber (sav) şöyle demiştir: “Hamele-i arş olan meleklerden biri hakkında bahsetmem hususunda bana izin verildi: (Onlardan her bir) meleğin kulak memesi ile boynunun arasındaki mesafe beş yüz bin veya elli bin

¹⁷³² Ebü's-Şeyh, *Kitâbü'l-Azame*, 1/256 (H no: 34).

¹⁷³³ İbn Mâce, “İkâmü's-Salât”, 179 (H no: 1350); Tirmizî, “Salât”, 212 (H no: 448); Nesâî, “İftitâh”, 79 (H no: 1010).

¹⁷³⁴ Mücadele, 58/1.

¹⁷³⁵ Ebü's-Şeyh, *Kitâbü'l-Azame*, 2/536-537 (H no: 189).

¹⁷³⁶ Buhârî, “Tevhîd”, 9; İbn Mâce, “Mukaddime”, 13 (H no: 188); Nesâî, “Talâk”, 33 (H no: 3460).

yıllık mesafe kadardır.”¹⁷³⁷ Ebü’s-Şeyh bu rivâyeti “Arşı taşıyan melekler ve yaratılışlarının büyüklüğü” başlığı altında yer vermiştir. Rivâyeti Ebû Dâvûd *merfu* olarak Câbir b. Abdullah’dan (ra) az farklı lafızla nakletmiştir.¹⁷³⁸

Beşinci örnek:

عَنْ أَبِي هُرَيْرَةَ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُ قَالَ: قَالَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ: إِنَّ لِلَّهِ عِزًّا وَجَلَّ مَلَأْنِيكَ فَضْلًا عَنْ كِتَابِ النَّاسِ يَطُوفُونَ فِي الطُّرُقِ يَتَّبِعُونَ الذِّكْرَ فَإِذَا رَأَوْا قَوْمًا يَذْكُرُونَ اللَّهَ تَنَادَوْا هَلُمُّوا إِلَى حَاجَتِكُمْ قَالَ: فَتَحَفُّهُمْ بِأَجْنِحَتِهِمْ إِلَى عَنَانِ السَّمَاءِ قَالَ: فَيَقُولُ اللَّهُ عِزُّ وَجَلُّ وَهُوَ أَعْلَمُ: مَا يَقُولُ عِبَادِي قَالُوا: يُحَمِّدُونَكَ وَيُسَبِّحُونَكَ وَيُمَجِّدُونَكَ. فَيَقُولُ: هَلْ رَأَوْنِي فَيَقُولُونَ: لَا. فَيَقُولُ: كَيْفَ لَوْ رَأَوْنِي قَالُوا: لَوْ رَأَوْكَ كَانُوا لَكَ أَشَدَّ تَسْبِيحًا وَتَمْجِيدًا وَتَحْمِيدًا. فَيَقُولُ: مَا يَسْأَلُونِي قَالُوا: يَسْأَلُونَكَ الْجَنَّةَ. فَيَقُولُ: هَلْ رَأَوْهَا فَيَقُولُونَ: لَا. فَيَقُولُ: كَيْفَ لَوْ رَأَوْهَا قَالُوا: لَوْ رَأَوْهَا كَانُوا أَشَدَّ طَلَبًا وَعَلَيْهَا أَشَدَّ حِرْصًا. قَالُوا: وَيَتَعَوَّدُونَ مِنَ النَّارِ. فَيَقُولُ: وَهَلْ رَأَوْهَا قَالُوا: لَا. قَالَ فَيَقُولُ: كَيْفَ لَوْ رَأَوْهَا قَالُوا: لَوْ رَأَوْهَا كَانُوا مِنْهَا أَشَدَّ تَعَوُّدًا وَأَشَدَّ فِرَارًا. فَيَقُولُ: أَشْهَدُكُمْ أَنِّي قَدْ غَفَرْتُ لَهُمْ. فَيَقُولُ الْمَلَكُ: فِيهِمْ فَلَانٌ لَيْسَ مِنْهُمْ إِنَّمَا جَاءَ لِحَاجَةٍ فَيَقُولُ تَبَارَكَ وَتَعَالَى: هُمْ الْجُلسَاءُ لَا يَشْقَى جَلِيسُهُمْ

Ebû Hureyre'den (ra) naklettiğine göre Hz. Peygamber (sav) şöyle anlatmıştır: “İnsanların amellerini yazan meleklerden başka, yollarda gezen zikri takip eden Allah'ın (çeşitli) melekleri vardır. Bunlar Allah'ı zikreden bir topluluk gördüklerinde hemen ‘Aradığınıza gelin’ diye birbirlerine çağırırlar. Bu davet üzerine melekler (zikredenlerin etrafında toplanırlar ve) ta göğe varıncaya kadar kanatlarıyla onların etrafını kuşatırlar ve bürürler. Yüce Allah her şeyi bildiği halde meleklerine sorar: ‘Kullarım ne diyorlar?’ Melekler ‘Ya Rabbi! Seni tahmid, tesbih ve temcid ediyorlar’ derler. Yüce Allah: ‘Beni gördüler mi (ki beni böyle zikrediyorlar)?’ der. Onlar da: ‘Hayır’ derler. Yüce Allah: ‘Peki beni görselerdi (nasıl olurdu)?’ buyurur. Melekler: ‘Seni görselerdi daha fazla ve iştiaqla tahmid, tesbih ve temcid ederlerdi’ derler. Yüce Allah meleklerine sorar: ‘Benden bir şey istiyorlar mı?’ Onlar da: ‘Senden cenneti istiyorlar’ derler. Yüce Allah: ‘Peki cenneti görmüşler mi?’ buyurur. Melekler: ‘Hayır’ derler. Yüce Allah: ‘Peki onu görselerdi (nasıl olurdu)?’ buyurur. Melekler: ‘Onu görselerdi daha fazla talep ederler ve hırs gösterirlerdi’ derler. Melekler: ‘Bunlar cehennemden de sığınıyorlar’ derler. Yüce Allah: ‘Peki cehennemi görmüşler mi?’ buyurur. Melekler: ‘Hayır’ derler. Yüce Allah: ‘Peki onu görselerdi (nasıl olurdu)?’

¹⁷³⁷ Ebü’s-Şeyh, *Kitâbü'l-Azame*, 3/948 (H no: 476).

¹⁷³⁸ Ebû Dâvûd, “Sünne”, 19 (H no: 4727).

buyurur. Melekler: ‘Onu görselerdi daha fazla sığınır ve ondan kaçarlardı’ derler. Bunun üzerine Yüce Allah: ‘Ey meleklerim! Şizi şahit kılıyorum ki ben bu kullarımı bağışladım’ buyurur. Meleklerden birisi: ‘Ya Rabbi! Onların içinde bir adam vardır, (hakikatte) zikir ehlinden biri değildir; onların yanlarına bir ihtiyacı için gelmişti! (Onu da mı onlardan saydın!)’ der. Yüce Allah: ‘Onlar öyle bir topluluktur ki içlerinde olan bir kimse şaki olmaz’ buyurur.”¹⁷³⁹ Ebü’ş-Şeyh bu rivâyeti “Rûhu’l-Emîn olan Cibrîl’in yaratılışı” başlığı altında zikretmiştir. Rivâyeti Buhârî, Müslim ve Tirmizî Ebû Hureyre’den (ra) *merfu* olarak farklı lafızlarla nakletmişlerdir.¹⁷⁴⁰

Altıncı örnek:

عَنْ أَبِي هُرَيْرَةَ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُ عَنْ رَسُولِ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ قَالَ: إِذَا دَخَلَ أَهْلُ الْجَنَّةِ الْجَنَّةَ قَامَ رَجُلٌ فَقَالَ: يَا رَبِّ انْزِلْ لِي فِي الزَّرْعِ فَقَالَ اللَّهُ لَهُ: هَذِهِ الْجَنَّةُ كُلُّ مَنَّا حَيْثُ شِئْتَ فَقَالَ: يَا رَبِّ انْزِلْ لِي فِي الزَّرْعِ فَإِنَّ لَهُ قَبِيرٌ حَبَّةٌ فَلَا يَلْتَفِتُ حَتَّى تَعُودَ كُلُّ سُنْبُلَةٍ طُولَهَا ثِنْتِي عَشْرَةَ ذِرَاعًا ثُمَّ لَا يَبْرُحُ مَكَانَهُ حَتَّى يَكُونَ مِنْهُ رُكَامٌ أَمْثَالُ الْجِبَالِ. فَقَالَ أَعْرَابِيٌّ: يَا رَسُولَ اللَّهِ لَا تَجِدُ هَذَا الرَّجُلَ إِلَّا فُرْشِيًّا أَوْ أَنْصَارِيًّا فَضَجَّكَ النَّبِيُّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ

Ebû Hureyre’den (ra) nakledildiğine göre Hz. Peygamber (sav) şöyle demiştir: “Cennetlikler cennete girince bir adam kalkar ‘Yâ Rabbi! Ekim dikim için bana izin ver’ der. Yüce Allah: ‘Bu cennet, burada herkese istediği vardır’ buyurur. Adam (tekrar) ‘Yâ Rabbi! Ekim dikim için bana izin ver’ der. Adama bu izin verilir. O da cennette tohum eker ve öyle bir verim alır ki adam her nereye baksa orada her bir başağın uzunluğunun on iki zira kadar olduğunu görür; ektikleri yerinde büyümeye devam eder. Harmanı yapıp dağlar gibi mahsul yığınları olur.’ Bir bedevi: ‘Yâ Resûlellah! Cennette ziraati isteyen kişi ya Kureyşli ya da ensardan bir kimse olmalı’ dedi. Hz. Peygamber (sav) güldü.”¹⁷⁴¹ Ebü’ş-Şeyh rivâyeti “Göklerin sıfatı” başlığı altında tahrir etmiştir. Rivâyeti Buhârî *merfu* olarak *el-Câmiu’s-sahîh*’inin iki yerinde Ebû Hureyre’den (ra) farklı lafızlarla nakletmiştir.¹⁷⁴²

¹⁷³⁹ Ebü’ş-Şeyh, *Kitâbü’l-Azame*, 3/989 (H no: 512).

¹⁷⁴⁰ Buhârî, “Deavât”, 66 (H no: 6408); Müslim, “Zikr”, 8 (H no: 2689/25); Tirmizî, “Deavât”, 129 (H no: 3600).

¹⁷⁴¹ Ebü’ş-Şeyh, *Kitâbü’l-Azame*, 3/1093 (H no: 591).

¹⁷⁴² Buhârî, “Hars”, 20 (H no: 2348); “Tevhîd”, 38 (H no: 7519).

Yedinci örnek:

عَنْ أَبِي ذَرٍّ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُ قَالَ: كُنْتُ مَعَ النَّبِيِّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ فِي الْمَسْجِدِ حِينَ وَجَبَتْ الشَّمْسُ فَقَالَ: يَا أَبَا ذَرٍّ تَدْرِي أَيْنَ تَذْهَبُ الشَّمْسُ قُلْتُ: اللَّهُ وَرَسُولُهُ أَعْلَمُ. قَالَ: فَإِنَّهَا تَذْهَبُ حَتَّى تَسْجُدَ فَتَسْتَأْذِنَ رَبَّهَا عَزَّ وَجَلَّ فِي الرُّجُوعِ فَيُؤْذَنُ لَهَا وَكَأَنَّهَا قَدْ قِيلَ لَهَا: ارْجِعِي مِنْ حَيْثُ جِئْتِ فَتَرْجِعِي إِلَى مَغْرِبِهَا وَذَلِكَ قَوْلُهُ عَزَّ وَجَلَّ: وَالشَّمْسُ تَجْرِي لِمُسْتَقَرٍّ لَهَا

Ebû Zer (ra) şöyle demiştir: “Güneş battığı sırada mescitte idim. Hz. Peygamber (sav) bana: ‘Ey Ebû Zer! Güneşin nereye gittiğini biliyor musun?’ dedi. Ben: ‘Allah ve Resûlü bilir’ dedim. Hz. Peygamber: ‘Güneş (arşın altında) secde edinceye kadar gider; tekrar dönmek/doğmak için Rabbinden izin ister ve kendisine izin verilir. Sanki kendisine şöyle denilir: ‘Geldiğin yere geri dön!’ O da battığı yere geri döner. İşte bu ‘Güneş de kendisi için olan müstekarra (sona) doğru akıp gitmektedir...’¹⁷⁴³ meâlindeki ayette işaret edilen durumdur.”¹⁷⁴⁴ Ebü’s-Şeyh bu rivâyeti “Allah’ın azameti, lütfunun acâibi, güneş ve aydaki hikmeti” başlığı altında tahrir etmiştir. Rivâyeti Buhârî, Müslim ve Tirmizî *merfu* olarak Ebû Zer’den (ra) farklı lafızlarla nakletmişlerdir.¹⁷⁴⁵

Sekizinci örnek:

عَنْ ابْنِ عَبَّاسٍ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُمَا قَالَ: أَقْبَلْتُ يَهُودَ إِلَى النَّبِيِّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ فَقَالُوا: يَا أَبَا الْقَاسِمِ إِنَّا نَسْأَلُكَ عَنْ خَمْسَةِ أَشْيَاءَ فَإِنْ أَنْبَأْتَهُنَّ عَرَفْنَا أَنَّكَ نَبِيٌّ وَاتَّبَعْنَاكَ قَالُوا: فَأَخْبَرْنَا عَنْ الرَّعْدِ مَا هُوَ قَالَ: مَلَكٌ مِنَ الْمَلَائِكَةِ مُوَكَّلٌ بِالسَّحَابِ مَعَهُ مَخَارِيقُ مِنْ نَارٍ لَيْسُوقَ بِهَا السَّحَابَ حَيْثُ شَاءَ اللَّهُ. قَالُوا: فَمَا الصَّوْتُ الَّذِي نَسْمَعُ فِيهِ قَالَ: رَجْرُهُ السَّحَابِ إِذَا رَجَرَهُ حَتَّى يَنْتَهِيَ إِلَى حَيْثُ أُمِرَ قَالُوا: صَدَقْتَ

İbn Abbâs (ra) naklediyor: “Hz. Peygamber’e (sav) Yahûdiler’den bir grup geldi. Dediler ki: ‘Ey Ebü’l-Kâsım! Biz sana beş şey soracağız, eğer sen onları (doğru bir şekilde) haber verebilirsen kesin olarak anlayacağız ki sen bir peygambersin ve biz sana tabi olacağız. Şimdi bize haber ver: Gök gürültüsü/ra’d nedir?’ Hz. Peygamber: ‘Gök gürültüsü, bulutlarla görevli meleklerden biridir. Beraberinde ateşten kırbaçlar vardır ki onlarla bulutları Yüce Allah’ın dilediği yerlere sevkeder.’ ‘Peki ondan

¹⁷⁴³ Yâsîn, 36/38.

¹⁷⁴⁴ Ebü’s-Şeyh, *Kitâbü’l-Azame*, 4/1192 (H no: 657).

¹⁷⁴⁵ Buhârî, “Bed’ü’l-Halk”, 4 (H no: 3199); “Tefsîr”, Sure 36, 1 (H no: 4802-4803); “Tevhîd”, 22 (H no: 7424); Müslim, “İman”, 72 (H no: 159/250); Tirmizî, “Fiten”, 22 (H no: 2186); “Tefsîr”, Yâsîn 32 (H no: 3227).

duyduğumuz ses nedir?’ dediler. Hz. Peygamber (sav) ‘Adı geçen meleğin bulutları emredilen yerlere sevkederken onları sıkıştırmasından ileri gelmektedir’ buyurdular. Yahûdiler: ‘Doğru söyledin’ dediler.”¹⁷⁴⁶ Ebü’ş-Şeyh bu rivâyeti “Gök gürültüsü ve şimşek” başlığı altında zikretmiştir. Rivâyeti Tirmizî *merfu* olarak İbn Abbâs'dan (ra) farklı lafızlarla nakletmiştir.¹⁷⁴⁷

Dokuzuncu örnek:

عَنْ أَبِي هُرَيْرَةَ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُ قَالَ: قَالَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ: نُصِرْتُ بِالصَّبَا وَأُهْلِكْتُ عَادٌ بِالدَّبُورِ

Ebü Hureyre (ra) Hz. Peygamber'in (sav) şöyle buyurduğunu söylemiştir: “Bana Sabâ rüzgârı ile yardım edildi, Âd kavmi ise Debûr ile helak edilmiştir.”¹⁷⁴⁸ Ebü’ş-Şeyh bu rivâyeti “Rüzgârlar” başlığı altında zikretmiştir. Rivâyeti Buhârî ve Müslim *merfu* olarak Ebü Hureyre'den (ra) farklı lafızlarla nakletmiştir.¹⁷⁴⁹

Onuncu örnek:

عَنْ سَلْمَانَ رَضِيَ اللَّهُ تَعَالَى عَنْهُ قَالَ: سُئِلَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ عَنِ الْجَرَادِ قَالَ: أَكْثَرُ جُنُودِ اللَّهِ لَا أَجْلَهُ وَلَا أَحْرَمَهُ

Selmân (ra) şöyle demiştir: “Hz. Peygamber'e (sav) çekirgeden soruldu. O da şöyle cevap verdi: ‘Çekirgeler, Allah'ın en kalabalık ordularındır; onların yenmesini ne helal ne de haram kılarım.’”¹⁷⁵⁰ Ebü’ş-Şeyh bu rivâyeti “Çekirgenin yaratılışı” başlığı altında irad etmiştir. Rivâyeti Ebü Dâvûd ve İbn Mâce *merfu* olarak Hz. Selmân'dan (ra) farklı lafızlarla nakletmiştir.¹⁷⁵¹

4.1.3 Hadislerin İslâmî Kaynaklarındaki Dağılımı

Kitâbü'l-Azame'nin en geniş ve baştan sona tahrir çalışması Mübârekfûrî tarafından yapılmıştır. Mübârekfûrî eserde geçen 1303 rivâyetin çeşitli kaynaklardaki yerlerini

¹⁷⁴⁶ Ebü’ş-Şeyh, *Kitâbü'l-Azame*, 4/1279 (H no: 765).

¹⁷⁴⁷ Tirmizî, “Tefsîr”, Ra'd 14 (H no: 3117).

¹⁷⁴⁸ Ebü’ş-Şeyh, *Kitâbü'l-Azame*, 5/1789 (H no: 1294).

¹⁷⁴⁹ Buhârî, “İstiskâ”, 26 (H no: 1035); Müslim, “Salâtü'l-İstiskâ”, 4 (H no: 900/17).

¹⁷⁵⁰ Ebü’ş-Şeyh, *Kitâbü'l-Azame*, 4/1344 (H no: 858).

¹⁷⁵¹ Ebü Dâvûd, “Et'ime”, 34 (H no: 3813); İbn Mâce, “Sayd”, 9 (H no: 3219).

göstermiş, isnadlardaki raviler hakkındaki bilgi ve değerlendirmeleri yapmış; rivâyetlerin sened ve metin değerlendirmelerinde bulunmuştur.¹⁷⁵² Tespitlerimize göre *Kitâbü'l-Azame*'de geçen rivâyetlerin önemli bir kısmının diğer kaynaklarda da olduğu şeklindedir. Rivâyetlerin diğer kaynaklardaki yoğunlukları farklılık arz etmektedir. Bazı rivâyetler birçok eserde görülürken bazılarının tahriline de hiç rastlanılmamıştır. Tahrirci yapılamayan rivâyetler sıhhat bakımından en fazla eleştirilen rivâyetler olmakla beraber sadece Ebü's-Şeyh tarafından *Kitâbü'l-Azame*'de nakledilmesi onları önemli kılmaktadır. Bu bakımdan Ebü's-Şeyh'in infirad ettiği rivâyetlerin İslâmî ilimlere katkısının oldukça önemli olduğu söylenmelidir. *Kitâbü'l-Azame*'de tahrirci yapılamayan rivâyetlerin sayısı 222 kadardır.¹⁷⁵³ Tahrirci yapılan rivâyetlerin dağılımı ise çeşitlilik göstermektedir. Tahrirci tek olan rivâyetlerin sayısı 359, iki olanların sayısı 170, üç olanların sayısı 121, dört olanların sayısı 68, beş olanların sayısı 18, altı olanların sayısı 15, yedi olanların sayısı 11, sekiz olanların sayısı 6, on olanların sayısı ise 2 kadardır. En fazla tahririni tespit ettiğimiz rivâyet, esrin ilk hadisidir. Bu hadis 15 kadar farklı kaynaktan tespit edilmiştir. On bir, on üç ve on dört tahrirci bulunan rivâyet tespit edilememiştir.

Bu verilere bakıldığında *Kitâbü'l-Azame*'deki rivâyetlerin büyük oranda başka eserlerde geçtiği ve bilindiği anlaşılmaktadır. Müteahhirîn döneminde yazılan eserden bazıları rivâyetleri sadece *Kitâbü'l-Azame*'ye nisbet ettikleri görülür. Bu tür rivâyetler *Kitâbü'l-Azame*'nin tek tahrirci olarak tespit edilmiştir. Bunlar da dikkate alındığında yaklaşık 300 civarında bir rivâyetin sadece Ebü's-Şeyh tarafından rivâyet edildiği gibi bir netice ortaya çıkar ki bu durum *Kitâbü'l-Azame*'nin İslâm literatürü açısından çok önemli olduğunu gösterir.

Kitâbü'l-Azame'deki rivâyetlerin diğer literatür arasındaki dağılımı da önemli bir araştırma konusudur. Böyle bir etüt bize *Kitâbü'l-Azame*'nin İslâm edebiyatındaki yerini, hangi eserlerle benzerlik gösterdiğini, rivâyetlerin hangi eserlerde geçtiğini ve en fazla kimlerin ondan referansta bulunmuş olduğunu görme imkânı verecektir. Tahrirci verilen eserleri üç kategoride ele almak mümkündür: Ebü's-Şeyh'in kendisinden yararlandığı hocalarının eserleri ve daha öncesinde yazılmış eserler.

¹⁷⁵² *Kitâbü'l-Azame*'deki rivâyetlerin sıhhat değerlendirmeleri ve rivâyetlerin tahrirci ile ilgili konularda Mübârekfûrî ve Abdülvâsi'nin çalışmalarından yararlandığımızı ifade edelim.

¹⁷⁵³ Bu rakam bizim tespitlerimize göredir. Kaynaklar yayımlandıkça bu rakamın aşağıya düşeceği muhtemeldir.

İkincisi mütekaddimîn döneminde talebeleri ve talebelerinin yazdığı eserler. Üçüncüsü de müteahhirîn döneminde yazılan derleme eserler.¹⁷⁵⁴

Kitâbü'l-Azame'nin tahrıcinde ismini tespit edebildiğimiz eserlerin isimleri 175 kadardır. Rivâyetlerin en fazla örtüştüğü eserleri şöyle zikredebiliriz: Abdullah b. el-Mübârek, *ez-Zühd* (18); Tayâlisî, *el-Müsned* (10); Abdü'r-Rezzâk es-San'ânî, *Tefsiru'l-Kur'ânî'l-Azîm* (36); İbn Ebî Şeybe, *el-Musannef* (10); Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned* (79); Ahmed b. Hanbel, *ez-Zühd* (13); Abd b. Humeyd, *el-Müsned* (55); Buhârî, *el-Câmiu's-sahîh* (42); Müslim, *el-Câmiu's-sahîh* (57); İbn Mâce, *es-Sünen* (29); Ebû Dâvûd, *es-Sünen* (16); Tirmizî, *es-Sünen* (50); İbn Ebi'd-Dünyâ, (13 eserinden) (47); Dârimî, *er-Red ala Bişri'l-Merîsî* ve *er-Red ale'l-cehmiyye* (31); İbn Ebî Âsım, *es-Sünnet* (25); Abdullah b. Ahmed, *es-Sünnet* (14), Bezzâr, *el-Müsned* (18); Muhammed b. Osmâb b. Ebî Şeybe, *el-Arş* (33); Ebû Ya'lâ el-Mevsilî, *el-Müsned* (25); İbn Cerîr et-Taberî, *Câmiu'l-beyân* (263); İbn Huzeyme, *et-Tevhîd* (31); İbn Münzir, *et-Tefsîr* (87); Hakîm et-Tirmizî, *er-Red ale'l-muattile* (21); Ukaylî, *ed-Duafâü'l-kebîr* (22); İbn Ebî Hâtim, *Tefsiru'l-Kur'ânî'l-Azîm* (175); İbn Hibbân, *es-Sahîh* (21); Acurrî, *eş-Şerîat* (10); Taberânî, *el-Mu'cemü'l-evsat-el-asgar-el-kebîr* (96); İbn Mende, *er-Red ale'l-cehmiyye-es-Sifât-et-Tevhîd* ve *el-Îmân* (34); Hâkim, *el-Müstedrek* (48); İbn Merdûye, *et-Tefsîr* (28); Lâlekâî, *es-Sünnet-Şerhu usûli itikâdi ehli's-sünnet* (15); Ebû Nuaym, *Delâilü'n-nübüvve-et-Târîh-et-Tıb-Hilyetü'l-evliyâ-Sıfatü'l-cennet* (108); Mâverdî, *Tefsîru'l-Kur'ân* (12); Beyhakî, *Delâilü'n-nübüvve-el-ba's ve'n-nüşûr-el-Esmâ ve's-sıfât-es-Sünenü'l-kübrâ-Şuabü'l-îmân* (142); Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd* (11); İbn Asâkir, *Târîhu Dimaşk* (10); İbnü'l-Cevzî, *el-İlelü'l-mütenâhiye-el-Mevdûât-Sıfatü's-safve-Zâdü'l-mesîr fî ilmi't-tefsîr* (38); Kurtubî, *el-Câmi li ahkâmî'l-Kur'ân* (13); Şiblî, *Akâmü'l-mercân* (10); Zehebî, *el-Ulüvv* (32); İbn Kayyım el-Cevziyye, *es-Sevâikü'l-mürsele-İctimâu'l-cuyûşî'l-İslâmiyye* (13); İbn Kesîr, *Tefsîru'l-Kur'ânî'l-Azîm* (85); İbn Hacer, *Fethu'l-bârî* (14); Suyûtî, *el-Leâli'l-mesnûa-ed-Dürri'l-mensûr-el Hey'etü's-seniyye-el-Vedîk fî ahhâri'd-dîk-el-Habâik fî ahhâri'l-melâik-Lukatü'l-mercân fî ahkâmî'l-cân* (609); İbn Arrâk, *Tenzîhu's-şerîa* (10). Eserlere bakıldığında itikad, hadis ve tefsir kitaplarının ağırlıkta olduğu görülmektedir. Burada rivâyetlerin tahrirci ile ilgili verilen bilgilerin bunlarla sınırlı olmadığını belirtmemiz lazımdır.

¹⁷⁵⁴ 3. asırdaki yazılmış eserleri ilk kategoride, 4. ve 5. asırda yazılmış eserleri ikinci kategoride, daha sonraki zamanları da yazılmış eserleri de üçüncü kategoride değerlendirmek mümkündür.

Burada yaptığımız çalışmalar imkânlarımız nispetinde tespit edebildiğimiz verilerdir.¹⁷⁵⁵ Ebü's-Şeyh'in hadisçiliğini göstermek bakımından çeşitli kitaplarda geçen birkaç rivâyeti burada zikretmek yerinde olacaktır.

Birinci örnek:

1- حَدَّثَنَا مُحَمَّدُ بْنُ يَحْيَى الْمَرْوَزِيُّ أَنَا بِشْرُ بْنُ الْوَلِيدِ الْكِنْدِيُّ أَنَا عَلِيُّ بْنُ ثَابِتٍ الْجَزَرِيُّ عَنْ الْوَازِعِ بْنِ نَافِعٍ عَنْ سَالِمِ بْنِ عَبْدِ اللَّهِ بْنِ عُمَرَ عَنْ أَبِيهِ قَالَ: قَالَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ: تَفَكَّرُوا فِي آلَاءِ اللَّهِ وَلَا تَفَكَّرُوا فِي اللَّهِ

Abdullah b. Ömer'den (ra) nakledildiğine göre Resûlullah (sav) şöyle buyurmuştur: “Yüce Allah’ın nimetleri üzerinde tefekkür ediniz, ancak zatı hakkında tefekkürde bulunmayınız.”¹⁷⁵⁶ Ravilerden Vâzi’ b. Nâfi el-Ukaylî el-Cezerî sika değildir, zayıf bir râvidir.¹⁷⁵⁷ Dolayısıyla rivâyetin senedi zayıftır. Ancak başka rivâyetlerin şâhidliği ile Zürkânî (ö. 1122/1710) rivâyetin isnadı için *hasen li gayrihi* notunu düşmüş,¹⁷⁵⁸ Elbânî de sahih hadisler arasında zikretmiştir.¹⁷⁵⁹ Mezkûr rivâyeti Hennâd b. es-Serî (ö. 243/858),¹⁷⁶⁰ İbn Ebî Şeybe (ö. 297/910),¹⁷⁶¹ İbn Ebî Hâtim (ö. 327/939),¹⁷⁶² Taberânî,¹⁷⁶³ İbn Adî,¹⁷⁶⁴ İbn Batta (387/997),¹⁷⁶⁵ Lâlekâî (ö. 418/1022),¹⁷⁶⁶ Ebû Nuaym,¹⁷⁶⁷ Beyhakî,¹⁷⁶⁸ Ebü'l-Kâsım el-İsfahanî (ö. 535/1141),¹⁷⁶⁹ Kazvînî (ö.

¹⁷⁵⁵ Verilerimiz; kendi literatür taramalarımızın yanında Mübârekfûrî ve Abdülvâsi'nin çalışmalarına dayandığını ifade etmeliyiz.

¹⁷⁵⁶ Ebü's-Şeyh, *Kitâbü'l-Azame*, 1/210 (H no: 1).

¹⁷⁵⁷ Ebû Ca'fer Muhammed b. Amr el-Ukaylî, *ed-Duafâ*, thk. Abdülmü'tî Emîn Kal'acî (Beyrût: Dâru'l-Mektebetü'l-İlmiyye, 1. Basım, 1984), 4/330.

¹⁷⁵⁸ Muhammed b. Abdülbâkî ez-Zürkânî, *Muhtasarü'l-mekâsidi'l-hasene*, nşr. Muhammed b. Lütfî es-Sabbâğ (Beyrût: el-Mektebetü'l-İslâmî, 1. Basım, 1989), 102 (H no: 317).

¹⁷⁵⁹ Elbânî, *Silsiletü'l-ehâdisi's-sahiha*, 4/395-396 (H no: 1788).

¹⁷⁶⁰ Hannâd b. es-Serî et-Teymî, *ez-Zühed*, thk. Abdurrahmân b. Abdülcebbâr (Küveyt: Dâru'l-Hulefâ, 1. Basım, 1985), 469.

¹⁷⁶¹ Muhammed b. Osmân b. Ebî Şeybe, *el-Arş*, thk. Muhammed b. Halîfe (Riyâd: Mektebetü'r-Rüşd, 1. Basım, 1998), 343 (H no: 16).

¹⁷⁶² Abdurrahmân b. Muhammed b. İdrîs er-Râzî, *Tefsîru'l-Kur'ân*, thk. Es'ad Muhammed et-Tayyib (el-Mektebetü'l-Asriyye), 7/2219 (H no: 12111).

¹⁷⁶³ Taberânî, *el-Mu'cemü'l-evsat*, 6/250 (H no: 6319).

¹⁷⁶⁴ Ebû Ahmed Abdullah b. Adî b. Abdullah el-Cürcânî, *el-Kâmil fî duafâi'r-ricâl*, thk. Yahyâ Muhtâr (Beyrût: Dâru'l-Fikr, 3. Basım, 1988), 7/95.

¹⁷⁶⁵ Ubeydullah b. Muhammed el-Ukberî İbn Batta, *el-İbânetü'l-kübrâ*, thk. Yûsuf b. Abdullah el-Vâbil (Riyâd: Dâru'r-Râye, 2. Basım, 1418), 6/86 (H no: 318).

¹⁷⁶⁶ Ebü'l-Kâsım Hibetullah b. el-Hasen b. Mansûr el-Lâlekâî, *Şerhu usûli i'tikâdi ehli's-sünne*, thk. Ahmed Sa'd Hamdân (Riyâd: Dâru Taybe, 1402), 3/525 (H no: 927).

¹⁷⁶⁷ Ebû Nuaym, *Hilyetü'l-evliyâ*, 6/66-67.

¹⁷⁶⁸ Beyhakî, *Şuabü'l-îmân*, 1/136 (H no: 120); Beyhakî, *el-Esmâ ve's-sıfât*, 618.

¹⁷⁶⁹ Kıvâmü's-Sünne el-İsfahânî, *el-Hucce*, 2/457.

622/1225),¹⁷⁷⁰ Zehebî,¹⁷⁷¹ İbn Hacer,¹⁷⁷² Sehâvî,¹⁷⁷³ Aclûnî (ö. 1162/1749)¹⁷⁷⁴ gibi âlimler (farklı elfaz ile) nakletmişlerdir.

İkinci örnek:

111 - حَدَّثَنَا إِبْرَاهِيمُ بْنُ مُحَمَّدٍ بْنِ الْحَارِثِ حَدَّثَنَا هُدْبَةُ حَدَّثَنَا حَمَادُ بْنُ سَلَمَةَ عَنِ الزُّبَيْرِ أَبِي عَبْدِ السَّلَامِ عَنْ أَيُّوبَ بْنِ عَبْدِ اللَّهِ بْنِ مُكْرَمٍ عَنْ ابْنِ مَسْعُودٍ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُ قَالَ: إِنَّ رَبَّكُمْ تَبَارَكَ وَتَعَالَى لَيْسَ عِنْدَهُ لَيْلٌ وَلَا نَهَارٌ نُورُ السَّمَاوَاتِ مِنْ نُورِ وَجْهِهِ

İbn Mes'ûd'un (ra) şöyle dediği rivâyet edilmiştir. “Yüce Rabbinizin katında gece ve gündüz yoktur; göklerin nuru O'nun veçhinin nurundandır.”¹⁷⁷⁵ Ebü's-Şeyh benzer bir rivâyeti daha uzun şekliyle *Kitâbü'l-Azame*'de nakletmiştir.¹⁷⁷⁶ İsnadında ez-Zübeyr Ebû Abdü's-Selâm'ın meçhul olduğu ifade edilmiştir.¹⁷⁷⁷ Rivâyeti Ebû Dâvûd es-Sicistânî (ö. 275/889),¹⁷⁷⁸ Osmân ed-Dârimî (ö. 282/895),¹⁷⁷⁹ Ebû Abdillâh İbn Mende (ö. 395/1005),¹⁷⁸⁰ Taberânî (ö. 360/1005),¹⁷⁸¹ Beyhakî,¹⁷⁸² gibi âlimler nakletmişlerdir. Beyhakî mezkûr hadisi Ebü's-Şeyh tarikiyle rivâyet etmiştir.

Üçüncü örnek:

1293 - حَدَّثَنَا عَبْدُ الْغَفَّارِ الْجَمَّاسِيُّ حَدَّثَنَا أَبُو النَّقِيِّ حَدَّثَنَا بَقِيَّةُ حَدَّثَنَا إِسْمَاعِيلُ بْنُ عَيَّاشٍ قَالَ: وَحَدَّثَنَا عَلِيُّ بْنُ سَعِيدٍ حَدَّثَنَا جَعْفَرُ بْنُ مُحَمَّدٍ الرَّاسِبِيُّ حَدَّثَنَا الْعَبَّاسُ بْنُ الْهَيْثَمِ الْأَنْطَاكِيُّ حَدَّثَنَا إِسْمَاعِيلُ بْنُ عَيَّاشٍ عَنْ ضَمْصَمَ بْنِ زُرْعَةَ عَنْ شُرَيْحِ بْنِ عُبَيْدٍ عَنْ أَبِي زُهَيْرٍ النَّمِيرِيِّ قَالَ: قَالَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ: لَا تَقْتُلُوا الْجَرَادَ فَإِنَّهُ مِنْ جُنْدِ اللَّهِ الْأَعْظَمِ

¹⁷⁷⁰ Râfî, *et-Tedvin fî ahhâri Kazvîn*, 3/197.

¹⁷⁷¹ Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, 3/1004.

¹⁷⁷² İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, 13/225.

¹⁷⁷³ Sehâvî, *el-Mekâsîdû'l-hasene*, 260 (H no: 342).

¹⁷⁷⁴ Aclûnî, *Keşfü'l-hafâ*, 1/371.

¹⁷⁷⁵ Ebü's-Şeyh, *Kitâbü'l-Azame*, 1/405 (H no: 111).

¹⁷⁷⁶ Ebü's-Şeyh, *Kitâbü'l-Azame*, 2/477 (H no: 147).

¹⁷⁷⁷ Ebü's-Şeyh, *Kitâbü'l-Azame*, 2/478.

¹⁷⁷⁸ Ebû Dâvûd Süleymân b. el-Eş'as es-Sicistânî, *ez-Zühed*, thk. Ebû Temîm Yâsir b. İbrahim (Hulvân: Dâru'l-Mişkât, 1. Basım, 1993), 157 (H no: 168).

¹⁷⁷⁹ Ebû Saîd Osmân b. Saîd ed-Dârimî, *en-Nakdu ale'l-Merisi el-Cehmi*, thk. Ebû Âsım eş-Şevâmî el-Eserî (Kâhire: el-Mektebetü'l-İslâmî, 1. Basım, 2012) 179 (H no: 108).

¹⁷⁸⁰ Ebû Abdillâh Muhammed b. İshâk, *er-Red ale'l-cehmiyye*, thk. Ali Muhammed Nâsir el-Fekihî (el-Medînetü'l-Münevvere: el-Mektebetü'l-Gurabâ el-Eseriyye, 3. Basım, 1994), 99 (H no: 90).

¹⁷⁸¹ Taberânî, *el-Mu'cemü'l-kebir*, 9/200 (H no: 8886).

¹⁷⁸² Beyhakî, *el-Esmâ ve's-sıfât*, 2/111.

Ebû Zühêyr en-Nümeyrî'den (ra) nakledildiğine göre Resûlullah (sav) şöyle buyurmuştur: “Çekirgeleri öldürmeyin! Zira onlar Allah'ın büyük ordularındandır.”¹⁷⁸³ Ebü's-Şeyh hadisi İsmâîl b. Ayyâş'dan (ö. 181/797) iki terikten rivâyet etmiştir. Yahyâ b. Maîn (ö. 233/848) ve Fesevî (ö. 277/890) onu *sika* olarak kabul ederken Nesâî ise *zayıf* kabul etmiştir.¹⁷⁸⁴ Bu sebeple isnadın zayıf olduğu ileri sürülmüşse de Elbânî rivâyeti *hasen* olarak nitelemiştir.¹⁷⁸⁵ Sahih rivâyetlerde çekirge yemenin mübah olduğu bilgisine¹⁷⁸⁶ muhalif olduğundan dolayı zayıf olduğu da ifade edilmiştir.¹⁷⁸⁷ Rivâyet Taberânî¹⁷⁸⁸ ve Beyhakî¹⁷⁸⁹ tarafından nakledilmiştir.

Dördüncü örnek:

819 - حَدَّثَنَا إِبْرَاهِيمُ بْنُ مُحَمَّدٍ حَدَّثَنَا يُونُسُ بْنُ سَعِيدٍ بْنُ مُسْلِمٍ قَالَ: حَدَّثَنَا حَجَّاجُ بْنُ ابْنِ جُرَيْجٍ عَنْ عَطَاءٍ عَنْ عَائِشَةَ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهَا قَالَتْ: كَانَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ إِذَا رَأَى مَخِيلَةً تَغَيَّرَ وَجْهَهُ وَدَخَلَ وَخَرَجَ وَأَقْبَلَ وَأَدْبَرَ قَالَتْ: فَذَكَرْتُ لَهُ فَقَالَ: وَمَا تَذَرِينَ لَعَلَّهُ كَمَا قَالَ: فَلَمَّا رَأَوْهُ عَارِضًا مُسْتَقْبِلَ أَوْدِيَّتِهِمْ قَالُوا: هَذَا عَارِضٌ مُمَطِّرُنَا

Âişe (ra) şöyle nakletmiştir: “Resûlullah (sav) bir bulut gördüğü zaman yüzünün rengi değişir; içeri girip çıkar, ileri geri gider (adeta yerinde duramaz)dı. Bunun sebebini sorduğumda şöyle buyurdular: ‘Nereden bileceksin (Ey Âişe!) Belki de bu bulut Âd kavminin (şu buyruğunda) dediği gibi (bir azap getirmektedir): ‘Onu vadilerine gelen bir bulut halinde görünce ‘Bize yağmur verecek bir buluttur’¹⁷⁹⁰ dediler.’”¹⁷⁹¹ Sahih bir rivayettir. Hadis Buhârî, Müslim, Tirmizî, Nesâî ve İbn Mâce tarafından nakledilmiştir.¹⁷⁹²

¹⁷⁸³ Ebü's-Şeyh, *Kitâbü'l-Azame*, 5/1788-1789 (H no: 1293).

¹⁷⁸⁴ Zehebi, *Siyer*, 8/313-323.

¹⁷⁸⁵ Ebü's-Şeyh, *Kitâbü'l-Azame*, 5/1789; Elbânî, *Sahîhu'l-Camii's-Sağîr*, 6/166.

¹⁷⁸⁶ Müslim, “Sayd”, 8 (H no: 1952/52); İbn Mâce, “Et'ime”, 31 (H no: 3314).

¹⁷⁸⁷ Abdülvasî, *Ziyâdât*, 1072.

¹⁷⁸⁸ Taberânî, *el-Mu'cemü'l-kebîr*, 22/297 (H no: 757); Taberânî, *el-Mu'cemü'l-evsat*, 9/111 (H no: 9277).

¹⁷⁸⁹ Beyhakî, *Şuabü'l-îmân*, 12/409 (H no: 9654).

¹⁷⁹⁰ Ahkâf, 46/24.

¹⁷⁹¹ Ebü's-Şeyh, *Kitâbü'l-Azame*, 4/1319 (H no: 819)

¹⁷⁹² Buhârî, “Bed'ü'l-Halk”, 5 (H no: 3206); “Tefsîr”, Sure 46 (H no: 4829); Müslim, “Salâtü'l-İstiskâ”, 3 (H no: 899/15); Tirmizî, “Tefsîr”, 46 (H no: 3257); Nesâî, *es-Sünenü'l-kübrâ*, 2/325 (Ho. 1845); İbn Mâce, “Duâ”, 20 (H no: 3891).

Beşinci örnek:

362 - حَدَّثَنَا إِبْرَاهِيمُ حَدَّثَنَا الْمُقَدَّمِيُّ حَدَّثَنَا عَبْدُ الْوَاحِدِ بْنُ زِيَادٍ حَدَّثَنَا الشَّيْبَانِيُّ عَنْ زُرِّ عَنْ عَبْدِ اللَّهِ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُ: وَلَقَدْ رَأَهُ نَزْلَةً أُخْرَى قَالَ: رَأَى رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ جِبْرِيلَ فِي صُورَتِهِ لَهُ سِتْمَانَةُ جَنَاحٍ

Abdullah b. Mes'ûd (ra) “Diğer bir defa inişde onu gördü”¹⁷⁹³ meâlindeki ayet ile ilgili olarak şöyle demiştir: “Resûlullah (sav) Cibrîl’i aslî suretinde gördü; onun altı yüz kanadı vardı.”¹⁷⁹⁴ Sahîh bir rivayettir. Hadis Buhârî, Müslim, Tirmizî ve Nesâî tarafından nakledilmiştir.¹⁷⁹⁵

Altıncı örnek:

606 - أَخْبَرَنَا مُحَمَّدُ بْنُ يَحْيَى الْمَرْزُوقِيُّ حَدَّثَنَا عَاصِمُ بْنُ عَلِيٍّ حَدَّثَنَا هَمَامٌ عَنْ أَبِي عِمْرَانَ الْجَوْنِيِّ قَالَ: حَدَّثَنِي أَبُو بَكْرٍ بْنُ عَبْدِ اللَّهِ بْنُ قَيْسٍ عَنْ أَبِيهِ عَنِ النَّبِيِّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ قَالَ: الْخَيْمَةُ دُرَّةٌ مُجَوَّفَةٌ طُولُهَا فِي السَّمَاءِ سِتُّونَ مِيلًا فِي كُلِّ زَاوِيَةٍ مِنْهَا أَهْلٌ لَا يَرَاهُمُ الْآخَرُونَ

Abdullah b. Kays (ra) Hz. Peygamber’in (sav) şöyle buyurduğunu nakletmiştir: “Mümin için cennette içi boş bir tek inciden bir çadır vardır; gökteki boyu 60 mil kadardır. Mümine özel aileler vardır ki mümin onları dolaşıp ziyaret eder, ancak onlar birbirini görmezler.”¹⁷⁹⁶ Sahîh bir rivayettir. Hadisi Buhârî ve Müslim nakletmiştir.¹⁷⁹⁷

4.1.4 İslâmî Eserler İçindeki Yeri: Ebû Ca’fer İbn Ebî Şeybe’nin (ö. 297/910) *el-Arş* Örneği

İslâm literatüründe aynı adla veya içerikle çok sayıda eserin yazıldığı bilinmektedir. *Kitâbü’l-Azame* adı altında veya içeriği benzer olan başka eserler telif edilmiştir. *Kitâbü’l-Azame*’yi benzer eserlerle mukayeseli incelemek onun İslâm literatürü içindeki yerini daha iyi görmemize imkân verecektir. Arş, kürsî ve Rabbin ulüvvü’ne dair rivayetler *Kitâbü’l-Azame*’de özel bir başlık altında ele alınmıştır. ذِكْرُ عَرْشِ الرَّبِّ

¹⁷⁹³ Necm, 53/13.

¹⁷⁹⁴ Ebü’s-Şeyh, *Kitâbü’l-Azame*, 2/788 (H no: 362).

¹⁷⁹⁵ Buhârî, “Bed’ü’l-Halk”, 7 (No: 3232); “Tefsîr”, Sure 53 (H no: 4856-4857); Müslim, “İman”, 76 (H no: 174/282); Tirmizî, “Tefsîr”, Necm 53 (H no: 3277); Nesâî, *es-Sünenü’l-kübrâ*, 10/274 (H no: 11468, 11478); İbn Huzeyme, *et-Tevhîd*, 2/500.

¹⁷⁹⁶ Ebü’s-Şeyh, *Kitâbü’l-Azame*, 3/1112 (H no: 606).

¹⁷⁹⁷ Buhârî, “Bed’ü’l-Halk”, 8 (H no: 3243); Müslim, “Sıfatü’l-Cenne”, 9 (H no: 2838/23).

“Yüce Rabbin arşı, kürsüsü تَبَارَكَ وَتَعَالَى وَكُرْسِيِّهِ وَعِظَمَ خَلْقِهِمَا وَعُلُوِّ الرَّبِّ تَبَارَكَ وَتَعَالَى فَوْقَ عَرْشِهِ ve her ikisinin yaratılışının büyüklüğü; Rabb Teâlâ'nın arşının fevkına ulüvvü” adı taşıyan bu bâbda 72 rivâyet geçmektedir. Bu sayı toplam rivâyetin %6 kadarını oluşturmaktadır. Muhaddislerin, zikri geçen mevzuları bazen bir kitap içinde ele aldıkları görülür. *Kitâbü'l-Arş ve mâ ruviye fih* adlı eser arş, kürsi ve istiva alanında yazılmış önemli bir çalışmadır. Ebû Ca'fer Muhammed b. Osmân b. Muhammed b. Ebî Şeybe İbrahîm el-Absî el-Kûfî¹⁷⁹⁸ tarafından “Cehmiyye'ye karşı reddiye” olarak yazılan bu eserde 90 kadar rivâyet bulunmaktadır. *Kitâbü'l-Azame*'deki 33 rivâyet *Kitâbü'l-Arş*'daki rivâyetlerle aynı veya benzerlik göstermektedir. Bu da yaklaşık %35'lere tekabül etmektedir.¹⁷⁹⁹ Her iki eserde de geçen rivâyetlerden bazıları şöyledir:

Birinci örnek:

2 - حَدَّثَنَا مُحَمَّدُ بْنُ يَحْيَى الْمَرْزُوقِيُّ أَنَا عَاصِمُ بْنُ عَلِيٍّ أَنَا أَبِي عَنْ عَطَاءِ بْنِ السَّائِبِ عَنْ سَعِيدِ بْنِ جُبَيْرٍ عَنْ ابْنِ عَبَّاسٍ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُمَا قَالَ: تَفَكَّرُوا فِي كُلِّ شَيْءٍ وَلَا تَفَكَّرُوا فِي اللَّهِ فَإِنَّ بَيْنَ السَّمَاءِ السَّابِعَةِ إِلَى كُرْسِيِّهِ سَبْعَةَ أَلْفِ سَنَةٍ نُورٌ وَهُوَ فَوْقَ ذَلِكَ تَبَارَكَ وَتَعَالَى

İbn Abbâs'ın (ra) şöyle dediği rivâyet edilmiştir: “Her şeyde tefekkür edin, ama Allah'ın zatı hakkında tefekkür etmeyin. Yedi kat sema ile Allah'ın kürsüsü arasında yedi bin senelik nur/ışık yılı mesafe vardır. Yüce Allah da bunların fevkindedir.”¹⁸⁰⁰ Rivâyet Ali b. Âsım (ö. 201/817) sebebiyle zayıf'tır. Zira Ali, Atâ'dan ihtilâtından sonra semada bulunmuştur. Nesâî onun için “metrûkü'l-hadîs” demiştir.¹⁸⁰¹ Ancak Zehebî, rivâyetin isnadını *hasen* olarak değerlendirir.¹⁸⁰² Rivâyet *Kitâbü'l-Arş*'in

¹⁷⁹⁸ Ebû Ca'fer İbn Ebî Şeybe 210/825 yılında dünyaya geldi. İlk hadis derslerini amcası Ebû Bekr İbn Ebî Şeybe'den (ö. 235/849) almıştır. Bilgi, zekâ ve geniş hadis birikimiyle çağının önde gelen hadis hafızları arasında yer almıştır. *Kûfe muhaddisi* diye anılmıştır. 297/910 yılında Bağdât'da vefat etti. *Suâlâtü Muhammed b. Osmân b. Ebî Şeybe li Ali b. el-Medînî, Kitâbü'l-Arş ve mâ ruviye fih, Kitâb fihî zikrû halkı Âdem, es-Sünen fi'l-fikh ve et-târih* adında kitapları vardır. Bkz. Emin Âşıkutlu, “Ebû Ca'fer İbn Ebî Şeybe”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1999), 19/443-444.

¹⁷⁹⁹ *Kitâbü'l-Azame*'deki hadis numaraları şöyledir: 1, 2, 3, 5, 22, 83, 84, 118, 122, 150, 194, 198, 199, 210, 212, 215, 216, 217, 218, 226, 227, 235, 245, 249, 271, 272, 291, 326, 345, 457, 463, 480, 496.

¹⁸⁰⁰ Ebû's-Şeyh, *Kitâbü'l-Azame*, 1/212 (H no: 2).

¹⁸⁰¹ Zehebî, *Siyer*, 9/249-262; Abdülvâsi, *Ziyâdât*, 67.

¹⁸⁰² Zehebî, *el-Arş*, 111.

başlarında bazı lafız farklılıklarıyla geçmektedir.¹⁸⁰³ Rivayet, çok kimse tarafından özellikle de akâid kitaplarında nakledildiği görülmektedir.¹⁸⁰⁴

İkinci örnek:

480 - أَخْبَرَنَا إِسْحَاقُ بْنُ أَحْمَدَ حَدَّثَنَا عَبْدُ اللَّهِ بْنُ عِمْرَانَ حَدَّثَنَا جَرِيرٌ عَنْ عَطَاءِ بْنِ السَّائِبِ عَنْ مَيْسَرَةَ عَنْ زَادَانَ رَجَمَهُ اللَّهُ تَعَالَى فِي قَوْلِهِ عَزَّ وَجَلَّ: وَيَحْمِلُ عَرْشَ رَبِّكَ فَوْقَهُمْ يَوْمَئِذٍ ثَمَانِيَةٌ قَالَ: أَرَجُلُهُمْ فِي التَّحُومِ لَا يَسْتَطِيعُونَ أَنْ يَرَفَعُوا أَبْصَارَهُمْ مِنْ شُعَاعِ النُّورِ

Zâzân (ö. 82/702) “O gün Rabinin aşını, bunların da üstünde şekiz (melek) yüklenir”¹⁸⁰⁵ meâlindeki ayet hakkında şöyle tefsirde bulunmuştur: “Bunların ayakları yerde, başları ise arşın yanındadır. Nurun şuâsından dolayı başlarını kaldırıp da bakamazlar.”¹⁸⁰⁶ Rivâyet *Kitâbü'l-Arş*'de Meysere'den nakledilmiş, Zâzân'dan denmemiştir. Bu sebepten isnadda *inkitâ* vârid olmuştur, rivayetin isnadı zayıftır. Ancak ravilerin hepsi sika'dır.¹⁸⁰⁷ Rivâyet Taberî ve Süyûtî tarafından tahrir edilmiştir.¹⁸⁰⁸

Üçüncü örnek:

344 - حَدَّثَنَا أَبُو بَكْرِ الْبَرَّارُ حَدَّثَنَا إِبْرَاهِيمُ بْنُ سَعِيدٍ حَدَّثَنَا أَبُو أُسَامَةَ حَدَّثَنَا زَكْرِيَّا بْنُ أَبِي زَائِدَةَ عَنْ ابْنِ أَشْوَعٍ عَنِ الشَّعْبِيِّ عَنْ مَسْرُوقٍ عَنْ عَائِشَةَ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهَا قَالَ: قُلْتُ: أَرَأَيْتَ قَوْلَهُ عَزَّ وَجَلَّ: ثُمَّ دَنَا فَتَدَلَّى قَالَ: جَبْرِيلُ عَلَيْهِ السَّلَامُ كَانَ يَأْتِيهِ فِي صُورَةِ الرَّجُلِ وَإِنَّهُ أَتَاهُ هَذِهِ الْمَرَّةَ فِي صُورَتِهِ الَّتِي هِيَ صُورَتُهُ

Mesrûk (rh) Hz. Âişe'ye (ra) “Sonra (Cebril ona) yaklaştı ve aşağıya doğru iyice süzüldü”¹⁸⁰⁹ meâlindeki ayet hakkında ne dersin?” diye sordu. Hz. Âişe (ra) şöyle dedi:

¹⁸⁰³ Rivâyet metni şöyle gelmiştir: فَكُفُّوا فِي كُلِّ شَيْءٍ وَلَا تَتَفَكَّرُوا فِي اللَّهِ فَإِنَّ بَيْنَ السَّمَاءِ وَالْأَرْضِ أَلْفَ نُوْرٍ وَهُوَ فَوْقَ ذَلِكَ “Her şeyi tefekkür edin ama Allah'ın zatını tefekkür etmeyin. Yedinci sema ile O'nun kürsüsü arasında bin nur vardır. O da bunların fevkindedir.” Bkz. İbn Ebî Şeybe, *el-Arş*, 342 (H no: 16).

¹⁸⁰⁴ Beyhakî, *el-Esmâ ve's-sıfât* (H no: 618); Lâlekâî, *Şerhu usûli i'tikâdi ehli's-sünne*, 927.

¹⁸⁰⁵ Hâkka, 69/17.

¹⁸⁰⁶ Ebü's-Şeyh, *Kitâbü'l-Azame*, 3/953 (H no: 480).

¹⁸⁰⁷ İbn Ebî Şeybe, *el-Arş*, 379 (H no: 30).

¹⁸⁰⁸ Taberî, *Câmiu'l-beyân*, 23/230 (Hâkka, 69/17); Süyûtî, *ed-Dürri'l-mensûr*, 7/274 (Gâfir, 40/7); Süyûtî, *el-Habâik*, 40.

¹⁸⁰⁹ Necm, 53/8.

“Cibrîl (as) Hz. Peygamber’e (sav) insan suretinde gelirdi; bu defa ona aslî suretinde geldi.”¹⁸¹⁰

4.2 İsnâd Özellikleri

Klasik eserlere bakıldığında hadislerin, *sened* ve *metin* olmak üzere iki ana bölümden oluştuğu görülür. Sözlükte “dayanmak, itimat etmek” manasındaki *sünûd* kökünden türeyen *isnâd* “temellendirmek, dayamak; sözü söyleyene kadar ulaştırmak, bir rivâyetin geliş yolunu haber vermek, ilk kaynağına götürmek” demektir. Terim olarak “rivâyet için kullanılan lafızlarla ravi veya ravileri anarak hadis metnini ilk söyleyene ulaştırmak” anlamına gelir.¹⁸¹¹ Sahâbe döneminde gelişen şekliyle bir isnad uygulamasından söz etmek mümkün olmadığı gibi gerekli de değildi.¹⁸¹² Rivâyetler ilk dönemlerde şifâhî olarak nakledilmiştir. İsnadın ilk kullanımı fitnelerin zuhur ettiği dönemlere rastlar.¹⁸¹³ İsnadın gerekliliğinden ilk söz edenin İbn Sîrîn (ö. 110/729) olduğu ifade edilir. O şöyle demiştir: *إِنَّ هَذَا الْعِلْمَ دِينٌ فَانْظُرُوا عَمَّنْ تَأْخُذُونَ دِينَكُمْ* “Şüphesiz ki bu ilim/hadis dindir. Öyleyse dininizi kimlerden aldığınıza iyi bakın!” İlk zamanlar isnaddan sormuyorlardı. Fitne zuhur edince Ehl-i sünnet’in hadisini almak Ehl-i bid’at’ın hadisini terk etmek için isnaddan sormaya başladılar.¹⁸¹⁴

İbn Ebî Hâtim’in İmam Mâlik’ten nakline göre hadise ilk isnadı uygulayan kimse İbn Şihâb ez-Zührî’dir.¹⁸¹⁵ Yüce Allah Muhammed (sav) ümmetini isnad nimetiyle sair ümmetlere üstün kılmıştır. Ebû Ali el-Ceyyânî (ö. 498/1105) şöyle der: “Allah bu ümmete (şu) üç şeyi has kılmış, daha önceki ümmetlere vermemiştir. Bunlar; isnâd, ensâb ve i’râbdır.”¹⁸¹⁶ Muhaddisler isnadı müekked sünnetlerden sayarlar.¹⁸¹⁷ Ali el-

¹⁸¹⁰ Ebü’s-Şeyh, *Kitâbü’l-Azame*, 2/769 (H no: 344).

¹⁸¹¹ Râmhürmüzî, *el-Muhaddisü’l-fâsıl*, 208; Hatîb el-Bağdâdî, *el-Kifâye*, 392; İbn Manzûr, *Lisânü’l-Arab*, “sened”, 3/220-221; Raşit Küçük, “isnad”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2001), 23/154-159.

¹⁸¹² Küçük, “isnad”, 23/154-159.

¹⁸¹³ Hz. Osman’ın şehit edilmesiyle başlayıp Cemel Vakası ve Sıffin Savaşı ile devam eden hadiseler, Hâricî isyanları, Yezîd b. Muâviye’nin yolladığı ordunun Harre’de Medineliler’le savaşıarak şehri yağmalaması, Haccâc b. Yûsuf’un Mekke’yi işgali ve Abdullah b. Zübeyr’in öldürülmesi İslâm toplumunun ilk karşılaştığı fitne hareketleri olarak tarihe geçmiştir. Bkz. Mustafa Çağrı, “fitne”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1996), 13/156-159.

¹⁸¹⁴ Müslim, “Mukaddime”, 5.

¹⁸¹⁵ İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve’t-ta’dîl*, 8/74; Küçük, “isnad”, 23/154-159.

¹⁸¹⁶ Ebü’l-Fazl Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr es-Süyûtî, *Ünmûzecü’l-lebîb fî hasâisi’l-habîb*, nşr. Ahmed Abbâs Sakar (el-Medînetü’l-Münevvere: ed-Dârü’l-Beydâ, 1995), 38.

¹⁸¹⁷ İbnü’s-Salâh, “أصل الإسناد خصيصة فاضلة من خصائص هذه الأمة وسنة بالغة من السنن المؤكدة” demiştir. Bkz. İbnü’s-Salâh, *Mukaddime*, 1/255-256.

Kârî (ö. 1014/1905) “İsnadın aslı, bu ümmetin değerli özelliklerinden kıymetli bir sünnet ve hatta farz-ı kifâyedir”¹⁸¹⁸ derken, İbn Hacer el-Heytemî de (ö. 974/1567) “İsnad sayesinde *mevzu hadis* diğerlerinden ayrılır; isnadı bilmek farz-ı kifâyedir” açıklamasında bulunur.¹⁸¹⁹ Rivâyet döneminde yazılan eserlerin umumiyetle isnad zikredilerek telif edildikleri görülür. İsnad sadece hadis kitaplarına özgü bir metot da değildir. Tefsir, fıkıh, akâid, tarih ve edebiyat alanında yazılan eserlerde isnad tekniği kullanılmıştır.¹⁸²⁰ İsnad, mücerred ravilerin zikredilmesinden ibaret değildir; o, aynı zamanda ravilerle ilgili hemen her durumu ortaya koyan ve muhteviyatın kabul edilebilirlik derecesini de belirleyen kaideler bütünüdür.¹⁸²¹ Haberin kaynağının bilinmesi ve bize nasıl ulaştığı önemli bir konudur. Zira bize nakledilen haberlerin aslı olmama veya eksik/ziyade ile anlatılması ihtimal dâhilindedir. Söz konusu haber dinî muhteviyatlı ise rivayetinin daha itinalı yapılması gerekmektedir. Bu bakımdan rivâyetlerde isnad gerekli görülmüş ve bu konuya dair çeşitli usûl ve kaideler geliştirilmiştir.

Ebü’ş-Şeyh, araştırmamıza konu ettiğimiz *Kitâbü’l-Azame*’yi tıpkı selefleri ve çağdaşları gibi hadis rivâyet tekniğini kullanarak telif etmiştir. Bütün metinleri isnadla rivâyet eden Ebü’ş-Şeyh’i takdir etmek gerekir. Senedli rivâyetleri aynı zamanda onun ilme olan hırsını ve hüsn-ü ihtiyarını göstermektedir.¹⁸²² Akâid meselelerinin sağlam delillere dayanması gerekir. İbn Teymiyye “Hadisle ihticâc etmek ancak sübutundan sonra caiz olabilir. Rivâyetlerle ihticâc eden bir kimseye gereken evvela onu tespit etmesidir”¹⁸²³ diyerek rivâyetlerin güvenilirlik bakımından sağlamlığının tespit edilmesinin öncelikli bir iş olduğuna işaret etmiştir. Bu bakımdan eserde geçen rivâyetlerin isnad ve metinle ilgili ilimler dikkate alınarak incelemeler yapılması elzem olmaktadır. Hadis usûlü çalışmalarında isnadın farklı açılardan ele alındığı görülür. Bu çalışmaların önemli bir kısmı rivâyetin sıhhatini araştırmaya yöneliktir. İsnad bilgileri,

¹⁸¹⁸ Ebü’l-Hasen Ali b. Sultân el-Kârî, *Şerhu Şerhi Nühbeti’l-fiker fi mustalahi ehli’l-eser*, thk. Muhammed Nizâr Temîm (Beyrût: Dâru’l-Erkâm, 1994), 194.

¹⁸¹⁹ Abdülazîz Muhammed Fârih, *Înâyetü’l-ulemâ bi’l-isnâd ve ilmi’l-cerh ve’t-ta’dîl* (Suûdî Arabistan: Mecmau’l-Meliki’l-Fahd), 8.

¹⁸²⁰ Muhammed Mustafa el-A’zamî, *Dirâsât fi’l-hadîsi’n-nebî* (Beyrût: el-Mektebetü’l-İslâmî, 1992), 1/404. Ayrıca bkz. Ali Çelik, “Tarih Yazıcılığında İsnadın Kullanılışı Ya Da Rivayetçi Metod”, *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi* 3/3 (Haziran 2003), 15.

¹⁸²¹ Emin Uz, “İsnad Sisteminin Arap Edebiyatında Kullanımı ve Diğer Nakli İlimlerle Mukayesesi”, *Afyon Kocatepe Üniversitesi, İslâmî İlimler Fakültesi Dergisi* 2/2 (Aralık 2019), 178.

¹⁸²² Abdülvâsi, *Ziyâdât*, 45.

¹⁸²³ Ebü’l-Abbâs Ahmed b. Abdülhalîm el-Harrânî İbn Teymiyye, *Minhâcî’s-sünne*, thk. Muhammed Reşâd Sâlim (Medîne: Câmîatü’l-İmâm Muhammed b. Suûd, 1. Basım, 1986), 4/444; 6/159.

kitabı telif eden muhaddis hakkında da bir kanaatin oluşmasına imkân verir. Bu bakımdan *Kitâbü'l-Azame*'deki rivâyetlerin “isnad özellikleri”nin bilinmesi gerekmektedir.

Rivâyet denildiğinde ilk akla gelen unsurlardan birisi şüphesiz rivâyet esnasında kullanılan özel aktarım ifadeleridir. Bu nedenle de naklî ilimlerin hemen hepsinde sened içerisinde yer alan isimleri birbirine bağlayan lafızların özenle seçilmesi gerektiğinin altı çizilmiştir.

4.2.1 İsnâd Lafızları

İsnad, ravi isimlerinin ve rivâyet lafızlarının bulunduğu ilk kısımdır. Rivâyet denildiğinde ilk hatırlanan nakil esnasında kullanılan ve şekilsel bir görünüm arz eden “rivâyet/isnad lafızları”dır. İsnad lafızları özenle seçilmiştir ve edâ esnasında kullanımı istenmiştir. Hadisin hocadan hangi yolla aldığını gösteren kelimeye “edâ sîgası” veya “edâ lafzı” denilmiştir. Bir haberin güvenilir olup olmadığını anlamak için onu rivâyet eden kimsenin şahsiyetine, dürüstlüğüne ve hâfıza gücüne bakıldığı kadar, haberi hangi tarzda öğrendiğini anlamaya yarayan edâ lafızlarına da bakmak gerekir. Hadis rivâyetinde edâ lafızları tâbiîn devrinden itibaren aranmış, bu sîgalar haberlerin *sahîh*, *hasen* ve *zayıf* sayılmasında etkili olmuştur. Rivâyet lafızlarının yetmiş civarında olduğu belirtilmektedir.¹⁸²⁴ Hadis tahammül yolları hadis naklinde ve rivâyetlerin değerlendirilmesinde önemli yere sahiptir.¹⁸²⁵

Kitâbü'l-Azame'deki rivâyet lafızları iki şekilde ele alınmıştır. Bunlardan ilki Ebü's-Şeyh'in, hocalarından rivâyet ederken kullandığı rivâyet lafızlarıdır. Ebü's-Şeyh'in kullandığı rivâyet lafızları onun hocalarından hangi yolla rivâyeti aldığını göstermesi bakımından önemlidir. Bu nedenle isnadlardaki genel rivâyet lafızlarından ayrı olarak Ebü's-Şeyh'in hocalarından hadis alırken kullandığı rivâyet lafızlarını araştırmak ve oranları tespit etmek önemli bir husus görülmektedir. İsnadda ravi isimlerinin dışında kalan her bir *fiil* ve *edat* rivâyetin nasıl edâ edildiğine delâlet eder. İsnad lafızlarına

¹⁸²⁴ İsmail Lütfi Çakan, *Hadis Usulü* (İstanbul: İFAV Yayınları, 2006), 60-63.

¹⁸²⁵ Tahammül Yolları: 1. Semâ 2. Kırâat 3. Mukâtebe 4. İcâzet ve Munâvele 5. Vicâde 6. Hıfz 7. Edâ. Geniş bilgi için bkz. Nevzat Aşık, “tahammül”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2010), 39/380-382.

edâ sîgaları da denmiştir.¹⁸²⁶ İsnad lafızlarını *rivâyet sîgaları*, *zamanlı ve zamansız sîgalar* şeklinde ifade edenler de olmuştur.¹⁸²⁷ *Kitâbü'l-Azame*'deki isnad araştırmaları rivayetlerin sıhhat durumları ve raviler hakkında bilgi vermenin yanında isnadlarda hangi sîganın ne yoğunlukta kullanıldığı bilgisini de verecektir.

4.2.1.1 Fiil olarak gelenler

Tahdîs Sîgası

“Tahdîs sîgası”, hadisin semâ yoluyla rivâyet edildiğini gösteren bir terimdir. Bu sîganın genelde hadis kitaplarında (حَدَّثَنَا) ve (حَدَّثَنِي) olarak iki şekilde geldiği görülmektedir. (حَدَّثَنَا) “bize tahdîs etti, bize rivâyet etti” demektir. (حَدَّثَنَا) şeklinde çoğul zamiri ile gelirse hadisi alırken orada birkaç kişinin olduğu, (حَدَّثَنِي) şeklinde tekil zamiri ile gelirse hadisi alırken orada bir kişinin olduğu anlaşılır. Bu iki terime, 2./8. ve 3./9. yüzyıllarda *kırâat*, *icâzet*, *arz*, *kitâbet* ve *i'lâm* yoluyla alınmış hadisleri naklederken yer verildiği görülmektedir. Özellikle Hasan-ı Basrî, Atâ b Ebî Rebâh, İbn Şihâb ez-Zührî, Ebû Hanîfe, Süfyân es-Sevrî ve İmam Mâlik gibi âlimler söz konusu iki lafzın *kırâat* yoluyla alınan hadislerin rivâyetinde kullanmakta bir sakınca görmemişlerdir. Daha sonraki dönemde *kırâat* yoluyla alınan hadislerin bu iki lafızla rivâyet edilmesi üzerinde ihtilaf edilmişse de *semâ* yoluyla alınan hadislerin kullanımda ittifak hâsıl olmuştur. Bu sebeple (حَدَّثَنَا) ve (حَدَّثَنِي) lafızları 3./4. yüzyıldan itibaren sadece *semâ* yoluyla alınan hadisler hakkında kullanılmaya başlanmıştır.¹⁸²⁸ Derece olarak semâ sîgasından sonra (حَدَّثَنَا) ve (حَدَّثَنِي) rivâyet lafızları gelir.¹⁸²⁹ Şu'be (ö. 160/776) “haddesenâ” ve “ahberanâ” ile rivayet edilmeyen bütün hadislerin abur cubur olduğunu ifade eder.¹⁸³⁰

Kitâbü'l-Azame rivâyetlerinin isnadlarında en fazla kullanılan rivâyet lafızlarının (حَدَّثَنَا) ve (حَدَّثَنِي) olduğu görülmektedir. Ebü's-Şeyh, toplamda 1303 rivâyetin 1160

¹⁸²⁶ Mücteba Uğur, “edâ”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1994), 10/388-389.

¹⁸²⁷ Muhammed Enes Topgöl, *İsnadı okumak: Hadis Tarihinin Anlaşılmasında İsnadın Rolü* (İstanbul: İFAV Yayınları, 2022).

¹⁸²⁸ Erdinç Ahahatlı, “tahdîs”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2010), 39/391-392.

¹⁸²⁹ Süyûtî, *Tedribür-râvî*, 130.

¹⁸³⁰ Râmhürmüzî, *el-Muhaddisü'l-fâsıl*, 517; Hatîb el-Bağdâdî, *el-Kifâye*, 283.

kadarını tahdîs rivâyet lafızlarıyla almıştır. Bunlardan 1128 kadarı (حَدَّثَنَا) sîgasıyla, 31 kadarı da (حَدَّثَنِي) sîgasıyla gelmiştir. Bir tanesi de (ثُمَّ كَذَلِكَ حَدَّثَنِي) şeklindedir.¹⁸³¹

Kitâbü'l-Azame'deki rivâyetlerin kâhir çoğunluğunun tahdîs rivâyet lafzıyla gelmesi, rivâyetlerin ekseriyetini de *semâ* yoluyla aldığını göstermektedir. Bunun böyle olması tabiidir, zira o, hocalarıyla mülaki olmuştur. Ebü's-Şeyh'in uzun ömürlü olması, çok sayıda muhaddisle karşılaşması ve rihleleri ona bu imkânı sağlamıştır. (حَدَّثَنَا) ve (حَدَّثَنِي) lafızlarındaki zamirler dikkate alındığında rivâyetlerin ekseriyetinin ilim meclislerinde alındığına delalet etmektedir. 30/31 rivâyetin (حَدَّثَنِي) şeklinde gelmesi de şeyhleri ile başbaşa kaldığında ya da özel olarak ders aldığı bir sırada rivâyeti aldığına delildir. Tespitlerimize göre *Kitâbü'l-Azame*'deki tüm isnadlarda geçen tahdîs sîgaları 4443 kadardır. Bunlardan 4170 kadarı (حَدَّثَنَا),¹⁸³² 273 kadarı da (حَدَّثَنِي) şeklinde gelmiştir. Bu sayılar isnâdlarda, tahdîs sîgalarının diğer sîgalara oranla daha fazla kullanıldığını göstermektedir. Tahammül ve edâ sîgaları içinde tahdîs ve semânın önemi dikkate alındığında *Kitâbü'l-Azame*'deki isnadların ekser itibariyle sağlam bir şekilde nesilden nesile aktarıldığına işaret etmektedir. Ancak tahdîs sîgasının semânın dışında *kırâat*, *icâzet*, *arz*, *kitâbet* ve *i'lâm* yoluyla alınmış hadisleri de kapsadığını hatırlamak gerekir. Bu durumda *Kitâbü'l-Azame*'deki tahdîs sîgalarının mezkûr usûllere delâlet edip etmediği, delâlet ediyorsa hangisine delâlet ettiği önemli bir araştırma konusudur. Ebü's-Şeyh'in tahdîs sîgasını bu edâ usûllerinden herhangi birisinin yerine kullanma ihtimali bulunmaktadır.

Örnekler:

3 - حَدَّثَنَا الْوَلِيدُ بْنُ أَبَانَ حَدَّثَنَا أَحْمَدُ بْنُ مَهْدِيٍّ أَنَا عَاصِمُ بْنُ عَلِيٍّ أَنَا أَبِي عَنْ عَطَاءِ بْنِ السَّائِبِ عَنْ سَعِيدِ بْنِ جُبَيْرٍ عَنْ ابْنِ عَبَّاسٍ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُمَا عَنِ النَّبِيِّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ

83 - حَدَّثَنِي أَبِي رَحِمَهُ اللَّهُ تَعَالَى وَالْوَلِيدُ قَالَا: حَدَّثَنَا يُونُسُ حَدَّثَنَا أَبُو دَاوُدَ قَالَ: حَدَّثَنَا حَمَّادُ بْنُ سَلَمَةَ عَنْ يَعْلَى بْنِ عَطَاءٍ عَنْ وَكِيعٍ بْنِ خُذَيْسٍ عَنْ أَبِي رَزِينٍ

¹⁸³¹ Ebü's-Şeyh, *Kitâbü'l-Azame*, 2/705 (H no: 294).

¹⁸³² Isnadlardaki (نا) şeklindeki kısaltmalar bu sayıya dâhil değildir.

294 - ثُمَّ كَذَلِكَ حَدَّثَنِي عَبْدُ اللَّهِ بْنُ سُلَيْمٍ عَنْ أَحْمَدَ بْنِ مُحَمَّدَ بْنِ غَالِبِ بْنِ خَالِدِ الْبَاهِلِيِّ حَدَّثَنَا مُحَمَّدُ بْنُ إِبْرَاهِيمَ بْنِ الْعَلَاءِ حَدَّثَنَا إِسْمَاعِيلُ بْنُ عَبْدِ الْكَرِيمِ الصَّنْعَانِيُّ حَدَّثَنِي عَبْدُ الصَّمَدِ بْنُ مَعْقِلٍ عَنْ وَهْبِ بْنِ مُنَبِّهِ رَحِمَهُ اللَّهُ تَعَالَى

İsnadlarda tahdîs sîgası bazen “semi’tü” ile beraber *muzari* şekliyle de kullanıldığı olmuştur. *Kitâbü’l-Azame* isnadlarında 16 yerde (يحدث) “semi’tü” veya “semia” sîgasından sonra gelmiştir.¹⁸³³

126 - حَدَّثَنَا مُحَمَّدُ بْنُ الْعَبَّاسِ حَدَّثَنَا الدَّوْرَقِيُّ حَدَّثَنَا بِهِزُ بْنُ أَسَدٍ حَدَّثَنَا شُعْبَةُ عَنْ عَمْرِو بْنِ مُرَّةَ قَالَ: سَمِعْتُ أَبَا عُبَيْدَةَ يُحَدِّثُ عَنْ أَبِي مُوسَى رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُ

İhbâr Sîgası

“İhbâr sîgası” genellikle hadisin kırâat yoluyla rivâyet edildiğini gösteren bir terimdir. Hadisi hocasından başkaları ile birlikte rivâyet eden kimse (أَخْبَرَنَا) “bize haber verdi”, tek başına rivâyet eden de (أَخْبَرَنِي) “bana haber verdi” diyerek edâ eder. (خَبَرْنَا) “bize haber verdi”, (خَبَرَنِي) “bana haber verdi” elfazı ise, Evzâî’ye göre ravinin hadisi hocasından icâzet yoluyla aldığını belirtmek üzere kullanılmalıdır. Bazı âlimler (أَخْبَرْنَا) ve (حَدَّثْنَا) sîgalarının semâ ve kırâat metotlarına delâlet etmeleri açısından aynı anlama geldiklerini söylemişlerdir. 2./8. yüzyılın ortalarından itibaren *ihbâr* terimi “bize haber verdi” manasında bir söz olmaktan çıkmış “ben şeyhe okudum, arz ettim” anlamında kullanılmaya başlamıştır.¹⁸³⁴ Derece bakımından (حَدَّثْنَا) ve (حَدَّثَنِي) sîgasından sonra (أَخْبَرْنَا) ve (أَخْبَرَنِي) sîgaları gelir.¹⁸³⁵

Kitâbü’l-Azame’de toplamda 1303 rivâyetin 89 kadarı *ihbâr* rivâyet lafızlarıyla geldiği görülmektedir. Bunlardan 86 tanesi (أَخْبَرْنَا) sîgasıyla, 3 tanesi de (أَخْبَرَنِي) şeklinde gelmiştir. Bunlardan iki tanesinin başında (وَأَخْبَرْنَا) ve (وَأَخْبَرَنِي) şeklinde “vav” harfi getirilmiştir.¹⁸³⁶ Tahdîs sîgasında olduğu gibi *ihbâr* sîgasının da *semâ*, *kırâat*, *arz* gibi çeşitli tahammül ve edâ rivâyet lafızlarına delâleti söz konusudur.¹⁸³⁷ Ancak Ebü’ş-Şeyh hocalarından rivâyette bulunurken *ihbâr* sîgalarını hangi maksatla ve ne yerinde kullandığını tam olarak bilinmemektedir. Bu sebeple isnadlarda geçen *ihbâr*

¹⁸³³ H no: 66, 76, 126, 363, 384, 432, 543, 591, 665, 751, 781, 814, 892, 1018, 1022, 1295.

¹⁸³⁴ Ahmet Yücel, “ihbâr”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2000), 21/528-529

¹⁸³⁵ Süyûtî, *Tedribür-râvî*, 130.

¹⁸³⁶ Ebü’ş-Şeyh, *Kitâbü’l-Azame*, 5/1741 (H no: 1220); 2/527 (H no: 180).

¹⁸³⁷ Uğur, “edâ”, 10/389; Yücel, “ihbâr”, 21/528-529.

sîgalarının hadis tahammül yollarından biri olan *semâ*, *kırâat*, *icâzet*, *münâvele* gibi usûllerden birine delâlet edebileceğini ifade etmek mümkündür.¹⁸³⁸ Aynı kökten gelen (خَبَرْنَا) ve (خَبَرَنِي) sîgaları *Kitâbü'l-Azame*'nin isnadlarının hiçbir yerinde geçmemektedir. Mezkûr sîgaları Ebü's-Şeyh kullanmadığı gibi kendisinden önceki raviler de kullanmamışlardır.

Örnekler:

13 - أَخْبَرَنَا أَبُو يَعْلَى الْمُوصِلِيُّ أَنَا عَبْدُ الصَّمَدِ قَالَ: سَمِعْتُ الْفَضِيلَ يَقُولُ: قَالَ الْحَسَنُ

180 - وَأَخْبَرَنِي مُحَمَّدُ بْنُ زِيَادٍ عَنْ أَحْمَدَ بْنِ أَبِي الْحَوَارِيِّ عَنْ عُثْبَةَ بْنِ الْوَلِيدِ قَالَ

647 - أَخْبَرَنِي مُحَمَّدُ الْمَصَافِي حَدَّثَنَا ابْنُ الْبَرَاءِ قَالَ: حَدَّثَنَا عَبْدُ الْمُنْعِمِ بْنُ إِدْرِيسَ عَنْ أَبِيهِ عَنْ وَهْبٍ عَنْ سَلْمَانَ

1220 - وَأَخْبَرَنَا الْمَرْزُوقِيُّ حَدَّثَنَا عَاصِمُ بْنُ عَلِيٍّ حَدَّثَنَا أَبِي عَنْ يَحْيَى الْبَكَّاءِ قَالَ: حَدَّثَنِي عَبْدُ اللَّهِ بْنُ عُمَرَ عَنْ عُمَرَ

Kâle Sîgası

“Kâle sîgası” hadisin *semâ*, *kırâat* gibi tahammül yollarıyla rivâyet edildiğini veya rivâyette *tedlîs* yapıldığını gösteren bir terimdir. Sözlükte “dedi, söyledi” anlamına gelen (قَالَ) lafzı terim olarak “ravinin hadisi hocasından *semâ*, *kırâat*, *münâvele*, *icâzet*, *vicâde* gibi tahammül yollarından biri ile aldığını ifade eder.¹⁸³⁹ Hadisin hocadan hangi usulle alındığını açıkça göstermez.¹⁸⁴⁰ 2./8. ve 3./9. yüzyıllarda bu sîganın *vicâde* yoluyla elde edilmiş, ancak *semâ* gerçekleştirememiş hadislerin rivâyetinde kullanıldığı da görülmektedir. (قَالَ) sîgası, aynı dönemde isnadında kopukluk ve *tedlîs* bulunan rivâyetlerde de yer almıştır. Dolayısıyla rivâyet *semâa* delâlet ettiği gibi *tedlîs* ve *inkitâa*'ya da delâlet edebilir.¹⁸⁴¹

Ebü's-Şeyh'in kullandığı tahammül sîgalarından biri de (قَالَ) sîgasıdır. *Muallak* rivâyetlerde kullanmıştır. Ebü's-Şeyh, tahdîs ve ihbâr sîgalarından sonra en fazla (قَالَ)

¹⁸³⁸ Ay, Ebü's-Şeyh el-İsfahani'nin *Kitâbü'l-Azame*'sindeki Rivâyetlerin Değerlendirilmesi, 121.

¹⁸³⁹ Ahmet Yücel, “kâle”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2001), 24/242-243.

¹⁸⁴⁰ Aydın, *Hadis İslahları Sözlüğü*, 160.

¹⁸⁴¹ Yücel, “kâle”, 24/242-243.

sîgasına yer vermiştir. İsnadların ilk kelimelerini ve rivâyet numaralarından hemen sonrasını dikkate aldığımızda toplamda 35 adet (قَالَ) sîgasının yer aldığı görülmektedir. Bunların da 30 tanesinin (قَالَ), 3 tanesinin (وَقَالَ), bir tanesinin de (وَبِإِسْنَادِهِ عَنْ وَهْبٍ رَحِمَهُ) şeklinde geldiği tespit edilmiştir. Ebü's-Şeyh'in *Kitâbü'l-Azame*'de (قَالَ) rivâyet lafzını hangi tahammül ve edâ usûlü yerine kullandığına dair bir açıklaması bulunmamaktadır. Dolayısıyla (قَالَ) sîgası semâya ve başka tahammül yollarına delâlet etmesi muhtemeldir. (قَالَ وَهْبُ بْنُ مُنَبِّهٍ) ibaresi semâa delâlet ettiği gibi (وَقَالَ وَهْبُ بْنُ مُنَبِّهٍ) ve (قَالَ) (أَحْمَدُ بْنُ حَنْبَلٍ رَحِمَهُ اللَّهُ تَعَالَى) gibi ibareler de inkıtaya delâlet etmektedir. Zira Ebü's-Şeyh'in rivâyette bulunduğu Vehb b. Münebbih ve Ahmed b. Hanbel ile mülaki olması söz konusu değildir. Bu nedenle bu rivâyetlerin isnadında *inkıta* ' bulunmaktadır. Ebü's-Şeyh'in söz konusu rivâyetleri yanında bulundurduğu çeşitli kitaplardan alma ihtimali bulunmaktadır.¹⁸⁴² “Ve kâle” lafzı, isnadları aynı arka arkaya gelen ikinci rivayetlerde kullanıldığı da görülmektedir.

Örnek:

55 - حَدَّثَنَا قَالَ: حَدَّثَنِي الصَّلْتُ بْنُ حَكِيمٍ عَنْ جَعْفَرِ بْنِ سُلَيْمَانَ عَنْ رَجُلٍ مِنْ أَهْلِ صَنْعَاءَ أَطْنُتُهُ عَبْدَ الصَّمَدِ عَنْ وَهْبٍ

56 - وَقَالَ وَهْبُ بْنُ مُنَبِّهٍ رَحِمَهُ اللَّهُ

Yukarıda zikredilen 55 nolu rivayetin isnadı tam verilmiştir. 56 nolu rivayetin de isnadı aynı olduğundan tekrara gidilmemiş, (وَقَالَ وَهْبُ بْنُ مُنَبِّهٍ رَحِمَهُ اللَّهُ) denilerek rivayetin metnine geçiş yapılmıştır. İsnadlarda (قَالَ) sîgasının değişik şekillerde geldiği de olmaktadır. 20'den fazla yerde (قَالَ: قُلْتُ) şeklinde geldiği görülmüştür. Keza özellikle senedin kaynağına yakın kısımlarında sıklıkla (يَقُولُ ... سَمِعْتُ) “fûlânı derken duydum” şeklinde (يَقُولُ) lafzının (سَمِعْتُ) lafzıyla birlikte kullanıldığı da olmuştur.¹⁸⁴³

¹⁸⁴² Rivayet ziyade elfaz ile *Kitâbü'z-Züh'd*'de geçmektedir. Bkz. Ahmed b. Hanbel, *Kitâbü'z-Züh'd* (Beyrût: Dâru'l-Küttübî'l-İlmiyye, 1420), 1/60 (H no: 362).

¹⁸⁴³ 43 kadar yerde (يَقُولُ ... سَمِعْتُ) şeklinde “yekûlü” sîgası “semi'tü” sîgası ile birlikte kullanılmıştır. Örnek: حَدَّثَنَا إِسْحَاقُ بْنُ أَبِي خَسَّانَ الْأَنْمَاطِيُّ وَإِبْرَاهِيمُ بْنُ مُحَمَّدٍ بْنِ الْحَارِثِ قَالَا: حَدَّثَنَا أَحْمَدُ بْنُ أَبِي الْخَوَارِيزْمِيِّ حَدَّثَنَا أَبُو عَصَمَةَ قَالَ: سَمِعْتُ أَبَا زَيْدٍ يَقُولُ: رَأَيْتُ سَفْيَانَ الثَّوْرِيَّ رَحِمَهُ اللَّهُ Bkz. Ebü's-Şeyh, *Kitâbü'l-Azame*, 1/316 (H no: 59).

Örnekler:

32 - قَالَ جَدِّي: عَنْ أَبِي عُثْمَانَ عَنِ الْخُلَوَانِيِّ حَدَّثَنَا عَبْدُ الْمَجِيدِ بْنُ أَبِي رَوَادٍ عَنْ وَهْبِ بْنِ الْوَرْدِ قَالَ: قَالَ عِيسَى عَلَيْهِ السَّلَامُ

1301 - وَقَالَ جَعْفَرُ بْنُ أَحْمَدَ حَدَّثَنَا ابْنُ مَنِيعٍ حَدَّثَنَا مَرْوَانُ عَنْ عِيسَى الْبَصْرِيِّ عَنْ قَتَادَةَ عَنْ سَعِيدِ بْنِ أَبِي الْحَسَنِ قَالَ

Ebü's-Şeyh *Kitâbü'l-Azame*'de rivâyetleri şeyhlerinden naklederken 38 yerde (قَالَ) sîgasını kullanmıştır. Bu lafızla yapılan rivâyetleri semâ yoluyla veya kâle'nin delâlet ettiği diğer yollardan biri ile de almış olabilir. Mesela (قَالَ جَدِّي رَحِمَهُ اللَّهُ تَعَالَى) “dedem Allah ona rahmet etsin şöyle dedi” rivâyet lafzı onun bu rivâyeti dedesinden kuvvetle semâ ettiğine işaret etmektedir. Bazı yerlerde isnad kâle sîgasıyla başlatılmış ve hemen ardından tahdîs ve ihbâr sîgaları getirilmiştir. Tüm isnadlar dikkate alındığında 23 yerde (قَالَ وَحَدَّثَنَا) şeklinde, 24 yerde ise (قَالَ حَدَّثَنَا), 97 yerde (قَالَ وَأَخْبَرَنَا); 2 yerde (قَالَ أَخْبَرَنَا) şeklinde görülmüştür.

644 - قَالَ أَخْبَرَنَا أَبُو يَعْلَى الْمُوصِلِيُّ حَدَّثَنَا أَبُو الرَّبِيعِ الرَّهْرَانِيُّ حَدَّثَنَا يَعْقُوبُ الْقُمِّيُّ

“Kâle” lafzı ile ilgili bir diğer husus da tahdîs lafızlarıyla birlikte zikredilmesi veya zikredilmemesidir. Çoğu zaman tahdîs veya inbâ sîgaları önünde kâle sîgası yazılmaz. *Kitâbü'l-Azame* isnadlarında her ikisine de yer verilmekle birlikte daha ziyade kâle sîgasının yazılmadığı şeklinde görülür. 12 nolu rivayette “kâle” lafızları izhar edilmiştir.

12 - حَدَّثَنَا أَحْمَدُ بْنُ عَمَرَ قَالَ: أَنَا عَبْدُ اللَّهِ بْنُ مُحَمَّدِ بْنِ غُبَيْدٍ قَالَ: أَنَا عَبْدُ الْأَعْلَى بْنُ وَاصِلٍ قَالَ: حَدَّثَنِي أَحْمَدُ بْنُ عَاصِمِ الْعَبَّادَانِيِّ

Zekera Sîgası

Sözlükte “ezberlemek, hatırlamak, anmak” manasındaki (ذَكَرَ) kelimesi terim olarak “ravinin bir hadisi hocasından *semâ*, *kirâat* ve *vicâde* gibi tahammül yollarından biriyle aldığı” ifade eder. Bu sîga (ذَكَرَ لِي) ve (ذَكَرَ لَنَا) şeklinde de kullanılmaktadır. Muhaddisler arasında bu sîganın *muttasıl isnada* delâlet ettiğini ve “haddesenâ”

Revâ Sîgası

“Revâ” kelimesi sözlükte “rivâyet etti” manasına gelir. *Rivâyet* kelimesi terim olarak “hadisi veya bir haberi söyleyene veya yapana isnâd etmek” demektir. Her rivayeti, kendinden öncekilerden nakleden bir şeyh ve o şeyhten bu rivayeti alıp nakleden bir ravi bulunur. Hocanın bir rivayeti raviye aktardığını ifade etmek için genellikle (رَوَى) “ona rivayet etti”, ravinin hocadan rivayette bulunduğunu belirtmek için de (رَوَى لَهُ) “ondan rivayette bulundu” tabirleri kullanılır.¹⁸⁵⁰ Hadisi öğrenen ve edâ lafızlarından biriyle nakleden kimseye de “ravi” denmiştir.¹⁸⁵¹ Rivâyet sîgasının, hadis ve sünnetin nakli için kullanılan genel bir terim olduğu anlaşılmaktadır. *Kitâbü’l-Azame*’de rivâyet lafzı sayısı az da olsa çeşitli şekillerde geçmektedir. Ebü’s-Şeyh isnadların başında toplam 7 tane “rivâyet sîgası” kullanmıştır.¹⁸⁵² Bunlardan 4 tanesi (رَوَى) şeklinde, 3 tanesi de (وَرَوَاهُ) şeklinde geçmektedir. Hepsinin başında vav harfi yer almıştır. (وَرَوَاهُ) ibaresi ile gelen rivâyetlerin bir önceki rivâyetlerle alakalı olduğu anlaşılmaktadır. Ancak rivâyet lafzının *tahammülü’l-hadîs* sîgalarından hangisine delâlet ettiği hususunu tespit etmek hayli güç bir durumdur. (قَالَ) sîgasında olduğu gibi Ebü’s-Şeyh’in bu rivâyetleri yanında bulundurduğu kitaplardan naklettiği anlaşılmaktadır.

Örnekler:

84 - وَرَوَاهُ شُعْبَةُ عَنْ يَعْلَى بْنِ عَطَاءٍ عَنْ وَكِيعٍ بْنِ حُسَيْنٍ عَنْ أَبِي رَزِينٍ عَنْ عَمْرِو بْنِ النَّبِيِّ

269 - وَرَوَى هُشَيْمٌ عَنْ أَبِي بَشِيرٍ عَنْ مُجَاهِدٍ

134 - وَرَوَاهُ سُفْيَانُ عَنْ عَمَارِ الدُّهْنِيِّ عَنْ مُسْلِمِ الْبَطِينِ عَنْ سَعِيدِ بْنِ جُبَيْرٍ عَنْ ابْنِ عَبَّاسٍ

1120 - رَوَى إِسْمَاعِيلُ بْنُ أَبِي خَالِدٍ عَنْ السُّدِّيِّ قَالَ

84 nolu rivâyet bir önceki 83 nolu rivâyetin devamı gibidir. Bu rivâyeti müellif babasından ve Velîd’den muttasıl olarak rivâyet etmiştir. Ebü’s-Şeyh rivâyetin iki

¹⁸⁵⁰ Mehmet Efendioğlu, “rivâyet”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2008), 35/135.

¹⁸⁵¹ Efendioğlu, “râvi”, 34/472.

¹⁸⁵² 84, 134, 269, 303, 1120, 1125, 1135 nolu rivâyetler (رَوَى) kelimesiyle başlamaktadır.

tarîkine işaret etmiş oluyor. 83 nolu rivâyeti Tayâlisî *el-Müsned*'inde nakletmiştir.¹⁸⁵³ 269 nolu rivâyet de 281 nolu rivâyetle muttasıl olarak zikredilmiştir. Senedi aynı olup mükerrer rivâyetlerdendir.¹⁸⁵⁴ Bu örnekler “ravâ lafzı” ile gelen rivâyetlerin Ebü's-Şeyh'in yanında bulundurduğu eserlerden aldığı anlaşılmaktadır. *Ravâ* ile gelen 7 rivâyetin isnadında kopukluk bulunmaktadır. Ancak 3 rivâyetin isnadı muttasıl olduğu görülmektedir.¹⁸⁵⁵ Ebü's-Şeyh'in bu lafızları genellikle *muallak* olarak naklettiği rivâyetlerde kullandığı görülmektedir. (وَرَوَاهُ ابْنُ الْمُبَارَكِ) lafzı buna örnek olarak verilebilir. Ebü's-Şeyh bu rivâyeti doğrudan İbnü'l-Mübârek'ten naklediyor. Bu da *Kitâbü'z-Zühd*'ün yanında olduğunu göstermektedir.¹⁸⁵⁶ Bazen rivayet sîgası'nın muzari ve mazi-meçhul şeklinde zikredildiği de olmuştur.

508 - قَالَ كَانَ مَسْرُوقُ بْنُ الْأُجْدَعِ يَرْوِي عَنْ عَائِشَةَ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهَا

1051 - حَدَّثَنَا إِبْرَاهِيمُ حَدَّثَنَا الرَّبِيعُ أَخْبَرَنَا الشَّافِعِيُّ قَالَ: وَرَوَى عَنْ ابْنِ أَبِي لَبِيدٍ عَنْ أَبِي سَلَمَةَ رَجَمَهُ اللَّهُ تَعَالَى

508 nolu rivayette iki metin nakledilmiştir. Birinci metnin isnadı verilirken ikinci metnin isnadı verilmemiş, “Mesrûk b. el-Ecda’, Âişe’den (ra) rivayet ederdi” denilmiş ve ardından metin zikredilmiştir. Rivayet bu haliyle *muallak* olarak görünmektedir. Hz. Âişe’den (ra) gelen bu merfu rivayeti Mervezî (ö. 294/907) *Kitâbü Ta’zîmi kadri’s-salât*’ında nakletmiştir. Rivayetin isnadı hafzedilerek buradan alındığı anlaşılmaktadır.¹⁸⁵⁷

İnbâ Sîgası

Hadisin icâzet yoluyla rivâyet edildiğini gösteren bir terimdir. Sözlükte “haber vermek” anlamındaki (نَبَأَ) kökünden türeyen kelime, terim olarak genellikle “ravinin hadisi hocasından icâzet yoluyla aldığını” ifade eder. Hocadan hadisi tek başına alan

¹⁸⁵³ Tayâlisî, *el-Müsned*, 2/418 (H no: 1189).

¹⁸⁵⁴ Ebü's-Şeyh, *Kitâbü'l-Azame*, 2/691 (H no: 281).

¹⁸⁵⁵ Ay, Ebü's-Şeyh el-İsfahani'nin *Kitâbü'l-Azame*'sindeki Rivâyetlerin Değerlendirilmesi, 126.

¹⁸⁵⁶ Abdullah b. el-Mübârek, *Kitâbü'z-Zühd*, 1/73 (H no: 220).

¹⁸⁵⁷ Rivayetin isnad ve metni şöyle gelmiştir: حَدَّثَنَا أَبُو مُعَاذٍ الْفَضْلُ بْنُ خَالِدٍ النَّخَوِيُّ قَالَ: حَدَّثَنَا عُبَيْدُ بْنُ سُلَيْمَانَ الْبَاهِلِيُّ قَالَ: سَمِعْتُ الصَّخَّاءَ بْنَ مَزَاجٍ يُحَدِّثُ عَنْ مَسْرُوقِ بْنِ الْأُجْدَعِ عَنْ عَائِشَةَ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهَا أَنَّهَا قَالَتْ: قَالَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ: مَا فِي السَّمَاءِ الثُّنْبَا مَوْضِعٌ قَتَمَ إِلَّا عَلَيْهِ مَلَكٌ سَاجِدٌ أَوْ قَائِمٌ وَذَلِكَ قَوْلُ الْمَلَائِكَةِ وَمَا مِنَّا إِلَّا لَهُ مَقَامٌ مَعْلُومٌ وَإِنَّا لَنَحْنُ الصَّافُونَ وَإِنَّا لَنَحْنُ الْمُسْتَجُونَ Hz.Âşe'den nakledildiğine göre Resûlullah (sav) şöyle buyurmuştur: “Dünya semâsında bir ayak basacak kadar bir yer yoktur ki orada secde eden veya kıyamda olan bir melek bulunmuş olmasın! ‘Bizim her birimizin bilinen bir makamı vardır. Muhakkak biz orada saf duranlarız. Muhakkak biz Allah’ı tesbîh edip yüceltenleriz’ sözlerini söyleyen meleklerdir.” Bkz. Muhammed b. Nasr el-Mervezî, *Kitâbü's-Salât*, thk. Abdurrahmân b. Abdülcebbar (el-Medinetü'l-Münevvere: Mektebetü'd-Dâr, 1. Basım, 1406), 1/260 (H no: 253).

kimse onu rivâyet ederken (edâ) müfred sîgası'yla (أَنْبَأَ), başkalarıyla birlikte alan kimse de çoğul şekliyle (أَنْبَأُوا) diye edâ eder. (نَبَأًا) da (أَنْبَأًا) gibidir. İbn Cüreyc (ö. 150/767) bu sîgayı kırâat yoluyla aldığı hadislerin rivâyetinde kullanmıştır. Edâ sîgaları'nın seçiminde titiz davranmayan bazı muhaddislere göre bu sîga ile semâ ve kırâat metotlarını ifade etmek mümkündür. İnâ sîgası icâzet yoluyla alınan hadisler için de kullanılmıştır.¹⁸⁵⁸ İcâzet عنه مروياته أو مؤلفاته “Şeyhin bir başkasına (tâlîbe doğrudan) kendisinden veya kitaplarından rivayetlerini nakletmesine izin vermesi” şeklinde tanımlanmıştır.¹⁸⁵⁹ Humeydî (ö. 219/834) “Süfyân b. Uyeyne'nin (ö. 198/814) nazarında *haddesenâ, ahberanâ, enbeenâ ve sem'tü* elfazı bir manaya gelir idi” demiştir.¹⁸⁶⁰ Ebü's-Şeyh, kendi hocalarından nakil yaparken inâ sîgasını hiç kullanmamıştır. Mütakaddimîn muhaddislerinin yaygın olarak kullandığı bir dönemde Ebü's-Şeyh'in inâ sîgası ile rivâyette bulunmaması dikkate şayan bir durumdur. Ebü's-Şeyh usûl olarak icâzetle rivâyete cevaz vermeyen âlimlerdendir.¹⁸⁶¹ Muhtemelen onun bu usûlî yaklaşımı inâ sîgasıyla şeyhlerinden rivâyette bulunmayı engellemiş olabilir. Ancak naklettiği haberlerin isnadlarında diğer ravilerin inâ sîgası ile tahdîsde bulundukları görülmektedir. Bunların sayıları da oldukça azdır. *Kitâbü'l-Azame*'de toplam 36 inâ sîgasına yer verilmiştir.¹⁸⁶² Bunlardan 5 tanesi (أَنْبَأًا) şeklinde gelmiş,¹⁸⁶³ 31 kadarı da kısaltılarak (أَنَا) şeklinde yazılmıştır.¹⁸⁶⁴ Kısaltmalarda da farklılıklar göze çapmaktadır.¹⁸⁶⁵ Bazen aynı isnad içinde inâ sîgasının tam ve kısaltılarak yazıldığı olmuştur. İnâ sîgaları ilk rivâyetlerin isnadlarında daha yoğun olarak zikredildiği görülmektedir.¹⁸⁶⁶ Aynı kökten ve aynı manaya gelen (نَبَأًا) sîgası ise isnadların hiçbir yerinde tespit edilememiştir.

Örnekler:

1 - حَدَّثَنَا مُحَمَّدُ بْنُ يَحْيَى الْمَرْزُوقِيُّ أَنَا بِشْرُ بْنُ الْوَلِيدِ الْكِنْدِيُّ أَنَا عَلِيُّ بْنُ ثَابِتٍ الْجَزَرِيُّ عَنْ الْوَازِعِ بْنِ نَافِعٍ عَنْ سَالِمِ بْنِ عَبْدِ اللَّهِ بْنِ عُمَرَ عَنْ أَبِيهِ

¹⁸⁵⁸ Mücteba Uğur, “inâ”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2000), 20/268.

¹⁸⁵⁹ Zehebî, *Siyer* (Dipnot), 11/16.

¹⁸⁶⁰ Buhârî, “İlim”, 4.

¹⁸⁶¹ Akpınar, “icâzet”, 21/393-400.

¹⁸⁶² No. 78 (1), 95 (1), 110 (1), 112 (1), 756 (1).

¹⁸⁶³ No. 78, 95, 110, 112, 756.

¹⁸⁶⁴ Ebü's-Şeyh, *Kitâbü'l-Azame*, 1/382 (H no: 95).

¹⁸⁶⁵ 11 nolu rivayette (أَنَا) ve (أَنَا) şeklinde gelmiştir.

¹⁸⁶⁶ 26 kadar kısaltılmış inâ sîgası ilk 16 rivâyetin isnadında geçmektedir.

95 - حَدَّثَنَا إِسْحَاقُ بْنُ أَحْمَدَ أَنَا صَالِحُ بْنُ مِسْمَارٍ أَنَا مُحَمَّدُ بْنُ رَبِيعَةَ أَنَّنَا مُسْتَقِيمُ بْنُ عَبْدِ الْمَلِكِ قَالَ: سَمِعْتُ سَعِيدَ بْنَ الْمُسَيَّبِ

11 - حَدَّثَنَا الْوَلِيدُ بْنُ أَبَانَ أَنَا أَبُو حَاتِمٍ أَنَا أَحْمَدُ بْنُ أَبِي الْخَوَارِجِيِّ أَنَا الْوَلِيدُ بْنُ عُثْبَةَ قَالَ

Semâ Sîgası

“Semâ”, “işitti, dinledi” manasına gelen (سَمِعَ) fiilinden mastar bir kelimedir. Semâ, hadis rivâyet metotlarından en önemlisi kabul edilir.¹⁸⁶⁷ Atâ b. Ebî Rebâh (ö. 114/732) “Kabul edilip hükmüyle amel edilecek ilim, semâ yoluyla alınandır” demiştir.¹⁸⁶⁸ Hadisi bizzat şeyh denilen muhaddisle bir araya gelerek, ondan işitmek suretiyle gerçekleşir. Semâ sîgası, diğer bazı isnad sîgalarına da delâlet etmektedir.¹⁸⁶⁹ Hadis tarihinde semâ hadis alma yöntemlerinin esası ve en yaygın şekli olmuş, diğer yöntemler ya hakikaten veya hükmen semâ olarak değerlendirilmiştir.¹⁸⁷⁰ Semâ yoluyla alınan hadislerin rivâyetinde değişik edâ lafızları kullanılmıştır. Bunlardan en üstünü (سَمِعْتُ) “ben işittim” lafzıdır.¹⁸⁷¹ Bunun sebebi sadece semâ yoluyla rivâyet edilen hadislerin rivâyetinde kullanılmasındandır.¹⁸⁷² Semâ’dan sonra (حَدَّثَنَا) ve (أَخْبَرَنَا) gelir, ancak bu lafızlar semâdan başka yollarla rivâyet edilen hadislerin edâsında da kullanılmıştır.¹⁸⁷³ Şeyhinden semâ yoluyla hadis almış olan râvi, bunu başkasına rivâyet ederken kısaca (سَمِعْتُ فَلَانًا) “filandan duydum” dediği gibi (سَمِعْتُ فَلَانًا يَقُولُ) “filan derken duydum” da diyebilir.¹⁸⁷⁴ *Kitâbü’l-Azame*’de 24 yerde (سَمِعَ); 170 civarında (سَمِعْتُ) semâ lafzı gelmiştir. Semi’tü sîgası yalın olarak geldiği gibi¹⁸⁷⁵ çoğu kez (سَمِعْتُ يَسْأَلُ), (سَمِعْتُ يُحَدِّثُ), (سَمِعْتُ يَذْكُرُ), (سَمِعْتُ يَقُولُ), (سَمِعْتُ يَقُولُ) şekillerinde terkip olarak

¹⁸⁶⁷ Hatîb el-Bağdâdî, *el-Kifâye*, 352; Süyûtî, *Tedribü’r-râvî*, 2/5; Mahmûd et-Tahhân, *Teysîru mustalihi’l-hadîs* (Riyâd: Mektebetü’l-Meârif, 10. Basım, 2004), 159; Abdullah Aydın, *Hadis Isılahları Sözlüğü* (İstanbul: İFAV, 13. Basım 2023), 300.

¹⁸⁶⁸ Hatîb el-Bağdâdî, *el-Kifâye*, 352.

¹⁸⁶⁹ Abdullah Çelik, “Mutekaddimûn Hadisçilere Göre Muan’an ve Muen’en Hadisin Değeri”, *Abant İzzet Baysal Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi Dergisi* 5/10 (Güz 2017), 115.

¹⁸⁷⁰ Abdullah Aydın, “semâ”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2009), 36/457-458.

¹⁸⁷¹ Hatîb el-Bağdâdî, *el-Kifâye*, 284.

¹⁸⁷² İbnü’s-Salâh, *Mukaddime*, 128-150.

¹⁸⁷³ Mücteba Uğur, *Ansiklopedik Hadis Terimleri Sözlüğü* (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 3. Basım, 2021), 356.

¹⁸⁷⁴ Uğur, *Ansiklopedik Hadis Terimleri Sözlüğü*, 356.

¹⁸⁷⁵ *Sَمِعْتُ مُحَمَّدُ بْنُ جَحَادَةَ* Bkz. Ebü’s-Şeyh, *Kitâbü’l-Azame*, 2/627 (H no: 245).

da gelmiştir. Terkid şeklindeki kullanımın sahâbenin uygulamasından alındığı anlaşılmaktadır.¹⁸⁷⁶

Örnekler:

13 - أَخْبَرَنَا أَبُو يَعْلَى الْمُؤَصِّلِيُّ أَنَا عَبْدُ الصَّمَدِ قَالَ: سَمِعْتُ الْفَضِيلَ يَقُولُ

38 - حَدَّثَنَا عَبْدُ اللَّهِ بْنُ مُحَمَّدٍ بْنِ عَبَّاسٍ حَدَّثَنَا سَلَمَةُ قَالَ: حَدَّثَنَا سَهْلُ بْنُ عَاصِمٍ حَدَّثَنَا عَبْدُ الْكَبِيرُ بْنُ الْمُعَاذِ بْنِ عُمَرَ قَالَ: سَمِعْتُ أَبِي يَذْكُرُ عَنْ إِدْرِيسَ قَالَ

66 - حَدَّثَنَا إِسْحَاقُ بْنُ إِبْرَاهِيمَ حَدَّثَنَا أَحْمَدُ بْنُ أَبِي الْخَوَارِجِيِّ حَدَّثَنَا أَحْمَدُ بْنُ الْهَرَمَاسِيِّ أَبُو عَلِيٍّ الْحَنْفِيُّ حَدَّثَنَا إِبْرَاهِيمُ الْغَكَّاشِيُّ قَالَ: سَمِعْتُ إِبْرَاهِيمَ بْنَ أَدَهَمَ رَحِمَهُ اللَّهُ يُحَدِّثُ الْأَوْزَاعِيَّ

722 - حَدَّثَنَا أَحْمَدُ بْنُ عُمَرَ حَدَّثَنَا عَبْدُ اللَّهِ بْنُ عُثَيْدٍ حَدَّثَنَا مُحَمَّدُ بْنُ يَحْيَى الْأَزْدِيُّ حَدَّثَنَا مُحَمَّدُ بْنُ عُمَرَ حَدَّثَنَا عَبْدُ الْحَكِيمِ بْنُ عَبْدِ اللَّهِ بْنِ أَبِي قُرَّةٍ قَالَ: سَمِعْتُ عَوْفَ بْنَ الْحَارِثِ يَقُولُ: سَمِعْتُ عَائِشَةَ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهَا تَقُولُ: سَمِعْتُ رَسُولَ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ

Belâğ Sîgası

Sözlükte “yetişmek, ulaşmak” manasına gelen *belâğ* kelimesi, hadis ilminde (بَلَّغْنِي) “hadis bana ulaştı” şeklinde kullanılır. İmam Mâlik’in *el-Muvatta*’ında bu sîgayı çokça yer verilmiştir. Bu tarz rivâyetler munkatı, dolayısıyla zayıf kabul edilirler. Sîganın tahammül ve edâ sîgalarından biri olan “vicâde” usûlü ile ilgisi söz konusudur. Müellifinden bizzat rivâyet edilmeyen bir hadis kitabı, daha sonraları ele geçtiğı fakat eserin müellif hattı olup olmadığı kesinlik kazanmadığı zaman *belâğ* sîgası kullanılabilir.¹⁸⁷⁷ Kezâ *belâğ* lafzı, hadis imamlarının kendilerine sahih olarak ulaşan hadisleri isnadını zikretmeden rivâyet ederlerken kullandıkları lafız manasına da gelir. Bu tür rivâyetlere “*belâğât*” denilmiştir. (بَلَّغْنَا عَنِ النَّبِيِّ) “Hz. Peygamber’den bize ulaştığına göre” anlamındaki tabir temriz sîgalarındandır. İbnü’s-Salâh’a göre (بَلَّغَ), zayıf hadislerin isnadsız olarak rivâyetinde kullanılır. Şayet zayıf bir hadisi isnadsız

¹⁸⁷⁶ Şu rivayetlerde bunun örneğı görölmektedir: سَمِعْتُ رَسُولَ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ يَقُولُ: عَنْ أَسَمَةَ بْنِ زَيْدٍ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُ قَالَ: سَمِعْتُ رَسُولَ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ يَقُولُ: “Ben Resûlullah’ı (sav) şöyle buyururken duydum...” Üsâme b. Zeyd’den (ra) nakledildiğine göre o şöyle dedi: “Bkz. Ebü’s-Şeyh, *Kitâbü l-Azame*, 1/399 (H no: 108); فَقَالَتْ عَائِشَةُ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهَا: هَكَذَا سَمِعْتُ النَّبِيَّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ يَقُولُ: Bkz. Ebü’s-Şeyh, *Kitâbü l-Azame*, 2/694 (H no: 286).

¹⁸⁷⁷ Abdullah Aydın, “Belâğ”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1992), 5/388.

olarak rivâyet etmek gerekirse (قال رسول الله) ve benzeri cezm lafızları kullanılmaz. Onun yerine (بَلَّغْنَا عَنْهُ) “Resûlullah’tan rivâyet edildi” ve (رُويَ عَنْ رَسُولِ اللَّهِ) “Ondan bize ulaştı” gibi lafızlar kullanmak gerekir. Sahîh mi, zayıf mı olduğunda şüphe edilen hadisler için de hüküm aynıdır.¹⁸⁷⁸ “Belağanî” şeklinde gelen rivayet bir çeşit muallak haberdur, aksi belli oluncaya kadar zayıf hükmündedir.¹⁸⁷⁹ Ebü’s-Şeyh, *Kitâbü’l-Azame*’de bu sîgayla hiçbir hocasından nakilde bulunmamıştır. Ancak belâğ sîgası isnad aralarında ve özellikle de rivâyet metninin başladığı yerlerde sıkça zikredildiği görülmektedir. Belâğ sîgası çeşitli şekillerde toplam 30’un üzerinde kullanıldığı görülmektedir. Bunlardan 12 kadarı (بَلَّغْنَا) şeklinde, 24 kadarı da (بَلَّغْنِي) şeklinde gelmiştir. Ancak bunlardan bazılarının lügat manasında kullanıldığı anlaşılmaktadır.¹⁸⁸⁰ Merfu rivâyetler dikkate alındığında senedinde beleğa kelimesinin geçtiği rivâyet sayısı toplam 26 kadardır.

Örnek:

48 - حَدَّثَنَا مُحَمَّدُ بْنُ يَحْيَى الْمَرْوَزِيُّ حَدَّثَنَا إِسْحَاقُ بْنُ الْمُؤَذَّرِ حَدَّثَنَا يَحْيَى بْنُ الْمُتَوَكِّلِ أَبُو عَقِيلٍ عَنْ عَمْرِو بْنِ قَيْسِ الْمَلَانِيِّ قَالَ: بَلَّغْنِي أَنْ تَفَكَّرَ سَاعَةً خَيْرٌ مِنْ عَمَلٍ دَهْرٍ مِنَ الدَّهْرِ

359 - حَدَّثَنَا مُحَمَّدُ بْنُ يَحْيَى بْنُ مَنْدَةَ حَدَّثَنَا عَبْدُ الْأَعْلَى بْنُ وَاصِلٍ حَدَّثَنَا يَحْيَى بْنُ آدَمَ عَنِ الْحَسَنِ بْنِ صَالِحٍ عَنْ مُوسَى بْنِ أَبِي عَائِشَةَ رَجَمَهُ اللَّهُ تَعَالَى قَالَ: بَلَّغْنِي: أَنَّ جِبْرِيلَ صَلَّى اللَّهُ عَلَى نَبِيِّنَا وَعَلَيْهِ وَسَلَّمَ إِمَامٌ أَهْلُ السَّمَاءِ

401 - حَدَّثَنَا الْوَلِيدُ بْنُ أَبَانَ حَدَّثَنَا أَبُو حَاتِمٍ حَدَّثَنَا أَبُو صَالِحٍ قَالَ: حَدَّثَنِي اللَّيْثُ حَدَّثَنِي خَالِدٌ عَنْ سَعِيدٍ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُ قَالَ: بَلَّغْنَا أَنْ إِسْرَافِيلَ مُؤَدِّنُ أَهْلِ السَّمَاءِ

1186 - حَدَّثَنَا إِبْرَاهِيمُ بْنُ مُحَمَّدٍ بْنِ الْحَسَنِ حَدَّثَنَا سَعِيدُ بْنُ يَحْيَى حَدَّثَنَا أَبُو بُرْدَةَ بْنُ عَبْدِ اللَّهِ قَالَ: سَمِعْتُ أَبَا بُرْدَةَ بْنَ أَبِي مُوسَى يَقُولُ: بَلَّغْنِي أَنَّهُ لَيْسَ شَيْءٌ أَكْثَرَ تَسْبِيحًا مِنْ هَذِهِ الدُّودَةِ الْحَمْرَاءِ

1298 - حَدَّثَنَا أَبُو يَحْيَى الرَّازِيُّ حَدَّثَنَا سَهْلٌ حَدَّثَنَا مَحْبُوبٌ عَنْ طَلْحَةَ حَدَّثَنَا عَطَاءٌ رَجَمَهُ اللَّهُ تَعَالَى قَالَ: بَلَّغْنِي أَنَّ الْجَرَادَ لَمَّا سَلِطَ عَلَى بَنِي إِسْرَائِيلَ أَكَلَ أَبُوئِهِمْ حَتَّى أَكَلَ مَسَامِيرَهُمْ

¹⁸⁷⁸ Uğur, *Ansiklopedik Hadis Terimleri Sözlüğü*, 38.

¹⁸⁷⁹ Aydın, *Hadis İstılahları Sözlüğü*, 42.

¹⁸⁸⁰ Bkz. Ebü’s-Şeyh, *Kitâbü’l-Azame*, 4/1148 (H no: 628). ما تَطَّلَعَ حَتَّى يَنْخَسَهَا ثَلَاثُمِائَةٍ وَسِتُّونَ مَلَكًا كَرَاهَةً أَنْ تُعَذِّبَ

Kırâat Sîgası

Sözlükte “okumak” anlamına gelen *kırâat* kelimesi terim olarak hadis öğrenim ve öğretim yollarından biridir. Bu metotla hadis almak isteyen öğrenci şeyhine onun rivâyetini okumak suretiyle kontrol ettirip rivâyet hakkını elde eder. Muhaddislerin çoğu “bir şeyi bir kimseye sunmak, göstermek” manasındaki arz terimi kırâatle eş anlamlı olarak kullanılmıştır. Hâkim en-Nîsâbü’rî’ye göre arz, “hadislerin okunmaksızın hocaya gösterilmesi ve hocanın da bunları inceleyip onaylaması” demektir. Ancak İbn Hacer gibi bazı muhaddisler *kırâat* ile *arzi*’n farklı olduğunu söylemişlerdir.¹⁸⁸¹ Ebü’ş-Şeyh, şeyhlerinden naklederken kırâat sîgasını veya türevlerini kullanmamıştır, ancak isnadlarda bu sîgayı görmek mümkündür. Özellikle kitabı nakleden ravilerin Ebü’ş-Şeyh’e uzanan isnadında kırâat sîgasının kullanıldığı görülmektedir. *Kitâbü’l-Azame* isnadlarında 40 civarında kırâat sîgası geçmektedir. Bunlardan 15 kadarı isnad içinde (قَرَأْتُ) ve (قَرَأْنَا) şeklinde geçer.¹⁸⁸² 5 yerde (قُرِئَ) olarak meçhul haliyle gelmiştir.¹⁸⁸³ 7 yerde de (قِرَاءَةً عَلَيْهِ) geçmektedir.¹⁸⁸⁴ Bunlardan önemli bir kısmı cüz başlarında, kitap ravilerinin geçtiği yerlerde bulunmaktadır. *Kitâbü’l-Azame* -en az bir ravi tarafından- kırâat yoluyla alınmıştır. Kırâat lafzıyla ilgili bazı örnekler şöyledir:

101 - أَخْبَرَنَا أَبُو يَعْلَى الْمَوْصِلِيُّ حَدَّثَنَا صَالِحُ بْنُ مَالِكٍ الْخَوَارِزْمِيُّ قَالَ: قَرَأَ عَلَيْنَا عَبْدُ الْعَزِيزِ بْنُ عَبْدِ اللَّهِ بْنُ أَبِي سَلَمَةَ الْمَاجِشُونُ رَحِمَهُ اللَّهُ تَعَالَى

190 - حَدَّثَنَا عَبْدُ الرَّحْمَنِ بْنُ أَبِي حَاتِمٍ الرَّازِيُّ قَالَ: قُرِئَ عَلَيَّ بِحَرْفٍ نَصْرٍ

255 - قَالَ جَدِّي رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُ: قَرَأْتُ عَلَى أَبِي يَعْقُوبَ يُوسُفَ بْنَ دَاوُدَ

413 - حَدَّثَنَا الْوَلِيدُ حَدَّثَنَا مُحَمَّدُ بْنُ عَمَارٍ قَالَ: قَرَأْنَا عَلَى يَحْيَى بْنِ ضَرِّيسٍ عَنْ سُفْيَانَ

¹⁸⁸¹ Salahattin Polat, “kırâat”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2022), 25/434.

¹⁸⁸² Isnadlarda olanlar: H no: 255, 350, 375, 388, 413, 471, 552, 556, 633, 637, 649, 784, 878, 967, 1060.

¹⁸⁸³ 190, 263, 371, 617, 772 nolu rivayetler buna örnekler. (قُرِئَ عَلَى أَبِي الْقَاسِمِ عَبْدِ الْعَزِيزِ بْنِ أَحْمَدَ بْنِ عَبْدِ اللَّهِ بْنِ أَحْمَدَ بْنِ) قال: قُرِئَ عَلَى أَبِي الْقَاسِمِ عَبْدِ الْعَزِيزِ بْنِ أَحْمَدَ بْنِ عَبْدِ اللَّهِ بْنِ أَحْمَدَ بْنِ (فَادَوِيَهُ مِنْ أَصْلِ كِتَابِهِ وَأَنَا حَاضِرٌ أَخْبَرَكَمُ أَبُو مُحَمَّدٍ عَبْدُ اللَّهِ بْنُ مُحَمَّدٍ بْنُ جَعْفَرِ بْنِ حَيَّانَ Bkz. Ebü’ş-Şeyh, *Kitâbü’l-Azame*, 2/667 (H no: 263).

¹⁸⁸⁴ 430, 529, 613, 797, 935, 992, 1065 nolu rivayetler buna örnekler.

أَخْبَرَنَا أَبُو الْقَاسِمِ عَبْدُ الْعَزِيزِ بْنُ أَحْمَدَ بْنِ عَبْدِ اللَّهِ بْنِ أَحْمَدَ بْنِ مُحَمَّدٍ بْنِ فَادَوَيْهِ قِرَاءَةً عَلَيْهِ وَأَنَا حَاضِرٌ¹⁸⁸⁵

529 - حَدَّثَنَا جَعْفَرُ بْنُ أَحْمَدَ حَدَّثَنَا عَبْدُ الرَّحْمَنِ بْنُ عُمَرَ قِرَاءَةً قَالَ

878 - حَدَّثَنَا إِبْرَاهِيمُ بْنُ مُحَمَّدٍ بْنِ الْحَسَنِ حَدَّثَنَا هَذَا بْنُ السَّرِيِّ حَدَّثَنَا أَبُو بَكْرِ بْنُ عَيَّاشٍ حَدَّثَنَا أَبُو سَعْدٍ عَنْ عِكْرِمَةَ
عَنِ ابْنِ عَبَّاسٍ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُمَا قَالَ: أَبُو السَّرِيِّ قَرَأْتُ عَلَيْهِ مِنْ هَذَا الْمَوْضِعِ

Vicâde Sîgası

Sözlükte “bulmak” anlamına gelen vicâde kelimesi hadis terimi olarak “bir râvinin bizzat ulaşamadığı yahut ulaşmış olsa da kendisinden hadis semâ etmediği, ayrıca icâzet vb. yetkiler de almadığı bir hocanın hattıyla yazılmış hadislerin kaydedildiği metinleri bulması veya satın alma gibi yollarla elde etmesi” demektir. Vicâde sîgasının çokça görüldüğü yerlerden biri aile isnadlarıdır. Mesela “Amr b. Şuayb an ebîhî an ceddihî” şeklinde gelen isnadların çoğu, Abdullah b. Amr b. As’a ait metinlerin torununun oğlu Amr b. Şuayb tarafından *vicâde yoluyla* naklinden ibarettir.¹⁸⁸⁶ En meşhur vicâde örnekleri Ahmed b. Hanbel’in *el-Müsneid*’inde mevcuttur. Vicâde sîgası, hadis tahammül yolları içinde son sırada yer alır. Vicâde ile aktarılan hadisler aslında *münkâtı*’ kategorisinde yer almakla birlikte hattın müellife aidiyetinden şüphe edilmediği durumlarda bir nevi *ittisal* kazandığı da söylenmiştir.¹⁸⁸⁷ Vicâde sîgası *Kitâbü’l-Azame*’de çok az kullanılmıştır. Onlardan bazıları şöyle gelmiştir:

870 - حَدَّثَنَا أَحْمَدُ بْنُ هَارُونَ بْنُ رَوْحٍ حَدَّثَنَا أَحْمَدُ بْنُ صَبِيحٍ الْيَشْكُرِيُّ قَالَ: وَجَدْتُ فِي كِتَابِ جَدِّي قَالَ:

931 - حَدَّثَنَا أَحْمَدُ بْنُ عُمَرَ حَدَّثَنَا عَبْدُ اللَّهِ بْنُ أَحْمَدَ بْنِ حَنْبَلٍ رَحِمَهُمَا اللَّهُ تَعَالَى قَالَ: وَجَدْتُ فِي كِتَابِ أَبِي بَخْطٍ
يَدُهُ:

¹⁸⁸⁵ Ebü’s-Şeyh, *Kitâbü’l-Azame*, 3/890.

¹⁸⁸⁶ Amr b. Şuayb’in babasından ve dedesinden naklettiği şu rivayet *Kitâbü’l-Azame*’de yer almıştır: حَدَّثَنَا الْوَلِيدُ حَدَّثَنَا مُحَمَّدُ بْنُ إِبْرَاهِيمَ حَدَّثَنَا أَبُو صَالِحٍ قَالَ: حَدَّثَنِي يَحْيَى بْنُ أَيُّوبَ عَنْ الْمُثَنَّى بْنِ الصَّبَّاحِ عَنْ عُمَرُو بْنِ شُعَيْبٍ عَنْ أَبِيهِ عَنْ جَدِّهِ عَبْدِ اللَّهِ بْنِ عَمْرٍو رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُمَا أَنَّهُ قَالَ: اخْتَجَبَ رَبُّنَا تَبَارَكَ وَتَعَالَى عَنْ جَمِيعِ خَلْقِهِ بِأَرْبَعِ بِنَارٍ وَظُلْمَةٍ ثُمَّ بَنُوهُ وَظُلْمَةٍ مِنَ فَوْقِ السَّمَاوَاتِ السَّبْعِ وَالْبَحْرِ الْأَعْلَى فَوْقَ ذَلِكَ كُلِّهِ Abdullah b. Amr (ra) şöyle demiştir: “Rabbimiz, yedi kat semanın fevkinden ateş ve karanlık, nur ve karanlık olmak üzere bütün mahlûkattan dört şeyle perdelenmiştir. En büyük deniz ise bütün bunların fevkinde arşın altındadır.” Bkz. Ebü’s-Şeyh, *Kitâbü’l-Azame*, 2/682 (H no: 274).

¹⁸⁸⁷ Halit Özkan, “vicâde”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2013), 43/100.

931 nolu rivayet, Abdullah'ın, babası Ahmed b. Hanbel'in kitabından vicâde metoduyla rivayet ettiğini göstermektedir. Bu metodun musannif muhaddisler tarafından sıkça kullanıldığı bu örneklerden anlaşılmaktadır.

Kitâbet Sîgası

Hadis tahammül yollarından biri de “kitâbet” sîgasıdır. Terim olarak “şeyhin huzurunda bulunan veya bulunmayan bir tâlibi için kendi hattıyla hadis yazması veya yazdırmasına mükâtebe/kitâbet” tabir edilmiştir.¹⁸⁸⁸ Bu yöntemde (كَتَبَ إِلَيَّ فُلَانٌ) “falan kimse bana yazdı” manasına gelen bir ifade kullanılır. Şeyh rivâyet hakkına sahip olduğu hadislerden bir kısmını talebeye kendi el yazısıyla yazar gönderir. Bir başkasına talebe adına yazdırması da mümkündür. Mükâtebe yoluyla hadis rivâyet edenler isnadında veya musannef eserlerinde (كَتَبَ إِلَيَّ فُلَانٌ) dediklerinde (حَدَّثَنَا فُلَانٌ) demiş gibi olur. İbnü's-Salâh'a göre (كَتَبَ إِلَيَّ فُلَانٌ) ibaresi icâzeti kuvvetle iş'ar eder. Eğer icâzeti ifade eden bir ibare ile birlikte kullanılmamışsa “manen icâzet” manası verir. Ayrıca aynı tabirin râvi ile şeyhi arasında mülakata delâlet ettiği de söylenmiştir.¹⁸⁸⁹ Kitâbet sîgası *Kitâbü'l-Azame*'de geçmektedir.

849 - حَدَّثَنَا الْوَلِيدُ قَالَ: كَتَبَ إِلَيَّ أَبُو زُرْعَةَ حَدَّثَنَا سَعِيدُ الْجَرَمِيُّ حَدَّثَنَا عَلِيُّ بْنُ ثَابِتٍ حَدَّثَنِي عَبْدُ الْحَمِيدِ بْنُ جَعْفَرٍ حَدَّثَنَا الْفَضِيلُ بْنُ عَطَاءٍ عَنْ عَلْقَمَةَ عَنْ عِكْرِمَةَ عَنْ ابْنِ عَبَّاسٍ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُمَا مِنْهُ

Ebü's-Şeyh'in hocası olan Velîd (كَتَبَ إِلَيَّ أَبُو زُرْعَةَ) “Bana Ebû Zur'a yazdı” diyerek kitâbet yoluyla hadisi aldığını *kitâbet* lafzıyla göstermiştir.¹⁸⁹⁰

Seele Sîgası

(سَأَلَ) “sordu, istedi” manasına gelen mazi bir fiildir. *Kitâbü'l-Azame*'de mazi ve muzari sîgaları olarak isnadlarda zikredildiği görülmektedir. “Seele” sîgası genelde

¹⁸⁸⁸ İbnü's-Salâh, *Mukaddime*, 173.

¹⁸⁸⁹ Uğur, *Ansiklopedik Hadis Terimleri Sözlüğü*, 180-181.

¹⁸⁹⁰ Ebü's-Şeyh, *Kitâbü'l-Azame*, 4/1339 (H no: 849).

isnadların rivâyet kaynaklarına yakın olan yerlerde görülmektedir. Toplam kırk civarında *seele* sîgası geçmektedir.¹⁸⁹¹

36 - حَدَّثَنَا الْحَسَنُ بْنُ مُحَمَّدٍ بْنِ أَبِي هُرَيْرَةَ حَدَّثَنَا عَبْدُ اللَّهِ بْنُ عَبْدِ الْوَهَّابِ حَدَّثَنَا عَبْدُ الرَّحْمَنِ بْنُ عَلِيٍّ الْبَصْرِيُّ حَدَّثَنَا خَالِدٌ عَنْ أَبِي الْعَالِيَةِ الرَّيَّاحِيِّ أَنَّهُ سَأَلَهُ رَجُلٌ: مَا يَفْتَحُ الْفِكْرَةَ

117 - ذَكَرَ عَبْدَةُ السَّجِسْتَانِيُّ قَالَ: سَأَلْتُ عَمْرَو بْنَ أَبِي قَيْسٍ وَكَانَ قَدِيمَ سَجِسْتَانَ فِي تِجَارَةِ

600 - أَخْبَرَنَا عَبْدُ الرَّحْمَنِ بْنُ مُحَمَّدٍ بْنُ حَمَّادٍ حَدَّثَنَا عَلِيُّ بْنُ حَدَّثَنَا عَلِيُّ بْنُ قَائِمٍ قَالَ: سَمِعْتُ سُفْيَانَ الثَّوْرِيَّ يَسْأَلُ مُحَمَّدَ بْنَ عُبَيْدٍ اللَّهَ عَنْ هَذَا الْحَدِيثِ فَقَالَ

4.2.1.2 Edat olarak gelenler

Muan'an Sîgası

Sözlükte (عَنْ) harfiyle rivâyet etmek anlamındaki (عَنْ) fiilinden türetilmiş ism-i mef'ûl olan *muan'an* kelimesi terim olarak “senedinin herhangi bir yerinde (عَنْ فُلَانٍ) ‘falandan nakledilmiştir’ diye rivâyet edilen hadis” demektir.¹⁸⁹² Bir hadisi bu şekilde rivâyet eden raviye “muan'in” denir. An'ane, 1./7. yüzyıldan itibaren ravilerin birbirinden hadis naklederken kullandıkları bir rivâyet şeklidir. Özellikle *tahdîs*, *ihbâr* ve *semâ* gibi edâ sîgalarının henüz yaygınlaşmadığı ilk dönemlerde bir hocadan *semâ* yoluyla alınan hadislerin naklinde kullanıldığı görülmektedir. İmam Şâfiî, kendisinden önceki dönemlerde bu sîganın *semâ* anlamı dışında kullanılmadığını, ancak kendi devrinde ortaya çıkan *müdeellis* bazı ravilerin buna farklı anlamlar yüklediğini söyler. Bu tarihlerden sonra (عَنْ) sîgasıyla yapılan nakiller etrafında ihtilaf belirmiş, (عَنْ)'ın *semâ* anlamı ifade etmeyeceği ve içinde bu sîganın yer aldığı senedin muttasıl olup olmayacağı konusunda farklı görüşler ortaya çıkmıştır. Müteahhirîn hadisçileri bu sîgayı farklı bir anlam yüklemişlerdir.¹⁸⁹³ *Kitâbü'l-Azame*'de muan'an sîgası ile başlayan diğer bir ifadeyle Ebü's-Şeyh'in doğrudan (عَنْ) edat sîgasıyla başlattığı bir rivâyet bulunmamaktadır. Ancak bazı *muallak* rivâyetlerde ve isnadların orta

¹⁸⁹¹ “Seele” sîgası; 5 yerde (سَأَلَ), 5 yerde (سَأَلَهُ), 4 yerde (سَأَلْنَا), 16 yerde (سَأَلْتُ), 2 yerde (سَأَلْنَا), 3 yerde (سَأَلْتُهُ), 4 yerde (سَأَلْنَا), 1 yerde (سَأَلْنَا), 1 yerde (سَأَلْنَا) şeklinde geçmektedir.

¹⁸⁹² İbnü's-Salâh, *Mukaddime*, 61.

¹⁸⁹³ Abdullah Aydın, “muan'an”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2005), 30/326.

yerlerinde ve özellikle de rivâyet metnine yakın yerlerde an sîgasına sıklıkla rastlanmaktadır. *Muallak* olarak verilen ve isnadı (عَنْ) ile başlayan iki rivâyet bulunmaktadır.¹⁸⁹⁴ İsnadların tümü incelendiğinde 2800 civarında “an” sîgasının geçtiği görülecektir.

Örnekler:

33 - قَالَ جَدِّي: عَنْ إِسْحَاقَ بْنِ إِسْمَاعِيلَ عَنْ إِسْحَاقَ بْنِ سُلَيْمَانَ عَنْ مُعَاوِيَةَ بْنِ يَحْيَى عَنْ يُونُسَ بْنِ مَيْسَرَةَ

39 - حَدَّثَنَا أَحْمَدُ بْنُ أَبِي حَنْدَةَ عَنْ سَلَمَةَ حَدَّثَنَا سَهْلُ بْنُ عَاصِمٍ عَنِ ابْنِ أَبِي جَمِيلٍ عَنْ أَبِيهِ عَنْ عَبْدِ اللَّهِ بْنِ الْمُبَارَكِ

173 - وَعَنْ قَتَادَةَ رَحِمَهُ اللَّهُ تَعَالَى قَالَ: وَاللَّهِ

395 - وَبِإِسْنَادِهِ عَنْ وَهْبٍ رَحِمَهُ اللَّهُ تَعَالَى قَالَ: ثُمَّ يَقُولُ اللَّهُ عَزَّ وَجَلَّ

33 nolu rivayetin isnadı başındaki “kâle sîgası” hariç tutulursa bütün ravilerin hadisi an sîgası ile birbirlerinden aldıkları görülmektedir.

Müen 'en Sîgası

Arapça’da (أَنَّ) edatından tef’îl kalıbında türetilen *müen 'en* kelimesi “senesinde (أَنَّ) edatı veya (أَنَّ فلاناً قال) ‘muhaqqak ki fûlan dedi’ edâ sîgası kullanılarak nakledilen hadis” demektir.¹⁸⁹⁵ Bazen böyle bir rivâyetin sadece senedine de (مُؤَنَّ) denilmekte, kelime “müennen, müen’ene” şeklinde de telaffuz edilmektedir. 1./7. yüzyıldan itibaren hadis râvilerinin nakilde bulunurken sıkça kullandıkları (أَنَّ) lafzı, genelde (أَخْبَرْنَا فلاناً أَنَّ فلاناً أخبره), (أَخْبَرْنَا فلاناً أَنَّ فلاناً أخبره) ve (أَخْبَرْنَا فلاناً أَنَّ فلاناً حدثه) gibi cümleler halinde kullandıkları da görülmektedir. Müen 'en edatı ile gelen rivayetler üzerinde çok farklı değerlendirmeler yapılmıştır. Bazı hadisçiler bu sîga ile gelen hadisleri makbul sayarken diğer bir kısmı da zayıf görür.¹⁸⁹⁶ Bu lafızların işaret ettikleri metot, kullanıldıkları belde, zaman veya kullanan muhaddise göre farklılık göstermektedir.¹⁸⁹⁷ Süyûtî, Batılı âlimlerinin (أَنَّ)’yi hem semâda hem icâzette, Doğulu

¹⁸⁹⁴ 173, 395 nolu rivayetlere bkz.

¹⁸⁹⁵ İbnü’s-Salâh, *Mukaddime*, 62.

¹⁸⁹⁶ Çelik, “Mutekaddimûn Hadisçilere Göre Muan'an ve Müen'en Hadisin Değeri”, 120-121.

¹⁸⁹⁷ Hatîb el-Bağdâdî, *el-Kifâye*, 288.

âlimlerinin ise sadece icâzet yoluyla alınan hadislerin rivâyetinde kullandıklarını belirtmiştir. Müen'en hadis sened ve metninin durumuna göre *sahih*, *hasen* ve *zayıf* olarak nitelenebilir.¹⁸⁹⁸ *Kitâbü'l-Azame*'de "müennen" sîgası ile başlayan bir rivâyet bulunmamaktadır. Mezkûr sîgalar genelde isnadın metin kısmına yakın yerlerinde, ravilerin, nakillerinin kuvvetli olduğunu ima etmek için getirildiği anlaşılmaktadır. Tespitlerimize göre *Kitâbü'l-Azame*'de (أَنَّ) ve (أَنَّهُ) şeklinde toplam 130 sîganın geldiği görülmektedir.¹⁸⁹⁹

Örnekler:

36 - حَدَّثَنَا الْحَسَنُ بْنُ مُحَمَّدٍ بْنُ أَبِي هُرَيْرَةَ حَدَّثَنَا عَبْدُ اللَّهِ بْنُ عَبْدِ الْوَهَّابِ حَدَّثَنَا عَبْدُ الرَّحْمَنِ بْنُ عَلِيٍّ الْبَصْرِيُّ حَدَّثَنَا خَالِدٌ عَنْ أَبِي الْعَالِيَةِ الرَّيَّانِيِّ أَنَّهُ سَأَلَهُ رَجُلٌ: مَا يَفْتَحُ الْفِكْرَةَ

76 - حَدَّثَنَا أَبُو الْعَبَّاسِ الْهَرَوِيُّ حَدَّثَنَا أَبُو عَامِرٍ الدِّمَشْقِيُّ حَدَّثَنَا الْوَلِيدُ قَالَ: حَدَّثَنِي خُلَيْدُ بْنُ دَعْلَجٍ أَنَّهُ سَمِعَ قَتَادَةَ يُحَدِّثُ عَنْ

292 - حَدَّثَنَا الْوَلِيدُ حَدَّثَنَا أَبُو حَاتِمٍ حَدَّثَنَا أَبُو صَالِحٍ حَدَّثَنِي مُعَاوِيَةُ بْنُ صَالِحٍ أَنَّ عَبْدَ الْقَاهِرِ حَدَّثَهُ عَنْ خَالِدِ بْنِ أَبِي عُمَرَ أَنَّهُ قَالَ

4.2.1.3 Mislehû, nahvehû, ma'nâhu ve bi isnâdihî sîgaları

Muhaddisler tekrarlardan kaçınma gibi çeşitli nedenlerden dolayı rivayetin isnad ve metinlerinde haziflerde bulunmuşlardır. *Kitâbü'l-Azame*'de hazife delâlet eden dört isnad lafzı geçmektedir. Bunlar *mislehû*, *nahvehû*, *ma'nâhu* ve *bi isnâdihî* rivayet lafızlarıdır. (مِثْلُهُ) "onun benzeri" anlamına gelen bu lafız, muhaddisin bir hadisi bir isnadla sevkettikten sonra aynı hadisi ikinci isnadiyle vermek istediğinde metni aynen zikretmeyip ikinci isnadı verdiği yerde kullanılan tabirlerdendir.¹⁹⁰⁰ Hadis bir isnadla edâ edildikten sonra aynı hadis bir başka isnadla rivayet edilmek istendiğinde hadisin

¹⁸⁹⁸ Mehmet Efendioğlu, "müen'en", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2006), 31/477-478.

¹⁸⁹⁹ 36, 51, 76, 87, 88, 119, 123, 126, 130, 146, 188, 220, 234, 252, 255, 256, 271, 272, 274, 277, 288, 290, 292, 298, 300, 310, 317, 333, 343, 363, 379, 380, 384, 385, 402, 420, 432, 447, 449, 450, 476, 478, 484, 485, 487, 488, 499, 503, 508, 534, 537, 552, 556, 578, 594, 596, 599, 616, 622, 625, 630, 631, 643, 652, 653, 677, 681, 689, 697, 703, 706, 711, 714, 723, 733, 748, 755, 756, 781, 783, 784, 785, 813, 814, 815, 816, 820, 834, 848, 871, 878, 887, 900, 907, 918, 923, 935, 940, 942, 960, 974, 975, 976, 983, 984, 989, 1021, 1028, 1032, 1049, 1050, 1066 (2), 1087, 1092 (2), 1094, 1097, 1102, 1103, 1111, 1113, 1117, 1132, 1147, 1163, 1166, 1182, 1242, 1300 nolu rivayetler müennen sîgası ile gelmiştir.

¹⁹⁰⁰ İbnü's-Salâh, *Mukaddime*, 230-231.

metnini tekrarlamayıp “mislehû” veya “nahvehû” demek yeterli görülmüştür.¹⁹⁰¹ Şu’be ve Süfyân es-Sevrî, (مِثْلُهُ) ve (نَحْوُهُ) rivayet lafızlarından söz ettiğine göre bu sîgaların tedvin ve tasnif hareketiyle birlikte kullanıldığı anlaşılmaktadır. Ahmed b. Hanbel, Müslim ve Tirmizî hadis kitaplarında bu lafızları sıklıkla kullandıkları görülür.¹⁹⁰² İmam Müslim “Eğer metni tam olarak yazsam kitabın hacmi büyük olurdu” diyerek neden bu lafızları kullandığını açıklamıştır.¹⁹⁰³ Diğer husus da metnin bir kısmını zikrederek diğer kısmının hazfedilmesi durumudur. Bu durumlarda muhaddisler (فَذَكَرَ مِثْلَهُ) gibi tabirler kullanmışlardır.¹⁹⁰⁴ İbnü’s-Salâh “Şeyh hadisin isnadını zikreder, metninden de ancak bir kısmını/ tarafını zikrederse (فَذَكَرَ الْحَدِيثَ) veya (فَذَكَرَ الْحَدِيثَ بِطَوِيلِهِ) lafızlarını kullanır” der.¹⁹⁰⁵ *Kitâbü’l-Azame*’de bu lafızlara yer verildiği görülmektedir. Ebü’s-Şeyh kitabını tasnif ederken hazfın getirdiği fevâid’den yararlanma yoluna gitmiştir.¹⁹⁰⁶ Toplam 48 rivayette bu isnad lafızları kullanılmıştır. Rivayetlerde 30 yerde “mislehû”,¹⁹⁰⁷ 10 yerde “nahvehû”,¹⁹⁰⁸ 3 yerde “ma’nâhu”,¹⁹⁰⁹ 5 yerde de “bi isnâdihî”¹⁹¹⁰ geçmektedir.

Birinci örnek:

418 - حَدَّثَنَا خَلِيلُ بْنُ أَبِي رَافِعٍ حَدَّثَنَا تَمِيمُ بْنُ الْمُثَنِّصِرِ حَدَّثَنَا مُحَمَّدُ بْنُ يَزِيدَ عَنْ جُوَيْرِ عَنْ الضَّحَّاكِ رَجَمَهُ اللَّهُ تَعَالَى فِي قَوْلِهِ: يُنَزَّلُ الْمَلَكَةُ بِالرُّوحِ مِنْ أَمْرِهِ قَالَ: الرُّوحُ: الْقُرْآنُ

¹⁹⁰¹ Uğur, “edâ”, 10/388-389.

¹⁹⁰² Örnekler için bkz. Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 32/51 (H no: 19697); Müslim, “İstiskâ”, 5 (H no: 1654); Tirmizî, “Zekât”, 20 (H no: 648).

¹⁹⁰³ İbrahim b. Abdullah el-Lâhim, *Şerhu ihtisârî ulûmi’l-hadîs li İbn Kesîr*, (el-Mektebetü’s-Şâmile’den), 341.

¹⁹⁰⁴ 387, 388, 392, 656, 717, 957, 973, 1093 nolu rivayetler buna örneklik teşkil etmektedir.

¹⁹⁰⁵ İbnü’s-Salâh, *Mukaddime*, 232.

¹⁹⁰⁶ Faydalarından bazılarını şöyle sıralamak mümkündür: 1- Kitabın görünümünü güzel göstermek. Şayet aynı ve birbirine yakın rivayetler tekrar tekrar yazılırsa kitabın şekli güzelliği bozulabilir. Bu bakımdan muhaddisler kitabın görünümünü bozmaktan kaçınmak için tekrar ibareleri hafız etme yoluna gitmişlerdir. 2- Konulara daha fazla yer açmak. Tekrar lafızlar kitabın hacmini büyütmetedir. Mislehû gibi rivayet lafızları hem rivayetlerin nakline imkân veriyor hem de başka konu ve rivayetlere yer açıyor. 3- Rivayetlerin ziyade ve noksanlıklarına işaret etmek. Bazen bu lafızlar bir önceki rivayetten geçen sened ve metin farklılıklarına; ziyade ve eksikliklerine delâlet eder. 4- Ravileri ya da musannifleri zaman ve maddi israftan korumak. Söz konusu lafızlarla tekrar tekrar yazmaktan, yazı araç ve gereçlerin fazla kullanımından kişi kurtulmuş olur. Vakit her zaman değerli bir nimet olmuştur. Eski zamanlarda kitap yazım malzemelerinin sınırlı ve pek pahalı olduğu bilinmektedir. 5- İlim geleneğine uymak. Faydası tecrübe edilen şeyler insanlar tarafından hep kullanıla gelmiştir. Dolayısı ile hadis rivayetinde kullanıma başlanan rivayet lafızları sonraki zamanlarda muhaddisler tarafından daha da geliştirilerek kullanılmaya devam edilmiştir. Benzer değerlendirmeler için bkz. <https://www.facebook.com/alhekma2016/posts/544860795610606/> (Erişim 21 Ağustos 2023).

¹⁹⁰⁷ 3, 84, 163, 217, 308, 392, 419, 510, 548, 580, 586, 620, 640, 710, 801, 812, 849, 857, 859, 860, 861, 1002, 1108, 1170, 1221, 1227, 1284, 1291, 1292, 1295 nolu rivayetlerde “mislehû” lafzı geçmektedir.

¹⁹⁰⁸ 169, 202, 205, 261, 256, 654, 656, 888, 903, 1035 nolu rivayetlerde “nahvehû” lafzı geçmektedir.

¹⁹⁰⁹ 200, 303 ve 732 nolu rivayetlerde “ma’nâhu” lafzı geçmektedir.

¹⁹¹⁰ 307, 395, 917, 1058 ve 1059 nolu rivayetlerde “bi isnâdihî” lafzı geçmektedir.

419 - حَدَّثَنَا أَبُو يَحْيَى حَدَّثَنَا سَهْلٌ حَدَّثَنَا ابْنُ الْمُبَارَكِ عَنْ جُوَيْرٍ عَنِ الصَّحَّاحِ مِثْلَهُ

Dahhâk (rh) “Allah, emrinden rûh ile melekler indiriyor”¹⁹¹¹ meâlindeki ayetin tefsiri ile alakalı olarak “Rûh, Kur’ân’dır” demiştir.¹⁹¹²

Ebü’ş-Şeyh ilk rivayeti, Halîl b. Ebî Râfi’- Temîm b. el-Mentesir - Muhammed b. Zeyd – Cüveybir - Dahhâk tarikiyle nakletmiştir. İkinci rivayeti de Ebû Yahyâ - Sehl - İbnü’l-Mübârek - Cüveybir - Dahhâk tarikiyle nakletmiştir. İsnadları farklı, metni aynı olan bu rivayetleri art arda getirerek ikinci rivayetin metnini “mislehû” diyerek metinde ihtisâra gitmiştir. Burada müellifin ikinci bir tarike yer vermesi çeşitli maksatlara yönelik olmalıdır.¹⁹¹³

İkinci örnek:

168 - حَدَّثَنَا عَبْدُ الرَّحْمَنِ بْنُ مُحَمَّدٍ بْنُ إِدْرِيسَ حَدَّثَنَا يُونُسُ بْنُ عَبْدِ الْأَعْلَى حَدَّثَنَا ابْنُ وَهْبٍ حَدَّثَنَا حَفْصُ بْنُ مَيْسَرَةَ عَنْ زَيْدِ بْنِ أَسْلَمَ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُ فِي قَوْلِهِ عَزَّ وَجَلَّ: يَغْلُمُ السِّرَّ وَأَخْفَى قَالَ: يَغْلُمُ أَسْرَارَ الْعِبَادِ وَأَخْفَى سِرَّهُ فَلَا يَغْلُمُ

169 - حَدَّثَنَا أَحْمَدُ بْنُ هَارُونَ قَالَ: حَدَّثَنَا يَعْقُوبُ بْنُ سُفْيَانَ حَدَّثَنَا سَعِيدُ بْنُ مَنْصُورٍ حَدَّثَنَا حَفْصُ بْنُ مَيْسَرَةَ قَالَ: سَمِعْتُ زَيْدَ بْنَ أَسْلَمَ نَحْوَهُ

Zeyd b. Eslem (ra) Şüphesiz ki “O Allah, gizliği de, gizlinin daha gizlisini de bilir”¹⁹¹⁴ meâlindeki ayetin tefsiri hakkında şöyle demiştir: “Şüphesiz Yüce Allah kulların sırlarını bilir. Ancak kendi sırrını gizlediğinden kimse tarafından bilinmez.”¹⁹¹⁵ Ebü’ş-Şeyh ilk rivayeti Abdurrahmân b. Muhammed b. İdrîs - Yûnus b. Abdûla’lâ - İbn Vehb

¹⁹¹¹ Nahl, 16/2.

¹⁹¹² Ebü’ş-Şeyh, *Kitâbü’l-Azame*, 3/876 (H no: 418).

¹⁹¹³ Farklı tariklerin bir esere alınmasının çeşitli nedenleri vardır. Bunlar; 1. İ’tibâr, mütabât ve şâhid getirme görevini yerine getirir. Bir hadisin farklı tarikleri ortaya konarak hadisin ferd olmadığını ortaya çıkarır, hadisi ferd olmaktan kurtarır. Farklı tariklerin getirilmesi metni kuvvetlendirir. 2. Hadislerin sıhhatinin artmasında yardımcı olur. Mesela hadisin *hasen li gayrihi* veya *sahih li gayrihi* hükmünün verilmesine katkı sağlar. 3. Azîz, meşhur veya mütevatir hadisin bilinmesine yardım eder. 4. Hadisin münker, şâz ve illetli olduğunu açığa çıkarır. 5. Hadisteki değişikliklerin (kalb); seneddeki idrâc, ızdırâb ve ziyadeliğin ortaya çıkmasını sağlar. 6. Hadis metninde vaki olan değişiklikleri ortaya çıkarır. 7. İhtilafı gibi görünen yerlerin çözümü, rivayetin sebebi vürudu gibi hususlarda yardımcı olur. 8. Hadis metninin anlaşılması sağlar. 9. Müellifin hadis ilmindeki derinliğini gösterir. Bkz. Yavuz Köktaş, “Hadis Tariklerini Bir Arada Değerlendirmenin Faydaları Üzerine”, *Marîfe Dini Araştırmalar Dergisi* 1/2 (May 2002), 149-170; Ali Budak, “Bir Rivayetin Tariklerini Karşılaştırmanın Hadisleri Anlamaya Katkısı”, *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi* 12/3 (Haziran 2012), 167-191.

¹⁹¹⁴ Tâhâ, 20/7.

¹⁹¹⁵ Ebü’ş-Şeyh, *Kitâbü’l-Azame*, 2/516 (H no: 168).

- Hafs b. Meysere - Zeyd b. Eslem tarikiyle nakletmiştir. İkinci rivayeti de Ahmed b. Hârûn - Ya'kûb b. Süfyân - Saîd b. Mansûr - Hafs b. Meysere - Zeyd b. Eslem tarikiyle nakletmiştir. Görüldüğü gibi rivayetlerin isnadları farklı bir şekilde gelmiştir. Müellif ikinci rivayetin metnini tekrar yazmamış, “nahvehû” lafzını getirerek bir öncekinin benzeri olduğunu ifade etmiştir.

Üçüncü örnek:

731 - حَدَّثَنَا الْوَلِيدُ حَدَّثَنَا إِسْحَاقُ بْنُ إِبْرَاهِيمَ حَدَّثَنَا سَعْدُ بْنُ الْأَعْمَشِ عَنْ عَبْدِ اللَّهِ بْنِ عَبْدِ اللَّهِ الرَّازِيِّ عَنْ سَعِيدِ بْنِ جُبَيْرٍ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُ قَالَ: يَخْلُقُ اللَّهُ عَزَّ وَجَلَّ الْوَلُولُ يَجْرُ الْأَصْدَافُ مِنَ الْمَطَرِ تَفْتَحُ الْأَصْدَافُ أَفْوَاهَهَا عِنْدَ الْمَطَرِ مِنَ السَّمَاءِ فَالْوَلُولُ الْعَظِيمَةُ مِنَ الْقَطَرِ الْعَظِيمَةِ وَالْوَلُولُ الصَّغِيرَةُ مِنَ الْقَطَرِ الصَّغِيرَةِ

732 - حَدَّثَنَا الْوَلِيدُ حَدَّثَنَا أَبُو حَاتِمٍ حَدَّثَنَا فُطَيْبَةُ حَدَّثَنَا سُفْيَانُ عَنْ الْأَعْمَشِ عَنْ عَبْدِ اللَّهِ بْنِ عَبْدِ اللَّهِ عَنْ سَعِيدِ بْنِ جُبَيْرٍ عَنْ ابْنِ عَبَّاسٍ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُمَا فَذَكَرَ مِثْلَ مَعْنَاهُ

Saîd b. Cübeyr (ra) şöyle demiştir: “Yüce Allah inciye, inci sedefinin içinde yağmurdan yaratır. Yağmur yağınca inci kabuğu ağzını açar; büyük inci tanesi düşen büyük yağmur damlasından, küçük inci tanesi de küçük damladan meydana gelir.”¹⁹¹⁶ Ebû’ş-Şeyh ilk rivayeti Velîd - İshâk b. İbrahîm - Sa’d - el-A’miş - Abdullah b. Abdullah er-Râzî - Saîd b. Cübeyr tarikiyle nakletmiştir. İkinci rivayeti de Velîd - Ebû Hâtîm - Kutbe - Süfyân - el-A’miş - Abdullah b. Abdullah - Saîd b. Cübeyr - İbn Abbâs tarikiyle nakletmiştir. Görüldüğü gibi rivayetlerin isnadları farklı bir şekilde gelmiştir. Müellif ikinci rivayetin metnini tekrar yazmamış, “fezekera misle ma’nâhü” lafzını getirerek metni hâfz etmiştir.¹⁹¹⁷

Dördüncü örnek:

307 - حَدَّثَنَا عَبْدُ اللَّهِ بْنُ مُحَمَّدٍ بْنُ زَكَرِيَّا وَإِسْحَاقُ بْنُ جَمِيلٍ قَالَا: حَدَّثَنَا سَلَمَةُ حَدَّثَنَا عَبْدُ الرَّزَّاقِ أَخْبَرَنَا مَعْمَرٌ عَنْ الزُّهْرِيِّ عَنْ عُرْوَةَ عَنْ عَائِشَةَ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهَا قَالَتْ: قَالَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ: خُلِقَتِ الْمَلَائِكَةُ مِنْ نُورٍ وَخُلِقَ الْجَانُّ مِنْ مَارِجٍ مِنْ نَارٍ وَخُلِقَ آدَمُ مِمَّا وُصِفَ لَكُمْ

¹⁹¹⁶ Ebû’ş-Şeyh, *Kitâbü’l-Azame*, 4/1255 (H no: 731).

¹⁹¹⁷ 200, 303 ve 732 nolu rivayetlerde “ma’nâhü” lafzı geçmektedir.

308 - حَدَّثَنَا إِبْرَاهِيمُ بْنُ مُحَمَّدٍ بْنِ الْحَسَنِ حَدَّثَنَا الْأَحْمَسِيُّ قَالَ: وَحَدَّثَنَا الْوَلِيدُ قَالَ: حَدَّثَنِي يَزِيدُ بْنُ مَخْلَدٍ قَالَا: حَدَّثَنَا أَبُو أُسَامَةَ عَنْ ابْنِ الْمُبَارَكِ عَنْ مَعْمَرٍ عَنِ الزُّهْرِيِّ بِإِسْنَادِهِ مِثْلَهُ

Hız. Âişe'den (ra) nakledildiğine göre Resûlullah (sav) şöyle buyurmuştur: “Melekler nurdan yaratılmışlardır. Cinler kızıl ateşten yaratılmışlardır. Âdem de (as) size haber verilen (toprak)tan ¹⁹¹⁸ yaratılmıştır.” ¹⁹¹⁹ Ebü's-Şeyh ilk rivayeti Abdullah b. Muhammed b. Zekeriyâ/İshâk b. Cemîl - Seleme - Andürrezzâk - Ma'mer - ez-Zührî - Urve - Âişe tarikiyle nakletmiştir. İkinci rivayeti de İbrahîm b. Muhammed b. el-Hasen - el-Ahmesî - el-Velîd - Yezîd b. Mahled - Ebû Üsâme - İbnü'l-Mübârek - Ma'mer - ez-Zührî tarikiyle nakletmiştir. Görüldüğü gibi rivayetlerin isnadları farklı bir şekilde gelmiştir. İkinci rivayetin metni tekrar yazılmamış; “biisnâdihî mislehu” lafzı getirilerek metin hazf edilmiştir. ¹⁹²⁰

Beşinci örnek:

1057 - حَدَّثَنَا أَحْمَدُ بْنُ مُحَمَّدٍ بْنُ شُرَيْحٍ حَدَّثَنَا مُحَمَّدُ بْنُ رَافِعٍ حَدَّثَنَا إِسْمَاعِيلُ حَدَّثَنَا عَبْدُ الصَّمَدِ قَالَ: سَمِعْتُ وَهْبًا رَجَمَهُ اللَّهُ تَعَالَى يَقُولُ: كَانَ بَيْنَ آدَمَ وَنُوحٍ عَلَيْهِمَا وَعَلَى نَبِيِّنَا أَفْضَلُ الصَّلَاةِ وَالسَّلَامِ عَشْرَةُ آبَاءٍ وَبَيْنَ إِبْرَاهِيمَ وَنُوحٍ عَلَيْهِمَا السَّلَامِ عَشْرَةُ آبَاءٍ

1058 - حَدَّثَنَا أَحْمَدُ بِإِسْنَادِهِ عَنْ وَهْبٍ رَجَمَهُ اللَّهُ تَعَالَى قَالَ: سُئِلَ عَنْ إِدْرِيسَ مَنْ هُوَ وَفِي أَيِّ زَمَانٍ كَانَ قَالَ: هُوَ جَدُّ نُوحٍ الَّذِي كَانَ يُقَالُ لَهُ خَنُوحٌ وَهُوَ فِي الْجَنَّةِ حَيٌّ

Vehb b. Münebbih (rh) şöyle derdi: “Âdem ile Nûh (as) arasında on baba vardır. İbrahîm ve Nûh (as) arasında da on baba vardır.” ¹⁹²¹ Ebü's-Şeyh şöyle demiştir: (Bir önceki rivayette adı geçen şeyhim) Ahmed b. Muhammed b. Şüreyh isnadı ile Vehb b. Münebbih'den (rh) rivayet edildiğine göre; Vehb'e İdrîs'in (as) kim olduğu ve hangi zamanda yaşadığı sorulmuş, o da ‘O, Hanûh denilen Nuh'un dedesidir ve o cennette diridir’ şeklinde cevap vermiştir. ¹⁹²² Müellif ikinci rivayetin isnadını yazmamış, bir

¹⁹¹⁸ Âdem'in (as) topraktan yaratıldığına dair çok sayıda ayet bulunmaktadır. Bkz. Bakara, 2/30; En'âm, 6/2; A'râf, 7/12; Hicr, 15/26; İsrâ, 17/61; Mü'minûn, 23/12; Rûm, 30/20; Sâd, 38/76; Rahmân, 55/14; Saffât, 37/11; Secde, 32/7.

¹⁹¹⁹ Ebü's-Şeyh, *Kitâbü'l-Azame*, 5/1593 (H no: 307). Ayrıca bkz. Müslim, “Zühd”, (H no: 2996).

¹⁹²⁰ 307, 395, 917, 1058 ve 1059 nolu rivayetlerde “bi isnâdihî” lafzı geçmektedir.

¹⁹²¹ Ebü's-Şeyh, *Kitâbü'l-Azame*, 5/1593 (H no: 1057).

¹⁹²² Ebü's-Şeyh, *Kitâbü'l-Azame*, 5/1593 (H no: 1058).

önceki ile aynı olduğunu belirtmek için “bi isnâdihî” lafzını kullanmış, böylece isnadın önemli bir kısmını hazf etmiştir. Eserdeki diğer üç rivayet benzer özelliktedir.¹⁹²³

Altıncı örnek:

391 - حَدَّثَنَا الْوَلِيدُ حَدَّثَنَا مُحَمَّدُ بْنُ يَزِيدَ الْقُرَظِيُّ حَدَّثَنَا أَبُو كُرَيْبٍ حَدَّثَنَا مَرْوَانُ بْنُ مُعَاوِيَةَ حَدَّثَنَا عُبَيْدُ اللَّهِ بْنُ عَبْدِ اللَّهِ حَدَّثَنَا يَزِيدُ بْنُ الْأَصَمِّ عَنْ أَبِي هُرَيْرَةَ قَالَ: قَالَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ: مَا طَرَفَ صَاحِبُ الصُّورِ مُذْ وَكَّلَ بِهِ مُسْتَعِدُّ يُنْظَرُ نَحْوَ الْعَرْشِ مَخَافَةً أَنْ يُؤَمَّرَ قَبْلَ أَنْ يَرْتَدَّ إِلَيْهِ طَرَفُهُ كَأَنَّ عَيْنَيْهِ كَوْكَبَانِ دُرِّيَّانِ

392 - حَدَّثَنَا ابْنُ مُصْعَبٍ حَدَّثَنَا عَبْدُ الْجَبَّارِ حَدَّثَنَا مَرْوَانُ حَدَّثَنَا عُبَيْدُ اللَّهِ بْنُ عَبْدِ اللَّهِ بْنِ الْأَصَمِّ عَنْ يَزِيدَ بْنِ الْأَصَمِّ قَالَ: قَالَ ابْنُ عَبَّاسٍ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُمَا: مَا طَرَفَ صَاحِبُ الصُّورِ. فَذَكَرَ مِثْلَهُ

Ebû Hureyre'den (ra) nakledildiğine göre Resûlullah (sav) şöyle buyurmuştur: “Sûrun sahibi (melek), kendisine bu görev tevdi edildiği zamandan bu yana gözlerini kıpırtmamıştır; Sûra üflemeye hazır vaziyettedir. O, parlak iki yıldız gibi olan gözlerini kırpmadan emrin verilmesini korkarak, arşa doğru bakıp kendisine verilecek emri beklemektedir.”¹⁹²⁴ Ebü's-Şeyh ilk rivayeti Velîd - Muhammed b. Yezîd el-Kazvînî - Ebû Küreyb - Mervân b. Muâviye - Ubeydullah b. Abdullah b. el-Esamm - Yezîd b. Esamm - Ebû Hureyre tarikiyle nakletmiştir. İkinci rivayeti de İbn Mus'ab – Abdülcebbâr – Mervân - Ubeydullah b. Abdullah b. el-Esamm - Yezîd b. Esamm - İbn Abbâs tarikiyle nakletmiştir. Her iki rivayetin isnadları farklıdır. Rivayet metni bir olmakla beraber hadisin kaynağına göre türü farklılık göstermektedir. İlk rivayette *merfu*, ikincisi ise *mevkuf*'tur. Her iki tarik rivayetin kaynağının tespit edilmesinde önem arz etmektedir. Hadisin *hükmen merfu* olması ihtimal dâhilindedir. Zira böyle gaybî bir konuda bilgi vermek ve ayrıntılı beyanlarda bulunmak ancak vahiy alan bir peygamberin yapabileceği iştir. Örnek rivayette dikkatimizi çeken diğer bir husus hadis metninin az bir kısmı/tarafı verildikten sonra “fezekera mislehû” denmiş olmasıdır. Diğer rivayetlerde genelde “mislehû” ibaresi isnadın bittiği yerlerde verilmiştir.

¹⁹²³ “Bisnadihi” lafzı 395, 917, 1058 ve 1059 nolu rivayetlerin başında, 395 nolu rivayetin sonunda geçmektedir.

¹⁹²⁴ Ebü's-Şeyh, *Kitâbü'l-Azame*, 3/843 (H no: 391).

4.2.1.4 İsnâd lafzı kullanılmayan rivayetler

Kitâbü'l-Azame'de bazı rivâyetlerin başında rivâyet lafızları kullanılmamıştır. (و) harfiyle başlayan veya şeyhin adı ile başlayan rivâyetler vardır. Aşağıda zikredilen iki rivayet hiçbir rivayet lafzı kullanılmadan müellif tarafından nakledilmiştir.

27 - وَأَبُو الطَّيِّبِ أَحْمَدُ بْنُ رَوْحٍ قَالَ

618 - إِسْحَاقُ بْنُ أَحْمَدَ الْفَارِسِيُّ حَدَّثَنَا عَبْدُ اللَّهِ بْنُ عُمَرَ

4.2.2 İsnâdlarla İlgili Diğer Hususlar

4.2.2.1 Farklı isnadların bir arada zikredilmesi

Câmi' ve sünen gibi çeşitli hadis kitaplarında bazı rivayet metinlerinin çeşitli tarikleri cem edildikleri görülür. Özellikle Müslim'in *es-Sahih*'inde bunun örneklerini çokça görmek mümkündür. Bu usûlün zaman ve maddî tasarruf sağladığı bilinmektedir. Ebü's-Şeyh de muhaddislerin benimsediği bu usûlü kabul etmiş ve bir yöntem olarak kullanmıştır. Farklı isnadların bir araya getirilmesi *Kitâbü'l-Azame*'de iki şekilde olduğu görülmektedir. Bunlardan biri müellifin metni aynı, isnadları farklı rivayetleri art arda getirmesi şeklindedir. İlk rivayette isnad ve metin veriliyor, sonraki rivayetlerde ise sadece farklı isnad veya isnadlar veriliyor, metnin aynı olduğu “mislehû” ve “nahvehû” gibi lafızlarla belirtiliyor. Farklı isnadların bir araya getirilmesinin diğer şekli ise aynı numara verilmiş bir rivayetin isnadında farklı tariklerin zikredilmesidir. Böyle durumlarda genelde (ح) tahvîl rumuzu kullanılır. Buhârî bu yöntemi (ح) tahvîl rumuzuyla çok güzel tatbik etmiştir. Tahvîl “farklı isnadları bulunan hadisi rivâyet ederken birinden diğerine geçmeyi ve bunların ortak ravisinden sonra konulan özel işareti belirten hadis terimini” ifade eder.¹⁹²⁵ İbnü's-Salâh “Bir hadisin iki ya da daha fazla isnadı olduğunda bir isnaddan diğer isnada intikal anında (ح) şeklinde noktasız ve tek bir harf yazarlar” demiştir.¹⁹²⁶ Ebü's-Şeyh farklı tarikleri birçok isnadda cem etmesine rağmen (ح) tahvîl rumuzunu sadece bir yerde kullanmıştır. Başka yerlerde ise isnadların geçişleri karmaşık bir görünüm arz

¹⁹²⁵ Emin Aşıkkutlu, “Tahvîl”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2010), 39/440.

¹⁹²⁶ İbnü's-Salâh, *Mukaddime*, 203.

eder. Diğer bir ifadeyle tariklerin nerede başladığını, geçişlerin nerede başlayıp nerede bittiğini kestirmek oldukça zordur. Eserin isnad verilerini anlamak ve kavramak ancak ricâl tarihini iyi bilmekle mümkün olabilmektedir. Bu bakımdan *Kitâbü'l-Azame*'nin isnadlarını anlamak dakik bir araştırmayı gerekli kılmaktadır.

Birinci örnek:

1107 - حَدَّثَنَا حَسَنُ بْنُ هَارُونَ بْنِ سُلَيْمَانَ حَدَّثَنَا دَاوُدُ بْنُ رُسَيْدٍ حَدَّثَنَا سَعِيدُ بْنُ مَسْلَمَةَ حَدَّثَنَا الْأَعْمَشُ عَنْ زَيْدِ الْعَمِّيِّ عَنْ أَنَسِ بْنِ مَالِكٍ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُ قَالَ: قَالَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ: سَنُرَبِّئُ أَعْيُنَ الْجَنِّ وَعَوْرَاتِ بَنِي آدَمَ إِذَا وَضَعَ ثَوْبَهُ قَالَ: بِسْمِ اللَّهِ

1108 - حَدَّثَنَا جَعْفَرُ بْنُ أَحْمَدَ بْنِ فَارِسٍ حَدَّثَنَا أَحْمَدُ بْنُ مَنِيعٍ حَدَّثَنَا يَزِيدُ بْنُ هَارُونَ أَخْبَرَنَا مُحَمَّدُ بْنُ الْفَضْلِ بْنِ عَطِيَّةَ عَنْ زَيْدِ الْعَمِّيِّ عَنْ جَعْفَرِ الْعَبْدِيِّ عَنْ أَبِي سَعِيدٍ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُ عَنِ النَّبِيِّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ مِثْلَهُ

Enes b.Mâlik'ten (ra) nakledildiğine göre Resûlullah (sav) şöyle buyurmuştur: "Cinlerin gözleri ile insanoğlunun avreti arasındaki perde/örtü, elbisesini (çıkartıp) koyduğu zaman 'bismillah' demeleridir."¹⁹²⁷ Ebü's-Şeyh ilk rivayeti Hasan b. Hârûn b. Süleymân - Dâvûd b. Ruşeyd - Saîd b. Mesleme - el-A'meş - Zeyd el-Ammî - Enes b. Mâlik (ra) tarikiyle nakletmiştir. İkinci rivayeti de Ca'fer b. Ahmed b. Fâris - Ahmed b. Menî' - Yezîd b. Hârûn - Muhammed b. el-Fadl b. Atiyye - Zeyd el-Ammî - Ca'fer el-Abdî - Ebû Saîd (ra) tarikiyle nakletmiştir. Her iki rivayetin isnadları farklıdır. Rivayetler merfu olarak gelmiştir. Rivayetlerin metni bir olup Hz. Peygamber'den (sav) iki farklı sahâbî nakletmiştir. "Mislehû" rivayet lafzı ile ikinci rivayet metninin birinci ile aynı olduğu belirtilmiştir. *Kitâbü'l-Azame*'de bu tür örneğin 33 yerde olduğu görülmektedir. Farklı isnadların birada zikredilmesi bazen birden fazla rivayetlerin art arda getirilmesi şeklinde de görülmektedir.

İkinci örnek:

1290 - حَدَّثَنَا أَبُو عَمْرِو الْقَتَّانُ حَدَّثَنَا جَعْفَرُ بْنُ حُمَيْدٍ حَدَّثَنَا يُونُسُ بْنُ أَبِي يَعْفُورٍ عَنْ أَبِيهِ عَنِ ابْنِ أَبِي أَوْفَى قَالَ: غَزَوْنَا مَعَ رَسُولِ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ تِسْعَ غَزَوَاتٍ فَكُنَّا نَأْكُلُ الْجَرَادَ

¹⁹²⁷ Ebü's-Şeyh, *Kitâbü'l-Azame*, 5/1667 (H no: 1107).

1291 - حَدَّثَنَا إِبْرَاهِيمُ الدَّسْتَوَائِيُّ حَدَّثَنَا ابْنُ عَفَّانَ حَدَّثَنَا مُعَاوِيَةُ بْنُ هِشَامٍ عَنْ عَلِيِّ بْنِ صَالِحٍ عَنْ أَبِي يَعْفُورٍ مِثْلَهُ

1292 - حَدَّثَنَا حَامِدُ بْنُ شُعَيْبٍ حَدَّثَنَا سُرَيْجُ بْنُ يُونُسَ حَدَّثَنَا مَرْوَانُ عَنْ فَايِدِ الْعَبْدِيِّ عَنْ ابْنِ أَبِي أَوْفَى رَضِيَ اللَّهُ تَعَالَى عَنْهُ مِثْلَهُ

İbn Ebî Evfâ (ra) şöyle demiştir: “Biz Resûlullah (sav) ile birlikte dokuz kadar gazaya çıktık. İhtiyaç halinde çekirge yerdik.”¹⁹²⁸ Görüldüğü gibi Ebü’s-Şeyh metni aynı olan üç rivayeti farklı tariklerden nakletmiştir. İlk rivayet isnad ve metni tam olarak verilirken iki ve üçüncü rivayetlerde metinlerin aynı olduğunu göstermek için “mislehû” lafzı kullanmıştır. Burada üç tarik farklı rivayetlerle sunulmuştur.

Üçüncü örnek:

858 - حَدَّثَنَا ابْنُ زُهَيْرٍ حَدَّثَنَا مُحَمَّدُ بْنُ عَبْدِ الرَّحِيمِ حَدَّثَنَا رُوَيْمُ بْنُ يَزِيدَ حَدَّثَنَا سَلَامُ أَبُو الْمُنْذِرِ عَنْ عَاصِمٍ عَنْ أَبِي صَالِحٍ عَنْ أَبِي هُرَيْرَةَ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُ قَالَ: قَالَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ: نُصِرْتُ بِالصَّبَا وَأَهْلَكْتُ عَادَ بِالْذَّبُورِ

859 - حَدَّثَنَا ابْنُ زُهَيْرٍ حَدَّثَنَا بُنْدَارٌ حَدَّثَنَا مُحَمَّدُ بْنُ جَعْفَرٍ حَدَّثَنَا شُعْبَةُ عَنْ الْحَكَمِ عَنْ مُجَاهِدٍ عَنْ ابْنِ عَبَّاسٍ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُمَا عَنْ النَّبِيِّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ مِثْلَهُ

860 - حَدَّثَنَا الْوَلِيدُ حَدَّثَنَا أَبُو سَعِيدٍ الْكِسَائِيُّ حَدَّثَنَا مِنْجَابٌ حَدَّثَنَا ابْنُ مُسْهَرٍ عَنْ مُسْلِمٍ عَنْ مُجَاهِدٍ عَنْ ابْنِ عَبَّاسٍ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُمَا عَنْ النَّبِيِّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ مِثْلَهُ

861 - حَدَّثَنَا الْوَلِيدُ حَدَّثَنَا أَبُو حَاتِمٍ حَدَّثَنَا عُمَرُ بْنُ حَفْصٍ حَدَّثَنَا أَبِي حَدَّثَنَا الْأَعْمَشُ حَدَّثَنَا مَسْعُودُ بْنُ مَالِكٍ عَنْ سَعِيدِ بْنِ جُبَيْرٍ عَنْ ابْنِ عَبَّاسٍ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُمَا عَنْ النَّبِيِّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ مِثْلَهُ

Ebü Hureyre’den (ra) nakledildiğine göre Resûlullah (sav) şöyle buyurmuştur: “Bana Saba rüzgârı ile (harpte) yardım edildi. Âd kavmi ise Debûr (batıdan esen rüzgâr) ile helak edilmiştir.”¹⁹²⁹ Ebü’s-Şeyh metni aynı olan dört rivayeti farklı tariklerden nakletmiştir. İlk rivayet isnad ve metni tam olarak verilirken iki, üç ve dördüncü

¹⁹²⁸ Ebü’s-Şeyh, *Kitâbü’l-Azame*, 5/1787 (H no: 1290).

¹⁹²⁹ Ebü’s-Şeyh, *Kitâbü’l-Azame*, 4/1344 (H no: 858). Ayrıca rivayet için bkz. Buhârî, “İstiskâ”, 26 (H no: 1035); “Ehâdisü’l-Enbiyâ”, 6 (H no: 3343); Müslim, “Salâtü’l-İstiskâ”, 4 (H no: 900).

rivayetlerde tarikler verilmiş, metinler verilmemiştir; “mislehû” lafzı kullanılarak ilk metnin aynısı olduğu belirtilmiştir.

Dördüncü örnek:

264 - حَدَّثَنَا مُحَمَّدُ بْنُ يَحْيَى حَدَّثَنَا عَبْدُ اللَّهِ بْنُ دَاوُدَ سَنَدِيْلَهُ حَدَّثَنَا الْحُسَيْنُ بْنُ حَفْصٍ عَنْ أَبِي مُسْلِمٍ حَدَّثَنَا الْوَلِيدُ حَدَّثَنَا الْحُسَيْنُ الْخَبَّاطُ حَدَّثَنَا إِبْرَاهِيمُ بْنُ أَيُّوبَ عَنْ أَبِي مُسْلِمٍ عَنْ الْأَعْمَشِ عَنْ أَنَسٍ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُ قَالَ: قَالَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ لَجَبْرِيلَ: هَلْ تَرَى رَبَّكَ قَالَ: إِنَّ بَيْنِي وَبَيْنَهُ سَبْعِينَ حِجَابًا مِنْ نَارٍ أَوْ نُورٍ لَوْ رَأَيْتُ أَذْنَاهَا لَأَحْتَرَقْتُ

Enes b. Mâlik (ra) şöyle demiştir: Resûlullah (sav) Cibrîl’e (as) ‘Rabbini gördün mü?’ diye sordu. O da şöyle dedi: ‘Benimle O’nun arasında nâr ve nurdan 70 perde bulunmaktadır. Onlardan birini görsem kesinlikle yanarım.’¹⁹³⁰ Bu rivayette iki tarik birleştirilmiştir. Ortak ravi Ebû Müslim Ubeydullah b. Saîd el-Cu’fî’dir (ö. ?). İki tarikin birleştiği bu yerde (ح) tahvil rumuzu konulmuştur. Ancak bu durumda olan birçok isnadda tahvil rumuzunun düzenli bir şekilde konulmadığını görmekteyiz.

Beşinci örnek:

1087 - حَدَّثَنَا أَبُو بَكْرِ بْنُ أَبِي دَاوُدَ حَدَّثَنَا أَحْمَدُ بْنُ صَالِحٍ حَدَّثَنَا ابْنُ وَهْبٍ قَالَ: وَحَدَّثَنَا عَبْدُ اللَّهِ بْنُ أَحْمَدَ بْنِ أُسَيْدٍ حَدَّثَنَا بَحْرُ بْنُ نَصْرِ حَدَّثَنَا ابْنُ وَهْبٍ حَدَّثَنَا مُعَاوِيَةُ بْنُ صَالِحٍ عَنْ أَبِي الرَّاهِرِيِّ عَنْ جُبَيْرِ بْنِ نُفَيْرٍ عَنْ أَبِي ثَعْلَبَةَ الْخُسَنِيِّ أَنَّ رَسُولَ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ قَالَ: الْجَنُّ ثَلَاثَةٌ أَثْلَاثٌ فَثَلَّثْتُ لَهُمْ أَجْنَحَهُ يَطِيرُونَ بِهَا فِي الْهَوَاءِ وَثَلَّثْتُ حَيَاتٍ وَكِلَابٌ وَثَلَّثْتُ يَحْلُونَ وَيَطْعَنُونَ

Ashaptan Ebû Se’lebe el-Huşenî’nin (ö. 75/694) nakledildiğine göre Resûlullah (sav) şöyle buyurmuştur: “Cinler üç sınıftırlar: Bunların üçte birinin kanatları vardır, havada uçarlar. Diğer üçte biri yılan ve köpeklerdir. Diğer üçte biri de konar ve göçerler.”¹⁹³¹ Ebû’s-Şeyh bu rivayet metnini şu iki tarikten almıştır: Birinci tarik: Ebû Bekr b. Ebî Dâvûd (ö. 316/928) - Ahmed b. Sâlih (ö. 248/862) - İbn Vehb (ö. 197/813) - Muâviye b. Sâlih (ö. 158/775) - Ebû’z-Zâhiriyye - Cübeyr b. Nüfeyr (ö. 75/695)¹⁹³² - Ebû

¹⁹³⁰ Ebû’s-Şeyh, *Kitâbü’l-Azame*, 2/669 (H no: 264).

¹⁹³¹ Ebû’s-Şeyh, *Kitâbü’l-Azame*, 5/1644 (H no: 1087).

¹⁹³² Ebû Abdurrahmân İbn Mâlik b. Âmir el-Hadremî el-Hımsî’dir. Büyük imamdır. Hz. Peygamber’in (sav) hayatına ulaşabilmiştir. Ebû Bekr, Ömer ve daha birçok sahabiden rivâyette bulunmuştur. Şam âlimlerindendir. 75/695 senesinde vefat etmiştir. Bkz. Zehebi, *Siyer*, 4/76-77.

Sa'lebe el-Huşenî (ö. 75/695). İkinci tarik: Abdullah b. Ahmed b. Üseyd (ö. 310/923)¹⁹³³ - Bahr b. Nasr (ö. 267/881)¹⁹³⁴ - İbn Vehb - Muâviye b. Sâlih - Ebû'z-Zâhiriyye - Cübeyr b. Nüfeyr - Ebû Sa'lebe el-Huşenî. İki tarikin Muâviye b. Sâlih adlı ravide birleştiği görülmektedir. Her iki tarikte de yedişer ravi yer almıştır. Ancak ortak ravinin olduğu yere (ح) rumuzu konmamıştır. (وَحَدَّثَنَا) rivayet lafzıyla ikinci tarike geçiş yapılmıştır.

Altuncı örnek:

896 - حَدَّثَنَا جَعْفَرُ بْنُ أَحْمَدَ بْنِ فَارِسٍ حَدَّثَنَا بُنْدَارٌ حَدَّثَنَا يَزِيدُ بْنُ هَارُونَ عَنْ الْعَوَامِ بْنِ حَوْشَبٍ قَالَ: وَحَدَّثَنَا مُحَمَّدُ بْنُ أَحْمَدَ بْنِ مَعْدَانَ حَدَّثَنَا إِسْحَاقُ بْنُ شَاهِينَ حَدَّثَنَا هُشَيْمٌ عَنْ الْعَوَامِ عَنْ سُلَيْمَانَ بْنِ أَبِي سُلَيْمَانَ عَنْ أَنَسِ بْنِ مَالِكٍ قَالَ: قَالَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ: لَمَّا خَلَقَ اللَّهُ الْأَرْضَ جَعَلَتْ تَمِيدٌ فَخَلَقَ عَلَيْهَا الْجِبَالَ فَأَرَسَهَا فَتَعَجَّبَتِ الْمَلَائِكَةُ فَقَالَتْ: يَا رَبِّ هَلْ مِنْ خَلْقِكَ شَيْءٌ أَشَدُّ مِنَ الْجِبَالِ قَالَ: نَعَمْ الْحَدِيدُ يُكْسَرُ بِهَا الْجِبَالُ. قَالَتْ: يَا رَبِّ هَلْ مِنْ خَلْقِكَ شَيْءٌ أَشَدُّ مِنَ الْحَدِيدِ قَالَ: نَعَمْ النَّارُ يُلْقَى بِهَا الْحَدِيدُ قَالَتْ: يَا رَبِّ هَلْ مِنْ خَلْقِكَ شَيْءٌ أَشَدُّ مِنَ النَّارِ قَالَ: نَعَمْ الْمَاءُ. قَالَتْ: فَمِنْ خَلْقِكَ شَيْءٌ أَشَدُّ مِنَ الْمَاءِ قَالَ: نَعَمْ الرِّيحُ قَالَتْ: يَا رَبِّ هَلْ مِنْ خَلْقِكَ شَيْءٌ أَشَدُّ مِنَ الرِّيحِ قَالَ: نَعَمْ الْإِنْسَانُ يَتَصَدَّقُ بِبَيْمِيهِ بِكَادٍ أَنْ يُخْفِيَهَا مِنْ يَسَارِهِ

Enes b. Mâlik'den (ra) nakledildiğine göre Resûlüllah (sav) şöyle buyurmuştur: “Yüce Allah yeryüzünü yarattığında yer sallanmaya başladı...”Şeyh bu rivayet -Ebû's¹⁹³⁵ metnini şu iki tarikten almıştır: Birinci tarik: Ca'fer b. Ahmed b. Fâris-Bundar - Yezîd b. Hârûn - el-Avvâm b. Havşeb - Süleymân b. Ebî Süleymân - Enes b. Mâlik. İkinci tarik: Muhammed b. Ahmed b. Ma'dân - İshâk b. Şâhîn - Hüseyim-el-Avvâm b. Havşeb - Süleymân b. Ebî Süleymân - Enes b. Mâlik. İki tarikin el-Avvâm b. Havşeb (ö. 148/765) adlı ravide birleştiği görülmektedir. Birinci tarikte mezkûr müşterek ravi zikredildikten sonra isnadın devamı verilmemiş, ikinci tarike (وَحَدَّثَنَا) denilerek geçilmiş ve isnadın tamamı zikredilmiştir. Burada da tarikler arasında (ح) rumuzu konulmamıştır. İsnaddaki inceliklerin ayrıntılarını tespit etmek okuyucuya

¹⁹³³ Şeyh-i celîl'dir, çok hadis rivâyet etmiştir. Müsned, ebvâb ve şüyûh tasnif etmiştir. Vefatına yakın hastalanmış ve hadis rivâyet etmemiştir. Ebû's-Şeyh, Abdullah b. Ahmed b. Hanbel tarikiyle ondan şu iki hadisi nakletmiştir: Ebû Hureyre şöyle dedi: “Dostum Hz. Peygamber (sav) bana uyumadan vitri kılmayı, iki rekat duha namazını eda etmeyi ve her aydan üç gün nafilâ oruç tutmayı tavsiye etti”; İbn Ömer (ra) Hz. Peygamber'in (sav) şöyle dediğini nakletmiştir: “Sizden kim Cuma namazına gelirse yıkansın!” Bkz. Ebû's-Şeyh, *Tabakât*, 3/517 (Ricâl no: 476).

¹⁹³⁴ İbn Sâbık; imam, muhaddis, sika olup Ebû Abdillâh el-Halvânî künye ve nisbesine sahiptir. Şâfiî ve diğer kimselerden rivâyette bulunmuştur. Nesâî ondan hadis nakletmiştir. Bkz. Zehebî, *Siyer*, 12/502.

¹⁹³⁵ Ebû's-Şeyh, *Kitâbü'l-Azame*, 4/1379 (H no: 896).

bırakılmıştır. İsnadın böyle serdedilmesini fazla yadırgamamak da gerekir. Zira rivayet devrinde isnad bilgileri anlaşılması güç şeyler değildi.

Yedinci örnek:

314 - أَخْبَرَنَا أَبُو يَعْلَى الْمُؤَصِّلِيُّ حَدَّثَنَا جَدِّي إِبْرَاهِيمُ النَّبِيلِيُّ قَالَ: وَحَدَّثَنَا إِسْحَاقُ بْنُ أَحْمَدَ حَدَّثَنَا أَبُو زُرْعَةَ حَدَّثَنَا إِبْرَاهِيمُ النَّبِيلِيُّ حَدَّثَنَا عَامِرُ بْنُ يَسَافٍ عَنْ يَحْيَى بْنِ أَبِي كَثِيرٍ رَجَمَهُ اللَّهُ تَعَالَى قَالَ: خَلَقَ اللَّهُ عَزَّ وَجَلَّ الْمَلَائِكَةَ صُمَدًا لَيْسَ لَهُمْ أَجْوَاثُ

Yahyâ b. Ebî Kesîr (ö. 129/747) şöyle demiştir: “Yüce Allah melekleri iç organsız olarak yaratmıştır. Onların içlerinde karın boşlukları yoktur.”¹⁹³⁶ Ebü’s-Şeyh bu rivayeti iki tarikten almıştır. Her iki tarik İbrâhîm en-Nîlî adlı ravide birleşmiştir.

Sekizinci örnek:

594 - حَدَّثَنَا مُحَمَّدُ بْنُ طَاهِرٍ بْنُ أَبِي الدُّمَيْنِ حَدَّثَنَا عَبْدُ اللَّهِ الْعِشْبِيُّ قَالَ: وَحَدَّثَنَا إِبْرَاهِيمُ بْنُ مُحَمَّدٍ بْنِ الْحَارِثِ حَدَّثَنَا هُدْبَةُ قَالَ: حَدَّثَنَا حَمَّادٌ عَنْ عَلِيِّ بْنِ زَيْدٍ عَنْ سَعِيدِ بْنِ الْمُسَيَّبِ عَنْ أَبِي هُرَيْرَةَ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُ أَنَّ رَسُولَ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ قَالَ: يَدْخُلُ أَهْلُ الْجَنَّةِ الْجَنَّةَ جُرْدًا مُرْدًا بِيضًا جَعَادًا مُكْحَلِينَ أَبْنَاءَ ثَلَاثٍ وَثَلَاثِينَ عَلَى خَلْقِ آدَمَ طُولُ سِتِّينَ ذِرَاعًا فِي عَرْضِ سَبْعَةِ أَذْرُعَ

Ebü Hureyre’den (ra) nakledildiğine göre Resûlullah (sav) şöyle buyurmuştur: “Cennetlikler cennete; saçsız, sakalsız, bembeyaz, kıvrırcık saçlı ve sürmeli oldukları halde, otuz üç yaşında Âdem’in yaratılışı üzere boyu altmış zira ve eni yedi zira şeklinde gireceklerdir.”¹⁹³⁷ İki tarikten gelen rivayet Hammâd’da birleştiği görülmektedir.

4.2.2.2 Ricâl bilgilerine yer verilmesi

Muhaddisler isnadları araştırırken aynı zamanda ravilerin kimliklerini, hoca ve talebelerini, cerh-ta’dil durumlarını da araştırarak, bu araştırmalar neticesinde elde ettikleri bilgi ve notları kaydetmişlerdir.¹⁹³⁸ Bazı hadis kitaplarında ve özellikle de

¹⁹³⁶ Ebü’s-Şeyh, *Kitâbü’l-Azame*, 2/732 (H no: 314).

¹⁹³⁷ Ebü’s-Şeyh, *Kitâbü’l-Azame*, 3/1096 (H no: 594).

¹⁹³⁸ Mehmet Eren, “Hadis İlminde Ricâl Bilgisi ve İlk Kaynakları”, *Dini Araştırmalar Dergisi* 2/6 (Haziran 2000), 133-162.

rivayet devrinin sonlarına doğru ve sonraki asırlarda rivayetler verildikten sonra ravilerin güvenilirliği ve sıhhati ile ilgili kısa açıklamaları olduğu görülür. Sahîh, zayıf ve uydurmalarına dikkat çekilir. Tirmizî'nin *es-Sünen*'inde, Tahâvî'nin *Şerhu müşkili'l-âsâr*'ında, Hâkim'in *el-Müstedrek*'inde bu tarz açıklamaları sıkça görmek mümkündür.¹⁹³⁹ *Kitâbü'l-Azame*'de rivayetler isnad ve metinleri ile birlikte nakledilir, onun dışında sistemli, metodik açıklamaların olduğu ve değerlendirmelerin yapıldığı pek görülmez.

4.2.2.3 Rivâyet lafzının atlanması veya fazla yazılması

Kitâbü'l-Azame isnadlarında bazı eksikliklerin ve fazlalıkların olduğu görülmektedir. Bunların hangi sebeplerden kaynaklandığı bilinmemektedir. Nüshalar istinsah edilirken yanlış yazılma ihtimali olabileceği gibi dikkatsizlikten de kaynaklanma ihtimali bulunabilir. Bunlar kitabın genel insicamını bozacak düzeyde olmayıp birkaç örneği geçmemektedir.

Birinci örnek:

662 - حَدَّثَنَا جَعْفَرُ بْنُ أَحْمَدَ ابْنُ أَبِي زِيَادٍ حَدَّثَنَا سَيَّارٌ حَدَّثَنَا الْحَارِثُ بْنُ نَبْهَانَ حَدَّثَنَا عَطَاءُ بْنُ السَّائِبِ عَنْ مَيْسَرَةَ رَجَمَهُ اللَّهُ تَعَالَى قَالَ

İsnadın başında yer alan ravilerden Ca'fer b. Ahmed ile İbn Ebî Ziyâd arasına حَدَّثَنَا rivayet sîgası konulmamıştır. İlk bakışta iki ravi tek bir ravi gibi anlaşılma ihtimali bulunmaktadır. Muhakkik Mübârekfûrî 64 nolu rivayetten de istifade ederek tahdis lafzını araya koyarak tashih etmiştir.¹⁹⁴⁰

İkinci örnek:

618 - إِسْحَاقُ بْنُ أَحْمَدَ الْفَارِسِيُّ حَدَّثَنَا عَبْدُ اللَّهِ بْنُ عُمَرَ قَالَ: حَدَّثَنَا يَحْيَى بْنُ يَمَانَ عَنْ سُفْيَانَ عَنْ جَابِرٍ عَنْ عَطَاءٍ رَجَمَهُ اللَّهُ

¹⁹³⁹ Tirmizî, "Tahâret", 1 (H no: 1); Ebû Ca'fer Ahmed b. Muhammed et-Tahâvî, *Şerhu müşkili'l-âsâr*, thk. Şuayb el-Arnâvut (Beyrût: Müessesetü'r-Risâle, 1. Basım, 1989), 1/11-16 (H no: 8-14); Hâkim, *el-Müstedrek*, 1/43 (H no: 1).

¹⁹⁴⁰ Ebû's-Şeyh, *Kitâbü'l-Azame*, 1/325; 4/1195.

Bu rivayette Ebü's-Şeyh hocasından naklederken herhangi bir rivayet sîgasını kullanmadığı görülmektedir. İsnad hocasının adıyla başlatılmıştır. Dolayısıyla rivayet hangi edâ şekli ile alındığı malum değildir.¹⁹⁴¹

Üçüncü örnek:

55 - حَدَّثَنَا قَالَ: حَدَّثَنِي الصَّلْتُ بْنُ حَكِيمٍ عَنْ جَعْفَرِ بْنِ سُلَيْمَانَ عَنْ رَجُلٍ مِنْ أَهْلِ صَنْعَاءَ أَظُنُّهُ عَبْدَ الصَّمَدِ عَنْ وَهْبِ بْنِ مُنَيِّهِ رَحِمَهُ اللَّهُ

İsnadın başında üç tane rivayet lafzının geldiği görülmektedir. Bu şekilde neden geldiği pek açık değildir.¹⁹⁴²

4.2.3 Şek Lafızları

Sözlükte “kuşku, şüphe, tereddüt” gibi anlamlara gelen *şek* kelimesi “bir şeyin olup olmadığı konusunda aklın tereddüt gösterip iki taraftan birini diğerine tercih edememe” durumudur. İki taraftan biri tercih edilmekle birlikte diğer taraf tamamen terkedilmezse, tercih edilen tarafa *zan*, zayıf tarafa da *vehm* adı verilir.¹⁹⁴³ Hadis rivayet metinlerinde *şek* manasını ifade eden çeşitli lafızlar kullanılmıştır. Bunlar “ehsebühû kâle kezâ”, “ezunnühû kâle kezâ”, “ev” edatı gibi lafızlardır.¹⁹⁴⁴ Şek, hadis semâ ederken veya hadis edâ ederken vuku bulabilir. Şekkin en önemli sebebi unutmak ve zaptın iyi yapılamamasıdır.¹⁹⁴⁵ *Kitâbü'l-Azame* isnadlarında az da olsa *şek* lafızlarına rastlamak mümkündür.¹⁹⁴⁶

Birinci örnek:

962 - حَدَّثَنَا الْوَلِيدُ حَدَّثَنَا أَحْمَدُ بْنُ الْقَاسِمِ بْنِ عَطِيَّةَ حَدَّثَنَا مُحَمَّدُ بْنُ أَبِي بَكْرٍ الْمُقَدَّمِيُّ حَدَّثَنَا الْفَضْلُ بْنُ مَعْرُوفٍ الْفُطَيْيُّ حَدَّثَنَا عَوْنُ الْعَقِيلِيِّ عَنْ أَبِي الْوَرَقَاءِ أَوْ أَبِي الزَّرْقَاءِ قَالَ: قُلْتُ لِعَلِيِّ بْنِ أَبِي طَالِبٍ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُ

¹⁹⁴¹ Ebü's-Şeyh, *Kitâbü'l-Azame*, 4/1143 (H no: 618).

¹⁹⁴² Ebü's-Şeyh, *Kitâbü'l-Azame*, 1/311.

¹⁹⁴³ Hacı Mehmet Günay, “şüphe”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2010), 39/263-265.

¹⁹⁴⁴ Mustafa Genç, “Rivayette Şek Meselesi, Sebepleri ve Muhaddislerin Şekki Giderme Yöntemleri”, *Marmara Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi Dergisi* 59 (Aralık 2020), 1-29.

¹⁹⁴⁵ İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, 11/554.

¹⁹⁴⁶ 252, 365, 387, 533, 962, 935, 1153 nolu rivayetlerde *şek* lafızları bulunmaktadır.

Ebü's-Şeyh'in bu isnadında altı ravi bulunmaktadır. Ancak altıncı ravinin kim olduğunda şek edilmiştir. Rivayet, Ebü'l-Verkâ ya da Ebü'z-Zerkâ'dan nakledilmiştir. Bu rivayet isnadda şekke örnektir. Süyûtî ve Müttekî mezkûr rivayeti *Kitâbü'l-Azame*'den tahrir etmişler, Ebü'l-Verkâ'nın rivayet ettiğini belirtmişlerdir.¹⁹⁴⁷

İkinci örnek:

533 - حَدَّثَنَا جَعْفَرُ بْنُ أَحْمَدَ حَدَّثَنَا سَلَمَةُ فِيمَا أَحْسَبَ حَدَّثَنَا أَبُو الْمُغِيرَةِ حَدَّثَنَا أَبُو بَكْرِ بْنُ أَبِي مَرْيَمَ قَالَ: حَدَّثَنَا أَبُو سُهَيْبَانَ رَجَمَهُ اللَّهُ تَعَالَى

Rivayetin isnadında beş ravi bulunmaktadır. Baştan ikinci ravi Seleme hakkında şek vaki olmuştur. Ancak Ebü's-Şeyh ya da onun hocası Ca'fer b. Ahmed (فِيمَا أَحْسَبَ) "zannımca" diyerek bu şekki zanna çevirmiş ve ravinin büyük ihtimalle Seleme¹⁹⁴⁸ olduğunu açıklayarak nakletmiştir.¹⁹⁴⁹ Bu rivayet isnadda şekke örnektir.

Üçüncü örnek:

252 - حَدَّثَنَا الْوَلِيدُ حَدَّثَنَا مُحَمَّدُ بْنُ إِدْرِيسَ حَدَّثَنَا أَبُو الْيَمَانِ حَدَّثَنَا إِسْمَاعِيلُ بْنُ عَيَّاشٍ عَنْ أَشْعَثَ بْنِ عَبْدِ اللَّهِ التَّمِيمِيِّ عَنْ عَبْدِ الْعَزِيزِ بْنِ عُمَرَ أَوْ عُمَرَ الشَّكُّ مِنْ ابْنِ الْعَيَّاشِ أَنَّ أَبَا ذَرٍّ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُ قَالَ: قَالَ لِي رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ

Rivayetin isnadında yedi ravi bulunmaktadır. Baştan altıncı ravi Abdülazîz b. Ömer¹⁹⁵⁰ veya Abdülazîz b. İmrân'dır.¹⁹⁵¹ Hangisi olduğu konusunda şek vardır. Şek dördüncü ravi İbn Ayyâş (ö. 181/798) tarafından yapılmıştır. İbn Ayyâş hem cerh, hem de ta'dîl lafızlarıyla değerlendirilen bir ravidir.¹⁹⁵²

¹⁹⁴⁷ Süyûtî, *ed-Dürrü'l-mensûr*, 5/436 (Kehf, 18/83); Süyûtî, *Cem'u'l-cevâmi'*, 18/17 (H no: 4/1343); Hindî, *Kenzü'l-ummâl*, 2/456 (H no: 4492); Ebü's-Şeyh, *Kitâbü'l-Azame*, 4/1449 (H no: 962).

¹⁹⁴⁸ Tam adı Ebü Abdîrrahmân Seleme b. Şebîb el-Hacri en-Nesâî'dir. 242/857 yılında İsfahan'a gelerek tahdiste bulunmuştur. Daha sonra Mısır ve Mekke'ye gitmiştir. Müslim ve dört sünen erbâbı kendinden rivayette bulunmuştur. 247/862 yılında vefat etmiştir. Bkz. Zehebî, *Siyer*, 12/257.

¹⁹⁴⁹ Ebü's-Şeyh, *Kitâbü'l-Azame*, 3/1013 (H no: 533).

¹⁹⁵⁰ Tam adı Ebü Muhammed Abdülazîz b. Ömer el-Emevî el-Medenî'dir. Kûfe'de ikamet etmiştir. Sadûk olmakla birlikte hata ederdi. 150'li yıllarda vefat etmiştir. Bkz. İbn Hacer, *Tehzîbü't-tehzîb*, 6/349; İbn Hacer, *Takrîbü't-tehzîb*, 215.

¹⁹⁵¹ Abdülazîz b. İmrân ez-Zührî el-Medenî el-A' rec'dir. İbn Ebî Sâbit olarak bilinmektedir. Metrûkü'l-hadîs'dir. Ensâb konusunda ârif idi. Kitapları yandığından ezberinden tahdiste bulunmuştur. Bu sebeple galatı fazla olmuştur. 197/813 senesinde vefat etmiştir. Bkz. İbn Hacer, *Tehzîbü't-tehzîb*, 6/350; İbn Hacer, *Takrîbü't-tehzîb*, 215.

¹⁹⁵² Zehebî, *Siyer*, 8/313-329; Ebü's-Şeyh, *Kitâbü'l-Azame*, 2/635 (H no: 252).

Dördüncü örnek:

1153 - حَدَّثَنَا الْوَلِيدُ حَدَّثَنَا الْحَسَنُ بْنُ أَحْمَدَ بْنِ لَيْثٍ حَدَّثَنَا إِسْمَاعِيلُ بْنُ يَهْرَامٍ حَدَّثَنَا الْمُطَّلِبُ بْنُ زِيَادٍ أَظُنُّهُ قَالَ: عَنْ لَيْثِ بْنِ أَبِي سُلَيْمٍ قَالَ

Rivayetin isnadında beş ravi bulunmaktadır. Baştan dördüncü ravi el-Muttalib b. Ziyâd hakkında şek vaki olmuştur. Ebü’s-Şeyh ya da ravilerden biri “zannımca” o diyerek bu şekki zanna çevirmiş ve ravinin büyük ihtimalle el-Muttalib b. Ziyâd (ö. 185/801)¹⁹⁵³ olduğunu açıklayarak nakletmiştir.¹⁹⁵⁴

Şek sadece isnadlarda vaki olmaz. Bazen rivayet metinlerinde şek durumunu görmek mümkündür. Ancak metindeki şek ifadesinin kimden veya hangi raviden kaynaklandığını kestirmek oldukça zordur. *Kitâbü’l-Azame* metinlerinde şek lafzı “ev” harfî ile ifade edilmiştir. Metinlerdeki şek sayısı kitabın rivayet sayısına göre fazla olduğu söylenemez.¹⁹⁵⁵

Beşinci örnek:

35 - حَدَّثَنَا عَلِيُّ حَدَّثَنَا حُسَيْنٌ حَدَّثَنَا ابْنُ الْمُبَارَكِ أَخْبَرَنَا عُبَيْدُ اللَّهِ بْنُ عَبْدِ الرَّحْمَنِ بْنِ مَوْهَبٍ قَالَ: سَمِعْتُ مُحَمَّدَ بْنَ كَعْبٍ الْفَرَطِيَّ يَقُولُ: لَأَنْ أَقْرَأَ فِي لَيْلَتِي حَتَّى أَصْبَحَ إِذَا زُلْزِلَتْ وَالْقَارِعَةُ لَا أَزِيدُ عَلَيْهِمَا وَأَتَرَدَّدُ فِيهِمَا وَأَتَفَكَّرُ أَحَبُّ إِلَيَّ مِنْ أَنْ أَهْذَأَ الْقُرْآنَ لَيْلَتِي أَوْ قَالَ أَنْتَرُهُ نَتْرًا

Muhammed b. Ka’b el-Kurazî (ö. 108/726) şöyle demiştir: “Başka hiçbir kırâat ilave etmeden geceleyin sabaha kadar Zilzâl ve Kâria surelerini tekrar tekrar okumam ve tefekkür etmem, bana, tüm Kur’ân’ı (düşünmeden) hızlıca okumamdan daha iyidir.” Ya da şöyle demiştir: “Onu nesir gibi dümdüz (düşünmeden) okumamdan (daha iyidir).”¹⁹⁵⁶ Rivayet metnine bakıldığında “ev” edatı ile şekkin olduğu görülmektedir. Muhammed b. Ka’b el-Kurezî (أَهْذَأَ الْقُرْآنَ لَيْلَتِي) “gecemde Kur’ân’ı acele okumamdan” mı dedi yoksa (أَنْتَرُهُ نَتْرًا) “onu nesir gibi tilavet etmemden mi” dedi? Raviler, hangi

¹⁹⁵³ Muttalib b. Ziyâd’ın sika olduğu, ancak münker rivayetlerinin bulunduğu ifade edilmiştir. Buhârî *el-Edebü’l-müfred*’de, İbn Mâce ve Nesâî sünenlerinde ondan rivayette bulunmuştur. Bkz. Zehebî, *Siyer*, 8/333.

¹⁹⁵⁴ Ebü’s-Şeyh, *Kitâbü’l-Azame*, 5/1697 (H no: 1153).

¹⁹⁵⁵ 35, 55, 185, 232, 264, 293, 358, 503, 572, 589, 600, 637, 738, 899, 925, 932, 1032, 1077, 1199, 1276 nolu rivayetlerin metinlerinde “ev” şek lafzı geçmektedir.

¹⁹⁵⁶ Ebü’s-Şeyh, *Kitâbü’l-Azame*, 1/258 (H no: 35).

ifadeyi söylediği hususunda tereddüt etmişlerdir. Muhtemelen bu tereddüdü ifade eden Ubeydullah b. Abdurrahmân b. Mevheb (ö. 154/771) olmalıdır.

4.2.4 Müellifin Şeyhleri

Rivayet döneminde dinî malumatın genelde isnad kullanılarak nakledildiği bilinmektedir. Muhaddisler isnadın başında, rivayeti kimden aldığını ve hangi edâ usûlüyle elde ettiğini belirtirler. Müellifler bazen aynı tarikten gelen bir rivayeti birkaç hocadan elde etmiş olabilirler. *Kitâbü'l-Azame*'de Ebü's-Şeyh'in tek hocasından naklettiği rivayetleri olduğu gibi iki ve daha fazla hocasından naklettiği rivayetler de olmuştur. Tek hocadan naklettiği rivayetlerin sayısı 1275 kadardır. İki hocadan naklettiği rivayetlerin sayısı sayısı 23, üç hocadan naklettiği rivayetlerin sayısı da 2 kadardır. Bunlar genelde müellif tarafından "kâle" sîgası'yla belirtilmiştir.

Birinci örnek:

922 - حَدَّثَنَا أَحْمَدُ بْنُ مُحَمَّدٍ بْنُ إِبْرَاهِيمَ حَدَّثَنَا عُبَيْدُ بْنُ شَرِيكِ حَدَّثَنَا ابْنُ أَبِي مَرْيَمَ حَدَّثَنَا الْمُفَضَّلُ عَنْ أَبِي صَخْرٍ عَنِ السُّدِّيِّ رَجَمَهُ اللَّهُ تَعَالَى فِي قَوْلِهِ: ن وَالْقَلَمُ قَالَ: النَّوْنُ: الْحَوْثُ الَّذِي عَلَيْهِ الْأَرْضُ وَالْقَلَمُ: قَلَمُ الرَّحْمَنِ الَّذِي عِنْدَهُ

Süddî (rh) "Nûn. Kaleme yemin olsun ki"¹⁹⁵⁷ meâlindeki ayetin tefsiri hakkında şöyle demiştir: "Hût, dünyanın üzerinde olduğu (balık)tır. Kalem de Rahmân'ın yanında olan kalemdir."¹⁹⁵⁸ Ebü's-Şeyh bu rivayeti hocası Ahmed b. Muhammed b. İbrahim'den tahdis etmiştir. Tahdisde bulunduğu hocası tek kimsedir. Isnadın başındaki "kâle" sîgası'ndan da bu anlaşılmaktadır.

İkinci örnek:

149 - حَدَّثَنَا ابْنُ أَبِي عَاصِمٍ وَعَلِيُّ بْنُ إِسْحَاقَ قَالَا: حَدَّثَنَا إِبْرَاهِيمُ بْنُ مُحَمَّدٍ بْنُ يُوسُفَ الْفَرِيَّابِيُّ حَدَّثَنَا عَمْرُو بْنُ بَكْرِ حَدَّثَنَا الْحَارِثُ بْنُ عُيَيْدَةَ بْنِ رِبَاحٍ الْعَسَانِيُّ عَنْ أَبِيهِ عُيَيْدَةَ بْنِ رِبَاحٍ عَنْ مُنِيبِ بْنِ عَبْدِ اللَّهِ الْأَزْدِيِّ عَنْ عَبْدِ اللَّهِ بْنِ مُنِيبٍ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُ قَالَ: تَلَا رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ هَذِهِ الْآيَةَ: كُلَّ يَوْمٍ هُوَ فِي شَأْنٍ قُلْنَا: يَا رَسُولَ اللَّهِ وَمَا ذَاكَ الشَّأْنُ قَالَ: يَغْفِرُ ذَنْبًا وَيُفَرِّجُ كَرْبًا وَيَرْفَعُ قَوْمًا وَيَضَعُ آخَرِينَ

¹⁹⁵⁷ Kalem, 68/1.

¹⁹⁵⁸ Ebü's-Şeyh, *Kitâbü'l-Azame*, 4/1403 (H no: 922).

Abdullah b. Münîb'den (ra) nakledildiğine göre Resûlullah (sav) “O, her an bir şandır”¹⁹⁵⁹ meâlindeki ayeti okudular. Biz “Yâ Resûlellah! Şan'dan maksat nedir?” diye sorduk. Hz. Peygamber (sav): “Allah her an, bir günahı bağışlar, bir sıkıntıyı giderir; bir toplumu yüceltirken diğer bir toplumu da alçaltır” buyurdu.¹⁹⁶⁰ Ebü's-Şeyh bu rivayeti hocaları İbn Ebî Âsım ve Ali b. İshâk'tan tahdis etmiştir. Tahdisde bulunduğu hoca sayısı ikidir. Bunu her iki hocasının ismini verdikten sonra (قالا) diyerek de belirtmiştir.¹⁹⁶¹ İsnad ortalarında ve sonlarında da bazı ravilerin rivayeti iki şeyhten aldıkları görülmektedir.¹⁹⁶²

Üçüncü örnek:

862 - حَدَّثَنَا عَبْدُ الرَّحْمَنِ بْنُ أَبِي حَاتِمٍ وَعُمَرُ بْنُ عَبْدِ اللَّهِ وَابْنُ الْجَارُودِ قَالُوا: حَدَّثَنَا أَبُو سَعِيدٍ الْأَشْجِيُّ حَدَّثَنَا حَفْصُ عَنْ دَاوُدَ بْنِ أَبِي هِنْدٍ عَنْ عِكْرَمَةَ عَنْ ابْنِ عَبَّاسٍ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُمَا قَالَ: أَتَيْتُ الصَّبَا الشَّامَالَ فَقَالَتْ: مُرِّي حَتَّى نَنْصُرَ رَسُولَ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ فَقَالَتْ الشَّامَلُ: إِنَّ الْحُرَّةَ لَا تَسْرِي فَكَانَتْ الرِّيحُ الَّتِي نُصِرَ بِهَا رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ الصَّبَا

İkrime, İbn Abbâs'ın (ra) şöyle dediğini nakletmiştir: “Hendek gecesi güney rüzgârı kuzey rüzgârına gelir ve şöyle der: ‘Fırla, Resûlullah’a (sav) yardım edelim!’ Kuzey rüzgârı: ‘Sıcak geceleyin esmez’ dedi. İkrime ‘Onlara gönderilen rüzgâr saba rüzgârı idi’ demiştir.¹⁹⁶³ Ebü's-Şeyh'in bu rivayeti; Abdurrahmân b. Ebî Hâtim, Ömer b. Abdullah ve İbnü'l-Cârûd adında üç hocasından tahdis etmiştir. Tahdisde bulunduğu hoca sayısı görüldüğü gibi üçdür.¹⁹⁶⁴

¹⁹⁵⁹ Rahmân, 55/29.

¹⁹⁶⁰ Ebü's-Şeyh, *Kitâbü'l-Azame*, 2/481 (H no: 149).

¹⁹⁶¹ 59, 83, 149, 192, 248, 263, 306, 307, 453, 476, 543, 611, 613, 659, 977, 708, 725, 812, 845, 848, 913, 1163, 1289 nolu rivayetler Ebü's-Şeyh tarafından iki şeyhten alınmadır.

¹⁹⁶² 78, 118, 125, 139, 193, 215, 302, 308, 360, 263, 367, 582, 594, 609, 640, 792, 938, 967, 1081, 1101, 1111, 1204, 1235, 1251, 1285 nolu rivayetler, isnad aralarında, bazı ravilerin iki şeyhten naklettikleridir.

¹⁹⁶³ Ebü's-Şeyh, *Kitâbü'l-Azame*, 4/1346 (H no: 862).

¹⁹⁶⁴ Ebü's-Şeyh, 541 nolu rivayeti de üç hocasından almıştır.

4.2.5 Ravi Nitelikleri

4.2.5.1 Meçhul raviler

Sözlükte “bilmemek, tanımamak” anlamındaki *cehl* (*cehâlet*) kökünden türeyen “bilinmeyen” anlamında bir isimdir.¹⁹⁶⁵ Terim olarak “hiç bilinmeyen veya yeterince tanınmayan ravi” demektir. Ma’rûf’un karşıtıdır. Meçhul ravi farklı isim, künye ve nisbelerle kimliği ve kişiliği belirsiz hale getirilen ve farklı bir şahıs izlenimi verilmeye çalışılan kimsedir.¹⁹⁶⁶ Meçhul ravinin rivayeti mutlak manada kabul ve red edilemez, onun durumu araştırılıp ortaya çıkıncaya kadar bir değerlendirme yapılamaz.¹⁹⁶⁷ *Kitâbü’l-Azame* rivâyetlerinin isnadlarında durumları belli olmayan ravilere rastlanılmaktadır. Vekî’ b. Hudüs, Abdülazîz b. Ziyâd (ö. ?), es-Salt b. Hakîm (ö. ?), Sa’dân b. el-Velîd, Ahmed b. el-Hasan el-Cüneyd (ö. ?) gibi ravilerin meçhul oldukları ifade edilmiştir.¹⁹⁶⁸ *Kitâbü’l-Azame* isnadlarında geçen ve Ebû Şeyh’in zikrettiği meçhul raviler sika olabileceği gibi zayıf olma ihtimalleri de bulunmaktadır. *Kitâbü’l-Azame*’de meçhul ravilerin bulunması, Ebû’ş-Şeyh’in ravi hakkında “cerh hükmü olmadıkça ta’dîlin esas alınacağı” görüşü şeklinde anlaşılabilir. Müellifin ricâl değerlendirmesinde oldukça mütesâhil olduğu görülmektedir.¹⁹⁶⁹

4.2.5.2 Mübhem raviler

Sözlükte “gizli ve kapalı olmak” anlamındaki *ibhâm* masdarından türeyen *mübhem* kelimesi hadis terimi olarak “senesinde veya metninde adı açıkça belirtilmeksizin

¹⁹⁶⁵ İbn Manzûr, *Lisânü’l-Arab*, “chl”, 11/129.

¹⁹⁶⁶ İki kısma ayrılır: 1. Mechûlü’l-ayn. Adı bilindiği halde hadis öğrenimi ve öğretimi bilinmeyen ravi demektir. Cumhûra göre “mechûlü’l-ayn” olan ravi adı sanı belli olmayan ravi hükmünde olup rivâyeti kabul edilmez. Hanefîler, İbn Huzeyme, İbn Hibbân, Ahmed b. Hanbel belli şartlar dâhilinde meçhul ravilerin rivâyetini kabul etmişlerdir. Mechûl ravinin sahâbî olması durumunda bütün sahâbeyi âdil kabul eden Ehl-i sünnet, Mu’tezile ve Zeydiyye’ye göre hepsinin rivâyeti makbuldür. 2. Mechûlü’l-hâl. Kendisinden iki veya daha fazla güvenilir ravi rivâyette bulunduğu halde hadisçiler arasında tanınmayan ve hakkında cerh ve ta’dîl hükmü olmadığından durumu bilinmeyen ravidir. Bu raviye *mechûlü’l-adâlet*, *mechûlü’l-vasf*, *mechûlü’s-sıfat*, *mestur* da denilmektedir. Cumhûra göre adâleti bilinmeyen mechûlü’l-hâl ravinin rivâyeti makbul değildir. Ancak Hanefîler ve bazı Şâfiîler, İbn Hibbân ve İbn Fûrek gibi bazı hadisçiler mechûlü’l-hâl olan ravinin rivâyetini geçerli saymışlardır. Nevevî tanınmış birçok âlimin mestur ravilerin rivâyetini kabul ettiğini ve en doğru görüşün de bu olduğunu söylemektedir. Bkz. Emîr es-San’ânî, *Tavzîhu’l-efkâr*, thk. Muhammed Muhyiddîn Abdülhamîd (Kâhire: 1366), 2/186; Ebû Zekeriyâ Yahyâ b. Şeref en-Nevevî, *el-Minhâc şerhu Sahîhi Müslim b. el-Haccâc*, thk. Halîl b. Me’mûn b. Şihâ (Beyrût: Daru’l-Ma’rife, 1427), 1/140; Emin Aşikkutlu, “meçhul”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2003), 28/286-288.

¹⁹⁶⁷ Ebû’l-Fadl Ahmed b. Ali b. Muhammed b. Hacer el-Askalânî, *Nüzhetü’n-nazar fî tavdîhi Nühbeti’l-fiker fî mustalihi ehli’l-eser*, thk. Abdullah b. Dayfullah er-Ruhaylî (Riyâd: Matbaatü’s-Sefir, 3. Basım, 2021), 137.

¹⁹⁶⁸ Örneğin 5, 55, 147, 174, 188, 258, 397, 434, 588 nolu rivâyetlerin isnadlarında meçhul raviler görülmektedir.

¹⁹⁶⁹ Ay, Ebû’ş-Şeyh el-İsfahânî’nin *Kitâbü’l-Azame*’sindeki Rivâyetlerin Değerlendirilmesi, 269-272.

recül, imrae, şeyh, fülân, ah, uht, zevç, zevce, amm, amme, ibnü fülân, bintü fülân, ba'du'n-nâs, sika gibi cins isimleriyle işaret edilen şahıs veya böyle bir şahsın bulunduğu hadis” için kullanılır. Bu isimlerin en yaygın olanı *recül* ve *imrae* olup bu ifadelerin kullanılmasına *ibhâm* denmiştir. Mübhem kimse rivâyetin senedinde geçen bir ravi olabileceği gibi hadis metninde geçen bir şahıs da olabilir. Ancak metinlerde geçen mübhem şahıslar rivayetin sıhhatine engel değildir. Sadece metindeki şahsın belirsizliğini gösterir, merak uyandırır. Bazen bir ortamda bulunurken orada olan veya gelip giden kimseleri bilme imkânı olamaz. Böyle bir durumda “Bir şahıs geldi, şöyle söyledi, yaptı” dersiniz. Bazen metinlerdeki *racul* ifadesi şahsı gizlemek için de kullanılmış olabilir. Mübhem lafızlar Kur’ân-ı Kerîm’de ve hadislerde çok fazla kullanılan yöntemlerden biridir.¹⁹⁷⁰ Ve bunun sayısız hikmetleri vardır.¹⁹⁷¹ Mübhem, “mübhemü’l-isnâd” ve “mübhemü’l-metn” şeklinde iki grupta incelenmiştir.¹⁹⁷² Mübhem ravinin rivayetin sıhhati hakkında farklı düşünceler vardır.¹⁹⁷³ *Kitâbü'l-Azame* rivayet metinlerinde mübhem şahıslara sıklıkla yer verildiği görülmektedir.¹⁹⁷⁴

¹⁹⁷⁰ Ayet ve hadisten şu örnekler verilebilir: *فَوَجَدَا عَبْدًا مِنْ عِبَادِنَا* “Mûsâ ve arkadaşı, kullarımızdan bir kulu buldular” ayetinde geçen “kul” mübhem bir şahıstır. Yüce Allah onun ismini açıkça zikretmemiştir. Bkz. Kehf, 18/65. *أيها الناس قد فرض عليكم الحج فحجوا* Hz. Peygamber (sav) “Ey insanlar! Hac size farz kılınmıştır, artık hac ibadetini yapınız” buyurdu. Bir adam “Yâ Resûlellah! Her yıl mı” diye sordu. Rivayette geçen “recül” kelimesi mübhem bir kelimedir. Bu şahıstan açıkça söz edilmemiştir. Bkz. Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 16/355 (H no: 10607); Müslim, “Hac”, 73 (H no: 1337/412).

¹⁹⁷¹ Bu hikmetler şöyle hulasa edilebilir: 1. Manaya zenginlik katar. 2. Müslüman olacakların teveccühünü kazandırır. 3. Bilinmesinde fayda mülâhaza edilmeyen bilgilerdendir. 4. Lafzın umumiliği gözetilmiştir. Bkz. Ebû'l-Fazl Celâlüddin Abdurrahmân b. Ebî Bekr es-Süyûtî, *Müfhimâtü'l-akrân fî mübhemâti'l-Kur'ân*, thk Mustafa Dib el-Bulgâ (Dımaşk: Müessesetü Ulûmi'l-Kur'ân, 1. Basım, 1982), 9-10; Ebû Abdillâh Bedruddîn Muhammed b. Bahadır ez-Zerkeşî, *el-Burhân fî ulûmi'l-Kur'ân* (Beyrût: Dâru İhyâi'l-Kütübi'l-Arabî, 1376), 1/156; Abdülhadi Birişik, “mübhemâtü'l-Kuran”, 31/438.

¹⁹⁷² Mustafa Öztoprak - Servet Hayma, “Hadislerde Mübhemât: Kavramsal Çerçeve ve Delâlet Ettiği Yönler”, *Disiplinlerarası Sosyal Bilimler Dergisi* 11 (Haziran 2022), 65-90.

¹⁹⁷³ Mübhem ravi, kimliğinin bilinmemesi açısından “meçhulü'l-ayn” ravi gibidir. Rivâyetin sıhhati ile ilgilidir. Metindeki müphemlik ise hadisin anlaşılması ile ilgilidir. Mübhemliğin çeşitli sebepleri olabilir. Mübhem hadisi *muttasıl hadis* sayanlar olduğu gibi, *münkati'*, *mu'dal* ve *mürsel* olarak kabul edenler de olmuştur. Mübhem hadis dinî delil kabul edilmemiştir. Ancak bu kimse sahâbî ise makbuldür. Mübhemlik kalktığında rivâyet kabul edilir. Bkz. Emin Aşıkkutlu, “mübhem”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2020), 31/434-436.

¹⁹⁷⁴ Örneğin 36, 27, 39, 64, 225, 234, 256, 298, 380, 447, 473, 515, 530, 539, 559, 611, 758, 813, 923, 934, 936, 954, 961, 1100, 1101, 1112, 1146, 1192, 1205, 1217, 1257, 1278, 1302 nulu rivayet metinlerinde “racul” lafzının geçtiği görülmektedir. 109, 193, 260, 839, 921, 1094, 1112, 1276 nolu rivayetlerde de “imreetün” mübhem lafzı geçmektedir.

Birinci örnek:

٥ - حَدَّثَنَا مُحَمَّدُ بْنُ أَبِي يَعْلَى أَنَا إِسْحَاقُ بْنُ إِبْرَاهِيمَ أَنَا سَعْدُ بْنُ الصَّلْتِ أَنَا الْأَعْمَشُ عَنْ عَمْرِو بْنِ مُرَّةَ عَنْ رَجُلٍ حَدَّثَهُ عَنْ ابْنِ عَبَّاسٍ قَالَ: مَرَّ النَّبِيُّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ عَلَى قَوْمٍ يَتَفَكَّرُونَ فِي اللَّهِ فَقَالَ: تَفَكَّرُوا فِي الْخَلْقِ وَلَا تَفَكَّرُوا فِي الْخَالِقِ فَإِنَّكُمْ لَا تَقْدُرُونَ قَدْرَهُ

İbn Abbâs (ra) şöyle anlatmıştır: “Hz. Peygamber (sav) Allah hakkında tefekkür eden bir topluluğa uğradı ve onlara ‘Mahlûkat hakkında tefekkür edin, yaratıcı olan (Allah’ın zatı) hakkında sakın tefekkür etmeyin. Zira sizler onun kadrini idrâke güç yetiremezsiniz’ buyurdu.¹⁹⁷⁵ Rivayetin isnadında mübhem/meçhul ravi ile birlikte yedi ravi bulunmaktadır. Amr b. Mürre rivayeti (عَنْ رَجُلٍ) “bir adamdan” diyerek belirsiz, kim olduğu bilinmeyen bir şahıstan nakletmiştir. Bu itibarla rivayet mübhemü’l-isnâd hadis’e örnek teşkil etmektedir. Amr b. Mürre, İbn Abbâs’a tarih olarak yetişmemiştir. Bu bakımdan rivayetin isnadı zayıftır.¹⁹⁷⁶

İkinci örnek:

961 - حَدَّثَنَا الْوَلِيدُ حَدَّثَنَا مُحَمَّدُ بْنُ النَّصْرِ حَدَّثَنَا بَكْرٌ حَدَّثَنَا قَيْسٌ عَنْ سِمَاكِ عَنْ شَيْخٍ مِنْ بَنِي أَسَدٍ قَالَ: سَأَلَ رَجُلٌ عَلِيَّ بْنَ أَبِي طَالِبٍ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُ: أَرَأَيْتَ ذَا الْقَرْنَيْنِ كَيْفَ اسْتَطَاعَ أَنْ يَبْلُغَ الْمَشْرِقَ وَالْمَغْرِبَ قَالَ: سَجَرْتُ لَهُ السَّحَابُ وَمُدَّتْ لَهُ الْأَسْبَابُ وَبُسِطَ لَهُ النُّورُ وَكَانَ اللَّيْلُ وَالنَّهَارُ عَلَيْهِ سَوَاءً

Bir kimse Hz. Ali’ye (ra) “Zülkarneyn hakkında ne dersin, Doğu ve Batı’ya ulaşmaya nasıl güç yetirebildi?” dedi. Hz. Ali “Bulutlar ona âmâde kılındı, ona imkânlar genişletildi, nurlar onun için aydınlatıldı. Böylece gece ile gündüz onun için bir oldu (böylece her yere ulaşabildi)” dedi.¹⁹⁷⁷ Rivayetin isnadında Hz. Ali ile birlikte yedi ravi bulunmaktadır. Ravilerden Simâk (ö. 123/741) Esedoğulları’ndan bir şeyhten diyerek mübhem/meçhul bir raviden rivayette bulunmuştur. Bu itibarla rivayet mübhemü’l-isnâd hadis’e örnek teşkil etmektedir.¹⁹⁷⁸

¹⁹⁷⁵ Ebü’s-Şeyh, *Kitâbü’l-Azame*, 1/216 (H no: 5).

¹⁹⁷⁶ Ebü’s-Şeyh, *Kitâbü’l-Azame*, 1/217.

¹⁹⁷⁷ Ebü’s-Şeyh, *Kitâbü’l-Azame*, 4/1448 (H no: 961).

¹⁹⁷⁸ 751, 762, 961, 980 nolu rivayetlerin isnadında “şeyh” mübhem ravisi bulunmaktadır.

Üçüncü örnek:

1263 - حَدَّثَنَا عَلِيُّ بْنُ رُسْتَمٍ حَدَّثَنَا شَارِزُوبَةُ بْنُ عَطَاءٍ حَدَّثَنَا أَبُو إِسْحَاقَ الْعَجَلِيُّ إِبْرَاهِيمُ بْنُ زَكَرِيَّا بَصْرِيُّ حَدَّثَنَا ثَابِتُ بْنُ حَمَّادٍ عَنْ مُحَمَّدٍ الْغُبَرِيِّ عَنْ بَعْضِ أَخْتَانِهِ قَالَ

Rivayetin isnadında mübhem/meçhul ravi ile birlikte altı ravi görünmektedir. Muhammed el-Gubarî (ö. ?)¹⁹⁷⁹ “an ba’dı ühtânihi” diyerek mübhem bir kimseden rivayette bulunmuştur.¹⁹⁸⁰

4.2.5.3 Hadis uydurmakla itham edilen raviler

Sözlükte “bir şeyi yere koymak, bırakmak” anlamına gelen *vaz*’ kelimesi, terim olarak “Hz. Peygamber’e (sav) ait olmayan sözlerin onun ağzından uydurulması” şeklinde tanımlanmıştır. Hadis uyduranlara *vazza*’ denmiştir.¹⁹⁸¹ Fitnelerin zuhurundan sonra çeşitli nedenlerle hadis uyduranlar olmuş ve bu batıl rivayetler literatüre girmiştir. Bu sebeple uydurma rivayetlerden sakınmak için raviler titizlikle araştırılmış, hadis uyduranlar işin uzmanı muhaddislerce açık edilmiştir. *Kitâbü’l-Azame* rivayetlerinin isnadlarında *vazza*’ olarak bilinen ravilere yer verilmiştir. Hadis vaz’ etmekle veya yalancılıkla suçlanan ravilerden bazılarının isimleri ve rivayet numaraları şöyledir: Abdullah b. Ziyâd (277, 1280), Abdülmün’im b. İdrîs (241, 243, 296, 298, 838, 874, 889, 905, 906, 907, 908, 909, 944, 946, 948, 949, 973, 989, 997, 483, 488, 647), Ahmed b. Muhammed b. Gâlib b. Hâlid el-Bâhilî (294, 295, 337), Ebû Bekr b. Abdullah b. Ebî Sebre (ö. 126/744) (796), Hammâd b. Amr (532, 1231), Hasen b. Dînâr (441), Hüseyin b. el-Ferec (62), İbrahîm b. Muhammed el-Ukkâşî (66), İshâk b. Necîh el-Meletî (43), Kelbî (186, 526, 990), Muallâ b. Abdurrahmân (583), Muhammed b. el-Fadl b. Atiyye (ö. 180/797) (1108), Mutarrîf b. Mâzin (152, 171), Nasr b. Bâb (572), Nevf el-Bikâlî b. Fudâle (332, 563), Osmân b. Abdullah (267), Ömer b. Subh (167, 978), Sa’d b. Tarîf (545, 638), Vehb b. Hafs (1045), Yahyâ b. Ebî Tâlib (208), Ebü’l-Münzir Yahyâ b. Saîd el-Hımsî el-Kûfî (288, 1256), Yûsuf b.

¹⁹⁷⁹ Muhammed el-Gubarî’nin kim olduğu tam açık değildir. Gubarî nisbesi ile ilgili olarak Sem’ânî ve İbn Hacer iki kimseden bahsetmişlerdir. Her ikisinin de yaşadığı dönem hicrî 3. asra tekabül etmektedir. Biri Ebû Ca’fer Muhammed b. el-Abbâs (ö. 283/896), diğeri de Muhammed b. Ubeyd b. Hisâb’dır (ö. 238/853). Bkz. Sem’ânî, *el-Ensâb*, 10/14-15.

¹⁹⁸⁰ Ebü’ş-Şeyh, *Kitâbü’l-Azame*, 5/1764 (H no: 1263).

¹⁹⁸¹ Kandemir, “mevzu”, 29/493.

Ya'kûb en-Neysâbûrî (21, 586, 1046), Ziyâd b. el-Münzir (317), Ziyâd b. Meymûn (1192).

4.2.5.4 Zâhid raviler

Sözlükte zühhd “bir şeye rağbet etmemek, ona ilgisiz kalmak” manasına gelir. Zâhid de “dünya malına mülküne rağbet etmeyen” demektir. Dünya malına ve mülküne, makam ve mevkisine, şan ve şöhretine değer vermeme; az ile yetinme; çok ibadet etme, ahiret işlerine yönelme gibi hasletler zühhdün bazı göstergeleridir.¹⁹⁸² Hadis araştırmacıları isnadlarda geçen ve zühhd ve ibadetiyle temâyüz eden raviler üzerinde durmuşlardır. Ebü's-Şeyh'in zâhid ve âbidlerden olduğu daha önce ifade edilmişti. *Kitâbü'l-Azame* isnadlarında adı geçen çok sayıda zâhid ve âbid özelliğine sahip ravi ve muhaddis olduğu görülmektedir. Onlardan bazılarını isimleri ve rivayet numaraları şöyledir: Abbâs b. Abdullah el-Bâküsâî (610, 1025), Abdullah b. Dâvûd Sendîle (264), Abdullah b. Ebî Zekerıyyâ (ö. 119/737) (162, 785), Abdülazîz b. Umeyr (50), Ali b. Sâlih el-Hemedânî (ö. 151/768) (232, 1291), Alkame (ö. 62/682),¹⁹⁸³ Âmir b. Abdullah b. ez-Zübeyr Ebü'l-Hâris el-Medenî (ö. 121/739) (783), Amr b. Meymûn (598, 584, 803), Amr b. Mürre (ö. 116),¹⁹⁸⁴ Avn b. Abdullah (46, 885), Bekr b. Amr (1111), Bîşr b. el-Velîd el-Kindî (1, 1101), Ebû Ca'fer Muhammed b. Yezîd el-Edemî el-Harrâz (ö. 245/860) (40), Ebû Hâzım Seleme b. Dînâr (ö. 144/762),¹⁹⁸⁵ Ebû Müslim el-Havlânî (ö. 62/681) (996, 1199), Ebû Osmân en-Nehdî Abdurrahmân b. Mül (ö. 95/714) (906, 999), Ebû Süleymân Abdurrahmân b. Ahmed b. Atiyye (53, 52, 41, 16), Fadl b. es-Sabbâh (159, 565, 670), Fudayl b. İyâz (436, 1241, 1260), Hasen b. Abdülazîz el-Cerevî (14), Müsennâ b. es-Sabbâh (274), Saik b. Hazn (225), Ferkad b. Ya'kûb el-Basrî es-Sebehî (ö. 131/749) (1216), Halife el-Abdî (63), Hammâd b. Seleme,¹⁹⁸⁶ Hassân b. Atiyye el-Muhâribî (ö. 130/748),¹⁹⁸⁷ İbrahim b. Edhem (66), İbrahim b. Eyyûb (136), İbrahim b. Muhammed b. el-Hasen (ö. 302/915),¹⁹⁸⁸ Mâlik b. Dînâr es-

¹⁹⁸² Semih Ceyhan, “zühhd”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2013), 44/530.

¹⁹⁸³ 849, 1188, 1189, 1190 nolu rivayetler ondan nakledilmiştir.

¹⁹⁸⁴ 5, 45, 117, 118, 124, 125, 126, 127, 128, 200, 865, 1198, 1249, 1235 nolu rivayetler ondan nakledilmiştir.

¹⁹⁸⁵ 131, 263, 265, 270, 273, 284, 592, 1052, 1271 nolu rivayetler ondan nakledilmiştir.

¹⁹⁸⁶ 654, 888, 83, 224, 271, 286, 374, 452, 501, 540, 887, 903, 1012, 1045, 1046, 147, 343, 614, 639, 1021, 1028, 111, 303 nolu rivayetler ondan nakledilmiştir.

¹⁹⁸⁷ 947, 113, 894, 479, 632, 664, 932 nolu rivayetler ondan nakledilmiştir.

¹⁹⁸⁸ 54, 57, 71, 79, 82, 85, 107, 112, 151, 159, 202, 209, 210, 214, 265, 316, 317, 324, 327, 328, 376, 381, 398, 399, 485, 494, 505, 506, 511, 515, 525, 540, 542, 549, 556, 566, 569, 575, 587, 588, 694, 703, 705, 717, 723, 739, 761, 771, 786, 787, 795, 797, 806, 810, 817, 825, 863, 878, 892, 903, 910, 988, 1047, 1050, 1102, 1104, 1186, 1246, 1249, 308 nolu rivayetler ondan nakledilmiştir.

Sülemî ez-Zâhid (ö. 131/748),¹⁹⁸⁹ Muallâ b. Mehdî (ö. 235/850) (800), Muhammed b. Râfî' (ö. 245/860),¹⁹⁹⁰ Muhammed b. Revh b. İmrân el-Kindî el-Mısri (ö. 245/860) (977), Mûsâ b. Ubeyde (ö. 152/769),¹⁹⁹¹ Mutarrif b. Abdullah eş-Şihhîr (ö. 95/714) (596, 817, 442, 611), Müverrik (507), Nâfî b. Yezîd (310, 1041), Süleymân b. Tarhân et-Teymî,¹⁹⁹² Süreyc b. Yûnus (341, 875, 1292), Şerîk b. Abdullah (235), Şuayb b. Ebî Hamza Ebû Bişr el-Hımsî (791, 1165), Ubeydullah b. Ebî Ca'fer (ö. 132), Ebû Bekr el-Fakîh Mısri (954), Utbetül'l-Gulâm (23), Yahyâ b. Hakîm el-Mukavvim (ö. 256/870) (263), Yahyâ b. Hammâd (ö. 215/830) (1289), Yezîd b. Hârûn,¹⁹⁹³ Yûsuf b. Esbât (514, 19, 60), Zü'n-nûn el-Mısri (ö. 245/860) (107).

107 - قَالَ عُمَرُ بْنُ بَحْرِ الْأَسَدِيِّ: سَمِعْتُ ذَا النُّونَ الْمِصْرِيَّ رَحِمَهُ اللَّهُ يَقُولُ: أَشْرَقَ لِنُورِهِ السَّمَاوَاتُ وَأَنَارَ لَوُجُهِهِ الظُّلُمَاتُ وَحَجَّبَ جَلَالُهُ عَنِ الْعُيُونِ وَوَصَلَ بِهَا مَعَارِفَ الْعُقُولِ وَأَنْفَذَ إِلَيْهِ أَبْصَارَ الْقُلُوبِ وَنَاجَاهُ عَلَى عَرْشِهِ السَّنَةُ الصُّدُورِ

Ömer b. Bahr el-Esedî (ö. 288/901), Zünnûn el-Mısri'nin (rh) şöyle dediğini işitmiştir: “Nuruyla gökler parladı, yüzü karanlıkları aydınlattı, celâli gözlerden gizlendi, akılların ilmini ona bağladı, kalplerin basireti O'na nüfuz etti ve arşına doğru göğüslerin dilleri O'na seslendi.”¹⁹⁹⁴ Zünnûn el-Mısri (ö. 245/859) ilk dönem sûfîlerindendir. İbn Yûnus onun *âlim*, *fasîh* ve *hakîm* olduğunu söylemiştir. İlmi seyahatler yapmış, büyük muhaddislerle görüşmüştür. Öldüğünde kuşlar cenazesine gölge yapmışlar ve gömüldükten sonra da kabrine ihtiram etmişlerdir. Evliyâ makam ve hallerden konuşunca Mısır âlimleri onu zındık olmakla suçlamışlar ve dışlamışlardır.¹⁹⁹⁵ Zünnûn'a “Ârif kimdir?” diye sormuşlar o da “Buradaydı, gitti” diye cevap vermiş. Bununla Allah'ı tanıyan kimselerin sürekli manen ilerlediklerini anlatmak istemiştir.¹⁹⁹⁶

¹⁹⁸⁹ 52, 53, 157, 331, 1243 nolu rivayetler ondan nakledilmiştir.

¹⁹⁹⁰ 80, 164, 229, 230, 231, 233, 427, 468, 570, 663, 764, 840, 891, 916, 918, 955, 987, 1057, 1058, 1070, 1071, 1076, 1083, 450 nolu rivayetler ondan nakledilmiştir.

¹⁹⁹¹ 263, 268, 1126, 346, 1033, 1172 nolu rivayetler ondan nakledilmiştir.

¹⁹⁹² 174, 444, 756, 775, 1006, 1294 nolu rivayetler ondan nakledilmiştir.

¹⁹⁹³ 208, 228, 565, 575, 656, 881, 896, 899, 988, 1245, 904, 1020, 1108 nolu rivayetler ondan nakledilmiştir.

¹⁹⁹⁴ Ebü's-Şeyh, *Kitâbü'l-Azame*, 1/397 (H no: 107).

¹⁹⁹⁵ Zehebî, *Siyer*, 11/533.

¹⁹⁹⁶ Necdet Tosun, “Zünnûn el-Mısri”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2013), 31/464.

4.2.5.5 Kadın râviler

İslam medeniyetinin önemli vasıflarından biri öteden beri haklarından mahrum bırakılan kadınlara haklarının teslim edilmeleridir. Yüce Allah kadınları erkeklerle birlikte zikretmiştir.¹⁹⁹⁷ İslâm, kadının sosyal hayatta yer almasını, ibadetlerini erkeklerle birlikte mescitlerde eda etmelerini,¹⁹⁹⁸ kültürel faaliyetlerde yer almalarını tespit ve teşvik etmiştir. Özellikle kadınlar ilmî faaliyetlere katılmışlardır.¹⁹⁹⁹ Hz. Peygamber'in (sav) *طَلَبُ الْعِلْمِ فَرِيضَةٌ عَلَى كُلِّ مُسْلِمٍ* "İlim öğrenmek (istisnasız kadın erkek) her Müslümana farzdır"²⁰⁰⁰ buyurarak kadınların da ilmî etkinliklerin içinde olmasını istemiştir. Hz. Âişe (ra) gibi bazı kadın sahâbîlerin ilim öğrenmede çoğu erkeklerden önde oldukları görülür. Kadınların tâbiîn, tebe-i tâbiîn ve daha sonraki dönemlerde özellikle hadis rivayetiyle ilgilendikleri görülür. Bir araştırmaya göre *Kütüb-i sitte* içinde 107 kadın ravi yer almıştır.²⁰⁰¹ *Kitâbü'l-Azame* isnadları arasında da sayıları fazla olmasa da kadın raviler yer alabilmiştir. Hz. Âişe,²⁰⁰² Ümmü'd-Derdâ,²⁰⁰³ Ümmü Abdullah Abde bt. Hâlid b. Ma'dân, Ümmü Ma'bed bt. Hâlid b. Ma'dân,²⁰⁰⁴ Fâtıma bt. Hüseyin, Zeyneb bt. Yezîd el-Atekiyye²⁰⁰⁵ eserde geçen kadın ravilerden bazılarıdır.

Birinci örnek:

1065 - أَخْبَرَنَا أَبُو يَعْلَى حَدَّثَنَا هُدْبَةُ حَدَّثَنَا أَبَانُ الْعَطَّارُ حَدَّثَنَا يَحْيَى بْنُ أَبِي كَثِيرٍ أَنَّ رَيْدًا حَدَّثَهُ أَنَّ أَبَا سَلَامٍ حَدَّثَهُ أَنَّ عَبْدَ اللَّهِ بْنَ قُرُوحٍ حَدَّثَهُ أَنَّ عَائِشَةَ رَضِيَ اللَّهُ تَعَالَى عَنْهَا حَدَّثَتْهُ قَالَتْ: سَمِعْتُ رَسُولَ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ يَقُولُ: خَلَقَ اللَّهُ عَزَّ وَجَلَّ ابْنَ آدَمَ عَلَى ثَلَاثِمِائَةٍ وَسِتِّينَ مَفْصَلًا

Hz. Âişe (ra) Resûlullah'ın (sav) şöyle dediğini duymuştur: "Yüce Allah Âdemoğlunu 360 mafsâl üzere yaratmıştır!"²⁰⁰⁶ Hz. Âişe, Hz. Peygamber'in eşi olup âlim

¹⁹⁹⁷ Ahzâb, 33/35.

¹⁹⁹⁸ Buhârî, "Cum'a", 13 (H no: 899).

¹⁹⁹⁹ Buhârî, "İlim", 35 (H no: 101).

²⁰⁰⁰ İbn Mâce, "Mukaddime", 17 (H no: 224).

²⁰⁰¹ Şule Soyal Şenel, *Kadın Tâbiû Ravilerin Hadis İlmindeki Yeri* (Karabük: Karabük Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2023), 511.

²⁰⁰² 189, 286, 290, 306, 307, 308, 343, 344, 346, 385, 495, 508, 523, 677, 722, 749, 814, 815, 816, 819, 820, 869, 1065, 1066, 1276 nolu rivayetler Hz. Âişe'den (ra) nakledilmiştir. Rivayetleri diğer ashâba oranla hayli çok olduğu (25) görülmektedir.

²⁰⁰³ 45, 46, 148 nolu rivayetler ondan aktarılmıştır.

²⁰⁰⁴ 793 nolu rivayet ondan gelmiştir. Ancak onun Abde bt. Hâlid b. Ma'dân mı yoksa Hâlid b. Ma'dân'ın ayrı bir kızı mı olduğu ihtilaftır. Mübârekfûrî, onun Abde ile aynı şahıs olduğu kanaatindedir. Bkz. Ebü's-Şeyh, *Kitâbü'l-Azame*, 4/1300.

²⁰⁰⁵ 523 nolu rivayet ondan gelmiştir.

²⁰⁰⁶ Ebü's-Şeyh, *Kitâbü'l-Azame*, 5/1619 (H no: 1065).

sahâbîlerdendir. Medîne’de bağımsız fetva vermiştir. Çok hadis rivayet edenler arasına girmiştir.

İkinci örnek:

45 - حَدَّثَنَا عَبْدُ الرَّحْمَنِ بْنُ مُحَمَّدٍ بْنُ حَمَّادٍ حَدَّثَنَا عَلِيُّ بْنُ الْمُذَنَّبِ حَدَّثَنَا ابْنُ فَضَيْلٍ حَدَّثَنَا الْأَعْمَشُ عَنْ عَمْرِو بْنِ مَرْثَةَ عَنْ سَالِمِ بْنِ أَبِي الْجَعْدِ قَالَ: سَأَلْتُ أُمَّ الدَّرْدَاءِ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُمَا

Rivayet, bir kadın olan Ümmü’-d-Derdâ es-Suğrâ tarafından nakledilmiştir. Ümmü’-d-Derdâ, Ebü’-d-Derdâ’nın eşidir. *Sika* ve *fakih* bir kimsedir. 81/701 yılında vefat etmiştir.

Üçüncü örnek:

485 - حَدَّثَنَا إِبْرَاهِيمُ بْنُ مُحَمَّدٍ بْنِ الْحَسَنِ حَدَّثَنَا مُحَمَّدُ بْنُ هَاشِمٍ حَدَّثَنَا الْوَلِيدُ بْنُ مُسْلِمٍ قَالَ: أَنْبَأَنَا عَبْدُهُ بَنْتُ خَالِدِ بْنِ مَعْدَانَ أَنَّ أَبَاهَا قَالَ: إِنَّ مَلَكًا نَصَفَهُ نُورٌ وَنَصَفَهُ تَلَجٌ يَقُولُ: سُبْحَانَكَ اللَّهُمَّ كَمَا أَلْفَتْ بَيْنَ هَذَا النُّورِ وَهَذَا التَّلَجِ فَأَلَفَ بَيْنَ قُلُوبِ الْمُؤْمِنِينَ لَيْسَ لَهُ تَسْبِيحٌ غَيْرُهُ

Hâlid b. Ma’dân’ın kızı Abde’nin bildirdiğine göre babası şöyle demiştir: “Yarısı nur ve diğer yarısı da kar olan bir melek şöyle tesbih ve duada bulunmuştur: ‘Allah’ım! Seni noksanlıklardan tenzih ederim. Sen nasıl bu nur ile bu karı birleştirdin. İşte onun gibi de mümin kullarının kalplerini birleştir!’ Babamın bundan başka tesbihi yoktu!”²⁰⁰⁷ Abde bt. Hâlid b. Ma’dân, meşhur tâbiî, imam, Şam ehlini şeyhi Hâlid b. Ma’dân’ın (ö.103/722) kızıdır.²⁰⁰⁸ *Sika* bir ravidir.²⁰⁰⁹

Dördüncü örnek:

750 - حَدَّثَنَا أَحْمَدُ بْنُ عَمَرَ حَدَّثَنَا عَبْدُ اللَّهِ حَدَّثَنِي أَبُو يُوسُفَ الْقُلُوسِيُّ حَدَّثَنَا أَبُو رَبِيعَةَ حَدَّثَنَا وَهْبُ عَنْ مُحَمَّدِ بْنِ عَبْدِ اللَّهِ بْنِ عَمْرِو بْنِ عُثْمَانَ عَنْ أُمِّهِ فَاطِمَةَ بِنْتِ حُسَيْنٍ عَنِ ابْنِ عَبَّاسٍ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُمَا قَالَ: مَا نَزَلَ مَطَرٌ مِنَ السَّمَاءِ إِلَّا مَعَهُ الْبَذْرُ أَمَا إِنَّكُمْ لَوْ بَسَطْتُمْ نِطْعًا لَرَأَيْتُمُوهُ

²⁰⁰⁷ Ebü’ş-Şeyh, *Kitâbü’l-Azame*, 3/961 (H no: 485).

²⁰⁰⁸ Zehebî, *Siyer*, 4/537.

²⁰⁰⁹ 505, 536, 485, 714, 763, 1013 nolu rivayetler Abde’den nakledilmiştir.

İbn Abbâs (ra) şöyle demiştir: “Gökten her bir yağmurla birlikte bir de tohum yağar. Eğer siz yere bir post/yaygı serseniz o tohumu elbette görürdünüz.”²⁰¹⁰

4.2.6 Akrân Rivayetleri

Akrân, “arkadaş” anlamına gelen *karîn* kelimesinin çoğuludur.²⁰¹¹ Rivayetü’l-akrân, “yaşları (ve isnadları) birbirine yakın iki ravinin birbirinden rivayet etmesi” şeklinde tanımlanmıştır.²⁰¹² Akrân olanların birbirinden rivayeti anlamına gelen bu terim, gerek yaşça ve gerekse isnad itibariyle akrân olanlardan birinin diğerinden rivayetini ifade eder.²⁰¹³ İbnü’s-Salâh akrân rivayetini iki kısımda mütalaa eder. Bunlardan biri “süslenmiş, tezyin” edilmiş anlamına gelen müdebbece’dir. Müdebbece “yaşça birbirine denk olan iki ravinin karşılıklı olarak birbirinden rivayeti” demektir.²⁰¹⁴ Diğerisi ise akrânın tek taraflı rivayetini ifade eder.²⁰¹⁵ Buna göre her müdebbece, rivâyetü’l-akrân’dır, ancak her rivayetü’l-akrân müdebbece değildir.²⁰¹⁶ Müdebbece örnek olarak; sahâbeden Hz. Âişe ile Hz. Ebû Hureyre’nin, tâbiînden Ömer b. Abdülazîz ile Zührî’nin, etbâü’t-tâbiînden Evzâî ile İmam Mâlik’in, sonraki dönem için de Ali el-Medînî ile Ahmed b. Hanbel’in birbirinden rivayetleri örnek olarak verilebilir.²⁰¹⁷ Akrân rivayetlerinin bilinmesi sayesinde, senede yanlışlıkla ravi ilave edilmemesi, isnadda ziyâde olduğu zannına kapılmamak veya atıf harfi olan “vav” yerine “an” edatının yazılması, “min” lafzının “ve” harfine dönüştürüldüğünü sanmamak²⁰¹⁸ gibi hatalar tespit edilebilmektedir.²⁰¹⁹ Ebü’s-Şeyh’in *Zikru’l-akrân* adlı eseri, türünün ilk örneği olması bakımından önemlidir.

²⁰¹⁰ Ebü’s-Şeyh, *Kitâbü’l-Azame*, 4/1267 (H no: 750).

²⁰¹¹ Tahhân, *Teyssîru mustalihi’l-hadis*, 238.

²⁰¹² İbnü’s-Salâh, *Mukaddime*, 309.

²⁰¹³ Irâkî akrânı, هم الرواة المتقاربون في السن والإسناد “Akrân, yaş ve isnadca birbirine yakın raviler” şeklinde tanımlanmıştır. Bkz. Ebü’l-Fadl Zeynüddîn Abdürrahîm b. el-Hüseyn el-İrâkî, *et-Takyîd ve’l-îzâh Şerhu Mukaddimeti İbni’s-Salâh*, thk. Abdurrahmân b. Osmân (el-Medînetü’l-Münevvere: Mektebetü’s-Selefiyye, 1. Basım, 1969), 333.

²⁰¹⁴ İbnü’s-Salâh, *Mukaddime*, 309.

²⁰¹⁵ Uğur, *Ansiklopedik Hadis Terimleri Sözlüğü*, 330.

²⁰¹⁶ Şehâvî, *Fethu’l-muğîs*, 4/169.

²⁰¹⁷ Salahattin Polat, “Müdebbece”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2006), 31/463.

²⁰¹⁸ Böyle bir senedi işiten veya okuyan kimse, isnadın asıl rivayeti (حَدَّثَنَا فلان وفلان) şeklinde olduğunu, hata yapılarak (حَدَّثَنَا فلان عن فلان) şekline dönüştürüldüğünü zannetmesin. Bkz. Tahhân, *Yeni Hadis Usulü*, 218-219.

²⁰¹⁹ Ebü’l-Fazl Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr es-Süyûtî, *Tedribü’r-râvî fî şerhi Takrîbi’n-Nevâvî*, thk. Ebû Kuteybe Nazar Muhammed el-Feryâbî (Riyâd: Mektebetü’l-Kevser, 2. Basım, 1994), 2/716-719; Ebü’s-Şeyh, *Zikru’l-akrân*, 9; Polat, “Müdebbece”, 31/464; Tahhân, *Yeni Hadis Usulü*, 218-219.

4.2.6.1 Sahâbenin birebirinden rivayetleri

Sahâbe-i kirâmın Hz. Peygamber’le beraberlikleri aynı hal üzere olmamıştır. Kimisi yaşlı, kimisi orta yaşlı ve kimisi de genç ve çocuk halde iken onunla mülaki olmuşlardır. Genç ve çocuk sahâbîler Hz. Peygamber’den (sav) sonra çok daha uzun yaşamışlar, sünnete dair bilgileri kendilerinden daha yaşlı olanlardan öğrenmişlerdir. Bu bakımdan sahâbe nesli birbirinden hadis semâında bulunmuştur. Bunun örneklerini *Kitâbü’l-Azame*’de görülmektedir.

Birinci örnek:

1220 - وَأَخْبَرَنَا الْمَرْزُوقِيُّ حَدَّثَنَا عَاصِمُ بْنُ عَلِيٍّ حَدَّثَنَا أَبِي عَنْ يَحْيَى الْبُكَاءِ قَالَ: حَدَّثَنِي عَبْدُ اللَّهِ بْنُ عُمَرَ عَنْ عُمَرَ بْنِ الْخَطَّابِ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُ قَالَ: سَمِعْتُ رَسُولَ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ يَقُولُ: أَرْبَعُ رَكَعَاتٍ بَعْدَ زَوَالِ قَبْلِ الظُّهْرِ يَغْدِلُنَ بِصَلَاةِ السَّحَرِ

Abdullah b. Ömer (ra), (babası) Ömer b. el-Hattâb’dan (ra) naklettiğine göre Resûlullah (sav) şöyle buyurmuştur: “Zevalden sonra öğlenin farzından önce kılınan dört rekât (sünnet nazmaz) sahurda kılınan namaza denktir.”²⁰²⁰

İkinci örnek:

810 - حَدَّثَنَا إِبْرَاهِيمُ بْنُ مُحَمَّدٍ بْنِ الْحَسَنِ حَدَّثَنَا سُفْيَانُ بْنُ وَكِيعٍ حَدَّثَنَا ابْنُ فَضِيلٍ عَنْ الْأَعْمَشِ عَنْ حَبِيبٍ عَنْ ذَرٍّ عَنْ سَعِيدِ بْنِ عَبْدِ الرَّحْمَنِ بْنِ أَبِي عَنْ أَبِيهِ عَنْ أَبِي بِنِ كَعْبٍ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُ قَالَ: قَالَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ: لَا تَسْبُوا الرِّيحَ فَإِنَّهَا مِنْ رُوحِ اللَّهِ عَزَّ وَجَلَّ

Übey b. Ka’b (ra) Resûlullah’ın (sav) şöyle dediğini nakletmiştir: “Rüzgâra sövmeyin! Zira rüzgâr, Yüce Allah’ın kullarına bir rahmetidir.”²⁰²¹ Hz. Peygamber’den (sav) hadisi duyan Übey b. Ka’b ‘dır (ö. 33/654). Ondan da hadisi alan (yaşça) küçük sahâbîlerden Abdurrahmân b. Ebzâ el-Huzâî’dir.²⁰²² Bu rivayet aynı zamanda *küçük sahâbînin büyük sahâbîden rivayetine* örnektir.

²⁰²⁰ Ebü’ş-Şeyh, *Kitâbü’l-Azame*, 5/1741 (H no: 1220).

²⁰²¹ Ebü’ş-Şeyh, *Kitâbü’l-Azame*, 4/1312 (H no: 810).

²⁰²² İbn Hacer, *el-İsâbe*, 2/389.

4.2.6.2 Tâbiînin birbirinden rivayetleri

836 - حَدَّثَنَا أَحْمَدُ حَدَّثَنَا عَبْدُ اللَّهِ بْنُ مُحَمَّدٍ حَدَّثَنَا شُجَاعُ بْنُ الْأَشْرَسِ قَالَ: حَدَّثَنَا إِسْمَاعِيلُ بْنُ عِيَّاشٍ عَنْ مُحَمَّدٍ بْنِ عَجَلَانَ عَنْ زَيْدِ بْنِ أَسْلَمَ عَنْ عَطَاءِ بْنِ يَسَارٍ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُ قَالَ: قُلْتُ لِكَعْبٍ رَحِمَهُ اللَّهُ تَعَالَى: مَنْ سَاكِنُ الْأَرْضِ الثَّانِيَةِ قَالَ: الرِّيحُ الْعَقِيمُ لَمَّا أَرَادَ اللَّهُ عَزَّ وَجَلَّ أَنْ يُهْلِكَ قَوْمَ عَادٍ أَوْحَى إِلَى خَزَنَتِهَا أَنْ افْتَحُوا مِنْهَا بَابًا قَالُوا: يَا رَبَّنَا مِثْلَ مَنَحْرِ الثَّوْرِ قَالَ: إِذَا تَكْفَأَ الْأَرْضُ بِمَنْ عَلَيْهَا فَقَالَ: افْتَحُوا مِنْهَا مِثْلَ حُلُقَةِ الْخَاتَمِ

Atâ b. Yesâr (ö. 103/721) bildirmektedir: “Ben Ka’b’e ‘İkinci kat yerin sakinleri kimlerdir?’ diye sordum. Şöyle dedi: ‘Burada *akîm* denilen bir rüzgâr vardır. Allah Teâlâ Âd kavmini helak etmek istediği zaman bu rüzgârın bekçilerine, onlara doğru bir kapı açın, diye vahyetti. Bekçiler: Rabbimiz! Öküzün burun deliği kadar (açsak) dediler. Allah Teâlâ: Bu kadar açarsanız üzerindikilerle birlikte yeryüzü helak olur, buyurdu. Sonra Yüce Allah: Yüzüğün halkası kadar bir yer açın, buyurdu.”²⁰²³ Muhammed b. Aclân (ö. 148/766) ile Zeyd b. Eslem’in (ö. 135/753) vefat tarihlerine bakıldığında her ikisinin akrân raviler oldukları görülecektir.

453 - حَدَّثَنَا مُحَمَّدُ بْنُ جَعْفَرٍ بْنُ الْهَيْثَمِ وَيَحْيَى بْنُ عَبْدِ اللَّهِ قَالَا: حَدَّثَنَا سَلَمَةُ حَدَّثَنَا عَبْدُ الرَّزَّاقِ عَنْ مَعْمَرٍ عَنْ قَتَادَةَ رَحِمَهُ اللَّهُ تَعَالَى تَوَفَّقَهُ رُسُلُنَا قَالَ: تَلَّى قَبْضَهَا الرُّسُلُ ثُمَّ تَدَفَّعَهَا إِلَيْهِ يَعْنِي مَلَكَ الْمَوْتِ

Katâde (rh) “Elçilerimiz (olan görevli melekler) onun canını alırlar”²⁰²⁴ meâlindeki ayet ile ilgili olarak şöyle demiştir: “Elçiler, ruhu kabzetmek için yaklaşırlar sonra ruhu ona yani Ölüm Meleği’ne teslim ederler.”²⁰²⁵ Abdürrezzâk (ö. 211/826) ile Ma’mer (ö. 154/771) akrân ravilerdir.²⁰²⁶

4.2.6.3 Etbâü’t-tâbiînin birbirinden rivayetleri

Etbâü’t-Tâbiînin neslinden sayılan birçok muhaddisin birbirinden hadis semâında bulundukları bir vakıadır. Bu durum *Kitâbü’l-Azame* için de geçerlidir.

²⁰²³ Ebü’s-Şeyh, *Kitâbü’l-Azame*, 4/1332 (H no: 836).

²⁰²⁴ En’âm, 6/61.

²⁰²⁵ Ebü’s-Şeyh, *Kitâbü’l-Azame*, 3/920 (H no: 453).

²⁰²⁶ Ebü’s-Şeyh, *Zikru’l-akrân*, 105.

Birinci örnek:

66 - حَدَّثَنَا إِسْحَاقُ بْنُ إِبْرَاهِيمَ حَدَّثَنَا أَحْمَدُ بْنُ أَبِي الْخَوَارِجِيِّ حَدَّثَنَا أَحْمَدُ بْنُ الْهَرَمَاسِيِّ أَبُو عَلِيٍّ الْحَنْفِيُّ حَدَّثَنَا إِبْرَاهِيمُ الْعُكَّاشِيُّ قَالَ: سَمِعْتُ إِبْرَاهِيمَ بْنَ أَدَهَمَ رَحِمَهُ اللَّهُ يُحَدِّثُ الْأَوْزَاعِيَّ قَالَ: قَالَ: مَالِكُ بْنُ دِينَارٍ: مَنْ عَرَفَ اللَّهَ تَعَالَى لَفِيَ شُغْلٍ شَاغِلٍ الْوَيْلُ كُلُّ الْوَيْلِ لِمَنْ ذَهَبَ عُمْرُهُ فِي الدُّنْيَا بَاطِلًا

Mâlik b. Dînâr (ö. 131/748) şöyle demiştir: “Kim Cenab-ı Hakk'ı bilirse tam bir (ibadet ve taatla) meşguliyet içinde olur. Yazıklar olsun bu dünyada ömrü boş yerlerde gidenlere!”²⁰²⁷ Rivayetin isnadında yer alan İbrahîm b. Edhem (ö. 161/778) ve Evzâî adlı muhaddislerin her ikisi de tebe-i tâbiîn neslindendir. Vefat tarihleri de birbirine çok yakın olan bu âlimler aynı neslin çocukları olarak birbirinden rivayet almışlardır.

İkinci örnek:

1169 - أَخْبَرَنَا أَحْمَدُ بْنُ إِسْحَاقَ الْجَوْهَرِيُّ حَدَّثَنَا زَيْدُ بْنُ خُرَيْشٍ حَدَّثَنَا يَحْيَى بْنُ سَعِيدٍ عَنْ شُعْبَةَ عَنْ سِمَاكِ بْنِ حَرْبٍ عَنْ جَابِرِ بْنِ سَمُرَةَ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُ قَالَ: قَالَ النَّبِيُّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ

Rivayetin isnadında yer alan Yahyâ b. Saîd el-Kattân (ö. 198/813) ve Şu''be b. el-Haccâc (ö. 160/776) adlı muhaddislerin her ikisi de tebe-i tâbiîn neslindendir. Yahyâ b. Saîd hocası Şu'be'den hadis semâında bulunmuştur. 929 nolu rivayette de aynı örneklik söz konusudur.

4.2.6.4 Ebü's-Şeyh'in akrânından rivayetleri

Ebü's-Şeyh'in hoca ve talebeleri arasında kendi yaşıtlarında olan muhaddisler oldukça fazladır. Onlardan hadis aldığı gibi onlara da hadis rivayetinde bulunmuştur. İbn Ebî Hâtim er-Râzî, Muhammed b. Ahmed el-Esvâr, İbnü'l-Mukrî ve İbn Mende Ebü's-Şeyh'e akran raviler olarak zikredilebilir.

²⁰²⁷ Ebü's-Şeyh, *Kitâbü'l-Azame*, 1/328 (H no: 66).

Birinci örnek:

708 - حَدَّثَنَا عَبْدُ الرَّحْمَنِ بْنُ مُحَمَّدٍ بْنُ إِدْرِيسَ وَإِبْرَاهِيمُ بْنُ مُحَمَّدٍ بْنِ الْحَسَنِ قَالَا: حَدَّثَنَا أَبُو سَعِيدٍ الْأَشْجُ حَدَّثَنَا عُقْبَةُ عَنْ إِسْرَائِيلَ عَنْ جَابِرٍ عَنْ عَطَاءٍ رَحِمَهُ اللَّهُ تَعَالَى قَالَ: السَّحَابُ يَخْرُجُ مِنَ الْأَرْضِ ثُمَّ تَلَا اللَّهُ الَّذِي يُرْسِلُ الرِّيَّاحَ فَتُثِيرُ سَحَابًا

Atâ (rh) “Bulut yerden çıkar” demiş ve ardından şu ayeti okumuştur: “Allah rüzgârları göndererek bulutları hareket ettirir.”²⁰²⁸ Ebü’ş-Şeyh bu rivayeti meşhur hocası Abdurrahmân b. Muhammed b. İdrîs’den diğer adıyla İbn Ebî Hâtim er-Râzî’den almıştır.

İkinci örnek:

1121 - حَدَّثَنَا مُحَمَّدُ بْنُ يَحْيَى بْنُ مَنْدَةَ حَدَّثَنَا أَبُو مُوسَى حَدَّثَنَا الْقَاسِمُ بْنُ سَلَامٍ بْنُ مِسْكِينٍ عَنْ أَبِيهِ عَنْ قَتَادَةَ رَحِمَهُ اللَّهُ تَعَالَى إِلَّا إِبْلِيسَ كَانَ مِنَ الْجِنِّ قَالَ: أَجَنُّ عَنْ طَاعَةِ اللَّهِ تَعَالَى

Katâde (rh) “İblîs hariç (herkes Âdem’e secde etti). İblîs cinlerdendi”²⁰²⁹ meâlindeki ayet hakkında şöyle demiştir:²⁰³⁰ Ebü’ş-Şeyh bu rivayeti hem hocası hem de talebesi konumunda olan ve aynı zamanda yaşayan Muhammed b. Yahyâ İbn Mende’den almıştır.

4.2.6.5 Oğulun babadan ve dededen rivayetleri

Bazı aileler babalarından gördüğü mesleği devam ettirirler. Nesilden nesile ilimle iştigal eden muhaddis aileler vardır. İsfahan’da Mendeoğulları bunun en güzel örneğidir. Aynı şekilde Ebü’ş-Şeyh’in ailesi de öteden beri hadis ilmi ile meşgul olmuşlardır. Aile isnadları da diyebileceğimiz bazı senedlerde akraba ravilerin birbirinden nakillerde bulundukları görülen bir durumdur. Özellikle çocukların babalarından nakilleri hadis usûlünde ayrı bir bahis olarak ele alınmış ve buna “rivâyetü’l-ebnâ ani’l-âbâ” yani *çocukların babalarından rivayeti* tabir edilmiştir. Oğulların babalarından nakli iki kısımdır. Birincisi, oğulun bizzat babasından

²⁰²⁸ Rûm, 30/48; Ebü’ş-Şeyh, *Kitâbü’l-Azame*, 4/1235 (H no: 708).

²⁰²⁹ Kehf, 18/50.

²⁰³⁰ Ebü’ş-Şeyh, *Kitâbü’l-Azame*, 5/1677 (H no: 1121).

rivayetidir. Bu isnadda “ebî, an ebîhi” lafızları ile gösterilir. İkincisi ise oğulun babası vasıtasıyla dedesinden rivayetidir. Bu şekilde nakledilen rivayetlerin isnadında “an ceddihî” lafzı bulunur.²⁰³¹ Ancak bu tür isnadlarda çeşitli müşkillerin ortaya çıktığı görülmektedir. Çünkü ravinin babasını veya dedesini tespit etmek hayli araştırmayı gerekli kılmaktadır. Bazen “dedesi” büyük dedelerinden birisi de olabilmektedir. Böyle olunca rivayetin *muttasıl* mı yoksa *munkatı*’ mı olduğunu belirlemek güç olacaktır.²⁰³² Bazen dosdoğru dedelerden alınan rivayetler de olabilir. Genellikle bu isnadda “ceddî” edâ lafzı ile zikredilmiştir. Bazen bunun tersine “babanın oğlundan” rivayeti de söz konusu olabilmektedir. Bu da isnadda “an ibnihî” şeklinde ifade edilir.²⁰³³ Bu konulara dair özel eserler telif edilmiştir.²⁰³⁴

Kitâbü'l-Azame'de akraba rivayetleri oldukça çoktur.²⁰³⁵ “Ebî” edâ lafzı isnadın başında ve ortasında yer almaktadır. (عَنْ جَدِّهِ) edâ lafzı isnadların ortalarında 13 yerde geçmektedir.²⁰³⁶ Ebü's-Şeyh'in isnadlarda (جَدِّي) diyerek zikrettiği rivayetlerin sayısı 24 kadardır. Bunlardan 15'i isnadın başında olup dedesinden rivayet ettikleridir.²⁰³⁷ Bu durumda dedelerden toplam rivayetin 37 kadar olduğu anlaşılmaktadır. Oğulların babalarından ve dedelerinden rivayete en güzel örnek müellifin kendisi olsa gerektir.

83 - حَدَّثَنِي أَبِي رَحِمَهُ اللَّهُ تَعَالَى وَالْوَلِيدُ قَالَا: حَدَّثَنَا يُوسُفُ حَدَّثَنَا أَبُو دَاوُدَ قَالَ: حَدَّثَنَا حَمَّادُ بْنُ سَلَمَةَ عَنْ يَغْلَى بْنِ عَطَاءٍ عَنْ وَكِيعٍ بْنِ خُذْسٍ عَنْ أَبِي رَزِينٍ قَالَ: قُلْتُ: يَا رَسُولَ اللَّهِ أَيْنَ كَانَ رَبُّنَا تَبَارَكَ وَتَعَالَى قَبْلَ أَنْ يَخْلُقَ الْعَرْشَ قَالَ: كَانَ فِي عَمَاءٍ مَا فَوْقَهُ هَوَاءٌ وَلَا تَحْتَهُ هَوَاءٌ ثُمَّ خَلَقَ الْعَرْشَ عَلَى الْمَاءِ

Ebü Rezîn (ö. ?) şöyle demiştir: “Ben, ‘Ey Allah’ın Elçisi! Yüce Rabbimiz arşı yaratmazdan önce nerede idi?’ diye sordum. Hz. Peygamber (sav) ‘Fevkinde ve tahtında hava olmayan bir amâ’da idi.²⁰³⁸ Sonra su üzerinde arşı yarattı buyurdu.”²⁰³⁹

²⁰³¹ İbnü's-Salâh, *Mukaddime*, 315-317.

²⁰³² Uğur, *Ansiklopedik Hadis Terimleri Sözlüğü*, 1.

²⁰³³ İbnü's-Salâh, *Mukaddime*, 313-314; Tahhân, *Teyşiru mustalihi 'l-hadîs*, 235-237.

²⁰³⁴ Hatîb el-Bağdâdî'nin, *Rivâyetü 'l-ebnâ ani 'l-âbâ*; Ubeydullah b. Saîd es-Siczî'nin de (ö. 444/1052) *Rivâyetü 'l-Âbâ ani 'l-Ebnâ* isimli eserleri vardır.

²⁰³⁵ “Ebî” edâ lafzı 66 rivayetin isnadında yer almaktadır. 2, 3, 38, 108, 109, 113, 138, 175, 184, 186, 197, 198, 202, 211, 224, 237, 245, 250, 255, 259, 361, 390, 402, 410, 430, 476, 518, 539, 540, 543, 559, 561, 579, 580, 586, 595, 596, 615, 623, 627, 675, 682, 683, 861, 866, 903, 932, 940, 941, 942, 947, 966, 1017, 1054, 1075, 1084, 1095, 1115, 1136, 1138, 1155, 1220, 1227.

²⁰³⁶ 115, 188, 198, 274, 282, 560, 703, 717, 784, 1066, 1089, 1135, 1283.

²⁰³⁷ Ebü's-Şeyh 31, 32, 33, 255, 276, 282, 283, 285, 406, 482, 572, 626, 757, 979, 1060 nolu rivayetleri dedesinden nakletmektedir.

²⁰³⁸ Araplar “beyaz bulut”a *amâ* derlermiş. (عَمَاءٍ) med ile “bulut” demektir. Kasr haliyle “yanında, beraberinde bir şey yok” demektir. Bkz. İbnü'l-Esir, *en-Nihâye*, 3/304; Ebü's-Şeyh, *Kitâbü'l-Azame*, 1/366.

²⁰³⁹ Ebü's-Şeyh, *Kitâbü'l-Azame*, 1/363 (H no: 83).

Müellif rivayeti babası ve Velîd adlı şeyhinden almıştır. Bu hadis, *ravinin babasından rivayetine* örnektir. Ebü's-Şeyh babasından rivayet edenlerdendir.

184 - حَدَّثَنَا أَبُو يَحْيَى الرَّازِيُّ حَدَّثَنَا مُحَمَّدُ بْنُ عَلِيٍّ بْنِ شَيْبَةَ قَالَ: سَمِعْتُ أَبِي حَدَّثَنَا عَبْدُ اللَّهِ بْنُ الْمُبَارَكِ عَنْ الْحَسَنِ بْنِ يَحْيَى عَنِ الضَّحَّاكِ رَحِمَهُ اللَّهُ فِي قَوْلِهِ: وَأَوْفُوا بِعَهْدِي أَوْفَ بِعَهْدِكُمْ قَالَ: أَوْفُوا بِمَا فَرَضْتُ عَلَيْكُمْ أَوْفَ لَكُمْ بِالْجَنَّةِ

Dahhâk (rh) “Bana verdiğiniz sözleri tutun ki ben de size va’d ettiklerimi tastamam vereyim”²⁰⁴⁰ meâlindeki ayetin tefsiri bağlamında şöyle demiştir: “Size farz kıldığım şeyleri sizler tam yapın ki ben de size cenneti vereyim.”²⁰⁴¹ Ravilerden Muhammed b. Ali b. Şekîk (ö. 251/865) “Bu rivayeti ben *babamdan* duydum” demiştir. Babası Ali b. Şekîk (ö. 215/830) Abdullah b. el-Mübârek’in talebesidir.

259 - حَدَّثَنَا الْوَلِيدُ حَدَّثَنَا أَبُو طَاهِرٍ حَدَّثَنَا إِبْرَاهِيمُ بْنُ هِشَامٍ بْنُ يَحْيَى الدِّمَشْقِيُّ حَدَّثَنِي أَبِي عَنْ جَدِّي عَنْ أَبِي إِدْرِيسَ الْخَوْلَانِيِّ عَنْ أَبِي ذَرٍّ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُ قَالَ: دَخَلْتُ الْمَسْجِدَ فَإِذَا رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ جَالِسٌ وَخَذَهُ فَقَالَ: يَا أَبَا ذَرٍّ مَا السَّمَاوَاتُ السَّبْعُ عِنْدَ الْكُرْسِيِّ إِلَّا كَحَلَقَةٍ مُلْقَاةٍ بِأَرْضٍ فَلَاةٍ وَفَضْلُ الْعَرْشِ عَلَى الْكُرْسِيِّ كَفَضْلِ الْفَلَاةِ عَلَى الْحَلَقَةِ

Ebû Zer (ra) anlatıyor: “Mescide girdim, bir baktım ki Resûlullah (sav) mescidde tek başına oturuyor. Şöyle buyurdular: ‘Ey Ebû Zer! Kürsünün yanında yedi kat gökler ancak çöle atılmış bir halka gibidir. Arşın yanında kürsünün büyüklüğü de çölün yüzüğe olan büyüklüğü gibidir.’”²⁰⁴² İsnadda bulunan İbrahîm b. Hişâm b. Yahyâ (el-Gassânî) ed-Dımaşkî (ö. 238/853) rivayeti babası Hişâm b. Yahyâ (ö. ?) üzerinden *dedesinden* (Yahyâ b. Yahyâ b. Kays ö. 133/751) nakletmektedir. Kendi ismi ile birlikte babasının ve dedesinin ismi de zikredildiğinden isimleri tespit konusunda müşkil durum ortadan kalkmıştır. Buradan (en az) üç neslin hadislerle meşgul olduğu anlaşılmaktadır.

²⁰⁴⁰ Bakara, 2/40.

²⁰⁴¹ Ebü's-Şeyh, *Kitâbü'l-Azame*, 2/530 (H no: 184).

²⁰⁴² Ebü's-Şeyh, *Kitâbü'l-Azame*, 2/648 (H no: 259).

1017 - حَدَّثَنَا مُحَمَّدُ بْنُ الْعَبَّاسِ حَدَّثَنَا مُحَمَّدُ بْنُ أَبِي مَعْشَرٍ حَدَّثَنَا أَبِي عَنْ عَوْنِ بْنِ عَبْدِ اللَّهِ بْنِ الْحَارِثِ عَنْ أَخِيهِ عَنْ أَبِيهِ عَبْدِ اللَّهِ بْنِ الْحَارِثِ قَالَ: قَالَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ: خَلَقَ اللَّهُ عَزَّ وَجَلَّ ثَلَاثَةَ أَشْيَاءَ بِيَدِهِ خَلَقَ آدَمَ عَلَيْهِ السَّلَامُ

Abdullah b. el-Hâris (ra) Resûlullah'ın (sav) şöyle dediğini nakletmiştir: “Yüce Allah üç şeyi eliyle yaratmıştır: Allah Âdem'i eliyle yaratmıştır, Tevrat'ı eliyle yazmıştır, Firdevs (cennetin)i eliyle yaratmıştır.”²⁰⁴³ Rivayeti Avn b. Abdullah b. el-Hâris (ö. ?) kardeşi Abdullah b. Abdullah b. el-Hâris'den (ö. 99/718), o da babası Abdullah b. el-Hâris'den (ö. ?) nakletmiştir. Avn'nın rivayeti, kardeşi yolu ile *babasından* aldığı anlaşılmaktadır. Abdullah b. el-Hâris Hz. Peygamber (sav) vefat ettiğinde iki yaşlarında olduğundan rivayet bu haliyle *mürsel* kabul edilmelidir. Buradan Abdullah b. el-Hâris'in her iki oğlunun da hadisle iştigal ettiği anlaşılmaktadır.

560 - حَدَّثَنَا أَبُو بَكْرِ الْبَرَّاءُ حَدَّثَنَا مُحَمَّدُ بْنُ الْحُسَيْنِ الْقَيْسِيُّ حَدَّثَنَا يُونُسُ بْنُ أَرْقَمٍ حَدَّثَنَا إِبْرَاهِيمُ بْنُ عَبْدِ اللَّهِ بْنِ حَسَنِ عَنْ زَيْدِ بْنِ عَلِيٍّ بْنِ الْحُسَيْنِ عَنْ أَبِيهِ عَنْ جَدِّهِ عَنْ عَلِيِّ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُ قَالَ: صَلَّى بِنَا رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ صَلَاةَ الصُّبْحِ فَلَمَّا قَضَى صَلَاتَهُ رَفَعَ رَأْسَهُ إِلَى السَّمَاءِ فَقَالَ: تَبَارَكَ رَافِعُهَا وَمُدْبِرُهَا ثُمَّ رَمَى بِبَصَرِهِ إِلَى الْأَرْضِ فَقَالَ: تَبَارَكَ دَاحِيهَا وَخَالِقُهَا

Hz. Ali (ra) şöyle anlatmıştır: “Resûlullah (sav) bize sabah namazını kıldırды. Namazını edâ edince başını semaya kaldırdı ve şöyle buyurdu: ‘Bu semayı kaldıran ve tedbîr eden Allah ne mübarektir!’ Sonra yere baktı ve şöyle buyurdu: ‘Yeryüzünü yayan ve yaratan Allah ne mübarektir!’”²⁰⁴⁴ Rivayetin isnadında “an ebîhi” ve “an ceddihî” edâ lafızları yer almıştır. Rivayeti Zeyd babası Ali'den, o babası Hz. Hüseyin'den, o da babası Hz. Ali'den (ra) rivayet etmiştir. Rivayet aile isnadına güzel bir örnek teşkil etmektedir.

Aile isnadına kardeşleri de dâhil etmek gerekir. *Kitâbü'l-Azame* isnadlarında sadece beş yerde “an ahîhi” şeklinde *kardeşinden* rivayet nakledilmiştir.²⁰⁴⁵ Bunlardan

²⁰⁴³ Ebü's-Şeyh, *Kitâbü'l-Azame*, 5/1555 (H no: 1017).

²⁰⁴⁴ Ebü's-Şeyh, *Kitâbü'l-Azame*, 3/1042 (H no: 560).

²⁰⁴⁵ 585, 913, 1017, 1066, 1091 nolu rivayetler “an ahîhi” şeklinde gelmiştir.

bazılarında kardeşin kim olduğu ismen zikredilirken bazıları mübhem kalmış, ravinin hangi kardeşinden aldığı belirsiz kalmıştır.²⁰⁴⁶

4.2.7 Ravi Açıklamaları

Kitâbü'l-Azame isnadlarında, ravilere ait bazı bilgi ve özellikler zikredilmiştir. Bunlar nisbeleri, meslekleri, ünvanları, rivayetleri alırken bulundukları yer ve şehirler, kimin mevlası oldukları gibi hususiyetlerdir. *İsnadın satır araları* olarak da tabir edilen bu bilgiler hadis tarihi açısından önemli olmalıdır. İsnadlarda ravilerin künye ve nisbelerinden çok sayıda bahsedilmiştir. Bazı raviler sadece künyeleri anılmıştır.²⁰⁴⁷ Bazen ravilerin künye ve nisbeleri verilmeden yalın olarak isminden söz edilmiştir.²⁰⁴⁸ Bazı ravilerin yaşadıkları şehirlerine *nisbet yâsı* ile işaret edilmiştir.²⁰⁴⁹ Çok az da olsa ravilerin meslek adları ve çalıştığı görevler zikredilmiştir.²⁰⁵⁰ Mezhep ve meşrebine işaret edilen raviler de bulunmaktadır.²⁰⁵¹ Fizik yapısı betimlenen raviler az da olsa yer almıştır. Bazı ravilerin, rivayeti hocasından aldığı sırada hangi şehir ve beldede bulunduğu yer adı verilerek gösterilmiştir.²⁰⁵²

4.2.8 Ravi Sayısı Bakımından İsnadlar

İsnadı oluşturulan ravilerin sayıları hadis usûlünde çeşitli şekillerde isimlendirildiği olmuştur. Hz. Peygamber'le (sav) son ravi arasında bir ravi varsa buna “vuhdâniyyât”, ravi sayısı arttıkça da “sünâiyyât, sülâsiyyât, rubâiyyât, humâsiyyât, sūdâsiyyât, sübâiyyât, sümâiyyât, tūsâiyyât, uşâriyyât” diye isimlendirmişlerdir.²⁰⁵³ İsnadda ravilerin azlığı, diğer bir ifade ile müellif ile Hz. Peygamber'e ulaşan ravilerin az oluşu

²⁰⁴⁶ 913, 1017, 1091 nolu rivayetlerde “kardeş”in kim olduğu hususu müphem görünmektedir. 585 ve 1066 nolu rivayetlerde kardeşin kim olduğu tasrih edilmiştir.

²⁰⁴⁷ 70 nolu rivayette Ebû Ya'lâ denilerek ravinin adı verilmeden sadece künyesi zikredilmiştir.

²⁰⁴⁸ 1 nolu rivayette Vâzi' b. Nâfi' ve Sâlim b. Abdullah b. Ömer denilerek sadece isimleri zikredilmiştir.

²⁰⁴⁹ Mesela 319 nolu rivayette İbrahim b. Selâm'ın Mekkeli olduğu; 374 nolu rivayette Muhammed b. Süleymân'ın Basralı olduğu; Abdurrahmân b. Hayyân'ın Mısırlı olduğu; 1086 nolu rivayette Ahmed b. Müslim'in Horasanlı olduğu açıklanmıştır.

²⁰⁵⁰ Mesela 1068 nolu rivayetin isnadında yer alan İsa b. Ca'fer'in mesleğinin *verraklık* olduğu isminin hemen sonunda belirtilmiştir. 442 nolu rivayette İmam Ebû Yûsuf'un *kadı* olduğu; 762 nolu rivayette Sevvâr b. Abdullah'ın *kadı* olduğu; 67, 213, 268, 1018, 1099, 1211, 1225 nolu rivayetlerde bazı ravilerin *kâtiplik* yaptıkları; 1261 nolu rivayette İshâk b. İbrahim'ın *kurra* olduğu beyan edilmiştir.

²⁰⁵¹ 140 nolu rivayette Alâ b. Amr'ın Hanefî mezhebinden olduğu; 1069 nolu rivayette hocası Hasen'in Mâlikî mezhebinden olduğu ve 512 nolu rivayette İbrahim adlı ravinin de Şafîî mezhebinden olduğu gösterilmiştir. Keza 991 nolu rivayette hocası Ahmed b. el-Hasen'in *sûfi* olduğu ifade edilmiştir.

²⁰⁵² Mesela İbrahim el-Herevî 405 nolu rivayeti hocası İsmail b. İbrahim es-San'ânî'den Mekke'de almıştır. Keza 1023, 1102, 1167 nolu rivayetler de bazı raviler tarafından Mekke'de aldıkları açıklanmıştır.

²⁰⁵³ Kettânî, *el-Risâletü'l-müstedrafe*, 98-101; Küçük, “isnad”, 23/154-159.

övgüye medâr olan bir husus olmuştur.²⁰⁵⁴ Ravileri *sika* olmak şartıyla musannifler için *âlî isnadlar* en muteber hadislerdir.²⁰⁵⁵ Bu itibarla çeşitli eserlerde geçen rivâyetler isnadında geçen ravilerin sayısına göre değerlendirmelere tabi tutulduğu görülür. Senedi aynı özellikleri ifade eden hadisler farklı zamanlarda bir araya toplanarak küçük hacimli cüzler ve risaleler oluşturulmuş, bunlar üzerine şerhler yazılmıştır.²⁰⁵⁶ Özellikle muhaddislerin eserlerinde yer alan *sülâsî hadisler* araştırma mevzusu olmuştur. Bu konuda Buhârî'nin sülâsiyyâtı en çok araştırılan konular arasında yer almıştır.²⁰⁵⁷ *Kitâbü'l-Azame*'de *muallak*²⁰⁵⁸ ve *munkatı* rivayetler çıkarıldığında²⁰⁵⁹ isnadlardaki ravilerin sayıları ortalama 5 ila 9 arasında değişiklik arz etmektedir.²⁰⁶⁰ Ancak alî ve nâzil olarak görülen kimi isnadların problemli olduğu anlaşılmaktadır.

²⁰⁵⁴ İbnü's-Salâh, *Mukaddime*, 256.

²⁰⁵⁵ Küçük, "isnad", 23/154-159.

²⁰⁵⁶ Muhammed Divani, "Hadis İlminde Sülâsiyyât Literatürü", *İlahiyat Araştırmaları Dergisi* 15 (Haziran 2021), 113-144.

²⁰⁵⁷ Rivâyette bulunduğu hocalarının sayısı 289 olan Buhârî'nin en nâzil isnadı "tüsâî" iken en âlî isnadı "sülâsî"dir. Buhârî'nin *Sahih*'inde 22 kadar sülâsî hadis mevcuttur. Buhârî'nin *Sahih*'inde geçen sülâsiyyât edebiyatı üzerine 66 adet çalışmadan söz edilmiştir. İmam Şâfiî'nin (ö. 204/820) *el-Müsned*'inde çok sayıda sülâsî rivâyet mevcuttur. Abd b. Humeyd'in (ö. 249/863) *el-Müsnedü'l-kebir*'inde 51, Dârimî'nin (ö. 255/868) *es-Sünen*'inde 15, İbn Mâce'nin (ö. 273/886) *es-Sünen*'inde 5, Tirmizî'nin *es-Sünen*'inde 1, Taberânî'nin (ö. 360/971) *el-Mu'cemü's-sağîr*'inde ise 3 adet sülâsî rivâyetin olduğu ifade edilmiştir. İmam Müslim'in (ö. 261/874) *Sahih*'indeki en âlî isnadı rubâidir. Ebû Dâvûd'un (ö. 275/888) *es-Sünen*'inde ise sülâsî hadis bulunmamaktadır. Bkz. Divani, "Hadis İlminde Sülâsiyyât Literatürü", 113-144.

²⁰⁵⁸ 56, 173, 242, 269, 297, 299, 303, 483, 1297 nolu rivâyetler isnadlar zikredilmeden direk kaynağı zikredilerek verilmiştir.

²⁰⁵⁹ 489 nolu bu rivâyet Ebû'r-Rebî' ez-Zehrânî (ö. 234/849) – Ya'kûb el-Kummî (ö. 172/789) – Ca'fer (ö. ?) adlı üç raviden oluşmaktadır. Rivâyetin başında ve sonunda inkita mevcuttur. 976, 994, 1032 nolu rivâyetler de dört ravi olarak görülmektedir. Ancak senedlerinde inkita bulunmaktadır.

²⁰⁶⁰ İsnadında 5 ravi olan merfu rivâyetler: 20, 33, 34, 43, 84, 102, 116, 220, 303, 356, 397, 473, 503, 590, 592, 639, 697, 716, 799, 800, 813, 831, 862, 953, 969, 1017, 1021, 1028, 1099, 1117, 1160, 1163, 1170, 1192, 1286, 1287, 1290, 1292. İsnadında 6 ravi olan merfu rivâyetler: 1, 21, 86, 89, 91, 117, 130, 131, 137, 141, 148, 161, 187, 189, 199, 214, 228, 247, 253, 260, 264, 265, 266, 271, 286, 298, 302, 317, 333, 339, 341, 348, 355, 360, 362, 375, 380, 388, 396, 398, 402, 403, 407, 499, 512, 515, 520, 523, 567, 577, 581, 582, 584, 587, 604, 606, 607, 608, 609, 610, 611, 613, 635, 640, 690, 692, 723, 739, 748, 782, 787, 801, 806, 814, 815, 819, 820, 832, 855, 857, 872, 878, 887, 896, 933, 982, 1002, 1003, 1034, 1035, 1045, 1049, 1052, 1077, 1080, 1084, 1090, 1092, 1106, 1107, 1116, 1135, 1164, 1165, 1166, 1168, 1169, 1172, 1184, 1187, 1219, 1220, 1221, 1222, 1247, 1253, 1256, 1257, 1269, 1285, 1288, 1289, 1291, 1294, 1295. İsnadında 7 ravi olan merfu rivâyetler: 3, 4, 5, 72, 79, 83, 88, 108, 118, 124, 126, 127, 128, 129, 132, 139, 140, 143, 149, 155, 157, 160, 162, 188, 193, 200, 201, 202, 206, 207, 208, 211, 222, 246, 258, 259, 263, 267, 272, 275, 305, 306, 307, 308, 342, 343, 345, 347, 349, 352, 354, 364, 374, 377, 384, 385, 386, 391, 410, 476, 477, 495, 500, 501, 502, 508, 509, 510, 513, 517, 518, 524, 525, 528, 538, 575, 578, 579, 583, 585, 586, 591, 593, 594, 601, 603, 653, 654, 657, 658, 659, 677, 693, 696, 701, 710, 717, 722, 724, 765, 781, 792, 812, 816, 821, 845, 856, 858, 859, 860, 864, 866, 869, 885, 892, 900, 935, 938, 998, 1000, 1012, 1015, 1019, 1022, 1046, 1050, 1073, 1075, 1081, 1085, 1093, 1096, 1102, 1103, 1104, 1105, 1108, 1167, 1182, 1189, 1209, 1210, 1211, 1226, 1227, 1246, 1248, 1249, 1274, 1275, 1303. İsnadında 8 ravi olan merfu rivâyetler: 114, 115, 125, 142, 163, 192, 204, 205, 225, 252, 261, 288, 291, 312, 313, 327, 346, 358, 381, 387, 504, 507, 534, 560, 568, 572, 580, 588, 595, 596, 597, 602, 652, 655, 656, 718, 728, 749, 791, 802, 807, 811, 833, 848, 861, 870, 875, 886, 888, 913, 951, 967, 1016, 1023, 1065, 1066, 1072, 1091, 1109, 1115, 1134, 1251, 1254, 1281, 1283, 1284. İsnadında 9 ravi olan merfu rivâyetlerin numaraları şöyledir: 12, 198, 527, 539, 605, 810, 849, 871, 876, 1140.

Humâsiyyâta örnek:

590 - حَدَّثَنَا أَحْمَدُ بْنُ الْحَسَنِ بْنِ عَبْدِ الْجَبَّارِ حَدَّثَنَا عَلِيُّ بْنُ الْجَعْدِ حَدَّثَنَا فَضِيلُ بْنُ مَرْزُوقٍ عَنْ عَطِيَّةِ الْعُوفِيِّ عَنْ أَبِي سَعِيدٍ الْخُدْرِيِّ قَالَ: قَالَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ: إِنَّ أَوَّلَ رُمْرَةٍ تَدْخُلُ الْجَنَّةَ يَوْمَ الْقِيَامَةِ صُورَةٌ وَجُوهُهُمْ مِثْلُ صُورَةِ الْقَمَرِ لَيْلَةَ الْبَدْرِ وَالرُّمْرَةُ الثَّانِيَةُ عَلَى أَحْسَنِ كَوْكَبٍ دُرِّيٍّ فِي السَّمَاءِ لِكُلِّ رَجُلٍ زَوْجَتَانِ عَلَى كُلِّ زَوْجَةٍ سَبْعُونَ خُلَّةً يُرَى مُحٌ سَوْقَهُمَا مِنْ وَرَاءِ لُحُومِهِمَا وَدِمَائِهِمَا وَخُلَّاهُمَا

Ebû Saîd el-Hudrî’den (ra) nakledildiğine göre Resûlullah (sav) şöyle buyurmuştur: “Kıyamet günü cennete girecek ilk grup, yüzlerinin dolunay gecesindeki görüntüsü gibi olacaktır. İkinci grup ise gökyüzündeki en güzel ve parlak yıldızın görüntüsü gibi olacaktır. (Cennette) her bir erkeğin iki hanımı ve her bir hanımın da yetmiş elbisesi vardır. Baldırlarının iliği etlerinin, kanlarının ve elbiselerinin arkasından görülür.”²⁰⁶¹ İsnadda; Ahmed b. Hasan b. Abdülcebbâr (ö. 306/919) - Ali b. el-Ca’d (ö. 230/849) - Fudayl b. Merzûk (ö. 160/777) - Atiyye (b. Sa’d b. Cenâde el-Avfi (ö. 111/730) - Ebû Saîd el-Hudrî bulunmaktadır. Atiyye tâbiînin meşhurlarındandır, zayıf bir ravidir.²⁰⁶² Dolayısıyla rivâyet zayıftır. Hadis Tirmizî tarafından da nakledilmiştir. Tirmizî rivâyet için *hasen sahih* değerlendirmesinde bulunmuştur.²⁰⁶³

Südâsiyyâta örnek:

1 - حَدَّثَنَا مُحَمَّدُ بْنُ يَحْيَى الْمَرْزُوقِيُّ أَنَا بِشْرُ بْنُ الْوَلِيدِ الْكِنْدِيُّ أَنَا عَلِيُّ بْنُ ثَابِتٍ الْجَزَرِيُّ عَنْ الْوَازِعِ بْنِ نَافِعٍ عَنْ سَالِمِ بْنِ عَبْدِ اللَّهِ بْنِ عُمَرَ عَنْ أَبِيهِ قَالَ: قَالَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ: تَفَكَّرُوا فِي آلاءِ اللَّهِ وَلَا تَفَكَّرُوا فِي اللَّهِ

Abdullah b. Ömer’den (ra) nakledildiğine göre Resûlullah (sav) şöyle buyurmuştur: “Allah’ın nimetlerini tefekkür edin, ancak Allah’ın zat-ı akdesini tefekkürde bulunmayın!”²⁰⁶⁴ İsnadda; Muhammed b. Yahyâ el-Mervezî (ö. 298/911) - Bişr b. el-Velîd el-Kindî (ö. 238/853) - Ali b. Sâbit el-Cezerî (ö. ?) - Vâzi’ b. Nâfi (ö. ?) - Sâlim b. Abdillâh b. Ömer (ö. 106/725) - Abdullah b. Ömer (ö. 74/694) bulunmaktadır. Ravilerden el-Vâzi’ b. Nâfi el-Ukaylî el-Cezerî *sika* değildir, zayıf bir râvidir.

²⁰⁶¹ Ebû’s-Şeyh, *Kitâbü’l-Azame*, 3/1091 (H no: 590).

²⁰⁶² Zehebî, *Siyer*, 5/325.

²⁰⁶³ Tirmizî, “Sıfatü’l-cenne”, 5 (H no: 2535).

²⁰⁶⁴ Ebû’s-Şeyh, *Kitâbü’l-Azame*, 1/210 (H no: 1).

Dolayısıyla bu rivâyetin senedi zayıftır. Mezkûr rivâyeti Taberânî, Beyhakî, İbn Ebî Hâtim, Lâlekâî, Kazvînî, İbn Adî İbn Ömer'den tahrir etmişlerdir.²⁰⁶⁵

Sübâiyyâta örnek:

4 - حَدَّثَنَا مُحَمَّدُ بْنُ سَعِيدٍ الْعَسَلِيُّ حَدَّثَنَا أَبُو سُلَيْمَانَ السُّعْدِيُّ بِعُجْمَةِ عَيْنٍ أَنَا عَبْدُ الْعَزِيزِ بْنُ مُوسَى أَبُو رَوْحٍ أَنَا سَيْفُ بْنُ أَخْتِ سَفْيَانَ عَنِ الْأَعْمَشِ عَنْ مُجَاهِدٍ عَنْ أَبِي ذَرٍّ قَالَ: قَالَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ: تَفَكَّرُوا فِي خَلْقِ اللَّهِ وَلَا تَفَكَّرُوا فِي اللَّهِ فَتَهْلِكُوا

Ebû Zer'den (ra) nakledildiğine göre Resûlullah (sav) şöyle buyurmuştur: “Allah’ın mahlûkatını tefekkür edin, ancak Allah’ın zatını tefekkürde bulunmayın, yoksa (sapıtır) mahvolursunuz!”²⁰⁶⁶ İsnadda; Muhammed b. Saîd el-Assâl (ö. ?) - Ebû Süleymân es-Sügdî (ö. ?) - Abdülazîz b. Mûsâ Ebû Ravh (ö. 200/816) - Seyf b. Uhtü Süfyân (ö. 190/806) - A’miş (ö. 148/766) - Mücâhid (ö. 103/722) - Ebû Zer (ö. 32/653) bulunmaktadır. Ravilerden Seyf b. Uhtü Süfyân zayıftır. Bu itibarla rivâyet, sened yönüyle zayıftır. Ancak diğer benzer rivâyetler dikkate alındığında hadisin sened ve metni *hasen li gayrihi* derecesine yükselmiştir. Rivâyetin çok sayıda şevâhidi vardır. Ebû Zer'den bu lafızla rivâyet eden sadece Ebü’s-Şeyh olmuştur. Bu itibarla Ebü’s-Şeyh bu rivâyetinde *infirad* etmiştir. Ebû Nuaym *Târihu İsfahân*’da “Bize Ebû Muhammed İbn Hayyân tahdîs etmiştir” diyerek rivâyeti nakletmiştir.²⁰⁶⁷ Aynı senedle Süyûtî tefsirinde sadece Ebü’s-Şeyh’i referans vererek bu rivâyete yer vermiştir.

Sümâniyyâta örnek:

114 - حَدَّثَنَا مُحَمَّدُ بْنُ عَبْدِ اللَّهِ بْنِ رُسْتَةَ حَدَّثَنَا عَمْرُو بْنُ مَالِكٍ الرَّاسِبِيُّ حَدَّثَنَا فَضَيْلُ بْنُ سُلَيْمَانَ حَدَّثَنَا مُوسَى بْنُ عُقْبَةَ قَالَ: أَخْبَرَنِي عَطَاءُ بْنُ أَبِي مَرْوَانَ الْأَسْلَمِيُّ عَنْ أَبِيهِ عَنْ كَعْبٍ عَنْ صُهَيْبٍ قَالَ: كَانَ النَّبِيُّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ يَقُولُ: اللَّهُمَّ إِنَّكَ لَسْتَ بِإِلَهٍ اسْتَحْدَثْنَاهُ وَلَا بِرَبٍّ يَبِيدُ ذِكْرُهُ وَلَا كَانَ مَعَكَ إِلَهٌ نَدَعُوهُ وَنَتَضَرَّعُ إِلَيْهِ وَلَا أَعَانَكَ عَلَى خَلْقِكَ أَحَدٌ فَتَشْكُ فِيكَ فَقَالَ كَعْبٌ: هَكَذَا كَانَ النَّبِيُّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ يَدْعُو يَغْنِي دَاوُدَ عَلَيْهِ السَّلَامُ

²⁰⁶⁵ Taberânî, *el-Mu’cemü’l-’evsat*, 6/250 (H no: 6319); Beyhakî, *Şuabü’l-imân*, 1/136 (H no: 120); İbn Ebî Hâtim, *Tefsîru’l-Kur’ân*, 7/2219 (H no: 12111); Lâlekâî, *Şerhu usûli i’tikâdi ehli’s-sünne*, 3/525 (H no: 927); Râfî, *et-Tedvîn fî Ahbâri Kazvîn*, 3/197; İbn Adî, *el-Kâmil*, 7/95.

²⁰⁶⁶ Ebü’s-Şeyh, *Kitâbü’l-Azame*, 1/215 (H no: 49).

²⁰⁶⁷ Ebû Nuaym, *Târihu İsfahân*, 2/236 (Ricâl no: 1549).

Suheyb (ra) şöyle demiştir: “Hz. Peygamber (sav) şöyle dua ederdi: ‘Allahım! Sen bizim uydurduğumuz bir ilâh değilsin. Zikri ve şanı yok olacak bir Rab da değilsin. Seninle birlikte kendisine dua ve ibadet ettiğimiz, tazarru ve niyazda bulunduğumuz başka bir ilah olamaz. Mahlûkatına yönelik in’am ve ihsanda sana yardım eden hiç kimse yoktur. Durum böyleyken senden nasıl güvensizlik, kuşku duyabiliriz ki!’”²⁰⁶⁸ İsnadda; Muhammed b. Abdullah b. Rüste (ö. 301) - Amr b. Mâlik er-Râsibî (ö. 241) - Fudayl b. Süleymân (ö. 183) - Mûsâ b. Ukbe (ö. 141) - Atâ b. Ebî Mervân el-Eslemî (ö. 148/766) - (Babası) Ebû Mervân (Abdurrahmân b. Müğîs) (ö. ?) - Ka’bü’l-Ahbâr - Suheyb (b. Sinân er-Rûmî) (ö. 33/654) bulunmaktadır. Amr b. Mâlik er-Râsibî zayıf, Ebû Mervân meçhul ravilerdir. Bu itibarla rivâyetin senedi zayıftır. Rivâyet Taberânî ve Ebû Nuaym tarafından nakledilmiştir.²⁰⁶⁹

Görüldüğü üzere Ebü’s-Şeyh’in rivâyet isnadları *humâsî, südâsî, sübâî, sümânî* hadislerden meydana gelmektedir. Yaşadığı zamanın Hz. Peygamber’e (sav) uzaklığı dikkate alındığında âlî isnâdlara yer verdiğini ifade edebiliriz.

4.2.9 Müselsel Hadis

Sözlükte “birbirini takip etmek” anlamındaki *silsile* kökünden türeyen *müselsel* kelimesi, bir hadis terimi olarak “Hz. Peygamber’in (sav) bir hadisi söylediği sırada yaptığı bir hareketi (sıfat ve hali) seneddeki bütün ravilerin aynen tekrarladığı hadis” demektir. Bu tür nakilde bulunan raviye *müselsil* denmiştir. Birçok türünden söz edilmiştir.²⁰⁷⁰ Müselsel hadis’e dair özel eserler yazılmıştır.²⁰⁷¹ *Kitâbü’l-Azame*’de “müselsel bi’l-yed” türünden bir rivayet yer almıştır.

876 - حَدَّثَنَا الْعَبَّاسُ بْنُ الْفَضْلِ بْنُ شاذَانَ حَدَّثَنَا أَبُو حَاتِمٍ مُحَمَّدُ بْنُ إِدْرِيسَ حَدَّثَنَا نُعَيْمُ بْنُ حَمَادٍ حَدَّثَنَا مُحَمَّدُ بْنُ ثَوْرٍ عَنْ ابْنِ جُرَيْجٍ عَنْ إِسْمَاعِيلَ بْنِ أُمَيَّةَ عَنْ أَيُّوبَ بْنِ خَالِدٍ عَنْ عَبْدِ اللَّهِ بْنِ رَافِعٍ مَوْلَى أُمِّ سَلَمَةَ عَنْ أَبِي هُرَيْرَةَ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُ عَنْ النَّبِيِّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ أَنَّهُ أَخَذَ بِيَدِهِ وَأَخَذَ أَبُو هُرَيْرَةَ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُ بِيَدِي كَمَا أَخَذَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ فَقَالَ: خَلَقَ اللَّهُ تَبَارَكَ وَتَعَالَى الثَّرْبَةَ يَوْمَ السَّبْتِ وَخَلَقَ فِيهَا الْجِبَالَ يَوْمَ الْأَحَدِ وَالشَّجَرَ يَوْمَ الْاِثْنَيْنِ وَالْمَكْرُوهَ يَوْمَ الثَّلَاثَاءِ وَالنُّورَ يَوْمَ الْأَرْبَعَاءِ وَبَثَّ فِيهَا الدَّوَابَّ يَوْمَ الْخَمِيسِ وَعَدَّ كَمَا تَعُدُّ السَّمَاءُ يَوْمَ النَّبِيِّ

²⁰⁶⁸ Ebü’s-Şeyh, *Kitâbü’l-Azame*, 1/410 (H no: 114).

²⁰⁶⁹ Ebü’s-Şeyh, *Kitâbü’l-Azame*, 1/412.

²⁰⁷⁰ İbnü’s-Salâh, *Mukaddime*, 275-276; Salahattin Polat, “müselsel”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2020), 31/463.

²⁰⁷¹ Süyûtî müselselât hadislerini içeren *el-Müselselâtü’l-Kübrâ, Muhtasarü’l-Müselselâti’l-Kübrâ* ve *Ciyâdü’l-müselselât* adında üç kitap telif etmiştir.

صلى الله عليه وسلم وَخَلَقَ آدَمَ بَعْدَ الْعَصْرِ يَوْمَ الْجُمُعَةِ فِي آخِرِ سَاعَاتٍ مِنْ سَاعَاتِ النَّهَارِ فِيمَا بَيْنَ الْعَصْرِ إِلَى اللَّيْلِ

Ümmü Selem'nin mevlası Abdullah b. Râfi' (ö. 101/720) şöyle nakletmiştir: “Resûlullah'ın (sav) elinden tuttuğu gibi Ebû Hureyre de (ra) benim elimden tuttu ve Hz. Peygamber'in (sav) şöyle buyurduğunu nakletti: ‘Yüce Allah toprağı Cumartesi günü yarattı...’”²⁰⁷² Rivayette *müselil* olarak görülen ilk ravi Ebû Hureyre'dir. O hadisi naklederken aynen Hz. Peygamber'in (sav) hareketini yapmıştır. Hareket “el ile tutmak” olduğundan *müsel* hadisin *müsel bi'l-yed* türüne örnek olmuş oluyor. Mezkûr rivayette diğer ravilerin aynı hareketi yaptığı zikredilmemiştir. Ancak Süyûtî bu hadisi, isnadındaki tüm ravilerin *müselil* olduğu şekliyle “*müsel bi'l-müşâbeke*” başlığı altında tahrir etmiştir.²⁰⁷³

4.2.10 Rahmet ve Rıza Dualarının Kullanımı

Peygamber anıldığında salat okumak, sahâbî ismi geçtiğinde tardiyede bulunmak, bir âlim ve fazıl adı geçtiğinde ona rahmet okumak İslâm kültür ve medeniyetinde adet haline gelmiş ve bir ıstılah konulmuştur.²⁰⁷⁴ Özellikle İslâm kaynaklarında bu âdâba riayet edilir. Hadis kitaplarında Hz. Peygamber'in (sav) adı geçtiğinde صلى الله عليه وسلم “Allah ona salat ve selâm etsin”; رضي الله عنه “Allah ondan razı olsun”; diğer fazilet sahibi kimselerin adı geçtiğinde رحمه الله “Allah ona rahmet etsin”, bir veli adı geçtiğinde de قدس سره “Allah onun sırrını mukaddes etsin” şeklinde tazim, saygı ve dua cümleleri kullanılır. Bu hem bereketlenme, hem bir vefa, hem de bir duadır. *Kitâbü'l-Azame*'de de bu âdâba riayet edilmiştir. Ancak az da olsa sahâbe ve arkadan gelen neslin adı zikredilirken tardiye ve rahmet ıstılahların kullanımında bu özen gösterilmemiştir. Bunun nereden kaynaklandığı bilinmemektedir. Bu hataların *Kitâbü'l-Azame*'nin istinsahı sırasında meydana gelmesi muhtemeldir. Bu karıştırmalar bazen sahâbî adı geçtiğinde *rahmet okuma*, bazen de tâbiî adı geçtiğinde *tardiyede bulunma* şeklinde olmuştur.

²⁰⁷² Ebü's-Şeyh, *Kitâbü'l-Azame*, 4/1360 (H no: 876).

²⁰⁷³ Ebü'l-Fazl Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr es-Süyûtî, *Ciyâdü'l-müselâlat* tkd. Muhammed Avvâme (Beyrût: Dâru'l-Beşâiri'l-İslâmiyye, 1. Basım, 2002), 123-127.

²⁰⁷⁴ Bu uygulamalar, Kur'ân ve hadislere dayanmaktadır. Bkz. Ahzâb, 33/56; Mâide, 5/119; Buhârî, “Deavât”, 33 (H no: 6357).

Birinci örnek:

644 - قَالَ: أَخْبَرَنَا أَبُو يَعْلَى الْمُؤَصِّلِيُّ حَدَّثَنَا أَبُو الرَّبِيعِ الزَّهْرَانِيُّ حَدَّثَنَا يَعْقُوبُ الْقُمَيْيُّ حَدَّثَنَا جَعْفَرٌ عَنْ سَعِيدِ بْنِ عَبْدِ الرَّحْمَنِ بْنِ أَبِي رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُ فِي قَوْلِهِ عَزَّ وَجَلَّ: رَبُّ الْمَشْرِقَيْنِ وَرَبُّ الْمَغْرِبَيْنِ قَالَ: مَشَارِقُ الصَّيْفِ مَشْرِقَانِ وَمَغَارِبُ الشِّتَاءِ مَغْرِبَانِ تَجْرِي فِيهِمَا الشَّمْسُ سِتِّينَ وَثَلَاثِمِائَةَ يَوْمٍ فِي سِتِّينَ وَثَلَاثِمِائَةَ بُرْجٍ لِكُلِّ بُرْجٍ مَطْلَعٌ لَا تَطْلُعُ يَوْمَيْنِ مِنْ مَكَانٍ وَاحِدٍ وَفِي الْمَغْرِبِ سِتُّونَ وَثَلَاثِمِائَةَ بُرْجٍ وَلَا تَغِيبُ يَوْمَيْنِ فِي بُرْجٍ وَاحِدٍ

Saîd b. Abdurrahmân b. Ebzâ (rh) “O, iki doğunun da, iki batının da Rabbi’dir”²⁰⁷⁵ meâlindeki ayetin tefsiri hakkında şöyle demiştir: “Güneşin kış ve yaz mevsimlerinde doğduğu ve battığı yerler vardır. Güneş yaz ve kış aylarında, üç yüz altmış gün boyunca, üç yüz altmış burçta akıp gider. Her burcun bir doğuş yeri vardır. İki gün (art arda) bir yerden doğmaz. Maribde de üç yüz altmış burç vardır. Güneş iki gün (art arda) bir burçtan batmaz.”²⁰⁷⁶ Saîd b. Abdurrahmân b. Ebzâ tâbiîn büyüklerinden bir âlimdir. Sahâbe neslinden değildir. Dolayısıyla onun adı geçtiğinde “rahimehullah” denilmeliydi. Ancak tardiyede bulunulmuştur. Muhatemelen tardiye sahâbî olan babası Abdurrahmân b. Ebzâ’dan dolayı yapılmış olmalıdır.

İkinci örnek:

1299 - حَدَّثَنَا الْوَلِيدُ بْنُ أَبَانَ قَالَ: حَدَّثَنِي عَلِيُّ بْنُ الْحَسَنِ حَدَّثَنَا أَبُو الْأَزْهَرِ حَدَّثَنَا وَهْبُ بْنُ جَرِيرٍ حَدَّثَنَا أَبِي قَالَ: سَمِعْتُ يَحْيَى بْنَ أَيُّوبَ عَنْ يَزِيدَ بْنِ أَبِي حَبِيبٍ عَنْ مَرْثَدٍ يَعْنِي أَبَا الْخَيْرِ عَنْ عَبْدِ اللَّهِ عَنْ كَعْبٍ رَضِيَ اللَّهُ تَعَالَى عَنْهُ قَالَ: الْجَرَادُ جُنْدُ اللَّهِ الْأَعْظَمُ الَّذِي يُعَذِّبُ بِهِ

Ka’b (rh) şöyle demiştir: “Çekirge, Allah’ın kendisiyle (düşmanlarına) ceza verdiği en büyük ordusudur.”²⁰⁷⁷ Ka’bü’l-Ahbâr, tâbiînden sayılmıştır. Bu sebeple onun adının geçtiği yerlerde hep رَحِمَهُ اللَّهُ dua cümlesi getirilmiştir. Ancak burada tardiye gelmiştir.

²⁰⁷⁵ Rahmân, 55/17.

²⁰⁷⁶ Ebü’ş-Şeyh, *Kitâbü’l-Azame*, 4/1181 (H no: 641).

²⁰⁷⁷ Ebü’ş-Şeyh, *Kitâbü’l-Azame*, 5/1791 (H no: 1299).

Üçüncü örnek:

452 - حَدَّثَنَا عَلِيُّ بْنُ رُسْتَمٍ حَدَّثَنَا عَبْدُ اللَّهِ بْنُ عُمَرَ حَدَّثَنَا عَبْدُ الصَّمَدِ حَدَّثَنَا حَمَّادُ بْنُ سَلَمَةَ عَنْ عَطَاءِ بْنِ السَّائِبِ عَنْ سَعِيدِ بْنِ جُبَيْرٍ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُ فِي قَوْلِهِ عَزَّ وَجَلَّ: وَمَا يُعَمَّرُ مِنْ مُعَمَّرٍ وَلَا يُنْقَصُ مِنْ عُمْرِهِ إِلَّا فِي كِتَابٍ قَالَ: فِي أَوَّلِ الصَّحِيفَةِ مَكْتُوبٌ عُمْرُهُ ثُمَّ يُكْتَبُ بَعْدَ ذَلِكَ ذَهَبَ يَوْمٌ ذَهَبَ يَوْمَانِ حَتَّى يَأْتِيَ عَلَى أَجَلِهِ

Saîd b. Cübeyr (rh) “Bir canlının ömrünün uzun olması da kısa tutulması da kısa mutlaka bir yazgıya uygun olarak gerçekleşir”²⁰⁷⁸ meâlindeki ayet hakkında şöyle demiştir: “Sayfanın başında yaşı yazılıdır. Bundan sonra da şöyle yazılır: Bir gün gitti, iki gün gitti... Bu durum eceli gelinceye kadar (devam eder).”²⁰⁷⁹ Saîd b. Cübeyr tâbiînin ulularından muhaddis, kârî, müfessir bir âlimdir. 94/713 senesinde şehit edilmiştir. Tâbiîn neslinden olduğu için *rahmet duası* getirilmesi gerekirdi. Ancak tardiye edilmiştir.

4.3 Metin Özellikleri

4.3.1 Mana İle Rivâyet

Lafzı aynen koruyarak hadisleri rivayet etmek muhaddislerin özen gösterdikleri ve prensip edindikleri bir durumdur.²⁰⁸⁰ Tedvîn ve tasnif faaliyetlerine kadar geçen sürede hadisler lafzan ve manen rivayet edilmeye çalışılmıştır. Hadislerin lafzan rivayeti konusunda sahâbe-i kirâm titiz davranmışlardır. Bunda Hz. Peygamber’in (sav) tenbihlerinin de rolü olmuştur. Zira Hz. Peygamber (sav) نَصَرَ اللَّهُ أَمْرًا سَمِعَ مِنْ شَيْئَا “Bizden herhangi bir şeyi işiten ve işittiği gibi de tebliğ edip başkalarına ulaştıran kimsenin yüzünü Allah ak etsin” buyurmuştur.²⁰⁸¹ Burada “işittiği gibi” ibaresi önemli bir vurgudur. Hz. Peygamber (sav) Berâ b. Âzib’i (ra) aynı manaya gelen başka bir kelimeyi kullanmak istediğinde buna izin vermemiştir.²⁰⁸² Sahâbe, tâbiîn ve tebe-i tâbiîn âlimleri arasında belli şartlara riayet edildiğinde mana ile

²⁰⁷⁸ Fâtır, 35/11.

²⁰⁷⁹ Ebü’s-Şeyh, *Kitâbü’l-Azame*, 3/918 (H no: 452).

²⁰⁸⁰ Mehmet Efendioğlu, “rivayet”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2008), 35/135-137.

²⁰⁸¹ Tirmizî, “İlim”, 7 (H no: 2657); İbn Mâce, “Mukaddime”, 18 (No: 232).

²⁰⁸² Uykudan önce okunması gereken bir duayı Hz. Peygamber (sav) Berâ b. Âzib’e talim ettiler. Berâ duayı Hz. Peygamber’e dinlettirirken eş anlamlı olan “nebi” yerine “resul” kelimesini zikreder. Hz. Peygamber de (sav) لَا وَنَبِيِّكَ الَّذِي أُرْسِلْتُ “Hayır, (resulüne değil), gönderdiğin nebine iman ettim, de” diyerek onun bu tasarrufunu düzeltir. Bkz. Buhârî, “Vudû”, 75 (H no: 247).

rivayetin caiz olabileceğini söyleyenler olmuştur.²⁰⁸³ Yahyâ b. Saîd el-Kattân (ö. 198/813) “Dünyada Yüce Allah’ın kitabından daha kıymetli bir şey yok iken on da bile yedi vecihle²⁰⁸⁴ okumaya izin verilmiştir, işi zorlaştırmayınız” demiştir.²⁰⁸⁵ Bu sebepten hadislerin büyük çoğunluğu Hz. Peygamber’den (sav) duyulan lafızların tam da aynıyla değil mana ile rivayet edilmiştir.²⁰⁸⁶ *Kitâbü’l-Azame*’de mana ile rivayet edilen çok sayıda hadis görmek mümkündür. Çekirge ile ilgili rivayetler bunun en güzel örneğini teşkil etmektedir.

1286 - عَنْ ابْنِ أَبِي أَوْفَى رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُ قَالَ: غَزَوْنَا مَعَ رَسُولِ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ سَبْعَ غَزَوَاتٍ نَأْكُلُ فِيهَا الْجَرَادَ

1287 - سَمِعْتُ ابْنَ أَبِي أَوْفَى رَضِيَ اللَّهُ تَعَالَى عَنْهُ وَسَأَلْتُهُ عَنِ الْجَرَادِ فَقَالَ: غَزَوْتُ مَعَ رَسُولِ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ سَبْعَ غَزَوَاتٍ فَكُنَّا نَأْكُلُ مَعَهُ

1288 - عَنْ ابْنِ أَبِي أَوْفَى رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُ قَالَ: غَزَوْنَا مَعَ رَسُولِ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ وَكُنَّا نَأْكُلُ الْجَرَادَ وَيَأْكُلُهُ مَعَنَا

1289 - عَنْ ابْنِ أَبِي أَوْفَى رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُ قَالَ: غَزَوْتُ مَعَ رَسُولِ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ فَكُنَّا نَأْكُلُ الْجَرَادَ

1290 - عَنْ ابْنِ أَبِي أَوْفَى قَالَ: غَزَوْنَا مَعَ رَسُولِ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ تِسْعَ غَزَوَاتٍ فَكُنَّا نَأْكُلُ الْجَرَادَ

Yukarıdaki rivayetlerin metinlerine bakıldığında *İbn Ebî Evfâ ve arkadaşlarının Hz. Peygamber (sav) ile gazalara katılması, bu seferlerde ashâbın çekirge yemesi ve Hz. Peygamber’in (sav) buna mani olmaması* gibi bilgiler yer alıyor. Dikkat çeken şey; İbn Ebî Evfâ veya isnaddaki diğer ravilerin bu bilgileri naklederken aynı kelimeleri

²⁰⁸³ Mehmet Efendioğlu, “rivayet”, 35/135-137.

²⁰⁸⁴ Hz. Peygamber (sav) “Kur’ân, yadi harf üzere inmiştir” buyurmuştur. Yedi harfin ne olduğu konusunda çok sayıda görüş serdedilmiştir. Onlardan en kuvvetlisi Kur’ân’ın yedi Arap kabilesinin lehçesi üzere indirildiği görüşüdür. Ebû Ubeyd Kâsım b. Sellâm, Ebû Hâtim es-Sicistânî, Beyhakî ve İbn Atiyye bu görüşü savunanlar arasındadır. Bkz. Buhârî, “Fedâilü’l-Kur’ân”, 27 (H no: 5041); Bedruddîn Muhammed b. Bahâdîr b. Abdullah et-Türkî ez-Zerkeşî, *el-Burhân fî ulûmi’l-Kur’ân*, thk. Muhammed Ebü’l-Fadl İbrahim (Kâhire: Mektebetü Dâri’t-Türâs, 1957), 1/217.

²⁰⁸⁵ Cemâleddîn Muhammed b. Muhammed b. Saîd el-Kâsımî ed-Dımaşkî, *Kavâidü’t-tahdîs* (Beyrût: Dâru İhyâi’s-Sünneti’n-Nebeviyye, 1979), 230.

²⁰⁸⁶ Çakan, *Hadis Usulü*, 66; Raşit Küçük, “metin”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2009), 29/411-414.

aynen kullanmamış olmalarıdır. Aynı hadiseler anlatılmasına rağmen metinlerde lafız farklılıkları bulunmaktadır. Bu da gösteriyor ki metinler mana ile rivayet edilmiştir.²⁰⁸⁷

4.3.2 Şiirlere Yer Verilmiştir

Şiir, insanların öteden beri meşgul oldukları önemli edebî sanatlardan biridir. Hz. Peygamber (sav) şiirsel ifadelerde bulunmuş, şiir dinlemiş²⁰⁸⁸ ve bazı kimseleri şiir okumaları yönünde teşvikkâr tutumları olmuştur.²⁰⁸⁹ Hz. Peygamber (sav) dinlediği bir şiirin ardından şöyle demiştir: “Beyitlerin en doğrusu Lebîd b. Rebîa’nın (ö. 40/661) şu sözüdür: مَا خَلَا اللَّهَ بَاطِلٌ ‘Dikkat edin! Allah’ın dışında her şey fanidir.’”²⁰⁹⁰ Hendek savaşında ashap hendek kazarken şiir okumuşlar, Hz. Peygamber de (sav) onlara şiirimsi bir ifade ile şöyle cevap vermiştir: اللَّهُمَّ إِنَّهُ لَا خَيْرَ إِلَّا خَيْرُ الْآخِرَةِ “Allahım! Ahiret hayrından başka hayır yoktur! Sen muhâcir ve ensâra (tuttukları her işte) bereket lütfeyle!”²⁰⁹¹ Hz. Peygamber’in (sav) وَإِنَّ مِنَ الشَّعْرِ حِكْمَةً “Muhakkak ki şiirde hikmet vardır” dediği nakledilir.²⁰⁹² Sahâbîlerin söylediği bazı şiirler hadis kitaplarında rivayet edilmiştir. *Kitâbü’l-Azame* metinlerinde az da olsa şiirlere yer verildiği görülmektedir.

Birinci örnek:

992 - حَدَّثَنَا أَحْمَدُ بْنُ الْحَسَنِ حَدَّثَنَا أَبُو حَاتِمٍ حَدَّثَنَا الْمُسَيَّبُ بْنُ وَاضِحٍ قَالَ: سَمِعْتُ ابْنَ الْمُبَارَكِ يَقُولُ: حَفَرُوا بِخُرَاسَانَ حِصْنًا فَأَصَابُوا رَأْسَ إِنْسَانٍ فَوَزَنُوا سِنًّا مِنْ أَسْنَانِهِ فَإِذَا فِيهِ مَنَوَانٌ وَسَبْعُ أَسَاتِيرَ فَسَمِعْتُ ابْنَ الْمُبَارَكِ يَقُولُ فِي السِّنِّ:

أَتَيْتُ بِسِنِّينَ قَدْ رُمْنَا ... مِنْ الْحِصْنِ لَمَّا أَتَارُوا الدِّفِينَ

عَلَى وَرْنٍ مَنَوَيْنِ إِحْدَاهُمَا ... تَقُلُّ بِهِ الْكَفُّ شَيْئًا رَزِينَا

ثَلَاثِينَ أُخْرَى عَلَى قَدَرِهَا ... تَبَارَكْتَ يَا أَحْسَنَ الْخَالِقِينَ

²⁰⁸⁷ Ebü’ş-Şeyh, *Kitâbü’l-Azame*, 5/1784- 1787.

²⁰⁸⁸ Müslim, “Şiir” (H no: 2255/1).

²⁰⁸⁹ “Okuy Hansâ!” Bkz. İbn Abdilber, *el-İstiâb*, 3/210.

²⁰⁹⁰ İbn Abdilber, *el-İstiâb*, 2/195.

²⁰⁹¹ Buhârî, “Megâzî”, 29 (H no: 4098).

²⁰⁹² Buhârî, *el-Edebü’l-müfred*, 439 (H no: 872); Ebû Dâvûd, “Sünne”, 94 (H no. 5011).

فَمَاذَا يَقُومُ لِأَفْوَاهِهِمْ ... وَمَا كَانَ يَمْلَأُ تِلْكَ الْبُطُونَا

إِذَا مَا تَذَكَّرْتُ أَجْسَامَهُمْ ... تَصَاعَرَتِ النَّفْسُ حَتَّى تَهْوِنَا

فَكُلُّ عَلَى ذَاكَ لِأَفْوَا الرَّدَى ... فَبَادُوا جَمِيعًا فَهُمْ خَامِدُونَا

Müseyyeb b. Vâdî' (ö. 246/861), İbnü'l-Mübârek'in şöyle dediğini duymuştur: Bir zamanlar Horasan'da bir kalede yaptıkları bir kazı çalışmasında bir insan kafatası bulmuşlar. Kafatasından aldıkları bir dişi tartmışlar. Dişlerden biri iki batman gelmiş. İbnü'l-Mübârek'in bu dişle ilgili şöyle dediğini duydum:

Kaleyi kazınca kaleden çürümüş iki diş getirdim

Diğer otuz diş onlar gibi idiler, ey yaratanların en güzeli olalan Allahım! Sen ne yücesin!

Ağızları ile ne yapardı, karınlarına ne doldururdu acaba!

Cesetlerini hatırladığım zaman nefis küçük geldi

Bunlar redî ile mülaki oldular, hepsi helak oldular.

Rivayet metninde Abdullah b. el-Mübârek'in bir şiirine yer verilmiştir. İbnü'l-Mübârek et-Türkî çok yönlü İslâm âlimlerindendir. Daha çok fıkıh ve hadis bilgisi ile tanınmakla birlikte o, aynı zamanda şairdir. Farklı alanlarda muhteşem şiirler yazmıştır.²⁰⁹³

İkinci örnek:

1113 - حَدَّثَنَا مُحَمَّدُ بْنُ زَكَرِيَّا الْقُرَشِيُّ حَدَّثَنَا بَكَّارُ بْنُ عَبْدِ اللَّهِ السَّيْرِينِيُّ حَدَّثَنَا ابْنُ عَوْنٍ عَنْ ابْنِ سِيرِينَ أَنَّ سَعْدَ بْنَ عُبَادَةَ أَتَى سُبَابَةَ قَوْمٍ فَبَالَ قَائِمًا فَخَرَّ مَيِّتًا فَقَالَتِ الْجِنَّ

²⁰⁹³ Geniş bilgi için bkz. Ahmet Kartal, "Abbâsiler Döneminde Türk Dilli Bir Şair: Abdullah bin Mübârek et-Türkî", *IV. Uluslararası Alevilik Bektaşilik Sempozyumu*, (Ekim 2018).

نَحْنُ قَتَلْنَا سَيِّدَ الْخَزَرَجِ ... سَعْدُ بْنُ عُبَادَةَ

رَمَيْنَاهُ بِسَهْمَيْنِ ... فَلَمْ نُخْطِ فُؤَادَهُ

İbn Sîrîn'den (ö. 110/729) nakletmiştir: “Sa’d b. Ubâde (ö. 14/635) bir kavmin mezbelesine geldi ve orada ayakta bevletti, hemen oracıkta yere düştü ve öldü. Bu hadise üzerine cinler şöyle dediler:

Hazrec’in efendisi Sa’d b. Ubâde’yi biz öldürdük / Kalbine nışan alarak iki ok attık, hedefi tutturduk!”²⁰⁹⁴

Sa’d b. Ubâde ensârın Hazrec kabililesi reislerindendir. Yüzme ve iyi ok atma becerilerine sahipti. Okuma yazma bilirdi. İslâmiyet’i kabul eden ilk Medineliler’den biridir.²⁰⁹⁵ Sa’d’in cinler tarafından ölüldüğü, yıkandığı yerde vefat etmiş olarak bulunduğu şeklinde rivayetler vardır.²⁰⁹⁶

Üçüncü örnek:

1276 - حَدَّثَنَا جَعْفَرٌ حَدَّثَنَا أَبُو السَّائِبِ سَلَّمَ بْنُ جُنَادَةَ حَدَّثَنَا أَبُو أُسَامَةَ عَنْ هِشَامِ بْنِ عُرْوَةَ عَنْ أَبِيهِ عَنْ عَائِشَةَ قَالَتْ: كَانَتْ امْرَأَةً تَأْتِينَا فَتَذْكُرُ هَذَا الْكَلَامَ:

وَيَوْمَ الْوُشَاحِ مِنْ تَعَاجِيبِ رَبِّنَا

أَلَا إِنَّهُ مِنْ بَلَدَةِ الْكُفْرِ نَجَانِي

فَسَأَلْتُهَا فَقَالَتْ: أَخَذُونِي مَرَّةً فِي الْجَاهِلِيَّةِ بِحُلِيِّ كَانَ لِعُرُوسٍ كُنْتُ مَعَهَا فَفَنَسُونِي حَتَّى فَتَشُوا قُبُلِي فَبَيْنَمَا هُمْ كَذَلِكَ إِذْ جَاءَتْ حُدَيَّا وَالْحُلِيُّ فِي مَنْقَارِهَا أَوْ مَخَالِيبِهَا فَالْقَنَةُ بَيْنَهُمْ فَفَرَّجَ اللَّهُ تَعَالَى عَنِّي

Hiz. Âişe (ra) şöyle demiştir: “Hz. Peygamber (sav) zamanında bize (siyah) bir bayan gelir ve şu şiiri okurdu: Vişâ’ günü, Rabbimizin harikalarından biriydi/Süphesiz (Yüce Allah) beni kâfirler beldesinden kurtardı! Bu şiirle ne anlatmak istediğini ona sordum.

²⁰⁹⁴ Ebü’s-Şeyh, *Kitâbü’l-Azame*, 5/1672-1673 (H no: 1113).

²⁰⁹⁵ Zehebî, *Siyer*, 1/270-279; Mehmet Azimli, “Sa’d b. Ubâde”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2008), 35/377-378.

²⁰⁹⁶ Ebü’s-Şeyh, *Kitâbü’l-Azame*, 5/1673.

Kadın şöyle anlattı: ‘İslâm öncesi dönemde, birlikte olduğum bir gelinin gerdanlığı(nı) çaldığım iddiasıyla) beni tuttular, (hırsızlık yaptığım şüphesiyle) apışarama kadar üzerimi aradılar. Tam bu esnada bir çaylak gagasında ya da pençelerinde (kaybolan) gerdanlıkla çıkageldi. Çaylak gerdanlığı onların arasına bıraktı. Ben de (suçsuzluğum ortaya çıktığından) ellerinden kurtuldum.”²⁰⁹⁷ Rivayetin isnadında yedi ravi bulunmaktadır. Buhârî rivayeti iki yerde nakletmiştir.²⁰⁹⁸

4.3.3 Metni Verilmeyen Rivâyetler

Rivayet dönemi muhaddisleri zaman ve eşyadan tasarruf yapmak için metni aynı ancak isnadı farklı olan rivayetleri naklederken bazen metin kısmını hazf etmişlerdir. *Kitâbü'l-Azame*'de buna benzer rivayetler bulunmaktadır. Metni zikredilmeyen rivayetlerin sayısı 56 kadardır.²⁰⁹⁹ Metin hazifleri yapılırken “mislehû, nahvehû, ma'nâhû, fezekera'l-hadîs” gibi lafızlar kullanılmıştır.

Birinci örnek:

1092 - حَدَّثَنَا ابْنُ مَعْدَانَ حَدَّثَنَا أَبُو عَامِرٍ الدِّمَشْقِيُّ حَدَّثَنَا الْوَلِيدُ حَدَّثَنَا الْأَوْزَاعِيُّ عَنْ بَحْيَى بْنِ أَبِي كَثِيرٍ قَالَ: حَدَّثَنِي ابْنُ أَبِي بَكْرٍ أَنَّ أَبَاهُ أَخْبَرَهُ أَنَّهُ كَانَ لَهُمْ جُرْنٌ فِيهِ تَمْرٌ قَالَ: فَكُنْتُ أَتَعَاهِدُهُ فَأَجِدُهُ يَنْقُصُ قَالَ: فَحَرَسْتُهُ ذَاتَ لَيْلَةٍ فَإِذَا أَنَا بِدَابَّةٍ كَهَيْئَةِ الْغُلَامِ الْمُحْتَلِمِ فَسَلَّمْتُ فَرَدَّ السَّلَامَ فَقُلْتُ: مَنْ أَنْتَ أَجَبَنِي أَمْ إِنْسِي فَقَالَ: جَنِّي فَقُلْتُ: نَاوَلَنِي يَدَكَ فَنَاوَلَنِي فَإِذَا يَدُ كَلْبٍ وَشَعْرُ كَلْبٍ فَقُلْتُ: هَكَذَا خُلِقَ الْجِنُّ قَالَ: لَقَدْ عَلِمْتَ الْجِنُّ أَنَّهُ مَا فِيهِمْ مَنْ هُوَ أَشَدُّ أَسْرًا مِنِّي فَقُلْتُ: مَا يَحْمِلُكَ عَلَى مَا صَنَعْتَ قَالَ: بَلَغَنِي أَنَّكَ رَجُلٌ تُحِبُّ الصَّدَقَةَ فَأَخْبَيْتُ أَنْ أُصِيبَ مِنْ طَعَامِكَ قُلْتُ: فَمَا الَّذِي

²⁰⁹⁷ Ebü's-Seyh, *Kitâbü'l-Azame*, 5/1773 (H no: 1276).

²⁰⁹⁸ Buhârî, “Salât”, 57 (H no: 439); “Menâkıbü'l-Ensâr”, 26 (H no: 3835). 439 nolu rivayet Buhârî’de şöyle geçmektedir: Aişe (ra) şöyle anlatmıştır: “Arap kabilelerinden birisine ait siyah bir cariye vardı. Onlar bu kadını azâd etmişlerdi. Kadın özgürlüğüne kavuşmasına rağmen onlarla beraberdi. Bu kadın şöyle dedi: Onlara ait bir kız, üzerinde sırmalardan yapılmış kırmızı bir gerdanlığı olduğu halde dışarıya çıktı. Aişe der ki: O kız üzerinden o gerdanlığı çıkarıp (yere) koydu yahut üzerinden düştü. O gerdanlığın bulunduğu yere bir çaylak geldi. Onu, atılmış halde bulunan bir et parçası sandı, hemen kaptı. Cârîye der ki: O gerdanlığı aradılar, fakat bulamadılar. Dedi ki: Beni o gerdanlıkla (onu almakla) itham ettiler. Aişe devamla der ki: Kadının her yerini iyice aramaya başlamışlar, hatta kadının fercini bile araştırmışlar. Cârîye dedi ki: Vallahi ben onlarla beraber ayakta dikilip dururken, birdenbire o çaylak geldi ve o deriden gerdanlığı yere attı. Kadın dedi ki: O da tam ortalarına düştü. Dedi ki: Bunun üzerine ben; İşte, aldığımı zannedip de beni itham etmiş olduğunuz şey! Hâlbuki ben onu almaktan beriyim. İşte deri gerdanlık, dedim. Yine Aişe dedi ki: O siyah kadın Rasûlullah’a (sav) geldi ve Müslüman oldu. Mescidde ona mahsus bir kıl çadır yahut küçük bir oda vardı. O kadın (zaman zaman) bana gelir ve yanımda konuşurdu. Yanıma her oturmasında muhakkak: “Vişâh işinin olduğu gün Rabbimizin yarattığı acib işlerdendir. Şüphesiz ki o küfür beldesinden beni kurtardı” sözünü söylerdi. Bir gün ona, senin halin nedir? Her ne vakit benimle birlikte otursan muhakkak bu beyti söylüyorsun, dedim. Bunun üzerine o kadın (yukarıda anlattığım) bu kıssayı anlattı.”

²⁰⁹⁹ 3, 84, 163, 169, 202, 205, 217, 256, 261, 308, 392, 419, 510, 548, 580, 586, 620, 640, 654, 656, 710, 801, 812, 849, 857, 859, 860, 861, 888, 903, 1002, 1035, 1108, 1170, 1221, 1227, 1284, 1291, 1292, 1295 nolu rivayetlerde metinler zikredilmemiştir.

يُجِيرُنَا مِنْكُمْ قَالَ: هَذِهِ الْآيَةُ آيَةُ الْكُرْسِيِّ قَالَ: فَتَرَكْتُهُ ثُمَّ غَدَوْتُ إِلَى رَسُولِ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ فَأَخْبَرْتُهُ فَقَالَ: صَدَقَ الْخَبِيثُ

1293 - حَدَّثَنَا الْوَلِيدُ حَدَّثَنَا إِسْحَاقُ بْنُ إِبْرَاهِيمَ حَدَّثَنَا سَعْدُ عَنْ الْأَعْمَشِ عَنْ عَبْدِ اللَّهِ بْنِ يَسَارٍ عَنْ عَبْدِ الرَّحْمَنِ بْنِ أَبِي لَيْلَى عَنْ أَبِي أَيُّوبَ قَالَ: كَانَ لِي ثَمَرٌ فِي سَهْوَةٍ لِي فَجَعَلْتُ أَرَاهُ يَنْقُصُ مِنْهُ فَذَكَرْتُ ذَلِكَ لِلنَّبِيِّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ فَقَالَ: إِنَّكَ سَتَجِدُ فِيهِ عَذًّا هَرَّةً فَقُلْتُ: أَجِيبِي رَسُولَ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ فَلَمَّا كَانَ الْعَدُوُّ وَجَدْتُ فِيهِ هَرَّةً فَقُلْتُ: أَجِيبِي رَسُولَ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ فَتَحَوَّلْتُ عَجُوزًا فَذَكَرَ الْحَدِيثَ

Übey b. Ka'b'ın oğlundan²¹⁰⁰ nakledilmiştir: “Babası Übey b. Ka'b'ın (ö. 33/654) kendisine haber verdiğine göre onların hurma sakladıkları bir havuz veya tekne (gibi bir yerleri) varmış. Übey şöyle anlatmış: ‘Ben hurma deposuna giderdim, bir ara hurmanın azaldığını gördüm. Bir gece hurmaları gözetlerken bir de ne göreyim: Ergen çocuk suretinde bir canlı! Selam verdim, selamımı aldı. Sen cin misin insan mısın, diye sordum. Ben cinnîyim dedi. Uzat elini, dedim. Elini uzattı; eli ve tüyleri köpek patisi ve tüyü gibiydi...’²¹⁰¹ Ebü’s-Şeyh ilk rivayeti İbn Ma’dân - Ebû Âmir ed-Dımaşkî - Velîd - Evzâî - Yayıyâ b. Ebî Kesîr - İbn Übey b. Ka'b tarikiyle nakletmiştir. İkinci rivayeti Velîd - İshâk b. İbrahim - Sa'd - A'meş - Abdullah b. Yesâr - Abdurrahmân b. Ebî Ya'lâ - Ebû Eyyûb tarikiyle nakletmiştir. Her iki rivayetin sahâbî kaynağı farklılık göstermektedir. Birinci rivayette olay Übey b. Ka'b'ın başına gelirken ikinci rivayette Ebû Eyyûb el-Ensârî'nin başına geldiği görülüyor.

İkinci örnek:

1034 - حَدَّثَنَا عَبْدُ اللَّهِ بْنُ سَعِيدٍ بْنُ الْوَلِيدِ حَدَّثَنَا مُحَمَّدُ بْنُ آدَمَ الْمَصِيصِيُّ حَدَّثَنَا أَبُو خَالِدٍ عَنِ ابْنِ أَبِي دُبَابٍ عَنْ أَبِي سَعْدٍ عَنْ أَبِي هُرَيْرَةَ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُ قَالَ: قَالَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ: لَمَّا خَلَقَ اللَّهُ عَزَّ وَجَلَّ آدَمَ جَلَسَ فَعَطِسَ فَقَالَ: الْحَمْدُ لِلَّهِ فَقَالَ: يَرْحَمُكَ رَبُّكَ أَنْتَ أَوْلَئِكَ الْمَلَأَ مِنَ الْمَلَائِكَةِ فَسَلَّمَ عَلَيْهِمْ فَأَتَاهُمْ فَسَلَّمَ عَلَيْهِمْ فَقَالَ: سَلَامٌ عَلَيْكُمْ فَقَالُوا: وَعَلَيْكَ السَّلَامُ وَرَحْمَةُ اللَّهِ فَرَجَعَ إِلَى رَبِّهِ عَزَّ وَجَلَّ فَقَالَ: هَذِهِ تَحِيَّتُكَ وَتَحِيَّةُ ذُرِّيَّتِكَ بَيْنَهُمْ

1035 - حَدَّثَنَا مُحَمَّدُ بْنُ يَحْيَى حَدَّثَنَا عَبْدُ اللَّهِ بْنُ عُمَرَ حَدَّثَنَا صَفْوَانُ بْنُ عِيسَى حَدَّثَنَا الْحَارِثُ بْنُ عَبْدِ الرَّحْمَنِ عَنْ سَعِيدِ بْنِ أَبِي سَعِيدٍ عَنْ أَبِي هُرَيْرَةَ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُ عَنْ النَّبِيِّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ نَحْوَهُ

²¹⁰⁰ Bazı nüshalarda “oğlu” ibaresi bulunmamaktadır. İbn Hibbân Übey b. Ka'b'ın oğulunu adını et-Tufeyl, İbn Hacer de (et-Takrîb, 157) Ebû Batn olarak zikretmiştir. Sika olduğu ifade edilmiştir. Bkz. Ebü's-Şeyh, Kitâbü'l-Azame, 5/1650.

²¹⁰¹ Ebü's-Şeyh, Kitâbü'l-Azame, 5/1650 (H no: 1096).

Ebû Hureyre'den (ra) nakledildiğine göre Resûlullah (sav) şöyle buyurmuştur: “Yüce Allah Âdem'i (as) yarattığında Âdem oturdu ve aksırdı, ‘el-hamdü lillah’ dedi. (Yüce Allah) ‘Yerhamüke Rabbük! Şimdi git o meleklerden olan cemâate selâm ver’ dedi. Âdem meleklerin yanına geldi ve onlara ‘selâmün aleyküm’ diyerek selâm verdi. Melekler de ‘ve aleyke’s-selâm ve rahmetü Allah’ dediler. Ardından Âdem Azîz ve Celîl olan Rabbine döndü. Yüce Allah ona ‘İşte bu, senin ve soyundan gelenlerin aralarındaki selamlaşma şeklidir’ buyurdu.²¹⁰² Ebü’s-Şeyh her iki isnadı farklı tariklerden nakletmiştir. H. Peygamber'den (sav) hadisi nakleden Ebû Hureyre'dir. İkinci rivayetin isnadı zikredildikten sonra “nahvehû” yani “metni bir öncekinin benzeridir” denilerek hazf edilmiştir. Rivayeti Tirmizî, Nesâî ve Hâkim tahrir etmişlerdir.²¹⁰³

4.3.4 Lafzu Fülân İbaresı

Özellikle mana ile gelen rivayetlerin lafızlarında farklılıklar olabilmektedir. Veya aynı hadis muhaddislerce farklı lafızlarla nakledebilmektedir. Eğer müellifin yanında manası aynı ancak isnadları iki ya da daha fazla hadis varsa, isnadları cem ederek sadece bir hadis metnini zikreder ve ardından (أَخْبَرَنَا فُلَانٌ وَفُلَانٌ وَاللَّفْظُ لِفُلَانٍ أَوْ هَذَا لَفْظُ فُلَانٍ) “bize falan ve falan haber verdi, ancak lafız falanındır”²¹⁰⁴ veya (اللفظ لفلان) “lafız falancaya aittir”, (هذا لفظ فلان) “bu falancanın lafzıdır” gibi açıklamalarda bulunurlar.²¹⁰⁵ Az da olsa *Kitâbü'l-Azame*'de bu tür açıklamalar yer almıştır.

601 - حَدَّثَنَا إِبْرَاهِيمُ بْنُ مُحَمَّدٍ بْنِ الْحَارِثِ حَدَّثَنَا الْوَلِيدُ بْنُ عُثْبَةَ الْجَمَصِيُّ حَدَّثَنَا الْوَلِيدُ بْنُ مُسْلِمٍ قَالَ: أَخْبَرَنِي مُحَمَّدُ بْنُ مُهَاجِرٍ عَنْ سُلَيْمَانَ بْنِ مُوسَى عَنْ كُرَيْبٍ عَنْ أَسَامَةَ بْنِ زَيْدٍ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُ عَنِ النَّبِيِّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ قَالَ

602 - وَحَدَّثَنَا أَبُو بَكْرِ أَحْمَدُ بْنُ عَمْرٍو حَدَّثَنَا أَحْمَدُ بْنُ الْفَرَجِ الْجَمَصِيُّ حَدَّثَنَا عُثْمَانُ بْنُ سَعِيدٍ بْنُ كَثِيرٍ الْجَمَصِيُّ حَدَّثَنَا مُحَمَّدُ بْنُ مُهَاجِرٍ عَنْ الضَّحَّاكِ الْمَعَاوِرِيِّ عَنْ سُلَيْمَانَ بْنِ مُوسَى قَالَ: حَدَّثَنِي كُرَيْبٌ أَنَّهُ سَمِعَ أَسَامَةَ بْنَ زَيْدٍ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُ يَقُولُ: قَالَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ: أَلَا هَلْ مُشِمِّرٌ إِلَى الْجَنَّةِ فَإِنَّ الْجَنَّةَ لَا خَطَرَ لَهَا هِيَ وَرَبِّ الْكَعْبَةِ نُورٌ يَتَلَأَلُ وَرِيحَانَةٌ تَهْتَرُ وَقَصْرٌ مَشِيدٌ وَنَهْرٌ مُطَرَّدٌ وَثَمَرَةٌ تُضِيحُ وَزَوْجَةٌ حَسَنَاءُ جَمِيلَةٌ وَخَلٌّ كَثِيرٌ

²¹⁰² Ebü's-Şeyh, *Kitâbü'l-Azame*, 5/1566 (H no: 1034).

²¹⁰³ Tirmizî, “Tefsîr” (H no: 3368); Ebû Abdîrrahmân Ahmed b. Şuayb en-Nesâî, *Amelü'l-yevm ve'l-leyle*, thk. Fârûk Hammâde (Beyrût: Müessesetü'r-Risâle, 1. Basım, 1406), 237 (H no: 218); Hâkim, *el-Müstedrek*, 4/292 (H no: 7681).

²¹⁰⁴ Ebû Hafs Ömer b. Ali el-Ensârî İbnü'l-Mülekkin, *el-Mukni' fî ulûmi'l-hadîs*, thk. Abdullah b. Yûsuf el-Cüdey' (Suûdî Arabistan: Dâru Fevvâz, 1. Basım, 1992), 1/383.

²¹⁰⁵ Irâkî, *et-Takyîd ve'l-izâh*, 233; Sehâvî, *Fethu'l-muğîs*, 3/180-187.

فِي مَقَامٍ أَبَدٍ فِي دَارٍ سَلِيمَةٍ وَفَاكِهَةٍ وَخُضْرَةٍ وَحَبْرَةٍ وَنَعْمَةٍ فِي مَجَلَّةٍ عَالِيَةٍ بَهِيَّةٍ قَالُوا: نَعَمْ يَا رَسُولَ اللَّهِ نَحْنُ الْمَشْمُرُونَ لَهَا قَالَ: قُولُوا: إِنَّ شَاءَ اللَّهِ قَالَ الْقَوْمُ: إِنَّ شَاءَ اللَّهِ هَذَا لَفْظٌ حَدِيثِ أَحْمَدَ بْنِ عَمْرٍو

Üsâme b. Zeyd'den (ö. 54/674) nakledildiğine göre Resûlullah (sav) şöyle demiştir: “İçinizde cennet için çaba gösterecek kimse yok mu? Zira cennet, riski olmayan eşsiz bir yerdir. Ka’be’nin Rabbine yemin ederim ki orası, parıl parıl parlayan nurları, güzel kokulu yeşillikleri, muhkem yüksek köşkleri, kararlı ve muntazam akan ırmakları, çok çeşitli olgun meyveleri, güzel genç eşleri, çok elbiseleri; meyveleri, geniş ve bol nimetleri ile yüksek, sağlam ve güzel saraylarda saadet ve yüz parlaklığı içinde yaşanan sonsuzluğun olduğu bir yerdir.” Ashap: “Ey Allah’ın Resûlü! Biz zaten onun için çaba göstermekteyiz” deyince Resûlullah (sav) “İnşâallah, deyiniz” buyurdu. Cemaat de “İnşâallah” dediler.²¹⁰⁶

Ebü’s-Şeyh ilk rivayeti İbrahîm b. Muhammed b. el-Hâris - Velîd b. Utbe el-Hımsî - Velîd b. Müslim - Muhammed b. Muhâcir - Süleymân b. Mûsâ - Küreyb - Üsâme b. Zeyd tarikiyle nakletmiştir. Sahâbî Üsâme b. Zeyd ile beraber isnadda yedi ravi yer almıştır. Müellif ikinci rivayeti de Ebû Bekr Ahmed b. Amr - Ahmed b. el-Ferec el-Hımsî - Osmân b. Saîd b. Kesîr el-Hımsî - Muhammed b. Muhâcir - Dahhâh el-Muâfirî - Süleymân b. Mûsâ - Küreyb - Üsâme b. Zeyd tarikiyle nakletmiştir. Ravi sayısı sekizdir. İkinci rivayetin başındaki (وَحَدَّثَنَا) şeklinde “vav” ile giriş yapması birinci tarikle alakalı olduğunu göstermektedir. Ebü’s-Şeyh ikinci rivayetin sonuna (هَذَا لَفْظُ) (حَدِيثِ أَحْمَدَ بْنِ عَمْرٍو) “Bu metin, Ahmed b. Amr tarikiyle gelen hadisin lafzıdır” diyerek *hâzâ lafzu fülânin* konusuna örneklik teşkil etmiştir. Rivayet Tirmizî, İbn Mâce, İbn Ebî Dâvûd ve İbn Hibbân tarafından nakledilmiştir.²¹⁰⁷ Rivayet metinlerinde basit farklılıklar bulunmaktadır ki Ebü’s-Şeyh bu farklılıklara işaret etmiş, onlardan birini vermekle yetinmiştir. Hadis zayıf bir rivayet olarak değerlendirilmiştir.²¹⁰⁸

²¹⁰⁶ Ebü’s-Şeyh, *Kitâbü’l-Azame*, 3/1104 (H no: 602).

²¹⁰⁷ Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 14/421 (H no: 8827); İbn Mâce, “Zühd” 11 (H no: 4332); Abdullah b. Süleymân b. el-Eş’as, *el-Ba’s*, thk. Ebû Hâcer Muhammed es-Saîd b. Besyûnî Zağlûl (Beyrût: Dâru’l-Kütübi’l-İlmiyye, 1. Basım, 1986), 60 (H no: 76); İbn Hibbân, *Sahihu İbn Hibbân*, 6/232 (N no: 5155); İbn Asâkir, *Târîhu Dimaşk*, 25/376.

²¹⁰⁸ Elbânî, *Silsiletü’l-ehâdisi’l-daîfe*, 7/370 (H no: 3358).

4.3.5 Metinlerin Uzunluğu Kısallığı

Edebi metinler uzunluk ve kısalık bakımından da tasnife tabi tutulmuşlardır.²¹⁰⁹ *Kitâbü'l-Azame*'ye bakıldığında metinlerin genel olarak orta uzunlukta oldukları görülür. Ancak uzun metinli rivayetlere rastlamak da mümkündür.²¹¹⁰ Bu rivayetlerin ortak özelliği, isrâiliyat türünden olması ve çoğunlukla Vehb b. Münebbih'ten nakledilmesidir.²¹¹¹

4.4 Ferd ve Garîb Rivâyetler

Arapça bir kelime olan *ferd* (ç. efrâd) sözlükte “tek, yegâne, benzeri olmayan” anlamlarına gelir. Terim olarak “senedinin herhangi bir yerinde ravi sayısı teke düşen veya senedindeki bir özellik açısından başka rivâyetlerden farklı olan hadis” demektir. Senedinin bir yerinde ravinin tek kalmasına *teferrüd* ve *infirâd* tabir edilir. Burada “garîb hadis” teriminden de söz etmek gerekir. Sözlükte “yalnız ve tek kalan kimse, yadırganan söz, eşsiz” gibi manalara gelen *garîb* kelimesi terim olarak “sened ve metin yönünden tek kalmış veya benzeri başka raviler tarafından nakledilmemiş hadis” demektir. Bazı âlimler hadisler arasında ortak olan tek kalış dikkate alınarak *garîb* ve *ferd* terimlerinin eş anlamlı olduklarını ileri sürerken, bazıları aralarında fark olduğunu görürler.²¹¹² Ferd ve garîb rivâyetler içinde *sahih*, *hasen* ve *zayıf* olanları bulunabilir. Muhaddisler mümkün mertebe garîb hadislerden uzak durmayı tercih etmişlerdir.²¹¹³ Ahmed b. Hanbel *الضعفاء عن الضعفاء وعامتها ومناكير فإنها ضرائب* “Garîb hadisleri yazmayın, çünkü bunlar münker rivayetlerdir ve ekserisi de zayıf ravilerden

²¹⁰⁹ Uzun hadisleri kapsayan özel kitaplar yazılmıştır. Bunun en güzel örneklerinden bir Ebü's-Şeyh'in arkadaşı Taberânî'ye aittir. İçinde 99 kadar uzun hadis bulunmaktadır. Genel olarak uzunlukları 10 satırın üzerinde görünmektedir. Bkz. Ebü'l-Kâsım Süleymân b. Ahmed et-Taberânî, *el-Ehâdisü't-tuvâl*, thk. Hamdî b. Abdülmecîd es-Selefî (Nusul: Mektebetü'z-Zerâ, 2. Basım, 1983).

²¹¹⁰ 78, 106, 110, 138, 147, 164, 190, 233, 239, 240, 241, 242, 262, 267, 278, 287, 283, 293, 296, 305, 389, 393, 427, 438, 447, 448, 449, 484, 512, 611, 633, 638, 698, 700, 751, 784, 834, 841, 870, 877, 878, 879, 887, 891, 899, 905, 907, 913, 915, 923, 924, 941, 951, 953, 954, 959, 960, 968, 971, 979, 982, 1071, 1072, 1076, 1080, 1081, 1091, 1099, 1100, 1102, 1105, 1112, 1133, 1135, 1192, 1251, 1264, 1278, 1279, 1280 nolu rivayetler orta uzunluktadır. Bunlar yaklaşık 80 kadar rivayettir. 101, 146, 191, 192, 201, 231, 243, 255, 291, 294, 297, 337, 386, 394, 395, 440, 475, 482, 483, 534, 570, 571, 572, 573, 643, 702, 707, 821, 906, 921, 934, 936, 937, 944, 949, 958, 965, 966, 967, 973, 978, 983, 984, 985, 986, 987, 999, 1012, 1020, 1032, 1036, 1039, 1042, 1053, 1060, 1064, 1068, 1090, 1101, 1147, 1148, 1175 nolu rivayetler de metni uzun olanlarıdır. Uzun olarak belirlediğimiz rivayetlerin de daha uzunları vardır. Onlar da 231, 294, 386, 440, 573, 643, 906, 936, 965, 966, 973, 983, 999, 1036, 1064 nolu rivayetlerdir.

²¹¹¹ 231, 294, 573, 965, 973, 983, 999 nolu metni uzun rivayetler Vehb b. Münebbih tarafından nakledilmiştir.

²¹¹² Salahattin Polat, “garîb”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1996), 13/375.

²¹¹³ Şemseddin Kırış, “Beyhaki'nin *Delailü'n-nübüvve* Adlı Eserinin Kaynakları”, *Usûl İslâm Araştırmaları*, 23/23 (Haziran 2015), 107.

gelmektedir” der.²¹¹⁴ Ancak usûl âlimleri, bir rivâyetin ferd özelliği taşımasını onun sağlamlığı açısından mahzur görmemişlerdir. Nitekim Buhârî’nin *el-Câmiu’s-sahih*’inde 200 kadar *ferd* ve *garîb* rivâyet tespit edilmiştir.²¹¹⁵ Hadis âlimleri garîb ve ferd rivayetlerin tespitine önem vermişler ve bu konuda müstakil kitap yazarlar olmuştur.²¹¹⁶ *Kitâbü’l-Azame*’de çok sayıda ferd ve garîb türünden rivayetleri görmek mümkündür. *Kitâbü’l-Azame*’de 200 civarında *ferd* rivâyet bulunmaktadır.²¹¹⁷ Teferrüde düşen rivayetlerin sayısı tespitlerimize göre 390 civarındadır.²¹¹⁸ 688 kadar rivayetin çeşitli kaynaklarda yer aldığı görülmektedir. Bu rivâyetlerden 324’ü merfu,²¹¹⁹ 144’ü mevkuf²¹²⁰ ve 220’si maktu türdendir.²¹²¹ *Kitâbü’l-Azame*

²¹¹⁴ İbrahim b. Muhammed en-Nahhâs, *el-Câmi’ li ulûmi’l-İmâm Ahmed: İlelü’l-hadis* (Mısır: Dâru’l-Felâh, 1. Basım, 2009), 14/22.

²¹¹⁵ Salahattin Polat, “ferd”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1995), 12/368-369.

²¹¹⁶ Kettânî, *er-Risâletü’l-Müstedrafe*, 267; Salahattin Polat, “garîb”, 13/375.

²¹¹⁷ 4, 20, 23, 33, 43, 48, 55, 63, 65, 74, 86, 102, 107, 108, 145, 157, 160, 164, 168, 169, 175, 177, 179, 180, 187, 191, 192, 209, 219, 222, 242, 243, 247, 251, 253, 257, 265, 266, 267, 273, 276, 277, 278, 283, 285, 287, 293, 294, 295, 305, 310, 313, 314, 317, 318, 319, 321, 322, 323, 324, 328, 329, 330, 332, 333, 334, 335, 338, 346, 352, 359, 363, 373, 374, 375, 383, 389, 390, 394, 398, 399, 400, 401, 420, 439, 440, 449, 461, 474, 484, 485, 486, 487, 488, 505, 522, 523, 526, 529, 530, 531, 532, 533, 535, 536, 540, 556, 561, 564, 569, 571, 589, 619, 620, 622, 625, 626, 631, 642, 647, 662, 665, 669, 676, 684, 687, 688, 692, 704, 729, 732, 736, 739, 741, 752, 758, 766, 788, 795, 799, 825, 841, 870, 874, 886, 891, 892, 894, 908, 912, 928, 931, 932, 935, 940, 951, 953, 962, 964, 968, 994, 1013, 1024, 1025, 1026, 1027, 1029, 1031, 1039, 1040, 1070, 1079, 1080, 1082, 1094, 1095, 1111, 1138, 1139, 1146, 1149, 1152, 1153, 1156, 1177, 1180, 1186, 1192, 1193, 1194, 1197, 1202, 1209, 1211, 1215, 1216, 1217, 1218, 1236, 1240, 1254, 1277, 1279.

²¹¹⁸ Yusuf Ay, teferrüde düşen rivayetlerin sayısını 190 olarak tespit etmiştir. Bkz. Ay, *Ebü’s-Şeyh el-İsfahani’nin Kitâbü’l-Azame’indeki Rivâyetlerin Değerlendirilmesi*, 281-282.

²¹¹⁹ 1, 3, 5, 12, 21, 43, 83, 84, 86, 88, 89, 91, 114, 115, 117, 118, 124, 125, 126, 127, 128, 129, 130, 131, 132, 137, 139, 141, 142, 143, 148, 149, 155, 157, 160, 161, 162, 163, 189, 193, 198, 199, 200, 201, 202, 204, 205, 206, 207, 208, 211, 222, 225, 228, 246, 258, 259, 260, 261, 263, 264, 271, 272, 288, 291, 298, 302, 303, 306, 307, 308, 312, 313, 317, 338, 339, 341, 342, 343, 344, 345, 346, 348, 349, 352, 354, 355, 360, 362, 364, 377, 384, 386, 387, 388, 391, 396, 397, 402, 403, 473, 476, 477, 495, 499, 500, 5001, 502, 503, 504, 507, 509, 510, 512, 513, 515, 517, 520, 524, 528, 534, 538, 560, 567, 568, 575, 577, 578, 579, 580, 581, 582, 583, 584, 585, 586, 587, 588, 590, 591, 592, 593, 594, 595, 596, 601, 602, 603, 604, 605, 606, 607, 608, 609, 610, 611, 613, 635, 639, 640, 652, 653, 654, 655, 656, 657, 659, 677, 690, 693, 696, 697, 701, 716, 717, 718, 722, 723, 724, 728, 739, 748, 749, 765, 781, 782, 787, 791, 800, 801, 802, 806, 807, 810, 811, 812, 813, 814, 815, 816, 819, 820, 821, 831, 832, 833, 845, 848, 849, 855, 856, 857, 858, 859, 860, 861, 862, 864, 866, 869, 871, 872, 875, 876, 878, 885, 886, 896, 900, 913, 933, 935, 935, 938, 951, 952, 969, 998, 1000, 1002, 1003, 1012, 1015, 1017, 1019, 1021, 1022, 1023, 1028, 1034, 1035, 1045, 1049, 1050, 1052, 1065, 1066, 1072, 1073, 1075, 1077, 1080, 1081, 1084, 1085, 1087, 1089, 1091, 1092, 1093, 1096, 1102, 1104, 1106, 1107, 1108, 1109, 1115, 1116, 1117, 1134, 1135, 1140, 1160, 1163, 1164, 1165, 1166, 1167, 1168, 1169, 1170, 1172, 1182, 1187, 1189, 1190, 1209, 1210, 1219, 1220, 1221, 1222, 1226, 1227, 1246, 1247, 1248, 1249, 1253, 1254, 1256, 1257, 1281, 1282, 1283, 1284, 1285, 1286, 1287, 1293, 1294, 1295, 1303.

²¹²⁰ 2, 22, 42, 44, 45, 46, 51, 73, 75, 78, 96, 111, 119, 134, 135, 138, 144, 147, 158, 167, 170, 195, 196, 197, 203, 210, 212, 213, 216, 217, 226, 227, 236, 245, 265, 268, 270, 273, 274, 279, 284, 286, 299, 309, 315, 316, 347, 392, 404, 408, 442, 456, 457, 460, 472, 497, 511, 548, 563, 565, 574, 598, 599, 600, 628, 637, 646, 661, 668, 689, 695, 698, 707, 709, 711, 713, 743, 746, 750, 759, 762, 767, 768, 771, 774, 776, 778, 783, 784, 790, 792, 794, 798, 829, 834, 837, 838, 842, 843, 850, 853, 867, 877, 879, 881, 882, 897, 902, 903, 910, 925, 930, 937, 961, 980, 999, 1004, 1006, 1008, 1009, 1018, 1047, 1048, 1097, 1098, 1100, 1113, 1114, 1118, 1119, 1127, 1131, 1132, 1159, 1173, 1185, 1188, 1206, 1212, 1217, 1230, 1258, 1276, 1277.

²¹²¹ 7, 8, 13, 19, 23, 24, 28, 29, 31, 35, 36, 39, 47, 50, 54, 55, 59, 60, 61, 63, 66, 67, 77, 81, 85, 94, 97, 98, 99, 103, 104, 105, 106, 120, 123, 153, 159, 165, 166, 168, 169, 180, 194, 209, 214, 215, 218, 224, 229, 231, 234, 237, 238, 244, 248, 249, 250, 269, 276, 280, 281, 283, 290, 301, 311, 318, 320, 326, 330, 334, 335, 372, 376, 378, 382, 383, 389, 412, 413, 420, 421, 422, 427, 433, 434, 435, 436, 438, 443, 444, 451, 459, 463, 465, 466, 479, 481, 484, 485, 486, 492, 493, 496, 505, 519, 537, 547, 552, 562, 576, 589, 612, 627, 651, 672, 733, 734, 737, 740, 741, 742, 744, 745, 751, 753, 754, 755, 756, 763, 770, 773, 775, 777, 779, 780, 785, 786, 789, 793, 804, 817, 822, 823, 824, 835, 836, 839, 844, 851, 873, 883, 893, 895, 899, 901, 904, 916, 924, 929, 941, 946, 948, 949, 950, 957, 958, 959, 960,

rivayetleri, başta tefsir kitapları²¹²² olmak üzere zühd,²¹²³ fıkıh,²¹²⁴ akâid,²¹²⁵ siyer,²¹²⁶ tarih²¹²⁷ ve mevzûât²¹²⁸ kitaplarında bulunmaktadır.²¹²⁹ *Kitâbü'l-Azame*'de teferrüde düşen/infirâd eden rivayetlerden bazıları şöyledir:

Birinci örnek:

104 - حَدَّثَنَا عَبْدُ اللَّهِ بْنُ مُحَمَّدٍ الْقَيْسِيُّ حَدَّثَنَا مُحَمَّدُ بْنُ إِسْحَاقَ حَدَّثَنَا أَحْمَدُ بْنُ أَبِي الْخَوَارِيزْمِيِّ قَالَ: سَمِعْتُ مَظْأَةَ يَقُولُ: قَدْ رَأَى خَلْقَهُ قَبْلَ أَنْ يَخْلُقَهُمْ كَمَا رَأَاهُ بَعْدَ مَا خَلَقَهُمْ

Ahmed b. Ebi'l-Havârî, Medâ b. Îsâ el-Külâî'nin (ö. 210/826) şöyle dediğini duymuştur: “Yüce Allah, mahlûkatını yaratmadan önce gördüğü/bildiği gibi yarattıktan sonra da onları görmektedir/bilmektedir.”²¹³⁰ *el-Mevsûâtü'l-kübrâ*'da rivayetin sadece Ebü's-Şeyh'den nakledildiğine işaret edilmiştir.²¹³¹

İkinci örnek:

247 - حَدَّثَنَا الْوَلِيدُ بْنُ أَبَانَ حَدَّثَنَا أَبُو سَعِيدٍ الْحَسَنُ بْنُ مَرْثَدٍ حَدَّثَنَا أَحْمَدُ بْنُ أَبِي حَمْدَانَ الْهَيْتِيُّ حَدَّثَنَا عَمْرُو بْنُ جَرِيرٍ عَنْ إِسْمَاعِيلَ بْنِ أَبِي خَالِدٍ عَنِ الشَّعْبِيِّ رَحِمَهُ اللَّهُ قَالَ: قَالَ النَّبِيُّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ: الْعَرْشُ مِنْ يَاقُوتَةٍ حُمْرَاءَ وَإِنَّ مَلَكًا مِنَ الْمَلَائِكَةِ نَظَرَ إِلَيْهِ وَإِلَى عَظْمِهِ فَأَوْحَى اللَّهُ عَزَّ وَجَلَّ إِلَيْهِ: إِنِّي قَدْ جَعَلْتُ فِيكَ قُوَّةَ سَبْعِينَ أَلْفَ مَلَكٍ لِكُلِّ مَلَكٍ سَبْعُونَ أَلْفَ جَنَاحٍ فَطَرُ الْمَلَكُ بِمَا فِيهِ مِنَ الْقُوَّةِ وَالْأَجْنَحَةِ مَا شَاءَ اللَّهُ أَنْ يَطِيرَ فَوَقَفَ فَنَظَرَ فَكَانَتْهُ لَمْ يَسِرْ

970, 974, 977, 981, 983, 988, 991, 996, 1011, 1030, 1033, 1051, 1053, 1056, 1058, 1069, 1070, 1071, 1078, 1083, 1088, 1094, 1101, 1110, 1112, 1122, 1124, 1133, 1141, 1142, 1154, 1155, 1171, 1176, 1177, 1178, 1179, 1181, 1183, 1191, 1198, 1200, 1201, 1216, 1232, 1233, 1235, 1242, 1245, 1260, 1296, 1297.

²¹²² 33, 72, 79, 86, 116, 187, 188, 192, 220, 247, 252, 253, 305, 333, 374, 380, 410, 478, 508, 539, 692, 870, 887, 888, 892, 953, 976, 982, 994, 1219.

²¹²³ 56, 232, 415, 516, 641, 939, 954, 1054, 1158, 1203.

²¹²⁴ 874.

²¹²⁵ 107, 145, 146, 164, 191, 219, 221, 243, 254, 275, 278, 282, 285, 287, 292, 293, 294, 310, 314, 319, 321, 322, 323, 328, 329, 331, 332, 381, 399, 400, 401, 411, 417, 432, 440, 441, 445, 447, 449, 469, 470, 474, 478, 487, 488, 526, 529, 531, 532, 535, 536, 571, 928, 1138, 1144, 1146, 1149, 1151, 1152, 1153, 1218.

²¹²⁶ 356, 527, 703, 967, 975, 1099, 1251.

²¹²⁷ 52, 80, 113, 230, 233, 240, 570, 634, 840, 891, 917, 966, 987, 1014, 1016, 1020, 1057, 1059, 1175, 1199, 1204, 1271.

²¹²⁸ 48, 72, 102, 140, 157, 160, 266, 267, 273, 274, 275, 277, 278, 317, 381, 526, 530, 533, 642, 643, 688, 796, 1080, 1105, 1210, 1253, 1254, 1279, 1280.

²¹²⁹ Ay, Ebü's-Şeyh el-İsfahani'nin *Kitâbü'l-Azame*'sindeki Rivâyetlerin Değerlendirilmesi, 287-288.

²¹³⁰ Ebü's-Şeyh, *Kitâbü'l-Azame*, 1/394 (H no: 104).

²¹³¹ Ebü Hâcer Muhammed es-Saîd b. Besyûni Zağlûl, *el-Mevsûâtü'l-kübrâ li etrâfi'l-hadîsi'n-nebeviyyi's-şerîf* (Beyrût: Dâru'l-Kütübi'l-İlmîyye), 29/555.

Şa'bî *mürsel* olarak Hz. Peygamber'den (sav) şöyle nakletmiştir: “Arş, kırmızı bir yakuttan yapılmıştır. Meleklerden biri ona ve büyüklüğüne baktı. Bunun üzerine Cenab-ı Hak ona vahyetti: ‘Doğrusu ben sana yetmiş bin melek gücü verdim. Her meleğin yetmiş bin kanadı vardır, sen (kanatlarınla) uç!’ (Sonra bu) melek sahip olduğu güç ve kanatlarla, Allah’ın uçmasını dilediği gibi uçtu. Sonra durdu, bir baktı ki sanki hiç yürümemiş/uçmamış!”²¹³² Süyûtî rivayeti sadece Ebü’s-Şeyh’ten nakletmiştir.²¹³³ Elbânî Ebü’s-Şeyh’e isnad ederek *Silsiletü’l-ehâdîsi’d-daîfe*’de nakletmiştir.²¹³⁴

Üçüncü örnek:

488 - حَدَّثَنَا أَبُو عَلِيٍّ الْمَصَاحِفِيُّ حَدَّثَنَا ابْنُ الْبَرَاءِ حَدَّثَنَا عَبْدُ الْمُنْعِمِ عَنْ أَبِيهِ عَنْ وَهْبٍ رَجَمَهُ اللَّهُ تَعَالَى أَنَّهُ قَالَ: إِنَّ السَّمَاوَاتِ السَّبْعَ مَحْشُوءَةٌ مِنَ الْمَلَائِكَةِ لَوْ قِيسَتْ شَعْرَةً مَا انْقَاسَتْ مِنْهُمْ الذَّاكِرُ وَمِنْهُمْ الرَّائِغُ وَمِنْهُمْ السَّاجِدُ تَرَعُدُ فَرَائِصُهُمْ وَتَضْطَرِبُ أَجْنِحَتُهُمْ فَرَقًا مِنَ اللَّهِ عَزَّ وَجَلَّ وَلَمْ يَعْصُوهُ طَرْفَةً عَيْنٍ

Vehb b. Münebbih şöyle demiştir: “Yedi kat gök meleklerle doludur, şayet araları bir kıl ile ölçseydi, ölçülemezdi (çünkü onlar her yeri kaplamışlardır). Onlar içinde zikredenler, rükû edenler ve secde edenler vardır. Yüce Allah’ın korkusundan, onların vücutları titrer, kanatları hareket eder. Onlar göz açıp kapayıncaya kadar bile isyan etmezler.”²¹³⁵

Dördüncü örnek:

550 - حَدَّثَنَا إِبْرَاهِيمُ بْنُ مُحَمَّدٍ حَدَّثَنَا عَمْرُو الْأَوْدِيُّ حَدَّثَنَا وَكِيعٌ عَنِ الْأَعْمَشِ عَنْ أَبِي ظَبْيَانَ عَنِ ابْنِ عَبَّاسٍ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُمَا قَالَ: خَلَقَ اللَّهُ تَعَالَى النَّوْرَ فَنَحَا الْأَرْضَ فَارْتَفَعَ بُخَارُ الْمَاءِ فَفَتَّقَ السَّمَاوَاتِ

İbn Abbâs (ra) şöyle demiştir: “Cenâb-ı Hak sevri yarattı. Sonra yeryüzünü düzledi. Ardından suyun buharı yükseldi ve gökleri birbirinden ayırdı.”²¹³⁶

²¹³² Ebü’s-Şeyh, *Kitâbü’l-Azame*, 2/631 (H no: 247).

²¹³³ Süyûtî, *ed-Dürrü’l-mensûr*, 4/335 (Tevbe, 9/129).

²¹³⁴ Elbânî, *Silsiletü’l-ehâdîsi’d-daîfe*, 8/306 (H no: 3847).

²¹³⁵ Ebü’s-Şeyh, *Kitâbü’l-Azame*, 3/964 (H no: 488).

²¹³⁶ Ebü’s-Şeyh, *Kitâbü’l-Azame*, 3/1032 (H no: 550).

Beşinci örnek:

241 - حَدَّثَنَا أَحْمَدُ بْنُ مُحَمَّدٍ بْنُ إِبْرَاهِيمَ حَدَّثَنَا مُحَمَّدُ بْنُ أَحْمَدَ بْنِ الْبَرَاءِ حَدَّثَنَا عَبْدُ الْمُنْعِمِ بْنُ إِدْرِيسَ بْنِ سِنَانٍ عَنْ أَبِيهِ عَنْ وَهْبِ بْنِ مُنْبِهِ عَنْ ابْنِ عَبَّاسٍ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُمَا قَالَ: أَوَّلُ شَيْءٍ خَلَقَ اللَّهُ عِزَّ وَ جَلَّ الْعَرْشَ مِنْ نُورٍ ثُمَّ الْكُرْسِيِّ ثُمَّ ...

Vehb b. Münebbih (rh) şöyle demiştir: “Muhakkak ki Allah Teâlâ, arş ve kürsüyü kendi nûrundan yaratmıştır...”²¹³⁷ Süyûtî rivayeti tahrir etmiştir.²¹³⁸

Altıncı örnek:

597 - حَدَّثَنَا مُحَمَّدُ بْنُ إِسْحَاقَ بْنِ الْوَلِيدِ حَدَّثَنَا عَبْدُ اللَّهِ بْنُ عُمَرَ حَدَّثَنَا أَبُو قُتَيْبَةَ حَدَّثَنَا ابْنُ عُيَيْنَةَ عَنْ ابْنِ أَبِي نَجِيحٍ عَنْ الزُّبَيْرِ بْنِ مُوسَى عَنْ أَبِيهِ عَنْ جَابِرٍ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُ قَالَ: سُئِلَ النَّبِيُّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ عَنْ أَرْضِ الْجَنَّةِ فَقَالَ: خُبْرَةٌ بَيْضَاءُ

Cabir’den (ra) nakledildiğine göre Hz. Peygamber’e (sav) cennetin toprağının nasıl olduğundan soruldu. Hz. Peygamber (sav) de “Beyaz ekmek (gibidir)” buyurdu.²¹³⁹

Yedinci örnek:

909 - حَدَّثَنِي مُحَمَّدُ بْنُ عَبْدِ اللَّهِ الْعَاصِمِيُّ قَالَ: حَدَّثَنِي إِبْرَاهِيمُ بْنُ إِسْحَاقَ بْنِ إِبْرَاهِيمَ عَنْ أَحْمَدَ بْنِ عَبْدِ اللَّهِ الشَّيْبَانِيِّ حَدَّثَنَا عَبْدُ الْمُنْعِمِ بْنُ إِدْرِيسَ عَنْ أَبِيهِ عَنْ وَهْبِ رَحِمَهُ اللَّهُ تَعَالَى قَالَ: قَالَ سُلَيْمَانُ عَلَيْهِ السَّلَامُ: يَا رَبِّ أَرْنِي السَّمَكَهَ الَّتِي عَلَيْهَا قَرَارُ الْأَرْضِينَ فَأَوْحَى اللَّهُ عَزَّ وَ جَلَّ أَنْ سِرْ إِلَى مَجْمَعِ الْبِحَارِ فَأَمَرَ اللَّهُ عَزَّ وَ جَلَّ دَابَّةً مِنْ دَوَابِّ الْبِحَارِ فَأَخْرَجَتْ وَسَطَهَا فَجَعَلَتْ تُخْرِجُ وَسَطَهَا ثَلَاثَةَ أَشْهُرٍ اللَّيْلِ مَعَ النَّهَارِ لَا تَقْطُرُ سَاعَةً فَقَالَ سُلَيْمَانُ عَلَيْهِ السَّلَامُ بَعْدَ ثَلَاثَةِ أَشْهُرٍ: يَا رَبِّ أَمَا أَنْ لَهَا أَنْ يَخْرُجَ رَأْسُهَا أَوْ ذَنْبُهَا فَأَوْحَى اللَّهُ عَزَّ وَ جَلَّ إِلَيْهِ: يَا سُلَيْمَانُ لَوْ أَنَّهَا أَخْرَجَتْ إِلَى السَّنَةِ الْمُقْبِلَةِ لَيْلَهَا وَنَهَارَهَا عَلَى نَحْوِ مَا رَأَيْتَهَا مَا أَخْرَجَتْ رَأْسَهَا وَلَا ذَنْبَهَا مِنَ الْبَحْرِ وَهَلْ تَدْرِي يَا سُلَيْمَانُ كَمْ رَزَقُ هَذِهِ السَّمَكَهَ الَّتِي عَلَيْهَا قَرَارُ الْأَرْضِينَ قَالَ: لَا. قَالَ: إِنَّ غَدَاءَهَا سَبْعُونَ أَلْفَ سَمَكَةٍ مِثْلُ هَذِهِ وَعَشَاءَهَا سَبْعُونَ أَلْفَ سَمَكَةٍ مِثْلُ هَذِهِ مَا فَارَقَهَا رِزْقُهَا طَرْفَةَ عَيْنٍ فَارْجِعْ يَا سُلَيْمَانُ فَإِنَّكَ لَا تُطِيقُ أَنْ تَرَى هَذِهِ فَكَيْفَ تُطِيقُ أَنْ تَنْظُرَ إِلَى السَّمَكَهَ الَّتِي عَلَيْهَا قَرَارُ الْأَرْضِينَ فَقَالَ سُلَيْمَانُ عَلَيْهِ السَّلَامُ: لَا سُلْطَانَ إِلَّا سُلْطَانُكَ وَلَا مُلْكَ إِلَّا مُلْكُكَ

Vehb b. Münebbih (rh) şöyle anlatmıştır: “Süleymân (as) ‘Yâ Rabbi! Bana arzların sırtında olduğu balığı göster’ dedi. Allah ona ‘Denizlerin toplandığı yere doğru yürü’

²¹³⁷ Ebü’s-Şeyh, *Kitâbü’l-Azame*, 2/623 (H no: 242).

²¹³⁸ Süyûtî, *Esrârü’l-kevn*, 15-17.

²¹³⁹ Ebü’s-Şeyh, *Kitâbü’l-Azame*, 3/1099 (H no: 597).

diye vahyetti. Bundan sonra Allah deniz canlılarından birine emretti. Canlı sırtını denizden çıkardı. Canlı üç ay boyunca gece ve gündüz öylece sırtını denizden çıkararak kaldı; bir saat bile ara vermedi. Üç ay sonra Süleymân (as) ‘Yâ Rabbi! Bu hayvanın başını veya kuyruğunu çıkarmasının vakti gelmedi mi’ dedi. Allah ona şöyle vahyetti.....”²¹⁴⁰

Sekizinci örnek:

956 - حَدَّثَنَا مُحَمَّدُ بْنُ يَحْيَى حَدَّثَنَا مُحَمَّدُ بْنُ الْمُثَنَّى حَدَّثَنَا مُسْلِمُ بْنُ أَبِرَاهِيمَ عَنْ عِمْرَانَ عَنْ قَتَادَةَ رَحِمَهُ اللَّهُ تَعَالَى قَالَ: خَرَجَ ذُو الْقَرْنَيْنِ مِنَ الرُّومِ وَكَانَ رَجُلًا صَالِحًا

Katâde şöyle demiştir: “Zülkarneyn Rûm’dan çıkmıştır, o sâlih bir adam idi.”²¹⁴¹

Dokuzuncu örnek:

997 - حَدَّثَنَا أَحْمَدُ بْنُ مُحَمَّدٍ بْنُ أَبِرَاهِيمَ حَدَّثَنَا ابْنُ الْبَرَاءِ حَدَّثَنَا عَبْدُ الْمُنْعِمِ عَنْ أَبِيهِ عَنْ وَهْبٍ رَحِمَهُ اللَّهُ تَعَالَى فِي قِصَّةِ الْجَبَّارِينَ قَالَ: فَدَخَلُوا فَقَطَعُوا عُقُودًا فَحَمَلُوهُ بَيْنَ رَجُلَيْنِ عَلَى خَشَبَةٍ يَتَرَاوَحُهَا أَرْبَعَةٌ وَرُمَانَةٌ يَتَرَاوَحُ سِتَّةٌ عَلَى حَمْلِهَا

Vehb b. Münebbih *Cebbârlar kıssası* hakkında şöyle demiştir: “Onlar bir (bahçeye) girdiler, bir salkım üzüm kopardılar, bir tahta üzerinde dört kişi ikişerli olarak dönüşümlü bir şekilde onu taşıdılar. Bir de nar kopardılar dönüşümlü bir şekilde onu taşıdılar.”²¹⁴²

Onuncu örnek:

977 - حَدَّثَنَا مُحَمَّدُ بْنُ الْفَضْلِ بْنِ الْخَطَّابِ حَدَّثَنَا أَبُو حَاتِمٍ حَدَّثَنَا مُحَمَّدُ بْنُ رَوْحِ بْنِ عِمْرَانَ قَالَ: قَالَ مُحَمَّدُ بْنُ سُلَيْمَانَ رَحِمَهُ اللَّهُ تَعَالَى: لَمَّا مَاتَ ذُو الْقَرْنَيْنِ رَحِمَهُ اللَّهُ تَعَالَى وَهُوَ الْإِسْكَنْدَرُ خَرَجَتْ أُمُّهُ فِي أَحْسَنِ زِيٍّ نِسَاءِ أَهْلِ الْإِسْكَنْدَرِ حَتَّى وَقَفَتْ عَلَى قَبْرِهِ فَقَالَتْ: وَاعْجَبَاهُ مِمَّنْ بَلَغَ السَّمَاءَ جُكُمُهُ وَأَقْطَارَ الْأَرْضِ مُلْكُهُ وَسُلْطَانُهُ وَدَانَتْ لَهُ الْمُلُوكُ عُنُودَهُ أَصْبَحَ الْيَوْمَ نَائِمًا لَا يَسْتَيْقِظُ صَامِتًا لَا يَتَكَلَّمُ مَحْمُولًا عَلَى أَيْدِي مَنْ لَا يَنَالُهُ بَصَرُهُ أَلَا هَلْ مُبْلَغٌ عَنِّي

²¹⁴⁰ Ebü's-Şeyh, *Kitâbü'l-Azame*, 4/1393-1394 (H no: 909).

²¹⁴¹ Ebü's-Şeyh, *Kitâbü'l-Azame*, 4/1445 (H no: 956).

²¹⁴² Ebü's-Şeyh, *Kitâbü'l-Azame*, 5/1528 (H no: 997).

الإِسْكَندَرُ فَإِنِّي قَدْ وَعِظْتُ فَاتَّعِظْتُ وَعَزَيْتُ فَصَبَرْتُ وَلَوْلَا أَنِّي لِاحِقَةٌ بِهِ مَا فَعَلْتُ وَعَلَيْكَ السَّلَامُ ابْنِي حَيًّا وَهَالِكًا
فَقِغْمَ الْمَرْءِ كُنْتُ وَنِعْمَ الْهَالِكُ أَنْتَ

Katâde şöyle demiştir: “Zülkarneyn (rh) -İskender olan- vefat edince, annesi, İskender ailesinin kadınlarının en güzel elbisesiyle dışarı çıktı. İskender’in kabrinin başında durdu ve şöyle dedi: ‘Ne hayret edilecek durumda! Hikmeti göklere ulaşan, hâkimiyet ve saltanatı yeryüzünün her tarafına yayılan ve kralların çaresiz boyun eğdiği oğlum (ne durumda)! Bugün uykuda, uyanmıyor; susuyor, konuşmuyor; zararı kimseye ulaşmayan kimsenin ellerinde taşınıyor! Ey İskender! Beni duyuyor musun? Ben senin ölümünle nasihat edildim ve nasihati aldım, belaya uğradım sabrettim. Eğer ben ona kavuşacağımı bilmesem bunu yapmazdım. Dirine ve ölüne, sana selâm olsun oğlum! Sen (yaşarken) ne güzel bir kimse idin! Ve ölümün de ne güzel senin!’”²¹⁴³

On birinci örnek:

1229 - حَدَّثَنَا جَعْفَرُ بْنُ أَحْمَدَ حَدَّثَنَا عَبْدُ اللَّهِ بْنُ أَبِي زِيَادٍ حَدَّثَنَا سَيَّارٌ عَنْ جَعْفَرِ بْنِ سُلَيْمَانَ عَنْ أَبِي إِدْرِيسَ الْخَوْلَانِيِّ رَجَمَهُ اللَّهُ تَعَالَى أَنَّ دَاوُدَ عَبْدَ اللَّهِ تَعَالَى لَيْلَةً حَتَّى أَصْبَحَ فَحَدَّثَ نَفْسَهُ فَأَوْحَى اللَّهُ عَزَّ وَجَلَّ إِلَى ضِفْدَعٍ إِلَى جَانِبِهِ أَنْ أَجِيبِيهِ فَقَالَتْ: يَا دَاوُدُ عَجِبْتُ بِلَيْلَتِكَ هَذِهِ وَأَنَا فِي مَكَانِي هَذَا مُنْذُ ثَمَانِمِائَةِ سَنَةٍ أَعْبُدُ اللَّهَ وَأَشْكُرُهُ

İdrîs el-Havlânî (rh) şöyle demiştir: “Hz. Dâvûd (as) bir gece sabaha kadar Cenâb-ı Hakk'a ibâdet etti. İçinden (çok ibadet ettiğine dair) kendi kendine söylendi. Bunun üzerine Yüce Allah yanı başında duran bir kurbağaya ona cevap vermesi için ilham etti. Kurbağa şöyle dedi: ‘Ey Dâvûd! Bir geceni ibadetle geçirdin diye (bu) pek hoşuna gitti. Ben tam da bu yerimde 800 yıldır Allah’a ibadet ediyor ve şükrediyorum!’”²¹⁴⁴

On ikinci örnek:

155 - حَدَّثَنَا أَحْمَدُ بْنُ جَعْفَرِ بْنِ نَصْرِ الْحَمَّالُ حَدَّثَنَا مُحَمَّدُ بْنُ عَبْدِ الْعَزِيزِ الْبَيْهَقِيُّ حَدَّثَنَا حَبَّانُ عَنْ أَغْلَبَ بْنِ تَمِيمٍ عَنْ هِشَامِ بْنِ حَسَّانَ عَنْ مُحَمَّدِ بْنِ سَبْرِينَ عَنْ أَبِي هُرَيْرَةَ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُ قَالَ: قَالَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ: خَزَائِنُ اللَّهِ عَزَّ وَجَلَّ الْكَلَامُ إِذَا أَرَادَ شَيْئًا أَنْ يَقُولَ لَهُ: كُنْ فَيَكُونُ

²¹⁴³ Ebü's-Şeyh, *Kitâbü'l-Azame*, 4/1480 (H no: 1229).

²¹⁴⁴ Ebü's-Şeyh, *Kitâbü'l-Azame*, 5/1746 (H no: 977).

Ebû Hureyre (ra) Resûlullah'ın (sav) şöyle buyurduğunu nakletmiştir: “Allah'ın hazineleri kelâmdır; O, bir şey istediği zaman ‘Ol’ der, o da olur.”²¹⁴⁵ Ali el-Müttekî rivayeti tahrir etmiştir.²¹⁴⁶

On üçüncü örnek:

1150 - حَدَّثَنَا الْوَلِيدُ حَدَّثَنَا الْعَبَّاسُ بْنُ مُحَمَّدٍ بْنُ الدُّورِيِّ حَدَّثَنَا أَبُو دَاوُدَ الْحَفَرِيُّ عَنْ سُفْيَانَ عَنْ جُوَيْرٍ عَنْ الضَّحَّاكِ رَحِمَهُ اللَّهُ تَعَالَى قَالَ: الْجِنُّ يَدْخُلُونَ الْجَنَّةَ وَيَأْكُلُونَ وَيَشْرَبُونَ

Dahhâk (rh) şöyle demiştir: “Cinler, cennete girecekler ve orada yiyip içeceklerdir.”²¹⁴⁷ Rivayet Süyûtî ve Şevkânî tarafından nakledilmiştir.²¹⁴⁸

On dördüncü örnek:

309 - حَدَّثَنَا جَعْفَرُ بْنُ عَبْدِ اللَّهِ بْنِ الصَّبَّاحِ حَدَّثَنَا إِسْحَاقُ بْنُ أَبِي إِسْرَائِيلَ حَدَّثَنَا أَبُو خَالِدٍ سُلَيْمَانُ بْنُ حَيَّانَ عَنْ هِشَامِ بْنِ غُرُورَةَ عَنْ أَبِيهِ عَنْ عَبْدِ اللَّهِ بْنِ عَمْرٍو رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُمَا قَالَ: خَلَقَ اللَّهُ عَزَّ وَجَلَّ الْمَلَائِكَةَ مِنْ نُورٍ

Abdullah b. Amr (ö. 65/684) şöyle demiştir: “Allah Teâlâ melekleri nurdan yaratmıştır...”²¹⁴⁹ Süyûtî rivayeti *Habâik* adlı eserinde nakletmiştir.²¹⁵⁰

On beşinci örnek:

324 - حَدَّثَنَا إِبْرَاهِيمُ بْنُ مُحَمَّدٍ بْنِ الْحَسَنِ حَدَّثَنَا مُحَمَّدُ بْنُ خَلْفٍ الْعَسْقَلَانِيُّ حَدَّثَنَا مُعَاذُ بْنُ خَالِدٍ عَنْ زُهَيْرٍ عَنْ صَفْوَانَ بْنِ سُلَيْمٍ عَنْ عَبْدِ اللَّهِ بْنِ كَعْبٍ عَنْ يُوسُفَ بْنِ عَبْدِ اللَّهِ بْنِ سَلَامٍ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُمَا قَالَ: إِنَّ اللَّهَ عَزَّ وَجَلَّ خَلَقَ الْمَلَائِكَةَ فَاسْتَوُوا عَلَى أَقْدَامِهِمْ رَافِعِي رُءُوسِهِمْ فَقَالُوا: رَبَّنَا مَعَ مَنْ أَنْتَ قَالَ: مَعَ الْمَظْلُومِ حَتَّى يُؤَدَّى إِلَيْهِ ظُلَامَتُهُ

Yûsuf b. Abdullah b. Selâm (ra) şöyle demiştir: “Yüce Allah melekleri yaratınca ayakları üzerine oturdular, başlarını kaldırdılar şöyle dediler: ‘Rabbimiz! Kiminle berabersin (yardım ve inayetinle kimin yanındasın)?’ Yüce Allah şöyle buyurdu:

²¹⁴⁵ Ebû’ş-Şeyh, *Kitâbü’l-Azame*, 2/488-489 (H no: 155).

²¹⁴⁶ Hindî, *Kenzü’l-ummâl*, 10/362 (H no: 29828).

²¹⁴⁷ Ebû’ş-Şeyh, *Kitâbü’l-Azame*, 5/1696 (H no: 1150).

²¹⁴⁸ Süyûtî, *ed-Dürü’l-mensûr*, 3/360 (En’âm, 6/132); Şevkânî, *Fethu’l-kadîr*, 1/571.

²¹⁴⁹ Ebû’ş-Şeyh, *Kitâbü’l-Azame*, 2/727 (H no: 309).

²¹⁵⁰ Süyûtî, *el-Habâik*, 11.

‘Hakkı verilinceye kadar mazlumun yanındayım.’”²¹⁵¹ Rivayeti Suyûtî nakletmiştir.²¹⁵²

On altıncı örnek:

352 - أَخْبَرَنَا مُحَمَّدُ بْنُ إِبْرَاهِيمَ بْنِ دَاوُدَ حَدَّثَنَا الْحُسَيْنُ بْنُ السَّمِيدِ حَدَّثَنَا يَحْيَى بْنُ سُلَيْمَانَ الْجُعْفِيُّ حَدَّثَنَا ابْنُ فَضَالٍ عَنْ مُجَالِدٍ عَنْ الشَّعْبِيِّ عَنْ جَابِرٍ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُ عَنْ النَّبِيِّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ قَالَ: رُوحُ الْقُدُسِ جِبْرِيلُ عَلَيْهِ السَّلَامُ

Câbir’den (ra) nakledildiğine göre Hz. Peygamber (sav) şöyle buyurmuştur: “Rûhu’l-Küdüs, Cibrîl’in (as) kendisidir.”²¹⁵³ Rivayeti Suyûtî nakletmiştir.²¹⁵⁴

On yedinci örnek:

516 - حَدَّثَنَا عَبْدُ اللَّهِ بْنُ مُحَمَّدٍ بْنُ مَهْرَانَ حَدَّثَنَا عَلِيُّ بْنُ آدَمَ بْنِ بِلَالٍ حَدَّثَنَا قَبِيصَةُ عَنْ سُفْيَانَ عَنْ إِسْمَاعِيلَ بْنِ أَبِي خَالِدٍ عَنْ أَبِي عِيْسَى رَجَمَهُ اللَّهُ تَعَالَى قَالَ: لَمَّا اسْتَوَى عَلَى كُرْسِيِّهِ تَعَالَى خَرَّ مَلَكٌ سَاجِدًا فَهُوَ سَاجِدٌ إِلَى يَوْمِ الْقِيَامَةِ فَإِذَا كَانَ يَوْمُ الْقِيَامَةِ رَفَعَ رَأْسَهُ فَقَالَ: سُبْحَانَكَ مَا عَبْدُكَ حَقَّ عِبَادَتِكَ غَيْرَ أَبِي لَمْ أَشْرِكْ بِكَ شَيْئًا وَلَمْ أَتَّخِذْ مِنْ دُونِكَ وَلِيًّا

Ebü İsâ (rh) şöyle demiştir: “Rabb Teâlâ kürsüye istivâ edince bir melek secdeye kapandı. Kıyamet kopuncaya kadar da secdede kalacaktır. Kıyamet günü olunca başını secdeden kaldıracak ve şöyle diyecektir: ‘Rabbim! Sana hakkıyla ibadet edemedim! Ancak sana bir şeyi ortak koşmadım ve senin dışında hiçbir kimseyi veli edinmedim.’”²¹⁵⁵ Zehebî, *el-Arş*’ında nakletmiştir.²¹⁵⁶

4.5 İsnâd ve Metin Hataları

Hata yapmak insanî bir durumdur.²¹⁵⁷ Raviler hadis semâında bulunurken veya rivayetleri yazarken ya da naklederken; nüshalar intinsah edilirken isnad ve metinlerde

²¹⁵¹ Ebü’s-Şeyh, *Kitâbü’l-Azame*, 2/741 (H no: 324).

²¹⁵² Süyûtî, *el-Habâik*, 119.

²¹⁵³ Ebü’s-Şeyh, *Kitâbü’l-Azame*, 2/776 (H no: 352).

²¹⁵⁴ Süyûtî, *ed-Dürri’l-mensûr*, 1/213 (Bakara, 2/87).

²¹⁵⁵ Ebü’s-Şeyh, *Kitâbü’l-Azame*, 3/995 (H no: 516).

²¹⁵⁶ Zehebî, *el-Arş*, 2/209-210.

²¹⁵⁷ Hz. Peygamber (sav) bu durumu كَلَّ بَنِي آدَمَ خَطَاءً “Her âdemoğlu çokça hata eder” kavli ile açıklamıştır. Bkz. Tirmizî, “Sıfati Yevmi’l-Kıyâme”, 49 (H no: 2499); İbn Mâce, “Zühd”, 32 (H no: 4251).

hatalar vaki olabilmektedir.²¹⁵⁸ Ahmed b. Hanbel bu durumu “Hata ve tashîften kim salim olabilir ki!” sözleriyle açıklamıştır.²¹⁵⁹ Birçok eserde olduğu gibi *Kitâbü'l-Azame*'de de isnad ve metin hataları meydana gelmiştir.²¹⁶⁰

4.5.1 Musahhaf Rivayetler

Sözlükte “sayfayı yanlış yazmak veya okumak, benzer harfleri hatalı okuyup rivayet etmek” anlamına gelen *tashîf* masdarından sıfat olan *musahhaf* kelimesi, terim olarak “sened ve metinde yazılışı birbirine benzeyen harfleri yanlış okuyarak nakledilen hadis” şeklinde ifade edilir. Rivayeti bu şekilde nakletmeye *tashîf*, hatalı nakleden raviye de *sahafî* denmiştir. “Muharref hadis” de aynı manaya gelmektedir.²¹⁶¹ Sahafînin hadisi *âfet* sayılır, bu sebepten sahafî tabiri cerh elfazından sayılmıştır.²¹⁶² Tashîf hem rivayetin isnadında hem de metninde gerçekleşebilir.²¹⁶³ Ahmed b. Hanbel'e göre tashîften kurtulabilen olmamıştır.²¹⁶⁴ Musahhaf hadis *makbul* hadislerden değildir.²¹⁶⁵ *Kitâbü'l-Azame*'nin isnad ve metinlerinde bazı isim, hareke ve kelimelerinin hatalı kaydedildiği görülmektedir. Sahafî olarak bilinen raviler isnadlarda yer alabilmiştir.²¹⁶⁶

Birinci örnek:

55 - حَدَّثَنَا قَالَ: حَدَّثَنِي الصَّلْتُ بْنُ حَكِيمٍ عَنْ جَعْفَرِ بْنِ سُلَيْمَانَ عَنْ رَجُلٍ مِنْ أَهْلِ صَنْعَاءَ أَطْنُفُهُ عَبْدَ الصَّمَدِ عَنْ وَهْبِ بْنِ مُنَيِّهِ رَحِمَهُ اللَّهُ

²¹⁵⁸ “Muhaddisler, hadislerin ezberlenmesi ve yazılması esnasında olabilecek tabii hata ve yanlışlıklara karşı özel önlemler almalarına ve bizzat kendileri, yazdıklarını devamlı kontrol etmelerine rağmen hata ve yanlışlıklar hadis literatürünün bünyesine kaçınılmaz bir şekilde girmiştir. Kâtipler hata yapmış, hafızalar zayıflamış ve bile bile hadis uyduranlar ortaya çıkmıştır.” Bkz. Muhammed Mustafa el-A'zamî, *İslâm Fıkhi ve Sünnet Oryantalist J. Schacht'a Reddiye*, trc. Mustafa Ertürk (İstanbul: İz Yayıncılık, 1996), 140.

²¹⁵⁹ İbnü's-Salâh, *Mukaddime*, 279.

²¹⁶⁰ İsnad ve metinlerde hata vaki olan bazı rivayetler: 11, 35, 41, 55, 62, 63, 64, 67, 78, 81, 82, 95, 109, 113, 114, 117, 121, 138, 152, 159, 172, 175, 184, 192, 197, 201, 204, 214, 219, 230, 233, 246, 252, 254, 256, 258, 270, 282, 314, 317, 356, 377, 402, 420, 427, 440, 441, 443, 447, 457, 469, 472, 475, 518, 567, 585, 604, 651, 820, 962, 1036, 1084, 1116, 1221, 1147, 1274, 1279.

²¹⁶¹ Mehmet Efendioğlu, “musahhaf”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2020), 31/229.

²¹⁶² İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dil*, 2/31.

²¹⁶³ İbnü's-Salâh, *Mukaddime*, 283.

²¹⁶⁴ Ahmedb. Hanbel وَمَنْ يَرَى مِنَ الْخَطَا وَالْتَصْنِيفِ “Kim hata ve tashîften arındırılmış ki?” demiştir. Bkz. Zehebî, *Siyer*, 9/181.

²¹⁶⁵ Mehmet Efendioğlu, “musahhaf”, 31/229.

²¹⁶⁶ Örneğin Mûsâ b. Mes'ûd en-Nehdî (ö. 220/835) *sahafî* ravilerden biridir. 29 rivayetin isnadında ismi geçmektedir. Örnek için bkz. 94, 116, 280, 289, 301, 369, 370, 412, 421.

Ancak bazı isim veya ibarelere dokunulmamış, sadece farklı versiyonlarına dikkat çekilmiştir.

4.6 Metinde Tasarruflar

Musanniflerin hadis metinlerinde çeşitli şekillerde tasarruflara gittikleri bilinmektedir. Bu tasarruflar, hadis metninin eksiltilmesi veya ziyade edilmesiyle kendini göstermiştir. Hadis metnindeki eksiltme yönünde olan tasarruflar *ihtisâr*, *iktisâr*, *taktî*, *harm* ve *hazf* terimleri ile ifade edilmiştir. Metne ilaveler de *ziyâde* ve *idrâc* terimleri ile anlatılmıştır.

4.6.1 Metni Eksiltme Yönündeki Tasarruflar

Hadis metninin eksiltilmesi yönündeki tasarruflar *ihtisâr*, *iktisâr*, *taktî*, *harm* ve *hazf* terimleriyle ifade edilmiştir. Raşit Küçük “Hadis metniyle ilgili önemli konular arasında ihtisâr, iktisar ve taktî ‘bahisleri vardır” diyerek konunun hadis ilmindeki yerine işaret etmiştir.²¹⁷² Sözlükte “sadeleştirme, kısaltma, gereksiz ayrıntılardan arındırma, basitleştirme” gibi anlamlara gelen *ihtisâr*, terim olarak “bir hadisi ihtiva ettiği manaları daha az kelimelerle ifade edecek şekilde kısaltmak ve özetlemek” demektir. Diğer bir ifade ile “hadisin gerekli görülen bir bölümünün rivâyet edilmesi” demek olan *iktisâr* da aynı kelime ile ifade edilmektedir.²¹⁷³ Sözlükte “bölmek, parçalamak” anlamına gelen *taktî* kelimesi, hadis terimi olarak “birkaç konuyu içeren bir hadisin sadece ihtiyaç duyulan kısmını almayı veya bir kısmını bir yerde, diğer kısmını aynı senedle başka bir yerde nakletmeyi” ifade eder. Kaynaklarda genellikle *taktîu’l-hadîs* şeklinde geçer. *İktisâr* ve *harm* ile birlikte ihtisârü’l-hadîs’in alt bölümü olarak ele alınır.²¹⁷⁴ Sözlükte “atmak, çıkarmak, bir şeyin bir tarafını kesip atmak” anlamına gelen *hazif* (hazf) kelimesi hadis ilminde iktisar ile aynı anlamda kullanılmıştır. Harm sözlükte “delmek, kesmek, eksiltmek” anlamlara gelir.²¹⁷⁵ (حَرَمَ)

²¹⁷² Küçük, “metin”, 29/411-414.

²¹⁷³ Abdullah Aydın, “ihtisar”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2000), 21/572-573. “Bir rivayetin bir kısmını alıp bir kısmını bırakmak, manasını bozmadan bir rivayetin bir kısmını hazf ederek diğer bir kısmını nakletmek” şeklinde de tanımlanmıştır. Bkz. Uğur, *Ansiklopedik Hadis Terimleri Sözlüğü*, 149; Hüseyin Kahraman, *Hadis Usulünde el-Hatib el-Bağdâdî’nin İbn Salâh’a Etkileri* (Bursa: Arasta Yayınları, 2002), 89.

²¹⁷⁴ Mehmet Efendioğlu, “taktî”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2010), 39/483-484.

²¹⁷⁵ Şu rivayetlerde “harm” kelimesi “eksiltmek” manasında kullanılmıştır. Kûfe halkı namazı güzel kılmıyor diye Hz. Sa’d b. Ebî Vakkâs’ı Hz. Ömer’e (ra) şikâyet ederler. O da أَمَّا أَنَا وَاللَّهِ فَإِنِّي كُنْتُ أَصَلِّي بِهِمْ صَلَاةَ رَسُولِ اللَّهِ -صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ

(عَنِ الْحَدِيثِ) “sözü noksan yaptı veya bazısını düşürdü” demektir. Terim olarak taktî ile aynı olduğu ifade edilmiştir.²¹⁷⁶ Taktî’ ile harm kabul edilebilirlik açısından ihtisârla aynı hükme tabidir.²¹⁷⁷ Hadis metninin eksiltilmesi yönündeki tasarrufların caizliği, sakıncası ve faydası yönünde çeşitli görüşler öne sürülmüştür.

Hadislerin manen rivâyet edilmesini de ifade eden ihtisârın caiz olup olmadığı konusunda üç görüş bulunmaktadır. Sınırsız caiz olduğunu savunanlar olduğu gibi şarta bağlayan ve hiçbir şekilde caiz olmadığını ifade edenler de vardır.²¹⁷⁸ Kabul etmeyenler genelde mana ile rivayeti de kabul etmeyenlerdir. Onlara göre *ihtisâr* ya da *hazîf* yapmak hiçbir şekilde caiz değildir.²¹⁷⁹ Bazı zorluklar sebebiyle belî şartlara riayet edilerek mana ile rivayete cevaz verenler olmuştur.²¹⁸⁰ Mücâhid’in “Hadisi dilediğin kadar kısalt, ama ilavede bulunma” dediği rivayet edilmiştir.²¹⁸¹ Yerine göre ihtisâr yapmanın daha iyi bir yöntem olduğunu ifade edenler olmuştur.²¹⁸² İhtisâra izin verenler, bazı şartlar ileri sürmüşlerdir.²¹⁸³

Hadislerin pek çoğu birden fazla alana veya aynı alanın farklı konularına dair bilgiler ihtiva etmektedir. Gereksiz zaman kaybına yol açacağı düşünülerek ilk dönemlerden itibaren hadisler konularına göre bölünüp aktarılmıştır. *Kütübü Sitte*’de taktîin çeşitli örneklerini görmek mümkündür. Özellikle fıkıh alanındaki çalışmalarda hadisin sadece konuyla ilgili kısmı alınır. Taktî Ahmed b. Hanbel caiz görmezken İbnü’s-Salâh cevaza yakın bulmakla birlikte mekruh olduğunu söylemiştir.²¹⁸⁴ Abdüganî el-Ezdî (ö. 409/1018) ve Şemseddîn es-Sehâvî gibi âlimler uzun bir metnin içinden ince

مَا أَخْرَجَ عَنْهَا وَسَلَّمَ. “Ben onlara namazı Resûlullah’ın (sav) namazı gibi kıldırıyorum; namazı eksiltmiyorum...” demiştir. Bkz. Buhârî, “Ezân”, 95 (H no: 755); İbnü’l-Esîr, *en-Nihâye fî garîbi’l-hadîs*, 2/27.

²¹⁷⁶ Mücteba Uğur, *Hadis Terimleri Sözlüğü*, 118.

²¹⁷⁷ Salih Karacabey, “Hadiste İhtisar ve Muhtasar Rivayetten Kaynaklanan Problemler”, *Uludağ Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi Dergisi* 11/1 (Ocak 2002), 65-66.

²¹⁷⁸ Aydın, “ihtisar”, 21/572-573. İrâkî, âlimlerin, hadisin bazısının iktisar ve hazf edilmesinin cevazı konusunda dört görüş üzere olduğunu ifade etmiştir. Bkz. İrâkî, *Şerhu’t-Tefsîr ve’t-tezkire*, 1/509.

²¹⁷⁹ Onların delili “Bizden bir hadis duyup da onu duyduğu gibi tebliğ eden kimsenin Allah yüzünü ak etsin” rivayetidir. Bkz. Tirmizî, “İlim” 7 (H no: 2656); Ebû Dâvûd, “İlim”, 10 (H no: 3660).

²¹⁸⁰ Geniş bilgi için bkz. Selman Başaran, “Hadislerin Lafız ve Mana Olarak Rivayeti Meselesi”, *Uludağ Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi Dergisi* 3/1 (Ocak 1991), 65-76.

²¹⁸¹ Hatîb el-Bağdâdî, *Kitâbü’l-Kifâye fî ilmi’r-rivâye*, nşr. Ebû Abdillâh es-Surkî (Medîne: el-Mektebetü’l-İlmiyye, 1350), 189; İbnü’s-Salâh, *Mukaddime*, thk. Nureddin İtr (Dımaşk: Dâru’l-Fikr, 1986), 216.

²¹⁸² Müslim, “Mukaddime”, 1/4-5.

²¹⁸³ Bunlar; metnin tamamına ulaşma imkânının bulunması, hadiste ziyâde yapıldığı şüphesinin doğmaması, cümlelerde anlam bütünlüğünün bozulmaması; ihtisâr yapacak ravinin sika olması, hadis bilgisinin yanında Arap Dili ve fıkıh gibi dinî ilimlerde temayüz etmiş biri olması gerekmektedir. Bkz. Karacabey, “Hadiste İhtisar ve Muhtasar Rivayetten Kaynaklanan Problemler”, 63-64.

²¹⁸⁴ İbnü’s-Salâh, *Mukaddime*, 217.

manalar çıkarmayı kolaylaştıracağı için taktîi müstehap kabul ederler.²¹⁸⁵ Bu yöntem pek çok hadis kitabında uygulandığı görülür. İmam Mâlik, Buhârî, Ebû Dâvûd ve Nesâî gibi hadis imamları eserlerinde taktî‘ yapmışlardır.²¹⁸⁶ Özellikle Buhârî’nin bu yöntemi ustalıkla kullandığı bilinmektedir. Müslim’in farklı senedleri zikrederek “mislehû” lafızlarla hazf ettiği rivayetleri ayrıca burada zikretmek gerekir.

Ebü’s-Şeyh de diğer musannifler gibi rivayet metinlerinde tasarrufa gitmiştir. Onun tasarrufları genelde metnin taktîi ve hazfî şeklinde olmuştur. Buhârî’nin bâb başlıkları altında o konuya yetecek kadar metni alması şeklinde görülen taktîin *Kitâbü’l-Azame*’de uygulandığı görülmemektedir. Ebü’s-Şeyh’in daha ziyade Müslim’in rivayet metodunu benimsendiği anlaşılmaktadır. *Kitâbü’l-Azame*’de elli civarında rivayet metninde eksiltme yönünde tasarrufa gidildiği görülmüştür. Bu kısaltmalar daha önce de değinildiği gibi “nahvehû, mislehû” gibi rivayet lafızlarıyla ifade edilmiştir.

Birinci örnek:

388 - حَدَّثَنَا الْوَلِيدُ حَدَّثَنَا يَعْقُوبُ بْنُ سُفْيَانَ قَالَ: قَرَأْتُ عَلَى مَكِّيِّ بْنِ إِبْرَاهِيمَ قُلْتُ: أَخْبَرَكُمُ إِسْمَاعِيلُ بْنُ رَافِعٍ عَنْ مُحَمَّدِ بْنِ يَزِيدَ عَنْ أَبِي هُرَيْرَةَ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُ قَالَ: حَدَّثَنَا رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ وَنَحْنُ عِصَابَةٌ مِنْ أَصْحَابِهِ. فَذَكَرَ الْحَدِيثَ

Ebü Hureyre (ra) şöyle demiştir: “Biz Resûlullah (sav) ile birlikte bir grup cemâatken bize şöyle anlattı...”²¹⁸⁷ Ebü’s-Şeyh, Ebü Hureyre’nin sözünden sonraki kısmı فَذَكَرَ الْحَدِيثَ diyerek kesmiş, ihtisârda bulunmuştur.

İkinci örnek:

655 - حَدَّثَنَا أَبُو بَكْرِ أَحْمَدُ بْنُ عَمْرٍو حَدَّثَنَا مُحَمَّدُ بْنُ الْمُؤَمِّلِ بْنِ الصَّبَّاحِ حَدَّثَنَا الْحَكَمُ بْنُ مَرْوَانَ حَدَّثَنَا أَبُو مَرْيَمَ يَغْنِي عَنِ عَبْدِ الْغَفَّارِ بْنِ الْقَاسِمِ عَنْ هَارُونَ بْنِ سَعْدٍ عَنْ إِبْرَاهِيمَ التَّيْمِيِّ عَنْ أَبِيهِ عَنْ أَبِي ذَرٍّ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُ قَالَ: كُنْتُ فِي الْمَسْجِدِ عِنْدَ غُرُوبِ الشَّمْسِ فَقَالَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ: يَا أَبَا ذَرٍّ أَتَدْرِي أَيْنَ تَغْرُبُ الشَّمْسُ قُلْتُ: اللَّهُ وَرَسُولُهُ أَعْلَمُ. قَالَ: فَإِنَّهَا تَذْهَبُ حَتَّى تَسْجُدَ تَحْتَ الْعَرْشِ عِنْدَ رَبِّنَا عَزَّ وَجَلَّ فَتَسْتَأْذِنُ فَيُؤْذَنُ لَهَا وَيُوشِكُ أَنْ تَسْتَأْذِنَ

²¹⁸⁵ Efendioğlu, “taktî”, 39/483-484.

²¹⁸⁶ Küçük, “metin”, 29/411-414.

²¹⁸⁷ Ebü’s-Şeyh, *Kitâbü’l-Azame*, 3/821 (H no: 388).

فَلَا يُؤَدِّنْ لَهَا حَتَّى تَشْفَعَ وَتَطْلُبَ فَإِذَا طَالَ عَلَيْهَا قِيلَ لَهَا: اطْلُعي مَكَاتِكَ فَذَلِكَ قَوْلُهُ عَزَّ وَجَلَّ: وَالشَّمْسُ تَجْرِي لِمُسْتَقَرٍّ لَهَا ذَلِكَ تَقْدِيرُ الْعَزِيزِ الْعَلِيمِ

656 - حَدَّثَنَا أَحْمَدُ بْنُ عَمْرٍو حَدَّثَنَا عَمْرُو بْنُ عَلِيٍّ حَدَّثَنَا يَزِيدُ بْنُ هَارُونَ أَخْبَرَنَا سُفْيَانُ بْنُ حُسَيْنٍ عَنِ الْحَكَمِ بْنِ عُثَيْبَةَ عَنْ إِبْرَاهِيمَ التَّيْمِيِّ عَنْ أَبِيهِ عَنْ أَبِي ذَرٍّ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُ قَالَ: كُنْتُ رَدَفْتُ النَّبِيَّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ وَهُوَ عَلَى جَمَارٍ وَالشَّمْسُ عِنْدَ غُرُوبِهَا..... فَذَكَرَ نَحْوَهُ

Ebû Zer (ra) şöyle anlatmıştır: “Güneş battığı sırada ben Hz. Peygamber’le (sav) mescidde idim. Bana: ‘Ey Ebû Zer! Güneş nereye batıyor/gidiyor, biliyor musun?’ diye sordu. Ben de ‘Allah ve Resûlü daha iyi bilir’ dedim. Hz. Peygamber (sav) ‘Güneş (her gün) gider, Rabbinin huzurunda arşın altında secde eder ve geri (tekrar) dönmek için izin ister, kendisine izin verilir (ve bu böyle devam eder durur). Yakın bir zaman gelecek, geri dönmek için izin isteyecek, ancak kendisine izin verilmeyecek. Şefaât isteyecek, uzun talep ve niyaz nticesinde ona ‘Yerinden doğ/geldiğin yerden geri dön’ denilecek. İşte ‘Güneş, kendisi için belirlenen yerde döner/akar gider. Bu çok güçlü ve herşeyi bilen Allah’ın takdiridir’²¹⁸⁸ meâlindeki ayetin manası budur.²¹⁸⁹ Ebû’s-Şeyh aynı metni farklı tarikten tekrar vermiş; biraz metin farkını zikrettikten sonra (فَذَكَرَ نَحْوَهُ) lafzını kullanarak metni *ihtisâr* ya da *hazîf* yoluna gitmiştir. Birinci rivayette bu konuşmaların Hz. Peygamber (sav) ve Ebû Zer mescidde oldukları bir sırada cereyan ettiği, ikinci rivayette ise bir eşek üzerinde giderlerken konuştukları anlaşılıyor.²¹⁹⁰

Üçüncü örnek:

717 - حَدَّثَنَا إِبْرَاهِيمُ بْنُ مُحَمَّدٍ بْنِ الْحَسَنِ حَدَّثَنَا إِسْحَاقُ بْنُ سِنَانٍ حَدَّثَنَا عُيَيْدُ اللَّهِ بْنُ إِسْمَاعِيلَ عَنْ عَبَادِ بْنِ عَبَّادٍ عَنْ إِبْرَاهِيمَ بْنِ مُحَمَّدٍ بْنِ طَلْحَةَ التَّيْمِيِّ عَنْ أَبِيهِ عَنْ جَدِّهِ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُ قَالَ: كَانَ النَّبِيُّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ جَالِسًا فِي أَصْحَابِهِ فَذَكَرَ الْحَدِيثَ

²¹⁸⁸ Yâsîn, 36/38.

²¹⁸⁹ Ebû’s-Şeyh, *Kitâbü’l-Azame*, 4/1190-1181 (H no: 655). Rivayet farklı tariklerle Buhârî ve Müslim tarafından nakledilmiştir. Bkz. Buhârî, “Tefsîr”, Sure 36 (H no: 4802).

²¹⁹⁰ Ebû’s-Şeyh, *Kitâbü’l-Azame*, 4/1191-1192 (H no: 656).

Talha b. Ubeydullah et-Teymî (ra) şöyle demiştir: “Hz. Peygamber (sav) ashâbı arasında oturuyordu...”²¹⁹¹ Ebü’s-Şeyh, Talha et-Teymî’nin sözünden sonraki kısmı kesmiş, ihtisâr etmiştir.

Dördüncü örnek:

806 - حَدَّثَنَا إِبْرَاهِيمُ بْنُ مُحَمَّدٍ بْنِ الْحَسَنِ قَالَ: أَخْبَرَنِي وَاصِلُ بْنُ عَبْدِ الْأَعْلَى حَدَّثَنَا ابْنُ فَضَيْلٍ عَنْ مُسْلِمٍ الْأَعْوَرِ عَنْ مُجَاهِدٍ عَنْ عَبْدِ اللَّهِ بْنِ عُمَرَ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُمَا قَالَ: قَالَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ: مَا فَتَحَ اللَّهُ عَزَّ وَجَلَّ عَلَى عَادٍ مِنَ الرِّيحِ الَّتِي أَهْلَكُوا بِهَا إِلَّا مِثْلَ مَوْضِعِ الْخَاتَمِ فَالْقَتُّ أَهْلَ الْبَادِيَةِ وَمَوَاشِيَهُمْ عَلَى أَهْلِ الْحَاضِرَةِ

Abdullah b. Ömer (ra) Resûlullah’ın (sav) şöyle dediğini nakletmiştir: “Azîz ve Celîl olan Allah, Âd kavminin helak edildiği rüzgâra ancak bir yüzük deliği kadar kapı açmıştır. Rüzgâr çöldekilerin üzerine esmiş, onları, hayvanlarını ve mallarını alıp götürmüş, gökle yeryüzü arasına savurmuştur.”²¹⁹² Ebü’s-Şeyh bu rivayetinde metnin bir kısmını ihtisârla nakletmiştir. Rivayeti İbn Ebî Hâtim ve Taberânî ziyadeli ve tam olarak tahrir etmişlerdir.²¹⁹³

Beşinci örnek:

111 - حَدَّثَنَا إِبْرَاهِيمُ بْنُ مُحَمَّدٍ بْنِ الْحَارِثِ حَدَّثَنَا هُدْبَةُ حَدَّثَنَا حَمَادُ بْنُ سَلَمَةَ عَنِ الزُّبَيْرِ أَبِي عَبْدِ السَّلَامِ عَنْ أَيُّوبَ بْنِ عَبْدِ اللَّهِ بْنِ مُكْرَزٍ عَنْ ابْنِ مَسْعُودٍ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُ قَالَ: إِنَّ رَبَّكُمْ تَبَارَكَ وَتَعَالَى لَيْسَ عِنْدَهُ لَيْلٌ وَلَا نَهَارٌ نُورُ السَّمَاوَاتِ مِنْ نُورِ وَجْهِهِ

147 - حَدَّثَنَا إِبْرَاهِيمُ بْنُ مُحَمَّدٍ بْنِ الْحَارِثِ حَدَّثَنَا هُدْبَةُ حَدَّثَنَا حَمَادُ بْنُ سَلَمَةَ عَنِ الزُّبَيْرِ أَبِي عَبْدِ السَّلَامِ عَنْ أَيُّوبَ بْنِ عَبْدِ اللَّهِ بْنِ مُكْرَزٍ عَنْ عَبْدِ اللَّهِ بْنِ مَسْعُودٍ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُ قَالَ: إِنَّ رَبَّكُمْ تَبَارَكَ وَتَعَالَى لَيْسَ عِنْدَهُ لَيْلٌ وَلَا نَهَارٌ نُورُ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ مِنْ نُورِ وَجْهِهِ وَإِنَّ مَقْدَارَ كُلِّ يَوْمٍ عِنْدَهُ ثِنْتِي عَشْرَةَ سَاعَةً فَيُغْرَضُ عَلَيْهِ أَعْمَالُكُمْ بِالْأَمْسِ أَوَّلَ النَّهَارِ وَالْيَوْمِ فِيهَا ثَلَاثُ سَاعَاتٍ فَيَطْلُعُ فِيهَا عَلَى مَا يَكْرَهُ فَيَغْضَبُ كَذَلِكَ فَأَوَّلُ مَنْ يَعْلَمُ بِغَضَبِهِ الَّذِينَ يَحْمِلُونَ الْعَرْشَ وَالْمَلَائِكَةُ الْمُقَرَّبُونَ وَسَائِرُ الْمَلَائِكَةِ فَيَنْفُخُ جَبْرِيلُ فِي الْقُرْنِ فَلَا يَبْقَى شَيْءٌ إِلَّا يُسَبِّحُهُ غَيْرُ الثَّقَلَيْنِ فَيَسْبِخُونَهُ ثَلَاثَ سَاعَاتٍ حَتَّى يَمْتَلِئَ الرَّحْمَنُ عَزَّ وَجَلَّ رَحْمَةً فَيَلْكَ سِتُّ سَاعَاتٍ ثُمَّ يُؤْتَى بِمَا فِي الْأَرْحَامِ فَيَنْظُرُ فِيهَا ثَلَاثَ سَاعَاتٍ فَيَصَوِّرُكُمْ فِي الْأَرْحَامِ كَيْفَ يَشَاءُ لَا إِلَهَ إِلَّا هُوَ الْعَزِيزُ الْحَكِيمُ يَخْلُقُ مَا يَشَاءُ يَهَبُ لِمَنْ يَشَاءُ الذُّكُورَ أَوْ

²¹⁹¹ Ebü’s-Şeyh, *Kitâbü’l-Azame*, 4/1242-1243 (H no: 717).

²¹⁹² Ebü’s-Şeyh, *Kitâbü’l-Azame*, 4/1307 (H no: 806).

²¹⁹³ عن ابن عمر قال: قال رسول الله صلى الله عليه وسلم: ما فتح الله على عاد من الريح التي أهلكوا فيها إلا مثل موضع الخاتم فمرت بأهل البادية فحملتهم ومواشيهم وأموالهم فجعلتهم بين السماء والأرض. فلما رأى ذلك أهل الحاضرة الريح وما فيها قالوا: هذا عارض ممطرنا. فألقت أهل البادية فحملتهم ومواشيهم وأموالهم فجعلتهم بين السماء والأرض. (H no: 13553); İbn Kesîr, *Tefsîru’l-Kur’âni’l-Azim*, 4/412 (Hâkka, 69/6); Ebü’s-Şeyh, *Kitâbü’l-Azame*, 4/1307-1308.

يُرَوِّجُهُمْ ذُكْرَانًا وَإِنَاثًا فَتِلْكَ تِسْعَ سَاعَاتٍ ثُمَّ يَنْظُرُ فِي أَرْزَاقِ الْخَلْقِ ثَلَاثَ سَاعَاتٍ فَيَبْسُطُ الرِّزْقَ لِمَنْ يَشَاءُ وَيَقْدِرُ وَهُوَ بِكُلِّ شَيْءٍ عَلِيمٌ فَتِلْكَ ثِنْتَا عَشْرَةَ سَاعَةً ثُمَّ قَالَ: كُلُّ يَوْمٍ هُوَ فِي شَأْنٍ هَذَا مِنْ شَأْنِكُمْ وَشَأْنِ رَبِّكُمْ عَزَّ وَجَلَّ

İbn Mes'ûd (ra) şöyle demiştir: “Yüce Rabbinizin katında gece ve gündüz yoktur; göklerin nuru O’nun veçhinin nurundandır. Her bir günün miktarı O’nun katında on iki saattir. Akşamleyin günün evvelinde amellerininiz O’na arz edilir. Onda üç saat vardır ki (kulundan) hoşlanmadıkları şeylere muttali olur ve bu sebeple gazap eder. Allah’ın gazap ettiğini ilk anlayanlar hamele-i arş, mukarreb melekler ve sâir meleklerdir. Cibrîl karn’e üfler, insan ve cinlerden başka herkes Allah’ı tesbih ederler. Bu tesbih üç saattir. Rahmân olan Allah rahimleri doldurur. Bu zaman altı saat sürer. Sonra rahimlerde olanlar getirilir, Allah onlara üç saat nazar eder ve onları istediği gibi rahimlerde tasvir eder. Azîz ve Hakîm olan Allah’tan başka ilah yoktur; O, dilediğini yaratır ve dilediğine erkek evlat verir. Veya onlara hem erkek hem de kız çocuğu verir. Bu dokuz saattir. Sonra mahlûkatın rızıkına üç saat nazar eder; dilediğine rızık bol verir ve dilediğinden de kısar. O, herşeyi çok iyi bilendir. Bunların (tamamı) on iki saat (sürer).” İbn Mes'ûd (ra) sonra şu ayeti okudu: “Allah, her an bir şandır.”²¹⁹⁴ İbn Mes'ûd (ra) ayet bağlamında şöyle dedi: “İşte bu; sizin ve Yüce Rabbinizin şanıdır.”²¹⁹⁵

Rivayet mevkuf olup indadında da meçhul bir ravi vardır. Metinde zikredilen “üç saat” ifadelerinde de garâbet bulunmaktadır. Rivayet netninde zafiyetine ve butlanına sebep olacak çeşitli anlatım ve lafızlar bulunmaktadır.²¹⁹⁶ Yukarıdaki iki rivayet aynı isnadla gelmiştir. Ancak metinlerinde eksiklik ve fazlalık bulunmaktadır. 147 nolu rivayetin metni tam olarak verilirken 11 nolu rivayette ihtisâr yapıldığı anlaşıyor. Ebü’s-Şayh birinci rivayette metin tasarrufunda bulunmuş, konuya örneklik teşkil edecek kadarını nakletmiştir.²¹⁹⁷

²¹⁹⁴ Rahmân, 55/29.

²¹⁹⁵ Ebü’s-Şeyh, *Kitâbü'l-Azame*, 1/405 (H no: 111).

²¹⁹⁶ Ebü’s-Şeyh, *Kitâbü'l-Azame*, 2/479.

²¹⁹⁷ Ebü’s-Şeyh, *Kitâbü'l-Azame*, 1/405 (H no: 111); 2/477 (H no: 147). Rivayet Dârimî (*er-Red alâ Bîşr*), Taberânî (*el-Mu'cemü'l-kebir*), Ebü Nuaym (*Hilye*), İbn Mende (*er-Red ale'l-cehmiyye*) ve Beyhakî (*el-Esmâ ve's-sifât*) tahrir etmişlerdir. Bkz. Ebü’s-Şeyh, *Kitâbü'l-Azame*, 2/478.

Altıncı örnek:

45 - حَدَّثَنَا عَبْدُ الرَّحْمَنِ بْنُ مُحَمَّدٍ بْنُ حَمَّادٍ حَدَّثَنَا عَلِيُّ بْنُ الْمُذَرِّ حَدَّثَنَا ابْنُ فَضَيْلٍ حَدَّثَنَا الْأَعْمَشُ عَنْ عَمْرِو بْنِ مُرَّةَ عَنْ سَالِمِ بْنِ أَبِي الْجَعْدِ قَالَ: سَأَلْتُ أُمَّ الدَّرْدَاءِ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُمَا مَا كَانَ أَفْضَلَ عَمَلِ أَبِي الدَّرْدَاءِ فَقَالَتْ: النَّفْكُ

Sâlim b. Ebi'l-Ca'd (ö. 100/719) Ümmü'd-Derdâ'ya "Ebü'd-Derdâ'nın (ö. 32/652) en faziletli (gördüğü) amel ne idi?" diye sormuş, o da "Tefefekkür idi" demiştir.²¹⁹⁸ 46 nolu rivayette "en çok ameli ne idi" şeklinde gelmiştir. Rivayet İbnü'l-Mübârek, Ahmed b. Hanbel ve Ebû Nuaym tarafından nakledilmiştir.²¹⁹⁹ İbnü'l-Mübârek ve Ahmed b. Hanbel'in rivayetlerinde النَّفْكُ وَالْأَعْيَارُ şeklinde ziyâde ile gelmiştir. Ebü's-Şeyh'in bu rivayetinde "i'tibâr" kelimesi ihtisâr edilmiştir.²²⁰⁰

4.6.2 Ziyâde

Sözlükte "artan, fazlalık, ilave" mamasına gelen *ziyâde* kelimesi, terim olarak "hadis isnadında veya metninde olmaması gereken bir ismin veya metnin zikredilmesi yönündeki fazlalığı" ifade eder. Muhaddisler hadislerdeki ziyâde ifadeler hakkında ihtisârdan daha titiz davrandıkları anlaşılmaktadır. Zira ihtisâr anlam bozukluğuna sebep olurken ziyâde bu tehlike ile birlikte ifadenin *mevzu* olma ihtimalini gündeme getirmektedir.²²⁰¹ Hadis kitaplarında bazı rivayet metnlerinin diğerlerinden eksik ya da fazla oldukları görülür. Bu fazlalığa *ziyâde* tabir edilmiştir.²²⁰² *Kitâbü'l-Azame*'de bu manada çok sayıda rivayet nakledildiği görülmektedir.²²⁰³ Aşağıdaki rivayet onlardan biridir:

83 - حَدَّثَنِي أَبِي رَحِمَهُ اللَّهُ تَعَالَى وَالْوَلِيدُ قَالَا: حَدَّثَنَا يُونُسُ حَدَّثَنَا أَبُو دَاوُدَ قَالَ: حَدَّثَنَا حَمَّادُ بْنُ سَلَمَةَ عَنْ يَغْلَى بْنِ عَطَاءٍ عَنْ وَكِيعِ بْنِ خُدْسٍ عَنْ أَبِي زَرِينٍ قَالَ: قُلْتُ: يَا رَسُولَ اللَّهِ أَيُّنَ كَانَ رَبُّنَا تَبَارَكَ وَتَعَالَى قَبْلَ أَنْ يَخْلُقَ الْعَرْشَ قَالَ: كَانَ فِي عَمَاءٍ مَا فَوْقَهُ هَوَاءٌ وَلَا تَحْتَهُ هَوَاءٌ ثُمَّ خَلَقَ الْعَرْشَ عَلَى الْمَاءِ

²¹⁹⁸ Ebü's-Şeyh, *Kitâbü'l-Azame*, 1/302 (H no: 45).

²¹⁹⁹ İbnü'l-Mübârek, *ez-Zühed*, 97; Ahmed b. Hanbel, *ez-Zühed*, 135; Ebû Nuaym, *Hilye*, 4/253.

²²⁰⁰ Ebü's-Şeyh, *Kitâbü'l-Azame*, 1/304.

²²⁰¹ Karacabey, "Hadiste İhtisar ve Muhtasar Rivayetten Kaynaklanan Problemler", 66.

²²⁰² İrâkî, *et-Takyîd ve'l-izâh*, 92.

²²⁰³ Abdülvâsi tarafından bu tür rivayetler araştırılmış, *Kütüb-i sitte*'deki rivayetlerle mukayese edilerek ziyâde lafızların olduğu hadisler tespit edilmiştir. Örnek vermek gerekirse Abdülvâsi 83, 85, 86, 132, 135, 137, 144, 199, 200, 203, 221, 222, 267, 315, 316, 355, 364, 374 nolu rivayetleri ziyâdât kategorisinde zikretmiştir. Bkz. Abdülvâsi, *Ziyâdât*.

Ebû Rezîn'den (ra) nakledildiğine göre şöyle demiştir: “Hz. Peygamber’e (sav) sordum: ‘Yâ Resûlellah! Rabbimiz mahlûkatı yaratmadan önce nerede idi?’ O da: ‘Rabbimiz, ne altında ne de üstünde hava bulunmayan bir bulutta idi. Sonra arşı su üzerinde yarattı’ buyurdu.”²²⁰⁴ Rivayet lafız farklılıklarıyla beraber Ahmed b. Hanbel, Tirmizî, İbn Mâce, İbn Hibbân ve başkaları tarafından nakledilmiştir. Tirmizî “hasen sahih” değerlendirmesinde bulunmuştur.²²⁰⁵ Tirmizî rivayetinde metin şöyle gelmiştir:

عَنْ أَبِي رَزِينٍ قَالَ: قُلْتُ يَا رَسُولَ اللَّهِ أَيْنَ كَانَ رَبُّنَا عَزَّ وَجَلَّ قَبْلَ أَنْ يَخْلُقَ خَلْقَهُ قَالَ كَانَ فِي عَمَاءٍ مَا تَحْتَهُ هَوَاءٌ وَمَا فَوْقَهُ هَوَاءٌ ثُمَّ خَلَقَ عَرْشَهُ عَلَى الْمَاءِ

Ebû Şeyh ve Tirmizî rivayet metinleri karşılaştırıldığında iki yönden farklılığın olduğu görülür. Ebû Şeyh rivayetinde (قَبْلَ أَنْ يَخْلُقَ الْعَرْشَ) geçerken Tirmizî rivayetinde (قَبْلَ أَنْ) şeklinde geçmektedir. Tayâlisî, Taberânî, Beyhakî, İbn Ebî Âsım gibi muhaddisler ise (قَبْلَ أَنْ يَخْلُقَ السَّمَوَاتِ وَالْأَرْضَ) şeklinde nakletmişlerdir. İkinci farklılık ise metinlerdeki (مَا تَحْتَهُ هَوَاءٌ وَمَا فَوْقَهُ هَوَاءٌ) ifadelerinde takdim ve tehir yapılmasıdır. Abdülvâsi’ “rivayetler arasında fark açıktır” diyerek rivayet metninde ziyâde gerçekleştiğine işaret etmiş ve örnek olarak vermiştir.²²⁰⁶

4.7 Garîb Kelimelerin Açıklamaları

Hz. Peygamber (sav), farklı lehçelerin konuşulduğu Arabistan yarımadasının çeşitli bölgelerinden gelen heyetlere hitap ederken Arapça’nın zengin dil malzemesini bolca kullandığı bilinmektedir.²²⁰⁷ Ayrıca Hz. Peygamber’e (sav) *cevâmiu’l-kelim* husûsiyeti de verildiğinden²²⁰⁸ bazı konuları veciz ifade ve mesellerle anlatmış, ashap da anlamadıkları bu kelimeleri Hz. Peygamber’e (sav) sormuşlardır. Mesela, Hz. Peygamber (sav) kibiri “hakkı kabule tenezzül etmemek ve insanları hakir görmek” şeklinde tanımlamıştır.²²⁰⁹ Bir keresinde سَبَقَ الْمُفَرِّدُونَ “Müferridûn öne geçmiştir” buyurdu. Ashop bu kelimenin ne manaya geldiğini sorunca Hz. Peygamber (sav)

²²⁰⁴ Ebû Şeyh, *Kitâbü'l-Azame*, 1/363-366 (H no: 83).

²²⁰⁵ Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 26/108 (H no: 16188); Tirmizî, “Tefsîr”, Hûd 12 (H no: 3109); Ebû Abdillâh el-Kazvînî, *es-Sünen*, “Mukaddime”, 13 (H no: 182); İbn Hibbân, *Sahîhu İbn Hibbân*, 5/454 (H no: 4735).

²²⁰⁶ Abdülvâsi’, *Ziyâdât*, 165.

²²⁰⁷ M. Yaşar Kandemir, “garîbü’l-hadîs”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1996), 13/376-378.

²²⁰⁸ Buhârî, “i’tisâm”, 1 (H no: 7273).

²²⁰⁹ Güzel elbise, güzel ayakkabı giymenin kibir hali olduğunu sanan ashâba şöyle açıklama yapmıştır: إِنَّ اللَّهَ جَمِيلٌ يُحِبُّ الْجَمَالَ الْكِبَرُ بَطَرُ الْحَقِّ وَغُمُطُ النَّاسِ “Allah güzeldir ve güzel olanı sever. Kibir; hakkı kabule yanaşmamak ve insanları hakir görmektir.” Bkz. Müslim, “İmân”, 39 (H no: 91/147).

الذاكرون الله كثيرا والذاكرات” şeklinde açıklamada bulundu.²²¹⁰ Garîb kelimeleri ilk defa ele alanların tebe-i tâbiîn âlimlerinden Enes b. Mâlik, Şu’be ve Süfyân es-Sevrî gibi muhaddisler olduğu belirtilmiştir.²²¹¹ Çeşitli hadis kitaplarında rivayet nakledildikten sonra içinde geçen garîb kelimelerin açıklandığı görülür. Buhârî’nin *Sahîh*’inde, özellikle muallak rivayetlerinde buna rastlanır. İbnü’l-Esîr’in *Câmiu’l-Usûl* adlı eserinde de bazı garîb kelimelerin açıklamalarına gidilmiştir. *Kitâbü’l-Azame*’de bir kaç örnek hariç tutulursa sistematik bir şekilde garîb kelimelerin açıklandığına pek rastlanılmaz.

Birinci örnek:

717 - حَدَّثَنَا إِبْرَاهِيمُ بْنُ مُحَمَّدٍ بْنِ الْحَسَنِ حَدَّثَنَا إِسْحَاقُ بْنُ سِنَانٍ حَدَّثَنَا عُيَيْدُ اللَّهِ بْنُ إِسْمَاعِيلَ عَنْ عَبَّادِ بْنِ عَبَّادٍ عَنْ إِبْرَاهِيمَ بْنِ مُحَمَّدٍ بْنِ طَلْحَةَ التَّيْمِيِّ عَنْ أَبِيهِ عَنْ جَدِّهِ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُ قَالَ: كَانَ النَّبِيُّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ جَالِسًا فِي أَصْحَابِهِ فَذَكَرَ الْحَدِيثَ قَالَ عَبَّادٌ: الْوَمِیْضُ شِبْهُ الطُّودِ السَّرِيعِ وَالْخَفْوُ الَّذِي يَكُونُ بَيْنَ السَّحَابَيْنِ وَالَّذِي يَشُقُّ شَقًّا يَغْتَرِضُ فِي الْأَفْقِ

Talha b. Ubeydullah et-Teymî (ra) şöyle demiştir: “Hz. Peygamber (sav) ashâbı arasında oturuyordu...”²²¹² Ravilerden Abbâd (ö. 179/796) şöyle açıklama yapmıştır: *Vemîd* seri dağa benzeyen bir parıltıdır; *hafv* ise iki bulut arasında (onların çarpışması ile hâsıl olan)²²¹³ ve ufukta yayılan şimşek parıltısıdır.²²¹⁴ Bu rivayette bulutun sıfatından söz edilmektedir. Bir önceki rivayette (H no: 716) metin zikredildiğinden burada hazf edilmiştir. Hz. Peygamber (sav) ashâbına bulutla ilgili bazı sorular soruyor. Onlardan biri: “Bulutun çakmasını nasıl görüyorsunuz; hafven mi yoksa vemîdan mı?” der. *Hafv* ve *vemîd* kelimeleri sık kullanılan kelimeler olmadığından *garîb* bir kelimedir. Bu itibarla açıklama gereği duyulmuştur. Açıklamayı yapan da hadisin ravilerinden Abbâd’dır. Ebü’s-Şeyh rivayete yapılan bu ziyadeliği aynen korumuş ve aktarmıştır.

²²¹⁰ Müslim, “Zikr”, 1 (H no: 2676/4).

²²¹¹ Ebû Abdillâh Muhammed b. Abdillâh e-Hâkim en-Nisâbü’rî, *Ma’rifetü ulûmi’l-hadis*, thk. Seyyid Muazzam Hüseyin. Beyrût: Dâru’l-Kütübi’l-İlmiyye, 2. Basım, 1977), 88.

²²¹² Ebü’s-Şeyh, *Kitâbü’l-Azame*, 4/1242 (H no: 717).

²²¹³ “şimşek çaktı”, “şimşek çaktı”, “şimşek çaktı”. Görüldüğü gibi (başka anlamları olmakla beraber) eş anlamlı iki fiil/mastardır. Fizikte vemîd “bazı şeffaf malzemelerde iyonlaşma meydana geldiğinde ortaya çıkan bir ışık şuaları bandı” şeklinde tanımlanmıştır. Ebû Ubeyde “Hafv, bulutlarda şimşekten yayılan (ışık)tır; vemid ise etrafa yayılmayan şimşegin biraz çakıp, hemen kaybolmasıdır” demiştir. Bkz. İbnü’l-Esîr, *en-Nihâye*, 5/230.

²²¹⁴ Ebü’s-Şeyh, *Kitâbü’l-Azame*, 4/1242 (H no: 717).

İkinci örnek:

84 – ورواه شُعْبَةُ عَنْ يَعْلَى بْنِ عَطَاءٍ عَنْ وَكِيعٍ بْنِ خُدْسٍ عَنْ أَبِي رَزِينٍ عَنْ عَمِّهِ عَنِ النَّبِيِّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ
مِثْلَهُ قَالَ الْأَصْمَعِيُّ رَحِمَهُ اللَّهُ: الْعَمَاءُ: السَّحَابُ الْأَبْيَضُ

Bir önceki 83 numaralı rivayette “amâ” kelimesi geçmektedir. 84 numaralı rivayette ise bir önceki rivayet metni ihtisâr edilerek sadece “amâ” kelimesi açıklanmıştır. Esmeî (rh)²²¹⁵ “Amâ beyaz buluttur” demiştir.²²¹⁶ Her iki isnadda da Esmeî’nin adı geçmemektedir. O bir lûgat âlimidir. Onun garîbü’l-hadîs bilgisinden yararlanılmıştır. Ebü’s-Şeyh bu açıklamayı rivayetin sonuna getirerek çok az kullanılan bir kelimeyi açıklamak istemiştir.

Üçüncü örnek:

234 - حَدَّثَنَا الْوَلِيدُ بْنُ أَبَانَ حَدَّثَنَا يَعْقُوبُ بْنُ سُفْيَانَ حَدَّثَنَا أَبُو صَالِحٍ حَدَّثَنِي اللَّيْثُ حَدَّثَنِي خَالِدُ بْنُ يَزِيدَ عَنْ سَعِيدِ بْنِ أَبِي هِلَالٍ أَنَّ زَيْدَ بْنَ أَسْلَمَ حَدَّثَهُ عَنْ عَطَاءِ بْنِ يَسَارٍ أَنَّهُ قَالَ: أَتَى كَعْبًا يَغْنِي رَجُلٌ وَهُوَ فِي نَقْرِ فَقَالَ: يَا أَبَا إِسْحَاقَ حَدَّثَنِي عَنِ الْجَبَّارِ تَبَارَكَ وَتَعَالَى فَأَعْظَمَ الْقَوْمُ فَقَالَ كَعْبٌ: دَعُوا الرَّجُلَ فَإِنَّهُ إِنْ كَانَ جَاهِلًا لَتَعْلَمَ وَإِنْ كَانَ عَالِمًا أَرَادَ عِلْمًا ثُمَّ قَالَ كَعْبٌ: أَخْبِرَكَ أَنَّ اللَّهَ تَعَالَى خَلَقَ سَبْعَ سَمَاوَاتٍ وَمِنَ الْأَرْضِ مِثْلَهُنَّ ثُمَّ جَعَلَ تَبَارَكَ وَتَعَالَى مَا بَيْنَ كُلِّ سَمَاءَيْنِ كَمَا بَيْنَ السَّمَاءِ الدُّنْيَا وَالْأَرْضِ وَجَعَلَ كِنْفَهَا مِثْلَ ذَلِكَ ثُمَّ رَفَعَ الْعَرْشَ فَاسْتَوَى عَلَيْهِ فَمَا مِنَ السَّمَاوَاتِ سَمَاءٍ إِلَّا لَهَا أَطِيطٌ كَأَطِيطِ الرَّحْلِ الْعِلَافِيِّ أَوَّلَ مَا يُرْتَحَلُ مِنْ ثِقَلِ الْجَبَّارِ تَبَارَكَ وَتَعَالَى فَوْقَهُنَّ قَالَ أَبُو صَالِحٍ: الْعِلَافِيُّ: الْجَدِيدُ يُرِيدُ

Zeyd b. Eslem, Atâ b. Yesâr’dan şöyle nakletmiştir: “Ka’b bir grup insanla beraber otururken bir adam ona geldi ve şöyle dedi: ‘Ey Ebû İshâk! Bana Cebbâr olan Yüce Allah hakkında (bir şeyler) anlatır mısın?’ Oradaki cemaat (Allah’tan kork, bunu mu soruyorsun, diyerek) bu soruyu yadırgadılar. Ka’b: ‘Adamı rahat bırakın; eğer cahilse bilmediğini öğrenir, âlimse ilmi artar’ dedi. Sonra Ka’b konuşmasına şöyle devam etti: ‘Sana haber veriyorum: Yüce Allah yedi göğü ve yerden de onların benzerini yaratmıştır. Sonra Yüce Allah her iki semanın arasını dünya ve yer seması arası gibi kılmıştır. Ve yoğunluklarını da bunun gibi yaptı. Sonra arşı ref’ edip üstüne istivâ etti/hükmetti. Göklerde hiçbir sema yoktur ki yük taşıyan hayvanın yeni semerinin

²²¹⁵ Tam adı Ebû Saîd Abdülmelik b. Kureyb el-Bâhilî el-Esmeî el-Basrî’dir. Lûgat âlimidir. 215/830 yılında vefat etmiştir. Bkz. Zehebî, *Siyer*, 10/175.

²²¹⁶ Ebü’s-Şeyh, *Kitâbü’l-Azame*, 1/365 (H no: 84).

çıkardığı bir ses gibi bir ses/gıcırtı çıkarmış olmasın...” Ebû Sâlih “*el-İlâfî* ile yeni demek istiyor” demiştir.²²¹⁷ Rivayet, aynı elfaz ile Dârimî tarafından nakledilmiştir.²²¹⁸ Ancak Dârimî Ebû Sâlih’in açıklamasına yer vermemiştir. Buradan Ebû’ş-Şeyh’in kendiliğinden böyle bir açıklamaya yer verdiği anlaşılmaktadır. Bu tür açıklamaların daha sonra yazılmış eserlere örnek olmuş olabileceği muhakkaktır.

Dördüncü örnek:

16 - حَدَّثَنَا إِسْحَاقُ بْنُ إِبْرَاهِيمَ أَنَا أَحْمَدُ بْنُ أَبِي الْخَوَارِيزْمِيِّ قَالَ: سَمِعْتُ أَبَا سُلَيْمَانَ يَقُولُ: رُبَّمَا أَتَتْ عَلَيَّ سَاعَةٌ لَا أُحِبُّ أَنْ يُفْتَحَ لِي الْفِكْرُ فِيهَا قَالَ أَحْمَدُ: مَعْنَى هَذَا إِذَا تَفَكَّرَ ظَهَرَ مِنْهُ مَا لَا يُحِبُّ أَنْ يَظْهَرَ مِنْهُ بَيْنَ النَّاسِ

Ebû Süleymân Abdurrahmân b. Ahmed b. Atiyye ed-Dârânî (ö. 215/830) şöyle demiştir: “Bazen üzerime öyle bir saat/an gelir ki düşüncelerimin onda bana açılmasını hoşlanmam.” Ahmed b. Hanbel dedi ki: “Bunun manası şudur ki, eğer düşünürse, insanlar arasında görünmesini istemediği şeyler kendisinden çıkacaktır.”²²¹⁹ Zehebî Ebû Süleymân için “Büyük imam, asrının zâhidi” demiştir.²²²⁰ Onun biraz kapalı olan bu sözünü İmam Ahmed b. Hanbel açıklık getirmiştir. İmam Ahmed’in açıklamasına yer verilerek rivayet metninin anlaşılması sağlanmıştır. Bu girişim, metnin anlaşılmasına yönelik olmuştur. Rivayet maktu hadise örnektir. İsnadı sahihtir.²²²¹

4.8 Kaynağına Göre Hadisler ve Sayıları

Hadisler çeşitli açılardan tasnife tâbi tutulmuştur. Onlardan biri de kaynağına göre, diğer bir ifade ile hadis metninin kim tarafından söylendiğine göre yapılmış olan tasniftir. Bunlar; merfu, mevkuf ve maktu hadisler şeklinde gruplandırılmıştır.²²²² Haberin kime ait olduğu mühim bir husustur. *Kitâbü’l-Azame* konularının itikâdî meselelere taalluk etmesi delil olarak ileri sürülen haberin kaynağını daha da önemli kılmaktadır. İslâm âlimleri her alanda Hz. Peygamber (sav), sahâbe ve tâbiînden gelen haberlere büyük değer vermişlerdir. Merfu, mevkuf ve maktu rivâyetler çeşitli eserlerde referans olarak kullanılır olmuştur. Bu durum *Kitâbü’l-Azame* için de

²²¹⁷ Ebû’ş-Şeyh, *Kitâbü’l-Azame*, 2/611 (H no: 234); İbnü’l-Esîr, *en-Nihâye*, 3/287.

²²¹⁸ Dârimî, *er-Red ale’l-cehmiyye*, 59 (H no: 88).

²²¹⁹ Ebû’ş-Şeyh, *Kitâbü’l-Azame*, 1/231 (H no: 16).

²²²⁰ Zehebî, *Siyer*, 10/183.

²²²¹ Ebû’ş-Şeyh, *Kitâbü’l-Azame*, 1/231.

²²²² İbnü’s-Salâh, *Mukaddime*, 44-50.

böyledir. Eserde Allah'ın azamet ve kudretine dair söz konusu haberlere yer verilmiştir.

4.8.1 Merfû Hadisler

Hız. Peygamber'e (sav) nisbet edilen söz, fiil ve takrirlere *merfu hadis* denmiştir.²²²³ Bir hadis Hız. Peygamber'e (sav) açıkça veya dolaylı şekilde nisbet edilebilir. "Hız. Peygamber (sav) şöyle buyurdu, şöyle yaptı" diye nakledilen rivâyetler merfu olduğu gibi bir sahabînin "yerfeuhû, yeblüguhû, yüsniühû, ye'sürühû, rafaahû, ravâhû, merfûan, rivâyeten" lafızlarıyla nakledilen hadisler de açık merfû sayılır.²²²⁴ Merfu rivâyetler kendi içinde *kavlî merfu*, *fiilî merfu*, *takrîrî merfu* ve *hükmen merfu* türlerine ayrılırlar. Eğer rivâyet Hız. Peygamber'in (sav) sözü ise kavlî merfû, davranışlarının anlatımı ise fiilî merfû, bir başkasının söz veya tavrının onaylanması şeklinde ise takrîrî merfû adını alır.²²²⁵ Sahâbînin "Hız. Peygamber (sav) zamanında şöyle derdik, şöyle denirdi, şöyle yapardık, şunda bir sakınca görmezdik" şeklindeki sözleri âlimlerin çoğunluğuna göre *hükmen merfû* addedilmiştir.²²²⁶ Ebü's-Şeyh, *Kitâbü'l-Azame*'de merfu hadis şartlarını taşıyan toplam 390 civarında rivâyete yer vermiştir.

4.8.1.1 Kavlî merfu

Hız. Peygamber'in (sav) çeşitli vesilelerle söylemiş olduğu sözler *kavlî hadis/sünnet* olarak ifade edilmiştir. *Kitâbü'l-Azame*'de "kâle Resûlullah (sav)" ve "kâle'n-Nebiyü (sav)" şeklinde başlayan 150 civarında rivayet bulunmaktadır.

Birinci örnek:

187 - حَدَّثَنَا ابْنُ الطَّهْرَانِيُّ حَدَّثَنَا إِسْمَاعِيلُ بْنُ جَبَانَ بْنِ وَاقِدٍ النَّخَعِيُّ حَدَّثَنَا سَلْمُ بْنُ سَلَامٍ حَدَّثَنَا أَبُو أُمَيَّةَ بْنُ يَعْلَى عَنْ سَعِيدِ الْمَقْبُرِيِّ عَنْ أَبِي هُرَيْرَةَ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُ قَالَ: قَالَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ: إِنَّ اللَّهَ تَبَارَكَ وَتَعَالَى لَوْ أَغْفَلَ شَيْئًا لَأَغْفَلَ الذَّرَّةَ وَالْحَرْدَلَةَ وَالْبُعُوضَةَ

²²²³ Ebü Şehbe, *el-Vasît*, 204.

²²²⁴ Abdullah Aydın, "merfû", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2009), 29/180-181.

²²²⁵ Küçük, "metin", 29/411-414.

²²²⁶ Aydın, "merfû", 29/180-181.

Ebû Hureyre (ra) Resûlullah'ın (sav) şöyle buyurduğunu nakletmiştir: “Şayet Yüce Allah bir şeyden gafil olsaydı karınca, hardal ve örümcek (gibi cüssece küçük şeyler)den gafil olması gerekirdi.”²²²⁷ Rivayet “kâle Resûlullah (sav)” şeklinde geldiği için bu kavli hadise örnek olmaktadır.

İkinci örnek:

577 - حَدَّثَنَا عِمْرَانُ بْنُ مُوسَى بْنُ فَضَالَةَ حَدَّثَنَا إِسْحَاقُ بْنُ شَاهِينَ حَدَّثَنَا خَالِدٌ عَنِ الْجَرِيرِيِّ عَنْ حَكِيمِ بْنِ مُعَاوِيَةَ عَنْ أَبِيهِ قَالَ: قَالَ النَّبِيُّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ: مَا بَيْنَ كُلِّ مَصْرَاعَيْنِ مِنْ مَصَارِيحِ الْجَنَّةِ سَبْعُ سِنِينَ

Muâviye b. Hayde (ra) Resûlullah'ın (sav) şöyle buyurduğunu nakletmiştir: “Cennetin iki kapısı arasındaki mesafe yedi yıldır.”²²²⁸ Rivayet “kâle'n-Nebiyyü (sav)” şeklinde geldiği için bu bir kavli hadistir. *Kitâbü'l-Azame*'de “kâle'n-Nebiyyü (sav)” ibaresi ile başlayan 21 kadar rivayet bulunmaktadır. “kâle Resûlullah (sav)” ibaresi, “kâle'n-Nebiyyü (sav)” ibaresinden daha fazla gelmiştir.

592 - حَدَّثَنَا أَحْمَدُ بْنُ الْحَسَنِ بْنِ عَبْدِ الْمَلِكِ حَدَّثَنَا مُحَمَّدُ بْنُ عَبْدِ اللَّهِ بْنِ سَابُورٍ الْوَاسِطِيُّ بِالرَّقَّةِ حَدَّثَنَا عَبْدُ الْحَمِيدِ بْنُ سُلَيْمَانَ أَخُو فُلَيْحٍ عَنْ أَبِي حَازِمٍ عَنْ سَهْلٍ بْنِ سَعْدٍ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُ قَالَ: قَالَ النَّبِيُّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ: إِنَّ فِي الْجَنَّةِ لَمُرَاعًا مِنْ مِثْلِكَ مِثْلُ مُرَاغٍ دَوَابُّكُمْ فِي الدُّنْيَا

Sehl b. Sa'd (ra) Hz. Peygamber'in (sav) şöyle dediğini nakletmiştir: “Muhakkak ki sizin dünyada hayvanlarınızın eğlekleri gibi cennette de miskten çok geniş yerleriniz olacaktır.”²²²⁹

4.8.1.2 Fiilî merfu

Hiz. Peygamber'in (sav) fiilen icra ettiği her türlü davranışlar *fiilî hadis/sünnet* olarak ifade edilmiştir. Fiilî hadis, Hiz. Peygamber'in (sav) davranış ve fiilî uygulamalarının anlatımıdır. Hiz. Peygamber'e (sav) ait davranışlar ashap tarafından genelde “kâne

²²²⁷ Ebû's-Şeyh, *Kitâbü'l-Azame*, 2/533 (H no: 187).

²²²⁸ Ebû's-Şeyh, *Kitâbü'l-Azame*, 3/1072 (H no: 577).

²²²⁹ Ebû's-Şeyh, *Kitâbü'l-Azame*, 3/1094 (H no: 832).

Resûlüllah/nebiyyüllah” terkibi ile anlatılmıştır. Sayıları çok olmasa da *Kitâbü'l-Azame*'de bu terkipile başlayan fiilî hadisler bulunmaktadır.²²³⁰

Birinci örnek:

832 - حَدَّثَنَا إِبْرَاهِيمُ بْنُ مُحَمَّدٍ بْنِ الْحُسَيْنِ حَدَّثَنَا أَبُو هِشَامٍ حَدَّثَنَا ابْنُ فَضَيْلٍ حَدَّثَنَا رَشِيدُ بْنُ كُرَيْبٍ عَنْ أَبِيهِ عَنِ ابْنِ عَبَّاسٍ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُمَا قَالَ: كَانَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ يَقُولُ فِي دُعَائِهِ: اللَّهُمَّ إِنِّي أَعُوذُ بِكَ مِنْ شَرِّ مَا تَجِيءُ بِهِ الرُّسُلُ وَشَرِّ مَا تَجِيءُ بِهِ الرِّيْحُ

İbn Abbâs (ra) şöyle demiştir: “Resûlüllah (sav) duasında şöyle derdi: “Allah'ım! Bulutların ve rüzgârların getirdiği şeylerin şerrinden sana sığınırım.”²²³¹ Rivayet, “kâne Resûlüllah (sav)” şeklinde geldiği ve Hz. Peygamber'in (sav) yaptığı bir davranış anlatıldığı için fiilî hadise örnek olmuş oluyor.

İkinci örnek:

1288 - حَدَّثَنَا عُمَرُ بْنُ مُحَمَّدٍ الْقَافِلَانِيُّ حَدَّثَنَا مُحَمَّدُ بْنُ مُعَاوِيَةَ بْنِ مَالِحٍ حَدَّثَنَا عَلِيُّ بْنُ هَاشِمٍ عَنْ صَدَقَةَ بْنِ أَبِي عِمْرَانَ عَنْ أَبِي يَعْفُورٍ عَنْ ابْنِ أَبِي أَوْفَى رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُ قَالَ: غَزَوْنَا مَعَ رَسُولِ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ وَكُنَّا نَأْكُلُ الْجَرَادَ وَيَأْكُلُهُ مَعَنَا

İbn Ebî Evfâ (ra) şöyle anlatmıştır: “Biz Resûlüllah (sav) ile beraber (çok kere) gazalara çıktık; çekirge yerdik, o da bizimle beraber çekirge yerd.”²²³² Rivayetin metninde, “(kâne) ye'külühû maanâ” ibaresi geldiğinden ve Hz. Peygamber'in (sav) yaptığı bir davranış anlatıldığından hadis *fiilî merfu* olmuş oluyor.

4.8.1.3 Takrîrî merfu

Takrîr “Hz. Peygamber'in (sav) gördükleri ve duydukları karşısında bu durumlara karşı çıkmayıp, bunlara rıza göstermesi ve kabul etmesi” halidir. Hz. Peygamber'in

²²³⁰ 114, 387, 717, 731, 816, 819, 820, 831, 832, 833, 869, 951, 976 nolu rivayetler fiilî hadislerdir.

²²³¹ Ebü's-Şeyh, *Kitâbü'l-Azame*, 4/1330 (H no: 832).

²²³² Ebü's-Şeyh, *Kitâbü'l-Azame*, 5/1785 (H no: 1288).

(sav) “bir işi görüp itiraz etmemesi” o işin meşru olduğunu gösterir.²²³³ *Kitâbü'l-Azame*'de *takrîrî* hadislere de rastlamak mümkündür. Onlardan biri şöyle gelmiştir:

1286 - حَدَّثَنَا مُحَمَّدُ بْنُ تَصْرِ حَدَّثَنَا إِسْمَاعِيلُ بْنُ عَمْرِو حَدَّثَنَا الْحَسَنُ بْنُ صَالِحٍ عَنْ أَبِي يَعْفُورٍ عَنِ ابْنِ أَبِي أَوْفَى رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُ قَالَ: غَزَوْنَا مَعَ رَسُولِ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ سَبْعَ غَزَوَاتٍ نَأْكُلُ فِيهَا الْجَرَادَ

İbn Ebî Evfâ (ra) şöyle anlatmıştır: “Biz Resûlullah (sav) ile yedi kez gazaya çıktık. Gazalarda çekirge yedik.”²²³⁴ İbn Ebî Evfâ (ra) Hz. Peygamber'in de (sav) içinde bulunduğu yedi kadar gazaya çıktığını ve bu gazalarda çekirge yediklerini ifade ediyor. Bu rivayette Hz. Peygamber'in (sav) çekirge yediğine dair bir beyan bulunmamaktadır. Ancak Hz. Peygamber (sav) onların çekirge yemelerine mani olmamıştır. Onun bu sessizliği, ikazlarda bulunmaması zimnen *çekirge yenebileceğine* onay olmuş oluyor. Dolayısıyla rivayet takrîrî merfu hadise bir örnektir.

4.8.1.4 Hükmen merfu

Açıkça nisbet ederek değil de *hükmetmek yoluyla* Hz. Peygamber'e (sav) ait olduğu anlaşılan hadislere *hükmen merfu* tabir edilmiştir. Diğer bir ifade ile nisbeti sahâbîde son bulduğu halde konusu itibarıyla *merfu* olan hadisler *hükmen merfu* kabul edilmişlerdir.²²³⁵ Hadis kitaplarında aynı rivayetin hem *merfu* hem de *mevkuf* olarak nakledildiği görülmektedir. Bu tür rivayetlerin zayıf olduğu hükmüne hemen varılmamalıdır. Zira ashaptan herhangi birisinin Hz. Peygamber'e (sav) ref ederek naklettiği bir hadisi başka bir yerde *mevkuf* olarak ya da *fetva* şeklinde nakletmesi mümkündür. Böylece hadis sahâbîden her iki şekilde de aktarılır. Bir sahâbînin geçmiş ve gelecekle ilgili konularla veya yapılması hususi bir sevap yahut ceza lazım gelen işlerle ilgili rivayetleri *hükmen merfu* kabul edilir. Zira bu konular akılla bilinemeyecek ve içtihat konusu olmayacak bilgilerdir.²²³⁶ Sahâbînin ayetlerin sebebi-i nüzûlüne dair verdiği bilgiler *hükmen merfu*, tefsirine dair şahsi kanaat ve görüşler ise *mevkuf* olarak kabul edilmelidir. Bazen bir rivayetin merfu olduğu sahâbînin “künnâ nekûlü kezâ, künnâ nef'alü alâ ahdi'n-nebî, ümirnâ bi kezâ, nühînâ an kezâ,

²²³³ Küçük, “metin”, 29/411-414.

²²³⁴ Ebü's-Şeyh, *Kitâbü'l-Azame*, 5/1784 (H no: 1286).

²²³⁵ Abdullah Aydın, “mevkuf”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2004), 29/437-438.

²²³⁶ Aydın, “mevkuf”, 29/437-438.

mine's-sünneti kezâ" gibi ifadeler de rivayeti *hükmen merfu* kılar.²²³⁷ Tâbiînden de nakledilen hükmen merfu diyebileceğimiz rivayetler mevcuttur. Ancak hükmen merfu rivayetlerin tespitinin kolay olmadığını ifade etmek gerekir. Hükmen merfu hadislerden bazıları şöyle gelmiştir:

Birinci örnek:

514 - حَدَّثَنَا أَحْمَدُ بْنُ رَوْحٍ حَدَّثَنَا عَبْدُ اللَّهِ بْنُ حُبَيْقٍ قَالَ: سَمِعْتُ يُوسُفَ بْنَ أَسْبَاطٍ رَحِمَهُ اللَّهُ يَقُولُ: تَجْتَمِعُ مَلَائِكَةُ اللَّيْلِ وَمَلَائِكَةُ النَّهَارِ فِي صَلَاةِ الظُّهْرِ وَصَلَاةِ الْعَصْرِ فَتَرْتَفِعُ مَلَائِكَةُ اللَّيْلِ وَتَبْقَى مَلَائِكَةُ النَّهَارِ فَيَقُولُ رَبُّهُمْ تَبَارَكَ وَتَعَالَى: مَلَائِكَتِي مَاذَا تَرَكَتُمْ عِبَادِي يَعْمَلُونَ فَيَقُولُونَ: أَتَيْنَاهُمْ وَهُمْ يُصَلُّونَ وَتَرَكْنَاهُمْ وَهُمْ يُصَلُّونَ وَفِيهِمْ عَبْدُكَ لَمْ تُنْعِمْ عَلَيْهِ بِنِعْمَةٍ إِلَّا عَلِمَ أَنَّهَا مِنْكَ فَيُوجِي اللَّهُ عَزَّ وَجَلَّ إِلَيْهِمْ: زِيدُوا عَبْدِي فِي النِّعَمِ. قَالَ: فَيَزِيدُونَهُ فَيَقُولُونَ: رَبَّنَا قَدْ أَنْتَهَى الْمَزِيدُ فَيُوجِي اللَّهُ عَزَّ وَجَلَّ إِلَيْهِمْ كَيْفَ وَجَدْتُمْ عَبْدِي؟ فَيَقُولُونَ: وَجَدْنَاهُ شَاكِرًا فَيُوجِي اللَّهُ عَزَّ وَجَلَّ إِلَيْهِمْ: أَنْقِصُوا عَبْدِي وَابْتَلَوْهُ فَيَقُولُونَ: رَبَّنَا قَدْ أَنْتَهَى الْبَلَاءُ فَيَقُولُ: كَيْفَ وَجَدْتُمْ عَبْدِي فَيَقُولُونَ: وَجَدْنَاهُ صَابِرًا فَيَقُولُ: أَكْتُبُوهُ مِمَّنْ لَا يُبَدِّلُ وَلَا يُغَيِّرُ حَتَّى يُلْقَانِي

Yûsuf b. Esbât (ö. 195/810) şöyle demiştir: “Gece ve gündüz melekleri öyle ve ikinci namazlarında bir araya gelirler. Gece melekleri (Yüce Allah’ın huzuruna) yükselir, gündüz melekleri de (kulları izlemek için yerde) kalırlar. Yüce Allah yükselen meleklerle (bildiği halde kulunun durumundan sorar): ‘Meleklerim! (Kullarımı) ne yapıyor oldukları halde bıraktınız.’ Melekler: ‘Onları vardığımızda namaz kılarken bulduk, ayrılırken de namaz kılarken terkettik. Onlar arasında her bir kulun, verdiği nimeti senden bilir.’ Allah onlara: ‘Kulumun nimetlerini artırın’ diye vahyeder. Onlar da (o kulun nimetini) artırırılar. Melekler: ‘Ey Rabbimiz! Mezîd’e varıncaya kadar artırdık derler.’ Allah meleklerle: ‘(Nimetlere gark olunca) kulumu nasıl buldunuz’ der. Melekler: ‘Şükreden (bir kul) olarak bulduk’ derler. Yüce Allah: ‘(Bu sefer) kulumun nimetlerini noksan edin ve ona bir bela/musibet verin’ diye vahyeder. Melekler: ‘Ey Rabimiz! Onlara musibet verdik’ derler. Allah: ‘Kulumu (musibet içinde iken) nasıl buldunuz’ diye sorar. Onlar da sabreden (bir kul) olarak bulduk’ derler. Yüce Allah: ‘Bu kulumu, bana kavuşuncaya kadar, hakkında tebdil ve tağyir edilmeyecek kullarım arasında yazınız’ der.”²²³⁸ Rivayet Yûsuf b. Esbât tarafından söylenmiş gibi nakledilmiştir. Yani şeklen *mevkuf* bir rivayet olarak görünmektedir. Hâlbuki Yûsuf b.

²²³⁷ Uğur, *Ansiklopedik Hadis Terimleri Sözlüğü*, 133.

²²³⁸ Ebü’ş-Şeyh, *Kitâbü’l-Azame*, 3/992 (H no: 514).

Esbât tebe-i tâbiîn neslinden olup Hz. Peygamber'i (sav) görmesi mümkün değildir. Ancak rivayet metni merfu olup mevsulen rivayet edilmiştir. Bu sebeple Yûsuf b. Esbât'ın bu rivayeti *hükmen merfu* hadisine örnek olmuş oluyor.

İkinci örnek:

695 - حَدَّثَنَا مُحَمَّدُ بْنُ يَحْيَى حَدَّثَنَا أَحْمَدُ بْنُ ثَابِتٍ حَدَّثَنَا عَبْدُ الْوَهَّابِ النَّخَعِيُّ عَنْ عَسَلِ بْنِ سُفْيَانَ عَنْ عَطَاءٍ عَنْ أَبِي هُرَيْرَةَ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُ قَالَ: مَا طَلَعَ النَّجْمُ ذَاتَ غَدَاةٍ قَطُّ إِلَّا رُفِعَتْ كُلُّ آفَةٍ وَعَاهَةٍ أَوْ خَفَّتْ

Ebû Hüreyre (ra) şöyle demiştir: “Yıldız(lar)ın doğduğu/göründüğü hiçbir sabah/gün yoktur ki her türlü afet ve musibet kaldırılmış ya da hafifletilmiş olmasın!”²²³⁹ Bu içerikteki manaları söylemek o günkü şartlarda Ebû Hüreyre'nin kendiliğinden bilmesi imkânsızdır. Dolayısıyla bu sözü Hz. Peygamber'den duymuş olmalıdır. Ancak söz nakledilirken Hz. Peygamber'e ref' edilmemiştir. Bakıldığında mevkuf olan bu rivayet aslında merfudur. Nitekim bu rivayet çeşitli eserlerde yine Ebû Hüreyre tarafından merfu olarak da nakledilmiştir.²²⁴⁰ Ebü's-Şeyh aşağıdaki rivayeti zikrederek rivayetin merfu olduğunu göstermiştir:

696 - حَدَّثَنَا أَبُو بَكْرِ بْنُ يَعْقُوبَ قَالَ: حَدَّثَنَا شُعَيْبُ بْنُ الصَّرِيْفِيِّ حَدَّثَنَا مُصْعَبُ بْنُ الْمِقْدَامِ حَدَّثَنَا دَاوُدُ الطَّائِيُّ عَنْ أَبِي خَنِيفَةَ عَنْ عَطَاءٍ عَنْ أَبِي هُرَيْرَةَ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُ قَالَ: قَالَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ: إِذَا ارْتَفَعَتِ النُّجُومُ رُفِعَتِ الْعَاهَةُ عَنْ كُلِّ بَلَدٍ

Ebû Hüreyre'den (ra) nakledildiğine göre Rasûlullah (sav) şöyle demiştir: “Yıldızların görüldüğü her bir beldeden musibet kaldırılmıştır.”²²⁴¹ Rivayet mana olarak İbn Ömer tarafından da merfu olarak nakledilmiştir. Orada yıldızdan muradın Süreyyâ yıldızı olduğu ifade edilmiştir.²²⁴² Dolayısıyla örnek olarak verilen rivayet *hükmen merfu* olarak kabul edilmelidir.

²²³⁹ Ebü's-Şeyh, *Kitâbü'l-Azame*, 4/1219 (H no: 695).

²²⁴⁰ Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, (H no: 8495); Ukaylî, *ed-Duaîfâ*, 3/426; Tahâvî, *Şerhu müşkili'l-âsâr*, (H no: 2287).

²²⁴¹ Ebü's-Şeyh, *Kitâbü'l-Azame*, 4/1220 (H no: 696).

²²⁴² Ebü's-Şeyh, *Kitâbü'l-Azame*, 4/1222 (H no: 697).

Üçüncü örnek:

961 - حَدَّثَنَا الْوَلِيدُ حَدَّثَنَا مُحَمَّدُ بْنُ النَّصْرِ حَدَّثَنَا بَكْرٌ حَدَّثَنَا قَيْسٌ عَنْ سِمَاكِ عَنْ شَيْخٍ مِنْ بَنِي أَسَدٍ قَالَ: سَأَلَ رَجُلٌ عَلِيَّ بْنَ أَبِي طَالِبٍ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُ: أَرَأَيْتَ ذَا الْقَرْنَيْنِ كَيْفَ اسْتَطَاعَ أَنْ يَبْلُغَ الْمَشْرِقَ وَالْمَغْرِبَ قَالَ: سُحَّرَتْ لَهُ السَّحَابُ وَمُدَّتْ لَهُ الْأَسْبَابُ وَبُسِطَ لَهُ النُّورُ وَكَانَ اللَّيْلُ وَالنَّهَارُ عَلَيْهِ سَوَاءً

Bir zat Ali b. Ebî Tâlib'e (ra) “Zülkarneyn doğu ve batıya nasıl ulaşabildi, görüşün nedir?” diye sordu. O da “Bulutlar ona boyun eğdirildi, ona imkânlar genişletildi, onun için nur saçıldı, gece ve gündüz onun için bir oldu” dedi.²²⁴³ Rivayetin isnadında yer alan Bekr b. Bekkâr “zayıf” olarak değerlendirilmiştir.²²⁴⁴ Şeyh olarak zikredilen ravi mübhem bir kimsedir. Dolayısıyla rivayetin isnadı zayıftır. Hz. Ali (ra) bu tarihî bilgiyi ya Ehl-i kitap'tan birisinden duymuştur ya da Hz. Peygamber'den (sav) işitmiştir. Hz. Peygamber'den (sav) duymuşsa bu rivayet *hükmen merfu* olmalıdır.

34 - حَدَّثَنَا عَلِيُّ بْنُ إِسْحَاقَ حَدَّثَنَا حُسَيْنُ الْمَرْوَزِيُّ عَنْ ابْنِ الْمُبَارَكِ حَدَّثَنَا إِسْمَاعِيلُ بْنُ مُسْلِمٍ عَنْ أَبِي الْمُتَوَكِّلِ النَّاجِيِّ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُ أَنَّ نَبِيَّ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ قَامَ ذَاتَ لَيْلَةٍ بِآيَةٍ مِنَ الْقُرْآنِ يُكْرَرُهَا عَلَى نَفْسِهِ

Ebü'l-Mütevekkil en-Nâcî'den (ra)²²⁴⁵ nakledildiğine göre Hz. “Peygamber (sav) Kur'ân'dan bir ayeti kendi kendine tekrar ederek tam bir geceyi ihya etmiştir.”²²⁴⁶ Hz. Peygamber'in (sav) fiilî bir sünnetini nakleden Ali b. Dâvûd en-Nâcî el-Basrî 108/727 senesinde vefat eden tâbiîn neslinden bir âlimdir. Bu anlattıklarını ashaptan duymuş olmalıdır. Rivayet metni Hz. Peygamber'den (sav) söz ettiği için hükmen merfu olmaktadır.

²²⁴³ Ebü's-Şeyh, *Kitâbü'l-Azame*, 4/1448 (H no: 961).

²²⁴⁴ Ebü's-Şeyh, *Kitâbü'l-Azame*, 4/1449.

²²⁴⁵ Tam adı Ali b. Dâvûd en-Nâcî el-Basrî'dir (ö. 108/727). Künyesi ile meşhur, sika bir ravidir. Bkz. Zehebî, *Siyer*, 5/9.

²²⁴⁶ Ebü's-Şeyh, *Kitâbü'l-Azame*, 1/256 (H no: 34). Aynı rivayet *ez-Züh'd*'de şöyle geçmektedir: (أَخْبَرَنَا أَيُّضًا: يَغْنِي) (إِسْمَاعِيلُ عَنْ أَبِي الْمُتَوَكِّلِ النَّاجِيِّ أَنَّ نَبِيَّ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ قَامَ ذَاتَ لَيْلَةٍ بِآيَةٍ مِنَ الْقُرْآنِ يُكْرَرُهَا عَلَى نَفْسِهِ) Bkz. Ebû Abdîrrahmân Abdullah b. el-Mübârek et-Türkî el-Mervezî, *ez-Züh'd ve'r-rekâik*, thk. Habîbürrahmân el-A'zamî (Beyrût: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1419), 74 (H no: 104).

Dördüncü örnek:

1008 - حَدَّثَنَا أَبُو يَحْيَى حَدَّثَنَا سَهْلٌ حَدَّثَنَا مَحْبُوبٌ عَنْ طَلْحَةَ عَنْ عَطَاءٍ عَنْ ابْنِ عَبَّاسٍ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُمَا قَالَ: خَلَقَ اللَّهُ تَعَالَى عَزَّ وَجَلَّ آدَمَ عَلَيْهِ السَّلَامُ مِنْ أَدِيمِ الْأَرْضِ جَمِيعِهَا مِنْ أَسْوَدِهَا وَأَحْمَرِهَا وَأَبْيَضِهَا وَطَيِّبِهَا وَلَيْنِهَا وَغَلِيظِهَا وَسَبَاحِهَا فَكُلُّ ذَلِكَ أَنْتَ رَأِ فِي وَلَدِهِ

İbn Abbâs (ra) şöyle demiştir: “Yüce Allah, Âdem’i (as) siyah, kırmızı, beyaz; temiz, yumuşak, sert ve killi (yerinden seçilerek) yerin kabuğundan yaratmıştır. Bütün bunları sen Âdem’in neslinde görüyorsun!”²²⁴⁷ Rivayet mevkuf olarak görülmektedir. Ancak bu tür bilgilerin vahye dayanmadan bilinmesi imkânsızdır. Bu bakımdan İbn Abbâs (ra) bu haberi Hz. Peygamber’den (sav) duymuş olmalıdır. *Kitâbü’l-Azame*’de zikredilen 1002 nolu Ebû Mûsâ el-Eş’arî’den (ra) nakledilen merfu rivayet de bunu teyit etmektedir. Bu bakımdan rivayet *hükmen merfu* hadise örnektir.

4.8.2 Mevkûf Hadisler

Mevkuf hadis “sahâbenin söz, fiil ve takrirlerine dair rivâyetler” şeklinde tarif edilmiştir.²²⁴⁸ Bir ravinin “falan sahabî şöyle dedi, şunu yaptı, yanında şöyle bir olay meydana gelince sesini çıkarmadı” gibi sözlerle naklettiği rivâyetler *mevkuf* kabul edilir. Sahâbînin kim olduğu konusunda çeşitli tanımlar yapılmıştır. İbn Hacer sahâbîyi “Hz. Peygamber’e (sav) mümin olarak erişen ve Müslüman olarak ölen kimse” şeklinde tarif etmiştir.²²⁴⁹ Sahâbe nesli Hz. Peygamber’i (sav) dünya gözüyle görme ve onunla hemhâl olma bahtiyarlığına erişmiş kimselerdir. Vahyin inişine tanıklık etmişlerdir. Dinin Hz. Peygamber (sav) tarafından nasıl tesis edildiğini görmüşler, onun gözetiminde İslâm’ı yaşayarak bir nevi dini anlama ve uygulamada temsil hüviyeti elde etmişlerdir. Hz. Peygamber (sav) onlar için “Ashâbım yıldızlar gibidir, hangisine uysanız hidayet bulursunuz” buyurmuştur.²²⁵⁰ Birçok ayette ve hadiste sahâbenin faziletine dair bilgi ve işaret vardır.²²⁵¹ Sahâbe kavli, itikâdî ve amelî mezheplerde hüccet olarak kabul edilir. Bu açıdan mevkuf rivâyetler Ebû’s-Şeyh

²²⁴⁷ Ebû’s-Şeyh, *Kitâbü’l-Azame*, 5/1547 (H no: 1008).

²²⁴⁸ Ebû Şehbe, *el-Vasît*, 204.

²²⁴⁹ İbn Hacer, *el-İsâbe*, 1/6. Efendioğlu, “sahâbe”, 35/491-500.

²²⁵⁰ Ebû Bekr Ahmed b. el-Hüseyn el-Beyhakî, *el-Medhal ile’s-Süneni’l-kübrâ*, thk. Muhammed Dıyâurrahmân el-A’zamî (Kuveyt: Dâru’l-Hulefâ), 163.

²²⁵¹ Sahîh-i Buhârî’nin “Kitâbü fedâilü ashâbi’n-nebî” ve “Kitâbü menâkıbi’l-ensâr” bölümleri sahâbenin üstünlüklerine ayrılmıştır.

tarafından önemli görülmüştür ve bâblara örnek olarak seçilmiştir. Sahâbeden gelen rivâyetler dinî ve dünyevî alanla ilişkili olabilir. *Kitâbü'l-Azame*'de dünyevî, uhrevî ve gaybî konulara dair mevkuf rivâyetlerin olduğu dikkat çekmektedir. Hz. Peygamber'in (sav) geçmiş topluluklar hakkında söylemiş olduğu sözlerin vahiy kaynaklı olduğu kabul edilebilir. Ancak sahâbenin geçmiş ümmetlere, gelecek olaylara ve ahirete dair rivâyetleri nereden ve kimden aldıkları, bu bilgilere nasıl muttali oldukları konusu önemli bir problem olarak karşımıza çıkmaktadır. Mevkuf rivâyetlerin dinî meselelerde mutlak delil olup olamayacağı meselesi de ihtilaflı bir konudur. Muhaddislerin çoğunluğuna göre *sahâbe kavli* mutlak hüccet kabul edilmemektedir.²²⁵² Sahâbe kavli *sahih*, *hasen* ve *zayıf* olabilir. Bu yönüyle merfu rivâyetlerde olduğu gibi *sahih* olmayanların hüccet kabul edilmeyeceği açıktır. İmam Mâlik, eski görüşünde Şâfiî, bir rivâyete göre Ahmed b. Hanbel, İshâk b. Râhûye gibi müçtehit imamlarla, Cessâs, Serahsî ve Pezdevî'nin de içinde bulunduğu Hanefî usulcülerinin büyük bir kısmı ve Mu'tezile'den Ebû Ali el-Cübbâi sahâbe kavlini delil sayarken, bazı Hanefiler, yeni görüşünde İmam Şâfiî, bir rivâyete göre Ahmed b. Hanbel, Hanbelî usulcülerden İbn Akîl ile Mu'tezile ve Eş'arîler'in çoğunluğu mevkuf rivâyetlerin delil olarak kabul edilemeyeceği düşüncesindedirler.²²⁵³

Ebü's-Şeyh, ağırlıklı olarak itikâdî konulara ayırdığı *Kitâbü'l-Azame*'sinde çok sayıda *mevkuf* rivayetlere yer vermiştir. Anlaşılan o, mevkuf ve maktu rivayetleri itikâdî meselelere hüccet olarak delil getirmesini bir problem olarak görmemektedir. Ebü's-Şeyh, rivayetlerin sıhhati konusunda da tesâhül göstermiştir. Zayıf ve hatta mevzu olan mevkuf rivâyetler naklederek bunları konulara hüccet olarak getirmekten sakınmamıştır. Bu sebepten Ebü's-Şeyh en ağır eleştirilere maruz kalmıştır.²²⁵⁴ Ebü's-Şeyh *Kitâbü'l-Azame*'de, çeşitli konulara dair 236 kadar *mevkuf* rivâyete yer vermiştir. En çok sözü aktarılan sahâbe İbn Abbâs, Abdullah b. Mes'ûd gibi sahâbîler olduğu görülmektedir. Mevkuf rivâyetlerden bazı örnekler şöyledir:

²²⁵² Cemâlüddîn Kâsimî, *Kavâidü't-tahdis*, 130; Ay, Ebü's-Şeyh el-İsfahani'nin *Kitâbü'l-Azame*'sindeki Rivâyetlerin Değerlendirilmesi, 94.

²²⁵³ Yunus Apaydın, "sahabe kavli", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2008), 35/502; Çakan, *Hadis Usulü*, 119-120; Ay, Ebü's-Şeyh el-İsfahani'nin *Kitâbü'l-Azame*'sindeki Rivâyetlerin Değerlendirilmesi, 94-95.

²²⁵⁴ Zehebi, *Siyer*, 16/279.

Birinci örnek:

73 - حَدَّثَنَا الْوَلِيدُ حَدَّثَنَا أَبُو سَعِيدٍ الْكِسَائِيُّ حَدَّثَنَا مِنْجَابٌ حَدَّثَنَا بِشْرٌ عَنْ أَبِي رَوْحٍ عَنِ الضَّحَّاكِ عَنِ ابْنِ عَبَّاسٍ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُمَا فِي قَوْلِهِ عَزَّ وَجَلَّ مَا لَكُمْ لَا تَرْجُونَ لِلَّهِ وَقَارًا قَالَ: لَا تَعْلَمُونَ عَظَمَتَهُ

İbn Abbâs (ra) “Size ne oluyor ki Allah’ın büyüklüğünü kabul etmiyorsunuz?”²²⁵⁵ meâlindeki ayetin tefsiri ile ilgili olarak şöyle demiştir: “Size ne oluyor ki Allah’ın azametini bilmiyorsunuz!”²²⁵⁶ Tefsir ile alakalı Abdullah b. Abbâs’ın (ra) mevkuf bir rivayetidir.²²⁵⁷

İkinci örnek:

564 - حَدَّثَنَا إِبْرَاهِيمُ حَدَّثَنَا نَصْرُ بْنُ عَلِيٍّ حَدَّثَنَا أَبُو أَحْمَدَ عَنْ إِسْرَائِيلَ عَنْ أَبِي إِسْحَاقَ عَنْ هُبَيْرَةَ عَنْ عَلِيٍّ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُ قَالَ: اسْمُ السَّمَاءِ الدُّنْيَا رَقِيعٌ وَاسْمُ السَّابِعَةِ الضَّرَّاحُ

Hız. Ali (ra) şöyle demiştir: “Dünya semasının ismi Rekî’, yedinci semanın ismi de Durrâh’dır.”²²⁵⁸ Rivayet, Hız. Ali’nin (ra) kavli olduğundan *mevkuf* bir hadistir.²²⁵⁹

Üçüncü örnek:

1190 - حَدَّثَنَا الْبَرَاءُ حَدَّثَنَا بُدَّارٌ حَدَّثَنَا أَبُو أَحْمَدَ حَدَّثَنَا إِسْرَائِيلُ عَنْ مَنْصُورٍ عَنْ إِبْرَاهِيمَ عَنْ عَلْقَمَةَ عَنْ عَبْدِ اللَّهِ رَضِيَ اللَّهُ تَعَالَى عَنْهُ قَالَ: كُنَّا نَسْمَعُ تَسْبِيحَ الطَّعَامِ وَهُوَ يُؤْكَلُ

²²⁵⁵ Nüh, 71/13.

²²⁵⁶ Ebü’s-Şeyh, *Kitâbü’l-Azame*, 1/340 (H no: 73).

²²⁵⁷ 2, 25, 26, 42, 44, 69, 73, 75, 82, 92, 96, 134, 135, 158, 167, 170, 186, 196, 210, 212, 216, 217, 219, 221, 223, 226, 227, 235, 236, 239, 241, 256, 363, 404, 409, 411, 432, 442, 457, 460, 497, 511, 526, 545, 550, 554, 559, 574, 599, 614, 619, 622, 630, 641, 650, 668, 674, 680, 682, 683, 685, 687, 703, 709, 713, 721, 732, 743, 746, 750, 757, 759, 760, 762, 769, 771, 774, 776, 778, 792, 794, 825, 834, 838, 842, 843, 847, 850, 853, 862, 867, 868, 877, 879, 881, 884, 889, 890, 897, 898, 910, 912, 925, 928, 930, 978, 980, 990, 1004, 1008, 1009, 1010, 1012, 1027, 1036, 1047, 1048, 1079, 1098, 1119, 1131, 1132, 1139, 1146, 1149, 1159, 1195, 1206, 1234, 1240, 1271, 1277, 1280 nolu rivayetler Abdullah b. Abbâs’dan (ra) nakledilen mevkuf hadislerdir.

²²⁵⁸ Ebü’s-Şeyh, *Kitâbü’l-Azame*, 3/1046 (H no: 564).

²²⁵⁹ 255, 408, 548, 564, 638, 689, 698, 707, 711, 767, 768, 790, 795, 902, 927, 961, 962 nolu rivayetler Hız. Ali’den (ra) mevkuf olarak nakledilmiştir.

Abdullah b. Mes'ûd (ra)²²⁶⁰ şöyle demiştir: “Biz yemek yenilirken yemekten gelen tesbih sesini duyardık.”²²⁶¹ Ashâbın ulularından Abdullah b. Mes'ûd'un (ra) kerametini açıklayan bir mevkuf rivayettir.²²⁶²

4.8.3 Maktû Hadisler

Maktu hadis “tâbiîn yahut tebeu't-tâbiînden birinin söz veya fiili ya da isnadı onlara kadar varmakla birlikte daha ileri gidilemeyen hadis” şeklinde tanımlanmıştır. Buna göre sahâbeden sonra gelen neslin söz ve fiillerinin de bir hadis çeşidi olarak kabul edildiği görülmektedir.²²⁶³ Hz. Peygamber'in (sav) sahâbe ve arkadan gelen nesli övmesi, onlara bir karizma kazandırmış ve onlardan nakledilen bilgilere de bir değer atfetmiştir. Hz. Peygamber (sav) “Ümmetimin en hayırlı nesli, benim zamanımda yaşayanlardır. Sonra onları takip edenler, daha sonra da bunların peşinden gelenlerdir”²²⁶⁴ buyurarak ilk üç nesli (sahâbe, tâbiîn ve tebeu't-tâbiîn) diğer nesillerden farklı saymıştır. Bu nedenle bu zevatin sözleri ve davranışları diğer sıradan insanların söz ve davranışlarından ayrı olarak özel bir değerlendirmeye ve ilgiye tabi tutulmuştur. Bu hususiyetin, bu tarihlerde yaşayan herkese ait olduğu anlaşılmamalıdır. Sözleri ve davranışları dikkatle takip edilenler; ilmî hüviyetleri, ahlâkî üstünlükleri ve olgun kişilikleriyle kendilerini kabul ettiren, yaşadıkları dönemde sorumluluklar üstlenen, söz ve davranışlarıyla İslâm'ı temsil eden kimseler olduğu bilinmelidir.

“Eser” diye de anılan *maktu hadis* kavli ve fiilî olmak üzere ikiye ayrılır.²²⁶⁵ Maktu hadis, isnad yönünden muttasıl ve munkatı' olabileceği gibi metnin durumuna ya da senedinde yer alan ravilerin adâlet ve zaptına göre de *sahih*, *hasen* veya *zayıf* da olabilir. Âlimlerin genel kanaatine göre *maktu hadis* dinî konularda bağlayıcı bir delil sayılmaz. Ebû Hanîfe'nin Hz. Peygamber'den (sav) gelen hadisleri baş üstünde tutmakla beraber ashâbın ihtilaf ettiği görüşlerden dilediğini alacağını, tâbiînden

²²⁶⁰ 111, 144, 147, 203, 279, 565, 598, 600, 633, 637, 661, 1006, 1189, 1190 nolu rivayetler Abdullah b. Mes'ûd'dan (ra) mevkuf olarak nakledilmiştir.

²²⁶¹ Ebü's-Şeyh, *Kitâbü'l-Azame*, 5/1725 (H no: 1190).

²²⁶² 111, 144, 147, 203, 279, 565, 598, 600, 633, 637, 661, 1006, 1189, 1190 nolu rivayetler Abdullah b. Mes'ûd'dan (ra) mevkuf olarak nakledilmiştir.

²²⁶³ Mehmed Efendioğlu, “maktu”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2003), 27/457-458.

²²⁶⁴ Buhârî, “Fedâilü Ashâbi'n-Nebî”, 1 (H no: 3651); Müslim, “Fedâilü's-Sahâbe”, 52 (H no: 2535/214).

²²⁶⁵ Efendioğlu, “maktu”, 27/457-458.

nakledilen rivâyetlere bağlı kalmayacağını, kendisinin de onlar gibi içtihatla bulunacağını söylemesi, onun *maktu* hadisi bağlayıcı olmayan bir delil kabul ettiğini göstermektedir.²²⁶⁶ İslâmî eserlerin pek çoğunda *maktu* hadise rastlamak mümkünse de bunlar özellikle Abdürrezzâk es-San'ânî ve İbn Ebî Şeybe'nin musannefleri, İbn Ebî Hâtim ve Taberî'nin tefsirlerinde daha çok yer almıştır.²²⁶⁷ Ebü's-Şeyh de *Kitâbü'l-Azame*'sinde *maktu* rivâyete çokça yer vermiştir. Rivâyetlerin yarısından fazlası *maktu* rivâyetlerden teşekkül etmiştir.

Ebü's-Şeyh, *maktu* rivâyetleri *Kitâbü'l-Azame*'ye alması ve konulara delil olarak getirmesi, muhaddislerin bu konudaki genel yaklaşımına uyduğunu göstermektedir. Ebü's-Şeyh, itikâdî konulara sahâbe kavlini hüccet olarak delil getirdiği gibi *maktu* rivâyetleri de delil olarak getirmiştir. Ancak bu rivâyetlerin bazılarının *zayıf*, *mevzu* ve *isrâiliyat* içermesi tenkit edilmesine neden olmuştur. *Kitâbü'l-Azame*'de 670 kadar *maktu* rivâyet geçmektedir. Bu kitabın yarısından fazlasının *maktu* rivâyetlerle derlendiğini göstermektedir. *Maktu* rivâyetlerde en fazla Alkame b. Kays (ö. 62/682), Mesrûk b. Ecda', Kâdî Şureyh (ö. 80/699), Saîd b. el-Müseyyeb (ö. 94/713), İbrahîm en-Nehaî (ö. 96/714), Mücâhid b. Cebr (ö. 103/721), Şa'bî (ö. 104/722), Hasan el-Basrî (ö. 110/728) gibi kimselerin adı geçmektedir.²²⁶⁸ Mezkûr tâbiîlerle ve onlardan ilim alan tebe-i tâbiînin *maktu* rivâyetlerinin delil olarak kullanılabileceği ifade edilmiştir. Onların söz ve fiillerini, zamanımızın mahkeme içtihatları gibi bağlayıcı yönü bulunan yorumlar olarak görülebilir.²²⁶⁹ *Maktu* rivâyetlerden bazıları şöyledir:

Birinci örnek:

54 - حَدَّثَنَا إِبْرَاهِيمُ بْنُ مُحَمَّدٍ بْنُ الْحَسَنِ حَدَّثَنَا أَحْمَدُ بْنُ سَعِيدٍ حَدَّثَنَا ابْنُ وَهْبٍ أَخْبَرَنِي عَبْدُ اللَّهِ بْنُ عَيَّاشٍ عَنْ يَزِيدَ بْنِ قُوَيْرٍ عَنْ كَعْبٍ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُ قَالَ: مَنْ أَرَادَ أَنْ يَبْلُغَ شَرَفَ الْآخِرَةِ فَلْيُكْثِرِ التَّفَكُّرَ يَكُنْ عَالِمًا

Ka'bü'l-Ahbâr (ra) şöyle demiştir: “Kim ahiret şerefine kavuşmak isterse çok tefekkür etsin, ilim sahibi olsun.”²²⁷⁰ Ka'bü'l-Ahbâr Hz. Ömer (ra) zamanında Müslüman olmuş, Yahudi asıllı bir âlimdir. Hz. Peygamber'i (sav) göremediğinden (muhadram)

²²⁶⁶ Efendioğlu, “maktu”, 27/457-458.

²²⁶⁷ Efendioğlu, “maktu”, 27/457-458.

²²⁶⁸ Efendioğlu, “maktu”, 27/457-458.

²²⁶⁹ Efendioğlu, “maktu”, 27/457-458.

²²⁷⁰ Ebü's-Şeyh, *Kitâbü'l-Azame*, 1/310 (H no: 54).

tâbiîn neslinden sayılmıştır. Onun bu kavli maktu bir hadistir. *Kitâbü'l-Azame*'de Ka'bü'l-Ahbâr'dan 30 civarında rivayet bulunmaktadır.

İkinci örnek:

283 - قَالَ جَدِّي: وَأَخْبَرَنِي أَبُو يَعْقُوبَ الْمَرْزُوقِيُّ حَدَّثَنَا رَوْحُ حَدَّثَنَا الْعَوَّامُ بْنُ حَوْشَبٍ عَنْ مُجَاهِدٍ رَجَمَهُ اللَّهُ تَعَالَى قَالَ: بَيَّنَّ الْمَلَائِكَةُ وَبَيَّنَّ الْعَرْشُ سَبْعُونَ أَلْفَ جَابٍ مِنْ نُورٍ

Mücâhid (rh) şöyle demiştir: “Melekler ile arş arasında yetmiş bin nur perdesi vardır.”²²⁷¹ Rivayet tâbiînin önde gelen büyük müfessirlerinden olan Mücâhid'dendir.²²⁷² Onun bu kavli maktu bir hadistir. *Kitâbü'l-Azame*'de Mücâhid'den 60 civarında rivayet bulunmaktadır.²²⁷³

Üçüncü örnek:

1038 - حَدَّثَنَا عَبْدُ الْعَفَّارِ الْجُمَيْي حَدَّثَنَا الْمُسَيْبُ بْنُ وَاصِحٍ حَدَّثَنَا خَلْفُ بْنُ تَمِيمٍ عَنِ الْمُبَارِكِ بْنِ فَضَالَةَ عَنِ الْحَسَنِ رَجَمَهُ اللَّهُ تَعَالَى قَالَ: آدَمُ أَصْلُ الْإِنْسِ وَإِبْلِيسُ أَصْلُ الْجِنِّ

Hasan el-Basrî (rh) şöyle demiştir: “Âdem (as) insan(lar)ın aslı, İblîs de cin(ler)in aslıdır.”²²⁷⁴ Hasan el-Basrî (ö. 110/728) tâbiîn neslinden meşhur âlim ve zâhid bir zattır.²²⁷⁵

Kelâm-ı Kibâr

Ebü's-Şeyh'in konulara delil olarak zikrettiği kaynaklardan biri de çeşitli sâlih ve zâhidlerin sözleridir. Yüce Allah Kur'ân-ı Kerîm'inde وَالسَّابِقُونَ الْأَوَّلُونَ مِنَ الْمُهَاجِرِينَ وَالْأَنْصَارِ وَالَّذِينَ اتَّبَعُوهُمْ بِإِحْسَانٍ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُمْ وَرَضُوا عَنْهُ “Muhâcir ve ensârın ilkleri ile onlara

²²⁷¹ Ebü's-Şeyh, *Kitâbü'l-Azame*, 2/693 (H no: 283).

²²⁷² Tam adı Ebü'l-Haccâc Mücâhid b. Cebr el-Mekkî el-Mahzûmî'dir. Abdullah b. Abbâs'dan ilim aldı. Kırâat âlimlerinden İbn Kesîr ve Ebü Amr ondan istifade etmiştir. 103/721'de 82 yaşında vefat etti. Bkz. Muhammed Fatih Kesler, “Mücâhid b. Cebr”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2020), 31/441.

²²⁷³ 94, 150, 209, 218, 248, 249, 269, 276, 280, 281, 283, 301, 340, 369, 370, 412, 421, 422, 423, 424, 433, 434, 458, 462, 463, 467, 487, 490, 492, 542, 547, 549, 555, 557, 558, 566, 616, 636, 670, 672, 681, 691, 700, 712, 744, 797, 809, 854, 863, 883, 895, 1014, 1024, 1056, 1124, 1133, 1158, 1174, 1179, 1200, 1213, 1236 nolu rivayetler ondan nakledilmiştir.

²²⁷⁴ Ebü's-Şeyh, *Kitâbü'l-Azame*, 5/1572 (H no: 1038).

²²⁷⁵ 13, 37, 62, 93, 97, 98, 133, 165, 177, 319, 441, 459, 474, 546, 551, 620, 676, 686, 733, 758, 761, 824, 852, 970, 1020, 1038, 1129, 1145, 1193, 1202, 1214 nolu rivayetler Hasan el-Basrî'den maktu hadis olarak gelen rivayetlerdir.

güzel bir şekilde uyanlardan Allah razı olmuştur, onlar da Allah'tan razıdırlar”²²⁷⁶ buyurmaktadır. Ayette ashâb-ı kirâm ve “onları güzel bir şekilde izleyenler” övülmektedir. Hz. Peygamber'den (sav) sonra gelen nesil selef-i sâlihîn olarak adlandırılmıştır. Bu zatlar içinde âlim, fakîh, kâri, muhaddis ve müfessir olarak adlandırılanlar olduğu gibi sâlih, zâhid, âbid, abdâl, evliyâ ve asfiyâ olarak bilinenler ve öylece isimlendirilenler de olmuştur.²²⁷⁷ Hikmet ehli olan ve ümmetin övgü ve saygısını kazanan bu zatların bilgi ve hikmet içeren kimi söz ve davranışları ümmet arasında yayılmış, ilim ve sohbet meclislerinde, çeşitli eserlerde zikredilir olmuştur. Özellikle tefsir ve ahlak ağırlıklı eserlerde hikmet ehlinin akvâl ve ahvâli örnek olarak verilmiştir. Bu tarz rivayetler Ebû Nuaym'ın *Hilyetü'l-evliyâ*, Ebû Tâlib el-Mekkî'nin (ö. 386/996) *Kûtü'l-kulûb*, Mâverî'nin (ö. 450/1058) *Edebü'd-dünyâ ve'd-dîn*, Gazzâlî'nin (ö. 505/1111) *İhyâ-i Ulûmi'd-Din*, Şa'rânî'nin (ö. 973/1565) *Tenbîhü'l-muğterrîn* adlı eserlerinde sıkça kullanıldığı görülür. Ebü's-Şeyh hikmet sahibi zatların bilgi ve tecrübelerine yer vermiştir. Bazıları araştırmacıların *Kitâbü'l-Azame*'yi sûfî kitaplar arasında değerlendirmesi bu sebepten olmalıdır.

Birinci örnek:

47 - حَدَّثَنَا عَبْدُ اللَّهِ بْنُ مُحَمَّدٍ بْنِ الْعَبَّاسِ حَدَّثَنَا سَلَمَةُ حَدَّثَنَا سَهْلُ بْنُ عَاصِمٍ قَالَ: سَمِعْتُ فَضَيْلاً يَقُولُ: كَلَامُ الْمُؤْمِنِ حَكْمٌ وَصَمْتُهُ تَفَكُّرٌ وَنَظَرُهُ عِبْرَةٌ إِذَا كُنْتَ كَذَلِكَ لَمْ تَزَلْ فِي الْعِبَادَةِ ثُمَّ قَرَأَ: وَمَا خَلَقْتُ الْجِنَّ وَالْإِنْسَ إِلَّا لِيَعْبُدُونِ

Fudayl b. İyâz (rh) şöyle demiştir: “Müminin sözü hikmet, susması tefekkür, bakması da ibrettir. Şayet sen bu şekilde olursan sürekli ibadet halinde olursun!” Fudayl böyle dedikten sonra “Ben cinleri ve insanları ancak bana kulluk etsinler diye yarattım”²²⁷⁸ meâlindeki ayeti okudu.²²⁷⁹ Fudayl b. İyâz, selef-i sâlihînden bir zattır. Horasan'ın ilk

²²⁷⁶ Tevbe, 9/100.

²²⁷⁷ Kelâm-ı kibâr “büyüklerin keliması, sözü” manasına gelen bir terkiptir. Büyük, akıllı, veli, hakîm, meşhur gibi zâtların güzel, veciz, hikmetli ve çok kıymetdâr olan sözleri için kullanılır. Hz. Peygamber (sav) hikmetli insanların sözlerini dinlemeye teşvik etmiştir. عَلَيْكُمْ بِمَجَالِسَةِ الْعُلَمَاءِ وَاسْتِمَاعِ كَلَامِ الْحُكَمَاءِ فَإِنَّ اللَّهَ تَعَالَى يَحْيِي الْقُلُوبَ الْمَيِّتَ بِنُورِ الْحِكْمَةِ كَمَا يَحْيِي الْأَرْضَ الْمَيِّتَ بِمَاءِ الْمَطَرِ “Âlimlerle orurup kalkmalı ve hikmetli kimselerin kelimasını dinlemelisiniz. Çünkü Yüce Allah ölü toprağı nasıl yağmur suyu ile diriltirse ölü kalbi de hikmet nuruyla diriltir.” Bkz. Ebü'l-Fadl Şahâbüddîn Ahmed b. Ali el-Askalânî, *el-İsti'dâd li yevmi'l-meâd*, thk. Ömer ed-Dîrâvî Ebû Hâcele (Beyrût: Müessesetü'l-Meârif, 1974), 8.

²²⁷⁸ Zâriyât, 56.

²²⁷⁹ Ebü's-Şeyh, *Kitâbü'l-Azame*, 1/304 (H no: 47).

büyük sûfîlerinden kabul edilir.²²⁸⁰ *Kitâbü'l-Azame*'deki 47, 156, 436, 1241, 1260 nolu rivayetler Fudayl b. İyâz'dan nakledilmiştir.

İkinci örnek:

48 - حَدَّثَنَا مُحَمَّدُ بْنُ يَحْيَى الْمَرْوَزِيُّ حَدَّثَنَا إِسْحَاقُ بْنُ الْمُنْذِرِ حَدَّثَنَا يَحْيَى بْنُ الْمُتَوَكِّلِ أَبُو عَقِيلٍ عَنْ عَمْرِو بْنِ قَبِيْسِ الْمَلَائِيِّ قَالَ: بَلَغَنِي أَنَّ تَفَكَّرَ سَاعَةً خَيْرٌ مِنْ عَمَلِ دَهْرٍ مِنَ الدَّهْرِ

Amr b. Kays el-Mülâî (ö. 146/763) şöyle demiştir: “Bana gelen habere göre ‘Bir saatlik tefekkür, bir ömür boyu (başka) amel işlemekten daha iyidir.’”²²⁸¹ Mülâî, ilk devir Kûfe muhaddis ve sûfîlerindendir. *Kitâbü'l-Azame*'de 48, 1266 nolu rivayetler ondan nakledilmiştir.

Üçüncü örnek:

179 - أَخْبَرَنِي مُحَمَّدُ بْنُ زِيَادٍ حَدَّثَنَا مُحَمَّدُ بْنُ جَعْفَرٍ بْنُ الرَّازِيِّ بِعَدَادٍ حَدَّثَنَا أَبُو بَكْرٍ بْنُ أَبِي الْأَسْوَدِ حَدَّثَنَا سَعِيدُ بْنُ عَامِرٍ عَنْ جَعْفَرِ بْنِ سُلَيْمَانَ قَالَ: سَمِعْتُ إِبْرَاهِيمَ بْنَ عِيسَى رَحِمَهُ اللَّهُ تَعَالَى قَرَأَ: وَرَبُّكَ الْأَكْرَمُ قَالَ: مِنْ كَرَمِهِ أَنْ يَرْزُقَ عَبْدَهُ وَيَعْبُدَ غَيْرَهُ

İbrahim b. İsâ (ö. ?) “Rabbin en kerem sahibidir”²²⁸² meâlindeki ayeti okudu ve şöyle dedi: “Rabbin kereminden biri de kulu başkasına ibadet ettiği halde (yine de) ona rızık vermesidir.”²²⁸³ İbrahim b. İsâ, Basralı âbidlerden biridir.²²⁸⁴

Dördüncü örnek:

19 - حَدَّثَنَا عُمَرُ بْنُ بَحْرِ حَدَّثَنَا أَحْمَدُ بْنُ أَبِي الْخَوَارِجِيِّ حَدَّثَنَا الْقُرْفُوسَانِيُّ قَالَ: أَتَى يُوسُفُ بْنُ أَسْبَاطٍ بِبَاكُورِ تَمْرَةٍ فَقَلَّبَهَا ثُمَّ وَضَعَهَا بَيْنَ يَدَيْهِ وَقَالَ: إِنَّ الدُّنْيَا لَمْ تُخْلَقْ لِنَتَنَظَّرَ إِلَيْهَا وَإِنَّمَا خُلِقَتْ لِنَتَنَظَّرَ بِهَا إِلَى الْآخِرَةِ

²²⁸⁰ Önceleri Merv'de eşkıyalık ediyordu. Duyduğu bir ayetin (Hadîd, 57/16) tesiriyle tevbe etti, ardından ilim ve ibadete yöneldi. Ebû Hanîfe, Süfyân es-Sevrî ve A'meş gibi âlimlerin meclislerine devam etti. Otuz yıl ilim ve ibadetle meşgul oldu. 187/803 yılında Mekke'de vefat etti. Bkz. Türer, “Fudayl b. İyâz”, 13/208-209.

²²⁸¹ Ebü's-Şeyh, *Kitâbü'l-Azame*, 1/305 (H no: 48).

²²⁸² Alak, 96/3.

²²⁸³ Ebü's-Şeyh, *Kitâbü'l-Azame*, 2/526 (H no: 179).

²²⁸⁴ İbn Ebî Hâtim “Babama İbrahim b. İsâ el-Yeşkürî'yi sordum: ‘Basralı bir şeyhtir, âbiddir. Mahalli sıdktır’ diye cevap verdi. Bkz. İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dil*, 2/117 (Ricâl no. 352).

Yûsuf b. Esbât'a bir hurma getirildi. O da hurmayı öptü ve gözlerinin arasına koydu ve şöyle dedi: “Dünya buna bakmak için yaratılmamıştır, onun sebebiyle (ibret ve ders alıp) ahirete bakmak için yaratılmıştır.”²²⁸⁵ Yûsuf b. Esbât tebe-i tâbînin büyüklerinden kırâat, fıkıh ve hadis âlimidir. 195/810 yılında vefat etmiştir. 19, 60, 514 nolu rivayetler ondan nakledilmiştir.

4.8.4 Kutsî Hadisler

Kaynağına göre hadisler grubunda zikredilen kudsî hadîs, “ilâhî hadîs” ve “rabbânî hadîs” olarak da bilinmektedir.²²⁸⁶ Sözlükte “temiz olmak, tenzih etmek, mukaddes kılmak” anlamlarına gelen kuds kökünden ism-i mensûb olan *kudsî* kelimesi “her türlü noksanlıklardan uzak yüce bir varlığa ait olan” demektir. Kudsî hadisi Allah tarafından ilham, vahiy, rüya gibi değişik bilgi edinme yolları ile “manası Hz. Peygamber’e (sav) bildirilen, kendi ifade ve uslûbu ile Yüce Allah’a nisbet edilen sözler” şeklinde tanımlanabilir.²²⁸⁷ Sahîh, hasen, zayıf veya mevzu olabilir.²²⁸⁸ Kudsî hadîs literatütü 6./12. asırdan itibaren ortaya çıkmıştır. Daha önceleri diğer hadisler arasında karma olarak yer alan *kudsî hadisler* zamanla belli eserlerde derlenmeye başlanmıştır.²²⁸⁹ Kudsî hadislerin muhtevasına bakıldığında genel itibariyle Allah’ın yüceliği ve azameti, merhameti, ihsanı ve bağışlaması, güzel ahlak gibi değerler olduğu görülür. *Kitâbü’l-Azame*’de az da olsa kudsî hadise yer verilmiştir.²²⁹⁰

Birinci örnek:

79 - حَدَّثَنَا إِبْرَاهِيمُ بْنُ مُحَمَّدٍ بْنِ الْحَسَنِ حَدَّثَنَا مُحَمَّدُ بْنُ عَوْفٍ الْجَمْعِيُّ حَدَّثَنَا مُحَمَّدُ بْنُ إِسْمَاعِيلَ بْنِ عِيَّاشٍ عَنْ أَبِيهِ قَالَ: حَدَّثَنِي ضَمُّصَمُ بْنُ زُرْعَةَ عَنْ شُرَيْحِ بْنِ عُبَيْدٍ عَنْ أَبِي مَالِكٍ الْأَشْعَرِيِّ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُ عَنِ النَّبِيِّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ عَنْ رَبِّهِ عَزَّ وَجَلَّ قَالَ: ثَلَاثٌ غَيَّبْتُ عَنْ عِبَادِي لَوْ أَنِّي كَشَفْتُ غِطَائِي كَيْفَ أَفْعَلُ بِخَلْقِي إِذَا أَمْتُهُمْ وَقَبَضْتُ السَّمَاوَاتِ بِيَمِينِي وَقَبَضْتُ الْأَرْضِينَ ثُمَّ قُلْتُ: أَنَا الْمَلِكُ مَنْ ذَا الَّذِي لَهُ مُلْكٌ دُونِي

²²⁸⁵ Ebü’ş-Şeyh, *Kitâbü’l-Azame*, 1/234 (H no: 19).

²²⁸⁶ Ebü Şehbe, *el-Vasît*, 213; Aydın, *Hadis İstılahları Sözlüğü*, 167.

²²⁸⁷ Hayati Yılmaz, “kudsî hadîs”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2002), 26/318-320.

²²⁸⁸ Aydın, *Hadis İstılahları Sözlüğü*, 167.

²²⁸⁹ Yılmaz, “kudsî hadîs”, 26/318-320.

²²⁹⁰ 79, 80, 131, 132, 137, 138, 139, 140, 141, 142, 161, 192, 244, 386, 447, 520, 647, 949, 1036 nolu rivayetler kudsî hadis olarak örnek gösterilebilir.

Ebû Mâlik eş-Eş'arî'den (ra) nakledilmiştir. Hz. Peygamber (sav) Yüce Rabbinden naklederek şöyle buyurmuştur: “Üç şey vardır ki ben onları kullarımdan gizledim. (Bunları gören kimse hiçbir zaman kötülük yapamaz). Eğer örtümü açmış olsaydım (beni görür ve nihayet kesin olarak inanır) yarattıklarımı öldürdüğüm zaman onlara nasıl davranacağımı bilirdi. Ben gökleri sağ elimle avuçladım, yerleri de avucuma aldım. Sonra da ‘Ben (hakiki) melikim; Benden başka melik olan kim olabilir ki!’”²²⁹¹ Rivayeti Taberânî ve İbn Kesîr nakletmişlerdir.²²⁹² Süyûtî rivayeti Ebû's-Şeyh ve Taberânî'den tahrir etmiştir.²²⁹³ Rivayetin kudsî bir hadis olduğunu gösteren en önemli gösterge “Azîz ve Celîl olan Rabbinden” ibaresidir. Keza metindeki “ben” ve “benim” anlamına gelen zamirler de sözün ilâhî kaynaklı olduğunu göstermektedir.

İkinci örnek:

132 - حَدَّثَنَا مُحَمَّدُ بْنُ الْعَبَّاسِ حَدَّثَنَا الْحَسَنُ بْنُ عَرَفَةَ حَدَّثَنَا مُحَمَّدُ بْنُ صَالِحٍ الْوَاسِطِيُّ عَنْ سُلَيْمَانَ بْنِ مُحَمَّدٍ الْعُمَرِيِّ عَنْ عُمَرَ بْنِ نَافِعٍ عَنْ أَبِيهِ عَنْ ابْنِ عُمَرَ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُمَا قَالَ: رَأَيْتُ رَسُولَ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ قَائِمًا عَلَى هَذَا الْمَنْبَرِ يَغْنِي مَنَبَرُ النَّبِيِّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ وَهُوَ يَحْكِي عَنْ رَبِّهِ عَزَّ وَجَلَّ وَقَالَ: إِنَّ اللَّهَ عَزَّ وَجَلَّ إِذَا كَانَ يَوْمُ الْقِيَامَةِ جَمَعَ السَّمَاوَاتِ السَّبْعَ وَالْأَرْضِينَ السَّبْعَ فِي قَبْضَتِهِ ثُمَّ يَقُولُ: أَنَا اللَّهُ الرَّحْمَنُ أَنَا الْمَلِكُ أَنَا الْقُدُّوسُ أَنَا الْمُؤْمِنُ أَنَا الْمُهِيمُ أَنَا الْعَزِيزُ الْجَبَّارُ أَنَا الْمُتَكَبِّرُ أَنَا الَّذِي بَدَأْتُ الدُّنْيَا وَلَمْ تَكُ شَيْئًا أَنَا الَّذِي أُعِيدُهَا أَفَيْنَ الْمُلُوكِ أَفَيْنَ الْجَبَابِرَةِ

İbn Ömer (ra) şöyle anlatmıştır: “Ben Resûlullah’ın (sav) şu minberde yani Hz. Peygamber’in (sav) minberinde ayakta iken Yüce Rabbinden şöyle hikâye ettiğini duydum: ‘Muhakkak ki kıyamet günü olunca Yüce Allah yedi kat gökleri ve yerleri avucunda bir araya getirir ve şöyle nida eder: Ben Rahmân olan Allahım! Ben Melik’im. Ben Kuddûs’üm. Ben Mümin’im! Ben Müheymin’im! Ben Azîz ve Cebbâr’ım. Ben Mütekebbir’im! Ben ki hiçbir şeyken dünyayı yarattım ve onu (kıyamet koştuktan sonra) tekrar yaratacağım. (Dünyada) kiralım diyenler (bugün) neredeler? Cebbarlık eden (zorba ve zâlimler) neredeler?’”²²⁹⁴ Metnin başında geçen “Azîz ve Celîl olan Rabbinden naklediyor” ibaresi rivayetin kudsî bir hadis olduğunun delilidir.

²²⁹¹ Ebû's-Şeyh, *Kitâbü'l-Azame*, 1/351 (H no: 79).

²²⁹² Taberânî, *el-Mu'cemü'l-kebir*, 3/334 (H no: 3447); İbn Kesîr, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm*, 4/63 (Zümer, 39/67).

²²⁹³ Süyûtî, *ed-Dürrü'l-mensûr*, 12/696 (Zümer, 39/67).

²²⁹⁴ Ebû's-Şeyh, *Kitâbü'l-Azame*, 2/440 (H no: 132).

244 - حَدَّثَنَا الْحَسَنُ بْنُ عَلِيٍّ بْنِ نَصْرِ حَدَّثَنَا مُحَمَّدُ بْنُ إِسْمَاعِيلَ السُّلَمِيُّ حَدَّثَنَا نُعَيْمُ بْنُ حَمَادٍ حَدَّثَنَا أَبُو صَفْوَانَ الْأُمَوِيُّ عَنْ يُونُسَ بْنِ يَزِيدَ عَنِ الزُّهْرِيِّ عَنْ سَعِيدِ بْنِ الْمُسَيَّبِ عَنْ كَعْبِ الْأَخْبَارِ رَحِمَهُ اللَّهُ تَعَالَى قَالَ: قَالَ اللَّهُ عز وجل: أَنَا اللَّهُ فَوْقَ عِبَادِي وَعَرْشِي فَوْقَ جَمِيعِ خَلْقِي وَأَنَا عَلَى الْعَرْشِ أُدَبِّرُ أَمْرَ عِبَادِي لَا يَخْفَى عَلَيَّ شَيْءٌ مِنْ أَمْرِ عِبَادِي فِي سَمَائِي وَأَرْضِي وَإِنْ حُجِبُوا عَنِّي فَلَا يَغِيبُ عَنْهُمْ عِلْمِي وَإِلَيَّ مَرْجِعُ كُلِّ خَلْقٍ فَأُنَبِّئُهُمْ بِمَا خَفِيَ عَلَيْهِمْ مِنْ عِلْمِي أَغْفِرُ لِمَنْ شِئْتُ مِنْهُمْ بِمَغْفِرَتِي وَأُعَذِّبُ مَنْ شِئْتُ مِنْهُمْ بِعِقَابِي

Ka’bü’l-Ahbâr’’dan (rh) nakledildiğine göre Yüce Allah şöyle demiştir: “Ben bütün kullarımın fevkindeyim. Arşım da bütün mahlûkatımın fevkindedir. Ben arşın üzerinde kullarımın iş(ler)ini tedbir ederim. Ne semamda ve ne de arzımda, kullarımın iş(ler)inden hiçbir şey bana gizli değildir. Her ne kadar benden perdelenseler de ilmim onlardan gaip değildir. Bütün halkımın dönüşü banadır. Ben onlara ilmimden gizlediğim şeyleri (bir bir) haber vereceğim. Onlardan dilediğimi mağfiretimle bağlayacak ve dilediğim kimseye de ıkabımla azap edeceğim!”²²⁹⁵

4.9 Metin Tenkidi ve Rivayetlerin Sıhhat Dereceleri

4.9.1 Metin Tenkidi

Sözlükte “eleştiri” anlamına gelen tenkit kelimesi “değerini ortaya koymak amacıyla genelde sanat ve özelde bir edebiyat eserinin belirlenmiş ölçütlere göre incelenmesi ve analizini konu alan bilim dalı” olarak ifade edilmiştir. Arap dili ve edebiyatında eleştiri karşılığında daha çok nakd, bazen de intikâd ve tenakküd kelimeleri kullanılır.²²⁹⁶ Metin “sağlam, kuvvetli, dayanıklı olmak” gibi manalara gelen (مَتَّنَ يَمْتَنُ) fiilinden türemiş bir isimdir.²²⁹⁷ Hadis usulünde bir hadisin bölümlerinden ikincisidir ve isnadın son bulunduğu yerden başlayan kısmıdır. Bu metin Hz. Peygamber’e ait bir söz olabileceği gibi sahâbî veya onlardan sonra gelen bir nesle ait de olabilir.²²⁹⁸

Metin tenkidi ağırlıklı olarak *akıl yürütme* faaliyetidir. Metin kritiği, bir hadis metninin, Kur’ân-ı Kerîm’e, Hz. Peygamber’in (sav) sünnetine, akla, fitrata, genel ahlâkî yargılara, ilmî verilere ve âlemşümül değerlere arz edilmesidir.²²⁹⁹ Metin

²²⁹⁵ Ebü’s-Şeyh, *Kitâbü’l-Azame*, 2/625 (H no: 244).

²²⁹⁶ Rahmi Er, “tenkit”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2011), 40/458.

²²⁹⁷ İbn Manzûr, *Lisânü’l-Arab*, 14/15.

²²⁹⁸ Uğur, *Ansiklopedik Hadis Terimleri Sözlüğü*, 222-223.

²²⁹⁹ Hacer Ayaz, “Klasik Hadis Usulünde Metin Tenkidi Tartışmaları Üzerine Bir Değerlendirme”, *Gümüşhane Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi Dergisi* 10/20 (Temmuz 2021/2), 335-336.

tenkidi önemli bir husustur. Bunu yaparken belli esaslara ve delillere göre hareket etmek gerekmektedir. Bu deliller de güvenilir ve tartışmasız olmalıdır. İslâm'da sübûtu açısından en tartışmasız delil Kur'ân-ı Kerîm'dir. Bunun yanında aklî meleke ve tarihî bilgiler gibi diğer referans noktaları da tenkitte dikkate alınır.²³⁰⁰ Senedin sahîh olması her zaman metnin sahihliğini gerektirmez. Hadis metni hadis kriterlerine uygun değilse, o hadisin isnadı *sahîh* olsa bile, hadis *zayıf* kabul edilir ve delil olarak kullanılmaz.²³⁰¹ Hadis kritiği başlangıçta şifahî olarak yapılmıştır. Ancak zamanla bu konu gelişerek önem kazanmış ve bu alanla ilgili çeşitli eserler yazılmıştır. Enbiya Yıldırım metin tenkidini “hadisin sıhhatini tespit etme ameliyesi” şeklinde tanımlamıştır.²³⁰² Hz. Peygamber (sav) zamanından itibaren ilme, ilmin tespit ve nakline önem verilmiştir. Hz. Ömer, Hz. Ali, Hz. Âişe gibi sahâbîlerin hadislerin rivâyetinde titizlik yaptığı ve bazı tenkitler getirdikleri bilinmektedir.²³⁰³

Metin tenkidinde temel ölçütlerin neler olması gerektiği konusu tartışmalı bir konudur. Metin tenkidi ölçütlerinden bazıları şöyledir:

Kur'ân-ı Kerîm'e uygunluk

Metin tenkidinde temel ölçüt Kur'ân-ı Kerîm'dir.²³⁰⁴ Kur'ân tevatürle sübût bulduğundan kesin bilgi değeri ifade eder. Rivâyetlerin Kur'ân'a aykırı olması durumunda kesinlikle reddedilmesi gerekir.

Sahîh Sünnet'e uygunluk

Hz. Peygamber'den (sav) gelen rivâyetlerin önemli bir kısmı *sahîh* olarak gelmiştir.²³⁰⁵ Hz. Peygamber'in yaptıkları ve söyledikleri tutarlılık gösterir. Bir rivâyet metni sahîh sünnetle çelişiyorsa orada bir sorun var demektir. Özellikle rivâyet itikad

²³⁰⁰ Muhammet Tayyip Okiç, *Tefsir ve Hadis Ders Notları* (Ankara: Atlas Yayınları, 2017), 230.

²³⁰¹ H. Musa Bağcı, *Hadis Tarihi ve Usulü* (Ankara: Bilimsel Araştırma Yayınları, 2018), 331.

²³⁰² Enbiya Yıldırım, *Hadiste Metin Tenkidi* (Ankara: OTTO Yayınları, 1. Basım, 2015), 28.

²³⁰³ Örnek için bkz. Buhârî, “İsti'zân”, 13 (H no: 6245).

²³⁰⁴ İbn Kayyım el-Cevziyye, *el-Menârü'l-münîf*, 80.

²³⁰⁵ Enbiya Yıldırım tekrarları bir tarafa konulduğunda toplam rivâyetlerin 25 bin kadar olduğunu, bunlardan 250 kadarının zayıf ve mevzu kabul edildiğini, hadis tartışmalarının da bu 250 kadar rivâyet üzerinde yoğunlaştığını ifade etmiştir. (Doktora ders notlarımdan).

ve muamelâtla ilgili aslî hükümlere aykırılık teşkil ediyorsa terkedilir, *zayıf* veya *uydurma* olduğuna hükmedilir.

Dil ve ifadelerde tutarlılık

H. Peygamber (sav) Arap dil ve inceliklerini en iyi bilen ve konuşan, vahyin kontrolünde olan biriydi. *Cevâmi'l-kelim* sahibiydi.²³⁰⁶ Bu sebeple hadisler, düşük ifadelerden ve tutarsız anlamlardan uzak olması gerekir.²³⁰⁷

Sünnet-i kevne uygunluğu

Yüce Allah bu evreni değişmeyen ve başkalaşıma uğramayan sabit sünnetler ve kanunlar üzerine ikame etmiştir.²³⁰⁸ Hadisin bu sabit kurallara muhalefet etmesi ne aklen ne de vahiy açısından düşünülemez. Rivayetlerin prensip olarak bu kanunlara uyumlu ve insicamlı olması icap eder. Dolayısıyla yaratılış kurallarına aykırı ve fıtrata ters düşen rivayetler hadis olmaktan uzaktır.

Makâsıd-ı şerîaya uygunluğu

Makâsıd-ı şerîa “şârinin koyduğu hükümler yoluyla gerçekleştirmeye çalıştığı nihaî amaçlar” demektir.²³⁰⁹ Şeriatın temel amaçları; din, akıl, can, nesil, mal gibi değerleri korumaktır. Dolayısıyla bir hadisin bu amaçlar ile tearuz etmesi düşünülemez.²³¹⁰

Akla ve mantığa uygunluk

Yüce Allah akıllı, sorumluluğun merkezine oturtmuştur. Kur’ân’da akıl ve ondan türemiş ve aynı anlama gelen çok sayıda kelime bulunmaktadır. Bunların dışında “tefekür, teemmül, tedebbür ve fıkıh” gibi akıl ve düşünme ile ilgili nice ifadeler ve kalıplara yer vermiştir. Diğer taraftan İslâm âlimleri geliştirdikleri onca kâide ve kriterleri akıl ile ortaya koymuşlardır. Sahâbe birçok rivâyet hususunda akıllarını

²³⁰⁶ Buhârî, “i’tisâm”, 1 (H no: 7273).

²³⁰⁷ İbnü'l-Cevzî, Abdurrahman b. Ali, *el-Mevzûât* (Medîne-i Münevvere: el-Mektebetü's-Selefiyye, 1386), 1/145.

²³⁰⁸ Abdülcebbar Saîd, “Metin Tenkidinde Temel Kriterler”, çev. Ahmet Ürkmez, *Çukurova Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi Dergisi* 12/1 (Mart 2012), 233-235.

²³⁰⁹ Abdurrahmân b İbrâhîm el-Keylânî, *Kavâidü'l-mekâsıd inde'l-imâm eş-Şâtıbî* (Dımaşk: Dâru'l-Fikr, 2000), 47.

²³¹⁰ Abdülcebbar Saîd, “Metin Tenkidinde Temel Kriterler”, 235-237.

devreye sokmuşlar ve bütünüyle aklî tenkitler yapmışlardır. İbn Abbâs'ın ateş değen şeyden ötürü abdest almayı öngören hadis konusundaki uygulaması böyledir.²³¹¹ İbnü'l-Cevzî “Makul olana ters düşen ve asıllarla çelişen her hadis bil ki mevzudur, değerlendireceğim diye hiç uğraşma” demiştir.²³¹² Bu kabul ve red konusunda aceleci ve keyfi davranmak değildir. Aklın hiçbir dahlinin olamayacağı gayba dair haberlerin reddedilmesi de amaçlanmamalıdır. Bu kriterle kastedilen, akl-ı selimin; naslar, gerçekler, vakıalar ve gözlemler ışığında reddine muvafakat ettiği unsurlardır. Bu bir anlamda şahitlere dayanan aklî bir reddediş durumudur. Metin tenkidi, dini koruma kapsamında yer alan bir işlem olduğu, belirli temellere dayandığı ve sünnet-i seniyyeye hizmet eden bir işlem olduğu bilinmelidir. Metin tenkidi olmazsa olmaz bir çalışmadır ve son derece önemlidir.²³¹³

Kitâbü'l-Azame'de yer alan rivayetlerin isnad ve metin değerlendirmeleri önemlidir. Rivayetlerin hadis tekniği ile gelmesi ve konularının da itikâdî mevzular içermesi değerlendirmeyi zaruri kılmaktadır. Bu bakımdan eserdeki rivayetler hadis çeşitleri bağlamında ele alınacak, neticede eser ve müellifi hakkında değerlendirmelere gidilecektir.

4.9.2 Rivâyetlerin Sıhhat Dereceleri

Bilindiği üzere hadisler kaynağına, ravi sayısına, sıhhat derecesine ve daha başka açılardan taksimata tâbi tutulmuştur. Hadislerin sıhhat bakımından taksimi ve bu taksimin ilk defa kimler tarafından yapıldığı ile ilgili konularda hadis usûlü âlimlerinin farklı görüşleri bulunmaktadır. Sıhhat bakımından hadisler hicrî 3. yüzyıla kadar sahih ve zayıf olarak iki kısımda mütalaa edilmiştir. Hicrî 3. yüzyılın ortalarından sonra ise sıhhat bakımından hadisler *sahîh*, *hasen* ve *zayıf* adlarıyla üçlü taksime ayrılmıştır.²³¹⁴

²³¹¹ Tirmizî, “Tahâret”, 58 (H no: 79).

²³¹² İbnü'l-Cevzî, *el-Mevzûât*, 1/106.

²³¹³ Abdülcebbar Saîd, “Metin Tenkidinde Temel Kriterler”, 244-245.

²³¹⁴ Bu taksimin ilk defa hicrî ikinci asrın ortalarına doğru Ali b. el-Medîni (ö. 234/848) tarafından yapıldığını belirtmişlerdir. Bu üçlü taksimi, Buhârî ve Tirmizî olarak eserlerinde sıkça kullanmışlar ve böylece bu terimler yaygın hale gelmiştir. Bkz. Veysel Özdemir, “Hadislerin Sıhhat Açısından Taksimi ve Hasen Hadis İstilahının Ortaya Çıkışı”, *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 45 (Eylül 2013), 67-110; Fethullah Yılmaz, “Zayıf Hadisi Makbul Kılan Unsurlar”, *Uluslararası Yönetim ve Sosyal Araştırmalar Dergisi* 6/12, (2019), 48.

4.9.2.1 Sahîh hadisler

Sözlükte “sıhhatli ve sağlam” anlamına gelen *sahîh* kelimesi, terim olarak “adâlet ve zabt sahibi ravilerin kendileri gibi adâlet ve zabt sahibi ravilerden muttasıl bir senedle rivâyet ettikleri şâz ve muallel olmayan hadisi” ifade eder.²³¹⁵ Sahih kelimesi, hadis çeşitleri arasında en üstün derecede bulunan hadisin adı olmuştur.²³¹⁶ İslâm âlimleri bir hadisin sıhhat şartları için farklı değerlendirmeler yapmışlardır. Bir başka açıdan sahih hadis; *sahih li zâtihî* ve *sahih li gayrihî* olmak üzere ikiye ayrılmaktadır.²³¹⁷ Sıhhat için gerekli bütün şartların kendisinde toplandığı hadise *sahih li zâtihî* denir. Zabıt açısından bazı eksiklikleri bulunan ravinin rivâyet ettiği hadis, zabtı tam olan bir başka ravi tarafından rivâyet edilip desteklenmek suretiyle sahih derecesine yükselirse buna *sahih li gayrihî* denir.²³¹⁸ Hadis âlimleri, hadisin metninde şâz ve illetin bulunabileceğini dikkate alarak ve sadece senedin sıhhatini kastederek bir hadis hakkında “hadîsün sahîhun” demek yerine “sahîhu’l-isnâd” tabirini kullanmışlardır. Hadisçiler, fukahâ ve usûl âlimleri, sahih hadisin dinî konularda delil olduğu ve onunla amel etmenin vacip sayıldığı hususunda görüş birliğine varmıştır. Ancak mütevâtir olmayan sahih hadis ile itikâdî meselelerin ispatı ve onunla amel edilmesi konusunda farklı görüşler ortaya atılmıştır. Âlimlerin çoğu, inanç konularının ancak ayet ve mütevâtir hadis gibi kesin bilgi ifade eden delillerle sabit olacağı görüşünü benimsemişlerdir. İbn Hazm gibi diğer bazı âlimler, sahih hadisin de kesin ilim ifade ettiğini ve inanç konularında delil kabul edilerek hükmüyle amel edilmesi gerektiğini söylemişlerdir.²³¹⁹

Kitâbü’l-Azame’de sıhhat derecesi bakımından her türlü rivayete rastlamak mümkündür. Tespitlerimize göre sahih rivayetlerin sayısı 215 civarındadır. Bu rakam toplam rivayetin yaklaşık %16,5 kadarını teşkil etmektedir. Rivayetlerin mütâbeât ve şevâhidi ile *sahîhun li gayrihî* derecesine çıkan rivayetler hesaba katıldığında sahih rivayetlerin daha fazla olacağı muhakkaktır.²³²⁰ Rivayetlerin önemli bir kısmının

²³¹⁵ İbnü’s-Salâh, *Mukaddime*, 11-12.

²³¹⁶ Geniş bilgi için bkz. Ebû Muâz Tânk b. Avazullah b. Muhammed, *Şerhu’l-Manzûmeti’l-Beykûniyye fî ilmi’l-mustalihi’l-hadîs* (Riyâd: Dâru’l-Muğnî, 1. Basım, 2009), 16-38.

²³¹⁷ Mehmet Efendioğlu, “sahih”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2008), 35/523-525.

²³¹⁸ Örnek rivâyetler: H no: 88, 115, 124, 162, 384, 525, 595, 1220.

²³¹⁹ Efendioğlu, “sahih”, 35/523.

²³²⁰ Yusuf Ay, *Kitâbü’l-Azame*’deki rivâyetlerin %35-40 kadarının sahih olduğunu ifade etmiştir. Bu değerlendirme isnadlardaki çoğu ravinin sika oluşundan kaynakladığını düşünmekteyiz. Metin tenkitleri dikkate alındığında bu

inkitâ sebebiyle zayıf olduğunu, isnadlarda adı geçen çoğu ravinin *sika* ve *sadûk* kimseler olduğunu söylemek gerekir. Ebü's-Şeyh bir istisna hariç rivâyetlerle ilgili hiçbir değerlendirmeye gitmemiştir. Sadece *mürsel* olarak rivâyet edilen 303 nolu hadisin devamında “sahihtir” notu düşülmüştür.²³²¹ Bu rivâyet başka kaynaklarda da *mürsel* olarak nakledilmiştir.²³²²

Birinci örnek:

137 - أَخْبَرَنَا إِسْحَاقُ بْنُ أَحْمَدَ حَدَّثَنَا أَبُو كُرَيْبٍ حَدَّثَنَا سُؤَيْدُ الْكَلْبِيُّ عَنْ إِسْحَاقَ بْنِ عَبْدِ اللَّهِ بْنِ أَبِي طَلْحَةَ عَنْ عُبَيْدِ اللَّهِ بْنِ مِصْسَمٍ عَنْ ابْنِ عُمَرَ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُمَا قَالَ: قَرَأَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ وَهُوَ عَلَى الْمِنْبَرِ: وَمَا قَدَرُوا اللَّهَ حَقَّ قَدْرِهِ قَالَ: يَنْعَتُ أَنَّهُ اسْتَقْبَلَ بِرَاحَتِهِ إِلَى السَّمَاءِ وَقَالَ: أَنَا الْعَزِيزُ أَنَا الْجَبَّارُ أَنَا الْمُتَكَبِّرُ يُمَجِّدُ نَفْسَهُ فَرَجَفَ الْمِنْبَرُ حَتَّى ظَنَنَّا أَنَّهُ يَقَعُ

İbn Ömer (ra) şöyle demiştir: “Resûlullah (sav) minberde iken ‘Onlar gereği gibi Yüce Allah’ı takdir edip bilemedir’²³²³ meâlindeki ayeti okudu. Sonra el ayasını semaya çevirerek Yüce Allah’ı tavsif ve tarif için şöyle dedi: ‘Allah Teâlâ zatını överek şöyle buyurdu: Cebbâr olan benim, büyüklükte eşi olmayan benim.’ Bu esnada minber öyle sallandı ki biz Hz. Peygamber’in (sav) düşeceğini sandık.”²³²⁴ Rivayeti Ahmed b. Hanbel, İbn Huzeyme, İbn Ebî Âsım, Beyhakî ve Ebü'l-kâsım el-İsfahânî nekletmişlerdir.²³²⁵ Elbânî “İsnadı Müslim’in şartı üzere sahihtir” demiştir.²³²⁶

İkinci örnek:

575 - حَدَّثَنَا إِبْرَاهِيمُ بْنُ مُحَمَّدٍ بْنِ الْحَسَنِ حَدَّثَنَا عَبَّاسُ بْنُ عَبْدِ الْعَظِيمِ حَدَّثَنَا يَزِيدُ بْنُ هَارُونَ أَخْبَرَنَا شَرِيكَ عَنْ مُحَمَّدِ بْنِ جُعَادَةَ عَنْ عَطَاءٍ عَنْ أَبِي هُرَيْرَةَ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُ عَنِ النَّبِيِّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ قَالَ: الْجَنَّةُ مِائَةُ دَرَجَةٍ مَا بَيْنَ كُلِّ دَرَجَتَيْنِ مَسِيرَةُ خَمْسِمِائَةِ عَامٍ

oranın daha düşük olacağı muhakkaktır. Ay’ın tespitine göre bazı sahih rivayetler: 117, 137, 141, 152, 193, 194, 207, 208, 246, 306, 313, 341, 344, 351, 376, 403, 442, 476, 495, 507, 509, 524, 575, 577, 585, 608, 630, 659, 682, 697, 765, 811, 859, 913, 1002, 1028, 1075, 1092, 1102, 1189, 1246, 1282. Bkz. Ay, Ebü's-Şeyh el-İsfahânî'nin *Kitâbü'l-Azame*'sindeki Rivâyetlerin Değerlendirilmesi, 250.

²³²¹ Ebü's-Şeyh, *Kitâbü'l-Azame*, 2/717 (H no: 303).

²³²² İbn Huzeyme, *Kitâbü'l-Azame*, 2/520 (H no: 50); Taberânî, *el-Mu'cemü'l-evsat*, 6/211 (H no: 6214); Beyhakî, *Şuabü'l-îmân*, 1/312 (H no: 153).

²³²³ Zümer, 39/67.

²³²⁴ Ebü's-Şeyh, *Kitâbü'l-Azame*, 2/450 (H no: 137).

²³²⁵ Ebü's-Şeyh, *Kitâbü'l-Azame*, 2/451-252.

²³²⁶ Elbânî, *Zilâlü'l-cenne fî tahrîci's-sünne li İbn Ebi Âsım* (Beyrût: el-Mektebetü'l-İslâmî, 1. Basım, 1980), 1/241.

Ebû Hureyre’den (ra) nakledildiğine göre Hz. Peygamber (sav) şöyle buyurmuştur: “Cennet yüz derecedir, her iki derece arası beş yüz yıllık bir mesafedir.”²³²⁷ Rivayeti Tirmizî, İbn Ebî Dâvûd, Taberânî ve Heysemî nekletmişlerdir.²³²⁸ Elbânî “İsnadı Müslim’in şartı üzere sahihtir” demiştir.²³²⁹

Üçüncü örnek:

811 - حَدَّثَنَا إِبْرَاهِيمُ بْنُ مُحَمَّدٍ حَدَّثَنَا يُونُسُ بْنُ سَعِيدٍ بْنُ مُسْلِمٍ حَدَّثَنَا حَجَّاجُ بْنُ مُحَمَّدٍ عَنِ ابْنِ جُرَيْجٍ قَالَ: أَخْبَرَنِي زِيَادُ بْنُ سَعْدٍ عَنِ ابْنِ شِهَابٍ قَالَ: أَخْبَرَنِي ثَابِتُ بْنُ قَيْسٍ أَحَدُ بَنِي زُرَيْقٍ عَنْ أَبِي هُرَيْرَةَ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُ قَالَ: سَمِعْتُ رَسُولَ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ يَقُولُ: الرِّيحُ مِنْ رُوحِ اللَّهِ عَزَّ وَجَلَّ تَأْتِي بِالرَّحْمَةِ وَتَأْتِي بِالْعَذَابِ فَلَا تَسُبُّوْهَا وَاسْأَلُوا اللَّهَ مِنْ خَيْرِهَا وَاعُوْذُوا بِهِ مِنْ شَرِّهَا

Ebû Hureyre (ra) şöyle demiştir: “Ben Resûlullah’ı (sav) şöyle buyururken duydum: ‘Rüzgâr, Yüce Allah’ın revhindendir; rahmet de getirir, azap da getirir. Bu nedenle ona sövmeyin. Allah’tan hayrını isteyin ve şerrinden Allah’a sığının!’²³³⁰ Rivayeti Buhârî, Ebû Dâvûd, İbn Mâce ve Nesâî nekletmişlerdir.²³³¹ Elbânî rivayetin isnadının *sahih* olduğunu açıklamıştır.²³³²

Dördüncü örnek:

68 - حَدَّثَنَا مُحَمَّدُ بْنُ جَعْفَرٍ بْنُ الْهَيْثَمِ حَدَّثَنَا سَلْمَةُ حَدَّثَنَا عَبْدُ الرَّزَّاقِ حَدَّثَنَا مَعْمَرٌ عَنْ قَتَادَةَ رَجِمَهُ اللَّهُ فِي قَوْلِهِ عَزَّ وَجَلَّ: وَمَنْ كَانَ فِي هَذِهِ أَعْمَى فَهُوَ فِي الْآخِرَةِ أَعْمَى قَالَ: فِي الدُّنْيَا فِيمَا أَرَاهُ اللَّهُ عَزَّ وَجَلَّ مِنْ آيَاتِهِ مِنْ خَلْقِ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ وَالْجِبَالِ وَالنُّجُومِ فَهُوَ فِي الْآخِرَةِ الْغَائِبَةُ الَّتِي لَمْ يَرَهَا أَعْمَى وَأَضَلُّ سَبِيلًا.

Katâde (rh) “Kim bu dünyada a’mâ ise o, ahirette de a’mâdır”²³³³ meâlindeki ayet hakkında şöyle demiştir: “Kim ki dünyada iken Yüce Allah’ın kendisine gösterdiği göklerin ve yerin, dağların ve gezegenlerin yaratılmasına dair ayetleri görmeyerek körlük ederse, şu anda göremediği gaib durumda olan ahirette de a’mâ olacak ve

²³²⁷ Ebû’ş-Şeyh, *Kitâbü’l-Azame*, 3/1069 (H no: 575).

²³²⁸ Tirmizî, “Sıfatü’l-Cenne”, 3-4 (H no: 2529/2531); İbn Ebî Dâvûd, *el-Ba’s*, 55 (H no: 62); Taberânî, *el-Mu’cemü’l-evsat*, 10/117; Hesemî, *Mecmeu’z-zevâid*, 10/419.

²³²⁹ Elbânî, *Zilâlü’l-Cenne*, 1/241.

²³³⁰ Ebû’ş-Şeyh, *Kitâbü’l-Azame*, 4/1313 (H no: 811).

²³³¹ Buhârî, *el-Edebü’l-müfred*, 243 (H no: 721); Ebû Dâvûd, “Edeb”, 112 (H no: 5097); İbn Mâce, “Edeb” 29 (H no: 3727); Nesâî, *Amelü’l-yevm ve’l-leyle*, 520 (H no: 931).

²³³² Ebû Abdillâh Muhammed b. Abdullâh et-Tebrîzî, *Mışkâtü’l-mesâbih*, thk. Muhammed Nâsiruddîn el-Elbânî (Beyrût: el-Mektebetü’l-İslâmî, 1. Basım, 1351), 1/480 (H no: 1516).

²³³³ İsrâ, 17/72.

yolunu daha da şaşıracaktır.”²³³⁴ Mübâkfûrî’nin beyanına göre rivayetin isnadı sahihtir.

Beşinci örnek:

396 - أَخْبَرَنَا ابْنُ أَبِي عَاصِمٍ حَدَّثَنَا أَبُو طَالِبٍ الْجُرْجَانِيُّ حَدَّثَنَا مُوسَى بْنُ أُعَيْنَ عَنِ الْأَعْمَشِ عَنْ أَبِي صَالِحٍ عَنْ أَبِي هُرَيْرَةَ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُ وَعَنْ عُمَرَ بْنِ عَبْدِ اللَّهِ عَنْ أَبِي سَعِيدٍ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُ قَالَ: قَالَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ: كَيْفَ أَنْعَمَ وَصَاحِبُ الصُّورِ قَدْ التَقَمَ الصُّورَ وَأَصْغَى سَمْعَهُ وَحَنَى جَبْهَتَهُ يَنْتَظِرُ مَتَى يُؤْمَرُ بِالنَّفْخِ قَالُوا: يَا رَسُولَ اللَّهِ كَيْفَ نَقُولُ؟ قَالَ: قُولُوا: حَسْبُنَا اللَّهُ وَنِعْمَ الْوَكِيلُ عَلَى اللَّهِ تَوَكَّلْنَا

Ebû Saîd el-Hudrî (ra) Resûlullah’ın (sav) şöyle buyurduğunu nakletmiştir: “Sûrun sahibi, sûru üflemek üzere ağzına almış, kulağı gelecek haberde, alnını eymiş sûra ne zaman üfleyeceği emrini beklerken (şimdi) ben nasıl hayattan zevk alabilirim ki!” Ashap “O zaman ne diyeceğiz ey Allah’ın elçisi?” dediler. Hz. Peygamber de (sav) “Allah bize yeter, O ne güzel vekildir, Allah’a tevekkül ettik, deyiniz” buyurdu.²³³⁵ Tirmizî rivayet için “Bu hasen bir hadistir” demiştir. Elbânî rivayeti sahih hadisler arasında saymış ve “Bütün tarikleri dikkate alındığında hadis sahih olmaktadır” demiştir.²³³⁶ Rivayetin *mütâbeât* yoluyla sahih olduğu anlaşılmaktadır. Bu yöntemle *Kitâbü’l-Azame*’de çok sayıda rivayetin sahih olduğu görülmektedir.²³³⁷ 263 nolu rivayet zayıfken *mütâbeât* yoluyla sahih olan hadislerden biridir.

263 - حَدَّثَنَا مُحَمَّدُ بْنُ الْعَبَّاسِ بْنِ أَيُّوبَ وَعَبْدُ الرَّحْمَنِ بْنُ مُحَمَّدٍ قَالَ: حَدَّثَنَا يَحْيَى بْنُ حَكِيمٍ الْمُقَوِّمُ حَدَّثَنَا مَكِّيُّ بْنُ إِبْرَاهِيمَ حَدَّثَنَا مُوسَى بْنُ عُثَيْدَةَ عَنْ عُمَرَ بْنِ الْحَكَمِ عَنْ عَبْدِ اللَّهِ بْنِ عَمْرٍو بْنِ الْعَاصِ عَنْ أَبِي حَازِمٍ عَنْ سَهْلِ بْنِ سَعْدٍ قَالَا: قَالَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ: دُونَ اللَّهِ تَبَارَكَ وَتَعَالَى سَبْعُونَ أَلْفَ حِجَابٍ مِنْ نُورٍ وَظُلْمَةٍ وَمَا تَسْمَعُ نَفْسٌ شَيْئًا مِنْ حِسِّ تِلْكَ الْحُجُبِ إِلَّا زَهَقَتْ نَفْسُهُ

Abdullah b. Amr b. el-Âs ve Ebû Hâzim’in Sehl b. Sa’d’dan (ra) naklettiklerine göre Resûlullah (sav) şöyle buyurmuştur: “Yüce Allah ile varlıklar arasında nur ve zulmetten 70 bin perde bulunur. Bir kimse bu perdelerden bir his/ses duysa derhal ölürdü.”²³³⁸ Ravilerden Mûsâ b. Ubeyde “münkerü’l-hadîs” ve “zayıf” olarak

²³³⁴ Ebû’s-Şeyh, *Kitâbü’l-Azame*, 1/330 (H no: 68).

²³³⁵ Ebû’s-Şeyh, *Kitâbü’l-Azame*, 3/851-853 (H no: 396).

²³³⁶ Elbânî, *Sahîhu’l-câmi’ s-sağîr*, 4/89; Elbânî, *Silsiletü’l-ehâdisi’s-sahîha*, 3/66-68.

²³³⁷ Abdülvâsi’nin *Ziyâdât* isimli çalışması bunun örneklerini çokça vermektedir.

²³³⁸ Ebû’s-Şeyh, *Kitâbü’l-Azame*, 2/667 (H no: 268).

değerlendirilmiştir.²³³⁹ Bu sebepten rivayet zayıf olmaktadır. Ancak diğer tarikleri dikkate alındığında hadisin *sahih* derecesine çıkacağı muhakkaktır.

4.9.2.2 Hasen hadisler

Sözlükte “iyi, güzel” manasına gelen *hasen* kelimesi terim olarak “sahih hadisin şartlarını taşımakla beraber ravisinin zabtı sahih hadisin ravisine nisbetle daha az olan hadis” anlamında kullanılmaktadır.²³⁴⁰ Hattâbî “mahreci bilinen,²³⁴¹ ravileri meşhur olan hadis” şeklinde tanımlamıştır.²³⁴² Hasen terimi hicrî 2./8. yüzyılda kullanılırken 3./9. yüzyılda Ebû İsâ et-Tirmizî tarafından terim şeklinde kullanılmaya başlanmıştır. Râmhurmuzî, Hâkim en-Nîsâbûrî ve Hatîb el-Bağdâdî gibi mütekaddimîn âlimlerin eserlerinde terime yer vermemeleri, bu kelimenin özellikle İbnü’s-Salâh’dan sonra yaygınlaştığını göstermektedir. Âlimlerin çoğu, *hasen* hadisin dini konularda delil olduğu görüşündedir. Bu anlamda sahih hadisle hasen hadis aynı olmaktadır. Âlimlerin çoğuna göre, tariklerinin çoğalmasi ile hasen hadisin sahih hadis seviyesine ulaşacağı görüşündedir.²³⁴³ *Kitâbü’l-Azame*’de hasen hadisleri görmek mümkündür.²³⁴⁴ Bununla beraber isnâdlardaki ravilerin farklı değerlendirmeleri yapıldığından dolayı bazı rivayetler hem sahih hem de hasen olabilmektedir.²³⁴⁵ Bazı rivâyetler ise farklı tahlillerden dolayı *sahih*, *hasen* ve *zayıf* olarak değerlendirilmiştir.²³⁴⁶

Birinci örnek:

403 - حَدَّثَنَا مُحَمَّدُ بْنُ مَحْمَدٍ الْوَاسِطِيُّ حَدَّثَنَا مَسْرُوقُ بْنُ الْمَرْزُبَانِ حَدَّثَنَا ابْنُ أَبِي زَائِدَةَ عَنْ دَاوُدَ بْنِ أَبِي هِنْدٍ عَنْ عِكْرَمَةَ عَنْ ابْنِ عَبَّاسٍ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُمَا قَالَ: قَالَتْ قُرَيْشٌ لِلْيَهُودِ: أَعْطُونَا شَيْئًا نَسْأَلُ هَذَا الرَّجُلَ. فَقَالَ: سَلُّوهُ عَنِ الرُّوحِ. فَسَأَلُوهُ فَنَزَلَتْ: وَيَسْأَلُونَكَ عَنِ الرُّوحِ قُلِ الرُّوحُ مِنْ أَمْرِ رَبِّي وَمَا أُوتِيتُمْ مِنَ الْعِلْمِ إِلَّا قَلِيلًا

²³³⁹ İbn Adî, *el-Kâmil*, 8/45-46.

²³⁴⁰ İbn Hacer, *Nüzhetü’n-nazar*, 88.

²³⁴¹ “Mahreci bilinen” ibaresi ile hadisin munkatı’, mu’dal, mürsel, müdelles gibi rivayetler hasen hadisi dışında tutulmaktadır. Bkz. Ebû Şehbe Muhammed b. Muhammed, *el-Vasît fî ulûmi mustalihi’l-hadis* (Beyrût: Âlemü’l-Marife, 1. Basım, 1983), 265-270.

²³⁴² Irâkî, *et-Takyîd ve’l-izâh*, 43.

²³⁴³ Mücteba Uğur, “hasen”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1997), 16/374.

²³⁴⁴ Hasen rivâyet örnekleri için bkz. H no: 34, 83, 148, 158, 197, 203, 246, 286, 339, 384, 501, 565, 594, 595, 599, 701, 722, 771, 821, 833, 1182, 1220, 1221, 1239.

²³⁴⁵ Örnekler için bkz. H no: 279, 403, 507, 637, 819, 869, 1091, 1093, 1106, 1168, 1169.

²³⁴⁶ Bkz. H no: 204, 284, 568.

İbn Abbâs (ra) şöyle demiştir: “Kureyş Yahudiler’e (gelip) ‘Bize bir şey/soru verin de şu adama soralım’ dediler. Onlar da ‘Ruh’dan sorun’ dediler. Hz. Peygamber’e (sav) ruh’dan sordular. Ardından ‘Sana ruh’dan sorarlar. De ki ruh Rabbimin emrindendir ve size pek az bilgi verilmiştir’²³⁴⁷ meâlindeki ayet nazil oldu.”²³⁴⁸ Rivayet Ahmed b. Hanbel, Tirmizî, Nesâî ve Beyhakî tarafından tahrir edilmiştir.²³⁴⁹ Tirmizî “Bu, hasen bir hadistir” değerlendirmesinde bulunmuştur.²³⁵⁰

İkinci örnek:

25 - حَدَّثَنَا الْوَلِيدُ قَالَ: أَخْبَرَنِي أَبُو حَاتِمٍ قَالَ: حَدَّثَنَا أَبُو صَالِحٍ قَالَ: حَدَّثَنِي مُعَاوِيَةُ بْنُ صَالِحٍ عَنْ عَلِيِّ بْنِ أَبِي طَلْحَةَ عَنْ ابْنِ عَبَّاسٍ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُمَا قَالَ: كَذَلِكَ يُبَيِّنُ اللَّهُ لَكُمْ الْآيَاتِ لَعَلَّكُمْ تَتَفَكَّرُونَ فِي الدُّنْيَا يَغْنِي زَوَالِ الدُّنْيَا وَفَنَائِهَا وَإِقْبَالِ الْآخِرَةِ وَبَقَائِهَا

İbn Abbâs (ra) “Allah sizin için ayetlerini işte böyle açıklıyor ki düşünesiniz. Dünyada...”²³⁵¹ ayetlerin meâliyle ilgili olarak şöyle demiştir: “Yani dünyanın zevâli ve fenâsı, ahiretin ikbâli ve bekâsı hakkında (umulur ki düşünürsünüz).”²³⁵² Rivayeti Ebü’s-Şeyh’ten başkası tahrir etmemiştir. Rivayet *hasen* derecesindedir.²³⁵³

Üçüncü örnek:

1 - حَدَّثَنَا مُحَمَّدُ بْنُ يَحْيَى الْمَرْزُوقِيُّ أَنَا بَشْرُ بْنُ الْوَلِيدِ الْكِنْدِيُّ أَنَا عَلِيُّ بْنُ ثَابِتٍ الْجَزْرِيُّ عَنْ الْوَازِعِ بْنِ نَافِعٍ عَنْ سَالِمِ بْنِ عَبْدِ اللَّهِ بْنِ عُمَرَ عَنْ أَبِيهِ قَالَ: قَالَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ: تَفَكَّرُوا فِي آلَاءِ اللَّهِ وَلَا تَفَكَّرُوا فِي اللَّهِ

Abdullah b. Ömer’den (ra) nakledildiğine göre Resûlullah (sav) şöyle demiştir: “Allah’ın nimetleri hakkında tefekkür edin, Allah’ın (zatı) hakkında tefekkürde bulunmayın.”²³⁵⁴ Rivayet Taberânî, Beyhakî, Lâlekâî, Kazvînî, İbn Adî tarafından nakledilmiştir.²³⁵⁵ İsnadında Vâzi’ b. Nâfi’ bulunmaktadır. Zehebî onun *sika*

²³⁴⁷ İsrâ, 17/85.

²³⁴⁸ Ebü’s-Şeyh, *Kitâbü’l-Azame*, 3/863 (H no: 403).

²³⁴⁹ Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 4/154 (H no: 2309); Nesâî, *es-Sünenü’l-kübrâ*, 10/167 (H no: 11202); Beyhakî, *Delâilü’n-nübüvve*, 2/269.

²³⁵⁰ Tirmizî, “Tefsîr”, İsrâ 17 (H no: 3140).

²³⁵¹ Bakara, 219-220.

²³⁵² Ebü’s-Şeyh, *Kitâbü’l-Azame*, 1/243 (H no: 25).

²³⁵³ Abdülvasî’, *Ziyâdât*, 76-78.

²³⁵⁴ Ebü’s-Şeyh, *Kitâbü’l-Azame*, 1/209 (H no: 1).

²³⁵⁵ Taberânî, *el-Mu’cemü’l-evsat*, 6/250 (H no: 6319); Beyhakî, *Şuabü’l-imân*, 1/136 (H no: 120); Lâlekâî, *Şerhu usûli i’tikâdi ehli’s-sünne*, 3/525 (H no: 927); Kazvînî, *et-Tedvîn fî ahhâri Kazvîn*, 3/197; İbn Adî, *el-Kâmil*, 7/95.

olmadığını açıklamıştır.²³⁵⁶ Dolayısıyla rivayet zayıftır. Ancak rivayetin birçok mütâbeât ve şevâhidi bulunmaktadır. Bu bakımdan bütün tarikleri dikkate alındığında rivayet *hasen li gayrihi* derecesine çıkmıştır.²³⁵⁷ 21, 78, 150, 397, 442 nolu rivayetler de aynen *zayıf* iken mütâbeâtı ile *hasen li gayrihi* derecesine çıkmıştır.

4.9.2.3 Zayıf hadisler

Sahih veya hasen hadisler için gerekli şartlardan en az birini taşımayan rivâyetlere zayıf hadis” denir.²³⁵⁸ Zayıf hadis, çeşitli alt gruplara ayrılmıştır. İbn Hibbân 49, Süyûtî 129 kadar çeşidi olduğundan söz etmişlerdir.²³⁵⁹ İbnü’s-Salâh’a göre de zayıf hadis; *mevzu, maktûb, şâz, muallal, muzdarib, mürsel, munkatı’* ve *mu’dal* olmak üzere çeşitli kısımlara ayrılır.²³⁶⁰ Hadislerde zayıflığın en önemli sebeplerden biri isnaddaki inkıtâdır. Bu tür hadisler *mürsel, münkatı’, mu’dal, müdelles* ve *muallal* kısımlarına ayrılır. İnkıtâ dışındaki sebeplerle zayıf duruma düşen hadisler ise *muzaaf, muzdarib, maktûb, şâz, münker* ve *metrûk* hadislerdir.²³⁶¹ Zayıf hadislerle amel edilmesi bir takım şartlara bağlanmıştır. İbn Hacer’e göre zayıf hadisle amel edilebilmesi için hadis aşırı zayıf olmamalıdır. İslâm’da kabul görmüş genel bir prensibe aykırı bulunmamalıdır.²³⁶² Bu ikisine şu şartlar da eklenmiştir: Hadis aklın, şeriatın ve dilin kabul etmediği mübalağalar içermemeli, kendisinden daha kuvvetli diğer bir şer’î delille çelişmemelidir.²³⁶³ Klasik dönem âlimleri zayıf hadislerle amel konusunda müsamaha göstermişlerdir. Ancak çağdaş Selefler zayıf hadisin kullanımına toptan karşıdrlar. Elbânî zayıf hadisle amel etmeyi caiz görmez. Ona göre zayıf hadis rivâyet edilirken zayıf olduğu belirtilmeli ve böyle bir hadisle de amel edilmemelidir.²³⁶⁴ Zayıf hadisi kayıtsız şartsız kabul etme şeklindeki toptancı temayül aşırılığa kaçan bir yaklaşımdır. Zayıf hadislerin dereceleri vardır. Hadislerin değerlendirilmesi içtihadî

²³⁵⁶ Zehebî, *Mizânü’l-i’tidâl*, 7/115.

²³⁵⁷ Abdülvâsi’, *Ziyâdât*, 64-65.

²³⁵⁸ İbnü’s-Salâh, *Mukaddime*, 41.

²³⁵⁹ İbnü’s-Salâh, *Mukaddime*, 41; Süyûtî, *Tedribü’r-râvî*, 1/195-196.

²³⁶⁰ İbnü’s-Salâh, *Mukaddime*, 42.

²³⁶¹ Muhammed Accâc el-Hatîb, *Usûlü’l-hadîs: ulûmühû ve mustalihuh* (Beyrût: Dâru’l-Fikr, 1. Basım, 2006), 222-234.

²³⁶² Sehâvî, *el-Kavlü’l-bedî’*, 255.

²³⁶³ Yûsuf el-Kardâvî, *Sünneti Anlamada Yöntem*, çev. Bünyamin Erul (İstanbul: 1991), 88.

²³⁶⁴ Muhammed Nâsiruddîn el-Elbânî, *Silsiletü’l-ehâdîsi’z-daîfe ve’l-mevdûa ve’eseruha’s-seyyi fi’l-ümme*. Riyâd: Mektebetü’l-Meârif, 1992), 3/25.

bir durum olduğundan, âlimler aynı rivâyet konusunda farklı değerlendirmelerde bulunmuşlardır.

İslâm ümmetinin ittifakla amel ettiği bazı zayıf hadislerin rivâyetinde de sakınca görmemiştir. Bu tür rivâyetler zayıf isnâdlarla aktarılmasına rağmen *ümmetin tatbikatına uygun* olması durumunda makbul sayılmıştır. Mesela İmam Şâfiî لا وصية لوارث “Vârise vasiyet yoktur”²³⁶⁵ hadisi hakkında hadisçiler bu rivâyeti sahîh kabul etmemekle beraber İslâm toplumu uygulamaya elverişli görerek onunla amel etmiş ve bu hadisin vasiyet ayetini nesh ettiğini düşünmüştür.²³⁶⁶ Sünenlerde zayıf isnadlı, ancak makbul addedilen birçok rivâyet mevcuttur. Diğer bir konu da zayıf hadislerin mütâbî’ ve şâhidlerinin çoğalmasıyla *hasen li gayrihi* mertebesine yükselmesidir. Bir hadis için *mutlak zayıf* hükmü, ancak onun hiçbir sahîh tarikten nakledilmediği teyit edildikten sonra zikredilebilir.²³⁶⁷ Mesela *Kitâbü’l-Azame*’de geçen 75, 94, 163, 263, 291, 342, 347, 348, 396, 397, 525, 579, 1015, 1211 nolu rivayetler zayıfken mütâbeât ve şevâhidi ile sahîh derecesine yükseldikleri değerlendirilmiştir. Ebü’s-Şeyh’in *Kitâbü’l-Azame*’de kullandığı isnadların genel olarak muttasıl olduğu ancak bununla birlikte bazılarında inkıtâ vaki olmuştur. Rivâyetlerin sıhhat şartlarından biri de isnadın muttasıl olmasıdır. Bu nedenle isnadında kopukluk olan bir rivâyet zayıf kabul edilmektedir. *Kitâbü’l-Azame*’de genel olarak zayıf rivayetlerin sayısı 1031 kadardır. Bu rivayetlerin kimisi isnadındaki inkıtâ sebebiyle, kimisi de inkıtâ dışı sebeplerden dolayı zayıf olmuşlardır.

4.9.2.3.1 İnkıtâ sebebiyle zayıf olan rivâyetler

Mürsel

İsnadında inkıtâ olan rivâyetlerden biri *mürsel* rivâyetlerdir. Sözlükte “göndermek, salıvermek, bırakmak” anlamındaki *irsâl* masdarından türeyen *mürsel* kelimesi, terim olarak “tâbiinden bir ravinin, kendisiyle Hz. Peygamber (sav) arasındaki sahâbînin ismini atlayarak naklettiği hadis” demektir. Mürsel hadisin iki türünden söz edilmiştir.

²³⁶⁵ Ebû Dâvûd, “Vesâyâ”, 6 (H no: 2771). Tirmizî, “Vesâyâ”, 5 (H no: 2120).

²³⁶⁶ Ebü’l-Hasenât Muhammed Abdülhay el-Leknevî el-Hindî, *el-Ecvibetü’l-fâdile li’l-es’ileti’l-aşeretü’l-kâmile*, Thk. Abdülfettâh Ebû Gudde (Kâhire: Dâru’s-Selâm, 5. Basım, 2007), 52.

²³⁶⁷ İbnü’s-Salâh, *Mukaddime*, 103-104; Mahmut Demir, “zayıf”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2013), 44/157-160.

Sahâbenin doğrudan Hz Peygamber'den (sav) değil başka bir sahabîden duyduğu, ancak Hz. Peygamber'den (sav) işitmiş gibi naklettiği hadise *sahâbe mürseli*, bir ravinin çağdaşı olmakla beraber görüştüğü bilinmeyen bir kişiden yaptığı rivâyete de *mürsel-i hafî* denmiştir.²³⁶⁸ Mürsel rivâyetlerin delil olma yönünden değeri üzerinde tartışmalar yapılmıştır. Hükmü konusunda kendisi ile hüccet olunan, hüccet olunmayan ve mutlak olarak kabul ve red edilemeyen, araştırılması gereken mürsel olmak üzere üç görüş vardır.²³⁶⁹ İmam Şafîî temkinle karşılarken Mu'tezilî, Hanefî ve Mâlikî âlimlerinden çoğu mürsel rivâyetleri hüccet ve makbul kabul etmişlerdir.²³⁷⁰ Buhârî'nin *el-Câmiu's-sahîh*'i başta olmak üzere birçok önemli hadis kitabında mürsel rivâyetleri görmek mümkündür.²³⁷¹ Mürsel hadis senedindeki inkitâ nedeniyle zayıf sayılmıştır.²³⁷² Ebü's-Şeyh'e göre mürsel bir isnad başka bir hadis kitabında *muttasıl* olarak gelirse, sahîh olarak değerlendirilebilir.²³⁷³ *Kitâbü'l-Azame*'de 30'un üzerinde mürsel rivâyet bulunmaktadır.²³⁷⁴ Ebü's-Şeyh'in mürsel rivâyetleri *makbul* ve *hüccet* olarak kabul ettiği anlaşılmaktadır. Örnek vermek gerekirse 303 nolu rivâyet mürsel olduğu halde hem konuya delil getirmiş hem de "sahihtir" değerlendirmesinde bulunmuştur. Onun iman konularına mürsel rivâyetleri delil olarak getirmesi bu konudaki tesâhülünü ortaya koymaktadır. *Kitâbü'l-Azame*'de, mürsellersi makbul olan ve makbul olmayan birçok ravinin rivâyeti bulunmaktadır.²³⁷⁵

Birinci örnek:

81 - أَخْبَرَنَا أَبُو يَعْلَى حَدَّثَنَا أَبُو الرَّبِيعِ الزَّهْرَانِيُّ حَدَّثَنَا يَعْقُوبُ الْقُشَيْرِيُّ عَنْ جَعْفَرٍ عَنْ سَعِيدِ بْنِ جُبَيْرٍ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُ قَالَ: تَكَلَّمَتِ الْيَهُودُ فِي صِفَةِ الرَّبِّ تَبَارَكَ وَتَعَالَى فَقَالُوا مَا لَا يَعْلَمُونَ وَلَمْ يَذَرُوا فَأَنْزَلَ اللَّهُ عَزَّ وَجَلَّ وَمَا قَدَرُوا اللَّهَ

²³⁶⁸ Salahattin Polat, "Mürsel", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2006), 32/52-54; Abdullah Aydın, "muttasıl", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2020), 31/405.

²³⁶⁹ Fehmi Çiçek, "Cumhuriyet Dönemi Hadis Usulü Çalışmalarına Farklı Bir Bakış: el-Manzûmetü'l-Fehmiyye", *Recap Tayyip Erdoğan Üniversitesi, Sosyal Bilimler Dergisi* 6/11 (2020), 174-175.

²³⁷⁰ Polat, "Mürsel", 32/52-54.

²³⁷¹ Ay, Ebü's-Şeyh el-İsfahani'nin *Kitâbü'l-Azame*'sindeki Rivâyetlerin Değerlendirilmesi, 265.

²³⁷² Ebü Zekeriyâ Yahyâ b. Şeref en-Nevevî, *Takrîb ve't-teysîr fî ma'rifeti süneni'l-beşîri'n-nezîr*, thk. Muhammed Osmân (Beyrût: Dâru'l-Kütübî'l-Arabî, 1405), 1/35.

²³⁷³ Ebü's-Şeyh, *Kitâbü'l-Azame*, 2/714.

²³⁷⁴ 20, 25, 31, 33, 34, 75, 77, 81, 116, 205, 220, 247, 252, 253, 260, 271, 303, 355, 356, 380, 473, 489, 520, 690, 716, 748, 887, 1017, 1080, 1084, 1211, 1269 nolu rivâyetlerin mürsel oldukları görülmektedir.

²³⁷⁵ *Kitâbü'l-Azame*'de isimleri geçen; Saîd b. Müseyyeb (9), Saîd b. Cübeyr (62), İbrahim en-Nehaî, Mucâhid b. Cebr (88), Şa'bî (11), Tâvûs b. Keysân (1), Amr b. Dînâr (4), İbnü'l-Münkedir (9) gibi muhaddis ve âlimlerin mürsellersi makbul sayılırken; Atâ b. Ebî Rebâh (4), Katâde b. Diâme (70), İbn Şihab ez-Zührî (15), Yahyâ b. Kesîr (1), Zeyd b. Eslem (10), A'meş (64), Süfyân es-Sevrî (14), Süfyân b. Uyeyne (6), Ebü İshâk el-Hemedânî (1) adlı muhaddislerin mürsellersi ise zayıf sayılmıştır. Bkz. Polat, "Mürsel", 32/52-54.

حَقَّ قَدْرُهُ ثُمَّ بَيَّنَّ عَظَمَتَهُ لِلنَّاسِ فَقَالَ: وَالْأَرْضُ جَمِيعًا قَبْضَتُهُ يَوْمَ الْقِيَامَةِ وَالسَّمَوَاتُ مَطْوِيَّاتٌ بِيَمِينِهِ سُبْحَانَهُ وَتَعَالَى
عَمَّا يُشْرِكُونَ فَجَعَلَ صِفَتَهُمُ الَّتِي وَصَفُوا بِهَا اللَّهَ تَبَارَكَ وَتَعَالَى شِرْكًَا

Saîd b. Cübeyr (ra) şöyle demiştir: Yahudiler Yüce Allah'ın sıfatları konusunda konuşup bilmedikleri ve görmedikleri şeyler söyleyince, Allah Teâlâ “Allah'ın kadrini gereği gibi bilemediler...”²³⁷⁶ meâlindeki ayeti indirdi. Sonra da “Yer bütünüyle kıyamet gününde O'nun elindedir. Gökler de O'nun kudretiyle dürülmüştür. O, onların ortak koştuklarından yücedir” buyurarak azametini beyan etmiş, Yahudilerin Yüce Allah hakkındaki nitelemelerini şirk kılmıştır.²³⁷⁷ Rivayette zikredilen ayetin nüzûl sebebiyle ilgili çeşitli bilgiler nakledilmiştir.²³⁷⁸ Sebeb-i nüzûlden söz eden bir metnin, merfu olarak değerlendirilebileceği daha önce ifade edilmişti. Olay Hz. Peygamber (sav) zamanında vaki olmuştur. Saîd b. Cübeyr ayetlerin inişine tanıklık etmemiştir. Zira o, 45/665 yılında Mekke'de doğmuştur. Bu bilgileri ancak bir sahâbîden almış olmalıdır. Sahâbîyi atlayarak naklettiği için rivayet *mürsel* kabul edilmelidir.

İkinci örnek:

271 - حَدَّثَنَا الْوَلِيدُ حَدَّثَنَا أَبُو حَاتِمٍ حَدَّثَنَا أَبُو سَلَمَةَ مُوسَى بْنُ إِسْمَاعِيلَ حَدَّثَنَا حَمَّادُ بْنُ سَلَمَةَ حَدَّثَنَا أَبُو عِمْرَانَ
الْجَوْنِيُّ عَنْ زُرَّارَةَ بْنِ أَوْفَى رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُ أَنَّ النَّبِيَّ صَلَّى اللَّهُ وَسَلَّمَ سَأَلَ جِبْرِيلَ: هَلْ رَأَيْتَ رَبَّكَ فَانْتَقَضَ جِبْرِيلُ
فَقَالَ: يَا مُحَمَّدُ إِنَّ بَيْنِي وَبَيْنَهُ سَبْعِينَ حِجَابًا مِنْ نُورٍ لَوْ دَنَوْتُ مِنْ أَدْنَاهَا لَاخْتَرَفْتُ

Zürâre b. Evfâ (ö. 93/712) şöyle demiştir: Hz. Peygamber (sav) Cibrîl'e (as) ‘Rabbini gördün mü?’ diye sordu. Cibrîl (as) bu soru karşısında titredi ve şöyle dedi: ‘Ey Muhammed! Benimle O'nun arasında nurdan yetmiş perde vardır, onların en alt kısmına yaklaşıyordum yanardım.’²³⁷⁹ Zürâre b. Evfâ “Büyük imam, Basra'nın kadısı, a'lâm'dan biri” olarak tavsif edilmiş, tabîinin önde gelenlerinden biridir.²³⁸⁰ Ebû Hureyre ve İbn Abbâs'dan hadis almıştır. Hz. Peygamber'i (sav) görmemiştir. Sahâbî ismini zikretmediğinden rivayet *mürsel* olmaktadır.

²³⁷⁶ Zümer, 39/67.

²³⁷⁷ Ebü's-Şeyh, *Kitâbü'l-Azame*, 1/360 (H no: 81).

²³⁷⁸ Değişik rivayetler için bkz. Taberî, *Câmiu'l-beyân*, 20/245-253 (Zümer, 39/67).

²³⁷⁹ Ebü's-Şeyh, *Kitâbü'l-Azame*, 2/677 (H no: 271).

²³⁸⁰ Zehebî, *Siyer*, 4/516.

Üçüncü örnek:

303 - وَرَوَاهُ ابْنُ الْمُبَارَكِ عَنْ حَمَادِ بْنِ سَلَمَةَ عَنْ أَبِي عِمْرَانَ الْجَوْنِيِّ عَنْ مُحَمَّدِ بْنِ عُمَيْرٍ بْنِ عَطَارِدِ بْنِ حَاجِبٍ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُ عَنِ النَّبِيِّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ بِمِثْلِ مَعْنَاهُ وَهُوَ الصَّحِيحُ

302 nolu metnin benzeri Muhammed b. Umeyr b. Utârid b. Hâcib ed-Dârimî Hz. Peygamber'den (sav) mürsel olarak rivayet etmiştir.²³⁸¹ Sahâbe arasında zikredilmiştir ancak onun Hz. Peygamber'le (sav) sohbeti ve görmesi bilinmemektedir. Zamanında Kûfelilerin seyyidi olarak bilirdi.²³⁸² Hz. Peygamber'den (sav) irsâlde bulunmuştur.²³⁸³ Bu sebepten rivayet *mürsel* olmaktadır.

Dördüncü örnek:

1001 - حَدَّثَنَا الْوَلِيدُ حَدَّثَنَا مُحَمَّدُ بْنُ أَبِي حَبْشَةَ حَدَّثَنَا جَرِيرٌ عَنْ أَشْعَثَ عَنْ جَعْفَرٍ عَنْ سَعِيدِ بْنِ جُبَيْرٍ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُ قَالَ: لَمَّا نَزَلَتِ الْمَائِدَةُ وَهِيَ طَعَامٌ مَقْبُولٌ قَالَ: كَانُوا يَأْكُلُونَهَا فُعُودًا فَأَحْدَثُوا فَرَفَعَتْ شَيْئًا فَأَكَلُوا عَلَى الرُّكْبِ ثُمَّ أَحْدَثُوا فَرَفَعَتْ شَيْئًا فَأَكَلُوا قِيَامًا ثُمَّ أَحْدَثُوا فَرَفَعَتْ

Saîd b. Cübeyr (ra) şöyle demiştir: “Mâide/sofra makbul bir yemek olarak inince ondan önce oturarak yediler. Derken ihdâs/hainlik ettiler, sofraya biraz kaldırıldı, dizüstü çökerek yemeye başladılar. Sonra yine ihdâs ettiler, sofraya biraz daha kaldırıldı, bu sefer ayakta yemeye başladılar. Sonra sofraya ihdâs ettiklerinde hepten önlerinden kaldırıldı.”²³⁸⁴ Saîd b. Cübeyr 45/665-94/703 yılları arasında yaşamış tâbiîn neslinden tefsir ve hadis alanında yetişmiş bir âlimdir. Hz. Peygamber'i (sav) görmesi de mümkün değildir. Sebeb-i nüzûle dair böyle bir bilgiyi ancak sahâbeden dinlemiş olmalıdır. Rivayette sahâbî adı zikredilmemiştir, dolayısıyla rivayet *mürsel* olmalıdır.

²³⁸¹ Ebü's-Şeyh, *Kitâbü'l-Azame*, 2/714 (H no: 303).

²³⁸² Ebü'l-Hasen İzzüddîn Ali b. Muhammed eş-Şeybânî el-Cezerî İbnü'l-Esîr, *Üsdü'l-gâbe fi marifeti's-sahâbe*, thk. Ali Muhammed Muavvid vd. (Beyrût: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1994), 5/103 (Ricâl no: 4760).

²³⁸³ Zehebî, *Târihu'l-İslâm*, 6/194.

²³⁸⁴ Ebü's-Şeyh, *Kitâbü'l-Azame*, 5/1542 (H no: 1001). Rivayet, İbnü'l-Enbârî tarafından nakledilmiştir. Burada “İhdâs” olarak tercüme ettiğimiz kelime “hainlik, saklamak ve stoklamak” şeklinde anlaşılmalıdır. Zira onlara لَا يَخُونُوا وَلَا يَخْبُونُوا وَلَا يَخْرَوْنَ “hainlik etmeyin, saklamayın ve stok etmeyin” şeklinde kendilerine emredilmiştir. Bkz. Ebü Bekr Muhammed b. Kâsım el-Enbârî, *el-Ezdâd*, thk. Muhammed Ebü'l-Fadl İbrâhîm (Beyrût: el-Mektebetü'l-Asriyye, 1987), 351.

Beşinci örnek:

487 - حَدَّثَنَا عَبْدُ الرَّحْمَنِ بْنُ الْحَسَنِ حَدَّثَنَا أَبُو شَيْبَةَ بْنُ أَبِي شَيْبَةَ حَدَّثَنَا بَكْرُ بْنُ عَبْدِ الرَّحْمَنِ عَنْ عِيسَى بْنِ الْمُخْتَارِ عَنْ ابْنِ أَبِي لَيْلَى عَنِ الْمِنْهَالِ عَنْ مُجَاهِدٍ رَحِمَهُ اللَّهُ تَعَالَى أَنَّهُ قَالَ: إِنَّ لِلَّهِ عَزَّ وَجَلَّ ثَمَانِيَةَ أَمْلَاحٍ أَرْبَعَةٌ بِالْمَشْرِقِ وَأَرْبَعَةٌ بِالْمَغْرِبِ فَإِذَا أَمْسَى قَالَ الَّذِي بِالْمَشْرِقِ: يَا بَاغِيَ الْخَيْرِ أَقْبِلْ فَيَقُولُ الَّذِي بِالْمَغْرِبِ: يَا بَاغِيَ الشَّرِّ أَقْصِرْ فَإِذَا مَضَى ثُلُثُ اللَّيْلِ قَالَ الَّذِي بِالْمَشْرِقِ: اللَّهُمَّ أَعْطِ مُنْفِقَ مَالِهِ خَلْفًا وَيَقُولُ الَّذِي بِالْمَغْرِبِ: اللَّهُمَّ أَعْطِ مُمَسِّكًا تَلْفًا فَإِذَا مَضَى ثُلُثَا اللَّيْلِ قَالَ الثَّلَاثُ الَّذِي بِالْمَشْرِقِ: سُبْحَانَ الْمَلِكِ الْقُدُّوسِ وَيَقُولُ الَّذِي بِالْمَغْرِبِ: سُبْحَانَ الْمَلِكِ الْقُدُّوسِ وَالرَّابِعُ وَاضِعُ الصُّورِ عَلَى فِيهِ يَنْتَظِرُ مَتَى يُؤْمَرُ بِالنَّفْخَةِ وَالْآخِرُ مُقَابِلُهُ

Mücâhid (ra) şöyle demiştir: “Yüce Allah’ın dördü doğuda ve dördü de batıda olmak sekiz meleği vardır. Akşam olunca doğudaki melek ‘Ey hayrın isteyicisi! Sâlih amellere yönel’ der; batıdaki melekler de ‘Ey şerrin isteyicisi! Masiyetlerden elini çek’ der. Gecenin son çeyreğinde doğudaki: ‘Allahım! (Allah için) harcayanların karşılığını güzelce ver ve ona bereket ihsan et’ der. Batıdaki de ‘Allahım! Harcaması gerekip de harcamayan kimsenin malını yok et’ der. Gecenin son çeyreği geçince doğudaki üçüncü melek ‘Melik ve Kuddûs olan Allah’ı tesbîh ederim’ der. Batıdaki melek de ‘Melik ve Kuddûs olan Allah’ı tesbîh ederim’ der. Dördüncü melek (İsrâfîl) ise sûru ağzına koymuş üfleme emrinin ne zaman verileceğini bekler. Diğeri de karşısındakini bekler.”²³⁸⁵ Ebü’ş-Şeyh’in naklettiği bu rivayet az lafız farklılıkları ile birlikte *Kûtü’l-kulûb* ve *İhyâu ulûmi’-d-dîn*’de tahrir edilmiştir.²³⁸⁶ Mücâhid 21-103/642-721 yılları arasında yaşadığına göre Hz. Peygamber’den (sav) bu haberi duyması ve gaybî olan bu bilgilerden haberdar olması mümkün değildir. Ashaptan duyduğu bu rivayeti *mürsel* olarak naklettiği anlaşılmaktadır.

Altıncı örnek:

690 - حَدَّثَنَا إِسْحَاقُ بْنُ أَحْمَدَ حَدَّثَنَا عَبْدُ اللَّهِ بْنُ عُمَرَ حَدَّثَنَا إِسْحَاقُ بْنُ سُلَيْمَانَ عَنْ عُمَرَ بْنِ قَيْسٍ عَنْ يَحْيَى بْنِ عَبْدِ اللَّهِ عَنْ أَبِي الطُّفَيْلِ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُمَا قَالَ: قَالَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ

²³⁸⁵ Ebü’ş-Şeyh, *Kitâbü’l-Azame*, 3/963 (H no: 487).

²³⁸⁶ Ebü Tâlib Muhammed b. Ali el-Mekkî, *Kûtü’l-kulûb*, thk. Âsım İbrahim el-Keyâlî (Beyrût: Dâru’l-Kütübi’l-İlmiyye, 1. Basım, 2005), 1/436; Ebü Hâmid Muhammed b. Muhammed el-Gazzâlî et-Tûsî, *İhyâu ulûmi’-d-dîn* (Beyrût: Dâru’l-Marife, 1992), “Zühhd”, 4/241.

Ebü't-Tufeyl'den (ö. 110/729) nakledildiğine göre Resûlüllah'ın (sav) şöyle buyurmuştur... Ebü't-Tufeyl, en son vefat eden sahâbîdir. Mübârekfûrî bu rivayet için *sahâbe mürseli* demiştir.²³⁸⁷

Münkâtı'

Sözlükte “kesilmiş, koparılmış” anlamına gelen münkâtı' kelimesi, terim olarak “sahâbîden evvel senedinde bir veya peş peşe olmamak kaydıyla iki ravisi sâkıt olan hadis” demektir. Bazen *mu'dal* hadise de *münkâtı'* tabir olunmuştur.²³⁸⁸ Bu terim senedinde kopukluk olan her çeşit rivâyeti kapsamaktadır.²³⁸⁹ Buna göre *mürsel*, *mu'dal* ve *muallak* rivayetler *münkâtı'* içinde değerlendirilmiştir.²³⁹⁰ Münkâtı' rivâyetler normalde zayıf addedildiklerinden delil olmaz. Fakat başka muttasıl bir senedle rivâyet edilerek takviye edilirse *hasen li gayrihi* olacağından delil olur.²³⁹¹ *Kitâbü'l-Azame*'de senedi münkâtı' çok sayıda rivâyet bulunmaktadır. Bunun sebebi; seçilmiş konulara muttasıl hadis bulma zorluğu, inkıta'nın sorun edilmemesi, Ebü's-Şeyh'in yaşadığı dönemin hayli geç zamanlara denk düşmesi ve rivâyetleri çeşitli eserlerden nakletmesi görülebilir. Rivâyetlerdeki inkıtanın bazen senedin başlarında, bazen ortalarında olduğu görülmektedir. Merfu rivâyetler içinde senedi münkâtı' hadisler 200'ün üzerindedir.

Birinci örnek:

489 - حَدَّثَنَا أَبُو الرَّبِيعِ الزَّهْرَانِيُّ حَدَّثَنَا يَعْقُوبُ الْقُمَيْيُّ عَنْ جَعْفَرٍ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُ قَالَ: قَالَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ: قَالَ جَبْرِيلُ: يَا مُحَمَّدُ يَا نَبِيَّ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ إِنَّ أَهْلَ السَّمَاءِ الدُّنْيَا سَجُودٌ إِلَى يَوْمِ الْقِيَامَةِ يَقُولُونَ: سُبْحَانَ ذِي الْعِزَّةِ وَالْجَبَرُوتِ وَأَهْلَ السَّمَاءِ النَّائِيَةِ قِيَامًا إِلَى يَوْمِ الْقِيَامَةِ يَقُولُونَ: سُبْحَانَ الْحَيِّ الَّذِي لَا يَمُوتُ

Rivayetin isnadında üç ravi görülmektedir. İsnadda kopukluklar vardır. Ebü's-Şeyh, Ebü'r-Rebî' (Süleymân b. Dâvûd el-Atekî) ez-Zehrânî (ö. 234/849) ile mülâkî olmamıştır ve onun hocalarından değildir. Ca'fer b. Ebi'l-Müğîre el-Huzâî tâbîinin

²³⁸⁷ Ebü's-Şeyh, *Kitâbü'l-Azame*, 4/1216 (H no: 690).

²³⁸⁸ Ahmed Naim Babanzâde, *Sahih-i Buhârî Muhtasarı Tecrid-i Sarîh Tercümesi ve Şerhi* (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 1982), 1/149.

²³⁸⁹ Süyûtî, *Tedribü'r-râvî*, 235.

²³⁹⁰ Mehmet Efendioğlu, “münkâtı'”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2006), 32/12-13.

²³⁹¹ Çakan, *Hadis Usulü*, 116.

küçüklerinden olup Hz. Peygamber'i (sav) görmemiştir.²³⁹² Dolayısıyla isnadda en az iki kopukluk vaki olmuştur. Bu sebeple rivayet *munkati* hadis sınıfına girmektedir.²³⁹³

İkinci örnek:

968 - حَدَّثَنَا الْوَلِيدُ حَدَّثَنَا أَحْمَدُ بْنُ الْقَاسِمِ حَدَّثَنَا سُلَيْمُ بْنُ مَنْصُورٍ عَنْ عَمَارٍ عَنْ وَهْبِ بْنِ مُنَبِّهٍ رَحِمَهُ اللَّهُ تَعَالَى أَنَّ
ذَا الْقَرْنَيْنِ أَوَّلُ مَنْ لَيْسَ الْعِمَامَةُ...

Vehb b. Münebbih şöyle demiştir: “Muhakkak ki Zülkarneyn, sarığı ilk giyen kimsedir...”²³⁹⁴ Rivayetin isnadında dört ravi görünmektedir. Süleym b. Mansûr b. Ammâr ile Vehb arasında kopukluk vardır. Süleym, İbn Uleyye (ö. 194/809) ve Ebû Dâvûd et-Tayâlisî gibi muhaddislerden hadis almıştır. Vehb b. Münebbih 114/732 yılında vefat etmiştir. Dolayısıyla Süleym ile Vehb'in mülaki olması mümkün değildir. Burada raviler ya düşmüştür veya isnadda inkıta vaki olmuştur. Rivayet *munkatî* hadise örnek teşkil etmektedir.²³⁹⁵

Mu'dal

Sözlükte “bir iş karışık ve zor olmak” anlamındaki *i'dâl* masdarından türeyen *mu'dal*, terim olarak “senedinin herhangi bir yerinde arka arkaya iki veya daha fazla ravisi düşen hadis” demektir.²³⁹⁶ Mu'dal bir rivâyet, başka bir tarikle nakledildiğinin tespit edilmediği veya senedinden düşen ravilerin kimlikleri belirlenip adâlet ve zapt yönünden durumları açığa çıkarılmadığı sürece *zayıf* kabul edilir ve delil olarak kullanılamaz.²³⁹⁷ Aşağıdaki rivayet bu tür hadise örnektir:

1032 - حَدَّثَنَا مُحَمَّدُ بْنُ هَارُونَ حَدَّثَنَا الرَّبِيعُ بْنُ سُلَيْمَانَ حَدَّثَنَا ابْنُ وَهْبٍ حَدَّثَنَا ابْنُ زَيْدٍ رَفَعَهُ إِلَى النَّبِيِّ صَلَّى اللَّهُ
عَلَيْهِ وَسَلَّمَ أَنَّهُ قَالَ: إِنَّ اللَّهَ عَزَّ وَجَلَّ لَمَّا أَرَادَ أَنْ يَخْلُقَ آدَمَ عَلَيْهِ السَّلَامُ

²³⁹² Ebü's-Şeyh, *Tabakât*, 1/352.

²³⁹³ Ebü's-Şeyh, *Kitâbü'l-Azame*, 3/965 (H no: 489).

²³⁹⁴ Ebü's-Şeyh, *Kitâbü'l-Azame*, 4/1470 (H no: 968).

²³⁹⁵ Ebü's-Şeyh, *Kitâbü'l-Azame*, 4/1470.

²³⁹⁶ İbnüs-Salâh, *Mukaddime*, 59;

²³⁹⁷ Mehmet Efendioğlu, “mu'dal”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2020), 30/354-355.

Rivayetin isnadında dört ravi görülmektedir. İsnadda kopukluklar vardır. Abdurrahman b. Zeyd b. Eslem (ö. 182/798) etbâu't-tâbiînden bir ravidir. Aradaki tâbiî ve sahâbîyi atlayarak doğrudan Hz. Peygamber'den (sav) rivayette bulunmuştur. İki ravi atlandığından rivayet *mu'dal* hadis olmaktadır.²³⁹⁸

Müdelles

Sözlükte “bir şeyin kusurunu gizlemek” anlamına gelen *tedlîs* terim olarak “ravinin, görüşmediği ya da görüştüğü halde kendisinden hadis işitmediği hocasından işittiği zannını uyandıracak biçimde rivâyette bulunması” demektir. Tedlis yapan kişiye *müdelles* denir. Hadis rivâyetinde ravilerin “semi'tü, haddesenâ” gibi hadisi hocasından kesin olarak işittiğine veya onunla görüştüğüne delâlet eden edâ sîgaları kullanması gerekir. Hiç görüşmediği bir kimseden bu lafızlarla rivâyette bulunması onu yalancı konumuna düşürür. Böyle kimsenin rivâyeti de reddedilir. Bu sebeple müdellesler “an fülânin” ve “kâle fülânün” gibi lafızlar kullanırlar. Çünkü bu lafızlar semâa delâlet ettiği kadar hadisin bizzat hocadan işitilmeden rivâyet edildiğini de gösterir. Tedlisin çeşitlerinden söz edilmiştir. İbnü's-Salâh ve Nevevî “tedlîsü'l-isnâd” ve “tedlisü's-şüyûh” olmak üzere iki türlü tedlîsden söz ederler.²³⁹⁹ Tedlisü's-şüyûh, ravinin hocasının bilinmeyen bir isim, sıfat veya künye ile ifade etmesidir.²⁴⁰⁰ Bir isnadda tedlis yapılması o rivâyeti illetli kılmaktadır.²⁴⁰¹ Buhârî ve Müslim'in *el-Câmiu's-sahîh*'leri başta olmak üzere muteber hadis kitaplarında *tedlîsü's-süyûh* türünden birçok hadis bulunmaktadır.²⁴⁰² *Kitâbü'l-Azame*'de müdelles hadisler yer almıştır. Zira eserde *müdelles* olarak nitelenen çok sayıda raviye rastlamak mümkündür. Ebü's-Şeyh'in tedlis eden ravilerden rivâyette bulunması onun bu konuda tesâhül ettiğini göstermektedir.²⁴⁰³ Tespit edebildiğimiz kadarıyla *Kitâbü'l-Azame*'de otuzun üzerinde *müdelles* hadis bulunmaktadır. Tedliste bulunan ravilerden bazıları şöyledir:

²³⁹⁸ Ebü's-Şeyh, *Kitâbü'l-Azame*, 5/1564-1565 (H no: 1032).

²³⁹⁹ İbnü's-Salâh, *Mukaddime*, 73-75.

²⁴⁰⁰ İbnü's-Salâh, *Mukaddime*, 139.

²⁴⁰¹ Metin Düzenli, *Hadislerde Gizli Kusurlar: İlet ve Şâz* (İstanbul: İSAM, 2016), 159.

²⁴⁰² İbnü's-Salâh, *Mukaddime*, 75.

²⁴⁰³ Ay, Ebü's-Şeyh el-İsfahani'nin *Kitâbü'l-Azame*'sindeki Rivâyetlerin Değerlendirilmesi, 268.

Süleymân b. Mihrân/A'meş (ö. 148/765).²⁴⁰⁴ An'ane ve tedlis ile itham edilmiştir.²⁴⁰⁵

Abdullah b. Necîh Ebû Yesâr el-Mekkî (ö. 31/651).²⁴⁰⁶ Sika olmakla birlikte bazen tedlis etmiştir.²⁴⁰⁷

Velîd b. Müslim (ö. 237/851).²⁴⁰⁸ Cerh ve ta'dîl yönüyle problemli bir ravidir. Tedlis ve irsalleri vardır.²⁴⁰⁹

Bekıyye b. Velîd (ö. 197/812).²⁴¹⁰ Sika olmakla beraber tedliste bulunmuştur.²⁴¹¹

Abdûlmelik b. Abdilazîz b. Cüreyc (ö. 150/767).²⁴¹² İbn Cüreyc tedlisle itham edilmiştir.²⁴¹³ *Kitâbü'l-Azame*'de *müdelles* hadis oldukça fazladır.

Birinci örnek:

82 - حَدَّثَنَا إِبْرَاهِيمُ بْنُ مُحَمَّدٍ بْنِ الْحَسَنِ حَدَّثَنَا أَحْمَدُ بْنُ سِنَانٍ حَدَّثَنَا أَبُو مُعَاوِيَةَ عَنِ الْأَعْمَشِ عَنِ الْمِنْهَالِ عَنْ سَعِيدِ بْنِ جُبَيْرٍ عَنِ ابْنِ عَبَّاسٍ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُمَا

Rivayetin isnadında yedi ravi görülmektedir. İsnadda Süleymân b. Mihrân (A'meş) bulunmaktadır. A'meş, müdellis bir ravidir.²⁴¹⁴ Bu bakımdan rivayet *müdelles* hadis olarak görülmektedir.²⁴¹⁵

²⁴⁰⁴ Süleymân b. Mihrân adı 82, 83, 199, 451, 550, 576, 612, 831, 910, 1024, 1131, 1143, 1144, 1158, 1198, 1204, 1235 nolu rivâyetlerde geçmektedir.

²⁴⁰⁵ Ebû'l-Hüseyn Müslim b. el-Haccâc el-Kuşeyrî, *el-Künâ ve'l-esmâ*, thk. Ahmed el-Kaşkârî (Medine: el-Câmiatü'l-İslâmiyye, 1984), 1/59; Zehebî, *Mizânü'l-i'tidâl*, 2/224.

²⁴⁰⁶ 462, 492, 492, 542, 551, 558, 566, 616, 712, 809, 863, 883, 895, 1014 nolu rivâyetlerin isnadlarında Abdullah b. Necîh adı geçmektedir.

²⁴⁰⁷ İbn Hacer, *Takrîb*, 1/326.

²⁴⁰⁸ 485, 505, 536, 632, 664, 1173 nolu rivâyetlerde Velîd b. Müslim ismi geçmektedir.

²⁴⁰⁹ Zehebî, *Mizânü'l-i'tidâl*, 1/331; İbnü'l-Cevzî, *ed-Duafâ*, 1/146.

²⁴¹⁰ 214, 494, 1195, 1302 nolu rivâyetlerde Bekıyye b. Velîd ismi geçmektedir.

²⁴¹¹ Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Osman b. Kaymaz et-Türkmânî ez-Zehebî, *el-Muğnî fî'd-duafâ*, thk. Nureddîn İtr (Haleb: Dâru'l-Meârif, 1971), 2/725; Müslim, *el-Künâ ve'l-esmâ*, 1/41.

²⁴¹² 409, 854, 1014, 1237 nolu rivâyetlerde Abdûlmelik b. Abdilazîz ismi geçmektedir.

²⁴¹³ İbn Hibbân, *es-Sikât*, 7/93.

²⁴¹⁴ Müslim b. el-Haccâc, *el-Künâ ve'l-esmâ*, 1/59; Zehebî, *Mizânü'l-i'tidâl*, 2/224.

²⁴¹⁵ Ebû's-Şeyh, *Kitâbü'l-Azame*, 1/362 (H no: 82).

İkinci örnek:

462 - حَدَّثَنَا عَلِيُّ حَدَّثَنَا عَبْدُ اللَّهِ حَدَّثَنَا ابْنُ مَهْدِيٍّ أَخْبَرَنَا سُفْيَانُ الثَّوْرِيُّ عَنْ ابْنِ أَبِي نَجِيحٍ عَنْ مُجَاهِدٍ رَحِمَهُ اللَّهُ تَعَالَى

Rivayetin isnadında altı ravi görülmektedir. İsnadda Abdullah b. Necîh Ebû Yesâr el-Mekkî bulunmaktadır. İbn Ebî Necîh *sika* olmakla birlikte bazen *tedlis* etmiştir.²⁴¹⁶ Bu bakımdan rivayet *müdelles* hadise örnek olmuştur.²⁴¹⁷

Muallel

Sözlükte “illeti açığa çıkarılmış” anlamına gelen *muallel* terim olarak “ilk bakışta kusursuz görüldüğü halde araştırıldığında sıhhatini yok edebilecek gizli bir sebebe dayalı kusuru bulunan hadis” demektir.²⁴¹⁸ Bir rivâyeti muallel yapan gizli kusura *illet* denmiştir. Bir rivâyetteki illeti çıkarma işi, hadis ilimlerinin en karışık ve en ince konularından biri olmalıdır. Bunu ancak isnad ve metinlere dair kuvvetli bir meleke sahibi âlimlerin yapması mümkündür.²⁴¹⁹ Hâkim en-Nîsâbü’rî hadisi muallel kılan pek çok gizli illetten on tanesini zikretmiştir.²⁴²⁰ İlet genellikle isnadda olmakla beraber bazen metinde, bazen her ikisinde de görülebilir.²⁴²¹ İletlin tespiti kişiden kişiye değiştiğinden hangi hadisin muallel olduğu ihtilaf sebebi olabilir. Bu sebeple “bu hadiste illet vardır” dendiğinde kesin hüküm vermede acele edilmemelidir.²⁴²² İletli ifade etmek için kullanılan kelimelerden bazıları şunlardır: Vehm, hata, galat, lem yazbut, tashîf, ihtilât, telkin, sülûku’l-câde, teferrud ve garâbet, muhâlefet, vakf ve ref’, ırsâl, vasl ve isnâd, iskât ve taksir, tedlîs, idrâc, idhâl, ziyâde, ihtisâr, cem’, ızdırâb, nesh, gayr-i mahfuz, nekâret, bâtil, lâ asle lehû-lâ yasıhhu hâzâ, gayru sâbit.²⁴²³ Bu cerh elfazı göstermektedir ki zayıf kategorisine giren tüm rivayetler muallel olarak

²⁴¹⁶ İbn Hacer, *Takrîb*, 1/326.

²⁴¹⁷ Ebü’s-Şeyh, *Kitâbü’l-Azame*, 3/928 (H no: 462).

²⁴¹⁸ İbnü’s-Salâh, *Mukaddime*, 90.

²⁴¹⁹ İbn Hacer, *Nüzhetü’n-Nazar*, 125.

²⁴²⁰ Hâkim en-Nîsâbü’rî, *Ma’rifetü ulûmi’l-hadis*, 112-119.

²⁴²¹ İbnü’s-Salâh, *Mukaddime*, 91; Ebû Şehbe, *el-Vasît*, 308.

²⁴²² Mehmet Efendioğlu, “muallel”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2020), 30/310-311.

²⁴²³ Akpınar, *Rivâyet Asrında İlet*, 40-91.

kabul edilebilir. Bu durumda *Kitâbü'l-Azame*'de çok sayıda *muallal* hadis bulunmaktadır. Tespitlerimize göre eserde 1033 kadar *zayıf* rivayet yer almıştır.

Birinci örnek:

86 - حَدَّثَنِي أَبُو سَعِيدٍ النَّخَعِيُّ عَنْ سَلَمَةَ بْنِ شَبِيبٍ حَدَّثَنَا يَحْيَى بْنُ عَبْدِ اللَّهِ الْحَرَائِيُّ عَنْ ضِرَارٍ عَنْ أَبَانَ عَنْ أَنَسٍ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُ قَالَ: أَنْتَ يَهُودُ خَيْرٌ إِلَى النَّبِيِّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ

Rivayetin isnadında altı ravi görülmektedir. Mübârekfûrî'nin beyanına göre rivayetin isnadı çok zayıftır, zira isnadında iki ravi cerh edilmiştir. Yahyâ b. Abdullah “zayıf” bir ravidir. Ebân b. Ebî Ayyâş için de “metrûkü'l-hadis” denmiştir. Ayrıca hadisin metninde de *garâbet* bulunmaktadır. Rivayette üç illet bir araya gelmiştir.²⁴²⁴ Bu bakımdan rivayet *muallal* hadise örnek olmuştur.²⁴²⁵

İkinci örnek:

340 - حَدَّثَنَا مُحَمَّدُ بْنُ زَكَرِيَّا الْقُرَشِيُّ حَدَّثَنَا أَبُو حُدَيْفَةَ حَدَّثَنَا سُفْيَانُ عَنْ الْأَعْمَشِ قَالَ: سَأَلْتُ مُجَاهِدًا رَحِمَهُ اللَّهُ نَعَالِي

Maktu olan rivayetin isnadında beş ravi görülmektedir. Mübârekfûrî'nin beyanına göre rivayetin isnadında iki illet cem etmiştir. Muhammed b. Zekeriyâ hakkında İbn Mende eleştirilerde bulunmuştur. Ebû Huzeyfe de “sadûk” olmakla birlikte “seyyü'l-hıfz” ve “tashîf eden/sahafî” bir kimsedir. Bu bakımdan rivayet *muallal* bir eserdir. Ancak Taberî'nin farklı bir tarikten zikrettiği bir rivayet bu zafiyeti ortadan kaldıracak niteliktedir.²⁴²⁶

Muallak

Sözlükte “askıda bırakılmış” manasına gelen *muallak* kelimesi, terim olarak “hadisin senedinin baş tarafından (müellifin bulunduğu kısımdan) bir veya arka arkaya birkaç ravisinin yahut bütün ravilerinin zikredilmediği, *صلى الله عليه وسلم* diye doğrudan Hz. Peygamber'e (sav) veya bir sahâbîye yahut bir tâbîye isnad edilen

²⁴²⁴ Ebü's-Şeyh, *Kitâbü'l-Azame*, 1/370 (H no: 86).

²⁴²⁵ Ebü's-Şeyh, *Kitâbü'l-Azame*, 3/928 (H no: 462).

²⁴²⁶ Ebü's-Şeyh, *Kitâbü'l-Azame*, 2/764 (H no: 340); Taberî, *Câmiu'l-beyân*, 20/347 (Gâfir, 40/51).

hadis” demektir.²⁴²⁷ Hadisi bu şekilde rivâyet etmeye *ta'lik* adı verilir.²⁴²⁸ Muallak hadis senedinde kopukluk bulunduğu için *zayıf* sayılsa da onu eserine alan âlimin metoduna bakarak hüküm vermenin daha uygun olacağı söylenmiş, sahih hadisleri toplamak maksadıyla yazılan eserlerdeki kitabın müellifine göre sahih kabul edilebileceği ileri sürülmüştür. Bir sayıma göre Buhârî'nin *el-Câmiu's-sahîh*'inde 1341 muallak rivâyet mevcuttur.²⁴²⁹ *Kitâbü'l-Azame*'de muallak türü hadislere yer verilmiştir. Bunların sayısı yaklaşık 15'in üzerindedir.²⁴³⁰

Birinci örnek:

55 - حَدَّثَنَا قَالَ: حَدَّثَنِي الصَّلْتُ بْنُ حَكِيمٍ عَنْ جَعْفَرِ بْنِ سُلَيْمَانَ عَنْ رَجُلٍ مِنْ أَهْلِ صَنْعَاءَ أَظُنُّهُ عَبْدَ الصَّمَدِ عَنْ وَهْبِ بْنِ مُنَيِّهِ رَحِمَهُ اللَّهُ

Rivayetin isnadında dört ravi vardır. İsnadda meçhul bir ravi bulunmaktadır, bu ravinin şek lafzı ile Abdüssamed olduğu ifade edilmiştir. İlk ravi Salt b. el-Hakîm'dir.²⁴³¹ İsmi karıştırılan ravilerdendir. Mübârekfûrî buradaki ismin Ebû Bekr Salt b. Mes'ûd olduğunu söylemiştir. Salt b. Mes'ûd *sika* bir ravi olup 240 veya 241 senesinde vefat etmiştir. Müslim ondan rivayette bulunmuştur.²⁴³² Her iki isme de Ebü's-Şeyh mülâkî olmadığından rivayet *muallak* olarak görülmektedir. Rivayetin bir kitaptan alındığı anlaşılmaktadır.

İkinci örnek:

56 - وَقَالَ وَهْبُ بْنُ مُنَيِّهِ رَحِمَهُ اللَّهُ : مَا طَالَتْ فِكْرَةُ امْرِئٍ قَطُّ إِلَّا فَهَمٌ وَمَا فَهَمٌ امْرُؤٌ قَطُّ إِلَّا عِلْمٌ وَمَا عِلْمٌ امْرُؤٌ قَطُّ إِلَّا عَمَلٌ.

²⁴²⁷ Süyûtî, *Tedribü'r-râvî*, 250.

²⁴²⁸ Abdullah Aydın, “muallak”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2020), 30/308.

²⁴²⁹ Aydın, “muallak”, 30/308.

²⁴³⁰ 55, 56, 172, 173, 190, 191, 241, 242, 296, 297, 298, 299, 394, 395, 916, 917 nolu rivayetler muallak hadislerdir. Garib kelimelerin ve metin açıklamaları geçtiği rivayetler de muallak hadis sayılabilir. Zira bu açıklamaların isnadları bulunmamaktadır. 84, 217, 717 nolu rivayetler açıklamalı rivayetlerdir.

²⁴³¹ Zühd ve rekâik konularında haber ve hikâyeler nakleden bir ravidir. Süfyân b. Uyeyne ve daha başkalarından tahdiste bulunmuştur. Hatîb el-Bağdâdî metni aynı senedle şöyle nakletmiştir: أَنَا مُحَمَّدُ بْنُ أَحْمَدَ بْنِ رَزْقٍ نَا جَعْفَرُ بْنُ مُحَمَّدٍ نَا مُحَمَّدُ بْنُ الْحُسَيْنِ نَا الصَّلْتُ بْنُ حَكِيمٍ نَا جَعْفَرُ بْنُ سُلَيْمَانَ الصُّبُعِيُّ عَنْ رَجُلٍ مِنْ أَهْلِ صَنْعَاءَ بْنِ نَصِيرٍ الْخَلْدِيِّ نَا أَحْمَدُ بْنُ مُحَمَّدٍ بْنِ مَسْرُوقٍ الطُّوسِيُّ نَا مُحَمَّدُ بْنُ أَحْمَدَ بْنِ الْحُسَيْنِ نَا الصَّلْتُ بْنُ حَكِيمٍ نَا جَعْفَرُ بْنُ سُلَيْمَانَ الصُّبُعِيُّ عَنْ رَجُلٍ مِنْ أَهْلِ صَنْعَاءَ وَظَنُّهُ عَبْدَ الصَّمَدِ بْنِ مَعْقِلٍ أَنَّهُ كَانَ يَقُولُ: الصَّمْتُ فَهَمٌ الْفِكْرَةُ وَالْفِكْرَةُ مَفْتَاحُ الْمُنْطِقِ وَالْقَوْلُ بِالْحَقِّ دَلِيلٌ عَلَى الْجَنَّةِ Bkz. Hatîb el-Bağdâdî, *Kitâbü Telhîsi 'l-müteşâbih fi 'r-resm*, thk. Sükeyn eş-Şahhâbî (Dimaşk: Talâs, 1. Basım, 1985), 1/94.

²⁴³² Ebü's-Şeyh, *Kitâbü'l-Azame*, 1/312-313 (H no: 55).

Rivayetin isnadında sadece sözün sahibi Vehb b. Münebbih'in adı geçmektedir. Ebü's-Şeyh kendisine ulaşan rivayet zincirini zikretmeden nakletmiştir. Rivayeti nereden ve kimlerden aldığı belli değildir. Ancak bir kitaptan aldığı anlaşılmaktadır. Diğer kaynaklarda da hadisin isnadları verilmemiştir.²⁴³³ Rivayet *muallak* bir hadistir.

Üçüncü örnek:

242 - وَذَكَرَ وَهْبٌ رَحِمَهُ اللَّهُ تَعَالَى: إِنَّ اللَّهَ عَزَّ وَجَلَّ خَلَقَ الْعَرْشَ وَالْكُرْسِيَّ مِنْ نُورِهِ وَخَلَقَ الْبَيْتَ الْمَعْمُورَ مِنْ دُرَّةٍ جَوْفَاءَ فَالْعَرْشُ مُلْتَصِقٌ بِالْكُرْسِيِّ وَالْمَلَائِكَةُ فِي جَوْفِ الْكُرْسِيِّ وَذَكَرَ وَهْبٌ رَحِمَهُ اللَّهُ: إِنَّ حَوْلَ الْعَرْشِ أَرْبَعَةَ أَنْهَارٍ: نَهْرٌ مِنْ نُورٍ يَتَلَأَلُ وَنَهْرٌ يَجْرِي هُوَ أَشَدُّ بَيَاضًا مِنَ اللَّبَنِ فِي أَسْفَلِهِ اللَّوْلُؤُ وَالذَّرُّ وَالْيَاقُوتُ وَالرُّمُودُ وَالْمَرْجَانُ يُرَى مِنْ شِدَّةِ صَفَائِهِ وَبَيَاضِهِ وَمِنْهُ تَأْخُذُ أَنْهَارُ الْجَنَّةِ كُلُّهَا وَنَهْرٌ مِنْ تَلْجٍ أَبْيَضٍ تَلْتَمِعُ مِنْهُ الْأَبْصَارُ وَنَهْرٌ مِنْ مَاءٍ وَالْمَلَائِكَةُ فِي تِلْكَ الْأَنْهَارِ يُسَبِّحُونَ اللَّهَ عَزَّ وَجَلَّ وَلِلْعَرْشِ أَلْسِنَةٌ بَعْدَ الْخَلْقِ كُلِّهِمْ أَصْعَاقًا فَهُوَ يُسَبِّحُ اللَّهَ وَيَذْكُرُهُ بِتِلْكَ الْأَلْسِنَةِ كُلِّهَا قَالَ وَهْبٌ رَحِمَهُ اللَّهُ تَعَالَى: وَلِلْكُرْسِيِّ أَرْبَعُ قَوَائِمٍ كُلُّ قَائِمَةٍ أَطْوَلُ مِنَ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ وَجَمِيعِ الدُّنْيَا فِي جَوْفِ الْكُرْسِيِّ مِثْلُ حَبَّةٍ خَرْدَلٍ فِي كَفِّ أَحَدِكُمْ

242 nolu bir rivayet olarak sunulan bu hadis, aslında üç farklı rivayeti içermektedir. Mübârekfûrî her nedense bazı yerlerde bu tür rivayetleri ayrı bir hadis olarak zikrederken bu örnekte üç eseri bir rivayet içinde zikretmiştir. Bu durum Ebü's-Şeyh ile ilgili bir eleştiri konusu olamaz. Zira onun eserinde zaten rivayetler numaralandırılmamış, art arda yazılıp geçilmiştir. Bu rivayette geçen üç eser, Vehb b. Münebbih'e aittir. Bunlardan hiç birinde Ebü's-Şeyh'e uzanan isnad zikredilmemiştir. Dolayısıyla bir rivayet içinde üç adet muallak hadis zikredilmiştir. Bu muallakların bir kitaptan alındığı anlaşılmaktadır.²⁴³⁴

4.9.2.3.2 İnkıtâ dışı sebeplerle zayıf olan rivayetler

Zayıf hadisler za'f bakımından eşit değildirler. Bir kısmının za'fı şiddetli iken diğer bir kısmının hafif olabilir. Zayıf hadislerle amel konusunda zafiyetin derecesi önemlidir. İnkıtâ'dışındaki zayıf hadisler en zayıfından daha zayıfına doğru *mevzu*, *metrûk*, *münker*, *muallal*, *müdreç*, *maklûb*, *muzdarib* şeklinde sıralanmaktadır. Bu sıralama İbn Hacer ve Süyûtî'ye aittir. Zerkeşî bu sıralamaya şâz hadisi de ekler.²⁴³⁵

²⁴³³ İbn Kesîr, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm*, 1/43 (Âl-i İmrân, 3/190-194).

²⁴³⁴ Ebü's-Şeyh, *Kitâbü'l-Azame*, 2/623 (H no: 242).

²⁴³⁵ Salahattin Polat, "Zayıf Hadislerle Amel", *Erciyes Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 1/1 (Ağustos 1983), 94-95.

Accâc el-Hatîb de inkıta' ile zayıf olan hadisleri *muzaaf*, *muzdarib*, *maklûb*, *şâz*, *münker* ve *metrûk* şeklinde saymıştır.²⁴³⁶ Bu sıralamaya *mevzu* hadisi de ekleyerek *Kitâbü'l-Azame*'deki zayıf rivayetleri tespiti çalışalım. Burada zayıf rivayetlerin aynı derecede zayıf olmadıklarını, hatta bazılarının mevzu rivayetler olduğunu ifade edelim.

Muzaaf

Muzaaf, zayıf hadis demektir.²⁴³⁷ “Âlimlerin zayıflığında ihtilaf ettiği hadis” veya “sahih ve hasen hadis şartlarını taşımayan hadis” şeklinde tanımlanmıştır.²⁴³⁸ *Kitâbü'l-Azame*'de zayıf olarak nitelenen çok sayıda rivayetin olduğu görülmektedir. Genel manada zayıf kategorisine giren rivayetler 1000'in üzerindedir. Ancak mütâbeât ve şevâidi olan zayıf hadislerin önemli bir kısmının, *hasen* veya *sahih* derecesine yükseldikleri ifade edilmelidir. Ebü's-Şeyh'in isnadı ile gelen zayıf bir rivayet, başka bir musannifin tarikiyle gelen rivayetlerle hasen ve sahih derecesine yükselmiştir.

Birinci örnek:

27 - وَأَبُو الطَّيِّبِ أَحْمَدُ بْنُ رَوْحٍ قَالَ: حَدَّثَنِي أَحْمَدُ بْنُ خَالِدٍ بْنُ مِرْدَاسٍ الْبَاهِلِيُّ حَدَّثَنَا سَعِيدُ بْنُ الْأَشْعَثِ الْخُزَاعِيُّ عَنْ مُحَمَّدِ بْنِ الْجَعْدِ عَنْ عَبْدِ الرَّحْمَنِ بْنِ بُدَيْلٍ الْعُقَيْلِيِّ عَنْ أَبِي سَلَمَةَ صَاحِبِ اللَّوْلُؤِ عَنِ الْحَسَنِ قَالَ: كَتَبَ عُمَرُ بْنُ الْخَطَّابِ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُ إِلَى أَبِي مُوسَى الْأَشْعَرِيِّ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُ

Rivayet isnadında Hz. Ömer (ra) ile birlikte sekiz ravi yer almıştır. Ravilerden Ahmed el-Bâhilî ve Saîd el-Huzâî hakkında bir bilgiye sahip değiliz. Muhammed b. el-Ca'd yedinci tabakadan zayıf bir ravidir. Abdurrahmân b. Büdeyl “lâ be's” değerlendirmesiyle orta derecede ta'dil edilmiştir. Dolayısıyla rivayet zayıf hadis kategorisinde yer almaktadır.²⁴³⁹

²⁴³⁶ M. Accâc el-Hatîb, *Usûlü'l-Hadîs*, 359-371.

²⁴³⁷ Mahmut Demir, “zayıf”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2013), 44/157.

²⁴³⁸ *Mudaaf hadis*, هو ما كان فيه تضعيف السند أو المتن من بعض المحدثين وقيل بأنه أعلى درجة من الحديث الضعيف الذي أجمع على ضعفه. “Bazı hadis âlimleri tarafından isnadın veya metnin zayıf kabul edildiği hadislerdir. Zayıflığı ittifakla kabul edilen zayıf hadisin en yüksek derecesidir” denilmiştir. Bkz. https://amroero.blogspot.com/2018/12/blog-post_266.html (Erişim 23 Ağustos 2023); Uğur, *Ansiklopedik Hadis Terimleri Sözlüğü*, 427.

²⁴³⁹ Ebü's-Şeyh, *Kitâbü'l-Azame*, 1/246 (H no: 27).

İkinci örnek:

74 - حَدَّثَنَا الْوَلِيدُ حَدَّثَنَا أَبُو حَاتِمٍ حَدَّثَنَا رَجَاءُ بْنُ السِّنْدِيِّ حَدَّثَنَا أَبُو خَالِدٍ عَنْ جُوَيْرٍ عَنِ الضَّحَّاكِ رَحِمَهُ اللَّهُ قَوْلَهُ تَعَالَى تَكَادُ السَّمَوَاتُ يَتَفَطَّرْنَ مِنْهُ قَالَ: يَتَشَقَّقْنَ مِنْ عَظَمَةِ اللَّهِ عِزِّهِ وَجَلِّ

İsnadda adı geçen Cüveybir dayıf bir ravidir. Bu sebepten rivayetin isnadı zayıftır.²⁴⁴⁰

Muzdarib

Sözlükte “çarpmak, düzenin bozulması” gibi anlamlara gelen *ıztırâb* masdarından ism-i fâil olan *muhtarib*, terim olarak “içlerinden birini tercihe imkân veren bir sebep veya karine olmaksızın farklı (ihtilafı) sened ve metinlerle rivâyet edilmiş hadis” demektir.²⁴⁴¹ Muhtarib olarak nitelenen bir hadisin farklı rivâyetlerin arasını cem’ (te’lif) edilirse ıztırâb ortadan kalkar ve hadis *mahfuz*, *ma’rûf*, *şâz* veya *münker* olarak adlandırılır. İztırâb çoğunlukla hadisin senedinde, bazan da metninde veya her ikisinde birlikte olabilir.²⁴⁴² Metindeki ıztırâb, hadis metninin birbiriyle çelişen hükümler çıkarılmasına sebep olacak şekilde farklı rivâyet edilmesiyle ortaya çıkar. Anlam ve hüküm bakımından çelişki oluşturmayan lafız farklılıkları ıztırâb kabul edilmemiş, mana ile rivâyet olarak kabul edilmiştir.²⁴⁴³ Muhtarib hadis zaptı olmadığından zayıf kabul edilir.²⁴⁴⁴ İletli hadislere örnek verilmiştir. Ancak bazı ıztırâb türleri hadisi zaafa uğratmamış, muzdarib olduğu söylenen hadislerin aynı zamanda *sahih* veya *hasen* olarak kalabildiği de tespit edilmiştir.²⁴⁴⁵

Birinci örnek:

190 - حَدَّثَنَا عَبْدُ الرَّحْمَنِ بْنُ أَبِي حَاتِمٍ الرَّازِيُّ قَالَ: قُرِئَ عَلَى بَحْرِ بْنِ نَصْرِ قَالَ: وَحَدَّثَنَا عَبْدُ اللَّهِ بْنُ مُحَمَّدٍ بْنُ عَبْدِ الْكَرِيمِ الرَّازِيُّ حَدَّثَنَا بَحْرُ بْنُ نَصْرِ حَدَّثَنَا أَسَدُ بْنُ مُوسَى حَدَّثَنَا يُوسُفُ بْنُ زِيَادٍ عَنْ أَبِي الْيَاسِ بْنِ يَنْتٍ وَهَبِ بْنِ مُنْبِهِ عَنْ وَهَبِ بْنِ مُنْبِهِ رَحِمَهُ اللَّهُ تَعَالَى قَالَ: إِنَّ اللَّهَ تَبَارَكَ وَتَعَالَى خَلَقَ الْعَرْشَ مِنْ نُورِهِ وَالْكَرْسِيَّ بِالْعَرْشِ مُلْتَصِقٌ وَالْمَاءُ كُلُّهُ فِي جَوْفِ الْكَرْسِيِّ وَالْمَاءُ عَلَى الرِّيحِ وَمَنَاجِبُ الْمَلَائِكَةِ الَّذِينَ يَحْمِلُونَ الْعَرْشَ نَاشِبَةٌ بِالْعَرْشِ

²⁴⁴⁰ Tam adı Abdullah b. Sâlih b. Muhammed el-Cühenî’dir. Leys’in kâtibidir. *Sadûk* olmakla birlikte galatının çok olduğu söylenmiştir. Bkz. Ebü’s-Şeyh, *Kitâbü’l-Azame*, 1/342.

²⁴⁴¹ İbnü’s-Salâh, *Mukaddime*, 93-94; Ahmet Yücel, “muzdarib”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2020), 31/422.

²⁴⁴² İbnü’s-Salâh, *Mukaddime*, 94.

²⁴⁴³ Yücel, “muzdarib”, 31/422.

²⁴⁴⁴ İbnü’s-Salâh, *Mukaddime*, 94; Ebü Şehbe, *el-Vasît*, 310.

²⁴⁴⁵ Şehâvî, *Fethu’l-muğîs*, 1/290; Ebü Şehbe, *el-Vasît*, 311; Yücel, “muzdarib”, 31/422.

وَحَوْلَ الْعَرْشِ أَرْبَعَةُ أَنْهَارٍ: نَهْرٌ مِنْ نُورٍ يَتَلَأَلُ وَنَهْرٌ مِنْ نَارٍ تَلْظَى وَنَهْرٌ مِنْ تَلْجٍ أَبْيَضَ تَلْمَعُ مِنْهُ الْأَبْصَارُ وَنَهْرٌ مِنْ مَاءٍ وَالْمَلَائِكَةُ قِيَامٌ فِي تِلْكَ الْأَنْهَارِ يُسَبِّحُونَ اللَّهَ تَعَالَى وَلِلْعَرْشِ السَّنَةُ بَعْدَ السَّنَةِ الْخَلْقُ كُلُّهُمْ بِأَضْعَافٍ فَهُوَ يُسَبِّحُ اللَّهَ تَعَالَى وَيَذْكُرُهُ بِتِلْكَ الْأَلْسِنَةِ

Vehb b. Münebbih şöyle demiştir: “Yüce Allah arşı nurundan yaratmıştır. Kürsü arşa bitişiktir. Suyun tamamı kürsünün içindedir. Su da rüzgâr üzerindedir. Arşı taşıyan meleklerin omuzları, arşa ilişik vaziyettedir. Arşın etrafında dört nehir vardır. Bunlar; parlayan nurdan bir nehir, tutuşmuş ateşten bir nehir, gözleri kamaştıran beyaz kardan bir nehir ve sudan bir nehirdir. Melekler bu nehirlerde tesbih ederek kıyamdadırlar. Mahlûkatın dili kadar arşın dili vardır ki, o dillerle Cenâb-ı Hakk'ı tesbih ve zikrederler.”²⁴⁴⁶ Rivayetin muzdarib olduğu ifade edilmiştir. İbnü'l-Cevzî “Bu rivayetin Hz. Peygamber'den (sav) gelmesi doğru olamaz. Zira isnadında ciddi manada ızdırıp vardır” demiş ve isnad ve metin lafız farklılıklarına işaret ederek hadisin *muzdarib* olduğunu açıklamıştır.²⁴⁴⁷ Zehebî de “Etîf ile ilgili sabit bir nas gelmemiştir” diyerek rivayetin zafına işaret etmiştir.²⁴⁴⁸

İkinci örnek:

1052 - حَدَّثَنِي أَبِي رَجَمَهُ اللَّهُ تَعَالَى حَدَّثَنَا يَعْقُوبُ بْنُ إِسْحَاقَ حَدَّثَنَا مُحَمَّدُ بْنُ عَبْدِ اللَّهِ الْأَنْصَارِيُّ قَالَ: حَدَّثَنِي الْقَاسِمُ بْنُ عَبْدِ الرَّحْمَنِ حَدَّثَنَا أَبُو حَازِمٍ عَنْ ابْنِ عَبَّاسٍ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُمَا عَنِ النَّبِيِّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ: أَنَّ آدَمَ عَلَيْهِ السَّلَامُ أَتَى النَّبِيَّ أَلْفَ إِتْيَةٍ لَمْ يَرْكَبْ قَطُّ فِيهِنَّ مِنَ الْهِنْدِ عَلَى رَجُلَيْهِ

İbn Abbâs'ın (ra) naklettiğine göre Hz. Peygamber (sav) şöyle demiştir: “Âdem (as) Hindistan'dan yaya olarak, hiçbir bineğe binmeden bin kez gelip Ka'be'yi ziyaret etmiştir.”²⁴⁴⁹ Ravilerden Ebû Hâzim el-Ensârî “leyse bi şey”, daîfü'l-hadîs” ve muzdaribü'l-hadîs” olarak değerlendirilmiştir.²⁴⁵⁰

²⁴⁴⁶ Ebü's-Şeyh, *Kitâbü'l-Azame*, 2/543 (H no: 190).

²⁴⁴⁷ İbnü'l-Cevzî, *el-İlelü'l-mütenâhiye*, 1/5-6; Ebü's-Şeyh, *Kitâbü'l-Azame*, 2/548-549.

²⁴⁴⁸ Zehebî, *el-Ulûvv*, 39; Ebü's-Şeyh, *Kitâbü'l-Azame*, 2/550.

²⁴⁴⁹ Ebü's-Şeyh, *Kitâbü'l-Azame*, 5/1586 (H no: 1052).

²⁴⁵⁰ Ebü's-Şeyh, *Kitâbü'l-Azame*, 5/1586.

Maklûb

Sözlükte “bir şeyin altını üstüne getirmek, çevirmek, değişmiş, değiştirilmiş” anlamındaki *kalb* kökünden türeyen kelime, hadis terimi olarak “isnadında ravilerin isim veya neseplerinin, metninde ise kelime yahut ibarelerin yerlerini değiştirerek rivâyet edilen hadis” manasına gelir.²⁴⁵¹ Bu tür hadislere *ma'kûs* da denmektedir. Yer değiştirme isnadda yapılmışsa “maklûbü'l-isnâd”, metinde meydana gelmişse “maklûbü'l-metn” adını alır.²⁴⁵² Bu değiştirme kasıtlı veya hataen yapılabilir. Mesela Müslim’de geçen “sol elinin verdiğini sağ eli duymayacak” ibaresi maklûb’dur.²⁴⁵³ Doğrusu sağ elinin verdiğini sol eli duymayacak şeklinde olmalıdır.²⁴⁵⁴ İbn Hacer bunun *maklûb* bir rivâyet olduğunu ifade etmiştir.²⁴⁵⁵ Maklûb yanılarak yapılmışsa zayıf hadislerden sayılmıştır. Zira böyle bir değişiklik hadis metninin yanlış anlaşılmasına sebep olacaktır.²⁴⁵⁶ Rivayetlerin isnad ve metinlerinde meydana gelen yanlış yazımlar maklûb olarak değerlendirildiğinde *Kitâbü'l-Azame*’de çok sayıda maklûb’un olduğu söylenebilir.²⁴⁵⁷

Birinci örnek:

763 - حَدَّثَنَا إِبْرَاهِيمُ حَدَّثَنَا صَفْوَانُ بْنُ عَمْرٍو حَدَّثَنَا أَبُو الْمُغِيرَةِ عَبْدُ الْقُدُّوسِ بْنُ الْحَجَّاجِ حَدَّثَنَا عَبْدَةُ بْنُ خَالِدِ بْنِ مَعْدَانَ عَنْ أَبِيهَا رَحِمَهُ اللَّهُ تَعَالَى قَالَ: الْمَطَرُ يَخِرُّ مِنْ تَحْتِ الْعَرْشِ

Hâlid b. Ma’dân şöyle demiştir: “Yağmur arşın altından doğru gelir...”²⁴⁵⁸ Rivayetin isnadında geçen baştan ikinci ravi bazı nüshalarda “Ömer” olarak geçmiştir. Bunun doğrusu “Amr” olmalıdır. Mübârekfûrî “Buradan anlaşılmaktadır ki rivayetin

²⁴⁵¹ Ebû Şehbe, *el-Vasît*, 315; Musrafa Öztürk, “maklûb”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2003), 27/447-448.

²⁴⁵² Süyûtî, *Tedribü'r-râvî*, 342; Ebû Şehbe, *el-Vasît*, 315.

²⁴⁵³ Müslim, “zekât”, 30 (H no: 1031/91).

²⁴⁵⁴ Buhârî, “Ezân”, 36 (H no: 660).

²⁴⁵⁵ İbn Hacer, *Nüzhetü'n-nazar*, 128.

²⁴⁵⁶ Öztürk, “maklûb”, 447-448.

²⁴⁵⁷ *Kitâbü'l-Azame*’deki isnad ve metinlerde vaki olan hataların önemli bir kısmı Mübârekfûrî tarafından düzeltilmeye çalışılmıştır. 11, 35, 55, 63, 81, 82, 95, 113, 114, 117, 152, 159, 175, 184, 192, 197, 201, 214, 219, 246, 252, 254, 258, 282, 317, 377, 402, 420, 427, 441, 447, 457, 469, 472, 518, 567, 585, 604, 651, 1084, 1116, 1221, 1274 nolu rivayetlerin isnadlarında; 41, 62, 64, 67, 78, 109, 121, 138, 172, 204, 230, 233, 256, 270, 314, 356, 440, 443, 447, 475, 820, 962, 1036, 1147, 1279 nolu rivayetlerin metinlerinde maklûb ve hatalar görülmüştür.

²⁴⁵⁸ Ebû Şeyh, *Kitâbü'l-Azame*, 4/1275 (H no: 763).

isnadında düşme ve kalb vaki olmuştur” şeklinde açıklama yapmıştır.²⁴⁵⁹ Dolayısıyla rivayet, “maklûbü’l-isnâd”a örnek teşkil etmektedir.

İkinci örnek:

639 - حَدَّثَنَا أَبُو مَعْشَرَ الدَّارِمِيُّ حَدَّثَنَا هُذْبَةُ حَدَّثَنَا حَمَادُ بْنُ سَلَمَةَ عَنْ يَزِيدَ الرَّقَاشِيِّ عَنْ أَنَسٍ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُ قَالَ: قَالَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ: الشَّمْسُ وَالْقَمَرُ ثَوْرَانِ عَقِيرَانِ فِي النَّارِ

Enes b. Mâlik (ra) Resûlullah’ın (sav) şöyle dediğini nakletmiştir: “Güneş ve ay cehennemde (sarılıp dürülmüş) iki yaralı öküz (gibi olacaklar)dır.”²⁴⁶⁰ Enes b. Mâlik’den (ra) *merfu* olarak nakledilen bu rivayet Yezîd er-Rekkâşî sebebiyle zayıf bir rivayettir. İbn Hibbân Yezîd er-Rekkâşî’yi *cerh edilmiş raviler* arasında zikretmiştir. Bilemeden bazen Hasan el-Basrî’nin sözünü Enes’in sözüne çevirirdi.²⁴⁶¹ Muhtemelen bu rivayet metninde de bir kalb vaki olduğu görülmektedir. Zira sahih rivayetlerde عَقِيرَانِ yerine مَكْوَرَانِ şeklinde geldiği görülmektedir.²⁴⁶² Dolayısıyla rivayet, “maklûbü’l-metn”e örnek teşkil etmektedir.

Müdreç

Sözlükte “eklemek, ilave etmek” anlamındaki *derc* kökünden türeyen *müdreç* kelimesi “kendisine ekleme yapılan şey” demektir. Terim olarak “senesinde veya metninde bir fazlalık bulunan hadis” anlamındadır. Böyle bir ilaveye *idrâc* denir. Müdreçü’l-isnâd ve müdreçü’l-metin olmak üzere ikiye ayrılır. Raviler, bazen isnadları çeşitli şekillerde birbirine karıştırabilirler. Hira hadisi’nde geçen “ve hüve’t-teabbüdü” kelimesi idrâcdır.²⁴⁶³ Bu ilaveyi ravilerden ez-Zührî yapmıştır. Daha sonrakiler bunu hadisin metninden zannetmişlerdir.²⁴⁶⁴ Hadiste garîb bir kelimeyi veya muğlak bir ifadeyi açıklamak için yapılan idrâcın sakıncasının olmadığı ittifakla kabul edilmiştir. Ancak

²⁴⁵⁹ Ebü’s-Şeyh, *Kitâbü’l-Azame*, 4/1275.

²⁴⁶⁰ Ebü’s-Şeyh, *Kitâbü’l-Azame*, 4/1159 (H no: 639).

²⁴⁶¹ İbn Hibbân, *Kitâbü’l-Mecrûhîn*, 3/98.

²⁴⁶² “Güneş ve ay kıyamet gününde dürüleceklerdir.” Bkz. Buhârî, “Bed’ü’l-Halk”, 4 (H no: 3200). “Kıyamet gününde güneş ve ay dürülmüş iki öküz (şeklinde) cehennemde olacaklardır.” Bkz. Tahâvî, *Müşkilü’l-âsâr*, 1/170; Ebü Süleymân Muhammed b. Muhammed el-Hattâbî, *A’lâmü’l-hadîs*, thk. Muhammed b. Sa’d Âl-i Suâd (Mekke: Câmiatü Ümmü’l-Kurâ, 1. Basım, 1988), 2/1476. Ayrıca güneş ve ayın dürülecekleri ayetlerde de bildirilmiştir. Bkz. Kıyâme, 75/7-9; Tevîr, 1.

²⁴⁶³ Buhârî, “Bed’ü’l-vahy”, 3 (H no: 3); Müslim, “imân”, 73 (H no: 160/252).

²⁴⁶⁴ İbn Hacer, *Fethu’l-bârî*, 1/23.

aynı ravinin idracı sık yapması zabt niteliğine zarar verir, kasten yapması ise adâlet vasfını yok eder.²⁴⁶⁵

507 - حَدَّثَنَا مُحَمَّدُ بْنُ الْعَبَّاسِ حَدَّثَنَا زُهَيْرُ بْنُ مُحَمَّدٍ بْنِ قُمَيْرٍ حَدَّثَنَا عُبَيْدُ اللَّهِ بْنُ عَبْدِ الْمَجِيدِ حَدَّثَنَا إِسْرَائِيلُ عَنْ إِبْرَاهِيمَ بْنِ مُهَاجِرٍ عَنْ مُجَاهِدٍ عَنْ مُوَرِّقٍ أَبِي ذَرٍّ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُ قَالَ: قَالَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ: إِنِّي لَأَرَى مَا لَا تَرَوْنَ وَأَسْمَعُ مَا لَا تَسْمَعُونَ إِنَّ السَّمَاءَ أَطَّتْ وَحَقَّ لَهَا أَنْ تَنْبُطَ مَا مِنْهَا مَوْضِعُ أَرْبَعِ أَصَابِعٍ إِلَّا وَاعْلَمَ أَنَّ اللَّهَ سَاجِدًا لِلَّهِ وَاللَّهُ لَوْ تَعْلَمُونَ مَا أَعْلَمَ لَصَحَّحْتُمْ قَلِيلًا وَلَبَكَيْتُمْ كَثِيرًا وَلَخَرَجْتُمْ إِلَى الصُّعَدَاتِ تَجَارُونَ إِلَى اللَّهِ عَزَّ وَجَلَّ وَلَوْ دِدْتُ أَنِّي كُنْتُ شَجَرَةً تُغْضَدُ

Ebû Zer (ra) Resûlullah'ın (sav) şöyle buyurduğunu nakletmiştir: “Ben sizin görmediklerinizi görüyor, duymadıklarınızı da duyuyorum. Muhakkak ki gök inler ve o inlemesinde de haklıdır. Gökte dört parmaklık bir mesafe yoktur ki onun içinde yüzünü Allah’a secde etmek için koyan bir melek bulunmasın. Vallahi, siz benim bildiklerimi birseniz az güler çok ağladınız. Yollara da dökülür Allah’tan yardım isterdiniz. Ben kesilip yok olan bir ağaç olmak isterdim!”²⁴⁶⁶ Rivayet metninin son cümleleri olan “Ben kesilip yok olan bir ağaç olmak isterdim” kısmı müdrectir. Zira bu söz Hz. Peygamber’e (sav) ait değildir. Ondan nakleden Ebû Zerr’e (ra) aittir. O Hz. Peygamber’in (sav) konuşmasından etkilenmiş olmalı ki böyle bir temennide bulunmuştur. Ancak Hz. Peygamber’in sözüne bitişik söylediğinde ve araya onun söylediği belirtilmediğinden bu sözün de Hz. Peygamber’e (sav) ait olduğu anlaşılabilmektedir. Rivayetlerin farklı tarikleri incelendiğinde ancak idrâc olduğu anlaşılabilmektedir. Rivayeti Tirmizî ve Beyhakî idrâc belli olacak şekilde nakletmişlerdir. Tirmizî “Bu rivayet, hasen garîb bir hadistir; bu tarikten başka da rivayet edilmiştir. O rivayette ‘Ebû Zer şöyle dedi: Ben kesilip yok olan bir ağaç olmak isterdim’ ilavesi vardır.”²⁴⁶⁷ Beyhakî de “Ebû Zer şöyle dedi: Keşke ben kesilip yok olan bir ağaç olmak isterdim” şeklinde nakletmiştir.²⁴⁶⁸ Rivayet, “müdreccü’l-metin” kısmına örnektir.

²⁴⁶⁵ Mehmet Efendioğlu, “müdreccü”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2020), 31/472-473.

²⁴⁶⁶ Ebû’ş-Şeyh, *Kitâbü’l-Azame*, 3/982-983 (H no: 507).

²⁴⁶⁷ Tirmizî, “Zühhd”, 9 (H no: 2312).

²⁴⁶⁸ Beyhakî, *Şuabü’l-îmân*, 1/164.

Münker

Sözlükte “hoş karşılamamak, inkâr etmek, bilmemek” anlamındaki *nekr* kökünden if’âl kalıbından türeyen *münker* kelimesi “zayıf ravinin güvenilir raviye muhalefeti sebebiyle zayıf olan hadis” şeklinde tanımlanmıştır.²⁴⁶⁹ Sahih hadis çeşitlerinden *ma’rûf*’un mukabilidir.²⁴⁷⁰ Bu terim raviler cerh edilirken “münkerü’l-hadîs” şeklinde kullanılmıştır. Münker, hem hadisin hem de ravinin vasfını ifade eder. Münker terimi hadis değerlendirmelerinde daha çok “hadîsün münkerün” şeklinde geçer. Münker hadis *mevzu* anlamında kullanılıyorsa mutlaka terk edilir.²⁴⁷¹ *Kitâbü’l-Azame* rivayetlerinin isnadlarındaki ravi ve metin değerlendirilmelerinde “münker, münkerü’l-hadîs, nekâret” terimlerinin sık kullanıldığı görülmektedir.²⁴⁷²

Birinci örnek:

202 - حَدَّثَنَا إِبْرَاهِيمُ بْنُ مُحَمَّدٍ بْنِ الْحَسَنِ حَدَّثَنَا عُبَيْدُ بْنُ أَدَمَ حَدَّثَنَا أَبِي حَدَّثَنَا شَيْبَانُ حَدَّثَنَا قَتَادَةُ عَنْ الْحَسَنِ عَنْ أَبِي هُرَيْرَةَ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُ قَالَ: بَيْنَمَا رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ يُحَدِّثُ أَصْحَابَهُ فَذَكَرَ نَحْوَهُ

Rivayetin metni hazfedilmiştir. Farklı bir tariki verilen rivayetin metni bir önceki 201 nolu rivayette geçmektedir. Zehebî “Hadisin metni münkerdir, metinde geçen لَهَبَطَ عَلَى Zehebî “Hadisin metni münkerdir, metinde geçen لَهَبَطَ عَلَى ‘Elbette Yüce Allah’a iner’ ibaresinin ne maksatla dendiğini bilemiyorum. Yer ve göklerin arasının da bu kadar açık gösterilmesi (beş yüz yıllık mesafe) akılla izah edilecek şey değildir.”²⁴⁷³ Bu itibarla rivayet *münker hadis* grubunda yer almaktadır.²⁴⁷⁴

İkinci örnek:

72 - حَدَّثَنَا عَبْدُ اللَّهِ بْنُ مُحَمَّدٍ بْنُ عَبْدِ الْكَرِيمِ حَدَّثَنَا أَبُو زُرْعَةَ حَدَّثَنَا مِنْجَابٌ حَدَّثَنَا بِشْرُ بْنُ عَمَّارٍ حَدَّثَنَا أَبُو رَوْحٍ عَنْ عَطِيَّةَ عَنْ أَبِي سَعِيدٍ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُ عَنْ النَّبِيِّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ فِي قَوْلِهِ لَا تُدْرِكُهُ الْأَبْصَارُ وَهُوَ يُدْرِكُ

²⁴⁶⁹ Mehmet Efendioğlu, “münker”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2006), 32/13-14.

²⁴⁷⁰ Ebû Şehbe, *el-Vasît*, 304.

²⁴⁷¹ Efendioğlu, “münker”, 32/13-14.

²⁴⁷² 8, 155, 156, 187, 199, 200, 202, 291, 313, 342, 359, 394, 395, 439, 441, 448, 472, 473, 532, 534, 545, 564, 591, 716, 721, 791, 794, 933, 978, 982, 1015, 1089, 1101, 1105, 1210, 1211, 1219, 1253, 1263 nolu rivayetler *münker hadis* türüne örnek teşkil etmektedir.

²⁴⁷³ Zehebî, *el-Arş*, 60.

²⁴⁷⁴ Ebû’ş-Şeyh, *Kitâbü’l-Azame*, 2/563-565 (H no: 202).

الْأَبْصَارَ قَالَ: لَوْ أَنَّ الْجِنَّ وَالْإِنْسَ وَالشَّيَاطِينَ وَالْمَلَائِكَةَ مِنْذُ خُلِقُوا إِلَى أَنْ فَنَزُوا صَفًّا وَاجِدًا مَا أَحَاطُوا بِاللَّهِ
عَزَّ وَجَلَّ أَبَدًا

Ebû Saîd'den (ra) nakledildiğine göre Hz. Peygamber (sav) “Gözler O’nu idrâk edemez ama O, gözleri idrâk eder”²⁴⁷⁵ meâlindeki ayet hakkında şöyle demiştir: “Şayet yaratıldıkları günden fani olacakları güne kadar, cinler, insanlar, şeytanlar ve melekler bir safta saf tutsalar yine de Allah’ı asla kuşatamazlar.”²⁴⁷⁶

Zehebî, *Târîh* 'inde “Bu, münker bir hadistir, ancak Bîşr kanalıyla bilinmektedir. O da zayıf bir ravidir” demiştir. Zehebî, hadisin sıhhati konusunda İbnü'l-Cevzî gibi düşündüğü anlaşıyor. İbn Cevzi rivayeti *el-Mevzûât* 'ında nakletmiştir. İbn Arrâk mevzu değil zayıf olduğuna zahip olmuştur. Şevkânî, İbnü'l-Cevzî gibi düşünmektedir.²⁴⁷⁷ Mübârekfûrî bu değerlendirmeleri naklettikten sonra şöyle demiştir: “Rivayet ister mevzu ister zayıf olsun akâid bâbında hüccet olarak kabul edilemez.”²⁴⁷⁸

Metruk

Sözlükte “bırakılmış, terk edilmiş” anlamına gelen *metruk* kelimesi, terim olarak “hadis uydurulmamış olsa bile günlük hayatında yalan söylediği bilinen ravinin tek başına rivayet ettiği hadis” demektir.²⁴⁷⁹ Zayıf hadis çeşitlerinden biri olan *matruh* ile aynı anlamı taşımaktadır. Rivayetleri terk edilecek derecede zayıf olan raviler hakkında terk fiilinden türetilen çeşitli lafızlar kullanılmıştır. “Metruk” zapt ve adâlet kusuru olan bir ravinin zayıf olduğuna ve rivayetinin de terk edilmesi gerektiğine işaret eder.²⁴⁸⁰ *Kitâbü'l-Azame* isnadlarında hadisi terk edilmesi gereken çok sayıda ravi bulunmaktadır.²⁴⁸¹

²⁴⁷⁵ En'âm, 6/103.

²⁴⁷⁶ Ebü's-Şeyh, *Kitâbü'l-Azame*, 1/338-340 (H no: 72).

²⁴⁷⁷ İbn Cevzî, *el-Mevzûât*, 1/114-115; İbn Arrâk, *Tenzîhü's-Şerîa*, 1/141; Şevkânî, *el-Fevâidü'l-mecmûa*, 315.

²⁴⁷⁸ Ebü's-Şeyh, *Kitâbü'l-Azame*, 1/340.

²⁴⁷⁹ Ebû Şehbe, *el-Vasît*, 305; Mehmet Efendioğlu, “metruk”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2004), 29/415-416.

²⁴⁸⁰ Efendioğlu, “metruk”, 29/415-416.

²⁴⁸¹ 12, 21, 32, 41, 90, 136, 145, 149, 167, 187, 219, 278, 338, 341, 355, 397, 398, 399, 402, 638, 663, 1023, 1036, 1047, 1099, 1101, 1209, 1210, 1271, 1280, 1292 nolu rivayetler *metruk hadis* türüne örneklerdir.

Birinci örnek:

259 - حَدَّثَنَا الْوَلِيدُ حَدَّثَنَا أَبُو طَاهِرٍ حَدَّثَنَا إِبْرَاهِيمُ بْنُ هِشَامٍ بْنُ يَحْيَى الدِّمَشْقِيُّ حَدَّثَنِي أَبِي عَنْ جَدِّي عَنْ أَبِي إِدْرِيسَ الْخَوْلَانِيِّ عَنْ أَبِي ذَرٍّ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُ قَالَ: دَخَلْتُ الْمَسْجِدَ فَإِذَا رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ جَالِسٌ وَحْدَهُ فَقَالَ: يَا أَبَا ذَرٍّ مَا السَّمَاوَاتُ السَّبْعُ عِنْدَ الْكُرْسِيِّ إِلَّا كَحَلَقَةٍ مُلْقَاةٍ بِأَرْضٍ فَلَاةٍ وَفَضْلُ الْعَرْشِ عَلَى الْكُرْسِيِّ كَفَضْلِ الْفَلَاةِ عَلَى الْحَلَقَةِ

Ebû Zer (ra) anlatıyor: “Mescide girdim, bir baktım ki Resûlullah (sav) mescidde tek başına oturuyor. Şöyle buyurdular: ‘Ey Ebû Zer! Kürsünün yanında yedi kat gökler ancak çöle atılmış bir halka gibidir. Arşın yanında kürsünün büyüklüğü de çölün yüzüğe olan büyüklüğü gibidir.’”²⁴⁸²

İsnadda bulunan İbrahîm b. Hişâm hakkında (cerhine dair) ileri geri konuşulmuştur. İbn Hibbân onu “sika” raviler arasında zikretmiştir. Ancak Ebû Zür’a onu “yalancı” sayar. Ali b. el-Hüseyn (ö. ?) onun hadisinin tahdis edilmemesi gerektiğini söyler. Zehebî de onun *metrûk* kimselerden olduğunu açıklar.²⁴⁸³ Bu sebepten rivayet *metrûk* hadis olmaktadır.

İkinci örnek:

1271 - حَدَّثَنَا جَعْفَرُ بْنُ أَحْمَدَ حَدَّثَنَا مُحَمَّدُ بْنُ عِيسَى حَدَّثَنَا الْحَسَنُ بْنُ بِشْرِ حَدَّثَنَا الْعَبَّاسُ بْنُ الْفَضْلِ الْأَنْصَارِيُّ عَنِ الْقَاسِمِ بْنِ عَبْدِ الرَّحْمَنِ الْأَنْصَارِيِّ عَنْ أَبِي حَازِمٍ عَنِ ابْنِ عَبَّاسٍ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُمَا قَالَ: كَانَ سُلَيْمَانُ بْنُ دَاوُدَ عَلَيْهِمَا السَّلَامُ إِذَا رَكِبَ فَسَارَ فِي مَلِكِهِ فَالْحِنْ عَنْ يَمِينِهِ وَالْإِنْسُ عَنْ يَسَارِهِ وَالشَّيَاطِينُ بَيْنَ يَدَيْهِ وَالْوَحْشُ خَلْفَهُ وَالطَّيْرُ مُظْلُهُ وَالرَّيْحُ تَحْمِلُهُ قَالَ: وَدَلِيلُ الْجُنُودِ عَلَى الْمَاءِ الْهُدُودُ فَغَابَ وَعَطِشَ الْجُنُودُ فَشَكُّوا إِلَى سُلَيْمَانَ فَعَضِبَ وَقَالَ: يَغِيبُ عَنِّي فِي مَفَازَةٍ وَمَعِيَ الْجُنُودُ لَا عَذِيبَتَهُ عَذَابًا شَدِيدًا فَلَمَّا سَمِعَ الطَّيْرُ بِذَلِكَ اسْتَقْبَلُوهُ فَأَخْبَرُوهُ بِغَضَبِ سُلَيْمَانَ فَرَجَعَ ثُمَّ جَاءَ فَوَقَعَ بَيْنَ يَدَيْ سُلَيْمَانَ فَسَجَدَ فَقَالَ سُلَيْمَانُ: مَا لَكَ وَمَا عِنْدَكَ؟ وَأَيْنَ غِيبَتْ؟ فَقَالَ: أَحَطْتُ بِمَا لَمْ تُحِطْ بِهِ

İbn Abbâs (ra) anlatıyor: “Süleymân b. Dâvûd (as) krallığında atına binip yolculuk yaptığında, cinler sağında, insanlar solunda, şeytanlar önünde, vahşi hayvanlar da arkasında yürüdüler; kuşlar onu gölgelediler, rüzgâr da onu taşırdı. Askerlere suyu

²⁴⁸² Ebû’ş-Şeyh, *Kitâbü’l-Azame*, 2/648 (H no: 259).

²⁴⁸³ İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve’t-ta’dil*, 2/142; Zehebî, *Mâzânü’l-i’tidâl*, 1/72, 4/378; Ebû’ş-Şeyh, *Kitâbü’l-Azame*, 2/648.

gösteren rehber ise Hüdhüd idi. Bir ara Hüdhüd kayboldu, askerler de susuz kaldılar. Durumu Hz. Süleymân'a (as) şikâyet ettiler. Hz. Süleymân da (as) hiddetlendi ve şöyle dedi: 'Yanımda ordular olduğu halde beni çölde (bırakıp) kayboluyor ha! Elbette ona şiddetli bir azapla azap edeceğim.' Kuşlar bu denilenleri duydular. Hüdhüd (gittiği yerden çok geçmeden geri dönünce) onu karşıladılar ve Hz. Süleymân'ın (as) (kendisine) hiddetlendiğini haber verdiler. Döndü, sonra gelip Hz. Süleyman'ın (as) huzurunda durdu ve (huzurunda) saygıyla eğildi. Hz. Süleyman (as) sordu: 'Sana ne oldu? Yanındaki haber nedir? Nereye kayboldun?' Hüdhüd de 'Senin bilmediğin bir şeyi öğrendim...' ²⁴⁸⁴ dedi. ²⁴⁸⁵ İsnadda yer alan ravilerden Abbâs b. el-Fadl el-Ensârî el-Vâkıfî el-Basrî (ö. 186/802) Musul'da ikamet etmiş ve Halîfe Hârûn er-Reşîd zamanında oranın kadılığını yapmıştır. Muhaddisler onu *metrûk* olarak değerlendirmişlerdir. ²⁴⁸⁶ Bu yüzden rivayet *metrûk* hadis olmuştur.

4.9.2.4 Mevzû hadisler

Sözlükte "bir şeyi yere bırakmak, koymak, yukarıdan aşağı atmak" anlamındaki *vaz* ' masdarından "vaz' edilen" anlamında ism-i merfû kalıbında bir isimdir. Terim olarak "Hz. Peygamber'e (sav) ait olmayan sözlerin onun ağzından uydurulması" demektir. Mevzû hadis tamlaması mecâzî bir ifadedir. ²⁴⁸⁷ Mevzu hadis aslında "yalan ve iftira içerikli haber" demektir. Halk arasında hadis diye meşhur olduğundan ya da öyle söylendiğinden bu adla anılmıştır. Mevzû rivâyet *bâtıl* ve *masnû* kelimeleriyle de ifade edilmiştir. Hadis uyduranlara da *vaddâ* ' denmiştir. Uydurma rivâyetlerin ne zaman ve kim/ler tarafından ortaya atıldığı tam olarak bilinmemekle birlikte ²⁴⁸⁸ hicretin kırkinci yıllarında, sıgâr-ı sahâbe ve kibâr-ı tâbiîn zamanlarında neş'et etmeye başladığı ifade edilmiştir. Bu yüzden Ömer b. Abdülazîz (rh) çeşitli şehirlerde yaşayan âlimlere sünnet ve hadislerin cem edilmesi için emir vermiştir. ²⁴⁸⁹ Hadis uydurmak kebâirdendir ve haramlığı konusunda ittifak edilmiştir. ²⁴⁹⁰ مَنْ كَذَبَ عَلَيَّ مُتَعَمِّدًا فَلْيَتَّبِعُوا مَقْعَدَهُ "Kim benim adıma yalan söylerse cehennemdeki yerine hazırlansın" rivâyeti

²⁴⁸⁴ Neml, 27/22.

²⁴⁸⁵ Ebü's-Şeyh, *Kitâbü'l-Azame*, 5/1770 (H no: 1271).

²⁴⁸⁶ İbn Hacer, *Takrîbü't-tehziib*, 166.

²⁴⁸⁷ M. Yaşar Kandemir, "mevzu", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2004), 29/493-496.

²⁴⁸⁸ Ali Yardım, *Hadis* (İstanbul: Damla Yayınları, 1997), 1/48.

²⁴⁸⁹ Ebû Şehbe, *el-Vasîl*, 326-328.

²⁴⁹⁰ İbn Hacer, *Nüzhetü'n-nezar*, 123; Vecîhüddîn el-Alevî el-Kücerâtî, *Şerhu nüzhe*, thk. Abdullah el-Hatîb en-Nedvî (Hindistan: Dâr's-Şeyh İlmillâh, 1. Basım, 1427), 171.

Hız. Peygamber'in (sav) hadis uydurmaya karşı bir tedbiri olarak görülebilir.²⁴⁹¹ Buna rağmen çeşitli saiklerle hadis uyduranlar olmuş ve bunlardan bazıları hadis kitaplarına girebilmiştir.²⁴⁹² Ümmetin âlimleri hadis uyduranlara karşı önemli tedbirler almışlar; çeşitli kaideler geliştirtirerek çeşitli eserler vücuda getirmişlerdir.²⁴⁹³ Mevzûât kitapları bu tedbirlerden bazılarıdır.²⁴⁹⁴ Uydurma rivâyetlerin çok sayıda zararları olmuş ve halen de bu zararlar etkisini sürdürmektedir. Günümüzde İslâmî değerlere yöneltilen eleştirilerin önemli bir kısmının bu uydurma rivâyetler yüzünden olduğunu söylemeliyiz. *Kitâbü'l-Azame*'de mevzu rivâyet mevcuttur.²⁴⁹⁵ Gerek isnad incelemelerinde gerekse metin/muhteva tahlillerinde mevzu rivâyetler tespit edilmiştir. Mevzu rivâyetlerinden bazılarının, mevzûât kitaplarında Ebû's-Şeyh ismi verilerek zikredildiği görülmektedir.²⁴⁹⁶ Tespitlerimize göre *Kitâbü'l-Azame*'de hadis uydurmak ve yalancılıkla itham edilen ravilerin sayısı 90'dan fazladır.²⁴⁹⁷ Uydurma rivâyetler çeşitli şekillerde görülmektedir.

Kur'ân'a aykırı olanlar

Hız. Peygamber'in (sav) Kur'ân'a aykırı beyanda bulunması ya da aykırı davranması muhaldir. Ancak Kur'ân'a aykırı bir takım uydurma rivâyetlerin hadis külliyyatına girdiği de bir realitedir. Bu bakımdan metin tahlilleri yapılırken *rivâyetlerin Kur'ân'a aykırılığı* incelenmeli ve rivâyetler Kur'ân'a arz edilmelidir. Rivâyetlerin Kur'ân'a arzı konusunda araştırmacıların keyfilikten kaçınmaları gerekmektedir. Kur'ân'a aykırılığı ispat etmede kolayca kaçıldığı bir vakıadır. Zira Kur'ân'a arz işleminde de

²⁴⁹¹ Buhârî, "İlim", 38 (H no: 110); Müslim, "Mukaddime", 2 (H no: 3/3).

²⁴⁹² Kandemir, "mevzu", 29/493-496. Mevzu rivâyetlerin kaynakları ve sebepleri: 1. Zındıklar 2. Siyasî ihtilaflar 3. Cins ve mekân taassubu 4. Kelâmî ve fikhî ihtilaflar 5. Maişet peşinde koşan kıssacılar 6. Hayra teşvik maksadı 7. Emir ve meliklerin gözüne girmek. Bkz. Ebû Şehbe, *el-Vasît*, 328-332.

²⁴⁹³ Bir hadis metninin uydurma olabileceğini gösteren bazı alametler: 1. İfadelerde mantıksızlık. 2. Tecrübe ve müşâhadeye aykırılık. 3. İfadelerin çirkin ve gülünç olması. 4. Kitap ve Sünnet'in sarîh hükmüne aykırılık. 5. Çok kişi huzurunda söylenen bir sözün tek kimse tarafından nakledilmesi 6. Bizzat ifadenin bâtil olması 7. Peygamber sözüne benzememesi 8. Tabiplerin veya mutesavvıfların sözüne benzemesi 9. Mana ve lafzında bozukluk. Bkz. İbn Keyyım el-Cevziyye, *el-Menâru'l-münîf*, 44-50; İbn Dekîk, *Tedrib*, 1/275-277; Salahattin Polat, "Hadiste Metin Tenkidi (III)", *Erciyes Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 6 (1989), 113-130.

²⁴⁹⁴ Tedbirlerden bazıları şöyledir: 1. Hadislerin cem ve tedvininde acele etmek 2. Cerh ve ta'dil çalışmaları 3. Mevzûât ve meşhur hadis kitapları 4. Tahric kitapları ve diğer çalışmalar. Bkz. Ebû Şehbe, *el-Vasît*, 359-384.

²⁴⁹⁵ Mevzu rivâyetlerin yer aldığı bazı bâblar: 1, 4, 7, 9, 10, 11, 16, 17, 19, 20, 21, 22, 26, 27, 30, 34, 35, 36, 43, 46, 47, 49:

²⁴⁹⁶ Aclûnî, *Keşfü'l-hafâ*, 1/393-394; Şevkânî, *el-Fevâidü'l-mecmûa*, 490-491 (H no: 61); Ali el-Kârî, *el-Esrâru'l-merfûa*, 429-430; Süyûtî, *el-Leâli'l-masnûa*, 1/21-22; İbn Arrâk, *Tenzîhü's-şeria*, 2/305.

²⁴⁹⁷ 12, 21, 42, 43, 48, 51, 62, 66, 72, 171, 186, 192, 201, 208, 223, 241, 242, 258, 262, 284, 285, 293, 294, 295, 296, 297, 298, 316, 317, 337, 405, 440, 441, 487, 518, 525, 526, 531, 544, 545, 557, 558, 563, 568, 571, 572, 580, 582, 586, 587, 588, 591, 596, 635, 638, 643, 647, 655, 700, 750, 791, 795, 822, 838, 845, 889, 892, 900, 908, 912, 938, 939, 942, 978, 989, 990, 998, 1045, 1064, 1210, 1254, 1256, 1263, 1264, 1267, 1285 nolu rivâyetlerin isnadında yalancılık ve hadis uydurma ile suçlanan raviler yer almıştır.

ortaya çıkabilecek sorunlar vardır. Kur’ân’ın bütünlüğünü göz önünde tutmamak ve keyfi davranmak örnek olarak verilebilir. Mesela gaybî hadisleri reddetmek için onları siyakına sibakına bakmadan *إِنَّمَا أَنَا بَشَرٌ مِّثْلُكُمْ* “Ben sadece sizin gibi bir beşerim”²⁴⁹⁸ ayetine arz ediliyor. Burada Allah’ın razı olduğu elçilerine gaybî bildirebileceği ayeti görmezden gelinebiliyor. Hadislerin Kur’ân’a aykırılığı söyleminde bu hata, çoğu kez tekrarlanmaktadır.²⁴⁹⁹ Metin tahlillerinde sadece Kur’ân’a arzı yeterli görenler bulunmaktadır. Bunlara göre önümüze gelen bir hadisin sıhhatini tespit etmek için, Kur’ân ile karşılaştırmalıyız; şayet Kur’ân’a uygunsa sahihtir, aksi takdirde hadisin sahih olmadığına hükmedebiliriz.²⁵⁰⁰ Hz. Peygamber’in (sav), kendisine yayolunan ilâhî mesaja söz veya fiiliyle ters düşmesi, başka bir deyişle, elçinin söz ve fiiliyle tabliğ ettiği mesaj arasında çelişme ya da çatışmanın bulunması imkânsızdır. Bu olayların doğruladığı bir hakikattir. Gerek “Emrolunduğun gibi dosdoğru ol”²⁵⁰¹ emri, gerek “örnek bir insan”²⁵⁰² olarak gösterilmesi bunu doğrulayan Kur’ânî bir delildir.²⁵⁰³ İmam Ebû Hanîfe “Eğer Peygamber, bize karşı Kur’ân’a bazı sözler katmış olsaydı, biz onu kuvvetle yakalar sonra şah damarını koparırdık, hiç biriniz de onu koruyamazdı”²⁵⁰⁴ ayetini zikrettikten sonra “Allah Resûlü, Allah’ın kitabına muhalefet etmez” demiştir.²⁵⁰⁵ İbn Hazm’a göre Hz. Peygamber’in sözleri, Kur’ân gibi vahiydir; bu nedenle aralarında çatışma ve çelişme söz konusu değildir.²⁵⁰⁶

Hadislerin Kur’ân’a arz metodunu bizzat Hz. Peygamber’in (sav) uygulamalarında görmek mümkündür. Bir söz söylediğinde bazen “Bunun tasdiki şu ayettir” veya “Dilerseniz şu ayeti okuyunuz” derlerdi.²⁵⁰⁷ Eğer rivâyet Kur’ân’da açık olarak bulunmayan bir bilgi ihtiva ediyorsa hemen reddedilmemelidir. Arz metodunun eksik ve sakıncalarının da göz önünde bulundurulması gerekir. Kur’ân’da herşeyden açık bir şekilde bahsedilmemiştir. Bu itibarla Hz. Peygamber’in bütün söz ve fiillerini Kur’ân’la irtibatlandırmaya çalışmak doğru olmayacaktır. Mesela Kur’ân’da

²⁴⁹⁸ Kehf, 18/110; Fussilet, 41/6.

²⁴⁹⁹ Yavuz Köktaş, *Kur’ân’a Aykırı Görülen Hadisler* (İstanbul: İnsan Yayınları, 2019), Giriş.

²⁵⁰⁰ Çakın, *Hadisn Kur’ân’a Arzı Meselesi*, 237.

²⁵⁰¹ Hüd, 11/112.

²⁵⁰² Ahzâb, 33/21.

²⁵⁰³ Çakın, *Hadisn Kur’ân’a Arzı Meselesi*, 238.

²⁵⁰⁴ Hâkka, 69/44-47.

²⁵⁰⁵ Ebû Hanîfe Nu’mân b. Sâbit, *el-Âlim ve’l-müteallim* (İstanbul: 1981), 26-27.

²⁵⁰⁶ İbn Hazm, *el-İhkâm*, 1/100.

²⁵⁰⁷ Buhârî, “Bed’ü’l-halk”, 8 (H no: 3252). Bu ifadelerin müdrec olduğu ifade edilmiştir. Bkz. Çakın, *Hadisin Kur’ân’a Arzı Meselesi*, 242.

nikâhlanması haram olanlar tek tek sıralanmıştır.²⁵⁰⁸ Ancak Kur’ân’da zikredilmemekle beraber, Hz. Peygamber (sav) bir kadın ile halasının ya da teyzesinin aynı erkeğin nikâhı altında tutulmasını haram kılmıştır.²⁵⁰⁹ Keza Kur’ân’la çelişmeyen uydurma rivâyetler de mevcuttur. Çağdaş insan zihniyetinin en ayırıcı özelliği, akılcı (rasyonalist) ve gerçekçi (realist) olmasıdır. Onun akılcı özelliği daha çok, düşünen ve akıl yürüten değil, aklın kavrayamadığı şeyleri gerçek dışı kabul etmesidir. Realist olması ise, gerçekler dünyasını duyuları ile kavrayabildiği âlemden ibaret görmesidir.²⁵¹⁰ *Kitâbü’l-Azame*’de Kur’ân ayetlerine aykırılık gösteren rivayetler yer almıştır.²⁵¹¹

Birinci örnek:

1240 - حَدَّثَنَا جَعْفَرُ بْنُ أَحْمَدَ حَدَّثَنَا رُسْنَةُ حَدَّثَنَا أَبُو قُنَيْبَةَ حَدَّثَنَا سَوَّارٌ أَبُو حَمْرَةَ عَنْ عَطَاءٍ عَنْ ابْنِ عَبَّاسٍ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُمَا قَالَ: كُلُّ شَيْءٍ يُسَبِّحُ إِلَّا الْجَمَارَ وَالْكَأْبَ

İbn Abbâs (ra) şöyle demiştir: “Eşek ve köpek hariç herşey tesbîh eder.”²⁵¹² Ebü’ş-Şeyh, Abdurrahmân Rüste’nin (ö. 250/864) *garîb* hadisleri olduğunu söylemiştir.²⁵¹³ Ebû Zür’a, Ebû Kuteybe Selm b. Kuteybe el-Horasânî’nin *sika* olduğunu açıklamıştır.²⁵¹⁴ Yahyâ b. Maîn Sevvâr b. Dâvûd Ebû Hamze es-Sayrefî’nin *sika* olduğunu ifade etmiştir.²⁵¹⁵ Görüldüğü üzere rivayetin isnadında sorun bulunmamaktadır. Ancak metninin anlaşılmasında *müşkil* vardır. Metnin Kur’ân ile çeliştiği görülmektedir. Kur’ân-ı Kerîm bize, istisna olmadan *her şeyin Allah’ı tesbîh ettiği* bilgisini vermektedir. “سَبِّحَ لِلَّهِ مَا فِي السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ” “Göklerde ve yerde ne varsa O’na tesbîh eder”²⁵¹⁶ “تُسَبِّحُ لَهُ السَّمَاوَاتُ السَّبْعُ وَالْأَرْضُ وَمَنْ فِيهِنَّ وَإِنْ مِنْ شَيْءٍ إِلَّا يُسَبِّحُ بِحَمْدِهِ وَلَكِنْ لَا تَفْقَهُونَ تَسْبِيحَهُمْ” “Yedi kat gök, yer ve bunlarda bulunanlar O’nu tesbîh ederler. O’nu hamdı ile tesbîh etmeyen hiçbir şey yoktur. Fakat sizler onların tesbîhini

²⁵⁰⁸ Nisâ, 4/23.

²⁵⁰⁹ Müslim, “Nikâh”, 4 (H no: 1408/36).

²⁵¹⁰ Çakın, *Hadisn Kur’ân’a Arzı Meselesi*, 257.

²⁵¹¹ Yusuf Ay’ın tespitine göre 12, 36, 42, 43, 62, 84, 134, 136, 157, 192, 241, 263, 269, 281, 285, 294, 295, 296, 303, 317, 337, 338, 389, 390, 406, 441, 488, 503, 530, 572, 573, 647, 933, 962, 1029, 1120, 1125, 1131 nolu rivayetler Kur’ân- Kerîm’e aykırı düşen rivayetlerdir.

²⁵¹² Ebü’ş-Şeyh, *Kitâbü’l-Azame*, 5/1750 (H no: 1240).

²⁵¹³ Zehebî, *Siyer*, 12/243.

²⁵¹⁴ İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve’t-ta’dil*, 4/266 (Ricâl no. 1148).

²⁵¹⁵ İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve’t-ta’dil*, 4/272-273 (Ricâl no. 1176).

²⁵¹⁶ Hadîd, 57/1; Haşr, 59/1; Saff, 60/1.

anlayamazsınız”²⁵¹⁷ meâlindeki ayetlerde her şeyin tesbîhâtta bulunduğu ifade edilmektedir. Eşek ve köpek de yeryüzünde yaşamaktadır ve onlar da tesbîh edenlere dâhildirler. Dolayısıyla bu haber Kur’ân-ı Kerîm’in sarîh ifadesine ters düşmektedir.²⁵¹⁸

İkinci örnek:

642 - حَدَّثَنَا أَحْمَدُ بْنُ الْحَسَنِ بْنُ عَبْدِ الْمَلِكِ حَدَّثَنَا مُحَمَّدُ بْنُ عَبْدِ اللَّهِ الْمُخَرَّمِيُّ حَدَّثَنَا وَرْدُ بْنُ عَبْدِ اللَّهِ حَدَّثَنَا مُحَمَّدُ بْنُ طَلْحَةَ عَنْ جَابِرٍ عَنْ مُسْلِمٍ عَنْ عَبْدِ اللَّهِ بْنِ عَمْرٍو رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُمَا قَالَ: إِنَّ اللَّهَ عَزَّ وَجَلَّ خَلَقَ الشَّمْسَ وَالْقَمَرَ ثُمَّ أَخْبَرَهُمَا أَنََّّهُمَا فِي النَّارِ فَلَمْ يَسْتَطِيعَا مَلْجَأً

Abdullah b. Amr (ra) şöyle demiştir: “Yüce Allah güneş ve ayı yarattıktan sonra onlara cehennemde olacaklarını ve oradan kurtulmak için de bir melce/sığınak bulmaya güç yetiremeyeceklerini kendilerine haber verdi.”²⁵¹⁹ Rivayetin isnadında yer alan ravilerden Câbir b. Yezîd el-Cu’fî hariç hepsi *sika* kimselerden oluşmaktadır. Mübârekfûrî Câbir’in *zayıf* bir ravi olduğunu açıklamıştır.²⁵²⁰ Bu durumda rivayetin isnadı zayıftır. Bu sebepten olmalı ki İbnü’l-Cevzî ve Süyûtî mevzu rivayetler arasında zikretmiştir.²⁵²¹ Rivayet metninde güneş ve ayın cehenneme gireceğinden söz edilmiştir. Kur’ân-ı Kerîm’de güneş ve ayın cehennemde olacağına dair açık bir ifade bulunmamaktadır. Yüce Allah وَالْإِنْسِ وَالْجِنِّ كَثِيرًا مِنْ أَجْهَنَّمْ كَثِيرًا “Yemin olsun ki biz, insan ve cinlerden çoğunu cehennem için yarattık”²⁵²² buyurarak dinen mükellef kulların iman etmedikleri takdirde cehenneme gireceğinden söz etmektedir. Cehennem mücrimler içindir.²⁵²³ Güneş ve ay Yüce Allah’ın varlığının ve birliğinin, azamet ve kudretinin insanlar tarafından görülen ve hissedilen en önemli kevnî âyetlerdendir.²⁵²⁴ İnsanların sayısız menfaati için yaratılmışlardır.²⁵²⁵ Rivayetle ilgili diğer bir problem de bu tür gaybî hususların Abdullah b. Amr tarafından nasıl ve neye dayanarak

²⁵¹⁷ İsrâ, 17/44.

²⁵¹⁸ Eşek ve köpek gibi hayvanları, nefsanî vasıflar şeklinde tevil edenler olmuştur. Örneğin nefsanî arzularının peşinde koşanlar *Mesnevî*’de köpeklerle benzetilmiştir: “İstekler uyumuş köpeklerle benzer. Onlardaki hayır ve şer de gizlidir. Kudretleri olmadığı için bunlar, yere yatmış odun parçaları gibi yata kalmışlardır...” Bkz. Ömer Dilden, “Mevlana’nın Mesnevi’sinde Köpek Metaforu”, *Türk Akademik Araştırmalar Dergisi* 5/4 (2020), 617.

²⁵¹⁹ Ebü’ş-Şeyh, *Kitâbü’l-Azame*, 4/1162 (H no: 642).

²⁵²⁰ Ebü’ş-Şeyh, *Kitâbü’l-Azame*, 4/1163.

²⁵²¹ İbnü’l-Cevzî, *el-Mezûât*, 1/139-140; Süyûtî, *el-Leâli’l-masnûa*, 1/57.

²⁵²² A’râf, 7/179.

²⁵²³ Yâsîn, 36/59-65.

²⁵²⁴ Buhârî, “Kûsûf”, 1 (H no: 1043).

²⁵²⁵ Yûnus, 10/5; En’âm, 6/76-79; Nahl, 16/12; Neml, 27/24-25.

söylendiği hususudur. Abdullah ya bu sözü bizzat Hz. Peygamber'den (sav) duymuştur. Bu durumda rivayet *hükmen merfu* olur, mürsel bir hadis konumundadır. Ya da rivayet Ehl-i kitap'tan iktibas edilmiştir. Bu durumda da isrâîlî bir haberdir. Bu ihtimallerin hepsi rivayetin zayıf olduğunu göstermektedir. Bir başka husus da güneş ve ayın mahşer gününde gerçekte ma'bud olmadıklarını göstermek için cehenneme atılma ihtimalleridir. Dünyada güneş ve aya tapan, yıldızları kutsal addeden insanlar olmuştur.²⁵²⁶ Yüce Allah, Peygamberler yoluyla bazı ümmetleri bu konuda ikaz etmiştir. “Güneş ve aya secde etmeyin, Allah’a secde edin”²⁵²⁷ denilmiştir. Diğer taraftan Yüce Allah *إِنَّكُمْ وَمَا تَعْبُدُونَ مِنْ دُونِ اللَّهِ حَصَبُ جَهَنَّمَ* “Şüphesiz siz ve Allah’tan başka taptığınız tanrılar cehennem yakıtısınız”²⁵²⁸ buyurarak hem tapanların, hem de tapılan nesnelerin toptan cehennemde olacağı açıklanıyor. *إِذَا كَانَ يَوْمَ الْقِيَامَةِ أَذْنُ مُؤَدِّنَ لِيَتَّبِعَ كُلُّ أُمَّةٍ مَا كَانَتْ تَعْبُدُ* “Kıyamet günü olduğunda bir münâdi ‘Her bir ümmet (dünyada iken) taptığı şeyin peşine takılsın’ diye nida eder.”²⁵²⁹ Yüce Allah böyle yapmakla tanrı diye tapılan şeylerin acizyetlerini müşriklere göstermek istemektedir.²⁵³⁰

Üçüncü örnek:

299 - قَالَ ابْنُ سَلَامٍ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُ: فَمَنْ مَلَكُ اللَّهِ الَّذِي يَلِيهِ قَالَ: مَلَكُ اللَّهِ الَّذِي يَلِيهِ إِسْرَافِيلُ ثُمَّ جِبْرِيلُ ثُمَّ مِيكَائِيلُ ثُمَّ مَلَكُ الْمَوْتِ عَلَيْهِمُ السَّلَامُ قَاعِدٌ عَلَى عَرْشِهِ وَاللَّوْحُ فِي يَدِهِ فِيهِ أَسْمَاءُ الْخَلْقِ فَكَلَّمَا قَبَضَ رُوحَ عَبْدٍ خَلَقَ عَلَى اسْمِهِ وَالْخَلْقَ بَيْنَ عَيْنَيْهِ وَالْدُّنْيَا كُلُّهَا بَيْنَ رُكْبَتَيْهِ وَيَدُهُ تَبْلُغُ الْمَشْرِقَ وَالْمَغْرِبَ فَإِذَا جَاءَ أَجَلُ عَبْدٍ نَظَرَ إِلَيْهِ فَإِذَا عَلِمَ أَعْوَانَهُ مِنَ الْمَلَائِكَةِ أَنَّهُ نَظَرَ إِلَيْهِ عَلِمُوا أَنَّهُ مَقْبُوضٌ فَبَطَّشُوا بِهِ حَتَّى إِذَا بَلَغَتِ الرُّوحُ الْخَلْقُومَ مَدَّ مَلَكُ الْمَوْتِ عَلَيْهِ السَّلَامُ يَدَهُ إِلَيْهِ فَقَبَضَ رُوحَهُ لَا يَلِي ذَلِكَ غَيْرُهُ

Abdullah b. Selâm (Hz. Peygamber’e) sordu: “O’na (en) yakın Allah’ın meleği kimdir? Hz. Peygamber de (sav) şöyle buyurdu: ‘O’na en yakın melek; İsrâfîl, sonra Cibrîl, sonra Mîkâîl, sonra da Ölüm Meleği’dir. Ölüm Meleği (ruhlarını almakla yükümlü) halkın isimlerinin olduğu bir levha elinde olduğu halde arşın üzerinde oturmaktadır. Bir kulun ruhunu kabzettiğinde adını oradan siler. Halk onun gözleri önündedir. Bütün dünya dizlerinin arasında, eli de doğuya ve batıya uzanır. Bir kulun

²⁵²⁶ Bakara, 2/62; Hac, 22/17;

²⁵²⁷ Fussilet, 41/37.

²⁵²⁸ Enbiyâ, 21/98-99.

²⁵²⁹ Buhârî, “Tevhîd, 24 (H no: 7439).

²⁵³⁰ Komisyon, *Kur’an Yolu Tefsiri*, 3/702-703.

eceli gelince ona bakar. Meleklerden yardımcıları ona baktığını anladıklarında bilirler ki o zatın ruhu kabzedilecek. Hemen o kulu tutarlar. Ruh boğaza vardığında, Ölüm Meleği (as) ona elini uzatarak ruhunu (bizzat kendisi) alır. Ondan başkası ona yaklaşamaz.”²⁵³¹ Bu rivayeti Taberânî şöyle nakletmiştir: “Bir Yahûdî Hz. Peygamber’e (sav) geldi: “Bana O’a yakın olan Allah’ın meleğini haber ver” dedi. Hz. Peygamber de “Ey Yahudî! Haber verdiğimi tasdik edecek misin?” dedi. O da “Evet” dedi. Hz. Peygamber (sav) şöyle buyurdu: ‘O’na en yakın melek; İsrâfîl, sonra Cibrîl, sonra Mîkâîl, sonra da Ölüm Meleği’dir...”

Muallak olarak gelen bu rivayetin metninde anlatılanlar Kur’ân-ı Kerîm’in uslubuna aykırı olduğu görülmektedir. Yüce Allah مَن كَانَ عَدُوًّا لِلَّهِ وَمَلَائِكَتِهِ وَرُسُلِهِ وَجِبْرِيلَ وَمِيكَالَ فَإِنَّ اللَّهَ عَدُوٌّ لِلْكَافِرِينَ “Her kim Allah’a, meleklerine, peygamberlerine, (hususiyetle) Cebrâîl’e ve Mîkâîl’e düşman ise bilmeli ki Allah da kâfirlerin düşmanıdır”²⁵³² ayetinde Mîkâîl’den önce Cebrâîl’i zikretmiştir. Akâidde Cebrâîl meleklerin en üstünü, en büyüğü ve Allah’a en yakın olanıdır. Bu sebepten olacak ki ona “seyyidü’l-melâike” denmiştir.²⁵³³

Sahih hadislere aykırı olanlar

Hiz. Peygamber’e (sav) izafe edilen rivâyetleri sünnetin genel bütünlüğü ve muhtevası içinde ele alarak değerlendirmek mevzu hadislerin değerlendirilmesinde önemli ölçütlerden biridir. Hiz. Peygamber (sav) çelişkili ifadelerden tenzih edilmiştir. Sünnet içinde bir bütünlüğün olması icap eder.²⁵³⁴ Zira Hiz. Peygamber (sav) fetânet sahibi; akıllı ve zeki bir kimse idi, vahiyden feyizleniyordu. Bu bakımdan onun fesâhat ve belâgatında, sözlerinin doğruluğunda tenâkuz olmaz. Dolayısıyla hadislerin birbirleriyle tenâkuzu söz konusu değildir. Bu bakımdan *hadis* olarak gelen bir rivayetin başka bir rivayete aykırı olmaması gerekir. Diğer bazı hadis kitaplarında görüldüğü gibi *Kitâbü’l-Azame*’de de sahih hadislere ters gelen rivayetler bulunmaktadır.

²⁵³¹ Ebü’s-Şeyh, *Kitâbü’l-Azame*, 2/713 (H no: 299).

²⁵³² Bakara, 2/98.

²⁵³³ Ali Bardakoğlu, *İlmihal* (Ankara: TDV Yayınları, 2003), 94.

²⁵³⁴ Ay, Ebü’s-Şeyh el-İsfahani’nin *Kitâbü’l-Azame*’sindeki Rivâyetlerin Değerlendirilmesi, 294.

Birinci örnek:

629 - حَدَّثَنَا إِبْرَاهِيمُ بْنُ عَلِيٍّ حَدَّثَنَا إِسْحَاقُ بْنُ أَبِي حَمْرَةَ حَدَّثَنَا حَمَّادُ بْنُ مُحَمَّدٍ السُّلَمِيُّ حَدَّثَنَا أَبُو عِصْمَةَ عَنْ دَاوُدَ بْنِ أَبِي هِنْدٍ عَنْ سَعِيدِ بْنِ الْمُسَيَّبِ رَحِمَهُ اللَّهُ تَعَالَى قَالَ: لَا تَطْلُعُ الشَّمْسُ يَوْمًا حَتَّى يَنْخُسَهَا ثَلَاثُمِائَةٍ وَسِتُّونَ مَلَكًا كَرَاهِيَةً أَنْ تُعْبَدَ مِنْ دُونِ اللَّهِ تَعَالَى

Saîd b. el-Müseyyib (rh) şöyle demiştir: “Güneş, Allah’tan başka şeylere ibâdet edilmekten hoşlanmadığı (korktuğu) için aslında bir gün bile doğmak istemez. Ne var ki 360 melek (doğması için) onu dürterler/doğmasını sağlarlar.”²⁵³⁵ Rivayetin isnadında yer alan Ebû Isme Nûh b. Ebî Meryem (ö. 173/790) “hata yapmakla” ve “yalancılıkla” itham edilmiştir. İbn Hibbân onu *cerh edilenler arasında* zikretmiştir.²⁵³⁶ Bu bakımda rivayetin isnadı sağlam değildir. Bu rivayet, *Kitâbü’l-Azame*’de tahrir edilen 652 ve 659 nolu sahih rivayetlere ters düşmektedir.²⁵³⁷ Ebû Zer (ra) şöyle demiştir: “Resûlullah (sav) bana dedi ki ‘Ey Ebû Zer!’ Ben de ‘Her şeyim sana feda olsun, buyur Ey Allah’ın Resûlü’ dedim. Bana ‘Güneş batıp sen göremediğin zaman güneş nereye gidiyor, biliyor musun?’ dedi, güneşe baktı. Ben de (edebimden) ‘Allah ve Resûlü daha iyi bilir’ dedim. Hz. Peygamber ‘O, arşın yanında müstekarrine gider, orada Rahmân olan Rabbisine secdeye kapanır. Kendisine tekrar geri dönmek için izin verilinceye kadar öylece secdede kalır.’”²⁵³⁸ Rivayeti bir grup hadis imamı tahric etmiştir.²⁵³⁹

İkinci örnek:

1013 - أَخْبَرَنَا عَبْدُ اللَّهِ بْنُ مُحَمَّدٍ بْنُ زَكَرِيَّا قَالَ: حَدَّثَنَا سَلَمَةُ حَدَّثَنَا أَبُو الْمُغِيرَةِ حَدَّثَنَا عَبْدَةُ بْنُ ثَابِتٍ خَالِدِ بْنِ مَعْدَانَ عَنْ أَبِيهَا قَالَ: أَهْبِطَ آدَمُ عَلَيْهِ السَّلَامُ بِالْهِنْدِ وَإِنَّهُ لَمَّا تَوَقَّيَ حَمَلَهُ خَمْسُونَ وَمِائَةً رَجُلٍ مِنْ بَيْتِهِ إِلَى بَيْتِ الْمَقْدِسِ وَكَانَ طَوْلُهُ ثَلَاثِينَ مِيلًا وَدَفَنُوهُ بِهَا وَجَعَلُوا رَأْسَهُ عِنْدَ الصَّخْرَةِ وَرَجُلُهُ خَارِجًا مِنْ بَيْتِ الْمَقْدِسِ ثَلَاثِينَ مِيلًا

Hâlid b. Ma’dân (ö. 103/721) şöyle anlatmıştır: “Hz. Âdem (as) Hindistan’a indirildi. Vefat ettiğinde 150 kişi onu evinden alıp Beytü’l-Makdis’e taşıdı. Boyu otuz mil idi.

²⁵³⁵ Ebü’s-Şeyh, *Kitâbü’l-Azame*, 4/1150 (H no: 629).

²⁵³⁶ İbn Hibbân, *el-Mecrûhîn*, 3/48.

²⁵³⁷ Ebü’s-Şeyh, *Kitâbü’l-Azame*, 4/1150.

²⁵³⁸ Ebü’s-Şeyh, *Kitâbü’l-Azame*, 4/1188 (H no: 652).

²⁵³⁹ Tayâlisi, *Müsned*, 1/368 (H no: 462); Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 35/282 (H no: 21352); Buhârî, “Tefsîr”, Sure 36 (H no: 4803); “Tevhîd”, 22 (H no: 7433); Taberânî, *el-Mu’cemü’l-evsat*, 4/373 (H no: 4470); İbn Mende, *Tevhîd*, 1/134 (H no: 25-28).

Onu orada defnettiler. Başını sahranın yanına koydular, ayakları Beytü'l-Makdis'in otuz mil kadar haricinde kaldı.²⁵⁴⁰ Rivayet metni sahih hadislerle aykırı olarak nakledilmiştir. Bir hadiste ذَرَأًا طَوَّلَهُ سِتُونَ ذَرَأًا “Allah Âdem'i boyu altmış zira olarak yarattı”²⁵⁴¹ şeklinde gelmiştir. İki rivayet teâruz etmiştir. Ebü's-Şeyh'in rivayeti *müttefekun aleyh* olarak gelen sahih rivayete ters düşmüştür. Ayrıca Ebü's-Şeyh'in anlatımında akla ve fitrata ters düşen ifadeler yer verilmiştir. Diğer bir husus Hâlid b. Ma'dân'nın bu tarihi bilgileri nereden aldığıdır. Rivayetin isrâiliyat kaynaklı olduğu açıktır.

Akla, hisse ve müşâhedeye aykırı olanlar

Çeşitli yollardan bilgiler elde edilir. Onlardan biri de akıl, his ve duygulardır. Din, sem' ve akılla bilinir.²⁵⁴² Mevzûât kitaplarında bir bilginin ilk test edilme noktasının, akıl ve duyu organları olduğu ifade edilir. Din, akli olan ve düşünen insanoğluna gelmiştir. İbnü'l-Cevzî akla ters gelmesi durumunda hadisin reddedilebileceğini söylemiştir.²⁵⁴³

Birinci örnek:

757 - ذَكَرَ جَدِّي رَحِمَهُ اللَّهُ تَعَالَى عَنْ أَبِي زِيَادِ الْقَطَّانِ حَدَّثَنَا مَرْوَانُ بْنُ مُعَاوِيَةَ حَدَّثَنَا إِسْمَاعِيلُ بْنُ سَمِيعٍ قَالَ: مُطَرْنَا مِنَ اللَّيْلِ فَأَصْبَحَ عِنْدَ أَصْحَابِ السَّابِرِيِّ غَدِيرٌ فِيهِ ضَفَادٌ فَسَأَلْتُ أَبَا مَالِكٍ الْغِفَارِيَّ عَنْ ذَلِكَ فَقَالَ: سَأَلْتُ ابْنَ عَبَّاسٍ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُمَا فَقُلْتُ: تَنْزِلُ الْأَرْضَ الْقَفْرَ فَتُمْطِرُ مِنَ اللَّيْلِ فَتُصْبِحُ مِنَ الْغَدِ فِي الْأَرْضِ ضَفَادٌ خُضْرٌ. فَقَالَ ابْنُ عَبَّاسٍ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُمَا: إِنَّ هَذِهِ السَّمَاءَ الدُّنْيَا إِلَى الَّتِي تَلِيهَا وَمَا بَيْنَهُمَا مَاءٌ مُطَبَّقًا يَجْرِي فِيهِ مِنَ الدَّوَابِّ مِثْلُ مَا فِي مَايْكُمُ هَذَا

İbn Abbâs (ra) şöyle demiştir: “Bu dünya seması ve ona yakın olan semaya kadar her ikisinin arasında üstü kapalı olarak bir su vardır; Sizin şu suyunuzdaki şeyler gibi onda da hayvanlar yüzerler.”²⁵⁴⁴ Kuru toprağa yağmur yağdıktan sonra orada peyda olan kurbağaların oluşumu sadedinde söylenmiş bir söz olduğu anlaşılıyor. İbn Abbâs (ra)

²⁵⁴⁰ Ebü's-Şeyh, *Kitâbü'l-Azame*, 5/1552 (H no: 10139).

²⁵⁴¹ Buhârî, “Ehâdisü'l-Enbiyâ, 1 (H no: 3326); Müslim, “Cenne”, 11 (H no: 2841/28).

²⁵⁴² Ebü Mansûr Muhammed b. Muhammed b. Mahmûd el-Mâtürîdî, *Kitâbü't-Tevhîd*, thk. Âsım Cum'a (Beyrût: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1. Basım, 2006), 6-7.

²⁵⁴³ Cemâlüddîn Abdurrahmân b. Ali b. Muhammed el-Cevzî, *el-Mevzûât*, thk. Abdurrahmân Muhammed Osmân (el-Medînetü'l-Münevvere: el-Mektebetü's-Selefiyye, 1. Basım, 1966), 1/106.

²⁵⁴⁴ Ebü's-Şeyh, *Kitâbü'l-Azame*, 4/1271 (H no: 757).

bu sözleri ile dünya seması ile ona bitişik olan diğer semalar arasında dünyadaki deryalara benzer su ve bu sular içinde balık türü canlılar olduğunu ifade ediyor. İsnadı sorunlu olan bu rivayet metninin isrâiliyat olduğu anlaşılmaktadır. Bu bilginin akla, hisse ve müşâhedeye aykırı olduğu açıktır. Dolayısıyla bu rivayet ya uydurmadır ya da önceki kültürlerden aktarılmış bilgilerdir.

İkinci örnek:

943 - حَدَّثَنَا أَبُو يَحْيَى الرَّازِيُّ حَدَّثَنَا سَهْلُ بْنُ عُثْمَانَ عَنِ الْمُحَارَبِيِّ عَنْ أَبِي إِسْحَاقَ عَنْ جَبَلَةَ عَنْ مُغِيثِ بْنِ أَمْرِأٍ تَبِيعُ قَالَ: الْأَرْضُ ثَلَاثَةٌ أَنْوَاعٍ: ثُلُثٌ فِيهَا الشَّجَرُ وَالنَّسِيمُ وَثُلُثٌ الْبُحُورُ وَثُلُثٌ قَاعٌ صَفْصَفٌ لَيْسَ فِيهَا نَبْتُ وَلَا نَسِيمٌ وَالْخَلْقُ ثَلَاثَةٌ: السَّمَاءُ ثُلُثٌ وَالنَّمْلُ ثُلُثٌ وَسَائِرُ الْخَلْقِ ثُلُثٌ

Tübey'in Hanımıninoğlu Muğîs şöyle demiştir: “Yeryüzü üç çeşittir: Üçte birinde bitkiler ve rüzgâr vardır. Üçte birinde denizler vardır. Diğer üçte biri de içinde bitki ve rüzgâr olmayan dümdüz boş bir alandır. Mahlûkat da üç türdür. Herbiri mahlûkatın üçte biri kadar olan balık, karınca ve diğer yaratıklardır.”²⁵⁴⁵ Rivayet metni yeryüzü ve buradaki varlıkların çeşitleri ve oranlarından bahsetmektedir. Tübey'in Hanımıninoğlu Muğîs'in bu taksimatı nasıl yaptığı ve oranları nasıl belirlediği bilinmemektedir. O tarihlerde dünyanın tamamı hakkında henüz yeterli bilgi kimsede yok idi. Yeryüzündeki varlıkların zikredilen üç varlıktan daha çok olduğu bilinmektedir. Dünyanın denizleri kara parçasına göre oranı %70 civarındadır. Dünyanın hiçbir yerinde mermer gibi düz bir arazi olmadığı gibi bitki ve rüzgârın olmadığı bir alan da yoktur. Karıncaların oranı da asla dünya canlılarının üçte birine tekabül edemez. Dolayısıyla rivayette anlatılan bilgilerin hepsi gerçeklerle örtüşmemekte; akla, müşâhedeye ve ilmî hakikatlere ters düşmektedir.

Lafzında rekâket olanlar

Bir rivayetin mevzu olduğunu bilme yollarından biri rivayet lafzında ve manasında rekâketin olmasıdır.²⁵⁴⁶ Hz. Peygamber'in (sav) sözleri vahiy olsun veya olmasın açık ve nettir. İbarelerinin kendi içinde bir uyumu vardır. İbn Kayyım el-Cevziyye sahih sünnetlerle sürekli ilgilenenlerin bir meleke kesp ettiğini ve bu meleke ile sünneti

²⁵⁴⁵ Ebû's-Şeyh, *Kitâbü'l-Azame*, 4/1431 (H no: 943).

²⁵⁴⁶ Ebû Şehbe, *el-Vasît*, 336-338.

bilmede uzmanlık kazanacağından söz eder.²⁵⁴⁷ İbn Hacer de hadis ilmine aşına olanların uydurmaları diğerlerinden ayırabilecek *مَلَكَةٌ قَوِيَّةٌ* “kuvvetli bir melekeye” sahip olduklarını söyler.²⁵⁴⁸ Sözün belâgat ve fesâhati sadece lafızlarla da sınırlı değildir; bilakis anlamı da kapsamaktadır.²⁵⁴⁹ *Kitâbü'l-Azame*'de lafız ve mana bozukluğunu içeren rivayetler yer almaktadır.²⁵⁵⁰

Birinci örnek:

845 - حَدَّثَنَا ابْنُ مُصْعَبٍ وَابْنُ عَمْرٍانَ قَالَا: حَدَّثَنَا ابْنُ أَبِي عُمَرَ حَدَّثَنَا سُفْيَانُ عَنْ عَمْرِو بْنِ دِينَارٍ عَنْ يَزِيدَ بْنِ جُعْدَبَةَ عَنْ عَبْدِ الرَّحْمَنِ بْنِ مَخْرَاقٍ عَنْ أَبِي ذَرٍّ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُ قَالَ: قَالَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ: إِنَّ اللَّهَ عَزَّ وَجَلَّ خَلَقَ فِي الْجَنَّةِ رِيحًا بَعْدَ الرِّيحِ بِسَنَةِ سَنَيْنٍ وَمِنْ دُونِهِمَا بَابًا مُغْلَقًا وَإِنَّمَا يَأْتِيكُمُ الرِّيحُ مِنْ خَلَلِ ذَلِكَ الْبَابِ وَلَوْ فَتِحَ ذَلِكَ الْبَابُ لَأَذْرَتْ مَا بَيْنَ السَّمَاءِ وَالْأَرْضِ مِنْ شَيْءٍ وَهُوَ عِنْدَ اللَّهِ الْأَرِيبُ وَهُوَ فِيكُمْ الْجَنُوبُ

Ebü Zer (ra) Resûlüllah'ın (sav) şöyle dediğini nakletmiştir: “Gerçekten Cenab-ı Hak, cennette rüzgârdan yedi yıl sonra bir rüzgâr yaratmıştır. Bu iki rüzgârın dışına da kapalı bir kapı bulunmaktadır. İşte rüzgâr size bu kapının aralığından gelir. Şayet bu kapı açılsaydı yer ve gök arasında olan her şeyi savururdu. Bu rüzgâra Allah katında *ezîb*, sizin katınızda ise *güney rüzgârı* denir.”²⁵⁵¹ Rivayet isnad bakımından zayıftır. Yezîd b. Cu'debe *metrûkü 'l-hadîs, hadisi yazılmaz, zayıf, leyse bi şey', kezzâb, yalancı* olarak değerlendirilmiştir.²⁵⁵² Rivayet metninde anlatılanların Hz. Peygamber'in (sav) sözleri olamayacağı kanaatını vermektedir. Zira rüzgârın nasıl oluştuğu bellidir.²⁵⁵³ Elbânî, rivayeti zayıf hadisler listesine almış ve uydurma olduğunu hükmetmiştir.²⁵⁵⁴

²⁵⁴⁷ İnü'l-Kayyım el-Cevziyye, *el-Menâru 'l-münîf*, 44.

²⁵⁴⁸ İbn Hacer, *Nüzhetü'n-nazar*, 120.

²⁵⁴⁹ Ay, Ebü's-Şeyh el-İsfahani'nin *Kitâbü'l-Azame*'sindeki Rivâyetlerin Değerlendirilmesi, 300.

²⁵⁵⁰ Yusuf Ay'a göre 43, 263, 295, 317 nolu rivayetlerin metninde rekâket bulunmaktadır. Bkz. Ay, Ebü's-Şeyh el-İsfahani'nin *Kitâbü'l-Azame*'sindeki Rivâyetlerin Değerlendirilmesi, 300-303. Bizim tespitlerimize göre 8, 199, 200, 202, 291, 313, 359, 564, 709, 791, 794, 800, 933, 982, 1089, 1210, 1253 nolu rivayetler de rekâkete örmeklik teşkil etmektedir.

²⁵⁵¹ Ebü's-Şeyh, *Kitâbü'l-Azame*, 4/1338 (H no: 845).

²⁵⁵² İbn Adî, *el-Kâmil*, 7/263.

²⁵⁵³ <https://enerji.gov.tr/bilgi-merkezi-enerji-ruzgar> (Erişim 11.11.2023).

²⁵⁵⁴ Elbânî, *Daifü'l-câmi'i's-sağîr*, 2/89; Ebü's-Şeyh, *Kitâbü'l-Azame*, 4/1339.

İkinci örnek:

1303 - حَدَّثَنَا عَلِيُّ بْنُ سَعِيدٍ حَدَّثَنَا أَبُو قِلَابَةَ الرَّقَاشِيُّ حَدَّثَنَا أَبُو عُمَرَ النَّمَرِيُّ حَدَّثَنَا النَّضْرُ بْنُ عَاصِمٍ أَبُو عَبَّادٍ عَنْ قَتَادَةَ عَنْ مُحَمَّدِ بْنِ سِيرِينَ عَنْ أَبِي هُرَيْرَةَ رَضِيَ اللَّهُ تَعَالَى عَنْهُ قَالَ: سئِلَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ عَنِ الْجَرَادِ فَقَالَ: إِنَّ مَرْيَمَ سَأَلَتْ رَبَّهَا تَبَارَكَ وَتَعَالَى أَنْ يُطْعِمَهَا لَحْمًا لَيْسَ فِيهِ دَمٌ فَأُطْعِمَهَا الْجَرَادَ

Ebû Hureyre (ra) şöyle demiştir: “Resûlüllah’a (sav) çekirgelerden soruldu. O da şöyle dedi: ‘Meryem, Yüce Rabbinden kendisine kansız et yedirmesini istedi, Allah da ona çekirge yedirdi.’”²⁵⁵⁵ Rivayeti Ukaylî, Taberânî, Beyhakî ve Zehebî çeşitli tariklerden nakletmişlerdir.²⁵⁵⁶ Ravilerden Ebû Ubbâd *metrûk* olarak değerlendirilmiştir. Elbânî de zayıf olarak görür.²⁵⁵⁷ Zehebî rivayetin metninde *rekâket* olduğunu açıklamıştır.²⁵⁵⁸

İlmî hakikatlere aykırı rivâyetler

İlmî gerçekler, kevnî yasaların bilinmesinden ibarettir. Evrendeki her şey kevnî ayetler grubuna girer. Bir rivayetin mevzu olduğunun delil ve emarelerinden biri Allah’ın kevnî sünnetlerine muhalif olmasıdır.²⁵⁵⁹ Hadislerin vahye dayandığı, en azından vahyin denetim ve onayından geçtiği çeşitli delillerle ortaya konmuştur.²⁵⁶⁰ Kevnî olan ile *kelâmî* olan ayetler/bilgiler zıt olamaz.²⁵⁶¹ Onun için gerçek rivâyetlerle fitrî ve ilmî olan bilgilerin örtüşmesi gerekir. *Kitâbü’l-Azame*’de ilmî gerçeklere aykırı düşen rivâyetler yer almıştır.²⁵⁶² Tabiat olaylarına, tabiata ve evrene dair birçok bilginin; zamanın bilgi düzeyine dayandığı ve geçmiş kültürlerden aktarıldığı ve bunların da ilmî tecrübelerden uzak olduğu görülmektedir. Bu tür rivayetler *Kitâbü’l-Azame*’in zaaf noktasını oluşturmıştır.

²⁵⁵⁵ Ebû’s-Şeyh, *Kitâbü’l-Azame*, 5/1794 (H no: 1303).

²⁵⁵⁶ Ukaylî, *ed-Duafâ*, 4/287; Taberânî, *el-Mu’cemü’l-kebîr*, 8/166 (H no: 7631); Beyhakî, *es-Sünenü’l-kübrâ*, 9/258; Zehebî, *Mizânü’l-i’tidâl*, 4/259.

²⁵⁵⁷ Elbânî, *Daifü’l-câmi’-s-sağîr*, 4/456-457.

²⁵⁵⁸ Ebû’s-Şeyh, *Kitâbü’l-Azame*, 5/1795.

²⁵⁵⁹ Ebû Şehbe, *el-Vasît*, 339.

²⁵⁶⁰ Salih Karacabey, “Hadis Vahiy Münasebeti ve Tıpla İlgili Hadisler Hakkında Hattâbî’nin Görüşleri”, *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 4/1 (1992), 218. Konu ile irtibatlandırılan bazı ayetler için bkz. En’âm, 6/106; Ahzâb, 33/2, 34; Câsiye, 45/18; Tûr, 52/48; Necm, 53/3-4; Hâkka, 69/46.

²⁵⁶¹ Elmalılı akıl ve naklin çatışmaması gerektiğini şöyle ifade etmiştir: “Allah Teâlâ’nın iki çeşit ayetleri vardır: Birisi kitâb-ı tekvin ve hilkatteki fiilî ayetler, diğeri de kitâb-ı münzeldeki kavli ayetlerdir. Bu iki kitap ve bu iki çeşit ayetler mütakabilen yekdiğerinin dâl ve medlûlû, şerh ve tefsiridir.” Bkz. Muhammed Hamdi Yazır, *Hak Dini Kuran Dili* (İstanbul: Eser Neşriyat, 1971); 1/569.

²⁵⁶² 12, 43, 62, 157, 192, 241, 242, 263, 267, 295, 296, 317, 337, 338, 389, 406, 441, 503, 530, 573, 622, 635, 643, 689, 791, 796, 845, 847, 868, 905, 906, 908, 909, 933, 939, 951, 953, 966, 978, 998, 1045, 1060, 1061, 1062, 1063, 1089, 1192, 1210, 1231, 1254, 1279, 1280 nolu rivayetler örnek olarak gösterilebilir.

Birinci örnek:

763 - حَدَّثَنَا إِبْرَاهِيمُ حَدَّثَنَا صَفْوَانُ بْنُ عَمْرٍو حَدَّثَنَا أَبُو الْمُغِيرَةِ عَبْدُ الْقُدُّوسِ بْنُ الْحَجَّاجِ حَدَّثَنَا عَبْدَةُ بْنُ خَالِدِ بْنِ مَعْدَانَ عَنْ أَبِيهَا رَحِمَهُ اللَّهُ تَعَالَى قَالَ: الْمَطَرُ يَخْرُ مِنْ تَحْتِ الْعَرْشِ فَيُنْزَلُ إِلَى السَّمَاءِ الدُّنْيَا فَيَجْتَمِعُ فِي مَوْضِعٍ يُقَالُ لَهُ الْإِبْرَمُ فَتَجِيءُ السَّحَابُ السُّودُ فَتَشْرِبُهُ

Hâlid b. Ma'dân şöyle demiştir: “Yağmur arşın altından doğru gelir. Önce dünya semasına iner, *ibram* denilen bir yerde birikir. Sonra siyah bulut gelir ve onu içer.”²⁵⁶³ Rivayet metninde kevnî konulardan söz edilmektedir. Yağmur rahmettir, hayattır, candır, berekettir, rızıktır ve yağması da belli bir ölçüye göredir.²⁵⁶⁴ Yağmurun nasıl oluştuğu ve nasıl yağdığı bilimsel olarak açıklanabilmektedir. Yağmur, suyun buharlaşarak gökyüzüne doğru yoğunlaşması ile meydana gelmektedir.²⁵⁶⁵ Yağmur, bulut, yıldırım, şimşek gibi konular kevnî ayetler olup bilim alanı içinde yer alırlar. Yağmurlardan bahseden ayetler bulunmaktadır.²⁵⁶⁶ Özellikle Rûm, 48. ayet yağmurun hazırlanışı ve yağış şekline dair bilgiler vermektedir. Ancak örnek rivayette yağmurun yağış şekline dair anlatılanlar, bilimsel verilerle örtüşmemektedir. Müellifin aynı bâbda serdettiği bazı rivayetlere de ters düşmektedir. Rivayette anlatılan bilgilerin isrâiliyat kaynaklı olduğu anlaşılmaktadır.

İkinci Örnek:

825 - حَدَّثَنَا إِبْرَاهِيمُ بْنُ مُحَمَّدٍ بْنِ الْحَسَنِ حَدَّثَنَا إِسْحَاقُ بْنُ إِبْرَاهِيمَ الصَّوَّافِ حَدَّثَنَا عَبْدُ الرَّحْمَنِ عَنْ سُفْيَانَ عَنْ الْأَعْمَشِ عَنْ عَبْدِ اللَّهِ بْنِ عَبْدِ اللَّهِ عَنْ سَعِيدِ بْنِ جُبَيْرٍ عَنْ ابْنِ عَبَّاسٍ رَضِيَ اللَّهُ تَعَالَى عَنْهُمَا قَالَ: إِذَا مَطَرَتِ السَّمَاءُ فَتَحَتِ الْأَصْدَافُ أَفْوَاهَهَا فَمَا وَقَعَ فِيهَا فَهُوَ اللُّؤلُؤُ

İbn Abbâs (ra) şöyle demiştir: “Semadan yağmur yağdığı zaman sedefler ağızlarını açarlar. Yağmur içine düşerse inci olur.”²⁵⁶⁷ Rivayette anlatılan bilgiler kevnî konulara dairdir, dolayısıyla bilim alanına girmektedir. İnsanlar tarafından değerli bir taş olarak

²⁵⁶³ Ebü's-Şeyh, *Kitâbü'l-Azame*, 4/1275 (H no: 763).

²⁵⁶⁴ Zuhurf, 43/11.

²⁵⁶⁵ Cüneyt Güler, “Su Döngüsü”, *Bilim ve Ütopya Dergisi* 205 (Temmuz 2011), 75-76.

²⁵⁶⁶ Bakara, 2/19, 22, 265; En'âm, 6/6; Nûr, 24/43, Rûm, 30/48, Lokmân, 31/34; Şûrâ, 42/28; Nûh, 71/11.

²⁵⁶⁷ Ebü's-Şeyh, *Kitâbü'l-Azame*, 4/1326 (H no: 825).

kullanılan incilerin bugün nasıl oluştuğu bilinmektedir.²⁵⁶⁸ Bilimsel çalışmalarda incinin oluşumunda yağmurun etkisine dair bir bilgi bulunmamaktadır.

Üçüncü örnek:

665 - حَدَّثَنَا الْوَلِيدُ حَدَّثَنَا الْحَسَنُ بْنُ أَحْمَدَ بْنِ لَيْثٍ حَدَّثَنَا مُحَمَّدُ بْنُ مَرْزُوقٍ حَدَّثَنَا أَبِي قَالَ: سَمِعْتُ السُّدِّيَّ يُحَدِّثُ قَالَ: الْجَبَلُ الَّذِي تَطْلُعُ الشَّمْسُ مِنْ وَرَائِهِ طُولُهُ ثَمَانُونَ فَرَسَخًا فِي السَّمَاءِ

Süddî (rh) şöyle demiştir: “Güneşin arkasından doğduğu dağ, gökte seksen fersahtır.”²⁵⁶⁹ Mübarekfürî, rivayetin isnadının *hasen* olduğunu söylemiştir. Ancak metin ilmî gerçeklerle örtüşmemektedir. Bugün güneşin ve dünyanın konumu, şekli ve hareket tarzları izlenebilmektedir. Dünya küre şeklindedir. Güneşin arkasından doğduğu herhangi bir dağ söz konusu değildir. Olmayan dağın uzunluğundan da bahsedilemez. Sahih rivayetlerde böyle bir dağın varlığından bahsedilmemektedir. Astronomi ilmine aykırı olan bu haber isrâiliyat kaynaklıdır.²⁵⁷⁰

Dördüncü örnek:

622 - حَدَّثَنَا أَبُو الطَّيِّبِ أَحْمَدُ بْنُ رَوْحٍ حَدَّثَنَا عَبْدُ الرَّحْمَنِ بْنُ عَبْدِ اللَّهِ الْعَبْدِيُّ حَدَّثَنَا عَبْدُ اللَّهِ بْنُ سُلَيْمَانَ عَنْ مُحَمَّدِ بْنِ السَّائِبِ عَنْ أَبِي صَالِحٍ عَنْ ابْنِ عَبَّاسٍ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُمَا أَنَّ رَجُلًا قَالَ لَهُ: كَمْ طُولُ الشَّمْسِ وَالْقَمَرِ وَكَمْ عَرْضُهُمَا قَالَ: تِسْعُمِائَةِ فَرَسَخٍ فِي تِسْعُمِائَةِ فَرَسَخٍ وَطُولُ الْكَوَاكِبِ اثْنَا عَشَرَ فَرَسَخًا فِي اثْنَيْ عَشَرَ فَرَسَخًا

Bir kimse İbn Abbâs’a (ra) güneş ve ayın boyu ve eninin ne kadar olduğunu sordu. O da şöyle dedi: “Dokuz yüz fersah içinde dokuz yüz fersahtır. Gezegenlerin uzunluğu ise on iki fersah içinde on iki fersahtır.”²⁵⁷¹ Rivayetin isnadı aşırı derecede zayıftır. Muhammed b. es-Sâib el-Kelbî yalan söylemekle itham edilmiştir. *Metrûkû’l-hadîs* olarak değerlendirilmiştir. Ancak çeşitli alanlarda 150 kadar kitabının olduğu söylenmiştir.²⁵⁷² Rivayet metninde güneş, ay ve yıldızların boyundan söz

²⁵⁶⁸ İncilerin kaynağı denizde yaşayan istiridyelerdir. İstiridyeler denizde yaşayan kabuklu canlılardır. İncinin istiridyede oluşması aslında istiridyenin kendisini koruma refleksi sonucunda meydana gelir. Kabuklarının içine giren kum tanesi ya da herhangi bir parçacık istiridyeye tarafından yabancı bir cisim olarak algılanır. Müteakiben sert, katı, güçlü ve parlak yapıdaki sedef minaraliyle bu cismi sarmaya başlar. Zamanla daha çok sedef ile kaplanan bu yabancı madde en sonunda sert ve parlak bir taşa dönüşür. İşte bu taşa inci derler. Bkz. <https://bilimgenc.tubitak.gov.tr/makale/dogal-inci-nasil-olusur> (Erişim 20 Ağustos 2023).

²⁵⁶⁹ Ebü’s-Şeyh, *Kitâbü’l-Azame*, 4/1197 (H no: 665).

²⁵⁷⁰ Ebü’s-Şeyh, *Kitâbü’l-Azame*, 4/1197.

²⁵⁷¹ Ebü’s-Şeyh, *Kitâbü’l-Azame*, 4/1145 (H no: 622).

²⁵⁷² Zehebî, *Siyer*, 10/101-103.

edilmektedir. Güneş ve ayın boylarından söz edilemez, zira küre şeklindedirler ve ikisinin hacmi birbirinden çok farklıdır. Yıldızlar da aynı büyüklükte değildirler. Bütün yıldızların 12 fersah (yaklaşık 70 km) olarak tanıtılması oldukça gerçek dışıdır. Rivayet bilimsel hakikatlerle çelişmektedir.

Beşinci örnek:

635 - حَدَّثَنَا مُحَمَّدُ بْنُ إِبْرَاهِيمَ بْنِ سَعِيدٍ حَدَّثَنَا عُمَرُ بْنُ الْخَطَّابِ السَّجِسْتَانِيُّ حَدَّثَنَا أَبُو الْيَمَانِ الْحَكَمُ بْنُ نَافِعٍ حَدَّثَنَا عُقْبَةُ بْنُ مَعْدَانَ الْبَحْصِيُّ عَنْ سُلَيْمِ بْنِ عَامِرٍ الْخَبَائِرِيِّ عَنْ أَبِي أَمَامَةَ الْبَاهِلِيِّ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُ قَالَ: قَالَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ: وَكَلَّ بِالشَّمْسِ سَبْعَةَ أَمْلَاقٍ يَرْمُونَهَا بِالنَّجْلِ وَلَوْلَا ذَلِكَ مَا أَصَابَتْ شَيْئًا إِلَّا أَحْرَقَتْهُ

Ebû Ümâme el-Bâhilî'den (ra) naklettiğine göre Resûlullah (sav) şöyle demiştir: “Güneş için yedi melek görevlendirilmiştir. Bunlar (hararetini azaltmak için) güneşe kar atarlar. Böyle olmasaydı güneş her neye isabet etse onu yakardı.”²⁵⁷³ Rivayetin isnadında Ufeyr b. Ma’dân el-Ya’sıbî (ö. 168/785) zayıf bir ravidir.²⁵⁷⁴ Heysemî “Bu isnadda Ufeyr b. Ma’dân vardır, o çok zayıf bir ravidir” demiştir.²⁵⁷⁵ Elbânî rivayeti *Silsiletü’l-ehâdisi’-d-daîfe* nakletmiştir. O şöyle değerlendirmede bulunur: “Bu hadis isnad cihetinden şiddetli bir zafiyet içermekle birlikte ben onun metin cihetinden de mevzu olduğu konusunda şüphe etmiyorum. Metin nübüvvet ve risâlet kelimasına benzemiyor. Bu metin daha ziyade isrâiliyata benzemektedir. Astronomi bilgileri de bu bilgilerin böyle olmadığını ispat etmektedir. Güneşin yakmaması uzaklığından kaynaklanmaktadır.”²⁵⁷⁶ Dolayısıyla rivayet, ilmî gerçeklere aykırılık göstermektedir.

Tarihi verilere aykırı olanlar

Toplumların başından geçen hadiseleri yer ve zaman göstererek anlatan, bunların sebep ve sonuçlarını, birbirleriyle olan münasebetlerini ele alan ilme *tarih* denmiştir.²⁵⁷⁷ Tarih belgelere ve kanıtlara dayanır. Muhaddisler bir bakıma tamamen tarihle ilgilenen ve geçmişte olmuş söz, olay ve bilgileri aktaran kimselerdir. Şu kadar var ki onlar daha ziyade İslâm kültürüne dair bilgiler ve bunları aktaran ravilerle

²⁵⁷³ Ebû’s-Şeyh, *Kitâbü’l-Azame*, 4/1153 (H no: 635).

²⁵⁷⁴ İbn Ebî Hâtim er-Râzî, *el-Cerh ve’t-ta’dîl*, 7/36.

²⁵⁷⁵ Heysemî, *Mecmeu’z-zevâid*, 8/131.

²⁵⁷⁶ Elbânî, *Silsiletü’l-ehâdisi’-d-daîfe*, 1/307 (H no: 293); Ebû’s-Şeyh, *Kitâbü’l-Azame*, 4/1154-1155.

²⁵⁷⁷ Mustafa Fayda, “tarih”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2011), 40/30-36.

alakadar olmuşlardır. Muhaddislerin önemli bir kısmının tarihe dair eserleri vardır. Ebü's-Şeyh'in de hem genel tarih, hem belde tarihi, hem de ravilerle ilgili/şüyûh tarihi mevcuttur. Muhaddisler hadis metinlerinin muhtevasının tarihi gerçeklere uyup uymadığı konusunda tarih ilminden yararlanmışlardır.²⁵⁷⁸ *Kitâbü'l-Azame*'nin tarihî bilgiler bakımından önemli bir eser olduğu daha önce zikredilmişti. Eserde Hz. Âdem'den (as) itibaren çeşitli tarihi şahsiyetlere, bazı olaylara ve kavimlere yer verilmiştir. Ancak tarihî rivayetlerden bir kısmı mitolojiye dayandığı ve anlatımlarda abartılar olduğu ve böylece tarihî verilere aykırılık teşkil ettiği açıktır.

Birinci örnek:

979 - ذَكَرَ جَدِّي رَحِمَهُ اللَّهُ تَعَالَى عَنْ سَلَمَةَ بْنِ شَيْبٍ حَدَّثَنَا إِسْمَاعِيلُ بْنُ إِبْرَاهِيمَ عَنْ عَبْدِ الْعَزِيزِ عَنْ وَهْبٍ رَحِمَهُ اللَّهُ قَالَ: جَاءَ ذُو الْقَرْنَيْنِ إِلَى الْجَبَلِ الْمُحِيطِ بِالدُّنْيَا وَهُوَ قَاقَ قَالَ: أَنْتَ قَاقَ قَالَ: نَعَمْ. قَالَ: فَمَا هَذِهِ الْجِبَالُ الرَّاسِيَاتُ قَالَ: هَذِهِ مِنْ عُرُوقِي فَإِذَا أَرَادَ اللَّهُ عَزَّ وَجَلَّ أَنْ يُرْزَلَ بِالْأَرْضِ أَوْحَى إِلَيَّ فَحَرَكْتُ عِرْقًا مِنْ عُرُوقِي. قَالَ: فَاسْتَوَحْشَ ذُو الْقَرْنَيْنِ فَبَعَثَ اللَّهُ تَعَالَى إِلَيْهِ مَلَكًا يُؤْنِسُهُ فَقَالَ: هَلْ مِنْ وَرَائِهَا أَرْضٌ أُخْرَى؟ قَالَ: نَعَمْ أَرْضٌ بَيْضَاءُ مَسِيرَةَ خَمْسِمِائَةِ عَامٍ مَمْلُوءَةٌ تَلْجًا لَوْلَا بَرْدُ ذَلِكَ التَّلْجِ لَهْلَكَ أَهْلُ تِلْكَ الْبَلَدَةِ مِنْ حَرِّ حَمَلَةِ الْعَرْشِ. فَقَالَ: هَلْ وَرَاءَهَا أَرْضٌ أُخْرَى؟ قَالَ: نَعَمْ. أَرْضٌ مَمْلُوءَةٌ بَرْدًا لَوْلَا بَرْدُ ذَلِكَ الْبَرْدِ لَهْلَكَ أَهْلُ تِلْكَ الْبَلَدَةِ مِنْ حَرِّ حَمَلَةِ الْعَرْشِ. قَالَ: قُلْتُ: أَخْبِرْنِي بِعَظِيمٍ مِنْ عَظَمَةِ اللَّهِ عَزَّ وَجَلَّ بِكَلِمَةٍ وَاحِدَةٍ قَالَ: إِنَّ مَا حَدَّثْتُكَ لَبَيِّنٌ أَصْبُعَيْنِ مِنْ أَصَابِعِ اللَّهِ عَزَّ وَجَلَّ كَحَرْدَلَةٍ فِي فَلَاةٍ مِنَ الْأَرْضِ

Vehb b. Münebbih şöyle anlatmıştır: “Zülkarneyn dünyayı kuşatan Kâfdağı’na geldi ve ona ‘Sen Kâfdağı mısın?’ diye sordu. O da ‘Evet’ dedi. Zülkarneyn ‘Bu görkemli dağlar nedir?’ dedi. Kâfdağı ‘Bunlar benim damarlarımdır. Yüce Allah yeryüzünü sallamak istediği zaman bana vahiy eder, ben de damarlarımdan birini hareket ettiririm’ dedi. Zülkarneyn cevap karşısında irkildi ve endişeye kapıldı. Allah onu sakinleştirmek için bir melek gönderdi. Zülkarneyn meleğe ‘Bu görkemli dağların ardında başka bir yer/dünya var mı?’ diye sordu. Melek ‘Evet, beş yüz yıllık mesafede, karla dolu beyaz bir belde vardır’ dedi. Şayet bu kar olmasaydı arşı taşıyan meleklerin sıcaklığından bu belde halkı helak olup giderdi’ dedi. Zülkarneyn ‘Peki, bu beldenin de ardında başka bir yer var mıdır’ diye sordu. Melek ‘Evet, soğukla dolu bir yer (daha) vardır. Şayet bu soğuk olmasaydı arşı taşıyan meleklerin sıcağından bu belde halkı

²⁵⁷⁸ Salahattin Polat, “Hadiste Metin Tenkidi (III)”, *Erciyes Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi Dergisi* 10/8 (Ocak 1992), 79-110.

helak olup giderdi' dedi. Ravilerden Abdülazîz der ki: 'Ben Vehb b. Münebbih'e dedim: Sadece bir cümle ile bana Yüce Allah'ın azametini dair büyük (bir örnek) verebilir misin?' Vehb şöyle dedi: 'Şüphesiz ki sana (demin) anlattığım arz, boş bir sahradaki hardal danesi gibi, Yüce Allah'ın iki parmağı arasındadır.'"²⁵⁷⁹

Rivayetin isnadı zayıftır. Ravilerden Abdülazîz b. Havrân es-San'ânî (ö. ?) çok kimse tarafından zayıf olduğu ifade edilmiştir. İbn Ebî Hâtim "Zayıf idi, kıssacı(lar)a benziyor" demiştir.²⁵⁸⁰ Kâfdağı'na dair bilgilerin hurafe olduğunu İbn Kesîr açıklamıştır.²⁵⁸¹ Rivayet metninde nekâret vardır. Dünyanın nasıl olduğu konum olarak bilinmekte ve görülebilmektedir. Dolayısıyla anlatımlarda gariplikler vardır. Yeryüzü ile arşı taşıyan melekler arasındaki ilişki anlaşılır değildir. Meleklerin sıcaklığından söz edilmesi anlaşılır değildir. Dolayısıyla rivayetin Zülkarneyn (as) hakkında tarihî bir belge niteliği taşıması imkân dâhilinde değildir.

İkinci örnek:

994 - حَدَّثَنَا أَبُو عَلِيٍّ بْنُ إِبْرَاهِيمَ حَدَّثَنَا أَبُو مُسْلِمٍ إِبْرَاهِيمُ بْنُ عَبْدِ اللَّهِ حَدَّثَنَا مَعْمَرُ بْنُ عَبْدِ اللَّهِ حَدَّثَنَا هُرَيْمُ بْنُ حَمْرَةَ قَالَ: سَأَلَ النَّبِيُّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ رَبَّهُ عَزَّ وَجَلَّ أَنْ يُرِيَهُ رَجُلًا مِنْ قَوْمٍ عَادٍ قَالَ: فَكَشَفَ اللَّهُ تَعَالَى لَهُ عَنِ الْغِطَاءِ فَإِذَا رَأْسُهُ بِالْمَدِينَةِ وَرَجُلَاهُ بِذِي الْحُلَيْفَةِ أَرْبَعَةُ أَمْيَالٍ طَوَّلُهُ

Hureym b. Hamza (ra) şöyle demiştir: "Hz. Peygamber (sav) Âd kavminden bir adamı göstermesi için Rabbinden istedi. Bunun üzerine Yüce Allah perdeyi (gözünden) açtı. Bir de baktı ki Âd kavminden bir adamın başı Medine'de, ayakları Zilhüleyfe'de! Uzunluğu dört mil kadar (büyüklükte bir (adam))!"²⁵⁸²

Rivayette Âd kavminden söz edilmektedir. Bu toplum Mûsâ (as) zamanında Şam/Filistin civarlarında yaşamıştır. Mûsâ (as) ve arkadaşları Mısır'dan ayrılıp eski topraklarına dönmek isteyince orada Amâlika ve Ken'anlılar gibi güçlü ve kuvvetli bir toplumun yerleşmiş olduklarını gördüler. Onlarla savaş gerekiyordu. Ancak İsrailoğulları Mûsâ'ya (as) karşı geldiler ve savaşmak istemediler. Bu sebepten 40 yıl bu kutsal topraklara girmekten men edildiler. Kur'an-ı Kerîm'de Amâlika'dan قَوْمًا

²⁵⁷⁹ Ebü's-Şeyh, *Kitâbü'l-Azame*, 4/1488 (H no: 979).

²⁵⁸⁰ İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, 5/380 (Ricâl no: 1776).

²⁵⁸¹ İbn Kesîr, *Tefsîru'l-Kur'ânî'l-Azîm*, 4/221.

²⁵⁸² Ebü's-Şeyh, *Kitâbü'l-Azame*, 5/1526 (H no: 994).

جَبَّارِينَ “zorba bir kavim” olarak söz edilmiştir.²⁵⁸³ Onlar hakkında detay bilgiler bulunmamaktadır. Rivayet Hz. Peygamber’e (sav) nisbet edilerek nakledilmiştir. Rivayetin isnadında yer alan Ma’mer b. Abdullah ve Hureym b. Hamza meçhul şahıslardan olup haklarında bilgi bulunmamaktadır. Böyle durumu açık olmayan bir kimsenin Hz. Peygamber’den (sav) nakilde bulunması zafiyet sebebidir. Mübârekfûrî rivayetin uydurma olduğunu söylemiştir.²⁵⁸⁴ Rivayet metninde anlatılanlar abartılmıştır. Muhtemelen Hz. Peygamber’e (sav) ref’ edilerek Yahudi kültüründen aktarılma söz konusudur. Dört mil uzunluğunda yaşamış bir toplumun arkeolojik kazılarda kalıntılarının ortaya çıkması lazım gelirdi. İnsan bedeninin bu kadar büyük olduğu sahih rivayetlerde varid olmamıştır. Rivayetin mevzu olduğu açıktır. *Kitâbü’l-Azame*’de bu verilen örneklerde olduğu gibi naslara, akla, bilime, tarihi vakıalara, fitrata aykırı daha birçok rivayet tespit etmek mümkündür.²⁵⁸⁵

4.10 İsrâîlî Rivâyetler

4.10.1 İsrâîlî Rivayetlerin İslâm Kültüründeki Yeri

İslâmî konular içinde en fazla tartışılan hususlardan biri şüphesiz isrâiliyat mevzusudur. İsrâiliyat, Hz. Ya’kûb Peygamber’in lakabı olan *İsrâiliyye* kelimesinin çoğuludur. *İsrail* ismi İbranice’de “Allah’ın kulu” anlamına gelir.²⁵⁸⁶ Ona nisbetle Yahudiler *İsrailoğulları* diye anılmaktadır.²⁵⁸⁷ Kur’ân-ı Kerîm’de Yahudilerden *benîsrâil* diye bahsedildiği görülür.²⁵⁸⁸ İsrailoğulları dendiği zaman Hz. Yakub ve onun soyundan gelen 12 sıptı ifade ettiği gibi Hz. Peygamber (sav) zamanında yaşayan Yahudiler de anlaşılmıştır.²⁵⁸⁹ Çok geniş tanımları yapılan *isrâiliyat* genel ifadeyle “Yahudi ve Hristiyan kültürünün tefsir kaynaklarındaki yansımaları” şeklinde tanımlanmıştır.²⁵⁹⁰ Yahudilik, Hristiyanlık ve diğer yabancı kaynak ve kültürlerden Hz. Peygamber, sahâbe ve sonraki nesillere izafe edilen her türlü haberlere *isrâiliyat*

²⁵⁸³ Mâide, 5/21-26.

²⁵⁸⁴ Ebü’s-Şeyh, *Kitâbü’l-Azame*, 5/1526.

²⁵⁸⁵ 112, 295, 317, 530, 709, 925, 930, 933, 1055, 1060, 1252, 1060, 1280, 1300 nolu rivayetler de bu konulara örnek gösterilebilir.

²⁵⁸⁶ Ömer Faruk Harman, “İsrail”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2023), 23/194.

²⁵⁸⁷ Zehebî, *İsrâiliyat fî t-tefsîr ve l-hadîs*, 19.

²⁵⁸⁸ Bakara, 2/40, 47, Mâide, 5/70, 72, 78, İsrâ, 17/101, 104.

²⁵⁸⁹ Harman, “İsrail”, 23/194.

²⁵⁹⁰ Remzi Na’nâa, *el-İsrâiliyyât ve eserühâ fî kütübi t-tefsîr* (Dımaşk: Dâru Kalem, 1. Basım, 1970), 70-73

tabir edilmiştir.²⁵⁹¹ İsrâiliyat sadece geçmiş olayları değil, gelecekteki bir takım gaybî bilgileri, fiten ve melâhim türü rivâyetleri de içine aldığı söylenebilir.²⁵⁹² Yahudi ve Hristiyan kaynaklarından nakledilen efsane, kıssa, olay veya bilgi şeklinde de tarif edilmiştir.²⁵⁹³ İsrâiliyatın İslâm kültürüne intikalinde Yahudi kökenli Müslüman kimselerin etkisi oldukça yüksektir.²⁵⁹⁴ İsrâiliyat kavramının kullanımını, sahâbe dönemine kadar götürmek mümkündür. Medineli Yahudilerin zaman zaman Hz. Peygamber'e (sav) sorular sorduğu bilinmektedir. Bu süreçlerde bilgi alışverişi olmuştur. Abdullah b. Selâm ve Ka'bû'l-Ahbâr gibi Yahudi asıllı âlimler isrâiliyat naklinde önemli rol oynamışlardır. Sahâbe döneminde bu bilgilerin sorulması ve alınması sınırlı ve belli şartlara tabi iken daha sonra tabiin döneminde isrâiliyatın önü tamamen açılmıştır. Bu süreçte bazı âlimlerin isrâilî bilgileri eserlerine aldığı görülür. Böylece kasıtlı veya kasıtsız bu bilgiler İslâm literatürüne girmiştir.²⁵⁹⁵

İsrâiliyyât karşısındaki bu kısmi hoşgörü, sonraki dönemlerde Kitap ve Sünnet ile çelişen haberlerin, özellikle tefsir ve tarih eserlerine girmesinin yolunu açtı. Müteahhirîn dönemi âlimleri, aktarılan bu bilgilerin sıhhatinin yanı sıra, kaynağını da tespiti çalıştılar. İslâm şeriatı ile çelişenlerini ayıklamaya, telif ettikleri eserlere almamaya çabaladılar. İsrâiliyyât kavramı etrafında, kendilerine ulaşan isrâilî rivâyetlerin ayıklanmasını sağlayabilecek bir bakış açısı geliştirmek istediler.²⁵⁹⁶ İsrâiliyatın yanlış bilgiler ve tahrifat içermesi, diğer taraftan Hz. Peygamber'e (sav) ve ashâba nisbet edilmesi dinî açıdan sakıncalar doğurduğu muhakkaktır. Özellikle inancı etkileyerek Yüce Allah'ın sıfatları konusunda teşbih ve teciime gidilmesine sebebiyet vermiş, peygamberler, ahiret gibi konularda naslarla bağdaşmayan açıklamalar getirmiş, böylece dinin bid'at ve hurafelerle dolu olduğu intibahı uyandırmıştır.²⁵⁹⁷

²⁵⁹¹ Aydemir, *Tefsirde İsrâiliyat*, 7; Hakan Albayrak, *Türkiye'de İsrâiliyat Kaynaklı Kıssa ve Rivâyetler Üzerine Bir İnceleme* (Kayseri: Erciyes Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2017), 4; İbrahim Hatipoğlu, "İsrâiliyat", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2001), 23/195-199.

²⁵⁹² Hıdır Özcan, *Yahudi Kültürü ve Hadisler* (İstanbul: İnsan Yayınları, 2018), 23; Hatipoğlu, "İsrâiliyat", 23/195-196.

²⁵⁹³ Hatipoğlu, "İsrâiliyat", 23/195-196.

²⁵⁹⁴ Na'nâ, *el-İsrâiliyyât*, 123-127.

²⁵⁹⁵ Muhammed Hüseyin ez-Zehebî, *el-İsrâiliyat fi't-tefsîr ve'l-hadis* (Mısır: Mektebetü'l-Vehb, 1410), 34-42.

²⁵⁹⁶ Hıdır, *Yahudi Kültürü ve Hadisler*, 25; Nihat Uzun, "Sahabenin Tefsirde İsrâiliyata Bakışı", *Karadeniz Teknik Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 2/1 (Bahar 2015), 10.

²⁵⁹⁷ Hatipoğlu, "İsrâiliyat", 23/195-199.

Bir kısım isrâiliyatın doğru veya yanlışlığının anlaşılabilmesi önemli bir problem olarak karşımıza çıkmaktadır.²⁵⁹⁸ İsrâiliyatı caiz görmeyenlerin en önemli gerekçesi Ehl-i kitab'ın tahrif edilmiş olduğu²⁵⁹⁹ ve Hz. Peygamber'in (sav) ne tasdik ne de tekzip edilmemesi gerektiğine dair rivayettir.²⁶⁰⁰ Diğer taraftan İslâm'ın hidayette yeterli olması, başka hiçbir din ve kültüre ihtiyaç bırakmaması, uyulması istenen yegâne din olması²⁶⁰¹ gibi durumlar da diğer kültürlerle mesafe koymayı gerekli kılmaktadır.²⁶⁰² İsrâiliyatın rivayet edilmesini caiz görenler de ayet²⁶⁰³ ve hadislerden²⁶⁰⁴ deliller getirmişler, sahâbilerin bazı konuları Ehl-i kitab'a sormalarını delil olarak göstermişlerdir.²⁶⁰⁵ İbn Kesîr, Ka'bû'l-Abâr ve Vehb b. Münnebbih gibi şahıslara genelde hoşgörüyle bakmış, onlardan nakillerde bulunmuştur. Ancak onlardan gelen sözleri de bir muhaddis titizliği ile incelemiştir.²⁶⁰⁶ İbn Teymiyye'nin "İsrâîlî haberler kendilerine inanıldığı için değil, istişhad için zikredilir" ifadelerinin önemli olduğunu belirtmek durumundayız.²⁶⁰⁷ Zehebî, isrâiliyatın rivâyeti hakkında İbn Teymiyye ile aynı görüştedir.²⁶⁰⁸ Burada ölçü, İslâmiyet'in temel ve genel ilkelerine uygun düşen isrâîlî rivayetlerin alınması, aykırı düşenlerin terk edilmesi, hakkında hüküm verilmeyen konularda da tevakkuf edilmesi şeklinde belirlenmiştir.²⁶⁰⁹ Bazı âlimler, hakkında hüküm verilemeyen konularda da rivayetin caiz olduğunu, ancak açıklık bulunmayan konularda hüküm vermemek gerektiğini ifade etmişlerdir.²⁶¹⁰

²⁵⁹⁸ Muhammed Hamîdullah, "İslâmî İlimlerde İsrâiliyat Yahut Gayr-i İslâmî Menşee Rivayetler", çev. İbrahim Canan, *İslâmî İlimler Fakültesi Dergisi* 2 (1977), 303-307.

²⁵⁹⁹ Bakara, 2/78-79; Nisâ, 4/46; Mâide, 5/13.

²⁶⁰⁰ "Ehl-i kitap size tahdis ettiğinde ne onları tasdik edin ne de tekzip edin." Bkz. Buhârî, "Tefsîr", Sure 2 (H no: 4485).

²⁶⁰¹ Bkz. Âl-i İmrân, 3/19, 54, 85; En'âm, 6/153; Yûsuf, 12/108; Ankebût, 29/51.

²⁶⁰² Hz. Peygamber'in (sav) Hz. Ömer'i (ra) şu uyarısı konuya açıklık getirmek bakımından son derece önemlidir: Bir gün Hz. Ömer (ra) Ehl-i kitab'a ait bir kitapla geldi ve onu Hz. Peygamber'e (sav) okumak isteyince Hz. Peygamber kızdı ve şöyle buyurdu: "Ey Hattâb'ın oğlu! Bu ne şaşkınlık! Canımı elinde tutan Allah'a andolsun ki ben size bembeyaz, tertemiz bir din getirmiş bulunuyorum. Ehl-i kitab'a bir şey sormayın; zira size haber verdikleri bir hakikati yalanlayabilir ya da bir bâtılı onaylayabilirsiniz. Canımı elinde tutan Allah'a andolsun ki Mûsâ (sav) bu zamanda yaşamış olsaydı, bana tâbi olmaktan başka seçeneği olmazdı." Bkz. İbn Ebî Şeybe, *el-Musannef*, 9/47; İbn Ebî Âsım, *es-Sünne*, 50; Heysemî, *Mecmeu'z-zevâid*, 1/174.

²⁶⁰³ Âl-i İmrân, 3/93; Yûnus, 10/94; İsrâ, 17/101.

²⁶⁰⁴ "بلغوا عني ولو آية وحيثوا عن بني إسرائيل ولا حرج ومن كذب علي متعمداً فليتبوأ مقعده من النار" Benden bir ayet bile olsa tebliğ ediniz. Benîsrâîl'den tahsiste bulununuz, bunda bir sakınca yoktur. Ancak şu iyi bilinsin ki kim bana isnad ederek kasten bir yalan söylerse cehennemdeki yerine hazırlansın!" Bkz. Buhârî, "Ehâdisü'l-Enbiyâ", 50 (H no: 3461).

²⁶⁰⁵ Hatipoğlu, "İsrâiliyat", 23/195-199.

²⁶⁰⁶ Harun Savut, "İbn Kesîr'in İsrâiliyat'a Yaklaşımı", *Tarih Kültür ve Sanat Araştırmaları* 1/1 (2012), 127-148.

²⁶⁰⁷ İbn Teymiyye, *Mecmû'u'l-fetâvâ*, 8/163-164.

²⁶⁰⁸ Zehebî, *el-İsrâiliyat fi't-tefsîr ve'l-hadis*, 45-52.

²⁶⁰⁹ Hatipoğlu, "İsrâiliyat", 23/195-199.

²⁶¹⁰ İbn Abdilber, *Câmiu beyâni'l-ilm*, 2/41-42.

Hadis kaynaklarında yer alan isrâiliyatı cerh ve ta'dîle tâbi tutarak sahîh olanlarını diğerlerinden ayırmak ve uydurmalarını tespit etmek mümkündür. Muhaddislerin isrâiliyat konusunda titiz davrandıkları bilinmektedir. Buna rağmen yine de eserlerine isrâiliyat türü rivayetlere yer vermişlerdir.²⁶¹¹ Klasik İslâm kaynakları İsrâiliyat problemine başlangıçta pek ilgi göstermemiştir.²⁶¹² Fakat modern dönemde metafizik konuların pozitif bir yaklaşımla ele alınması ve şarkiyatçıların da isrâiliyat kanalıyla İslâma eleştiriler getirmesi Müslüman âlimlerin isrâilî haberleri eleştirel bir şekilde gözden geçirmelerine neden olmuştur. Reşîd Rızâ ve Ebû Reyze gibi son dönem İslâm dönürleri İslâmî kaynaklardaki isrâiliyatı büyük ölçüde Ka'bû'l-Ahbâr ve Vehb b. Münebbih'e bağlamışlar ve kesinlikle rivayetlerinin kabul edilemeyeceğini ifade etmişlerdir.²⁶¹³ Ayrıca bu tenkitler Ehl-i kitap'tan rivayette bulunan İbn Abbâs, Ebû

²⁶¹¹ İslâm âlimlerinin isrâiliyata yer vermelerinin nedenleri: 1. *Bazı ayet ve hadisler*. Bizzat Kur'ân-ı Kerîm, ihtilâf edilen konularda Tevrât'a başvurulmasını ve Yahudî âlimlerinden bilgi alınmasını tavsiye etmiş, bazı dinî hakikatlerin Tevrât ve İncil'de de bulunduğunu açıklamıştır (Âl-i İmrân, 3/93; A'râf, 7/157; Tevbe, 9/111; Feth, 48/29; Saf, 61/6). Hz. Âdem (as) ile başlayan ve Hz. Muhammed'le (sav) son bulan tüm ilahî dinlerin Yüce Allah'ın vahyi ile teşekkül ettiği düşünüldüğünde iniş zamanları farklı olsa da bütün kutsal kitapların uyum içinde olması gerektiğini düşündürmektedir. Hz. Peygamber'den (sav) "İsrailoğulları'ndan rivayette sakınca yoktur, ancak rivayette bulunduğunuz zaman yalandan sakınıınız" mealindeki hadisin de keza isrâiliyat rivayetlerinin nakledilmesinde önemli rolü olmuştur (Buhârî, Enbiyâ, 50 (H no: 3461). Zira bu rivayette açıkça "ولا حرج" "sakınca yoktur" denilerek bir kapı açılmıştır. Hz. Peygamber'in (sav) isrâiliyatı tamamen yasaklamak yerine konuyla ilgili prensip koyması da dikkat çekicidir (Birişik, "isrâiliyat", 23/195-199). "ومن كذب علي متعمداً فليتبوأ مقعده من النار" "Kim bana isnad ederek kasten bir yalan söylerse cehennemdeki yerine hazırlansın" denilerek uydurmalara uyanık olunması istenmiştir. Söz konusu ikaza, Hz. Peygamber (sav) zamanında uyulmuş olmasına rağmen sonraki nesillerde bu hassasiyetin azaldığı, bazı Müslümanların Kitap ve Sünnet'te bulamadıkları konular için yahudi asıllı kimselere başvurdukları görülmüştür. 2. *İslâm bilginlerinin özgüvenleri*. İslâm'ın akîdevî, hukûkî ve ahlâkî konularda Yahudilik'ten çok daha mükemmel bir sistem getirdiği şeklinde bir kanaat, isrâiliyatın İslâmî kaynaklarda yer verilmesinin önünü açtığı söylenebilir (Hatipoğlu, "isrâiliyat", 23/195-199.). 3. *İsrâilî rivayetleri hadis tenkit usullerine tâbi tutulması*. Muhaddisler hadis değerlendirme kriterlerini aynen bu rivayetlere de tatbik etmişlerdir. Dolayısıyla isrâilî rivayetlerin sahihini sekîminden, gerçeğini uydurmasından ayırmak mümkündür. 4. *İslâmiyet'i destekleyen şahitler olarak görülmesi* (Bakara, 2/41, 97, 101, 146; Âl-i İmrân, 3/3; Nisâ, 4/47; Mâide, 5/46, 48; Nahl, 16/43; Enbiyâ, 21/7). Özellikle ilk dönemler, isrâiliyatın dine zarar verdiği şeklinde düşünülmemiş aksine onu teyid ve tekid eden deliller olarak kabul edilmiştir. Nitekim *Kitâbü'l-Azame*'deki isrâiliyatın delil olarak getirilmesi bu amaca yönelik olduğu görülmektedir. Ebû's-Şeyh ihtiyaç halinde İsrâilî rivayetlere yer vermiştir. 5. *İbret olur düşüncesi*. Kur'ân-ı Kerîm'de geçmiş ümmetlerin başından geçen hâdiselerin anlatılma nedenlerinden biri hiç şüphesiz insanlar onlardan ders alsınlar diyedir. Benzer sâikle İsrailoğulları'nın ve diğer din mensuplarının başarılarından geçen olayların hikâye edilmesi ibret almaya vesile olacağı düşünülmüştür. Kur'ân'da detaylı olarak anlatılmayan kıssalar bulunmaktadır. Bu durum, ayrıntıya girmek isteyenleri diğer kaynakları incelemeye ve ilgili kıssa hakkında bilgi veren kimselere yönelmiştir. Zaten Kur'ân *فَاسْأَلُوا أَهْلَ الذِّكْرِ إِنْ كُنْتُمْ لَا تَعْلَمُونَ* "Eğer bilmiyorsanız zikr erbâbına sorun" buyurmuştur. Dolayısıyla İsrâilî bilgilere veya şahıslara başvurabileceğinde bir sakınca görmemiştir (Enbiyâ, 21/7). 6. *İsrâilî rivayetlerle İslâmî bilgilerin mukayese edilmesi*. Muhaddisler kendilerine gelen rivayetleri, farklı yollardan edindikleri diğer bilgilerle uyum arz edip etmemesi ve bu rivayetlerin İslâm'ın açık delilleri ile çelişip çelişmemesi gibi yollarla kontrol etmişlerdir (Hatipoğlu, "isrâiliyat", 23/195-199). 7. *Yahudi kaynaklarının Arapçaya tercüme edilmesi*. Tefsirlerde Tevrât'tan bilgilerin yer almasına neden olan faktörlerden biri olarak Ahmed b. Abdullah b. Selâm tarafından yapılan Arapça tercümesi olduğu ifade edilmiştir (Birişik, "isrâiliyat", 23/195-199). 8. *Konulara malzeme arayışı*. Bazı âlimlerin mevzuları delillendirmede sahih rivayetleri yeterli görmediği anlaşılmaktadır.

²⁶¹² Hatipoğlu, "isrâiliyat", 23/195-199.

²⁶¹³ Muhammed Reşîd Rızâ, *Tefsîru'l-menâr* (Kâhire: Dâru'l-Menâr, 1926), 27/614; Mahmûd Ebû Reyze, *Edvâ ale's-sünneti'l-Muhammediyye* (Dâhire: Dâru'l-Meârif, 1958), 172-173.

Hureyre, Amr b. Âs, Abdullah b. Selâm, Temîm ed-Dârî (ö. 40/661) gibi ashâbı ve bazı tâbiîn ve tebe-i tâbiîn neslinden olan âlimleri de içine almıştır.²⁶¹⁴

4.10.2 İsrâiliyat Çeşitleri

İsrâiliyat çeşitli açılardan tartışılan bir konudur. İsrâilî bilgiler, güvenilirlikleri konusunda ittifak bulunmayan raviler tarafından ve büyük ölçüde tefsir, kısas-ı enbiyâ, tarih ve hadis kitaplarına girmiştir.²⁶¹⁵ İsrâiliyatı sağlam, zayıf ve uydurma şeklinde değerlendirenler olmuştur.²⁶¹⁶ İbn Kesîr de doğru olduğu bilinen rivayetler, yalan olduğu bilinen rivayetler, ne inandığımız ne de inkâr ettiğimiz rivayetler şeklinde üç gruba ayırmıştır. O, isrâiliyatın hüküm bina etmek veya hüccet olması için değil, ancak istişhad için veya konuları süslemek bâbında hikâye edilebileceğini söyler.²⁶¹⁷ Benzer bir değerlendirmeyi hocası İbn Teymiyye yapmıştır.²⁶¹⁸ İbn Kesîr, sahâbenin Ehl-i kitap'tan nakilde bulunduklarını söyler.²⁶¹⁹ Ashap يَلْعَوُا عَلَيَّ وَلَوْ آيَةً وَحَدَّثُوا عَنْ بَنِي إِسْرَائِيلَ “Bir ayet bile olsa benden duyduklarınızı tebliğ edin. İsrailoğulları'ndan tahdîs edin, bunda bir mahzur yoktur. Ancak kim kasten bana yalan isnad ederse cehennemdeki yerine hazırlansın” rivayetini delil saymıştır.²⁶²⁰ Ebü's-Şeyh'i, isrâiliyatı senediyle verip nâdiren eleştiri yapanlar grubuna dâhil etmek gerekir. Naklettiği rivayetler arasında senedi zayıf olanlar bulunmasına rağmen bir-iki rivayet hariç bunlar hakkında herhangi bir uyarıda bulunmamıştır.²⁶²¹ O, bu konuda şeyhi Taberî'nin usûlünü takip ettiği anlaşıyor. Zira o da gerek tefsirinde gerekse tarihinde çokça isrâilî rivayetler nakletmiş, senedi zayıf olanlar hakkında bir uyarıda bulunmamıştır.²⁶²²

²⁶¹⁴ Muhammed b. Saîb el-Kelbî, İbn Cürec, Mukâtil b. Süleymân onlardan bazılarıdır.

²⁶¹⁵ Hatipoğlu, “İsrâiliyat”, 23/195-199.

²⁶¹⁶ Zehebî, *el-İsrâiliyat fî't-tefsîr*, 36; Abdullah Aydemir, *Tefsirde İsrâiliyat*, 6-7; Hıdır, *Yahudi Kültürü ve Hadisler*, 25.

²⁶¹⁷ İbn Kesîr, *Tefsîrul-Kur'âni'l-Azîm*, 1/4.

²⁶¹⁸ İsrâiliyatı üç gruba ayırır: 1. Doğrulukları İslâmî delillerle sabit olanlar. 2. Yanlış oldukları bilinenler. 3. Haklarında İslâmî bilgi bulunmayanlar. Bu sonuncular ne kabul ne de reddedilir, rivayet edilmelerinde de bir mahzur yoktur. Bkz. Ebü'l-Abbâs Ahmed b. Abdilhalîm el-Harrânî, *Mukaddime fî usûli't-tefsîr* (Beyrût: Dâru Mektebeti'l-Hayât, 1980), 42.

²⁶¹⁹ İbn Kesîr, *Tefsîrul-Kur'âni'l-Azîm*, 1/4.

²⁶²⁰ Buhârî, “Ehâdisü'l-Enbiyâ”, 50 (H no: 3461).

²⁶²¹ 303 nolu rivayet için الصَّحِيحُ “Bu rivayet, sahihtir” demiştir. Bir de 710 nolu rivayet için وَقِيلَ لِي: إِنَّهُ فِي كِتَابِهِ وهو الصحيح “Bu rivayet, sahihtir” demiştir. Bir de 710 nolu rivayet için وَقِيلَ لِي: إِنَّهُ فِي كِتَابِهِ وهو الصحيح değeri düşülmüştür.

²⁶²² Ahmed b. Muhammed b. el-Havfi, *et-Taberî* (Kahire: el-Müessesetü'l-Misriyyetü'l-Âmme, 1970), 150-155.

Hakkaniyetli davranmak gerekirse Ebü's-Şeyh'in *Kitâbü'l-Azame*'deki isrâilî rivâyetleri delil olarak naklettiğini görmekteyiz.²⁶²³ İbn Kesîr'in tasnife tâbi tuttuğu her üç grup isrâiliyat örneğini *Kitâbü'l-Azame*'de bulmak mümkündür. *Kitâbü'l-Azame*'de 120 civarında isrâiliyatın olduğu bilinmektedir. Bunlardan ne kadarının sahih, ne kadarının uydurma ve ne kadarının üzerinde tevakkuf edilmesi gerektiği konusunda bir değerlendirme yapmak, ancak rivayetlerin tamamının tenkide tâbi tutulması neticesinde mümkün olabilecektir. Bu da ayrı ve titiz bir çalışmayı gerekli kılmaktadır. Söz konusu gruplara göre isrâiliyattan bazıları şöyledir:

4.10.2.1 Makbûl isrâiliyat

İsrâiliyattan bazıları İslâm'ın temel kaynakları olan Kitap ve Sünnet'e mutâbık düştüğü görülmektedir. İslâm son din olması hasebiyle önceki dinleri neshetmiştir. "Beni israilden naklediniz..."²⁶²⁴ rivâyetinden dolayı belli şartlar dâhilinde caiz görülmüştür.²⁶²⁵ Bu rivâyet Ehl-i kitap'tan rivâyetin yasak olmadığını göstermektedir. Hz. Peygamber'in (sav) onların kitaplarına müracaat etmeyi ve onlardan rivâyette bulunmayı yasaklaması ilk zamanlara hasır. İslâmi hükümlerin iyice yerleşmesinden sonra İsrailoğullarından rivâyete izin vermiştir.²⁶²⁶ Kitap ve Sünnet'e mutâbık olan isrâilî rivâyetlerin naklinin caiz olduğu görüşün isabetli olduğu belirtilmelidir.²⁶²⁷ Önceki peygamberlere münezzel olan ahkâmın bağlayıcılığı konusu tartışılan bir meseledir. Bazı usûl âlimleri tarafından "şer'u men kablenâ" şeklinde ifade edilen önceki peygamberlere bildirilen dinî hükümler edille-i şer'iyyeden kabul edilmiştir. Fakihler bunun hüccet değerine sahip olmasını Kitap ve Sünnet kapsamında bir delil olarak değerlendirmişlerdir.²⁶²⁸ Bu tartışmaların bir benzeri Kur'ân ilimlerinde de cereyan ettiği görülmektedir. İlk yıllarda Kur'ân'da tafsîlâtı verilmeyen kıssalarla ilgili açıklamalar için isrâilî bilgilerin kullanımında bir sakınca görülmedi ve itiraz

²⁶²³ Ay, Ebü's-Şeyh el-İsfahani'nin *Kitâbü'l-Azame*'sindeki Rivâyetlerin Değerlendirilmesi, 230-231.

²⁶²⁴ Buhârî, "Enbiyâ", 50 (H no: 3461); Tirmizî, "İlim", 13 (H no: 2669).

²⁶²⁵ Ebü'l-Abbâs Ahmed b. Abdilhalîm el-Harrânî İbn Teymiyye, *el-Mukaddime fî usûli't-tefsîri* (Beyrût: Dâru'l-Mektebeti'l-Hayât, 1980), 42; Zehebî, *el-İsrâiliyat fî't-tefsîr*, 49-66.

²⁶²⁶ İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, 6/498.

²⁶²⁷ Ay, Ebü's-Şeyh el-İsfahani'nin *Kitâbü'l-Azame*'sindeki Rivâyetlerin Değerlendirilmesi, 317-318.

²⁶²⁸ İbrahim Kafi Dönmez, "şer'u men kablenâ", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2010), 39/15-19.

edilmedi.²⁶²⁹ *Kitâbü'l-Azame*'de geçen isrâiliyattan bir kısmının Kitap ve Sünnet'e ters düşmediği görülmektedir.

Birinci örnek:

55 - حَدَّثَنَا قَالَ: حَدَّثَنِي الصَّلْتُ بْنُ حَكِيمٍ عَنْ جَعْفَرِ بْنِ سُلَيْمَانَ عَنْ رَجُلٍ مِنْ أَهْلِ صَنْعَاءَ أَظُنُّهُ عَبْدَ الصَّمَدِ عَنْ وَهْبِ بْنِ مُنَيِّهِ رَحِمَهُ اللَّهُ قَالَ: الصَّمْتُ فَهُمْ لِلْفِكْرَةِ وَالْفِكْرَةُ مِفْتَاحُ لِلْمَنْطِقِ وَالْقَوْلُ بِالْحَقِّ دَلِيلٌ عَلَى الْجَنَّةِ

Vehb b. Münebbih (rh) şöyle demiştir: “Sükût, tefekkürü fehm etmektir. Tefekkür, mantığın anahtarıdır. Doğruyu söylemek de cennete götüren rehberdir.”²⁶³⁰ Rivayetin isnadında yer alan raviler *sika* olarak bilinmektedir. Vehb b. Münebbih isrâiliyat nakleden bir âlimdir. Hikmet içeren bu sözün bir hakikat olduğu açıktır. İslâm şer konuşmamak için sükûta, konuşmadan önce düşünmeye, hak ve hakikati konuşmaya önem vermiştir.²⁶³¹ Dolayısı ile bu rivayet makbul isrâiliyata örnek teşkil etmektedir.

İkinci örnek:

730 - حَدَّثَنَا مُحَمَّدُ بْنُ يَحْيَى حَدَّثَنَا بُنْدَارٌ حَدَّثَنَا يَحْيَى بْنُ سَعِيدٍ حَدَّثَنَا مُحَمَّدُ بْنُ يَحْيَى بْنِ هَانِيٍّ عَنْ أَبِي خُمَيْرٍ عَنْ كَعْبِ رَحِمَهُ اللَّهُ تَعَالَى قَالَ: الْمَطَرُ رُوحُ الْأَرْضِ

Ka'b (rh) şöyle demiştir: “Yağmur, yeryüzünün ruhudur.”²⁶³² Sadece Ebü's-Şeyh'in tahrir ettiği bu rivayet makbul isrâiliyat grubuna girmektedir. Rivayet metni akla ve bilime ters düşmemektedir. Yağmurun yeryüzü için önemi veciz bir şekilde anlatılmıştır. Hayat sahibi her şey sudan yaratılmıştır.²⁶³³ Canlıların hayatı yağmura bağlıdır. Kuraklığın insanları, hayvanları ve bitkileri nasıl yok ettiği bilinen ve gözlenen bir hakikattir.

4.10.2.2 Merdûd isrâiliyat

Hadis usûlüne göre İslâm'ın hükümlerine uygun olmayan rivâyetler ve bilgiler reddedilir. Yalan ve aslı olmadığı açıkça belli olmayan rivâyetlere de isrâiliyat

²⁶²⁹ İbn Abdilber, *Câmiu beyâni 'l-ilm*, 2/40-41; Hatipoğlu, “İsrâiliyat”, 23/196. 195-199.

²⁶³⁰ Ebü's-Şeyh, *Kitâbü'l-Azame*, 1/312 (H no: 55).

²⁶³¹ Süyûtî'nin *Hüsnü's-semt fi's-samt* adlı eseri bu fende yazılmış güzel bir eserdir.

²⁶³² Ebü's-Şeyh, *Kitâbü'l-Azame*, 4/1254 (H no: 730).

²⁶³³ Enbiyâ, 21/30.

Abdullah b. Büreyde (ö. 115/927) şöyle demiştir: “Kâf, yeryüzünü çevreleyen zümrütten bir dağdır. Üzerinde göğün iki kanadı/tarafı vardır.”²⁶³⁹ Kur’ân-ı Kerîm’de ve sahih hadislerde Kâfdağı ile ilgili herhangi bir bilgi sâbit değildir. Kâf suresi vardır.²⁶⁴⁰ Konuyla bağlantılı bazı anlatımlar nakledilmiştir. Dağlar dinî geleneklerde önemli yerlerdir. Kâfdağı’nın mahiyeti tartışmalıdır. Bazı rivâyetlerde somut gerçekliği, coğrafi varlığı olan bir dağ, bazılarında soyut mistik bir sembol olarak kabul edilmektedir. Ancak genel eğilim dağın coğrafi olarak mevcut olduğu ve dünyayı kuşattığı şeklindedir.²⁶⁴¹ *Kitâbü’l-Azame*’de bu doğrultuda anlatımları bulmak mümkündür.

Üçüncü örnek:

983 - حَدَّثَنِي أَبِي رَجَمَهُ اللَّهُ تَعَالَى حَدَّثَنَا أَحْمَدُ بْنُ مَهْدِيٍّ حَدَّثَنَا عَبْدُ اللَّهِ بْنُ صَالِحٍ قَالَ: حَدَّثَنِي عَبْدُ اللَّهِ بْنُ لَهْيَعَةَ عَنْ خَالِدِ بْنِ أَبِي عِمْرَانَ عَنْ وَهْبِ بْنِ مُنْبِيهِ رَجَمَهُ اللَّهُ تَعَالَى عَنْ عَبْدِ اللَّهِ بْنِ قِلَابَةَ أَنَّهُ خَرَجَ فِي طَلَبِ إِبِلٍ لَهُ تَشَرَّتْ فَبَيْنَمَا هُوَ فِي صَحَارِي عَدَنِ أَبْيَنَ وَالشَّجَرُ تُظِلُّهُ فِي تِلْكَ الْفَلَوَاتِ إِذْ وَقَعَ عَلَى مَدِينَةٍ فِي تِلْكَ الْفَلَوَاتِ عَلَيْهَا حِصْنٌ حَوْلَ ذَلِكَ الْحِصْنِ قُصُورٌ كَثِيرَةٌ...

Vehb b. Münebbih şöyle nakletmiştir: “Abdullah b. Kılâbe (ö. ?) bağından kopan bir deveyi aramak gayesiyle dışarı çıkar. O, Aden ve Abyan çöllerinde iken ve ağaçlar onu bu çöllerde gölgelerken bir şehre rastladı. Şehrin bir kalesi ve bu kalenin etrafında birçok sarayları vardı...”²⁶⁴² İrem kıssası ile alakalı bu rivayeti İbn Kesîr muhtasar olarak nakletmiştir. İbn Kesîr “Bu hikâyelerin hepsi bazı zındıkların uydurduğu İsrâîlî hurafelerindendir” demiştir.²⁶⁴³

4.10.2.3 Sükût edilen isrâîliyat

Bazı rivâyetlerin İslâm’a mutâbık olup olmadığına karar verilememiştir. Bu rivâyetler hakkında ihtiyatlı davranılmış, haklarında değerlendirme yapılmaktan kaçınılmıştır. Tefsir ve hadis kitaplarında yer alan isrâîlî rivâyetler (genelde) değerlendirme yapılmadan nakledilmişlerdir. Hz. Peygamber (sav) zamanındaki Kitap ehli İbranice

²⁶³⁹ Ebü’s-Şeyh, *Kitâbü’l-Azame*, 4/1489 (H no: 981).

²⁶⁴⁰ Kâf, 50/1-2.

²⁶⁴¹ Demirci, “Kafdağı”, 24/144-145.

²⁶⁴² Ebü’s-Şeyh, *Kitâbü’l-Azame*, 4/1493-1502 (H no: 983).

²⁶⁴³ İbn Kesîr, *Tefsîru’l-Kur’âni’l-Azîm*, 4/508 (Fecr, 89/6-8).

metinleri Arapça'ya tercüme edip hikâye ediyorlardı. Hz. Peygamber (sav) onlar için “Ehl-i kitab'ı ne doğrulayınız ne de yalanlayınız! ‘Allah’a ve indirilene iman ettik’ deyiniz”²⁶⁴⁴ tavsiyesinde bulunmuştur. Sahâbîlerin bu uyarıları dikkate aldığı görülmektedir. Ancak bu hassas denge daha sonraki dönemlerde bozulmuştur.²⁶⁴⁵ Kitap ve Sünnet'te isrâiliyatı destekleyen veya yasaklayan bir delil bulunmadığında tevakkuf edilir, ancak rivâyet edilmeleri caizdir. Zira sükût edilen rivâyetlerin itikad ve ahkâmla ilgisi yoktur. Bunların daha çok nasihat ve öğüt amaçlı kıssalarla bağlantılı olduğu görülmektedir.²⁶⁴⁶

Birinci örnek:

626 - قَالَ جَدِّي رَحِمَهُ اللَّهُ تَعَالَى: حَدَّثَنَا أَبُو عُثْمَانَ حَدَّثَنَا الْحَسَنُ بْنُ عَلِيٍّ الْعَسْقَلَانِيُّ حَدَّثَنَا ضَمْرَةُ عَنْ ابْنِ شَوَّابٍ رَحِمَهُ اللَّهُ تَعَالَى قَالَ: الشَّمْسُ جُزْءٌ مِنْ ثَلَاثَةِ آلَافٍ جُزْءٍ مِنْ نُورٍ تَحْتَ الْعَرْشِ

İbn Sevzeb (rh) şöyle demiştir: “Güneş, arşın altındaki ışığın üç binde bir parçasıdır.”²⁶⁴⁷ Rivayeti Süyûtî, *Esrâru'l-kevn*'de Ebü's-Şeyh'den aldığını beyan ederek nakletmiştir.²⁶⁴⁸ Maktu bir rivayettir. Abdullah b. Şevzeb el-Belhî imâm, âlim bir ravidir. Hasan el-Basrî ve başkalarından hadis almıştır. Kendisinden de Abdullah b. el-Mübârek rivayette bulunmuştur. Ahmed b. Hanbel ve başkaları onu *sika* bir ravi olarak değerlendirmişlerdir.²⁶⁴⁹ Rivayetin metninde güneş ve arş'ın nuru mukayese edilmiştir. Güneş hakkında az çok bilgiye sahip olursa da bunu arş ile mukayese etmek mümkün değildir. Bu bilginin isrâiliyat kaynaklı olduğu anlaşılmaktadır. Tasdik veya tekzip etmemize imkân veren bir veri elimizde bulunmamaktadır.

İkinci örnek:

769 - حَدَّثَنَا الْوَلِيدُ حَدَّثَنَا إِسْحَاقُ بْنُ إِبْرَاهِيمَ حَدَّثَنَا أَبُو نُعَيْمٍ حَدَّثَنَا بَشِيرٌ يَعْنِي ابْنَ سُلَيْمَانَ حَدَّثَنَا أَبُو كَثِيرٍ قَالَ: كُنْتُ عِنْدَ أَبِي الْجَلْدِ فَجَاءَ رَسُولُ ابْنِ عَبَّاسٍ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُمَا بِكِتَابٍ إِلَيْهِ فَكَتَبَ إِلَيْهِ: كَتَبْتَ تَسْأَلُ عَنِ الرَّعْدِ وَالْبَرْقِ فَالْرَّعْدُ الرِّيحُ وَالْبَرْقُ الْمَاءُ

²⁶⁴⁴ Buhârî, “Tefsîr”, Sure 2 (H no: 4485).

²⁶⁴⁵ Zehebî, *el-İsrâiliyat fi't-tefsîr*, 179-180.

²⁶⁴⁶ Mustafa İbrahim Meşînî, *Medresetü't-tefsîr fi'l-Endelüs* (Beyrût: Müessesetü'r-Risâle, 1986), 535-536.

²⁶⁴⁷ Ebü's-Şeyh, *Kitâbü'l-Azame*, 4/1147 (H no: 626).

²⁶⁴⁸ Süyûtî, *Esrâru'l-kevn*, 26-41.

²⁶⁴⁹ Zehebî, *Siyer*, 7/92.

Ebû Kesîr (el-Kindî Ebû İsmâîl el-Kûfî) şöyle anlatmıştır: “Ben Ebü’l-Cild (İbn Ebi’l-Ferve)’nin yanında idim. İbn Abbâs’ın (ra) elçisi ona bir mektup getirdi. Mektuba cevaben şöyle yazdı: ‘Bana gök gürültüsü ve şimşekten sual ediyorsun. Gök gürültüsü, rüzgâr ve şimşek sudan ibarettir.’”²⁶⁵⁰ Rivayeti Taberî, *Câmiu’l-beyân*’da farklı lafızlarla nakletmiştir.²⁶⁵¹ Mübârekfûrî, rivayetin isrâiliyat olduğunu açıklamıştır.

Üçüncü Örnek:

176 - حَدَّثَنَا إِبْرَاهِيمُ بْنُ مُحَمَّدٍ بْنِ عَلِيٍّ الرَّازِيُّ حَدَّثَنَا مُوسَى بْنُ نَصْرِ حَدَّثَنَا جَرِيرٌ عَنْ حَبِيبٍ عَنْ سَعِيدِ بْنِ جُبَيْرٍ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُ فِي قَوْلِهِ تَعَالَى: إِنَّهَا إِنْ تَكُ مِثْقَالَ حَبَّةٍ مِنْ خَرْدَلٍ فَتَكُنْ فِي صَخْرَةٍ أَوْ فِي السَّمَوَاتِ أَوْ فِي الْأَرْضِ يَأْتِ بِهَا اللَّهُ إِنَّ اللَّهَ لَطِيفٌ خَبِيرٌ قَالَ: اللَّهُ تَبَارَكَ وَتَعَالَى اللَّطِيفُ بِأَعْمَالِ عِبَادِهِ مِنْ تِلْكَ الصَّخْرَةِ أَوْ فِي السَّمَوَاتِ أَوْ فِي الْأَرْضِ

Saîd b. Cübeyr “(Ey Sevgili oğlum!) Yaptığın amel bir hardal tanesi kadar bile ağır olsa, bir kayanın içinde saklansa veya göklerde ya da yerin dibinde bulunsu Yine de Yüce Allah onu ortaya çıkarır. Muhakkak ki Allah Latîf ve Habîr’dir”²⁶⁵² meâlindeki ayetle ilgili olarak şöyle demiştir: “Yüce Allah buyurdu: Allah, kullarının bu kayadaki veya göklerdeki ya da yerdeki amellerini iyi bilendir.”²⁶⁵³ Mübârekfûrî “Bu sözler - Allahü a’lem- tasdiki ve tekzibi mümkün olmayan isrâiliyattan alınma gibi görünmektedir” demiştir.²⁶⁵⁴

4.10.3 İsrâîlî Rivayette Bulunanlar

İsrâiliyatın genel itibariyle Yahudilik bilgisine âşına olan ya da onlarla bir şekilde karşılaşp bilgi teâtisinde bulunan kimseler eliyle İslâm kültürüne girdiği söylenebilir. İslâm’ın cihanşümöl olması, fetih hareketleriyle birlikte Müslümanların diğér millet ve başka kültürlerle teması bittabi kültür kaynaşmasına sebep olmuştur. الكلمة الحكمة “Hikmetli söz, müminin kaybolmuş yitiğidir; onu nerede bulursa almaya daha hak sahibidir”²⁶⁵⁵ anlayışı ile hareket eden Müslümanlar diğér kültürlerle ait her güzelliğı almışlardır. Bu anlayış Müslümanların altın çağını

²⁶⁵⁰ Ebü’ş-Şeyh, *Kitâbü’l-Azame*, 4/1282 (H no: 769).

²⁶⁵¹ Taberî, *Câmiu’l-beyân*, 1/364 (Bakara. 19).

²⁶⁵² Lokmân, 31/16.

²⁶⁵³ Ebü’ş-Şeyh, *Kitâbü’l-Azame*, 2/523 (H no: 176).

²⁶⁵⁴ Ebü’ş-Şeyh, *Kitâbü’l-Azame*, 2/524.

²⁶⁵⁵ Tirmizî, “İlim”, 19 (H no: 2688).

hazırlayan dinamiklerden biri olmuştur. İsrâiliyatın İslâm kültürüne transferini sağlayanların tam listesini vermek mümkün görünmemektedir. Ancak tefsir, hadis ve diğer literatürde yer alan bilgilerden hareketle isrâiliyatın kaynaklarını ve rivayet edenleri tespit etmek mümkündür ve bu alanda öteden beri araştırmalar yapılmış ve halen de yapılmaktadır. İsrâilî rivayetleri aktaranların genelde Ehl-i kitap'tan Müslüman olanlar eliyle olduğu görülür.

İsrâiliyat aktaran -rivayeti çoktan aza doğru- ashtan bazılarının isimleri şöyledir: Abdullah b. Abbâs, Hz. Ali, Abdullah b. Amr, Abdullah b. Mes'ûd, Ebû Hureyre, Abdullah b. Selâm, Selmân-ı Fârisî, Enes b. Mâlik, Ömer b. el-Hattâb, Abdullah b. Ömer, Câbir b. Abdullah, Hz. Âişe, Übeyy b. Ka'b, Semure b. Cündeb, Ammâr b. Yâsir, Muâviye b. Ebû Süfyân, Ebu'd-Derdâ, Hz. Ebû Bekir, Ebû Saîd el-Hudrî, Huzeyfe b. el-Yemân, Sa'd b. Mes'ûd, Abbâs b. Abdulmuttalib ve diğer bazı sahâbiler.²⁶⁵⁶ Bunlar arasında *Kitâbü'l-Azame*'de isrâiliyatı en çok nakledenler şöyledir:

Abdullah b. Abbâs

Hicretten üç yıl önce doğan İbn Abbâs (ra), Hz. Peygamber'in (sav) اللهم فَوِّضْهُ فِي الدِّينِ "Allahım! Onu dinde anlayış sahibi kıl"²⁶⁵⁷ duasına mazhar olmuştur. Hz. Peygamber (sav) vefat ettiğinde on üç yaşındaydı. Mümtaz bir kişiliğe sahip olan İbn Abbâs siyasî ve sosyal olaylar karşısında ilmî otoritesini ve siyâsî itidalini hep muhafaza etmiştir. Ehl-i kitap'tan olup sonradan Müslüman olan bazı kimselerden rivayette bulunmuştur.²⁶⁵⁸ *Kitâbü'l-Azame*'de 185 rivayetiyle en fazla hadis rivayet eden kimse konumundadır. İsrâiliyat konusunda Abdullah b. Abbâs'ın rivayetlerinin ilk sırayı aldığı söylenebilir. Ondan gelen en sağlam tarîkin Muâviye b. Sâlih - Ali b. Ebî Talha

²⁶⁵⁶ Uzun, "Sahâbenin Tefsirde İsrâiliyata Bakışı", 10.

²⁶⁵⁷ Buhârî, "İlm", 10 (H no: 143).

²⁶⁵⁸ Bazı çevrelerce İbn Abbas'tan gelen bu tür rivayetlere yapılan itirazlar, aslında kendisine ait olduğu kesin olan rivayetler sebebiyle değil, daha çok siyasî düşüncelerle ona izâfe edilen rivayetler dolayısıyladır. Nitekim F. Buhl de bir taraftan onu bu konuda tenkit ederken "kendisine atfen zikrolunan hadislerden bazıları, sonradan sahtekârlar tarafından ona isnat olunmuştur" demek suretiyle bu gerçeği itiraf etmiştir. Bkz. Muhammed Eroğlu, İ. Lutfi Çakan, "Abdullah b. Abbâs", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1988), 1/76-79.

- İbn Abbâs olduğu bilinmektedir.²⁶⁵⁹ Dahhâk b. Müzâhim,²⁶⁶⁰ Atiyye el-Avfi,²⁶⁶¹ Mukâtil b. Süleymân²⁶⁶² ve Muhammed b. Sâib el-Kelbî²⁶⁶³ tarikleri ile gelen rivayetler sıhhat açısından problemlidir.²⁶⁶⁴ Hasan el-Basrî, Katâde, Dahhâk, Saîd b. Cübeyr, Mesrûk, Mücâhid, İkrime el-Berberî, Zeyd b. Eslem, Atâ b. Ebî Rebâh ve Tâvûs gibi âlimlerden gelen isrâîlî rivayetleri kabul ve red bakımından bir sakınca görülmemiştir. Tâbiînden daha çok Kâ'b el-Ahbâr ile Vehb b. Münebbih'e dayanan rivayetlerin sıhhatinde ciddi problemlerin olduğu ileri sürülmüştür.²⁶⁶⁵

928 - حَدَّثَنَا مُحَمَّدُ بْنُ الْحَسَنِ بْنِ عَلِيٍّ بْنِ بَحْرٍ حَدَّثَنَا أَبُو حَفْصٍ عَمْرُو بْنُ عَلِيٍّ حَدَّثَنَا يَحْيَى حَدَّثَنَا عُثْمَانُ بْنُ غِيَاثٍ حَدَّثَنَا عِكْرَمَةُ عَنْ ابْنِ عَبَّاسٍ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُمَا عَنْ كَعْبٍ رَجَمَهُ اللَّهُ تَعَالَى: وَالْبَحْرُ الْمَسْجُورُ قَالَ: بَحْرٌ يُسْجَرُ فَيَصِيرُ جَهَنَّمَ

İbn Abbâs'dan (ra) nakledildiğine göre Ka'b (rh) "Kaynatılmış denize andolsun ki"²⁶⁶⁶ meâlindeki ayet-i kerîmenin tefsiri ile ilgili olarak şöyle demiştir: "Denizler kaynatılacak ve sonunda cehenneme dönüşecektir."²⁶⁶⁷ İbn Abbâs bu bilgiyi Ka'bü'l-Ahbâr'dan aldığından rivayet İsrâiliyat'a örneklik teşkil etmektedir.

Ebû Hureyre

Aslen Yemenli olan Ebû Hureyre hicretin 7. yılı başlarında Müslüman olmuştur. Suffe ashâbındandır; gece gündüz ilimle iştigal etmiştir. En fazla hadis rivayet edenler arasındadır. *Kitâbü'l-Azame*'de 60 rivayetiyle en fazla hadisi bulunan ikinci kimsedir.

1246 - حَدَّثَنَا إِبْرَاهِيمُ بْنُ مُحَمَّدٍ بْنِ الْحَسَنِ حَدَّثَنَا مُحَمَّدُ بْنُ عُرَيْزٍ حَدَّثَنَا سَلَامَةُ عَنْ عُقَيْلٍ عَنِ ابْنِ شِهَابٍ عَنْ أَبِي سَلَمَةَ عَنْ أَبِي هُرَيْرَةَ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُ سَمِعَ رَسُولَ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ يَقُولُ: خَرَجَ نَبِيٌّ مِنَ الْأَنْبِيَاءِ بِالنَّاسِ

²⁶⁵⁹ Ahmed b. Hanbel ve Buhârî aynı tarikten rivayetlerde bulunmuştur. Bkz. Abdülhamit Birişik, "İsrâiliyat", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2001), 23/195-199. *Kitâbü'l-Azame*'de zikredilen tarikte gelen iki rivayet bulunmaktadır. Bunlar 25 ve 96 nolu rivayetlerdir.

²⁶⁶⁰ Dahhâk, İbn Abbâs'tan toplam 12 rivayet nakletmiştir. Bunlar 26, 69, 73, 160, 192, 239, 776, 853, 1036, 1118, 1149, 1127 nolu rivayetlerdir.

²⁶⁶¹ *Kitâbü'l-Azame*'de Atiyye el-Avfi'nin İbn Abbâs'tan rivayeti bulunmamaktadır. Daha çok Ebû Saîd el-Hudrî'den rivayeti mevcuttur. 72, 317, 377, 396, 397, 590, 1073 nolu rivayetler ondan nakledilmiştir.

²⁶⁶² *Kitâbü'l-Azame*'de Mukâtil b. Süleymân'dan gelen bir rivayet bulunmamaktadır.

²⁶⁶³ *Kitâbü'l-Azame*'de Muhammed b. es-Sâib el-Kelbî'den 622 ve 1073 nolu rivayetler gelmiştir.

²⁶⁶⁴ Birişik, "İsrâiliyat", 23/195-199.

²⁶⁶⁵ Birişik, "İsrâiliyat", 23/195-199.

²⁶⁶⁶ Tûr, 52/6.

²⁶⁶⁷ Ebû's-Şeyh, *Kitâbü'l-Azame*, 4/1409 (H no: 928).

يَسْتَسْقُونَ اللَّهَ عَزَّ وَ جَلَّ فَإِذَا هُمْ بِنُحْمَةٍ رَافِعَةٍ بَعْضُ قَوَائِمِهَا إِلَى السَّمَاءِ فَقَالَ النَّبِيُّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ: ارْجِعُوا قَدْ اسْتَجِيبَ لَكُمْ مِنْ أَجْلِ هَذِهِ النُّحْمَةِ

Ebû Hüreyre (ra) Resûlullah'ın (sav) şöyle dediğini nakletmiştir: “Peygamberlerden biri (arkadaşlarıyla) yağmur duası için çıkmıştı. Bir de ne görsün karıncanın biri, ayaklarından birkaçını semâya doğru dikmiş (sırt üstü vaziyette Allah’a dua ediyor)! Peygamber yanındakilere ‘Dönün geri, zira şu karıncanın durumundan dolayı Allah istediğinize icabet etmiştir’ dedi.”²⁶⁶⁸ Ebû Hüreyre rivayeti merfu olarak nakletmiştir. Elbânî, isnadında iki illet olduğunu açıklayarak *zayıf* olduğunu değerlendirmiştir. Ancak Hâkim “Bu rivayetin isnadı sahihtir” demiştir. Zehebî Hâkim’in değerlendirmesine katılır.²⁶⁶⁹ Rivayetin metni geçmiş dönemlerde yaşayan bir peygamber ve beraberindekilerden söz etmektedir. Bu bakımdan rivayet isrâiliyattandır.

Enes b. Mâlik

Hicretten on yıl önce dünyaya gelen Hz. Enes (ra), Hz. Peygamber’in (sav) özel terbiyesinde yetişti. Müksirûn olarak bilinen yedi sahabiden biridir. Hadis rivayeti sırasında hata etmekten korkardı.²⁶⁷⁰ *Kitâbü’l-Azame*’de 36 rivayetiyle en fazla hadisi bulunan üçüncü kimsedir.

Abdullah b. Ömer

Ebû Hüreyre’den sonra en fazla hadis rivayet eden genç sahâbilerdendir. Tefsir, fıkıh ve özellikle hadis ilminde önemli bir yere sahiptir. Hadis rivayetinde ince eleyp sık dokurdu. Rivayet ettiği hadislerde kelime ve harflere dahi dikkat ederdi. *Kitâbü’l-Azame*’de 29 rivayetiyle en fazla hadisi bulunan dördüncü kimsedir.

900 - حَدَّثَنَا عَبْدُ اللَّهِ بْنُ مُحَمَّدٍ بْنِ الْعَبَّاسِ حَدَّثَنَا سَلَمَةُ حَدَّثَنَا أَبُو الْمُغِيرَةِ حَدَّثَنَا سَعِيدُ بْنُ سِنَانٍ حَدَّثَنَا أَبُو الزَّاهِرِيَّةِ عَنْ كَثِيرِ بْنِ مَرْثَةَ عَنْ عَبْدِ اللَّهِ بْنِ عُمَرَ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُمَا أَنَّ النَّبِيَّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ سُئِلَ عَنِ الْأَرْضِ: عَلَامَ

²⁶⁶⁸ Ebû’s-Şeyh, *Kitâbü’l-Azame*, 5/1753 (H no: 1246).

²⁶⁶⁹ Elbânî, *İrvâü’l-galîl*, 2/325; Ebû’s-Şeyh, *Kitâbü’l-Azame*, 1683 (H no: 1134); Ebû’s-Şeyh, *Kitâbü’l-Azame*, 5/1753.

²⁶⁷⁰ Hz. Peygamber’den (sav) duyduğunu aynen aktaramama endişesiyle hadisi rivayet etikten sonra (أو كما قال رسول الله) “Veya Resûlullah böyle bir şey dedi” derdi. Bkz. Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 20/59 (H no: 12608).

هِيَ قَالَ: عَلَى الْمَاءِ. قِيلَ: أَرَأَيْتَ الْمَاءَ عَلَامَ هُوَ قَالَ: عَلَى صَخْرَةٍ خَضْرَاءَ. قِيلَ: أَرَأَيْتَ الصَّخْرَةَ عَلَامَ هِيَ قَالَ: عَلَى ظَهْرِ حُوتٍ يَلْتَقِي طَرَفَاهُ بِالْعَرْشِ. قِيلَ: أَرَأَيْتَ الْحُوتَ عَلَامَ هُوَ قَالَ: عَلَى كَاهِلِ الْمَلِكِ قَدَمَاهُ فِي الْهَوَاءِ

Abdullah b. Ömer'den (ra) nakledildiğine göre Hz. Peygamber'e (sav) "Dünya neyin üzerindedir?" diye soruldu. Hz. Peygamber (sav) "Suyun üzerindedir" buyurdu. "Su neyin üzerindedir?" dediler. Hz. Peygamber (sav) "Yeşil bir kayanın üzerindedir" dedi. Bu sefer "Ne dersin, kaya neyin üzerindedir?" diye sordular. Hz. Peygamber (sav) "İki yanı da arşa değen bir balığın sırtındadır" buyurdu. Tekrar "Balık neyin üstündedir, bu konuda ne dersin?" dediler. Hz. Peygamber (sav) "Ayakları havada bir meleğin omuzları üstündedir" diye cevap verdiler."²⁶⁷¹ Rivayetin isnadı zayıftır. Ravilerden Ebû Mehdî el-Hımsî (ö. 168/785) "metrûkü'l-hadîs" olarak bilinmektedir. Dârekutnî ve başkaları onun hadis vaz' ettiğini açıklamışlardır.²⁶⁷² İbn Adî rivayeti *Duafâ*'sında, İbn Mende de farklı lafızlarla *Tevhîd*'inde tahrir etmişlerdir.²⁶⁷³ Elbânî'nin de tahrir ettiği bu rivayet, isrâiliyattandır.²⁶⁷⁴

Abdullah b. Mes'ûd

İlk Müslümanlardan olan İbn Mes'ûd (ra), Kendisini Hz. Peygamber'in (sav) hizmetine adamıştır. Görev aldığı işler kadar ilimle de iştigal etmiştir. Kufe fıkıh ve tefsir ekolünü tesis eden sahâbîdir. *Kitâbü'l-Azame*'de 28 rivayetiyle en fazla hadisi bulunan beşinci kimsedir.

Abdullah b. Amr b. Âs

Süryanice bilirdi ve Tevrat'ı okuyabiliyordu. Yazısı güzeldi, Hz. Peygamber'in (sav) hadis yazmasına izin verdiği genç sahâbîdir. İslâmî fetihlere katılması, Şam ve Mısır gibi diyarlarda bulunması onu Ehl-i kitap kültürü ile temasını sağlamıştır.²⁶⁷⁵ Bu bakımdan isrâilî rivayetleri nakletme imkânı bulmuştur. Onun Yermûk harbinde iki

²⁶⁷¹ Ebü's-Şeyh, *Kitâbü'l-Azame*, 4/1383 (H no: 900).

²⁶⁷² İbn Hacer, *Takrîbü't-tehziib*, 123.

²⁶⁷³ İbn Adî, *ed-Duafâ*, 3/1197-1198; Muhammed b. İshâk b. Yahyâ İbn Mende, *et-Tevhîd ve marifetü esmâillahi ve sıfâtihî ale'l-ittifâk ve't-teferrüd*, thk. Ali b. Muhammed b. Nâsır el-Fakîhî (el-Medinetü'l-Münevvere: el-Câmiatü'l-İslâmiyye, 1. Basım, 1992), 1/187 (H no: 63); Heysemî, *Mecmau'z-zevâid*, 8/131; Ebü's-Şeyh, *Kitâbü'l-Azame*, 4/1383.

²⁶⁷⁴ Elbânî, *Silsiletü'l-ehâdîsi'd-daîfe*, 1/308 (H no: 294).

²⁶⁷⁵ <https://www.siyerinebi.com/tr/abdullah-b-amr-b> (Erişim 01Ağustos 2023).

deve yükü tutarında Ehl-i kitab'a ait eserler ele geçirdiği ve onları okuduğu söylenir.²⁶⁷⁶

926 - حَدَّثَنَا عَبْدُ اللَّهِ بْنُ مُحَمَّدٍ بْنُ عَبْدِ الْكَرِيمِ حَدَّثَنَا حَمْدُونُ بْنُ عَبَّادٍ حَدَّثَنَا عَلِيُّ بْنُ عَاصِمٍ حَدَّثَنَا عَوْفٌ عَنْ أَبِي الْمُغِيرَةِ الْقَوَّاسِ عَنْ عَبْدِ اللَّهِ بْنِ عَمْرٍو رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُمَا قَالَ: نَحْتُ بَحْرُكُمُ هَذَا بَحْرٌ مِنْ نَارٍ تَحْتِ ذَلِكَ الْبَحْرُ مِنَ النَّارِ بَحْرٌ مِنْ مَاءٍ وَتَحْتِ ذَلِكَ الْبَحْرُ مِنَ الْمَاءِ بَحْرٌ مِنْ نَارٍ حَتَّى عَدَّ سَبْعَةَ أَبْحُرٍ مِنْ نَارٍ وَسَبْعَةَ أَبْحُرٍ مِنْ مَاءٍ

Abdullah b. Amr (ra) şöyle demiştir: “Sizin şu denizinizin altında ateşten bir deniz vardır. Ateşten olan bu denizin altında da sudan bir deniz bulunur. Sudan bu denizin altında da ateşten bir deniz daha vardır. Abdullah b. Amr böyle yedi ateşten deniz, yedi de sudan deniz saydı.”²⁶⁷⁷ İsnadındaki ravilerin hepsi sika adamlardır. Ancak metnin sahibi Abdullah b. Amr isrâiliyat nakleden sahâbîlerdendir. Kendisi *evâil* kitaplarına bakardı.²⁶⁷⁸ Rivayet; yer, deniz ve yer katmanlarından söz etmektedir. Bu günkü bilimsel verilere göre rivayette zikredildiği şekliyle ateş ve su denizlerinden söz edilmemektedir.²⁶⁷⁹ Rivayetin isrâiliyat olduğu açıktır.

Abdullâh b. Selâm (ö. 43/663).

Benî Kaynuka kabilesinden olup hicretin akabinde Müslüman olduğu söylenir. Hz. Peygamber'i ilk gördüğünde şöyle demiştir: فَلَمَّا تَبَيَّنْتُ وَجْهَهُ عَرَفْتُ أَنَّ وَجْهَهُ لَيْسَ بِوَجْهِ كَذَّابٍ “Hz. Peygamber'in (sav) yüzünü görünce anladım ki bu yüz yalancı yüzü olamaz!”²⁶⁸⁰ Babası da Yahudi âlimlerindendir. Çeşitli ayetlerde ondan zikredilmiştir.²⁶⁸¹ Hz. Peygamber (sav) onu إِنَّهُ عَاشِرُ عَشْرَةٍ فِي الْجَنَّةِ “O, cennete girecek on kişinin onuncusudur”²⁶⁸² diyerek cennetle müjdelemiştir. Tevrat ve Talmut'u okumuştur. Başta oğulları Yûsuf ve Muhammed olmak üzere Ebû Hureyre, Enes b. Mâlik, Atâ b. Yesâr, Zürâre b. Evfâ ve başkaları ondan rivayette bulunmuştur.²⁶⁸³ *Kitâbü'l-Azame*'de beş rivayeti bulunmaktadır.

²⁶⁷⁶ Hıdır, *Yahudi Kültürü ve Hadisler*, 53-54.

²⁶⁷⁷ Ebü's-Şeyh, *Kitâbü'l-Azame*, 4/1407 (H no: 926).

²⁶⁷⁸ Ebü's-Şeyh, *Kitâbü'l-Azame*, 4/1407-1408.

²⁶⁷⁹ <https://www.cografya.gen.tr/egitim/fiziki/yerin-ic-yapisi.htm> (Erişim 01Ağustos 2023).

²⁶⁸⁰ İbn Mâce, “Et'ime” 1 (H no: 3251).

²⁶⁸¹ Âl-i İmrân, 3/113-114; Ra'd, 13/43; Ahkâf, 46/10.

²⁶⁸² Tirmizî, “Menâkıb”, 110 (H no: 3804).

²⁶⁸³ M. Yaşar Kandemir, “Ka'bu'l-Ahbâr”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2001), 24/1-3.

561 - حَدَّثَنَا إِبْرَاهِيمُ حَدَّثَنَا عُبَيْدُ بْنُ آدَمَ حَدَّثَنَا أَبِي عَنِ اللَّيْثِ عَنِ ابْنِ عَجَلَانَ عَنْ سَعِيدِ الْمَقْبَرِيِّ عَنْ أَبِيهِ عَنْ عَبْدِ اللَّهِ بْنِ سَلَامٍ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُ قَالَ: خَلَقَ اللَّهُ السَّمَاوَاتِ يَوْمَ الْخَمِيسِ وَالْجُمُعَةِ وَأَوْحَى فِي كُلِّ سَمَاءٍ أَمْرَهَا

Abdullâh b. Selâm (ra) şöyle demiştir: “Yüce Allah gökleri Perşembe ve Cuma günü yaratmış ve her bir semaya da işlevini emretmiştir.”²⁶⁸⁴ Beyhakî rivayeti farklı tarikten nakletmiştir. ²⁶⁸⁵ Rivayetin tüm tariklerinde yer alan raviler *sika* olarak değerlendirilmiştir. Abdullâh b. Selâm bu bilgiyi büyük ihtimal Yahudi kaynaklarından almış olmalıdır. Metnin ikinci cümlesi ayette geçmektedir.²⁶⁸⁶

Tâbiünden nakledenler:

Tâbiîn, sahabeden sonra gelen ikinci altın nesildir. İslâm medeniyetinin temsilinde, öğrenilip yayılmasında ve fetih hareketlerinde önemli hizmetleri olmuştur. Hz. Peygamber’in (sav) “خَيْرُ النَّاسِ قَرْنِي ثُمَّ الَّذِينَ يُلُونَهُمْ ثُمَّ الَّذِينَ يُلُونَهُمْ” “İnsanların en hayırlıları benim zamanımda yaşayan Müslümanlardır. Sonra bunları takip ederlerdir, sonra da bunları takip edenlerdir”²⁶⁸⁷ buyruğu içinde tâbiîn ve etbâü’t-tâbiîn nesli de bulunmaktadır. Bu itibarla *selef-i sâlihîn* olarak da bilinen *tâbiîn* nesli diğer ilimlerde olduğu gibi hadis rivayetinde de önemli rol oynamışlardır. Hz. Peygamber (sav) zamanında Müslüman olup da onu göremeyen “muhadramlar” da tâbiîn nesli arasında zikredilmişlerdir. Müslümanların diğer kültürlerle teması daha ziyade tâbiîn ve etbâü’t-tâbiîn dönemlerine rastlar. Bu sebepten isrâilî haberlerin İslâm medeniyetine intikali bu dönemde daha yoğun ve etkili olmuştur. Bu dönemde isrâiliyat nakledenler arasında Ka’bu’l-Ahbâr (35/655), Vehb b. Münebbih (110/728), Abdullah b. Cureyc (150/767); Katâde (118/736), Mesrûk (63/682), Mücâhid (103/721), İkrime (105/723), Hasan-ı Basrî (110/728), Dahhâk, Sa’îd b. Cübeyr (94/713), Zeyd b. Eslem (101/719), Tâvûs (106/724) gibi isimler öne çıkmaktadır.²⁶⁸⁸

²⁶⁸⁴ Ebü’s-Şeyh, *Kitâbü’l-Azame*, 3/1042 (H no: 561).

²⁶⁸⁵ Beyhakî, *el-Esmâ ve’s-sıfât*, 383.

²⁶⁸⁶ “O, her göğe işlevini emretti.” Fussilet, 41/12.

²⁶⁸⁷ Buhârî, “Fedâilü Ahâbi’n-Nebî”, 1 (H no: 3651).

²⁶⁸⁸ Na’nâa, *İsrâiliyat*, 165.

Ka'bû'l-Ahbâr (ö. 32/652).

Tam adı Ebû İshâk Ka'b b. Mâti' el-Himyerî'dir. Ka'bû'l-Ahbâr olarak meşhur olmuştur. Ehl-i kitap âlimlerindendir. Hz. Peygamber zamanına yetişmiş ancak Hz. Ömer zamanında Müslüman olmuştur. Ashap ile oturur anlara isrâîlî kitaplardan tahdis ederdi. Sünnet'i ashaptan öğrenmiştir. Hz. Ömer, Suheyb (ö. 38/659), Âişe ve diğer birçok sahâbîden rivayet etmiştir. Keza kendisinden de Hz. Ömer'in mevlası Eslem, Tübey' el-Himyerî, Ebû Hureyre, Muâviye (ö. 60/680), İbn Abbâs ve Atâ b. Yesâr gibi çok sayıda tâbiî rivayette bulunmuştur. Mürsel rivayetleri de bulunmaktadır. Ebû Dâvûd, Tirmizî ve Nesâî ondan nakillerde bulunmuştur.²⁶⁸⁹ Ehl-i sünnet'in ileri gelen âlimleri adâleti konusundan ittifak etmişlerdir.²⁶⁹⁰ Ebû'd-Derdâ *إن عند ابن الحميرية لعِلْمًا كثيرًا* "İbnü'l-Himyeriyye'nin yanında çok ilim vardır" diyerek onun çok bilgili bir zat olduğunu ifade etmiştir.²⁶⁹¹ Bu bilgiler Kitap ehli bilgileriydi. Zehebî onun için "Yemânî, habr, allâme; Yahudî idi, Hz. Peygamber'in (sav) vefatından sonra Hz. Ömer zamanında Medîne'ye geldi ve Müslüman oldu. Ashap ile mücâlese eder onlara çeşitli kitaplardan isrâîliyat tahdis eder, onlardan da sünnetleri öğrenirdi. Müslümanlığı güzel, diyaneti metin ve âlimlerden bir nebîl idi" demiştir.²⁶⁹² İsrâîliyat tartışmaları büyük oranda Ka'bû'l-Ahbâr ve Vehb b. Münebbih'in güvenilirlikleri ve rivayetleri ile bunlardan rivayette bulunan sahâbîler etrafında yoğunluk kazanmıştır.²⁶⁹³ Ka'b'ın *Kitâbü'l-Azame*'deki rivayetlerinin sayısı 27 eser olarak geçmektedir. Ebû's-Şeyh Ka'b ve Vehb'in rivayetlerini bâblara yaymıştır. İçlerinde iki sayfayı aşan rivayetler vardır. İçlerinde Hud kavmi, İrem Şehri, Üc b. Unuk ve başka konulara dair hayal ürünü/nesc-i hayal olanlar vardır. Ebû's-Şeyh bu bilgileri senedleriyle birlikte Ka'b, Vehb gibi kaynaklarına nispet etmiştir.²⁶⁹⁴ Bugünün bilgileriyle rivayetlerde geçen bilgileri mukayese ederek Ebû's-Şeyh'e yüklenmemek gerekir. Asrımız mahlûkatın sırlarına dair yeni yeni bilgiler sunmaktadır. Elbette bu tür asılsız ve uydurmaları kitabına almasaydı daha daha iyi olacaktı.²⁶⁹⁵ İbn Abbâs (ra) duyduğu bir haberden dolayı *كَذَبَ كَعْبٌ ثَلَاثًا هَذِهِ يَهُودِيَّةٌ يُرِيدُ إِدْخَالَهَا فِي الْإِسْلَامِ* "Ka'b yalan söylemiş! Bu Yahudi (bu

²⁶⁸⁹ Zehebî, *Siyer*, 3/490-491.

²⁶⁹⁰ İbn Hacer, *el-İsâbe*, 3/316; Na'nâa, *el-İsrâiliyyât*, 172.

²⁶⁹¹ Ebû Abdillâh Muhammed b. Sa'd el-Bağdâdî, *et-Tabakâtü'l-kebîr*, thk. Ali Muhammed Ömer (Kâhire: Mektebetü'l-Hancî, 1. Basım, 2001), 9/449.

²⁶⁹² Bu Zehebî, *Siyer*, 3/489.

²⁶⁹³ Hatipoğlu, "İsrâiliyat", 23/195-199.

²⁶⁹⁴ Abdülvâsi, *Ziyâdât*, 46.

²⁶⁹⁵ Abdülvâsi, *Ziyâdât*, 47.

tür haberleri) İslâm'a sokmak istiyor” diyerek onu eleştirmiş,²⁶⁹⁶ bazen de bir şeyleri ondan öğrenmeye çalışmıştır.²⁶⁹⁷

817 - حَدَّثَنَا إِبْرَاهِيمُ بْنُ مُحَمَّدٍ بْنِ الْحَسَنِ حَدَّثَنَا عَبْدُ اللَّهِ بْنُ عُمَرَ حَدَّثَنَا عَبْدُ الرَّحْمَنِ بْنُ مَهْدِيٍّ وَأَبُو قُتَيْبَةَ عَنْ حَمَادِ بْنِ زَيْدٍ عَنْ عَلِيِّ بْنِ زَيْدٍ عَنْ مُطَرِّفٍ قَالَ: قَالَ كَعْبٌ رَحِمَهُ اللَّهُ تَعَالَى: لَوْ احْتَبَسَتْ الرِّيحُ ثَلَاثَةَ أَيَّامٍ لَأَنْتَنَتِ الْأَرْضُ

Ka'b (rh) şöyle demiştir: “Eğer üç gün rüzgâr tutulsa/esmese, kesinlikle yeryüzü pis kokardı!”²⁶⁹⁸ Rivayeti Abdullah b. Ahmed b. Hanbel tahrir etmiştir.²⁶⁹⁹ İsnadında Ali b. Zeyd zayıf bir ravidir, bu sebeple rivayet zayıftır.²⁷⁰⁰ Metin sözü isrâîlî kaynaklarından alınma olabileceği gibi bizat Ka'b'ın sözü de olabilir. Ancak söz rüzgâr nimetini güzel ifade etmiştir. Rüzgârın sayısız yararlarından biri de çeşitli kokuların dağılmasını ve yok olmasını sağlamaktır. Rüzgârlar, kirlenmiş havayı ortamdan uzaklaştırmakta ya da kirletilmiş havayı temiz ortamlara taşıdıklarından hava kirliliği üzerinde doğrudan etkili olmaktadır. Rüzgârın olmaması kirli havanın olduğu yerde kalmasına yol açacağından, kirli havanın tahliyesi ancak rüzgâr yoluyla olabilmektedir.²⁷⁰¹

Ka'bü'l-Ahbâr'ın iki oğlu:

Nevf el-Bikâle (ö. 95/714).

Tam adı Nevf b. Fedâle el-Bikâle el-Himyerî eş-Şâmî'dir. İbn İmreeti Ka'bi'l-Ahbâr (Ka'b'ın Karısının Oğlu) olarak da tanınmıştır. Hz. Ali, Eyyûb el-Ensârî ve Ka'b'den rivayette bulunmuştur.²⁷⁰² *Şam ehlinin imamı, hadis ravisi, kıssacı* olarak bilinmektedir.²⁷⁰³ Buhârî, adının İbn Ebi'l-Esvad Nevf b. Fedâle Ebû Yezîd el-Bikâlî el-Himyerî olduğunu ve hükemâdan/ulemâdan biri olarak bilindiğini zikreder.²⁷⁰⁴ Leh

²⁶⁹⁶ Ebü's-Şeyh, *Kitâbü'l-Azame*, 4/1179 (H no: 643).

²⁶⁹⁷ Bulut ve yağmur ile ilgili bir haberi duyan İbn Abbâs وَأَنَا قَدْ سَمِعْتُ ذَلِكَ مِنْ كَعْبٍ “Ben de Ka'b'den bunu duymuştum” demiştir. Bkz. Ebü's-Şeyh, *Kitâbü'l-Azame*, 4/1238 (H no: 713).

²⁶⁹⁸ Ebü's-Şeyh, *Kitâbü'l-Azame*, 4/1317 (H no: 814).

²⁶⁹⁹ Ebü's-Şeyh, *Kitâbü'l-Azame*, 4/1318.

²⁷⁰⁰ Ebü's-Şeyh, *Kitâbü'l-Azame*, 4/1318.

²⁷⁰¹ Cemalettin Şahin, “Hava Kirliliği ve Hava Kirliliğini Etkileyen Doğal Çevre Faktörleri”, *Atatürk Kültür Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Coğrafya Bilim ve Uygulama Kolu Coğrafya Araştırmaları Dergisi* 1/1 (Ankara 1989), 27.

²⁷⁰² Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, 6/211.

²⁷⁰³ Zirikî, *el-A'lâm*, 8/54.

²⁷⁰⁴ Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâîl el-Buhârî, *et-Târîhu'l-kebir*, thk. Muhammed Abümuîd (Haydarâbâd: Dâiretü'l-Meârifî'l-Osmânî, 1941), 8/129.

ve aleyhinde değerlendirmeler yapılmıştır.²⁷⁰⁵ Ashap ile diyalogu iyi olan Nevf'in çeşitli konularda çok sayıda rivayetleri bulunmaktadır.²⁷⁰⁶ İbn Abbâs onu yalan konuşmakla itham etmiştir.²⁷⁰⁷ *Kitâbü'l-Azame*'de rivayetleri bulunmaktadır.²⁷⁰⁸

332 - حَدَّثَنَا جَعْفَرُ حَدَّثَنَا ابْنُ أَبِي زَائِدَةَ حَدَّثَنَا سَيَّارٌ عَنْ جَعْفَرٍ حَدَّثَنَا سَعِيدُ الْجُرَيْرِيُّ حَدَّثَنَا مَنْ جَلَسَ إِلَى نَوْفٍ الْبِكَالِيِّ فَسَمِعَهُ يَقُولُ: إِذَا مَضَى ثَلَاثُ اللَّيْلِ بَعَثَ اللَّهُ تَبَارَكَ وَتَعَالَى أَرْبَعَةَ أَفْوَاجٍ مِنَ الْمَلَائِكَةِ فَأَخَذَ قَوْجٌ مِنْهُمْ بِشَرْقِيِّ السَّمَاءِ وَقَوْجٌ مِنْهُمْ بِغَرْبِيِّ السَّمَاءِ وَقَوْجٌ حَيْثُ تَجِيءُ الْجَنُوبُ وَقَوْجٌ مِنْهُمْ حَيْثُ تَجِيءُ الشَّمَالُ فَقَالَ هَؤُلَاءِ: سُبْحَانَ اللَّهِ وَقَالَ هَؤُلَاءِ: الْحَمْدُ لِلَّهِ وَقَالَ هَؤُلَاءِ: لَا إِلَهَ إِلَّا اللَّهُ وَقَالَ هَؤُلَاءِ: اللَّهُ أَكْبَرُ حَتَّى تَصْرُخَ الدُّيُوكُ مِنَ السَّحَرِ

Nevf el-Bikâle'nin şöyle dediği nakledilmiştir: “Gecenin üçte biri geçince Allah Teâlâ dört grup melek gönderir. Onlardan bir grup göğün doğusuna, diğer grup da göğün batısına gönderir. Onlardan bir grup güney yönünde bir grup da kuzey yönünde bulunurlar. Bu meleklerden kimisi ‘sühbânallah’ der, kimisi ‘el-hamdü lillah’ der, kimisi ‘lâ ilâhe illellâh’ der, kimisi de ‘vallahü ekber’ der. Meleklerin bu zikri sahurda horozlar ötünceye dek devam eder.”²⁷⁰⁹

991 - أَخْبَرَنَا أَحْمَدُ بْنُ الْحَسَنِ الصُّوفِيُّ حَدَّثَنَا عَلِيُّ بْنُ الْجَعْدِ أَخْبَرَنَا زُهَيْرٌ عَنْ أَبِي إِسْحَاقَ عَنْ نَوْفٍ قَالَ: إِنَّ عَوْجَ الَّذِي قَتَلَهُ مُوسَى عَلَيْهِ السَّلَامُ كَانَ طُولُ سَرِيرِهِ ثَمَانِمِائَةَ ذِرَاعٍ وَعَرْضُهُ أَرْبَعِمِائَةَ ذِرَاعٍ وَكَانَ مُوسَى عَلَيْهِ السَّلَامُ عَشْرَةَ أَذْرُعٍ وَعَصَاهُ عَشْرَةَ أَذْرُعٍ وَوُثْقُهُ حِينَ يَثْبُتُ عَشْرَةُ أَذْرُعٍ فَأَصَابَ عَقِبَهُ فَخَرَّ عَلَى نَيْلٍ مِصْرَ عِزْرَةَ لِلنَّاسِ فَحَسَرَهُ لِلنَّاسِ عَامًا يَمُرُّونَ عَلَى صُلْبِهِ وَأَضْلَاعِهِ

Nevf el-Bikâle'in şöyle dediği nakledilmiştir: “Mûsâ'nın (as) öldürdüğü Üc'un tahtının boyu sekiz yüz zira kadardı. Mûsâ'nın (as) boyu ile asâsının boyu da on zira idi. Mûsâ (as) sıçradığı zaman on zira kadar yükselebildi. Asâsı onun topuğuna isabet edince insanlara ibret olmak üzere Mısır'ın Nil Nehri'nin üstüne yığıldı ve öldü. Ceset insanlar için bir yıl köprü oldu da sırtından ve kaburgaları üzerinden geçtiler.”²⁷¹⁰

²⁷⁰⁵ Ebû Nuaym onun için “Kitap okur, hayra davet eder, şerden de sakındırırdı” demiştir. Bkz. Ebû Nuaym, *Hilyetü'l-evliyâ*, 6/48.

²⁷⁰⁶ Daha fazla bilgi için bkz. Ali Kuzudişli, “Ka'bü'l-Ahbâr'ın Karısının İki Oğlu ve Rivayetlerinin İsrâiliyatla İlişkisi”, *Selçuk Üniversitesi İlahiyat Dergisi* 31 (2011), 71-78.

²⁷⁰⁷ İbn Abbâs Nevf'in bir beyanı üzerine كَذَّبَ عَنْهُ اللَّهُ “Allah'ın adüvvü yalan söylemiş” demiştir. Bkz. Müslim, “Fedâil”, 46 (H no: 2380/170).

²⁷⁰⁸ 332, 563, 991, 944, 1128, 1178 nolu rivayetler ondan nakledilmiştir.

²⁷⁰⁹ Ebû's-Şeyh, *Kitâbü'l-Azame*, 2/748 (H no: 332).

²⁷¹⁰ Ebû's-Şeyh, *Kitâbü'l-Azame*, 5/1524 (H no: 991).

Tübey' el-Himyerî (ö. 101/720).

Tam adı (Ka'b'ın üvey oğlu) Tübey' b. Âmir el-Himyerîdir. İbn İmreeti Ka'bi'l-Ahbâr olarak da bilinmektedir.²⁷¹¹ Yedi künyesi bulunmaktadır. Hz. Ebû Bekr veya Hz. Ömer hilafeti zamanında Müslüman olmuştur. Ka'b'den çok sayıda rivayette bulunmuştur. Mücâhid'e Kur'ân-ı Kerîm'i arz etmiştir. Uzun bir ömür süren Tübey' İskenderiye'de 101/720 yılında vefat etmiştir.²⁷¹² Kaynaklarda kendisinden *habr* olarak bahsedilmesi isrâîlî rivayetlerle ilişkisini göstermektedir.²⁷¹³ *Kitâbü'l-Azame*'de rivayetleri bulunmaktadır.²⁷¹⁴

713 - حَدَّثَنَا الْوَلِيدُ بْنُ أَبَانَ حَدَّثَنَا أَبُو حَاتِمٍ حَدَّثَنَا يَحْيَى بْنُ صَالِحٍ الْوُحَاظِيُّ حَدَّثَنَا سُلَيْمَانُ بْنُ بِلَالٍ حَدَّثَنَا أَسَامَةُ بْنُ زَيْدٍ عَنْ مُعَاذِ بْنِ عَبْدِ اللَّهِ بْنِ خُبَيْبٍ الْجُهَنِيِّ قَالَ: رَأَيْتُ ابْنَ عَبَّاسٍ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُمَا مَرَّ عَلَى بَعْلَةٍ وَأَنَا فِي بَنِي سَلَمَةَ فَمَرَّ بِهِ تُبَيْعُ بْنُ أُمِّ رَأٍ كَغَبٍ فَسَلَّمَ عَلَى ابْنِ عَبَّاسٍ فَقَالَ لَهُ ابْنُ عَبَّاسٍ: هَلْ سَمِعْتَ كَغَبًا يَقُولُ فِي السَّحَابِ شَيْئًا قَالَ: نَعَمْ. كَانَ يَقُولُ: السَّحَابُ غُرْبَالُ الْمَطَرِ وَلَوْلَا السَّحَابُ حِينَ يَنْزِلُ الْمَاءُ مِنَ السَّمَاءِ لَأُفْسِدَ مَا يَقَعُ عَلَيْهِ مِنَ الْأَرْضِ

Abdullah b. Hubeyb el-Cühenî şöyle anlatmıştır: “Ben Selemeoğulları’nda iken İbn Abbâs’ı (ra) bir deve üzerinde gördüm. Yanına Ka'b'ın Karısının Oğlu Tübey' geldi ve selam verdi. İbn Abbâs ona ‘Ka'b'ın bulut hakkında herhangi bir şey dediğini duydun mu’ diye sordu. O da ‘Evet, bulut yağmurun eleğidir; semadan su indiğinde eğer bulut olmazsa o su yerde neyin üzerine düşerse onu bozar, diye söyledin’ dedi.”²⁷¹⁵

945 - حَدَّثَنَا عَبْدُ اللَّهِ بْنُ مُحَمَّدٍ بْنُ يَعْقُوبَ حَدَّثَنَا أَبُو حَاتِمٍ حَدَّثَنَا هِشَامُ بْنُ خَالِدٍ الْأَزْرَقِيُّ حَدَّثَنَا الْوَلِيدُ بْنُ الْفَرَاتِ بْنِ الْوَلِيدِ عَنْ مُغِيثٍ عَنْ تَبِيْعٍ فِي قَوْلِ اللَّهِ عَزَّ وَجَلَّ: رَبِّ الْعَالَمِينَ قَالَ: الْعَالَمِينَ: أَلْفُ أُمَّةٍ سِتُّمِائَةٍ فِي الْبَحْرِ وَأَرْبَعُمِائَةٍ فِي الْبَرِّ

²⁷¹¹ Kaynaklarda bu şahsın kardeş olduğu tam açık değildir. Tübey' ismi de çok farklı şekillerde zikredilmiştir. Bkz. Kuzudişli, “Ka'bü'l-Ahbâr'ın Karısının İki Oğlu”, 78-79.

²⁷¹² Zehebî, *Siyer*, 4/414.

²⁷¹³ Zehebî, *Siyer*, 4/414; Kuzudişli, “Ka'bü'l-Ahbâr'ın Karısının İki Oğlu”, 79.

²⁷¹⁴ 332, 563, 991, 944, 1128, 1178 nolu rivayetler ondan nakledilmiştir.

²⁷¹⁵ Ebû's-Şeyh, *Kitâbü'l-Azame*, 4/1238 (H no: 713).

Tübey’²⁷¹⁶ “Âlemlerin Rabbi...”²⁷¹⁷ meâlindeki ayet hakkında şöyle tefsirde bulunmuştur: “Âlemler, bin ümmettir; altı yüzü denizde, dört yüzü de karadadır.”²⁷¹⁸

Vehb b. Münebbih el-Yemânî

Tam adı Ebû Abdillâh Vehb b. Münebbih b. Kâmil el-Yemânî es-San’ânî’dir. Hz. Ebû Bekr veya Hz. Ömer zamanında Müslüman olmuştur. Yemen Yahudilerindendir. Fars asıllı olan babası Horasan’ın Herat şehrindeydir. Sahâbeden Ebû Saîd el-Hudrî, İbn Abbâs, İbn Ömer, Nu’mân b. Beşîr (ö. 64/684), Enes b. Mâlik, Cabir b. Abdillâh, Abdullah b. Amr gibi sahâbîlerden rivayette bulunmuştur. Zehebî onunla ilgili olarak *imâm, ahbârî, allâme, kıssacı* demiştir. San’a’da kadılık yapmıştır.²⁷¹⁹ Ehl-i kitab’ın rivayetlerini iyi bilen birisidir. *Sika* diyenler olduğu gibi *yalancı* diye hüküm verenler de vardır. Şöhret kazanmasında zengin ilmî ve kültürel birikiminin rolü vardır. Ebû Zûr’a er-Râzî, İclî, Nesâî ve İbn Hibbân gibi âlimler onun *sika* olduğu hükmünü vermişlerdir. *Kütüb-i sitte*’de rivayetleri yer almıştır. İsrâiliyatın önemli bir kısmı onun kanalıyla tefsir kitaplarına girmiştir. Ağır ithamlarda bulunmak yanlış olmakla birlikte rivayetlerine dikkat etmek lazımdır. Çeşitli eserleri bulunmaktadır.²⁷²⁰ *Kitâbü’l-Azame*’de isrâîlî haberlerin çoğu Vehb b. Münebbih tarikiyle gelmektedir. Ebü’s-Şeyh, Vehb b. Münebbih’ten çok sayıda rivayette bulunmuştur. Bunların sayısı 80 civarındadır.²⁷²¹

488 - حَدَّثَنَا أَبُو عَلِيٍّ الْمَصَافِي حَدَّثَنَا ابْنُ الْبَرَاءِ حَدَّثَنَا عَبْدُ الْمُنْعِمِ عَنْ أَبِيهِ عَنْ وَهْبٍ رَحِمَهُ اللَّهُ تَعَالَى أَنَّهُ قَالَ: إِنَّ السَّمَاوَاتِ السَّبْعَ مَحْشُورَةٌ مِنَ الْمَلَائِكَةِ لَوْ قِيسَتْ شَعْرَةً مَا انْقَاسَتْ مِنْهُمُ الذَّاكِرُ وَمِنْهُمُ الرَّائِغُ وَمِنْهُمُ السَّاجِدُ تَرَعْدُ قَرَائِصُهُمْ وَتَضْطَرِبُ أَجْنِحَتُهُمْ فَرَقًا مِنَ اللَّهِ عَزَّ وَجَلَّ وَلَمْ يَعْصُوهُ طَرَفَةٌ عَيْنٍ

Vehb (rh) şöyle demiştir: “Yedi kat gök meleklerle doludur. Aralarını bir kıl ile ölçseydi, ölçülmezdi. Onlardan bazıları; zâkir, bazıları râkî’, bazıları da sâcid’dir.

²⁷¹⁶ تَبَّيع ismi, *Kitâbü’l-Azame* nüshasında “Tebî” şeklinde okunmuştur. *ed-Dürrü’l-mensûr*’da Tübey’ şeklinde harekelenmiştir. Bkz. Süyûtî, *ed-Dürrü’l-mensûr*, 7/186 (Sâd, 38/34).

²⁷¹⁷ Fâtiha, 1/2.

²⁷¹⁸ Ebü’s-Şeyh, *Kitâbü’l-Azame*, 4/1433 (H no: 945).

²⁷¹⁹ Zehebî, *Siyer*, 4/545.

²⁷²⁰ Mahmut Demir, “Vehb b. Münebbih”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2012), 42/605-610.

²⁷²¹ 28, 38, 55, 56, 78, 80, 123, 164, 171, 190, 191, 229, 230, 231, 232, 233, 240, 242, 282, 287, 289, 294, 295, 296, 297, 318, 337, 373, 389, 394, 395, 405, 417, 439, 449, 450, 468, 482, 483, 488, 570, 573, 663, 764, 840, 874, 891, 905, 906, 907, 909, 916, 917, 918, 931, 946, 948, 949, 955, 968, 973, 979, 983, 987, 989, 997, 1007, 1053, 1057, 1058, 1059, 1068, 1070, 1071, 1076, 1083, 1156, 1264, 1279 nolu rivayetler ondan nakledilmiştir.

Yüce Allah'ın korkusundan göğsü-omuzları titrer, kanatları çırpınır. Bunlar göz açıp kapayıncaya kadar bile Allah'a isyan etmez.”²⁷²²

38 - حَدَّثَنَا عَبْدُ اللَّهِ بْنُ مُحَمَّدٍ بْنُ عَبَّاسٍ حَدَّثَنَا سَلَمَةُ قَالَ: حَدَّثَنَا سَهْلُ بْنُ عَاصِمٍ حَدَّثَنَا عَبْدُ الْكَبِيرِ بْنُ الْمُعَاذِ بْنِ عِمْرَانَ قَالَ: سَمِعْتُ أَبِي يَذْكُرُ عَنْ إِدْرِيسَ قَالَ: قَالَ وَهْبُ بْنُ مُنَبِّهٍ: صَحِبَ رَجُلٌ عَبْدًا مِنْ غُبَادِ بَنِي إِسْرَائِيلَ فَلَمَّا أَرَادَ أَنْ يُفَارِقَهُ قَالَ: إِنَّ لِي عَلَيْكَ حَقًّا قَالَ: سَلْ حَقَّكَ قَالَ: أَوْصِنِي قَالَ: عَلَيْكَ الْإِعْتِبَارُ فِي الدُّنْيَا فَإِنَّهُ يُرْقُ لَكَ قَلْبُكَ وَيُعْظِمُ لَكَ بِاعْتِبَارِهَا الْفِكْرَةَ فَإِنَّ الْقَلْبَ إِذَا رَقَّ انْفَتَحَ فَوَعَى وَإِنَّ اعْتِبَارَكَ سَاعَةً خَيْرٌ مِنْ عِبَادَةٍ سَنَةٍ وَتَفَكُّرٌ طَرَفَةٌ عَيْنٍ خَيْرٌ مِنْ عِبَادَةٍ جِيبٍ مِنَ الدَّهْرِ

Vehb (rh) şöyle demiştir: “Bir adam, İsrailoğulları âbidlerinden bir âbide arkadaşlık etti. Ondan ayrılmak isteyince ‘Senin üzerinde hakkım var’ dedi. O da ‘Hakkını iste’ dedi. Arkadaşı ‘Bana nasihat et’ diye rica etti. O da şöyle tavsiyelerde bulundu: ‘Bu dünyada ibret almalısın! İbret almak, kalbini yumuşatır ve dünyaya ibretle bakman tefekkürünü büyütür. Çünkü kalp inceldikçe açılır ve (hakikatleri) ezberler. Bir saat tefekkür, bir sene ibadetten daha hayırlıdır. Göz açıp kapayıncaya kadar yapılan tefekkür, bir ömür ibadetten daha hayırlıdır.”²⁷²³

282 - قَالَ جَدِّي رَحِمَهُ اللَّهُ تَعَالَى: أَخْبَرْتُ عَنْ إِدْرِيسَ بْنِ سِنَانٍ عَنْ أَبِيهِ عَنْ جَدِّهِ وَهْبِ بْنِ مُنَبِّهٍ رَحِمَهُ اللَّهُ تَعَالَى قَالَ: بَيْنَ مَلَائِكَةِ حَمَلَةِ الْكُرْسِيِّ وَبَيْنَ مَلَائِكَةِ الْعَرْشِ سَبْعُونَ حِجَابًا مِنَ الظُّلْمَةِ وَسَبْعُونَ حِجَابًا مِنَ الْبَرْدِ وَسَبْعُونَ حِجَابًا مِنَ النَّارِ وَسَبْعُونَ حِجَابًا مِنَ النُّورِ غُلُظٌ كُلِّ حِجَابٍ مِنْهَا مَسِيرَةُ خَمْسِمِائَةِ عَامٍ وَمِنْ الْحِجَابِ إِلَى الْحِجَابِ مَسِيرَةُ خَمْسِمِائَةِ عَامٍ وَلَوْلَا تِلْكَ الْحُجُبُ لَأَخْتَرَقَ مَلَائِكَةُ الْكُرْسِيِّ مِنْ نُورِ مَلَائِكَةِ الْعَرْشِ فَكَيْفَ بِنُورِ الرَّبِّ سُبْحَانَهُ وَتَعَالَى الَّذِي لَا يُوصَفُ

Vehb (rh) şöyle demiştir: “Kürsüyü taşıyan melekler ile arş melekleri arasında zulmetten, soğuktan, kardan ve nurdan yetmiş perde vardır. Her bir perdenin kalınlığı beş yüz yıllık yolculuktur. Bir perdeden diğer perde beş yüz yıllık yürüme mesafesidir. Şayet bu perdeler olmasaydı, arş meleklerinin nurundan, kürsü melekleri yanarlardı. (Tam manasıyla) tarif edilemez olan Yüceler Yücesi Rabbin nuru nasıldır? Bir

²⁷²² Ebü’ş-Şeyh, *Kitâbü'l-Azame*, 3/964 (H no: 4881).

²⁷²³ Ebü’ş-Şeyh, *Kitâbü'l-Azame*, 1/262 (H no: 38).

düşün!”²⁷²⁴ Rivayeti İbn Zemîn ve Makdisî tahrir etmişlerdir.²⁷²⁵ İdrîs b. Sinân zayıf bir ravi olduğundan rivayetin isnadı zayıf gelmiştir.²⁷²⁶

4.10.4 Diğer Bazı İsrâiliyat Örnekleri

935 - حَدَّثَنَا أَحْمَدُ بْنُ هَارُونَ بْنُ رَوْحٍ أَبُو بَكْرٍ حَدَّثَنَا عَلِيُّ بْنُ الْوَلِيدِ بْنُ مُحَمَّدٍ بْنُ الْجَرَّاحِ ابْنِ أَخِي وَكَيْعٌ ثَقَّةٌ حَدَّثَنَا يُونُسُ بْنُ بُكَيْرٍ قَالَ: حَدَّثَنِي مُحَمَّدُ بْنُ إِسْحَاقَ حَدَّثَنِي سَعِيدُ بْنُ يَزِيدَ أَحْسِبُ أَنَّهُ أَبُو شُجَاعٍ الْمَصْرِيُّ عَنْ عَبْدِ اللَّهِ بْنِ مُغِيثٍ مَوْلَى الزُّبَيْرِ عَنْ أَبِي هُرَيْرَةَ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُ قَالَ: سَمِعْتُ النَّبِيَّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ يَقُولُ: إِنَّ النَّيْلَ يَخْرُجُ مِنَ الْجَنَّةِ وَلَوْ التَّمَسُّتُمْ فِيهِ حِينَ يَمُجُّ لَوَجَدْتُمْ فِيهِ مِنْ وَرَقِهَا

Ebû Hureyre (ra) şöyle demiştir: “Ben Hz. Peygamber’in (sav) şöyle buyurduğunu duydum: ‘Nil, cennetten çıkıp akmaktadır; taşıdığı zaman onu arasaydın içinde (cennet) yapraklarından bir miktar bulurdun.”²⁷²⁷ Elbânî rivayeti Ebü’s-Şeyh’in naklettiğini söyleyerek zayıf olduğunu değerlendirmiştir.²⁷²⁸ Nil’in cennet nehri olduğunu beyan eden sahih rivayetler mevcuttur.²⁷²⁹ Rivayet coğrafya konularına örneklik teşkil etmektedir. Hadis âlimleri metni çeşitli şekillerde yorumlamışlardır.²⁷³⁰

980 - حَدَّثَنَا عَبْدُ اللَّهِ بْنُ مُحَمَّدٍ بْنُ يَعْقُوبَ حَدَّثَنَا أَبُو حَاتِمٍ عَنْ آدَمَ بْنِ أَبِي إِيَّاسٍ عَنْ شَيْخٍ مِنْ بَنِي تَمِيمٍ عَنْ أَبِي رَوْحٍ عَطِيَّةَ بْنِ الْحَارِثِ عَنْ عِكْرَمَةَ عَنِ ابْنِ عَبَّاسٍ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُمَا قَالَ: خَلَقَ اللَّهُ عَزَّ وَجَلَّ جَبَلًا يُقَالُ لَهُ: قُ مَحِيطٌ بِالْأَرْضِ وَعُرُوفُهُ إِلَى الصَّخْرَةِ الَّتِي عَلَيْهَا الْأَرْضُ فَإِذَا أَرَادَ اللَّهُ عَزَّ وَجَلَّ أَنْ يُزَلِّزَ قَرْيَةً أَمَرَ ذَلِكَ الْجَبَلَ فَيَحْرَكُ الَّذِي يَلِي تِلْكَ الْقَرْيَةَ فَيَزَلُّ لَهَا وَيَحْرَكُهَا فَمِنْ ثَمَّ تُحْرَكُ الْقَرْيَةُ دُونَ الْقَرْيَةِ

İbn Abbâs (ra) şöyle demiştir: “Yüce Allah yeryüzünü çevreleyen, kendisine Kâf denilen bir dağ yaratmıştır. Onun damarları, yerin üzerinde durduğu kayaya kadar uzanır. Yüce Allah bir beldede zelzele olmasını istediğinde bu dağa emreder; bu

²⁷²⁴ Ebü’s-Şeyh, *Kitâbü’l-Azame*, 2/692 (H no: 282).

²⁷²⁵ İbn Zemîn, *Usûlü’s-sünne*, 1863; Ebü’s-Şeyh, *Kitâbü’l-Azame*, 2/693.

²⁷²⁶ Ebü’s-Şeyh, *Kitâbü’l-Azame*, 2/693.

²⁷²⁷ Ebü’s-Şeyh, *Kitâbü’l-Azame*, 4/1448 (H no: 961).

²⁷²⁸ Elbânî, *Daifü’l-Câmi’-s-Sahih*, 2/104.

²⁷²⁹ Buhârî, “Menâkıbü’l-Ensâr”, 42 (H no: 3887).

²⁷³⁰ Bediüzzamân şöyle demiştir: “Dört nehir cennetten geliyorlar, diye rivayet edilmiş. Yani, zâhiri esbâbın pek fevkinde olduklarından, manevi bir cennetin hazinesinden ve yalnız gaybî ve tükenmez bir menbain feyzinden akıyorlar, demektir.” Bkz. Said Nursî, *Şualar*, (İstanbul: Enver Neşriyat, 2010), 112.

beldeye yakın bir yerde damarı hareket ettirir ve zelzele olur. Tam bu yerden beldeyi ve başka beldeleri hareket ettirir.”²⁷³¹ Rivayeti, İbn Ebi'd-Dünyâ tahrir etmiştir.²⁷³²

985 - حَدَّثَنَا مُحَمَّدُ بْنُ هَارُونَ حَدَّثَنَا الرَّبِيعُ بْنُ سُلَيْمَانَ حَدَّثَنَا عَبْدُ اللَّهِ بْنُ وَهْبٍ حَدَّثَنَا ابْنُ رِيدٍ بْنُ أَسْلَمَ فِي قَوْلِهِ تَبَارَكَ وَتَعَالَى: أَلَمْ تَرَ إِلَى الَّذِي حَاجَّ إِبْرَاهِيمَ فِي رَبِّهِ قَالَ: هُوَ نَمْرُودُ بْنُ كَنْعَانَ وَكَانَ بِالْمَوْصِلِ وَالنَّاسُ يَأْتُونَهُ فَإِذَا دَخَلُوا عَلَيْهِ قَالَ: مَنْ رُبُّكُمْ فَيَقُولُونَ: أَنْتَ. فَيَقُولُ أَمِيرُهُمْ فَلَمَّا دَخَلَ إِبْرَاهِيمُ صَلَّى اللَّهُ عَلَى نَبِيِّنَا وَعَلَيْهِ وَسَلَّمَ تَسْلِيمًا كَثِيرًا...

İbn Zeyd b. Eslem (ö. 182/798) “Rabbi hakkında İbrahîm ile tartışan kimseyi görmedin mi?”²⁷³³ ayetin meâli hakkında şöyle demiştir: “Bu kişi Nemrûd b. Ken’ân’dır; Musul’da idi, insanlar ona (yiyecek satın almak için) gelirlerdi. İnsanlar yanına girince ‘Rabbiniz kimdir?’ derdi. İnsanlar da ‘Sensin’ derlerdi. O da (bundan memnun kalıp) ‘Yemeğiniz (işte)’ derdi. İbrahîm (as) Nemrûd’un yanına girdi...”²⁷³⁴ Süyûtî rivayeti Abdurrezzâk, İbn Cerîr, İbnü’l-Münzir, İbn Ebî Hâtim ve Ebü’s-Şeyh’ten alarak nakletmiştir.²⁷³⁵

4.10.5 Mitoloji: Uc b. Anak Örneği

Mitoloji, Yunanca “masal, öykü, efsane” manalarına gelen *mythos* ile “söz ve bilim” manasına gelen *logos* kelimelerinden oluşan birleşik bir isimdir. Terim olarak *mitoloji* “mitleri araştıran bilim” demektir.²⁷³⁶ Ancak “mit” terimi çok farklı biçimlerde tanımlanmıştır. Dinler tarihi bakımından *mit*, “kutsala dair öykü ya da anlatı” demektir.²⁷³⁷ Mitolojinin din, dinin de mitoloji üzerinde etkisi olduğu belirtilmelidir. Din ve mitolojinin ortak yönleri bulunmaktadır.²⁷³⁸ Semâvî dinî geleneklerin temel inanç unsurlarında mitolojik unsurlar bulunmaktadır. Kur’ân açısından böyle bir tahribat söz konusu olmamasına rağmen halkın İslâm’ı algılamasında ve onların

²⁷³¹ Ebü’s-Şeyh, *Kitâbü’l-Azame*, 4/1489 (H no: 980).

²⁷³² Ebû Bekr Abdullah b. Muhammed el-Kureşî el-Bağdâdî, *el-Ukûbât*, thk. Muhammed Hayr Ramazan Yûsuf (Beyrût: Dâru İbn Hazm, 1. Basım, 1996), 32 (H no: 22).

²⁷³³ Bakara, 2/258.

²⁷³⁴ Ebü’s-Şeyh, *Kitâbü’l-Azame*, 4/1511-1512 (H no: 986).

²⁷³⁵ Süyûtî, *ed-Dürrü’l-mensûr*, 2/24-26 (Bakara, 2/258).

²⁷³⁶ Azra Erhat, *Mitoloji Sözlüğü* (İstanbul: Remzi Kitapevi, 1993), 5-6.

²⁷³⁷ Cengiz Batuk, “Mit, Tarih ve Gerçeklik Sorunu Üzerine Notlar”, *Milel ve Nihal İnanç, Kültür ve Mitoloji Araştırmaları Dergisi* 6/1 (Nisan 2009), 27.

²⁷³⁸ Talat Sakallı, “Bir Hadis Tenkid Örneği Üc (A’vec) Efsanesi”, *Erciyes Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi Dergisi* 9 (1996), 91-95.

inançlarında pek çok mitolojik unsur yerini almıştır.²⁷³⁹ Bu tür haberleri araştıran âlimler bu rivâyetlerin İslâm kaynaklarına nasıl sızdığı üzerinde fikir yürütmüşler ve sebeplerini araştırmışlardır. İsrâiliyatı sadece Yahudi kültürüne bağlamak doğru değildir. Mezopotamya coğrafyası çok eski medeniyetlerin, eski dinlerin ve kültürlerin üzerinde yaşadığı eşsiz bir coğrafyadır. Bu sebeple isrâiliyat kavramını daha geniş ele almak gerekmektedir.²⁷⁴⁰ Hangi bilgilerin mitoloji hangi bilgilerin isrâiliyat olduğu hususu tartışmalı bir konudur. Eski ve Yeni Ahit gibi kitaplarda çok miktarda mitolojik malzeme bulmak mümkündür.²⁷⁴¹ Batılı araştırmacılar, Tevrat ve İncil'i mitolojik metinler açısından didik didik etmişler ve onda pek çok mitolojik anlatı izleri bulmuşlardır.²⁷⁴² Kur'ân-ı Kerîm'de ise bu tür bir isimlendirmeye sebep olabilecek anlayışlara karşı mücadele sağlam bir bilgi ve tevhid inancı ortaya konulmuştur.²⁷⁴³ Hz. Peygamber (sav) bu doğrultuda hareket ederek sahih bilginin Müslümanlar arasında yerleşmesi için gayret etmiştir.²⁷⁴⁴ Peygamberimizin, kendisini öven insanlara, hemen övgüyü bıraktırarak “Ben de sizin gibi kuru ekmek yiyen bir kadının oğluyum”²⁷⁴⁵ sözü önemli bir mesaj olarak karşımıza çıkmaktadır. Eğer Kur'an olmasaydı bugün belki bizler için de Hz. Mûsâ ve Hz. İsâ, tıpkı Buda gibi, mitolojik şahsiyetler olarak bilinecekti.²⁷⁴⁶ Ancak tüm bu tedbir ve gayretlere rağmen tefsirlerde ve bazı hadis kaynaklarında mitolojik ve tarihi rivâyetler yer almıştır. Geleneksel kaynaklarımızın çoğunda ve dinimizin yorumlanması sırasında mitolojiden faydalandığı da ifade edilebilir. Ancak bunların büyük bölümü dinî motifler taşıyan isrâiliyat, mit içeren kıssa, yorum ve bâtil haber şeklindedir. Bunların birçoğunda

²⁷³⁹ Ali Rafet Özkan, “Din Mitoloji İlişkisi”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2002), 23/9. Ali Rafet Özkan, “Din-Mitoloji İlişkisi”, *EKEV Akademi Dergisi* 6/11 (Bahar 2002), 9-20.

²⁷⁴⁰ Ahmet Yaşar Ocak, “İslâm Temel İnançları Etrafında Oluşan Mitolojik Kültür”, *Milel ve Nihal İnanç, Kültür ve Mitoloji Araştırmaları Dergisi* 6/1 (Mart 2009), 140.

²⁷⁴¹ Hatice K. Arpaguş, “Mitoloji, Kur'ân-ı Kerim Kıssaları ve Kültürel Miras”, *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 25 (2003/2), 10.

²⁷⁴² Dursun Ali Tökel, “Kutsal Metinleri Anlamada Mitolojinin Rolü”, *Milel ve Nihal* 6/ (2009), 171.

²⁷⁴³ Kur'ân-ı Kerîm'de anlatılan olay ve şahsiyetler gerçeklerdir. Kur'ân olayları akla ve vakiaya uygun olarak anlatılır. Mitolojik olay ve şahsiyetlerdeki gibi abartılı anlatımlar söz konusu değildir. Mucizevî anlatımlar, Yüce Allah'ın kudret ve azametini örnek olarak sunulur. Kur'ân-ı Kerim gerçeklerle hurafeleri, yakini bilgilerle zanni bilgileri ayırmış, Müslümana inanç değerlerini tafsilatlı bir şekilde anlatarak rehber olmuştur. Dolayısıyla bir Müslüman Kur'ân rehberliğinde kendisini bâtil ve boş şeylerden koruyabilecektir.

²⁷⁴⁴ Hz. Peygamber (sav) gerçeklerden kendisini koparmayarak “bir beşer” olarak yaşamış, “bir beşer” olduğunu etrafındakilere her zaman hissettirmiştir.

²⁷⁴⁵ “هَوْنٌ عَلَيْكَ فَإِنِّي لَسْتُ بِمَلِكٍ إِنَّمَا أَنَا ابْنُ امْرَأَةٍ تَأْكُلُ الْقَدِيدَ” “Sakin ol! Çünkü ben kral değilim! Ben kurutulmuş et yiyen bir kadının oğluyum!” Bkz. İbn Mâce, “Et'ime”, 30 (H. no: 3312); Beyhakî, *Delâilü'n-nübüvve*, 5/69.

²⁷⁴⁶ Tökel, “Kutsal Metinleri Anlamada Mitolojinin Rolü”, 179.

mitolojik muhtevanın hâkimiyeti gözlenmektedir. Ama dinin ya da dinî muhtevanın etkisi sadece sınırlı motifler şeklindedir.²⁷⁴⁷

Kitâbü'l-Azame'de isrâiliyat türü mitolojik özellikler taşıyan bazı haberlere yer verilmiştir. Onlardan en ilginç Üc b. Unuk rivayetleridir.²⁷⁴⁸ Mukâtil b. Süleymân onun adını Üc b. Anâk bnt. Âdem şeklinde zikretmiştir.²⁷⁴⁹ Ka'bû'l-Ahbâr'ın anlattığına göre Üc'un babası Hâbil, annesi de Kâbil'in kızkardeşi Anâk'tır. Annesi onun güçlü ve uzun ömürlü olması için dua eder. Boyunun 3300 ve 23.333 arşın olduğu ve 3000 yıl ömür sürdüğü nakledilmiştir. Hz. Nûh (as) gemi yaparken ona kereste taşıyivermiş, Nûh Tufanı'ndan kurtulmuştur. Nemrud zamanında çok kibirlenmiş gökleri idare etmeye kalkışmış ve cezalandırılmıştır. Hz. Mûsâ zamanında Fravun'un yanında yer almıştır. Üc Fravun'un kızını almak için büyük kayalarla İsrailoğulları yurdunu yok etmek ister, ancak Yüce Allah Hüdhüd kuşunu yollar, kuş büyük bir taşı oyarak Üc'un boynuna geçirir, sonra da beynini oyar. Bu sırada Hz. Mûsâ 20 arşın zıplayarak 20 arşın boyundaki asâsı ile Üc'un topuğuna erişir ve onu öldürür.²⁷⁵⁰ Ölüncü Nil Nehri üzerine düşen gövdesi insanlarca bir yıl köprü olarak kullanılır.²⁷⁵¹ İbn Kesîr, bunların nakle ve akla aykırı hezeyanlar olduğunu, boyu ile ilgili nakillerin Âdem'in boyu ile ilgili sahih hadislerle çeliştiğini, bu hikâyelerin Ehl-i kitab'ın cahilleri tarafından uydurulmuş olduğunu söyler.²⁷⁵² İbn Kuteybe de bu rivayetleri zındıkların İslâm'ı lekelemek için uydurduklarını zikreder.²⁷⁵³ Üc ile ilgili nakillerin isrâiliyat kaynaklı olduğunda şüphe yoktur. Eski Ahid'de devlerden ve Nefilim (iri adamlar) adı verilen zorba kimselerden söz edilmektedir.²⁷⁵⁴ İbn Kayyim el-Cevziyye ve Ali el-Kârî bu tür rivayetlerin tefsir, hadis ve siyer kitaplarına alınmasının şaşırtıcı olduğunu, bunların zındıklar tarafından uydurulduğunu

²⁷⁴⁷ Arpaguş, "Mitoloji, Kur'an-ı Kerim kıssaları ve Kültürel Miras", 22.

²⁷⁴⁸ Üc b. Anuk kıssası 989, 990 ve 991 nolu rivayetlerde geçmektedir. Ayrıca 1064 nolu rivayette de ondan söz edilmiştir.

²⁷⁴⁹ Mukâtil b. Süleymân, *Tefsîru Mukâtil b. Süleymân*, thk. Ahmed Ferîd (Beyrût: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2003), 291-292.

²⁷⁵⁰ Muhammed b. Abdullah el-Kisâî, *Kıssasü'l-enbiyâ*, nşr. Isaac Eisenberg (Leiden: E. J. Brill, 1922), 234-235.

²⁷⁵¹ Ebû's-Şeyh, *Kitâbü'l-Azame*, 5/1520 (H no: 989).

²⁷⁵² İbn Kesîr, *el-Bidâye*, 2/126.

²⁷⁵³ İbn Kuteybe, kitaplarda mervi olan Üc b. Unuk'la ilgili genel bilgilere değindikten sonra şöyle der: "Bu tarz haberler Resûlullah (sav) ve ashâbından gelmemiştir. Ehl-i kitab'ın rivayet ettiği kadim haberlerdir. Bu tarz haberlerin bozuk olduğuna üç misal: 1. Bunlar İslâm'ı lekelemek için zındıklar tarafından uydurulmuştur. 2. Avam insanların dikkatlerini çekmek için kassâsların anlattığı şeylerdir. 3. Arapların adet olarak cahiliyye zamanlarından beri anlattığı eski haber türünden şeylerdir. Bkz. Ebû Muhammed Abdullah b. Müslim b. Kuteybe, *Te'vîlü muhtelifi'l-hadîs*, thk. Muhammed Muhyiddin el-Asfer (Beyrût: el-Mektebetü'l-İslâmî, 2. Basım, 1999), 403-410.

²⁷⁵⁴ Nebi Bozkurt, "Üc b. Anuk", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2012), 42/34-35.

söylemişlerdir.²⁷⁵⁵ *Kitâbü 'l-Azame*'de Üc b. Anuk ile ilgili olarak nakledilen rivayetler şöyledir:

989 - حَدَّثَنَا أَحْمَدُ بْنُ مُحَمَّدٍ حَدَّثَنَا الْمُصَافِي حَدَّثَنَا مُحَمَّدُ بْنُ أَحْمَدَ بْنِ الْبَرَاءِ قَالَ: حَدَّثَنَا عَبْدُ الْمُنْعِمِ بْنُ إِدْرِيسَ عَنْ أَبِيهِ قَالَ: ذَكَرَ وَهْبٌ رَجَمَهُ اللَّهُ تَعَالَى: أَنَّ عُوجَ بْنَ عُوقٍ كَانَتْ أُمُّهُ مِنْ بَنَاتِ آدَمَ عَلَيْهِ السَّلَامُ وَكَانَتْ مِنْ أَحْسَنِهِنَّ وَأَجْمَلِهِنَّ وَكَانَ عُوجُ مَمَّنْ وُلِدَ فِي دَارِ آدَمَ عَلَيْهِ السَّلَامُ وَكَانَ جَبَّارًا خَلَقَهُ اللَّهُ تَعَالَى كَمَا شَاءَ أَنْ يَخْلُقَهُ وَلَا يُوصَفُ عَظْمًا وَطُولًا وَعُمُرًا فَعَمَرَ ثَلَاثَةَ آلَافٍ وَسِتِّمِائَةٍ وَكَانَ طَوْلُهُ ثَمَانِمِائَةَ ذِرَاعٍ وَعَرْضُهُ أَرْبَعِمِائَةَ ذِرَاعٍ حَتَّى أَدْرَكَ زَمَانَ مُوسَى عَلَيْهِ السَّلَامُ وَبَنِي إِسْرَائِيلَ وَكَانَ قَدْ سَالَ نُوحًا عَلَيْهِ السَّلَامُ أَنْ يَحْمِلَهُ مَعَهُ فِي السَّفِينَةِ فَقَالَ لَهُ نُوحٌ عَلَيْهِ السَّلَامُ: لَمْ أَوْمَرْ بِحَمْلِكَ أَيُّ عَدُوِّ اللَّهِ اغْرُبْ عَنِّي فَكَانَ زَمَانُ الْعَرَقِ الْمَاءِ إِلَى حُجْرَتِهِ وَكَانَ يَتَنَاوَلُ الْحَوْتَ مِنَ الْبَحْرِ فَيَرْفَعُهُ بِيَدِهِ فِي الْهَوَاءِ فَيُنْضِجُهُ بِحَرِّ الشَّمْسِ ثُمَّ يَأْكُلُهُ وَكَانَ سَبَبُ هَلَاكِهِ أَنَّهُ أَطْلَعَ عَلَى بَنِي إِسْرَائِيلَ وَهُمْ فِي عَسْكَرِهِمْ فَحَزَزَهُمْ حَتَّى عَرَفَ قَدْرَهُ وَكَانَ عَسْكَرُهُمْ فَرَسَخَيْنِ فَعَمَدَ إِلَى جَبَلٍ فَسَلَخَ مِنْهُ حَجْرًا عَلَى قَدْرِ الْعَسْكَرِ ثُمَّ اخْتَمَلَهُ عَلَى رَأْسِهِ يُرِيدُ أَنْ يُطْبِقَهُ عَلَيْهِمْ فَأَرْسَلَ اللَّهُ عَزَّ وَجَلَّ هَذِهِ لِيُرِيَهُمْ قُدْرَتَهُ فَأَقْبَلَ وَفِي مَنَارِهِ حَجَرٌ مِنَ السَّامُورِ فَجَابَ الْحَجَرَ عَلَى قَدْرِ رَأْسِ عُوجٍ وَهُوَ لَا يَدْرِي ثُمَّ ضَرَبَهُ بِجَنَاحِهِ ضَرْبَةً فَوَقَعَ فِي عُنُقِهِ فَأَخْبَرَ مُوسَى عَلَيْهِ السَّلَامُ خَبْرَهُ فَخَرَجَ إِلَيْهِ وَمَعَهُ الْعَصَا فَلَمَّا نَظَرَ إِلَيْهِ مُوسَى عَلَيْهِ السَّلَامُ وَبَسَطْتُهُ سَبْعَ أَذْرُعٍ وَطَوَّلَ الْعَصَا سَبْعَ أَذْرُعٍ وَوَثِبَتْهُ إِلَى السَّمَاءِ سَبْعَ أَذْرُعٍ فَضَرَبَهُ بِالْعَصَا أَسْفَلَ مِنْ كَعْبِهِ فَقَتَلَهُ فَمَكَثَ زَمَانًا بَيْنَ ظَهْرَانِي بَنِي إِسْرَائِيلَ مَيِّتًا

Vehb b. Münebbih (rh) şöyle anlatmıştır: “Üc b. Ük’un annesi Âdem’in (as) kızlarındandır. Kızların en iyilerinden ve güzellerinden idi. Üc, Âdem’in (as) evinde/yurdunda doğmuş cabbâr bir kimse idi. Yüce Allah onu yaratmak istediği gibi yaratmıştır. Onun büyüklüğü, uzunluğu ve ömrü tarif edilemez. 3600 sene ömür sürmüştür. Boyu 800 zira, eni 400 zira idi. Hz. Mûsâ ve İsrailoğulları zamanını idrâk etmiştir. Üc, Hz. Nûh’dan kendisini gemiye alması istemiş, Hz. Nûh ona ‘Ey Allah’ın düşmanı, seni gemiye almam için emredilmedim, benden uzak ol’ demiştir. Nûh tufanı zamanında su ancak onun beline kadar çıkabilmiştir. Denizden balığı alır, eliyle havaya kaldırır, güneş ısısında pişirir sonra da yerdi. Ölümünün nedeni, İsrailoğullarını kamplarındayken görmesi ve kadrini bilene kadar onları korumasıydı. Ordu kampları iki fersah kadardı. Dağa yöneldi, oradan kamp büyüklüğünde bir kaya söktü. İsrailoğulları’nın tepesine kapaklamak için taşı başında taşıdı. Yüce Allah kudretini onlara göstermek için Hüdhüd’ü gönderdi. Hüdhüd gagasında Samur’dan bir taş olduğu halde Üc’a yöneldi. Farkına varmadan Hüdhüd Üc’un kafası kadar kayayı

²⁷⁵⁵ İbn Kayyim el-Cevziyye, *el-Menârü 'l-münîf*, 77-78; Ali el-Kârî, *el-Esrârü 'l-merfûa*, thk. Muhammed es-Sabbâğ (Beyrût: 1971), 447-448.

deldi. Sonra iki kanadıyla öyle bir darp ettiki kaya boynuna geçti. Durum Hz. Mûsâ'ya (as) haber edildi. Asâsı ile birlikte (yola) çıktı. Hz. Mûsâ (as) ona bir baktı: Topuğu ve asâsının uzunluğu yedi zira idi. Mûsâ yukarı doğru yedi zira kadar sıçradı, asâsıyla topuğunun en alt kısmına bir vurdu, böylece onu öldürdü. İsrailoğulları arasında ölü olarak uzun süre (ibret olarak) kaldı.²⁷⁵⁶ Rivayeti Süyûtî, Ebü's-Şeyh'i kaynak göstererek *el-Evc fî haberi Ūc* adlı eserinde nakletmiş, ardından "Bu haber bâtıldır, yalandır. İsnadında da Abdülmün'im b. İdrîs (ö. 228/843) vardır" demiş; âlimlerin onunla ilgili cerh değerlendirmelerini zikretmiştir.²⁷⁵⁷

990 - حَدَّثَنَا إِسْحَاقُ بْنُ جَمِيلٍ حَدَّثَنَا أَبُو هِشَامٍ الرَّفَاعِيُّ حَدَّثَنَا أَبُو بَكْرٍ بْنُ عَيَّاشٍ حَدَّثَنَا الْكَلْبِيُّ عَنْ أَبِي صَالِحٍ عَنْ ابْنِ عَبَّاسٍ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُمَا قَالَ: كَانَ أَقْصَرُ قَوْمٍ عَادٍ سَبْعِينَ ذِرَاعًا وَأَطْوَلُهُمْ مِائَةً ذِرَاعًا وَكَانَ طُولُ مُوسَى عَلَيْهِ السَّلَامُ سَبْعَ أَذْرُعٍ وَطُولُ عَصَاهُ سَبْعَ أَذْرُعٍ وَوُتِبَ فِي السَّمَاءِ سَبْعَ أَذْرُعٍ فَأَصَابَ كَعْبٌ عُوجَ فَقَتَلَهُ

İbn Abbâs (ra) şöyle demiştir: "Âd kavminin en kısası yetmiş arşın, en uzununu yüz arşın idi. Mûsâ'nın (as) boyu ile asâsının boyu yedi zira kadardı. Mûsâ (as) göğe doğru yedi zira bir sıçradı, asâsı Ūc'un topuğuna değdi ve onu öldürdü."²⁷⁵⁸ Süyûtî, Ebü's-Şeyh'i kaynak göstererek rivayeti nakletmiştir.²⁷⁵⁹ Rivayet Taberî tarafından farklı bir tarikle tahrir edilmiştir.²⁷⁶⁰ İsnadında da Muhammed b. es-Sâib el-Kelbî vardır. Bu sebepten rivayet aşırı zayıftır.²⁷⁶¹

991 - أَخْبَرَنَا أَحْمَدُ بْنُ الْحَسَنِ الصُّوفِيُّ حَدَّثَنَا عَلِيُّ بْنُ الْجَعْدِ أَخْبَرَنَا زُهَيْرٌ عَنْ أَبِي إِسْحَاقَ عَنْ ثَوْفٍ قَالَ: وَحَدَّثَنَا عَبْدُ اللَّهِ بْنُ سَعِيدٍ بْنُ الْوَلِيدِ حَدَّثَنَا عَبْدُ الرَّحْمَنِ بْنُ مُحَمَّدٍ بْنُ سَلَامٍ قَالَ: حَدَّثَنَا أَبُو النَّضْرِ عَنْ أَبِي خَيْثَمَةَ حَدَّثَنَا أَبُو إِسْحَاقَ الْهَمْدَانِيُّ عَنْ ثَوْفٍ رَحِمَهُ اللَّهُ تَعَالَى قَالَ: إِنَّ عُوجَ الَّذِي قَتَلَهُ مُوسَى عَلَيْهِ السَّلَامُ كَانَ طُولُ سَرِيرِهِ ثَمَانِمِائَةً ذِرَاعًا وَعَرْضُهُ أَرْبَعَمِائَةً ذِرَاعًا وَكَانَ مُوسَى عَلَيْهِ السَّلَامُ عَشْرَةَ أَذْرُعٍ وَعَصَاهُ عَشْرَةَ أَذْرُعٍ وَوُتِبَتْ جِبْنٌ يَثِيبُ عَشْرَةَ أَذْرُعٍ فَأَصَابَ عَقِبَهُ فَخَرَّ عَلَى نِيلٍ مِصْرَ عِبْرَةَ لِلنَّاسِ فَحَسَرَهُ لِلنَّاسِ عَامًا يَمُرُّونَ عَلَى صَلْبِهِ وَأَضْلَاعِهِ

Nevf (el-Bikâlî) (ra) şöyle demiştir: "Mûsâ'nın (as) öldürdüğü Ūc'un yatağının uzunluğu 800, eni de 400 zira kadardı. Mûsâ (as) ve asâsı da 10 zira idi. 10 zira kadar sıçradı, asâsı topuğuna isabet etti. İnsanlara ibret olmak üzere Nil Nehri üzerine doğru

²⁷⁵⁶ Ebü's-Şeyh, *Kitâbü'l-Azame*, 5/1520 (H no: 989).

²⁷⁵⁷ Ebü'l-Fazl Celâlüddin Abdurrahmân b. Ebî Bekr es-Süyûtî, *el-Evc fî haberi Ūc (el-Hâvî li'l-fetâvâ)* (Beyrût: Dâru'l-Fikr, 1. Basım, 2004), 2/343.

²⁷⁵⁸ Ebü's-Şeyh, *Kitâbü'l-Azame*, 5/1520 (H no: 990).

²⁷⁵⁹ Süyûtî, *el-Evc fî haberi Ūc*, 2/342.

²⁷⁶⁰ Taberî, *Câmiu'l-beyân*, 6/185.

²⁷⁶¹ Ebü's-Şeyh, *Kitâbü'l-Azame*, 5/1521.

düşüp öldü. Âd kavminin en kisası yetmiş arşın, en uzununu yüz arşındı. Mûsâ'nın (as) boyu ile asâsının boyu da yedi zira kadardı. Mûsâ (as) göğe doğru yedi zira bir sıçradı, asası Âc'un topuğuna değdi ve onu öldürdü...²⁷⁶² Süyûtî ve Taberî rivayeti az farklı lafızlarla nakletmişlerdir.²⁷⁶³

Âc b. Anuk ile alakalı olarak başka rivâyetler de vardır. Âc b. Anuk tarihsel bir şahsiyet olabilir. Ancak onunla ilgili anlatılar mitolojik bir hüviyet kazanmıştır. Onunla ilgili anlatılanlar ne nakle ne de akla uygun düşmemektedir. Uzun bir ömür sürmesi, devasa bir varlık olması, çeşitli peygamberler zamanına idrâk etmesi, balığı eline alıp güneşe tutarak onu kızartması gibi anlatılar gerçeklikle bağdaşmamaktadır. Anlatıların Tevrat'tan alınma olduğu anlaşılmaktadır. Rivayetler Süyûtî'nin de dediği gibi *bâtıl* ve *yalan* haberlerdir.

Genel olarak ifade etmek gerekirse İslâm literetürünün birçok alanında isrâiliyat türü bilgileri görmek mümkündür. Mütakaddimîn âlimlerinin isrâiliyattan etkilendiği görülmektedir. İsrâiliyatın İslâm kaynaklarında bulunmasının İslâm'ın güvenirliliğine ve ilâhî kaynaklı oluşuna bir zarar vereceği düşünülemez. Özellikle Kur'ân'da yer alan tarihi hadiseleri, peygamber kıssalarını aydınlatmada isrâilî bilgileri kullanmanın hiçbir sakıncası yoktur.²⁷⁶⁴ Tarih kitaplarına isrâiliyatın alınmasında tereddüt edilmemiştir.²⁷⁶⁵ İsrâiliyatın itikâdî ve amelî konuların dışında kullanıldığı bilgisi eksik bir değerlendirmedir.²⁷⁶⁶ *Kitâbü'l-Azame* ve benzeri akâid türü eserlerde isrâiliyata sıkça yer verildiği görülmektedir.²⁷⁶⁷ Allah'ın azameti ve sıfatları hakkında yer verilen bu tür isrâilî haberler, *Kitâbü'l-Azama*'nin zayıf noktalarından biri olmuş ve yazarın rivâyet seçimindeki hassasiyetinin sorgulanmasına sebep olmuştur.²⁷⁶⁸

²⁷⁶² Ebü's-Şeyh, *Kitâbü'l-Azame*, 5/1520 (H no: 990).

²⁷⁶³ Taberî, *Câmiu'l-beyân*, 6/185; Süyûtî, *el-Evc fî haberi Âc*, 2/342; Taberî, *Câmiu'l-beyân*, 8/315 (Mâide, 5/26).

²⁷⁶⁴ Hatipoğlu, "isrâiliyat", 23/195-199.

²⁷⁶⁵ İbn Kesîr şu rivayeti nakletmekte sakınca görmemiştir: (إِذَا كَانَ يَوْمُ الْقِيَامَةِ جُمِعَ اللَّهُ الْأَوَّلِينَ) Bkz. İbn Kesîr, *Bidâye*, 20/183.

²⁷⁶⁶ Hatipoğlu, "isrâiliyat", 23/195-199.

²⁷⁶⁷ İbn Ebî Âsım, *es-Sünne*, 1/249; Beyhakî, *el-Esmâ ve's-sıfât*, 2/302. إن الله عز وجل لما قضى خلقه استلقى ثم وضع إحدى. Elbânî, *Silsiletü'l-ehâdîsi'd-daîfe*, 2/178.

²⁷⁶⁸ Sakallı, "Bir Hadis Tenkidi Örneği Âc (A'vec) Efsanesi", 91-95; Ali Kuzudişli, "Ka'bü'l-Ahbâr'ın Karısının İki Oğlu", 76; Ay, Ebü's-Şeyh el-İsfahani'nin *Kitâbü'l-Azame*'sindeki Rivâyetlerin Değerlendirilmesi, 357.

4.11 Eleştiriler

Eleştiri, evrensel değerlerdendir. İnsanlar fikirleri ve yaptıkları eylemlerden dolayı eleştirilirler. Özellikle bir eser vücuda getirenler eleştiriye tâbi tutulurlar. Eleştiriği sadece bir övgü ya da yergi olarak da görmemek lazım. Eleştiri kişi ya da eserlerin iyi ve doğru şekilde anlaşılmasını sağlar ve insanlara yol gösterir. Ebü's-Şeyh'in genel manada büyük bir İslâm âlimi olduğu kabul edilmektedir. Ancak bir kimse ilim ve irfanda, ahlâk ve mahârette, sosyal konum ve temsilde ne kadar ileri bir seviyeye gelmiş olsa da tümüyle eksik ve kusurlardan beri olduğu söylenemez. *Kitâbü'l-Azame*'nin literatür içindeki ehemmiyetinden ve benzerleri içinde önemli bir yere sahip olduğundan daha önce söz edildi. Ehemmiyetli olmakla beraber eleştiriye açık yönlerinin olduğu bir gerçektir. İlmî yönden değerlendirildiğinde *Kitâbü'l-Azame* ve müellifi ile ilgili şu eleştiriler getirilebilir:

1. Mevzu rivayetler nakledilmiştir. Ebü's-Şeyh mevzu rivayetlere o kadar fazla yer vermiş ki kitap mevzûât kitaplarının temel kaynakları arasında yer almıştır. İbnü'l-Cevzî, Süyûtî, İbn Arrâk, Ali el-Kârî ve diğerleri Ebü's-Şeyh ismini vererek kitaptan nakiller yapmışlardır.²⁷⁶⁹ Zehebî Ebü's-Şeyh ve eserleri hakkında güzel şeyler söyledikten sonra “Keşke eserlerini mevzu rivayetlerle doldurmasaydı” diyerek onun bu yöndeki tasarrufunu eleştirmiştir.²⁷⁷⁰ Mevzu rivayetlerin, fitnelerin zuhurundan sonra ümmetin başına ne tür gaileler açtığı ve bunlarla nasıl mücadeleler yapıldığı herkesin bildiği bir hakikat iken Ebü's-Şeyh'in zayıf ve uydurma rivayetleri alması şaşılacak bir durumdur. Zamanındaki ulemânın ve çevresindeki muhaddislerin bu tür rivayetleri zikretmesi, kitaplarında nakletmeleri bir mazeret olarak kabul edilemez. Üstelik *Kitâbü'l-Azame* akâid konularından bahsetmektedir. Akâid ve ahkâma dair konularda zayıf ve mevzu rivayetlerden delil alınmaması yönünde icma vardır. Çağdaşı İbn Huzeyme bu tür konularda mürsel ve munkatı' gibi rivayetlerle ihticac edilemeyeceğini söyler.²⁷⁷¹ Yüce Allah'ın azamet, kudret ve vahdâniyetine dair mevzu rivayetlerden delillerin getirilmesine ihtiyaç yoktur. Mevzu rivayetler kitabın ehemmiyetine, ilmî derecesine halel getirmiş ve eleştirilerin hedefi haline getirmiştir.

²⁷⁶⁹ Ebü's-Şeyh, *Kitâbü'l-Azame*, 1/130.

²⁷⁷⁰ Zehebî, *Siyer*, 16/279.

²⁷⁷¹ İbn Huzeyme, *et-Tevhîd*, 106.

2. İsrâiliyata fazla yer verilmiştir. İsrâiliyatları ile ünlü olan Ka'bû'l-Ahbâr, Vehb b. Münebih gibi ravilerin rivayetleri oldukça fazladır. Öteden beri eleştirilere maruz kalan bu âlimlerin rivayetleri eserin ehemmiyetine ve şanına halel getirmiştir.²⁷⁷²

3. Maktu rivayetler, merfu rivayetlerden daha fazladır. Maktu rivayetlerin önemli olduğu herkes tarafından bilir. Ancak akâide dair konulara maktu rivayetler delil olamaz. Bu bakımdan konulara delil olarak daha çok merfu rivayetlerin getirilmesi gerekirdi. Ancak kitap ağırlıklı olarak maktu rivayetlerden teşekkül etmiştir.

4. Rivayetlerin sıhhatine dair değerlendirmeler yapılmamıştır. Ebü's-Şeyh ricâl ve tabakât âlimidir. Diğer bazı eserlerinde raviler hakkında değerlendirmeleri bulunmaktadır. Çağdaşı olan kimi muhaddisler, rivayetleri naklettikten sonra sıhhatine dair açıklamalar yapmışlardır. Mesela hemşehrisi İbn Mende *et-Tevhîd*'inde rivayetlerin sıhhatine dair bilgiler vermiştir.²⁷⁷³ *Kitâbü 'l-Azame*'de rivayetlerin sıhhati ile alakalı olarak bir iki istisna hariç değerlendirme yapılmamıştır.

5. Konulara dair sahih rivayetler varken zayıf rivayetler seçilmiştir. Mesela meleklerle dair sahih rivayetler varken zayıf ve maktu rivayetler getirilmiştir.

6. Bazı bâb başlıkları zayıf ya da uydurma rivayetlerden alınmıştır. Kâfdağı ile ilgili 36. bâbın başlığı zayıf ve uydurma rivayetlerden mülhemdir.

7. Bâb başlıklarının düzenlenmesinde dikkatsizlik görülmektedir. Belli bir konuya ait rivayetler çeşitli başlıklar altında zikredilmiştir. Aynı konuya dair rivayetler bir başlık altında zikredilebilirdi.

8. Bâb başlığı altındaki rivayetlerin zikrinde dikkatsizlik edilmiştir. Mesela “Göklerdeki ve yerdeki görevli melekler” başlığı altında Cebrâil'e dair rivayetler verilmiştir.

²⁷⁷² Ebü's-Şeyh, *Kitâbü 'l-Azame*, 1/133.

²⁷⁷³ Örnek vermek gerekirse İbn Mende 4 nolu rivayetin hemen akabinde هَذَا حَدِيثٌ مُجْمَعٌ عَلَى صَحِّهِ “Bu, sıhhati üzerinde icma edilmiş bir hadistir” değerlendirmesinde bulunmuştur. Bkz. İbn Mende, *et-Tevhîd*, 1/65.

9. Aynı isnad ve metinle gelen kimi rivayetler tekrar olarak verilmiştir. 97 ve 98 numaralı rivayetler böyledir.²⁷⁷⁴

Eleştiri konusu edilen eksikliklerin bazıları, kitabın tekrar tekrar tashihi yapılıp rivayet edilmesinden kaynaklandığı anlaşılmaktadır. *Muvatta* ve *Sahîh-i Buhârî*'nin öğrenciler huzurunda tekrar tekrar okunarak tashih edildiği gibi *Kitâbü'l-Azame* de bir tashih sürecinden geçseydi muhtemelen bu tür teknik hatalar olmayacaktı. Ancak mevzu, isrâîlî, zayıf ve maktu rivayetlerin seçilmesi, rivayet değerlendirmelerinin yapılmaması tamamen Ebü's-Şeyh'in bir tercihi olduğu söylenebilir. Diğer bir ifade ile müellif bu tür eleştirilerin geleceğinin farkında olarak bu usûlü benimsemiş olmalıdır. Daha önceden de ifade edildiği gibi Ebü's-Şeyh Yüce Allah'ın azametini dair bulduğu ve hocalarından sema ettiği rivayetleri sıhhatine bakmadan almış, isnad ve metin tenkitlerini okuyana/ehline bırakarak rivayet etmiştir. Bu dönemde benzer rivayetleri nakledenler (İbn Ebî'd-Dünyâ, Taberî, Taberânî gibi) şöyle bir düşünceye sahiptiler: Bir muhaddis, bir rivayeti isnadıyla birlikte rivayet etti mi artık o rivayet onun uhdesinden çıkmıştır ve o zimmetten de beri olmuştur.²⁷⁷⁵ Nitekim Taberânî bu tür konularda eleştirildiğinde İbn Hacer onu şöyle savunmuştur. "Bu durum Taberânî'ye has bir uygulama değildir. Geçmiş dönemlerde çoğu muhaddislerin yaptığı bir şeydir. Onlar rivayeti isnadıyla naklettiler mi artık onun uhdesinden beri olduklarına inanırlardı."²⁷⁷⁶ Zayıf ve mevzu rivayetlerin *Kitâbü'l-Azame*'de zikredilmesinin başka sebeplerinin olabileceğini de göz ardı etmemek gerekir. Rivayetlerin; dönemin kültürünü, Arap dil ve edebiyatını, tarihî bilgileri ve daha birçok fevâidi içermesi bakımından değerli olduğu ifade edilmelidir.

²⁷⁷⁴ Ebü's-Şeyh, *Kitâbü'l-Azame*, 1/130-148.

²⁷⁷⁵ Ebü's-Şeyh, *Kitâbü'l-Azame*, 1/132.

²⁷⁷⁶ İbn Hacer, *Lisânü'l-mizân*, 3/75; Süyûtî, *el-Leâli'l-masnûa*, 1/19.

5. SONUÇ

Rivayet döneminin (4./10. asır) mammer muhaddislerinden olan Ebü's-Şeyh, çok yönlü İslâm âlimlerinden biridir. Hadis ilmi başta olmak üzere tefsir, fıkıh, akâid, kırâat, tarih, Arap dili ve edebiyatı, ricâl ve tarih alanlarında önemli eserler telif etmiştir. İçinde doğup büyüdüğü İsfahan'ın, dönemin önde gelen ilim merkezlerinden olması onun ilmî neş'etinde önemli etkisi olmuştur. Ebü's-Şeyh ilim ve irfan ehli bir ailede dünyaya gelmiştir. Babası Muhammed b. Ca'fer, dayısı Abdullah b. Mahmûd b. el-Ferec, anne tarafından dedesi Mahmûd b. el-Ferec dönemin tanınmış muhaddis âlimlerindendir. Yaşadığı dönem siyaseten çalkantıların olduğu, devlet idaresinin parçalara bölündüğü, ekonomik zorlukların yaşandığı, itikadî hizipleşmelerin toplumu ayrıştırdığı, Karmatîler gibi idarecilerin Müslüman toplum üzerinde baskılar kurduğu bir zaman olmuştur. Ancak tüm olumsuzluklara rağmen ilmî ve kültürel gelişmeler bu sırada hız kesmemiş zenginleşerek devam etmiştir. Ebü's-Şeyh İslam kültür ve medeniyetin altın çağı olarak kabul edilen bu dönemde kendisini yetiştirmiş, bu birikimle önemli eserler yazmış, talebeler yetiştirmiştir. İsfahanlı âlimlerden yararlandıktan sonra ilmî seyahatlerde bulunmuştur. Gerek İsfahan'da ve gerekse rihle yaptığı şehir ve beldelede, zamanın meşhur âlim ve muhaddisleri ile karşılaşma imkânı bulmuştur. Ebü's-Şeyh İbn Ebî'd-Dünyâ, İbn Ebî Âsın, Ebû Bekr el-Bezzâr, Ebû Halîfe el-Cümahî, İbn Cerîr et-Taberî, Ebû Ya'lâ el-Mevsilî, İbn Ebî Hâtim er-Râzî, Taberânî, Kâdî el-Assâl gibi döneminin büyük müfessir ve muhaddisleri ile mülaki olmuş, onlardan ilim almıştır. Diğer taraftan yüzlerce talebeye hocalık yapmıştır. Ebû Nuaym el-İsfahânî, Ebû Abdillâh İbn Mende, İbn Merdûye onun tedrisinden geçen meşhur âlimlerden sadece bir kaçıdır. Kendisi zâhid ve sâlih muhaddisler arasında gösterilmiştir. İrili ufaklı ellinin üzerinde eser bırakmıştır. Özellikle ricâl tarihine ve akrân rivayetine dair eserleri hadis usûlüne önemli katkılar sağlamıştır. İtikadî konularda selef-i sâlihîn olarak bilinen sahâbe, tâbiîn ve tebe-i tâbiîn olarak bilinen neslin âlimlerinin yolunu tutmuş ve Ehl-i sünnet'in imamı arasında yerini almıştır. Amelî konularda ise Ehl-i hadîs'in tutumunu benimsemiş, Kitap ve Sünnet'ten istinbât ettiği bilgilerle amel etmiştir. Onun herhangi bir mezhebe bağlılığını gösteren bulgu ve belgeye rastlanılmamıştır.

Ebü's-Şeyh'in hadis alanındaki otoritesi hep kabul edilmiştir. Sika olarak değerlendirilmiştir. Hem rivayette hem de dirayette râsih bir muhaddistir. Eserleri incelendiğinde onun zamanının ulularından olduğu görülecektir. Bu yüzden *İsfahan muhaddisi* olarak tanımlanmıştır. Üzerinde çalışma imkânı bulduğumuz *Kitâbü'l-Azame* adlı eseri hadis rivayet tekniği üzerine tasnif edilmiştir. Eserin ona aidiyeti konusunda tereddüt yoktur. Ne zaman yazıldığı tam olarak bilinmemekle beraber şeyhlerinin isimlerine bakıldığında, rihlelerinden sonra yazıldığı kanaatini uyandırmaktadır. Eser yazıldığı zamandan bu yana bilinmekte ve okunmaktadır. Tesiri oldukça yüksek olmuştur. Çok farklı eserlerde ondan nakiller yapılmıştır. Özellikle adı, derleme dönemi rivayet tefsirlerinde sıkça geçtiği görülmektedir.

Kitâbü'l-Azame, Yüce Allah'ın azamet ve kudretinin belgelerini göstermek amacıyla Ehl-i sünnet'in yöntemleri doğrultusunda yazılmış bir eserdir. İkinci bâb hariç tutulursa diğer tüm bilgiler isnatlarla verilmiştir. Bilgilerin kaynağı merfu, mevkuf, maktu ve halk tarafından sevilen büyük zatların sözlerine dayanır. Yüce Allah'ın zat, sıfat ve esmâsını Ehl-i hadîs yaklaşım ile ele alınması daha çok akâid eserleri arasında zikredilmesine sebep olmuştur. Eser, Ehl-i hadîs karşıtları olan Cehmiyye, Müevvile, Müşebbihe, Muattıla gibi fırkalara karşı bir cevap niteliği taşımaktadır.

Kitâbü'l-Azame belli konuda yazılan hadis kitaplarından. Eserde ele alınan ana tema; Allah'ın azamet ve kudretinin örneklerinin sunulması ve buradan hareketle Ehl-i hadîs anlayışı ile Müslümanlarda marifetullah bilincinin yerleşmesini sağlamaktır. Bu bilincin yeşermesi ve gelişiminde en önemli âmil tefekkürdür. Ancak ne var ki rivayetlerden önmlü bir kısmı akla, müşâdeye, bilime, tarihî vakıalara, sahih hadislerle aykırı düştüğünden marifetullah bilincinin yerleşmesini sağlamada ne kadar başarılı olacağı açık değildir. Rivayetlerin İslâm'ın genel prensipleri göz önünde tutularak dikkatle okunması ve değerlendirilmesi gerekmektedir. Eserde önce tefekkürün önemi, fazileti, şekli ve sınırları üzerinde durulmuştur. Allah'ın zatı üzerinde tefekkür etmenin sakıncası sıklıkla dile getirilmiştir.

Kitâbü'l-Azame 51 alt başlıktan oluşmaktadır. Bir sayıma göre eserde 388 merfu, 236 mevkuf, 679 maktu olmak üzere toplamda 1303 rivayet bulunmaktadır. Açıkça zikredilmese de rivayetlerden bazılarını yazılı kaynaklardan aldığı anlaşılmaktadır.

Ebü's-Şeyh'in *Kitâbü'l-Azame*'deki şeyhlerinin sayısı 160 civarındadır. Hocalarından rivayet naklederken 1160 tahdis, 89 ihbâr, 35 kâle, 9 zekera, 7 revâ rivayet lafzı kullanmış; 3 rivayet alınırken ise herhangi bir rivayet lafzına yer vermemiştir. Çoğunlukla tahdis lafızlarının kullanılması rivayetlerin semâ yoluyla alındığına delalet etmektedir.

Kitâbü'l-Azame rivâyetlerinin *Kütüb-i sitte* konularındaki dağılım oranı %48 ile iman konularından olduğu tespit edilmiştir. Bu netice, rivâyetlerin yarısına yakınının imanla ilgili konular içerdiğini göstermektedir. Eserdeki 221 merfu rivâyetin *Kütüb-i sitte* içinde yer aldığı tespit edilmiştir. Bu da merfu rivâyetlerden yaklaşık %35-40'ına tekabül etmektedir. Rivayetlerin çoğunun çeşitli eserlerde tahrir edildiği görülmüştür. Tahrici yapılamayan rivâyetlerin sayısı 222 kadardır. Teferrüde düşen rivayetlerin sayısı 390 civarındadır. Veriler, rivayetlerin önemli bir kısmının sadece *Kitâbü'l-Azame*'de yer aldığını göstermektedir. Rivayetlerin çoğu, itikad alanında yazılan kitaplardaki rivayetlerle önemli ölçüde benzerlik göstermektedir. Ebû Ca'fer İbn Ebî Şeybe'nin *el-Arş* isimli eserinde zikrettiği 90 rivayetten 33 kadarının *Kitâbü'l-Azame*'deki rivayetlerle benzerlik göstermesi bunun en güzel örneğidir.

İsnadlarda yer alan ravilerin ekserisi sika ravilerden oluşmuştur. Ravilerden bir kısmı zayıf olarak değerlendirilmiştir. Tespitlerimize göre *Kitâbü'l-Azame*'de hadis uydurma ve yalancılıkla itham edilen ravilerin sayısı 90 civarındadır. Bu sebepten Ebü's-Şeyh tesâhülde bulunmakla tenkit edilmiştir.

Kitâbü'l-Azame'de bir-iki rivayetin dışında rivayetlerin sıhhatine dair herhangi bir değerlendirme yapılmamıştır. Ravi değerlendirmelerine de yer verilmemiştir. Sıhhat derecesi bakımından her türlü rivayete rastlamak mümkündür. Tespitlerimize göre sahih rivayetlerin sayısı 215 kadardır. Bu rakam toplam rivayetin yaklaşık %16,5 kadarını teşkil etmektedir. Rivayetlerin mütâbeât ve şevâhidi ile sahîhun li gayrihî derecesine çıkan rivayetler hesaba katıldığında sahih rivayetlerin sayısının daha fazla olacağı muhakkaktır. Genel olarak zayıf rivayetlerin sayısı 1031 kadardır. Rivayetlerin kimisi isnadındaki inkıtâ sebebiyle, kimisi de inkıtâ dışı sebeplerden dolayı zayıf olmuşlardır. Daha vahim olanı yüze yakın rivayetin mevzu olduğuna dair

değerlendirmelerin yapılmasıdır. Uydurma olduğu söylenen rivayetlerin önemli bir kısmı mevzûât kitaplarında zikredilmiştir.

Kitâbü'l-Azame'deki rivayetlerin önemli bir kısmının isrâiliyat kaynaklı olması da eserin tenkit edilmesine neden olmuştur. İsrâiliyat nakletmekle meşhur olan Ka'bû'l-Ahbâr ile Vehb b. Münebbih'in rivayetleri oldukça çoktur. *Kitâbü'l-Azame*'de 120 civarında isrâiliyatın olduğu görülmektedir. Mevzu ve isrâiliyat türü rivayetlerin bir kısmı; Kur'ân-ı Kerîm, sahîh sünnet, akıl, bilim ve tarihî gerçeklere aykırı düşmektedir. Mitolojik rivayetler yer almıştır. İtikadî meselelere zayıf ve uydurma rivayetlerin delil olarak getirilmesi kabul edilir bir yöntem değildir. Ancak bu tür rivayetlerin; Arap dil ve edebiyatının gelişimi, 4. asrın kültür ve insanların bilinç düzeylerinin anlaşılması, evren ve tabiat olaylarına dair tecrübelerin bilinmesi bakımından önemli olduğu da bir gerçektir.

Kitâbü'l-Azame bağlamında Ebü's-Şeyh'in hadisçiliği ile ilgili olarak ulaştığımız bazı sonuçlar ve önerilerimiz şöyledir:

1. Ebü's-Şeyh, İslam âlimlerinin kendisinden övgü ile söz ettiği, hadis rivayeti açısından sika olarak bilinen bir muhaddistir. Birçok alanda râsih ve mâhir olmakla birlikte daha çok muhaddis, müfessir, fakih, tarihçi ve Ehl-i sünnet imamlığı kimliği ile öne çıkmaktadır. Telif ettiği eserler ve eserlerinden yapılan iktibaslar bunu göstermektedir. *Kitâbü'l-Azame* bağlamında yaptığımız bu çalışma onun belli bir yönünü ele alma imkânını vermiştir. Diğer eserleri üzerinden yapılacak çalışmalar Ebü's-Şeyh'in ilmî ve fikrî yönünü daha iyi anlama fırsatı verecektir. Bu bakımdan eserleri üzerinde değişik alanlarda çalışmalar yapılmalıdır.

2. *Kitâbü'l-Azame*'de nakledilen bilgiler İslam kültürü bakımından değerli görülmektedir. İslam öncesi kültürlerin izlerini taşımasından dolayı başka kültürlerin tarihine ışık tutacak bilgiler barındırmaktadır. Eser kültürel antropolojiye dair önemli veriler sunmaktadır. Her ne kadar eser, hadis metodolojisi bakımından zayıf, uydurma, isrâilî rivayetler barındırdığı geerekçesiyle eleştirilse de kültürel veriler bakımından önem arz ettiği kesindir. Bu nedenle Arap edebiyatı ve kültürel değerler açısından eserin incelenmesi gerekli görünmektedir.

3. *Kitâbü'l-Azame* 'nin konusu bakımından benzer isimle yazılan eserlerden apayrı bir öneme sahiptir. Yüce Allah'ın azamet ve kudretine dair sınırlı sayıda eserler yazılmıştır. Yazılanların hiç birisi de *Kitâbü'l-Azame* muhteviyatını taşımamakta ve onun kadar zengin içerik sunmamaktadır. Bu bakımdan eser İslam literatüründe önemli bir yere sahiptir.

4. *Kitâbü'l-Azame* rivayetleri, sıhhat açısından değerlendirildiğinde ihtiyatla yaklaşmak gerektiğini belirtmeliyiz. İsnadlardaki kopukluklar, zayıf ve hadis uydurmakla suçlanan ravilerin varlığı, metinlerdeki nekâret eserdeki birçok rivayetin zayıf ve uydurma olarak değerlendirilmesine sebep olmuştur. Konulara verilen örneklerden bazıları aklın ve fitratın kabul edemeyeceği anlatımlarla doludur. Bu tür rivayetlerin okunmasında ve çeşitli konulara örnek gösterilmesinde ihtiyatlı davranmak gerekmektedir. Bazı rivayetlerin zındıklarca İslâm'ı lekelemek için uydurulduğunu unutmamak gerekir.

5. *Kitâbü'l-Azame*, itikâd alanında yazılmış eserler arasında zikredilmiştir. Ehl-i hadîs'in Allah'ın zat, sıfât ve isimlerine yaklaşımını göstermektedir. Allah'ın zatını tefekkür konusunda nasıl bir edep takınılmalı sorusunun cevabı genişçe verilmiştir. Hicrî 4. asırda Ehl-i sünnet dışı hiziplerin Allah'ın zat, sıfât ve esmâsı konusunda nasıl ifrât ve tefrîte kaydıkları bilinmektedir. İslam âlimleri ve özellikle de Ehl-i hadîs selef-i sâlihîn çizgisinden sapan bu tür fırkalardan rahatsız olmuşlar; onların görüşlerini red, Ehl-i sünnet'in görüşlerini tespit ve teşvik eden eserler kaleme almışlardır. Ebü's-Şeyh de Ehl-i sünnet'i temsil eden bir imam olarak *Kitabü's-Sünne* kaleme almıştır. *Kitâbü'l-Azame* de *Kitabü's-Sünne* gibi akâid kategorisinde yazılmış bir eserdir. Mezhepler tarihi açısından eser üzerinde akademik çalışmaların yapılması önemli görünmektedir.

6. *Kitâbü'l-Azame*'de çok sayıda tefsir rivayetleri nakledilmiştir. Bu rivayetlerin önemli bir kısmı, rivayet tefsirlerinde zikredildiği görülmektedir. Özellikle Süyûtî'nin *ed-Dürri'l-mensûr*'unda *Kitâbü'l-Azame*'den 300 civarında rivayet iktibas edildiği tespit edilmiştir. Bu bakımdan eserde geçen tefsir rivayetleri araştırılmalıdır.

7. *Kitâbü'l-Azame*'deki rivayetlerin önemli bir kısmı İslâmî literatür içinde tahrir edilmiştir. Bu durum, eserdeki rivayetlerin sıhhat derecesini artırması bakımından değerlidir. Ebü's-Şeyh'in teferrüd ettiği rivayetler önem arz etmektedir. Başka hiçbir eserde olmayıp da sadece *Kitâbü'l-Azame*'de yer alan rivayetlerin araştırılması ve değerlendirilmesi hadis ilmine önemli katkılar sunacağı açıktır.

8. Ebü's-Şeyh ilmî birikimini çeşitli eserler ortaya koyarak göstermiştir. O, birçok alanda eserler vücuda getirmiştir. *Kitâbü'l-Emsâl* Arap dili ve edebiyatı; *Tabakâtü'l-muhaddisîn* bölge tarihi, kültürel antropoloji ve hadis ricâli; *el-Avâlî*, *Zikru'l-akrân*, *el-Fevâid* hadis usûlü; *Sevâbü'l-a'mâl*, *Kitâbü't-Tevbîh* ve *t-tenbîh* ahlâk alanlarında incelemeye alınmalı ve üzerlerinde akademik çalışmalar yapılmalıdır.

9. Ebü's-Şeyh, kırâat ve tecvid ilminde de önemli bir yere sahiptir. O kırâat ilmine de itina göstermiş ve kırâatle meşgul olmuştur. O kırâatte âlim ve ravi idi; ismi kurrâ âlimleri arasında zikredilmiştir. Talebelerinden bazılarına kırâat ilmi öğretmiştir. Bu bakımdan Ebü's-Şeyh'in kırâat ilmindeki yerinin de araştırılması önem arz etmektedir.

10. Ebü's-Şeyh'in 700 civarında şeyhi tespit edilmiştir. Bizzat kendisi *Tabakâtü'l-muhaddisîn* adlı eserinde bazı şeyhlerinden söz etmiş, onlardan rivayetlerde bulunmuştur. Bunun yanında çağdaş araştırmacılar tarafından hocalarına dair çalışmalar yapılmıştır. Onun musannef sahibi birçok talebesinin olduğunu hatırlatmak gerekir. Ebü's-Şeyh'in talebelerine ve etkilerine dair çalışmaların yapılması elzem görülmektedir.

Bu çalışmanın, Ebü's-Şeyh'in ve eserlerinin daha iyi anlaşılmasına katkı sunacağını ümit ediyoruz. Rabbimiz! Bizi ve bizden önce inanmış olan kardeşlerimizi bağışla! Kalbimizde müminlere karşı kin bırakma! Rabbimiz! Şüphesiz Sen şefkatlisin, merhametlisin!²⁷⁷⁷

²⁷⁷⁷ Haşr, 59/10.

KAYNAKLAR

- A'zamî, Muhammed Mustafa. *Dirâsât fî'l-hadîsi'n-nebî*. Beyrût: el-Mektebetü'l-İslâmî, 1992.
- Abdullah b. Ahmed b. Hanbel. *es-Sünne*. thk. Ebû Hâcer Muhammed es-Saîd b. Besyûnî Zağlûl. Beyrût: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 4. Basım, 2003.
- Abdullah b. el-Mübârek, Ebû Abdîrrahmân et-Türkî el-Mervezî. *ez-Zühhd ve'r-rekâik*. thk. Habibürrahmân el-A'zamî. Beyrût: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1419.
- Abdülcebbâr Saîd. "Metin Tenkidinde Temel Kriterler", çev. Ahmet Ürkmez. *Çukurova Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi Dergisi* 12/1 (Mart 2012), 215-250.
- Abdülvâsi' Yahyâ Muhammed el-Ma'zibî el-Yümnî. *Ziyâdât ve Müfredât Ebi's-Şeyh alâ Kitâbi'l-Azame ala'l-kitâb ve's-sünne*. Ümmü Durmân: Câmiatü Ümmi Durmân el-İslâmiyye, 2011.
- Aclûnî, İsmail b. Muhammed el-Cerrâhî. *Keşfü'l-hafâ ve müzîlû'l-ilbâs*. thk. Husâmeddîn el-Kudsî. Kâhire: Maktebetü'l-Kudsî, 1351.
- Ağırman, Cemal. "Hadis Kaynaklarını Okuma Yöntemi ve Musanniflerin Dili". *Cumhuriyet Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi Dergisi* 10/2 (Aralık 2006), 55-106.
- Ahahatlı, Erdinç. "Tahdîs". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 39/391-392. İstanbul: TDV Yayınları, 2010.
- Ahmed b. Hanbel. *el-Müsned*. thk. Şuayb el-Arnaût vd. 50 Cilt. Kâhire: Müessesetü'r-Risâle, 1. Basım, 2001.
- Ahmed b. Hanbel. *Kitâbü'z-Zühhd*. Beyrût: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1420.
- Akalın, İsa. "Yahudilik Kültürü Aktarıcısı Ka'bû'l-Ahbâr ve İsrâiliyât". *Hadis Tedkikleri Dergisi* 17/2 (2019), 7-62.
- Akdoğan, Muhammed. "Ebû's-Şeyh'in Hayatı, Hadisçilik Faaliyetleri ve Eserleri". *Karabük Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 2/7, (Eylül 2017), 581-589.
- Akdoğan, Muhammed. *İsfahan'da Hadisçilik*. İstanbul: Gece Akademi, 2019.

- Akpınar, Ömer Faruk. *Rivâyet Asrında İllet: Bezzâr Örneği*. Sakarya: Sakarya Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2018.
- Ali el-Kârî, Nûreddin Ali b. Sultan el-Herevî. *el-Esrâru'l-merfûa fî'l-ahbâri'l-mevdûa*. thk. Muhammed Lütfî es-Sabbâğ. Beyrût: el-Mektebetü'l-İslâmî, 1. Basım, 1986.
- Ali Osman Koçkuzu. “Ahlâku'n-nebî”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 2/19. İstanbul: TDV Yayınları, 1989.
- Ali Rıza Karabulut - Ahmed Turan Karabulut. *Mu'cemü't-târîhi't-türâsi'l-İslâmî fî mektebâti'l-âlem*. Kayseri: Mektebe, 1995.
- Alkhaffaf, Ebrahim. *Dalyan'ın Melhamesi: Tenkitli Metin, Giriş ve Yorum*. İstanbul: Fatih Sultan Mehmet Vakıf Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2017.
- Âlûsî, Şehâbeddîn Mahmûd b. Abdullah el-Hüseynî. *Rûhu'l-meânî fî tefsîri'l-Kur'ânî'l-Azîm ve 's-seb'i'l-mesânî*. thk. Ali Abdülbârî Atıyye. Beyrût: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1. Basım, 1410.
- Âşıkkutlu, Emin. “Ebû Ca'fer İbn Ebî Şeybe”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 19/443-444. İstanbul: TDV Yayınları, 1999.
- Âşıkkutlu, Emin. “Mübhem”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 31/434-436. Ankara: TDV Yayınları, 2020.
- Avcı, Seyit. “Hadisçilere Göre Muhadramlar”. *İslâmî Araştırmalar Dergisi* 18/2 (2005), 159-167.
- Avcı, Seyit. “Tâbîn Neslinin Hadis İlmindeki Yeri”. *Necmettin Erbakan Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi Dergisi* 20/20 (Eylül 2005), 151-172.
- Ay, Yusuf. *Ebü's-Şeyh el-İsfahani'nin Kitâbü'l-Azame'sindeki Rivayetlerin Değerlendirilmesi*. İstanbul: Kitap Dünyası Yayınları, 2022.
- Ayaz, Hacer. “Klasik Hadis Usûlünde Metin Tenkidi Tartışmaları Üzerine Bir Değerlendirme”. *Gümüşhane Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi Dergisi* 10/20 (Temmuz 2021/2), 325-367.
- Aydın, Ali Rıza. “Çocuğun Dinî Şahsiyet Kazanmasında Ailenin Önemi”. *Ondokuz Mayıs Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi Dergisi* 8/8 (Eylül 1996), 211-220.
- Aydınlı, Abdullah. “Ehl-i Hadîs”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 10/507-508. İstanbul: TDV Yayınları, 1994.

- Aydınlı, Abdullah. “İhtisâr”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 21/572-573. İstanbul: TDV Yayınları, 2000.
- Aydınlı, Abdullah. “Merfû”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 29/180-181. Ankara: TDV Yayınları, 2009.
- Aydınlı, Abdullah. “Muallak”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 30/308. Ankara: TDV Yayınları, 2020.
- Aydınlı, Abdullah. *Hadis Istılahları Sözlüğü*. İstanbul: İFAV, 13. Basım 2023.
- Aynî, Bedruddîn Ebû Muhammed Mahmûd b. Mûsâ el-Hanefî. *Umdetü'l-kârî şerhu Sahîhi'l-Buhârî*. Beyrût: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, 1982.
- Azîmâbâdî, Muhammed Eşref b. Emîr b. Ali b. Haydar. *Avnû'l-ma'bûd şerhu Süneni Ebî Dâvûd ve maahû Hâşiyetü İbni'l-Kayyim*. Beyrût: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2. Basım, 1415.
- Babanzâde, Ahmed Naim. *Sahih-i Buhârî Muhtasarı Tecrîd-i Sarîh Tercümesi ve Şerhi*. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 1982.
- Bağcı, H. Musa. *Hadis Tarihi ve Usûlü*. Ankara: Bilimsel Araştırma Yayınları, 2018.
- Bağdadî, İsmail Paşa. *Hediyetü'l-ârifîn esmâü'l-müellifîn ve âsârü'l-musannifîn*. 2 Cilt. Beyrût: Dâru'l-Fikr, 1983.
- Baklî, Ebû Muhammed Sadruddîn Rûzbahân b. Ebî Nasr. *Arâisü'l-beyân fî hakâiki'l-Kur'ân*. thk. Ahmed Ferîd el-Mezîdî. Beyrût: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2008.
- Bardakoğlu, Ali. “Hanefî Mezhebi”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 16/1-21. İstanbul: TDV Yayınları, 1997.
- Bardakoğlu, Ali. *İlmihal*. Ankara: TDV Yayınları, 2003.
- Başaran, Selman. “Assâl”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 3/503. İstanbul: TDV Yayınları, 1991.
- Başaran, Selman. “Hadislerin Lafız ve Mana Olarak Rivayeti Meselesi”. *Uludağ Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi Dergisi* 3/1 (Ocak 1991), 65-76.
- Batuk, Cengiz. “Mit, Tarih ve Gerçeklik Sorunu Üzerine Notlar”. *Milel ve Nihal İnanc, Kültür ve Mitoloji Araştırmaları Dergisi* 6/1 (Nisan 2009), 27.
- Bayrak Tutan, Osman. “Tevâtür Kavramını Kullanan İlimler”. *İlahiyat Araştırmaları Dergisi* 11 (Haziran 2019), 1-32.

- Bedir, Mürteza. “Mütekaddimîn ve Müteahhirîn”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 32/186-188. İstanbul: TDV Yayınları, 2006.
- Begavî, Ebû Muhammed el-Hüseyn b. Mes’ûd. *Meâlimü’t-tenzîl*. thk. Muhammed Abdullah en-Nemir vd. Riyâd: Dâru Taybe, 1991.
- Bekrî, Ebû Ubeyd Abdullah b. Abdulazîz b. Muhammed el-Endelûsî. *Mu’cemü müsta’ceme min esmâi’l-bilâd ve’l-mevâzi*. 4 Cilt. Beyrût: Alemü’l-Kütüb, 1403.
- Beyhakî, Ebû Bekr Ahmed b. el-Hüseyn. *el-Câmi li şuabi’l-îmân*. thk. Muhtâr Ahmed. Riyâd: Mektebetü’r-Rüşd, 1. Basım, 2003.
- Beyhakî, Ebû Bekr Ahmed b. el-Hüseyn. *el-Esmâ ve’s-sıfât*. thk. Mukbil b. Hâdî el-Vâdiî. Cidde: Mektebetü’s-Sevâdî, 1. Basım, 1993.
- Beyhakî. Ebû Bekr Ahmed b. el-Hüseyn. *Delâilü’n-nübüvve*. thk. Abdülmu’tî Kal’acî. 7 Cilt. Beyrût: Dâru’l-Kütübî’l-İlmiyye, 2008.
- Bezzâr, Ebû Bekr Ahmed b. Amr. *el-Müsned*. thk. Âdil b. Sa’d vd. Medîne: Mektebetü’l-Ulûm ve’l-Hikem, 1. Basım, 2009.
- Bilgen, Osman. *Muhadramların Hadis İlmindeki Yeri*. Sakarya: Sakarya Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 1998.
- Bilmen, Ömer Nasuhi. *Büyük Tefsir Tarihi*. İstanbul: Bilmen Yayınevi, 1973.
- Birişik, Abdülhamit. “İsrâiliyat”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 23/195-199. İstanbul: TDV Yayınları, 2001.
- Bozkurt, Nebi. “Ûc b. Unuk”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 43/34-35. İstanbul: TDV Yayınları, 2012.
- Brockelmann, Carl. *Târîhu’l-edebi’l-Arabî*. çev. Abdulhalim en-Neccâr. Kâhire: Dâru’l-Meârif, 3. Basım, 1959.
- Buhârî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâîl. *el-Câmius-sahîh*. Dımaşk: Dâru İbn Kesîr, 1. Basım, 2002.
- Buhârî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâîl. *el-Edebü’l-müfred*. thk. Semîr b. Emîn ez-Züheyri. Riyâd: Mektebetü’l-Meârif, 1. Basım, 1998.
- Buhârî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâîl. *et-Târîhu’l-kebîr*. thk. Muhammed Abümuîd. Haydarâbâd: Dâiretü’l-Meârifî’l-Osmânî, 1941.

- Cebeci, Lütfullah. “İsrâfîl”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 23/180-181. İstanbul: TDV Yayınları, 2001.
- Cebeci, Lütfullah. “Mikâil”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 30/45-46. Ankara: TDV Yayınları, 2020.
- Cebecioğlu, Ethem. “İbnü’l-A’râbî, Ebû Saîd”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 20/493. İstanbul: TDV Yayınları, 1999.
- Cemâleddîn el-Kâsımî, Muhammed b. Muhammed b. Saîd ed-Dımaşkî. *Kavâidü’t-tahdîs*. Beyrût: Dâru İhyâi’s-Sünneti’n-Nebeviyye, 1979.
- Çağrııcı, Mustafa. “Fitne”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 13/156-159. İstanbul: TDV Yayınları, 1996.
- Çakan, İ. Lütfî. “Abdullah b. Abbâs”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 1/76-79. İstanbul: TDV Yayınları, 1988.
- Çakan, İ. Lütfî. *Ana Hatlarıyla Hadis*. İstanbul: Ensar Yayınları, 14. Basım, 2014.
- Çakan, İ. Lütfî. *Hadis Edebiyatı*. İstanbul: İFAV Yayınları, 15. Basım, 2014.
- Çakan, İ. Lütfî. *Hadis Usûlü*. İstanbul: İFAV Yayınları, 2006.
- Çakın, Kamil. “Ebû Saîd ed-Dârimî’nin Allah’ın Sıfatları ile İlgili Bazı Görüşleri”. *Dini Araştırmalar* 3/8, (Eylül-Aralık 2000), 49-50.
- Çelebi, İlyas. “Kitâbü’s-Sünne”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 26/115-116. Ankara: TDV Yayınları, 2002.
- Çelebi, İlyas. “Sâhib b. Abbâd”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 35/512-515. İstanbul: TDV Yayınları, 2008.
- Çelik, Abdullah. “Mutekaddimûn Hadisçilere Göre Muan’an ve Muen’en Hadisin Değeri”. *Abant İzzet Baysal Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi Dergisi* 5/10 (Güz 2017), 111-125.
- Çelik, Ali. “Tarih Yazıcılığında İsnadın Kullanılışı Ya Da Rivayetçi Metod”. *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi* 3/3 (Haziran 2003), 15.
- Çetin, Abdurrahman. “Ezân”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 12/36-38. İstanbul: TDV Yayınları, 1995.

- Çiçek, Fehmi. “Cumhuriyet Dönemi Hadis Usûlü Çalışmalarına Farklı Bir Bakış: el-Manzûmetü’l-Fehmiyye”. *Recap Tayyip Erdoğan Üniversitesi, Sosyal Bilimler Dergisi* 6/11 (2020), 145-198.
- Da’cânî, Talâl b. Süûd b. Muhammed. *Mevâridü İbn Asâkir fî târîhi Dımaşk*. 3 Cilt. el-Medinetü’l-Münevvere: el-Câmiatü’l-İslâmiyye, 1. Basım, 1425/2004.
- Dâvûdî, Şemsüddîn Muhammed b. Ali b. Ahmed. *Tabakâtü’l-müfessirîn*. thk. Ali Muhammed Ömer. Beyrût: Dâru’l-Kütübi’l-İlmiyye, 1. Basım, 1983.
- Demir, Mahmut. “Vehb b. Münebbih”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 42/605-610. İstanbul: TDV Yayınları, 2012.
- Demir, Mahmut. “Zayıf”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 44/157-160. İstanbul: TDV Yayınları, 2013.
- Demirci, Kürşat. “Kafdağı”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 24/144-145. İstanbul: TDV Yayınları, 2001.
- Dilmen, Ömer. “Mevlana’nın Mesnevi’sinde Köpek Metaforu”. *Türk Akademik Araştırmalar Dergisi* 5/4 (2020), 507- 535.
- Dinçoğlu, Mehmet. “Rivayet Dönemi Hadis Kitaplarının Farklı Metotlarla İncelenmesine Dair Mülâhazalar ve Buna Yönelik Bir Usûl Denemesi”. *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi* 8/40 (2015), 840-856.
- Divani, Muhammed. “Hadis İlminde Sülâsiyyât Literatürü”. *İlahiyat Araştırmaları Dergisi* 15 (Haziran 2021), 113-144.
- Durmuş, İsmail. “Mukaddime”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 31/115-117. İstanbul: TDV Yayınları, 2006.
- Düserî, Ebû Süleymân Câsim b. Süleymân el-Füveyd. *er-Ravdu’l-bessâm bi tertîbi ve tahrîci fevâidi Temmâm*. Beyrût: Dâru’l-Beşâiri’l-İslâmiyye, 1. Basım, 1987.
- Düzenli, Metin. *Hadislerde Gizli Kusurlar: İllet ve Şâz*. İstanbul: İSAM, 2016.
- Ebû Dâvûd, Süleymân b. el-Eş’as es-Sicistânî. *es-Sünen*. thk. Şuayb el-Arnavut. Beyrût: Dâru’r-Risâleti’l-Âlemiyye, 1430.
- Ebû Dâvûd, Süleymân b. el-Eş’as es-Sicistânî. *ez-Zühed*. thk. Ebû Temîm Yâsir b. İbrahîm. Hulvân: Dâru’l-Mişkât, 1. Basım, 1993.
- Ebû Hanîfe, Nu’mân b. Sâbit el-Kûfî. *el-Âlim ve’l-müteallim*. İstanbul: 1981.

- Ebû Hanîfe, Nu'mân b. Sâbit el-Kûfî. *el-Fıkhü'l-ekber*. Haydarâbât: Dâiretü'l-Meârifî'n-Nizâmiyye, 1342/1923.
- Ebû Mansûr el-Bağdâdî, Abdülkâhir b. Tâhir b. Muhammed et-Temîmî. *el-Fark beyne'l-firâk ve beyânü'l-firkati'n-nâciyeti minhüm*. thk. Muhammed Osmân el-Huşî. Kâhire: Mektebetü İbn Sînâ.
- Ebû Muâz, Târik b. Avazullah b. Muhammed. *Şerhu'l-Manzûmeti'l-Beykûniyye fî ilmi'l-mustalihi'l-hadîs*. Riyâd: Dâru'l-Muğnî, 1. Basım, 2009.
- Ebû Nuaym, Ahmed b. Abdullah el-İsfahânî. *Hilyetü'l-evliyâ ve tabakâtü'l-asfiyâ*. 10 Cilt. Beyrût: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1. Basım, 1988.
- Ebû Nuaym, Ahmed b. Abdullah el-İsfahânî. *Târîhi Asbahân*. thk. Seyyid Kisrevî Hasan. Beyrût: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1. Basım, 1990.
- Ebû Saîd ed-Dârimî, Osmân b. Saîd. *en-Nakdu ale'l-Merîsî el-Cehmî*. thk. Ebû Âsım eş-Şevâmî el-Eserî. Kâhire: el-Mektebetü'l-İslâmî, 1. Basım, 2012.
- Ebû Saîd ed-Dârimî, Osmân b. Saîd. *er-Redd ale'l-cehmiyye*. thk. Züheyr eş-Şâvîş. Beyrût: el-Mektebetü'l-İslâmî, 4. Basım, 1982.
- Ebû Şehbe, Muhammed b. Muhammed. *el-Vasît fî ulûmi mustalihi'l-hadîs*. Beyrût: Âlemü'l-Marife, 1. Basım, 1983.
- Ebû Tâlib el-Mekkî, Muhammed b. Ali. *Kûtü'l-kulûb*. thk. Âsım İbrahim el-Keyâlî. Beyrût: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1. Basım, 2005.
- Ebû Ubeyde Meşhûr b. Hasen b. Selmân - Ebû Huzeyfe Râid b. Sabrî. *Mu'cemü'l-musannefâti'l-vâride fî Fethu'l-bârî*. Riyâd: Dâru'l-Hicre, 1. Basım, 1991.
- Ebû Ya'lâ el-Mevsîlî, Ahmed b. Ali b. el-Müsennâ et-Temîmî. *Müsnedü Ebî Ya'lâ*. thk. Hüseyin Selîm Esed. 13 Cilt. Dımaşk: Dâru'l-Me'mûn, 1. Basım, 1984.
- Ebû'l-Ferc İbnü'l-Kayyım, Abdurrahmân b. Alî b. Muhammed el-Cevzî. *Nüzhetü'l-uyûn en-nevâzır fî ilmi'l-vücûh ve'n-nezâir*. thk. Muhammed Abdülkerîm Kâzım er-Râdî. Beyrût: Müessesetü'r-Risâle, 1. Basım, 1984.
- Ebû'l-Hasen el-Eş'arî, Ali b. İsmâîl. *Makâlâtü'l-İslâmiyyîn ve ihtilâfî'l-müsallîn*. thk. Muhammed Muhyiddîn Abdülhamîd. Beyrût: el-Mektebetü'l-Asriyye, 1990.
- Ebû's-Şeyh, Ebû Muhammed Abdullah b. Muhammed b. Ca'fer b. Hayyân el-Ensârî el-İsfahânî. *Ahlâku'n-nebî ve âdâbüh*. thk. Sâlih b. Muhammed el-Veneyyân. Riyâd: Dâru'l-Müslim, 1. Basım, 1998.

- Ebü's-Şeyh, Ebû Muhammed Abdullah b. Muhammed b. Ca'fer b. Hayyân el-Ensârî el-İsfahânî. *et-Tevbîh ve't-tenbîh*. thk. Ebü'l-Eşbâl ez-Züheylî vd. Cîze: Mektebetü'l-Cevhere, 1. Basım, 1048.
- Ebü's-Şeyh, Ebû Muhammed Abdullah b. Muhammed b. Ca'fer b. Hayyân el-Ensârî el-İsfahânî. *Kitâbü'l-Azame*. thk. Rıdallah b. Muhammed b. İdris el-Mübârekfûrî. Riyâd: Dâru'l-Âsime, 1988.
- Ebü's-Şeyh, Ebû Muhammed Abdullah b. Muhammed b. Ca'fer b. Hayyân el-Ensârî el-İsfahânî. *el-Avâlî*. thk. Mis'ad Abdülhamîd Muhammed es-Su'dânî. Beyrût: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1. Basım, 1996.
- Ebü's-Şeyh, Ebû Muhammed Abdullah b. Muhammed b. Ca'fer b. Hayyân el-Ensârî el-İsfahânî. *el-Fevâid*. thk. Ali b. Hasan b. Ali b. Abdülhamîd el-Halebî el-Eserî. Riyâd: Dâru's-Sumay'î, 1. Basım, 1992.
- Ebü's-Şeyh, Ebû Muhammed Abdullah b. Muhammed b. Ca'fer b. Hayyân el-Ensârî el-İsfahânî. *Hikâyât an Ebi's-Şeyh el-İsfahânî*. Cevâmiu'l-Kelim, 1. Basım, 2004.
- Ebü's-Şeyh, Ebû Muhammed Abdullah b. Muhammed b. Ca'fer b. Hayyân el-Ensârî el-İsfahânî. *Hiz. Peygamber'in Edeb ve Ahlakı*. çev. Naim Erdoğan. İstanbul: İz Yayıncılık, 2014.
- Ebü's-Şeyh, Ebû Muhammed Abdullah b. Muhammed b. Ca'fer b. Hayyân el-Ensârî el-İsfahânî. *Kitâbü'l-Azame*. thk. Muhammed Fâris. Beyrût: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1994.
- Ebü's-Şeyh, Ebû Muhammed Abdullah b. Muhammed b. Ca'fer b. Hayyân el-Ensârî el-İsfahânî. *Tabakâtü'l-muhaddisîn bi Esbahân ve'l-vâridîne ileyhâ*. thk. Abdulgafûr Abdülhak el-Hüseyn el-Belûşî. Beyrût: Müessesetü'r-Risâle, 1992.
- Ebü's-Şeyh, Ebû Muhammed Abdullah b. Muhammed b. Ca'fer b. Hayyân el-Ensârî el-İsfahânî. *Zikru'l-akrân ve rivâyâtühüm an ba'dihim ba'dan*. thk. Mes'ad Abdülhumeyd Muhammed es-Sa'dânî. Beyrût: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1. Basım, 1996.
- Ebü's-Şeyh, Ebû Muhammed Abdullah b. Muhammed b. Ca'fer b. Hayyân el-Ensârî el-İsfahânî. *Cüz' fîhi ehâdisü Ebi'z-Zübeyr an gayri Câbir*. thk. Bedr b. Abdullah el-Bedr. Riyâd: Mektebetü'Rüşd, 1. Basım, 1996.
- Ebü's-Şeyh, Ebû Muhammed Abdullah b. Muhammed b. Ca'fer b. Hayyân el-Ensârî el-İsfahânî. *Meclis min hadîsi Ebi's-Şeyh b. Hayyân el-İsfahânî ve gayruh*. Câmiu'l-Kütübi'l-İslâmiyye.

- Efendioğlu, Mehmed. “Maktu”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 27/457-458. İstanbul: TDV Yayınları, 2003.
- Efendioğlu, Mehmet. “Metruk”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 29/415-416. Ankara: TDV Yayınları, 2004.
- Efendioğlu, Mehmet. “Mu’dal”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 30/354-355. Ankara: TDV Yayınları, 2020.
- Efendioğlu, Mehmet. “Muallal”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 30/310-311. Ankara: TDV Yayınları, 2020.
- Efendioğlu, Mehmet. “Muhadramûn”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 30/393-394. Ankara: TDV Yayınları, 2020.
- Efendioğlu, Mehmet. “Munkatı”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 32/12-13. İstanbul: TDV Yayınları, 2006.
- Efendioğlu, Mehmet. “Musahhaf”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 31/229. Ankara: TDV Yayınları, 2020.
- Efendioğlu, Mehmet. “Müdrec”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 31/472-473. Ankara: TDV Yayınları, 2020.
- Efendioğlu, Mehmet. “Müfredât”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 31/502-503. Ankara: TDV Yayınları, 2002.
- Efendioğlu, Mehmet. “Münker”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 32/13-14. İstanbul: TDV Yayınları, 2006.
- Efendioğlu, Mehmet. “Râvi”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 34/472. İstanbul: TDV Yayınları, 2007.
- Efendioğlu, Mehmet. “Rivayet”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 35/135-137. İstanbul: TDV Yayınları, 2008.
- Efendioğlu, Mehmet. “Sahâbe”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 35/491-500. İstanbul: TDV Yayınları, 2008.
- Efendioğlu, Mehmet. “Sahih”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 35/523-525. İstanbul: TDV Yayınları, 2008.
- Efendioğlu, Mehmet. “Taktî”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 39/483-484. Ankara: TDV Yayınları, 2010.

- Ekrem Ziyâ el-Umerî. *Buhûs fî târîhi's-sünneti'l-müşerrefe*. el-Medinetü'l-Münevvere: Mektebetü'l-Ulûm ve'l-Hikem, 1985.
- Ekrem Ziyâ el-Umerî. *Mevâridü'l-Hatîb el-Bağdâdî*. Riyâd: Dâru Taybe, 2. Basım, 1985.
- Elbânî, Muhammed Nâsiruddîn. *Sahîhu't-Terğîb ve't-terhîb*. Riyâd: Mektebetü'l-Meârif, 1. Basım, 2000.
- Elbânî, Muhammed Nâsiruddîn. *İrvâü'l-galîl fî tahrîci ehâdîsi Menâri's-sebîl*. Beyrût: el-Mektebetü'l-İslâmî, 2. Basım, 1985.
- Elbânî, Muhammed Nâsiruddîn. *Silsiletü'l-ehâdîsi's-sahîha ve şey'ün min fıkhihâ ve fevâidihâ*. 7 Cilt. Riyâd: Mektebetü'l-Meârif, 1. Basım, 2002.
- Elbânî, Muhammed Nâsiruddîn. *Silsiletü'l-ehâdîsi'z-daîfe ve'l-mevdûa ve eseruha's-seyyi fî'l-ümme*. Riyâd: Mektebetü'l-Meârif, 1992.
- Emîr es-San'ânî, Muhammed b. İsmâîl. *et-Tenvîr şerhu'l-Câmî's-Sağîr*. thk. Muhammed İsmâîl Muhammed İshâk. Riyâd: Dâru's-Selâm, 1. Basım, 2011.
- Emîr es-San'ânî, Muhammed b. İsmâîl. *Tavzîhu'l-efkâr*. thk. Muhammed Muhyiddîn Abdülhamîd. Kâhire: 1366.
- Enbârî, Ebû Bekr Muhammed b. Kâsım. *el-Ezdâd*. thk. Muhammed Ebü'l-Fadl İbrahîm. Beyrût: el-Mektebetü'l-Asriyye, 1987.
- Eren, Mehmet. "Hadis İlminde Ricâl Bilgisi ve İlk Kaynakları". *Dini Araştırmalar Dergisi* 2/6 (Haziran 2000), 133-162.
- Erhat, Azra. *Mitoloji Sözlüğü*. İstanbul: Remzi Kitapevi, 1993.
- Eroğlu, Muhammed - Çakan, İ. Lütfü. "Abdullah b. Abbâs". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 1/76-79. İstanbul: TDV Yayınları, 1988.
- Erul, Bünyamin. "Tedlis". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 40/262-264. İstanbul: TDV Yayınları, 2011.
- Fayda, Musatafa. "Taberî, Muhammed b. Cerîr". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 39/314-318. İstanbul: TDV Yayınları, 2010.
- Fesevî, Ebû Yûsuf Ya'kûb b. Süfyân. *el-Ma'rife ve't-târîh*. thk. Ekrem Ziyâ el-Umerî. 3 Cilt. Bağdat: Mektebetü İrşâd, 1974.

- Gazzâlî, Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed et-Tûsî. *İhyâu ulûmi'd-dîn*. 4 Cilt. Beyrût: Dâru'l-Marife, 1992.
- Gazzâlî, Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed et-Tûsî. *Mişkâtü'l-envâr*. thk. Ebû'l-Alâ el-Afîfî. Kahire: el-Mektebetü'l-Arabiyye, 1. Basım, 1963.
- Gazzâlî, Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed et-Tûsî. *Tehâfütü'l-felâsefe*. thk. Süleymân Dünyâ. Kahire: Dâru'l-Meârif, 6. Basım, 1972.
- Genç, Mustafa. "Rivayette Şek Meselesi, Sebepleri ve Muhaddislerin Şekki Giderme Yöntemleri". *Marmara Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi Dergisi* 59 (Aralık 2020), 1-29.
- Güler, Cüneyt. "Su Döngüsü". *Bilim ve Ütopya Dergisi* 205 (Temmuz 2011), 75-76.
- Güloğlu, Nazife Vildan. "Tefsir Geleneğinin Gökke ve Yerin İtaati ve Tesbihi Yorumu Üzerine Bir Değerlendirme". *Tefsir Araştırmaları Dergisi* 5/2 (Ekim 2021), 941-964.
- Günay, Hacı Mehmet. "Şüphe". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 39/263-265. İstanbul: TDV Yayınları, 2010.
- Güner, Ahmet. "Büveyhiler Dönemi ve Çok Sesslilik". *Dokuz Eylül Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi Dergisi* 5/12 (İzmir 1999), 47-72.
- Güner, Ahmet. "Şii Yüzyılında Yahut Büveyhiler Devrinde Bağdat'tan Bazı Yansımalar". *İslâm Medeniyetinde Bağdat*. ed. İsmail Sefa Üstün. 152-154. İstanbul: M.Ü. İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 1. Basım, 2011.
- Hacak, Hasan. "Zimmet". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 44/424. İstanbul: TDV Yayınları, 2013.
- Hâkim en-Nisâbü'rî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Abdillâh. *el-Müstedrek ale's-Sahîhayn*. thk, Mustafa Abdülkâdir Atâ. 4 Cilt. Beyrût: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1. Basım, 1990.
- Hâkim en-Nisâbü'rî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Abdillâh. *Ma'rîfetü ulûmi'l-hadîs*. thk. Seyyid Muazzam Hüseyin. Beyrût: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 2. Basım, 1977.
- Hâkim en-Nisâbü'rî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Abdillâh. *Süâlâtü Mes'ûd b. Ali eş-Şiczi*. thk, Muvaffak b. Abdillâh Abdülkâdir. Beyrût: Dâru'l-Ğarbi'l-İslâmî, 1. Basım, 1988.

- Halîlî, Ebû Ya'lâ el-Halîl b. Abdillâh el-Kazvînî. *el-İrşâd fî marifeti ulemâi'l-hadîs*. thk. Muhammed Saîd b. Ömer. Riyâd: Mektebetü'r-Rüşd, 1. Basım, 1989.
- Hannâd b. es-Serî et-Teymî. *ez-Zühed*. thk. Abdurrahmân b. Abdülcebbâr. Küveyt: Dâru'l-Hulefâ, 1. Basım, 1985.
- Hansu, Hüseyin. "Fuad Sezgin'in Modern Dönem Hadis Tartışmalarına Katkısı: Yazılı Rivayet Teorisi ve Etkileri". *Hadis ve Siyer Araştırmaları* 5/1 (2019), 267-282.
- Harman, Ömer Faruk. "Dânyâl". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 8/480-481. İstanbul: TDV Yayınları, 1993.
- Harman, Ömer Faruk. "İsrail". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 23/194. İstanbul: TDV Yayınları, 2023.
- Hatîb el-Bağdâdî, Ebû Bekr Ahmed b. Ali. *el-Câmi' li ahlâki'r-râvî*. thk. Mahmûd et-Tahhân. Riyâd: Mektebetü'l-Meârif, 1444.
- Hatîb el-Bağdâdî, Ebû Bekr Ahmed b. Ali. *el-Fakîh ve'l-mütefekkih*. thk. Ebû Abdurrahmân Âdil b. Yûsuf el-Azâzî. Riyâd: Dâru İbni'l-Cevzî, 1. Basım, 1996.
- Hatîb el-Bağdâdî, Ebû Bekr Ahmed b. Ali. *er-Rihle fî talebi'l-hadîs*. thk. Nureddîn İtr. Bayrût: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1. Basım, 1975.
- Hatîb el-Bağdâdî, Ebû Bekr Ahmed b. Ali. *Kitâbü Telhîsi'l-müteşâbih fî'r-resm*. thk. Sükeyne eş-Şahhâbî. 2 Cilt. Dımaşk: Talâs, 1. Basım, 1985.
- Hatîb el-Bağdâdî, Ebû Bekr Ahmed b. Ali. *Kitâbü'l-Kifâye fî ilmi'r-rivâye*. nşr. Ebû Abdillâh es-Surkî. Medîne: el-Mektebetü'l-İlmiyye, 1350.
- Hatîb el-Bağdâdî, Ebû Bekr Ahmed b. Ali. *Târîhu Bağdâd*. thk. Beşşâr Avvâd Marûf. 17 Cilt. Beyrût: Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, 1. Basım, 2001.
- Hatîb, Abdülkerîm. *Allah zâten ve mevdûan*. Beyrût: Dâru'l-Marife, 1975.
- Hatipoğlu, İbrahim. "İbn Ebi'd-Dünyâ". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 19/457-462. İstanbul: TDV Yayınları, 1999.
- Hatipoğlu, İbrahim. "İsrâiliyat". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 23/195-199. İstanbul: TDV Yayınları, 2001.
- Hatipoğlu, İbrahim. "Muammerûn". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 30/323. Ankara: TDV Yayınları, 2020.

Hatipoğlu, İbrahim. "Rihle". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 35/106-108. İstanbul: TDV Yayınları, 2008.

Hattâbî, Ebû Süleymân Muhammed b. Muhammed. *A'lâmü'l-hadîs*. thk. Muhammed b. Sa'd Âl-i Suâd. Mekke: Câmîatü Ümmü'l-Kurâ, 1. Basım, 1988.

Herevî, Ebû Mansûr Muhammed b. Ahmed b. Ezher. *Tehzîbü'l-lüga*. 12 Cilt. Beyrût: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 2004.

Herevî, Ebû'l-Fadl Ubeydullah b. Abdullah el-Herevî. *el-Mu'cem fî müştebehi esâmi'l-muhaddisîn*. thk. Nazar Muhammed el-Fâryâbî. Riyâd: Mektebetü'r-Rüşd, 1. Basım, 1990.

Heytemî, Ahmed b. Muhammed b. Ali el-Ensârî. *es-Savâiku'l-muhrika alâ ehli'r-rafd ve'd-dalâl ve'z-zindika*. thk. Abdurrahmân b. Abdullah et-Türkî vd. Beyrût: Müessesetü'r-Risâle, 1. Basım, 1997.

Himyerî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Abdullah Abdilmün'im es-Sanhâcî. *er-Ravdü'l-mi'târ fî haberi'l-aktâr*. thk. İhsan Abbâs. Beyrût: 2. Basım, 1980.

Hindî, Alâeddîn Ali el-Muttekî b. Husâmeddîn el-Hindî. *Kenzü'l-ummâl fî süneni'l-akvâl ve'l-ef'âl*. thk. Bekrî Hayyânî. Beyrût: Müessesetü'r-Risâle, 5. Basım, 1985.

Hüccetî, Sâdık. *Târîh, Ferheng ve Temeddun-i İran der Asr-ı Âl-i Bûveyh*. İntişârât-i Bungâh-i Tercüme ve Neşr-i Kitâb-i Pârsî. Tahran: 1393.

<http://hadith.İslâm-db.com/narrators/58265> (Erişim 17 Temmuz 2023).

<http://hadith.İslâm-db.com/narrators/61152/> (Erişim 17 Temmuz 2023).

<http://search.mandumah.com/Record/793377> (Erişim 15 Temmuz 2023).

<http://yazmalar.gov.tr/basit-arama?q=Azame> (Erişim 23 Ağustos 2022).

<http://yazmalar.gov.tr/eser/es-semsiye-f%C3%AEl-hisab/18979> (Erişim 22 Mart 2022).

<https://alkindi.ideo-cairo.org/manifestation/3735> (Erişim 22 Ağustos 2022).

<https://al-maktaba.org/book/31615/12994#p1> (Erişim 19 Ağustos 2022).

https://amroero.blogspot.com/2018/12/blog-post_266.html (Erişim 23 Ağustos 2022).

<https://bilimgenc.tubitak.gov.tr/makale/dogal-incinasil-olusur> (Erişim 20 Ağustos 2022).

<https://dorar.net/fake-hadith/266> (Erişim 14 Temmuz 2022).

<https://ketabonline.com/ar/books/16143/read?part=1&page=1&index=2474357> (Erişim 17 Temmuz 2023).

<https://ketabonline.com/ar/books/54836/read?part=1&page=3&index=4088348> (Erişim 14 Temmuz 2023).

<https://shamela.org/pdf/e1684e591be16246a0ef899b53ee2057> (Erişim 15 Eylül 2021).

<https://shamela.ws/author/265> (Erişim 13 Eylül 2021).

<https://shamela.ws/book/13108> (Erişim 17 Ağustos 2022).

<https://shamela.ws/book/29724/8#p1>; <https://lib.efatwa.ir/43041/1/2> (Erişim 13 Eylül 2021).

<https://vb.tafsir.net/forum> (Erişim 25 Nisan 2022).

<https://www.almaany.com/ar/dict/ar-ar> (Erişim 23 Ağustos 2023).

<https://www.cografya.gen.tr/egitim/fiziki/yerin-ic-yapisi.htm> (Erişim 21 Ağustos 2023).

<https://www.facebook.com/alhekma2016/posts/544860795610606/> (Erişim 21 Ağustos 2023).

<https://www.luggat.com/%C5%9F%C3%BCunat/1/1> (Erişim 23 Ağustos 2023).

<https://www.siyerinebi.com/tr/abdullah-b-amr-b> (Erişim 01 Ağustos 2023).

<https://www.turna.com/blog/isfahan-en-guzel-yerler> (Erişim 03 Temmuz 2021).

<https://yedikita.com.tr/nisf-i-cihan-isfahan/> (Erişim 31 Temmuz 2021).

Irâkî, Ebü'l-Fadl Zeynüddîn Abdurrahîm b. el-Hüseyn. *Şerhu't-Tebşire ve't-tezkire*. nşr. Abdülletîf el-Humeym vd. 2 Cilt. Beyrût: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1. Basım, 2002.

Irâkî, Ebü'l-Fadl Zeynüddîn Abdürrahîm b. el-Hüseyn. *el-Muğnî an hamli 'l-esfâr fi 'l-esfâr*. Beyrût: Dâru İbn Hazm, 1. Basım, 2005.

Irâkî, Ebü'l-Fadl Zeynüddîn Abdürrahîm b. el-Hüseyn. *Tarhu't-tesrîb fî şerhi't-Takrîb*. Beyrût: Dâru'l-Fikri'l-Arabî.

Irâkî. Ebü'l-Fadl Zeynüddîn Abdürrahîm b. el-Hüseyn. *et-Takyîd ve'l-îzâh şerhu Mukaddîmeti İbni's-Salâh*. thk. Abdurrahmân b. Osmân. el-Medînetü'l-Münevvere: Mektebetü's-Selefiyye, 1. Basım, 1969.

Itr, Nureddîn. *Menhecü'n-nakd fî ulûmi 'l-hadîs*. Şam: Dâru'l-Fikr, 2. Basım, 1979.

İbn Abdilber, Ebû Ömer Yûsuf b. Abdullah en-Nemerî. *Câmiu beyâni 'l-ilm*. Beyrût: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiye.

İbn Abdilhâdî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed ed-Dîmaşkî es-Sâlihî. *Tabakâtü ulemâi 'l-hadîs*. thk. Ekrem el-Bûşî. 4 Cilt. Beyrût: Müessesetü'r-Risâle, 2. Basım, 1996.

İbn Adî, Ebû Ahmed Abdullah b. Adî b. Abdullah el-Cürcânî. *el-Kâmil fî duafâi'r-ricâl*. thk. Yahyâ Muhtâr. Beyrût: Dâru'l-Fikr, 3. Basım, 1988.

İbn Arrâk, Ebü'l-Hasen Nûreddîn Ali b. Muhammed el-Kinânî. *Tenzîhü's-şerîati 'l-merfûa ani 'l-ahbâri's-şenâti 'l-mevdûa*. thk. Abdülvehhâb Abdülletîf Abdullah Muhammed es-Siddîk el-Gumârî. Beyrût: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1. Basım, 1399.

İbn Âşûr, Muhammed Tâhir b. Âşûr. *et-Tahrîr ve't-tenvîr*. Tunus: ed-Dâru'l-Tunusiyye, 1984.

İbn Batta, Ubeydullah b. Muhammed el-Ukberî. *el-İbânetü'l-kübrâ*. thk. Yûsuf b. Abdullah el-Vâbil. Riyâd: Dâru'r-Râye, 2. Basım, 1418.

İbn Ebî Âsım, Ebû Bekr Ahmed b. Amr eş-Şeybânî. *Kitâbü's-Sünne*. thk. Muhammed Nâsıruddîn el-Elbânî. Beyrût: el-Mektebetü'l-İslâmî, 1. Basım, 1400.

İbn Ebî Âsım, Ebû Bekr b. Ebî Âsım. *el-Cihâd*. thk. Musâid b. Süleymân. el-Medinetü'l-Münevvere: Mektebetü'l-Ulûm ve'l-Hikem, 1. Basım, 1409.

İbn Ebî Cumhûr, Şemsüddîn Muhammed b. Ali el-Hacerî. *el-Avâli 'l-leâli 'l-azîziyye fî 'l-ehâdisi 'd-dîniyye*. thk. Müctebâ el-İrâkî. 4 Cilt. Kum: 1985.

İbn Ebî Dâvûd, Abdullah b. Süleymân b. el-Eş'as. *el-Ba's*. thk. Ebû Hâcer Muhammed es-Saîd b. Besyûnî Zağlûl. Beyrût: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1. Basım, 1986.

- İbn Ebî Hâtım, Ebû Muhammed Abdurrahmân b. Ebî Hâtım Muhammed b. İdrîs er-Râzî et-Teymî. *el-Cerh ve't-ta'dîl*. Beyrût: Dâru İhyâi't-Türâsî'l-Arabî, 1. Basım, 1952.
- İbn Ebî Hâtım, Ebû Muhammed Abdurrahmân b. Ebî Hâtım Muhammed b. İdrîs er-Râzî et-Teymî. *Tefsîru'l-Kur'ân*. thk. Es'ad Muhammed et-Tayyib. el-Mektebetü'l-Asriyye.
- İbn Ebî Ömer, Ebû Abdillâh Muhammed b. Yahyâ b. Ebî Ömer el-Adenî el-Derâverdî. *Cüz'ü el-Hasan b. Arafe*. thk. Abdurrahmân b. Abdülcebbâr el-Fireyvâî. Küveyt: Dâru'l-Aksâ, 1. Basım, 1985.
- İbn Ebî Şeybe, Abdullah b. Muhammed b. Ebî Şeybe el-Absî. *el-Musannefî'l-ehâdis ve'l-âsâr*. thk. Kemâl Yûsuf el-Hût. Riyâd: Mektebetü'r-Rüşd, 1. Basım, 1989.
- İbn Ebî Zemîn, Ebû Abdillâh Muhammed b. Abdullah el-Endelûsî. *Usûlü's-sünne*. thk. Abdullah b. Muhammed. el-Medinetü'l-Münevvere: Mektebetü'l-Gurabâi'l-Eseriyye, 1414.
- İbn Ebi'd-Dünyâ, Ebû Bekr Abdullah b. Muhammed el-Kureşî el-Bağdâdî. *el-Matar ve'r-ra'd ve'l-berk*. thk. Târik Muhammed es-Saklû' el-Amûdî. Demmâm: Dâru İbni'l-Cevzî, 1. Basım, 1997.
- İbn Ebi'd-Dünyâ, Ebû Bekr Abdullah b. Muhammed el-Kureşî el-Bağdâdî. *el-Ukûbât*. thk. Muhammed Hayr Ramazan Yûsuf. Beyrût: Dâru İbn Hazm, 1. Basım, 1996.
- İbn Ebi'd-Dünyâ, Ebû Bekr Abdullah b. Muhammed el-Kureşî el-Bağdâdî. *Kitâbü'l-Ferec ba'de's-şidde*. thk. Ebû Huzeyfe Ubeydullah b. Âliye. Mısır: Dâru'r-Reyyân, 1988.
- İbn Ebi'l-Hadîd, Ebû Hâmid Abdülhamîd b. Hibetüllâh ed-Medâinî. *Şerhu Nehci'l-belâğa*. thk. Muhammed Ebû'l-Fadl İbrahîm. 20 Cilt. Kâhire: Dâru İhyâi'l-Kütübi'l-Arabiyye, 1. Basım, 1962.
- İbn Ebi'l-İzz, Ali b. Ali b. Muhammed ed-Dımaşkî. *Şerhu'l-Akîdeti't-Tahâviyye*. thk. Abdullah b. Abdülmuhsin et-Türkî vd. Beyrût: Müessesetü'r-Risâle, 1987.
- İbn Hacer, Ebû'l-Fadl Şahâbüddîn Ahmed b. Ali b. Hacer el-Askalânî. *Nüzhetü'n-nazar fî tavidhi Nühbeti'l-fiker fî mustalihi ehli'l-eser*. thk. Abdullah b. Dayfullah er-Ruhaylî. Riyâd: Matbaatü's-Sefir, 3. Basım, 2021.
- İbn Hacer, Ebû'l-Fadl Şahâbüddîn Ahmed b. Ali b. Hacer el-Askalânî. *Lisânü'l-mîzân*. thk. Abdülfettâh Ebû Gude. Beyrût: Mektebetü'l-Matbûâtî'l-İslâmiyye, 1. Basım, 2002.

- İbn Hacer, Ebü'l-Fadl Şahâbüddîn Ahmed b. Ali b. Hacer el-Askalânî. *Tehzîbü't-tehzîb*. Beyrût: Dâru'l-Fikr, 1. Basım, 1404.
- İbn Hacer, Ebü'l-Fadl Şahâbüddîn Ahmed b. Ali b. Hacer el-Askalânî. *el-İmtâ' bi'l-erbaîn el-mütebâyineti's-semâ*. thk. Ebû Abdillâh Muhammed b. Hasen Muhammed Hasen İsmâîl eş-Şâfi. Beyrût: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1. Basım, 1997.
- İbn Hacer, Ebü'l-Fadl Şahâbüddîn Ahmed b. Ali b. Hacer el-Askalânî. *el-İsâbe fî temyîzi's-sahâbe*. thk. Âdil Ahmed Abdülmevcûd vd. Beyrût: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1415.
- İbn Hacer, Ebü'l-Fadl Şahâbüddîn Ahmed b. Ali b. Hacer el-Askalânî. *el-İsti'dâd li yevmi'l-meâd*. thk. Ömer ed-Dîrâvî Ebû Hacele. Beyrût: Müessesetü'l-Meârif, 1974.
- İbn Hacer, Ebü'l-Fadl Şahâbüddîn Ahmed b. Ali b. Hacer el-Askalânî. *el-Mu'cemü'l-müfehres*. thk. Muhammed Şekûr Mahmûd el-Hâcî Emîr el-Meyâdinî. Beyrût: Müessesetü'r-Risâle, 1. Basım, 1998.
- İbn Hacer, Ebü'l-Fadl Şahâbüddîn Ahmed b. Ali b. Hacer el-Askalânî. *et-Telhîsü't-habîr fî tahrîci ehâdis'r-Râfî'l-kebîr*. nşr. Ebû Âsım Hasen b. Abbâs b. Kutub. 4 Cilt. Müessesetü Kurtuba, 1. Basım, 1995.
- İbn Hacer, Ebü'l-Fadl Şahâbüddîn Ahmed b. Ali b. Hacer el-Askalânî. *Fethu'l-Bâri bi Şerhi Sahîhi'l-Buhârî*. thk. Fuad Abdülbâkî. Beyrût: Dâru'l-Marife, 1379.
- İbn Hacer, Ebü'l-Fadl Şahâbüddîn Ahmed b. Ali b. Hacer el-Askalânî. *Takrîbü't-Tehzîb*. thk. Beşşâr Avvâd. Beyrût: Müessesetü'r-Risâle, 1991.
- İbn Hacer, Ebü'l-Fadl Şahâbüddîn Ahmed b. Ali b. Hacer el-Askalânî. *Zehru'l-firdevs*. thk. İrvân Süfyân. Dubai: Cemiyetü Dâri'l-Birr, 1. Basım, 1918.
- İbn Hacer, Ebü'l-Fadl Şahâbüddîn Ahmed b. Ali el-Askalânî. *Hedyü's-sârî*. thk. Muhibbüddîn el-Hatîb. Beyrût: Dâru'l-Ma'rife, 1959.
- İbn Hallikân, Ebü'l-Abbâs Şemsüddîn Ahmed b. Muhammed el-İrbilî. *Vefeyâtü'l-a'yân ve ebnâü enbâi'z-zamân*. thk. İhsan Abbâs. Beyrût: Dâru Sâdır, 1949,
- İbn Havkal, Ebü'l-Kâsım Muhammed b. Ali el-Nasîbî. *Sûretü'l-ard*. Beyrût. Dâru'l-Mektebeti'l-Hayat, 1996.
- İbn Hazm, Ebû Muhammed Ali b. Ahmed b. Saîd. *el-İhkâm fî usûli'l-ahkâm*. thk. Ahmed Muhammed Şâkir. 8 Cilt. Beyrût: Dâru'l-Âfâki'l-Cedîde, 1. Basım, 1983.

- İbn Hibbân, Ebû Hâtim Muhammed b. Hibbân et-Temîmî el-Büstî. *es-Sikât*. thk. Muhammed Abdülmûîd Hân. 9 Cilt. Haydarâbâd: Dâiretü'l-Meârifî'l-Osmâniyye, 1. Basım, 1973.
- İbn Hibbân, Ebû Hâtim Muhammed b. Hibbân et-Temîmî el-Büstî. *Sahîhu İbn Hibbân*. thk. Muhammed Ali Sönmez vd. 8 Cilt. Beyrût: Dâru İbn Hazm, 1. Basım, 2017.
- İbn Hurdâzbih, Ebü'l-Kâsım Ubeydullah b. Abdillâh b. Hurdâzbih. *Kitâbü'l-Mesâlik ve'l-memâlik*. Beyrût: Dâru Sâdır, 1988.
- İbn Kayyım el-Cevziyye, Ebû Abdillâh Muhammed b. Ebî Bekr ed-Dımaşkî el-Hanbelî. *İctimâu'l-Cüyûşi'l-İslâmiyye alâ hizbi'l-muattile ve'l-cehmiyye*. thk. Zâid b. Ahmed en-Neşîrî. Mekketü'l-Mükerreme: Dâru Âlemi'l-Fevâid, 1. Basım, 1431.
- İbn Kayyım el-Cevziyye, Ebû Abdillâh Muhammed b. Ebî Bekr ed-Dımaşkî el-Hanbelî. *el-Bedâi' fî ulûmi'l-Kur'ân*. thk. Muhammed Yesrî Seyyid. Beyrût: Dâru'l-Ma'rife, 2006.
- İbn Kayyım el-Cevziyye, Ebû Abdillâh Muhammed b. Ebî Bekr ed-Dımaşkî el-Hanbelî. *el-Menâru'l-münîf fî's-sahîh ve'd-daîf*. thk. Abdülfettâh Ebû Gudde. Haleb: el-Matbûâtîl-İslâmiyye, 1. Basım, 1970.
- İbn Kesîr, Ebü'l-Fidâ İmâdüddîn İsmâîl b. Şihâbiddîn Ömer b. Kesîr ed-Dımaşkî. *Tefsîru'l-Kur'âni'l-azîm*. İstanbul: Çağrı Yayınları, 1986.
- İbn Kesîr, Ebü'l-Fidâ İmâdüddîn İsmâîl b. Şihâbiddîn Ömer b. Kesîr ed-Dımaşkî. *el-Bidâye ve'n-nihâye*. thk. Abdullâh b. Abdülmuhsin et-Türkî. Kâhire: Dâru Hicr, 1. Basım, 1997.
- İbn Kuteybe, Ebû Muhammed Abdullâh b. Müslim b. Kuteybe. *Te'vîlü muhtelifi'l-hadîs*. thk. Muhammed Muhyiddin el-Asfer. Beyrût: el-Mektebetü'l-İslâmî, 2. Basım, 1999.
- İbn Mâce, Ebû Abdillâh Muhammed b. Yezîd el-Kazvînî. *es-Sünen*. thk. Beşşâr Avvâd Ma'rûf. 6 Cilt. Beyrût: Dâru'l-Cîl, 1. Basım, 1998.
- İbn Mâkûlâ, Ebû Nasr Ali b. Hibetüllâh b. Ali el-İclî. *İkmâlü'l-Kemâl*. nşr. Abdurrahmân b. Yahyâ el-Muallimî. Haydarâbât: 1962.
- İbn Manzûr, Ebü'l-Fadl Cemâlüddîn Muhammed b. Müktime el-İfrîkî el-Mısrî. *Lisânü'l-Arab*. 15 Cilt. Beyrût: Dâru Sâdır, 3. Basım, 1993.

- İbn Mende, Ebû Abdillâh Muhammed b. İshâk b. Muhammed el-İsfahânî. *el-Fevâid*. thk. Hallâf Mahmûd Abdüssemi'. Beyrût: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1. Basım, 2002.
- İbn Mende, Ebû Abdillâh Muhammed b. İshâk b. Muhammed el-İsfahânî. *er-Red ale'l-cehmiyye*. thk. Ali Muhammed Nâsır el-Fekîhî. el-Medînetü'l-Münevver: el-Mektebetü'l-Gurabâ el-Eseriyye, 3. Basım, 1994.
- İbn Mende, Ebû Abdillâh Muhammed b. İshâk b. Muhammed el-İsfahânî. *el-İmân*. thk. Ali b. Muhammed b. Nâsır el-Fakîhî. Beyrût: Müessesetü'r-Risâle, 2. Basım, 1986.
- İbn Mende, Ebû Abdillâh Muhammed b. İshâk b. Muhammed el-İsfahânî. *et-Tevhîd ve marîfetü esmâillahi ve sıfâtihî ale'l-ittifâk ve't-teferrüd*. thk. Ali b. Muhammed b. Nâsır el-Fakîhî. 3 Cilt. el-Medînetü'l-Münevver: el-Câmiatü'l-İslâmiyye, 1. Basım, 1992.
- İbn Miskeveyh, Ebû Ali Ahmed b. Muhammed b. Ya'kûb b. Miskeveyh. *Tecâribü'l-ümme ve teâkübü'l-himem*. thk. Seyyid Kisrevî Hasen. Beyrût: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1. Basım, 2016.
- İbn Nokta, Ebû Bekr Muînüddîn Muhammed b. Abdilganî el-Bağdâdî. *Tekmiletü'l-ikmâl*. thk. Abdülkayyûm b. Abd. Mekke: Câmiatü Ümmi'l-Kurâ, 1. Basım, 1989.
- İbn Rüste, Ebû Ali Ahmed b. Ömer. *el-A'lâku'n-Nefise*. Leiden: Brill Matbaası, 1892.
- İbn Sa'd, Ebû Abdillâh Muhammed b. Sa'd el-Bağdâdî. *et-Tabakâtü'l-kebîr*. thk. Ali Muhammed Ömer. 11 Cilt. Kâhire: Mektebetü'l-Hancî, 1. Basım, 2001.
- İbn Teymiyye, Ebü'l-Abbâs Ahmed b. Abdilhalîm el-Harrânî. *Beyânü telbîsi'l-cehmiyye*. thk. Râşid b. Hamd et-Tayyâr. el-Medînetü'l-Münevver: 1. Basım, 1426.
- İbn Teymiyye, Ebü'l-Abbâs Ahmed b. Abdilhalîm el-Harrânî. *Der'u teâruzi'l-akli ve'n-nakl*. thk. Muhammed Reşâd Sâlim. Riyâd: Câmiatü'l-İmâm Suûd b. Muhammed el-İslâmiyye, 2. Basım, 1991.
- İbn Teymiyye, Ebü'l-Abbâs Ahmed b. Abdilhalîm el-Harrânî. *el-Mukaddime fi usûli't-tefsîri*. Beyrût: Dâru'l-Mektebeti'l-Hayât, 1980.
- İbn Teymiyye, Ebü'l-Abbâs Ahmed b. Abdilhalîm el-Harrânî. *Mecmûu'l-fetâvâ*. thk. Mustafa Abdülkâdir Atâ. 17 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2000.

- İbn Teymiyye. Ebü'l-Abbâs Ahmed b. Abdilhalîm el-Harrânî. *Minhâcü's-sünne*. thk. Muhammed Reşâd Sâlim. 9 Cilt. Medîne: Câmiatü'l-İmâm Muhammed b. Suûd, 1. Basım, 1986.
- İbnü'l-Cevzî, Ebü'l-Ferec Cemâlüddîn Abdurrahmân b. Ali b. Muhammed el-Cevzî. *Gâyetü'n-nihâye fî tabakâti'l-kurrâ*. Beyrût: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2. Basım, 1400.
- İbnü'l-Cevzî, Ebü'l-Ferec Cemâlüddîn Abdurrahmân b. Ali b. Muhammed el-Cevzî. *el-Muntazam fî tevârîhi'l- mülük ve'l-ümem*. Haydarâbâd: Dâiretü'l-Maarifi'l-Osmaniyye, 1359.
- İbnü'l-Cevzî, Ebü'l-Ferec Cemâlüddîn Abdurrahmân b. Ali b. Muhammed el-Cevzî. *Zâdü'l-mesîr fî ilmi't-tefsîr*. thk. Abdürrezzâk el-Mehdî. 4 Cilt. Beyrût: Dâru'l-Kütübi'l-Arabî, 1. Basım, 1422.
- İbnü'l-Cevzî, Ebü'l-Ferec Cemâlüddîn Abdurrahmân b. Ali b. Muhammed el-Cevzî. *el-Mevzûât*. thk. Abdurrahmân Muhammed Osmân. 3 Cilt. el-Medînetü'l-Münevvere: el-Mektebetü's-Selefiyye, 1. Basım, 1966.
- İbnü'l-Esîr İzzüddîn, Ebü'l-Hasen Ali b. Muhammed b. Muhammed eş-Şeybnî el-Cezerî. *el-Lübâb fî tehzîbi'l-ensâb*. Beyrût: Dâru Sâdır, 1980.
- İbnü'l-Esîr İzzüddîn, Ebü'l-Hasen Ali b. Muhammed b. Muhammed eş-Şeybnî el-Cezerî. *Üsdü'l-gâbe fî marifeti's-sahâbe*. thk. Ali Muhammed Muavvid vd. 8 Cilt. Beyrût: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1994.
- İbnü'l-Esîr İzzüddîn, Ebü'l-Hasen Ali b. Muhammed b. Muhammed eş-Şeybnî el-Cezerî. *el-Kâmil fî't-târih*. thk. Ömer Abdüsselâm Tedmürî. 10 Cilt. Beyrût: Dâru'l-Kitâbi'l-Arabî, 1. Basım, 1997.
- İbnü'l-Esîr Mecdüddîn, Ebü's-Seâdât el-Mübârek b. Muhammed el-Cezerî. *en-Nihâye fî garîbi'l-hadîs ve'l-eser*. thk. Tâhir Ahmed ez-Zârî. 5 Cilt. Beyrût: el-Mektebetü'l-İlmiyye, 1979.
- İbnü'l-Fakîh, Ebû Abdillâh Ahmed b. Muhammed b. İshâk el-Hemedânî. *Kitâbü'l-Büldân*. thk. Yûsuf el-Hâdî. Beyrût: Âlemü'l-Kütüb, 1. Basım, 1996.
- İbnü'l-İbrî, Ebü'l-Ferec Cemâlüddîn Barhebraeus Yuhanna el-Malatî. *Târîhu muhtasari'd-düvel*. thk. Entûn Sâlihânî el-Yesûî. Beyrût: Dâru's-Şark, 1890.
- İbnü'l-İmâd, Ebü'l-Felâh Abdülhay b. Ahmed el-Akrî el-Hanbelî. *Şezerâtü'z-zeheb fî ahhâri men zeheb*. thk. Abdulkadir el-Arnaud vd. Dımaşk: Dâru İbn Kesîr, 1. Basım, 1406.

İbnü'l-Kayyım el-Cevziyye, Ebû Abdillâh Muhammed b. Ebî Bekr Eyyûb. *el-Fevâid*. thk. Muhammed Azîz Şems. Mekketü'l-Mükerreme: Dâru Âlimi'l-Fevâid, 1. Basım, 1429.

İbnü'l-Muhibb es-Sâmit, Şemsüddîn Muhammed b. Abdullah. *Sifâtü rabbi'l-âlemîn*. thk. Sakr b. Hasen el-Gâmidî. Mekke: Câmiatü Ümmi'l-Kurâ, 2014.

İbnü'l-Mülekkın, Ebû Hafs Ömer b. Ali el-Ensârî. *el-Mukni' fî ulûmi'l-hadîs*. thk. Abdullah b. Yûsuf el-Cüdey'. Suûdî Arabistan: Dâru Fevvâz, 1. Basım, 1992.

İbnü'l-Münzir, Ebû Bekr Muhammed b. İbrâhîm b. el-Münzir en-Nîsâbü'rî. *el-Evsat fî'sünen ve'icmâ ve'l-ihtilâf*. thk. Ebû Hammâd Sağîr Ahmed b. Muhammed Hanîf. 4 Cilt. Riyâd: Dâru Taybe, 1. Basım, 1985.

İbnü's-Salâh, Ebû Amr Takiyyüddîn Osmân b. Abdîrahmân b. Mûsâ eş-Şehrezûrî. *Mukaddimetü İbni's-Salâh fî ulûmi'l-hadîs*. thk. Nureddîn İtr. Dîmaşk: Dâru'l-Fîkr, 1406.

İbrâhîm b. Tahmân, Ebû Saîd İbrâhîm b. Tahmân b. Şu'be el-Horasânî el-Herevî. *Meşyehatü İbrâhîm b. Tahmân*. thk. Muhammed Tâhir Mâlik. Dîmaşk: Mecmeu'l-Lüğati'l-Arabiyye, 1983.

Kahraman, Hüseyin. *Hadis Usûlünde el-Hatîb el-Bağdâdî'nin İbn Salâh'a Etkileri*. Bursa: Arasta Yayınları, 2002.

Kalkaşandî, Ebû'l-Abbâs Şihâbüddîn Ahmed b. Ali. *Subhu'l-a'sâ fî sinâati'l-inşâ*. Kâhire: Dâru'l-Kütübi'l-Hidîviyye, 1914. 15 cilt

Kandemir, M. Yaşar. "İbrâhîm b. Tahmân". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 21/353. İstanbul: TDV Yayınları, 2000.

Kandemir, M. Yaşar. "Ebû Abdillâh İbn Mende". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 20/177-179. İstanbul: TDV Yayınları, 1999.

Kandemir, M. Yaşar. "el-Câmiu's-sahîh". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 7/124-128. İstanbul: TDV Yayınları, 1993.

Kandemir, M. Yaşar. "Garîbü'l-hadîs". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 13/376-378. İstanbul: TDV Yayınları, 1996.

Kandemir, M. Yaşar. "Hadis". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 15/27-64. İstanbul: TDV Yayınları, 1997.

Kandemir, M. Yaşar. "Ka'bu'l-Ahbâr". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 24/1-3. İstanbul: TDV Yayınları, 2001.

- Kandemir, M. Yaşar. “Mevzu”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 29/493-496. Ankara: TDV Yayınları, 2004.
- Kannevcî, Ebü't-Tayyib Muhammed Sıddîk Bahadır b. Hasan el-Hindî. *Fethu'l-beyân fi mekâsıdı'l-Kur'ân*. tkd. Abdullah b. İbrahim el-Ensârî. Beyrût: el-Mektebetü'l-Asriyye, 1992.
- Karacabey, Salih. “Hadiste İhtisar ve Muhtasar Rivayetden Kaynaklanan Problemler”. *Uludağ Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi Dergisi* 11/1 (Ocak 2002), 53-70.
- Karacabey, Salih. “Hadis Vahiy Münasebeti ve Tıpla İlgili Hadisler Hakkında Hattâbî'nin Görüşleri”. *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 4/1 (Ocak 1992), 217-225.
- Karahan, Abdullah. “Zevâid”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 44/303-305. İstanbul: TDV Yayınları, 2013.
- Kardâvî, Yûsuf. *Sünneti Anlamada Yöntem*. çev. Bünyamin Erul. İstanbul: 1991.
- Kasar, Veysel. “Kur'ân-ı Kerîm'de Müteşabihattan İstiva Kavramı”. *Harran Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi Dergisi* 3 (Haziran 1997), 201-227.
- Kastalânî, Şehâbeddîn Ahmed b. Muhammed b. Ebî Bekr. *İrşâdü's-sârî li şerhi Sahîhi'l-Buhârî*. Bulak: el-Matbaatü'l-Kübrâ'l-Emîriyye, 7. Basım, 1323.
- Kâtip Çelebi, Mustafa b. Abdullah. *Keşfü'z-zunûn an esâmi'l-kütüb ve'l-fünûn*. nşr. Şerafettin Yaltkaya vd. 2 Cilt. 1941-1943.
- Kazvînî, Zekerîyyâ b. Muhammed b. Mahmûd. *Âsâru'l-bilâd ve ahhâru'l-ibâd*. Beyrût: Dâru Sâdır, 1969.
- Kehhâle, Ömer Rıza. *Mu'cemü'l-müellifîn*. Beyrût: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arbî.
- Kehhâle, Ömer Rıza. *Mukaddemât ve mebâhis fi hadârâti'l-Arab ve'l-İslâm*. (Dımaşk: 1974), 142.
- Kettânî, Muhammed b. Ca'fer. *er-Risâletü'l-müstetrafe li beyâni meşhûri kütübi's-sünneti'l-müşerreffe*. Beyrût: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2. Basım, 1400.
- Kılavuz, Ahmet Saim. “Azrail”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 4/350-351. İstanbul: TDV Yayınları, 1991.
- Kırış, Şemseddin. “Beyhaki'nin Delailü'n-nübüvve Adlı Eserinin Kaynakları”. *Usûl İslâm Araştırmaları*, 23/23 (Haziran 2015), 95-126.

Kisâi, Muhammed b. Abdullah. *Kıyasu'l-enbiyâ*. nşr. Isaac Eisenberg. Leiden: E. J. Brill, 1922.

Komisyon, *Kur'ân Yolu Türkçe Meal ve Tefsir*. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2007. 5. Cilt.

Komisyon, *Yeni Türk Edebiyatı Antolojisi*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, 1974.

Köktaş, Yavuz. "Hadis Tariklerini Bir Arada Değerlendirmenin Faydaları Üzerine". *Marife Dini Araştırmalar Dergisi* 1/2 (May 2002), 149-170.

Köktaş, Yavuz. *Kur'ân'a Aykırı Görülen Hadisler*. İstanbul: İnsan Yayınları, 2019.

Kuzudişli, Ali. "Ka'bû'l-Ahbâr'ın Karısının İki Oğlu ve Rivayetlerinin İsrâiliyatla İlişkisi". *Selçuk Üniversitesi, İlahiyat Dergisi* 31 (2011), (67-88)

Küçük, Abdurrahman. *Dönmeler ve Dönmelik Tarihi*. İstanbul: Ötüken Yayınları, 1979.

Küçük, Raşit. "Metin". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 29/411-414. Ankara: TDV Yayınları, 2009.

Küçük, Raşit. "İsnad". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 23/154-159. İstanbul: TDV Yayınları, 2001.

Lâhim, İbrahîm b. Abdullah. *Şerhu ihtisâri ulûmi'l-hadîs li İbn Kesîr*. el-Mektebetü's-Şâmile.

Lâlekâî, Ebû'l-Kâsım Hibetullah b. el-Hasen b. Mansûr. *Şerhu usûli i'tikâdi ehli's-sünne*. thk. Ahmed Sa'd Hamdân. Riyâd: Dâru Taybe, 1402.

Leknevî, Ebû'l-Hasenât Muhammed Abdülhay el-Hindî. *el-Ecvibetü'l-fâdile li'l-es'ileti'l-aşeretü'l-kâmile*. thk. Abdülfettâh Ebû Gudde. Kâhire: Dâru's-Selâm, 5. Basım, 2007.

Mâferrûhî, Müfeddal b. Sa'd b. el-Hüseyn el-İsfahânî. *Kitâbü Mehâsini İsfahan*. nşr. Seyyid Celâleddin el-Hüseynî et-Tahrânî. Tahran: Matbaatü Meclis, 1. Basım, 1933.

Mahmûd Ebû Reyze. *Edvâ ale's-sünneti'l-Muhammediyye*. Kâhire: Dâru'l-Meârif, 1958.

Makdisî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed el-Makdisî. *Ahsenü't-tekâsîm fî marifeti'l-ekâlim*. ed. M. D. De Goeje. Leiden: Brill, 1906.

- Mansur Koçinkağ. “Erken Dönem Fıkıh Düşüncesinde Ehl-i Rey ve Ehl-i hadîs Ayırımı”. *Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi* 18 (2017), 53-78.
- Mansûrî, Ebû't-Tayyib Nâyif b. Salâh b. Ali. *Bülûğu 'l-emânî bi terâcimi şüyûhi Ebi 'ş-Şeyh el-İsfahânî*. Riyâd: Dâru'l-Âsime, 1. Basım, 2012.
- Mâtürîdî, Ebû Mansûr Muhammed b. Muhammed b. Mahmûd. *Kitâbü't-Tevhîd*. thk. Âsim Cum'a. Beyrût: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1. Basım, 2006.
- Mâverîdî, Ebû'l-Hasen Ali b. Muhammed. *A'lâmü'n-nübüvve*. Beyrût: Dâru'l-Hilâl, 1. Basım, 1409.
- Mazharî, Kâdî Muhammed Senâullah el-Panipatî. *et-Tefsîru'l-mazharî*. thk. Gulâm Nebî et-Tûnisî. Pakistan: Mektebetü'r-Rüşdiyye, 1412.
- Merâğî, Ahmed b. Mustafa. *Tefsîru'l-Merâğî*. 30 Cilt. Mısır: Şirketü Mustafa el-Bâbî, 1946.
- Mervezî, Muhammed b. Nasr. *Kitâbü's-Salât*. thk. Abdurrahmân b. Abdülcebbâr. 7 Cilt. el-Medînetü'l-Münevvere: Mektebetü'd-Dâr, 1. Basım, 1406.
- Mervezî, Nuaym b. Hammâd. *Kitâbü'l-Fiten*. Beyrût: Dâru'l-Fikr, 1993.
- Metz, Adam. *el-Hadâratü'l-İslâmiyye fî'l-karnî'r-râbî'l-hicrî ev asru'n-nehda fî'l-İslâm*, çev. Muhammed Abdülhâdî Ebû Rîde. 2 Cilt. Beyrût: Dâru'l-Kütübî'l-Arabî, 5. Basım, 1940.
- Mizzî, Ebû'l-Haccâc Yûsuf b. Abdullahmân. *Tehzîbü'l-Kemâl fî esmâî'r-ricâl*. Beyrût: Dâru'l-Me'mûn, 1. Basım, 1402.
- Muhammed Accâc el-Hatîb. *Usûlü'l-hadîs: ulûmühû ve mustalihuhû*. Beyrût: Dâru'l-Fikr, 1. Basım, 2006.
- Muhammed b. Osmân b. Ebî Şeybe. *el-Arş*, thk. Muhammed b. Halîfe. Riyâd: Mektebetü'r-Rüşd, 1. Basım, 1998.
- Muhammed b. Rızk b. Tarhûnî. *Mevsûatü fedâili süver ve âyâtî'l-Kur'ân*. Riyâd: Dâru İbni'l-Kayyım, 1409.
- Muhammed Hamîdullah. “İslâmî İlimlerde İsrâiliyat Yahut Gayr-i İslâmî Menşeli Rivayetler”. çev. İbrahim Canan, *İslâmî İlimler Fakültesi Dergisi* 2 (1977), 303-307.

- Muhammed Reşîd Rızâ. *Tefsîru'l-menâr*. Kâhire: el-Hey'etü'l-Mısriyyetü'l-Âmme, 1990.
- Mukâtil b. Süleymân. *Tefsîru Mukâtil b. Süleymân*. thk. Ahmed Ferîd. 3 Cilt. Beyrût: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2003.
- Mübârekfûrî, Ebü'l-Alâ Muhammed b. Abdürrahmân. *Tuhfetü'l-ahfezî bi şerhi Câmi't-Tirmizî*. 11 Cilt. Beyrût: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye.
- Müdeyhiş, İbrahîm b. Muhammed. *Kitâbü tahrîci ehâdis ve âsâri Hayâti'l-Hayevân li'd-Demîrî*. Riyâd: Câmiatü'l-İmâm Muhammed b. Süüd el-İslâmiyye, 1431.
- Münâvî, Zeynüddîn Muhammed Abdürraûf b. Tâcülârifîn. *el-Yevâkitü ve'l-cevâhir şerhu Şerhi Nühbeti'l-fiker*. thk. Ebû Abdillâh Rebî b. Muhammed es-Suûdî. Riyâd: Mektebetü'r-Rüşd, 1999.
- Münâvî, Zeynüddîn Muhammed Abdürraûf b. Tâcülârifîn. *Feyzü'l-kadîr şerhu'l-Câmi's-Sağîr*. Mısır: el-Mektebetü't-Ticâreti'l-Kübrâ, 1. Basım, 1356.
- Müslim, Ebü'l-Hüseyn Müslim b. el-Haccâc el-Kuşeyrî. *el-Künâ ve'l-esmâ*. thk. Ahmed el-Kaşkârî. Medîne: el-Câmiatü'l-İslâmiyye, 1984.
- Müslim, Ebü'l-Hüseyn Müslim b. el-Haccâc el-Kuşeyrî. *Sahîhu Müslim*. thk. Muhammed Fuâd Abdülbâkî. Beyrût: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1. Basım, 1991.
- Na'nâa, Remzi. *el-İsrâiliyyât ve eserühâ fî kütübi't-tefsîr*. Beyrût: Dâru Kalem, 1. Basım, 1970.
- Nahhâs, İbrahîm b. Muhammed. *el-Câmi' li ulûmi'l-İmâm Ahmed: İlelü'l-hadîs*. 22 Cilt. Mısır: Dâru'l-Felâh, 1. Basım, 2009.
- Nâsır-ı Hüsrev. *Sefernâme*. çev. Abdülvahap Tarzi. İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1967.
- Nesâî, Ebû Abdirrahmân Ahmed b. Şuayb. *Amelü'l-yevm ve'l-leyle*. thk. Fârûk Hammâde. Beyrût: Müessesetü'r-Risâle, 1. Basım, 1406.
- Nesâî, Ebû Abdirrahmân Ahmed b. Şuayb. *es-Sünenü'l-kübrâ*. thk. Hasan Abdülmün'im. 12 Cilt. Beyrût: Müessesetü'r-Risâle, 1. Basım, 2001.
- Nesâî, Ebû Abdirrahmân Ahmed b. Şuayb. *Sünenü'n-Nesâî*. 8 Cilt. Kâhire: el-Mektebetü't-Ticâriyye, 1. Basım, 1930.

Nevevî, Ebû Zekerîyyâ Yahyâ b. Şeref. *el-Minhâc şerhu Sahîhi Müslim b. el-Haccâc*. thk. Halîl b. Me'mûn b. Şihâ. Beyrût: Daru'l-Ma'rife, 1427.

Nevevî, Ebû Zekerîyyâ Yahyâ b. Şeref. *Takrîb ve 't-teysîr fî ma 'rifeti süneni 'l-beşîri 'n-nezîr*. thk. Muhammed Osmân. Beyrût: Dâru'l-Kütübî'l-Arabî, 1405.

Ocak, Ahmet Yaşar. "İslâm Temel İnançları Etrafında Oluşan Mitolojik Kültür". *Milel ve Nihal İnanç, Kültür ve Mitoloji Araştırmaları Dergisi* 6/1 (Mart 2009), 140.

Okiç, Muhammet Tayyip. *Tefsir ve Hadis Ders Notları*. Ankara: Atlas Yayınları, 2017.

Ortaylı, İlber. "Etkileyici Bir Şehir: İsfahan". *Milliyet Gazetesi*. (28 Şubat 2016).

Ömerî, Ekrem Ziyâ. *Mevâridü'l-Hatib el-Bağdâdî fî Târîhi Bağdâd*. Riyâd: Dâru Taybe, 2. Basım, 1985.

Öngören, Reşat. "Tasavvuf". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 40/119-126. İstanbul: TDV Yayınları, 2011.

Özafşar, Mehmet Emin. *Hadisi Yeniden Düşünmek*. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2000.

Özbay, Murat. "Okuma Eğitiminde Çevre Faktörü". *Eurasian Journal of Educational Research* 24 (2006), 161-170.

Özcan, Hıdır. *Yahudi Kültürü ve Hadisler*. İstanbul: İnsan Yayınları, 2018.

Özdemir, Veysel. "Hadislerin Sıhhat Açısından Taksimi ve Hasen Hadis İstilahının Ortaya Çıkışı". *Marmara Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi Dergisi* 45 (Eylül 2013), 67-110.

Özen, Şükrü. "Vekî". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 43/6-8. İstanbul: TDV Yayınları, 2013.

Özervarlı, M. Sait. "Selefiyye". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 36/399-402. İstanbul: TDV Yayınları, 2009.

Özgüdenli, Osman Gazi. "Bir Ortaçağ İran Şehrinin Anatomisi: İsfahan (650-1500)". *Nâme-i Aşina* 5/11 (Ankara: 2003), 57-96.

Özgüdenli, Osman Gazi. "İsfahan". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 22/497-502. İstanbul: TDV Yayınları, 2000.

- Özkan, Ali Rafet. “Din Mitoloji İlişkisi”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 23/9. İstanbul: TDV Yayınları, 2002.
- Özkan, Ali Rafet. “Din-Mitoloji İlişkisi”. *EKEV Akademi Dergisi* 6/11 (Bahar 2002), 9-20.
- Özkurt, Kemal. *İsfahan’da Büyük Selçuklu ve İlhanlı Dönemi Mimari Eserleri*. Van: Yüzüncü Yıl Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2005.
- Özler, Mevlüt. “Allah’ın Zatının Mahiyeti ve Aklen Bilinemeyeceği Meselesi”. *Atatürk Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi Dergisi* 0/13 (Erzurum 1997), 91-106.
- Öztoprak, Mustafa - Hayma, Servet. “Hadislerde Mübhemât: Kavramsal Çerçeve ve Delâlet Ettiği Yönler”. *Disiplinlerarası Sosyal Bilimler Dergisi* 11 (Haziran 2022), 65-90.
- Öztürk, Musrafa. “Maklûb”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 27/447-448. Ankara: TDV Yayınları, 2003.
- Öztürk, Mustafa. “Zülkarneyn”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 44/564-567. İstanbul: TDV Yayınları, 2013.
- Peker, Şaban. *Tefekkür Kavramı ve Kur’ân Ayetlerindeki Yansımaları*. Şırnak: Şırnak Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2015.
- Polat, Nazım. “Kehkeşân”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 25/190-191. Ankara: TDV Yayınları, 2022.
- Polat, Salahattin. “Garîb”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 13/375. İstanbul: TDV Yayınları, 1996.
- Polat, Salahattin. “Hadiste Metin Tenkidi (III)”. *Erciyes Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi Dergisi* 6 (1989), 113-130.
- Polat, Salahattin. “Hadiste Metin Tenkidi (III)”. *Erciyes Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi Dergisi* 10/8 (Ocak 1992), 79-110.
- Polat, Salahattin. “Müdebbec”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 31/463. Ankara: TDV Yayınları, 2020.
- Polat, Salahattin. “Mürsel”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 32/52-54. İstanbul: TDV Yayınları, 2006.
- Polat, Salahattin. “Müselsel”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 31/463. Ankara: TDV Yayınları, 2020.

- Râfî, Abdülkerîm b. Muhammed el-Kazvînî. *et-Tedvîn fî ahhâri Kazvîn*. nşr. Azîzullah Attâridî. Beyrût: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1987.
- Râğib el-İsfahânî, Ebû'l-Kâsım el-Hüseyn b. Muhammed. *el-Müfredât fî garîbi'l-Kur'ân*. thk. Safvân Adnân ed-Dâvûdî. Beyrût: Dâru'l-Kalem, 1. Basım, 1412.
- Râmhürmüzî, Ebû Muhammed el-Hasen b. Abdurrahmân. *el-Muhaddisü'l-fâsıl beyne'r-râvî ve'l-vâî*. thk. Muhammed Muhibbuddîn Ebû Zeyd. Beyrût: Dâru'z-Zehâir, 1. Basım, 2016.
- Râzî, Ebû Abdillâh Fahrüddîn Muhammed b. Ömer. *et-Tefsîru'l-kebîr*. 32 Cilt. Beyrût: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, 3. Basım, 1990.
- Rosenthal, Franz. *İlmü't-târîh inde'l-müslimîn*. çev. Sâlih Ahmed el-İlâ. Beyrût: Müessesetü'r-Risâle, 2. Basım, 1983.
- Sa'dî, Ebû Abdillâh Abdurrahmân b. Nâsır. *Teysîru'l-kerîmi'r-rahmân fî tefsîri kelâmi'l-mennân*. thk. Abdurrahmân b. Muallâ. Riyâd: Dâru's-Selâm, 2. Basım, 2002.
- Sa'lebî, Ebû İshâk Ahmed b. Muhammed. *Arâisü'l-mecâlis*. Kâhire: Mekteberü'l-Cumhûriyyeti'l-Arabiyye, 1954.
- Safedî, Salâhuddîn Halîl b. Aybek. *el-Vâfi bi'l-vefeyât*. thk. Ahmed el-Arnaud vd. Beyrût: Dâru İhyâi't-Türâs, 1. Basım, 2000.
- Saîd Nursî. *Şualar*. İstanbul: Enver Neşriyat, 2010.
- Sakallı, Talat. "Bir Hadis Tenkid Örneği Üc (A'vec) Efsanesi". *Erciyes Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi Dergisi* 9 (1996), 91-95
- San'ânî, Ebû Bekr Abdürrezzâk b. Hemmâm b. Nâfi' el-Himyerî. *el-Musannef*. thk. Habiburrahmân el-A'zamî. 12 Cilt. Beyrût: el-Mektebetü'l-İslâmî, 2. Basım, 1983.
- San'ânî, Ebû Bekr Abdürrezzâk b. Hemmâm b. Nâfi' el-Himyerî. *Tefsîru Abdirrezzâk*. thk. Mahmûd Muhammed Abdüh. 3 Cilt. Beyrût: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1. Basım, 1419.
- Sancaklı, Saffet. "Ayet Hadis Bütünlüğü Açısından Buhârî'nin el-Câmiu's-sahîh'inin Bab Başlıklarının Analizi". *Gaziosmanpaşa Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi Dergisi* 7/2 (Aralık 2019), 20-39.
- Savut, Harun. "İbn Kesîr'in İsrâiliyat'a Yaklaşımı". *Tarih Kültür ve Sanat Araştırmaları* 1/1 (2012), 127-148.

Sehâvî, Ebü'l-Hayr Şemsüddîn Muhammed b. Abdirrahmân. *el-Î'lân bi't-tevbîh limen zemme't-târih*. Beyrût: Dâru'l-Kütübî'l-Arabî, 1983.

Sehâvî, Ebü'l-Hayr Şemsüddîn Muhammed b. Abdirrahmân. *el-Mekâsidü'l-hasene*. thk. Muhammed Osmân el-Huş. Beyrût: Dâru'l-Küttâbi'l-Arabî, 1. Basım, 1985.

Sehâvî, Ebü'l-Hayr Şemsüddîn Muhammed b. Abdirrahmân. *el-Mütekellimûn fi'r-ricâl*. thk. Ebû Gudde. Mektebetü'l-Matbûâtî'l-İslâmiyye, 5. Basım, 1990.

Sehâvî, Ebü'l-Hayr Şemsüddîn Muhammed b. Abdirrahmân. *Fethu'l-muğîs bi şerhi Elfiyeti'l-Hadîs*. thk. Ali Hüseyin Ali. 4 Cilt. Mısır: Mektebetü's-Sünne, 2003.

Sem'ânî, Ebû Sa'd Abdülkerîm b. Muhammed b. Mansûr. *el-Ensâb*. Haydarâbâd: Meclisü Dâireti'l-Meârifi'l-Osmânî, 1. Basım, 1382.

Sem'ânî, Ebû Sa'd Abdülkerîm b. Muhammed b. Mansûr. *et-Tahbîr fi'l-mu'cemi'l-kebîr*. thk. Münîre Nâcî Sâlim. Bağdâd: Riâsetü Dîvânî'l-Evkâf, 1. Basım, 1975.

Seyyid, Eymen Fuâd. "Nîl". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 33/122-123. İstanbul: TDV Yayınları, 2007.

Seyyid, Eymen Fuad. *Fihrisü'l-mahtûtâtî'l-musavvere bi ma'hedi'l-mahtûtâtî'l-Arabiyye*. Kâhire: 1954-1964.

Sezgin, Fuad, *Târîhu't-türâsi'l-Arabî*. çev. Mahmûd Fehmî Hicâzî vd. 4 Cilt. Riyâd: Câmiatü'l-İmâm Muhammed b. Suûd el-İslâmiyye, 1991.

Sıcak, Hüseyin. "Ebü's-Şeyh ve Kitâbü'l-Azame Adlı Eseri". *Türkiye İlahiyat Araştırmaları Dergisi* 6 / 1 (Haziran 2022), 156-189.

Sıcak, Hüseyin. "Ebü's-Şeyhin Kitâbü'l-Azame Adlı Eserinin İslâm Literatürüne Etkisi". *Eskişehir Osmangazi Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi Dergisi* 10/1 (Mart 2023), 228-254.

Sindî, Muhammed b. Abdülhâdî. *Hâşiyetü's-Sindî alâ süneni'n-Nesâî*. Haleb: Mektebetü'l-Matbûâtî'l-İslâmiyye, 2. Basım, 1986.

Soyal Şenel, Şule. *Kadın Tâbiî Ravilerin Hadis İlmindeki Yeri*. Karabük: Karabük Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2023.

Subhi b. İbrahîm es-Salih el-Lübnânî. *Ulûmu'l-Hadis ve Mustalahuh*. çev. M. Yaşar Kandemir, Hadis İlimleri ve Hadis Istılahları. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 1973.

- Sülemî, Ebû Abdurrahmân Muhammed b. el-Hüseyn b. Muhammed. *Tabakâtü's-süfiyye*. thk. Nureddîn Şureybe. Kâhire: Mektebetü'l-Hancî, 3. Basım, 1986.
- Süyûtî, Ebü'l-Fazl Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr. *Câmiu'l-ehâdis*. dzl. Abbâs Ahmed Sakar vd. Beyrût: Dâru'l-Fikr, 1994.
- Süyûtî, Ebü'l-Fazl Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr. *Cem'u'l-cevâmi'*. thk. Muhtar İbrahim el-Hâic. 25 Cilt. Mısır: Dâru's-Seâde, 2. Basım, 2005.
- Süyûtî, Ebü'l-Fazl Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr. *Ciyâdü'l-müselâat*. tkd. Muhammed Avvâme. Beyrût: Dâru'l-Beşâiri'l-İslâmiyye, 1. Basım, 2002.
- Süyûtî, Ebü'l-Fazl Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr. *ed-Dürerü'l-müntesire fi'l-ehâdisi'l-müştehire*. thk. Muhammed Lütüfi es-Sabbâğ. Riyâd: Câmiatü'l-Melik Süûd, 1979.
- Süyûtî, Ebü'l-Fazl Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr. *ed-Dürü'l-mensûr/Hadislerle Kur'an-ı Kerim Tefsiri*. çev. Zekeriyya Yıldız. İstanbul: Ocak Yayıncılık, 1. Basım, 2012.
- Süyûtî, Ebü'l-Fazl Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr. *ed-Dürü'l-mensûr fi't-tefsiri'l-me'sûr*. thk. Abdullah b. Abdilmuhsin et-Türkî. Kâhire: Merkezü Hicrî'l-Buhûs ve'd-Dirâsâtî'l-Arabiyye ve'l-İslâmiyye, 1. Basım, 2003.
- Süyûtî, Ebü'l-Fazl Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr. *el-Habâik fi ahbâri'l-melâik*. thk. Ebû Hâcer Muhammed es-Saîd b. Besyûnî Zağlûl. Beyrût: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1. Basım, 1985.
- Süyûtî, Ebü'l-Fazl Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr. *el-Hasâisu'l-kübrâ*. Beyrût: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1985.
- Süyûtî, Ebü'l-Fazl Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr. *el-Hâvî li'l-fetâvâ: el-Evc fi haberi Ūc*. 2 Cilt. Beyrût: Dâru'l-Fikr, 1. Basım, 2004.
- Süyûtî, Ebü'l-Fazl Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr. *el-Hâvî li'l-fetâvâ*. Beyrût: Dâru'l-Fikr, 2004.
- Süyûtî, Ebü'l-Fazl Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr. *el-İklîl fi istinbâti't-tenzîl*. thk. Seyfeddîn Abdülkâdir el-Kâtib. Beyrût: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1981.
- Süyûtî, Ebü'l-Fazl Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr. *el-İtkân fi ulûmi'l-Kur'an*. thk. Muhammed Ebü'l-Fadl İbrahim. Mısır: el-Hey'etü'l-Misriyye el-Âmme, 1974.

- Süyûtî, Ebü'l-Fazl Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr. *el-Leâli'l-masnûa fî'l-ehâdîsi'l-mevdûa*. Beyrût: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1. Basım, 1996.
- Süyûtî, Ebü'l-Fazl Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr. *Esrâru'l-kevn*. Beyrût: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1. Basım, 2006.
- Süyûtî, Ebü'l-Fazl Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr. *Lübâbü'n-nükûl fî esbâbi'n-nüzûl*. nşr. Ahmed Abdüşşâfî. Beyrût: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2008.
- Süyûtî, Ebü'l-Fazl Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr. *Müfhimâtü'l-akrân fî mübhemâti'l-Kur'ân*. thk. Mustafa Dib el-Bulgâ. Dımaşk: Müessesetü Ulûmi'l-Kur'ân, 1. Basım, 1982.
- Süyûtî, Ebü'l-Fazl Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr. *Nevâhidü'l-ebkâr ve şevâhidü'l-efkâr hâşiyetü's-Süyûtî alâ Tefsîri'l-Beyzâvî*. Mekke: Câmîatü Ümmü'l-Kurâ, 2005.
- Süyûtî, Ebü'l-Fazl Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr. *Şerhu's-sudûr bi şerhi hâli'l-mevtâ ve'l-kubûr*. thk. Abdülmecîd Yu'metü Halebî. Lübnân: Dâru'l-Marife, 1. Basım, 1996.
- Süyûtî, Ebü'l-Fazl Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr. *Tabakâtü'l-huffâz*. Beyrût: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1. Basım, 1983.
- Süyûtî, Ebü'l-Fazl Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr. *Târîhu'l-hulefâ*. thk. Hamdi ed-Demirtaş. Mekke: Mektebetü Nizâr, 1. Basım, 2004.
- Süyûtî, Ebü'l-Fazl Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr. *Tedribü'r-râvî fî şerhi Takrîbi'n-Nevâvî*. thk. Ebû Kuteybe Nazar Muhammed el-Feryâbî. 2 Cilt. Riyâd: Mektebetü'l-Kevser, 2. Basım, 1994.
- Şa'rânî, Ebü'l-Mevâhib Abdülvahhâb b. Ahmed. *Levâkihu'l-envâri'l-kudsiyye fî bayân'l-uhûdi'l-Muhammediyye*. Halep: Dâru'l-Kalemi'l-Arabî, 1. Basım, 1993.
- Şahin, Cemalettin. "Hava Kirliliği ve Hava Kirliliğini Etkileyen Doğal Çevre Faktörleri". *Atatürk Kültür Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Coğrafya Bilim ve Uygulama Kolu Coğrafya Araştırmaları Dergisi* 1/1 (Ankara 1989), 27.
- Şahin, Hüseyin. "Kelâmcılara Göre Delil ve Delil Türleri". *Kelâm Araştırmaları* 13/1 (2015), 453-472.
- Şâmî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Yûsuf b. Ali. *Sübülü'l-hüdâ ve'r-reşâd fî sîreti hayri'l-ibâd*. thk. Ali Hasan Mahmûd Habîbe. Kâhire: Mısır Cumhuriyeti Evkâf Bakanlığı, 1997.

- Şecerî, Yahyâ b. el-Hüseyn b. İsmâil el-Hasenî el-Cürcânî. *el-Emâlî (el-Emâlî'l-Hümeysiyye)*. thk. Muhammed Hasen Muhammed Hasen İsmâil. Beyrût: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1. Basım, 2001.
- Şevkânî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Ali b. Muhammed el-Yemenî, *el-Fevâidü'l-mecmûa fi'l-ehâdisi'l-mevdûa*. Beyrût: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1998.
- Şevkânî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Ali b. Muhammed el-Yemenî. *Fethu'l-kadîr*. Beyrût: Dâru İbn Kesîr, 1. Basım, 1414.
- Şevkânî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Ali es-San'ânî el-Yemenî. *el-Fethu'r-rabbânî min fetâve'l-imâm eş-Şevkânî*. thk. Muhammed Subhî (San'a: Mektebetü'l-Cîli'l-Cedîd),
- Şiblî, Bedrüddîn Muhammed b. Abdullâh el-Hanefî. *Âkâmü'l-mercân fi ahkâmi'l-cân*. Kâhire: Mektebetü'l-Kur'ân.
- Taberânî, Ebü'l-Kâsım Süleymân b. Ahmed. *el-Mu'cemü'l-evsat*. thk. Târik b. Ivezullâh. Kâhire: Dâru'l-Haremeyn, 1415.
- Taberânî, Ebü'l-Kâsım Süleymân b. Ahmed. *el-Mu'cemü'l-kebîr*. thk. Hamdî Abdülmecîd es-Selefî. Kâhire: Mektebetü İbn Teymiyye, 1994.
- Taberânî, Ebü'l-Kâsım Süleymân b. Ahmed. *Mekârimü'l-Ahlâk*. thk. Ebî Bistâm Muhammed b. Mustafa. Beyrût: Dâru'l-Beşâiri'l-İslâmiyye, 1. Basım, 2013.
- Taberî, Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr el-Bağdâdî. *Câmiu'l-beyân an te'vîli âyi'l-Kur'ân*. thk. Abdullâh b. Abdilmuhsin et-Türkî. 26 Cilt. Kâhire: Dâru Hicr, 2001.
- Taberî, Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr el-Bağdâdî. *Târîhu'r-rusûl ve'l-mülûk*. thk. Muhammed Ebü'l-Fadl İbrâhîm. 11 Cilt. Kâhire: Dâru'l-Meârif, 2. Basım, 1960.
- Tağrîberdî, Ebü'l-Mehâsin Cemâlüddin Yûsuf b. Tağrîberdî el-Atâbekî. *en-Nücûmü'z-zâhire fi mülûki Mısra ve'l-Kâhire*. Kâhire: Vizâretü's-Sekâfe ve'l-İrşâdî'l-Kavmî.
- Tahâvî, Ebû Ca'fer Ahmed b. Muhammed. *Şerhu müşkili'l-âsâr*. thk. Şuayb el-Arnâvut. 16 Cilt. Beyrût: Müessesetü'r-Risâle, 1. Basım, 1989.
- Tahhân, Mahmûd. *Teysîru mustalihi'l-hadîs*. Riyâd: Mektebetü'l-Meârif, 10. Basım, 2004.

- Tahhân, Mahmûd. *Yeni Hadis Usûlü*. çev. Cemal Ağırman. İstanbul: Rağbet Yayınları, 2010.
- Tarrâzî, Philippe de. *Asru'l-Arabi'z-zehebî*. Kâhire: Müessesetü Hindâvî, 2013.
- Tayâlisî, Ebû Dâvûd Süleymân b. Dâvûd b. el-Cârûd et-Tayâlisî. *el-Müsned*. thk. Muhammed Muhsin et-Türkî. Cîze: Dâru Hicr, 1. Basım, 1999.
- Teymî, Ebû'l-Kâsım Kıvâmü's-Sünne İsmâîl b. Muhammed b. el-Fadl el-İsfahânî. *el-Hucce fî beyâni'l-mehacce ve şerhu akîdeti ehli's-sünne*. thk. Muhammed b. Rebî' Hâdî Umeyr el-Medhalî. Riyâd: Dâru'r-Râye, 1. Basım, 1990.
- Teymî, Ebû'l-Kâsım Kıvâmü's-Sünne İsmâîl b. Muhammed b. el-Fadl el-İsfahânî. *Kitâbü't-Terğîb ve't-terhîb*. thk. Eymen b. Sâlih b. Şa'bân. 3 Cilt. Kâhire: Dâru'l-Hadîs, 1. Basım, 1993.
- Tirmizî, Ebû İsâ Muhammed b. İsâ Sevre, *el-Câmiu's-sahîh*. thk. Beşşâr Avvâd Ma'rûf. Beyrût: Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, 1. Basım, 1996.
- Tokatlıoğlu, Melek Büşra. *Erken Dönem Kelâmında teşbih ve Tenzih Doktrinleri: Müşebbihe ve Cehmiyye Örnekleri*. İstanbul: 29 Mayıs Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2019.
- Topgöl, Muhammed Enes. *İsnad okumak: Hadis Tarihinin Anlaşılmasında İsnadın Rolü*. İstanbul: İFAV Yayınları, 2022.
- Tökel, Dursun Ali “Kutsal Metinleri Anlamada Mitolojinin Rolü”. *Milel ve Nihal* 6/1 (2009), 165-192.
- Türcan, Zişan. *Hadis İlminin Oluşumunda Kelâmî Düşüncenin Etkisi*. Ankara: Grafiker Yayınları, 2. Basım, 2020.
- Türer, Osman. “Ebû Nuaym el-İsfahânî”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 10/201-204. İstanbul: TDV Yayınları, 1994.
- Türer, Osman. “Fudayl b. İyâz”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 13/208-209. İstanbul: TDV Yayınları, 1996.
- Uğur, Mücteba. “Ebû Ya'lâ el-Mevsılî”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 10/258-259. İstanbul: TDV Yayınları, 1994.
- Uğur, Mücteba. “Edâ”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 10/388-389. İstanbul: TDV Yayınları, 1994.

- Uğur, Mücteba. “Hasen”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 16/374-375. İstanbul: TDV Yayınları, 1997.
- Uğur, Mücteba. “İnbâ”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 20/268. İstanbul: TDV Yayınları, 2000.
- Uğur, Mücteba. *Ansiklopedik Hadis Terimleri Sözlüğü*. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 3. Basım, 2021.
- Ukaylî, Ebû Ca’fer Muhammed b. Amr. *ed-Duafâ*. thk. Abdülmü’tî Emîn Kal’acî. Beyrût: Dâru’l-Mektebeti’l-İlmiyye, 1. Basım, 1984.
- Uludağ, Süleyman. “Marifet”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 28/54-56. Ankara: TDV Yayınları, 2003.
- Unat, Yavuz. “Yıldız”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 43/534-538. İstanbul: TDV Yayınları, 2013.
- Uz, Emin. “İsnad Sisteminin Arap Edebiyatında Kullanımı ve Diğer Nakli İlimlerle Mukayesesi”. *Afyon Kocatepe Üniversitesi, İslâmi İlimler Fakültesi Dergisi* 2/2 (Aralık 2019), 175-217.
- Uzun, Nihat. “Sahabenin Tefsirde İsrâiliyata Bakışı”. *Karadeniz Teknik Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi Dergisi* 2/1 (Bahar 2015), 7-39.
- Ünal, Gülistan. “Büveyhîler Hilafeti Abbâsîlerden Neden Almadılar?”. *PESA Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi* 4/3 (Kasım 2018), 405-414.
- Üzüm, İlyas. “Mezhep”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 29/526-532. Ankara: TDV Yayınları, 2004.
- Vâilî, Hasen b. Muhammed. *Nüzhetü’l-elbâb fî kavli’t-Tirmizî*. Suûdî Arabistan: Dâru İbni’l-Cevzî, 1. Basım, 1426.
- Vehbe Zühaylî, *et-Tefsîru’l-münîr*. Beyrût: Dâru’l-Fikr, 1. Basım, 1991.
- Yahyâ b. Naîm, Ebû Zekerîyyâ el-Mürri el-Bağdâdî. *el-Cüz’ü’s-sânî min hadîsi Yahyâ b. Naîm*. thk. Hâlid b. Abdillâh es-Sübeyt. Riyad: Mektebetü’r-Rüşd, 1. Basım, 1998.
- Yâkût el-Hamevî, Ebû Abdillâh Şihâbüddîn Yâkût b. Abdillâh el-Hamevî el-Bağdâdî er-Rûmî. *Mu’cemü’l-büldân*. 5 Cilt. Beyrût: Dâru Sâdır, 1977.
- Yardım, Ali. “Ebü’s-Şeyh”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 10/343-344. İstanbul: TDV Yayınları, 1994.

- Yardım, Ali. *Hadis*. İstanbul: Damla Yayınları, 1997.
- Yâsir b. Ahmed - Küveyyis el-Hamadânî. *Cevâhir min akvâli'r-resûl*. Mısır: Dâru'l-Haremeyn, 2008.
- Yavuz, Yusuf Şevki. "Arş". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 3/406-409. İstanbul: TDV Yayınları, 1991.
- Yavuz, Yusuf Şevki. "Ayet". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 4/242-243. İstanbul: TDV Yayınları, 1991.
- Yavuz, Yusuf Şevki. "Cebrail". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 7/202-204. İstanbul: TDV Yayınları, 1993.
- Yavuz, Yusuf Şevki. "Haber-i Vâhid". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 14/349-352. İstanbul: TDV Yayınları, 1996.
- Yavuz, Yusuf Şevki. "Kürsi". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 26/572-573. Ankara: TDV Yayınları, 2002.
- Yavuz, Yusuf Şevki. "Rûh". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 35/187-188. Ankara: TDV Yayınları, 2018.
- Yavuz, Yusuf Şevki. "Ulûv". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 42/136-138. İstanbul: TDV Yayınları, 2012.
- Yazar, Nurullah. "Selçuklu Kültür ve Medeniyet Havzasında İsfahan". *Disiplinlerarası ve Tematik İslâm Tarihi Yazıları-I*. ed. Eyüp Baş vd. 153-183. Ankara: Grafiker Yayınları, 1. Basım, 2017.
- Yazar, Nurullah. *Büyük Selçuklular Döneminde İsfahan*. Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2013.
- Yazır, Muhammed Hamdi. *Hak Dini Kuran Dili*. 10 Cilt. İstanbul: Eser Neşriyat, 1971.
- Yıldırım, Enbiya. *Hadiste Metin Tenkidi*. Ankara: OTTO Yayınları, 1. Basım, 2015.
- Yıldız, Fatih. *Mütekaddimun ve Müteahhirun Dönemi Kelâmcılarında Delil*. Adana: Çukurova Üniversitesi, Sosyal İlimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2010.
- Yıldız, Hakkı Dursun. "Abbâsiler". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 1/31-48. İstanbul: TDV Yayınları, 1988.
- Yılmaz, Fethullah. "Zayıf Hadisi Makbul Kılan Unsurlar". *Uluslararası Yönetim ve Sosyal Araştırmalar Dergisi* 6/12, (2019), 47-58.

- Yılmaz, Hasan Kamil. *Anahatlarıyla Tasavvuf ve Tarikatlar*. İstanbul: Ensar Neşriyat, 2004.
- Yılmaz, Hayati. “Kudsî Hadîs”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 26/318-320. Ankara: TDV Yayınları, 2002.
- Yurdagür, Metin. “Tesbih”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 40/527-528. İstanbul: TDV Yayınları, 2011.
- Yücedoğdu, Tefvîk. ‘İtikâdî İlkelerin Tespiti’. *Necmettin Erbakan Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi Dergisi* 1919 (Ağustos 2005), 49-71.
- Yücel, Ahmet. “Avâlî”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 4/105. İstanbul: TDV Yayınları, 1991.
- Yücel, Ahmet. “İhbâr”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 21/528-529. İstanbul: TDV Yayınları, 2000.
- Yücel, Ahmet. “Kâle”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 24/242-243. İstanbul: TDV Yayınları, 2001.
- Yücel, Ahmet. “Muzdarib”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 31/422. Ankara: TDV Yayınları, 2020.
- Yücel, Ahmet. “Sika”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 37/175-176. İstanbul: TDV Yayınları, 2009.
- Zağlûl, Ebû Hâcer Muhammed es-Saîd b. Besyûnî. *el-Mevsûâtü’l-kübrâ li etrâfi’l-hadîsi’n-nebeviyyi’s-şerîf*. Beyrût: Dâru’l-Kütübî’l-İlmiyye.
- Zebîdî, Muhammed Murtezâ el-Hüseynî. *Tâcü’l-arûs*. Kuveyt: et-Türâsü’l-Arabî, 1965-1989), “Hın”, 9/188.
- Zehebî, Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Osman b. Kaymaz et-Türkmânî. *el-Müştebih fî esmâi’r-ricâl*. thk. Ali Muhammed el-Bicâvî. Pencap: ed-Dâru’l-İlmiyye, 2. Basım, 1987.
- Zehebî, Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Osman b. Kaymaz et-Türkmânî. *el-Arş*. thk. Muhammed b. Halîfe et-Temîmî. Riyâd: Mektebetü Edvâi’s-Selef, 1. Basım, 1999.
- Zehebî, Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Osman b. Kaymaz et-Türkmânî, *Siyeru a’lami’n-nübelâ*. thk. Şuayb el-Arnaut-Muhammed Nuaym. Riyâd: Mektebetü’l-Meârif, 1. Basım, 1404.

Zehebî, Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Osman b. Kaymaz et-Türkmânî. *el-Ulûvv li'l-Aliyyi'l-Gaffâr*. nşr. Ebû Muhammed Eşref b. Abdülmaksûd. Riyâd: Mektebetü Edvâi's-Selef, 1. Basım, 1995.

Zehebî, Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Osman b. Kaymaz et-Türkmânî. *Târîhu'l-İslâm ve vefeyâtü'l-meşâhîr ve'l-a'lâm*. thk. Beşşâr Avvâd. 17 Cilt. Beyrût: Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, 2003.

Zehebî, Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Osman b. Kaymaz et-Türkmânî. *Tezkiretü'l-huffâz*. 4 Cilt. Beyrût: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1. Basım, 1998.

Zehebî, Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Osman b. Kaymaz et-Türkmânî. *el-Emsâr zevâtü'l-âsâr*. thk. Abdulkâdir el-Arnaut vd. Beyrût: Dâru İbn Kesîr, 1. Basım, 1985.

Zehebî, Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Osman b. Kaymaz et-Türkmânî. *el-Muğnî fi'd-duafâ*. thk. Nureddîn İtr. Haleb: 1971.

Zehebî, Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Osman b. Kaymaz et-Türkmânî. *el-Muîn fî tabakâti'l-muhaddisîn*. thk. Ebû Hâcer Muhammed es-Saîd b. Besyûnî Zağlûl. Beyrût: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1. Basım, 1998.

Zehebî, Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Osman b. Kaymaz et-Türkmânî. *Esmâü men âşe semânîne sene*. thk. Avvâd el-Halef. Beyrût: Müessesetü'r-Reyyân, 1. Basım, 1997.

Zehebî, Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Osman b. Kaymaz et-Türkmânî. *Marîfetü'l-kurrâi'l-kibâr ala't-tabakât ve'l-a'sâr*. Beyrût: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1. Basım, 1997.

Zehebî, Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Osman b. Kaymaz et-Türkmânî. *Muhtesaru'l-Ulûvv li'l-Aliyyi'l-Azîm*. thk. Nâsîru'd-Dîn el-Elbânî. Beyrut: el-Mektebetü'l-İslâmî, 1. Basım, 1981.

Zehebî, Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Osman b. Kaymaz et-Türkmânî. *Zikru men yutemedü kavlehu fi'l-cerh ve't-ta'dîl*. thk. Ebû Gudde. Beyrût: Mektebetü'l-Matbûâtî'l-İslâmîyye, 5. Basım, 1990.

Zehebî, Muhammed Hüseyin. *el-İsrâiliyat fî't-tefsîr ve'l-hadîs*. Mısır: Mektebetü'l-Vehb, 1410.

Zerkeşî, Bedruddîn Muhammed b. Bahâdır b. Abdullâh et-Türkî. *el-Burhân fî ulûmi'l-Kur'ân*. thk. Muhammed Ebû'l-Fadl İbrahîm. 4 Cilt. Kâhire: Mektebetü Dâri't-Türâs, 1957.

Zerzûr, Naîm. *Dîvânü İmam Ali*. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1985.

Zeydan, Corci. *Târîhu 't-temeddüni 'l-İslâmî*. Kâhire: Müessesetü'l-Hindâvî li't-Ta'lîm ve's-Sekâfe, 2012.

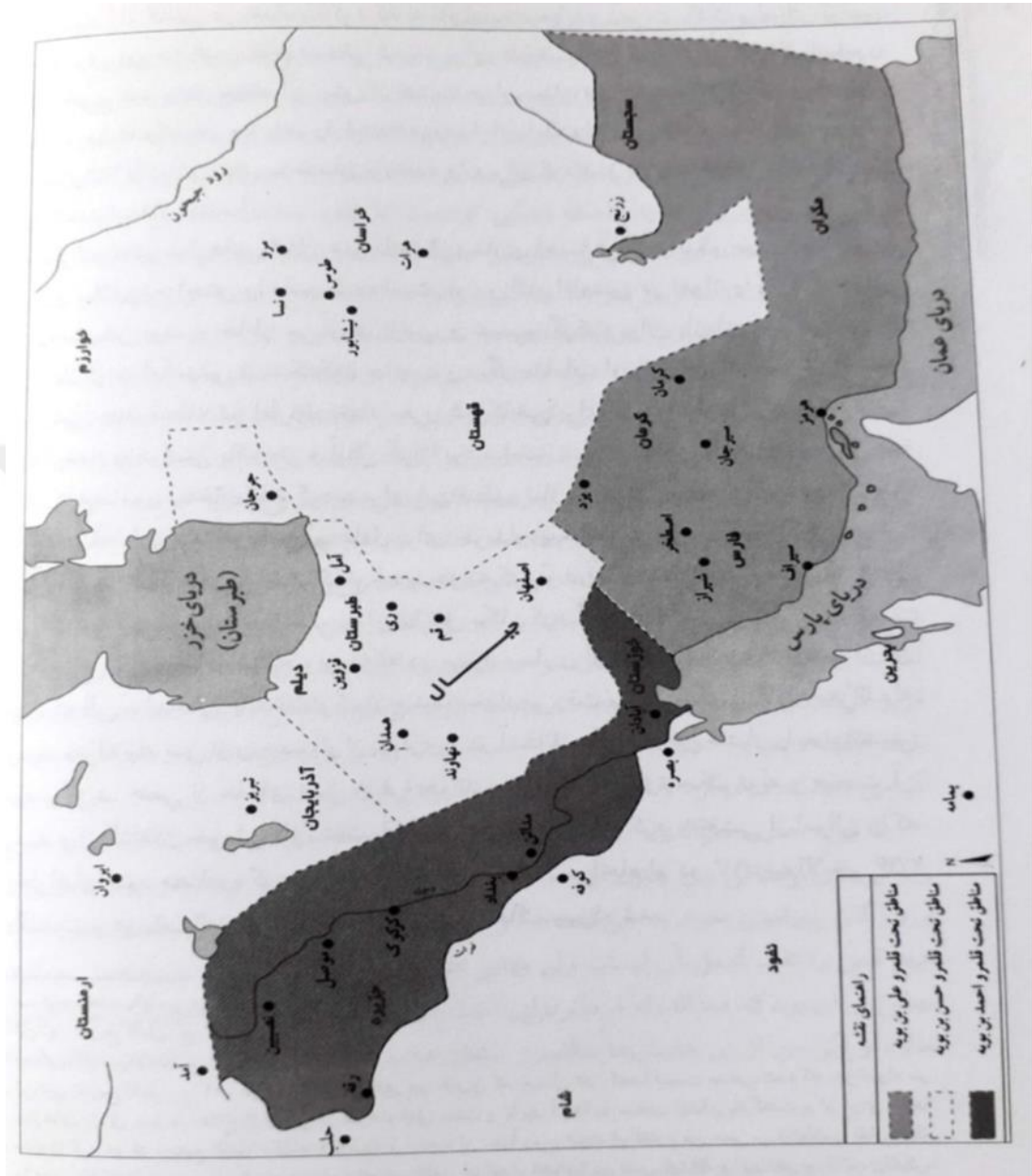
Zürkânî, Muhammed b. Abdülbâkî. *Muhtasaru 'l-mekâsıdı 'l-hasene*. nşr. Muhammed b. Lütfî es-Sabbâğ. Beyrût: el-Mektebetü'l-İslâmî, 1. Basım, 1989.

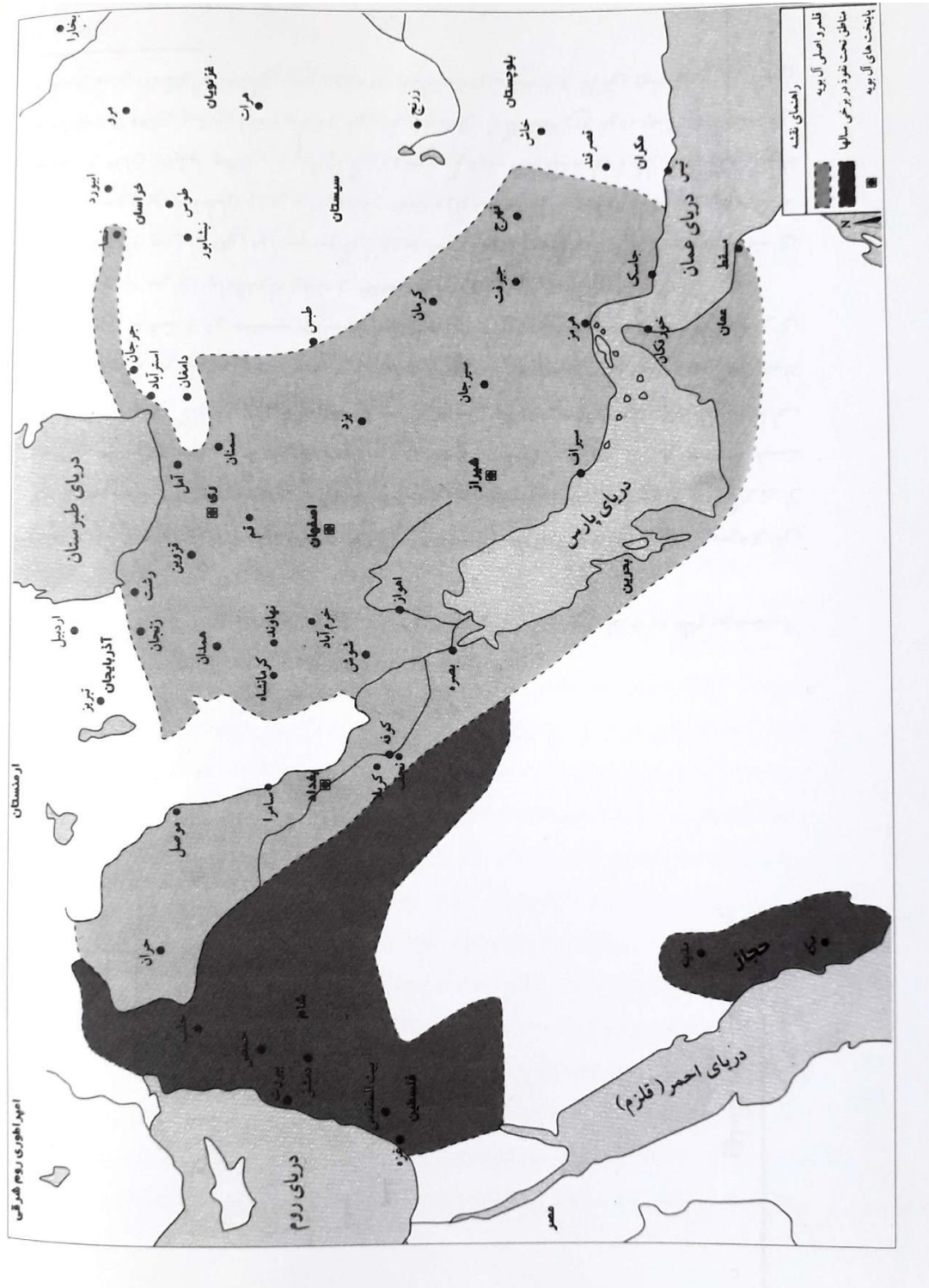
EKLER

EK A İmâdüddevle, Rûknüddevle ve Muizzüddevle Dönemi Siyasi Haritası ²⁷⁷⁸

²⁷⁷⁸ Sâdık Hücetî, *Târîh, Ferheng ve Temeddun-i İran der Asr-ı Âl-i Bûveyh*, İntişârât-ı Bungâh-i Tercüme ve Neşr-i Kitâb-i Pârsî (Tahran: 1393), 110.

EK B Büveyhîler'in Sınırları ²⁷⁷⁹

²⁷⁷⁹ Hücetî, *Târih, Ferheng ve Temeddun-i İran der Asr-ı Âl-i Büveyh*, 195.